શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા : ગ્રંથાંક-૬

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી વિરચિત

શ્રી શાંતસુધારસ

[વિસ્તૃત વિવેચન તથા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના સવિસ્તર પરિચય સાથે]

વિવેચક
સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
(બી એ, એલએલ. બી, મોલિસિટર, નોટરી પબ્લિક)

પ્રકાશક
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ,
મુંબઈ-૩૬

પ્રકાશક :
જયંતીલાલ ચત્રભુજ શાહ
મુકુન્દ ચાંપશી ગાલા
નિરંજન અમૃતલાલ મેહતા
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી ભદ્રાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઓગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ
મુંબઈ-૪૦૦

પહેલી આવૃત્તિ : પહેલું પ્રકાશન-સને ૧૯૭૦ બીજું પ્રકાશન, સને ૧૯૭૮, નકલ ૨૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ : પહેલું પ્રકાશન-સને ૧૯૭૮, બીજું પ્રકાશન-સને (!) નકલ ૨૦૦૦
ત્રીજી આવૃત્તિ : પહેલું પ્રકાશન-સને ૧૯૮૨, નકલ ૨૦૦૦
ચોથી આવૃત્તિ : એક જ પુસ્તકરૂપે નકલ ૨૦૦૦

બીજી આવૃત્તિ નકલ ૨૫૦૦, ત્રીજી આવૃત્તિ નકલ ૨૦૦૦ ચોથી આવૃત્તિ નકલ ૨૦૦૦

કિંમત : બાંધ્યું રૂપિયા

મુદ્રક :
પ્રાણલાલ બી. સોની
તુરીયા પ્રિન્ટરી,
૧૩૬૦/૨, કીડીયારાની પોળ,
જમાલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

(જન્મ ભાવનગર, તા. ૭-૧૦-૧૮૭૯ • અવસાન મુંબઈ, તા ૨૭-૮-૧૯૫૧)

ચોથી આવૃત્તિ પ્રસંગે

(પ્રકાશકીય નિવેદન)

પરમ પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે રચેલ "શ્રી શાંતસુધારસ" ગ્રંથ જેમ એક સુમધુર કાવ્યકૃતિ છે, તેમ એ ૧૬ ભાવનાઓનો મહિમા વર્ણવતુ મહાગીત પણ છે. આ કાવ્યગ્રંથમા અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓનુ અને મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનુ ગેયાત્મક વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, અને તે ખૂબ મનોહર, હૃદયસ્પર્શી અને આત્મભાવને જાગ્રત કરે એવુ છે અને શબ્દો અને ભાવોની મધુરતા તો જાણે એના અણુ અણુમા રેલાતી હોય એમ જ લાગે છે અને જ્યારે કોઈ સંગીતરસિક વ્યક્તિ મધુર કંઠે એનુ ગાન કરે છે ત્યારે તો જાણે એ શ્રોતાના ચિત્ત ઉપર કામણ જ કરી જાય છે

આ કાવ્યકૃતિ ઉપર શાસ્ત્રાભ્યાસી, અનેક ગ્રંથોના સર્જક અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ માનદ મંત્રી શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ, પોતાના જેલવાસ દરમ્યાન, ખૂબ વિસ્તૃત વિવેચન લખ્યુ હતુ, અને તે પહેલી વાર ચારેક નાયકા પહેલા, બે ભાગમા, ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી, મૂળ સસ્કૃત કૃતિ સાથે પ્રકાશિત કરવામા આવ્યુ હતુ (પહેલો ભાગ સને ૧૯૩૬મા અને બીજો ભાગ સને ૧૯૩૮મા પ્રગટ થયો હતો) શ્રી મોતીચંદભાઈના આ વિવેચનને લીધે શ્રીસંઘે આ ગ્રંથનો કેટલા સારા પ્રમાણમા લાભ લીધો છે એ વાત અત્યાર સુધીમા આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થવા છતા ઘણા વર્ષોથી એ અપ્રાપ્ય છે, એ બીના ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે

આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પોતે જ પ્રગટ કરી હતી એની ત્રીજી આવૃત્તિ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયમંગલપ્રભસૂરીશ્વર મહારાજના ઉપદેશથી અને પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજની પ્રેરણાથી, સને ૧૯૬૪ની સાલમા, રાજસ્થાન–શિવગંજના શ્રી વર્ધમાન જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રચારક વિદ્યાલય તરફથી, પ્રકાશિત થઈ હતી

ઉપર સૂચવવામા આવ્યુ છે તેમ, આ ગ્રંથ ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હતો અને એની માગણી અવાર નવાર થતી જ રહેતી હતી તેથી વિદ્યાલયે આ ગ્રંથની ચોથી આવૃત્તિ "શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા"ના ગ્રંથાંક ૬ તરીકે પ્રગટ કરવાનુ નક્કી કર્યું હતુ આ નિર્ણય મુજબ આ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરતા અમને આનંદ થાય છે

આ ગ્રંથની આ ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે એમા આ પ્રમાણે બે મુખ્ય ફેરફાર કરવામા આવ્યા છે (૧) અત્યાર અગાઉ પ્રગટ થયેલી આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓના, નાની સાઈઝના પુસ્તકરૂપે, બે ભાગ કરવામા આવ્યા હતા તે આ વખતે શ્રી આનંદઘન–ચોવીશી વગેરે શ્રી મોતીચંદભાઈ દ્વારા વિવેચિત ગ્રંથોની જેમ, મોટી સાઈઝના એક જ ગ્રંથ તરીકે છપાવવામા આવ્યા છે અને (૨) ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો સવિસ્તર પરિચય આપતુ શ્રી મોતીચંદભાઈનુ, ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતરૂપ લખાણ બીજા ભાગને અંતે આપવામા આવ્યુ હતુ તે, આ આવૃત્તિમા ગ્રંથની શરૂઆતમા મૂકવામા આવ્યુ છે ઉપરાંત, અનુક્રમણિકાના લખાણમા પણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે

પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજના ઉપદેશથી મુંબઈના શેઠ મોતીશા ચિરિટેબલ એન્ડ પેરીટેબલ ટ્રસ્ટે ચારસો નકલ ખરીદવાનું નક્કી કરીને તેની કિંમતના રૂ. ૬૦૦૦) અગાઉથી આપ્યા છે ઉપરાંત, તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે વિદ્યાલયને નીચે મુજબ સહાય મળી છે—

૧૦૦૦–૦૦ શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ, શિવ, મુંબઈ
૨૫૧–૦૦ શ્રી મિયાણી શાંતિનાથ જૈન મંદિર, ડોંગરી, મુંબઈ
૨૫૦–૦૦ શ્રી અગાસી જૈન દેરાસર એન્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, અગાસી

આ માટે અમે પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાસાગરજી મહારાજનો તથા સહાય આપનાર સંસ્થાઓનો અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ

શ્રી મોતીચંદભાઈના વિસ્તૃત વિવેચનવાળો એક ધર્મગ્રંથ "પ્રશમ-રતિ" પ્રકાશિત થવો હજી બાકી છે આ ગ્રંથ પણ, એમના વિવેચનયુક્ત અન્ય ધર્મગ્રંથોની જેમ, ઘણો ઉપયોગી અને આવકારપાત્ર બની રહે એવો છે આ ગ્રંથ બને તેટલો વહેલો પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે

આ ગ્રંથમાળાના સંપાદન અને પ્રકાશનકાર્ય સાથે પ્રારંભથી ભાઈશ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે તેમણે 'શ્રી જ્ઞાનસુધારસ'નું પ્રકાશનકાર્ય બહુ પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી બહુ સારી રીતે પરિપૂર્ણ કરેલ છે, જે બદલ અમે તેઓશ્રીના ખૂબ આભારી છીએ

આ પુસ્તકનું સ્વચ્છ અને સુઘડ મુદ્રણ અમદાવાદની હરીશ પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું છે એના પ્રૂફ રીડિંગની જવાબદારી અધ્યાપક શ્રી નીતીનભાઈ રતિલાલ દેસાઈએ સંભાળી છે અને આનું બાઈન્ડિંગ સાભારે એન્ડ બ્રધર્સે કરી આપ્યું છે આ બધા પ્રત્યે અમે કૃતજ્ઞતા દર્શાવીએ છીએ

ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ, મુંબઈ-૩૬
મહાવીર કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક પર્વ,
વિ. સં. ૨૦૩૨, તા. ૯-૫-૧૯૭૬

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
બાલચંદ ગાડાલાલ દોશી
રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આ મુ ખ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિક્રમની સત્તરમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમા જન્મ્યા અને અઢારમી સદીમા પોતાની સાહિત્ય–પ્રસાદી જનતાને આપી એવી પ્રસાદીઓ પૈકીની આ **''શ્રી શાંતસુધારસ''** ગ્રથ એક વિભૂતિ છે એમા શાતરસ ગેયરૂપે છલોછલ ભરેલો છે અને પ્રત્યેક ભાવના સાથે ગૂજરાતમા સુપ્રસિદ્ધ દેશીના રાગોમા સાદી પણ માર્મિક સસ્કૃત ભાષામા સુદર ઢબે ગાઈ શકાય તેવુ એક એક અષ્ટક આપ્યુ છે આ પ્રથમ વિભાગમા નવ ભાવનાઓ આવે છે **અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આશ્રવ, સવર અને નિર્જરા.** પ્રથમની પાચ ભાવના આત્માને ઉદ્દેશીને છે, છઠ્ઠી શરીરને ઉદ્દેશીને છે અને સાતમી, આઠમી અને નવમી ભાવનામા તત્ત્વચર્ચા ખાસ કરીને તત્ત્વદૃષ્ટિએ કરી છે આખો ગ્રથ અતિ મધુર ભાષામા અને સુદર રીતે લેખક–મહાત્માએ તૈયાર કર્યો છે

મારા જેલનિવાસ દરમ્યાન મને આ આકર્ષક ગ્રથ પર વિવેચન લખવાની અભિલાષા થઈ મને મળેલી શાતિનુ આ ગ્રથ પણ એક પરિણામ છે અત્ર પ્રથમ ભાગ પૂરો કર્યો છે બીજા વિભાગમા બાકીની ત્રણ અનુપ્રેક્ષા–ભાવના (ધર્મસૂક્તતા, લોકપદ્ધતિ અને બોધિદુર્લભતા) આવશે અને ત્યાર પછી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓ આવશે

આ ગ્રથના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનુ ચરિત્ર અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત બીજા વિભાગમા આવશે બની શકશે તો શાતરસને રસ ગણવા સબધીની સાહિત્યવિષયક સર્ચા પણ બીજા ભાગમા કરવાની તક હાથ ધરવામા આવશે 'શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ'મા એ ચર્ચા મૂકવાની હતી તે રહી ગઈ છે, તે વિચારનો અમલ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમા કરવાની ઇચ્છા છે બીજો ભાગ પણ લગભગ આ પ્રથમ વિભાગ જેવડો જ થશે એમ લાગે છે

સર્વને ગાવાની અથવા અભ્યાસ કરવાની મગવડ થવા માટે ઉપયોગી લાગશે તો માત્ર મૂળ ગ્રથને બીજા ભાગમા પૃથક્ આપવાની પણ ઇચ્છા છે અને સમાન ભાવનાઓ (યશ સોમ અને સકળચદ્રજી ઉપાધ્યાયની) વચ્ચે મૂકી છે તે પૈકી બાકીની પૂરી કરવામા આવશે

કેટલાક ગ્રથો પચાવી હૃદયમા ઉતારવા યોગ્ય છે, આત્માને ઉદ્દેશીને એની પ્રગતિ અને સાધ્યસામીપ્યની નજરે જ રચાયેલા હોય છે અને શાતિના પ્રેરક અને સાધ્યને નજીક લાવનાર હોય છે તે પૈકીનો આ ગ્રથ હોઈ એને નવલકથાની પેઠે વાચી જવાનો નથી, એને તો જેટલી વાર બને તેટલી વાર વાચી હૃદયમા ઉતારવા યોગ્ય છે કેટલીક વાતો વ્યવહારુ નજરે ન બેસે તો વિચારવા યોગ્ય છે, પણ અતે આ ગ્રથમા બતાવેલ રસ્તે જ સિદ્ધિ છે, એ વિચારપૂર્વક જ આ ગ્રથ પચાવવાનો છે આવા પાચ ગ્રથો મે જૈન સાહિત્યમાંથી ધારી રાખ્યા છે, તે પૈકી 'શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' પછી આ બીજો ગ્રથ છે જે હેતુથી ગ્રથકર્તાએ આ ગ્રથ રચ્યો છે તે મુદ્દો ધ્યાનમા રાખી તે પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યુ છે જ્યા અપૂર્વ ભાવ જણાય ત્યા બલિહારી મૂળ લેખકની છે, જ્યા ક્લિષ્ટતા જણાય ત્યા મારી જવાબદારી છે અભ્યાસક દૃષ્ટિએ આ વિચારણા કરી છે એ ધ્યાનમા રાખી એમા પ્રવેશ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરુ છુ બીજા ભાગમા હજુ પણ વિશિષ્ટ ભાવો જણાશે એટલી ખાતરી આપી આ ગ્રથ અનેક વાર વાચવા અને વાચ્યા કરતા પણ વધારે વિચારવા

અને વિચારથી પણ વધારે છવવા અતિમ પ્રાર્થના કરુ છુ અને આમા ગમ પડે તો બીજા ભાગને પણ તેટલા જ રસથી વધાવવા વિનતિ કરુ છુ

આ ગ્રથની ગેયતામા કેવી મજા છે, એની રચનામા કેટલી નૂતનતા છે, એના ભાષાપ્રયોગમા શી ભવ્યતા છે, એના રસમાં કેવી જમાવટ છે, એ સુજ્ઞ વાચકે સ્વય સગ્રહવી, અનુભવવી અને એ વિચારણાને બીજા ભાગમા પ્રકટ થનાર ઉપોદ્‌ઘાત સાથે સરખાવવી ખૂબ મજા આવે અને ઊડા સસ્કારો જાગે એવી વિશિષ્ટતા અત્ર ભરેલી છે આ તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વાત થઇ, પણ વ્યવહારની અનેક મૂઝવણનો તદ્દન જુદી ભાત પડે તેવી રીતે નિકાલ કરવાના આમા કેવાયડા આપ્યા છે, તે જોવવા જેવા છે આ ગ્રથ પર વિચાર કરતા અનનુભૂત અભિલાષાઓ જાગે તેમ છે અને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ થાય તેમ છે, એમા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી માત્ર દૈનિક છાપાની નજરે એના પર નજર ફેરવી જનારને આ વાચન કશો લાભ કરે તેમ નથી એમા લેખક કે વિવેચકની શૈલી તરફ વિચાર કરવા કરતા અતર્ગત મડાણો પર ધ્યાન આપવાની વાતો છે અને તેને માટે યોગ્ય વાતાવરણ, એકાગ્રતા અને બને તેટલી એકાત જોઈએ સાધ્યદૃષ્ટિ જાગૃત કરવાની એમા પ્રેરણા છે અને જાગૃત થયેલી હોય તો તેને વધારે ચેતનવતી બનાવવાના તેમાં વિશિષ્ટ પ્રયોગો છે આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રથ પચાવવાનો છે સાહિત્યમા એનુ અનેરુ સ્થાન છે આ સર્વ હકીકત બીજા ભાગની ઉપોદ્‌ઘાતમા આપ વિસ્તારથી જોશો એકાતમા એવી ચેતનગમ સાથે વિલાસ કરવાની વૃત્તિ થાય, અતર આત્માનદ નો ચીજ છે તેનો ખ્યાલ કરવા અભિલાષા થાય, અનાહત આતરનાદ સાભળવાની આકાક્ષા થાય અને પ્રવર્તમાન દુનિયાને થોડીવાર ભૂલી જઈ અનનુભૂત ઉન્નત દશા અનુભવવા લાલસા થાય ત્યારે આ ગ્રથ હાથમા લેવો, એને માણવો, એને અપનાવવો એને અપનાવતા અતરના પ્રદેશો ખુલી જશે અને પછી અપૂર્વ જ્ઞાન અદૃશ્યથી ઊઠશે એવા વખતના અનિર્વચનીય સુખની સકલ્પતા અત્ર છે એમ મને લાગ્યુ છે અને એની પ્રાપ્તિ કોઈ કોઈને પણ આ ગ્રથ દ્વારા થઈ જાય તો તેટલે અશે મારો જેલનિવાસ વધારે ફલવતો થાય એ ઇચ્છાથી આ અલ્પ પ્રયાસને જાહેરની સેવામા રજૂ કરુ છુ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બિલ્ડિંગ,
મુબઈ તા ૧૬ માર્ચ ૧૯૩૬,
સ ૧૯૯૨ના ફાલ્ગુન વદ અષ્ટમી

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

નોધ–શ્રી મોતીચદભાઈએ આ ગ્રથના પહેલા ભાગના "આમુખ" તરીકે ઉપરનુ લખાણ લખ્યુ હતુ, એટલે એમા બીજો ભાગ પ્રગટ કરવાનો નિર્દેશ તેમજ એને જોવાની ભલામણ એમણે કરી હતી પણ હવે બન્ને ભાગ એક જ ગ્રથરૂપે પ્રગટ થાય છે, એટલે શ્રી મોતીચદભાઈએ આ ગ્રથને અનુલક્ષીને લખેલી બધી જ સામગ્રી એક જ સ્થાને સુલભ થઈ શકશે

—પ્રકાશક

ગ્રંથ, ગ્રંથકાર, તેમના સમયના પરિચયરૂપ

ઉપોદ્‌ઘાતની અનુક્રમણિકા

[**સૂચના :** ગ્રથમા આ ઉપોદ્‌ઘાતના પૃષ્ઠક્રમાક અલગ આપ્યા છે, **પાનાને મથાળે મધ્યમાં** ક્રીસ કરીને આપ્યા છે એટલે નવેસર આપેલા 'શાતસુધારસ' ગ્રથના પૃષ્ઠક્રમાક અત્રે ધ્યાનમા ન લેવા]

૧. 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ (પૃ. ૩ થી ૨૨)

૧	ગ્રથની યોજના	૩	૯	ગ્રથની ભાષા	૧૨
૨	પ્રથમ વિભાગ બાર ભાવના	૪	૧૦	વિચારની સ્પષ્ટતા	૧૪
૩	ભાવનાની આવશ્યકતા	૬	૧૧	વિષયનિરૂપણની સફળતા	૧૫
૪	વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ	૮	૧૨	ગ્રથની ગેયતા	૧૬
૫	બાર ભાવનાના વિભાગો	૯	૧૩	ગીતગોવિદ (પડિત જયદેવ)	૧૭
૬	ચાર પરાભાવના દ્વિતીય વિભાગ	૧૦	૧૪	ગ્રથપદ્ધતિ	૨૦
૭	પગભાવનામા આત્માનુસધાન	૧૦	૧૫	ગ્રથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ	૨૧
૮	ગ્રથનુ મૂલ્યાકન	૧૧	૧૬	૫ શ્રી ગભીરવિજયજીકૃત ટીકા	૨૨

૨. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય (પૃ. ૨૩ થી ૪૧)

૧	માતાપિતા અને જ્ઞાતિ	૨૩	૫	જીવનચર્યા	૩૧
૨	ગુરુ	૨૪	૬	સુજશવેલીભાસ	૩૭
૩	જીવનસમય	૨૭	૭	લેખકમહાત્માનો જીવનપ્રવાહ	૩૮
૪	ગુરુપરપરા	૨૯			

૩. ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓ (પૃ. ૪૧ થી ૭૫)

અ. સંસ્કૃત કૃતિઓ

૧	સુબોધિકા ટીકા	૪૨	૭	પટ્‌ત્રિશત્‌-જલ્પ-સગ્રહ	૬૨
૨	લોકપ્રકાશ	૪૭	૮	અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર	૬૩
૩	ક હૈમલઘુપ્રક્રિયા	૫૪	૯	જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર	૬૩
	ખ તેની ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા	૫૬		**બ. ગુજરાતી કૃતિઓ**	
૪	નયકર્ણિકા	૫૯	૧૦	સૂર્યપૂરચૈત્યપરિપાટી	૬૩
૫	ઇંદુદૂત	૬૦	૧૧	આનદલેખ	૬૪
૬	શાતસુધારસ	૬૨	૧૨	વિજયદેવસૂરિલેખ	૬૫
			૧૩	ઉપમિતિભવપ્રપચનુ સ્તવન	૬૬

૧૪ પટ્ટાવલી–સજ્ઝાય ૬૬
૧૫ પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન ૬૭
૧૬ ચોવીશીસ્તવન ૬૮
૧૭ વીશી–સ્તવન ૬૮
૧૮ પુણ્યપ્રકાશ અથવા આગધનાનુ સ્તવન ૬૯
૧૯ વિનયવિલાસ ૭૦
૨૦ 'ભગવતીસૂત્ર'નો સજ્ઝાય ૭૧

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

૨૧ આબેલની સજ્ઝાય ૭૧
૨૨ શ્રી આદિજિન–વિનતિ ૭૧
૨૩ પડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન ૭૨
૨૪ ચૈત્યવદન ૭૨
૨૫ ઉપધાનસ્તવન ૭૨
૨૬ શ્રી શ્રીપાળરાજાનો રાસ ૭૩

૪. ગ્રથકર્તાનો સમય (પૃ. ૭૬ થી ૮૯)

૧ રાજકીય ૭૬
૨ સામાજિક ૭૭
૩ ગુજરાત ૭૮
૪ સત્તરમી સદીનો જૈન ઇતિહાસ ૭૯
૫ મતભેદનો ઇતિહાસ ૮૦
૬ તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ ૮૧
૭ વિજયદેવસૂરિના વખતમા ક્રિયાઉદ્ધાર ૮૨
૮ વિજયપ્રભસૂરિ ૮૩
૯ મૂળપાટનુ પ્રાબલ્ય ૮૪
૧૦ વિજયજ્ઞાનદસૂરિ ૮૪
૧૧ રાજસાગર ૮૫
૧૨ સાહિત્ય ૮૬
૧૩ અધ્યાત્મ ૮૭
૧૪ ક્રિયાયોગ ૮૮

વિવેચનસહ 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથની

અ નુ ક્ર મ ણિ કા

[**સૂચના :** આના પૃષ્ઠક્રમાક ઉપોદ્‌ઘાત પૂરો થયે **પાનાને મથાળે** જમણે-ડાબે **છેક નવેમ્બરથી** આપ્યા છે તે ધ્યાનમા લેવા]

- પ્રવેશક ૧–૧૦
- પ્રસ્તાવના (મૂળ ગ્રથની) ૧૨–૩૨
  - —મૂળ (સાર્થ) ૧૨
  - —પરિચય ૧૫

૧. અનિત્યભાવના ૩૩–૬૩
  - —મૂળ (સાર્થ) ૩૩
  - —પરિચય ૩૮
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૪૨
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'અનિત્યભાવના' ૬૩

૨. અશરણભાવના ૬૪–૭૪
  - —મૂળ (સાર્થ) ૬૪
  - —પરિચય ૬૯
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૭૭
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'અશરણભાવના' ૭૪

૩. સસારભાવના ૭૫–૧૨૮
  - —મૂળ (સાર્થ) ૭૫
  - —પરિચય ૧૦૧
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૧૧૦
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'સસારભાવના' ૧૨૮

૪. એકત્વભાવના ૧૨૯–૧૫૬
  - —મૂળ (સાર્થ) ૧૨૯
  - —પરિચય ૧૩૪
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૧૪૪
  - (—ઉ સકળચદ્રજીકૃત 'એકત્વભાવના' આ અનુક્રમણિકાને અતે આપી છે)

૫. અન્યત્વભાવના ૧૫૭–૧૮૫
  - —મૂળ (સાર્થ) ૧૫૭
  - —પરિચય ૧૬૨
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૧૭૦
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'અન્યત્વભાવના' ૧૮૫

૬. અશુચિભાવના ૧૮૬–૨૧૦
  - —મૂળ (સાર્થ) ૧૮૬
  - —પરિચય ૧૯૨
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૧૯૮
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'અશુચિભાવના' ૨૧૦

૭. આશ્રવભાવના ૨૧૧–૨૩૪
  - —પૂર્વપરિચય ૨૧૧
  - —મૂળ (સાર્થ) ૨૧૫
  - —પરિચય ૨૨૦
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૨૨૫
  - —સકળચદ્રજીકૃત 'આશ્રવભાવના' ૨૩૪

૮. સવરભાવના ૨૩૫–૨૬૨
  - —પૂર્વપરિચય ૨૩૫
  - —મૂળ (સાર્થ) ૨૪૧
  - —પરિચય ૨૪૬
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૨૫૧
  - —જયસોમમુનિકૃત 'સવરભાવના' ૨૬૨

૯. નિર્જરાભાવના ૨૬૩–૨૮૭
  - —પૂર્વપરિચય ૨૬૩
  - —મૂળ (સાર્થ) ૨૬૮
  - —પરિચય ૨૭૨
  - —ગેયાષ્ટકપરિચય ૨૭૮
  - —જયસોમમુનિકૃત સજ્ઝાય ૨૮૭

૧૦. ધર્મભાવના ૨૮૮–૩૨૨
—મૂળ (સાર્થ) ૨૮૮
—પત્રિચય ૨૯૪
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૩૦૭
—સકળચન્દ્રકૃત 'ધર્મદુર્લભભાવના' ૩૨૨
૧૧. લોકસ્વરૂપભાવના ૩૨૩–૩૪૫
—મૂળ (સાર્થ) ૩૨૩
—પત્રિચય ૩૨૮
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૩૩૬
—સકળચન્દ્રકૃત 'લોકસ્વરૂપભાવના' ૩૪૫
૧૨. બોધિદુર્લભભાવના ૩૪૬–૩૭૩
—મૂળ (સાર્થ) ૩૪૬
—પત્રિચય ૩૫૨
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૩૬૨
—જયસોમમુનિકૃત 'બોધિદુર્લભ-
ભાવના' ૩૭૩
૧૩. મૈત્રીભાવના ૩૭૪–૪૦૦
—મૂળ (સાર્થ) ૩૭૪
—પત્રિચય ૩૭૮
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૩૮૮
—ઉપસંહાર ૩૯૫
૧૪. પ્રમોદભાવના ૪૦૧–૪૩૦
—મૂળ (સાર્થ) ૪૦૧
—પત્રિચય ૪૦૬
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૪૧૮
—ઉપસંહાર ૪૨૬
૧૫. કરુણાભાવના ૪૩૧–૪૬૧
—મૂળ (સાર્થ) ૪૩૧
—પત્રિચય ૪૩૬
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૪૪૫
—ઉપસંહાર ૪૫૪
૧૬. માધ્યસ્થ્યભાવના ૪૬૨–૪૯૪
—મૂળ (સાર્થ) ૪૬૨
—પત્રિચય ૪૬૬
—ગેયાષ્ટકપત્રિચય ૪૭૭
—ઉપસંહાર ૪૮૯
• પ્રશસ્તિ ૪૯૫–૫૦૨
—મૂળ (સાર્થ) ૪૯૫
—પત્રિચય ૪૯૮

સુધારો : પૃ. ૬૫ થી ૮૮ વચ્ચે પૃષ્ઠકમાંક સાથે જ્યાં 'અનિત્યભાવના'–એમ મથાળું બાંધ્યું છે ત્યાં 'અશરણભાવના'–એમ સુધારો કરી લેવો.

૭. સકળચંદ્રજીકૃત 'એકત્વભાવના'

આ ગ્રથના વિવેચક મહાનુભાવે બાર ભાવનાના વિવેચનની સાથે જે તે ભાવના સબધી સજ્ઝાય આપી છે, પણ, કોણ જાણે કેમ, એકત્વભાવનાના વિવેચન સાથે એની સજ્ઝાય મૂકવી રહી ગઈ છે તેથી આ ભાવનાની સજ્ઝાય અહી આપવામા આવી છે —પ્રકાશક

એ તૂહી આપકૂ તૂહી ધ્યાએજી, ધ્યાનમાહિ એકેલા;
જિહાં તિહાં તૂ જાયા એકેલા, જાવેગા ભી એકેલા. એ૦—૧

હરિ હર પ્રમુખા સુર નર જાયા, તે ભી જગે એકેલા,
તે સસાર વિવિધ પર ખેલી, ગયા તે ભી એકેલા. એ૦—૨

કો ભી લીણા સાથ ન તેણે, ઋદ્ધિ ગઈ નવિ સાથે,
નિજ નિજ કરણી લેઈ ગયા તે, ધન વિણ ઠાલી હાથે. એ૦—૩

બહુ પરિવારે મ રાચો લોકા, મુધા મલ્યો સબ સાથો,
ઋદ્ધિ મુધા હોશે સબ ચિતો, ગગન તણી જિમ બાથો. એ૦—૪

શાતિ સુધારસ સરમા ઝીલો, વિષય વિષ પચ નિવારો;
એકપણુ શુભ ભાવે ચિતી, આપ આપકુ તારો એ૦—૫

હિંસાદિક પાપે એ જીવો, પામે બહુવિધ રોગો,
જલ વિણ જિમ માછો એકેલો, પામે દુખ પરલોગો. એ૦—૬

એકપણું ભાવિ **નમિરાજા**, મૂકી **મિથિલા** રાજે,
મૂકી નર નારી સવિ સગતિ, *પ્રણમે તસ સુરરાજે. એ૦—૭

* પાઠાતર પ્રણમે '**સકલ**' મુનિગજે

ગ્રંથકર્તા

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયનું

ચરિત્ર

તથા

તેમની કૃતિની નોંધ

અને તેમના

સમયના ઇતિહાસનું

અવલોકન

'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ

આ ગ્રથને બરાબર સમજવા માટે એના લેખકનો બરાબર પરિચય કરાવવો, એમની અન્ય કૃતિઓનો ઓક સમજી લેવો અને તે યુગને બરાબર ઓળખવો તે જરૂરી છે. તેટલા માટે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવી છે .

૧લા વિભાગમાં—આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવવો.

(આમા ગ્રથની યોજના, ગેયતા, એવા ગ્રંથનો પરિચય અને આ કૃતિનો સમય વગેરે હકીકત આવશે.)

૨જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનું સંક્ષિપ્ત ચારત્ર.

(અન્યાન્ય સાધનોદ્વારા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંગ્રહિત કર્યું છે.)

૩જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાની સર્વ કૃતિઓનો સંગ્રહ.

(ઉપલબ્ધ સાધનોથી સ ગ્રહ કરી ગ્રથકર્તાની અનેકદેશીય વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવવાનો આમા પ્રયત્ન છે.)

૪થા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનો સમય.

(આ સમય પર ઇતિહાસની નજરે ઘણુ લખી શકાય તેમ છે. માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન અત્ર કરાવ્યું છે)

: ૧ :

'શાંતસુધારસ' ગ્રંથ

ગ્રંથની યોજના—

આ ગ્રથની યોજના બહુ સરળ રીતે કરવામાં આવી છે એના બે વિભાગ પડી શકે છે. એના પ્રથમ વિભાગમા **બાર ભાવનાઓ** આપી છે **એને ધર્મનું અનુસંધાન કરાવનાર ભાવના** કહેવામા આવી છે ધર્મધ્યાનની હેતુભૂત એ ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા આદર્શપ્રદેશમા વિહરી શકે, વિચરવા યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકે એ સ્થિતિ ભાવનાઓમાથી જન્મે છે. અનત ગુણોથી યુક્ત ચેતન–આત્માની એ ગુણવત્તા અત્યારે દબાઇ ગયેલ છે, એનુ શુદ્ધ કાંચનત્વ અત્યારે ચીમળાઈ ગયુ છે, એના શુદ્ધ જ્ઞાન–પ્રકાશ પર અત્યારે આવરણો — આચ્છાદનો ચઢી ગયા છે, એને એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા માટે તદ્યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવુ ઘટે અને તેમ કરવાનો અતિ સુદર પ્રસગ વિચારવાતાવરણ જમાવવામા પ્રાપ્ત થાય છે માનસવિદ્યા (Psychology)–

નો એક નિયમ છે કે કોઈ પણ પરિણામ નિપજાવવુ હોય તો પ્રથમ તે માટે તેને અનુકૂળ વાતાવરણ નિપજાવવુ ઘટે. દાખલા તરીકે આપણે બહારગામ જવું હોય તો પ્રથમ જવુ છે એવી વાત શરૂ થાય, પછી તે મનમા જામે, પછી નિર્ણય થાય, પછી તેને યોગ્ય સામગ્રીની તૈયારી થાય, પછી સાધનો મેળવાય અને તેને પરિણામે બહારગામ જવાય. તે જ પ્રમાણે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય હોય તો તદ્યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા માટે પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઇએ એ ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પ્રબળ સાધન 'ધર્મધ્યાન' છે. ધર્મધ્યાનનુ સ્વરૂપ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તે અન્યત્ર આલેખાઈ ગયું છે (જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, પૃ ૧૪૪). એવા ધર્મધ્યાનમા પ્રવેશ કરવાના હેતુ તરીકે બાર ભાવનાની યોજના શ્રી વીતરાગદેવે બતાવી છે. એ બાર ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે·

પ્રથમ વિભાગ : બાર ભાવના—

અનિત્ય—સાસારિક પદાર્થો, સબધો અને સગપણો કાયમ રહેનાર નથી, આત્મિક વસ્તુથી પર સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ તે સ્વરૂપે અનિત્ય છે અને શરીર તથા સગપણ નાશવંત હોઇ આખો જીવનવ્યવહાર વિચારણા માગે છે.

અશરણ—આ જીવનમા અન્યના આધાર પર ટેકો દેવા જેવુ નથી જ્યા આધાર આપનારનુ જ સ્થાયીપણુ નથી ત્યા એ ટેકો કેવો અને કેટલો આપે ? આત્મશ્રદ્ધા અને એની સિદ્ધિમા વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવામા જ અંતે નિરંતરનો આરામ છે.

સંસાર—આખા સસારની રચના જોવા જેવી છે દુનિયાના પડદા પર આવી, એક રૂપ લઈ, પાઠ ભજવી, પાછા પડદા પાછળ ચાલ્યા જવુ, વળી નવુ રૂપ લેવુ વગેરે કર્મના પ્રકારો, મનોવિકારના આવિર્ભાવો, સ્વાર્થો, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ વિચારવા યોગ્ય છે અને વિચારી એના મર્મમા ઊતરવાની આવશ્યકતા છે.

એકત્વ—આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એના સ્નેહ—સબધ સર્વ વસ્તુત. ખોટા છે, અલ્પ સમય રહેનારા છે, પણ અંતે એનો છેડો આવવાનો છે ચેતનનુ એકત્વ સ્થાયી છે અને એનો સાક્ષાત્કાર થતાં એમાથી ખૂબ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

અન્યત્વ—પોતાના આત્મતત્ત્વ સિવાયની સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ આત્માથી પર છે. સ્વ અને પરને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે સ્વ અને પરનો યથાવત્ ખ્યાલ થતાં આખા ભવચક્રની ગૂચવણોનો નિકાલ થાય છે. પરમા રાચવુ એ અલ્પજ્ઞતા છે આખરે પર એ પર છે.

અશુચિ—જે શરીરને પોતાનુ માન્યુ છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે એમાં માસ, લોહી, ચરબી, હાડકા વગેરે ભરેલા છે એનુ રૂપ જોઇને લલચાવાનુ નથી, એમા રાચવા જેવુ કાઈ નથી, એની ચામડીને ઉથલાવી અંદરનુ બહાર કાઢયુ હોય તો તે પર થૂકવું પણ ગમે તેમ નથી

આશ્રવ—કર્મ અને આત્માનો સબંધ કેવી રીતે થાય છે, તેના હેતુ કયા કયા છે, એ કર્મ આવવાના માર્ગો કયા કયા છે, એ આવીને કેવી પરિસ્થિતિ નિપજાવે છે અને આત્માને શુદ્ધ દશામાંથી કયા ઘસડી જાય છે – એ આખો કર્મનો આયવિભાગ વિચારવા યોગ્ય છે.

સંવર—એ કર્મોને આવતાં અટકાવવાના રસ્તા છે એ રસ્તાઓને ઓળખવાની જરૂર છે. એને ઓળખી એ દ્વારા આવતા કર્મો બંધ થાય તો જ કર્મસરોવર ખાલી થવાનો સંભવ થાય

નિર્જરા—નવા કર્મો આવતા હોય તે સંવરથી અટકે, પણ અગાઉથી જે કર્મો લાગેલાં હોય તેને દૂર કરવાનો ઉપાય બાહ્ય–અભ્યંતર તપ છે એ તપથી સંયમ આવે છે, સંયમથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને પરંપરાએ સર્વથા મુક્તિ થાય છે.

ધર્મભાવના—ધર્મ એ શું ચીજ છે, એનો આત્મા સાથે કેવો સંબંધ છે, એના વ્યવહારસ્વરૂપો કેવા છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવનો આંતર આશય શો છે એનો વિચાર કરી એ વિચારદ્વારા ધર્મને અપનાવવો અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું

લોકસ્વભાવ—આ દુનિયાની વ્યવસ્થા વિચારી, એના અનેક સ્થાનો સમજી ત્યાં આ પ્રાણી આવે જાય છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને એ રીતે એનું ચક્રભ્રમણ ચાલ્યા કરે છે. એમાં અનિત્ય સુખ–દુઃખો થાય છે એમાં સર્વ કાળની શાંતિનું સ્થાન પણ છે

બોધિદુર્લભ—સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રને સમજવા બહુ મુશ્કેલ છે, સમજ્યા પછી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને જ્યાંસુધી એની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સંસારચક્રના ફેરા અનિવાર્ય છે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે આ બાર ભાવનાઓ હેતુ છે એમાંની એક એક ભાવનાને એના યથાતથ સ્વરૂપે દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર ભાવવામાં આવે અને તે સિવાય સર્વ કાર્ય છોડી દેવામાં આવે તો આખા ભવચક્રના ફેરા હમેશને માટે દૂર થાય તેમ છે અને તેવી રીતે આ બારમાંની માત્ર એક જ ભાવના ભાવીને અનેક પ્રાણીઓ પોતાનું જીવન-ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ટૂંકામાં, શુદ્ધ ધર્મધ્યાનની સાથે આત્માને અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ભાવનાઓ છે

આવા પ્રકારના અવાંતર અને બાહ્ય સંયોગી વિચારો સંપૂર્ણ શાંતિથી કરવામાં આવે ત્યારે આ જીવનનું બરું સ્થાન શું છે અને કયાં છે તે સમજાય તેમ છે એનું બરું માપક યંત્ર મૂકવામાં ન આવે તો તો આ જીવન એક ઉપર ઉપરની રમત જેવું બની રહે છે અને સાધ્ય (હેતુ) વગરનું જીવન જીવી મરણ આવે ત્યારે ચાલ્યા જવાનું થાય છે. એવા જીવનમાં કાંઈ મજા નથી, મોજ નથી, વિકાસ નથી, ધ્યેયપ્રાપ્તિ નથી અને સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જીવન માત્ર એક ફેરા સમાન છે.

ભાવનાની આવશ્યકતા—

આ ભાવનાની આવશ્યકતા કેટલી છે અને ખાસ કરીને આ યુગમા એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પર સક્ષિપ્ત વિવેચન ગ્રથની શરૂઆતમા 'પ્રવેશક'મા આપ્યું છે. વાત એ છે કે અત્યારે આપણું જીવન એટલુ તો સ કીર્ણ થઈ ગયુ છે કે એમાં આપણે કયા છીએ અને ઘસડાતા કયા જઈ એ છીએ એનો વિચાર કરવાનો સમય પણ મેળવતા નથી અને વિચાર કરવાની સામગ્રી એકઠી પણ કરતા નથી ધર્મધ્યાનમા કારણભૂત, આત્માનુ એની પોતાની સાથે એની મૂળ સ્થિતિમા અનુસ ધાન કરાવનાર આ બાર ભાવનાઓ છે. એ આ શાતરસના ગ્રથનો મુખ્ય વિષય છે ભાવનાઓ આપણા આખા જીવનના પ્રકરણનુ પૃથક્કરણ કરે છે, આપણો પોતાનો પરવસ્તુ સાથે સ બધ કેવો છે અને શા કારણે થયેલો છે અને કેટલો વખત ચાલે તેવો છે તેનુ સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણે છેવટે કયા જવાનુ છે, શુ મેળવવાનુ છે અને આપણા પ્રયત્નોનુ અતિમ ધ્યેય શું છે એ વાતની ચોખવટ ન હોય તો નકામા ફાંફા માર્યા કરીએ અને જેમ સુકાન વગરનું વહાણ દરિયામા અથડાયા-પછડાયા કરે તે પ્રમાણે અહીથી તહી અને તહીથી અહી એમ આટા માર્યા કરીએ. આ સ્થિતિનો છેડો લાવવાનુ ભાવનાઓ કરે છે, એને બરાબર હૃદય પર લીધી હોય તો તે આપણો આખો સ સારપથ હેતુને અનુલક્ષીને સફળ બનાવે છે અને એક વાર સાધ્ય સમજાય, એ પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ થાય અને એ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નિર્ણય થાય એટલે પછી સંસારમા રહેવુ પડે તો પણ આપણા પ્રત્યેક કાર્યમા સરખાઈ, હેતુમત્તા અને નિયમાનુસારિતા આવી જાય છે જીવન એક વાર પદ્ધતિસરનુ અને સાધ્યસન્મુખ થઈ ગયુ તો પછી એના ઢગધડા વગરના તોફાનો, કાર્યો કે કાર્યવિહીનતાનો છેડો આવી જાય છે આ નજરે **ભાવનાને આપણા જીવનમાં અનુપમ સ્થાન** છે પોતાનુ શુ છે એ સમજવું, એમા નિત્યાનિત્યત્વનુ ભાન આવવું, સ્વના સ્વીકારનો નિર્ણય કરવો, પરને પર તરીકે જાણવા – એટલે આખા જીવનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ ભાવનામા આવી જાય છે. 'સ્વ-પરનો નિર્ણય કરવો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરવી' એટલા વાક્યમા જૈન દર્શનના આખા નીતિવિભાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે એ વાત તો વિવિધ આકારમા અત્ર તેમ જ અન્યત્ર અનેક વાર કરી છે. વાત અતિ મહત્ત્વની છે અને અનેક વાર પુનરાવર્તન કરીને પણ મન પર ઠસાવવા યોગ્ય છે.

સાસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હેતુ કે અર્થ વગરની છે, અનિત્ય છે, અલ્પ કાળ ચાલનારી છે એમ તો પ્રત્યેક વિચારકને ઘણી વાર લાગ્યા વગર રહેતુ નથી અનેક દોડાદોડી, ધમાલ કે પ્રયાસો કરવા છતા જ્યારે પ્રાણી પાછો પડે છે અથવા પોતાની પાસે દુનિયાની નજરે ધન, માલ-મિલ્કતથી મજેલ સ્થાન કે સત્તા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એને એ સર્વ પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ અલ્પજ્ઞતા અને ચપળતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે પણ વળી પાછો એનો અન્ત-

કાળનો અભ્યાસ એને સંસાર તરફ ઘસડી જાય છે અને વળી કાંઈક પ્રાપ્તિ એની દૂકી નજરે થઈ જાય એટલે લાગેલા ધક્કાને વીસરી જઈ પાછો એ ઘરેડમા પડી જાય છે એક સગા, સ્નેહી, મિત્ર, પત્ની કે પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે એને અનેક જાતના વિચારો આવે છે, એ સ્નેહસબધની અલ્પતા પર, એમા રાચવાની અબધતા પર અને એની અસ્થિરતા પર થોડો વિચાર કરે છે, કાઈક ઉતાવળા પણ આછાપોચા અર્ધદગ્ધ નિર્ણયો પણ કરી નાખે છે, પણ થોડા દિવસમા એનુ પૃથક્કરણ કર્યા વિનાનુ દુ ખ વિસારે પડે છે. દુનિયાની ઘરેડમા ચઢી જઈ પાછો એ હતો તેવો ને તેવો થઈ જાય છે અને આ રીતે **પ્રાપ્ત કરેલ તકને એ ગુમાવી બેસે છે** આવી જ તકો એ પોતે **માંદો પડે ત્યારે** પણ કેટલીક વાર એને પ્રાપ્ત થાય છે એને જરા અકળામણ થાય છે એટલે એ જીવનની અસ્થિરતા સમજવા માડે છે, વધારે આકરા પ્રસગોમા એ પરભવમા શુ થશે એની કલ્પના કરવા લાગે છે અને વસિયતનામુ કરીને કે ધર્માદા કરીને કોઈ પણ રીતે અહી મળેલ કે મેળવેલ મિલકત કે એનો નાનો-મોટો ભાગ આગળના ભવમા પણ મળે એ હિસાબે એના ઉપરના તીવ્ર મોહને પરિણામે એ વૈરાગ્યના ઓઠા નીચે કાઈ આછા-પાતળા ગૂચવાડાભરેલા નિર્ણયો કરવા લાગે છે, પણ જ્યા વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમા ફેરફાર થયો, હાલચાલ થવા માડી અને નબળાઈ દૂર થઈ કે પાછા '**એ ભગવાન એના એ**'-એવી એની દશા થઈ જાય છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ કોઈ **સુંદર વ્યાખ્યાન** સાભળે, કોઈ મહાત્માની વાણીનુ શ્રવણ કરે, કોઈ સુદર આત્મજ્ઞાનની ચર્ચામા ભાગ લે અથવા કોઈ અધ્યાત્મ કે યોગના પુસ્તકનુ પોતે જરા શાત વાતાવરણમા વાચન કરે ત્યારે થાય છે. તે વખતે એને જરા વિરાગ – ઉપરઉપરનો ખાલી તરવરાટ થાય છે, એને આ જીવનના વિલાસો, પ્રયાસો કે ધમાલો પર જરા નિર્વેદ આવે છે, પણ એ વાચન કે શ્રવણની અસર છૂટી ગઇ કે પાછો એ સસારની ઘરેડમા પડી જાય છે અને કરેલ વિચારો કે ઘડેલા સ્વપ્નોને સ્થાને એ હતો તેવો ને તેવો અને કેટલીક વાર તો વધારે રસથી સસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે આ સર્વ ગૂચવણવાળી પરિસ્થિતિઓ ખૂબ વિચારણા માગે છે, આવા અવ્યવસ્થિત જીવનપલટાઓ ખૂબ પૃથક્કરણ માગે છે અને આખા જીવનના સાધ્યનો નિર્ણય, સાધ્ય તરફ ગમનનો નિર્ણય અને એને ચોક્કસ વળગી રહેવાનો નિર્ણય ખૂબ વિચારણા માગે છે એ કાર્ય આ ભાવનાઓ કરે છે

આપણે ઘણીવાર વાંચીએ છીએ કે અમુક માણસે ખૂબ વિચારણા કર્યા પછી સસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાછો નવીન વેશ છોડી સસાર તરફ ચાલ્યો ગયો. આપણે અનુભવીએ છીએ કે અમુક માણસે વૃદ્ધવય સુધી ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ઘડપણમાં એણે અમુક સ્ત્રીના હાવ-ભાવથી લલચાઈ સસાર આદર્યો, આપણે જોઈએ છીએ કે શુદ્ધ જીવન ગાળનાર પૈસાની લાલચમાં આબરૂ ગુમાવી બેઠા, સ્ત્રીની લાલચમા વિષયી થઈ ગયા, આનદ મેળવવાની

જિજ્ઞાસામાં પ્રામાણિકપણાને લાત મારી, આબરૂ મેળવવાની લાલચમાં વિતંડાવાદમાં પડી ગયા – વગેરે વગેરે. આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે. એણે સ્વને કદી બરાબર ઓળખેલ નથી. એણે પરને પગરૂપે જાણ્યા નથી અને ત્યારે ત્યારે એણે ત્યાગ કે વૈરાગ્યની વાત કરી છે ત્યારે એણે માત્ર ઉપર-ઉપરનો વાણીવિલાસ જ કર્યો છે. સ્વને અને પરને સમજનારની આ દશા ન હોય. એ સમજનાર ભાવનાઓ છે. એને સ્થિર કરનાર ભાવનાઓ છે, એની જમાવટ કરનાર ભાવનાઓ છે અને એટલા માટે પુનરાવર્તનના ભોગે એકની એક વાત સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારપથમા લેવા યોગ્ય છે

વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ—

આ યુગમાં તેની જરૂરિયાત ખાસ વધારે છે. અત્યારે આપણા દેશમા બે પ્રકારની વિચિત્ર ઘટના ચાલી રહી છે એક તરફ પાશ્ચાત્ય આદર્શો અને ભાવનાઓ આપણા ઉપર ખૂબ જોરથી આક્રમણ કરી રહી છે. આપણા પરંપરાગત સંસ્કારો અને આ ભાવનાઓમા કેટલીક જગ્યાએ મૂળગત ભેદ છે, કેટલીક જગ્યાએ સ્થાનગત ભેદ છે અને બન્નેની સમાજ-રચના જુદા જ પાયા પર રચાયેલી હોઈને વિગતોમા ભેદ છે. આ સર્વની વિગતોમાં અત્રે ઊતરીએ તો વિષયવંભાવ પ્રમાણની બહાર થઈ જાય તેમ છે. પણ મુદ્દાની હકીકત એ છે કે જ્યા સમાજરચનાના આદર્શો અને પાયાઓ જ જુદા હોય ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે. એમ ન થાય તો બન્ને આદર્શોનું સંઘર્ષણ થતાં કા તો વિરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. આ એક વાત થઈ

વર્તમાનયુગને અંગે હકીકત એ છે કે અત્યારે જીવનકલહ ભારે આકરો થતો જાય છે એક તરફ અનેક રાજકીય કારણે દેશમા બેકારી વધતી જાય છે આર્થિક કારણે ઘણીખરી વ્યક્તિઓને બારે માસ કામ કરવાની ફરજ પડે છે અને પરિણામે આખો વખત વ્યાપાર, નોકરી કે ધંધાધાપામા આડાઅવળા ફાંફા મારવાં પડે છે. જેને કામ મળતુ નથી તેને કામ મેળવવાની ભારે ચિંતા થયા કરે છે અને કામ હોય તે ધમાધમમાથી ઊંચો આવી શકતો નથી જૂના વખતમા આપણા ભારતવર્ષમાં વર્ષના બારે માસ કામ કરવું પડતું નહોતું; વેપારી આઠ માસ કામ કરે – તેને ચોમાસામા શાંતિ રહેતી, જ્યારે ખેડૂતવર્ગને ચોમાસા-શિયાળામા વધારે કામ હોઈ તેને ચારથી છ માસ નિરાંત રહેતી આવા શાંતિના વખતમા તેઓ આત્મારામનો વિચાર કરતા, એને શેની જરૂર છે તે સમજતા. સાભળતા અથવા વિચારતા. અત્યારે એ સ્થિતિમાં ભારે પલટો થઈ ગયો હોય એમ દેખાય છે ધંધો ન હોય તેને મેળવવા માટે દેશપરદેશ રખડપાટો કરવો પડે છે અને હોય તેને રાત્રે પણ ફુરસદ મળતી નથી અને રાત્રિના પણ બજારમા બેસી કે ટેલિફોનો દ્વારા વેપાર ને વેપારના ઓર્ડરો આપવા પડે છે. મતલબ : એને પરિણામે એને ઊંઘમા સ્વપ્નાં પણ વેપારના જ આવે છે અને ચેતનરામ સાથે વાત કરવાની ફુરસદ કે તક મળતી નથી અને તેથી કાં તો બેકારીના બખ્ખર

નીચે અથવા વ્યવસાયના મશગૂલપણામા એનુ વ્યક્તિત્વ દબાઇ, હણાઇ, કચરાઇ જાય છે. એને કદી પોતે કોણ છે, આ બધી ધમાલ કોને માટે અને કેટલા માટે કરે છે, એનું પરિણામ શુ આવશે તેનો વિચાર કરવાની કે તેમાં ઊંડા ઊતરવાની તક જ મળતી નથી. અસલ તો બપોરે રાસ સાભળવાદ્વારા, રાત્રિએ દેરાસરની બહાર ધર્મકથા દ્વારા, સવારે વ્યાખ્યાનશ્રવણદ્વારા, અન્યત્ર કથાશ્રવણદ્વારા અથવા બીજી અનેક રીતે એ કાઈક વળત મેળવી ચેતનની નજીક જતો, પણ હવે એ સર્વ વાત દૂર થતી જાય છે આવા યુગમાં આતરવિચારણા કરાવી આત્માની સાથે વાત કરાવે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનુ સાધન ભાવના. ભાવનાનુ ભાન કરાવે તેવાં પુસ્તકો અને તેને લગતી વાતો દ્વારા જ શકય જણાય છે તેથી આ પ્રવર્તમાન યુગમા ભાવનાની વિચારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યુ છે.

આપણો પૂર્વકાળનો આદર્શ સમષ્ટિગત હતો, એમા કોમ કોમની નજરે, વ્યાપારી મહાજનની નજરે અને કૌટુબિક કુટુબની નજરે જોતો હતો એમા પોતાના વ્યક્તિત્વની નજરે વિચાર જ નહોતો અત્યારે વ્યક્તિગત શક્તિના ફેરફારને પરિણામે, બાપદાદાના ધધા કરવા જ જોઈએ તે નિર્ણયમા મહાન્ પરિવર્તન થયેલ હોવાને લઈને અને વ્યક્તિત્વદર્શનના બોધપાઠ મળેલા હોઇને આખી સયુક્તકુટુબભાવના બલાસ થતી જાય છે, જ્ઞાતિઓ ભાંગીને ભુક્કા થઈ જવાની અણી પર આવી ગઈ છે અને આરામ, શાતિ કે વિલાસના વિચારોએ તદ્દન નવીન ઓક લીધો છે, તેવે વળતે પોતે કોણ છે, શા માટે આવેલ છે, શેને માટે પ્રયત્ન કરે છે વગેરે બાબતો એની સન્મુખ સ્પષ્ટપણે ન રહે તો આદર્શોના ગૂચવાડામાં એ સસ્કારી હોય તો પણ ગૂચવાઈ જાય તેમ છે, તેથી સ્વપરનુ વિવેચન કરી વસ્તુઓ અને સબંધોનુ યથાવત્ મૂલ્ય આકી આપનાર **ભાવનાઓનું આ યુગમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.**

બાર ભાવનાના વિભાગો—

બાર ભાવનાઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડે છે

(૩) સસારભાવના, (૧૧) લોકસ્વરૂપભાવના વિશાળ નજરે બાહ્ય અવલોકન કરાવે છે. (Objective)

(૧) અનિત્ય, (૨) અશરણ, (૪) એકત્વ, (૫) અન્યત્વ અને (૬) અશુચિ એ પાચ ભાવનાઓ આંતરગ્રાહી (Subjective) છે.

(૧૨) બોધિદુર્લભ અને (૧૦) ધર્મભાવના સ્વરૂપલક્ષી–સાધનધર્મલક્ષી (Instrumental) છે જ્યારે (૭) આશ્રવ, (૮) સવર અને (૯) નિર્જરા ભાવનાઓ આત્માના કર્મ સાથેના સબધ પરત્વે હોઈ એની વર્તમાન સ્થિતિને સમજાવે છે They show evolutionary stages of developments

આ રીતે જેનાં ભાવનાઓ આંતરલક્ષી અને અર્વાંતરલક્ષી છે.

આ બાર ભાવનાને "અનુપ્રેક્ષા" કહેવામાં આવી છે. એની આત્મલક્ષિતા પર ગ્રંથની શરૂઆતમાં 'પ્રવેશક' લખી ત્યાં કેટલુંક વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તે પર આપ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે

ચાર પરભાવના : : દ્વિતીય વિભાગ—

આત્માને આત્મભાવસન્મુખ રાખનાર – આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ઉપરાંત નીચેની ચાર ભાવનાઓને અતિ વિસ્તૃત આકારમા પરાં ભાવનાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી છે એનુ સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :—

મૈત્રી—આ દુનિયાના સર્વ જીવો સાથે બંધુભાવ રાખવો કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી એમ વિચારવું અને જીવનની અસ્થિરતા સમજી કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પોતાને વેર નથી. એવુ હૃદયમા માનવું એ અનુસંધાન ભાવનાનું મંગળાચરણ છે.

પ્રમોદ—કોઈ પ્રાણીમાં ગુણ જોઈ આનંદ માનવો. એ ગુણની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી. ગુણવાન ધન્ય છે. એનું જીવન જેટલા પૂરતું સફળ છે એમ માનવુ. ગુણને ગુણ બાતર માન આપવુ અને જ્યાં જોય ત્યાંથી ગુણની શોધ કરી એના ઉપર વારી જવું.

કરુણા—દુનિયાના કોઈ પણ દીન-દુઃખી-પીડાર્તને જોઈ એના તરફ હૃદયથી દયા આવે, માનસિક, શારીરિક દુઃખો જોઈ અંતરથી દુઃખ થાય. આવા દુઃખમય સંસારમા પણ પ્રાણી કેમ રાચતા હશે એનો અફસોસ થાય અને અનંતા ઉપાયો કરવા ઉપરાંત જીવનના કરુણભાવ તરફ વિચારણા દોરે.

માધ્યસ્થ્ય—જ્યાં પોતાના ઉપાય ન ચાલે. સલાહ, શિખામણ કે ભલામણ ન ચાલે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો. જગતનો અને જાત ઉપરનો તેવા જીવનબનાવો તરફ કાં તો ઔદાસીન્ય (ઉપેક્ષા) અથવા શાંત વિચારણા દ્વારા એનું યોગ્ય સ્થાન સમજવાની ધીરજ. પાપી પાપ કરે તે માટે કોપનો અભાવ. પણ સાથે તે તરફ સહાનુભૂતિનો પણ અભાવ.

પરભાવનામાં આત્માનુસંધાન—

આ ચાર પરભાવના આપી. સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને ઊંડા વિચારમાં નાખી દે તેવી છે પ્રાણી જ્યારે ભગવાન અર્હતની ઉચ્ચ પ્રાણી પર ચારે બાજુ અવલોકન કરે છે ત્યારે એને શું દેખાય છે તે પરભાવનામાં પણ વિચારવા જેવું છે પ્રથમ એને વિચારણા કરતા સર્વ જીવો તરફ **મિત્રભાવ** હોય તો જ એને એમાં મજા આવે છે. સર્વ પ્રાણીઓ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે અનંત ગુણથી ભરેલા છે અને પોતપોતાની શક્તિ અને સંયોગો અનુસાર આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે. પણ એમાં કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી. સર્વ આત્મસ્વરૂપે સિદ્ધસમાન છે આવા વિચારને પરિણામે એનું સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવનું લક્ષ્ય

રહે છે, એને મનુષ્ય તો શું, પણ કોઈ જનાવર, જંતુ કે સ્થાવર પણ પોતાનો વિરોધી લાગતો નથી. આ સર્વ જીવો તરફના મિત્રભાવને પરિણામે ખૂબ વિશાળ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એક વાર વિશાળ બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રભાવ બંધાયો એટલે સ્વરૂપલક્ષી આત્માનુસંધાન થતા વખત લાગતો નથી.

એક વખત સર્વ જીવો તરફ મિત્રતા આવી એટલે પછી ચારે તરફ પ્રેમભાવે જોવાનું સૂઝે છે. પ્રેમભાવે જોતાં એમાં ગુણ જ દેખાય છે ગુણને જોઈને પ્રેમ થાય, ઉમળકા આવે, હૃદયપૂર્વક એને અભિનંદન અપાઈ જવાય ત્યારે ગુણપક્ષપાત સાહજિક બને છે અને ગુણને ઓળખતા, એનું ખરું મૂલ્યાંકન કરતા, એના સંબંધી ચર્ચા કે વિચારણા કરતા પ્રાણી આખરે ગુણવાન્ થઈ જાય છે ગુણનો વિચાર કરનાર, ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવનાર પોતાની આસપાસ ગુણનું વાતાવરણ જમાવે છે અને એ રીતે આત્માનુસંધાન અત્યંત સરળ, સુંદર અને સફળ બને છે.

આ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં ફરવાની બરેબરી ચાવીઓ છે. એમ કરતા – આત્માવલોકન કરતા બાહ્ય પ્રદેશમાં અનેક પ્રાણીઓ વ્યાધિ, વિયોગ, મારામારી અને નકામા તડફડાટમાં પડેલા દેખાય છે એવા પ્રાણીઓના દુઃખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય એમાં કરુણા– વિશાળ દયા છે એવી વૃત્તિથી પ્રાણી સ્વથી બહાર જોતા શીખે છે, સર્વ દુઃખો દૂર કરવાની ભાવના પાછળ એનો આત્મલક્ષી ભાવ રહે છે અને પ્રતિકારભાવનામાં સર્વ જીવોના આત્મા તરફ વૃત્તિ દોરાતા સ્વાત્મભાવ સાથે અનુસંધાન થાય છે. આ રીતે કરુણાભાવમાં પણ આત્માનુસંધાન જરૂર થાય છે

માધ્યસ્થ્યવૃત્તિ તો આત્માનુસંધાન જ છે. દોષ તરફ જ્યારે શાંતવૃત્તિ થાય, કર્મોદયના પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય સમજાય, આખી દુનિયાને સુધારવા પોતે કન્ટ્રાક્ટ લીધો નથી એવી સમજણપૂર્વકની બેદરકારી–વૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માનુસંધાન પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે દુનિયાદારીના માણસો તો પોતાને ન ગમે તેવી હકીકત બને એટલે તેના તરફ ઉઘાડો વિરોધ બતાવે છે, જાહેર ટીકા કરે છે, વ્યક્તિ તરફ અભાવ દાખવે છે અને પોતાનું ચાલે ત્યાં સુધી તેવા માણસનો તિરસ્કાર કરે છે પણ આત્માનુસંધાન કરનારની રીતિ તો કાંઈ અનોખી જ હોય છે. એ એના મૂળમાં ઊતરી અસલ કારણનું કારણ સમજે છે અને જરા પણ ગૂંચવાયા વગર એ દોષ તરફ ઉપેક્ષા અથવા માધ્યસ્થ્યભાવ રાખે છે એ રીતે આ ચારે **પરાભાવના** આત્માનુસંધાનરૂપ છે અથવા તેનું પરિણામ છે.

ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન—

આ ગ્રંથમાં એ રીતે આત્મપ્રદેશમાં વિહરવાનું છે કવિત્વદૃષ્ટિએ કલ્પનાશક્તિને જોમ આપે એવાં વર્ણનો એમાં નથી, એમાં કથાનુયોગની રસસ્વિતા નથી, એમાં નવલકથાના વિહારો

નથી, એમા ઇતિહાસના આંદોલનો નથી, એમા લડાઈનાં રમણીય વર્ણનો નથી કે એમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો નથી. નથી એમાં શૃંગાર, નથી એમા ભય કે નથી એમા હાસ્ય. એમા **શાંત** નામના દશમા રસની પોષણા છે. એમાં આત્મા સાથે વિહાર છે, એમાં હૃદયચક્ષુને ખોલવાના જુદા જુદા પ્રસંગો છે સંસાર–અટવીમા ભૂલા પડેલા, ન્યાં ત્યાં અર્થ કે પરિણામનો ખ્યાલ કે તેની તુલના કરવાની દરકાર કર્યા વગર દોડાદોડી કરનાર કયાં જાય છે અને શેની પછવાડે દોડે છે એ બતાવનાર આ ગ્રંથ છે બાહ્ય વિષયને એના યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખી એનો અને ચેતનજીનો સંબંધ શા કારણે થયો છે તેના મૂળ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી, એને એમાંથી હંમેશને માટે કેવી રીતે દૂર રખાવવો એનુ માર્ગદર્શન કરાવનાર અને વધારે ઊંડા ઊતરનારને એની ખરી ચાવીઓ સંપડાવનાર આ ગ્રંથ છે. જીવનના અનેક ગૂંચવણભરેલા પ્રસંગોમાં આ પ્રાણી અટવાઈ જઈ સંસારમા ધોરણ કે હેતુ, આદર્શ કે સાધ્યને જાણ્યા વગર ભટકયા કરે છે. તેને માર્ગ પર લાવનાર, સામાને જોવાને બદલે પોતા તરફ જોવરાવનાર, દરેક બાબત કે બનાવના મૂળ તરફ લક્ષ્ય કરાવનાર અને આ હેતુ વગરના ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવાના માર્ગો બતાવનાર અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચનાર આ ગ્રંથ છે એનુ મૂલ્ય કેટલુ આંકવુ એ તો આંકનારની આવડત પર છે. આત્મપ્રદેશમાં એની કિંમત બહુ છે અને એની વાટિકામા પ્રવેશ થઇ જાય તો મુક્તિફળની પ્રસાદી અપાવે એવા એમા અનેક સાધનો હોવાથી એની કિંમત અલૌકિક હોવા સાથે દુનિયાથી પર છે, સામાન્ય જનતાથી ન માપી કે આપી શકાય તેટલી મોટી છે અને વિચારમાર્ગમાં અનુપમેય છે.

ગ્રંથની ભાષા—

શ્રીશાંતસુધારસ ગ્રંથની ભાષામાં ખૂબ **મીઠાશ** છે, કોઈ કોઈ શ્લોકો તો અદ્‌ભુત શાંતરસથી ભરેલા છે. એમાં આત્મા સાથે ભારે યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી છે. કર્તામા હૃદયને ઉદ્દેશીને સફળ વાતો કરવાની ભારે ધાટી જણાય છે. દરેક ભાવનાના વિષયને એમણે ખૂબ અપનાવવા યત્ન કર્યો છે એમનો ભાષા પરનો કાબૂ લગભગ દરેક ભાવનાના પરિચયમા ખૂબ જણાઈ આવે છે આપણે એમની હૃદયગમિતાના એકબે દાખલાઓ જોઈએ —

यावद्देहमिद गदैर्न गदित नो वा जराजर्जर
यावच्चक्षुरुदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुर निजहिते तावद्बुधैर्यत्यता,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालि. कथं बध्यते ॥

(બોધિદુર્લભભાવના–૧૨, પરિચય શ્લો ૨ પૃ ૩૪૭)

એ ભાષામા ખૂબ મીઠાશ, હૃદયસ્પર્શિતા અને સરળતા છે એનુ ભાષાસૌષ્ઠવ લગભગ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકને મળતુ આવે છે.

શાંત સ્થાનમા શાંત ચિત્તે નીચેનો સ્રગ્ધરા ગાઈ જુઓ—

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्ध्या सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥

(પ્રમોદ, પરિચય શ્લો ૧, પૃ ૪૦૧)

આવો એક શ્લોક તીર્થંકરના મહત્ત્વને હૃદયસન્મુખ ખડું કરી દે છે. એની ભાષાના અક્ષરમા ચમત્કાર છે, એની સમસ્ત રચનામાં ગેયતા અને શબ્દરચનામા રસાત્મકતા છે

એનાં ગેયાષ્ટકો તો અદ્ભુત છે એ તો ગાતા જઈએ અને શાતરસનું પાન કરતા જઈએ એવા ભાષાસૌષ્ઠવથી ભરેલા છે જરા ગાઓ —

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥
विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयता रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥

(અશરણભાવના, ગેયાષ્ટક, પૃ ૬૬)

આ અષ્ટકની ભાષામા ખૂબ લહેર છે. એમા રસની જમાવટ વિષયને અનુસારે હોઇ ખૂબ હૃદયગમ છે અને પ્રત્યેક શબ્દની પસદગી ખૂબ સુદર છે. તમને દરેક શબ્દ માટે લાગશે કે એ શબ્દ જ ત્યા બંધબેસતો આવે છે અને બીજો સમાન અર્થવાળો શબ્દ નકામો છે **मरणदशामुपगतवन्त सन्तं न कोऽपि रक्षति** એમા **सन्तं** શબ્દ મૂકવામા ભારે મજા કરી છે. એનો અર્થ 'મરણદશાને પહોચેલા' એવો કરીએ ત્યારે **सन्तं** ને વર્તમાન કૃદત લેવાય, પણ **सन्तं** ને ચાલુ અર્થમા લઈએ તો ગમે તેવો મોટો **સત** પુરુષ હોય, ભલે ખુદ ઇદ્ર કે તીર્થ-કર હોય, પણ તેને કોઇ બચાવી શકતુ નથી. આવો વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ લગભગ દરેક શબ્દની સાથે બતાવી શકાય તેવુ છે. કહેવાની બાબત એ છે કે ભાષારચનામા, શબ્દોની પસદગીમા અને વિચારદર્શનની પદ્ધતિમા લેખકમહાત્મા સકળ શબ્દચાતુર્ય દાખલ કરી શકયા છે.

આ ઉપરાત જ્યા 'तुरग' શબ્દ મૂકયો છે ત્યા તે જ શબ્દ શોભે અને સાર્થ લાગે તેમ છે, તેને બદલે સમાન અર્થવાળો 'अश्व' શબ્દ ન જ લાગી શકે એવી વિગતો બતાવી શકાય તેમ છે **तुरग** શબ્દમા ગતિ (**तुर गमने**) નો ભાવ છે, જ્યારે **अश्व** શબ્દમા **अश्** ધાતુ આવે છે તે ઊડા ઊતરવાના અર્થમા આવે છે. ગમે તેવા જોરથી દોડનાર ઘોડા, રથ, હાથી કે માણસોની હારની હારથી વીંટળાયલા હો—આ એનો આશય છે ત્યા **तुरग** શબ્દ બરાબર સાર્થ છે કહેવાની વાત એ છે કે લેખકે શબ્દની પસદગીમા પણ ભારે ઝીણવટ રાખી છે અને જ્યાં જેવો જોઇએ તેવો શબ્દ પસદ કર્યો છે

પોતે વૈયાકરણ હતા, વ્યાકરણની પ્રક્રિયા બનાવનાર હતા એટલે વ્યાકરણને લગતી સ્ખલના એનામા ન આવે એમ લખવુ એ તો માત્ર સોનાને ઓપ આપવા જેવુ છે. એની ભાષા માર્મિક, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને હૃદયગમ હોવા છતા શૈલીમા જરા પણ આક્ષેપ કે તુચ્છતા કોઈ સ્થાને આવવા દીધા નથી અને યોગ્ય હોય ત્યા અલકાર લાવ્યા છે એટલો પણ અત્ર નિર્દેશ કરવો યોગ્ય જણાય છે ભાષાશુદ્ધિને અંગે શ્રીશાતસુધારસ ગ્રથની ટીકાના પ્રકટ કરનાર (શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા) એની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે —

" આ શાતસુધારસ ગ્રથમાં અનિત્યાદિક બાર અને મૈત્र્યાદિ ચાર મળી ૧૬ ભાવનાના ૧૬ પ્રસ્તાવ છે, તે દરેક જુદી જુદી ઢાળમાં બનાવેલા છે. સસ્કૃત ભાષમા એવી ઢાળબધ રચના કરવી અને તેમા સધિ, વિભક્તિ, પ્રત્યય કે સમાસાદિકનો પણ દોષ આવવા ન દેવો એ તેમના સસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ પરિજ્ઞાનને બતાવી આપે છે. પરંતુ સસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ બનાવનારનો એ ભાષા ઉપર એવો પ્રબળ કાબૂ હોય તેમા નવાઈ જેવુ પણ શુ છે ?" (પૃ. ૭)[૧]

અહી ભાષા ઉપરનો લેખકશ્રીનો કાબૂ બહુ સુદર રીતે રજૂ કર્યો છે અને તેના કારણમા જણાવે છે કે જે નવીન વ્યાકરણ બનાવનાર હોય તે આવુ સ્પષ્ટ ભાષાકૌશલ્ય બતાવે, એમના પ્રયોગમા વિભક્તિ, સધિ કે સમાસનો દોષ ન આવે એ સર્વ ઉચિત છે. આ ટાચણમાંથી એક બીજી વાત પણ નીકળે છે, અને તે એ છે કે લેખકશ્રીએ અહી જે છદો વાપર્યા છે તે ગૂર્જર ભાષાને ઉચિત છે આ મુદ્દા પર આગળ વિવેચન થશે.

વિચારની સ્પષ્ટતા—

ગ્રથકર્તા પોતાનો આખો વિષય સારી રીતે સમજતા હતા એમના વિચારમા સ્પષ્ટતા હતી, સાધ્યસન્મુખતા હતી અને પોતાના વિષયને છણવાની તેમનામા આવડત હતી કાવ્ય કે ચરિત્ર લખનારને તો વાચનારને કે શ્રોતાને શૃગાર વગેરે રસોમા લઇ જવાનુ હોઇ પોતાના વિષયને ઝળકાવવાનુ કાર્ય પ્રમાણમા સહેલુ બને છે, પણ અનિત્યતા બતાવવાની કે એકત્વ, અન્યત્વ બતાવવાની વાતો કરવી જ અરુચિકર હોય છે અને સાંભળવી તે તેથી પણ વધારે અરુચિકર અને બહુધા અપ્રિય હોય છે. ગ્રથકર્તાએ પોતાના વિચારો ખૂબ નિર્મળ કર્યા છે અને પછી કલમ હાથમાં લઇને ખૂબ દીપાવ્યા છે તેમા તેમની વિચારસ્પષ્ટતા છે. ઘણી વાર લેખક પોતે શુ કહેવા માગે છે તેનો તેને પોતાને જ શરૂઆતથી પૃથક્કરણપૂર્વક

---

૧ અત્ર પ્રસ્તાવના સસ્કૃત ભાષામા આપી છે તેમા એ જ હકીકત બહુ સાગ શબ્દોમા મૂકવામા આવી છે એ અતિ માર્મિક લાગવાથી અત્ર ઉતારી લેવામા આવે છે ત્યા જણાવે છે કે —

किं चैतच्छान्तसुधारसग्रन्थप्रतिष्ठितमैत्र्यादिभावनाचतुष्टयोपेतानित्यादिभावनाद्वादशकाभिधप्रस्तावपोडशक गूर्जरभाषोचितविविधछन्दोभिरप्युपनिबद्धमपि सन्धिविभक्तिसमासादिदोषलेशवर्जितमिति चित्रीयन्ते चेतांसि चेतनवता सुधियां सस्कृतवैषयिकतदपूर्ववैदुष्या, यद्वा किमाश्चर्यं नूतनव्याकरणव्याकर्तृणां तादृशां गीर्वाणभाषासरसीसरभसक्रीडने । (पृ. १)

સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી એમ થાય ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્તતા અને અવ્યવસ્થિતતા આખા ગ્રથમા દેખાય છે. એવુ આ આખા ગ્રથમા નજરે પડે તેમ નથી.

વિષયનિરૂપણની સફળતા—

કેટલાક લેખકોમા વિચારો ઘણા હોય છે, પણ તેને બતાવવામાં કળાનો અભાવ હોય છે વિચારની સ્પષ્ટતા જેટલી જ અગત્યની બાબત વિચારદર્શનની છે. ગમે તેટલું જાણ્યા છતા એને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામા આવડત ન હોય તો કહેવાની વાત અદ્‌ભુત હોય તો પણ તે મારી જાય છે. તેમા પણ જ્યારે અનિત્યતા, કરુણા જેવા નીરસ વિષયોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા હોય ત્યારે જો વિષયને રજૂ કરવામા કળા ન હોય તો વાત કથળી જાય છે. આ લેખક-મહાત્માનુ વિષયનિરૂપણ સુદર છે, એમાં તેમનુ ચાતુર્ય છે અને એના પ્રત્યેક શ્લોકમા કળા છે. આ વાત અનુભવવાથી સમજાય તેમ છે દા ત. અનિત્યભાવનાના ગેયાષ્ટકમા (શ્લોક ૫. પૃ ૩૫) કહે છે કે –

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान् वीक्ष्य वत भस्मभूय गतान्, निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ! ॥

"જેની સાથે રમ્યા, જેની સાથે આપણે પૂજાયા, જેની સાથે વિનોદવાર્તાઓ કરી તેવા માણસોને રાખમા રગદોળતા–રક્ષારૂપ થઈ જતા આપણી નજરે જોયા અને છતા આપણને કાઈ થવાનુ નથી એમ ધારી ફિકર વગરના થઈને આપણે મહાલ્યા કરીએ છીએ ! આવા આપણા પ્રમાદ પર ફિટકાર હો !'

આ વિષયનિરૂપણનો દાખલો છે એ વાચતા વિચારક વાચનારની સમક્ષ ચિત્રો એક પછી એક ખડા થાય તેવુ એમા ગાભીર્ય છે નાનપણમા શેરીમા પોતે કૂદતા, પોતાના લગોટિયા દોસ્તદારો અને પોતે અરધા કરતા અને ધૂળમા રગદોળાતા દેખાય એ એક પછી એક એક પ્રકારની ચિત્રમાળા

પછી ઉમરલાયક થતા આપણને દરેકને અમુક માણસો મોટા લાગ્યા હોય, આપણા ગામના મુખીઓ, આપણા પિતાના મિત્રો, ધર્મના અધ્યક્ષો, સમાજના નેતાઓ, જેના શબ્દને આપણે માન આપીએ અને જે આપણી નજરે 'મોટા' માણસ લાગે તેવા પણ અનેક ગયા. જે આકાશને થોભાવે એવા આપણને લાગે, જેઓ સમાજમા, ઘરમાં કે વેપારમા થાભલા જેવા લાગ્યા હોય તેઓની બીજી પ્રકારની ચિત્રમાળા.

જેની સાથે હાણ્યા–માણ્યા, ફર્યા–હર્યા, નાચ્યા–કૂદ્યા એની ત્રીજી ચિત્રપર પરા

એવા અનેકને સ્મશાને મૂકી આવ્યા, એમની ચિતાઓ હાથે ખડકી અને એમના શરીરની રાખ થતી જોઈ આ ચોથી ચિત્રમાળા !

અને આટલુ જોયુ છતાં જાણે પોતાને તો કદી જવાનુ જ નથી, એમ ધારી ભાઈશ્રી અડગ ઊભા છે, છાતી કાઢીને ફરે છે, ન કરવાના કામો કરે છે અને ગમે તેવા ગોટાળા કરી ઘરના ઘર માની અહીં હાણેમાણે છે ! તુ શુ સમજે છે ? તારા પ્રમાદને ધિક્કાર છે !! —આનુ નામ વિષયનિરૂપણની સફળ કળા કહેવાય. એમા ચિત્રદર્શન છે, આહ્વાન છે, વિષયનિરૂપણ છે અને તે પરથી લેવા યોગ્ય સાર–રહસ્ય છે.

ગ્રંથની ગેયતા—

કોઇ પણ પિંગળ સમજનાર અથવા આપણી દેશીઓ ગાનાર હોય, એના કંઠમા મધુરતા હોય અને એને સંગીતની નજરે જમાવટ કરતા આવડતી હોય, તેની પાસે આ ગ્રંથનો કોઇ પણ ભાગ ગવરાવવો, એના દેશી રાગોની ગેયતા એક વાર સાભળી લેવી, પછી એમાં બહુ ભારે મજા આવે તેવી આખી કૃતિમા ખૂબી છે એમાં બરી ખૂબી એ છે કે એક વાર કોઈ ભાવનાને વાંચવામા આવે તો પ્રથમ એના સ્રગ્ધરા કે શિખરિણી આદિ વૃત્તો વાચવા અને છેવટે ગેયાષ્ટક ગાવું. એનો રાગ એક વખત બેસી જશે તો એની કૃતિમાં એવી ખૂબી છે કે આખું ગાન મુખપાઠે થઈ જશે, એક વાર ગવાયા પછી બીજી વાર ગાવાનુ મન થશે અને એવી રીતે થોડી વખત પુનરાવર્તન થશે એટલે ક્ષયોપશમ પ્રમાણે મુખે થઈ જશે. પછી તો જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળશે ત્યારે ત્યારે એનુ પરિશીલન થશે અને એ ગાવામા અંતરના ઉમળકા આવશે. જેને સંસ્કૃતમા 'ધ્વનિકાવ્ય' અથવા 'શબ્દાલંકાર' કહે છે એની છાયા એમા ભરપૂર જણાય છે જ્યારે સુંદર શબ્દચિત્ર કાનમા ગુંજારવ કરે ત્યારે શબ્દાલંકાર બરાબર જામે છે. અર્થાલંકાર તો અર્થ આવડે, તેમા ચિત્ત પરોવાય અને તે મગજમા જામે ત્યારે મજા આપે છે. પણ શબ્દાલંકાર તો અર્થ આવડે કે ન આવડે તો પણ શબ્દરચનામા જ મજા આપે છે આ જાતની ચમત્કૃતિ સોળે ભાવનામા બરાબર છે આનંદની વાત એ છે કે લેખકશ્રીની ભાષા ભાવવાહિની અને અલંકારમય હોવા ઉપરાંત શબ્દની પસંદગી અને ગેયતાની ભવ્યતા તેઓશ્રી એવી સારી અને સાદી રીતે લાવી શક્યા છે કે એના મર્મમા ઊતર્યા વગર પણ એ ખૂબ આનંદ આપે અને કાનમા ગુંજારવ કર્યા જ કરે

દાખલા તરીકે બારમી ભાવનાનો પરિચયશ્લોક છઠ્ઠો લઈએ. (પૃ. ૩૪૭) એની ભાષા વિચારી છેવટે બોલીએ **कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते.** એની શબ્દરચના અતિ આકર્ષક છે અને અર્થગાભીર્ય તો ચિત્રમય છે. પછી **बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा** ગાઈએ ત્યારે શબ્દ અને અર્થના પ્રવાહમા પડી જવાય તેમ છે

કોઇ સુંદર રાગથી ગાનાર અને ખાસ કરીને સંસ્કૃતના અભ્યાસી, શુદ્ધ ભાષાના આગ્રહી પાસે દેશી રાગો અને સાથે છંદના જ્ઞાનવાળા પાસે પરિચયશ્લોકો એકાદ વખત સાભળી લેવા યોગ્ય છે. પછી વધારે ભલામણ કરવાની જરૂર નહિ પડે.

સોળે ભાવના જુદી જુદી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે. કેટલીકના દેશી રાગો કર્તા કવિએ પોતે લખ્યા છે, કેટલાક મને બેઠા તેવા જણાવ્યા છે, પણ એને બહુ સુંદર રીતે ગાઈ બતાવી શકે તેવા શ્રાવક બધુઓ જુદે જુદે સ્થળે વિદ્યમાન છે એમ મારા જાણવામા આવ્યુ છે શોધક વૃત્તિએ તપાસ કરી આવા આત્મસન્મુખ ગ્રંથનો લાભ લેવા સૂચના છે.

ગેયતાને અંગે બીજી વાત એ છે કે દરેક અષ્ટક ગુજરાતી પ્રચલિત દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે તે ઉપરાંત અસલ રાગ અથવા રાગિણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે .

પ્રથમ અષ્ટક—રામગિરિ
દ્વિતીય અષ્ટક—મારુણી
તૃતીય અષ્ટક—કેદારો
ચતુર્થ અષ્ટક—પરજિયો
પંચમ અષ્ટક—શ્રી રાગ
ષષ્ઠ અષ્ટક—આશાવરી
સપ્તમ અષ્ટક—ધનાશ્રી
અષ્ટમ અષ્ટક—નટ રાગ
નવમ અષ્ટક—સારંગ
દશમ અષ્ટક—વસંત
એકાદશ અષ્ટક—કાફી
દ્વાદશ અષ્ટક—ધનાશ્રી
ત્રયોદશ અષ્ટક—દેશાખ
ચતુર્દશ અષ્ટક—ટોડી
પંચદશ અષ્ટક—રામકુલી
ષોડશ અષ્ટક—પ્રભાતી

– આ પ્રમાણે કવિ લેખક પોતે દેશીના રાગો બતાવે છે અને સાથે કોઈ કોઈ પ્રતિમા ઉપરના રાગોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. એ રાગોમા ગાનાર ગવૈયાનો મને હજુ યોગ થયો નથી, પણ હુ એનો અર્થ એવો સમજુ છુ કે એ પ્રત્યેક રાગરાગિણીમા જે શબ્દમેળ હોય તે આમા છે. મતલબ, એ રાગમા પણ એ બરાબર ગાઇ શકાય તેવુ હશે.

ભાષાસૌષ્ઠવ, શબ્દપસંદગીની વિશાળતા અને ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ સાથે વ્યાકરણમા રમણુતા હોવાથી શબ્દની વિશુદ્ધિ, પસંદગીમા વિશાળતા અને વિલક્ષિત, જાતિ, સમાસ અને કૃદંત, કારક આદિની પસંદગીમાં સુકરતા હોઇ કાવ્યની નજરે આ શબ્દચિત્રમા શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બને આવી શક્યા છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનો કાવ્યરસિકોએ લાભ લેવા યોગ્ય છે

ગીતગોવિંદ (પંડિત જયદેવ) —

સંસ્કૃત ભાષામા આ ગ્રંથ અજોડ છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરતા પહેલા એની કક્ષામા મૂકી શકાય તેવા ગ્રંથસંબંધી કેટલીક હકીકત જણાવવી ઉચિત છે. સંસ્કૃતમા હોવા છતાં દેશી રાગોમાં ગાઇ શકાય તેવો બીજો એક પણ ગ્રંથ જૈન સાહિત્યમા મારા જોવામાં આવ્યો નથી અને સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમા **પંડિત જયદેવ** કવિ વિરચિત

गीतगोविन्द નામનો કાવ્યગ્રથ જોવામાં આવ્યો છે. એ ગીતગોવિંદ કાવ્ય પર કુભરાજે 'રસિકપ્રિયા' નામની અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી શકરમિશ્રે 'રસમજરી' નામની ટીકાઓ લખી છે એ ગ્રથને સને ૧૮૯૯મા રા. રા. મગેશ રામકૃષ્ણ તેલંગે નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત છપાવી બહાર પાડ્યો છે.

ગીતગોવિદના બાર સર્ગ છે જ્યારે શાંતસુધારસના સોળ પ્રસ્તાવ છે ગીતગોવિદના રાગો હિંદી ભાષાને અનુકૂળ છે જ્યારે શાતસુધારસના રાગો ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ છે.

ગીતગોવિદમા કૃષ્ણ અને રાધાનો શૃગાર અતિ આકર્ષક ભાષામા ચીતર્યો છે એના આરભમા જ એ ગ્રથને वासुदेवरतिकेलिकथाग्रमेत કહી વર્ણવે છે અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયને नित्यमेक चिदानन्दमयमात्मनो रूपम् (૧-૧) મા બનાવવુ હતું એટલે એનો મેળ બાય તેમ નથી

ગીતગોવિદનો શૃગાર અદ્‌ભુત ગણાય છે એના એક-બેથી વધારે દાખલા આવા શાતરસગ્રથમાં મૂકવા તે યોગ્ય લાગતુ નથી જેને શૃગારરસમા મોજ આવે તેને માટે ગીતગોવિદ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો કાવ્યગ્રથ છે

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुग स्मितशाली ।
हरिरिहमुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ २ ॥
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरिरिह० ॥ ३ ॥

(પ્રથમ સર્ગ. પ્ર. ૪)

એના સર્ગના નામો જોતા પણ એનો શૃગાર ખૂબ ઊડો જણાશે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ 'सामोददामोदर' છે બીજો अक्लेशकेशव છે એમા રાધા પોતાની વિરહવેદનાનુ વર્ણન સખી પાસે કરે છે ત્રીજા मुग्धमधुसूदन સર્ગમા રાધાને હૃદયમા રાખીને વ્રજસુદરીઓનો કૃષ્ણ ત્યાગ કરે છે તેનુ વર્ણન છે ચોથા स्निग्धमधुसूदन નામના સર્ગમા રાધાની સખી કૃષ્ણ પાસે રાધાની વિરહદશાનુ વર્ણન કરે છે પાચમા साकाक्षपुडरीकाक्षः નામના સર્ગમા કૃષ્ણ રાધાને પ્રેમપૂર્વક યમુનાના કુજમાં આવવાનો સદેશો કહેવરાવે છે. છઠ્ઠા धृष्टवैकुठ નામના સર્ગમા લતાગૃહમા રહેલી અનુરક્ત રાધા કૃષ્ણ પાસે આવવા અશક્ત બનેલી છે તેની સ્થિતિનુ વર્ણન કરે છે સાતમા नागरनारायण સર્ગમા સકેત કરેલ સમયે કૃષ્ણ રાધાને મળતા નથી એટલે એની દશા કેવી થાય છે તેનુ વર્ણન છે. આઠમા विलक्ष्यलक्ष्मीपति સર્ગમાં, નવમા मुग्धमुकुद સર્ગમા, દશમા चतुरचतुर्भुजः સર્ગમા, અગિયારમા सानन्ददामोदर સર્ગમા, અને બારમા सुप्रीतदामोदर સર્ગમા રાધા અને કૃષ્ણના રિસામણા-મનામણા ચાલે છે.

આ આખા ગ્રથમાં શૃંગારરસની મુખ્યતા છે અને વચ્ચે વર્ણનમાં હાસ્ય, કરુણ વગેરે રસો જમે છે. એનું શબ્દચિત્ર અનુપમ છે અને ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે. એમા શાતરસનો પ્રસંગ જ નથી એ આખો ગ્રથ ધ્વનિકાવ્યથી ભરેલો છે એની શાત-સુધારસ ગ્રથ સાથે સરખામણી માત્ર ગેયતાની બાબતમા જ થઈ શકે તેમ છે.

સસ્કૃત સાહિત્યમા ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રથો છે રસિક જનોને ગીતગોવિંદ ગ્રથ ખૂબ પસદ પડે તેવો છે એની કાવ્યચમત્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. સસારને સમ-જનાર, અને તેના સ્વરૂપને જાણી એનાથી દૂર ભાગનારને શાતસુધારસ ગ્રથ ખૂબ મજા આપે તેવો છે. બન્નેની સરખામણી કોઈ પણ રીતે કરી શકાય તેમ નથી એકમા જે વાતનું પોષણ છે તેનુ બીજામાં મૂળ ઉખેડી નાખવામા આવ્યુ છે ગીતગોવિદમા અધરસુધારસનુ પાન કરવામાં જીવનને ધન્ય માનવામાં આવશે (સ. ૧૨–૫), ત્યારે શાતસુધારસમા જીવનને ડાભના અગ્રભાગ પર રહેલ પાણીના ટીપા જેવુ અસ્થિર બતાવશે (૧૦–૧ અષ્ટક)

આટલું છતા બન્નેની ગેયતા ઘણો સુદર છે કવિ જયદેવનો અને વિનયવિજય ઉપા-ધ્યાયનો પ્રયત્ન કાવ્યની નજરે સફળ ગણાય એક રીતે જોઈએ તો કવિ જયદેવનો માર્ગ સરળ હતો. એને શૃંગાર પોષવો હતો, લોકરુચિને અનુસરવુ હતુ અને પૌદ્ગલિક વિલાસોનુ શબ્દચિત્ર આપવુ હતુ એમા કાઈ ઓછાશ રહે તો લોકો પોતાની કલ્પનાથી પુરવણી કરવા તૈયાર હતા. પણ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયનો માર્ગ વધારે મુશ્કેલ હતો એને વિષયકષાયની વિરૂપતા, સસારની અસારતા, જીવનની ક્ષણિકતા અને ત્યાગધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવી જે સર્વ રાગની દૃષ્ટિએ ગમે છે તેને છોડાવી દેવાની વાત કરવાની હતી આવા ચાલુ નજરે ન ગમે તેવા ત્યાગના વિષયને તેઓ પોતાના પાડિત્યને યોગે ખૂબ ઝળકાવી શકયા છે

સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમા ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રથો હોવાથી તેનુ સામ્ય અત્ર રજૂ કરવુ જોઈએ, બાકી એકમા શૃગારને પોષવો છે અને બીજામા શૃંગારને તજવો છે, ત્યા સમાનતા તો કયાથી આવે? ત્યાગની બાબત વિષમ છે, કર્કશ છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનાદરણીય લાગે તેવી છે અને બહુધા શુષ્ક હોય છે તેવી બાબત શ્રી વિનયવિજયે રસમય કરી બતાવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે શાતસુધારસ ગ્રથમા કોઈ પણ સ્થળે એમણે કર્કશતા આવવા દીધી નથી ભાષાની નજરે જોઇએ અથવા કાવ્યની નજરે જોઇએ તો જયદેવનુ ગીત-ગોવિદ જરૂર વધારે ઉચ્ચ સ્થાન લે તેવુ છે જયદેવ શબ્દોની પસદગીમા વધારે સફળતા મેળવી શકયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી, છતા આ શાતસુધારસ ગ્રથ સુદર ભાષામાં – ગેય ભાષામા – શ્રુતિપટુ સુદર શબ્દરચનામા રચી શકાયો છે એ અતિ વિશિષ્ટ હકીકત છે અત્યારે જેમ સ્ત્રીપાત્ર વગર નાટક કે શબ્દચિત્ર લખવુ અશકય મનાય છે, તેમ જ શૃગારની પોષણા વગર કાવ્ય કે ગેયરચના અશકય જ મનાય છે. એ અશકય વાતને શકય કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય જરૂર અભિનદનને પાત્ર છે.

ગ્રંથપદ્ધતિ —

આખા **શાંતસુધારસ** ગ્રથની ગાથાઓ ૨૩૪ નીચે પ્રમાણે છે

શરૂઆતમા ૮ ગાથા (શ્લોકો) પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્‌ઘાત જેવી છે. છેવટે પ્રશસ્તિના ૭ શ્લોકો છે.

બાકી સોળ ભાવનામાં અનુક્રમે ૩–૩–૫–૫–૫–૫–૫–૫–૭–૭–૭–૭–૮–૭–૭ અને ૫ મળીને ૯૧ શ્લોક છે આ શ્લોકો ખૂબ પ્રૌઢ ભાષામા છે અને તેમાં મદાક્રાન્તા, શાર્દૂલ-વિક્રીડિત, સ્રગ્ધરા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી વગેરે વૃત્તો બહુ આકર્ષક રીતે વપરાયા છે.

તે ઉપરાંત દરેક ભાવના પર અષ્ટક લખેલ છે. તેના સોળ ભાવનાના ૧૨૮ શ્લોકો થાય છે. એ ગેય અષ્ટકો મૂળ રાગોમા ગાઈ શકાય છે તેમ જ ગુજરાતી દેશીઓમાં પણ ગાઈ શકાય છે તે ઉપર બતાવ્યુ છે.

એ રીતે ઉપોદ્‌ઘાતના ૮, સોળ ભાવનાની પર્યાલોચનના ૯૧, સોળ અષ્ટકના ૧૨૮ અને પ્રશસ્તિના ૭ મળી આખા ગ્રથના કુલ ૨૩૪ શ્લોકો અથવા ગાથાઓ છે

દરેક ભાવનાને લઈને તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવવો અને પછી ગેય અષ્ટક લખવુ એ પદ્ધતિ ગ્રથકર્તાએ રાખી છે. દરેક ભાવના પર પરિમિત લખવાનો તેમનો વિચાર ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે આ સોળે ભાવનાઓ તો એવી છે કે એના પર જેટલું લખવુ હોય તેટલુ લખી શકાય. પણ ગ્રથકર્તા લોકોની ધીરજ, આયુષ્યની મર્યાદા અને ખાસ કરીને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસને પરિણામે સમજી ગયા હતા કે લોકોને લાબી લાબી વાતો ગમતી નથી, એટલે એમણે સૂત્ર જેવી વાતો ટૂંકામા પણ મુદ્દામ રીતે રજૂ કરી છે એનુ એક એક વાક્ય કોઈ કોઈ સ્થાને તો એવું અર્થ અને ભાવગર્ભિત છે કે એના પર પુસ્તકો લખાય. ગ્રથકર્તાને ગ્રથ વિદ્વત્તા બતાવવા માટે બનાવવાનો નહોતો એમનો બોધ એમણે 'લોકપ્રકાશ'મા બતાવ્યો હતો. એમને આ ગ્રથ તો આત્મા સાથે વાતો કરવાનો બનાવવો હતો. એમા મનોવિકાર કે કલ્પનાને જોર આપવુ નહોતુ, પણ એને મર્યાદામા લાવી એના પર સયમ મેળવવાની ચાવીઓ–વિચારધારાઓ બતાવવાની હતી એ કામ ગ્રથકર્તા કવિએ સફળ રીતે કર્યું છે.

એના ગેયાષ્ટકો ઘડીભર ગાવા યોગ્ય છે. શાતિનો સમય હોય, ચેતનરામ જરા લહેરમાં હોય, ઉપાધિઓથી સહજ વિરમવાનુ થયુ હોય તેવે વખતે એકાદ ભાવના ઉપાડવી અને અંતરંગરૂપ કરવો, ત્યારે એની ખરી મોજ આવશે એ ગાવામા મજા આવે તેવી જરૂર છે, પણ એનાથી પણ વધારે મોજ એકલા–એકાંતમા ચેતનરામ સાથે રમણ કરાવે એવી એની વાતોમા છે. એમા નવલની રસાત્મકતા ન હોય કે ગુપ્તચર (ડીટેકટીવ) કથાની પરિણામ–જિજ્ઞાસા-ઉત્પાદક ચાલી ન હોય, એમા કવિનાં નિરકુશ ઉદ્‌ગ્યનો ન હોય કે નાટકના શૃગાર, વીર કે

હાસ્યરસ ન હોય તો તેમા આશ્ચર્ય પામવાનુ નથી એ આખી કૃતિ વિશિષ્ટભાવે આતમ-રામને ઉદ્દેશીને કૃતેહમદીથી રચવામા આવી છે આ ગ્રથપદ્ધતિ ધ્યાનમા રાખવાથી એની ભાષાનો પ્રવાહ કચા જાય છે અને શા માટે જાય છે તેનો આછો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ જરૂર આવશે

ગ્રંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ—

આ ગ્રથની રચના સંવત્ ૧૭૨૩ મા **ગાંધાર** નગરમાં કરી એમ ગ્રથકર્તા પોતે જ જણાવે છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૬.) ગધપુર નગર એ જબુસર નજીકનુ **ગાંધાર** જ સભવે છે તેમની અન્ય કૃતિઓ પણ ગુજરાતમા જ બની છે તે પરથી ગ્રથકર્તાનો વિહાર બહુધા ગુજરાતમાં જ થયો હોય એમ સભવે છે.

અકબરના સમયના જે ગાધારમા, સેકડો લખપતિ જૈનો હતા અને જ્યા શ્રી હીર-વિજયસૂરિ વ્યાખ્યાન વાંચતા ત્યારે સ્થાન મેળવવાની મુસીબત પડતી હતી ત્યાં અત્યારે એક પણ જૈનની વસતી રહી નથી અને માત્ર એક દેરાસર જ બાકી રહ્યુ છે એ કાળબળની અને જૈન સમાજની વર્તમાન દશા બતાવે છે. આવી દશાના ઐતિહાસિક કારણોમા આ સ્થાને ઊતરીએ તો લખાણ થઈ જાય, પણ જૈનસમાજમા કુસપનો જે કીડો પેસી ગયો હતો અને દીર્ઘદ્રષ્ટાઓનો અભાવ થઇ ગયો હતો તેની દેખી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ આ ગ્રથરચનાના કાળમા જ તરી આવી હતી, તે એ યુગનો ઇતિહાસ, સાધુવર્ગમા ન ઇચ્છવા યોગ્ય સ્પર્ધા અને વિજય–સાગરના ઝગડા વાંચી વિચારીએ છીએ ત્યારે ભારે ખેદ થાય તેવુ છે. સંતોષની વાત એ છે કે એવા સક્ષુબ્ધ વાતાવરણમા 'શાતસુધારસ' જેવા આત્મિક ગ્રથના લેખકો પણ હતા અને આવા ગ્રથો રચી શક્યા હતા, પોતાના જીવન અને વિશિષ્ટ કવનોથી શ્રોતાના કાનને પવિત્ર કરતા હતા અને જનતાની આત્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા દ્વારા આત્મવિકાસ સાધતા હતા

સવત્ ૧૭૨૩ એટલે ઈ. સ ૧૬૬૭ નો સમય થયો. એ વખતે શહેનશાહ ઔરગ ઝેબની આણ હિંદુસ્તાનમા પ્રવર્તતી હતી એ બનૂની શહેનશાહે ધર્માધતાને પરિણામે મુગ-લાઈના પાયાને હચમચાવી દીધા હતા, પણ તે યુગમા તે સમજાય તેવુ નહોતુ તે વખતે તો મુગલાઈ એની પૂર્ણ જાહોજલાલીમા પ્રસરતી હતી એવા વિકટ સમયમા આવા શાતરસના ગ્રથનુ પરિશીલન કરવુ કે વિલાસના કાવ્યો રચવા (વિનયવિલાસ) એ મન પર અને લેખન-શક્તિ પર અસાધારણ કાબૂ બતાવે છે એ સમય પરત્વે ટૂંક વિગતો આગળ લખી છે તે ઉપરથી જણાશે કે આવા વાતાવરણ અને ખટપટના સમયમા આવા ગ્રથની રચના થાય એ ઘણુ નવાઇભરેલુ લાગે, છતા એ યુગમા મહાન્ જૈન લેખકો થયા છે, આનદઘનજી જેવા યોગી થયા છે અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપ

તપગચ્છમાં જ આવન જેટલા મહાન લેખકો, કવિઓ અને ચર્ચા કરનારાઓ થયા છે, એ બતાવે છે કે જે સમયે જેવી જરૂરિયાત હોય તે વખતે તેને યોગ્ય લેખકો નીકળી જ આવે છે એ યુગમા આવા વિશિષ્ટ લેખકો થઇ ગયા તેના કારણો તપાસવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસવિદો આ પ્રશ્નને જરૂર ચર્ચશે એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ ઉપોદ્‌ઘાતની આખરે આપણે પણ એ રસાત્મક ઇતિહાસવિભાગમા સહજ ચંચુપ્રવેશ કરશુ.

આ ગ્રથની રચના થઈ ત્યારે તપગચ્છ પર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી, એટલે કે તેઓ ગચ્છાધિપતિ હતા એમ લેખકના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે (જુઓ પૃ ૪૯૬) તેમના ગુરુ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા, એટલે 'વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ' આ ગ્રથરચનાનુ કારણ હતુ એમ ત્યા જણાવ્યુ છે તે ગ્રથકર્તાની નમ્રતા સૂચવે છે.

હકીકત એમ જણાય છે કે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે પોતાની હયાતીમાં વિજયસિહસૂરિની સ્થાપના કરી, પણ એ વિજયસિહસૂરિ તો વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ કાળ કરી ગયા જેથી વિજયદેવસૂરિએ વિજયપ્રભસૂરિને ૧૭૧૧ માં આચાર્યપદવી આપી અને પોતે ૧૭૧૩મા કાળ કરી ગયા. એટલે આ ગ્રથની રચના સ ૧૭૨૩મા થઈ ત્યારે આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા આ વખત પહેલા પંન્યાસ સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી છૂટા પડી ગયા હતા એટલે જે પક્ષને ક્રિયાઉદ્ધાર માન્ય હતો તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારી નહોતી આને લગતી કેટલીક હકીકત આ ઉપોદ્‌ઘાતના છેલ્લા વિભાગમાં ચર્ચશુ.

પં. શ્રી ગભીરવિજયજીકૃત ટીકા—

આ શાતસુધારસ ગ્રથ પર પન્યાસ **શ્રી ગંભીરવિજય** ગણિએ ભાવનગર શહેરમા સં. ૧૯૬૮ મા સસ્કૃત ટીકા રચી છે અને તે ટીકાને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સ ૧૯૬૯ માં છપાવી બહાર પાડી છે ટીકાને છેડે પ્રશસ્તિમા લેખકશ્રી લખે છે—

श्रीबुद्धिविजयविनेयौ मुक्तिबुद्धिविजययुतगणधुर्यौ ।
मुनिपश्रीवृद्धिविजयशिष्याणुना बुधगंभीरविजयेन ॥
शान्तसुधारसपानश्रद्धामुग्धेन दृब्धेय टीका ।
वसुरसाहिकुलचन्द्रमितवर्षे (१९६८) निजपरोपकृते च भक्त्या ॥

આ ટીકામા શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ આપ્યા છે અને કેટલીક સરળતા અર્થને અગે કરી આપી છે ટીકાનુ પ્રમાણ લગભગ ૧૬૦૦ ગ્રથાગ્ર ગણાય અર્થ કરવામા મે આ ટીકાનો ઉપયોગ સર્વત્ર કર્યો છે

આ પ્રમાણે ગ્રથને અગે વિચારણા કરી હવે આપણે ગ્રથકર્તાને અગે મળી શકતી હકીકત પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

: ૨ :

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

શ્રી 'શાંતસુધારસ' જેવા અપ્રતિમ ગ્રંથની રચના કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી અને તેમના સમયના સંબંધમાં કેટલીક હકીકત રજૂ કરવી પ્રસ્તુત છે. કોઇ-પણ પુસ્તક જે સમયમાં લખાયું હોય તે સમયના ઇતિહાસને જાણવાથી પુસ્તક સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે, કારણ કે લેખક ગમે તેટલો પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાસંપન્ન હોય તો પણ તેના સમયની અને તેની આજુબાજુના વાતાવરણની તેના પર અસર થયા વગર રહેતી નથી સર્વમાન્ય સત્યો રજૂ કરવાના હોય તેની ભાષામાં અને તેના દૃષ્ટાંતોની રચ-નામાં પણ સમયની અસર જરૂર થાય છે તેથી કોઇ પણ પુસ્તક વિવેચકદૃષ્ટિએ સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુસ્તકના લેખકનો અને તેના સમયનો પરિચય મેળવવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં બહુ અલ્પ સાધનો મળે છે એ તો આપણી જૂની ફરિયાદ છે પ્રમાણમાં જેનોએ થોડોઘણો ઇતિહાસ જાળવી રાખ્યો છે તે આનંદદાયક હકીકત ગણાય, છતાં ત્યાં પણ કોઇ પણ લેખકવ્યક્તિનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ મળે એવું તો એકાદ બે અપવાદ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ શક્ય છે. આવા સંયોગોમાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી જેટલી હકીકત મળી શકે તેટલી એકઠી કરી તેમાંથી ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરવો એટલું જ કર્તવ્ય શક્ય છે આ ગ્રંથકર્તા અને તેમના સમયને માટે આપણને મળતા સાધનોનો સમુચ્ચય કરીએ

માતાપિતા અને જ્ઞાતિ—

શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના જન્મના સંબંધમાં ઘણી ઓછી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેઓનો જન્મ કઇ સાલના થયો, કયા શહેરમાં થયો, તેઓની કઇ ઉંમરે દીક્ષા થઈ વગેરે કાંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી તેઓએ **શ્રી લોકપ્રકાશ** નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૂગોળના જ્ઞાનને અંગે લગભગ મહાકોશ જેવો ગ્રંથ છે, એના પર વિશેષ વિસ્તાર ગ્રંથકર્તાની કૃતિવિચારણાના વિભાગમાં આગળ કરવામાં આવશે એ ગ્રંથના ૩૬ પ્રકાશ (પ્રકરણ) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પ્રકાશને અંતે ગ્રંથકર્તાએ પોતે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે —

"જગતને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી જેઓશ્રીની કીર્તિ છે એવા શ્રી **કીર્તિવિજય** ઉપાધ્યાયના શિષ્ય અને **રાજશ્રી** તથા **તેજપાળના** પુત્ર શ્રી **વિનયવિજય** ઉપાધ્યાયે આ

કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે. નિશ્ચિત કરાયેલા જગતનાં તત્ત્વોને દેખાડવામાં દીપક સરખા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થતા અર્થોના સમૂહોથી મનોહર આ અગિયારમો સર્ગ સુખેથી સમાપ્ત થયો."[૧]

આ શ્લોક પરથી એમ જણાય છે કે સાંસારિકપણામાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પિતાનું નામ 'તેજપાળ' હતું અને માતાનું નામ 'રાજશ્રી' હતું. આ બન્ને નામો વણિકકુળ બતાવે છે તેજપાળ નામ બહુધા જૈન વણિકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે; કારણ કે તે નામનો સંબંધ વીરધવળના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ-તેજપાળ સાથે છે. આટલા ઉપરથી સંસારીપણામાં તેઓ વણિક-વાણિયા જ્ઞાતિના હતા એમ અનુમાન થાય છે.

વણિકોમા જૈન ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓ ઓશવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ તથા તે યુગમાં અગ્રવાળ, મોઢ, કપોળ, નાગર જ્ઞાતિઓ પણ હતી એમ તે યુગના શિલાલેખો અને ગ્રંથો પરથી જણાય છે તો પછી ચરિત્રનાયક કઈ જ્ઞાતિના હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળતું નથી

ગુરુ—

સદર ટાચણ પરથી જણાય છે કે શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ 'શ્રીકીર્તિવિજય વાચક' (ઉપાધ્યાય) હતા. લગભગ દરેક લેખકોએ પોતાનું નામ લખતી વખતે લેખકશ્રીએ પોતાના ગુરુનું નામ 'કીર્તિ' એટલું તો જરૂર લખ્યું છે જે આપણે હવે પછી જોશું; તેથી તેમના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એમ ચોક્કસ થાય છે એ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયનો મૂળ પાટ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તેનુ આપણે જરા સંશોધન કરીએ. સદર લોકપ્રકાશ ગ્રંથની આખરે એ ગ્રંથના લેખક શ્રીવિનયવિજયે પોતાનુ વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે ઐતિહાસિક નજરે ખાસ ઉપયોગી હોઈ તેનું અવતરણ અત્ર રજૂ કરીએ.—

"શ્રી વર્ધમાનસ્વામી (મહાવીરસ્વામી)ની પાટે શ્રી ઇંદ્રભૂતિ ગણધરના નાના ભાઈ શ્રી 'સુધર્માસ્વામી' (૧) ગણધર થયા તેની પાટના દીપકરૂપ શ્રી જંબૂસ્વામી (૨) થયા. તેની પાટે સંસારસમુદ્રમાં નૌકા સમાન શ્રી 'પ્રભવસ્વામી' (૩) થયા તેમના ચરણકમળને વિકસ્વર કરવામા

---

૧ આ નીચે ૧૧મા સર્ગની છેલ્લો શ્લોક આપીએ ઉપર તેનુ અવતરણ આપ્યું છે.—
विश्वाश्चर्यकरकीर्तिकीर्तिविजयवाचकेन्द्रातिषद्राजश्रीतनयोऽतिनिष्टङ्कितं श्रीतेजपालसूत्र. ।
कल्पे सप्तमि तत्र निश्चितजगत्तत्त्वे प्रदीपोपमे, सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभग पूर्णोऽयमेकादश ॥
ઇંદ્રવજ્રા છંદમા જેના શ્લોક છે
पूर्ण मुनेनादिम 'પ્રથમ સર્ગ મુનિ પૂરો થયો'
पूर्ण द्वितीय मुनम् 'બીજો સર્ગ મુનિ પૂરો થયો'
इत्यादि पूर्णिमा पञ्चदशसर्गो निसर्गोज्ज्वल । 'સ્વાભાવિક ઉજ્જ્વળ એવો આ પંદરમો સર્ગ પૂરો થયો'
આવી રીતે સર્ગોને પ્રકાશની નીચે બીજી પંક્તિમા જુદી ફરકાર કરીને શ્લોક પૂરો કર્યો છે
આવા દરેક અંતિમ શ્લોકની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ એકસરખી જ છે જ્યારે બીજી પંક્તિમા ઉપર જણાવ્યુ તેવો ફેરફાર કરેલ છે

સૂર્યસમાન શ્રી 'શય્યંભવસૂરિ' (૪) થયા તે મનકના પિતા હતા. તેમની પાટે ઐરાવતેંદ્ર જેવા અને લોકમા પ્રસિદ્ધ યશવાળા શ્રી 'યશોભદ્રસૂરિ' (૫) થયા. તેની પાટરૂપ ભારને વહન કરવામા વૃષભ સમાન અને ગણધરોના શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી સંભૂતિવિજયસૂરિ' અને 'શ્રી ભદ્રબાહુસૂરિ' (૬) લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રી સ્થૂલભદ્રસૂરિ' (૭) ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી 'શ્રી મહાગિરિ' અને 'શ્રી સુહસ્તિ' (૮) નામના ગુરુ (સૂરિ) થયા. તે બન્નેની પાટે 'શ્રીસુસ્થિત' અને 'સુપ્રતિબદ્ધ' (૯) નામના બન્ને ગણપતિઓ જગતમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તેમના પટ્ટરૂપી ભૂષણના મણિ સમાન 'શ્રી ઇંદ્રદિન્ન' (૧૦) નામના ગુરુ થયા. તેના પટ્ટના અધિકારી 'શ્રીદિન્ન' (૧૧) નામના સૂરિ થયા તેની પાટે 'શ્રી સિંહગિરિ' (૧૨) નામના ગુરુ શોભતા હતા તેની પાટે 'શ્રી વજ્રગુરુ' સ્વામી (૧૩) થયા. તેના પટ્ટને 'શ્રી વજ્રસેન' ગુરુ (૧૪) ધારણ કરતા હતા તેને સ્થાને 'શ્રી ચંદ્ર' (૧૫) ગુરુ થયા તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી સમંતભદ્ર' (૧૬) ગુરુ ઉન્નતિ કરનારા થયા તેના પટ્ટને 'શ્રી દેવસૂરિ' (૧૭) નામના ગુરુ ભજતા હતા ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરિ' (૧૮) થયા તેને સ્થાને 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૧૯) થયા. તેના પટ્ટને ધારણ કરનાર 'શ્રી માનતુંગ' (૨૦) નામના ગુરુ થયા ત્યારપછી 'શ્રી વીર' (૨૧) નામના સૂરિ થયા ત્યારપછી 'શ્રી જયદેવસૂરિ' (૨૨) થયા ત્યારપછી 'શ્રી દેવાનંદસૂરિ' (૨૩) અને ત્યારપછી પૃથ્વી પર 'શ્રી વિક્રમ' (૨૪) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી નરસિંહ' (૨૫) નામે પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા. તેના પટ્ટના સ્વામી 'શ્રી સમુદ્ર' (૨૬) નામના સૂરિ થયા. તેને સ્થાને 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૨૭) અને ત્યારપછી 'શ્રી વિબુધપ્રભ' (૨૮) સૂરિ થયા તેના પટ્ટ ઉપર 'શ્રી જયાનંદસૂરિ' (૨૯) સૂરિલક્ષ્મીનુ પોષણ કરતા હતા. તેની પાટે 'શ્રી રવિપ્રભસૂરિ' (૩૦) થયા, તેની પાટના સ્વામી 'શ્રી યશોદેવ' (૩૧) મુનિરાજ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી પ્રદ્યુમ્ન' (૩૨) નામના ગુરુ ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી 'શ્રી માનદેવસૂરિ' (૩૩) થયા. ત્યારપછી 'શ્રી વિમલચંદ્ર' (૩૪) ગુરુ થયા ત્યારપછી 'શ્રી ઉદ્યોતન' (૩૫) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૬) નામના મુનીંદ્ર થયા. ત્યારપછી 'શ્રી દેવસૂરિ' (૩૭) અને ત્યારપછી ફરીથી 'શ્રી સર્વદેવ' (૩૮) નામના બીજા સૂરિ થયા. ત્યારપછી આ ભૂતળને વિષે પ્રસિદ્ધ, જાણે કે નિરંતર ઉદય પામેલા નવીન સૂર્યચંદ્ર હોય એમ ઘણા ગુણવાળા 'શ્રી યશોભદ્ર' અને 'શ્રી નેમિચંદ્ર' (૩૯) નામના સૂરિરાજ થયા ત્યારપછી અદ્‌ભુત એવા 'શ્રી મુનિચંદ્ર' (૪૦) નામના મુનિ થયા ત્યારપછી તેના શિષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા 'શ્રી અજિતદેવ' (૪૧) અને તેના મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી દેવસૂરિ' નામના વાદી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા તેઓમાના શ્રી અજિતદેવગુરુને સ્થાને પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ 'શ્રી વિજયસિંહસૂરિ' (૪૨) થયા ત્યારપછી તેના પટ્ટને ધારણ કરનારા, ગચ્છના ભારને વહન કરવામા ધુરંધર એવા બે સૂરિ થયા. તેમાં પહેલા 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ' શતાર્થી (એક ગાથાના સો અર્થ કરનાર) હતા અને બીજા 'શ્રી મણિરત્નસૂરિ' (૪૩) સત્પુરુષોના મણિ સમાન હતા ત્યારપછી શ્રી મણિરત્નસૂરિના પટ્ટ ઉપર

મહિમાવાન 'શ્રી જગચ્ચંદ્ર' (૪૪) નામના મોટા સૂરિ થયા. તેમના 'શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ' (૪૫) અને શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ એ બે મુખ્ય શિષ્યો થયા ત્યારપછી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિદ્યાનંદસૂરિ અને 'શ્રી ધર્મઘોષ' (૪૬) ગુરુ થયા. શ્રી ધર્મઘોષની પછી તેના શિષ્ય 'શ્રી સોમપ્રભસૂરિ' (૪૭) થયા તેને ચાર દિશામા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનુ રક્ષણ કરવા માટે યોદ્ધાઓની જેવા વિશુદ્ધ બોધ પામેલા ચાર શિષ્યો થયા : શ્રી વિમલપ્રભસૂરિ, પરમાનંદસૂરિ પદ્મતિલકસૂરીશ્વર અને 'શ્રી સોમતિલક' (૪૮) નામના ગુરુ થયા. એ ચારે શ્રી સોમપ્રભસૂરિના પટ્ટેશ હતા તે સોમતિલકસૂરિના ઘણુ શિષ્યો હતા. શ્રી ચંદ્રશેખરસૂરિ. શ્રી જયાનંદ નામના સૂરિરાજ અને પોતાના પટ્ટરૂપી સિંહાસન ઉપર રાજસમાન ત્રીજા શિષ્ય 'શ્રી દેવસુંદર' (૪૯) ગુરુ થયા ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર ગુરુના પાંચ શિષ્યો થયા . શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરુ, દેદીપ્યમાન ગુણવાળા શ્રી કુલમંડનસૂરિ. મહાત્મા શ્રી ગુણરત્ન ગુરુ. શ્રી સોમસુંદર ગુરુ (૫૦) અને શ્રી સાધુરત્ન ગુરુ ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર મુનીશ્વરની પાટે શ્રી સોમસુંદર ગુરુ હતા. તેને પણ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમા પોતાના પટ્ટરૂપી ગગનાંગણમા સૂર્યસમાન મુખ્ય શિષ્ય 'શ્રી મુનિસુંદર' (૫૧) નામના ગણધર થયા બીજા શ્રી જયચંદ્રસૂરિ ત્રીજા શ્રી ભુવનસુંદર નામના. ચોથા શ્રી જિનસુંદરસૂરિ અને પાંચમા શ્રી જિનકીર્તિસૂરીંદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના પટ્ટ ઉપર સૂર્યસમાન શ્રી રત્નશેખર (૫૨) નામના ગુરુ થયા. તેમના પટ્ટને ધારણ કરનાર અને રાજાઓને પણ પ્રત્યે 'લક્ષ્મી' શબ્દ વડે યુક્ત 'સાગર' એટલે 'શ્રી લક્ષ્મીસાગર' (૫૩) સૂરિ થયા ત્યારપછી તેના પદને ધારણ કરનાર અને સાધુઓના ગુરુ 'શ્રી સુમતિ' (૫૪) નામના પ્રભુ પ્રભાને વહન કરતા હતા તેના પદને મોટા ગુણના ઉદયવાળા 'હેમ' શબ્દ સહિત 'વિમળ' એટલે 'શ્રી હેમવિમળસૂરિ (૫૫) દીપાવવા લાગ્યા તેની પાટે ઉગ્ર તપવાળા. વૈરાગ્યવંતમાં અગ્રેસર અને ભવ્યોનો ઉપકાર કરવામા તત્પર એવા 'શ્રી આનંદવિમળ' (૫૬) નામના ગણધર થયા તેમણે સંવત્ ૧૫૮૨મે વર્ષે ક્રિયાઉદ્ધાર કરીને જિનશાસનના શિખર ઉપર પતાકાની જેમ કીર્તિને ફેલાવી હતી. પદ્મ એટલે કમળનો અને બીજા અર્થમાં પદ્મા એટલે જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીનો ઉલ્લાસ કરતા. નિર્મળ માર્ગવાળા અને પાપરૂપી પંકથી રહિત એવા એ આનંદવિમળ નામના ગુરુ ચંદ્રની જેમ મનોહર દીપતા હતા. શરદઋતુની જેમ મનોહર કાંતિવાળા તેમણે પ્રમાદરૂપ વાદળાથી ઢંકાયેલા અને તેને લઈને મંદ કિરણવાળા ચારિત્રરૂપી સૂર્યને દેદીપ્યમાન કર્યો હતો ત્યારપછી તેમની પાટે તપગચ્છમાં અધિક લાવ્યના નિધિ સમાન, શ્રુતના સાગર સમાન સારા વિધાનને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ યશવાળા અને જૈનધર્મધુરંધર 'શ્રી વિજયદાનસૂરિ' (૫૭) નામના ગુરુ કાંતિને ધારણ કરતા હતા. તેમની પાટે વિજય વડે ઉલ્લાસ પામતા 'શ્રી હીરવિજય' (૫૮) નામના ગુરુ થયા. તેમનો મહિમા આ કલિયુગમા પણ દેવોએ વિસ્તાર્યો હતો. તેમના વચનથી મ્લેચ્છના સ્વામી અકબર બાદશાહ પણ બોધ પામ્યા હતા, તથા દયા અને દાનમાં ઉદાર એવા તેઓએ આખી પૃથ્વીને અરિહંતના ધર્મમય કરી હતી ત્યારપછી તેમની પાટે ધીર એવા 'શ્રી વિજયસેન' (૫૯) સૂરિરાજે

તપગચ્છરૂપી રાજ્યની ધુરાને ધારણ કરી. તેમને અકબર બાદશાહની સમક્ષ મોટા વાદીઓના સમૂહે આપેલી જયલક્ષ્મી વરી હતી તેમની પાટે મુકુટના મણિની જેમ જેની કીર્તિરૂપી કાંતિનો પ્રતાપ દેદીપ્યમાન હતો, જેની મોટી તપલક્ષ્મી વિસ્તાર પામી હતી એવા અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગૌતમ ગણધરની પ્રકૃતિરૂપ, અતિ દક્ષ અને જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા 'શ્રી વિજયદેવ' (૬૦) નામના સૂરિ થયા. તે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે સ્થાપન કરેલા સૂરિ 'શ્રી વિજયસિંહ' (૬૧) નામના સુગુરુ દીપકની પેઠે પોતાના તેજ વડે જગતને દીપાવવા લાગ્યા તેઓ પૃથ્વી પર ભવ્યજનોના સમૂહને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના ગુરુ વિદ્યમાન હોવા છતા દેવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે અમારા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારપછી હમણા શ્રી વિજયદેવ નામના તપગચ્છના સ્વામીએ પોતાની પાટના સ્વામી તરીકે સ્થાપન કરેલા, મોટા ગુણસમૂહને ધારણ કરનારા અને મોટા ભાગ્યના સ્થાનરૂપ 'શ્રી વિજયપ્રભ' (૬૨) નામના ગણધર વિજય પામે છે"

આ લખાણ ટાંચણ આપણા ચારિત્રનાયક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનું પોતાનુ લખેલ છે સદર પ્રશસ્તિ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રથને છેડે સવત્ ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદિ પાચમને રોજ જૂનાગઢમા લખી છે એમ લેખકશ્રી પોતે જ સદર પ્રશસ્તિને છેડે લખે છે. એટલે સવત્ ૧૭૦૮મા શ્રી તપગચ્છના નાયક શ્રી વિજયસિહસૂરિ હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વિજયપ્રભસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યુ નહોતુ તે આગળ જોવામા આવશે. તેઓ તપગચ્છની બાસઠમી પાટે થયા તે ઉપર જણાવેલા આકડાઓ પરથી જણાય છે. આ સબધમા થોડી ગેરસમજૂતી જણાય છે વિજયસિહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૦૯ના અષાડ શુદિ ૨ ને દિવસે છે, એમ છતા આ લોકપ્રકાશ ગ્રથ સ ૧૭૦૮મા વૈશાખ શુદિ ૫ ને રોજ પૂરો થયો છે, તેમાં વિજયપ્રભસૂરિનુ નામ કેવી રીતે આવી શકે તે સમજવુ મુશ્કેલ છે શ્રી વિજયપ્રભનુ આચાર્યપદ ગાંધારમા સં ૧૭૧૦માં થયુ છે. આ બાબત વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બાકીનો સમય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા પૂરો થાય છે તેથી અત્યારે આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે વિજયપ્રભસૂરિનો સમય છે તે ધ્યાનમા રાખવુ આ સબધી વધારે વિગત છેવટના વિભાગમા આપી છે

જીવનસમય—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો તેને માટે કોઈ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. તેમના સ્વર્ગગમનનો સમય બરાબર મળી આવે છે, તે માટે આપણે શ્રી શ્રીપાળરાસની પ્રશસ્તિ જોઈએ ચોક્કસ તારીખ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી આ પ્રશસ્તિને અગે થોડો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે સવત્ ૧૭૩૮મા 'રાંદેર' શહેરે (સૂરતની બાજુમા) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ચાતુર્માસ કર્યુ હતુ. ત્યા તેમણે 'શ્રીપાળરાસ'ની ગરઆત સંઘના આગ્રહથી કરી રાસના ત્રણ ખંડ પૂરા કર્યા અને ચોથા ખંડનો થોડો ભાગ

રચાયાં બાદ તેઓનું સ્વર્ગગમન થયું. ત્યારપછીનું રાસરચનાનું કામ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂર્ણ કર્યું. એ હકીકત સદર રાસની નીચેની 'પ્રશસ્તિ'માં ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજીએ પોતાને હાથે લખી છે તેથી તે પુરાવા તરીકે ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે :—

'તપગચ્છ'નંદન સુરતરુ પ્રગટ્યા, 'હીરવિજય' ગુરુરાયા જી,
અકબરશાહે જસ ઉપદેશે, પડહ અમારિ વજાયા જી. ૧
હેમસૂરિ શાસન મુદ્રાએ, હેમ સમાન કહાયા જી,
બત્રીસ હીરા જે પ્રભુ હોતા, શાસન સોહ ચઢાયા જી. ૨
તાસ પટ્ટે પૂર્વાચલ ઉદયો, દિનકર તુલ્ય પ્રતાપી જી,
ગંગાજળ નિર્મળ જશની રતિ, સઘળે જગમાહી વ્યાપી જી. ૩
શાહ સલામાંહે વાદ કરીને, જિનમત થિરતા થાપી જી,
બહુ આદર જસ શાહે દીધો, બિરુદ સવાઈ આપીજી ૪
'શ્રી વિજયસેનસૂરિ' તસ પટધર. ઉદયા બહુ ગુણવંતા જી,
જસ નામ દશદિશિ છે ચાવું, જે મહિમાએ મહંતા જી ૫
'શ્રી વિજયપ્રભ' તસ પટધારી, સૂર પ્રતાપે છાજે જી,
એહ રાસની રચના કીધી, સુંદર તેહને રાજ્યે જી. ૬
સૂરિ હીરગુરુની કીરતી 'કીર્તિવિજય' ઉવજ્ઝાયા જી;
શિષ્ય તાસ શ્રી 'વિનયવિજય વર, વાચક' સુગુણ સોહાયા જી. ૭
વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહા જી,
સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સબર સનેહા જી. ૮
સંવત 'સત્તર અડત્રીશ વરષે, રહી 'રાદેર' ચોમાસે જી,
સઘતણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિકા ઉલ્લાસે જી. ૯
'સાર્ધસપ્તશત ગાથા' વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી,
તેના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મિલી મિલી ઘોકે ઘોકે જી ૧૦
તાસ વિશ્વાસભાજન તસ પ્રણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા જી,
શ્રી 'નયવિજય' વિબુધપયસેવક, 'જસવિજય ઉવજ્ઝાયા'જી. ૧૧
ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સકેતે જી,
તેણે વળી સમકિતદૃષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિતહેતે જી ૧૨
જે ભાવે એ ભણશે ગુણશે, તસ ઘર મંગળમાળા જી,
અધુર સિંધુર સુંદર મંદિર, મણિમય આકરમાળજી. ૧૩
દેહ સબળ સસનેહ પરિચ્છદ, રંગ અભંગ રસાળા જી,
અનુક્રમે તેહ મહોદય પદવી. લહેશે જ્ઞાન વિશાળજી. ૧૪

આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સવત્ ૧૭૩૮મા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'રાંદેર'મા ચોમાસુ કર્યું હતું આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહી તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સવત્ ૧૭૩૮ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણીત થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઇ શકે તેવુ કોઇ પણ સાધન મળી શકયુ નથી હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા સવત્ ૧૬૯૬ ની સાલમા જેઠ શુદિ ૨, ગુરુવારે પૂરી કરી હતી સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનુ વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામા ઓછુ હોવું સભવે, તો તે રીતે વિચારતા તેઓશ્રીનો જન્મ સવત્ ૧૬૬૧ લગભગ ગણાય તેમની કૃતિઓ વગેરેનો વિચાર કરતા હું તેમનો સમય સવત્ ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકુ છુ જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂકયો છે, તેમાં પાચ-દશ વર્ષ વધારે-ઓછા બન્ને બાજુએ હોય. સ્વર્ગગમન-સમય તો નક્કી જ છે તારીખ મળી શકતી નથી આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ અગ્રેજી સાલ ઈ સ ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઈસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમા દીક્ષા લીધી તે વખતના અરસામા તેમની ગુરુપરપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવુ પ્રાસગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમા જૈનધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો થયા છે તેઓએ પોતાની પ્રતિભા અને સાહિત્યશક્તિથી જેમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમા સુદર કાર્ય કર્યું છે તેમ જ વિશુદ્ધ ચારિત્રથી અને મજબૂત સ્વાત્માકુશથી જૈનશાસનને દીપાવ્યુ છે આપણે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુરુપરપરા જરા જોઇ જઇએ. એટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહેજ ખ્યાલ આવે

સત્તરમી સદી પર શ્રી વિજયહીરસૂરિની છાયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ વાંચતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમા સવત્ ૧૫૮૩માં થયો અને તેમની દીક્ષા સવત્ ૧૫૯૬માં થઈ પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમા થયો નાડુલાઇમા તેમને પડિતપદ ૧૬૦૭મા આપવામા આવ્યુ અને બીજે જ વર્ષે સંવત્ ૧૬૦૮મા ઉપાધ્યાયપદ મળ્યુ શિરોહીમા આચાર્યપદ ૧૬૧૦મા આપ્યુ એ હીર-વિજયસૂરિ તપગચ્છમા ૫૮મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાકેલ લોકપ્રકાશ ગ્રથની પ્રશસ્તિમા જોઇ ગયા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉગ્ર પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા શ્રી 'હીરસૌભાગ્ય' કાવ્ય તથા શ્રી 'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્ય વગેરે જોતા તેઓની તપગચ્છમા આમ્નાય અચળ હતી

એમ જણાય છે અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિહાર કરી તેઓ ફત્તેપુર સિકરીમાં પાદશાહને સ. ૧૬૩૯મા મળ્યા અને ત્યા તેમણે બાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મના સ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન કર્યું પાદશાહની તેમના તરફ પસદગી સારી થઇ. તેમણે પાદશાહનો ચાહ પણ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ્ગુરુ'નું બિરુદ સ. ૧૬૪૦મા આપ્યુ. તેઓશ્રીનુ સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨મા 'ઉના' (સોરઠ) ગામે થયુ

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આખી સદી પર થઇ છે. તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યા જણાય છે અને 'ધર્મસાગર' જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતે અકુશમાં રાખી શક્યા છે એ તેમનુ આત્મતેજ બતાવે છે

તેમના ગુરુ 'વિજયદાનસૂરિ' ૧૬૨૧મા સ્વર્ગે જતા તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબદારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીરસૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઇ શકાય છે તેમના શિષ્ય 'વિજયસેનસૂરિ'ને આચાર્યપદ સવત્ ૧૬૨૮મા આપ્યું. શ્રી વિજયસેનસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સવત્ ૧૬૭૨મા થયુ એ તપગચ્છની ૫૯મી પાટે થયા આ બન્ને આચાર્યોનો શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા 'હીરપ્રશ્ન' અને 'સેનપ્રશ્ન' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે એમા શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતા તે યુગમા કેવા સવાલો થતા હતા, લોકોની તત્ત્વરુચિ અને ક્રિયારુચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલું વલણ ધરાવતા હતા વગેરે અનેક બાબતો પર અજવાળુ પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય 'શાતિચદ્ર'ને ઉપાધ્યાયપદ સવત્ ૧૬૪૦માં પ્રાપ્ત થયુ 'ભાનુચદ્ર'ને ઉપાધ્યાયપદ સવત્ ૧૬૪૮મા પ્રાપ્ત થયુ શિષ્ય સિદ્ધિચદ્રે 'કાદબરી' ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમા સાહિત્યસેવા ઠીક થઈ જણાય છે, પણ શ્રી વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગગમન પછી તપગચ્છમા અદર-અદરની ખટપટ ખૂબ થઈ 'શ્રી વિજયસેનસૂરિ'ના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી 'વિજયદેવસૂરિ'એ તે સમયમાં ઉદ્ભવેલા સાગરગચ્છનો શરૂઆતમા પક્ષ કર્યો. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસદ ન પડી, એટલે શ્રી સોમવિજય, ભાનુચદ્ર અને સિદ્ધિચદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર રામવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનુ 'વિજયતિલકસૂરિ' નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યુ એવુ કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરત જ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે 'વિજયઆનદસૂરિ'ની સ્થાપના સ ૧૬૭૮મા કરવામા આવી આ રીતે તપગચ્છમા એકી વખતે બે આચાર્ય થયા 'વિજયદેવસૂરિ' અને 'વિજયઆનંદસૂરિ'

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧માં થયો, પણ અતે વિષમ સ્થિતિ થઈ અને એક ગચ્છના બે ભાગલા પડી ગયા વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા 'દેવસૂર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનદસૂરિને અનુસરનારા 'આનદસૂર' અથવા 'અણસૂર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતા મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામા જે પરિસ્થિતિ થઈ, કચવાટ શરૂ થયા અને સઘમા ભિન્નતા થઈ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિચ્છિન્ન ધારા તૂટી ગઈ અને સઘમા સમાજહિતના સવાલોની ચર્ચાને બદલે અંગત ચર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીકા અને ઢગધડા વગરની વિચારોની કાપાકાપી શરૂ થઈ તપગચ્છની થયેલી આ દશાનો ત્યારપછી અનિષ્ટ ફેજ થયો. સમાજે યુદ્ધક્ષેત્રનુ રૂપ લીધુ અને વાડા-બધી વધતી જ ચાલી ને તે હજુ પણ વધતી જ જાય છે તે યુગનો ઇતિહાસ સમજવા માટે આ આણી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે,

એ મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજય પાસે 'શ્રી કીર્તિવિજય'ની દીક્ષા સ. ૧૬૩૧મા અમદાવાદમા થઈ તે વખતે કુલ ૧૮ જણને દીક્ષા આપવામા આવી શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના દીક્ષિતમા એક ધનવિજયનુ નામ આવે છે તેમણે શ્રી મુનિસુદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર ટીકા રચી છે તે ઉપલબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઇઓ હતા એમ શ્રી શાતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૫) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા ગ્રથના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ કઈ સાલમા અને કેટલી વયે દીક્ષા થઈ તેની કશી વિગત કોઇ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી

શ્રીવિજયદેવસૂરિ(૬૦)ની પાટે શ્રી વિજયસિહસૂરિ આવ્યા તેઓ ૬૧મા પટ્ટધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમા કાળ કરી ગયા (સ ૧૭૧૦) તેમની પાટે ૬૨મા પટ્ટધર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ આવ્યા તેમના રાજ્યમા આ ગ્રથ થયો તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧મી પાટે પણ ગણે છે આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સબધમા કાઈ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી તેમના કોઇ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી, એટલે એમના જીવન સબધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે, તે સિવાયે કાઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી એમના સબધમા લોકવાતો ચાલે છે તે વાતોનો સક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શકયાશકયતા વિચારી જઈએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી 'વિનયવિજય' અને 'યશોવિજય,' જેઓ આગળ જતાં બને 'ઉપાધ્યાય' થયા હતા તેમના સબંધમા એક એવી વાર્તા ચાલે છે કે એ બને કાશીએ જઈ ગુપ્તવેશે રહ્યા. સાધુપણાના વસ્ત્રો દૂર કર્યા અને તેમણે 'વિનુલાલ' અને 'જસુલાલ'નાં નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઈને બતાવતા નહિ જસુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે ગ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જસુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી ગુરુને એનાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તીવ્રતા માટે માન થયુ. એણે જણાવ્યું કે સદર ગ્રંથ તેઓ માત્ર એક વાર જસુલાલ અને વિનુલાલ પાસે વાંચી જશે જસુલાલને આનંદ થયો એ ગ્રંથ ૧૨૦૦ ગાથાનો હતો એણે વિનુલાલને કહ્યું કે–ગુરુ બીજે દિવસે આપણી પાસે એ ગ્રંથ વાંચે ત્યારે તેના પ્રથમના ૭૦૦ શ્લોક પોતે મ્હોઢે રાખી લેશે અને છેવટના ૫૦૦ શ્લોકો વિનુલાલે યાદ રાખવા. એ પ્રમાણે થયુ. ગુરુએ બીજે દિવસે સદર ગ્રંથ એક વાર બને શિષ્યો પાસે વાચ્યો જસુલાલે ૭૦૦ શ્લોકો યાદ રાખી લખી નાખ્યા અને બાકીના ૫૦૦ શ્લોક વિનુલાલે લખી નાખ્યા. ગુરુને લખેલી પ્રતિ બતાવી ત્યારે ગુરુમહારાજને પોતાના બન્ને શિષ્યોની યાદશક્તિ માટે સાનંદાશ્ચર્ય થયુ ગુરુએ કહ્યુ 'તમે બ્રાહ્મણ ન હોઈ શકો ' તે વખતે વિનુલાલ અને જસુલાલે પોતાની મૂળ હકીકત અને પોતે બન્ને જૈન હોવાપણાની વાત ગુરુને જણાવી દીધી ગુરુ મહારાજને આનંદ થયો શિષ્યોએ કહ્યું કે કોઇ વાર અડચણ આવે તો ગુજરાતમા પધારજો અને ત્યા યશોવિજય અને વિનયવિજયને પૂછશો તો ગુજરાતમા કોઇ ઠેકાણે તેમનો પત્તો લાગ્યા વગર નહિ રહે. ગુરુએ અભ્યાસ પૂર્ણ થયેલો જાહેર કરી બન્ને શિષ્યોને રજા આપી. શિષ્યો સાધુના કપડા પહેરી ગુજરાતમા આવ્યા.

આ હકીકતમા કવચિત્ એમ પણ સંભળાય છે કે ગુરુએ એક રાત્રિ એ ગ્રંથ વાંચવા આપ્યો. એક રાત્રિમાં ૭૦૦ શ્લોક અને ૫૦૦ શ્લોક અનુક્રમે જસુલાલ અને વિનુલાલે યાદ કરી લીધા

આ હકીકત કેટલે અંશે બનવાજોગ છે તે પર વિચાર કરીએ. સદર હકીકતમા જસુલાલ અને વિનુલાલ બાર વર્ષ કાશીમાં રહ્યા અને તેમણે ત્યા બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે અભ્યાસ કર્યો એમ જણાવવામા આવે છે એ વાત બનવાજોગ લાગતી નથી તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે ·

(૧) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કૃતિઓ કરી છે તેની તિથિઓ વિચારતા તેઓ બાર વર્ષ કાશીમા રહી શક્યા હોય તે વાત બનવાજોગ નથી.

(૨) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પોતાના કહેવા પ્રમાણે શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સંવત્ ૧૭૦૭મા પૂરો થયો એ ગ્રંથ સમગ્ર જૈન શાસ્ત્રના સાર જેવો હોઈ અને તેમા લગભગ બારશે ઉપરાત શહાદતો અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોની હોઇ એની તૈયારીમા જે સમય જાય તે જોતા સંવત્ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધીમા તો શ્રી વિનયવિજય કાશી જઈ શકે તેવુ જણાતું નથી.

(૩) 'સુજશવેલીભાસ'મા જણાવ્યા પ્રમાણે યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ નયવિજય અમદાવાદમા સ. ૧૬૯૯ મા ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યા શેઠ ધનજી સૂરાની વિજ્ઞપ્તિથી કાશી જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુ સાથે ગયા કાશીમા ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ચાર વર્ષ આગ્રે રહ્યા. એ હિસાબે સંવત્ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધી ઉપાધ્યાયજીનો અભ્યાસકાળ ગણાય. એ રીતે વિચારતા કાશીમા બાર વર્ષ અભ્યાસની વાત અસંગત બને છે

(૪) એમા યશોવિજયના ગુરુ શ્રી 'નયવિજય'ના નામને કોઇએ 'વિનયવિજય'ના નામ સાથે સેળભેળ કરી દીધુ જણાય છે નામમાં એટલુ બધુ સામ્ય છે કે એકવાર ગફલની થઈ તો તે ચાલુ થઈ જાય તેવો પૂરતો સંભવ છે વર્તમાન કિસ્સામાં તેમ થયુ હોય એમ વધારે લાગે છે.

(૫) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયની કૃતિઓ અને વિનયવિજયજીની કૃતિઓ જોતાં બન્નેના અભ્યાસના ક્ષેત્રો તદ્દન જુદા જણાય છે. યશોવિજયમા ન્યાય તરવરે છે ત્યારે વિનયવિજયમાં આગમજ્ઞાનની માત્રા વધારે પડતી દેખાય છે 'લોકપ્રકાશ'ના લખનારને એક બાજુ રાખીએ અને 'ન્યાયખંડખાદ્ય' જેવા તાર્કિક ગ્રંથને સામે રાખીએ ત્યારે અભ્યાસની વિવિધતા તરવરી આવ્યા વગર રહે તેમ નથી એકસરખા રસવાળાને સહાધ્યાયી તરીકેનો સંબંધ બને એકસાથે અભ્યાસ કરનારના રસાસ્વાદમા આટલો બધો ફરક ન સંભવે

આખો ઇતિહાસ વિચારતાં શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય અભ્યાસ કરવા કાશી સાથે ગયા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી અને સુજસવેલીભાસ લખ્યા થયા પછી તો એ સહયોગની સંભવિતતા લગભગ ન માનવાના નિર્ણય સુધી પહોચી ગઈ જણાય છે સુજસવેલીભાસ વગેરે બાબતો પર આગળ વિવેચન આવશે ત્યા પણ આ વાત સુસ્પષ્ટ થઈ જશે

(૨)

એક બીજી દંતકથા શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ 'નયકર્ણિકા'ના ઉપોદ્ઘાત-(પૃ. ૪૦–૧)માં નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કરે છે .

"એક સમયે શ્રી વિનયવિજયજીનુ ચોમાસુ ખંભાતમાં થયુ. ખંભાત બંદર આ સમયમાં વ્યાપારની બાબતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતુ હતુ. શ્રાવકો પૈસેટકે બહુ સુખી હતા અને તેની સાથે જિનેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિવાળા અને ગુરુ પ્રત્યે વિનયવાળા હતા આ વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિતોનુ જોર હતુ શ્રી વિનયવિજયજી સવારના વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કરતા ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતો હમેશા આવી શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ ચલાવતા. આથી ઉપાધ્યાય વ્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ અને શ્રાવકો કઇ શ્રવણ કરી શકતા નહિ તેથી નિરાશ થતાં. શ્રી વિનય-વિજયજીને લાગ્યુ કે બ્રાહ્મણો નિરર્થક કટાળો આપે છે અને પોતાનુ ઉપદેશનુ કાર્ય થઈ શકતુ નથી, તેથી તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને આનો પ્રતિકાર કરવા અર્થે બોલાવ્યા. શ્રીમદ્ આવ્યા અને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી તેઓશ્રીએ એક શ્લોક એવો રચ્યો કે તેમા ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષરો પ, ફ, બ, ભ, મ લગભગ ચાલ્યા જ આવે આ શ્લોક ઉપાશ્રયના દ્વાર ઉપર ચોટાડ્યો અને તેની નીચે એ ભાવાર્થની સૂચના કરી કે 'જે કોઈ શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છતો હોય તે જો ઉપરનો શ્લોક પોતાના બે હોઠો એક બીજાને અડાડ્યા વગર બોલી શકે તો જ ઉપાશ્રયના દ્વારની અંદર આવી શકે અને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે. હોઠ એક-બીજા શ્લોક બોલતી વખતે અડ્યા નથી તેની પરીક્ષા એ જ કે નીચેના હોઠને સિંદૂર લગાડી તે શ્લોક બોલવો અને તે બોલતા ઉપલા હોઠને સિંદૂર ન લાગવો જોઇએ' સવાર પડતા વ્યાખ્યાન શરૂ થયુ અને બ્રાહ્મણ પંડિતો આવ્યા તેઓએ દ્વાર પરની સૂચના વાચતાં જોયુ કે પોતે શરત પ્રમાણે શ્લોક બોલી શકે તેમ નથી, તેથી ચાલ્યા ગયા. આ દિવસે વ્યાખ્યાન નિરાબાધ ચાલ્યુ અને શ્રાવકો આનંદ પામ્યા ત્યારપછી શ્રી યશોવિજયજીને શરત પ્રમાણે શ્લોક બોલવાનુ કહેતા તેઓ પોતાને તેમ બોલવાનો અભ્યાસ હતો તેથી નીચેના હોઠને સિંદૂર ચોપડી ઉપલા હોઠને સિંદૂર ન લાગે તેવી રીતે કડકડાટ બોલી ગયા. આથી બ્રાહ્મણો ખિન્ન થઇ ગયા આટલેથી વાત અટકાવી શકાતી હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવાનુ કહ્યુ બ્રાહ્મણોએ હા પાડી એટલે રાજસભામા તત્સબંધે નિયમિત તામ્રલેખ થયો અને તેમા શ્રી યશોવિજયજીએ એવી શરત નાંખી કે પોતે હારે તો જૈન સાધુવેષ તજી દઈ બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારે અને પોતે જીતે તો ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન ધર્મ અંગીકાર કરે. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો બ્રાહ્મણ પંડિતોના કહેવાથી પૂર્વપક્ષ કરવાનુ શ્રી યશોવિજયને શિરે આવ્યુ તેમણે પૂર્વપક્ષ શરૂ કર્યો સંસ્કૃત વાણીમા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહે વાદ ચલાવ્યો, ન્યાયપૂર્વક એક પછી એક દલીલો ચાલી એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા ત્રણ દિવસ થયા, પરંતુ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થાય નહિ અને ટૂંક સમયમા પૂર્ણ થવાની વકી પણ જણાય નહિ તેથી બ્રાહ્મણો હતાશ થયા જાણ્યુ કે આ કોઇ શાસ્ત્રપારંગત સમર્થ જ્ઞાની છે અને તેને પહોંચી શકાય તેમ નથી, તેથી તેઓએ શ્રીમદ્ને પોતાનો પૂર્વપક્ષ બંધ રાખવાને વિનવ્યું, પોતાની હાર કબૂલ કરી અને શરત પ્રમાણે ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન થયા. (કહેવાય છે કે ઉક્ત તામ્રલેખ ખંભાતમા કોઇ ઉપાશ્રય, મંદિર કે ભંડારમા હજુ મોજૂદ છે.) આવી રીતની દંતકથા છે"

આ દંતકથા અશકય લાગતી નથી, તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧ શ્રીમદ્ વિનયવિજય અને યશોવિજયજીનો મુખ્ય વિહાર ગુજરાતમાં હતો.

૨. તે યુગમાં શાસ્ત્રચર્ચા ઘણીવાર થતી

૩ શરતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા તેને મળતી થતી.

૪ સિંદૂર લગાડવા જેવી બાબતો જનતાના અભિમાનને વધારે પોષતી અને તેનું મૂલ્ય પણ અંકાતું.

૫. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે ચર્ચા કરવાના બહુ પ્રસંગો ઇતિહાસમા નોંધાયલા છે.

૬ તામ્રલેખની હસ્તી હોય તો પાકો પુરાવો મળે તેવી તે બાબત છે.

૭ યશોવિજયજીને 'ન્યાયવિશારદ' તથા 'ન્યાયાચાર્ય'ના બિરુદ મળ્યા હતા. તેઓએ ન્યાયના અનેક ગ્રંથો લખ્યા હતા અને તેથી દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ સંસ્કૃત ભાષામા કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

ન્યાયપુરઃસર ચર્ચામા બંડનમંડન થવું ઘટે, દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ ચાલે તેવી ચર્ચા ઠીક ન પડે. તે જોતા કાંઈક અતિશયોક્તિ જેવુ પણ લાગે. બરો પુરાવો તામ્રલેખનો ગણાય તે જો હોય અને મળી આવે તો વાતની સ્પષ્ટતા થાય ઇતિહાસપ્રેમી પુરાતત્ત્વગામી શોધકને ખંભાતના ભંડારના અધિપતિઓ સાથ આપે તો આ વાતની ચોખવટ થવી શકય ગણાય. એકંદરે આ હકીકત બનવા જોગ છે એમ વધારે લાગે છે શ્રીમદ્યોવિજયજીની કૃતિઓ જોતા, તેમનો ન્યાય પરનો કાબૂ જોતાં, તેઓની અનેક કૃતિઓ નાશ પામી છે તે છતા જે લભ્ય છે તેમા તેઓએ તર્ક પર બતાવેલ અસાધારણ પ્રભુત્વ વિચારતા આ વાતની શકયતા ઓછી લાગતી નથી

(૩)

એક દંતકથા એવી ચાલે છે કે બંભાતમા 'શ્રીયશોવિજય' ઉપાધ્યાય અને શ્રીમદ્ 'વિનયવિજય' ઉપાધ્યાય ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. દરમ્યાન જે વિદ્વાન ગુરુ પાસે તેમણે કાશીમા અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમને તેઓશ્રીએ જરૂર પડે તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમા આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તેઓ એક દિવસ વખાના માર્યા નામ પૂછતા પૂછતા ચાતુર્માસ દરમ્યાન બંભાત બંદરે આવી ચડ્યા પંડિત ઉપાશ્રયમા આવી પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીનુ વ્યાખ્યાન ચાલતુ હતુ જેવા ગુરુ સભામા દાખલ થયા કે ઉપાધ્યાયજી વ્યાસપીઠ-વ્યાખ્યાનની પાટથી ઊતરી ગયા અને નીચે બેઠા આખો સંઘ વ્યાખ્યાન સાભળવા હાજર હતો.

ઉપાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન અને ચોમાસાના દિવસો, એટલે લોકોની ઠઠ્ઠ તો પૂછવું જ શું ? ગુરુમહારાજ નીચે બેઠા એટલે આખા શ્રોતાવર્ગમા એક જાતનો તરવરાટ થઇ ગયો. 'શું છે ?' એમ એક આગેવાન શ્રોતાએ વિનયપૂર્વક પૂછતા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યુ કે–' જેના પ્રતાપે હુ આજે તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા શક્તિમાન્ થયો છું, તે મારા વિદ્યાગુરુ આજે પોતે સ્વત. અત્રે પધાર્યા છે, તેમનો વિનય કરવા હુ ઊચા આસનથી નીચે ઊતર્યો છુ '

શ્રી સ ઘને આ હકીકતની ખૂબ અસર થઈ. એમણે તે વખતે ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે ખરડો કર્યો અને તે જ સભામા ૭૦૦૦૦ (સિત્તેર હજાર) રૂપિયા ગુરુને રોકડા આપ્યા. આ સ બ ધમાં કહેવાય છે કે કાશીથી આવેલ વિદ્યાગુરુ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હતા, તેઓ એક ચિઠ્ઠી લખી લાવેલા તે બતાવી, તેમાં '૭૦૦૦૦ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થશે' એમ લખેલું હતુ.

આ હકીકત વિનયવિજયના ચરિત્રમા એટલા માટે રજૂ કરી છે કે લૌકિક કિ વદ તી પ્રમાણે એ પ્રમાણે આવનાર ગુરુ બ નેના ગુરુ થતા હતા હકીકતની સ્પષ્ટતા વિચારતાં એ વિનયવિજયના ગુરુ હોય તે વાત બેસતી નથી છતા લોકોકિત એવી હોઇ એ વાત અત્ર રજૂ કરી છે.

વિદ્યાગુરુ બન્ને ઉપાધ્યાયોના હોય કે એકના હોય, પણ શ્રી બ ભાતના સ ઘે આવી સુ દર રીતે ગુરુની ભૂ ક્તિ કરી એ વાત ખૂબ ગૌરવપ્રદ ગણાય. અસલના યુગમાં વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો – જે કે શ્રી યશોવિજયજીના વિદ્યાગુરુને દરરોજનો એક રૂપિયો આપવામા આવતો હતો એવી વાત નોધાયેલી છે અસલના પ્રચલિત સુભાષિત પ્રમાણે વિદ્યા મેળવવાના ત્રણ માર્ગો છે (૧) ગુરુની સેવા કરવાથી, (૨) પૈસા આપવાથી અને (૩) બદલામા બીજી વિદ્યા આપવાથી. આ ઉપરાંત વિદ્યા મેળવવાનો ચોથો માર્ગ નથી. સામાન્ય માણસ તો કાશી જાય, ત્યા ગુરુની સેવા કરે, તેમના ઘરનુ કામકાજ કરે, રાત્રે ગુરુની પગચ પી કરે અને કેટલીક વાર સવારે ભિક્ષા લેવા પણ જાય અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુ દેશમા જવાની રજા આપે ત્યારપછી અષાઢ શુદિ ૧૫ ને રોજ દર વર્ષે બને તે રકમ પોતાની આવકમાંથી ગુરુને 'ગુરુદક્ષિણા' તરીકે મોકલી આપે, ભણતી વખત કોઇ જાતની ફી આપવાનો રિવાજ નહોતો. આ ઉપરથી સદર પૂનમને 'ગુરુપૂર્ણિમા' કહેવામા આવે છે. અત્યાર સુધી પ્રાચીન સ પ્રદાયમા આ રિવાજ ચાલુ છે એમ તપાસ કરતા માલૂમ પડ્યુ છે આ હકીકત કેવા આકારમા અને કોને માટે બની હશે તે કહી શકાય નહિ, પણ બ ભાતના શ્રીસ ઘે શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપા-ધ્યાયજીના પડિત ગુરુનો આટલો વિનય કર્યો હોય તે તદ્દન બનવાજોગ છે અને તે યુગની સભ્યતાના નિયમને બરાબર અનુસરતુ છે

સુજશવેલીભાસ–

આ ભાસની પ્રાપ્તિથી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ચરિત્રને અંગે ઘણી ચોખવટ થઇ જાય છે અને ચાલી આવતી વાતોમા તથ્યાંશ કેટલો છે તેનો નિર્ણય કરવાનુ પ્રબળ સાધન મળે છે. તેથી આ સ્થળે આપણે એનો વિચાર કરી લઈએ આ કૃતિ ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિ-વિજયના શિષ્ય કાંતિવિજયે લખી છે તેથી તે ઇતિહાસની નજરે ઘણી ચોક્કસ પુસ્તિકા ગણાય અને આપણા ચરિત્રનાયક વિનયવિજયના ગુરુભાઈની રચના હોઇ તત્કાલીન કૃતિ છે અને ઇતિહાસની નજરે ખૂબ આધારભૂત હકીકત પૂરી પાડે છે. એ 'ભાસ' પ્રમાણે 'જસવંત' અને તેના ભાઈ પદ્મસિંહની દીક્ષા સ ૧૬૮૮મા અણહિલ્લપુરમાં પંડિત 'નયવિજયજી'ને હાથે થઈ શ્રી વિજયદેવસૂરિને હાથે વડી દીક્ષા થઈ. તેમનુ નામ 'યશોવિજય' રાખવામા આવ્યુ. સ. ૧૬૯૯મા રાજનગરમાં સંઘની સમક્ષ તેમણે આઠ અવધાન કર્યા. 'શેઠ ધનજી સૂરા'એ ગુરુને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે એ જસવિજય ખૂબ વિદ્વાન – બીજા હેમચંદ્ર થાય તેવા વિદ્યાપાત્ર – જણાય છે, તો તેમને કાશીએ મોકલી છ દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો હોય તો તેઓ પ્રસંગ આવ્યે જૈન દર્શનને 'ઊજળુ' કરી શકે એવા લાગે છે. ગુરુએ કહ્યુ 'એ કામ ધનને આધીન છે.' એ વખતે ધનજી સૂરાએ બે હજાર દીનાર – ચાંદીના સિક્કા પંડિતને આપવા માટે ખરચવાની કબૂલાત આપી ગુરુએ શિષ્ય સાથે કાશીનો રસ્તો લીધો. કાશીમા તાર્કિકકુલમાર્તંડની પાસે શિષ્યને ભણવા મૂક્યા. એ ગુરુ સાતસે શિષ્યને ભણાવતા હતા. તેને દરરોજનો એક એક રૂપિયો આપી ત્રણ વરસ ત્યા અભ્યાસ કરાવ્યો ત્રણ વર્ષની આખરે જસવિજયે એક સન્યાસી સાથે વાદ કર્યો એમા એની જીત થઈ ન્યાયવિશારદની પદવી મળી. આવી રીતે ત્રણ વર્ષ કાશીમા રહી, તાર્કિક થઇને ગુરુ સાથે આગ્રા શહેરમા આવ્યા. ત્યા ન્યાયાચાર્યની પાસે ચાર વર્ષ રહી કર્કશ ન્યાયના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કર્યો અનેક શાસ્ત્રોનુ અવગાહન કર્યુ

* * *

આટલી હકીકત પરથી એમ જણાય છે કે સ ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૩ કાશીમાં અને ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૭ આગ્રામાં શ્રી યશોવિજયજીનો અભ્યાસ થયો એમની સાથે વિનયવિજય અભ્યાસમા હતા એવુ આ ભાસમાથી નીકળતુ નથી, પણ એમના પોતાના ગુરુ 'નયવિજય' હતા એમ જણાય છે. ત્યારપછીના સમયમા નયવિજય અને વિનયવિજય નામ વચ્ચે ગૂંચવાડો થઇ ગયો લાગે છે મતલબ કે કાશીમા વિનયવિજય અને જસવિજયે સાથે રહી બાર વર્ષ સંસ્કૃતભાષા(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કર્યો એવી જે દંતકથા છે તે બરાબર નથી એમ માલૂમ પડે છે ખુદ યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ કાશીમા તો માત્ર ત્રણ જ વર્ષ રહ્યા જણાય છે એ ઉપરાંત વિનયવિજય મહારાજે ગ્રંથરચનાઓ કરી તેનો સમય વિચારતા પણ એ વાત શક્ય હોય એમ લાગતુ નથી 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથની રચના વિનયવિજયે સ. ૧૭૦૮ના

વૈશાખ શુદિ પાચમે પૂરી કરી છે એ ગ્રથની શહાદતમા ૧૦૨૫ આધારો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાથી મૂકેલા છે એટલે કાશી સુધી એટલા બધા ગ્રથો સાથે લઈ જવામા આવે અને ત્યા અભ્યાસ સાથે ગ્રથરચના પણ થાય એ બનવાજોગ નથી અભ્યાસકાળમા ગ્રથરચના લગભગ અશકય ગણાય અને કદાચ અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળા એવી અશકય વાતને શકય બનાવી શકે, તો પણ લોકપ્રકાશ જેવા ગ્રથની રચના તો અશકય જ ગણાય. એને માટે શાતિ અને સ્થિરવાસ જોઈએ, નજરસન્મુખ પુસ્તકભડાર જોઈએ અને નવીન અભ્યાસ કરવાની બાબત ન જોઈએ એ સર્વ વિચારતા વિનયવિજય મહારાજનો કાશીનો અભ્યાસ અથવા તો તેમનો યશોવિજય મહારાજ સાથે રહી કાશીમા અભ્યાસ બનવાજોગ લાગતો નથી. શ્રી વિનયવિજય વૈયાકરણી અને આગમાભ્યાસી હતા, યશોવિજય મહારાજ તાર્કિક હતા તેથી પણ એ વાતનો બહુ મેળ બાતો નથી.

આ સુજ્ઞવેલીભાસમાથી બીજી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા તત્સમયના ઇતિહાસની વિચારણામા થશે અત્રે તો એનો વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ચરિત્ર પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો

લેખકમહાત્માનો જીવનપ્રવાહ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જીવનઇતિહાસ કાઇ પણ મળી શકતો નથી અથવા લગભગ નહિવત્ મળે છે એમ ઉપર જણાવ્યુ છે, છતા તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેનો સમય વિચારતા તે પરથી તેમનો જીવનપ્રવાહ કેવા પ્રકારનો હશે તે તારવી શકાય તેમ છે કોઇ પણ લેખકની કૃતિઓ એના જીવનનો પડઘો બરાબર પાડે છે જે સમયે જે વિષય તરફ અમુક વ્યક્તિને પ્રેમ હોય તે તરફનુ તેમનુ વલણ પારખી શકાય છે, તે દૃષ્ટિએ વિચારતા હુ ઉપાધ્યાયજીની નીચે પ્રમાણે જીવનસરણી કલ્પુ છુ આ માત્ર અનુમાન છે અને એમા સુધારો–વધારો કરવાની કે સૂચના કરવાની છૂટ રહે છે, તેમ જ વધારે સ્પષ્ટ જીવનઉલ્લેખના સાધનો મળતા તેમા ફેરફારને જરૂર અવકાશ રહે છે

કર્તામહાત્માએ લેખક તરીકે શરૂઆત 'કલ્પસૂત્ર'ની સુબોધિકા ટીકા(સ. ૧૬૯૬)થી કરી. લોકપ્રિય ગ્રથની ટીકા લખવી એ શરૂઆતમા બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી છે એથી લેખક તરીકે આબરૂ બ્લમે છે. એ કૃતિની પ્રશ સા થતા એમણે મોટા 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથ માટે તૈયારી કરી સેકડો શાસ્ત્ર–ગ્રથોમાંથી હકીકત તારવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ, ભાવની સર્વ હકીકતોનો સગ્રહ કર્યો. હજારો શ્લોકની મૌલિક કૃતિ બનાવી અને તેમા ઠેકાણે ઠેકાણે મૂળ ગ્રથો–સૂત્રો આદિના ઉતારા કર્યા. આવી રીતે તેઓ સગ્રહકાર મૂળ લેખક થયા પણ એમનો મૂળ વિષય તો વ્યાકરણનો જ જણાય છે સં ૧૭૦૮મા લોકપ્રકાશ ગ્રથ પૂરો કરી એમણે વ્યાકરણશુદ્ધિ અને સરળતા પર ધ્યાન આપી સ. ૧૭૧૦માં 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા' બનાવી અહી ગ્રથકાર

તરીકે તેઓ પૂરજોસથી ઝળકયા. યુવાવસ્થાનુ જોર પૂરું થયુ પછી સ સાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો. સ. ૧૭૨૩મા 'શાતસુધારસ' ગ્રથ બનાવ્યો આ રીતે મહાન લેખક તરીકે તેમનુ જીવન ચાલ્યુ. ટીકાકારથી શરૂઆત અને શાંતરસપાનમા પરિનિર્વાણ એ એમનો જીવનવિકાસ બતાવે છે 'પુણ્યપ્રકાશ'નુ સ્તવન સ ૧૭૨૯મા બનાવ્યુ એ એમનુ દિશાસૂચન છે ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય સ ૧૭૩૧મા બનાવી એ વિદ્વત્તાદર્શક વ્યાખ્યાનની લાઇનમાં જનાર છે જીવનને છેડે તેઓ 'શ્રીપાળનો રાસ' બનાવવા તૈયાર થયા એ એમનામા સતત ચાલુ રહેલ રસાસ્વાદન-વૃત્તિ બતાવે છે એ રાસમા (સ ૧૭૩૮) તેઓ સર્વ રસ આણી શકયા છે તે બતાવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામા પણ તેઓ જીવનરસ માણી શકતા હતા – આપી શકતા હતા આ પ્રકારનુ તેઓનુ સાધુજીવન હતુ અને આ રીતનો તેમનો વિકાસ હતો જીવનરસ તેઓ અતપર્યંત જાળવી શકયા હતા એ બાસ નોધવા લાયક બીના છે

એમની સર્વ કૃતિઓ રાંદેર, સુરત, ગાંધાર અને રાધણપુરમાં થયેલી નોધાયેલી છે, એ જોતાં એમનો વિહાર મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમા હશે એમ જણાય છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રથ જૂનાગઢમા પૂરો કર્યો એટલે ગુજરાત–કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે એમણે જાહેરમાં વ્યા-ખ્યાન વાચવામા ખૂબ રસ લીધો હશે એમ તેમણે વ્યાખ્યાનની લખેલી સજ્ઝાયો પરથી જણાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય, પાચ સમવાયી કારણની સજ્ઝાય એ દિશા તેમનો ઝોક બતાવે છે

તેઓશ્રી સત્યવિજય પન્યાસ સાથે ક્રિયાઉદ્ધારમા જોડાઈ શકયા નહિ તેથી તેઓ મૂળ પાટને વળગી રહ્યા હશે એમ જણાય છે તેઓએ જે શબ્દોમા કલ્પકિરણાવલી ટીકાને અંગે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પર ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓનુ વલણ એક અર્થવા બીજી રીતે તે વખતના તપગચ્છના ઝગડામા ઝુકાવવાનુ હતુ અત્રે એ ઝગડાની વિગતમાં ઊતરવાનુ સ્થળસકોચના કારણે બને તેમ નથી માત્ર તેની આછી રેષા છેવટના ભાગમાં આપવામા આવશે ટૂકમા કહીએ તો શ્રી કલ્પસૂત્ર પર ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે કલ્પ-કિરણાવલી નામની ટીકા લખી હતી, શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'કલ્પસુબોધિકા' ટીકા લખી, તેમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મસાગરના કરેલા અર્થ પર ચર્ચા કરી છે કેટલીક વાર તો ધર્મસાગરના અર્થ માટે इति चिन्त्यं એટલે 'એ વિચારવાયોગ્ય છે' એમ લખ્યુ છે અને કોઇ કોઇ સ્થળે વધારે પડતી ટીકા જરા આકરા શબ્દોમા પણ કરી છે ત્યારપછી ધર્મસાગરના શિષ્યોએ 'વિનયભુજ ગમયૂરી' નામની પુસ્તિકા રચી, તેમા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના કરેલા અર્થો પર ટીકા કરી છે આ ચર્ચા ગૃહસ્થાઈની મર્યાદામા રહી શકી હોત તો તેમા કાઇ વાધા જેવુ ગણી શકાત નહિ. એક વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વત્તાના વિલાસો છે, પણ એમાં અગત તત્ત્વ આવે એટલે ઘણીવાર સભ્યતા ચૂકી જવાય છે. 'વિનયભુજ ગમયૂરી' એ શબ્દ જ એવો ભયકર છે કે એમા પછી

વિવેકયુક્ત ચર્ચાને બહુ સ્થાન રહેતું નથી. ભુજંગ એટલે સર્પ, એને મારી નાખનાર 'મયૂરી' એટલે ઢેલ (મોરની માદા–female peacock) જૈન જેવા અહિંસાપ્રિય સમાજમા પુસ્તકનું આવું નામ રાખવામાં આવે ત્યા અગત તત્ત્વ કેટલું વિપરીત થઈ જાય તે સમજી શકાય તેવુ છે. આ તકરારની જડ ઘણી ઊંડી ગયેલી જણાય છે અને એ લેખપરંપરા સાથે બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગો જોતા મનમા ખેદ થાય તેવી પરિસ્થિતિએ એ તકરાર પહોંચી ગયેલી જણાય છે. એટલા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના જ્ઞાનયુગમા જૈનસમાજમા જે મહાન કોલાહલ ચાલ્યો હતો તેનાથી આપણા લેખકમહાત્મા તદ્દન અલિપ્ત રહી શકયા નહિ હોય

લેખક તરીકે 'કલ્પસુબોધિકા' વાચતા તેઓનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે 'લોકપ્રકાશ' વાંચતાં તેઓનું આગમજ્ઞાન ઘણુ વિસ્તૃત દેખાય છે તેઓએ અનેક ગ્રંથોની સહાદતો જે સહેલાઈથી ટાકી છે તે જોતાં તેમની યાદશક્તિ અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. વ્યાકરણગ્રંથ લખીને તેઓએ આખી વ્યાકરણના અભ્યાસની પદ્ધતિમા ઘણી સહેલાઈ કરી આપી છે અને તે રીતે તેઓએ મૌલિકતા બતાવી છે શાંતસુધારસ, વિનયવિલાસ અને આરાધનાનુ સ્તવન બનાવીને પોતાની આત્મરસિકતા કેવી હતી એ બતાવ્યુ છે. શાંતસુધારસ ગ્રંથમા વિદ્વત્તા બતાવવાનો જરા પણ પ્રયાસ નથી એ ગ્રંથ આત્માને ઉદ્દેશીને ભાવનામય બનાવવા માટે રચાયેલ છે એમ એ વાચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી એટલા ઉપરથી પોતાનું સાધ્ય તેઓ સન્મુખ રાખી શકતા હતા એમ જણાય છે. વૃદ્ધવયે શ્રીપાળનો રાસ લખવા બેસી જાય અને તેમા શૃંગારના, વીરરસના, અદ્‌ભુતરસના અનેક પ્રસંગો ચીતરી શકે એ તેમનુ વૈવિધ્ય બતાવે છે શ્રીપાળનો રાસ એ તેમની અધૂરી રહેલી છેલ્લી કળાકૃતિ છે. એવા સર્વરસમય રાસ બનાવવાનુ કામ જે હાથ ધરે તે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાન્ હોવા સાથે માનસવિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી હોવા જ જોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

સંક્ષેપમા કહીએ તો તેઓએ કલ્પસૂત્રની ટીકા રચી ગ્રંથકર્તા તરીકે સ્થાન મેળવ્યું, પોતાનુ જ્ઞાન બને તેટલુ 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથમાં રેડયું, તેની પાછળ તેમણે લગભગ દશબાર વર્ષ ગાળ્યાં અને ત્યારપછી વ્યાકરણ–પ્રક્રિયા બનાવી તેઓ શાંતિના માર્ગ પર વળ્યા. ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનો આપ્યા શાંતભાવની નાની કળાકૃતિઓ કરી, પણ ધર્મચિંતવનમાં બાકીનો સમય ગાળી જીવન વ્યતીત કર્યું સં. ૧૭૩૮મા નદેરના સંઘે શ્રીપાળનો રાસ બનાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે આ વિદ્વાન લેખકને વળી પાછાં મૂકી દીધેલ હથિયારો હાથ ધરવાનો સમય સાંપડયો અને તેમાં તેમણે ખૂબ રસથી ઝુકાવ્યુ અને ચાલતી કૃતિએ કાળધર્મ પામ્યા.

મને એમના જીવનમા ફેરફાર થયા હોય તેવુ દેખાય છે. સં. ૧૬૯૫મા કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા રચી તે વખતે તેઓ સાગરપક્ષની વિરુદ્ધના હતા. જે શબ્દોમાં તેમણે

કલ્પકિરણાવલિ (કલ્પસૂત્રની ટીકા—રચયિતા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય) ટીકા પર ટીકા કરી છે તેમાં ક્વચિત્ રોષ દેખાય છે ત્યારપછી સં ૧૬૯૭માં 'આનદલેખ' લખીને તેમા વિજયાનદસૂરિની ખૂબ પ્રશસા કરી. ત્યારપછી સં. ૧૭૦૫મા વિજયદેવસૂરિને લેખ લખ્યો અને સ. ૧૭૧૬માં જોધપુરથી ઇદુદૂત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિને પાઠવ્યુ. એ જોતાં તેઓ અણસૂરમાંથી દેવસૂરમાં આવ્યા જણાય છે. વળી તેઓએ કોઇ જગ્યા પર સત્યવિજય પન્યાસના ક્રિયાઉદ્ધારનો તો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી એટલે એ વાત એમને રુચિ હોય અથવા તેમા તેઓ ભળ્યા હોય એમ લાગતું નથી આગળ જતા લેખકની કૃતિઓ જોતા જણાશે કે તેઓ સાગર અને વિજય વચ્ચેના કલેશમા અવ્યવસ્થિત રીતે વર્ત્યા છે. આ ઝગડો તેમની હયાતી પછી પણ ચાલ્યા કર્યો હોય એમ જણાય છે

એક દરે વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સાહિત્યપ્રેમી, આગમઅભ્યાસી, આત્માર્થે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરનાર અને બને તેટલા આત્મારામમા રમણ કરનાર તેમ જ વિલાસ કરનાર હોય એમ એમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. એમના સમયમા એમને માટે કોઇ ઉલ્લેખ કરનાર નીકળ્યુ નથી, એટલે જનસમાજમાં એમનુ સ્થાન બીજી હારમાં હોય એમ લાગે છે અને પોતે પોતાને માટે કાઇ લખ્યુ નથી તે પરથી તેઓને અહતા—મમતા હશે નહિ એવુ સહજ અનુમાન થાય છે. તેઓની કૃતિઓને વિચારતા તેમના જીવન પર સહજ દૃષ્ટિપાત અવારનવાર થઈ શકે તેમ છે. તેથી આપણે હવે તેમની સસ્કૃત તથા ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ

: ૩ :

ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓ

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રથના રચયિતા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે અનેક કૃતિઓ સસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામા રચી છે કેટલીક કૃતિઓ નાની છે અને કેટલીક મોટી છે પ્રથમ સસ્કૃત કૃતિઓને કૃતિની સાલની નજરે જોઇ જઇએ મને ઉપલબ્ધ થયેલી સર્વ કૃતિઓ ઇતિહાસ અને કળાની નજરે અવલોકન સાથે નીચે આપી છે. એમા વિશેષ શોધખોળ થતાં વધારાને જરૂર અવકાશ છે.

૪. સંસ્કૃત કૃતિઓ

(૧) કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા —

પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર આઠ વ્યાખ્યાને વંચાય છે; તે કલ્પસૂત્ર ઉપર સુબોધિકા ટીકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૯૬ના જેઠ માસમા પૂરી કરી એની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે —

आसीद्धीरजिनेन्द्रपट्टपदवीकल्पद्रुम. कामद.
सौरभ्योपहृतप्रबुद्धमधुप श्रीहीरसूरीश्वर. ।
शान्त्योत्कर्षमनोरमस्फुरदुरुच्छायः फलप्रापक-
श्चञ्चन्मूलगुण. सदाऽतिसुमनाः श्रीमान्मरुत्पूजित. ॥ १ ॥

यो जीवाऽभयमावडिण्डिममिषात् स्वीयं यशोडिण्डिमं,
षण्मासान प्रतिवर्षमुग्रमखिले भूमण्डलेऽवीवदत ।
मेजे धार्मिकनामवर्मरसिको म्लेच्छाग्रिमोऽकब्बर ,
श्रुत्वा यद्वदनाद्वनाविलमनिर्धर्मोपदेश शुभम् ॥ २ ॥

तत्पट्टोन्नतपूर्वपर्वतशिरःस्फूर्तिक्रियार्हमणि.
सूरिः श्रीविजयादिसेनसुगुरुर्भव्येष्टचिन्तामणि. ।
शुभ्रैर्यस्य गुणैरिवानवयवैरावेष्टित शोभने,
भूगोल किल यस्य कीर्तिसुदृशः क्रीडाकृते कन्दुकः ॥ ३ ॥

येनाक्बरपर्षदि प्रतिभटान्निर्जित्य वाग्वैभवै ,
शौर्यैश्चर्यकृता वृता परिवृता लक्ष्म्या जयश्रीकनी ।
चित्रं मित्र ! किमत्र मित्रमहस्तेनास्य वृद्धा सती,
कीर्ति. पत्यपमानशङ्कितमना याता दिगन्तानितः ॥ ४ ॥

विजयतिलकसूरिर्भूरिसूरिप्रशस्यः,
समजनि मुनिनेता तस्य पट्टेऽच्छचेताः ।
हरहसितहिमानीहंसहारोज्ज्वलश्री-
स्त्रिजगति वरवर्ति स्फूर्तियुग् यस्य कीर्ति. ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जयति क्षितीश्वरनतिस्तुत्यांघ्रिपङ्केरुहः
सुर्दिदुरितदुःस्वदुःखविजयानन्दः क्षमाभृद्विभु. ।
यो गौरैर्गुरुभिर्गुणैर्गणिवरं श्रीगौतमं स्पर्द्धते,
लब्धीनामुदधिर्दधीयितयशा शास्त्राब्धिपारं गतः ॥ ६ ॥

यच्चारित्रमखिन्नकिन्नरगणैर्जेगीयमानं जग-
ज्जाग्रज्जन्मजरावि पत्तिहरणं श्रुत्वा जयन्तीपितुः ।
वाञ्छापूर्तिमियर्ति युग्ममथ तल्लेभे सहस्र स्पृहा-
वैयग्र्यं गुणरागिणोऽघ्रिमगुणग्रामाभिरामात्मन. ॥ ७ ॥

" શ્રી વીરભગવાનની પટ્ટપરંપરામા કલ્પદ્રુમ સમાન શ્રી 'હીરસૂરીશ્વર' થયા. તેઓ ઇચ્છિતને આપનાર હતા, સુગધથી એમણે પડિતભ્રમરોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા હતા, તેઓશ્રી શાસ્ત્રના ઉત્કર્ષથી સુદર અને સ્ફુરાયમાણ વિશાળ કાંતિવાળા હતા, કૃપાને અપાવનારા હતા, દેદીપ્યમાન મૂળગુણવાળા હતા અને સર્વદા સુદર મનવાળા હતા. ૧.

" એમણે ૬ માસ સુધી સર્વ જીવોને અભયદાન આપવા રૂપ ડાડી પીટાવીને તે બહાને આખી પૃથ્વી પર પોતાનો યશનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. એમના શુભ મુખનો ધર્મોપદેશ સાભળીને અધર્મરસિક મ્લેચ્છોનો અગ્રેસર એવો 'અકબ્બર બાદશાહ' નિર્મળ બુદ્ધિવાળો થયો હતો ૨.

" તેમની પાટરૂપી ઉદયાચળપર્વતના શિખર પર સ્ફુરાયમાણ કિરણવાળા સૂર્ય સમાન અને ભવ્ય જીવોને ઈચ્છિત આપનાર ચિંતામણિરત્ન જેવા શ્રી 'વિજયસેનસૂરિ' થયા એમના શુભ્ર ગુણોથી જ જાણે સ્વચ્છ મેઘથી વીંટાયેલો પૃથ્વીનો ગોળો તેમની કીર્તિશ્રીને રમવાનો દડો હોય તેમ શોભતો હતો. ૩.

"અકબર બાદશાહની સભામા પોતાની વાણીના વૈભવ વડે વાદીઓને જીતીને પોતાના શૌર્યથી આશ્ચર્ય પમાડાયેલી લક્ષ્મીથી પરિવરેલી (સહિત) એવી જયલક્ષ્મીને તેઓ વર્યા હતા. મિત્ર! તેજમય તેમની કીર્તિરૂપ પત્ની 'વૃદ્ધ' થતા પતિ તરફથી એ કારણે થનાર અપમાનની શંકાવાળી થઈને અહીંથી દિગન્ત સુધી ચાલી ગઈ તેમાં આશ્ચર્ય શુ છે? ૪.

" તેમની પાટે ઘણા સૂરિઓથી પ્રશસા પામેલા, મુનિઓના નેતા અને સ્વચ્છ મનવાળા 'વિજયતિલકસૂરિ' થયા શિવનુ હાસ્ય, બરફ, હંસ અને હારના જેવી ઉજ્જવળ તેમની વિસ્તરતી કીર્તિ ત્રણ જગતમા વર્તતી હતી. ૫.

" તેમની પાટે રાજાઓ વડે સ્તુતિ કરાયલા ચરણકમળવાળા અને દુખસમૂહનો નાશ કરનારા મુનિશ્રેષ્ઠ 'વિજયાનદસૂરિ' જયવતા વર્તે છે – જેઓ ઉજ્જવળ મોટા ગુણો વડે ગણિમા શ્રેષ્ઠ શ્રી ગૌતમસ્વામી સાથે સ્પર્ધા કરે છે, જેઓ લબ્ધિના સમુદ્ર છે, જેનો યશ દધિ (દહી) જેવો ઉજ્જવળ છે અને જેઓ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામેલા છે ૬.

" કિન્નરસમૂહોથી ગાન કરાતુ અને જન્મજરામરણનો નાશ કરનારુ તે ગુરુનુ ચરિત્ર સાંભળીને જગતના જીવો ચુગળિયાની જેમ વાચ્છાની પૂર્ણતાને પામે છે, તેથી કરીને તે જગતના

જેવો શ્રેષ્ઠ ગુણગણે કરીને સુંદર આત્મવાળા ગુણરાગીની હજારો ઇચ્છાની પરંપરાને પામે છે. ૭.

श्रीहीरसूरिसुगुरो. प्रवरौ विनेयौ, जातौ शुभौ सुरगुरोरिव पुष्पदन्तौ ।
श्रीसोमसोमविजयाभिधवाचकेन्द्रः सत्कीर्तिकीर्तिविजयाभिधवाचकश्च ॥ ८ ॥

सौभाग्यं यस्य भाग्यं कलयितुममल कः क्षमः सक्षमस्य,
नो चित्र यच्चरित्र जगति जनमन. कस्य चित्रीयते स्म ।
चक्राणा मूर्खमुख्यानपि विबुधमणीन् हस्तसिद्धिर्यदीया,
चिन्तारत्नेन मेदं शिथिलयति सदा यस्य पादप्रसादः ॥ ९ ॥

आबाल्यादपि यः प्रसिद्धमहिमा वैरङ्किकग्रामणीः,
प्रष्ठः शाब्दिकषड्क्तिषु प्रतिभटैर्जेय्यो न यस्तार्किकैः ।
सिद्धान्तोदधिमन्दरः कविकलाकौशल्यकीर्त्युद्भवः,
शश्वत्सर्वपरोपकारसिक संवेगवारानिधिः ॥ १० ॥

विचाररत्नाकरनामधेयप्रश्नोत्तराद्यद्भुतशास्त्रवेधाः ।
अनेकशास्त्रार्णवशोधकश्च, यः सर्वदैवाभवदप्रमत्तः ॥ ११ ॥

तस्य स्फुरद्गुरुकीर्तेर्वाचकवरकीर्तिविजयपूज्यस्य ।
विनयविजयो विनेयः सुबोधिका व्यरचयत्कल्पे ॥ १२ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

समशोधयंस्तथैना पण्डितसविग्नसहृदयवतंसाः ।
श्रीविमलहर्षवाचकवंशे मुक्तामणिसमानाः ॥ १३ ॥

धिषणानिर्जितधिषणाः सर्वत्र प्रसृतकीर्तिकर्पूरा. ।
श्रीभावविजयवाचककोटीरा शास्त्रवसुनिकषा. ॥ १४ ॥ युग्मम्

रसनिधिरसशशिवर्षे, ज्येष्ठे मासे समुज्ज्वले पक्षे ।
गुरुपुष्ये यत्नोऽयं सफलो जज्ञे द्वितीयायाम् ॥ १५ ॥

श्रीरामविजयपण्डितशिष्यश्रीविजयविबुधमुख्यानाम् ।
अभ्यर्थनापि हेतुर्विज्ञेयोऽस्या. कृतौ विवृते. ॥ १६ ॥

"દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિને જેમ બે અનુચરો હતા તેમ શ્રી હીરવિજયસૂરિને બે પ્રધાન સારા શિષ્યો થયા એક સોમવિજય ઉપાધ્યાય અને બીજા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૮.

"એ ક્ષમાધારી(કીર્તિવિજય વાચક)નુ સદ્ભાગ્ય સમજવાને કોણ સમર્થ થાય ? અને એમનુ અદ્ભુત ચરિત્ર જગતના કયા જનમનને આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યા વગર રહી શકે ? એમની હસ્તસિદ્ધિ[1] તદ્દન મૂર્ખ માણસને પણ વિદ્વાનશિરોમણિ બનાવે તેવી છે અને એમના પગલા ચિંતામણિરત્ન વડે ભેદને ઢીલો કરી નાખે છે ૯.

"જેઓ (કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય) લઘુવયથી જ સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા હતા, જેઓ વૈરાગીઓના નેતા (આગેવાન) હતા, શાબ્દિક(વૈયાકરણી)ની પંક્તિમા જેઓ અગ્રેસર હતા, તર્કચર્ચામાં જેઓ સામા પક્ષથી કદી ન જિતાય તેવા હતા, શાસ્ત્રસિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રનુ મથન કરવામા મંદરાચળ પર્વત જેવા હતા, જેઓ કવિઓની કળાકુશળતાથી થતી કીર્તિના ઉત્પત્તિ-સ્થાન હતા, જેઓ હમેશા સર્વ પ્રકારના પરોપકાર કરવામા રસિક હતા અને જેઓ સંવેગ–(વૈરાગ્ય)ના સમુદ્ર સમાન હતા, ૧૦.

"જેઓ 'વિચારરત્નાકર' નામના પ્રશ્નોત્તરગ્રંથ વગેરે અદ્ભુત શાસ્ત્રગ્રંથોના બનાવનાર હતા, તેમ જ અનેક શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનુ શોધન કરનારા હતા અને હમેશા અપ્રમત્ત (ઉદ્યોગી) હતા, ૧૧.

"એવા વિશાળ કીર્તિવાળા મહાન ઉપાધ્યાય પૂજ્યપાદ શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય વિનયવિજયે કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા (ટીકા) રચી ૧૨. (ચાર શ્લોકોનો અર્થ સાથે કરવો)

"શ્રી વિમળહર્ષ ઉપાધ્યાયના વંશમા મુક્તામણિ (મોતી) સમાન, બુદ્ધિના વિષયમા બૃહસ્પતિની બુદ્ધિને જીતનાર અને પંડિતો, સવિજ્ઞો (સાધુઓ) અને સહૃદયોમા ભૂષણભૂત થયેલા, શાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની કસોટી કરનારા વાચકવર ભાવવિજયે એ(ટીકા)ને શોધી (તપાસી દીધી) ૧૩–૧૪.

"સંવત્ ૧૬૯૬મા વર્ષે, જેઠ માસના શુકલપક્ષની બીજને દિવસે, ગુરુવારના રોજ, પુષ્ય નક્ષત્રમા આ યત્ન સફળ (પૂર્ણ) થયો ૧૫.

"આ વિવૃતિ (ટીકા) રચવામા શ્રી રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રી વિબુધવિજય વગેરેની ચાલુ માગણી પણ હેતુભૂત જાણવી." ૧૬.

દર વર્ષે પર્યુષણમા કલ્પસૂત્ર વાચવાનો નિયમ થયો ત્યારથી તે પર વિવિધ ટીકાઓ તૈયાર થઈ કલ્પસૂત્રમા મુખ્યત્વે કરીને શ્રી મહાવીરચરિત્ર, સંક્ષિપ્તમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ અને નેમિનાથ તથા આદીશ્વર ચરિત્ર, ત્યારપછી સ્થવિરોના ચરિત્ર અને અંતે સાધુની સમાચારી–એટલી હકીકત આવે છે. એના વ્યાખ્યાનો પર્યુષણના ચોથે, પાચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે દિવસે અર્થ સાથે થાય છે અને આઠમે દિવસે મૂળસૂત્રનુ વાચન થાય છે એ કલ્પસૂત્રની આ સુબોધિકા નામની ટીકા રચીને લેખકમહાત્માએ કુલ ૯૫૮૦ શ્લોક(ગ્રંથાગ્ર)નો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આમા માત્ર ટીકા જ રચી છે એમ નથી, મૂળ ગ્રંથમા અનેક પ્રસંગે ઘણો નૂતન ઉમેરો

[1] માથે હાથ મૂકવો અથવા વાસક્ષેપ કરવો

ટીકાકારે કર્યો છે. સુપનપાઠક વખતે રેપાશાસ્ત્ર, સ્વપ્નનિમિત્તશાસ્ત્ર અને ભગવાનને કેવળ-જ્ઞાન થયા પહેલાંનો તેમનો વિહાર તથા ઉપસર્ગસહનશક્તિ અને કૈવલ્ય પછી ગણધરવાદ આમો ઉમેરો છે મૂળગ્રંથ (કલ્પસૂત્ર) લગભગ ૧૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે, તે પર આવા પ્રકારના વધારાથી ટીકા બહુ મોટી થઇ ગઈ છે. એના ઉપોદ્ઘાતમા 'કલ્પ' એટલે શું એની ચર્ચામાં તથા મૂળ લેખકની માહિતી આપવામા સારો ભાગ રોક્યો છે

વચ્ચે વચ્ચે 'કલ્પકિરણાવલી' નામની ટીકાના રચયિતા શ્રી ધર્મસાગર ઉપર કેટલેક ઠેકાણે ટીકા કરી છે અને તેમણે કહેલા અર્થો સમીચીન નથી કે તેઓ આ કલ્પસૂત્રનો આશય બરાબર સમજ્યા નથી એવી ગર્ભિત સૂચનાઓ કરી છે. તે યુગમાં વિજયપક્ષ અને સાગરપક્ષ વચ્ચે થયેલા ઝગડા ઐતિહાસિક છે તેની એમા પીઠિકા છે.

એકંદરે ટીકાની ભાષા સરળ છે, વાચવામા મજા આવે તેવી છે. લેખકનો ભાષા પર કાબૂ ઘણો સુંદર હોય એમ બતાવે તેવો એ ગ્રંથ છે. એમણે પોતે જ પ્રસ્તાવના કરતા જણાવ્યુ છે કે આ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથ પર અનેક ટીકાઓ થયેલી છે છતાં પોતે સામાન્ય મનુષ્યો માટે આ ટીકા બનાવે છે. સૂર્ય હોય તો પણ ભોંયરામા પ્રકાશ માટે નાના દીવાની જરૂર પડે છે એ તેમનો આદર્શ છે.

આ ટીકા તેમણે સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુદિ બીજ, ગુરૂવારે પૂરી કરી એટલે એ તેમની કૃતિઓમા પહેલી હતી એમ જણાય છે.

પ્રશસ્તિ પરથી લેખકના હૃદયમા શ્રી હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યે કેટલુ માન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય તરફ પણ તેમનું અત્યંત માન જણાય છે. લેખક તરીકે શ્રી કીર્તિવિજયે [૧]'વિચારરત્નાકર' ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેથી તેઓનો પણ શાસ્ત્રબોધ સારો હશે એમ માલૂમ પડે છે.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના ગ્રંથોની રચનામા ઉપયોગિતાના તત્ત્વ પર ખાસ ધ્યાન આપતા હશે એમ જણાય છે. એમણે બનાવેલ પુણ્યપ્રકાશ (આરાધના)નુ સ્તવન તથા દર વર્ષે વંચાતા પર્યુષણના વ્યાખ્યાનો અને દર વર્ષે આયંબિલની ઓળીમા નવ નવ દિવસ સુધી વંચાતો શ્રીપાળનો રાસ જોતા તેમણે જનતાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પર, ગ્રંથપસંદગી કરતી વખતે, ખાસ લક્ષ્ય આપ્યુ હશે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી

મૂળ કલ્પસૂત્ર પર રચેલ 'સુબોધિકા' ટીકાને તેઓ 'વૃત્તિ' કહેતા નથી, પણ 'વિવૃતિ' કહે છે. એટલે વૃત્તિમા તો મૂળનો અર્થ કરવાનો હોય, પણ વિવૃતિમા વિશેષ આનુષંગિક હકીકત પણ જણાવી શકાય એવો આશય જણાય છે

---

૧ એ ગ્રંથ છપાયેલ છે ને લભ્ય છે તેમા શ્રી આચારાંગાદિ સૂત્રોમાથી અમુક સંખ્યામા જુદા જુદા અધિકારો ચૂંટીને સંકલન કરેલા છે ખાસ વાચવા યોગ્ય છે

તે વખતના સમાજમા નિમિત્તના સબધમાં જનતાની માન્યતા કેવી હશે, રાજદરબારમા પડિતો જાય ત્યારે કેવા પ્રકારની તૈયારી કરતા હશે, એક નેતા હોવાની જરૂરિયાત કેટલી જણાતી હશે, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને અગે કેટલી સભાળ લેવામા આવતી હશે વગેરે ઘણી બાબતો પર પ્રકાશ પડે છે, તે ટીકા પરથી તારવી કાઢવા યોગ્ય છે. એ પ્રસગો પરથી શ્રી વીરપરમાત્માના સમયનુ ભાન થાય તેમ છે એમ ધારવા જેવુ નથી, એવી અનેક બાબત શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના સમયની સમાજરચના બતાવે છે એમ સમજી લેવાના અનેક પ્રસંગો ટીકા પરથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

વ્યાકરણની ચર્ચા કેટલેક સ્થળે આ ટીકામા આવે છે તે ટીકાના કર્તાનો વ્યાકરણ પરનો કાબૂ બતાવે છે. તાર્કિક કોટીઓ ચર્ચામા અવારનવાર આવે છે તે તેમનું અને શ્રીમદ્યશોવિજયનું ન્યાય વિષય પરનુ પ્રભુત્વ પુરવાર કરે છે અને સાથે તે બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો તે ચર્ચાની વિગત પરથી જણાઇ આવે છે

એકદરે આ સુબોધિકા ટીકા સરળ, બાળ તથા વિદ્વાન વર્ગ બંનેને ઉપયોગી અને કલ્પસૂત્ર સમજવા માટે અગત્યનું સાધન પૂરુ પાડે છે.

તે કાળમાં શ્રી હીરવિજય આચાર્યનુ તથા વિજયસેનસૂરિનું સમાજમા કેવુ માન હતું તે વિચારવા માટે પ્રશસ્તિ બાગ આપી છે. તે યુગમા ધર્મના પ્રભાવકો બહુ સારા થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી આ સબધી તાત્કાલિક ઇતિહાસની વિચારણામાં કેટલીક હકીકત જોવામા આવશે આ ટીકા બનાવતી વખતે (૧૬૯૬મા) વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયતિલકસૂરિ અને તેમની પાટે વિજયાનદસૂરિના પક્ષમા હતા એમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમણે એમા વિજયદેવસૂરિનુ નામ આપ્યુ નથી એ બાસ સૂચક છે ત્યારપછી એ વાત ફરી ગઈ એ આપણે જોઈ ગયા 'આનદલેખ' આ ટીકા રચતા પહેલાં લખાયેલો હતો તે આપણે આગળ જોશુ

લોકપ્રકાશ—

આ ગ્રથની પ્રશસ્તિ આ વિભાગની શરૂઆતમા ચરિત્રવિચારણાને અંગે આપી છે. ત્યા તેનુ આખુ ભાષાતર આપ્યું છે મૂળ વિભાગના જિજ્ઞાસુએ તે વાચી લેવુ. (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, કાળલોક, પૃ ૭૨૧–૭) એ પ્રશસ્તિમા શ્રી સુધર્માસ્વામીથી માડીને ગ્રથરચનાના સમય સુધીના આચાર્યોની પરપરા આપેલી છે ગ્રંથરચના સ ૧૭૦૮ના વૈશાખ શુદિ પાચમે પૂરી થઈ તે વખતે તપગચ્છમાં આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા એમ એ પ્રશસ્તિમા લખ્યું છે આ બાબતમા કાઇ અવ્યવસ્થા જણાય છે. ૧૭૦૮મા વિજયસિહસૂરિ હયાત હતા. તેઓ ૧૭૦૯મા કાળધર્મ પામ્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રશસ્તિ કાઇ મોડી લખાયેલી હોવી જોઇએ એમ મારુ અનુમાન છે.

સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમા કરવામા આવ્યો છે એમ એ ગ્રંથની આ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા પરથી જોવામાં આવશે એના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક તેના સર્ગ ૩૬ છે. ૩૭મો સર્ગ અનુક્રમણિકાનો જ છે તે નીચે પ્રમાણે—

(દ્રવ્યલોક)

પ્રથમ સર્ગમાં મંગળાચરણ, અભિધેય, પ્રયોજન, શિષ્ટપ્રસાદન. ઔદ્ધત્યત્યાગ, ગ્રંથનુ નામ, અંગુળ-યોજન-રજ્જુ, પલ્યોપમ ને સાગરોપમનુ સ્વરૂપ, ગુણાકાર, ભાગાકાર, સંખ્યેય, અસંખ્યેય ને અનંતના પ્રકારો વગેરે કહ્યું છે.

બીજા સર્ગમા દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક કાળલોક ને ભાવલોકનુ નામમાત્ર આખ્યાન અને ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય. આકાશાસ્તિકાય ને સિદ્ધનુ સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ત્રીજા સર્ગમા જે ૩૭ દ્વારો વડે સંસારી જીવોનુ સ્વરૂપ બતાવવાનુ છે તે ૩૭ દ્વારનો વિસ્તાર – તેનુ સ્વરૂપ બતાવેલુ છે.

ચોથા સર્ગમા પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે. તેની ઉપર ૩૭ દ્વાર ઉતાર્યા છે.

પાંચમા સર્ગમા પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ બાદર સ્થાવરનુ સ્વરૂપ ૩૭ દ્વાર વડે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેક જીવપ્રકાર માટે સમજવુ

છઠ્ઠા સર્ગમા દ્વીંદ્રિયાદિ તિર્યંચોનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

સાતમા સર્ગમા મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

આઠમા સર્ગમા દેવોનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

નવમા સર્ગમા નારકોનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે

દશમા સર્ગમા સર્વ જીવોના ભવોનો સંવેધ કહ્યો છે, તેમ જ દશમા સર્ગમા મોટું અલ્પબહુત્વ અને કર્મપ્રકૃતિઓનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે.

અગિયારમા સર્ગમા પુદ્ગળાસ્તિકાયના સ્વરૂપનુ વર્ણન છે.

આ રીતે અગિયાર સર્ગમા દ્રવ્યલોક પૂર્ણ થાય છે.

(ક્ષેત્રલોક)

બારમા સર્ગમા સામાન્યથી ક્ષેત્રનુ નિરૂપણ, દિશાનું નિરૂપણ, લોકમા રજ્જુ અને ખંડુકનુ સ્વરૂપ, સંવર્તિત લોકનુ સ્વરૂપ અને તેની મહત્તા ને આયામ ઉપર દૃષ્ટાંત તથા રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીનુ નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનુ પરિકીર્તન – આ સર્વે સવિશેષપણે નિરૂપિત કરે છે.

તેરમા સર્ગમા ભવનપતિનુ સ્વરૂપ તથા તેના ઇંદ્રોના નામ તથા તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

ચૌદમા સર્ગમા સાત નરકનુ નિરૂપણ, તેના પ્રસ્તટ, દરેક પ્રસ્તટે શરીરસ્થિતિ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યક્‌લોકનુ સ્વરૂપ, અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રનું વર્ણન. જંબૂદ્વીપની જગતીનુ ને તેના દ્વારનું તેમ જ તેના સ્વામીનુ વર્ણન છે. આ સર્ગમા વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે

સોળમા સર્ગમા ભરતક્ષેત્ર, વૈતાઢ્ય પર્વત, તેની ગુફાઓ તથા કૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રહ, શ્રીદેવી, ગંગા વગેરે નદીઓ, લવણસમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ, તેની ઉપર રહેલા પદ અંતરદ્વીપો, તેમા રહેલા યુગલિકો, હૈમવતક્ષેત્ર. તેમા રહેલ વૃત્તવૈતાઢ્ય, મહાહિમવંત પર્વત, તેના પર રહેલ દ્રહ. તે દ્રહમાથી નીકળતી બે નદીઓ અને તે પર્વત પર રહેલ કૂટો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોદા નદી અને પાંચ પાચ દ્રહોનુ વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમા દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, આ પ્રમાણે સામાન્યથી ચાર વિભાગવાળા મહાવિદેહનુ વર્ણન, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતર નદીઓ, વિજયમાં રહેલ વૈતાઢ્ય, વિજયના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માલ્યવંતનુ ગજદંતોનું વર્ણન, ઉત્તરકુરુક્ષેત્રનુ વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાદ્રિ, પાચ દ્રહો, ૧૦૦ કંચનગિરિઓ, જંબૂવૃક્ષનું તેના કૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનુ વર્ણન, સૌમનસ ને વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંતોનુ વર્ણન, દેવકુરુ ક્ષેત્રનુ વર્ણન, તેમા રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલી વૃક્ષ વગેરેનુ વર્ણન છે.

અઢારમા સર્ગમાં મેરુપર્વતનુ વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમા આવેલા કૂટો, મેરુની ત્રણ મેખળા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા અને પાંડુકવનમા આવેલ તીર્થંકરોના જન્માભિષેકની શિલાઓ અને સિંહાસનોનું વર્ણન છે

ઓગણીશમા સર્ગમાં નીલવંત પર્વત, તેની ઉપર કૂટો, દ્રહ, તેની અધિષ્ઠાયક દેવી, દ્રહમાંથી નીકળતી શીતા ને નારીકાંતા નદીનુ નામમાત્ર વર્ણન, રમ્યક્ ક્ષેત્ર, રુકમી પર્વત, હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત, ઐરવત ક્ષેત્ર, તેના છ ખંડ અને મધ્યની નગરી વગેરેનુ વર્ણન, ક્ષેત્ર ને પર્વતાદિનુ ઉત્તરદક્ષિણમા સામ્ય તેમ જ સર્વ પર્વતો, કૂટો, વિદ્યાધરની શ્રેણિઓ, તે પરના નગરો, કુલ નદીઓ, પ્રપાત કુંડો, દ્રહો, ચક્રવર્તી, તેના રત્નો, અરિહંતો તથા જંબૂદ્વીપવર્તી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહાદિકની એકંદર સંખ્યા વગેરે સર્વ આપેલ છે.

વીશમા સર્ગમાં મંડલાદિક પાંચ દ્વાર વડે સૂર્ય–ચંદ્રની ગતિની રીત વિસ્તારથી બતાવી છે ને તેની સાથે નક્ષત્રના યોગનુ, દિનવૃદ્ધિ ને ક્ષયાદિકનુ. ધ્રુવરાહુનું ને પર્વરાહુનુ, તિથિની ઉત્પત્તિનુ અને પદર દ્વારો વડે નક્ષત્રોનુ નિરૂપણ કરેલુ છે.

એકવીશમા સર્ગમા લવણસમુદ્રનુ. તેની શિખાનુ, પાતાળકળશાઓનું, એ સમુદ્રમા રહેલા દ્વીપોનુ, સુસ્થિતાદિ દેવનુ અને ચંદ્ર–સૂર્યાદિ જ્યોતિઓનું વર્ણન કરેલું છે.

બાવીશમા સર્ગમા જુદાં જુદા ક્ષેત્રાદિક કહેવા વડે ધાતકીખંડનુ અને કાળોદધિનુ પૂર્વવત્ વર્ણન બતાવવામા આવ્યુ છે.

તેવીશમા સર્ગમા પુષ્કરાર્ધદ્વીપનુ ને માનુષોત્તર પર્વતનુ વર્ણન આપેલુ છે અને નરક્ષેત્ર-(અઢીદ્વીપ)મા આવેલા સમસ્ત ક્ષેત્ર અને પર્વતાદિકનો સગ્રહ કરેલો છે. તેમ જ સર્વ શાશ્વત ચૈત્યોની સખ્યાનુ વિસ્તાર સાથે નિરૂપણ કરેલું છે.

ચોવીશમા સર્ગમા મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર આવેલા સ્થિર જ્યોતિઓ પૈકી સૂર્ય–ચંદ્રની શ્રેણિનુ વર્ણન કર્યુ છે. તથા પુષ્કરવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરવર સમુદ્ર વગેરેનુ વર્ણન અનુક્રમે આપતા નદીશ્વર દ્વીપનુ અને તે દ્વીપમા આવેલા શાશ્વતા ચૈત્યોનુ વિસ્તારથી વર્ણન અને પ્રાંતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીનુ વર્ણન આપેલુ છે

પચીશમા સર્ગમાં ચર અને સ્થિર એવા ચંદ્રાદિ જ્યોતિઓની વ્યવસ્થિતિનુ સવિસ્તર વર્ણન છે.

છવ્વીશમા સર્ગમાં ઊર્ધ્વલોકનુ વર્ણન શરૂ થાય છે. તેમાં સૌધર્મ ને ઈશાન દેવલોકની હકીકત, તેના વિમાનોની શ્રેણિઓ. પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો, તેના નામ, તેમા આવેલા પ્રાસાદની અને સભાઓની પરિપાટી, નવો દેવ કેવી રીતે ઊપજે તેના અભિષેકની હકીકત, તેણે કરાતી સિદ્ધોની પૂજા, તેનાથી ભોગવાતા ભોગ, દેવોના સ્વરૂપનું વર્ણન, દેવો કેવી ભાષા બોલે છે તેનું તથા દેવીઓના રૂપનુ વર્ણન, તેની સાથેના વિલાસનુ (કામક્રીડાનુ) વર્ણન, તેમનો જેવા પ્રકારનો આહાર છે તે અને તેઓ આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ કેટલે અંતરે લે છે તેનું વર્ણન, મનુષ્યલોકમા સ્નેહના આકર્ષણથી તેનુ આવવુ, પ્રેમના વશીકરણથી કેટલી નરકપૃથ્વી સુધી તેનુ જવુ, મહર્દ્ધિક દેવસ્વરૂપ તેમના અવધિજ્ઞાનનુ પ્રમાણ તથા લોકપાળ, અગ્રમહિષી (ઇંદ્રાણી), સામાનિક વગેરે દેવોથી શોભતા એવા સૌધર્મેંદ્ર અને ઈશાને દ્રની શક્તિ અને સંપત્તિનુ વર્ણન વગેરે આપેલુ છે

સત્તાવીશમા સર્ગમા ત્રીજા ને ચોથા દેવલોકનુ વર્ણન, પાચમા બ્રહ્મ દેવલોકનુ વર્ણન, તેને અંગે મૂળથી નીકળેલા તમસ્કાયનુ, કૃષ્ણરાજીનુ અને તેના (કૃષ્ણરાજીના) અંતરે રહેલા લોકાંતિકના વિમાનોનુ વર્ણન, લાંતક દેવલોકનુ વર્ણન, ત્રણ પ્રકારના કિલ્વિષિક દેવોનુ વર્ણન, જમાલિનુ ચરિત્ર શુક્ર સહસ્રારાદિ દેવલોકનુ યાવત્ અચ્યુત દેવલોક સુધીનુ વર્ણન. રામ-

સીતાનુ ચરિત્ર. ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોનુ વર્ણન, ત્યારપછી સિદ્ધશિલાનુ અને લોકાંતે રહેલા સિદ્ધોનુ વર્ણન આપેલુ છે.

આ પ્રમાણે ૧૬ સર્ગમા (૧૨ થી ૨૭ સુધીમા) ક્ષેત્રલોક પૂર્ણ કરેલો છે.

(કાળલોક)

૨૮મા સર્ગમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનવા સબધી બે મતને આશ્રીને યુક્તિની સ્પષ્ટતા, છ ઋતુનું વર્ણન, કાળગોચર નિક્ષેપા, સમય, આવળી, ક્ષુલ્લક ભવનુ વર્ણન, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ વગેરેનું વર્ણન, સૂર્ય, ઋતુ, ચદ્ર, નક્ષત્ર ને અભિવર્દ્ધિત–એમ પાચ પ્રકારના માસ, વર્ષ અને તેની ઉપપત્તિનુ વર્ણન, યુગનો આદિ કયારે થાય તે, દરેક યુગમાં આવતા માસ, ઋતુ, અયનો ને દિવસોનુ પ્રમાણ, અધિક માસ, અવમ રાત્રિઓ ને વિષુવત્ની આવૃત્તિ, ઋતુ, અયન અને નક્ષત્રાદિ સાથે ચદ્રમાનો યોગ, તેના કરણો, સૂર્યના કરણો, બીજા ભવાદિ કરણો, પૌરુષી વગેરેનું પરિમાણ, તેના વડે તિથિ આદિનો નિશ્ચય વગેરે બતાવેલ છે.

૨૯મા સર્ગમા યુગથી માંડીને સો–હજાર વગેરેના ક્રમથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોનુ નિરૂપણ, અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરાનુ વર્ણન તેમ જ કલ્પવૃક્ષ, યુગલિકાદિનુ વર્ણન આપેલુ છે.

૩૦મા સર્ગમા સામાન્યે જિનેશ્વરોના જન્મથી માડીને નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ પરિસ્થિતિનુ વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે.

૩૧મા સર્ગમા ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયની હકીકત, તેની સંપત્તિનુ વર્ણન, નવ નિધિ ને ચૌદ રત્નોનુ વર્ણન તથા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનુ સામાન્ય વર્ણન આપેલુ છે.

૩૨મા સર્ગમાં ઋષભાદિ જિનેશ્વરોનુ પૂર્વભવથી માંડીને સક્ષેપથી ચરિત્ર વર્ણવેલુ છે.

૩૩મા સર્ગમા આ અવસર્પિણીમા થયેલા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ વગેરે સત્પુરુષોનું ચરિત્ર વર્ણવેલુ છે.

૩૪મા સર્ગમા આ પાચમા આરાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને તેમા થનારા ઉદયો તથા આચાર્યોનુ વર્ણન, તેમના નામો અને એ મહાત્માઓની કુલ સંખ્યા બતાવી છે. ત્યારપછી છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભમા થનારા ધર્મોચ્છેદાદિરૂપી સ્થિતિ, શત્રુજયગિરિની વૃદ્ધિ–હાનિ અને છઠ્ઠા આરામા બિલવાસી થનારા મનુષ્યાદિનુ વર્ણન આપ્યું છે તેમ જ ઉત્સર્પિણીમા ઉત્કૃષ્ટપણે થનારી બધી સ્થિતિ, પર્યાયવૃદ્ધિ વડે વધતી છ યે આરાની સ્થિતિ, આવતી ઉત્સર્પિણીમા થનારા જિન તથા ચક્રી વગેરેનુ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે

ઉપમા સર્ગમા ચાર પ્રકારના પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ, ઔદારિકથી માંડીને કાર્મણ સુધીની આઠે વર્ગણાનુ સ્વરૂપ, કર્મના પરમાણુઓમા રહેલા અનુભાગના સ્પર્દ્ધકોનું સ્વરૂપ, અતીત, અનાગત કાળનુ માન ઇત્યાદિ પરિકીર્તન વડે દિષ્ટ (કાળ) લોક સંપૂર્ણ કરેલો છે.

(ભાવલોક)

૩૬મા સર્ગમા 'ભાવલોક'નું સ્વરૂપ આપેલું છે તેમા છ ભાવોનું સમ્યક્ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે અને ભાવલોક પૂર્ણ કર્યો છે.

આવી રીતે ચાર વિભાગમા આ સર્વસમુચ્ચય ગ્રંથ (Encyclopaedia of Jainism) પૂરો કરવામા આવ્યો છે એના શ્લોકોની કુલ સંખ્યા ૧૫૫૫૯ છે, જ્યારે ગદ્યવિભાગ સાથેનુ ગ્રંથાગ્ર ૨૦૬૨૧ શ્લોકનુ છે. ગ્રંથાગ્ર ૩૨ અક્ષરે એક શ્લોકનુ ગણાય છે. લખેલ પ્રતમા પ્રાંતે ગ્રંથાગ્ર ૨૦૬૨૧ લખેલ છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર વિષયો લઈને આ ગ્રંથમા જૈન ધર્મનો દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ સંક્ષેપમા સમાવી દેવામા આવ્યો છે. આ ગ્રંથમા ચરણકરણાનુયોગ શ્રાવકના બાર વ્રત તથા ૧૮૦૦૦ શીલાંગ વગેરે કહેવાને પ્રસંગે આવ્યો છે. અને તીર્થંકરાદિ ચરિત્રોદ્વારા ધર્મકથાનુયોગ પણ ટૂંકામા આપેલો છે.

તીર્થંકરો અને ચક્રવર્તીઓ તથા વાસુદેવોના ચરિત્રોનો વિષય કાળલોકમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગની તો કોઈ પણ વાત ઘણે ભાગે આ ગ્રંથની બહાર રહેવા દેવામા આવતી નથી. કોઈને જૈન ધર્મના તત્ત્વવિભાગનો સામાન્ય ખ્યાલ કે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને આ ગ્રંથ સારી રીતે બતાવી શકાય. જેના અભ્યાસ અને મનન માટે ભલામણ કરી શકાય તેવો ભવ્ય અને વિશાળ આ ગ્રંથ છે અને છતા તેમા સંક્ષિપ્તતા આણવા માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે.

એ ગ્રંથનુ નામ 'લોકપ્રકાશ' રાખવામા આવ્યું છે **लोक्यन्ते द्रव्याणि अस्मिन्निति लोक** એવી 'લોક'શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામા આવી છે. જેમા દ્રવ્યો દેખાય છે – જોવામા આવે છે તે 'લોક' દ્રવ્યના બે વિભાગ. જીવ અને અજીવ. અજીવના પાંચ પ્રકાર. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળાસ્તિકાય અને કાળ. એ છ યે દ્રવ્યોનુ ખૂબ વિસ્તારથી, પણ અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ અતિ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ ગ્રંથમા આગમાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના દોહનરૂપે આપવામા આવ્યુ છે.

આ ગ્રંથને એનસાઈકલોપીડિઆ–સમુચ્ચયગ્રંથ કહેવાનુ કારણ એ છે કે ગ્રંથકર્તાએ એના આલેખનમા ૧૦૨૫ સાક્ષીઓ – અન્ય મહાન આગમ આદિ ગ્રંથોની – મૂકી છે કેટલીક જગ્યાએ આગમ–સૂત્રનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, જ્યારે ઘણીખરી જગ્યાએ તો લેખકે પોતે મૂળપાઠોનો

ઉતારો પણ સાથે જ આપ્યો છે. મૂળ આગમ ને પંચાગી મળી અડસઠમાંથી સાહદતો તેમાં આપી છે, જ્યારે ગ્રંથો અને પ્રકરણો. જેના આધાર ટાકવામા આવ્યા છે તેની સંખ્યા ૧૦૩ની થાય છે. આ આખુ ૧૦૨૫ શહાદતોનુ સ્થાન-લિસ્ટ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રગટ કરેલ 'કાળલોકપ્રકાશ' નામના ગ્રંથના પ્રારંભના ૩૬ થી ૪૭ પૃષ્ઠમા ખૂબ પ્રયાસ કરીને આપવામા આવ્યુ છે. લોકોમા વાત પ્રચલિત હતી કે આ ગ્રંથરચનામા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ૭૦૦ ગ્રંથની સાક્ષીઓ આપી છે તેને સ્થાને બરાબર હકીકત શી છે તેનો આ ઉતારાથી ખ્યાલ આવે તેમ છે વળી **तथाहु:, तथोक्तं, इति वचनात्, वृद्धसम्प्रदाय:, इति आम्नाय:, इत्युक्त पूर्वसूरिभि:, पुरातना:, त्रुटितपत्रे, त्रुटितगाथाया, इति जनप्रवाद'** આવા શબ્દોથી સૂચવેલા આધારો ઉપરની સંખ્યામા જણાવેલ નથી એવા આધારો પણ પુષ્કળ છે ગ્રંથકર્તાનુ જ્ઞાન કેટલુ વિશાળ હશે, યાદશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે અને વાચેલ વાતને શોધી કાઢવાની શક્તિ કેટલી મજબૂત હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવુ છે. અત્યારની જેમ તે વખતે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા નહોતા, ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તે વખતે તૈયાર કરવાનો રિવાજ નહોતો, આચારાગમા વાંચેલ હતું એમ યાદ કરતા તેમાથી પાઠ ન નીકળે તો ભગવતીસૂત્રમાથી એ પાઠ કાઢતા કલાકો થાય તેવો તે યુગ હતો. તેવા હન્દરો ઉતારા સાથેનો આધારભૂત ગ્રંથ તદ્દન શુષ્ક વિષય પરનો તૈયાર કરવો અને તેમા રસળતા આવવા ન દેવાની ચીવટ રાખવી એ અતિ વિશાળ જ્ઞાન, યાદશક્તિ પરનો કાબૂ અને સમુચ્ચયીકરણશક્તિ(Synthetic power)નો મહાનમૂનો પૂરો પાડે છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની મોટી ટીકા કરનાર શ્રી ભાવવિજયે એ ગ્રંથ શોધી આપ્યો છે. એ ભાવવિજયનુ આગમજ્ઞાન અતિ વિશાળ હતુ. આ રીતે આ ગ્રંથ પર આગમજ્ઞની છાપ મારવામા આવી છે.

આ ગ્રંથમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા જોવામા આવે છે. એમાં અનેક યંત્રો અને ચિત્રો મૂકવામા આવ્યા છે એ ચિત્રો અને યંત્રો પૈકી યંત્રો તો ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ તૈયાર કરેલા છે, પણ ચિત્રો પોતે આલેખ્યા હશે કે અન્ય કળાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યા હશે તેની સ્પષ્ટતા કોઇ સ્થાનકે થઈ નથી. એ ગમે તેમ હોય પણ અઢારમી સદીની આખરમા જૈન ચિત્રકળાનાં વહેણ કઈ દિશાએ વહેતા હતા એ બતાવવા માટે એ ચિત્રો ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે મુસલમાન સમયની ઉત્તરાવસ્થાના અનેક ભાગો એ ચિત્રોમાંથી બરાબર માલૂમ પડી આવે છે.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ 'કાળલોક'ની પ્રસ્તાવનાને છેડે (પૃ ૧૨માં) લખે છે કે "આ આખા લોકપ્રકાશ ગ્રંથમા જે જે હકીકત ગ્રંથકારે સ્વકૃતિ તરીકે લખી છે તે સર્વ 'અનેક શાસ્ત્રાનુસાર'જ લખી છે ઉપરાત વધારે આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે તેમણે આપેલી અનેક સૂત્રો, વૃત્તિઓ, ગ્રંથો અને પ્રકરણોની સાક્ષીઓ ઉપરથી તેમણે કેટલા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હશે, કેટલા શાસ્ત્રો તેમને કંઠસ્થ હશે, કેટલા શાસ્ત્રો પ્રસંગે

સ્મૃતિમા સાન્નિધ્યકારી હશે, વિષયેાની પ્રરૂપણામા કયા કયાં શાસ્ત્રો, કયાં કયાં સ્થળે, કેવા કેવા અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે – મતાતરવાળા થાય છે તે બતાવેલ હોવાથી તે સંબધી વિચાર કરતા તેઓ એક ધુર ધર વિદ્વાન તરીકે માલૂમ પડે છે.” બ્રાહ્મણ છતાં જૈન શાસ્ત્રના અનુભવી પડિતનો આ અભિપ્રાય અક્ષરશ અરો છે. શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ બનાવીને આપણા કવિરાજે બરેબર કમાલ કરી છે. એમના આગમજ્ઞાન, યાદશક્તિ અને તર્કવિચારણાની પરાકાષ્ઠા એમા જણાય છે.

હૈમલઘુપ્રક્રિયા

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કૃતિ સ વત્ ૧૭૧૦મા કરી છે એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે સદર પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.—

स्फूर्जद्रूपार्थनिधेर्हैमव्याकरणरत्नकोशस्य ।
अर्गलभिद्रचनेयं कनीयसी कुञ्चिकाद्रियताम् ॥ १ ॥

श्रीहीरविजयसूरेः पट्टे श्रीविजयसेनसूरीशाः ।
तेषां पट्टे संप्रति विजयन्ते विजयदेवसूरीन्द्राः ॥ २ ॥

श्रीविजयसिंहसूरिर्जीयाज्जयवति गुरौ गते स्वर्गं ।
श्रीविजयप्रभसूरिर्युवराजो राजतेऽधुना विजयी ॥ ३ ॥

खेन्दुमुनीन्दुमितेऽब्दे विक्रमतो राजधन्यपुरनगरे ।
श्रीहीरविजयसूरे प्रभावतो गुरुगुरोर्विपुलात् ॥ ४ ॥

श्रीकीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
हैमव्याकरणस्य ग्रथितेयं प्रक्रिया जीयात् ॥ ५ ॥

“હેમચદ્રાચાર્યની કૃતિ, પ્રકાશમાન રૂપ અને અર્થના સમૂહરૂપ હૈમવ્યાકરણ તો રત્નનો ભડાર છે. એ ભડારની અર્ગલા (આગળિયેા) તોડતી (ઉઘાડતી) આ રચના નાનકડી સરખી કુંચી છે તેનેા તમે સ્વીકાર કરેા ૧.

“ શ્રી હીરવિજયસૂરિને પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર થયા. તેઓશ્રીની પાટ ઉપર હાલમા શ્રી વિજયદેવસૂરિ વિજયવ તા વર્તે છે. ૨.

“ જયવ તા ગુરુ સ્વર્ગે જતા શ્રી વિજયસિહસૂરિ જય પામેા અત્યારે શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિ યુવરાજ તરીકે વિજયી થઇને શેાભે છે. ૩.

“વિક્રમથી ૧૭૧૦ વર્ષે ‘રાંધણપુર’ નગરે શ્રી હીરવિજયસૂરિના વિસ્તૃત પ્રભાવથી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે હૈમવ્યાકરણની આ પ્રક્રિયા બનાવી તે જય પામેા. ૪–૫.”

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ સ. ૧૭૧૦માં શ્રી 'રાધણપુર' નગરમાં રચાયેા વિશેષ હકીકત એમ જણાય છે કે સંવત્ ૧૭૧૦મા જ્યારે આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગગમન કરી ગયા હતા અને તે વખતે યુવરાજપદ ઉપર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની સ્થાપના થયેલી હતી. એનેા આશય એમ જણાય છે કે તે વખતે હજુ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આચાર્યપદ પર સ્થાપના થયેલી નહેાતી.

અન્ય ગ્રંથેા તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણેા જોતાં વિજયસિંહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૦૯-ના અષાડ શુદિ બીજને રેાજ જણાય છે સ. ૧૭૧૦મા તપગચ્છની જે શાખામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય થયા તેમાં વિજયદેવસૂરિ ગચ્છાધિપતિ હતા તેમણે પેાતાના સ્થાન માટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરેલી હતી. તે સ. ૧૭૦૯મા કાળધર્મ પામી ગયા. ત્યારબાદ ૧૭૧૧મા વિજયપ્રભસૂરિને ગણાજ્ઞા આપી હતી ઇતિહાસ પ્રમાણે તેમનેા આ ગણાનુજ્ઞાનેા મહેાત્સવ અમદાવાદમા સ ૧૭૧૧માં થયેા હતેા.

આ 'હૈમલઘુપ્રક્રિયા' ગ્રંથ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત 'સિદ્ધ-હેમશબ્દાનુશાસન' નામના મહાવ્યાકરણ અનુસાર બનાવ્યેા છે જૈનેામા વ્યાકરણની ખેાટ પૂરી પેાડવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મેાટુ વ્યાકરણ બનાવ્યુ, તેના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા, તે પર છ હજાર શ્લેાકની લઘુવૃત્તિ બનાવી તથા અઢાર હજાર શ્લેાકની બૃહદ્વૃત્તિ બનાવી. તેના ઉપર એસી હજાર શ્લેાકેનો ન્યાસ પણ તેમણે જ બનાવ્યેા. એ મૂળ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ સાથે જ તૈયાર કરેલુ છે એ ઉપરાંત ધાતુપારાયણ અને ઊણાદિ ગણસૂત્રોનુ વિવરણ કરી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનેા વિષય તદ્દન નવીન પદ્ધતિ પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકી દીધેા છે

વ્યાકરણની સરળતા તેા એથી થઈ, પણ ક્રમે ક્રમે નાનીમેાટી વૃત્તિ, ધાતુપારાયણ, ન્યાસ, ઢુંઢિકા ટીકા વગેરેથી એ વ્યાકરણ ઘણુ મેાટુ થઇ ગયુ એ ગૂંચવણ દૂર કરવા માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ નાની 'પ્રક્રિયા' રચી. એમણે પ્રથમ સંજ્ઞા-અધિકાર મૂળસૂત્રેા સાથે કારિકાદ્વારા જ પ્રતિપાદિત કર્યો, સંધિના નિયમેા સરળ અને સુગમ બનાવ્યા, ષડ્લિંગ પ્રકરણમા શબ્દોને અકારાદિ ક્રમમા ગેાઠવી દીધા અને ખાસ કરીને તદ્ધિત અને ધાતુમાથી થયેલા નામેાની રચના એટલી સરળ અને સુકર બનાવી દીધી કે તેને લઇને આખેા વ્યાકરણનેા વિષય સુબેાધી અને અલ્પ વિસ્તારવાળેા થઇ ગયેા.

આ વ્યાકરણની પ્રથમ આવૃત્તિ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા'એ સ. ૧૯૪૯માં કરી ત્યારપછી એની માગણી થતા સ. ૧૯૭૪મા એ જ સંસ્થાએ એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી આખેા ગ્રંથ જોતા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનેા વ્યાકરણના વિષય પરનેા કાબૂ ઘણેા સુંદર દેખાય છે એમણે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પણ સરળ રીતિ દાખલ કરી અને એ વ્યાકરણનો

ઉપયોગ અત્યારે પણ થાય છે, તેથી તેમની એ કૃતિ પણ સફળ ગણાય. જેમ શ્રીયુત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની અંગ્રેજીમા રચના કરી અનેક રીતે એ વિષયને સહેલો કર્યો છે તેમ જ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા જ વ્યાકરણને સરળ બનાવ્યુ છે. આટલા પરની તેઓશ્રીની વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા ગણાય.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા :

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલા 'કાળ અને ભાવપ્રકાશ' (લોકપ્રકાશ) ગ્રંથની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૪મા આ વિદ્વાન લેખકની કૃતિઓનુ પત્રક આપવામા આવ્યુ છે તેમા ઉપરના વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની ટીકા રચી છે એમ જણાવ્યું છે તેમાં બનાવવાનુ સ્થળ રાધણપુર લખ્યું છે

'જૈનગ્રંથાવલિ' (જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ)મા ભાષાસાહિત્યવિભાગમા જૈનવ્યાકરણગ્રંથોનું પત્રક ગોધિત બહારથી અંગેનુ આપવામા આવ્યુ છે તેમા આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ નથી પૃ. ૩૦૯મા વિનયવિજય રચિત હૈમલઘુપ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે. તેનુ પ્રમાણ ૨૫૦૦ શ્લોકનું બતાવ્યું છે ત્યા એનો રચનાકાળ સંવત્ ૧૭૩૭ લખ્યો છે અને નીચે નોટમા લખે છે કે "આ સંવત્નો અંક પાટણની ટીપ ઉપરથી ઇહા નોંધ્યો છે પણ બાકીની ટીપમા સદરહુ પ્રક્રિયા સં ૧૭૦૧મા રચાઈ છે એમ જણાવ્યુ છે" આ બંને સંવત્ ખોટા છે એની સ્પષ્ટતા તો ઉપરના ઉતારાથી થઇ જાય છે, કારણ કે સ્પષ્ટપણે કૃતિનો સંવત્ ૧૭૧૦ લેખકે પોતે જ જણાવી દીધો છે

સદર ટીકાની એક પ્રત શ્રી ભાવનગર સંઘના જ્ઞાનભંડારમા છે હાલ તેને છપાવવાનો પ્રબંધ એક મુનિરાજ તરફથી થઈ ગયો છે અને ઘણો ભાગ છપાઇ જવા આવ્યો છે એવા સમાચાર સાંપડ્યા છે. વ્યાકરણને તદ્દન સરળ બનાવી દેવાનુ સુંદર કામ ઉપાધ્યાય લેખકશ્રીએ કર્યું. તે પરથી તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પર કેટલો પાકો કાબૂ હશે એ બાબત ધ્યાન બેચાયા વગર રહે તેમ નથી સદર ગ્રંથની લગભગ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની શરૂઆતમા લેખકશ્રી લખે છે કે –

इह हि श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवप्रभृतिपरशतक्षितिपालमौलिमाणिक्यमालोल्लेजितक्रमनखसहस्रपादाः प्रत्यक्षसरस्वतीबिरुदेयनाचतुष्टयकृताहङ्कारा व्याकरणकाव्यालंकारच्छंदस्तर्कार्थनेकशास्त्रनिर्माणकृतसकलकोविदप्रमाणाः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः परमपरिगृहीतपाणिनीयादिव्याकरणाध्ययने तेषां विनयादिविधाने च जैनयतयो मा स्म खिद्यन्तीति तेषां कृपया श्रीसिद्धराजप्रार्थनया च सकलव्याकरणोपनिषद्भूतमलौकिकसूत्ररचनाप्रधानं विविधविशेषार्थनिधानं श्रीहेमचन्द्राभिधानं महाव्याकरणं विरच्यार्थतस्तस्मिंश्च रत्नाकर इवातिगंभीरेऽनुवृत्त्याद्यानुकूल्येन सूत्ररचनांचिते शब्दव्युत्पत्तौ श्रमसूत्रता विलोक्य केचनाल्पमतयो ग्राम्य इवा माणिक्यपरिग्रहेऽल्पायन्ते। तत्तेषामस्मिन्व्याकरणे प्रवेशोपायभूतां शब्दसाधनक्रमेण कतिपयहैमसूत्रसंघटनात्मिका हैमलघुप्रक्रियां विरचयांचक्रे वयम् ॥

વગેરે. આ શરૂઆત ઉપરથી જણાય છે કે આ હૈમલઘુપ્રક્રિયા ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરવામા સહાયક થવાનો જણાય છે. આખી વૃત્તિ બહુ સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

સદર હૈમલઘુપ્રક્રિયા ઉપર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ. ૧૭૩૭મા ૩૪૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા રચી, તેને રતલામ નગરમા વિજયાદશમને દિવસે પૂરી કરી (ઋષિ–૭, વહ્નિ–૩, જલધિ–૭, શશિ–૧ અર્થાત્ ૧૭૩૭મે વર્ષે) એમ તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એ ગ્રથની પ્રશસ્તિ ઘણી સુદર છે. તેમા પોતે જણાવે છે કે "અમે નવાં કાવ્યોમા પ્રવીણ છીએ, પાણિનિ અને હેમચદ્રના વિજ્ઞાનમા, વાસ્તુતત્ત્વમા, તર્કશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત છીએ. સિદ્ધાતમા ધન્યબુદ્ધિ છીએ, નાટકોના જાણકાર છીએ, નીતિશાસ્ત્રમાં શકુનશાસ્ત્રમા, વૈદકમાં કાબેલ છીએ, અને નવા નવા છદોમાં રચના કરી શકીએ છીએ, નવ રસ અને અલકારની ચૂચવણોના માહિતગાર છીએ, છ ભાષાના પદ્યબધની રચના અમને હસ્તગત છે અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં અમે ધુરધર છીએ. આવા અમને લોકમા જીતનાર કોણ છે?—આવા અભિમાનમા અમે મત્ત થયા હતા, એવામાં અકસ્માત્ અમારી નજર શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય વગેરે પર પડી એટલે તેમના પ્રબધો જોતા અમારો સર્વ ગર્વ ગળી ગયો. એના ગભીર અર્થોને વિચારતા એમની સાહિત્યલીલાના ધ્યાનમા અમે ગરકાવ થઈ ગયા."

સદર પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેમણે સૂત્રનો ક્રમ જ ફેરવ્યો છે, પણ સૂત્રો તો અસલ સિદ્ધહૈમના જ રાખ્યા છે. આ ટીકાની શ્લોકસખ્યા ૩૪૦૦૦ લખી છે તેમા પ્રક્રિયાના શ્લોકો સાથે ગણ્યા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી.

આ વ્યાકરણની ટીકાનુ હાલમા ઉ. ક્ષમાવિજયજી મારફત મુદ્રણ થાય છે. એમણે એની બે–ત્રણ પ્રતો મેળવી છે શુદ્ધ કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. પૂર્વાર્ધ છપાઇ ગયેલ છે, આગળ છપાય છે. તેની પ્રશસ્તિ બધી પ્રતમા સરખી નથી છતા પ્રયાસ કરીને તેઓ સાહેબે ઠીક કરીને લખી મોકલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

प्रशस्तिः

नव्ये काव्येऽतिभव्याः प्रथितपृथुधिय पाणिनीये च हैमे,
विज्ञाने वास्तुतत्त्वेऽप्यतिविशदहृश. कर्कशास्तर्कशास्त्रे ।
सिद्धान्ते बुद्धिधन्या गुणिगणकगणाग्रेसरा नाटकज्ञा,
निष्णाता नीतिशास्त्रे शकुननयविदो वैद्यके हृद्यविद्याः ॥ १ ॥

स्वच्छन्दं छन्दसामप्यधिगतरचना यावती भावनीया.,
प्राप्तालङ्कारसारा रुचिरनवरसग्रन्थग्रन्थे समर्थाः ।

षड्भाषापद्यबन्धोद्धुरमधुरगिरोऽध्यात्मविद्याधुरीणाः,
कोकेऽप्यस्तोकलोकप्रकटितयशसस्ते वय केन जय्याः ? ॥ २ ॥

यावद्विद्याभिमानैरिति हृदि बहुधा मत्ततामाश्रयाम-
स्तावद्वादकस्मात् स्मृतिपथमगमन् हेमसूरीश्वराद्याः ।
गर्वः सर्वोऽपि खर्वः समजनि युगपत्तत्प्रणीतप्रबन्धात्,
ध्यायन्तोऽर्थैर्गभीरानथ परिचिनुमस्तत्त्वसौहित्यलीलाम् ॥ ३ ॥
त्रिभिर्विशेषकम् ॥

श्रीहेमचन्द्रादिसूरीश्वराणां, पुरः स्फुरेद्यः कवितामदौद्य ।
नार्क्ष्यस्य पक्षौ समुदीक्ष्य साक्षात्, स मक्षिकाणामिव पक्षगर्वः ॥ ४ ॥

हैमव्याकरणार्णव निजधिया नावावगाह्याभितो,
मज्जूषा समपूरि भूरिघृणिभिर्यैर्न्यायरत्नैरिह ।
ज्योतिस्तत्त्वविवर्तवार्तिककृतः श्रीहेमहसाह्वया,
जीयासुः सुमनोमनोरमगिरस्ते वाचकाधीश्वराः ॥ ५ ॥

हैमव्याकरणाम्भोधिं, येऽवगाह्य महाधियः ।
अभिज्ञानमिवाकार्षुः, क्रियारत्नसमुच्चयम् ॥ ६ ॥

वैयाकरणवर्यास्ते, श्रीगुणरत्नसूरयः ।
अन्येऽपि शाब्दिकश्रेष्ठा विजेषीरन् महर्षयः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

हैमव्याकरणार्णवस्य महतस्तुच्छा मदीया मति-
र्द्रोणी पारमविन्दतीयमसकृत्क्रोडेऽस्य चिक्रीडयन् ।
यच्चामू मुदमुक्तिमौक्तिकशतैर्व्यक्तीकृतैः कोविदान्
तत्सर्वं सुगुरुप्रसादपवनप्रागत्यमुज्जृम्भते ॥ ८ ॥

श्रीसूरिभिर्यानि निरूपितानि सूत्राणि तान्येव शताधिकानि ।
क्रमः परिवर्तित एष शब्द-व्युत्पत्तये मादृशबालिशानाम् ॥ ९ ॥

या श्रीहेमगुरोर्मुखाम्बुदभवा सा मे क्व वाक्चातुरी-
त्यालोच्यैव कृतो वचोभिरमलैस्तैरेव शब्दक्रमः ।
सर्वं प्राक्तनमेव नव्यमिह किं निर्दिष्टमित्यादिभि-
र्वाक्यैर्मामिह ये हसन्ति सुहृदस्तुष्यन्तु ते सज्जना ॥ १० ॥

हं हो ! कोविदकुञ्जरा ! किमु गिरामर्थेषु संशय्यते !,
वीक्षध्वे किमु साधुशब्दघटनापृच्छाविलक्षा वियत् ।

सूत्राणां विविधप्रयोगसजुषामन्वेषणे कः श्रमो,
जागर्त्येष विशेषबोधकुशलो हैमप्रकाशो गुरुः ॥ ११ ॥

सन्तः प्रसीदन्तु सदोल्लसन्तो, गुणान् परेषां कृतिनो विभाव्य ।
क्रीडाशिशोरित्यपि कौतुकान्मे, प्रयत्नमेन स्वदृशा पुनन्तु ॥ १२ ॥

चित्रं रागद्वेषौ दोषादुपकारिणाविह कृतौ मे ।
यदि मा सन्तो रागाद्, द्वेषादपरे विलोकयिष्यन्ति ॥ १३ ॥

क्षुण्णं यदत्र लिखित, मया प्रमादादिचटुलचित्तेन ।
तच्छोधयन्तु सुधियो, मया प्रणामाञ्जलिर्घटितः ॥ १४ ॥

श्रीविजयप्रभगणपति-पट्टाधिपविजयरत्नसूरीणाम् ।
निर्देशादिह हर्षाद्, वर्षारात्र स्थितवतो मे ॥ १५ ॥

ऋषिवह्निजलधिशशि(१७३७)मित-वर्षे रतलामपुरे रम्ये ।
ग्रन्थोऽयं संपूर्णो, विजयदशम्यामिति श्रेयः ॥ १६ ॥

આ પ્રશસ્તિમાંથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યો છે.

હવે સસ્કૃત ભાષાની નાની કૃતિઓ તપાસી જઈએ.

નયકર્ણિકા—

નય – દૃષ્ટિબિંદુઓના વિષય પર ૨૩ ગાથાની નાની પુસ્તિકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે દીવબંદરમા રચી છે. બહુ સક્ષિપ્તમા મુદ્દામ રીતે 'નય' એટલે શુ એનો આછો ખ્યાલ એ ગ્રથમાં આપવામા આવ્યો છે. એ પ્રવેશક ગ્રંથ જેવો છે એની પ્રશસ્તિમા ગ્રંથકર્તા લખે છે –

इत्थं नयार्थकवचःकुसुमैर्जिनेन्दुर्वीरोऽर्चित सविनय विनयाभिधेन ।
श्रीदीववन्दरवरे विजयादिदेवसूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्ट्यै ॥

"આ પ્રકારે વિનયવિજયે વિજયદેવસૂરીશ્વર તથા વિજયસિંહગુરુની તુષ્ટિ માટે દીવ બંદરમા નયના અર્થને જણાવનારા વચનપુષ્પો વડે શ્રી જિનચંદ્ર વર્ધમાનસ્વામીની પૂજા કરી." આ ગ્રથની રચનાનો સવત્ ગ્રથકર્તાઓએ આપ્યો નથી વિજયસિંહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૦૯મા થયુ છે. વિજયદેવસૂરિએ પોતાની હયાતીમા ગચ્છભાર વિજયસિંહસૂરિને સોંપ્યો હતો એ સર્વ ઐતિહાસિક બાબતો વિચારતા આ ગ્રથ બંને સદર આચાર્યોની હયાતીમા તૈયાર થયેલો હોઇ એમ અનુમાન થાય છે કે એ કૃતિ સ ૧૭૦૧માં લગભગ બની હશે.

એ કૃતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા પન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ રચી છે એ આખો

ગ્રંથ તથા ટીકા 'જિનસ્તોત્રસગ્રહ'(શ્રી યશોવિજય ગ્રથમાળા)મા પ્રકટ થયેલ છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચદ દેશાઈ વકીલે ઈ સ ૧૯૧૦મા વિસ્તારથી નોટ, ઉપોદ્‌ઘાત સાથે પ્રકટ કરેલ છે આ કૃતિ ન્યાયના અભ્યાસના આરભ-પ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે અને અનુવાદકારે નયના વિષયની મુદ્દામ છણાવટથી એ નાના ઉલ્લેખને ગારી રીતે ઝળકાવ્યો છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દેશાઈનો એ પ્રયત્ન સફળ છે, નયના સામાન્ય ખ્યાલ માટે ઉપયોગી છે અને પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને માટે અનિવાર્ય છે.

ઇંદુદૂત (કાવ્યમાળા, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ચૌદમો ગુચ્છક)—

તેનો ટૂકસાર 'વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણિ'ના ઉપોદ્‌ઘાતમા (લેખક શ્રી જિનવિજય, પૃ. ૬-૧૮) આપેલ છે સાવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી એક સઘ બીજા સઘ પર ક્ષમાપનાના પત્ર લખતા, શિષ્ય પોતાના ગુરુ પર લખતા. અને કેટલીક વાર એવા પત્રો ૬૦ હાથ અને કોઈ વાર તો સો હાથ લાબા થતા. એની પહોળાઈ ૧૦-૧૨ ઇંચ અને કાગળો સાથે કાગળ ચોટાડી એમા મદિરના દેખાવો વગેરેના ચિત્રો મૂકતા એનો આકાર જન્મપત્રિકા જેવો થતો રાજા-બાદશાહના મહેલ, નગર, બન્દર, ભિન્નભિન્ન ધર્મોના દેવાલય અને ધર્મસ્થાનો, કૂવા, તળાવ, નદી, નટ-બાજીગરના ખેલ, ગણિકાના નૃત્ય વગેરે અનેક ભાતના દશ્યોનુ આ વિજ્ઞપ્તિપત્રોમા આલેખન થતુ હતુ. આ ચિત્રવિભાગ સાથે વર્ણનવિભાગ પણ બહુ સુદર કાવ્યમય બનાવવામા આવતો હતો.

આ લેખ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જોધપુર(મારવાડ)થી લખ્યો છે. તે વખતે આચાર્ય શ્રી વિનયપ્રભસૂરિ સૂરતમા ચાતુર્માસ હતા ભાદરવા શુદિ ૧૫ની રાત્રીએ ચદ્રને જોતા તેને દૂત બનાવી તેની સાથે આચાર્યને વિજ્ઞપ્તિ મોકલી છે આખો લેખ સસ્કૃત મદાક્રાતા છંદમા છે કાવ્યની ભાષા અતિ આકર્ષક અને વર્ણનો ભવ્ય છે ૨-૭ સુધીના કાવ્યોમા જોધપુરનુ વર્ણન છે, પછી ચદ્રને દૂત જાણી કુશળપ્રશ્ન તેને પૂછે છે અને જોધપુરથી સૂરત જવાનુ છે એમ જણાવી તેના આખા રસ્તાનુ વર્ણન કરે છે કચનગિરિ, ઓસોર શિરોહી, આબૂના ભવ્ય શિખર વર્ણવ્યા છે. આબૂ પરના વિમળમત્રી અને વસ્તુપાળના દેરાનુ વર્ણન અને અચલગઢ શિખર પર સ્વર્ણમિશ્રિત મૂર્તિઓનુ વર્ણન કરી ત્યાથી ઇંદુને સરસ્વતીના કાઠા પર આવેલા સિદ્ધપુરમા રોકાવાનુ કહે છે ત્યાથી સાબ્રમતીના કાઠા પર અહમદાવાદ જવાનુ કહે છે. ત્યાના લક્ષ્મીપતિઓના આવાસો તથા જિનચૈત્યો વર્ણવી વટપદ્ર(વડોદરા)ને વર્ણવ્યુ છે પછી ભરૂચ, તાપી નદીમા સેંકડો જહાજો અને છેવટે સૂરતનુ વર્ણન અતિ ભવ્ય ભાષામા કર્યુ છે ત્યાનાં ગોપીપુરાના શ્રાવકોપાશ્રયમા જઈ ભવ્ય મડપમા વ્યાખ્યાતાના સિહાસન પાસે ઇંદુને જવાનુ કહે છે પછી ગુરુના ગુણોનુ વર્ણન કરી એ મહાન તપગચ્છાધિપતિને નમજે અને પછી તેને મારો સદેશો કહેજે એવી ભલામણ કરે છે છેલ્લા ૧૦ કાવ્યોમા સદેશો છે. લેખક અવગુણથી ભરેલા છે અને ગચ્છપતિ વિશાળ હૃદયના છે વગેરે વાતો રજૂ કરે છે.

આ આખા લેખની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ છે. લેખની નજરે – કાવ્યની નજરે જોઈએ તો એ ખરેખર સુંદર કાવ્ય છે. તે વખતનો સૂરતથી જોધપુરનો માર્ગ અત્યારનો લગભગ રેલ્વેનો જ માર્ગ છે ખાસ કરીને અતિ ભવ્ય ભાષામાં શહેર, મંદિરો અને કુદરતનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે ખાસ વાચવા જેવું છે એમાં કુલ ૧૩૧ શ્લોક છે. એ આખો લેખ વિજય-પ્રભસૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો (સ. ૧૭૧૦) એ જાણીતી વાત છે વિજયપ્રભસૂરિ સ. ૧૭૧૨માં, ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમની પ્રકૃતિ આકરી હતી અને બીજા કેટલાક સુયોગ્ય સાધુને છોડીને તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું તેથી ગચ્છમાં તેમનો વિરોધ ચાલતો હતો. વિજયદેવસૂરિએ સં. ૧૭૧૨માં કાળ કર્યો ત્યારે વિજયપ્રભસૂરિની સામેના વિરોધમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સામેલ થયા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો પછી વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ વધ્યો અને સંઘમાં તેમનું વિશેષ સન્માન થવા લાગ્યું ગચ્છમાં વિરોધ વધી ન પડે તેટલા ખાતર આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લખ્યો હતો એમ જણાય છે. એનું અનુમાને વર્ષ સ ૧૭૧૮ લાગે છે. ત્યારથી એમણે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો નમૂનાના થોડા શ્લોક જોઇ જઈએ, જેથી કાવ્ય-ચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવે આરંભશ્લોક –

स्वस्तिश्रीणां भवनमवनीकान्तपक्तिप्रणम्यं,
प्रौढप्रीत्या परमपुरुषं पार्श्वनाथं प्रणम्य ।
श्रीपूज्यानां गुरुगुणवतामिन्दुदूतप्रभूतो-
दन्त लेखं लिखति विनयो लेखलेखानतानाम् ॥ १ ॥

આબૂનાં વિમળ મંત્રી ને વસ્તુપાળના મંદિરો વર્ણવતા કહે છે —

रूप्यस्वच्छोपलदलमयौ चित्रनोत्कीर्णचित्रौ,
चञ्चच्चन्द्रोदयचयचितौ कल्पितानल्पशिल्पौ ।
जीयास्तां तौ विमलनृपतेर्वस्तुपालस्य चोच्चौ,
प्रासादौ तौ स्थिरतरयशोरूपदेहाविव द्वौ ॥ ५४ ॥

અમદાવાદની પોળ–પાડાઓનું વર્ણન આનંદ આપે તેવું છે —

एकैकोऽस्य ध्रुवमुडुपते ! पाटकोऽन्यैः पुराणां,
वृन्दैस्तुल्यो जनपदसमान्येव शाखापुराणि ।
वेश्मैकैकं पृथुतरमुरुग्रामतुल्य तदस्य,
माहात्म्य क. कथयितुमल प्राप्तवाग्वैभवोऽपि ॥ ७४ ॥

સૂરત ગોપીપુરા ઉપાશ્રય, જ્યાં આચાર્યશ્રી તે વખતે ચાતુર્માસ રહેલા હતા તેનું વર્ણન વાચતા કવિની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવે છે —

मध्ये गोपीपुरमिह महान् श्रावकोपाश्रयोऽस्ति,
कैलासाद्रिप्रतिभट इव प्रौढलक्ष्मीनिधानम् ।
अन्तर्वर्त्यार्हतमतगुरुप्रौढतेजोभिरुच्च-
ज्ज्योतिर्मध्यस्थितमघवता ताविषेणोपमेयः ॥ १०१ ॥

આવા અદ્‌ભુત કળાકૃતિના ૧૩૧ શ્લોકો એ વખતની સમાજસ્થિતિ, શિલ્પકળા, ચિત્ર વગેરેનો ખ્યાલ આપે તેવા છે અને શ્રીપૂજ્યનો પ્રભાવ તપગચ્છ પર કેટલો પડતો હશે તેનો પણ એ કૃતિથી બરાબર ખ્યાલ આવે છે. આખી કૃતિ ઐતિહાસિક, કળા અને સ્થાપત્ય તથા ભૌગોલિક નજરે વિચારવા યોગ્ય છે અને કાવ્યની નજરે તો બરેબર મહાન છે. અસલ કૃતિમા ચિત્રવિભાગ જરૂર હશે, તે પણ જાળવી રાખવો જરૂરી છે મુગલસમયના ઉત્તર કાળમાં આ ચિત્રરચના કેવી થતી હતી તેનો તેમા ખ્યાલ જરૂર સાપડશે એવું અનુમાન સાહજિક છે.

શાંતસુધારસ—

આ ગ્રથની વિશિષ્ટતા પર અન્યત્ર વિવેચન થયેલ છે તે જોવુ એ ગ્રંથ સ ૧૭૨૩મા ગાધાર નગરમા પૂરો થયો છે. એમાં પૂર્વપરિચય અને પ્રશસ્તિના મળીને ૧૦૬ શ્લોક છે, જ્યારે સોળ ભાવનાના અષ્ટકના ૧૨૮ શ્લોક છે. એમ આખો ગ્રથ ૨૩૪ શ્લોકનો છે.

ગ્રથાગ્ર(૩૨ અક્ષર=એક ગ્રથાગ્ર)ને હિસાબે તેના ૩૫૭ શ્લોક થાય છે એમ પ્રતિઓમા જણાવ્યુ છે. સ. ૧૭૨૩મા શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ તપગચ્છની પાટે પટ્ટધર ગચ્છાધિપતિ હતા.

આ ગ્રથ પર પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજય ગણિએ સસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. ગ્રથ અદ્વિતીય છે, શાંતરસથી ભરેલો છે અને આત્માને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશાત્મક થોડા સુદર ગ્રથો યોજાયેલા છે તે પૈકીનો આ ગ્રથ છે. એવા ગ્રથોમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો કે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી ચેતનજી સાથે વાત કરવા માટે યોજાયેલ અપૂર્વ આંતર (Subjective) ગ્રંથ છે.

સસ્કૃત ભાષામા ગ્રથ હોય છતા દેશી રાગોમાં ગાઇ શકાય તેવો આ જૈન સાહિત્યમા એક જ અદ્વિતીય ગ્રથ છે અને સસ્કૃત સાહિત્યમા એની કક્ષામા મૂકી શકાય તેવુ 'ગીતગોવિદ' નામનુ પુસ્તક છે. એના પર વિસ્તૃત વિવેચન આ ઉપોદ્‌ઘાતની શરૂઆતમા કરેલ હોવાથી અત્ર તે પર પુનરાવર્તન કરવામા આવતુ નથી

પટ્‌ત્રિંશત્-જલ્પ-સંગ્રહ—

ઉત્તરાધ્યયનની જાણીતી મોટી ટીકા રચનાર શ્રી ભાવવિજયે (વિજયદાનસૂરિના શિષ્યે) સ ૧૬૬૯મા પટ્‌ત્રિંશત્‌જલ્પ નામનો ગ્રથ સસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો, તેમાં તે સમયની પ્રચલિત શાસનની સ્થિતિ બતાવી છે આ ગ્રથનુ સક્ષિપ્ત રૂપ સસ્કૃત ગદ્યમા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે બનાવ્યુ. આ ગ્રથ અપ્રસિદ્ધ છે (જૈ. સા ઇ, પૃ ૬૪૯)

અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર—

અપ્રસિદ્ધ. સંસ્કૃત. (જૈ. સા. ઈ, પૃ ૬૪૯) (ઉદેપુર ભંડારમા પ્રત છે.))

જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર—

છપાયેલ છે લભ્ય છે (ઉદેપુર ભંડારમાં લખેલી પ્રત છે.)

આ સ્તોત્ર સંવત્ ૧૯૮૧મા શ્રી વિજયદાનસૂરિએ વીર સમાજ–અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિંમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિવૃત્તના સંસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સં. ૧૭૩૧મા લેખકશ્રીએ ગંધારમા ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બૂકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે–'જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવું સ્તોત્ર'. આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર **નમસ્તે** આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણતા ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૧૪૭ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા **इक्कोवि नमुक्कारो०** (સિદ્ધાણ બુદ્ધાણ ની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે—જો એક નમસ્કાર પણ સંસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય ? એથી તો અનેક જન્માતરોમા કરેલા પાપો નાશ પામે. ઇત્યાદિ.

છેલ્લા બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતાં છે કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તા–ભરેલી છે.

૬. ગુજરાતી નાની–મોટી કૃતિઓ

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો લખેલા મને લબ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત તેઓશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ હતો તેમનો લખેલ શ્રીપાળરાજાનો રાસ અધૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, તે પર ઉપર વિવેચન થઇ ગયુ ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય પર તેઓનું કેટલું પ્રભુત્વ હતું તે તેના પરથી વિદિત થાય છે. તે ઉપરાંત તેઓની મોટી–નાની ગુજરાતી કૃતિ અહી–તહી થી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો માત્ર નામનિર્દેશ અને તે પર સહજ ટીકા અને સાથે તેની પ્રશસ્તિ અથવા ઇતિહાસપરત્વે પ્રકાશ પાડનાર ઉલ્લેખની ઊડતી નોંધ લઇએ. એ કૃતિ કયા પ્રસિદ્ધ–મુદ્રિત થયેલ છે તે પણ બનતા સુધી નોંધી લેવામા આવશે.

સૂર્યપૂરચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીનતીર્થમાળાસંગ્રહ, ભાગ ૧લો. સંગ્રાહક વિજયધર્મસૂરિ, પૃ. ૧૮૯–૧૯૪)—

સં ૧૬૮૯માં સુરતના મંદિરોની પરિપાટી કરી તેનુ વર્ણન કર્યું છે આ કૃતિમા દેરાસરોના મૂળનાયકોની સ્તુતિ નામનિર્દેશ સાથે કરી છે. કોઇ કોઇ જગાએ 'ઉંબરવાડા'

વગેરે મહોલ્લા કે લત્તાના નામ આપ્યા છે. રાનેર(રાંદેર)માં નેમિનાથ, શામલાજી, આદિનાથ, વડસાલિ(વલસાડ)મા જીરાઉલા. ઘણુદીવિ(ગણદેવી)મા ચિંતામણિ, નવસારીમા શ્રીપાસ અને હાંસોટમા ભગવતી દેવને યાદ કર્યા છે. છેવટે—

તપગચ્છ તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ,
જેસિંગ જેસિંગ ગુરુ ગચ્છ સ્તંભકે,
રૂપાઇ સુત તસ પટઇ એ,
વિજય એ વિજયદેવસૂરિંદકે.
તપગચ્છ હીરપટોધરુ એ.

ચુટક

તપગચ્છિ હીરસમાન ગણુધર, **વિજયસિંહસુરીંદ** એ,
તસ ગચ્છભૂષણ તિલક વાચક **કીર્તિવિજય** સુણકંદ એ,
તસ ચરણુસેવક વિનય ભગતે થુણ્યા શ્રી જિનરાજ એ,
સસિકલા (૧૬) સંવતવર્ષ વસુ (૮) નિધિ (૯) ફળ્યા વંછિત કાજ એ.

કૃતિ સામાન્ય છે ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે આમા ૧૪ કડી છે અને સુરતના અગિયાર દેરાસરના નામ આપ્યા છે તેમા અનુક્રમે આ પ્રમાણે મૂળનાયક છે—૧ ઋષભદેવ, ૨ શાંતિનાથ, ૩ ધર્મનાથ, ૪ પાર્શ્વનાથ, ૫ સંભવનાથ, ૬ ધર્મનાથ ૭ અભિનંદન, ૮ પાર્શ્વનાથ, ૯ કુંથુનાથ, ૧૦ અજિતનાથ અને ૧૧ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ

આવા પ્રકારની તીર્થમાળા લખવાનો અગાઉ ખૂબ રિવાજ હતો એમ જણાય છે. પ્રાચીન તીર્થમાળાસંગ્રહમા આવી પચ્ચીશ માળાઓ પ્રકટ કરવામા આવી છે બીજી નોંધ લેવા જેવી ઐતિહાસિક હકીકત એ છે કે સં ૧૬૮૯મા વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં વિજયસિંહસૂરિને તપગચ્છના સ્તંભ તરીકે સ્વીકારી તેમની આજ્ઞામા પોતે અને પોતાના ગુરુ હતા એમ આ કૃતિમા જણાવ્યુ છે

આનંદલેખ—

સંસ્કૃત લેખ છે. આખો લેખ પ્રસિદ્ધ નથી તેનો સાર 'જૈનયુગ' પુ. ૫, પૃ. ૧૬૫–૬મા તેના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આપ્યો છે આ 'આનંદ–લેખ'ની કૃતિ સં. ૧૬૯૭મા બની છે એમા ૨૫૧ શ્લોક છે, જુદા જુદા છંદો છે અને તેમા કેટલાક ચિત્રકાવ્યો છે એના પાંચ અધિકાર પાડયા છે પહેલા અધિકારમા ૫૧ શ્લોક છે એને તેનુ નામ 'પ્રથમાવયવવ્યાવર્ણનરૂપ ચિત્ત–ચમત્કાર' રાખ્યુ છે બીજામા ખંભાતનું વર્ણન છે ત્યા તે વખતે વિજયાનંદસૂરિ બિરાજતા હતા તે અધિકારમા ખંભાતનાં વસ્રવાળા જિન-ગૃહોનુ વર્ણન (૫૨ થી ૧૦૭ શ્લોક સુધીમા) છે. ત્રીજા અધિકારમા ભારેજા (ભારપુર)–જે

ગામે લેખ પાઠવવામાં આવે છે તેનુ વર્ણન (૧૦૮–૧૫૧) છે. એ અધિકારનુ નામ 'ઉદન્ત-વ્યાવર્ણનરૂપ' આપેલ છે ચોથામા ગચ્છાધિપતિ વિજયાનન્દસૂરિનુ વર્ણન છે (૧૫૨–૨૧૨) એનુ નામ 'ગુરુવર્ણનરૂપ' રાખ્યુ છે. પાચમામા લેખપ્રશસા છે. તેનુ નામ 'સુજનદુર્જનવ્યા-વર્ણનરૂપ' રાખ્યુ છે (૨૧૪ થી ૨૫૧)

ઇતિહાસ અને કાવ્યની નજરે આ લેખ ઉપયોગી છે, તેથી તેનો અ તભાગ સદર 'જૈનયુગ'ના લેખને આધારે તપાસીએ આ લેખમાં કાવ્યચમત્કાર ઘણો જણાય છે. એમા વિજયાનન્દસૂરિની ખૂબ પ્રશસા કરવામા આવી છે એનો છેલ્લો શ્લોક (૨૫૧મો) આ પ્રમાણે છે —

पूज्यार्हद्भक्तभट्टारकततितरुणीचन्द्रकान्भव्यलेखा-
राध्यश्रीश्रीशसुश्रीनतवदविजयानन्दसूरीशपूज्यान् ।
ध्येयप्राधान्यधन्यांस्तपगणनृपतीन् व्यक्तविज्ञप्तिपत्र
नामस्मृत्यैकतान' शिशुरिति नगरे स्तंभतीर्थेऽढौकत् ॥ २५१ ॥

આ લેખ સ ૧૬૯૭માં લખાયેલ છે ઇતિહાસની નજરે એની અગત્ય છે. સ. ૧૬૯૭મા વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આનદસૂરિ શાખાની આજ્ઞા માનતા હતા એમ આ લેખ બતાવે છે. આના પરથી એમ સાર નીકળે છે કે સૂરતની ચૈત્યપરિપાટિ સ. ૧૬૮૯માં કરી, ત્યારપછી તપગચ્છની બીજી આણદસૂર શાખાની આજ્ઞા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ્વીકારી હતી આવો સમય લગભગ દશ વર્ષ ચાલ્યો હશે એમ હવે પછીના લેખ પરથી અનુમાન થાય છે

વિજયદેવસૂરિલેખ (ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળા. પૃ ૭૮–૮૦)—

'આનદલેખ અગાઉ વર્ણવ્યો તેની સાથે આ લેખ ઇતિહાસની નજરે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ લેખ સ. ૧૭૦૫મા લખાયેલો છે. એ લેખ પરથી વિજયસેનસૂરિ લોકભાષામા 'ગુરુ જેસ ગ'ના નામથી ઓળખાતા હશે એમ જણાય છે. સાગર તરફ વિજય-દેવસૂરિનુ વલણ શરૂઆતમા હતુ અને તેને લઇને વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયઆનદસૂરિની ગાદી જુદી પડી હતી આ લેખમાં વિજયદેવસૂરિને 'જિનશાસનશણગાર' કહે છે એમા જણાવે છે કે 'ઇણિ કલિ તુમ્હ સમો કો નહિ, તે તો જગ સહુ જાણઇ રે, કર્મઇ નડીઆ બાપડા પણિ, મતિઆ નિજમત તાણઇ રે' (૨૨). આવી ઉપમાઓ આપી છે 'બ ભાતમા હીરસૂરિના પટધરે તમને પાટ આપી અને અહીં આ ધુવડ ઘૂ ઘૂ કરે છે તે આપ રૂપ સૂર્ય ઊગતાં અલોપ થઇ જશે' – આવી વિજ્ઞપ્તિ આનદલેખ પછી ૧૭૦૫મા એટલે ૮ વર્ષ પછી કરી છે તે નોધવા જેવુ છે.

સવત સત્તર પચોત્તરે રે, એ તો ધનતેરસિ સુવિશેખ રે,
કીર્તિવિજય વાચક શિષ્યે, લિખિઓ 'વિનયે' લેખ રે. ૨૫
જય જેસિંગ પટોધરુ. શ્રી વિજયદેવસૂરિરાયો રે.

ઇતિહાસની નજરે આ નાનો લેખ ઉપયોગી લાગે છે. આ લેખ પછી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામા રહ્યા, એટલે તે વખતે વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામા રહ્યા

ઉપમિતિભવપ્રપંચનું સ્તવન(જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજો, પૃ. ૧૦૬-૧૩૮)—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'નો ઊડતો ખ્યાલ આપવા આ સ્તવન સૂરત બંદરમા ચોમાસુ કર્યું તે દરમ્યાન સં. ૧૭૧૬મા રચ્યુ છે. એ ધર્મનાથજીની વિજ્ઞપ્તિરૂપ છે શરૂઆતમા પ્રસ્તાવનારૂપે ૯ દુહા આપ્યા પછી ચોપાઈમા સ્તવન છે. ચોપાઇ ૧૨૯ છે, કુલ ગાથા ૧૩૮ છે ભવચક્રનગરના ચાર પાડા છે, ત્યા કર્મપરિણામ રાજા વિધાતા જેવો છે એના આઠ ભાઇઓ છે. તેમાના ચાર વિકરાળ-ઘાતી છે. એ આઠે બાંધવોનુ સ્વરૂપ બતાવતા મોહનીયનુ અને તેના આખા પરિવારનુ સ્વરૂપ ખૂબ વિગતથી બતાવ્યુ છે. એના દીકરા રાગ-કેસરીના ત્રણ રૂપ (કામ, સ્નેહ, દૃષ્ટિરાગ) અને તેનો પરિવાર તથા દ્વેષગજેંદ્ર બીજો દીકરો અને તેનો પરિવાર બતાવી મોહરાજાના ફોજદાર મદનરાયને વર્ણવ્યા છે. પછી એના મોટા લશ્કર-સેનાપતિઓને વર્ણવે છે. ત્યારપછી સાત્વિક-માનસપુરના રાજા ધર્મનરેંદ્રના પરિવારને વર્ણવ્યો છે આ મોહનીય અને ધર્મરાયનાં કટકો લડ્યા કરે છે આટલુ આ સ્તવનનુ વસ્તુ છે છેલ્લી બે ચોપાઈમા લખે છે કે.—

સત્તરશે સોલોત્તરે, સુરત રહી ચોમાસ,
સ્તવન રચ્યુ મે અલ્પમતિ, આતમ જ્ઞાન પ્રકાશ. ૧૩૭
શ્રી વિજયદેવસૂરિ પટે, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ,
શ્રી કીર્તિવિજય વાચકતણો, વિનય વિનય રસપૂરિ. ૧૩૮

આ કૃતિની રચનામાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ દેખાતી નથી, પણ એકંદરે ભાષાકૃતિ હોઈ વાચવા જેવી છે કૃતિને છેડે પરમાનંદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે બતાવવા કહે છે કે—

ધર્મનાથ આરાધતા, એ સવિ સીઝે કાજ,
અંતરંગ રિપુ જીતિયે, લહિયે અવિચળ રાજ ૧૩૪
ધર્મનાથ અવધારિયે, સેવકની અરદાસ,
દયા કરીને દીજિયે, મુક્તિ મહોદય વાસ ૧૩૫

એટલા પરંતુ એ સ્તવન શ્રી ધર્મનાથની વિજ્ઞપ્તિ રૂપ છે ગ્રંથકર્તાએ તેનુ શીર્ષક એ રીતે (ધર્મનાથજીની વિનતિરૂપ) બાંધેલ છે તે અત્ર જણાવવુ પ્રાસંગિક છે.

પટ્ટાવલી-સજ્ઝાય(જૈનયુગ, પુ ૫, પૃ ૧૫૬-૧૬૧)—

આ સજ્ઝાયની કૃતિનો સંવત્ આપ્યો નથી એમા શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની ગચ્છપતિ તરીકે સ્થાપના સુધીની હકીકત આવે છે તે પરથી તે સં ૧૭૧૨ પછી બનાવવામા આવી

હશે એમ સહજ અનુમાન થાયછે એમાં કુલ ગાથા ૭૨ છે. સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને એમાં સુધર્માસ્વામીથી પટ્ટ પરંપરા વર્ણવી છે. પ્રથમ ઢાળમા સ્થૂલભદ્ર કામદેવનો નાદ ઉતાર્યો તેનુ વર્ણન ૧૨ ગાથામા બહુ સુંદર કર્યુ છે. દરેક આચાર્યની વિશિષ્ટતા અને તેમની કેટલીક કૃતિઓનાં નામો સાથે આપ્યા છે. પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજયનો ઉપાધ્યાય(વાચક)પદવીપ્રદાનનો મહોત્સવ સારો વર્ણવ્યો છે. હીરવિજયસૂરિએ ધર્મનો મહિમા કેટલો ફેલાવ્યો તેનુ પણ સારુ વર્ણન કર્યું છે. વિજયસેનસૂરિ પછી વિજયદેવસૂરિને એમણે યુગપ્રધાન અને ગૌતમાવતાર તરીકે વર્ણવ્યા છે (ગાથા ૬૫) એમના વિહાર, પ્રતિષ્ઠા વર્ણવી પટ્ટસ્થાપના વિજયસિંહસૂરિની કરી એમ બતાવ્યું છે (ગા. ૬૮) વિજયદેવની હયાતીમા વિજયસિંહ સ્વર્ગે ગયા એટલે પોતાની પાટે વિજયપ્રભની સ્થાપના ગચ્છનાયક તરીકે કરી. આમાં વિજયતિલકસૂરિ કે વિજય-આણંદસૂરિ સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત આવતી નથી એ અર્થસૂચક છે. છેવટે લખે છે કે —

એ વીર જિનવર પટ્ટદીપક મોહજીવક ગણધરા,
કલ્યાણકારક દુખનિવારક વરણવ્યા જગિ જયકરા
હીરવિજયસૂરિ સીસ સુંદર કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય એ,
તસ સીસ ઇમ નિસદીસ ભાવે વિનય ગુરુ ગુણ ગાય એ. ૭૨

આ કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે, પણ ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે. 'ઇંદુદૂત' કૃતિ સાથે મેળ મેળવતા અને એમા આણંદસૂરિની કઈ વાત નથી એ સર્વ વિચારતા એનો સંવત્ હું ૧૭૧૮ લગભગ ધારુ છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન(સજ્જનસન્મિત્ર, પૃ. ૩૨૪–૩૨૯)—

ઢાળ છ. ગાથા કુલ ૫૮. એના કળશમા લખે છે કે—

ઇમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિણવર સંથુણ્યો;
સય સતર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવ સુરિંદ પટધર, વિજયપ્રભ મુણીંદ એ,
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય ઇણિપરે, વિનય કહે આણંદ એ. ૯

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, ભાવી સમવાયવાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્યમવાદીનાં મતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી પછી છઠ્ઠી ઢાળમા એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યા છેવટનો ફેસલો થાય છે કે—

એ પાચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઈ કાજ ન સીઝે,
અંગુલિયોગે કરતણી પરે, જે બૂઝે તે રીઝે

આ રીતે પાચે સમવાય કારણની જરૂર બતાવી છે આ રચના સંવત્ ૧૭૩૨મા થઈ છે. સંવત્મા ૧૭નો અંક સદી માટે છે, પછીના વહ્નિ એટલે ત્રણ અને લોચન એટલે બે. અહીં ક્રમ ઉલટાવવાની જરૂર જણાતી નથી કદાચ એનો સંવત્ ૧૭૨૩ પણ હોય, તો જે વર્ષમાં

શાંતસુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો તે જ વર્ષમા આ કૃતિ થઈ ગણાય પાંચ કારણનો મુદ્દો સમજવા માટે સ્તવન ઉપયોગી અને સમજાય તેવી ભાષામા લખાયલું છે એમાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ નથી.

ચોવીશી સ્તવન (ચોવીશી-વીશી-સંગ્રહ, અમદાવાદ, પૃ ૬૯-૮૩)—

ચોવીશ તીર્થંકરના સ્તવનો દરેક સ્તવન ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ગાથાનું છે કુલ ગાથા ૧૩૦ છે. તેમા નેમિનાથના ત્રણ સ્તવનો ૭, ૭ અને ૬ ગાથાના છે મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સુપ્રસિદ્ધ છે 'સિદ્ધારથના રે નંદન વિનવું.' એની છેલ્લી ગાથામાં લખે છે કે:—

વાચક શેખર કીર્તિવિજય ગુરુ, પામી તાસ પસાય,
ધર્મતણે રસે જિન ચૌવીશના, વિનયવિજય ગુણ ગાય ૫

કુલ સ્તવનો ૨૬ છે. કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે. કોઇ કોઈ સ્તવનમા ભાવ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે નમૂના તરીકે મુનિસુવ્રતસ્વામીનું સ્તવન જોઈએ (પૃ. ૭૯)

મન મધુકર સુણ વાતડી, તજી અવર સવાદ,
જિન ગુણ કુસુમ સવાદથી, ટળે સવિ વિખવાદ. મન૦ ૧
વિષય ધતુરો મૂકીએ, એ માહિ નથી ગંધ,
*નારી વિજ્યા પરિહરે, મમ થાઈશ તું અંધ મન૦ ૨
સોળ કષાય એ કેરડા, તેથી રહેજે દૂર,
તે કંટક છે બાપડા, તુજને કરશે ચૂર. મન૦ ૩
વિસમો પંથ તપ કેરડો, આદરીએ ગુણ જાણ,
જે પરિણામે રૂઅડો, તેહની મ કરીશ કાણ મન૦ ૪
મુનિસુવ્રત પદ પંકજે, જો તુ પૂરે વાસ,
વિનય ભણે તો તાહરી, પહોચે સઘળી આસ મન૦ ૫

આ કૃતિનો સંવત્ બતાવ્યો નથી અઢારમી શતાબ્દિની એ કૃતિ છે. જે રીતે કૃતિઓનો વિકાસ થયો છે તે જોતા સં. ૧૭૨૫ લગભગ એ કૃતિ બનાવી હોય એમ અનુમાન થાય છે

વીશી-સ્તવન (ચોવીશી-વીશી-સંગ્રહ, સંગ્રાહક સવાઈભાઈ રાયચંદ, પૃ ૬૨૫-૬૩૯)—

વિહરમાન તીર્થંકરોના વીશ સ્તવન. દરેક સ્તવનની પાંચ પાંચ ગાથા છે, માત્ર ચાર સ્તવનની છ છ ગાથા છે. કળશ સાથે આખી વીશીની કુલ ગાથાઓ ૧૧૫ છે કૃતિના સંવત્નો નિર્દેશ નથી આ કૃતિને છેડે કળશ પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યો છે સ્તવનોમા વિહરમાન તીર્થંકરોની સામાન્ય બાબતો (શરીર આયુષ્ય વગેરે) બતાવેલ છે કળશમા જણાવે છે કે એ તીર્થંકરોના નામક્રમ વગેરે શીલદેવ પંડિતના રચેલા 'એકવીશઠાણું' નામના ગ્રંથને આધારે આપ્યા છે. એમા ને બીજા ગ્રંથોમા કેટલોક ફેરફાર છે તેની સાચી વાત તીર્થંકર કહી શકે એમ જણાવી છેવટે લખે છે:—

* ભાંગ (લીલાગર)

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો એ, વિનય વદે કર જોડ,
શ્રી જિનના ગુણ ગાવતા એ, લહીએ મંગળ કોડ. ૧૧

કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની અને ઉપર જણાવેલ ચોવીશીની કૃતિને મળતી છે. અર્થ સુગમ છે

પુણ્યપ્રકાશ અથવા આરાધનાનું સ્તવન(જૈનપ્રબોધ, પૃ ૮૯–૧૦૦)—

સંવત્ ૧૭૨૯મા ઉપાધ્યાયશ્રી રાદેરમા ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યા તેઓએ આસો શુદિ દશમે સોમસૂરિએ બનાવેલા 'આરાધનાસૂત્ર' નામના પયન્નાને આધારે આ કૃતિ બનાવી છે. એ પયન્નો કઈ સાલમા બન્યો તેનો પત્તો મળતો નથી એની ગાથા ૭૦ છે તે અવચૂરિ સાથે છપાય છે. સદર આરાધના–સ્તવનની આઠ ઢાળો છે, પ્રવેશક અને પ્રશસ્તિ સાથે સદર આઠે ઢાળોની મળીને એ સ્તવનની કુલ ગાથા ૮૭ થાય છે એની પ્રશસ્તિ–(કળશ)મા કવિ પોતે લખે છે —

શ્રી વિજયદેવસુરીંદ પટધર, તીર્થ જંગમ ધણિ જગે,
તપગચ્છપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ, સૂરિ તેજે ઝગમગે ૨
શ્રી હીરવિજયસૂરિ શિષ્ય વાચક, કીર્તિવિજય સુરગુરુસમો,
તસ શિષ્ય વાચક વિનયવિજયે, થુણ્યો જિન ચોવીશમો. ૩
સય સત્તર સંવત ઉગણત્રીશે, રહી રાદેર ચૌમાસ એ,
વિજયદશમી વિજય કારણ, કિયો ગુણ અભ્યાસ એ. ૪

આ કૃતિમા દશ પ્રકારે અંત્ય આરાધના બતાવી છે

૧ અતિચારની આલોચના (ઢાળ ૧–૨–૩)
૨. દેશ કે સર્વથી વ્રતગ્રહણ (ઢાળ ૪થી)
૩ સર્વ જીવો સાથે ખમતખામણાં (સદર)
૪ અઢાર પાપસ્થાન વોસિરાવવા (સદર)
૫ ચાર શરણનો અંગીકાર (ઢાળ પમી)
૬ કરેલ પાપોની નિંદા (સદર)
૭. કરેલ શુભ કરણીની અનુમોદના (ઢાળ ૬ઠ્ઠી)
૮. શુભ ભાવનાનુ અનુભાવન (સદર)
૯ અણસણ–પચ્ચક્ખાણ—ચારે આહારનો ત્યાગ (ઢાળ ૭મી)
૧૦. નમસ્કારમંત્રસ્મરણ (સદર)

આ ગુજરાતી કૃતિ બહુ સુંદર છે, હૃદયંગમ છે અને બરાબર વાચતા આંખોમાથી અશ્રુધારા વહેવરાવે તેવી છે માંદાના ખાટલા પાસે હૃદયની ભાવનાથી એને ગાતા સાભળી હોય તો ખૂબ અસરકારક છાપ મન પર પ્રડે તેવી તેની શબ્દરચના છે શુદ્ધ બની જીવ

અંતરની લાગણીથી એને ગાય અને શ્રોતા ધર્મપ્રિય હોય તો શાંતરસની જમાવટ અને વાતાવરણની વિશુદ્ધિ થતી મેં એકથી વધારે વખત જોઈ છે મૂળ માગધી પયન્ના પરથી બનેલી આ કૃતિ સફળ છે, વાંચીને વેદવા લાયક છે અને મુખપાઠ કરવા યોગ્ય છે. અસલ એ સ્તવનનો પાઠ કરવામાં વહેમ હતો, કારણ કે એમાં અંત્ય આરાધનાની વાત છે, અને આ પ્રાણીને મરવાની વાત કે એના વાતાવરણની ગંધ પણ ગમતી નથી, પણ હવે એ વાત રહી નથી વહેલું કે મોડું મરવાનું તો સર્વને છે જ એટલે આવી સફળ કૃતિનો લાભ લેવાનું ચૂકવા જેવું નથી. 'ધન ધન તે દિન માહરો' એની છઠ્ઠી ઢાળ વાંચીએ ત્યાં મનમાં ઉમળકા આવે તેવું છે અને સાતમી ઢાળમાં અણસણની વાત કરતા ધન્નાશાલિભદ્ર, મેઘકુમાર આંખો સામે ખડા થાય છે. નમસ્કાર પર વિવેચન કરી છેવટે તો કવિએ કમાલ કરી છે. આ સફળ કૃતિ બહેલાવવા યોગ્ય છે, પ્રસારવા યોગ્ય છે અને જીવવા–મરવા યોગ્ય છે.

વિનયવિલાસ(યશોવિજયાદિકૃતિ, પ્ર કર્તા શેઠ વીરચંદ દીપચંદ સી આઈ ઈ.,ભાગ બીજો)—

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સાડત્રીશ પદો બનાવ્યા છે. એ 'વિનયવિલાસ'ના નામથી જાણીતા છે 'યશોવિજયાદિકૃતિ'માં શેઠ વીરચંદ દીપચંદે 'જસવિલાસ', 'જ્ઞાનવિલાસ' સાથે એને છપાવેલ છે (વિભાગ ૨જો, પૃષ્ઠ ૧૮૧–૨૦૮) એ પદોમાં કોઈ કોઈ પ્રસિદ્ધ છે આ સાડત્રીશે પદો ઉપાધ્યાય વિનયવિજયની કૃતિ છે તેમાં શક નથી; કારણ કે છવ્વીશમા અને અઠ્ઠાવીશમા પદમાં પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજય નું નામ તેમણે લખ્યું છે. અઠ્ઠાવીશમા પદમાં તો તે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે —

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાયકેરો, લહે એ પુણ્ય પસાય,
સાસતા જિન થુણી એણીપરે, વિનયવિજય ઉવજ્ઝાય. ૯

આ પદોની પદ્ધતિ એકંદરે સારી છે એના નમૂના તરીકે એક સુપ્રસિદ્ધ પદ (૧૯મું, પૃ ૧૯૪) અહીં આપીએ. એનો રાગ 'કાફી' છે

કિસકે ચેલે કિસકે પૂત, આતમરામ અકિલા અવધૂત,
જિઉ જનલે, અહો મેરે જ્ઞાનીકા ઘરસુત્ત,
જિઉ જનલે, દિલ માનલે. ૧
આપ સવારથ મિલિયા અનેક, આયે ઇકેલા જાવેગા એક જિ૦ ૨
મટ્ટી ગિરદકી જૂઠે ગુમાન, આજ કે કાલ ગિરેગી નિદાન જિ૦ ૩
તીસના પાવડલી ખર જોર, ખાણુ કાહેકુ સાચો ગોર જિ૦ ૪
આગિ અગિઠી નાવેગી સાથ, નાથ રમોગે ખાલી હાથ જિ૦ ૫
આશા ઓલી પત્તર લોભ, વિષય લિક્ષા ભરી નાયો ગોભ જિ૦ ૬
કરમકી કથા ડારો દૂર, વિનય વિરાજે સુખ ભરપૂર જિ૦ ૭

પદોનો સામા-ન્ય ઝોક આત્માને ઉદ્દેશીને છે. એમાં આનંદઘનજીનો યોગ કે ચિદાન દજીની હૃદયસ્પર્શિતા આવી શકયાં નથી. છતા એ પદો અવગાહવા લાયક છે. આ વિલાસનો આશય આત્મા સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવા જેવો જ લાગે છે. આત્માર્થી મનુષ્યો શાત સમયમાં પોતાનો ચેતનજીને ઉદ્દેશીને જે વાતો ધ્વનિરૂપે ઉચ્ચરે એનું નામ 'વિલાસ' કહેવાય. યોગી-ઓના વિલાસો એવા જ હોય છે. એ યુગના 'જસવિલાસ' કે 'જ્ઞાનવિલાસ' પણ વાંચવા જેવા છે, જીવવા જેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા એને સ્થાન છે. દરેક પદ સરેરાશ પાંચથી દશ ગાથાનુ છે. આ કૃતિનો સ વત્ નોધાયેલ નથી, પણ અનુમાન ૧૭૩૦ આસપાસ લખાયેલી હોય એમ જણાય છે. દરેક પદ જુદે જુદે વખતે 'અતરધ્વનિ તરીકે લખાયેલ હશે એમ કૃતિના વિષયો પરથી જણાય છે.

'ભગવતીસૂત્ર'ની સજ્ઝાય(યશો૦ આદિ કૃતિ, વિભાગ ૧, પૃ ૧૬૩)—

સ વત્ ૧૭૩૧મા વિ. ઉપાધ્યાય રાદેરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે સંઘે તેમની પાસે 'ભગવતીસૂત્ર'નુ શ્રવણ કર્યું. તે વખતે આ એકવીશ ગાથાની સજ્ઝાય બનાવી છે. ભગવતી-સૂત્રની વિશેષતા કેવી છે, એ વાંચે અને સાંભળે કોણ, એના શ્રવણથી લાભ શો થાય એ બતાવવા આ સ્વાધ્યાય રચેલ જણાય છે. કૃતિ સામાન્ય છે.

સંવત સત્તર એકત્રીશમે રે. રહ્યા રાનેર ચોમાસ,
સઘે સૂત્ર એ સાંભળ્યુ રે, આણી મન ઉલ્લાસ. ૧૯

* * *

કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો રે, સેવક કરે સઝાય,
એણિપરે ભગવતીસૂત્રનો રે, વિનયવિજય ઉવઝાય રે. ૨૦

આ સામાન્ય કૃતિ જણાય છે

ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ

સ વત્નો નિર્દેશ કર્યા વગરની નીચેની નાનીમોટી ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. વધારે તપાસ કરતા બીજી કૃતિઓ પણ નીકળી આવવા સ ભવ છે. મળી આવેલી કૃતિઓનું સ ક્ષિપ્ત વિવેચન અને નામનિર્દેશમાત્ર નીચે કરેલા છે.

(૧) **આંબેલની સજ્ઝાય** (શેઠ, વીરચ દ દીપચ દ, યશોવિજયાદિકૃતિસ ગ્રહ, પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૧૨૮) ૧૧ ગાથાની સજ્ઝાય આબેલ તપમા શુ ખપે અને આબેલ તપનો મહિમા શો છે તે બતાવનાર સામાન્ય કૃતિ. સ વત્ આપેલ નથી. છેવટે લખે છે —

આબિલ તપ ઉત્કૃષ્ટો કહ્યો, વિઘન વિદારણ કારણ લહ્યો,
વાચક કીર્તિવિજય સુપસાય, ભાખે વિનયવિજય ઉવઝાય ૧૧

(૨) **શ્રી આદિજિન-વિનતિ** (યશો કૃતિ, પૃ ૯૩, વિભાગ ૨જો) ગાથા ૫૭. આદીશ્વર ભગવાનની સામે ઊભા રહી શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ

છે એમા ભગવાનને વિનવ્યા છે, ફોસલાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, રાજી કર્યા છે, ઓળભ્યા છે, આખરે એનુ શરણુ લીધુ છે અને ભવે ભવે એની સેવા યાચી છે.

પામી સુગુરુ પસાય રે, શત્રુજય ધણી,
શ્રી રિસહેસર વિનવુ એ. ૧
જે મુજ સરિખો દીન રે, તેહને તારતા,
જગ વિસ્તરશે જસ ઘણો એ. ૧૦
આવી લાગ્યો પાય રે, તે કેમ છોડશે ?
મન મનાવ્યા વિણ હવે એ ૧૬
આડો માડી આજ રે, બેઠો બારણે
માવિત્ર તુમે મનાવશો એ ૩૩
વીતરાગ અરિહંત રે, સમતાસાગરુ,
માહરા તાહરા શું કરો એ ? ૪૪
શ્રીકીર્તિવજય ઉવજ્ઝાય રે, સેવક એણીપરે,
વિનય વિનય કરી વિનવે એ. ૫૭

આ નાનકડી પ્રાર્થનામાં શબ્દચમત્કૃતિ અને ભાષાકૌશલ્ય સુદર છે અલકારો ધ્વન્ય છે અને હૃદયસ્પર્શી હોઇ આકર્ષક છે એની કૃતિનો સવત્ નોધાયલો નથી સાહિત્યરસિકે જરૂર વાંચી જવા યોગ્ય આ નાની પ્રાર્થના છે અને પ્રૌઢ હૃદયગમ ભાવભરી ભાષામા છે.

(૩) **પડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન** (સજ્જનસન્મિત્ર, પૃ ૨૧૫-૨૧૮)— દરેક જૈને દરરોજ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણરૂપ સવારે ને સાજે કરવાના છે ૧ સામાયિક, ૨ ચોવીશ તીર્થકર આરાધના, ૩. ગુરુવદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાઉસ્સગ્ગ અને ૬ પચ્ચક્ખાણ -એના ભાવ પર છ ઢાળનુ સ્તવન એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાથા છે પછી ૫, ૭, ૭ ૬, ૫ અને ૭ ગાથા છ ઢાળની છે. કુલ ગાથા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે કૃતિ સામાન્ય છે સવત્ સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક મુક્તિદાયક શ્રી વિજયદેવ સૂરીશ્વરો,
તસ પટ્ટ દીપક, મોહ જિપક, શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ગણધરો ૧
શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય સેવક, વિનયવિજય વાચક કહે,
પડાવશ્યક જેહ આરાધે, તેહ શિવ સંપદ લહે ૨

(૪) **ચૈત્યવંદન** – શ્રી સીમધર વીતરાગ. પ્રસિદ્ધ છે ત્રણ ગાથાનુ છે.

(૫) **ઉપધાન સ્તવન** (ઉપધાનવિધિ-કુવરજી આણંદજી, પૃ. ૩૧—૩૩)—આ સ્તવનમાં બે ઢાળ અને કળશની અનુક્રમે ૧૦-૧૧-૩ ગાથા મળી કુલ ૨૪ ગાથા છે. કૃતિનો સંવત્

લખ્યો નથી. વિજયપ્રભસૂરિનુ નામ છે એટલે સ. ૧૭૧૨ પછીની કૃતિ છે. છેલ્લી કળશની ગાથામાં લખે છે :—

તપગચ્છનાયક સુમતિદાયક. શ્રીવિજયપ્રભ સૂરીશ એ,
પુન્ય પ્રતાપે અધિક દિન દિન, જગત જસ જગીશ એ,
શ્રીકીરતિવિજય ઉવઝાય સેવક, વિનય ઇણીપરે વિનવે,
દેવાધિદેવા ધર્મ હેવા, દેજો મુજને ભવોભવે.

ઉપધાનનો હેતુ શો તે શરૂઆતમા બતાવી માળ પહેરાવવાની બાબત પર ખૂબ વિવેચન કર્યુ છે. કૃતિ સામાન્ય છે. ઉપધાન વહેનારમા સુપ્રસિદ્ધ છે અને 'ભાઈ હવે માળ પહેરાવો'–ની ઢાળ ઘણાખરાએ જરૂર સાભળી હશે (માળારોપણના વરઘોડા અને મહોત્સવમા)

(૬) શ્રી શ્રીપાળરાજાનો રાસ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુજરાતી કૃતિમાં આ રાસ અગત્યનુ સ્થાન ધરાવે છે આ સિદ્ધચક્રનો મહિમા બતાવનાર રાસ જૈનોમા અનેરુ સ્થાન ધરાવે છે દરેક ચૈત્ર માસની અને આસો માસની આબિલની ઓળીમા શુદ્દિ પૂર્ણિમા પહેલાના આઠ દિવસ સાથે મળી કુલ નવ દિવસ સુધી આ રાસ સારી રીતે ગવાય, સ ભળાય છે અને એ રાસની આખી કૃતિ ખૂબ લોકપ્રિય બનેલી છે. લેખકમહાત્માની આ અધૂરી રહેલી છેલ્લી ગુજરાતી કળાકૃતિ છે.

એ રાસમા નૂતનતા એ છે કે એ રાસ બે કર્તાએ તૈયાર કર્યો છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ સ. ૧૭૩૮ના ચાતુર્માસમા રાદેર ગામમા એ રાસને રચવાની તૈયારી કરી. તેમણે પહેલો ખ ડ ૧૧ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમા કુલ ૨૮૨ ગાથાની રચના કરી, બીજો ખ ડ ૮ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમા કુલ ૨૭૬ ગાથાની રચના કરી ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની રચના ચાલતી હતી તેની ૨૦મી ગાથા બનાવતાં તેના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના દેહનુ અવસાન થયુ એ જ ઢાળની બાકીની ૧૧ ગાથા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરી કરી એ ઢાળની પછવાડે છેલ્લી ગાથામા 'વિનય' અને 'સુજશ' એ બન્ને નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એ ત્રીજા ખ ડની પાચમી ઢાળની ૨૦ ગાથા સુધીનો સરવાળો કરતા એ ખ ડની ગાથા ૧૯૦ થાય છે. અને શરૂઆતથી ત્યા સુધીની કૃતિ ગણુતા કુલ ગાથા ૭૪૮ થાય છે એની પ્રશસ્તિમા છેવટે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે 'સાર્ધ સપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી' એટલે મારૂંમે ૭૫૦ ગાથા રચી આ વાતનો લગભગ મેળ મળી રહે છે

શ્રીમદયશોવિજય ઉપાધ્યાયે ત્રીજા ખ ડની બાકીની ૧૧૮ ગાથા રચી એટલે ત્રીજા ખ ડની કુલ ૩૦૮ ગાથા થઈ.

અને ચોથા ખંડની કુલ ૩૮૪ ગાથા (ઢાળ ૧૩) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી

આખા રાસની કુલ ગાથા ૧૨૫૦ થાય તે પૈકી ૭૪૮ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રચી અને ૫૦૨ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી

એ રાસમા ઢાળો કુલ ૪૦ આવે છે તે પૈકી ૨૪ની રચના વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કરી અને ૧૬ની રચના શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કરી.

રચનામા કવિત્વમા, વર્ણનમાં વિષય રજૂ કરવાની પદ્ધતિમા, ભાષાપ્રયોગમા અને પદ-લાલિત્યના બન્ને કવિઓ એકબીજાથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે. શ્રી વિનયવિજયજી વર્ણન કરવામા શ્રોતાને પોતાના સાથે રાખી શકે છે. એમણે મયણાસુંદરી અને સુરસુંદરીના રાજ-સભામા આલાપ કરાવ્યા છે તે અથવા કમળપ્રભા પાસે ચરિત્ર રજૂ કરાવ્યુ છે તે કવિત્વને શોભાવે તેવુ છે તેમની સમુદ્રની સફર ટૂંકી, પણ અસરકારક છે. એમણે ધવળ શેઠને આબેહૂબ ચીતર્યો છે શ્રી યશોવિજયની ભાષા વધારે તીક્ષ્ણ આકરી અને કોઇ કોઇ વાર સંસ્કૃતમય છે એમનુ લડાઈનુ વર્ણન અતિ તાદૃશ છે પણ એમની મજા તો 'બીજે ભવ વરધાનક તપ કરી' એમ શરૂઆત કરી નવપદનો જે મહિમા પાંચ પાંચ ગાથામા અર્થગર્ભિત ગાયો છે તેમાં છે તત્ત્વ કે યોગદૃષ્ટિએ એ તેમની મોટી કૃતેહ ગણાય ઉજ્જયિનીની બહાર લશ્કરનો પડાવ કરી શ્રીપાળ ને મયણાનો મેળાપ કરાવે છે અને સસરા-જમાઈનો સહયોગ કરાવે છે તે વખતે સુરસુંદરીને નાચતી અટકાવીને કવિત્વનુ પ્રભુત્વ દાખવે છે ચિત્રની પીંછીમા જરા પણ પાછા ન પડનાર એ તત્ત્વજ્ઞાની કવિ તરીકે દીપે છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા કદી વીસરી શકતા નથી

એકંદરે શ્રીપાળરાસની કૃતિ ઘણી સફળ ગણાય એમા સર્વ પ્રકારના રસોને સ્થાન મળ્યું છે, પણ આખા રાસમા સિદ્ધચક્રના મહિમાનું લક્ષ્યબિન્દુ ચુકાયેલ નથી.

એક નવો ગ્રંથ બનાવવો એ જુદી વાત છે અને અધૂરા ગ્રંથને પૂરો કરવો અને અસલ લેખકની લય જાળવી રાખવી એ તદ્દન જુદી વાત છે બાણભટ્ટના પુત્ર શોભનભટ્ટે 'કાદંબરી' પૂરી કરી એ ઘણો વિદ્વાન હતો, છતા પણ બાણભટ્ટની કૃતિ અને એની કૃતિ જુદી તો જરૂર પડી આવે જ છે આ રાસની કૃતિ બે વિદ્વાનોએ કરી છે તેમા જરા પણ રસક્ષતિ થઈ નથી અને તત્ત્વજ્ઞાન ભારોભાર ઉતારી આપવામા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે 'ભાગ થાકતો પૂરણ દીધો, તાસ વચન સંકેતજી' એમ કહી જણાવી દીધુ છે કે અધૂરો રહેલો ગ્રંથ તેમણે પૂર્ણ કર્યો છે અને તેમ કરવામા તેમણે વચન આપ્યુ હતુ તે પ્રમાણે કર્યું છે

અનુમાન થાય છે કે રચનાના ચાલતે કામે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય માંદા પડી ગયા હશે તેમને શુદ્ધિ સારી રહી હશે તે વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી તેમને પડખે બેસી નિગમણા કરતા હશે શ્રી વિનયવિજયે કહ્યુ હશે કે 'મારો રાસ તો અરધે રસ્તે રહી ગયો, તે તમે પૂરો કરજો.' શ્રી યશોવિજયયે તેમની સાથે સંકેત કર્યો હશે (વચન આપ્યુ હશે) કે બાકીનો ભાગ પોતે પૂરો કરી આપશે

સંવત્ ૧૭૩૮ સુધીમા તો યશોવિજયના જ્ઞાનશક્તિ અને કવિત્વનો સમાજને સારી રીતે અનુભવ પણ થઈ ગયો હશે, એટલે વિનયવિજયના 'વિશ્વાસભાજન' અને તેમના 'પૂરણ

પ્રેમના ભાજન શ્રી યશોવિજયે આ કૃતિનો બાકીનો ભાગ ધર્મપ્રેમીઓના હિત ખાતર અને આપેલ વચનના સંકેત પ્રમાણે પૂરો કર્યો હશે.

આટલી સામાન્ય ટીકા કરી આ ગ્રંથમા (રાસમા) કવિ તરીકે શ્રી વિનયવિજયની વિશિષ્ટતા જરા વિચારી જઈએ —

શ્રીપાળરાજાનો રાસ લખવા બેઠા એટલે એમણે બરી રીતે શ્રીપાળના ચરિત્રથી શરૂઆત કરવી જોઇએ, પણ તેમ ન કરતા એમણે મયણાસુંદરીના બાળપણ, અભ્યાસ અને રાજસભામા પરીક્ષાથી શરૂઆત કરી છે એ એમનુ ગ્રંથની ગોઠવણ કરવામા પાંડિત્ય બતાવે છે એમણે ધવળશેઠના પાત્રને ખૂબ સુંદર રીતે ચીતર્યું છે અને એને બરા આકારમાં બતાવી કવિત્વ બતાવ્યું છે. સમુદ્રના કલ્લોલમા, અદ્‌ભુત રસ, રતનદ્વીપના સહસસાનુ પર્વતના મંદિરના વર્ણનમા અદ્‌ભુત રસ, ધવળશેઠના મરણમાં રૌદ્ર રસ, ચાર પત્નીઓના વર્ણનમાં શૃંગાર રસ, લડાઇમા વીરરસ અને પતિયાના સાતશે માણસોના વર્ણનમા હાસ્ય અને કરુણ રસ પોષ્યો છે રતનદ્વીપમા આખા લગ્નનો સમારંભ ખૂબ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે (ખંડ ૨, ઢાળ ૮ મી).

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ભાષાપ્રયોગ બહુ હૃદયંગમ, વ્યવહારુ અને અર્થગર્ભિત છતા સાદો, સરળ અને પ્રેરક છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયનો ભાષાપ્રયોગ વિદ્વત્તા ભરેલો, મજબૂત છતા સમજવામા જરા પ્રયાસ કરવો પડે તેવો છે.

કવિનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધચક્રનો યોગ જનતાને સમજાવવાનો હતો તે શ્રી વિનયવિજયે વ્યવહારની નજરે બતાવ્યો છે દુનિયા યોગ સમજી ન શકે, તેને તો ખૂબ સંપત્તિ સાંપડે, પૈસા અને સ્ત્રી મળે, રાજ્યઋદ્ધિ મળે અને લીલા લહેર થાય એમા મોજ પડે છે. એ કાર્ય શ્રી વિનયવિજયે સફળ રીતે કર્યું છે જ્યારે શ્રી યશોવિજયે સિદ્ધચક્રના યોગનુ તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ વિગતથી સમજાવ્યું છે એમણે ચોથા ખંડની અગિયારમી અને બારમી ઢાળમા આ યોગનુ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યુ છે તે વિચારતા ખૂબ મજા આપે તેવું છે. સામાન્ય વાચકને માટે શ્રી વિનયવિજયરચિત વિભાગ ખૂબ હૃદયંગમ થાય તેવો છે જનતાની સામાન્ય કક્ષાથી ઉપર આવેલા વિદ્વાનવર્ગને તો બન્ને કવિની રચના ખૂબ મજા આપે તેવી છે.

આ ગ્રંથની રચના શ્રી વિનયવિજયે સં ૧૭૩૮ના ચોમાસામા રાંદેર શહેરમા શરૂ કરી અને તે જ ચાતુર્માસમા તેઓનો દેહવિલય થયો. બાકીનો વિભાગ ઉપર જણાવ્યુ તેમ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, પણ તે તુરત જ પૂરો કર્યો કે વચ્ચે કાંઇ સમય જવા દીધો તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તેને માટે કાંઇ સૂચન સદર રાસની પ્રશસ્તિમાં કર્યું નથી

ઉપાધ્યાયનુ અવસાન સં. ૧૭૪૩ના ચોમાસામા ડભોઇ શહેરમા થયુ એટલે વચ્ચેનો ગાળો માત્ર પાંચ જ વર્ષનો રહ્યો ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયની વૃદ્ધ ઉમર જોતા, આપેલ વચન અથવા કરેલ સંકેતને પાર પાડવાની તેમની પોતાની ફરજના સ્પષ્ટ ખ્યાલનો તેમણે કરેલો ઉલ્લેખ વિચારતા તેમણે તુરત જ આ કાર્ય પાર પાડયુ હશે એમ ધારી શકાય અને તે રીતે જોતા આ રાસની બાકીની કૃતિ સં ૧૭૩૯ લગભગમા થઈ હશે એમ અનુમાન સલામતીથી કરી શકાય છે.

: ૪ :

ગ્રંથકર્તાનો સમય

રાજકીય—

ગ્રંથકર્તાનો સમય આપણે સ ૧૬૯૬ પહેલાં પાચેક વર્ષથી ગણી શકીએ, કારણ કે તેઓશ્રીની પ્રથમ સસ્કૃત કૃતિ સ. ૧૬૯૬ના જેઠ માસમા પૂરી થઈ, એટલે ઈ સ ૧૬૪૦નો સમય થયો. અને પ્રથમ ગુજરાતી કૃતિ સ ૧૬૮૯મા બની એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૩નો સમય થયો તે વખતે હિંદ પર મુગલ શહેનશાહ શાહજહાનનો અમલ ચાલતો હતો (ઈ.સ. ૧૬૨૭ –૧૬૫૮) મુગલ શહેનશાહતની સ્થાપના બાબરે ઈ. સ ૧૫૨૬મા કરી અને હુમાયુના વખતમા અનેક પ્રકારની અસ્તવ્યસ્તતા થયા પછી અકબરે એ શહેનશાહતને ખૂબ મજબૂત કરી એની વિશાળ રાજ્યનીતિ, વસુલાતીની રીતિમા સુધારા, ટોડરમલ્લ જેવા નિષ્ણાત પર વિશ્વાસ, હિંદુ-મુસલમાનને સમાન કક્ષા પર ગણવાની રીતિ, જઝિયાવેરો કાઢી નાખવાની દીર્ઘદર્શિતા આદિ અનેક કારણે પરદેશી મોગલોની સત્તા હિંદ પર પગભર થતી ચાલી અકબરે વિંધ્યાચળની ઉપરનો પ્રદેશ લગભગ પોતાના કાબુ તળે લીધો હતો અને પૂર્વમા પણ ઠીક સત્તા જમાવી હતી. એના પુત્ર જહાગીરે બાપે મેળવેલુ જાળવી રાજ્યુ શહેનશાહ શાહજહાને અનેક લડાઈઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કળાનો બહુ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવા અનેક ભવ્ય મહાલયો બધાવ્યા ઈ સ ૧૬૩૩(સ. ૧૬૮૯)મા શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો શાહજહાનાબાદ–નવા દિલ્હીની યોજના, મોતી મસ્જિદ, દિલ્હીની જુમામસ્જિદ આજે પણ જોનારને વિચારમા નાખી દે છે. એ સમયમા ગ્રંથકર્તાનો ઉદય થયો

ઈ સ ૧૬૫૭(સ ૧૭૧૨)મા શાહજહાનના પુત્રો દારા, મુરાદ, ઔરગજેબ અને સૂજા વચ્ચે લડાઈ થઈ, મહાન શહેનશાહ કેદમા પડ્યો, એના ત્રણ દીકરાઓ ક્રમોતે મુઆ અને ઔરગજેબ શહેનશાહતનો માલિક બન્યો એણે જઝિયાવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મલ્હાવ્યા, હિંદુઓ તરફ ઘૃણા બતાવી, પોતાના અંગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માડ્યુ અને દક્ષિણ જીતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી એ ઈ સ ૧૬૫૭–(સ. ૧૭૧૩)મા ગાદીએ આવ્યો તે વખતે 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથ અને 'હેમલઘુપ્રક્રિયા' કૃતિઓ બની ચૂકી હતી ગ્રંથકર્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરગજેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઈ સ ૧૬૫૮–૧૭૦૭મા એટલે સ ૧૭૧૪–૧૭૬૩ દરમ્યાન ઔરગજેબે મુગલાઈને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અંદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્મોધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐક્ય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમા સત્તા જમાવવાના લોભમા દિલ્હી પાયતખ્ત પરનો કાબૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો

ઔર ગજેબના સમયમા મરાઠા સરદાર શિવાજી જાગ્યા એણે નવીન પદ્ધતિએ લડાઈ કરવાની શરૂઆત કરી એનો પ્રદેશ ડુંગરાળ હોઈને એ અનુકૂળ વખતે બહાર પડે અને પાછો ડુંગરમાં છુપાઈ જાય. એણે ઔર ગજેબને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો મુગલાઈને ઢીલી પાડવામા અને હિંદુત્વનું રક્ષણ કરવામા એણે મજબૂત ફાળો આપ્યો. એણે સિહાદ્રિ અને ઘાટોમા ખૂબ જમાવટ કરી અને પરિણામે દક્ષિણ દેશ પર વિજય મેળવવાને બદલે ઔરગજેબને વર્ષો સુધી દક્ષિણમા જ સમય પસાર કરવો પડ્યો શિવાજીનો રાજ્યકાળ ઈ સ ૧૬૬૪ થી ૧૬૯૦ છે એટલે સં ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૬ થાય, જે આપણા ગ્રથનાયકનો ઉત્તર સમય લગભગ પૂરેપૂરો બને છે. આ આખો સમય અવ્યવસ્થાથી ભરપૂર હતો. રાજ્યમા શાતિ ન હોય, સૂબા અને સેનાપતિઓ પોતાની સત્તા જમાવવાની ગડમથલમા પડી ગયા હોય અને ચારે તરફ લડાઈના પડઘા પડી રહ્યા હોય ત્યારે આત્મતત્ત્વનુ ચિંતવન થાય કે 'શાતસુધારસ' જેવા ગ્રથો લખાય કે તેના પર પરિશીલન થાય એ ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત લાગે છે. અધ્યાત્મ કે યોગ શાતિનો વિષય છે, એ તો શાત વાતાવરણમા જ સાધારણ રીતે જામે જ્યારે દોડાદોડ અને નાસભાગ હોય ત્યારે શાતિના વિચાર સૂઝે નહિ આવા વાતાવરણમા ગ્રથો લખાયા છે અને આત્મસન્મુખ ભાવનાઓ થઈ શકી છે તે ગ્રંથકર્તાની અધ્યાત્મરસિકતા બતાવે છે, એનો આત્મતત્ત્વ-શોધન માટે બરો આતરનાદ સૂચવે છે અને વાતાવરણને તાબે ન થઈ જવાની ઉલ્લાસવૃત્તિ બતાવે છે ખુદ સુરત શહેર ઉપર શિવાજી મહારાજે ઈ સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦)-મા લૂટ ચલાવી, આખા શહેરમા નાસભાગ થઈ રહી અને લોકોના જનમાલની સલામતી મોટા ભયમા આવી પડી, છતા આપણે ઉપર જોયુ છે કે રાદેર, સુરત અને તેની આસપાસ ગુજરાતમા રહીને જ સર્વ કૃતિઓ ગ્રથકર્તાએ કરી છે અને કેટલીક કૃતિઓ તો અસાધારણ એકાગ્રવૃત્તિ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસને પરિણામે રચાયેલી છે એ સર્વ બતાવે છે કે લેખકના મનમાં આત્મારામ-રમણતા હતી, વાતાવરણને તાબે ન થઈ જતા તેની ઉપરવટ થવાની તાકાત હતી અને શાતિના માર્ગની સાધ્યસ્પષ્ટતા નજરસન્મુખ રાખવાની વિશિષ્ટ આવડત તેમનામા હતી

સાંસારિક—

જનતા સામાન્ય રીતે અધકારમાં હતી લશ્કરી વર્ગો લડાઈની વાતોમા પડેલા હતા, બાકીના વર્ગો અવ્યવસ્થાના સપાટામા હતા, આખો વખત ચારે બાજુ લડાઈના ભણકારા વાગ્યા જ કરતા હતા, લોકોમા વાતો જિંદગીની અસ્થિરતા, ભય અને અગવડની જ ચાલ્યા કરતી હતી, અમુક વિશિષ્ટ વર્ગને બાદ કરીએ તો અભ્યાસ બહુ સમાન્ય હતો, લોકોનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનમાં સબડતો હતો અને ચારે તરફ અધકાર અને અવ્યવસ્થાનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતુ હતુ જનતાને મુસલમાન વર્ગ તરફથી મોટો ભય હતો અને દિલ્લી એટલુ દૂર હતુ કે ત્યા સુધી રાવ પહોચાડવાની જોગવાઈ લગભગ નહિવત્ હતી માત્ર દેશનુ ધન દેશમા જ રહેતુ, એટલે વરસાદપાણી સારા થાય તો લોકોને ભૂખમરાને તાબે થવુ પડતુ નહિ,

પણ એ સિવાય જીવનની શાંતિ માટે કે આત્મસુધારણાને માટે એ સમયમા અતિ અલ્પ તકો મળતી હતી આવા સમયમાં લેખકો, કવિઓ, સાહિત્યકારો કે તાર્કિકો જન્મતા તે અપવાદરૂપે જ. લોકોનુ અભ્યાસનુ ધોરણ એટલુ તો ઓછુ હતુ કે શિષ્ટ, ભણેલા કહેવાતા વર્ગમા પણ વધારેમા વધારે લખતા-વાચતા, અને હિસાબ કરતા આવડે તે પાચમા પૂછવા લાયક ગણાતા, જ્યારે સામાન્ય જનતાના મોટા ભાગને તો અક્ષરજ્ઞાન પણ મળતું નહિ એટલુ છતા લોકો પોતપોતાના વ્યવહારમા કુશળ હતા, નાતજાતના રિવાજને માન આપતા અને સગપણ, સ્નેહસબધ ચીવટથી જાળવતા હતા દેશ-પરદેશ જવા-આવવાનાં સાધનો અતિ અલ્પ હોઇ પોતાના પ્રદેશમા લોકો હાલતા-મ્હાલતા અને દૂર જવાની વાત તો અતિ સાહસિક વેપારી કે વહાણવટી જ કરતા, પણ સાધારણ રીતે તો પાચ-પંદર ગાઉ દૂર જવુ હોય તો ભાતા અને સથવારાની સગવડ કરવી પડતી હતી. જ્ઞાતિઓનુ બધારણ મજબૂત હતુ અને પ્રાતિક વાડાઓ પણ એટલા જ ચુસ્ત હતા લોકો કથા-વાર્તા સાભળીને, વ્યાખ્યાનોનુ શ્રવણ કરીને જ્ઞાન મેળવતા અને બાકી પોતાના નાનામોટા વ્યાપારમા રળી ખાતા હતા દેશ સમૃદ્ધ હતો, કુદરતની કૃપા હતી, ધરતીકપ કે જ્વાળામુખીનુ નામ નહોતુ અને દુકાળ જવલ્લે જ પડતા આવો સમય તે વિક્રમની સત્તરમી સદીની આખરનો અને અઢારમીની શરૂઆતનો હતો. હવે એ સમયે જૈન જનતાની. ખાસ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે જરા લક્ષ્યમા લઈ લઈએ.

ગુજરાત—

જૈન જનતાનો વિચાર કરતા પ્રથમ રાજદ્વારી બાબતને અગે ગુજરાતની સ્થિતિ વિચારવી પ્રસ્તુત થાય છે રાજપુતાનામા ઔરંગઝેબે ફેર વર્તાવી દીધો હતો અને એના ધર્માધપણાને લઇને હિંદુઓ તદ્દન વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા એ જાણીતી વાત છે. અકબરે જે પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો એ રાજનીતિના ફેરફારથી અને ધર્મઝનૂની રાજકારણથી ઔરગઝેબ ગુમાવી બેઠો એ વાત જગજાહેર છે પણ એ જ ઔરગઝેબ એના પિતાના વખતમા ગુજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો તે વખતે શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદના સરસપુરમા સ. ૧૬૯૪મા બધાવેલ (મગનલાલ વખતચદ, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૨-૩) ભાવન જિનાલયવાળા ભવ્ય દેરાસરને ઔરગઝેબે ઈ સ ૧૬૪૪(સ ૧૭૦૦)મા તોડી પાડયું અને તે જ દેરાની મસ્જિદ કરી દીધી આથી આખા ગુજરાતમા હિંદુ અને મુસલમાનનુ મોટું બખડ થયુ (જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, ભાગ ૧ લો, પૃ ૮૦) ઇતિહાસકાર લખે છે કે તે વખતે ધર્મને અગે જુલમ ઘણો હતો એ વાત સમજીને શાંતિદાસ શેઠે એ દેરાસરથી પોતાના મકાન સુધી સુરગ ખોદવી રાખી હતી સુરગમા ગાડા ઉતારી સદર દેરાની ચોમુખની ચાર પ્રતિમાઓ ગાડામાં બેસારી ઝવેરીવાડામા લાવ્યા તેમાની ત્રણ મૂર્તિઓ આદીશ્વરના દેરાસરના ભોયરામા બેસારી અને ચોથી મૂર્તિ ઝવેરીવાડામા નીશાપોળમા જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાના ભોયરામા બેસારી તથા

મૂળનાયકની મૂર્તિ નાની શામળી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની હતી તે લાવીને ઝવેરીવાડામાં સૂરજમલના દેરામાં પધરાવી તે મૂર્તિઓ હાલ પણ છે પછી તે મુસલમાનોએ દેરું વટાળ્યુ, રંગમંડપ વગેરેના ઘુમ્મટની માહેલી તરફ ફરતી ઊંચા પથ્થરની પ્રતળીઓ વગેરે છે તેને છૂંદી નાખી તથા ચૂનાથી લીંપી દીધી. તે સિવાય મુસલમાનોએ ઘણી તોડફોડ કરી છતા પણ એ દેરાના ખંડેર પરથી માલૂમ પડી આવે છે કે એ દેરાનું કામ બહુ મજબૂત હતુ હાલ તે દેરું ઉજ્જડ પડયું છે.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતમા જનમાલના રક્ષણની કેટલી ચિંતા હશે એનો ખ્યાલ આવશે. લોકોના જીવને ફડકો એટલો હતો કે આવતી કાલે શું થશે તેની કલ્પના થાય નહિ. મોટા શહેરમા આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે નાના શહેરો અને ગામડામા કેવી જાતની રાડો હશે એ કલ્પી લેવું મુશ્કેલ નથી ગુજરાતમાં સૂબા દિલ્હીથી નિમાઈને આવતા હતા અને તેની લાયકાત ઉપર ગુજરાતનો વહીવટ ચાલતો હતો. ગુજરાતનો તે સમયનો ઇતિહાસ જોતા કોઇ વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતુ નથી સૂબાનો મેળાપ થાય અથવા તે માન આપે તો શહેનશાહે પોતે માન આપ્યુ હોય એમ ગણવામા આવતું હતુ. આવા પ્રકારની ગુજરાતની તે સમયની સ્થિતિ હતી જનમાલની ચિંતા લોકોને ખૂબ રહેતી હતી જ્ઞાતિબંધનો સામાજિક કારણે મજબૂત હતા નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાંતિક ભેદો ખૂબ હતા અને દિવસાનુદિવસ વધતા જતા હતા. થોડા ગામોના ઘોળ બનતા હતાં, અને રાજનગરના માણસો સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતને ઉત્તમ-વિશિષ્ટ માનતા હતા. સ્ત્રીઓને અભ્યાસ માટે કોઇ જાતની વ્યવસ્થા જોવાયેલી નથી તેઓને ઘર બહાર હરવા-ફરવામા ઘણો સંકોચ રહેતો હતો અને બાળલગ્નો પ્રચલિત હતા લોકોમા ધર્મભાવના સારી હતી.

સત્તરમા સદીનો જૈન ઇતિહાસ, પ્રભાવશાળી વિજયહીરસૂરીશ્વર, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની ચર્ચા–

અકબરની સદીને બરાબર સમજવા માટે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી માંડીને શરૂ થતા યુગની અતિ સંક્ષેપમા વિચારણા કરવી જરૂરી છે પાલણપુરમા કુરા ઓશવાલ અને નાથીબાઇને ત્યાં હીરાનો જન્મ સં ૧૫૮૩મા થયો વિજયદાનસૂરિ(૫૭મી પાટ)ના ઉપદેશથી ૧૩ વર્ષની વયે એણે સં ૧૫૯૬મા માબાપની પરવાનગીથી પાટણ શહેરમા દીક્ષા લીધી દક્ષિણમા દેવગિરિ થઇ દક્ષિણી પંડિત પાસે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ન્યાય અને જ્યોતિષમા ખાસ પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું સં. ૧૬૯૮મા નાડલાઇમા તેમને પંડિતપદ પ્રાપ્ત થયુ, સં ૧૬૦૮માં ઉપાધ્યાયપદ પ્રાપ્ત થયુ અને સં.૧૬૧૦મા શિરોહીમા તેમને આચાર્યપદવીનુ પ્રદાન થયુ આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૬૨૧મા થતા તપગચ્છના વિજયહીરસૂરિ નાયક થયા. આ વખતે આખા તપગચ્છમા તેમની આજ્ઞા વર્તતી હતી અને તેઓ એકલા અદ્વિતીય નાયક

બન્યા હતા તેઓશ્રીનો વિહાર મુખ્યતયા ગુજરાતમા, યાત્રાનિમિત્તે કાઠિયાવાડમા અને ક્વચિત્ મેવાડમા હતો.

સ ૧૬૧૮મા આચાર્ય વિ હીરસૂરિજી ગાધાર(લાટદેશ)મા ચોમાસુ હતા તે વખતે અકબર બાદશાહને ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ એણે અનેક વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસેથી ધર્મના રહસ્યો જાણી તે પરથી સર્વધર્મસ મત એકમત ચલાવવાની ભાવના કરી એટલે 'દીનેઇલાહી' નામના સર્વ ધર્મના રહસ્યભૂત એક ધર્મની સ્થાપના સ ૧૬૩૫મા કરી પણ દીધી હતી, એમા એનો રાજદ્વારી ઉદ્દેશ પણ હતો, સાથે સાથે એનામા ધર્મજિજ્ઞાસા પણ સારી હતી. નિષ્પાપ ધર્મમાર્ગની શોધ કરતા એમની પાસે શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામની પ્રાપ્તિ થઇ. શહેનશાહના આમ ત્રણથી આચાર્યશ્રી દિલ્લી આવ્યા ત્યા શહેનશાહ અને સૂરીશ્વરનો મેળાપ થયો. અકબર પાદશાહને જૈન ધર્મના કેટલાક મુદ્દા ખૂબ પસ દ આવ્યા. આચાર્ય વિજયહીરસૂરિને એમણે સ ૧૬૪૦મા 'જગદ્ગુરુ'ની પદવી આપી વિજયહીરસૂરીશ્વરનો આ આખો પ્રસ ગ અતિ આકર્ષક છે અને 'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્ય, 'હીરસૌભાગ્ય' કાવ્ય ઋષભદાસકૃત 'હીરવિજયસૂરિરાસ' આદિ અનેક ગ્રથોમા ચિતરાયેલો છે આપણે આ પ્રસ ગે તેની વિગતમા ઊતરવાનુ નથી જૈન સમાજની સ્થિતિ સમજવા પૂરતુ આ સમયનુ વિહ ગાવલોકન કરી આપણે અઢારમી શતાબ્દિની શરૂઆત સુધી પહોચી જશુ, કારણ કે આ ઇતિહાસને અઢારમી સદીના ઇતિહાસ સાથે અતલગનો સ બ ધ છે

વિજયહીરસૂરિએ અકબર પાસેથી અનેક ફરમાનો મેળવ્યા, જૈનધર્મની કીર્તિ વધારી સ ૧૬૪૦થી અકબરના દરબાર સાથે તપગચ્છનો સંબ ધ અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રહ્યો આચાર્ય વિજયહીરસૂરિએ સ ૧૬૫૨મા કાળ કર્યો ત્યારપછી પણ ભાનુચ દ્ર ઉપાધ્યાય સ ૧૬૬૧મા અકબરના મરણ સુધી લગભગ દિલ્લીમા અથવા પાદશાહની નજીકમા રહ્યા અને આ રીતે અહિંસાના સદેશો રાજ્યદ્વારા પહોચાડવાની તક આચાર્યશ્રીએ હાથ ધરી એ જ સમયમા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા એમની દીક્ષા સ ૧૫૯૬મા અને વિજયહીરની સાથે ઉપાધ્યાયપદ તેમને ૧૬૦૮મા વિજયદાનસૂરિએ આપ્યું. તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે એમ જણાવી 'તત્ત્વરગિણી', 'પ્રવચનપરીક્ષા' આદિ ગ્રથો રચ્યા અને 'કુમતિકુદાલ' ગ્રથ બહાર પાડ્યો. ચર્ચા ઘણી વધી પડી તેમના એક ગ્રથને વિજયહીરસૂરિએ જળશરણ કરાવ્યો તેથી તેમની વાત દબાઇ તો ગઇ, છતા તેની પાસે સંઘ સમક્ષ સ . ૧૬૨૧ મા માફી મ ગાવી આ વર્ણનથી મતભેદનો કીડો તપગચ્છમા દાખલ થયો. આ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય મહાતાર્કિક અને અસાધારણ વિદ્વાન હતા, પણ આક્રમણશીલતાએ આક્ષેપ કરનાર હોઇ અનેક વાર અથડામણમા આવી જતા હતા

મતભેદનો ઇતિહાસ—

વિજયસેનસૂરિને સ . ૧૬૨૦મા આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યુ તેઓ વિજયહીરસૂરિની

પાટે આવ્યા. તેમનું સ્વર્ગગમન સ. ૧૬૭૧મા થયુ તેઓ ભારે વિદ્વાન હતા તેથી તેમના સમય સુધી તપગચ્છમા શાંતિ ચાલી વિજયસેનસૂરિ સંવત્ ૧૬૭૧મા કાળધર્મ પામ્યા. ત્યારપછી તપગચ્છમા મતભેદ વધ્યો. વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ લીધો. આથી તપગચ્છમા ભારે ખટપટ ઊભી થઈ ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે સોમવિજય સાથે મળી રામવિજયને આચાર્યપદ આપ્યુ અને એમનુ નામ 'વિજયતિલકસૂરિ' પાડવામાં આવ્યુ. આ વાતની ચર્ચા તો વિજયસેનસૂરિના સમયમાં શરૂ થઇ ગઇ હતી, પણ તેના પર તેમના સ્વર્ગગમન પછી સં. ૧૬૭૩માં અમલ થવા લાગ્યો સ. ૧૬૭૬મા વિજયતિલકસૂરિ કાળધર્મ પામ્યા. એમની પાટે વિજયઆનદસૂરિની સ્થાપના કરવામા આવી. તે વખતે વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનદસૂરિ વચ્ચે મેળ થયો તો ખરો, પણ અંતે તપગચ્છના બે વિભાગ પડી ગયા વિજયદેવસૂરિના પક્ષે રહેનાર 'દેવસૂરિ' અથવા 'દેવસૂર' કહેવાયા અને વિજયઆનદસૂરિના પક્ષે રહેનારા 'આનદસૂરિ' અથવા 'અણસૂર' કહેવાણા એક બાપના બે દીકરા હોવા છતા અને ક્રિયા કે વ્રત, નિયમ, સમાચારી કે આજ્ઞામા જરા પણ મતફેર ન હોવા છતા આ રીતે તપગચ્છમા વિભાગ થયા અને પરિણામે એક છત્રે ચાલતાં તપગચ્છમાં ચર્ચા, તકરાર અને ભેદની શરૂઆત થઈ

તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ—

આ ઉપરાત તપગચ્છમાં એક બીજો અગત્યનો બનાવ વિજયદેવસૂરિના સમયમા થયો. આ મહાતપસ્વી આચાર્યને જહાગીર પાદશાહે 'મહાતપા'નુ બિરુદ આપ્યું હતુ. એના સમયમા અમદાવાદમા સુપ્રસિદ્ધ શાતિદાસ શેઠ થયા. તેમના ઉપર તપગચ્છના રાજસાગરનો ઉપકાર હતો અમુક પ્રકારના જાપ કરીને શેઠને અનર્ગલ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી દેવામા એ કારણભૂત થયા હતા શેઠ શાતિદાસની ઇચ્છા પોતાના ગુરુ રાજસાગરને ઉપાધ્યાયપદવી અપાવવાની હતી એમણે વિજયસેનસૂરિને વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ સૂરિમહારાજે જવાબમા જણાવ્યું કે 'એમ પદવી આપીએ તો સ્થળે સ્થળે ઉપાધ્યાય થઈ જાય, તેથી તેનુ માહાત્મ્ય ન રહે, માટે તમારી વિનતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.' શ્રાવક જ્યારે અમુક સાધુનો પક્ષ કરે ત્યારે શાસનની જે દશા થાય છે તે ત્યારપછી બની શેઠે રાજસાગરને આચાર્ય બનાવવાનુ નક્કી કર્યું. ખંભાતના નગરશેઠ પોતાને ઘેર આવ્યા હતા તે તકનો લાભ લઇ તેને રોકી રાખ્યા. ખંભાતમા વિજયદેવસૂરિ બિરાજમાન હતા યુક્તિ–પ્રયુક્તિ કરી ખંભાતના નગરશેઠને ધમકાવી દબાવી વિજયદેવસૂરિ પાસેથી વાસક્ષેપ અને સૂરિમત્ર મંગાવ્યો અને સ ૧૬૮૬ના જેઠ માસમા રાજસાગરને આચાર્યપદવી શેઠ શાતિદાસે અમદાવાદમા અપાવરાવી આ રીતે તપગચ્છમા ત્રીજો વિભાગ પડ્યો અને સાગરની પરપરા તે વખતથી શરૂ થઇ.

આ રીતે તપગચ્છમા સત્તરમી સદીની આખરે ખટપટો વધી પડી અને એક ચકવે ગચ્છનિર્વાહ થતો હતો તેમા ભેદો થતા ચાલ્યા. વિજયદેવસૂરિના વખતમા તેમની અને વિજયાનદસૂરીશ્વરની વચ્ચે સ ૧૬૭૫ લગભગ ભેદ થયો, પાછો તેમની વચ્ચે ૧૬૮૧મા મેળ પણ થયો, પરતુ જ્યારથી વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ ઉઘાડી રીતે લીધો ત્યારથી આનદસૂરિ સાથે વિરોધ વધી પડયો અને આ રીતે તપગચ્છમા મતભેદ, વિરોધ, ચર્ચાઓ અને અગત આક્ષેપોનો યુગ શરૂ થયો. આવી તકરારની વાત જહાગીર પાદશાહ સુધી પણ પહોચી અને તેમણે સ ૧૬૭૩મા વિજયદેવસૂરિ જ ખરા પટ્ટધર છે એમ મત બતાવ્યો ત્યારે વિરોધવાળા ભભૂકી ઊઠી શિરોહીના જૈન દીવાને ગચ્છભેદ અટકાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અતે મતભેદ ચાલુ જ રહ્યો અને એમા શ્રાવકોએ પક્ષ લઈ શાસનના હિતને બદલે અગત માનાપમાન પર વધારે ધ્યાન આપી શાસનની છિન્નભિન્ન સ્થિતિની શરૂઆત કરી.

અકબર બાદશાહના સમયમા અને ત્યારબાદ જહાગીર અને શાહજહાનના સમયમા જૈન ધર્મની પ્રગતિ સારી થઇ, સારા લેખકો પ્રાપ્ત થયા વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હોઇ એમણે સાહિત્યસેવા સારી કરી અને એમના સમયમા ધર્મની જાહોજલાલી દર્શનવિકાસને અગે પણ ખૂબ થઈ. તેમના પછી વિજયદેવસૂરિ આવ્યા, તે વિદ્વાન ખરા, પણ વિજયસેનસૂરિ જેવા મક્કમ જણાતા નથી. એમના સમયમાં શાસનની અદર ક્ષીણતા આવવાની શરૂઆત થઈ, પણ ધર્મનુ બાહ્ય સ્વરૂપ તો ધામધૂમથી ભરપૂર જ ચાલ્યું

આપણે હવે અઢારમી શતાબ્દી પર આવી જઈએ

વિજયદેવસૂરિના વખતમાં ક્રિયાઉદ્ધાર—

અઢારમી સદીની શરૂઆતમા ઉપર જણાવ્યુ તેમ તપગચ્છના ત્રણ વિભાગો પડી ગયા હતા વિજયદેવસૂરિ તપગચ્છની ૬૦મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર થયા. તેમનો જન્મ સ ૧૬૪૩, પન્યાસપદ ૧૬૫૫, સૂરિપદ ૧૬૫૬ પોતાની હયાતીમા તેમણે વિજયસિહસૂરિને પટ્ટધર તરીકે નીમ્યા હતા આ વિજયસિહસૂરિનો જન્મ સ. ૧૬૪૪–મા (મેડતા) દીક્ષા સ. ૧૬૫૪મા, વાચકપદ સ ૧૬૭૩મા અને સૂરિપદ સ ૧૬૮૨મા થયુ તેમનુ સ્વર્ગગમન સ ૧૭૦૯મા અષાડ શુદિ ૨ને રોજ અમદાવાદમા થયુ.

વિજયદેવસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ. ૧૭૧૩ના અષાડ શુદિ ૧૧ને રોજ ઉનામા થયું, એટલે તેમની હયાતીમા જ તેમના પટ્ટધર વિજયસિહસૂરિનુ સ્વર્ગગમન થયુ છતાં વિજયસિહસૂરિ તપગચ્છની ૬૧મી પાટે ગણાય છે, કારણ કે એમણે ગુરુની હયાતીમા ગચ્છાધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતુ

મુનિ સત્યવિજયજી વિજયસિહસૂરિના શિષ્ય થયા તેઓ મહાત્યાગી–વૈરાગી અથવા ક્રિયાશીલ હોઇ એમને પ્રચલિત સાધુમાર્ગમા શિથિલતા લાગી એમણે પોતાના ગુરુ પાસે

ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી માગી એમની ઇચ્છા ત્યાગધર્મને બરાબર બહલાવવાની, સવિશેષ તપ કરવાની અને તપગચ્છમા કેટલોક સડો અને ખટપટ દાખલ થઇ ગયા હતા તે દૂર કરવાની હતી એમ જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિએ એમની યોગ્યતા જાણી એમને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓ ગુરુની પરવાનગીથી જુદા પડયા, અપ્રમત્તપણે વિહાર કરવા લાગ્યા અને તેમણે તપત્યાગનો માર્ગ આદર્યો.

આ સત્યવિજય પન્યાસ અત્યંત ક્રિયાશીલ અને સ્વતંત્ર વિચારના, મક્કમ અને ઉદ્યોગી હતા એમણે સંવિજ્ઞપક્ષ કાઢયો. પ્રચલિત પ્રવાહના સાધુઓથી જુદા પડવા સંકેતને બદલે પીળા વસ્ત્રો કર્યાં અને વિહાર આદિના આકરા નિયમો કર્યા.

તેમનો જન્મ માળવાના લાડલુ ગમમા સં ૧૬૭૪મા થયો હતો. ૧૪ વર્ષની વયે તેમની દીક્ષા માબાપની પરવાનગીથી તેમના ગામમા થઈ સં ૧૭૨૯માં વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને પંન્યાસપદ સોજતમા આપ્યુ અને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬મા તેમનો સ્વર્ગવાસ પાટણ મુકામે થયો. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર વિજયસિંહસૂરિના જીવનસમયમાં કર્યો છે અને તેમની પટ્ટપરંપરા વિજયસિંહસૂરિથી ગણાય છે, છતા ૧૭૨૯મા તેમને પંન્યાસપદ આપ્યુ છે તે પરથી જણાય છે કે તેમને મૂળપાટ સાથે સંબંધ તો ચાલુ રહ્યા હશે. નોંધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ આટલો લાંબો વખત જીવ્યા અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા જેટલી તેમણે તાકાત બતાવી, છતા તેઓને આચાર્યપદ મળ્યુ નહિ, અથવા તેઓએ તે લીધું નહિ. આ તેમની ત્યાગદશા સૂચવે છે

વિજયપ્રભસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં ૧૭૦૯માં થતા પાછી અગવડ ઊભી થઈ. તે વખતે તપગચ્છમા બે મોટા ભેદ તો પડી ગયેલા જ હતા વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિના શાસન અલગ અલગ ચાલતા હતા અને સાગરગચ્છની પણ શરૂઆત થઈ હતી એ વખતે તે ઉપરાત સત્યવિજય મૂળ પાટથી જુદા પડી ગયા હતા ત્યા વિજયદેવસૂરિની હયાતીમા વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. એમની ૬૧મી પાટ ગણાય છે. વિજયપ્રભ કચ્છ મનોહરપુરના હતા જન્મ સં. ૧૬૭૭મા, દીક્ષા ૧૬૮૬મા અને પન્યાસપદ સં. ૧૭૦૧મા થયેલ તેમને સં ૧૭૧૦મા ગાંધારમાં સૂરિપદ આપવામા આવ્યુ. આ વિજયપ્રભસૂરિના વખતમાં તપગચ્છમા વધારે ને વધારે મતભેદ ચાલતા ગયા અને દેવસૂર, આણંદસૂર અને સાગરપક્ષ ઉપરાત સંવિજ્ઞપક્ષ નીકળ્યો અને મૂળપાટમા મંદતા આવતી ગઈ, એમાં રહેનાર 'શ્રીપૂજ્યો' થઈ ગયા અથવા કહેવાયા અને એના તરફ લોકોનુ માન થોડો વખત રહ્યું; પણ ધીમે ધીમે ચારિત્રમા પણ શિથિલતા આવતી ગઈ એટલે સંવિજ્ઞપક્ષનુ જોર વધતુ ચાલ્યુ.

મૂળપાટનું પ્રાબલ્ય—

એટલુ છતા અઢારમી સદીની શરૂઆતમા તો મૂળપાટનુ પ્રાબલ્ય ઘણુ જણાય છે. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વિદ્વાને 'ઇદુદૂત' કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિની પ્રશંસા કરી છે એ સર્વ હકીકત જોતા અને શ્રીમદ્યશોવિજય જેવા મૂળપાટના પક્ષમા ઊભા રહ્યા છે એ વિચારતા એમનુ જોર ઘણુ હશે એમ લાગે છે પણ સત્યવિજય પન્યાસ તો જુદા પડી જ ગયા એમના ત્યાગ અને ક્રિયાતત્પરપણાને લઈને 'સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઊભા' એમ શ્રી વીરવિજય એમને માટે લખે છે. એટલે સત્યવિજય પન્યાસ પાસે મોટા વિજયપ્રભ જેવા આચાર્ય કે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પાઠક પણ ખડા રહેતા હતા એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ એ યુગમા આખા તપગચ્છમા મતભેદ, તકરાર, ચર્ચા ખૂબ ચાલ્યા જણાય છે અને મૂળ પાટ સામે ગમે તેટલો વિરોધ દેખાવા છતા એનુ જોર તે યુગમા ખૂબ રહ્યું જણાય છે.

વિજયદેવસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સ ૧૭૧૨મા ઉના શહેરમા થયુ અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આણ પ્રવર્તી તેઓના શિષ્યોમા ૨૫ તો ઉપાધ્યાય હતા અને ૩૦૫ પડિતપદ ધરાવનાર હતા. એક રીતે તેમનો સમય ખૂબ ઉદ્યોતનો ગણાય, પણ અદરખાનેથી કુસપ અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચા અને ઠગધડા વગરની ખટપટો તેમના સમયમા ખૂબ થઈ હોય એમ ઇતિહાસ વાચતા દેખાઈ આવે છે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ઉગ્ર હતા, કચ્છી હતા અને અમલનો દોર ચલાવનારા હતા એમના સમયમા યશોવિજય ઉપાધ્યાયને બે વખત તેમની લેખિત ક્ષમા માગવી પડી છે અસાધારણ તાર્કિક, તીવ્ર બુદ્ધિબળ બતાવનાર અને સેકડો વર્ષોના મતભેદોનો સમન્વય કરી શકનાર આ અસાધારણ પ્રતિભાવાન્ અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ સમયમા સૂરિપદ તો ન મેળવી શકી, પણ લેખિત ક્ષમા માગવાની સ્થિતિમા મૂકાણી ત્યારે સઘમા કેટલી દુર્વ્યવસ્થા અને ખટપટો ચાલી હશે એની કલ્પના થયા વગર રહે તેમ નથી

વિજયપ્રભસૂરિનુ સ્વર્ગગમન ૧૭૪૯મા ઉનામા થયુ સત્યવિજય પન્યાસ સ ૧૭૫૬મા કાળધર્મ પામ્યા મૂળ પાટ પણ ત્યાર પછી ચાલી છે સત્યવિજય પન્યાસે પીળા વસ્ત્ર કર્યા અને મૂળપાટે ધોળા વસ્ત્ર ચાલુ રહ્યા.

વિજયઆનંદસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિના સમયમા એક અગત્યની ઘટના બની હકીકત એમ બની હતી કે વિજયહીરસૂરિના સમયમા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા એ અતિ વિદ્વાન હતા એમણે અનેક ગ્રથો રચ્યા. તેમના વખતમા અભ્યાસીઓ ઘણા હતા એમણે સ ૧૫૮૫મા દીક્ષા લીધી દેવગિરિ(દક્ષિણ)મા ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે અને બીજા સર્વ ગચ્છો ખોટા છે એમ બતાવનારા ગ્રથો બહાર આણ્યા અથવા નવા રચ્યા કુમતિકુદાલ,

તત્ત્વરંગિણી, પ્રવચનપરીક્ષા વગેરે એમણે ખરતરો વિરુદ્ધ ખૂબ લખ્યું છેવટે એમણે સ. ૧૬૧૭માં પાટણમા ખરતરો સાથે વાદવિવાદ કર્યો અને મહાન ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ ખરતર નહોતા એમ સ્થાપના કરી તેમની ઉગ્ર ભાષાથી સમસ્ત જૈન શ્વેતાંબર સમાજમા મોટો ખળભળાટ થયો તેમને સંઘબહાર પણ કર્યા. શ્રી વિજયદાનસૂરિ મજબૂત હતા તેથી તેઓ અને પછી ગચ્છપતિ શ્રી વિજયહીરસૂરિ પ્રબળ પ્રતાપી અને બહુ મક્કમ હતા એટલે એ બન્ને તો ધર્મસાગર પર પોતે પોતાના વખતમા કાબૂ રાખી શકયા અને સ ૧૬૪૬ માં 'બાર બોલ'ની આજ્ઞા શ્રી હીરસૂરિએ કાઢી ત્યારે તેમા ધર્મસાગરને સહી કરવી પડી પણ એ વખતથી તપગચ્છમા અંદર અંદર મતભેદની શરૂઆત થઈ ગઈ વિજયસેનસૂરિના સમયમા એક ચક્રવે આચાર્યનુ રાજ્ય રહ્યુ, પણ ત્યાર પછી વિજયદેવસૂરિના વખતમા ઝઘડા વધતા ચાલ્યા. વિજયસેનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થતા તેમના પદ પર અમદાવાદમા સ. ૧૬૭૩મા વિજયતિલકસૂરિની આચાર્યપદે સ્થાપના કરવામાં આવી. તપગચ્છમા એક વિજયદેવસૂરિ તો આચાર્ય હતા અને આ બીજા આચાર્ય થયા વિજયતિલકસૂરિ સ. ૧૬૭૬માં કાળ કરી ગયા. તેમની ગાદી પર સ ૧૬૭૬મા વિજયઆનંદસૂરિ આવ્યા.

આ વિજયઆનંદસૂરિએ વિજયદેવસૂરિ સાથે મેળ કર્યો, પણ વળી સ ૧૬૮૧મા વાધા પડયા. વિજયદેવસૂરિનુ વલણ સાગરપક્ષ તરફ હતુ અને ભાનુચંદ્ર તથા સિદ્ધિચંદ્ર વગેરે પ્રખર વિદ્વાનો એ વાતથી વિરુદ્ધ હતા એટલે સાગર-વિજયના ઝઘડા એક અથવા બીજા આકારમા ચાલતા જ રહ્યા

આપણા ચારિત્રનાયક વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પણ આ ગૂચવણના ચક્કરાવામા પડી ગયા હોય તેમ જણાય છે એમણે આનંદસૂરિ ઉપર વિજ્ઞપ્તિપત્ર સ. ૧૬૯૭મા લખ્યો છે (ઉપર જુઓ પૃ. ૬૪-૬૫). તેમ છતા તેઓ પાછા વિજયસિંહસૂરિ તરફ અને ઉત્તરાવસ્થામાં વિજયપ્રભસૂરિ તરફ વળ્યા તેમનુ કુંદકુંદ કાવ્ય તેમનો વિજયપ્રભસૂરિ તરફ પક્ષપાત બતાવે છે તેમણે પન્યાસ સત્યવિજય તરફ કાંઇ રુચિ બતાવી નથી એ સર્વ ઉપરથી તેમનુ વલણ કાંઈક અવ્યવસ્થિત અથવા તો થોડો વખત આનંદસૂરિ તરફ રહ્યા પછી છેવટે વિજયદેવસૂરિની પરંપરા તરફ હોય તેમ જણાય છે.

વિજયાનંદસૂરિથી અણસૂર અથવા આનંદસૂર પરંપરા ચાલી. તેઓ સ ૧૭૧૧મા સ્વર્ગે ગયા આ પાટ પર પણ વિદ્વાનો થયા છે.

રાજસાગર—

સ ૧૬૮૬મા વિજયદેવસૂરિના વાસક્ષેપથી શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદમા આચાર્યપદ અપાવ્યુ આ રાજસાગરસૂરિની પરંપરા ત્યાર બાદ ચાલ્યા કરી છે પોતે સ ૧૭૧૫મા કાળધર્મ પામ્યા.

ત્યારપછી આ સાગરસ પ્રદાય ચાલ્યો છે. આ ઉપરાત સત્યવિજય પન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સવિજ્ઞપક્ષ શરૂ કર્યો તેની પટ્ટપરપરા જુદી ચાલી છે આ રીતે તપગચ્છની તે વખતની સ્થિતિ હતી એમ જણાય છે

સાહિત્ય—

સત્તરમી સદીથી સાહિત્યરુચિ અને કૃતિની બીલવણી ખૂબ થઈ જણાય છે. લગભગ દરેક વિષયના લેખકો તે યુગમા થયા છે. વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હતા તેઓ સારા વ્યાખ્યાતા અને લેખક જણાય છે. તેમના બન્નેના સમયમા ખૂબ સારા લેખકો થયા. ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના સમયમા આવીએ છીએ ત્યારે લેખકોનો વધારો થયો જણાય છે એકલા તપગચ્છમા બાવન પડિતો હતા એમ લોકોક્તિ છે. અઢારમી સદીની શરૂઆતમા લેખકો સારી સખ્યામાં નીકળ્યા અને તેના ઉપર કળશ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ચડાવ્યો આ યુગની સાહિત્ય, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, રાસ આદિ કૃતિનું લિસ્ટ અહી આપવા બેસીએ તો લેખ ઘણો મોટો થઈ જાય તેને માટે શ્રી મોહનલાલ દેશાઇનો 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (વિભાગ ૭) જોઇ જવા ભલામણ કરવામા આવે છે. સત્તરમી સદીનો ઉત્તર ભાગ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમા લગભગ દરેક વિષય પર બહુ ઉચ્ચ કોટિના લેખક થયા છે. સર્વથી શિરસ્થાને તો શ્રીમદ્યશોવિજય બિરાજે છે આપણા ચરિત્રનાયકની કૃતિઓ પણ વિવિધ અને ઉચ્ચ કોટિની છે. એ ઉપરાત તે વખતે એક મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા છે. તેમની કૃતિઓ ભારે મજાની છે. એમનુ 'દેવાનદાભ્યુદય' કાવ્ય તથા 'સપ્તસધાન' કાવ્ય ભાષા, અલકાર અને કાવ્યની નજરે અતિ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે ઉપરાત તેમણે જ્યોતિષ તથા વ્યાકરણ પર પણ બહુ સુદર ગ્રથો લખ્યા છે, 'પચતત્ર' જેવુ 'પચાખ્યાન' લખ્યા ઉપરાત શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનુ જીવન બતાવનાર 'દિગ્વિજય' મહાકાવ્ય લખ્યુ છે અને અધ્યાત્મવિષયમા 'માતૃકાપ્રસાદ' ગ્રથ રચ્યો છે

આ યુગમા ગુજરાતી કવિઓ પણ ઘણા થયા છે એની વિશિષ્ટ કૃતિઓનુ વર્ણન 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'ના બીજા ભાગમા શ્રી મોહનલાલ દ દેશાઇએ ખૂબ વિવેચનપૂર્વક કર્યુ છે. એના ગ્રથકર્તાના નામો અને કૃતિઓનો વિસ્તાર જોતા એ જૈન સાહિત્યનો 'જ્ઞાનકાળ' ગણાય. એ યુગમા બહુ સારી ગુજરાતી કળાકૃતિઓ રચાઈ છે અને સસ્કૃત સાહિત્યનુ ખેડાણ પણ સારુ થયુ છે સાહિત્યની નજરે અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જૈન સાહિત્યના એક પ્રશસ્ય યુગ તરીકે સર્વ દિશાઓમા ફરકી રહે છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી

આ યુગના વિશિષ્ટ જૈન લેખક તરીકે તો શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય જ રહેશે, કારણ કે એમનામા અતિ તીક્ષ્ણ ચર્ચા કરતી ન્યાયકૃતિઓ કરવાની શક્તિ હતી, તેમ જ 'જગજ્જીવન

જગવાલહો' જેવાં ભાવવાહી અને સાદાં તથા અર્થગર્ભિત સ્તવન લખવાની પણ આવડત હતી. 'ખ ડખાદ્ય' જેવા ન્યાયના ગ્રથ લખનાર 'સન્મતિતર્ક' પર ટીકા લખે, 'જ્ઞાનસાર' જેવો અધ્યાત્મગ્રથ લખે અને સીમધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિ ગુજરાતીમા કરે, સાથે 'ગિરુઆ રે ગુણ તુમતણા' જેવા સ્તવન જેવી સાદી પણ પૂર્ણ ભાવવાહી કૃતિ બનાવી શકે એવા સર્વદેશીય લેખક તો જૈન કે જૈનેતરમા ભાગ્યે જ જોવા-જાણવા મળે છે. પણ તે ઉપરાંત એ યુગમા સાહિત્યના ખેડાણની વિવિધ દિશાઓ જોતા એકદરે એ યુગ માટે સાહિત્યની નજરે માન થયા વગર રહે તેમ નથી આ યુગમા ધર્મસાહિત્ય અને રાસસાહિત્ય, સ્તવનો અને સજ્ઝાયો પણ ખૂબ લખાયાં છે. એનો વિસ્તાર સદર ઐતિહાસિક કૃતિમા જોઇ લેવા જેવો છે. આપણે તો અત્ર અઢારમી સદીનુ વિહંગાવલોકન કરીએ છીએ એટલે એ સર્વનો નામ-નિર્દેશ કે કૃતિઓની વિશિષ્ટતા ચર્ચવાનુ બની શકે નહિ, પણ એકદરે આ સમય જૈન સાહિત્યની નજરે ખૂબ સફળ ગણાય. અઢારમી સદી પછી સાહિત્યને અગે અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અગે જૈન સમાજમા જે મદદતા આવી ગઈ તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી શરૂ કરીને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયનો સમય (એટલે સત્તરમી સદી આખી અને અઢારમીનો મોટો ભાગ) સાહિત્યની નજરે જ્ઞાનનો ઉદયકાળ ગણી શકાય

અધ્યાત્મ—

સત્તરમી સદીની આખરના ભાગમા અને કદાચ અઢારમીની શરૂઆતમા શ્રી આનંદઘનજી થયા એમનુ નામ 'લાભાનદ' હતુ 'આનંદ' શબ્દમા રહેલો ચમત્કાર તેમણે ખરેખરો જીવન જીવીને બતાવ્યો એ ખરા યોગી હતા. એમનો અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયનો મેળાપ થયો તે ઐતિહાસિક રસિક બનાવ શ્રી યશોવિજયવિરચિત 'અષ્ટપદી'થી જળવાઈ રહ્યો છે એમણે અસાધારણ ભાવગર્ભિત લગભગ ૧૦૮ પદો લખ્યા અને ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તુતિગર્ભિત ચોવીશીનાં બાવીશ સ્તવનો રચ્યાં એ અદ્ભુત યોગી હતા, બધનમુક્ત હતા, આત્માના વિકાસને ઓળખનાર હતા અને નિબદ્ધ વૈરાગી હતા એમણે વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરીને અનેક તત્ત્વદર્શી વાતો કરી નાખી છે તેમના અવધૂત જીવનની છાયા તદ્યુગીય જીવન અને સાહિત્ય પર પડી જણાય છે દિગબર સપ્રદાયમા બનારસીદાસ થયા, દક્ષિણમા તુકારામ થયા, સાથે શિવાજીના ગુરુ રામદાસ થયા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ પણ એ જ યુગમા થયા એટલે એકદરે અઢારમી સદીની શરૂઆત થાય તે પહેલાં આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ હતી આ વિષય પર મે 'આનંદઘનપદાવલિ', પ્રથમ ભાગના ઉપોદ્ઘાતમા ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે (સદર ગ્રથનો ઉપોદ્ઘાત પૃ ૧૧૧થી આગળ), તે પરથી જણાશે કે એ યુગમા આત્મરસિક મહાત્માઓ પણ સારી સખ્યામાં જનતા પર પોતાના દૃષ્ટાતથી અસર કરી રહ્યા હતા.

આ વિચારણા અને દાખલાઓની તે યુગના સાહિત્ય પર અસર થઈ જણાય છે. સત્યવિજય પન્યાસ જેવા મૂળ પાટ છોડી વિજયસિંહસૂરિના સમયમા બહાર નીકળી જઇ ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરે કે આચાર્યપદ લેવાની આનાકાની કરે એમા ઊંડો યોગ કારણભૂત જણાય છે. શ્રીમાન આત્મારામજી મહારાજે 'જૈનતત્ત્વાદર્શ'મા પૃ. ૬–૮માં જણાવ્યુ છે કે "શ્રી સત્યવિજય ગણિજી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી શ્રી આનંદઘનજી સાથે બહુ વર્ષ સુધી વનવાસમા રહ્યા, તથા મહાતપસ્યા, યોગાભ્યાસ પ્રમુખ કર્યું જ્યારે બહુ જ વૃદ્ધ થઈ ગયા અને પગમા ચાલવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે અણહીલપુરપાટણમા આવીને રહ્યા" આટલા ઉપરથી યોગીમાર્ગને આગે આનંદઘનજીની કેટલી અસર તે યુગ પર થઈ હતી તે જણાય છે. છતા આ બાબતમા દિગંબરોના શુષ્ક અધ્યાત્મવાદની જે પ્રરૂપણા બનારસીદાસે કરી હતી અને જેને માટે જીવનના ઉત્તર ભાગમા તેમને પોતાને જ ખેદ થયો હતો તે સ્થિતિ શ્વેતાંબર સમાજમા ન થઈ (જૈ. સા ઇતિહાસ, પૃ ૫૭૬) સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત અધ્યાત્મી છતા અને વનવાસમા આનંદઘનજી સાથે રહેલ હોવા છતા ખૂબ ક્રિયાતત્પર હતા એમ એમના જીવનની અનેક વિભૂતિઓ જળવાઈ રહી છે તે પરથી જણાય છે એ સર્વ વાતનો સમન્વય શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમા સીમંધરસ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે કર્યો છે. એ એકાંત ક્રિયાયોગ કે એકાંત જ્ઞાનયોગમા સાર નથી એમ બતાવી જ્ઞાન–ક્રિયાનો સહકાર કરવા ભલામણ કરે છે (ઢાળ ૧૬ મી. ગાથા ૨૪) આ વિશિષ્ટતાના સ્વીકારથી જૈન શ્વેતાંબર સમાજ ટકી રહ્યો જણાય છે

આ જ્ઞાન–ક્રિયાનો સહકાર બતાવનાર તે કાળના ગ્રંથોમા 'જસવિલાસ', 'જ્ઞાનવિલાસ', 'વિનયવિલાસ' વગેરે કૃતિઓ છે આત્મિક વિચારો કરવા, આત્માને ઉદ્દેશીને તત્ત્વચિંતવન કરવુ, આત્માના ઉચ્ચ ઉદયનો કરવા–એ યોગનું લાક્ષણિક અંગ છે પદોની કૃતિને 'વિલાસ' કહેવો એ પરિભાષામા જ ભારે ચમત્કાર છે. સંસારરસિકોનો વિલાસ શૃંગારમા હોય અધ્યાત્મરસિક 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'ના ગાનમા વિલાસ કરે એ ઉપરાંત 'અધ્યાત્મસાર' કે 'જ્ઞાનસાર' જેવા ગ્રંથો જે યુગમા બને તેની અધ્યાત્મભાવના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કહેવામા જરા પણ સંકોચ થાય તેમ નથી અને ખૂબીની વાત એ છે કે એટલુ યોગઅધ્યાત્મ તરફ વલણ છતા એ યુગમા ક્રિયાના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે, મોટા આડંબરથી પ્રતિષ્ઠા વગેરે મહોત્સવો થયા છે મતલબ આ યુગે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહકાર સાધવા અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા હોય એમ તે યુગના સાહિત્ય પરથી જણાય છે

ક્રિયાયોગ—

અઢારમી સદીનો પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગ જણાય છે. એમા આનંદઘનજી જેવા યોગી શરૂઆતમા થયા અને ઉપર જણાવ્યા તેવા આત્મવિલાસોની રચના પણ થઈ. છતા એમા

મુખ્યતા તો ક્રિયાયોગની જ રહી હોય તેમ જણાય છે સત્યવિજય પન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો તેમા પણ મુખ્યતા તો ક્રિયાશિથિલતાની સામે તેમના વિરોધની હતી અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીએ સીમધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિઓ કરી છે તેમા જરા ઊંડા ઊતરીને વિચારતા એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી કે એ વખતે ક્રિયાયોગ પર ખૂબ ભાર મૂકવામા આવતો હતો. એમણે ૧૨૫ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમા ખૂબ વરાળ કાઢી છે, એમણે જ્ઞાનની મદતા પર અરેરાટી કરી છે અને રહસ્ય સમજ્યા વગર માત્ર ક્રિયાની મુખ્યતા કરનાર, કરાવનાર અને તે માટે પ્રેરણા કરનાર સામે ખૂબ લખ્યુ છે. એ વિચારતા અને આખી અઢારમી સદીમા ચોવીશી, વીશી સ્તવનો, સજ્ઝાયો વગેરે કૃતિઓ બની છે, પૂજાઓ તથા રાસો બન્યા છે તે જોતાં એમા પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગનો જણાય છે અને જ્ઞાનની જાગૃતિ કરાવે તેવા મહાપ્રબળ લેખકો અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં થયા છતા એ સર્વ હકીકત ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલી એનુ કારણ એ યુગનો પ્રધાન સૂર દર્શન-ઉદ્યોતનો હતો એમ વિચાર કરતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી માનવિજય, રામવિજય, ઉદયરત્ન, લાવણ્યસમય વગેરે અનેક મહાન ગૂર્જર લેખકો થયા છે તેમની કૃતિઓ અને તે યુગના રાસો વાચતા આ વાત સવિશેષપણે બહાર આવે છે આ યુગમા ગુજરાતી સાહિત્યનું પણ ખૂબ ખેડાણ થયુ છે. અઢારમી સદીની વિલક્ષણતા એ છે કે એની શરૂઆતમા ન્યાય, આગમ અને કથાગ્રંથો સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમા ખૂબ લખાયા, અનેક ટીકાઓ અને મૌલિક ગ્રંથોની રચના થઈ તેના મધ્ય કાળમા સંસ્કૃત અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો અને ગુજરાતી રચનાઓ વધતી ચાલી છેવટે ઘણાખરા ગ્રંથોનાં બાળાવબોધ અથવા ગુજરાતી ભાષાતરો થવા લાગ્યા. આ રીતે લખાયું ઘણુ, છતા અંદરખાનેથી ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો, અને તે વાત જેમ આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ અઢારમી સદીની આખર સુધીમા સ્પષ્ટ રીતે જણાતી જાય છે. આમાની કેટલીક હકીકત 'શ્રી આનંદઘનપદ્યરત્નાવલી'ના ઉપોદ્ઘાતમા મે લખી છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. માત્ર આનંદઘનજીનો યુગ હું સત્તરમીની આખરમા મૂકું છું અને અત્યારે આપણે અઢારમી સદીની શરૂઆતના પૂર્વાર્ધનો ખાસ કરીને વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આટલી વાત ધ્યાનમા રહે તો થોડા ફેરફાર સાથે સદર ઉપોદ્ઘાતનો અને અહી કહેલ વાતનો મેળ બાઇ જશે

—×—

વિનયવિલાસ

પદ અગિયારમુ

(રાગ—બિહાગડો)

સાઇ સલૂના કેસે પાઉ રી, મન થિર મેરા ન હોય;
દિન સારા બાતોમે ખોયા, રજની ગુમાઈ સોય. સાંઇ૦ ૧

ઘેર ઘેર વરન્યા મે દિલકુ, વરજ્યા ન રહે સોય,
મન ઓર મદમતવાલા કુજર, અટકે ન રહે દોય, સાઇ૦ ૨

છિન તાતા છિન શીતલ હોવે, છિનુક હસે છિનુ રોય,
છિનુ હરખે સુખ સપત્તિ પેખી, છિનુ ઝૂરે સબ ખોય. સાઈ૦ ૩

વૃથા કરત હે કોરી કુરાફત, ભાવિ ન મિટે કોય,
યા કીની મે યાહી કરૂગી, યૌહી નીર વિલોય. સાઇ૦ ૪

મન ધાગા પિઉગુનકો મોતી, હાર બનાવુ પોય,
વિનય કહે મેરે જિઉકે જીવન, નેક નજર મોહે જોય સાઇ૦ ૫

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી

વિરચિત

શ્રી શાંતસુધારસ

(અર્થ તથા વિવેચન સાથે)

પ્રવેશક

આ જીવન એ એક મહાન વિકટ પ્રશ્ન છે એનો ઉદ્દેશ શો અને એનુ સાફલ્ય કઈ રીતે સાધી શકાય એ બન્ને બાબતનો નિકાલ કરવો એ ઘણો આકરો પ્રશ્ન છે. જીવનની સફળતા સાધવા માટે પ્રાણી અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, અનેક જાતની હીકમતો કરે છે, અનેક જાતની દોડાદોડી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પછાડા મારે છે, પણ ઘણીખરી વાર તો તે શેને માટે એ સર્વ કરે છે એનો એના મનમા ખ્યાલ પણ હોતો નથી. જો માનસવિદ્યા દ્વારા એના મનનુ એ પૃથક્કરણ કરે તો એને માલૂમ પડે કે એની દોડાદોડી અને ધમપછાડામા કાઈ હેતુ નથી અને કોઈ સાધ્ય પણ નથી તદ્દન માનવામાં ન આવે એવી વાત છે, છતા તે તદ્દન સાચી વાત છે કે આ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ રહેલા હેતુને તપાસીએ તો તેમા તદ્દન અ ધકાર અથવા અવ્યવસ્થા માલૂમ પડશે આપણા અ તરાત્માને પૂછીએ કે આ સર્વ દોડાદોડી શાને માટે ? કોને માટે ? કયા ભવ માટે ? કેટલા વખત માટે ? અને પરિણામે મેળવવાનુ શુ ? તો જવાબમા એવા ગોટા વળશે કે ન પૂછો વાત ! અને છતા દોડાદોડી તો ચાલ્યા જ કરે છે, રેટનુ ચક્ર ફર્યા જ કરે છે, અથડાઅથડી થયા જ કરે છે અને છતા પાછો સવાલ અ તરાત્માને પૂછીએ કે ભાઈ ! આ બધુ કયા સુધી ? અને શા માટે ? તો પાછો જવાબ શૂન્યમા જ આવશે. અને હજુ એવી વિચારણા પૂરી નહિ થઈ હોય ત્યા તો મન દોડાદોડી કરવા મડી જશે એને શાંતિથી બેસવાની – સ્થિર રહેવાની ટેવ જ નથી એને એમા બરી મજા જ આવતી નથી, એથી એ સાધ્ય કે હેતુનો વિચાર કર્યા વગર પાછું દોડાદોડીમા પડી જશે અને અનેક પ્રકારનાં નાટકોમા ભાગ લેશે કોઈ વખત વળી જરા વિચારમા પડી જશે ત્યારે એની દશા ઘણા બાતા ઘોડાના મુખમા કાકરો આવતા જેવી થાય તેવી થશે એ જરા ચોકશે અને પાછો વળી ઘણા બાવા મડી જશે

પણ આ વાત મૂર્ખ માણસની કહી કે સમજુ–ડાહ્યા–ભણેલા–પાચમા પુછાય તેવા માણસોને પણ એ વાત લાગુ પડે ? ઉપર કહ્યુ કે એની દોડાદોડીમા 'હેતુ કે સાધ્ય' નથી એ વાત મૂર્ખાઓને લાગુ પડે કે લગભગ સર્વને લાગુ પડે ? આવો પ્રશ્ન થાય તો તેનો જવાબ એક જ મળે તેમ છે અને તે એ કે સોમા નવાણુ અથવા હજારે નવ સો નવાણુ માણસો પોતે શેને માટે દોડાદોડી કરે છે તે જાણતા નથી, વિચારતા નથી, સમજતા નથી, સમજવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી આપણા આત્મગૌરવને આ વિચાર બરેબર નીચો પાડનાર લાગે તેવો છે, પણ જે પ્રાણીઓ આત્માને જ ઓળખતા નથી. આત્મગૌરવ શુ અને કોનુ ? – તે જાણતા નથી અને ગૌરવ કેમ જળવાય કે પોતાનુ કેમ કરાય ? – તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના

છે તેઓને માટે આ તદ્દન સાચી વાત છે અને એ કક્ષામા સખ્યાબંધ માણસો આવે તેમ છે, તેથી તેઓને ઉદ્દેશીને આ હકીકત કોઈ સર્વ મનુષ્યોને એ લાગુ પડી શકે તેમ છે એમ કહેવુ એમા જરા પણ વાધો જણાતો નથી આત્માની ઓળખાણ એ બહુ જરૂરી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ હકીકત છે અને તેને બરાબર ઓળખનાર તેમ જ ઓળખીને એને જ અપનાવનાર માટે અત્ર વક્તવ્ય નથી આપણી ચર્ચામા એવા જીવન્મુક્ત દશા ભોગવનાર, સસારમા રહી સાક્ષીભાવે કાર્ય કરનાર અને વિવેકપૂર્વક સ્વ-પરનુ વિવેચન કરી સ્વને આદરનાર અને પરને તજનાર માટે સ્થાન નથી પણ એ કક્ષામા બહુ ઓછા જીવો હોવાથી આપણે તેનો વિચાર કરવાનો નથી આ વિચારણામાં જ્યા જ્યા વિચારણા કરી છે ત્યાં ત્યાં આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને છે એમ સમજવુ અને સાથે એટલુ લક્ષમાં રાખવુ કે એ કક્ષામા લગભગ ઘણાખરા માનવોનો સમાવેશ થાય છે.

દરેક પ્રાણી કોઈક વસ્તુની ઇચ્છા તો જરૂર રાખે છે. એની ક્રિયાને સાધ્ય કે હેતુ હોતા નથી, છતા ઘણાખરા પ્રાણીઓને પૂછીએ તો એ વાત કબૂલ નહિ કરે. એ જરા ઊંડી વિચારણાની હકીકત હોઈ એનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે દરેકને આવવો મુશ્કેલ જણાય છે અને સ્વીકાર તો લગભગ અશક્ય જ ગણાય ત્યારે આપણે ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ લઈએ તો માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેક પ્રાણીની વાછા 'સુખ' મેળવવાની હોય છે આ સુખનો ખ્યાલ ઘણીખરી વખત તદ્દન અવ્યવસ્થિત હોય છે કોઈ ખાવાપીવામા સુખ માને છે, કોઈ કૉલર નેકટાઈ પહેરવામા સુખ માને છે, કોઈ ફ્રૉક કોટ અને ટોપહેટ પહેરવામા સુખ માને છે, કોઈ વાયલ અને રેશમી વસ્ત્રમા સુખ માને છે, કોઈ ભ્રમરની જેમ સ્ત્રીઓમા રમણ કરવામા સુખ માને છે, કોઈ રૂમાલમા સેન્ટ કે માથામા અત્તર લગાડવામા સુખ માને છે, કોઈ નાટક-સિનેમા જોવામાં સુખ માને છે, કોઈ હારમોનિયમ, પિયાનો સાભળવામા સુખ માને છે, કોઈ દિલરૂબા-સત્તાર સાભળવામા મજા લે છે, કોઈ ઉસ્તાદ ગાયકના ગાનમા મોજ માણે છે, કોઈ સુદરીના નાચમા મોજ માણે છે, કોઈ સુદરી સાથે નાચવામા આનદ માણે છે વગેરે વગેરે સુખના ખ્યાલો અનેક પ્રકારના હોય છે

કોઈ પણ 'સુખ' સ્થાયી રહેતુ નથી. સુખની મુદ્દત ઘણી ટૂકી હોય છે અને માનેલ સુખ પણ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પછવાડે કચવાટ મૂકી જાય છે દૂધપાકના સબડકા લેનારને માત્ર જેથી ચાર સેકડ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પછી શું ? અને સુખને માટે બીજી વાત એ છે કે જ્યારે એ દિવસો વહી જાય છે અને તેનાથી ઊલટી સ્થિતિ આવે છે એટલે કે ભૂખ આનારને ભૂખમા દહાડા કાઢવા પડે છે ત્યારે આગળ ભોગવેલ સુખ તેને કાઈ કામ આવતું નથી, તેનુ સ્મરણ ઊલટુ દુ ખ આપે છે અને સુખનો વખત સર્વદા તો રહેતો જ નથી ત્યારે કોઈ પણ પૌદ્ગલિક સુખ કલ્પીએ, એની સ્થિતિ વિચારીએ અને એની ગેર-હાજરીમા થતી મનની દશા વિચારીએ તો એ માની લીધેલા સુખમા પણ કાઈ દમ જેવુ

રહેતુ નથી, કાઈ ઇચ્છવા જેવુ રહેતુ નથી, કાઈ એની પાછળ પડી મરવા જેવુ રહેતું નથી.

જે સુખ સ્થાયી ન હોય, જે સુખની પછવાડે દુ ખ આવવાની સ ભાવના હોય એને સુખ કેમ કહેવાય ? ત્યારે આ તો પાછી ફસામણી થઈ. બીજી રીતે જોઈએ તો શક્તિસ પન્ન માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરી થોડી વસ્તુઓ કે ધન મેળવે, એ ધન કે વસ્તુના સાધનોથી મોજશોખ માણે, મોજશોખને પરિણામે અધ પાત થાય. આ રીતે તો એક ખાડામાથી બીજામા અને બીજમાથી ત્રીજમા પડવાનુ જ થાય. એમાં કાઈ છેડો દેખાતો નથી, પાર આવતો નથી, કાઠો માલૂમ પડતો નથી. ત્યારે હવે કરવુ શુ ? જવુ ક્યા ? આમ ને આમ ચક્કરમાં ઉપર–નીચે આવ્યા કરીએ અને થોડો વખત મનમા સુખના સ્વપ્નમા વિચરીએ એ તે કાઈ વાજબી વાત છે ? કરવા જેવી વાત છે ? ત્યારે કોઈ એવુ 'સુખ' શોધીએ કે જે હ મેશને માટે ટકી રહે અને એની પછવાડે ઉપર કચવાટ જેવી જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી કદી ન થાય હ મેશને માટે 'સુખ' મળે તો એક ખાડામાથી બીજમા પડવાનો ભય મટી જાય અને પછી સ્થિતિસ્થાપકતા એવી જામી જાય કે નિરતરને માટે આપણે આનદમા મજા માણીએ.

આવી મોટી ગૂચવણમા પડતા વિચાર જરૂર આવે તેમ છે કે અત્યારની જે રચના છે અને જેમા પ્રાણી સાચુ–ખોટુ સુખ માની રહેલ છે તેનુ કારણ શુ હશે ? અને આ એક ખાડામાંથી બીજમા પડવાની સ્થિતિનો અંત ક્યા અને કેમ આવે ? એ વિચાર–સવાલની સાથે જ ખ્યાલ આવે છે કે ઘણુ ખરુ પ્રાણી સુખ શુ છે અને ક્યા છે ? તથા સાચુ સ્થાયી સુખ ક્યા હોઈ શકે ? – તેનો ખ્યાલ જ કરતો નથી. સ્થૂળ કે માનસિક સુખ હ મેશને માટે બની રહે તે માટે ખાસ વિચારણા જ કરતો નથી અને નાની નાની સગવડ મળે કે તેમા રાચી જઈ પોતાને 'સુખી' માની લે છે વળી તેનો છેડો આવતા પાછો વિષાદમાં પડી જાય છે અને ગૂચવણમા અટવાઈ જાય છે એને માથે મરણનો ભય તો ઊભો જ હોય છે અને ધનના સાધનથી જમાવેલી સૃષ્ટિ પાછી છોડી જવી પડશે એ ખ્યાલ તો તેના મગજમા કાયમ રહે છે. કેટલોક વખત આ ચીજ 'મારી', આ બંગલો 'મારો', આ છૈયાછોકરા 'મારા', આ ફરનીચર 'મારુ' એવી એવી કલ્પના કરી એ સ સારમા ખૂબ રસ લઈ દોડાદોડ કરે છે, પણ જરા માથુ દુખવા આવે છે કે ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ આવે છે ત્યારે પાછો વળી એ વિચારમા પડી જાય છે

એના મનોવિકારો તો એટલા જબરા હોય છે કે એનુ વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે. અભિમાન કરે ત્યારે એ ભિખારી હોય તો પણ પોતાની ભીખ માગવાની કુશળતાનુ એ વર્ણન કરશે, પાચ–પચાસ માણસોના મડળમા એને કાઈ હોદ્દો હશે તો ફુલાઈ જશે, મેળાવડામાં જશે તો આગળ ખુરશી મળતા એ મોટો થઈ જશે પોતાની તદ્દન નાનકડી દુનિયામા એ કેદ્ર થવા પ્રયત્ન કરશે, એનો દભ પાર વગરનો હશે, એની આત્મવચના એને ખોટો ધર્મી

મનાવશે, એનો લોભ એને અનેક પાપમાર્ગોમાં ફેંકી દેશે. એનો ક્રોધ એને રાતોપીળો બનાવશે, એની મમતા એને માલિક બનાવશે, એનો ભય એને રાંક-બાયલો બનાવશે, એની ઈર્ષા એને પર-ઉત્કર્ષ જોતા ઉદ્વિગ્ન બનાવશે, એની વિષયવાંછા એને ધૂળમા રગદોળશે, એનો શોક એને મોટી પોક મુકાવશે અને આવી રીતે અનેક અંતરવિકારો એને પરભાવમા રમણ કરાવશે.

ત્યારે આ સર્વ ન થાય એવી સ્થિતિ ક્યા? આવા મનોવિકારોનો અને આવી દોડા-દોડીનો હમેશને માટે છેડો કેમ આવે? ક્યારે આવે? એને માટે એને કોઈ વાર વિચાર થાય છે, પણ પાછો એ રણડપટ્ટીમા પડી જાય છે અને અગાઉની જેવી દોડાદોડી શરૂ કરી દે છે.

ત્યારે સ્થાયી સુખ મળે તો તે ઇચ્છવાજોગ છે અને પ્રાપ્તવ્ય તરીકે તેને માલૂમ તો કોઈ કોઈ વાર પડે છે એને માટે એણે ખરા 'સુખ'ને ઓળખવુ ઘટે અને તે માટે એણે 'સુખ' કયુ કહેવાય એ ઓળખવું જ રહ્યુ. ત્યા સુધી ખરા સુખને એ ન ઓળખે ત્યાં સુધી એની માની લીધેલા સુખ પાછળ દોડાદોડી તો કાયમ જ રહેવાની ત્યારે જો ખરુ 'સુખ' મળી આવે અને તે શોધવાનો માર્ગ મળે તો પછી આ સર્વ ગ્રંથવણનો અંત આવી જાય એ સુખ સાચુ સુખ હોવુ જોઈએ, એ નિરંતર રહે તેવુ જોઈએ અને એ સુખની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનુ દુઃખ ડોકિયા કરતુ હોવુ ન જોઈએ.

એ 'સાચા સુખ'ના સબંધમા ખૂબ વિચાર કરી સુજ્ઞ પુરુષો નિર્ણયો કરી ગયા છે કે 'જે આત્મવશ (પોતાને તાબે) હોય તે સર્વ સુખ છે અને પરને તાબે હોય છે તે સર્વ દુઃખ છે' સુખ-દુઃખનુ આ સિદ્ધ લક્ષણ છે આપણા જેવા વ્યવહારુ માણસને પણ તે અમુક અંશે તો સમજાય તેવુ છે. આપણે દુનિયાદારીમા કહીએ છીએ કે 'આપ સમાન બળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ' આપણા પોતાના હાથમા હોય તો તે વાતને આપણે આપણી જ માનીએ અથવા ગમે ત્યારે આપણી કરી શકીએ એટલે 'આત્મવશ હોય તે સર્વ સુખ છે' એ વાત તો ઠીક જણાય છે આપણા ઘરમા અનાજ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ અને ઘરેણા હોય તો કાળી રાત્રે હોકારો આપે એટલે આપણે એ વાત વગર-સંકોચે સ્વીકારીએ આપણા નામ પર બેંકમા રકમ હોય તો આપણે ચેક લખી ગમે ત્યારે જોઈતી રકમ મંગાવી શકીએ એટલે એને આપણે આપણા તાબાની રકમ માનીએ અને સુજ્ઞ પુરુષોએ 'આત્મવશ' વસ્તુમા સુખ કહ્યુ તે વાત કબૂલ રાખીએ

પણ રજાને દિવસે નાણાની જરૂર પડે તો શુ? સરકારે 'મોરીટોરિયમ' જાહેર કર્યું હોય અને આપણે ચાલુ ખરચ માટે નાની રકમ ખાતામાથી લેવી હોય તો તેનુ શુ? ઘરેણું ઘરનુ હોય, પણ સેફ કસ્ટડીમા લેવા જવા જેટલી સલામતી ન હોય તો તેનુ શુ? અનાજના કોઠારની ચાવી રસોયા પાસે હોય અને તે આવી શકે તેવી સ્થિતિમા ન હોય તો શુ? ત્યારે તો પાછા ગૂંચવાયા.

'પારકાને વશ' એ સર્વ દુ ખ એ વાત તો એકદમ કેમ સ્વીકારાય ? આપણી તો ઘણી ખરી વાત પારકાને અધીન છે રસોયો કે સ્ત્રી રસોઈ કરી આપે ત્યારે જમીએ, ઘરાક આવે ત્યારે વેપાર કરીએ, દરજી કપડા સીવી આપે ત્યારે પહેરીએ, પાણીનો નળ મ્યુનિસિપાલિટિ ઉઘાડી આપે ત્યારે પાણી મેળવીએ–વગેરે વગેરે. ત્યારે આ તો ગૂચવણ વધતી જાય છે અને વધારે વિચારીએ તો શરીર પણ પર છે—પારકુ છે, ચિરસ્થાયી નથી, આપણુ રહેવાનુ નથી, આપણી સાથે આવવાનુ નથી, આપણા હુકમમા નથી, આપણા તાબામા નથી. ત્યારે શુ સમજવુ ? આત્મા અને શરીર જુદા છે, આત્મા અને શરીરનો સબંધ થોડા વખતનો છે. ત્યારે તો શરીર 'પર' થયુ. એ રીતે તો 'આત્માને વશ' હોય એ જ ચીજો સુખ આપી શકે અને આપણે તો બધી મદાર પુદ્ગળ અથવા શરીર પર બાંધી છે અને પુદ્ગળ (matter) યા શરીર પણ 'પર' હોઈ આપણને ખરેખરા સુખનુ કારણ કદી થતુ નથી. કદાચ તે દેખાવમાં થોડું સુખ આપતુ જણાય છે તો તે સુખ ટૂકુ હોય છે, વિનાશી હોય છે અને પોતાની પછવાડે ગ્લાનિ અથવા દુ ખ મૂકી જનાર હોય છે.

આ વાત બાસ સમજવા યોગ્ય છે આત્માથી જેટલુ પર તેટલું પારકુ જ છે અને પારકાની આશા રાખવી એ સદા નિરાશા જ છે કદાચ મેગેફોનથી આપણે વધારે સાભળી શકીએ અથવા ચશ્મા કે દૂરબીનથી આપણે વધારે જોઈ શકીએ પણ મેગેફોન વીસરાઈ ગયું હોય અથવા ચશ્મા ફૂટી ગયા હોય તો આપણી શી દશા થાય ? અને રસોયો રસોઈ ન કરે, રીસાઈ જાય અથવા વગર રજાએ ગેરહાજર રહે ત્યારે આપણે કયા જવુ ? એટલે આત્માને વશ હોય તેટલુ જ ખરુ સુખ છે અને પારકા ઉપર–પર ઉપર આશા રાખી બેસવુ એ વસ્તુત દુ ખ છે, કદાચ જરા સુખ જેવુ લાગે તો પણ અ તે એ દુ ખ જ છે, દુ ખમા જ પર્યવસાન પામે છે આ સાથે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે કે 'આત્મવશ' કઈ ચીજો કહેવાય અને 'પરવશ' કઈ ચીજો કહેવાય તેનો આપણે બરાબર ખ્યાલ કરવો જોઇએ, સ્પષ્ટ વિચાર કરવો જોઈએ અને ચોક્કસ નિર્ણય કરવો જોઈએ

આ નિર્ણય શા માટે કરવો ? કારણ કે આપણને સર્વને 'સુખ' મેળવવુ ગમે છે પણ સુખ કયા છે અને કેમ મળે ?—તે જાણતા નથી, એટલે પછી જે તે મળે તેમા સુખ માની લઈએ છીએ હમેશને માટે સુખ મળે એ વિચાર તો આપણને પ્રત્યેકને જરૂર ગમે છે, પણ આપણે બરા સુખનો કદી વિચાર કરતા નથી, તેના માર્ગો આચરતા નથી, તેના સાધનો શોધતા નથી અને જરા જરા સુખમા રાચી જઈએ છીએ આત્મવશ સુખ ઉપર જ આપણે મદાર બાધીએ અને સર્વ પરભાવ છોડી દઈએ, પરવશ વસ્તુ કે ધન ઉપર કોઈ જાતનો આધાર ન રાખીએ તો સુખની જે વ્યાખ્યા સુજ્ઞ પુરુષોએ કરી છે તેની પ્રાપ્તિ તરફ આપણુ પ્રયાણ થાય આ તદ્દન સાદી લાગતી વાત કર્તવ્યમા–ક્રિયામા મૂકવી સહેલી નથી, તેનુ કારણ એ છે કે આપણે સુખનો બરો ખ્યાલ કદી કરતા નથી, તે કયા અને કેમ મળે તે

વિચારતા નથી, તેના સાધનોનો અભ્યાસ કરતા નથી, એ સાધનો આચરતા નથી અને સાચા માર્ગની સન્મુખ પણ આવતા નથી.

ત્યારે વાત એ થઈ કે આપણે સાચા સુખને ઓળખવું જોઈએ. એ ઓળખ્યા પછી એ કયા અને કેમ મળે તેનો રસ્તો શોધવો ઘટે એ વિચારણા માટે આપણે જેને આપણા માનીએ છીએ, આપણે જે ચીજોને આપણી માનીએ છીએ, આપણે જે શરીરને પોતાનું માનીએ છીએ, આપણે જે ધન-ધાન્ય-પુત્ર-પુત્રાદિને પોતાના સમજીએ છીએ, આપણે જે થોડો વખત રહેનારા ઘરને ઘરનું ઘર માનીએ છીએ-એ સર્વ વસ્તુત. શુ છે ? એનો અને આપણો સબંધ કેવો છે ? અને આપણે જે 'સુખ' મેળવવા માગીએ છીએ તેની સાથે એનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ? એ સર્વ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે, એ દરેક વસ્તુ અને સબંધને એના ખરા આકારમા પૃથક્કરણ કરીને ઓળખવા ઘટે અને તે માટે આપણા પ્રત્યેક સંબંધ એના વાસ્તવિક આકારમા કેવા છે તેને માટે ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરી અટકી ન પડતા ઘૂમ ઊડા ઊતરવુ ઘટે ટૂકામા કહીએ તો આપણે વિચાર કરી વસ્તુઓને ઓળખવી ઘટે અને આપણી ચારે બાજુ કેવુ નાટક ચાલી રહ્યુ છે તે બરાબર સમજવુ ઘટે અને તે નાટકમા આપણે કેવા પાઠ ભજવી રહ્યા છીએ તેની તુલના કરવી ઘટે.

આ પ્રકારની વિચારણા અથવા તુલનાને 'ભાવના' કહેવામા આવે છે ખરા સુખની પ્રાપ્તિને માર્ગે ચઢવા માટે આ આતરવિચારણાને બહુ અગત્યનુ સ્થાન મળે છે. જ્યા સુધી આપણે શુ મેળવવાનુ છે તે બરાબર ન જાણીએ અને અત્યારે જેમા રાચીમાચી રહ્યા છીએ તેનુ અનૌચિત્ય ન સમજીએ ત્યા સુધી આપણી પ્રગતિ અશક્ય છે કોઈ અસાધારણ પ્રસગોમા આતરપ્રકાશ થઈ જાય તે અપવાદયોગ્ય બનાવોને બાદ કરતા બાકી આપણા જેવા સામાન્ય પ્રાણીઓ માટે તો આ સાચી વિચારણા સિવાય બીજો માર્ગ નથી

આ વિચારણામા આત્મા છે, આત્મા શાશ્વત છે, એના પર કર્મના આવરણો આવી ગયાં છે, પ્રયત્નથી તે દૂર કરી શકાય તેમ છે, આત્માના આ પૌદ્ગલિક સબંધો (કર્મો) દૂર થાય ત્યારે તે એના અસલ મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે રજૂ થાય છે અને આ સ્થિતિમા ખરા સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે – આ સર્વ બાબતો સ્વીકારીને ચાલવાનું છે એ સર્વ બાબતો અનુમાન પ્રમાણથી – દલીલથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે, પણ અત્ર તેની હયાતી સ્વીકારીને ચાલવાનુ છે. આપણો અત્યારનો વિષય તો આપણે કોણ છીએ ? કયા છીએ ? શા માટે છીએ ? આપણુ મૂળ સ્વરૂપ કેટલુ વિકૃત થઈ ગયુ છે ? – એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે અને એ વિચાર બરાબર થાય તો પછી આપણે આગળ વધવાના માર્ગો અને સાધનો તો બરાબર શોધી શકીએ તેમ છીએ, તેથી આપણી પ્રાથમિક ફરજ, આપણા સબંધો અને આપણા પોતાનાં નાટકો અને આસપાસના નાટકોને ઓળખવાની છે અને એ કાર્ય 'ભાવના' કરે છે.

ભાવનાનુ 'ક્ષેત્ર' આપણા સર્વ સબંધોનું પૃથક્કરણ કરવાનુ છે અને તે રીતે એ

ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરે છે શુદ્ધ કરેલી ભૂમિકા ઉપર પછી સુંદર ચિત્રામણ થાય છે અને તેના ઉપર જેવી છાપ પાડવી હોય તેવી પડી શકે છે ભૂમિકાની શુદ્ધિ માટે 'ભાવના' અદ્‌ભુત સાધન છે ઘણાખરા તો કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી. થોડા વિચાર કરે છે તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં વિચાર કરી અટકી પડે છે એટલે આપણે અહીં ક્યાંથી આવ્યા? શા માટે આવ્યા? આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ શો? આ સર્વ ધમાલ અને દોડાદોડીનું પર્યવસાન ક્યાં? – એનો કદી સ્પષ્ટ વિચાર જ થતો નથી અને વિચારણા વગર તો પછી જેવો પવન આવે તેમ આપણે ઘસડાઈએ છીએ. નહિ તો આપણે સારા કપડામાં રાચી જઈએ? દૂધપાક–પૂરી કે રસરોટલી મળે ત્યાં ખૂબ રસ લઈ સાંડકા લેવા મંડી જઈએ? સભામાં બે માણસો ઊભા થઈ માન આપે ત્યાં લેવાઈ જઈએ? છાપામાં નામ વાંચીએ એટલે રાજી–રાજી થઈ જઈએ? આપણું વર્તન જાણે આપણને કાંઈ ભૂત વળગ્યું હોય તેના જેવું લાગતું નથી? પણ એવો વિચાર જ ભાગ્યે આવતો હોય ત્યાં આ વાત શી? કોની પાસે? અને શા માટે? આ ભાવનાનું ક્ષેત્ર છે એ આપણા દરરોજના સંબંધને એના ખરા આકારમાં બતાવે છે અને આપણને ઊંડા વિચારમાં ઉતારી દે છે. એનું ક્ષેત્ર આપણી નાની સરખી દુનિયા નથી, પણ આખું વિશ્વ છે વિશ્વનો અને આપણો પોતાનો (આત્માનો) સંબંધ શો છે? કેટલો છે? અને કેટલા વખત માટેનો છે? તે અને આ ચારે તરફ નાટક ચાલે છે, આપણે પણ જેમાં ઊતરી પડ્યા છીએ એને બરાબર સમજવું એ ભાવનાનો વિષય છે એક વાર આપણે ક્યાં છીએ? ક્યાં દોડ્યા જઈએ છીએ? શા માટે દોડ્યા જઈએ છીએ? અને આપણને કોણ ઘસડે છે? એ સમજાયું એટલે પછી તો સવાલ માત્ર આચરણમાં મૂકવાનો જ રહે છે.

વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખવી એ પ્રથમ જરૂરીઆતની બાબત છે વસ્તુને ઓળખ્યા પછી એની સાથે સંબંધ કેટલો રાખવો? ક્યાં સુધી રાખવો? અથવા રાખવો જ નહિ – તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે વસ્તુને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યા વગર તેને અંગે નિર્ણય થઈ શકે નહિ અને કરવામાં આવે તો તે ટકી શકે નહિ વસ્તુઓને ઓળખીએ ત્યારે આપણે અત્યાર સુધી કેમ નાચ્યા? અને કોણે નચાવ્યા? એ બરાબર ઓળખી–જાણી–સમજી શકીએ, ત્યારે સમજાય કે જેને આપણે આપણા માન્યા, જે વસ્તુને આપણી માની, જે સંબંધો ખાતર લડ્યા, હસ્યા, પડી મર્યા અથવા અનેકની ખુશામતો કરી એ સર્વ વસ્તુગતે કેવા છે અને આપણે સંબંધ કરવા લાયક છે કે નહિ અને હોય તો તેની ખાતર લડવું કે પડી મરવું પરવડે કે નહિ? આ જાતની વિચારણાને 'વિવેક' કહેવામાં આવે છે વિવેક એટલે સાચા અને ખોટા, સ્થાયી અને અસ્થાયી, આપણા અને પારકા, આનંદદાયી કે વિષાદકારી વચ્ચેના તફાવતનું બરાબર ભાન આવા પ્રકારના જ્ઞાન માટે ખૂબ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર પડે છે

આ ઊંડા ઊતરવાના – વિવેક પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યને 'આત્માવલોકન' (Self-examination) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ઊંડા ઊતરીએ, પોતાની જાત તરફ જોઈએ. પારકાની ચિકિત્સા

કરવાની રીત છોડી દઈએ. ઉપરછલ્લા ખ્યાલને તિલાંજલિ આપીએ ત્યારે આપણે ન જાણ્યા કે ન કલ્પ્યા હોય તેવા પરિણામો તરફ દોરવાઈ જઈએ છીએ. પછી આપણને આપણી વસ્તુનુ, આપણા સ્થાનનુ. આપણી સ્થિતિનુ, આપણી ટૂંકી સમજણનું ભાન થાય છે. પણ એ સર્વ પરિસ્થિતિ નિપજાવવા માટે આપણે ઘૂણ અદર ઊતરવું ઘટે છે. એને પરિણામે કઈ દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારવાનુ ક્ષેત્ર ધ્યાન વિભાગમા આવે. આપણે અત્યારે તો વિવેક કરતા શીખીએ, અવલોકન કરતા શીખીએ. ઊંડા ઊતરતા શીખીએ અને તે દ્વારા જે વિચારો આવે અને જે નિર્ણયો થાય તેને સંગ્રહી રાખીએ એ થશે એટલે આગળ વધવાના માર્ગો આપણને મળી આવશે, સૂઝી જશે અથવા તો આપણે શોધી શકીશું એવી સ્થિતિમા મુકાઈ જશુ

આવા પ્રકારનુ ભાવનાનુ ક્ષેત્ર છે એના પરિણામે આત્મા કઈ સ્થિતિમા મુકાય છે તે આપણે આગળ જોશુ અને છેવટે તેનો પણ વિચાર કરશુ અને સામાન્ય અવલોકન કરી જશું.

શાંતરસને રસ કહી શકાય કે નહિ એ ઘૂણ ચર્ચવા જેવું છે, પણ એની ચર્ચામા સાહિત્યના એક અગત્યના વિષયની અને વ્યાખ્યાઓની વૈજ્ઞાનિક નજરે ચર્ચા કરવાની હોઈ સર્વને તેમા રસ પડે કે નહિ એ જરા ગૂંચવણવાળી બાબત છે અને ગ્રંથના પ્રવેશકમા બિનજરૂરી છે આ ગ્રંથની છેવટે પરિશિષ્ટમા એ વિષય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલો જોવામા આવશે

શ્રી 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથમા બાર ભાવનાનો અવલોકનની દૃષ્ટિએ અને આત્માને ઉદ્દેશીને વિસ્તાર કર્યો છે એ ભાવનાઓ કઈ છે અને તેનુ ઊંડુ રહસ્ય શુ છે તે પ્રત્યેક ભાવનામા કર્તાએ બતાવ્યુ છે દરેક ભાવનાને છેડે વિસ્તારથી અવલોકન અને વિચારણા કરવામા આવશે એ ભાવનાનો વિષય અવલોકન કરવાનો છે અને તે પણ જેવુ તેવુ ઉપરચોટિયું અવલોકન નહિ, પણ બરોબરુ અદર ઊંડાણમા ઊતરીને કરવાનુ છે આ બાર ભાવનાને વિવેક અને આત્માવલોકન સાથે કેવો સબંધ છે અને એ બન્ને વસ્તુ આત્મપ્રગતિ કરવા ઇચ્છનાર માટે કેટલી જરૂરી છે તે આપણે કંઈક જોયુ બાકી પ્રત્યેક પ્રસંગે એ વાત પર ધ્યાન ખેંચવાની તક લેવામા આવશે

આ સર્વ બાબતમા મુદ્દો એક જ છે કે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખી, સ્વપરનો ખ્યાલ કરી સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ કરવો એ પ્રકારના આદર્શને ધ્યાનમા રાખી, તેને જેમ બને તેમ જલ્દીથી પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરવો અનેક ઉપદેશનો, શાસ્ત્રગ્રંથોનો અને શ્રવણ–વાચનનો સાર એ છે કે **સ્વપરનું વિવેચન કરવું, પરિણતિની નિર્મળતા કરવી, વિષયકષાય ઉપર બને તેટલો કાબૂ મેળવવો અને સર્વથા કાબૂ મેળવવાનો આદર્શ રાખી તે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો.** આ ચાલુ બાબતને અંગે એક હકીકત કહી આ વિષય પૂરો કરીએ ભાવના બે પ્રકારની છે શુભ અને અશુભ શુભ ભાવનાની

વાત આ ગ્રંથમાં આવવાની છે ત્યારે પ્રસ્તુત હકીકત કહેવાશે. **અશુભ ભાવનાઓને** પણ ઓળખવાની જરૂર છે તેના પાંચ પ્રકાર છે —

(૧) **કાંદર્પી** ભાવના સ્ત્રી-વિષયભોગ માટે વિચારણા અને પ્રવૃત્તિઓ.

(૨) **કૈલ્બિષી** ભાવના કલેશ કરાવે તેવી, ખટપટ કરાવનારી, રાજનીતિ, ધમાલ-તોફાનની હકીકતો

(૩) **આભિયોગિકી** ભાવના યુદ્ધ-લડાઈ કરાવે તેવી ખટપટ, તૈયારી, ધમાધમ અને વાતાવરણ.

(૪) **દાંનવી** ભાવના આસુરી ભાવના મોહ-મદ-મત્સરાદિ મનોવિકારોના ખ્યાલો

(૫) **સમ્મોહી** ભાવના રાગ-દ્વેષને વધારનારી, પોષનારી, કુટુંબ-ધનમાં મમત્વ કરાવનારી હકીકતો

આ પાંચે પ્રકારની ભાવનાઓ તજવા યોગ્ય છે એ વાત પણ એટલી જ ઉપયોગી હોઈ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે શુભ ભાવનાને સમજતાં આ અશુભ ભાવનાઓ પણ સમજવી પડશે. વસ્તુવિવેક કરતાં તે બરોબર સમજાઈ જશે.

આ ગ્રંથમાં કહેલ બાર ભાવનાને 'અનુપ્રેક્ષા' (ભાવના) કહેવામાં આવે છે એ 'અનુપ્રેક્ષા' શબ્દનો અર્થ જ આત્માવલોકન થાય છે 'ઈક્ષ્'નો અર્થ જોવું એમ થાય છે અને તેની સાથે અનુ અને પ્ર ઉપસર્ગ મળી એને વધારે મજબૂત અને ચારે તરફ જોનાર બનાવે છે એ ઉપરાંત એક બીજી હકીકત એ છે કે સર્વ ભાવનાઓ ધ્યાનના વિશાળ યૌગિક વિષયની પૂર્વગામિની અને ધ્યાનમાં સ્થિર રાખનાર પણ છે ધ્યાનનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને તે યોગગ્રંથોમાં ખૂબ ચર્ચાયેલો છે. એ ધ્યાનના વિષયને આપણે અહીં ચર્ચી ન શકીએ, કારણ કે તે વિષય વિસ્તીર્ણ છે અને અત્ર અપ્રસ્તુત છે એ ધ્યાનની હેતુભૂત ચાર ભાવનાઓ યોગી પુરુષોએ બતાવી છે. એ અનુક્રમે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે બાર અનુપ્રેક્ષા(ભાવના)ઓ પછી આ ચાર ભાવનાઓ પણ બતાવવામાં આવશે અને યોગપ્રગતિમાં તેમના સ્થાનનો પણ ખ્યાલ કરવામાં આવશે

મતલબ આપણા વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવા, આપણે કયા છીએ તે સમજવા, આપણા સબંધો અને આપણા ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવા આ અનુપ્રેક્ષા અને ધ્યાનહેતુભૂત ભાવનાઓને ઘણું અગત્યનું સ્થાન છે અને અત્યારના અતિ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં તો ખાસ સ્થાન છે આપણે કોઈ જાતનો ઊંડો વિચાર કર્યા વગર દોડ્યા જ કરીએ છીએ અને શું કરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ થાય છે પહેલાં તો પ્રમોદમાં પડી જઈએ છીએ આપણને સ્વપ્નો પણ દોડાદોડીના જ આવે છે અને પાછા જાગીએ છીએ એટલે વળી દોડાદોડીમાં પડી જઈએ છીએ પથારીમાંથી નીચે પગ મૂકીએ ત્યાં દરરોજનું છાપું પડ્યું હોય, ત્યાં આત્મારામનો કે શાંતિનો વિચાર ક્યાંથી આવે ?

આ અસહ્ય સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ચલાવવા યોગ્ય નથી. સાધ્ય વગરનું જીવન નિરર્થક છે, આદર્શ વગરનું જીવન સુકાન વગરના વહાણ જેવું છે અને અર્થ વગરની દોડાદોડી તદ્દન હાંસી કરાવનાર છે.

આ રીતે આ ગ્રંથના વિષયનો અને તેની ઉપયુક્તતાનો પરિચય કરાવ્યા પછી હવે આપણે ગ્રંથકર્તાની સાથે ચાલીએ. પ્રત્યેક પ્રકાશને છેડે એ વિષય પર અન્ય વિચારકોના વિચારો પણ ગ્રહણ કરશું અને સાથે સાથે બીજી અનેક પ્રાસંગિક વાતો પણ કરશું. શબ્દાર્થ જાણનારની સગવડ જળવાય, માત્ર મૂળ વાચનારની પણ સગવડ જળવાય એ પદ્ધતિએ આ વિવેચન-વિચારણા કરવામાં આવશે પરિશિષ્ટમાં મહાબુદ્ધિશાળી ગ્રંથરચયિતાનું ચરિત્ર ઉપલબ્ધ થશે તે બતાવવા પ્રયત્ન થશે. આટલો પ્રવેશક કરી હવે આપણે પ્રથમ ગ્રંથકર્તા સાથે વિહરીએ.

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

उपाध्याय श्रीविनयविजयविरचित

श्री शांतसुधारस

प्रस्तावना

शार्दूलविक्रीडित

नीरन्ध्रे भवकानने परिगलत्पञ्चाश्रवाम्भोधरे,
नानाकर्मलताविताननगहने मोहान्धकारोद्धुरे ।
भ्रान्तानामिह देहिनां स्थिरकृते कारुण्यपुण्यात्मभि-
स्तीर्थेशैः प्रथितास्सुधारसकिरो रम्या गिरः पान्तु वः ॥ १ ॥

द्रुतविलम्बित

स्फुरति चेतसि भावनया विना, न विदुषामपि शान्तसुधारसः ।
न च सुखं कृशमप्यमुना विना, जगति मोहविषादविषाकुले ॥ २ ॥

यदि भवभ्रमखेदपराङ्मुखं, यदि च चित्तमनन्तसुखोन्मुखम् ।
शृणुत तत्सुधियः शुभभावनामृतरसं[1] मम शान्तसुधारसम् ॥ ३ ॥

सुमनसो मनसि श्रुतपावना, निदधतां द्वयधिका दशभावनाः ।
यदिह रोहति मोहतिरोहिताऽद्भुतगतिर्विदिता समतालता ॥ ४ ॥

रथोद्धता

आर्त्तरौद्रपरिणामपावकप्लुष्टभावुकविवेकसौष्ठवे ।
मानसे विषयलोलुपात्मना, क्व प्ररोहतितमां समाङ्कुरः ॥ ५ ॥

वसततिलका

यस्यागयं श्रुतकृतातिशयं विवेकपीयूषवर्षपरमणीयरसं श्रयन्ते ।
सद्भावनासुरलता न हि तस्य दूरे, लोकोत्तरप्रशमसौख्यफलप्रसूतिः ॥ ६ ॥

अनुष्टुब्

अनित्यत्वाशरणते, भवमेकत्वमन्यताम् ।
अशौचमाश्रवं चात्मन्! संवरं परिभावय ॥ ७ ॥

कर्मणो निर्जरां धर्म-सूक्ततां लोकपद्धतिम् ।
बोधिदुर्लभतामेतां, भावयन्मुच्यसे भवात् ॥ ८ ॥

---

१. पाठान्तर : भावनामृतरसं

પ્રસ્તાવનાનો સામાન્ય અર્થ

૧. જે સંસારરૂપ વન (જંગલ) બહાર નીકળવાના રસ્તા વગરનું છે, જે ચારે તરફથી વરસતા પાંચ પ્રકારના આશ્રવરૂપ[1] વાદળા–વરસાદવાળું છે, જે અનેક પ્રકારના કર્મોરૂપ લતાઓ(ડાળો)થી ખૂબ ગહન બનેલું છે અને જે મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત છે તે જંગલમાં ભૂલા પડેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવાને વાસ્તે કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા તીર્થાધિરાજોએ સુધારસથી ભરપૂર અને અતિ આનંદને આપનાર વાણીનો વિસ્તાર કર્યો છે – તે વાણી તમારું સંરક્ષણ કરો

૨. ભાવના વગર વિદ્વાનોનાં મનમાં પણ શાંતિરૂપ અમૃતનો રસ (શાંતસુધારસ) જાગતો નથી–પ્રગટતો નથી અને આ મોહ તેમ જ સંસારરૂપ ઝેરથી ભરેલા સંસારમાં એ (રસ) વગર લગારમાત્ર પણ સુખ (જેવું કાંઈ) નથી

૩. બુદ્ધિમાનો! વિચારકો! આ સંસારમાં રખડપટ્ટો કરવાના થાકથી તમારું મન ઊંચું થઈ ગયું હોય અને જેનો કદી નાશ ન થાય એવું (અનંત) અંત–છેડા વગરનું (સ્થાયી) સુખ પ્રાપ્ત કરવા સન્મુખ તમારું મન થયું હોય તો સુંદર ભાવનાઓથી ભરેલ મારો **શાંતસુધારસ** ગ્રંથ (શાંત અમૃતરસ) સાંભળો

૪. સુંદર ચિત્તમંદિરના માલિકો! વિદ્વાનો! તમારા કાનોને પવિત્ર કરનાર બાર ભાવનાઓને તમારાં મનમાં ધારણ કરો, જેને પરિણામે સારી રીતે જણાયેલી (સુપ્રસિદ્ધ) સમતારૂપી કલ્પવેલડી – જેનો પ્રસાર અત્યારે મોહરાજે ઢાંકી દીધો છે અને વસ્તુત જેની અદ્‌ભુત શક્તિ (ગતિ) છે તે – તમારામાં ઊગી આવે – મૂળ ઘાલીને વધતી જાય.

૫. ઇંદ્રિયના વિષયોમાં ખૂબ લંપટ થયેલ પ્રાણીઓના મન જેમાંથી આર્ત્ત અને રૌદ્ર[2] પરિણામરૂપ અગ્નિથી ભાવનારૂપ વિવેકનું ચાતુર્ય બળી–ઝળી ગયેલું હોય છે તેવા મનમાં **સમતાનો અંકુર ક્યાંથી** મૂળ ઘાલે? કેમ ઊગી નીકળે?

૬. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લઈને અતિ નિપુણ થયેલો જે પ્રાણીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતના વરસાદથી અતિ સુંદર થયેલ રમણીયતાનો આશ્રય કરે છે એટલે કે જે જ્ઞાનવાન

---

૧ **આશ્રવ**–કર્મને ગ્રહણ કરવાના માર્ગો પાંચ છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ એ દ્વારા કર્મ આત્મા સાથે જોડાય છે અથવા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ રૂપ પાંચ આશ્રવો છે

૨ **આર્ત્ત**—ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગનિદાન અને આગામી ચિંતા **રૌદ્ર**–જીવનાશ, અસત્ય ચૌર્ય અને વસ્તુસંરક્ષણ

પ્રાણીના આશયમા વિવેક ભળેલો હોય છે તેવા પ્રાણીઓથી લોકોત્તર પ્રશમસુખનાં ફળને જન્મ આપનારી સુદર ભાવનારૂપ કલ્પલતાની વેલડી દૂર દૂર રહેતી નથી – તેની નજીક આવતી જાય છે.

૭–૮ આત્મન્ ! નીચેની ભાવનાઓને ભાવવાથી તું સંસારમાથી મુક્ત થઈ શકીશ તે ભાવનાઓ આ પ્રમાણે —

(૧) **અનિત્યતા** (પદાર્થોના સંયોગ–સબધ સર્વે થોડા વખત માટેના છે.)

(૨) **અશરણતા** (પુદ્ગળનો સબધ સંકટ હરનાર, શરણ આપનાર કે શાંતિ કરનાર નથી.)

(૩) **ભવ (સંસાર)** (ચાર ગતિરૂપ સંસારનુ સ્વરૂપ વિચારવુ–ભવભ્રમણ સમજવુ.)

(૪) **એકત્વ** (આ પ્રાણી એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે–એ વિચારવુ.)

(૫) **અન્યત્વ** (શરીર આદિ સર્વ આત્માથી પર છે–પારકુ છે એવી વિચારણા.)

(૬) **અશૌચ** (શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે તેનો સાચો ખ્યાલ)

(૭) **આશ્રવ** (કર્મબધનના સ્થાનો, તેની પ્રણાલિકા અને તે સબધી વિચારણા.)

(૮) **સંવર** (આવતા કર્મોને રોકી રાખવાના માર્ગોની વિચારણા)

(૯) **કર્મનિર્જરા** (બાધેલા કર્મોને ભોગવ્યા વગર ખપાવવાના માર્ગો)

(૧૦) **ધર્મભાવના** (પરસ્પર અવિરોધીપણે ધર્મસ્વરૂપનુ વિશિષ્ટ ચિંતવન)

(૧૧) **લોકસ્વરૂપ** (આ વિશ્વની માંડણી, રચના અને સ્થાનનો ખ્યાલ)

(૧૨) **બોધિદુર્લભતા** (ધર્મસામગ્રી–સમકિતની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે તેની વિચારણા)

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમના શ્લોકોનો વિસ્તરાર્થ)

૧. એક મહાન જંગલ છે ગાઢ અરણ્ય છે. ભયંકર વન છે એમા ઝાડીનો પાર નથી. નિરંતર લીલોતરી ઊગતી જાય છે અને નાશ પામતી જાય છે. એ એટલુ વિશાળ છે કે એનો પાર આવતો નથી, એનો છેડો દેખાતો નથી, એમાથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડતો નથી. એમા વૃક્ષ, લતા અને છોડવાઓ એવા આડાઅવળા ચોતરફ વીંટળાઈ અંદર અંદર ગૂંચવાઈ ગયા છે કે એ દરેક જગ્યાએ ઘણુ ગહન ઊંડુ દેખાય છે જ્યા જોઈએ ત્યા ઊંડાણુ, ઝાડી અને અચોક્કસ રીતે વધતી અને વધતી લીલોતરી દેખાય છે. માથે સખત વાદળા ચઢયા છે, મેઘાડંબર ગાજી રહ્યો છે, પ્રકાશને અટકાવી રહ્યો છે અને વાદળામાથી અવારનવાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે કોઈ કોઈવાર છાટા પડે છે, કોઈ કોઈ વાર મુશળધાર વરસાદ પડે છે, કોઈ કોઈ વાર ઝડીનો વરસાદ પડે છે, આખા જંગલમા ભયંકર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે, રસ્તો પણ દેખાય નહિ એવુ તિમિર ચોતરફ પ્રસરી રહ્યુ છે અને અંદરની દોડાદોડમા ક્યા જવુ અને કઈ બાજુએ ચાલવુ તેની કાઈ કળ પડતી નથી.

આવા ગાઢ જંગલમા આ પ્રાણી ભૂલો પડ્યો છે તેના જેવા અનેક પ્રાણીઓ ચારે તરફ રખડે છે. એ ક્યાં જાય છે ? – એનુ એમને ભાન નથી એ શા માટે રખડે છે ? – એનો એને ખ્યાલ નથી. એ અંધકારમા અહીથી ત્યા અને ત્યાથી બીજે એમ રખડયા કરે છે, નવા નવા રૂપો ધારણ કરી નાટકો કરે છે અને સાચુ સુખ શુ છે અને ક્યા છે તેનો વિચાર કર્યા વગર ક્વચિત્ માન્યતાના સુખમા અને મોટે ભાગે રખડપટ્ટીના ત્રાસમા નવા નવા વેશ લઈ આટા માર્યા કરે છે. એને દિશાનુ ભાન નથી, એ ક્યા છે તે સમજતો નથી અને એને નીકળવાનો રસ્તો સૂઝતો નથી – જડતો નથી અને ક્વચિત્ કોઈ વિરલને એવો માર્ગ જડે, તેને તેઓ ગાંડો કે બાવરો ગણી એની વાત તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

આવા જંગલમા ભૂલા પડેલા અને કોઈ જાતના ધોરણ વગર ચારે તરફ દોડાદોડ કરનારા પ્રાણીઓને તેઓની દોડાદોડી મટાડનાર કોઈ પુણ્યાત્મા માર્ગદર્શક થાય છે એ એની અનુપમ વાણી વડે રખડપટ્ટી અટકાવવાના રસ્તા બતાવે છે એવા મહાપુરુષને પ્રથમ કરુણા આવે છે એમને મનમા એમ થાય છે કે આ બિચારા મહાજંગલમા બરોબર ભૂલા પડેલા છે અને હેતુ કે સાધ્ય વગર નકામા રખડયા કરે છે આવા પ્રાણીઓ ઉપર સાચી દયા લાવી એ કરુણારસના ભંડાર મહાપુરુષો અમૃત જેવી વાણી વડે એ રખડપટ્ટો અટકે એવા ઉપાયો બહુ પ્રેમભાવે બતાવે છે અને તેમ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ ભટકનારાની ભટકામણ અટકે અને તેઓનો અચળ સ્થાનમા સ્થિર વાસ થાય એ જ હોય છે.

ભવાટવીમા ભૂલા પડેલાને ખરેખર આનદ ઉપજાવે અને તેમને હંમેશને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનકે પહોચાડે તેવી સુદર પરિસ્થિતિ આ થઈ. આવી વાણી જો કોઈની હોય તો ખરેખર તે વદ્ય છે અને આનદપ્રદ છે. આવી વાણીનો પ્રસાદ જ એવો અપ્રતિહત છે કે એનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે સર્વ રખડપટ્ટો અટકાવનાર આવી વાણી તમારુ રક્ષણ કરો!

આ સસાર એ ખરેખર અટવી છે. હિદમા ગાઢ જંગલો પૂર્વે ઘણા હતાં ને માઇલો સુધી એટલા લાબા હતા કે એક વાર જો મુસાફર એમા ભૂલો પડે તો એનો પત્તો લાગે નહિ એ અદર ને અદર રખડ્યા કરે–ભમ્યા કરે એની ગાઢ ઝાડી અને અદર રહેલા ભયકર પ્રાણીઓનો એ અનેક રીતે શિકાર બને અને હેરાન–હેરાન થઈ જાય. અત્યારે બહુ થોડા જ જગલો રહ્યા છે, તેમા પણ દરેકમા રસ્તા બનાવ્યા છે, છતા અટવીની ગાઢતા અત્યારે પણ મુઝવે તેવી હોય છે જર્મની અને અમેરિકામા ઘણા મોટા જ જગલો હાલ પણ મોજુદ છે.

આ સસારને અટવી સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેમ છે ગ્રથકર્તાએ ચાર વિશેષણો મૂક્યા છે તે સાર્થક છે અને સમજવા યોગ્ય છે આપણે તે સક્ષેપથી જોઈ લઈએ. 'નિરંધ્ર'· આ સસાર–અટવીમાથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ જડે તેમ નથી એ એવી મોટી વિશાળ અટવી છે કે અદર અદર આટા માર્યા જ કરે, પણ એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ જડે નહિ. 'રંધ્ર' એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ

'પરિગલત્ પચાશ્રવાલોધરે' વળી એ સસાર-અટવીને પાચ પાચ પ્રકારના આશ્રવરૂપ વાદળા નિરતર વરસ્યા કરે છે પાચ આશ્રવો એટલે આત્માની સાથે કર્મને ગ્રહણ કરવાનુ કાર્ય કરનાર પ્રસગો એ કર્મને આવવાના નળો છે અથવા પરનાળીઆ છે જેમ કૂવામાથી કાઢેલ જળ નીક અથવા પરનાળ કે નળ મારફત ખેતરમા આવે છે તેમ આત્મક્ષેત્રમાં આ આશ્રવોદ્વારા કર્મો આવે છે એ આશ્રવો બહુ આકરા અને સમજી રાખવા જેવા છે. એના મુખ્ય પાચ પ્રકાર છે અને ઉપભેદ ૪૨ છે. એનો વિસ્તાર સાતમી ભાવનામા આગળ ઉપર થશે ૪૨ ભેદ અત્ર ટૂકામા કહીએ તો (૧) પાચ **મિથ્યાત્વ**[1] એટલે અજ્ઞાન (૨) પાંચ **'અવિરતિ'** એટલે ત્યાગભાવનો અભાવ (૩) ચાર **'કષાય'** એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ (૪) ત્રણ **'યોગ'** એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ અને (૫) ૨૫ **'ક્રિયા'** એટલે શારીરિક વગેરે પ્રવૃત્તિ કરતી વખત થતા દોષો આ પાચ પ્રકારના આશ્રવો સસારઅટવી માથે નિરતર લટકી રહેલા છે. એ ખરેખર વાદળાનુ કાર્ય જ કરે છે વાદળાના કાર્ય બે છે વરસવુ અને પ્રકાશને અટકાવવો આશ્રવો આખો વખત આ બે કાર્ય બરાબર બજાવે છે એ આત્મભૂમિકા ઉપર વરસ્યા જ કરે છે અને વરસીને ભવાટવીને લીલીછમ રાખે છે અને આત્માને કર્મવડે ભારે બનાવે છે. એ એના ભાવને બરાબર ભજવે છે અને આત્મજ્યોતિના પ્રકાશ ઉપર એ અધકારની છાયા નાખે છે એ એનુ કાર્ય કેવી રીતે કરે છે તે આપણે

૧. આશ્રવતત્ત્વમા પાચ પ્રકારના મિથ્યાત્વને બદલે પાચ ઇંદ્રિયો કહેલ છે અને કર્મબધના હેતુમા પાચ મિથ્યાત્વ લીધેલ છે

સાતમી ભાવનામા વિસ્તારથી જોશુ. અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી છે કે ભવાટવી ઉપર પાચે આશ્રવો આણો વણત વરસ્યા જ કરે છે. 'પરિ' ઉપસર્ગ મૂકવામા ભારે ખૂબી કરી છે. 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અથવા હ મેશા એટલે એ પાચે આશ્રવરૂપ વાદળા કોઈ કોઈ વાર વરસે છે એમ નથી, પણ સદા વરસતા રહે છે અને ચારે તરફ–આ ણી ભવાટવીમા વરસ્યા કરે છે.

'નાનાકર્મલતાવિતાનગહને'–વળી એ ભવાટવીમા આશ્રવોનો વરસાદ વરસે છે એટલે તો નવા કર્મો આવે છે તેની વાત થઈ, પણ તે પહેલા તે અટવી અનેક પ્રકારનાં કર્મરૂપ લતા-ઓથી ખૂબ ગાઢ–ગહન થઈ રહેલી છે. એટલે કે એમા પ્રાણીઓની સાથે અનેક પ્રકારના કર્મો લાગી રહેલા છે. કર્મોના પ્રકાર અનેક છે અને એના વિપાક પાર વગરના છે એનુ આખું નાટક ચિતર્યું હોય તો પુસ્તકો ભરાઈ જાય–તદ્વિષયક ગ્ર થોથી એ જાણી લેવુ. અત્ર વાત એ છે કે—આ સ સારઅટવી ખૂબ ગીચ–ગાઢી થઈ ગયેલી છે, કારણ કે એમા કર્મના જાળાઓ ખૂબ પથરાઈ ગયાં છે અને ચારે તરફ આડા–અવળા પડયા છે. એક વડના ઝાડની વડવાઈઓની વાત બાજુ ઉપર રા ખીએ, પણ એની શા ખાઓ જોઈએ અને એવા અનેક ઝાડો હોય અને એ પ્રત્યેકને શાખા–પ્રશાખા હોય ત્યારે જ ગલ કેવુ ઘનઘોર અને ગાઢ થઈ જાય તેનો ખ્યાલ જરૂર આવે. આ સ સારઅટવી અનેક પ્રકારની કર્મરૂપ લતા-ઓથી ખૂબ ગાઢ બનેલી છે

'મોહાન્ધકારોદુરે–' વળી આટલેથી વાત પતે તેમ નથી આખી અટવીમા ભય કર અ ધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. મોહરાજાનુ કાર્ય અ ધારુ ફેલાવવાનુ છે. એ રાગ–દ્વેષની મારફત કષાયો, નોકષાયો અને ઇન્દ્રિયોને એટલો અવકાશ આપે છે કે પ્રાણી એની નિદ્રામાં અથવા નશામા પડી પોતે કોણ છે અને કયા છે એ પણ વીસરી જાય છે અને એના વિવેકચક્ષુ નાશ પામી જાય છે. 'આખ વિના અ ધારુ' થાય તેવી એની દશા થાય છે અને એ અ ધ-કારમા ફાફા મારે છે એ શુ કરે છે અને શુ બોલે છે અને શો વિચાર કરે છે એનુ પણ એને કાઈ ભાન રહેતું નથી અંધારી ઘોર રાત્રિમા અચાનક જાગી જતા દરવાજે શોધવા માટે જે ફાફા મારવા પડે છે તેવી એની દશા થાય છે. મોહરાજાનો કરેલો અ ધકાર એવો પ્રગાઢ હોય છે કે એ અ ધકારમા પ્રકાશની આશા રા ખવી એ ઘણી મુશ્કેલ બાબત છે.

એક ભય કર જ ગલ છે એમા ઝાડી, લતા, ઝાખરા, ડાળીઓનો પાર નથી, એમા ચારે તરફ અ ધકાર વ્યાપેલો છે, એમા માથે વાદળા ચઢી આવેલા છે અને નિર તર વરસ્યા કરે છે. એમાથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી આવી જ સ સારઅટવી છે એમા નાના પ્રકારના કર્મની ગીચ ઝાડી છે, એમા મોહરાજાએ વળી ખૂબ અ ધકાર ફેલાવ્યો છે, એની ઉપર આશ્રવરૂપ વાદળો વરસ્યા જ કરે છે અને એમાથી બહાર નીકળવાના રસ્તા દેખાતા નથી, જડતા નથી, પત્તો લાગે તેવી સ્થિતિમા સાધારણ રીતે નથી

આવી સંસારઅટવીમા આ પ્રાણી – અનેક પ્રાણીઓ રખડ્યા કરે છે. અંધકારમા ફાંફા મારે છે, આશ્રવોનો સંગ્રહ કરે છે, એના જળથી કર્મનો વિસ્તાર વધારે છે અને બહાર જવાનો માર્ગ શોધતા નથી, કદાચ સાપડે તો તેને ઓળખતા નથી અને નિરંતર દોડાદોડ કરી રખડ્યા કરે છે. કોઈ વાર ઉપર જાય છે, કોઈ વાર નીચે જાય છે અને કોઈ વાર આડાઅવળા રખડે છે. એ સંસારઅટવી કેવી છે તેનુ સ્વરૂપ આપણે આગળ અગ્યારમી ભાવનામા વધારે જોશું

આખો વખત – અનાદિ કાળથી આવી ભવાટવીમા રખડતા ભૂલા પડેલા આપણે સર્વ છીએ આપણે ચારે તરફ વગર અર્થની દોડાદોડ કરી રહ્યા છીએ અને ચારે તરફ આખો વખત નાચતા ફરીએ છીએ. કોઈ પૂછે કે ક્યાં ચાલ્યા ? તો કાઈ સમજતા નથી, સમજાય તેવો જવાબ આપી શકતા નથી, પણ પાછી દોડાદોડ ચાલુ રાખીએ છીએ

વાત એટલી હદ સુધી બને છે કે ઘણાખરા પ્રાણીઓ તો રખડીએ છીએ એ વાત પણ જાણતા નથી, જાણે તો માનતા નથી, સાચુ સુખ ઓળખતા નથી, જરા સુખ જેવો ભાસ થાય, કાઈક સગવડ મળે કે તેને સુખ સમજી તેમા મોજ માણે છે અને ઉપર–નીચે આડાઅવળા ચક્કર ચક્કર ફર્યા જ કરે છે

કોઈ કરુણારસથી ભરેલા મહાપુરુષો જોની એ સ્થિતિ જુએ છે તેઓએ પણ અનેક ભ્રમણપરંપરામાથી પસાર થવા બાદ મુખ પ્રયાસ કરી પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવેલો હોય છે. પોતે સાચુ સુખ કયારે અને કેમ મળે તે બરાબર સમજી ગયેલા હોય છે એવા મહાપુરુષોને 'તીર્થંકર' કહેવામા આવે છે જેની મદદ વડે આ સંસાર–સમુદ્ર તરી શકાય તેવાં ધર્મસાધન, સમુદ્રને અંગે **તીર્થ** કહેવાય અને એવા તીર્થનું સ્થાપન કરનાર **તીર્થંકર** કહેવાય છે એ મહાન્ શુદ્ધ સત્ત્વશાળી મહાત્માઓ કરુણારસથી ભરેલા હોય છે. એમની કરુણા કેવા પ્રકારની હોય છે તે આગળ પદરમા પ્રકરણમા બતાવવામા આવશે અસાધારણ વીર્ય અને શક્તિને પ્રભાવે તેઓ વસ્તુસ્વરૂપ જાણી ગયેલા હોય છે અને વસ્તુને ઓળખ્યા પછી તે કરુણારસની પ્રસાદી તરીકે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી હકીકત પ્રાણીઓને બરોબરી ભાવદયાથી બતાવે છે

એ જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનુ પ્રકાશન કરે છે ત્યારે શાંતરસની ખરી જમાવટ થાય છે પ્રાણીઓ પોતાના કુદરતી વૈર પણ વીસરી જાય છે અને આખા વાતાવરણમા શાંતિ જામે છે એ અતિ મધુર વાણી વડે જ્યારે પોતાને સમજાયેલું સ્વરૂપ જનસમાજ આગળ રજૂ કરે છે ત્યારે શાંતિનો વરસાદ વરસતો હોય છે અને અતિશાંત પરિસ્થિતિની વચ્ચે તેઓ અતિ મીઠા શબ્દોમા પ્રેમ ઊપજે તેવી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે.

એમની વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાની પદ્ધતિને અમૃતરસના પ્રસાદ સાથે સરખાવી શકાય. જાણે પરમાત્માના મુખમાથી અમૃત ઝરતુ હોય એવી તદ્દન શાંત વાણી માલકોશ રાગમા નીકળે છે અને એના પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્ય શ્રોતાને એ શાંતરસમા ઝબોળી દે છે મહાત્મા

પુરુષોના સન્નિકર્ષનો પ્રસાદ જેણે અનુભવ્યો હોય એને જ એની વિશિષ્ટતા – ઉત્તમતા અને મહત્તા ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. એવા મહાત્મા પાસે જઈએ ત્યારે આપણામા ગમે તેટલો ઉકળાટ હોય તે દૂર થઈ જાય છે, કચવાટ નાશ પામી જાય છે અને ચિત્ત અનિર્વચનીય દશા અનુભવે છે સાધારણ મહાપુરુષો, જેને આપણે યોગી તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમની પાસે જતા પણ કાંઈક આવો અનુભવ થાય છે તો ખુદ તીર્થાધિરાજના સાનિધ્યમા કેવી દશા થતી હશે ? કેવી અખંડ શાંતિ વ્યાપતી હશે ? કેવી અનન્ય સ્થિતિ અંદર અનુભવાતી હશે ? તેની વ્યાખ્યા કરવી અશકય છે.

આવી અમૃતરસને વરસાવનારી વાણીમા અસાધારણ બળ હોય છે એક સાધારણ સારો વક્તા પણ શ્રોતાસમાજને દોરવી શકે છે તો પછી જ્યા શમરસના ઘૂંટડા ભરાતા હોય, જ્યા શાંતિજળના કુવારા ઊડતા હોય, જ્યા શાંત જળના જળકણો ચારે તરફ ઊડી રહ્યા હોય અને જ્યા આખા વાતાવરણમા શાંતિ અને શમની વિભૂતિઓ જામી ગઈ હોય ત્યા શી સ્થિતિ થાય ? એ વાણીનુ બળ કેવુ હોય ? પાત્રીશગુણયુક્ત એ વાણી હૃદયની આરપાર ઊતરી જાય અને મનને હલાવી નાખી શાંતિમા તરબોળ કરે એમા જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી વળી એ વાણી અતિ 'રમ્ય' છે, એ સાભળતા મનને અને કાનને આનંદ ઉપજાવે તેવી છે, મનને વશ કરી લે તેવી છે અને આખા જીવનને ઝણઝણાટ કરાવે તેવી હોઈ ખૂબ વિનોદ કરાવનારી છે. પ્રાણીને રમ્ય ભાષા સાભળવી ગમે છે, કર્કશતા હોય તો મજા આવતી નથી ભગવાન બોલે ત્યારે તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કદી કરતા નથી. એ 'દેવાનુપ્રિય', 'ભવ્ય' આદિ સુંદર શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પ્રાણીને ઉપદેશ આપે છે. એમની ભાષા કેટલી પ્રિય–રમ્ય હોય છે તે તેમનો કોઈ પણ ભાષાપ્રયોગ વિચારવાથી બરાબર સમજાય તેવું છે વળી દરેક પ્રાણી પોતાને સમજાય તેવી ભાષામા ભગવાનનો ઉપદેશ સાભળે એટલે એને તેમા રસ પડે છે. પરમાત્માની વાણીના પાત્રીશ ગુણો આ સ્થળે વિચારવા યોગ્ય છે એ કારણે એ ભાષા ખૂબ 'રમ્ય', વિનોદકારી અને આનંદ આપનારી લાગે છે.

આવી અસાધારણ બળવાળી વાણી પ્રગટ કરવાનુ કારણ એક જ હોય છે ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા ભયંકર વન–જંગલમા ભૂલા પડેલા–રખડપટ્ટે ચઢેલા પ્રાણીઓને સ્થિર કરવા, એમનો રખડપટ્ટો અટકાવવો અને એમને આ ભવપ્રપંચમાથી મુક્ત કરી નિરંતરની શાંતિ મળે એવી સ્થિતિ સમજાવવી.

આવી વાણી તમારુ રક્ષણ કરો ! ગ્રંથકર્તા કહેવા માગે છે કે અસાધારણ વીર્યવતી એવી ભગવાન શ્રી તીર્થંકરદેવની વાણી તમારુ રક્ષણ કરો. ભાવ એ છે કે–શ્રી તીર્થાધિરાજની એવી સુંદર શાંત વાણી ભવાટવીમા ભટકવાથી દૂર રહેવાનુ તમને બળ આપો !

ગ્રંથના આરંભમા (૧) આશીર્વાદ, (૨) નમસ્કાર અથવા (૩) વસ્તુનિર્દેશ એ ત્રણ અથવા ત્રણમાની એક બાબત બતાવવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે **आशिर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्** એટલે ગ્રંથની શરૂઆતમા કા તો કોઈ પ્રકારનો આશીર્વાદ અપાય છે અથવા કોઈ ઇષ્ટદેવને

નમસ્કાર કરવામા આવે છે અથવા ગ્રથમા કયો વિષય છે તેનો પ્રસ્તાવ કરવામા આવે છે આ પ્રાચીન આર્ય પદ્ધતિ સર્વથા પૂર્વકાળના ગ્રથોમા સ્વીકારાયેલી જોવામાં આવે છે

ગ્રથકાર શ્રી **વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે** આ ત્રણે બાબતોનો સમાવેશ આ પ્રથમના શ્લોકમા કર્યો જણાય છે 'તમારુ રક્ષણ કરો' એમ કહીને તેઓશ્રીએ હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ મહાપુરુષ તીર્થાધિરાજને નામે આપ્યો છે. આ આશીર્વાદ થયો.

તીર્થાધિરાજને 'કારુણ્યપુણ્ય આત્મા' કરુણાભાવથી પવિત્ર થયેલ આત્માવાળા બતાવીને અને તેઓશ્રીએ કરેલો વાણીનો પ્રસાર રમ્ય છે, આનદ ઉત્પન્ન કરનાર છે, સાભળતા વિનોદ કરાવે તેવો છે અને કાન અને મનને રસમા તરબોળ કરે તેવો છે એ દ્વારા તીર્થાધિરાજને એમણે હૃદયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો છે અને વસ્તુનિર્દેશ તેમણે 'સુધારસકિર' શબ્દથી કર્યો જણાય છે. આ ગ્રથમા શાતસુધા – શમઅમૃત ભર્યો છે. એનુ નામ શાતસુધારસ છે અને એ વિષય આ ગ્રથમા આવનાર છે એનો અત્ર દિગ્દર્શન પ્રરતો નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રસ્તાવનામા એ હકીકત–વસ્તુનિર્દેશ હજુ વધારે કરવાનો છે, અત્ર તો માત્ર તેને સૂચવેલ જ હોય તેમ જણાય છે આવી સુદર રીતે ગ્રથની શરૂઆત કરવામા આવી છે ભવાટવીની વિષમતા બરાબર લાગુ પડતા ચાર વિશેષણોથી બતાવી તેમા ભૂલા પડેલાને ઠેકાણે લાવનારનુ અદ્ભુત, દૂર, મુદ્દાસરનુ વર્ણન કરી એમની અમૃતસરખી વાણીની પ્રશ સા કરતા અને એનો પાલનસ્વભાવ બતાવતા એમણે વિષયનિર્દેશ કરી દીધો છે અને સાથે જણાવી દીધુ છે કે પોતે જે 'શાતસુધારસ' ગ્રથની રચના કરે છે તે અસાધારણ આત્મબળવાળા અને કરુણારસના ભડાર શ્રી તીર્થરાજની અમૃત વાણીને અનુસરે છે અને જે વાણીનો પરમાત્માએ વિસ્તાર કર્યો છે એ જ વાણીને અનુસરી પોતે પણ એના ભાવને બતાવશે. એ સુધારસ–અમૃતરસ કેવી ભૂમિકા ઉપર જામે–જાગે તે હવે બતાવે છે

૨ આ ગ્રથનુ નામ **'શાંતસુધારસ'** શાતરસનુ રસત્વ સાહિત્યમા મહાપ્રયાસે સિદ્ધ થયુ. એ રસ કાઈ સાધારણ રમતની ચીજ નથી, એ પ્રાપ્ત કરવો એ કાઈ બચ્ચાના ખેલ નથી, એ કાઈ હામઠ–લામઠના કામ નથી. એ શાતરસ જાગે કેવી રીતે ? કોને જામે ? અને ક્યારે જામે ? એ વાત ગ્રથકર્તા પોતે જ કહે છે. એને ગ્રંથનો વિષય પ્રતિપાદન કરવો છે એટલે એની સાથેનો સર્વ સ બ ધ તેને બતાવવો જ રહ્યો. બહુ ભવ્ય રીતે એ પોતાની હકીકત રજુ કરે છે. તેની પ્રતિપાદનશૈલી પણ બરોબર વિચારવા યોગ્ય છે

આ આખો સ સાર મોહ અને વિષાદે ઉત્પન્ન કરેલા ઝેરથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયેલો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, શોક, કામભોગ વગેરે મનોવિકારોને પરિણામે પ્રાણીની નિર્ણયશક્તિમાં જે ઉલટભાવ આવે છે અથવા તો નિર્ણય–શક્તિ કુઠિત થઈ જાય છે તે મોહ–અજ્ઞાનજન્ય છે આ 'મોહ'નુ સામ્રાજ્ય આખા જગત પર ચાલે છે બુદ્ધિ અને નિર્ણય–શક્તિમાં ભેદ પાડવો એ મોહનું કાર્ય છે 'હું અને મારુ' એ એનો મંત્ર છે 'વિષાદ' પણ મોહને પરિણામે જ આવે છે. માદા પડીએ ત્યારે ખૂબ વિષાદ થાય છે અને જાણે કોઈ

દિવસ જન્મ્યા જ ન હોઈએ તેવુ લાગે છે સગા–સ્નેહીના દુ ખથી કે મરણથી પણ વિષાદ થાય છે. આ મોહરાજા રાગ–દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે, તે બને મળીને ચાર કષાય ઉત્પન્ન કરે છે અને એને લઈને આખા જીવનમા ઝેર ભરાઈ જાય છે. બારુ–બાદુ થયેલુ જીવન બુદ્ધિનો વિપર્યાસ કરે છે અને વિષાદ–શોક જીવનને કડવુ બનાવે છે આ મોહ અને વિષાદનુ ઝેર આખા જગતમા ભરેલું છે. માત્ર એની જરા ઉપર જઈ અવલોકન કરીએ તો જ આ ઝેર સમજાય–ઓળખાય તેમ છે.

આવા ઝેરથી ભરેલા સસારમા **શાંતસુધારસ** પ્રાપ્ત કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એનાં સ્વપ્ન આવવા પણ મુશ્કેલ છે. અરે! ટૂકામા કહીએ તો એનો ઝબકારો થવો પણ અશક્ય છે. હવે શાતરસની પ્રાપ્તિ વગર તો આ દુનિયામા કાઈ બરો રસ પડે તેવુ નથી બાકીના સર્વ રસો તો ક્ષણિક છે, આવીને–ઝબકીને ઊડી જનારા છે અને દુનિયાદારીમા કહેવત છે કે 'રસના તો ચટકાં હોય, કાઈ કુંડાં ન હોય', એ કહેવતને બરી કરનારા છે ચટકા પણ ઉપર ઉપરના અને આવીને બસી જનારા હોય છે શાતરસ જ બરો, લાબા વખતનો અને ચિરસ્થાયી અસર મૂકી જનારો છે.

આવો શાતરસ અદર જાગે કેમ? જામે કેમ? અને ટકે કેમ? દુનિયાની નજરે ડાહ્યા લાગતા માણસોને બરાબર જોઈએ તો તેઓમાના ઘણાબરા એક અથવા બીજા મનોવિકારને વશ હોય છે. કોઈ સલાહ લેવા લાયક લાગતા હોય છતા પોતાના ધન કે બુદ્ધિના મદમા પડેલા હોય છે, કોઈ લોભને વશ હોય છે, કોઈ સ્ત્રીના પાશમા પડેલા હોય છે, કોઈ 'મરી ગયા–મરી ગયા' એવુ માની નિરતર કકળાટ કરતા હોય છે કોઈ ખોટા દબી હોય છે, કોઈ ધમાલીઆ હોય છે, કોઈ ક્રોધી હોય છે, કોઈ મશ્કરા હોય છે, કોઈ બીકણ હોય છે, કોઈ વાત વાતમા છીકી જનારા હોય છે અને કોઈ ઉપરથી સભ્ય જણાતા હોય પણ તેના જીવનનો અભ્યાસ કરતા અતિ ક્ષુદ્ર–તુચ્છ–પામર માલૂમ પડે છે આવા માણસોમા શાતરસ કેમ જામે? એ ગમે તેટલુ ભણેલા હોય, ગમે તેવા ગ્રેજ્યુએટ થયેલા હોય, વિશ્વ-વિદ્યાલયની અનેક ઉપાધિઓ ધરાવતા હોય, ન્યાયાસન પાસે અક્કલને ચક્કરમા નાખી દે તેવી દલીલ કરનારા હોય, મુત્સદ્દીગીરીમા સામાને થાપ બવરાવનારા હોય–પણ અતે એનામા શાતરસ જામતો નથી. જામવાની વાત શુ કરવી? એનામા શાતરસ સ્ફુરતો પણ નથી, દેખાવ પણ દેતો નથી, ચમકારો પણ કરતો નથી.

વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે – આ શાતરસ વગર આ જગતમા નામમાત્ર પણ સુખ નથી આપણે સર્વ સુખને ઇચ્છીએ છીએ અને સુખ પાછળ દોડીએ છીએ અને એને મેળવ-વાના વલખા મારીએ છીએ, પણ બરુ સુખ ઓળખતા નથી અને ક્ષણિક સુખ માની તેમા રાચી જઈએ છીએ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ વ્યાધિના પ્રતિકારને આપણે સુખ માની લઇએ છીએ. કદાચ ખાવામા દૂધપાક–પૂરી કે રસરોટલી મળે તો તેમા સુખ શુ? અને હારમોનિયમ, દિલરુબા, નાચ સાથે ગાયન સાભળીએ તેમા સુખ શુ? સ્ત્રી સાથે વિષયાનદ

ભોગવીએ એમા પણ સુખ શુ ? અને ભ્રમરની જેમ ગમે ત્યા રખડીએ એવા ચોરીના ધંધામાં પણ આનદ શો ? આ પ્રાણી ખરા સુખને ઓળખતો નથી અને સમજ્યા વગર સુખના આભાસ પછવાડે દોડ્યા કરે છે. વાસ્તવિક સુખ તો આત્મિક આનદમા છે. એ ચિરસ્થાયી છે અને પછવાડે કચવાટ વગરનુ છે. એ સુખ શાતરસ વગર નામમાત્ર પણ મળતું નથી. આવુ બરુ સુખ મેળવવાનો ઉપાય હવે વિચારીએ.

સુખ મેળવવા માટે કોઈ ગજમાર્ગ સાપડે તો મજા આવે એ સુખ **ભાવનાથી** સાપડે છે એમ જેને અતુલ્ય સુખ મળ્યુ છે તે અનુભવથી કહે છે. આપણે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેના મૂળો શોધવા પડે છે ત્યારે આ ભાવના તે શી ચીજ છે ? તે બરાબર સમજવુ ઘટે. **भाव्यते इति भावना** "સ સાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે મનમા વાર્ંવાર જેનુ સ્મરણ કરવામા આવે અને તે દ્વારા આ સસારબંધનથી આત્માને મુક્ત કરવામાં આવે અથવા આત્માને મોક્ષ સન્મુખ કરવામા આવે તે **ભાવના**"

સમજણ અને જ્ઞાન વગર કોઈ પણ ક્રિયા એના વાસ્તવિક આકારમાં થઈ શકતી નથી. આપણે કોણ છીએ ? ક્યા છીએ ? અને શા માટે છીએ ? અને આ આખા નાટકનો ખરો અર્થ શો છે ? એ બરાબર વિચારવાનુ ક્ષેત્ર ભાવના છે. આપણે પ્રવેશકમા જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તેનો જવાબ ભાવના આપે છે એ ભાવનાને બરાબર વિચારવાનુ કારણ એ છે કે એ દ્વારા આપણે સામે જોવાને બદલે અદર જોતા શીખીએ છીએ અન્યથા આપણને કોઈ પીડા કરે તો આપણે તેના ઉપર ચીડાઇએ છીએ. એવી રીતે દરેક બાબતમા ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરવાની જ આપણને ટેવ છે.

આ ટેવ ભાવનાથી મટે છે ભાવના આપણને અદર જોતા શીખવે છે. વસ્તુને બદલે વસ્તુના કારણ તરફ આપણને લઈ જાય છે. કૂતરાને લાકડી પડે એટલે એ લાકડીને કરડવા દોડે છે, એ તેનુ અજ્ઞાન છે લાકડી કયા ગુન્હાને બદલે પડી તે શોધવાનુ તેને મન જ થતુ નથી મોહરાજાએ પણ આ જગતમા એવુ અજ્ઞાન ફેલાવ્યુ છે કે આપણી દશા તેણે લાકડીને કરડવા દોડનાર કૂતરા જેવી જ કરી નાખી છે જ્યારે આ ગ્રથમા કહેવાની ભાવના ઉપર વાર વાર સ્મરણ–ચિતવન થશે અને વસ્તુ તેમ જ સબધ બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન થશે ત્યારે જ્ઞાનવૃત્તિ અટકશે શાતરસની જમાવટ બરાબર કરવા માટે આ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને આત્માને મોક્ષ પમાડનાર ભાવનાઓ ભાવવી ઘટે

ભાવના વગર વિદ્વાન માણસના મનમા પણ શાતરસ જાગતો નથી, ઊઠતો નથી અને જામતો નથી અને શાતરસ વગર જરા પણ સુખ નથી, તેથી જેને દુનિયાદારીના શૃગાર, હાસ્ય, વીરરસ કરતા પણ બહુ આગળ લઈ જનાર શાતરસનુ મહત્ત્વ સમજાયુ હોય તેને માટે ભાવના બહુ અગત્યની ચીજ છે એ ભાવનાઓ વગર વિદ્વાન પણ સસારમા રખડી પડે છે, એ વગર ભણેલા માણસો પણ સંસારમા આટા મારા કરે છે અને એના વગર શાતરસનો મહિમા એના મગજમા કે વિચારભૂમિકામા આવતો નથી.

'ભાવના' આ ગ્રંથનો વિષય છે, એની શક્તિ કેટલી છે તે અત્ર બતાવ્યુ. ભાવના વગર શાતરસ જામે નહિ અને શાતરસ વગર ખરુ સુખ મળે નહિ. ભાવનાની આ જીવનમા તેટલા માટે કેટલી જરૂર છે? સમજુ ભણેલા–ગણેલાને પણ એને માટે કેટલી ચીવટ રાખવી ઘટે એ બતાવવાની સાથે ગ્રંથકર્તાએ પ્રસ્તાવનામા 'વસ્તુનિર્દેશ' કર્યો છે.

૩. વિદ્વાન બુદ્ધિશાળીને ઉદ્દેશીને એ વાત તદ્દન જુદા આકારમા ગ્રથકર્તા કહે છે એમણે ગ્રથના વિષયની વિશિષ્ટતા બતાવી છે અને શાતરસ વિદ્વાનોમા પણ જામે એ એમની આતરેચ્છા છે

મારા વિચક્ષણ ભાઈઓ ! બુદ્ધિશાળી મહાનુભાવો ! તમે આ સસારમા રખડ્યા કરો છો, આટા માર્યા કરો છો અને હિસાબ વગરના ચક્કરે ચડો છો ઘડીકમા તમે અનેક રૂપે હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, બકરીના વેશ ગ્રહણ કરો છો, વળી કોઈ વાર મગર કે માછલા થાઓ છો. કોઈ વખત કાગડા–પોપટ થાઓ છો, વળી કોઈ વાર વનસ્પતિમાં જાઓ છો, કોઈ વાર જળમા જાઓ છો, કોઈ વાર કીડી, મકોડ, મચ્છર થાઓ છો, વળી કોઈ વાર મનુષ્ય થઈ જાઓ છો તમે આવી રીતે ચોરાશી લક્ષ યોનિમા આટા માર્યા કરો છો તમે આમ ચારે તરફ ચક્કર ચક્કર ફરો છો પણ તેથી તમને ફેર આવે છે – ચક્કર આવે છે? અને તમને ત્રાસ થાય છે? આવા ચક્કરથી તમે બરોબર થાકયા છો? તમને કાઈ કંટાળો આવ્યો છે?

વળી આ સસારમા જરા વાર સુખ મળે, પાછો વિયોગ થાય, હેરાન હેરાન થઈ જાઓ, રડો, કકળો, મુઝાઓ, છાતીના પાટીઆ ભીસાઈ જાય એવા ત્રાસો થાય અને વળી જરા તમારી માનેલી સગવડ મળે એટલે એને તમે સુખ માનો છો, પણ જે સુખ પછવાડે દુખ હોય જ નહી એવુ અનત સુખ તમારે પ્રાપ્ત કરવુ છે કે અત્યારે જે મળે તેમા મ્હાલવુ છે અને આગળ જે થાય તે જોયુ જશે એમ ધારી વાત પડતી મૂકવી છે? તમારા જેવા સમજુની આ ચક્રભ્રમણની દશા હોય? દોડીદોડીને પાછા પડો છો અને વળી પાછા ત્યા જ આટા મારો છો! તમારા જેવા વિદ્વાન, પાચ માણસમા પૂછવા લાયક માણસની આ દશા હોય? તમારે ખરુ સુખ બરોબર મેળવવુ છે? છેડો કદી ન આવે અને સુખ, સુખ અને સુખ અનુભવો એ દશા પ્રાપ્ત કરવી છે?

જો તમને આ રખડપટ્ટી પર બરોબર ખેદ આવ્યો હોય અને તમારા મનમા સાચુ સુખ હમેશને માટે મળે એવી ઇચ્છા તીવ્ર સ્વરૂપે થઈ હોય તો હુ તમને તેનો રસ્તો બતાવુ. તમે બરોબર આતુર હો તો મારી પાસે તેનો રસ્તો છે

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે મે આ મારા **શાંતસુધારસ** ગ્રથમા શુભ ભાવનાઓનો રસ ઠાસી–ઠાસીને ભર્યો છે એ તમે બરાબર સાભળો. એમ કરશો એટલે તમારી જે ખેદ દૂર કરવાની અને અવિનાશી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એ સફળ થશે એ ભાવના કઈ કઈ છે અને તે ભાવવાનુ પરિણામ શુ આવશે તે આગળ આ પ્રસ્તાવનામા જ ગ્રથકર્તા કહેવાના છે

અહીં 'મારો આ ગ્રંથ સાભળો' એમ કહેવાનો હેતુ જિજ્ઞાસા જાગૃત કરવાનો છે. મેં આ ગ્રંથમા શાતસુધાનો રસ ઠાસીઠાસીને ભર્યો છે અને એ જેવો 'મે જાણ્યો કે અનુભવ્યો તે તમારે માટે અહી સગ્રહી રાખ્યો છે.'

આ વાક્યમા કોઈ જાતનુ અભિમાન નથી. જેવી ભાવના સિદ્ધર્ષિ ગણીને થઈ હતી કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર–વિમળાલોક અજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને પરમાન્ન ઋણ આપવું, પોતાને ભવિષ્યમા મળ્યા કરે તે માટે આપવુ. આપેલ મળે છે એ ન્યાયે વિશિષ્ટ સ્વાર્થ સાધવા આપવુ, એ જ દશામા વર્તી શ્રી **વિનયવિજય** ઉપાધ્યાય કહે છે કે તમે આ મારો ગ્રંથ સાભળો તમે એ બરાબર સાભળશો તો તમારા સ્થૂળ સતાપ નાશ પામી જશે અને તમને અજરામર મુખ અનતકાળ માટે અવ્યાબાધપણે નિરંતરને માટે મળશે

ખરી રીતે તો આવા ગ્રંથ સાભળવામાત્રથી પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી, પણ ઉદ્ધારની દિશાએ તેને દોરવાનો ઉપાય તો એ જ છે આ પ્રાણી જો આવુ આવુ સાભળતો થાય અને જરા અદર ઊડો ઊતરે તો પછી એનો માર્ગ એને જડી આવે આ વાત માત્ર માર્ગ ઉપર લઈ આવવા ખાતર કહી છે પ્રાણી માર્ગ ઉપર આવે તો પછી એને અનેક રસ્તા ઉઘાડા છે અને એ એને શોધી લઈ શકે તેમ છે. ભાવનાઓનુ બળ એવું છે કે એક વાર જાગી તો પછી અંદર ઊડા ઉતારી દે અને પ્રાણી વિવેક પ્રાપ્ત કરી લે તો પછી સમજુ માટે જરા પણ ચિંતા રહે નહિ માત્ર એ 'હુબગ' ધારી દૂર નાસતો ન ફરે તેટલા પૂરતી આ સાભળવાની પ્રેરણા છે અને આનદ આશય એમા રમણ કરાવવાનો છે

૪ ગ્રંથકર્તા હજુ પણ પોતાની પ્રાર્થના આગળ વધારે છે અહુ સારા શબ્દોમા સુંદર રીતે પ્રેરણા કરે છે ઉપરના શ્લોકોમા પ્રાણીને બુદ્ધિમાન કહ્યો બુદ્ધિથી પ્રાણીને વિવેક આવે છે, પણ તે તેનો સદુપયોગ કરે તો. અહી એ સુદર બુદ્ધિવાળાના મનના વિચારો પણ સુદર હોય છે, તેને ઉદ્દેશીને કહે છે. પ્રાણીને સબોધન કરતા તેને 'સુદર ચિત્તવાળા–સુદર ચિત્તમદિરના માલિક !' એવા મધુર શબ્દે બોલાવે છે આ પ્રાણી અત્યારે તો સસારમા રખડતો ફરે છે અને બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરે છે, છતા ગ્રંથકર્તાનો આશય એને રસ્તે લાવવાનો છે, તેથી એ તુચ્છ શબ્દોમા આમત્રણ કરતા નથી, એ એને નરકાધિકારી કે ભ્રમિત ચિત્તવાળા કે વિષયવિષ્ટામા રમનારા કીડા કહીને બોલાવતા નથી, પણ એને મધુર ભાષામા કહે છે કે તમે સુદર મનોમદિરના માલિક છો, તમે સારાસાર સમજી શકો એટલી બુદ્ધિ-શક્તિના સ્વામી છો, તમે પરોપકાર–સદાચાર–નીતિમાર્ગે તમારા વિચારો દોરવી શકો એટલી તમારી બુદ્ધિ છે અને એવા વિચારો તમે કરી શકો તેમ છો તમે એવા નિર્મળ મનના માલિક છો અને ધારો તો બુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ કરી શકો તેવા છો તેથી જ તમને આમત્રણ કરી, વિજ્ઞપ્તિ કરી. પ્રાર્થના કરી આ અનુભવસિદ્ધ, સાચા સાદા અને તમારા પોતાના માર્ગ પર આવવા તમને પ્રાર્થના કરવામા આવે છે

પ્રાચીન મહાન લેખકો તુચ્છ ભાષામા આમત્રણ કરવાની રીત પસદ કરતા નહોતા વાચનાર કે સાંભળનાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિરુદ્ધ પડી જાય અને ગ્રંથમા આગળ ન વધે તો

લેખકનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે સુંદર લેખકો કદી લોકસમાજને અસાધ્યની કોટિમા ગણતા નથી, પોતાની પાસે સારી વાત હોય છે તે ઘણી મીઠી ભાષામા મુદ્દો ન ચુકાય તેવી રીતે સ્પષ્ટ આકારમા રજૂ કરે છે. ભાષાસૌષ્ઠવ કદી ચૂકતા નથી અને તેને માટે ખાસ ચીવટ રાખે છે

ભવ્ય વિચારકો ! સુંદર મનોમંદિરના માલિકો ! આ ગ્રંથમા કહેવાની બાર ભાવનાઓ તમે તમારા મનમા ધારણ કરો જેમ ધનવાન માણસ પોતાના ગળામા અમૂલ્ય મોતીની માળા ધારણ કરે છે તેમ આ ભાવનારૂપ મૌક્તિકમાળા તમારા મનોમંદિરમા ધારણ કરો હૃદય ઉપર ધારણ કરેલી મોતીની માળા અન્ય જોનારને સુંદર લાગે છે અને પહેરનારની નજરમા આખો વખત રહે છે તેવી જ આ ભાવનારત્નમાલિકાની સ્થિતિ છે એ મનમા ધારણ કરનારને અનંત સુખ આપે છે અને એના વાતાવરણમા રહેનારને અદ્‌ભુત શાંતિ આપે છે એટલા માટે એ ભાવનાવાળા તમારા મનોમંદિરમા ધારણ કરો

એ ભાવનાઓ કેવી છે ? એ 'શ્રુતપાવના' છે એમાથી ઘણા ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે

(૧) એ સાભળવાથી કાનને પવિત્ર કરે તેવી છે ઘણી હકીકત એવી હોય છે કે એ સાભળતા કંટાળો આવે, દુઃખ થાય અને એવી વાત ન સાભળી હોત તો સારુ એવી વૃત્તિ થાય છે આ ભાવનાઓ તો એવી છે કે એ સાભળતા અતિશય આનંદ આપે છે

અહી એક વાત જરૂર કરવા જેવી છે. એ સંબંધી વિશેષ વિવેચન તો ઉપોદ્‌ઘાતમા થશે, કારણ કે એનુ સ્થાન ત્યા છે ગ્રંથકર્તાએ આ બાર ભાવના તથા ધર્મધ્યાનને અનુસંધાન કરાવનાર બીજી મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ બહુ સુંદર રીતે બતાવી છે એમણે પ્રત્યેક ભાવના પર આઠ અથવા નવ સુંદર શ્લોકો ભિન્નભિન્ન પ્રચલિત છંદોમા લખ્યા છે અને તેથી પાઠ કરવામા સુગમ છે એની ભાષા હૃદયસ્પર્શી અને વિચાર કરે તો અંતઃકરણમાં આરપાર ઊતરે તેવી છે વિચાર ન કરે તો પણ કાનને પવિત્ર કરે તેવી તેની શબ્દરચના છે ત્યારપછી પ્રત્યેક ભાવના પર એમણે એક અષ્ટકગીત મૂકયુ છે એ જો એના ચાલુ રાગમા ગવાય તો કાનને ખરેખર અપૂર્વ આહ્‌લાદ આપે તેવો તેનો રાગ છે એ સુંદર રીતે ગવાય છે અને તાલ સુરની કેળવણી વિનાની પણ ચાલુ દેશીમા ગાઈ શકે તેવી તેની રચના છે આ હકીકત પર ચર્ચા તો ઘણી કરવાની છે, તે તેના સ્થાન પર થશે અત્ર કહેવાની વાત એ છે કે એ વિદ્વાનોની ચર્ચા બાજુએ ગણતાં પણ આ ભાવનાઓ કાનને ખૂબ મજા આપે તેવી છે, આનંદ આપે તેવી છે, પવિત્ર કરે તેવી છે

એક વખત કોઈ દેશી રાગો જાણનાર પાસે તેના લય જાણી લઈ, તેમા ગાવામા આવે તો ખૂબ મજા આપે તેવી છે એ ગીતો અસલ ઉસ્તાદી રાગોમા પણ ગવાય તેવા છે અને એના છંદો સાદા સરલ અને ચાલુ હોવા ઉપરાંત એની રચના એવી સરસ છે કે એક બે વખત

છ દોનું પુનરાવર્તન કરી ગયા પછી એ કાન સાથે અથડાયા જ કરશે, અંદર ગાન ઉત્પન્ન કરશે અને ભૂલવા પ્રયત્ન કરવા છતા પણ સ્મરણમાં ચોંટી જશે આનુ નામ 'શ્રુતપાવન' કહેવાય.

(૨) એમા બીજો પણ ભાવ છે એ શ્રુત એટલે સાભળી હોય તો સાંભળનારને પવિત્ર કરે છે. કાન અને કાનનો ધણી એક જ છે, છતા કાનને પવિત્ર કરવા એ જુદી વાત છે, સાભળનારને પવિત્ર કરવો એ જુદી વાત છે, તે વિચાર કરવાથી સમજી શકાશે.

(૩) શ્રુત એટલે જ્ઞાન તીર્થાધિરાજે કહેલુ અને ગણધરોએ ગૂ થેલુ આખુ અનુયોગનુ શાસ્ત્ર જૈન શાસ્ત્રમાં એને 'શ્રુત' જ્ઞાન કહેવામા આવે છે ને શ્રુતજ્ઞાનથી આ બારે ભાવના પવિત્ર થયેલી છે. ટૂ કામા કહીએ તો એ કોઈએ પોતાની કલ્પનાથી ઊભી કરેલી–જોડી કાઢેલી વાત નથી, પણ શ્રુતનો વિષય થયેલી છે અને સિદ્ધ વસ્તુઓમાંથી સિદ્ધહસ્તદ્વારા સાંભળીને નોધાઈ ચૂકેલી છે

(૪) અથવા કોઈનુ જ્ઞાન બરાબર ન હોય તો તેને બરાબર કરી આપનાર, તેનામાં વિવેક ઉત્પન્ન કરનાર અને તેના ઉપરચોટીઆ શ્રુતજ્ઞાનને યથાર્થ શ્રુત કરી પવિત્ર કરનાર હોઈ એ જાતે પરમ પવિત્ર છે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો ફેર અહી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે આવા અનેક અર્થ નીકળી શકે એવો એ શબ્દ છે. ભાવ સમજાય તેવો છે

આવી શ્રુતને પવિત્ર કરનારી બાર ભાવનાઓ મનમાં ધારણ કરો એમ લેખક મહાત્મા કહે છે. ઉપરના (ત્રીજા) શ્લોકમા ભાવનાને સાંભળવાની સૂચના કરી, આ (ચોથા) શ્લોકમાં મનમાં ધારણ કરવાની વાત કરી વાત એ છે કે માત્ર સાભળવાથી લાભ તો થશે, પણ ખરો લાભ તો એને મનમાં ઊડી ઉતારી, એને જીરવવાથી થાય તેમ છે. ભાવના જીરવાય કેમ ? એની કળા પણ આ ગ્રથ વાચવાથી અને એમાં ઊડા ઊતરવાથી સાપડશે

આવી ભાવનાઓને મનમા ધારણ કરવાથી લાભ શો ? અને એનુ પરિણામ શુ ? એ વાત હવે લેખકશ્રી પોતે જ કહે છે

આ સ સાર-અરણ્ય જેનુ વર્ણન પ્રથમ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યુ તેમાં અનેક જાળાઝાખરા વગેરે છે, પર તુ એમા કલ્પવેલડીઓ પણ છે એ શોધવી પડે તેમ છે પણ શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે અને સમતા કલ્પવેલડી તો એવી છે કે એક વખત શોધ કરવાથી એ મળી જાય તો પછી તેની પાસેથી સમતા–શમ–સ વેગ વગેરે અનેક ફળો મળી શકે તેમ છે. કલ્પવૃક્ષનો એવો સ્વભાવ છે કે એ માગનારને માગ્યા ફળ આપે સમતાલતા પાસેથી તો ચારિત્રરાજના પરિવારના અનેક ફળો મળે તેમ છે એના ફળોનુ વર્ણન **ઉપમિતિ-ભવ-પ્રપંચા-કથા**ના પ્રસ્તાવમા વિસ્તારથી કર્યુ છે એ સમતા-કલ્પવેલડીના ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વેલડીને ઉગાડવી જોઈએ અને ઉગાડવા પહેલા એને ઓળખવી જોઈએ.

એ સમતાલતામા અસાધારણ શક્તિ છે. એ કહેવાય છે તો ઠડી–શાંત, કારણ કે સમતાના વાતાવરણમાં શાતિ હોય છે, પણ એની ગતિ અદ્ભુત છે એને અગ્રેજી ભાષામા

Driving power (વેગ–શક્તિ) કહે છે એ વેગ, એ બળ, એ યદૃચ્છા જેને પ્રાપ્ત થાય એની આત્મિક પ્રગતિ ઘણી વધી જાય છે અને એ કર્મનો તો ચૂરો કરી નાખે છે. એ સમતાના પ્રતાપે પ્રાણી અરિહંત–અર્હંત થાય છે, એ કર્મરૂપ દુશ્મનોનો નાશ કરનાર–કાઢી નાખનાર બને છે અને એ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. આવી અદ્‌ભુત શક્તિ સમતાલતામાં છે અને તે સારી રીતે જાણીતી છે. કોઈ ખરા યોગીની સન્મુખ જતા એનો ખ્યાલ આવે છે, મહાત્મા પુરુષોમા એનો સાક્ષાત્કાર દેખાય છે અને ઋષિમુનિઓમા એનો પ્રભાવ એમના વર્તન અને વચનોથી જણાઈ આવે છે જ્યારે માન–અપમાન સરખા ગણવાની ટેવ પડે, જ્યારે પથ્થર અને સુવર્ણ ઉપર સમભાવ થાય, જ્યારે સ્તુતિ કે નિંદા ઉપર એક સરખી વૃત્તિ આવે, જ્યારે સગવડ–અગવડમા મનની એક સરખી વૃત્તિ ટકી રહે ત્યારે ખરી સમતા–શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એનું આબેહૂબ વર્ણન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ શાંતિનાથના સ્તવનમા કર્યું છે. એના પરિણામે કેવી મનોદશા થાય છે તે યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વીતરાગસ્તોત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

આવી અદ્‌ભુત વીર્યવતી સુપ્રસિદ્ધ પરિણામ જણાવનારી સમતાલતા આ ભવ–કાનનમા પ્રાપ્ય છે, પણ અત્યારે એનો વેગ મોહરાજાએ દબાવી દીધો છે–છુપાવી દીધો છે–દાટી દીધો છે. મોહ કષાય વગેરે અનેક વિકારોને જન્મ આપે છે એ વિકારોને પરિણામે પ્રાણી રાગ–દ્વેષમાં પડી જાય છે અને રાગદ્વેષ એ સાચી નિર્બળશક્તિની આડે આવે છે એટલે વાત એ થઈ કે સાધારણ ફળો આપનાર અને સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળી સમતાલતા તમારા સંસાર–અરણ્યમાં–ભવકાનનમા છે, પણ તે તમારામાં મોહના જોરથી ઊગતી નથી–જામતી નથી–વધતી નથી. અને તે કેમ વધે? એના મૂળમા રાગ–દ્વેષ એવુ ઝેર રેડે છે કે એના મૂળો બળી જાય છે અથવા અરધાં–પરધા જળી જાય છે કોઈ લતાના મૂળ બળી જાય એટલે એનો પાયો જ નકામો થઈ જાય છે અને એ વધતી અટકી જાય છે.

જો તમારે આ સમતાલતાને ઉગાડવી હોય, જો તમારે એના ફળ ચાખવા હોય, જો તમારે અત્યારની સર્વ ગૂંચવણનો અંત હંમેશને માટે આણવો હોય તો મહાનુભાવો! તમે આ કહેવાશે તે બાર ભાવનાઓ મનમા બરાબર ભાવો, એને તમારા વિચારક્ષેત્રમાં બરાબર સ્થાન આપો અને એને વાર વાર જમાવો, વગર અટકચે જમાવો, એનો નિરંતર અભ્યાસ કરો અને એને મનોમંદિરમાં સ્થાન આપો વાતનો સાર એ છે કે આ બાર ભાવનાઓ તમે નિરંતર ભાવો

આ શ્લોકમા બાર ભાવનાની વાત કરી છે એ વાત વિચારવા જેવી છે. આ ગ્રંથની અસલ યોજના બાર ભાવના સંબંધી ઉલ્લેખ કરવાની હશે અને પછી બાર ભાવના પછવાડે લખવાનો વિચાર થયો હશે એવુ અનુમાન થાય છે–તે સંબંધી ઉપોદ્‌ઘાત જુઓ

૫. એ સમતાલતા પ્રાપ્ત કરવા જેવી તો ખરી, પણ જ્યા ગામમા પેસવાના જ વાંધા હોય ત્યા એ કેમ બને! મોહરાજાએ એની શી સ્થિતિ કરી છે તે આપણે જોયું.

હવે એનો અંકુર–એનું બીજરોપણ થવામા ઘણો વાધા છે તે બતાવે છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે ગમે તેમ કરીને 'સમભાવ' પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ આ જ ગ્રથના લેખક ઉપાધ્યાય **શ્રી વિનયવિજયજી** ઉપાધ્યાય પુણ્યપ્રકાશના સ્તવનમા કહે છે કે —

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ;
છાર ઉપર તે લીપણુ, આખર ચિત્રામ;
ધનધન તે દિન માહરો.

એમના સમકાલીન ઉપાધ્યાય **શ્રીસઘશોવિજયજી** મહારાજ ક્રોધની સઝાયમા કહે છે કે —

"ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, મુજસ વચન એ પ્રમાણો રે."

એ સમ અથવા શમ શુ છે એનો ખુલાસો પણ સમાષ્ટકમાં શ્રીમદ્યશોવિજયજી આપે છે તેઓ કહે છે —

विकल्पविषयोत्तीर्णं, स्वभावालम्बनः सदा ।
ज्ञानस्य परिपाको यः, स शमः परिकीर्तितः ॥

"વિકલ્પના વિષયથી ઊતરી ગયેલ અને સ્વભાવના અવલબનને ગ્રહણ કરનાર જે જ્ઞાનનો પરિપાક તે શમ કહેવાય છે'

મતલબ, સમભાવ વગર સર્વ ક્રિયા વસ્તુત નકામી થાય છે કચરા ઉપર લીપણ જેવી થાય છે શુદ્ધ કરેલી ન હોય તેવી ભીત ઉપર ચિત્રામણ જેવી થાય છે, એ સમ છે એટલે એમા કોઈ જાતના વિકલ્પો થતા નથી આત્મા એના મૂળ સ્વભાવનુ અવલબન કરે છે. ભણ્યાગણ્યાનુ–સર્વ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનુ ફળ છે અને આખા જૈન શાસનનો સાર છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકારરહિત અને એકસરખા પરિણામ થાય તેને 'સમ' અથવા 'શમ' કહેવામા આવે છે.

હવે મનના વિચાર કરીએ તો સાસારિક પ્રાણીઓના મનમા આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન ચાલ્યા કરે છે બહુ સક્ષેપમાં કહીએ તો તે બન્ને ધ્યાનો અપધ્યાન છે અને તે નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે. આર્ત્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર —

૧ ગમે તેવી વહાલી ચીજનો નાશ થાય તે પછી અથવા પહેલા તેનુ ચિંતવન–**ઇષ્ટનાશ**
૨. ન ગમે તેવી વસ્તુ કે માણસોના સયોગ–ભૂત કે ભાવીના ચિંતવન–ચિંતા–**'અનિષ્ટસંયોગ'**
૩ વ્યાધિ થઈ ગયો હોય તેની ચિંતા, દવા, વ્યાધિ થવાની કલ્પના, મરણભય–**'રોગપ્રતિકાર.'**
૪. મારુ શુ થશે ? હું શેના ઉપર ગુજરો કરીશ ? દુ ખ આવશે તો શુ થશે ? **'નિદાન-કરણ'–આગામીચિંતા.**

રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર —

૧ અન્ય જીવને મારી નાખવાના, દુ ખ દેવાના, કદર્થના કરવા–કરાવવાના વિચાર–હિંસાનુબધી.
૨ જૂઠું બોલવુ, છેતરપિંડી કરવી, ખોટો આરોપ મૂકવો વગેરે વિચાર–મૃષાનુબધી.

૩. પારકા ધન કે ચીજને ઉપાડવા, તેની રજા વગર ચોરી કરવી, ઘાટ ઘડવા–ચૌર્યાનુબંધી.
૪. લોભને તાબે થઈ તૃષ્ણા વધારવી, પરિગ્રહ આશા–તૃષ્ણાના વિચારો કરવા તે–પરિગ્રહાનુબંધી.

આ આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'માં (પૃ ૧૩૧માં) આપ્યું છે. આવાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનના પરિણામો–વિચારઘટનાઓ–ચાલતી હોય તે ખરેખર અગ્નિ જેવી છે. એ ભાવનાશીલ (ભાવુક) વિવેક–સદસદ્વિચારણારૂપ સુંદર મંદિરને મૂળમાંથી બાળી નાખે છે. જ્યાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન એના કોઈ પણ આકારમાં મનમાં વર્તતું હોય ત્યાં ભાવનાશીલ વિવેકરૂપ સૌંદર્યનો નાશ થઈ જાય છે.

જે મનમાં આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાન એના એક પણ પ્રકારમાં વર્તતું હોય છે ત્યાં વિવેકનો નાશ થાય છે.

આ પ્રાણી વિષયમાં લોલુપ છે. એને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ખૂબ આનંદ આવે છે. એનો અનંત ગુણવાળો આત્મા એટલો બધો વિભાવદશામાં પડી ગયો છે કે એને સ્ત્રીસંગ કે સુંદર ભોજન, નવનવ પદાર્થદર્શન કે સુંદર શ્રવણાદિકમાં રાગ થાય છે, તેમાં એ મસ્ત થઈ જાય છે, તેમાં એ એકરૂપ થઈ જાય છે આવા વિભાવદશામાં લપટી ગયેલા આત્માના મનનો વિચાર કરીએ તો એ આર્ત્ત–રૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જઈ એના બળતા અગ્નિમાં ભાન ભૂલી જાય છે, એનો વિવેક નાશ પામે છે અને એ એમાં એટલો લુબ્ધ થઈ જાય છે કે એનામાં સમતા આવતી નથી. અરે! વાત ત્યાં સુધી થાય છે કે એનામાં સમભાવના અંકુરો પણ ફૂટતા નથી. જ્યાં મૂળીઆને અંકુરો પણ ન ફૂટે ત્યાં ઝાડ ઊગવાની તો વાત શી કરવી? અને નાનો છોડ ઊગવાની પણ આશા કેમ રહે?

કોઈ પણ સાદો દાખલો લઈએ મનમાં કોઈ ઉપર વૈર થયું એટલે પછી શા શા વિચાર આવે? કેવા કારસ્થાનો સૂઝે? કેવી યોજનાઓ ઘડાય? કેટલા ગોટા વળે?

અથવા માન મેળવવાની આશા થઈ પછી કેટલા દંભો કરવા પડે? કેવા દેખાવો કરવા પડે? કેટલા ઢાંકપિછોડા કરવા પડે? કેટલા ગોટા વાળવા પડે?

દુનિયાદારીનો એક દાખલો લઈએ આત્માના વિભાવરમણની એક સ્થિતિ કલ્પીએ. પછી જુઓ તો એમાં ગૂંચવણ, ગોટાળા, દંભ, ધમાલનો પાર નહિ રહે વિષયમાં રમવાની લોલુપતા હોય અને મન વિકારથી ભરેલું હોય, વિવેક બળી ગયો હોય પછી એમાં સમતા ક્યાંથી આવે? કેમ આવે? કયે રસ્તે આવે?

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ સર્વ વાત વિદ્વાનોને પણ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે. એ ગમે તેટલું ભણેલ હોય, એણે દ્રવ્યાનુયોગ કે ગણિતાનુયોગના ગ્રંથો વાંચ્યા હોય, એણે જ્ઞાન–વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય, પણ જો તે વિષયમાં આસક્ત હોય અને એના મનમાં કોઈ પણ મનોવિકાર હોય તો એનામાં સમભાવનો અંકુર પણ ઊગતો નથી.

આ શમાંકુર ઉગાડવા માટે પ્રયત્ન કરવો, એની દિશા સમજાવવી–એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે. હવે એ શમાંકુર જગાડવા–ઉગાડવા માટે ભાવનાની જરૂર છે એ વાત તો ઉપર બતાવી દીધી

છે ભાવનાના ચાલુ અભ્યાસથી 'શમ' જાગે, એ વાત આ પ્રસ્તાવનામા કરવાની છે. એ કયારે થાય તે સક્ષેપમા હવે બતાવી, છેવટે આ ગ્રથમા કહેવાની ભાવનાનો નામ–નિર્દેશ કરશે. અહી વાત એ કરી કે દુર્ધ્યાન કરનાર વિષયાસક્તના મનમા અતિશય પ્રયત્ન હોવા છતાં સમભાવ મૂળીઆ પણ નાખતો નથી

૬. ઉપરના શ્લોકમા વિષયવાસનામા પડી રહેલાની વાત કરી. એથી ઊલટી રીતે જે જ્ઞાનીનો આશય વિવેકરૂપ અમૃતનો વરસાદ વર્ષાવનારો થઈ જાય છે તે પ્રાણીના સબધમા લોકોત્તર સુખરૂપ ફળને આપનાર સદ્‌ભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ, એવા પ્રાણીને લોકોત્તર સુખ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. બધી વાતનો આધાર અદરના આશય ઉપર છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારને ફળમા ઘણો ફેર પડે છે. બે પ્રાણીઓ દૂધપાક–પૂરી ખાતા દેખાય છે જોનારની નજરે એ બન્ને એક જ ક્રિયા કરે છે છતા એક મહામલિન કર્મ બાધતો હોય છે અને બીજો કર્મનો નાશ કરતો હોય છે. એક આવી પડેલ વસ્તુ ખાતો હોય છે, પણ એ શરીરને ભાડુ આપતો હોય છે અને બીજો અદરથી રસ જમાવી, સ્વાદ કરી, ગૃદ્ધ થઈ, ગચીમાચીને ખાતો હોય છે. એટલા માટે અદરનો આશય શુ વર્તે છે ? મન કયા છે ? એ વાત પર ઘણો આધાર રહે છે

જે પ્રાણીનો આશય ખાસ કરીને જ્ઞાનમય થયેલો હોય, અને જ્ઞાને કરી અદરના સૂક્ષ્મ ભાવો ઓળખવા જેટલી જેનામા ચતુરાઈ આવી ગઈ હોય એવો પ્રાણી જો વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ પતિનો આશ્રય કરે તો પછી તેનાથી અસાધારણ લોકોત્તર પ્રશમસુખરૂપ ફળને આપનાર સદ્‌ભાવનારૂપ કલ્પલતા દૂર રહેતી નથી. મતલબ, એને પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આમા ટૂકામા નીચે પ્રમાણે વાત થઈ

૧ અદરનો આશય જામવો–સ્થિર થવો જોઈએ
૨ એ આશયમા જ્ઞાનમય નિપુણતા ભળતી જોઈએ
૩ એવો નિપુણ આત્મા વિવેકને વરવો જોઈએ
૪ એવા વિવેકને વરેલા આત્માથી સદ્‌ભાવના દૂર જતી નથી
૫ પરિણામે લોકોત્તર પ્રશમસુખ એને જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.
આ ભાવાર્થ સમજાઈ જાય તેવો છે

આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ બેસે તેમ છે સદ્‌ભાવનાસુરલતા હોય તો જે પ્રાણીનો આશય વિવેકામૃતના વરસાદરૂપ રમણીય પતિનો આશ્રય લે છે તેને લોકોત્તર પ્રશમસુખની ફળપ્રાપ્તિ દૂર નથી, એને એવાં ફળની પ્રાપ્તિ તુરત થાય છે આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. ભાવનાથી વિવેક લાવવાનો જે ક્રમ આપણે સમજ્યા છીએ તે પ્રમાણે આ અર્થ ઠીક લાગે છે એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો નીચેનો ભાવ બેસે

૧. સદ્‌ભાવના હોય. ૨ શુદ્ધ આશય અતિશય જ્ઞાનથી વધેલો હોય, ૩ એવો પ્રાણી વિવેકામૃતનો આશ્રય કરે તો, ૪ એને પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ દૂર નથી

વાતનો સાર એ છે કે—પ્રશમસુખ લોકોત્તર છે, પૂર્વઅનનુભૂત છે અને આત્મિક પ્રગતિ વધારી દેનાર છે. એ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો આશય છે એ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવો નિર્ણય છે. એ નિર્ણય શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ ઉપર રચાયેલો છે જ્ઞાન અને વિચારણા ઉપર રચાયેલા નિર્ણયો બરાબર ટકી શકે છે એવા સુદૃઢ મનમા વિવેક પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે એટલે સાચુ–બોટુ શુ છે ? તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે આવી સ્થિતિમા અસાધારણ વીર્યવાન્ લોકોત્તર પ્રશમસુખ પ્રાપ્ત થાય અને થયા પછી ટકી રહે એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી વાત છે

વિષયલોલુપી પ્રાણીમા સમભાવના અંકુરો ઊગતા–જામતા નથી. જ્યારે ભાવનાશાળી જ્ઞાની–વિવેકી પ્રાણીમાં પ્રશમરસ જામી જાય છે આ રીતે પાચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમા બન્ને વાત કરી દીધી – શમના અંકુરો ઊગે નહિ તો પ્રશમફળોના ઢગલા ક્યાથી થાય ?

૭–૮. સદ્ભાવનાનુ સ્થાન શુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાનુ ફળ શુ થાય તે બતાવ્યુ. હવે આ ગ્રથમા આપવાની બાર ભાવનાનો નિર્દેશ કરી દે છે અહી બાર ભાવનાનાં નામ આપશે તે વાત સૂચક છે એ ચર્ચા આપણે ઉપોદ્ઘાતમા કરશું. આ બન્ને શ્લોકોમાં બાર ભાવનાનાં નામો આપ્યા છે આ સસારની રખડપટ્ટીથી તુ છૂટી જા તે માટે નીચેની બાર ભાવનાઓ ભાવ. આત્માની સાથે લાગેલા કર્મોથી અને તેથી થતાં બધનોથી કંટાળો ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ સર્વ વિચારણાઓ કર અતિ સક્ષેપમા તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ તારો સબધ, તારા સયોગો, તારી ચીજો નિત્ય તારી પાસે રહેવાની નથી, તારુ શરીર પણ હમેશનુ તારુ નથી–**'અનિત્ય'**

૨. તને વ્યાધિ થાય તો પીડામા કોઈ ભાગ પડાવે તેમ નથી દુ ખમા કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ નથી, તારે તારો જ આધાર છે–**'અશરણ'**

૩. આખા સસારમા કર્મરાજા જે નાટક કરાવી રહ્યા છે અને આખો આ ભવપ્રપંચ ચાલી રહ્યો છે તેની વિવેકપર્વતે ઊભા રહી વિચારણા કરવી તે–**'સંસાર'**

૪. આ પ્રાણી–એનો આત્મા એકલો જ છે, એનુ કોઈ નથી, એ કોઇનો નથી, એ એનો પોતાનો માલિક છે–**'એકત્વ'**

૫. આપણો આત્મા સર્વથી અન્ય છે–ભિન્ન છે, એનુ કોઈ સગુ નથી, એનુ શરીર પણ એનાથી અન્ય છે આ સ્વપરભાવવિચારણા–**'અન્યત્વ'**

૬. માંસ, રુધિર, મેદ, હાડકા, લોહી અને ચામડીનુ બનેલુ આ શરીર અપવિત્રતાની પોટલી છે, એના ઉપર મોહ કરવા જેવુ નથી, એનો બરો ઉપયોગ કરી લેવા જેવુ છે–**'અશૌચ'**

૭ જીવ મિથ્યાત્વથી, અવ્રતીપણાથી, કષાયોથી અને મન–વચન–કાયાના યોગથી કર્મો બાધે છે, ભારે થાય છે અને સસારમા રખડે છે–**'આશ્રવ'**

૮ ક્ષમાદિ દશ યતિધર્મો, આઠ પ્રવચનમાતા, બાર ભાવનાઓ, બાવીશ પરિષહો વગેરે દ્વારા આવતા કર્મોને રોકી શકાય છે એ વિચારણા–**'સંવર'**

૯. વૃત્તિ પર અંકુશ, અનશનાદિ બાહ્ય તપસ્યા તથા વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ આંતર તપસ્યાથી લાગેલા કર્મોની મુક્તિ વગર ભોગવ્યે શક્ય છે તે વિચારણા–**'નિર્જરા'**

૧૦ આત્માનું સ્વરૂપ, કર્મસ્વરૂપ, બન્નેનો સંબંધ, મુક્તિમાર્ગ, તેના ઉપાય અને તેનું ઉપાદેયપણું ધર્મમાં બતાવ્યું છે તેની પુષ્ટિરૂપ વિચારણા–**'ધર્મસ્વાખ્યાતતા'**

૧૧ લોકાકાશનું સ્વરૂપ, લોકનું સ્વરૂપ તેમાં થતાં આત્માના જન્મ–મરણની સ્થિતિ અને તેના રખડપાટાના સ્થાનોની વિચારણા–**'લોકપદ્ધતિ'**

૧૨ સાચા માર્ગની ઓળખાણ, પ્રાપ્તિ અને સંરક્ષણ મુશ્કેલ છે. પણ એ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ કરવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે એની વિચારણા–**'બોધિદુર્લભ'**

આ બાર ભાવના આ ગ્રંથમાં કહેવાની છે
આપણો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખશું :

પ્રત્યેક ભાવનાને પ્રકરણ કહેવામાં આવશે એટલે બાર ભાવનાનાં બાર પ્રકરણ અને મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાના ચાર પ્રકરણ એમ સોળ પ્રકરણ થશે.

—*—

પ્રકરણ પ્રથમ

પરિચય :: અનિત્યભાવના

पुष्पिताग्रा

वपुरवपुरिदं विदभ्रलीलापरिचितमप्यतिभङ्गुरं नराणाम् ।
तदतिभिदुरयौवनाविनीतं भवति कथं विदुषां महोदयाय ॥ क १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

आयुर्वायुतरत्तरङ्गतरलं लग्नापदः सम्पदः,
सर्वेऽपीन्द्रियगोचराश्च चटुलाः सन्ध्याभ्ररागादिवत् ।
मित्रस्त्रीस्वजनादिसङ्गमसुखं स्वप्नेन्द्रजालोपमं,
तत्किं वस्तु भवे भवेदिह मुदामालम्बनं यत्सताम् ॥ ख २ ॥
प्रातर्भातरिहावदातरुचयो ये चेतनाचेतना,
दृष्टा विश्वमनःप्रमोदविधुरा भावाः स्वतः सुन्दराः ।
तांस्तत्रैव दिने विपाकविरसाद्वा नश्यतः पश्यत–
श्चतः प्रेतहृतं जहाति न भवप्रेमानुबन्धं मम ॥ ग ३ ॥

૧ वित् એટલે विद्वान्, જાણકાર भिदुर એટલે વજ્ર अतिभिदुरयौवनातीत Insolent by highly impulsive youth

૨ चटुल. ચચળ

૩ विधुरा એટલે વ્યાપ્ત अवदातरुचय સુવિશુદ્ધ પ્રકાશવાળા–તેજવાળા विपाक પરિપાકદશા, અતિમ સ્થિતિ, પક્વદશા પ્રેત યમ, નરક પ્રેતહત એટલે જેનો વિવેક નાશ પામી ગયો છે એવુ જેને યમ હણે તેની એવી જ દશા થાય છે

ક ૧. ભાઈ! આ શરીર આકાશની લીલાનો પરિચય કરાવનાર હોઈ ખરી રીતે શરીર જ નથી અને વળી મનુષ્યોના સબંધમા એનો એક ક્ષણવાર પણ ભરોસો ન કરી શકાય તેવુ છે વળી એ શરીર ભારે આકરા યૌવનથી છકી ગયેલુ છે. આવુ શરીર સમજુ વિદ્વાન માણસના મહોદયને માટે કઈ રીતે થઈ શકે?

ખ ૨. (પ્રાણીનુ) આયુષ્ય પવનના ઊચા–નીચા થતા મોજા જેવુ ચચળ છે, સર્વ પ્રકારની સપત્તિઓની સાથે આપદાઓ વળગી રહેલી છે, પાચે ઇદ્રિયનો વિષય થઈ શકે તેવા સર્વે પદાર્થો સવાર–સાજની સંધ્યાના રંગોની પેઠે ક્ષણવારમાં આવે ત્યા તો ઊડી જનારા–ચચળ છે, મિત્રો, પત્ની અને સગા–સંબધીઓનો મેળો સ્વપ્નાની સાથે અથવા ઇદ્રજાળની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે – આ પ્રમાણે છે ત્યારે આ સસારમા કઈ વસ્તુ સજ્જન પ્રાણીને–સત પુરુષને ટેકો આપનારી અથવા ટેકો લેવા લાયક છે?

ગ ૩ ભાઈ! આ સસારમા અત્યત પવિત્ર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાવર અથવા જગમ ભાવો જાતે સુદર હોઈને સવારના પહોરમા આખી દુનિયાને મનમા આનદ કરાવનાર હોય છે તે જ ભાવો પરિપાકદશા પામતા વિરસ થઈ જઈને તે જ દિવસે (દિવસને અતે–સાજે) નાશ પામતા–ખલાસ થઈ જતા દેખાય છે, છતા પ્રેતથી હણાયેલુ આ મારુ મન સસારના પ્રેમની ગાંઠને છોડતુ નથી!

---

* પરિચય કરાવનાર એટલે એને યાદ કરાવનાર, એની રીતે વર્તનાર, એના જેવુ જેવા વાળા અર્થોક્ષસ તેવુ આ શરીર

गेयाष्टकं

अनित्यभावना

मूढ मुह्यसि मुधा मूढ मुह्यसि मुधा, विभवमनुचिन्त्य हृदि सपरिवारम् ।
कुशशिरसि नीरमिव गलदनिलकम्पितं, विनय जानीहि जीवितमसारम् ॥ मूढ० ॥ ध्रुवपदं ॥

पश्य भङ्गुरमिदं विषयसुखसौहृदं, पश्यतामेव नश्यति सहासम् ।
एतदनुहरति संसाररूपं रयाज्ज्वलज्जलदवालिकारुचिविलासम् ॥ मूढ० ॥ १ ॥

हन्त हृतयौवनं पुच्छमिव शोवनं, कुटिलमति तदपि लघुदृष्टनष्टम् ।
तेन वत परवशा परवशा हतधियः, कटुकमिह किं न कलयन्ति कष्टम् ? ॥ मूढ० ॥ २ ॥

यदपि पिण्याकतामङ्गमिदमुपगतं, भुवनदुर्जयजरापीतसारम् ।
तदपि गतलज्जमुज्झति मनो नाङ्गिना, वितथमतिकुथितमन्मथविकारम् ॥ मूढ० ॥ ३ ॥

सुखमनुत्तरसुरावधि यदतिमेदुरं, कालतस्तदपि कलयति विरामम् ।
कतरदितरत्तदा वस्तु सांसारिकं, स्थिरतरं भवति चिन्तय निकामम् ॥ मूढ० ॥ ४ ॥

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः समाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान् वीक्ष्य वत भस्मभूयं गतान्, निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ॥मूढ०॥५॥

असकृदुन्मिष्य निमिषन्ति सिन्धूर्मिवच्चेतनाचेतनाः सर्वभावाः ।
इन्द्रजालोपमाः स्वजनजनसङ्गमास्तेषु रज्यन्ति मूढस्वभावाः ॥ मूढ० ॥ ६ ॥

कवलयन्नविरतं जङ्गमाजङ्गमं, जगदहो नैव तृप्यति कृतान्तः ।
मुखगतान् खादतस्तस्य करतलगतैर्न कथमुपलप्यसेऽस्माभिरन्तः ॥ मूढ० ॥ ७ ॥

नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो, रूपमभिरूप्य सुखमनुभवेयम् ।
प्रशमरसनवसुधापानविनयोत्सवो, भवतु सततं सतामिह भवेऽयम् ॥ मूढ० ॥ ८ ॥

ગેયાષ્ટકનો અર્થ : અનિત્યભાવના

આ ગેય વિભાગ 'તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' એ લયમાં બરાબર ગાઈ શકાય છે. એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

ધ્રુવપદઃ–મૂઢ ચેતન ! તારા (સ્ત્રી, પુત્ર, સગા–સબંધી) પરિવારનો અને તારી દોલત, શેઠાઈ આદિ વૈભવનો વારંવાર વિચાર કરીને તુ ફોકટ મુઝાયા કરે છે. અરે મૂઢ ! તું બરોબર ફોકટ ફિકર–ચિંતા કરે છે ! અરે વિનય ! પવનથી ફડફડાટ હાલતા દર્ભ (ઘાસ)ની અણી પર રહેલા પાણીના ટીપા જેવા (અસ્થિર) તારા જીવતરને તુ અસાર જાણ.

૧. તું જો ! ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખની સાથે તારે જે દોસ્તીસંબંધ છે તે તો ક્ષણવિનાશી છે અને જોતજોતામા હાથતાળી દઈને નાસી જાય તેવો છે, અને આ સંસારનાં સ્વરૂપો છે તે તો ઝબકારા મારતી વીજળીના ચમકારાનો બરોબર ખ્યાલ આપે છે–ચમકારાના વેગને અનુસરે છે.

૨. અરે ભાઈ ! આ જોબન (યુવાનો) છે તે તો બરોબર કૂતરાની પૂછડી જેવુ (વાંકું) છે અને તેવુ છતા વળી જોતજોતામા ખલાસ થઈ જાય છે એવા જોબનીઆને જે પરવશ પડ્યા તે બરોબર પારકાને આધીન પડી જઈ મંદ બુદ્ધિવાળા થઈ જાય છે. (એવા પ્રાણીઓ) ક્યાં ક્યા કડવાં ફળ ન પામે ?

૩. ઘડપણ (જરા) જે ત્રણ ભુવનમાં ન જીતી શકાય–વશ ન કરી શકાય તેવુ છે તે શરીરનું સારસાર પી જાય છે અને તેથી આ શરીર તદ્દન રસ વિનાના ખોળ જેવુ થઈ જાય છે, તો પણ લાજ–શરમ વગરનું પ્રાણીનુ મન અડવા કે સૂઘવા ન ગમે એવા કામદેવના ચાળાચસકાને–એના વિકારોને છોડતું નથી !

૪ અનુત્તર વિમાનમા વસનાર દેવ સુધીનુ સુખ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય, તે પણ સમય પૂરો થાય–કાળ પ્રાપ્ત થાય–આયુ પૂર્ણ થાય ત્યારે પૂર્ણ વિરામ પામે છે, તેથી ભાઈ ! તુ ખૂબ વિચાર કરીને જો કે આ સંસારમા રહેલી કઈ વસ્તુ એથી વધારે સ્થિર છે ? અથવા હોઈ શકે ?

૫ જેની સાથે આપણે રમ્યા–ખેલ્યા, જેની આપણે સારી રીતે પર્યુપાસેવા કરી, જેની સાથે આપણે વિનોદ–વાર્તાઓ કરી તેવા તેવા માણસોને રાખમા રગદોળાતા આપણે નજરે જોયા અને છતાં આપણને જાણે કાંઈ થવાનું નથી એમ ધારી નિશ્ચિન્ત થઈને (છાતી કાઢીને) ઊભા રહીએ છીએ ! આવા પ્રમાદને–આવી મોટી ભૂલને ધિક્કાર છે !

૬. (આ દુનિયામા) ચેતન અને અચેતન સર્વ ભાવો સમુદ્રમાં આવતા મોજાંઓની પેઠે એક વાર ઊઠે છે–જન્મે છે અને પાછા તુરત જ શમી જાય છે. (અહીં) સગાસંબંધી અને ધનનો સંબંધ ઇંદ્રજાળ જેવો છે. જે પ્રાણીઓ તદ્દન મૂઢ–મૂર્ખ હોય તે જ એમા રાચીમાચી જાય છે

૭. ત્રસ અને સ્થાવર જીવોથી ભરેલા આખા જગતને જમરાજા એક ક્ષણ પણ અટકયા વગર આખો વખત ગળી જતો જાય છે (ખાઈ જાય છે–કોળીઓ કરી જાય છે), પણ કદી ધરાતો નથી એ કાળ પોતાના મુખમા આવ્યા તેને હોઇયા કરી જાય છે ત્યારે તેની હથેળીમા રહેલા આપણો અ ત (છેડો) કેમ નહી આવે ?

૮. આત્માનું ચિદાનદમય રૂપ જોઇને તુ એકલા નિત્યસુખનો અનુભવ કર. આ સ સારમા અહી પ્રશમરસરૂપ તાજા અમૃતરસનુ પાન કરવારૂપ ઉત્સવ સ તપુરુષોને વાર વાર હો.

નોટ :—

(ધ્રુવપદ) ગલત્ એટલે પડતુ, પડુ પડુ થઈ રહેલુ

" અનિલકમ્પિત પવને હલાવેલુ પવન કુશને હલાવે છે, એ કુશના છેડા પર પાણીનુ ટીપુ છે તેને પડતા વાર કી ?
વિનય કર્તા પોતાને સબોધે છે, મોક્ષાભિલાષી જીવને 'વિનય' કહેવાય વિનય એટલે વિનિવર્તન મોક્ષની અભિલાષા વર્તે તે

૧ સૌહૃદ મિત્રભાવ, મૈત્રી, દોસ્તી વિલાસ નખરા Freak
સહાસ હસીએ એટલી વારમા, જોતજોતામા, હાસ્ય કરતુ
ससाररूपं मोहराजनु नाटक स्यात् जोसथी
जलदवालिका વાદળાની દીકરી-વીજળી રુચિ એટલે કાતિ

૨ હતયૌવન એટલે હણાયેલુ જોબનિયુ લઘુ એટલે શીઘ્ર, જલદી
कल्यन्तिना બે અર્થ છે પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જોઈ જાણી નકે છે

૩ પિણ્યાક લોચો, ખોળ – તલમાથી તેલ કાઢયા પછીનો કચરો – ઢોરને ખાવાનો ખોળ
સાર સત્ત્વ જગ કેવી રીતે સત્ત્વ પી જાય છે તે લખવાની જરૂર નથી
વિતથ ઊલટાને સુલટુ બતાવે, સુલટાને ઊલટુ બતાવે એવુ
કુથિત થૂકવુ પણ ન ગમે તેવુ, ચીડ ઉપજાવે તેવુ

૪ અનુત્તર પાચ અનુત્તર વિમાની દેવોમા પણ છેલ્લા અનુત્તર વિમાનના દેવો એનુ તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય હોય છે અને કલ્પી ન શકાય તેવુ ઊચામા ઊચુ સુખ હોય છે પલગ પર પોઢવાનુ અને જ્ઞાનાનદમા મગ્ન રહેવાનુ
काल એટલે છેડો, મરણ વિરામ એટલે પૂર્ણવિરામ – અલ્પ કે અર્ધ નહિ
निकामम् ખૂબ, સારી રીતે, અત્યત

૫ ईहिता પૂજિત, પૂજા સેવા કરેલ પ્રીતિવાદ ઠોળ, મરકરી, ચાળાચસકા
भस्मभूय સ્મશાનમા રાખોડી થયા निर्विशका નફિકરા, ચિતા વગરના

૬ असकृत् અનેકવાર, વારવાર

૭ जगमाजगम जगम એટલે ત્રસ જીવો એ, ત્રણ, ચાર, પાચ ઇન્દ્રિયવાળા અને अजगम એટલે સ્થાવર જીવો – એકેન્દ્રિય પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ कवलयन् કોળિયો કરી જતો करतल હથેળી

૮ नित्य એ સુખનુ વિશેષણ છે चिदानदमय વિશેષાર્થ જુઓ
વિનય લઈ આવવુ, પ્રાર્થના ઉત્સવમા નયન જરૂર હોય છે
इह અહી, આ ગ્રથમા, આ વિચારણામા

પરિચય

અનિત્યભાવના

(ક્ર ૧) પ્રથમ આપણે લેખકમહાશયનો આશય વિચારી જશું. આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ અને પરિચય પોતાના શરીર સાથે છે. આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને જ આપણે ચાલીએ છીએ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એક હોઈ શકતા નથી. આ શરીર છે એમ જાણનાર કોઈ અન્ય વસ્તુ છે અને તે આત્મા છે એના અસલ સ્વરૂપે આત્મા જ્ઞાનવાન છે, વિદ્વાન છે અને તેથી આ પ્રાણીને સમજુ-વિદ્વાન તરીકે ઉદ્દેશીને લેખકમહાત્મા કહે છે કે—

ભાઈ! તારા શરીર ઉપર ખૂબ મોહી રહ્યો છે અને એને જરા અગવડ પડતા ગાંડો-ઘેલો થઈ જાય છે અને દોડાદોડ કરવા મંડી પડે છે કે બીજાને દોડાદોડ કરાવે છે. તે કદિને અભ્યાસ કરીને જોયું તો તને લાગશે કે એ શરીર જ તારું નથી. તો તું કોને માટે આ સર્વ દોડાદોડ કરી રહ્યો છે? જરા જો! એ શરીર તો આકાશમાં ચઢી આવેલા વાદળાંની જેવી રમત કરનારું છે.

તેં કદી વાદળાંનો અભ્યાસ કર્યો છે? એને વા(પવન)નું દળ કહેવામાં આવે છે એક નાનું સરખું વાદળું આકાશમાં આવે અને પવન સખ્ત આવે તો કા તો તે વરસી પડે અને કાં તો આકાશના આકાશ ચાલ્યું જાય. એનું કાંઈ ઠેકાણું જ નહિ એના પર હિસાબ ગણી કહેવામાં આવ્યું પાંચમાંથી કહી ગયા છે. એનું કાંઈ ઠેકાણું જ નહિ વાત-વાતમાં વાદળા આવે અને ચાલ્યાં જાય. લોકોક્તિમાં પણ કહેવાય છે કે—

આજ ગાજ ને વર્ષા તારા, સ્ત્રીચરિત્ર ને રોતા બાળા:
તેની કોણ પરીક્ષા કરે, સહુદેવ જોશી પાણી ભરે.

એટલે કે વાદળાંનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ. એવા વાદળાંની લીલા બતાવનાર અને એનો પરિચય આપનાર આ શરીર છે. એ શરીરનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ, ધોરણ નહિ એની કોઈ ગેરંટી નથી તેના ઉપર આધાર રખાય નહિ.

આવા જાતી રીતે બંધાયેલું એ શરીર કોઈ પણ વખતે વાદળાની પેઠે વીખરાઈ જનારું છે. વરસ્યા વિના પણ અલોપ થનાર છે. એના તે ભરોસા હોય? એના ઉપર વિશ્વાસ કરાય?

આમ જાતી એ શરીર એટલું બધું ઠેકાણા વગરનું છે અને સાથે એ ક્ષણભંગુર પણ છે. ગમે ત્યારે તે નષ્ટ થઈ જાય. એ અટકી પડે અને પછી તને એકલો કરી મૂકી ચાલ્યું જાય!

વળી તુ વિચાર કર. એ શરીર યૌવનના જોરથી ઉદ્ધત થયેલુ છે. માતેલા સાંઢ કે મદઝરતા ગાડા હાથીનો ભરોસો શો ? જુવાની માણસને ગદ્ધાપચીશીમા નાખે છે ત્યારે ભાન, વિવેક, વિચાર, સૌજન્ય, લાજમર્યાદા કે સભ્યતા ભુલાવી દે છે. જુવાનીના જોરમા–કામદેવના સાન્નિધ્યમા પ્રાણી કેવા કેવા કામો – ચાળાઓ કરે છે તે તારે નવુ જાણવાનુ નથી કોઈ પણ નવલ લે, એટલે તને જણાઇ આવશે આવા શરીરને ભરોસે કેમ રહેવાય ? એ વાદળાની લીલા દર્શાવનાર ક્ષણભંગુર છે અને ચાલે તેટલો વખત જુવાનીના ચસકામા નાથ વગરના બળદ જેવુ અવ્યવસ્થિત છે.

સમજુ માણસને એ શરીર લાભકર્તા કેમ નીવડે ? પ્રગતિ કરનાર કેમ થઈ શકે ? એને આત્મવિકાસ કરનાર કેમ બનાવી શકાય ? એ વાત શોધી કાઢવી એમા આ જીવનયાત્રાનુ સાફલ્ય છે. શરીર વસ્તુત: શરીર જ નથી, તારુ રહેવાનું નથી, છે પણ નહિ અને જુવાનીની પેઠે અવિનીત છે. એમાથી સાર કેમ કઢાય ? કાઢવાનો રસ્તો શોધી કાઢે તેનો અવતાર ધન્ય છે. બાકી એવા વાદળીઆ રંગ જેવા અવિનીતને આશરે પડી સબડયા કરે, એને પંપાળ્યા કરે–તે ગમે તે હોય, પણ એને વિદ્વાન કે સમજુનુ ઉપનામ તો ન જ ઘટે

તને સર્વથી વધારે વહાલા શરીરની વાત થઈ. હવે તુ જરા આગળ ચાલ.

(ख ૨) પ્રાણીનુ જીવન પવનના અસ્થિર તરંગ જેવુ ચંચળ છે. કાળનો ઝપાટો કયારે આવશે ? કેટલો ટકશે અને કયારે ઊડી જશે ? એ કાઈ કહી શકાય નહિ આયુષ્યની દોરી તૂટતા વાર લાગતી નથી અત્યારે છીએ, કાલે સવારે શુ થશે તે કાઈ કહેવાતુ નથી **न जाने जानकीनाथ। प्रभाते कि भविष्यति?** એક આડી રાતમાં તો કંઈક ચાલ્યા ગયા હસતા–રમતાને 'હાર્ટફેલ' થઈ જતાં જોયા.

સંપત્તિની સાથે વિપત્તિઓ વળગેલી જ છે. આપણે તો દોડાદોડીના જમાનામા છીએ. જેની મોટરો દોડતી જોઈ એને ટ્રામનો આનો મળતો નથી એવા જોયા કોટિધ્વજને નોકરી કરતા જોયા અને હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળાને ક્ષયની બીમારીમા રગદોળાતા જોયા ધનની, શરીરની કે કોઈ પણ પ્રકારની સંપત્તિ સાથે વિપત્તિ લાગેલી જ છે ધનવાન શેઠોને ઇન્કમટેકસનો ગોટાળો કરતા જેલની બીક લાગે છે અને વિશ્વાસઘાત ચોરી કરનારને જેલનો ભય માથે છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ વિભૂતિ ઉપર ભય રહેલ જ છે. એને મેળવતા ઉપાધિ, જાળવતા ઉપાધિ અને જાય ત્યારે કકળાટ એટલે સંપત્તિ સાથે વિપત્તિઓ પ્રથમથી જ વળગેલી છે

પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો સંધ્યાસમયે જોવાતા આકાશના રંગ જેવા છે આકાશમા સવાર –સાંજ જુદા જુદા રંગ થાય છે, તે થોડા વખતમા ખલાસ થઈ (ઊડી) જાય છે બાધુ અને પેટમા ગયુ એટલે ખલાસ ! જોયુ અને ચાલી ગયુ એટલે ખલાસ ! એ સર્વ વિષયો દૂકો વખત રહી ઊડી જનારા છે અને ગયા પછી હતા જ નહિ એવા થઈ જાય છે. સ્વપ્ન આવ્યુ . તેમા રાજ્ય મળ્યુ , શેઠાઈ કરી, આખ ઉઘાડી અને ખેલ ખલાસ! ઇંદ્રજાળથી નગરો બન્યા, બાજી ખોંચી લેવાણી એટલે સર્વ ખલાસ ! વીજળીનો ચમકારો થયો, ઝગઝગાટ થયો અને પછી

અંધારુ ઘોર ! મૃગતૃષ્ણાના ઝાંઝવા પાછળ દોડ્યા, સ્થાને જઈને જોયુ તો વાતમાં કાંઈ માલ નહિ ! ઇંદ્રિયના વિષયોની આ બરી સ્થિતિ છે 'આર દહાડાનુ ચાદરડું અને ઘોર અંધારી રાત' એ લોકોક્તિવાળી વાત છે

પ્રિય મિત્ર, વહાલી સ્ત્રી, સગાસબંધીઓ વગેરે સાથેનો મેળાપ પણ સ્વપ્નસરખો છે, ટૂંકો છે, થોડા વખતનો છે અને બસી જનારો છે. એ પણ ઇંદ્રજાળની કલ્પનાથી બનાવેલા નગર જેવો છે.

જ્યારે આ સંસારમાં આયુષ્ય ઘણુ ચંચળ છે, સંપત્તિ સાથે આપત્તિ વળગેલી છે, ઇંદ્રિયના વિષયો ચપળ છે અને વહાલાનુ મિલનસુખ સ્વપ્ના જેવુ છે ત્યારે સમજુ માણસે આમા આનંદ કયા માનવો ? આનંદ માટે આપણે મહેનત કરી ધન મેળવીએ, પણ ત્યાં તો આપત્તિઓ સાથે જ આવે, છોકરાં કે સ્ત્રી વાસ્તે ઘર વસાવીએ ત્યા તો એ કે આપણે ચાલ્યા જઈએ અને છેવટે આ જીવન પણ ઠેકાણા વગરનુ અને ગમે ત્યારે રખડાવી પાડે એવું ! ત્યારે આ સ્થિતિમા આનંદ કયાથી મેળવવો ? આનંદ લેવા કોની પાસે જવુ ? અને કયા શોધવો ?

સુખ કયા છે ? તેની શોધમા આપણે નીકળ્યા છીએ સુખી થવુ એ આપણી મનઃકામના છે, પણ જેનાથી, જેની ખાતર, જેના વડે અને જ્યાથી સુખ મેળવવા માગીએ છીએ ત્યા તો દુઃખનો પાર નથી, આનંદનુ નામ નથી, સગવડનુ ઠેકાણું નથી ત્યારે આ સર્વ થોડા વખત રહેનારા પદાર્થો અને સંબંધ ઉપર આનંદ માટે આધાર રખાય ? આ સંસારમા કઈ વસ્તુ એવી છે કે જેમાથી અથવા જે દ્વારા પ્રાણી આનંદ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે ?

શરીરની વાત કરી, સાંસારિક પદાર્થો અને સંબંધોની વાત કરી. હવે સ્થૂળ ભાવોની વાત કરી તેનુ અલ્પસ્થાયિત્વ વિચારીએ.

(ગ ૩) સવારે જે કમળ આનંદ આપે છે તે સાજે બિડાઈ જતા આનંદ આપતું નથી યુવાન બળદ દોડતો હોય ત્યારે જે આનંદ આપે છે તે ઘરડો થઈ જાય ત્યારે પાંજરાપોળે મૂકવા યોગ્ય થાય છે સંપત્તિવાન–ધનવાનના જે પુત્રોને મળવામાં કે તેની ઓળખાણમા આનંદ કે માન મનાય તેની સંપત્તિ જતાં તેના સામુ જોવું ગમતુ નથી નવી ખરીદેલી મોટરની સ્પીડની વાતો કરતા મલકાનાર બે–ત્રણ વરસે એમા કચડ કચડ થતુ સાંભળે છે ત્યારે એને બદલવાનો વિચાર કરે છે અથવા સ્ક્રેપ (કચરા)ને ભાવે વેચી નાખે છે યુવાનીનો રંગ ઊતરી ગયેલ સ્ત્રી સામું જોવુ ગમતુ નથી. આ સર્વ દરરોજના અનુભવના વિષયો છે. પ્રભાત અને તે જ દિવસ અહી અલંકારિક ભાષામા સમજવાના છે. આજે–કાલે, સવારે–સાંજે, ઓણ–પોર · એવા અર્થમાં એનો ઉપયોગ છે તે સુગ્રાહ્ય છે.

ચેતન પદાર્થોમાં સ્ત્રી, પુરુષ, અશ્વ વિગેરે સમજવાં અચેતન પદાર્થો તે મોટરગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર સમજવાં. આ ચેતન–અચેતન સ્થાવર–જંગમ પદાર્થો એક વખત અત્યંત આનંદ આપે તેવા હોય, સુંદર મનોહર હોય, કાંતિથી પ્રકાશમાન હોય તે જ પદાર્થો જ્યારે પરિણામે

વિરસ થઈ જાય છે, જ્યારે દૂધ ફાટીને લોચા વળે છે ત્યારે એનો નાશ થતો આપણે નજરે જોઇએ છીએ આવુ એક જ દિવસમા બને છે. કોઇપણ ચરાચર પ્રાણી કે વસ્તુને લઇએ તો આમ જ થાય છે, છતા આપણુ મન સસારને ચોંટ્યા જ કરે, છે એ એને વળગતુ જ જાય છે, એ એને ચાટતુ જ જાય છે ખરેખર, ચેતન તો કોઇ ભારે જબરુ છે ! એના ઉપર પ્રેત (Devil)ની અસર ખરેખરી જામેલી દેખાય છે ! એ નજરે આખો ખેલ જુએ છે, છતાં એના ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી અને જાણે દુનિયામાં બીજાને ગમે તેમ થયુ પણ પોતાનો ગોટો તો જરૂર ચાલ્યો જ જશે – આવી તુચ્છ ખોટી ભ્રમણામાં પડી જાણી જોઇને સસારમા અટવાયા કરે છે, તેને વળગતુ જાય છે અને તેમાંથી સાર મળી આવશે એવા વલખામાં લાલચે એ ટગાઇ રહે છે એને સસારનો પ્રેમ છોડવો ગમતો નથી, છોડવાની એની વૃત્તિ નથી અને છોડવાના એના માર્ગો નથી એ અનિત્ય વસ્તુને ઓળખતું નથી, એના ઘરની ચીજોની કિમત જાણતુ નથી, એ આખ ઉઘાડીને જોતુ નથી અને સસાર સાથે લાગીવળગી રહી એના ઉપરનો રસ જરા પણ ઓછુ કરતુ નથી એની સસારની આસક્તિનો ચિતાર આપ્યો હોય તો એમ જ લાગે કે એને અહીથી કદી જવાનુ જ નથી અને એ તો જાણે અહી ઘરબાર કરીને બેસી ગયેલ છે. આવુ મારુ મનડુ છે. એ મનજીભાઈના તો ઘણા વખાણ કરવાના છે તે આગળ ઉપર યથાસ્થાનકે એકથી વધારે વખત થશે

હવે જે ગીત શરૂ થાય છે તે અને પછીના સર્વ ગીતો ઘણી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે મુખ્યનો નિર્દેશ પ્રત્યેક ગીતની નીચે નોટમા થશે એને અસલ રાગ–રાગણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે એની ગેયતા અદ્‌ભુત છે, રસમય છે અને ન બેસે તો જેને આવડે તેની પાસેથી યાદ કરી લેવા લાયક છે. પ્રત્યેક ગીત બહુ સારી રીતે ચાલુ દેશીમાં ગાઈ શકાય છે. એની સખ્યા ૧૨+૪=૧૬ ની છે અને દરેક અષ્ટક છે

લેખક મહાશય આ આત્માને એના સર્વ સગાંસંબંધીઓના, એના આનંદ ઉત્સવો કેવા છે? કેટલા વખતના છે? અને છેવટે કેવા પરિણામવાળા છે – તે બતાવવા ઇચ્છે છે. તેઓ એ સર્વ વસ્તુઓ અને ખુદ શરીર પણ અનિત્ય છે એમ બતાવી એને ઊંડા ઉતારી દે છે. તેઓ એ કાર્ય ખૂબ સરસ રીતે ગેયાષ્ટકમા દર્શાવે છે તે આપણે જોઇએ.

ધ્રુવપદ—અરે ભાઈ! તું તારા સગાસંબંધીઓની ચિંતા કર્યા કરે છે, તેઓનું શું થયું હશે? શું થશે? તેનો વિચાર કરી મનમા મૂંઝાયા કરે છે જેલમાં પડ્યો પડ્યો પણ છોકરાઓ, ભાઇઓ, વડીલો શું કરતા હશે એની ચિંતા કરે છે! અરે! તારી ચિંતાની તે વાત શી કરવી? જગ કોઈનું માથું દુખવા આવે ત્યા તો દોડાદોડ કરી મૂકે છે અને ડૉકટરોને ઉપરાઉપરી ટેલીફોનો કરવા મંડી જાય છે. કોઈના લગ્નની, કોઈના સગપણની, કોઈની નોકરીની, કોઈના વ્યાપારની, કોઈના કંકાસની, કોઈની ખટપટની કોઈની નિંદાની, કોઈના ભવિષ્યની તું ચિંતા કરે છે અને મનમા મૂંઝાયા કરે છે.

તારી દુનિયા ઘણી નાની છે. તેની પ્રશંસા–નિંદા માટે નિરંતર ગૂંચવાયા કરે છે. તેઓની ચિંતા કરી તું અટવાયા કરે છે અને જાણે તારા વગર દુનિયા ચાલવાની નથી એવો તું ખ્યાલ કર્યા કરે છે, પણ એ તારી મૂંઝવણ તદ્દન નકામી છે – ફોકટ છે. શા માટે ખોટી છે? – એ આપણે હમણા જ જોઈશું

એવી જ રીતે તારા વૈભવની તું ચિંતા કર્યા કરે છે અને તેની ખાતર પાતળો પડી જાય છે. વૈભવ જાણે ચાલ્યો જશે, લૂંટાઈ જશે કે વેડફાઈ જશે એવો તને ભય રહ્યા કરે છે. જાણે કે મોટર કે હવેલી ચાલી જશે અથવા તો વેપારમા મોટી નુકસાની થશે એવી તારા મનમા મૂંઝવણ થયા કરે છે.

વૈભવને માટે એવું છે કે રાજાને રાજ્યનો વૈભવ મીઠો લાગે તેટલો વેપારીને વેપારનો લાગે છે, અમલદારને અમલદારીનો લાગે છે, મુનીમને મુનીમગીરીનો લાગે છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય તેમ છે કે ભિખારીને તેના માગવાના ઠીકરાનો લાગે છે. આ વાત બારીક નિરીક્ષણથી જોતે તેવી છે, 'અપને અપને તાનમે, ગદ્ધા ભી મસ્તાન' એ કહેવત સાવ સાચી છે. નિશાળનો માસ્તર, ઓફીસનો આખો દિવસ ઘસડઓળો કરનાર કારકુન, ચોકી કરનાર ભૈયો કે ચોરી કરનાર અઠંગબાજો સર્વ પોતાના તાનમા મસ્ત રહે છે અને નાની ઓરડીમા પણ વૈભવ માને છે અને એ એનો વૈભવ ચાલ્યો ન જાય તે માટે ફિકર–ચિંતા કર્યા જ કરે છે

પૈસાની મૂંઝવણની તો વાત શી કરવી? એને મેળવતાં પીડા, જાળવતાં પીડા, વાપરતાં પીડા, ખોતાં પીડા, જતાં પીડા અને સર્વ પ્રકારે એના સંબંધી પીડાનો પાર આવે તેમ નથી,

કારણ કે ધનની સ્થિતિ આ પ્રાણીએ કદી વિચારી નથી કદાચ જરા પણ ડહાપણ આવે છે તો તે પણ ઘણુ ખરુ વૈભવ ગયા પછી જ

ભાઈ! આ પરિવાર અને ધન માટે તુ ફોકટ મૂઝાય છે. તારુ વર્તન જોઈને તને 'મૂઢ' કહેવો પડે છે મૂઢ એટલે મૂર્ખ, અવિચારી પ્રાણી. તારા જેવો મહાન પ્રાણી થવા યોગ્ય આત્મા – તેને મૂઢ કહેતા ખેદ થાય છે પણ તુ નીચેની હકીકત વિચારીશ ત્યારે તને લાગશે કે એ ઉપનામ તારે માટે સર્વથા યોગ્ય છે અને તેથી તે તારા ઉપનામનુ પ્રત્યેક ગાથાને છેડે પુનરાવર્તન કરવુ પડયુ છે.

તુ સર્વને 'તારું પોતાનુ ' માનીને – તેને 'મારુ મારુ' ગણીને છાતી ફૂટયા કરે છે પણ બીજાની વાત બાજુએ મૂક, તારા પોતાના જીવતરને જ તપાસ. તારુ શરીર કેટલુ તારું છે? કયા સુધી તારુ છે? જરા જો.

એક વન છે, એમા વનરાજી ફાલીફૂલી રહી છે, એમા દર્ભ (ડાભડો)નુ ઘાસ ઊગેલુ છે, ઝાકળ પડી છે, ઝાકળના જળનુ એક ટીપુ એ દર્ભની છેડે વળગેલુ છે. પ્રભાતનો પવન ફૂકાય છે–હવે ડાભના છેડા પર રહેલા પાણીના ટીપાને નીચે પડતા વાર કેટલી? એ કયારે પડશે એ કહેવુ તે કરતા એ કેટલો વખત ત્યા ટકશે એ વિચારવુ જ બાકી રહે છે એ ટીપા જેવું આ જીવતર છે એ ટીપાની જેટલી સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ધૃષ્ટતા કરાય તેટલી આ જીવનની સ્થિતિ કાયમ ગણવાની ઉદ્ધતાઈ ગણાય પડુ પડુ થઈ રહેલુ એ ટીપુ ગમે ત્યારે પડી જાય એ તો સમજાય તેવી વાત છે, પણ એ ત્યા અમુક વખત જરૂર ટકશે એવી ગણતરી ગણીને હિસાબ થાય ખરો? એવા ધોરણ ઉપર કાઈ રચના થાય? અને એવી રચના જે કરે તે કેવો ગણાય? એને માટે આ પ્રાણીને 'મૂઢ' કહેવાની છૂટ લેખકે લીધી જણાય છે અથવા એ ડાભના છેડા પર પડુ પડુ થઈ રહેલુ જળબિંદુ અસાર છે–સાર વગરનુ છે, નિરર્થક છે, દમ વગરનુ છે, એની વાતમાં કાઈ માલ નથી એવા ટીપાની કદાચ થોડો વખત ટકી રહે તો પણ, ઉપયોગિતા શી? આવશ્યકતા શી? એમા એને કે કોઈને લાભ શો? એ કયા પ્રકારના લાભની સભાવના પણ કરી શકે?

આગળ ચાલતા વિભવ અને પરિવારની ચિંતામા રહેલી મૂઢતા વિશેષ પ્રકારે બતાવવાની છે લેખકશ્રીના લયમાં આગળ વધ્યા જઈએ અને તેમ કરતા પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આ ધ્રુવપદ ફરીફરી બોલીએ.

આ ગ્રંથમા 'વિનય' શબ્દ ઘણીવાર આવશે વિનય એટલે વિનિવર્તન, કોઈ આડોઅવળો ગયો હોય તેને ઠેકાણે લઈ આવવો તે 'વિનય' કહેવાય મોક્ષની અભિલાષા પણ 'વિનય' કહેવાય, આબરૂવાળુ વિશિષ્ટ પદ્ધતિસરનુ વર્તન વિનય કહેવાય. આ ગ્રથના લેખકશ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પોતાની સાથે વાતો કરી છે અને પોતાને ઉદ્દેશીને વિનય નામથી સંબોધે છે. એ સુદર શબ્દનો બહુ સારો ઉપયોગ લેખકશ્રીએ કર્યો છે, આપણે આપણી

જાતને વિનય કહીને સંબોધી શકીએ વિનય શબ્દ જ્યાં જ્યા આવે ત્યા ત્યા આ અર્થ પ્રત્યેક સ્થાને સમજી લેવો

૧. તે અત્યારે પાચે ઇંદ્રિયના વિષયો સાથે દોસ્તી બાધી છે. તને સારુ સારુ ખાવાનું મળે ત્યારે તુ સુખ માને છે, તુ સુદર સ્ત્રી સાથે વિષય સેવવવામાં લહેર માણે છે, તું ભ્રમરની પેઠે જે તે ફૂલ ઉપર બેસી તેનુ મધ ચાટવામાં મજા માણે છે, તું દૂધપાક–પૂરી કે રસ–રોટલી મળે ત્યારે સબડકા લેતા અમૃત પીતો હોય એમ ગણે છે, સુદર રૂપ જોવામાં તારી આખોનુ ફળ મળતુ હોય એમ તને લાગે છે, ઓપેરા ચાલતા હોય કે વાજિંત્રના સૂર જામ્યા હોય ત્યારે તારા કાન તૃપ્તિ માને છે. આવી રીતે તે પાંચે ઇંદ્રિયનાં સુખની સાથે ગાઢ સબધ માન્યો છે, જો કે એ ઇંદ્રિયના વિષયની સેવનામાં વાસ્તવિક રીતે જરા પણ સુખ જેવું છે જ નહીં એ તને બતાવાય તેમ છે. તે વિચાર કર્યો હોત તો તને સમજાય તેમ પણ છે, પણ એ તો દૂધપાક ખાધા પછી કે સ્પર્શસુખ ભોગવ્યા પછી તુરત વિચાર કર્યો હોય તો જ સમજાય. તારે માટે હજુ એ વાત આગળ ઉપર હાથ ધરીએ. પણ જેને તે સુખ માન્યુ છે, જે સુખ સાથે તે દોસ્તી બાંધી છે અને જે સુખ મેળવવા તુ હાય–વરાળ કાઢે છે, ધમાધમ કરે છે અને જોખમ ખેડે છે તેને જરા થોડા વખત માટે સુખ માની લઈ ને ચાલીએ તો પણ તે સુખ કેવુ છે? કેટલુ છે? તે જરા વિચાર કરીને તુ જો.

તે માનેલુ કોઈપણ સુખ જો. જરા ઊડો ઊતરીને–વિચાર કરીને બરાબર તપાસજે. એ સુખ કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવું છે તે જ પ્રથમ તો વિચાર એમા બે વાત છે. એક તો એ સુખ ઘણુ જ થોડા વખતનુ છે અને હાથને તાળી દઈએ એટલી વારમા નાશ પામી જનારુ છે એ બીજી વાત. દૂધપાક આવ્યો, સબડકો લીધો, જીભને દૂધપાક અડ્યો, ગળ્યો લાગ્યો, પેટમા ઊતરી ગયો–ખેલ ખલાસ! આમા મજા શી? કેટલા વખતની? અને પેટમા તો દૂધપાક હોય કે જેલનો જાડો રોટલો હોય એ સર્વ સરખુ જ છે એનાથી પણ વધારે સ્ત્રીસેવનની વાત છે, પણ તેનો ચિતાર આપણે સભ્યતા ખાતર ન ચીતરીએ, પરતુ એમા સુખ જેવુ કાઈ નથી અને પછવાડેની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીએ તો અતિ તુચ્છ હીણપતભરેલી સ્થિતિ લાગે તેવી વાત છે. અરે આ તે સમજુની દશા હોય? પાચે ઇંદ્રિયના વિષયસુખો જેની સાથે તે અત્યારે જીવનદોસ્તી બાધી છે અને જેની ખાતર આખો સસાર રચ્યો છે તેમા માલ શો છે?

ઘોર અધારી રાત્રી છે, વાદળા ચઢ્યા છે, વીજળીના ચમકારા થઈ રહ્યા છે એ વીજળીના ચમકારાને જેટલો વખત લાગે તેટલો વખત તારું માનેલુ સુખ ચાલે છે, લગભગ ક્ષણિક છે, આવ્યુ ને ઝબકઝબક થઈ પર્યવસાન પામી જાય છે અને નટડી નાચે ને ચાળા ચસકા કરે તેમ વીજળીના વિલાસના બરાબર અનુકરણ જેવુ તે છે. તેમા તે તારો નિવાસ હોય? તેમા તે તારી સ્થિતિ હોય? તેમા તે ઘરડકા લેવાય? તુ કોણ? ક્યા આવી ચઢ્યો? અને કેની ચીજમા માથા મારે છે? એ શરીરની અદરની વસ્તુઓ કઈ છે

અને કેવી છે ? તેનો ખ્યાલ તને આગળ છઠ્ઠી ભાવનામા લેખકશ્રી બરાબર આપશે, પણ તારા જેવા સમજુ આવા તુચ્છ ઇંદ્રિયસુખની સાથે મૈત્રી કરે ત્યારે તો પછી તને 'મૂઢ' જ કહેવો પડે. તુ બરાબર વિચાર કરીને એ પાચે ઇંદ્રિયના વિષયોને અને આખા સંસારના નાટકને યથાસ્વરૂપે ઓળખજે અને પછી તેમા તને કાઈ સ્થાયી, કાઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, કાઈ સંઘરવા યોગ્ય જણાય તો મારી સાથે વિચાર કરજે, બાકી અત્યારે આવા ઉપર ઉપરના ચમકારાને જોઈ તુ ફસાઈશ નહિ.

વીજળીના ચમકારા સાથે સરખામણીમા અત્યારના પફપાઉડર આદિ કૃત્રિમ સાધનોથી સુશોભિત (Butterfly or flapper) બનેલી 'ફેશનેબલ' ગણાતી સ્ત્રીઓ આવી શકે. કામદેવની પૂતળીઓ સંસારનુ સત્યાનાશ કાઢે છે એ હકીકત હવે તો પશ્ચિમનો વિચારક-વર્ગ પણ જોઈ શકે છે, પણ ઉપરચોટીઆ કહેવાતા સુધારાએ આખા ચારિત્રના પ્રદેશને કેટલો શીર્ણવિશીર્ણ કરી નાખ્યો છે તેનો ઇતિહાસ તો હવે પછી લખાશે હિંદ એ માર્ગે જ ચાલવા લાગ્યુ હતું, પણ એને એનો ઇતિહાસ જુદો લખાય એવી સાદાઈ શીખવનાર હતા અને છે એથી નસીબે એ ધસારાથી કદાચ બચી જશે એમ લાગે છે

આ વીજળીના ચમકારાની લાલચમા ભૂલેચૂકે કોઈ ભૂલ ન ખાઈ જાય, એ વાત પુનરા-વર્તનના ભોગે પણ વારવાર ઠસાવવા યોગ્ય છે. વીજળીના વિલાસ અને નાચનારીના વિલાસ બરાબર સરખાવવા યોગ્ય છે. મૂળ લયમા હજુ આગળ વધીએ. ત્યા એ જ સૂરની વાતો હજુ કરવાની રહે છે

૨. આવી રીતે જીવન અનિત્ય સમજાવ્યું, વિષયસુખની દોસ્તી અનિત્ય બતાવી, આખા સંસારના પ્રપંચને વીજળીના ઝબકારા સાથે સરખાવી ક્ષણસ્થાયી સ્થાપિત કર્યો, પણ આ ભાઈસાહેબને જુવાનીનો તોર છે, એને એ વાતમા હજુ તો 'હુબગ' જેવુ લાગે છે એ અત્યારે જેને ગદ્ધાપચીશી કહે છે તેમા છે અને વાકોચૂકો ચાલે છે, માથે વાકી ટોપી મૂકે છે અને જુવાનીના અનેક અત્યાચારો કરે છે. એના ચાળાના વર્ણન કર્યા હોય તો હસવુ આવે તેવી વાત છે એ સમાજમા કપડા પહેરી ડાહ્યો-ડમરો થઈને બેઠો હોય ત્યારની વાત જુદી છે, પણ એની જુવાનીના રંગ જ્યારે એ ઘરમા અથવા રાત્રે રખડીને બતાવે ત્યારે એની વાત, એનો મિજાજ, એનો દમામ ઓર થઈ જાય છે, અને એ સ્ત્રી સાથે એકાતમા હોય ત્યારે તો તદ્દન ઘેલો થઈ જાય છે ત્યારે એ જુવાની શી ચીજ છે એ વિચારીએ.

મોહરાજા 'વસંત'ના મિત્ર તરીકે **યૌવન**ને મોકલે છે. એનો દેખાવ મોહક છે પણ એની પછવાડે આપત્તિઓ ભરેલી છે એ જુવાનીના નેશમા પ્રાણીને વિવેક, મર્યાદા કે વિચાર રહેતા નથી, એ પોતાની જાતને અમર માની મોજશોખ અને તોફાન કરે છે, જુવાનીના મદમા અનેક દુષ્કૃત્યો કરે છે, પાપો સેવે છે, સટ્ટા ખેલે છે, દારૂ પીએ છે અને પરસ્ત્રીમાં રમણ કરે છે એના ખાવાપીવામા ઠેકાણુ રહેતુ નથી, વખત-કવખતે ગમે ત્યા મુખને સ્વાદિષ્ટ લાગે તેવું ખાય છે અને જાણે શરીરની એ સ્થિતિ કાયમ રહેશે એમ માની તે દ્વારા પાર

વગરના અત્યાચારો કરે છે, પણ એ જુવાની અરેઅર કૃતઘ્નની પૂછડી જેવી વાકી જ છે. એના સપાટામા આવનાર પણ વાકાટેડા થઈ જાય છે, પણ 'જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો' એ વાત અરેઅરી બને છે એ જુવાની તો જોતજોતામા ચાલી જાય છે અને પછી આખે ચશમા આવવા માડે, દાત હાલવા માડે બાલ સફેદ થવા માડે ત્યારે આ જિંદગીમા જુવાનીના જુસ્સામા કરેલા અત્યાચારોના ફળો ભોગવવાં પડે છે પછી અપચા થાય, દાતની દવા કરવી પડે, છાતી દુ ખે, ઘસારા થાય વગેરે. પણ આ ડહાપણ ઘણાઅરાને બહુ મોડું આવે છે જુવાનીને 'દીવાની' એટલા માટે જ કહેવામા આવે છે, પણ એ આવેલી ચાલી જલ્દી જાય છે અને જરૂર જાય છે.

એ જુવાનીને વશ થઈ પ્રાણી તદ્દન પરવશ બની જાય છે પોતે કોણ છે?—એનું પણ એને ભાન રહેતુ નથી. પોતાનુ વિશિષ્ટ તત્ત્વ એ ભાળતો નથી અને એની બુદ્ધિમાં પણ એટલો ફેરફાર થઈ જાય છે કે એને સ્વપ્ના પણ ખોટા માર્ગના જ આવે છે, એનાં મનોરાજ્યમા ચારે બાજુએ યુવતીઓ રામડા લે છે અને એ સારું સારું ખાવાનુ, સીસેવનનુ, રખડવાનુ, નાટક-સિનેમા જોવાનુ અને ધમાલ કરી દરેક ઇંદ્રિયને તૃપ્ત કરવાનું જ ચિંતવન કરે છે આવી રીતે એ ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિના દુરુપયોગથી ઇંદ્રિયોને વશ બની જાય છે અને બધો વખત એની તૃપ્તિના વલખા માર્યા કરે છે. એની નજરની તુમાખી, એની વચનની બિનજવાબદારી, એના વર્તનની અચોક્કસતા એને 'પરવશ' બનાવે છે અને જાણે એનામા કોઈ જાતનુ ભૂત ભરાયુ હોય એમ વિચારશીલને જરૂર લાગે છે.

થોડા દિવસ રહેનારી દીવાની જુવાનીને વશ થઈ આવી રીતે વિચિત્ર વર્તન કરનાર કડવાં ફળ કેમ ન પામે? પરભવની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તો આ ભવમાં પણ એને અત્યાચારના ફળો કેમ મળ્યા વગર રહે? અને જુવાનીના શોખ ઘડપણમા કેવા નાચ નચાવે છે તે કાંઈ આપણુ અજાણ્યુ નથી ખાઈ ન શકાય એટલે મનમા કચવાટ થાય, ખાય તો અપચો થાય અને પછી તો ગાઠીઆનો ભૂકો કરીને પણ ખાવો પડે અને ગળથી પીને દિવસો કાઢવા પડે! પરવશ પ્રાણી શુ શુ ન કરે? અને કરે એટલે પછી ફળ તો જરૂર પામે એમા કાંઈ નવાઈ નથી અને રસપૂર્વક સેવેલા ઇંદ્રિયના વિષયો પોતાનુ વેર બરાબર લે છે કેટલાક તાત્કાલિક લે છે અને કેટલાક લાબે વખતે લે છે આટલા ઉપરથી જણાય છે કે ચાર દિવસના ચાદરડા જેવી જુવાની પણ દેખીતી રીતે અનિત્ય છે જોતજોતામા આવીને નાશ પામી જાય તેવી છે અને જાય ત્યારે પોતાની પાછળ ઘણો કચવાટ મૂકી જાય તેવી છે. એને પરિણામે ગમે તેવા આકરા દુ ખો અહી અને આગળ ખમવા પડે તેમ છે તે ચોક્કસ સમજાય તેવી વાત છે

કદાચ મહાભાગ્યે કોઈ પ્રાણી જુવાનીમા પણ ભોજન કે સ્ત્રીના પાશમાં પડતો નથી અને સ્વત્વ જાળવી રાખે છે તેની પણ જુવાની અતે જરૂર જાય છે. અહી કહેવાની વાત એ છે કે જુવાની જેવી સ્થિતિ જેના ઉપર અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનો મદાર બધાયલો હોય

છે તે પણ અનિત્ય છે, લાંબો વખત ટકનારી નથી અને જાય ત્યારે પોતાની પછવાડે વધારે –ઓછો કચવાટ જરૂર મૂકી જાય છે.

જુવાની કેવો કચવાટ મૂકી જાય છે તે તો વૃદ્ધના–જરાવસ્થાના બારીક અવલોકનથી બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેવુ છે. જુવાનીના લટકામટકાવાળી સ્ત્રીઓમે બાલ સફેદ થવા માંડે ત્યારે કેવી દશામાં જોવાય છે અને ગુપ્ત વ્યાધિની વાત બાજુએ રાખતા તેમનાં મનનો પરિતાપ અસહ્ય થઈ પડે છે યુરોપની જનતામા એવી પ્રથા છે કે જ્યારે જ્યારે જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના દુષ્પાતિશયના કારણે સર્વ કોઈનુ ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે ત્યારે તેને તેનુ પદ આપવામા આવે છે ગામની, પ્રાંતની, દેશની અથવા તો આખા યુરોપની એક 'રાણી'નો બે વર્ષ મહિમા ઓર હોય છે. એની છબીઓ, સરઘસો અને ધમાલો ચાલે છે, પણ પછી પ્રત્યેક વર્ષમાં અંધારી રાત આવે છે ત્યારે કોઈ તેની સામુ પણ જોતુ નથી પદ પાવડરના લેપેડા અંતે ગલાસ થાય છે આવા જોતજોતા ચાલ્યા જનારા અને માનસિક, શારીરિક ગ્લાનિ પછવાડે મૂકી જનારા 'જોબન' ઉપર આધાર રાખે તેને ઉપાધ્યાયશ્રી 'મૂઢ' કહે છે અને એની ખાતર પડી મરનારને બીજી વાર મૂઢ કહે છે.

૩. આ તો જુવાનીની વાત થઈ ચાર દહાડાનો ચટકો શું છે તે તમે જોયુ, પણ બરી બૂબીની વાત તો એ છે કે ઘડપણમા શરીર તદ્દન બલાસ થઈ જાય હોય, માથા ઉપર બાળ સફેદ થઈ ગયા હોય, કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઈ હોય અને ટૂંકામા કહીએ તો શરીર તદ્દન હાડપિંજર જેવુ થઈ રહ્યુ હોય, મરવાને વાંકે જીવાતુ હોય અને તલમાથી તેલ કાઢી લેવામા આવે અને પછી ઢોરને ખવરાવવા યોગ્ય રસકસ વગરના ખોળ જેવું શરીર થઈ ગયુ હોય ત્યારે પણ આ પ્રાણી કામદેવના વિકારોને છોડતો નથી એનુ શરીર ન ચાલે તો એ સ્ત્રીઓ સાથે ચાળાચેષ્ટા કરવામા રસ લે છે, સ્ત્રીઓની સામુ જોવામાં મજા માણે છે, કામની કથાઓ કરવામા આનંદ ભોગવે છે અને જાણે કામદેવના વિકારોને કોઈ પણ પ્રકારે માર્ગ આપવામાં એને જીવનનુ સાર્થકય લાગે છે

ભર્તૃહરિ એક બહુ સુંદર રૂપક રજૂ કરે છે. કૂતરો કાણો હોય, એને આખે શરીરે બસ થઈ હોય શરીર પરના વાળ ઊડી ગયા હોય, પૂંછડી પણ અરધીપરધી કપાઈ ગઈ હોય, કાને સાંભળી શકતો ન હોય. ઘરઘરના ટુકડા ઊઠાવતો હોય અને સર્વત્ર હડધૂત થતો હોય–આવો કૂતરો પણ કૂતરીને જોઈ તેની પાછળ દોડે છે ! બરોબર ! કામદેવ તો મરેલાને એક વધારે પાટુ મારે છે

તમે જુવાની ખોઈ બેઠેલા ઘરડાખખોની વાતો સાંભળી હોય તો તમને બરોબર વિચારમા નાખી દે જેણે જુવાનીમા રખડવાનો ધંધો કર્યો હોય તે ઘડપણમાં શું કરે એ શિષ્ટ ભાષામા કહી શકાય તેમ નથી પણ એ સ્ત્રીની વાતો અને વિકારની દશાના કૂતરા જ રહે છે શરીર ન ચાલે ત્યારે મન વધારે ઉછાળા મારે છે. કામદેવનુ જોર તો એવુ છે કે એની ખાતર ૭૦ વર્ષના ડોસાને પણ ડોશી સાથે એકાંતમાં સૂવાની ના પાડવામા આવી છે.

એવા ડોસાઓના કેસ પણ કોરટમા આવ્યા કરે છે ઘડપણની અસર શરીર ઉપર થાય ત્યારે મનનો માર્ગ કેટલો વધારે મોકળો બને છે તેની ઉપર તો મોટા નાટકો લખાય તેમ છે.

એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આપણે જુવાનીને 'ગદ્ધાપચીશી' ઉપર કહી પણ જિંદગીમાં એથી પણ વધારે ભયનો સમય ચાળીશથી પચાસ વર્ષ લગભગમા આવે છે. જુવાન માણસ વિરહ સહશે, પરદેશ ખેડશે અને અગવડો ખમશે પણ આધેડ વયે માણસને સર્વ ચાલી જતુ –હાથમાથી સરી જતુ લાગે છે એને આ ભોગવી લઉ કે પેલુ ભોગવી લઉં એમ થનગનાટ થયા કરે છે અને તેથી જુવાની ઊતર્યા પછીની અને તદ્દન ઘડપણ આવી ગયા વચ્ચેની વય વધારે 'જોખમકારક' હોઈ ખાસ સભાળવા લાયક છે એવો મત હાલમા વધારે જોર પકડતો જાય છે

અહી આપણે વિચારવાની વાત એ છે કે વિષયો તો જરૂર જવાના છે, છોડી દેવા પડવાના છે પણ કામદેવ આ પ્રાણીને તદ્દન બરબર બોરડી જેવી સ્થિતિએ પહોચ્યા છતા પણ નચાવે છે, ફસાવે છે અને તેની પાસે ચાળા કરાવે છે. અનિત્ય પદાર્થ પરની આ રુચિનુ વધારે વર્ણન પણ કરતા શરમ આવે તેમ છે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવુ હોય તેણે આવી મૂર્ખતા-ભરેલી દશા પણ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે.

૪. એક બીજી યુક્તિ રજૂ કરી અનિત્યભાવ બહુ સુદર રીતે લેખકશ્રી રજૂ કરે છે. દેવતાઓને રળવા–કમાવાની ખટપટ નથી, અમૃતપાન કર્યા કરે છે નાટકો જુએ છે, લીલોતરીથી આખોને તૃપ્તિ આપે છે, અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રકાશ પામે છે એકસરખુ સુખ દેવાગનાઓ સાથે ભોગવે છે અને આખો વખત ક્રીડા, આનદ અને રળવાની ફિકર વગરનુ સુખી જીવન ગાળે છે. દેવોને દુખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી ત્યા જીવનકલહ નામનો પણ નથી વળી એમના આયુષ્ય ખૂબ મોટા હોય છે ભુવનપતિના દેવો પણ એક સાગરોપમ જીવે છે, બાર દેવલોકના દેવો તેથી વધારે સાગરોપમો અનુભવે છે અને અનુત્તરવિમાનમા સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોનુ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનુ હોય છે

એક સાગરોપમ શું તેનો ખ્યાલ કર્યો હોય તો કરોડો, અબજો, ખર્વ અને નિખર્વ વર્ષોએ પણ એનો પાર આવે તેમ નથી. આવુ સુખ દેવો આટલા લાબા વખત સુધી ચાલુ રીતે વગરસ કોચે અને વગર સ્ખલનાએ ભોગવે છે પણ એમા મજાની વાત એ છે કે અતે તેનો છેડો આવે છે કરોડો વર્ષ સુખ ભોગવ્યા પછી અતે ત્યાથી બીજે મનુષ્ય કે તિર્યચમા જવુ પડે છે, ગર્ભમા ઉત્પન્ન થવુ પડે છે અને પછી તો એકડે એકથી નવી બાજી મંડાય છે

હવે તારી સાસારિક કોઈ ચીજ દેવતાના ઓછામા ઓછા આયુષ્ય સમય જેટલી પણ ચાલે તેમ છે ? અરે! એવુ દેવતાનુ સુખ પણ અતે પૂરુ થઈ જાય છે ત્યારે તુ તે શેમા રાચ્યોમાચ્યો રહે છે ? તુ જરા ઊડો ઊતરીને વિચાર કર. આ એક નાનકડી ઓફીસ કે દુકાન મળી કે પાચ–પચીસ વીઘા જમીન મળી કે નાનુ –મોટુ રાજ્ય મળ્યુ તેમાં વળ્યુ શું ? અને તે પણ કેટલા વર્ષ ? પછી તો મૂકીને જવુ પડે અને પછવાડે લડાઈ, કકાસ કે કોર્ટના કિસ્સા

થાય. તેને ખાતર તુ પડી મરે છે, સુખે ખાતો નથી, ઊઘતો નથી, ઠરીને ઠામ બેસતો નથી અને આખો વખત ઉપાધિ કર્યા કરે છે, પણ તે કોને માટે અને કેટલા વખત માટે?

જો તારું સુખ – માનેલું સુખ નિરંતર રહે તેવુ હોય, તારે એને કદી છોડવું પડે તેમ ન હોય અને તુ જ્યા જા ત્યા સાથે આવે તેવું હોય–તો તો તુ તેની ખાતર ગમે તેટલુ કર. બાકી યાદ રાખજે કે દેવતાઓ મોટા આયુષ્યવાળા હોય છે છતાં તેને પણ આયુષ્યના છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે વૃથા જન્મ વ્યતીત કર્યા સંબંધી માથા પછાડી પસ્તાવા કરવા પડે છે અને તને તો એના કરોડમા ભાગનું સુખ નથી અને કરોડમા ભાગ જેટલો વખત ચાલે તેવું પણ નથી–ત્યારે તુ તે શેના ઉપર મોહ્યો છે? આ પ્રશ્ન ખૂબ વિચારવા જેવો છે વળી તારે તો આગળ ગીત ગવાતા હોય, પડખે બિરુદાવળી બોલાતી હોય બે બાજુ ચામર વીંઝાતા હોય તો તો સંસારમા માણ, પણ આ તો વાતમા કાઈ માલ નથી, મહાસીમુખતે જમે–ઉધારના ટાંટીઆ મેળવનાર તું શેના ઉપર આ સર્વ ધમાલ કરી રહ્યો છે? કઈ સ્થિર વસ્તુ તને મળી છે અને તે કેટલી ચાલશે? જરા વિચાર, ખૂબ વિચાર, ઊંડો ઊતર. વાસ્તવિક રીતે તો તુ માને છે તે સુખ જ નથી, પણ હોય એમ માનીએ તો પણ એ કેટલુ અને કયાં સુધીનુ?

૫. હવે તારી આજુબાજુ જો, તો ત્યા પણ તને ક્ષણભંગુરપણુ–અનિત્યભાવ દેખાઈ આવશે જરા વિચાર, તારા સ્મરણો તાજા કર અને ખ્યાલમાં લે.

બાળપણમા જેની સાથે તે રમતો બેલી, જેની સાથે તુ ગીલીદંડા (મોઈદાંડીઆ) રમ્યો, જેની સાથે સાત ટાપલીઆ દા લીધા, જેની સાથે લખોટા કે છૂટદડીના છૂટા ઘા રમ્યો–તેમાના ઘણાએ સ્મશાનમા પોઢયા તે તેમને રાખ થતા જોયા તારા વડીલો, જેની તે પૂજા કરી, ભાવભક્તિથી સેવા કરી અથવા તારા ગુરુઓ, જેમણે તને કઈક જ્ઞાન આપ્યુ અને તે જેમને ભાવથી પંચાગ પ્રણામ કર્યા તે પણ ભસ્મ થઈ ગયા તેઓમાના કોઈ કોઈની ચિતા તો તેં તારે હાથે સળગાવી (ચેતાવી).

વળી તારા અનેક મિત્રો, દોસ્તો અને સબંધીઓ જેની સાથે તે ચર્ચા–વાર્તાઓ કરી, વાતોના ગપ્પાં માર્યા, અલકમલકની કથાઓ કરી, જેમની સાથે તકરાર અને વાદવિવાદ કર્યા, જેમની સાથે ભાષણો કર્યા, જેમના ભાષણો સાભળ્યા, જેમની સાથે ડીબેટીંગ સોસાયટીના મેબર (સભ્ય) થઈ પ્રીતિપૂર્વક પક્ષવાદ કર્યા–તેમાના પણ ઘણાખરાને તે તારે હાથે સ્મશાને પહોંચાડયા અને એની બળતી ચિતાના ભડભડાટ અવાજ તે સાભળ્યા અને તેને બાળતી અગ્નિની જ્વાળાઓને રાતા–પીળા રંગના ભડકાઓ સાથે તે આકાશમા ચઢતી અને તને વ્યાકુળ કરતી અનુભવી

તારે જેના વગર ન ચાલે એવા તારા અનેક સબંધીઓ ગયા કંઈકની અતિ સુંદર આદર્શ પત્ની ગઈ હશે, કઈક પત્નીઓ વિધવા બની ઝૂરતી હશે, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો

ગયેા હશે, હૃદય ખાલી કરવાના સ્થળ જેવા વિશ્વાસુ મિત્રો ગયા હશે, રળીને રોટલા ખવરાવનાર દીકરા ચાલ્યા ગયા હશે, ઈંદ્રાણીને યાદ કરાવે તેવી પુત્રીઓ ગઈ હશે–કઈક કઈક ગયા હશે અને તેમને લાકડાની રહે ઉપર જતે મૂકી આવ્યા હશુ

પ્રત્યેક પ્રાણીને અનેક વહાલાનેા વિયેાગ થયેા હશે અને કંઈકના સબધમા તેા 'દિવસ ગણતા માસ ગયા, ને વરસે આતરીઆ; સૂરત ભૂલી સાહિબા, ને નામે વિસરીઆ' જેવું પણ બન્યુ હશે અત્યારે ગયેલાના ચહેરા પણ સભારતા યાદ આવતા નહિ હેાય અને કેકના નામ પણ ભુલાઈ ગયાં હશે.

આવા અત્યત વહાલા, દિલેાજાન પ્રિય, પૂજ્ય કે પ્રતાપી ગયા, તેમને સ્મશાનમાં મૂકી આવ્યા. તેમની કાયા અગ્નિમા જળી અને તેની રાખેાડી થતાં જોઈ અને છતા તુ હજુ છાતી કાઢીને, મૂછનેા મેાગરેા લગાવીને, આખ પર ચશ્મા ચઢાવીને, કાનમા અત્તરના પૂમડા ઘાલીને ચમચમ અવાજ કરતા બૂટ પહેરીને. ટોપીને વાકી મૂકીને. હાથમા સીગારેટ લઈને ચાલે છે અને જાણે કદી મરવુ જ નથી, જાણે બીજા સર્વ ગયા પણ તુ તેા અમરપટ્ટો લખાવી લાવ્યેા છે એમ ધારે છે! તને શુ કહીએ? તારી કયા શબ્દોમાં વાત કરીએ? તારે માટે શેા તોલ બાધીએ?

તું તેા જાણે થેાડા–ઘણા વૈભવને તારેા માની બેઠેા છે અને નાનકડી તારી દુનિયાને રમાડવાનેા ઈજારેા સદાકાળ માટે લઈને બેઠેા છે અને તારાં આ સેા–પચાસ વરસ માટેના ધર્મશાળા જેવા ઘરને 'ઘરનાં ઘર' માની બેઠેા છે અને મનમા માને છે કે બીજા ભલે ગયા, પણ આપણેા તેા ગેાટેા ચાલ્યેા જશે વીશ વર્ષનેા થાય ત્યારે ચાળીશ સુધી છત્રીશ એમ માને છે, પણ સાઠનેા થાય ત્યારે સિત્તેર ઉપર ધ્યાન રહે છે અને મુખેથી જિદગીની અસ્થિરતાની વાત કરતેા જાય છે, પણ ઊંડાણમા આતરી હેાય છે કે પેાતે હજુ દશ–વીશ વર્ષ તેા જરૂર કાઢી નાખશે સિત્તેર–એશી વર્ષના પણ એવી જ આશામાં રહે છે કેાઈ પણ વ્યક્તિનેા કાર્યક્રમ જોશેા તેા તેમા પણ પાચ–દશ વર્ષની હયાતીનેા હિસાબ જરૂર હેાય છે. તાવ આવે ને ઉપડી જતા અન્યને જુએ, પ્લેગ–કેાલેરાના કાળા કેર જુએ, ક્ષયના ઘસારા જુએ. લકવાના પક્ષ–આઘાત દેખે, હાર્ટફેલ થતા દેખે, પણ એ સર્વ **બીજા** માટે! એને અદરથી ખાતરી છે કે આપણને એ વાત સાથે લેવાદેવા નથી આપણું તેા જરૂર આમ ને આમ ચાલ્યુ જશે. એ ભાવ વય વધવા સાથે વધતેા જાય છે અને ઘડપણમા તેા આખું શરીર ઘરડુ થાય છે, પણ **जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति** (જીવનની અને ધનની આશા તેા ઘરડાને પણ ઘરડી થતી નથી.)

હવે આવી તારી વિચિત્ર માન્યતાને શુ કહીએ? આંખેા ઉઘાડી રાખી હાથે કરી ખાડામાં પડે એવા પઠિતમૂર્ખને શુ ઉપદેશ આપીએ? તેઓ માટે (ગ્રંથકર્તા કહે છે કે) એક જ શબ્દ છે–તેઓના આવા પ્રમાદને ધિક્કાર છે!

સમજુ માણસ આથી વિશેષ શું કહે ? તિરસ્કારનો ટૂંકો શબ્દ મૂકી દઈ લેખકે કમાલ કરી છે તેજી માણસને ટુકારો હોય, પછી વધારે આકરા શબ્દો તો નકામા છે, બિનજરૂરી છે. કહેવત છે કે 'તેજી (ઘોડા)ને ટુકારો અને ગધેડાને ડફણું.'

ચારે બાજુ અનિત્યપણું જોઈ રહ્યો છે તે ઉપર પૂર્ણ વિચાર કર આ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે અને વિચારતા જચી જાય તેવી છે.

૬. આ તો મિત્રો, વડીલો અને સ્નેહીઓની વાત કરી, પણ સર્વ ભાવો એવા જ પ્રકારના છે તે પણ તું જરા જોઈ લે.

એક પ્રાણી આજે રાજા થાય, હાઈકોર્ટનો જજ થાય, વ્યાસપીઠને દ્રુજાવનાર વક્તા થાય, બજારોને બળબળાવનાર મોટો વેપારી થાય કે ગમે તે થાય, પણ પછી છેવટે શું ?

કોઈ પાંચ ઈંદ્રિયવાળો થાય, કોઈ ચારવાળો થાય અને એ પ્રમાણે વધતી-ઓછી ઈંદ્રિયવાળા થાય. કોઈ રૂપવાન થાય, કોઈ કીર્તિશાળી થાય, કોઈ પ્રભાવશાળી થાય, કોઈ સિનેમાના 'સ્ટાર' થાય, કોઈ નાટકમા સાત વાર 'વન્સમોર' કરાવનાર થાય-આ સર્વ ચેતન-ભાવો છે હાલતાચાલતા ત્રસ જીવો અને સ્થિર રહેતા એકેંદ્રિયો સારા અથવા બરાબ વિચિત્ર ભાવો પ્રદર્શિત કરે છે એ પણ સર્વ **ચેતનભાવો** છે.

સુંદર રાજમહેલ, ભવ્ય હવેલી, મૂલ્યવાન ફરનીચર, સોનારૂપાના પાત્રો, આકર્ષક ક્રોકરી (રકાબી, પ્યાલા, પ્લેટ વગેરે), હીરામોતીના ઘરેણા, સોનાના અલંકારો, ઝરૂખા, મહેલ કે મઢી, છત્રીપલંગ કે હાડીઝુમર, છબીઓ કે ચિત્રો, પૂતળાંઓ કે રમકડાંઓ-આ સર્વ **અચેતન** ભાવો છે

એ સર્વ ચેતન અને અચેતન ભાવો દરિયામા મોજાં આવે તેમ એક વખત ઊછળે છે અને પાછા પડી જાય છે, એમ અનેક વાર ઉછાળા મારે છે અને પાછા મહાસમુદ્રમા લય પામી જાય છે. જ્યારે ચઢે છે ત્યારે એ સપાટી ઉપર દેખાય છે અને વાસ વાસની ફલાગો ભરે છે, પણ અંતે થોડા વખતમા શમી જાય છે અને શમે ત્યારે એનું નામનિશાન પણ રહેતુ નથી, એ મોજુ ઊછળ્યુ હતું એમ કોઈને યાદ પણ આવતુ નથી અનેક મોજાંઓ તો એવા હોય છે કે એ ઊછળ્યા અને શમ્યાં એની વાત કોઈ જોતુ કે જાણતુ પણ નથી આ દુનિયામા ધમાલ કરતા અને દેખાવ કરતા ચેતન અને અચેતન સર્વ ભાવોની આ સ્થિતિ છે

પરમાણુઓના સ્કંધો અનેક રૂપ ધારણ કરે છે પ્રાણી અનેક જન્મો લે છે એ એના જુદા જુદાં રૂપો છે એક રૂપ મૂકી બીજુ લે છે, બીજુ મૂકી ત્રીજુ લે છે, એમ અનેક વાર ઉપર આવે છે અને પાછા લય પામી જાય છે

સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને ફૂટે ત્યારે ચાર બાઈઓ ટોળા વચ્ચે આવી થોડી વાર ઘૂમે છે અને પાછી ટોળામા ભળી જાય છે, તેમ આ પ્રાણી પણ તારાની પેઠે જરા વખત ચમકારો

બતાવી, ચોકમાં થોડો પાઠ ભજવી પાછો અસ્ત થઈ જાય છે ઘણા તો ફૂટતા ન આવડતુ હોય તો વચ્ચે આવ્યા વગર પણ વિસરાળ થઈ જાય છે, એ વચ્ચે આવે કે ન આવે પણ એ વિસરાળ થઈ ગયા પછી દુનિયાને બીજી એટલી ખટપટ હોય છે કે એનું શુ થયુ અને ક્યા ગયેા ? તેની વાત પણ કોઈ યાદ કરતુ નથી

એવી રીતે ભાગેલા ટેબલને કે સડીને પડી જતા ઝાડને કોઈ સભારતું નથી અને ભાગેલ ફરનીચર 'સગાર'ને ભાવે વેચાય છે કોઈ પણ જીવતા પ્રાણી કે અચેતન પદાર્થની આ સ્થિતિ છે. હવે એના ઉપર તે મોહ શેા કરવેા ? અને એની ખાતર બધુ હારી કા જવું ?

આપણા સગાસ્નેહી અને ધનનેા સબંધ છે તે તેા નાટક જેવેા છે. કોઈ ચમત્કારથી રાજઋદ્ધિ કે નગરઉદ્યાન બતાવે તેને ઇંદ્રજાળ કહે છે આપણા નાટકેા કે સિનેમા પણ એજ મિસાલના છે. સગાઓ સાથેનેા સબધ પખીના મેળા જેવેા છે જુદી જુદી દિશામાથી આવી રાત્રે એક ઝાડ પર બેઠા, સવાર પડી કે સૌ સૌને રસ્તે પડી જાય છે ધર્મશાળામાં વટેમાર્ગુઓ એકઠા મળે અને વખત થાય એટલે ચાલવા માડે–એવેા આ સર્વ ખેલ છે એ ખેલ ચાલે તેટલેા વખત તેા ખેાટેા છે એ વાત બાજુએ રાખીએ છીએ, પણ કાયમ રહેવાનેા નથી એ વાત તમારા ધ્યાન પર અત્ર ખાસ ઠસાવવાની જરૂર છે.

આવા ચેતન, અચેતન પદાર્થો પર કે સ્વજન–ધનના સમિલન પર જે રાચીમાચી જાય, જે એની ખાતર શુ શુ કરી નાખે, એને રડતા જોઈ મૂઝાઈ જાય, એને જતા જોઈ પોક મૂકી રડવા બેસે, એનેા નાશ થતેા જોઈ નિસાસા નાખે એ તેા ખરેખર 'મૂઢ' ગણાય–મૂર્ખ ગણાય. એવા તદ્દન અસ્થિર–થેાડા વખત રહેનારાના તે વળી ભરેાસા હેાય ? અને તેના ઉપર મુસ્તકીમ રહીને તે કોઈ ગણતરી કરાય ? ગીતની શરૂઆતમા 'મૂઢ' શબ્દ આ પ્રાણી માટે વાપર્યો છે તેનેા અત્ર ખુલાસેા થાય છે આ પ્રાણી બીજા મનુષ્ય માટે અથવા પદાર્થો માટે પાતળેા થઈ જાય છે કે લાલચેાળ થઈ જાય છે એ એનુ અજ્ઞાન છે ઓળખવા યેાગ્ય વસ્તુને જે ન ઓળખે તેને મૂઢ કહેવામા આવે છે. આ પ્રાણી સમજવા ધારે તેા સમજી શકે એવી તેની સ્થિતિ છે છતા પણ તે સમજવા માગતેા જ નથી, અને તેથી એ પેાતાનેા મૂઢ સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે સમજુ પ્રાણી આવા અચેાક્કસ ભાવેા અને સંગમેા પર મદાર બાધતેા નથી

૭. જીવનની અસ્થિરતા ત્રણ પ્રકારે બતાવી (૧) શરૂઆતમા આયુષ્યને પવનના તરંગ જેવુ ચપળ કહ્યુ, (૨) કુશના છેડા પર રહેલા પાણીના બિંદુ સાથે જીવનને સરખાવ્યુ અને (૩) છઠ્ઠા ગેયપદ્યના મિત્રો અને સબંધીને રાખ થતા જોઈ તેમાથી અક્કલ લેવા કહ્યુ. હવે એ વાત સીધા શબ્દોમા છેવટની કહી દે છે—

મરણને જ્યારે પુરુષાકાર રૂપ આપવામા આવે છે ત્યારે તેને 'જમ' અથવા 'યમ' કહેવામા આવે છે સસ્કૃતમા એને 'કૃતાત' પણ કહે છે એટલે જે અંતને કરે તે કૃતાત

કહેવાય. એવો કોઈ દેવ કે દાનવ નથી કે જે આ પ્રાણીને મરતી વખતે આવીને, ખેંચીને, દોરીને કાંઈ લઈ જતો હોય, પણ અલંકારની ભાષામાં જાણે કાંઈ તેવું જ બનતું હોય એવો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. મરણના પુરુષાકારવર્ણનનું અટ્ટીં ચિત્ર આપવામાં આવે છે તે વિચારો.

એ જમદેવ આખો વખત પ્રાણીઓનો કોળીઓ કર્યે જ જાય છે. અજંગમ પ્રાણીમાં સ્થાવરોનો સમાવેશ થાય છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ સર્વ અજંગમ ગણાય છે, જો કે અગ્નિ અને વાયુ ગતિએ કરીને જંગમ છે. જંગમમાં શંખ, જળો વગેરે બેઇંદ્રિયો, માંકડ, જૂ વગેરે તેઇંદ્રિયો, વીંછી, ભમરી, તીડ વગેરે ચઉરિંદ્રિયો તથા છેવટે પંચેંદ્રિયોનો સમાવેશ થાય છે. પંચેંદ્રિય પ્રાણીમાં ચાર મોટા વિભાગ છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ તિર્યંચોનો આવે છે. એમાં માછલા, મગરમચ્છ વગેરે જળચર છે, હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે સ્થળચર છે અને પોપટ, કોયલ, કબૂતર વગેરે ખેચરો છે. એ ઉપરાંત તેમાં પેટથી ચાલનાર સર્પો (ઉર પરિસર્પ) અને હાથથી ચાલનાર નોળીઆ (ભુજપરિસર્પો)નો સમાવેશ થાય છે. આ પંચેંદ્રિય તિર્યંચો થયા. બીજો વિભાગ મનુષ્યનો આવે છે તે મૃત્યુલોકના માનવી આપણા જેવા છે. મનુષ્યભવમાં કે અન્યત્ર શુભ સામગ્રી એકઠી કરી સુખનો અનુભવ કરે તે ત્રીજા દેવોના વિભાગમાં આવે છે અને અશુભ કર્મબંધ કરી દુઃખનો અનુભવ કરે તે નારકો કહેવાય છે. આ બેથી પાંચ ઇંદ્રિયવાળા સર્વ જંગમ અથવા ત્રસજીવો કહેવાય છે.

જમરાજા આખો વખત આરામ લીધા વગર એ સર્વ જંગમ અને અજંગમ પ્રાણીઓનો કોળીઓ કર્યા જ કરે છે એક સમયની પણ રાહ જોયા વગર સારો યે વખત પ્રાણીઓને હોઈઆ કરતો જ જાય છે અનાદિ કાળથી એને એવી લત લાગી છે કે એ પ્રાણીઓને ખાધા જ કરે છે, પણ કદી એ ધરાતો જ નથી, એને કદી સંતોષ થતો નથી અને કદી એ પેટ પર હાથ ફેરવી હાશ કરતો નથી, એનો સ્વભાવ જ એ છે

હવે એ જમરાજા પોતાના મોંમાં આવે એ સર્વને ગળપ કર્યા કરે છે એ વાત તો આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો એણે કેટલા માણસને ખાધા તેના આંકડા પણ દરરોજ છપાઈને બહાર પડે છે.

હવે એ તો એના મોંમાં આવ્યા તેને જરૂર ખાય છે, પણ તું કયા છે તેનો વિચાર કર્યો ? એના મુખમાં આવે એ તો વાત કરતા, બોલતા ચાલતા બંધ થઈ જાય છે, પણ તારો વારો કયારે આવશે તેની તને ખબર છે ? તું વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે તું પણ એની હથેલીમાં જ છે કાખ–બગલને અને મોંને આતરો કેટલો છે તે તો તને કહેવાની જરૂર નથી આ ચાર–છ ઇંચના આતરે તું ઊભો છે. કયારે એના મોંમાં પડીશ તેની તને ખબર નથી અને મોંમાં પડ્યો કે ભુક્કા નીકળી જવાના છે એ વાતની જરા શંકા પણ નથી

તારો અંત એ કૃતાંત (અંત લાવનાર) નહિ લાવે એની કાંઈ તને ગેરંટી (ખાતરી) મળી છે ? તારે ને એને કાંઈ દોસ્તી-સંબંધ છે ? તારે એની સાથે કાંઈ સગપણ છે ? તારા

ઉપર એનો કાંઈ પ્રેમ છે ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, જગતમાં બનીતી છે, તારી પાસે પ્રકટ બની થઇને ઊભી છે અને તને આમંત્રણ કરીને વિચાર માટે બોલાવે છે. જો તને કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો હોય અથવા તને યમરાજે બાતરી આપી હોય તો અમારી સર્વ વાતો ફ્રોકટ છે, પણ નહિ તો એક દિવસ આ સર્વ છોડી ચોક્કસ જવાનુ છે અને અત્યારે માત્ર સવાલ એની હથેળીમાથી મુખમા પડવા પૂરતો જ બાકી રહે છે.

આવો અંત ન આવે તેવો ઉપાય શોજ અને યમરાજના પાસમાંથી છૂટવાના દ્વાર શોધી રાખ પણ તે તો આખો જુદો રસ્તો છે. એના માર્ગો છે, પણ તે તારે શોધીને તૈયાર કરવાના છે. પરંતુ અત્યારે જમરાજ આવે તો તુ જવા તૈયાર છે ? આમ જમરાજનું નામ આવે ત્યા મહો શુ કામ બગાડી નાખે છે ? જે સ્થિતિ ચોક્કસ થવાની છે તેના નામથી પણ અમાંગળિક થતુ હોય એવા ઘેલા શુ કાઢે છે ? ત્યારે જરૂર જવુ જ છે અને એ વાત જીવવા જેટલી જ ચોક્કસ છે ત્યારે પછી આ ફફડાટ શા માટે કરી રહ્યો છે ?

એક વાત સમજીને સ્વીકારી લે અને તે એ છે કે યમરાજ કોઈને મૂકતો નથી, કોઈને એણે છોડ્યા નથી અને તુ કદાચ એમ માની લેતો હો કે તારા સંબંધમા એ અપવાદ કરશે તો તુ ભારે ગફલતીમા રહે છે મોટા માધાતાને પણ એણે છોડ્યા નથી અને આખી પૃથ્વીને ધણધણાવનાર પણ એની આગળ નમી એનો કોળીઓ થઈ ગયા છે કોઈ અમરપટ્ટો લખાવીને આવ્યુ નથી અને તુ ખાલી ગર્વ કર નહિ તારો પણ અંત એ જ માર્ગ છે એમ સમજી, ગણી, વિચારી તારા જીવનની અનિત્યતા સમજી લે અને તે વાત ધ્યાનમાં રાખી તારી બાજી ગોઠવ

૮. પોતાના વૈભવ અને પરિવારની ચિંતા નકામી છે, જીવતર ક્ષણભંગુર છે, વિષયસુખ ચાલી જનાર છે, જુવાનીના રંગ થોડા વખતના છે, ઘડપણના ચાળા હસવા જેવા છે, દેવોના સુખ પણ અંતે પૂરા થવાના છે, સાથે રમનારા અને વિનોદ કરનારા પણ ચાલ્યા ગયા છે સર્વ ભાવો દરિયાના મોજા જેવાં છે અને સ્વજન-ધનનો સંબંધ ઇંદ્રજાળ જેવો છે અને જમરાજ તો ગળાક કરતો જ જાય છે. ગભરાઈ ગયા, મૂઝાયા, ફસાઈ ગયા ! હવે શુ કરવુ ? કયા જવુ ? કોનો આશ્રય શોધવો ? લેખક મહાશય કહે છે —

ભાઈ ! તારુ પોતાનુ આત્મસ્વરૂપ જો, તુ ઊંડો ઊતર એ સચ્ચિદાનંદમય છે આ શબ્દમા ત્રણ હકીકત છે 'સત્', 'ચિત્' અને 'આનંદ'. જગત્ સર્વ મિથ્યા છે, સંબંધ સર્વ ખોટા છે પણ આ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્મા સત્ છે એ ત્રણ કાળ રહેવાનો છે-હતો, છે અને રહેશે ઉપર જે અનિત્ય ભાવો, સંબંધો અને સંયોગો જોયા તેની બરાબર સામે મુકાય એવો નિત્ય-સત આત્મા એના મૂળ સ્વરૂપમા છે. માયા, ઇંદ્રજાળ કે સ્વપ્નવત્ જગત સામે આ બરો 'સત્' છે

એ ત્રિકાળ સત્ નિત્ય છે એટલું જ નહિ પણ 'ચિત્' છે, જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનથી ભરેલો છે, પ્રકાશસ્વરૂપ છે, અને ભૂત, ભવત્ તથા ભાવી સર્વ ભાવને જાણનાર છે. એની જ્ઞાનશક્તિ

અત્યારે ઓછી થઈ ગઈ છે–અવગાઈ ગઈ છે પણ અંદર ભરેલી છે અને તે ત્યા બરાબર છે. આ પ્રકાશમય રૂપ અંદર છે તેને બહાર લાવવાનુ છે પણ તે ત્યા છે અને તેના અસલ સ્વરૂપમા અજ્ઞાનને–મૂઢતાને સ્થાન નથી એ બીજી વાત કરી

અને ત્યા નિરંતર 'આનદ' વર્તે છે. પ્રથમ સાસારિક સર્વ ભાવોને દરિયાના ઉછાળા સાથે સરખાવ્યા એવી વાત અહી નથી ત્યા દોડાદોડ નથી, ધમાલ નથી. દુ ખ નથી, સ પૂર્ણ સાચો નિરવધિ આનંદ છે. મોજ છે, સુખના ઘરડકા છે. આ ત્રીજી વાત કરી. પરમાત્મ-સ્વરૂપે આત્મા ૧. 'સત્' ૨ 'ચિત્' અને ૩ 'આનદ'મય છે. એ એનું સાચું સ્વરૂપ છે. આ સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ તારુ પોતાનુ જ છે, તારા ઘરનુ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામા–પ્રકટ કરવામા તારે કોઈની પાસે યાચના કરવી પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે વર માગવો પડે તેમ નથી, કોઈની પાસે હાથ જોડવા પડે તેમ નથી.

આ સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપનો બરાબર ખ્યાલ કરી તું હમેશને માટે એક અવ્યાબાધ–અપ્રતિહત–નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કર આ નાનકડા માની લીધેલા સુખમા મૂંઝાઈ જઈ એક બાડામાથી બીજામા પડે છે અને વારવાર મૂંઝાય છે એ તારા જેવા સચ્ચિદાનદસ્વરૂપવાળાને ઘટે નહિ–શોભે નહિ–દીપે નહિ અનિત્ય વસ્તુઓ, સબધો અને શરીરો છોડી તારુ પોતાનુ શાશ્વત સુખ છે અને તારા ઘરમા જ છે, તારી પાસે જ છે તેનો અનુભવ કર, એ સુખમા પેસી જા, એનો આનદ ભોગવ અને હમેશને માટે સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઘૂંટડા ભરી ભરીને એ સાચા સુખને ભોગવી લે એને તુ ચાલુ ભોગવ્યા કરશે એ વાતની તને એ માર્ગે ચઢતા જ બાતરી થશે 'સચ્ચિદાનદ' શબ્દ જ એવો સુદર છે કે એને સમજતા એનામા પ્રાણી આકર્ષણ પામી જાય છે તુ સચ્ચિદાનદમય છે, પ્રકટ થઈ જા. સત પુરુષોને ત્યા ઉત્સવ હોા, અહી આ સસારમાં જ હોા–એમ ગ્રથકર્તા મહાત્મા આશીર્વાદ આપે છે સત કોણ કહેવાય ? જે સાચે માર્ગે વર્તન કરી રહ્યા હોય તે સત–સજ્જન કહેવાય બાલી વાતો કરનારા નહિ, પણ વાતોને ઝીલનારા વાતો કરે તે પ્રમાણે વર્તનારા આમા દંભને કે ઢોંગને સ્થાન ન હોય

ઉત્સવમા પાન વગર ચાલે નહિ, પીણુ તો જોઈએ અહી પ્રશમરસ–શાતસુધારસનું તાજું પીણુ (Drink) આ ઉત્સવમા મળવાનું છે એ અમૃતરસનુ પાન કરવા રૂપ ઉત્સવ સજ્જન પુરુષોને હોા વિનય એટલે આકર્ષણ (ચિતવન)

આ છેલ્લા ઉદ્ગારમા ગ્રથકર્તાએ પોતાનુ નામ પણ જણાવી દીધુ અને 'સુધારસ' ગ્રથનો ઉત્સવ કેવો છે તેનુ દર્શન પણ કરાવી દીધુ છે પ્રશમરસ–શાતરસ કેવો છે તેનું વર્ણન પ્રવેશકમા થઈ ગયુ છે

× × ×

સસારની અસારતા જણાવવા સારુ લેખકશ્રીએ ઘણી અગત્યની હકીકતો કહી દીધી છે. તેમણે નાના–મોટા વૈભવ બાતર ફસાવાની ના કહી, પરિવાર બાતર મૂંઝાઈ જવા સામે

ચેતવણી આપી, જીવનને અસ્થિર બતાવ્યુ, વિષયસુખ સાથેની દોસ્તી નિરર્થક બતાવી, સંસાર –નાટક ક્ષણભંગુર બતાવ્યુ, જુવાનીનો રંગ અલ્પકાલીન બતાવ્યો, ઘડપણના ચાળા વર્ણવીને બતાવ્યા, સુખની સીમા બતાવી. સાથે રમનારા ગયા એમ બતાવ્યુ, સાંસારિક ભાવો ઈંદ્રજાળ જેવા અસ્થિર બતાવ્યા અને ચમદેવને સદાનો ભૂખ્યો બતાવ્યો. છેવટે નિત્ય સુખ અનુભવવા ભલામણ કરી.

આ પ્રત્યેક વાત નવીન છે, નવીન નજરે જોવા જેવી છે અને ખૂબ વિચારમાં નાખી દે તેવી છે નીચેના ત્રણ દાખલાઓ વિચારીએ —

જુદી જુદી જગ્યાએ ચરી રાત્રી રહેવા માટે એક ઝાડ પર પંખીઓ સાંજે એકઠા થાય છે તેવી રીતે કુળરૂપ વૃક્ષમાં આ જન્મમાં પ્રાણી એકઠા થાય છે. સર્વ પક્ષીઓ સવાર થતા રસ્તે પડી જાય છે તેમ પ્રાણી આયુષ્ય પૂરુ થતા રસ્તે પડી જાય છે. આવો અત્રેનો મેળાપ છે સવાર કયારે પડશે એટલો જ સવાલ છે. આ દૃષ્ટિએ સંસારના મેળાને કદી વિચાર્યો છે ?

સવારે જે ઘરમાં મંગળગીત ગવાતા હોય અને નાસ્તા–ચા–પાણી ઊડતા હોય ત્યાં બપોરે પ્રાણપોક મુકાય છે અને સુખ ને આનંદને બદલે છાજીઆ ગવાય છે એવા અનેક દાખલા અનુભવ્યા છે પણ તેની અંદરના રહસ્યને વિચાર્યું છે ?

જેનો સવારે રાજ્યાભિષેક થાય તે જ દિવસે સાંજ પડતા ચિતામાં પડતા અને એ જ ચિતામાંથી એના ધુમાડા નીકળતા સાંભળ્યા છે અને છતા આ જીવનનો મોહ છૂટતો નથી અને સંસાર સાથે વળગવાનુ મન થાય છે એમાં કયો મનોભાવ વર્તે છે તેનો કદી વિચાર કર્યો છે ?

વિચાર કરો, સમજો, ખ્યાલ કરો–આપણે શેના ઉપર પડી મરીએ છીએ ? કઈ જાતની સ્થિરતા સમજીને આપણી રમત માંડી બેઠા છીએ ? એ માંડેલી રમત કયારે બંધ કરવી પડશે ? બંધ થશે ત્યારે આપણને ભાન હશે કે પોઢી ગયા હશુ ? અને આ સર્વ શુ થાય છે ? કેમ થાય છે ? સમજુના લક્ષણ આ હોય નહિ, ચોક્કસ સમજ્યા વગર એ કામ કરે નહિ, દીર્ઘકાલીન લાભ જાણ્યા વગર એ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ અને તારી તો આખી રમત ખોટી છે જેને તે **ઘરનું ઘર** ધાર્યું છે તે તારુ નથી જેને તે **તારાં** સંબંધી માન્યા છે, તે તારા નથી, જેને તેં તાગાં સગાં માન્યા છે તે સ્થાયી રહેવાના નથી અને જેની ખાતર તુ પાપ સેવે છે; પ્રાણ પાથરે છે; શુનુ શુ કરી નાખું એમ ધારે છે તે તારા નથી તારુ શરીર પણ તારુ નથી તુ એને ગમે તેટલુ પોષે તો પણ તે તારુ રહેવાનુ નથી અને તારી સાથે આવવાનુ પણ નથી

આખી બાજી તે વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર માંડી છે તુ પૈસા અને સ્વજન ખાતર અનેક અગવડો અને પાપો સેવે છે, પણ તે તારી પાસે રહેવાના છે ? તારા રહેવાના છે ?

એમ ખાતરી મળી છે ? મહાવિગ્રહ પછી ઘણાના એક ભવમા ત્રણ ભવ થતા તે જોયા, કઈકના મગજ બસી ગયા અને કઈકના શરીર ઘસાઈ ગયા—એ તે નજરે જોયુ અને છતા હજુ તુ આંખો બધ રાખીને ઝૂકે જ જાય છે તે કોના ઉપર ? અને શાને માટે ? તને વિષયોમાં મજા આવે છે ? તુ તેનું સ્વરૂપ વિચારી જો. એમા મજા જેવુ કાઈ નથી એ તો વસ્તુઓના ઢગલા અને માયાના પૂતળા છે. એમા તારા જેવો અનત સુખનો ઇચ્છક મજા માણે તે તારા ગૌરવને શોભતી વાત નથી. તુ એ પ્રશ્નને સાધારણ દુનિયાદારી નજરથી ન જો જરા ઊડો ઊતર. તારા જેવા ગૌરવશાળી આત્માને આ શોભતી વાત નથી. કયા હાથ નાખે છે ? કયાં કાન માંડે છે ? કયા નજર દોડાવે છે ? એમા શુ સુખ છે ? કેટલુ છે ? કયા સુધી ચાલશે ?

જો તને એ સુખ હમેશ માટે નહિ તો પણ ઘણો વખત ચાલે તેવુ લાગતું હોય તો તો તેમા મજા કરી લે, પણ વિષયના સુખ તો એક મિનિટ પણ ચાલે તેવા નથી બાધું એટલે બલાસ થયુ ! ગળા નીચે ઊતર્યું એટલે પછી તે દૂધપાક હોય કે ઘેસ હોય—સર્વ સરખુ જ છે અને તારા જેવો સમર્થ આત્મા આવા કીચડમાં પગ નાખે છે એ તને શોભતી વાત થાય છે ?

જો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં ચાલ્યો જઈશ—આગળ વધીશ તો શરીર છૂટશે ત્યા સુધી આશા તો છૂટવાની જ નથી અને આયુષ્ય પૂરુ થશે ત્યા સુધી પાપબુદ્ધિ જવાની નથી. ત્યારે શુ તુ આમ ને આમ ચલાવ્યે જ જઈશ ? અને અતે ઘસડાઈ જવાની જ તારી ઇચ્છા છે ? ક્ષણિક સુખ ખાતર તુ કેટલો ભોગ આપે છે તેનો વિચાર કર. આ મનુષ્યભવ તને મહામુશ્કેલીએ મળ્યો છે તેને અસ્થિર પૌદ્ગલિક પદાર્થો અને મનના માનેલા સબધો ખાતર ગુમાવી દેવો યોગ્ય ન ગણાય. કોઈ સ્થાયી ચીજ મળે તે ખાતર—તે માટે પ્રયત્ન કરવો ઘટે. પણ અત્યારે તુ શું કરી રહ્યો છે ? જ્યા તારા જીવનનુ જ ઠેકાણુ નથી ત્યા તુ શેના ઉપર અને કોને માટે આ સર્વ રચના કરી રહ્યો છે ? અતે આ સર્વને મૂકીને જવાનુ છે એ વાત ચોક્કસ છે ગમે કે ન ગમે પણ મરવુ તો પડશે જ, ત્યારે પછી આટલા ટૂકા સમયમા કાંઈ એવુ કરી લે કે જેથી આ સર્વ રખડપટ્ટીનો છેડો આવી જાય

આખા જીવનની ચાવી સમજવાની જરૂર છે, સમજીને છૂટી જવાની જરૂર છે, નહિ તો આ ચક્રવ્યૂહ એવો મંડાણો છે કે એમાથી નીકળવાના પ્રયત્ન કરતા એમા તુ વધારે વધારે અટવાઈશ. ખૂબ વિચાર કરી સાચો માર્ગ પકડી લઈશ તો જ તને આ ચક્કરમાથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ સાપડશે

તેનો માર્ગ એ જ છે કે એ ચક્કરને બરાબર ઓળખી જવુ, એમા ઉપર ઉપરના સ્નેહ, ખોટા પ્રેમાલિંગનો, મોટે મોટેથી રુદન એ સર્વને ઓળખી જવુ, વસ્તુઓ સાથેનો સબધ બરાબર વિચારવો અને શરીર પણ કયા સુધી કામ આપશે તેની કિંમત કરી લેવી શરીરનો બને તેટલો લાભ લેવો, પણ એની ખાતર મુદ્દાનો ભોગ આપવો નહિ

આ સર્વ સંબંધો, વસ્તુઓ અને શરીર અનિત્ય છે, ક્ષણસ્થાયી છે એ ભાવ જો મનમાં જામી જાય તો આખી ગૂંચવણનો નિકાલ થઈ જાય તેમ છે. એને સમજવામાં મુશ્કેલી છે તેના કરતા પણ એની સાથે કામ લેતા એ વાત સતત લક્ષ્યમાં રહેવી વધારે મુશ્કેલ છે. પણ એ રીતે જીવવામાં આત્માનંદ છે અને સાથે અમર્યાદિત લહેર છે, એ ભાવને અંતરથી વિચારી જોતા અનેક મુમુક્ષુઓને માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે ચિદાનંદમય આત્મસ્વરૂપની ઝાંખી કરાવનાર અને આત્માના શાશ્વત સુખને એના સાચા આકારમાં બતાવનાર આ અનિત્ય ભાવના વારંવાર વિચારવા–ભાવવા જેવી છે પુદ્ગળ સાથેનો સંબંધ એવો તો જકડાઈ ગયો છે કે એનાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવાનું એને સૂઝતું નથી અને સૂઝે તો અમલમાં આવતું નથી પણ અંતે આ સર્વ સર્વ સંબંધ છૂટવાના છે, છોડવાના છે, ખસી જવાના છે. પરાધીનપણે થઈ ગયેલા ત્યાગની કિંમત નથી, સમજી વિવેક વાપરીને કરેલા ત્યાગની કિંમત છે એ ત્યાગ પ્રાપ્ત કરવા, એ જીવન જીવવા આતરવૃત્તિથી નિર્દંભપણે આત્મસાક્ષીએ પ્રયાસ કરે એને આ વિચારણા અમૃતરસના પાન (પીણા) સમાન છે એ પીણાના નશામાં ચકચૂર થવા આત્માર્થી મુમુક્ષુ યત્ન કરે એવો ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીનો ઉપદેશ છે

અનિત્યભાવનાનો વિષય 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં સુંદર રીતે ચર્ચ્યો છે. તેની બે ત્રણ પ્રસાદી જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે શુભચંદ્રાચાર્ય સંસાર–સમુદ્રના સર્વ સંબંધોને વિપત્તિના ઘર બતાવી પછી કહે છે કે —

वस्तुजातमिदं मूढ! प्रतिक्षणविनश्वरम्।
जानन्नपि न जानासि ग्रहः कोऽयमनौषधः॥

તેઓ તો સામાન્ય રીતે જબરો ચાબખો લગાવે છે કે–હે મૂઢ પ્રાણી! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુ પ્રતિક્ષણ નાશ પામ્યા જ કરે છે, આ વાત તું જાણે છે છતા જાણે જાણતો જ નથી તને તે ઉપચાર ન થઈ શકે એવો (ઔષધ વિનાનો) કયો ગ્રહ (વ્યાધિ) લાગુ પડ્યો છે?

આ વાત તદ્દન સાચી છે આપણે જાણતા છતા પણ જાણતા નથી. આપણું જાણ્યું કામનું શું? વિનશ્વર જાણવા છતા સંબંધ, ધન અને વસ્તુને ચાટતા જઈએ એ જ્ઞાન શા કામનું? ખરેખર આપણો વ્યાધિ આકરો છે, વળગાડ ચીકણો છે અને એનું ઓસડ નજરે પડતું નથી

એનો દાખલો આપતા તેઓ કહે છે કે —

वह्निं विशति शीतार्थं, जीवितार्थं पिबेद्विषम्।
विषयेष्वपि यः सौख्यमन्वेषयति मुग्धधीः॥

'જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી વિષયમાંથી સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે ઠંડક મેળવવા માટે અગ્નિમાં પેસે છે અને જીવવા માટે ઝેર પીએ છે' અગ્નિમાંથી ઠંડક મળે ખરી? અને ઝેર પીને જીવાય ખરું? છતા આપણે મોહઘેલા બરાબર તે પ્રમાણે જ આચરીએ છીએ.

તેઓશ્રી આખા અનિત્યભાવનાના વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં માલિનીવૃત્તમાં સુંદર ભાવ પ્રકાશિત કરે છે

गगननगरकल्पं सङ्गम वल्लभानाम्,
जलदपटलतुल्यं यौवनं वा धन वा।
सुजनसुतशरीरादीनि विद्युच्चलानि,
क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥

"સ્ત્રીઓનો સંબંધ આકાશનગર (કલ્પિત) જેવો છે, યૌવન અને ધન વાદળાના રંગ જેવા છે, સગાં, છોકરા અને શરીર વીજળી જેવા ચંચળ છે અને ટૂંકામા કહીએ તો આ આખી દુનિયાની સર્વ ચીજો અને ભાવો ક્ષણિક છે" આવો તત્ત્વગવેષકનો મત છે આપણે ખરી નજરે જોઈએ તો આપણને એ જ આકારમા સર્વ સંબંધો અને વસ્તુઓ દેખાય છે વાત એ છે કે આ પ્રાણીને આંખ આડા કાન કરવા છે અને કાંઈ જણાઈ જાય તો જાણે પોતનો વારો આવશે ત્યારે ગોટો ચાલ્યો જશે એમ એ મનડાને મનાવી લે છે અને જ્યારે હાથ નીચા પડે છે અને શરીર અશક્ત બને છે ત્યારે એનો ઉપાય રહેતો નથી. પછી એ 'વિલ' કરીને આવતા ભવ માટે નાણાના રોકાણ કરવા મંડી જાય છે; એમા પણ એનો ધન પરનો પ્રબળ મોહ છે. એનુ ચાલે અને આવતા ભવમા રૂપીઆના ચાર આના રોકડા મળે તેમ હોય તો છોકરાને રખડાવીને એવી ચિઠ્ઠી પોતાની સાથે લેતો જાય, પણ તેવો ઉપાય ન હોવાથી નાણાનુ 'રોકાણ' આશાએ કરે છે અને આ આશા એ જ એનો નાશ કરનારી ચીજ છે.

છેવટે આ સર્વ છોડવાનુ જ છે, ગમે કે ન ગમે પણ અંતે સર્વ પારકુ છે અને તેટલા માટે વિલથી આપેલા ધનની ખબર છાપામાં આવે છે ત્યા મથાળે લખેલુ હોય છે કે other people's money 'પારકાના પૈસા.' આ વાત ન ગમે તેવી છે, પણ ખરી છે. દલપતરામ ગાઈ ગયા છે કે—

'માખીઓએ મધ કીધુ, ન ખાધું ન દાન દીધું;
લૂંટનારે લૂટી લીધુ રે! ઓ જીવ જોને.'

આ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે એટલા માટે આ પ્રાણીને કહે છે કે જેની ખાતર તુ મૂંઝાય છે–ફિકર–ચિંતા કરે છે તે સર્વ ફોકટ છે વસ્તુ કે સંબંધ અલ્પ કાળના છે અને તારી મૂંઝવણ અસ્થાને છે. આ રીતે સંસારના સર્વ સંબંધો અને પદાર્થોની અનિત્યતા વાર વાર વિચારવી. એમા ઊંડા ઊતરવુ અને વસ્તુના અને આત્માના પર્યાયધર્મો બરાબર ઓળખી તેની સાથે તેને યોગ્ય કામ લેવુ જેથી અત્યારે 'મૂઢ'મા ગણતરી થયેલી છે તે ફરી જઈ સમજુમા ગણાવાની તક મળે અને સાચી સમજણ–વિવેકને યોગ્ય સ્થાન મળે. અત્યારની દોડાદોડ, તાલાવેલી, ધમાલ અને લમણાઝીંક સર્વ ખોટી છે, થોડા વખત માટેની છે અને પરિણામે મોટી આપત્તિ વધારે તેવી છે, માટે ખોટો મૂંઝા નહિ, ખોટો ફસા નહિ અને ખોટાની ખાતર રખડ નહિ.

સર્વને અનિત્ય કહેવામાં એક વાત ખ્યાલમા રાખવાની છે આત્મા પોતે નિત્ય છે તે તેના ગુણની દૃષ્ટિએ, પણ એના પર્યાયો સર્વ પલટાયા જ કરે છે આપણે જે શરીરો જોઈએ છીએ તે તેના પર્યાય છે તેવી જ રીતે સર્વ ચીજોના પરમાણુઓ નિત્ય છે પણ એનાઆકાર, એના સ્કંધના રૂપો પલટાયા કરે છે અને તે નજરે સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે આપણે શરીર અને વસ્તુઓ, ભાવો અને આવિષ્કારો સાથે સંબંધ છે, તેની વિચારણા કરીએ છીએ અને તેમા જ મૂંઝાઈ જઈએ છીએ, એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે

પણ આ વાત કરતા ગભરાઈ જવાનુ નથી, અનિત્યતા જાણી રડી પડવાનુ નથી, અસ્થિરતા વિચારી ગાડાઘેલા થઈ જવાનુ નથી ક્ષણુભંગુરતા સમજી આપઘાત કરવાનો નથી, પણ એનો વિચાર કરી એમાથી નિત્ય–સ્થાયીભાવ સાપડે એવો માર્ગ શોધવાનો છે. એ માર્ગ શોધકને મળે છે ભાવનાનુ કાર્ય તો વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનુ છે, એ થયુ એટલે એનો પ્રદેશ પૂરો થાય છે પ્રગતિ માટે વસ્તુનુ બરાબર ઓળખાણ કરવુ એ જરૂરી છે. ગ્રંથકર્તાએ ઉપોદ્ઘાતમા જણાવ્યુ છે તેમ ભાવના વગર શાંતસુધારસ જામતો નથી અને એ રસ વગર જરા પણ સુખ નથી આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા રાખી ખૂબ વિચાર કરો, સારી રીતે ઊંડા ઊતરો અને પ્રયાસ કરી સાચા સુખનો સાદો માર્ગ પકડી લો.

ચિદાનંદજી મહારાજે જંગલો–કાફી રાગમા આ વાત બહુ અસરકારક રીતે બતાવી છે તેઓ કહે છે કે —

જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા, જિને જાણી ભેદ તીને પાયા જૂઠી૦
તન ધન જોબન સુખ જેતા, સહુ જાણ અથિર સુખ તેતા;
નર જિમ બાદલકી છાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૧
જીને અનિત્ય ભાવ ચિત્ત આયા, લખ ગલિત વૃષભકી કાયા;
બૂઝે કરકંડુ રાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૨
ધ્યમ ચિદાનંદ મનમાંહી, કછુ કરીએ મમતા નાંહી;
સદ્‌ગુરુએ ભેદ લખાયા, જૂઠી જૂઠી જગતકી માયા. ૩

અર્થ સ્પષ્ટ છે એમા કરકંડુ રાજાની વાત કરી છે તે મજાની છે એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા જેઓ કોઈ વસ્તુ જોઈને બોધ પામી જાય છે તેને 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહે છે એક વૃષભ–બળદ જુવાન હતો ત્યારે આખા શહેરમા ફરતો, મ્હાલતો અને કોઈકને પાડી દેતો આખા શહેરમા એનો ત્રાસ હતો થોડા વર્ષ પછી એ ઘરડો થયો, દુર્બળ થયો, એના શરીર પર માખીઓ બણબણવા લાગી, એ ચાલતા લથડવા લાગ્યો અને એનો મદ દૂર નાસી ગયો એવા પ્રબળ ગોધાની આ દશા જોઈ કરકંડુ રાજાને શરીરની અસ્થિરતા, જુવાનીની છોળો અને મદની ભ્રામકતાનુ ભાન થયુ અને અનિત્ય પદાર્થ પરનો રાગ ચાલ્યો જતા રાજપાટ છોડી એણે અંતરાત્માને શોધવા માર્ગ લીધો આ જુવાનીનો જેવો ચટકો છે એવી જ અસ્થિરતા સાંસારિક સર્વ પદાર્થો, સંબંધો અને ભાવોની છે.

સનત્ કુમાર ચક્રવર્તીને શરીરસૌંદર્ય પર ખૂબ મોહ હતો, પણ જોતજોતામા એ શરીર વિષમય થઈ ગયુ. મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ ગયા અને કાકિણીરત્નથી ઋષભકૂટપર લખેલાં નામો પણ અંતે ભૂંસાઈ ગયા તો પછી આપણા તે શા ગજા ! અને આવી તદ્દન ઉપેક્ષણીય વસ્તુ ખાતર જીવતર બગાડવુ અને પોતાનો આખો વિકાસક્રમ ઉથલાવી નાખવો એ મહા-મુશ્કેલીએ મળેલા મનુષ્યભવને ફેંકી દેવા જેવુ છે

સ્થૂળવાદમા મસ્ત થયેલા આ યુગમા અનિત્યતાની વાતો ઘણાને ગમશે નહિ એ ખરું છે, પણ વાત એ છે કે જેને જાણવું જ નથી તેને તો સર્વ સરખુ જ છે. બાકી સમજ્યા વગર અત્યારે જે મહારંભો અને મોટી ઉથલપાથલો થઈ રહી છે તેમા સાધારણ વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિને પણ સ્થાન નથી. જાણવા છતા ઘણા જાણતા નથી અને જાણનારા અનુસરતા નથી– તેથી સાચી વાત બદલાય નહિ. એક તાજા સિવિલિયનને પૂછ્યુ કે–હવે શુ કરશો ? નોકરી પછી ? અમલદારી પછી ? ડેપ્યુટી કલેકટરી. પછી ? આસિસ્ટંટ કલેકટરી પછી ? કલેકટરી. પછી ? બૈરી છોકરા વગેરે. પછી ? કમિશનર પછી ? એકઝીકયુટિવ કાઉંસિલના મેમ્બર. પછી ? હવે જવાબ આપતા તેનુ તદ્દન આવી રહ્યુ હતુ

જવાબમા બોલ્યા. 'પછી પછી શુ કરો છો ? પછી પેન્શન લેશુ '

પછી ? (હવે તે તદ્દન નરવસ થઈ ગયા) પછી શુ ? પછી મરશુ !

આમ બોલતા બોલાઈ તો ગયુ, પણ પછી માટી મૂઝાયો એને મનમા થયુ કે ત્યારે શુ આ સર્વની આખરે અંતે મરવાનુ તો ખરુ જ ! !

આ વાત તમને નરમ પાડવા માટે કરવાની નથી, મૂંઝવવા માટે શોધી કાઢેલી નથી, નવા યુગને ન ગમે તેવુ કહેવા શોધી કાઢી નથી વસ્તુસ્થિતિ આ જ છે અને પૂર્ણદિવ્ય જ્ઞાન, અનુભવ અને વ્યવહારમા કુશળ માણસોએ જોઈ તેવી અને તેવા આકારમા કહી છે મૂકી જવાની અને ત્યાગ કરવાની વાત ન ગમે તે બનવાજોગ છે પણ તે ખાતર વસ્તુસત્ય ગોપવવુ અશકય છે આ સંસાર સાથે, ધન સાથે, પુત્રાદિ સાથે કામ લેવામા ઊંડી વિચારણા ન કરી હોય તો આવો વિચાર સ્વાભાવિક છે પણ તે ઉપરટપકેનો હોઈ કાર્યસાધક નથી

આપણે કોઈ પૂર્વકાળના સારા કે ખરાબ પ્રાણીને કે જૂના મકાનોને ઊભેલા જોતા નથી તે જ તેનો પુરાવો છે આપણો જીવનકલહ મૂર્ખતાભરેલો છે, આપણી સંબંધની ગણતરી તદ્દન ખોટી છે અને આપણી આખી રમત ખોટા પાયા ઉપર રચાયેલી છે કેટ કર્યા પછી જે વિચારો આવે તેમા જેટલી વ્યવસ્થિતતા હોય તેથી વધારે સ્પષ્ટતા આપણી જળબદ્ધ સ્થિતિની અવસ્થામા નથી દારૂ પીનારાના મત કેવા ? અને તેની કિંમત કેટલી ? બે દારૂડીઆ તાળી દઇ ગપ્પા મારે અને એકબીજાની ટાપસી પૂરે તેવી આપણી વાતો છે સર્વ અનિત્ય છે એ દેખાય તેવી વાત છે જોવુ હોય તે જોઈ શકે છે અને ન જોવુ હોય તે ઘેનમા પડી રહી શકે છે.

ભાવનામા પુનરાવર્તન થાય તો ગભરાવાનું નથી. અનિત્યતાની વાર્તા સંસારભાવનામાં પણ આવે, એકત્વ બતાવતા સંસાર જોવો જ પડે ઉપદેશના ગ્રંથમા પુનરાવર્તન દોષ નથી. અતિશય ઉપયોગી છે અને અનિવાર્ય પ્રગતિવાળી પદ્ધતિ છે. વાત કહેવાની એક જ છે કે લેખન યા લેખકના ગુણદોષ જોવાને બદલે વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવુ. નિત્ય વસ્તુ જે જણાય તેને જ નિત્ય માનવી અને અનિત્યની ખાતર ઉપાધિમાં પડી પરિણામ વગરના રાગ–દ્વેષો કરી પોતાનો વિકાસમાર્ગ બગાડી ન નાખવો લક્ષ્મી ચંચળ, યૌવન ચંચળ, આદર્શો તદ્દન સ્થૂળ, દાનત ગડપ કરવાની અને પછી છૂટવાની વાતો કરવી એ ચાલે તેમ નથી. હેતુ અને પરિણામ સમજીને જીવન જીવનારને ન ઘટે તેવી રીતે આખી ચકરાવામા નાખે તેવી રમત માંડીને બેઠો છે અને પછી એમાથી છૂટવાની આશા રાખે છે તે કેમ બનશે? જરા વિચાર.

પ્રશમરસને ઓળખ, પ્રશમરસના પાનને પિછાન, એ પાનની નવીનતા સમજ અને અનિત્યનો ત્યાગ કરી તારામાં આવ તારાને ઓળખ અને સચ્ચિદાનંદમય – તારા અસલ મૂળ સ્વરૂપે તારામાં વિલય પામી જા જગતને ચકરાવે ચઢ્યો તો પછી 'મૂઢ' જેવાં વિશેષણો સાભળવા પડશે તારુ તારી પાસે જ છે, બાકીનુ ક્ષણુવિનાશી છે – અંતે મૂકી જવાનું છે અને स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधते। એનો પોતાથી સ્વત ત્યાગ કરવામા આવશે તો તે અનંત સુખ આપે તેમ છે, છોડવા પડશે (પરાણે) ત્યારે ભારે કચવાટ–અકળાટ–ખેદ થશે, પરસેવાની ઝરીઓ વળી જશે, મગજ પર લોહી ચઢી જશે અને છતા એક થપ્પડ લાગતા મુઠ્ઠી છૂટી જશે.

નિત્યાનિત્યભાવ ખૂબ વિચારી પ્રશમરસના પાનમા લયલીન થા અને અત્યારની અર્થહીન, આદર્શવિહીન, પરિણામશૂન્ય સ્થૂળ ભાવનાઓ (Ideals)ને બાજુએ કરી તારા સ્વત્વને સમજ, સમજીને પિછાન અને પિછાનીને તન્મય બની જા

इति अनित्यभावना

૩. સકળચંદ્રજીકૃત અનિત્યભાવના

(રાગ સામગ્રી)

મૂઝ મા મૂઝ મા મોહમા મૂઝ મા, શબ્દ વર રૂપ રસ ગધ દેખી,
અથિર તે, અથિર તુ, અથિર તનુજીવિત, સમજ મન ગગન હરિચાપ[૧] પેખી
મૂઝ મા ૦ ૧

લચ્છી સરિયગતિપરે[૨] એક ધર નવિ રહે, દેખતા જાય પ્રભુ જીવ લેતી,
અથિર સવિ વસ્તુને કાજ મૂઢો કરે, જીવડો પાપની કોડી કેતી
મૂઝ મા ૦ ૨

ઉપની વસ્તુ સવિ કારિમી નવિ રહે, જ્ઞાનશુ ધ્યાનમા જો વિચારી,
ભાવ ઉત્તમ રહ્યા અધમ સબ ઉદ્ધર્યા, સહરે કાળ દિન રાતિ ચારી
મૂઝ મા ૦ ૩

દેખ કલિ કૃતરો સર્વ જગને ભખે, સહરી ભૂપ નર કોટિ કોટિ,
અથિર સસારને થિરપણે જે ગણે, જાણ તસ મૂઢની બુદ્ધિ ખોટી
મૂઝ મા ૦ ૪

રાય મમ રાજની ઋદ્ધિશુ પરિવર્યો, અંતે સબ ઋદ્ધિ વિસગળ હોશે,
ઋદ્ધિ સાથે સવિ વસ્તુ મૂકી જતે, દિવસ દો તીન પગ્વિાર રોશે
મૂઝ મા ૦ ૫

કુસુમપરે યૌવન જળબિદુજીવિત, ચચલ નરસુખ દેવભોગો,
અવધિ મન કેવલી સુકવિ વિધાધરા, કલિયુગે તેહનો પણ વિયોગો
મૂઝ મા ૦ ૬

ધન્ય અનિકાસુતો ભાવના ભાવતો, કેવળ સુગનદીમાહી[૩] લીધો,
ભાવના સુગલતા જેણે મન રોપવી, તેણે શિવનારીપરિવાર દુધ્યો
મૂઝ મા ૦ ૭

---

૧. આકાશમા રહેલ ઇંદ્રધનુષ્ય ૨ સરિતા—નદીની ગતિની જેમ ૩ ગગા નદી ઊતરતા

પ્રકરણ બીજું

પરિચય :: અશરણભાવના

शार्दूलविक्रीडितम्

ये षट्खण्डमहीनतरसा निर्जित्य वभ्राजिरे,
ये च स्वर्गभुजो भुजोर्जितमदा मेदुर्मुदा मेदुराः ।
तेऽपि क्रूरकृतान्तवक्त्ररदनैर्निर्दल्यमाना हठा-
दत्राणाः शरणाय हा दश दिशः प्रैक्षन्त दीनाननाः ॥ क १ ॥

स्वागतावृत्तम्

तावदेव मदविभ्रममाली, तावदेव गुणगौरवशाली ।
यावदक्षमकृतान्तकटाक्षै-र्नेक्षितो विशरणो नरकीटः ॥ ख २ ॥

शिखरिणी

प्रतापैर्व्यापन्नं गलितमथ तेजोभिरुदितै-
र्गतं धैर्योद्योगैः श्लथितमथ पुष्टेन वपुषा ।
प्रवृत्तं तद्द्रव्यग्रहणविषये बान्धवजनै-
र्जने कीनाशेन प्रसभमुपनीते निजवशम् ॥ ग ३ ॥

ક ૧ षट्खड–છ ખડ પૃથ્વી अहीन–હલકુ નહિ, ખૂબ तरस्–બળ અથવા શરીરશક્તિ स्वर्गभुज–દેવતાઓ, ઇન્દ્રો भुजोर्जितमदा–હાથના બળના મદવાળા मेदुरा–પ્રેમી मेदु–લહેર કરતા હતા रदनै–દાંતો વડે हठात्–જોરથી प्रैक्षन्त–જુએ છે

ख २ मद–આઠ છે જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા, તપ અને લાભ – એનુ અભિમાન माली–સયુક્ત, વાળો गौरव–ભક્તિ, सत्कार शाली–વાળો नरकीट–મનુષ્યરૂપ કીડો विशरणो–શરણ વગરનો, ધણી વગરનો

ग ३ व्यापन्नं–વિનષ્ટ, ખલાસ થઈ ગયેલુ उदित–વધતા જતા धैर्य–ચિત્તની સ્થિરતા श्लथित–જેનો બધ નરમ પડેલો હોય એવુ कीनाश–યમરાજ–મરણ प्रसभम्–જોરથી, ખૂબ છેલ્લી પંક્તિમા सतिसप्तमीનો પ્રયોગ છે

(ક ૧) પોતાના અસાધારણ બળથી જેઓ છ ખંડ પૃથ્વીને જિતીને મ્હાલતા હતા–શોભતા હતા, જેઓ સ્વર્ગ(ના આનંદ)નો ઉપભોગ કરનારા હતા, જેઓ પોતાના હાથના જોરથી થયેલા મદને સારી રીતે અવકાશ આપતા હતા, જેઓ આનંદ–લહરીના વિલાસની મજામાં–પ્રેમની છોળોમાં રમતા હતા, તેવાઓને પણ જ્યારે મહાક્રૂર જમરાજ પોતાના દાતથી દળી નાખે છે – સખ્ત રીતે એનો કૂટો કરી મૂકે છે ત્યારે તેઓ કોઈના આશરા વગરના અને રાંકડા મુખવાળા થઈને શરણને માટે દશે દિશાએ ચકળવકળ જોયા કરે છે.

(ખ ૨) માથે ધણી–ધોરી વગરનો આ મનુષ્યરૂપ કીડો, કોઈને ન સહન કરનાર જમરાજની વાકી આંખોની નજર તળે જ્યાં સુધી આવતો નથી ત્યા સુધી જ તે અભિમાનના ભ્રમમાં ચાલે છે અને ત્યાં સુધી જ તે ગુણના ગૌરવમા મ્હાલતો દેખાય છે

(ગ ૩) મરણ (જમદેવ) જેવો આ પ્રાણીને પોતાના પાકા સપાટામા લે છે કે તે જ વખતે એ પ્રાણીનો પ્રભાવ ચારે તરફથી નાશ પામી જતો જાય છે, તે સર્વ બલાસ થઈ જાય છે, એનુ વધતું જતુ તેજ સર્વથા ગળી જાય છે, એના ચિત્તની સ્થિરતા અને ઉદ્યોગો પસાર થઈ જાય છે, એનુ સારી રીતે પોષેલુ શરીર શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે અને તેના સગાવહાલાઓ એનુ ધન પોતાના ઘરભેગુ કરવાની બાબતમા પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે.

गेयाष्टक

(अशरणभावना)

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम् ।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम् ॥

विनय ! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम् ।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥

तुरगरथेभनरावृतिकलितं, दधतं बलमस्खलितम् ।
हरति यमो नरपतिमपि दीनं, मैनिक इव लघुमीनम् ॥ वि० ॥ २ ॥

प्रविशति वज्रमये यदि सदने, तृणमथ घटयति वदने ।
तदपि न मुञ्चति हतसमवर्ती, निर्दयपौरुषनर्ती ॥ वि० ॥ ३ ॥

विद्यामन्त्रमहौषधिसेवा, सृजतु वशीकृतदेवाम् ।
रसतु रसायनमुपचयकरणं, तदपि न मुञ्चति मरणम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

वपुषि चिरं निरुणद्धि समीरं पतति जलधिपरतीरम् ।
शिरसि गिरेरधिरोहति तरसा, तदपि स जीर्यति जरसा ॥ वि० ॥ ५ ॥

सृजतीमसितशिरोरुहललितं, मनुजशिरः सितपलितम् ।
को विदधानां भूवनमरसं, प्रभवति रोद्धुं जरसम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

उद्यत उग्ररुजा जनकायः, कः स्यात्तत्र सहायः ।
एकोऽनुभवति विधुरुपरागं, विभजति कोऽपि न भागम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

शरणमेकमनुसर चतुरङ्गं, परिहर ममतासङ्गम् ।
विनय ! रचय शिवसौख्यनिधानं, शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

અષ્ટકનો અર્થ :—અશરણભાવના

૧. પોતાના સગાસંબંધી જનો અનેક પ્રકારે હિતની વાંછા કરે અને પ્રેમના રસમાં (તેને) તરબોળ કરી નાખે અને સુખના આપનાર પણ થાય, જ્યારે મરણદશાને વશ પ્રાણી પડી જાય છે ત્યારે કોઈ પણ તેનું રક્ષણ કરતું નથી, કરી શકતું નથી એટલા માટે હે મુમુક્ષુ! વિનય! તું જિનધર્મનું શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર ચરણયુગળના સ્મરણ સાથે તારું અનુસંધાન કર.

૨. મોટા મહારાજાધિરાજ જે ચારે બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને મનુષ્યોથી વીંટાયેલ હોય અને જેની પાસે ન રોકી શકાય તેવું લશ્કર હોય અથવા જેનું પોતાનું બળ સામે પડી ન શકાય તેવું (દુર્ધર્ષ) હોય તેવાને પણ જાણે તે તદ્દન રાંકડો (નમી પડેલો કેદી) હોય તેમ – જેવી રીતે **કલકલ નામનું પક્ષી** અથવા મૈનિક–મોટું માછલું નાના માછલાને પકડી લે છે તેવી રીતે જમરાજા ઉપાડી જાય છે!

૩. (પ્રાણી) વજ્રના બનાવેલા ઘરમાં પેસી જાય અથવા તો (પોતાના) મહેામાં તરણું ધારણ કરે, પણ દયા વગરનો પુરુષાતનમાં નાચી રહેલો અને તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય સર્વને સરીખડા (એકસરખા) ગણનાર (એ યમદેવ કોઇને) છોડતો નથી.

૪. વિદ્યા, મંત્ર કે મહા ઔષધિઓથી દેવતાઓને વશ કરવાની વાત બનાવે કે બળવૃદ્ધિ કરે તેવા ગમે તેવા ભારે રસાયણનું સેવન કરે–તો પણ મરણ છોડતું નથી.

૫ લાંબા વખત સુધી શરીરમાં પવનને થંભાવી રાખે કે દરિયાપાર કોઈ કાંઠા પર જઈને પડાવ નાખે કે દોડાદોડ કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાય–તો પણ એ ઘડપણ (જરા)થી જીર્ણ થઈ જાય છે.

૬. જે જરા (ઘડપણ) કાળા વાળથી સુંદર લાગતા મનુષ્યના માથાને સફેત બાલ (પળીઆ)-વાળું બનાવી દે છે તે જરા શરીરને તદ્દન રસકસ વગરનું બનાવી દે છે, તેના તે કાર્યમાં (તેને તેમ કરતી) અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય?

૭. મનુષ્યનું શરીર જ્યારે જોસથી આગળ વધતા આકરા વ્યાધિઓવાળું થાય છે ત્યારે તેને સહાય કરનાર કોણ થાય છે? જુઓ! એકલો ચંદ્રમા ગ્રહણની પીડાને અનુભવે છે તે વખતે કોઈ તેના દુઃખમાં ભાગ પડાવતું નથી

૮. ચાર અંગવાળા ધર્મનું શરણ તું સ્વીકારી લે, મમતાની સોબત છોડી દે અને શિવ-(મોક્ષ)સુખના ભંડારતુલ્ય આ શાંતસુધારસના પાનને હે વિનય! તું કર. (તેનું પાન કર–તે તું પી.)

એટલા માટે હે મુમુક્ષુ! વિનય! તું જિનધર્મનું શરણ કરી લે અને મહાપવિત્ર-ચરણના સ્મરણ સાથે તારું આત્માનુસંધાન કર.

આ ગેય અષ્ટક અનેક સુંદર રીતે ગવાય છે. 'મોહન મુજરો લેજો આજ, તુમ સેવામાં રહેવું' એ લય આ પદ્યને અનુરૂપ ગોઠવાય તેવો છે દરેક ગાથાની આખરે વિનય૦ વાળી બન્ને પંક્તિ ફરી ફરી વાર બોલવાની છે એ ટેક છે

નોટ—

૧ સ્વજનમા માતાપિતા, પુત્ર-પુત્રી, સ્ત્રી, ભાઈ-બ્હેન વગેરે સગાઓનો સમાવેશ થાય છે
સન્ત-સુખ આપનાર, સુખદ ચરણ-પગ અથવા ચારિત્ર

૨ આવૃત્તિ-વીંટળાઈને રહેવુ તે કલ્લિત-સહિત વલ-બળ અથવા લશ્કર અસ્ખલ્લિત Irresistible મૈનિક Gull, દરિયાકાંઠે ઊડતા ધોળા પક્ષી જમીન નજીક આવે ત્યારે એ ધોળા પક્ષીઓ દરિયા પર દેખાય છે એનો ખોરાક માછલા છે હરતિ-ઉપાડીને લઈ જાય છે, છોડાવીને ખેંચી જાય છે

૩ સદન-ઘર એનો અર્થ પેટી-પટારો પણ થાય ઘટયતિ-લે, ગ્રહણ કરે હતસમવર્તી (સારા-નરસા સર્વને) સરખા ગણનાર, પણ એના ખરાબ અર્થમા એટલે નાના-મોટાનો ભેદ ન રાખનાર, ગમે તેને ખાઈ જવા એ જ વૃત્તિવાળો એ દુષ્ટ સમાનતા છે નિર્દયપૌરુષનર્તી-આ યમનુ વિશેષણ છે દયા વગરના પુરુષાર્થમા નાચ-ગેલ-રમત કરનારો

૪ વિદ્યા-વિદ્યાદેવીઓ સોળ છે, મોટી શાંતિમા તેમના નામો આવે છે મન્ત્ર મંત્રો, જેના ઉચ્ચારથી દેવતા પ્રાચીન કાળમા હાજર થતા હતા મહૌષધિ મોટી મોટી ખાસ દવાઓ, હિરણ્યગર્ભ વગેરે સૂચવતુ કરે વશીકૃતદેવા એ સેવાનુ વિશેષણ છે દેવતાઓને વશ કરે તેની (સેવા) રસાયન પારો, પ્રવાલ, અભ્રક વગેરે રસઔષધિઓ ગજવેલ, સોનુ, મોતી મારેલા એ સર્વ રસાયણ કહેવાય છે આયુર્વેદ જાણનાર એને બનાવવાની અને ખાવાની વિધિ જાણે છે
ઉપચયકરણ (બળનો) વધારો, સંગ્રહ કરવો તે

૫ નિરુણદ્ધિ થંભાવે, રોકે, રોધ કરે પતતિ જાય પર દૂરના
તરસા શીઘ્રપણે, In haste.

૬ સૂચતી બનાવતી, જરસમૂનુ વિશેષણ છે અસિત-ધોળા નહિ – કાળા શિરોરુહ વાળ, બાલ, ભવાળા સિત સફેદ પલિત પળિયાવાળુ મૂઘન શરીર અરસ રસકસ-પુષ્ટિ વગરનુ

૭ ઉદ્યત વંચતા જતા, વ્યાપતા ઉગ્રરુજા ભયંકર વ્યાધિવાળી વિધુ ચંદ્ર ઉપરાગ પીડા (ગ્રસનની)

૮ ચતુરંગ ચાર અંગવાળુ, ચાર પ્રકારનુ એ ચાર અંગો પર વિવેચન પરિચયમા થશે તે જેવુ સૌખ્યનિધાન સુખનો ભંડાર, સુખની ખાણ સંચય બનાવ, કર

પરિચય

અશરણભાવના

(ક્ર ૧.) આ પ્રાણીને કોઇના ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત નથી, એને વસ્તુત કોઇનો આધાર છે પણ નહી. એને આ વિશાળ ભવસમુદ્રમાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝૂઝવાનુ છે. આ પ્રાણી નાની–મોટી બાબતમા પારકા સામે જુએ છે અને એમ કરતા એને મનમા આશા રહે છે કે કયાકથી ટેકો મળશે આ પારકી આશા હમેશા નિરાશ કરનારી છે. એનુ છે તે એની સાથે જ છે–એની પાસે જ છે એ અત્ર બતાવવાનુ છે પારકાની આશા તદ્દન ખોટી છે, મૃગતૃષ્ણા છે, હવાના બાચકા છે. એ કેવી રીતે છે ?–તે આપણે પ્રથમ ગ્રથકર્તાની સાથે જોઈ એ

આ દુનિયામા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ છે કોઈ સુખી છે, કોઈ દુ ખી છે, કોઈ સારા સયોગોમા વધતા જ જાય છે, કોઈ ગમે તેવા કુશળ હોય પણ સયોગને તાબે થઈ દરેક બાબતમા પાછા પડે છે આવા અનેક દ્રષ્ટો ગણી શકાય. એ સર્વને એક દિવસ મરવુ તો જરૂર છે. બીજી સર્વ વાતો અચોક્કસ છે. ધન મળે યા ન મળે, છોકરા થાય કે ન પણ થાય, માન–આબરૂ–પ્રતિષ્ઠા જામે કે ન પણ જામે, પણ મરવુ એ તો ચોક્કસ વાત છે કોઈ મરવાથી બચ્યો હોય એવુ જાણવામા નથી, નામ તેનો નાશ જરૂર થાય છે. એમાં કઈ ડરવાનુ નથી પણ એ વસ્તુસ્થિતિ છે એના પર ધ્યાન આપીએ. બુદ્ધ ભગવાન પાસે ઘરડી રોશી એકના એક છોકરાના શબને લઈ આવી તેને જીવતો કરવા માગણી કરવા લાગી, ત્યારે બુદ્ધદેવે એને એવા મનુષ્યના ઘરમાથી પાણીનો લોટો ભરી લાવવા કહ્યુ કે જેના ઘરમા કોઇ મરણ થયુ ન હોય સગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રના મરણની વાત ઇદ્રે કહી ત્યારે જેના ઘરમા કોઈ મરણ ન થયુ હોય તેના ચૂલાની રાખ મગાવી હતી, પણ એવુ એક પણ ઘર ન નીકળ્યુ–એ શુ બતાવે છે ?

ત્યારે મરવુ જરૂર છે એમ જાણ્યા પછી એને અગે પ્રાણી કેવી રીતે વર્તે છે અને એ આવીનુ ઊભુ રહે છે ત્યારે એની શી દશા થાય છે એનો જરા અભ્યાસ કરીએ જે પ્રાણીઓ અહી કોઈ જાતનો આનદ ન ભોગવી શકતા હોય તેમને પણ મરવુ ગમતુ નથી વ્યાધિગ્રસ્ત, દીન, દુ:ખી, અનાથ કે ભિખારી પણ ગમે તેમ કરીને જીવવા માગે છે એમને કયા સુખ ખાતર જીવવુ ગમતુ હશે તે એક આકરો કોયડો છે પણ તેને મરવુ ગમતુ નથી એ ચોક્કસ વાત છે આખા શરીરમા માત્ર હાડકાં રહ્યા હોય, કોઈ પાણી આપે તો પીએ તેટલી અશક્તિ હોય, ખાટલામાંથી નીચે પગ પણ મુકાતો ન હોય અને શરીરમાથી દુર્ગંધ છૂટતી હોય પણ

મરવું ગમતુ નથી, મરવાનું નામ પણ ગમતું નથી અને મરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. આવા છેલ્લી પાયરીના દાખલાઓને પણ હાલમા એક બાજુએ રાખીએ

પણ મોટા ચક્રવર્તી હોય, છ ખંડ પૃથ્વીના ધણી હોય, જેની ચાલે ધરા ધ્રૂજતી હોય, જેને ડોળે પર્વત ડોલતો હોય, જેના હોકારાએ ગાત્ર ગળી જતા હોય, જેના બળ આગળ મોટા બડેખાનવના માન ગળી જતા હોય અને જેની જય હાલતા–ચાલતા પોકારાતી હોય તેવાઓની નજીક જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે શી દશા થાય છે તેનો કદી ખ્યાલ કે અનુભવ કર્યો છે ? એ વાત નજરે જોયા વગર બરાબર ગ્રાહ્યમા આવે તેવી નથી

છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ જ્યારે મરવા પડે છે ત્યારે ટાંટિઆ (પગ) ઘસે છે, ઓયવોય કરી મૂકે છે, દવાદારૂ માટે મોટા રાજવૈદ્યોને બોલાવે છે અને ગમે તેમ કરીને જીવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. મોટા ચક્રવર્તી મરવા પડે ત્યારે કેવી દોડાદોડ થતી હશે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ નથી સાધારણ શેઠીઓ માંદો પડે તો મોટી ફીવાળા ડૉક્ટરો બોલાવવામાં આવે, છેલ્લી ઘડી સુધી બોક્સિજનની બોરલો (સીલબંધ કરેલી લોઢાની પેટીઓ) તેના મુખમા નળી વાટે ઠલવાય, અનેક પ્રકારના નાડી–પ્રવાહો (Injections) અપાય, હિરણ્યગર્ભ જેવી કે મૃત્યુંજય જેવી દવાઓ અપાય, તો મોટા ચક્રવર્તી માટે શુ શુ ન થાય ! ! પણ એ વખતે એને જરા પણ શુદ્ધિ (Consciousness) હોય તો તેના મનમા શુ ચાલતુ હશે એનો ખ્યાલ આવે. અરે ! એ તો માથા પછાડે, ઊંચા–નીચા થઈ જાય, પલંગ પર પડ્યો પડ્યો ચીસો પાડે પણ તે વખતે એનુ બળ, તેજ કે સત્તા સર્વ વ્યર્થ છે, કિંમત વગરના છે, નિરર્થક છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે

પોતાના બળથી છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર અને મોટા મહારાજાઓને પણ નમાવનાર મોટા શહેનશાહો–સમ્રાટોની આ દશા થાય છે અને થઈ છે એમ ઇતિહાસે નોંધ્યુ છે ત્યારે શુ વિચાર્યુ ? એમાથી ઘડો શો લેવો ? એનુ અઢીન–અધિકતર વિશિષ્ટ બળ ક્યા ગયુ ? એના વિલાસો ક્યા ચાલ્યા ગયાં ? એના જય પોકારો ક્યા સુકાઈ ગયા ? એનુ મોટું લશ્કર ક્યા ગયુ ? એનાં મોટા ધન્વતરીઓ ક્યા સૂઈ ગયા ? અને એ સર્વ હોય, એના હજુરીઆઓ, સચિવો, દાસો, રમણીઓ અને નોકરો હાજર હોય તો પણ એ દીનવદને–નિરાશ ચહેરે ચારે બાજુએ આંખો ફાડીને જોઇ રહે છે અને અંતે એની આંખો ફાટેલી જ રહે છે એ ઋદ્ધિ, રત્નો કે લશ્કર કાંઈ એની નજરમા આવતુ નથી, કોઈ એને એક ક્ષણ પણ વધારે જીવાડી શકતુ નથી અને તે વખતે એના મુખ પર નજર કરી હોય તો ત્યા નિરાશા, દીનતા અને વલોપાત સિવાય અન્ય કાંઇ દેખાતુ નથી. એ વખતે એને કોઈ સહાય કરતુ નથી. કરી શકતુ નથી અને એની પીડામાથી જરા પણ અલ્પતા કરતુ નથી, પૃથ્વી પણ અહીં જ રહે છે અને સાહ્યબી પણ નકામી થઈ પડે છે

એવી જ રીતે સ્વર્ગનો વૈભવ ભોગવનારા મોટા દેવો કે દેવોના ઇંદ્ર પણ જ્યારે મરણ નજીક આવે છે ત્યારે તદ્દન હતાશ થઈ રાંકડા–ગરીબ–બિચારા–બાપડા બની જાય છે અને

એવા તો દીન બની જાય છે કે એના મોઢા સામે જોવુ પણ આકરુ અને કષ્ટકર થઈ પડે છે. એ વખતે એની અપ્સરાઓ કે વિમાનો, ઇંદ્રાણીઓ કે પરિવાર કોઈ એને ટેકો આપી શકતુ નથી.

આ દુનિયામા પોતાના હાથના બળ પર મુસ્તાક રહેનારા અને સ્વાયત્ત ધનથી મદ કરનારા તો અનેક જોયા છે થોડાઘણા પૈસા આવડત કે કુનેહથી મેળવ્યા એટલે જાણે પોતાના જેવો દુનિયામાં કોઈ નથી એમ ધારી મદમા મસ્ત રહે છે. એ બધી દુનિયાને નિર્માલ્ય ગણે છે. પણ એવા મદાધ માણસો મરવા પડે છે ત્યારે એની ભારે બરાબ દશા થાય છે એ ગમે તેવા ચેડા કાઢે છે અને દુનિયામા જીવવાનો પોતાનો હક્ક એક દિવસ બ ધ થશે એમ ધારતા ન હોવાથી એ વખતે તે ઘેલા થઈ જાય છે મરણ વખતે એ જીવવા માટે ફાફાં મારે છે. પણ સર્વ નકામુ નીવડે છે. એના ધન–વૈભવ અહી રહી જાય છે, એ પણ એને મદદ કરતા નથી. અને જે ભુજાઓના બળથી એણે સ ચય કર્યો હોય છે એ સ ચય પણ અહી જ રહી જાય છે, એ ભુજાઓ પણ એને કાઈ મદદ કરતી નથી.

આખી જિ દગી લહેર કરનારા, ર ગભ ગના લોટા ભરનારા, ભ્રમરની જેમ ભટકનારા, અકરાતીઆ થઈને આનારા, બાવામા જ જીવન–સમજનારા અને કોઈ પણ પ્રકારની ગાવાની, સાભળવાની, સૂ ઘવાની કે બાવાની વાતમા મસ્ત બનનારાઓ પણ જ્યારે કાળભૈરવ તેની નજીક આવે છે ત્યારે પોતાના ચેનચાળા ચૂકી જાય છે અને તદ્દન અનાથ જેવા થઈ રાંકડા બની જાય છે

આ બરેબરી વસ્તુસ્થિતિ છે વસ્તુ કે સ બ ધનુ બરું સ્વરૂપ ન જાણનારને જરૂર શોક થાય તેવી આ સ્થિતિ છે અને જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર ઉચ્ચ–નીચ સ્થાનમા આવી પડેલા લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીની થાય તેવી આ સ્થિતિ છે મરણ વખતે પ્રાણીના મનની જે દશા થાય છે તેનો આપણને અનુભવ ન હોય, પણ કલ્પના અશક્ય નથી. એ વખતે એ હારેલા જુગારી જેવો બની જાય છે એનુ સર્વસ્વ સરી જતુ એ નજરે જુએ છે એ સર્વના ભોગે પણ એ જીવવા ઇચ્છે છે. પણ એના ઉપર યમરાજનો દુર્દાત હાથ ઘણા જોરથી પડતો હોય તેમ તે જોઈ શકે છે એટલે એ તદ્દન નબાઈ જાય છે, હઠી જાય છે, પાછો પડી જાય છે, એને બોલવા–ચાલવામા વિવેક રહેતો નથી અને એને મૂઝવણમા કાઇ રસ્તો સૂઝતો નથી આ 'રસ્તો' સૂઝતો નથી એ **અશરણુતા** છે અત્યાર સુધી જે જાતની લહેર કે જે જાતના હુકમમા જિ દગી ગાળી હોય તેનો અત્યારે ઓડકાર આવે છે અને એ પથારીમા પડયો પડયો તરેહવાર પછાડા મારે છે એનું મુખ અને એનુ મન–એ બન્ને અત્યારે બરાબર અભ્યાસ કરવા લાયક બને છે.

'ક્રૂર યમરાજના દાત' માત્ર કલ્પવાના જ છે. મૃત્યુના સપાટામાં આવે તેનુ એ રૂપક છે. આવા મોટા શેઠ–શાહુકારો, લહેરીલાલાઓ અને ખુદ શહેનશાહો કે ઇન્દ્રોની મરણ-

સન્મુખતા વખતે આવી દશા થાય છે એને શરણ કોનું ? એને આધાર કોનો ? એને ટેકો કોનો ? આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે

(ख २) અમે ઊંચા ! અમને કોઈ અડે તો અમે અભડાઈએ ! અમે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા ! (**જાતિમદ**)

અમે કુળવાન ! અમે પૂરતીઆ ! અમે ચોસલાવાળા ! અમે અગ્રેસર ! (**કુળમદ**)

અમે જાતે રત્યા ! ધન મેળવ્યુ ! વેળુમા વહાણ ખેડ્યા ! લક્ષ્મીને પગે બાંધી ! (**લાભમદ**)

અમારા મહેલ ! અમારું ફરનીચર ! અમારી ઋદ્ધિ ! અમારી ફોર ! અમારી આણ ! (**ઐશ્વર્યમદ**)

અમારુ બળ ! અમારુ લશ્કર ! અમારા હથિયારો ! અમારો કાફલો ! અમારાં એરોપ્લેનો ! (**બળમદ**)

અમારુ તેજ ! અમારા નાકનો મોભો ! અમારી આબ ! અમારા બાલ ! અમારો પહેરવેશ ! (**રૂપમદ**)

અમારો અભ્યાસ ! અમારો તર્ક ! અમારી દલીલ ! અમારુ ગ્રેજ્યુએટત્વ ! અમારાં પદકો ! (**શ્રુતમદ**)

અમારા માસખમણ ! અમારા ચૌવિહારા ઉપવાસ ! અમારા છઠ ઉપર છઠનાં પારણા ! (**તપમદ**)

આ પ્રકારના અભિમાનો–મદો બહુ સામાન્ય છે વાચતા હસવુ આવે તેવા છે પણ પ્રત્યેક મનુષ્યમા ભરેલા છે તે બહુ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા જેવા છે ભિખારીમાં પણ એની માગવાની કુશળતા માટે મદ જોયેલ છે મોટા માણસો તે સિફતથી કરે છે, પણ પોતાની નાની–મોટી વાતને એ મોટુ કે નાનુ રૂપ આપે અને તેની વાતને બીજા જાણી વખાણે એને માટે એને તાલાવેલી લાગેલી જ હોય છે અને બીજાની પાસેથી એ પ્રશંસા સાભળે ત્યારે જરૂર રાજી થાય છે અને પોતાનો પ્રયાસ ઊગી નીકળ્યો એમ ઊંડાણમા માને છે.

એક સાધારણ એકાસણુ કર્યું હશે તો તે પણ કહીં દેખાડે ત્યારે એને મજા આવશે અને ઘણી વાર તો 'આપણે તે કોણ ? સાધારણ છીએ !' એમ દેખાડવાની ભીતરમા એને પ્રશંસા સાભળવાની રુચિ હોય છે. 'અરે ભાઈ ! અંગ્રેજી ભણેલા તો ઘણા જોયા, પણ તમે ખરા ! તમે ભણ્યા પણ ધર્મસન્મુખ રહ્યા છો' – આવી વાત સાભળવાની એની તૃષ્ણા અને સાભળતાં થતો સંતોષ વિચારતાં એને હજુ અંદરથી માનની દશા ઓછી થઈ છે એમ એ માનતો હોય તો તે બાલી મનમનામણા છે, મદનો વિભ્રમ છે, પણ એ ક્યા સુધી ?

---

૧ અમુક શહેરમા વ્યાખ્યાનશાળામા અમુક ગોઠ માટે રીઝર્વ જગા રહે તેને 'ચોસલુ' કહે છે ત્યા અન્યથી બેસાય નહિ અને બેઠેલ હોય તો ગોઠ આવે ત્યારે ઊઠવુ પડે.

એનામા કાઈ ગુણ હોય અને તેનુ કોઈ ગૌરવ કરે એટલે કે તેનો કોઈ આદર કરે અગર તેની પ્રશ સા કરે ત્યારે આ પ્રાણી લેવાઈ જાય છે. એણે કાઈ સારુ દાન આપ્યુ, પછી તેને માટે કોઈ માનપત્ર આપે ત્યારે આ ભાઈ પોતાને ઘડીભર કર્ણ જેવો માને છે એ કોઈ મોટા જલસાને પાર ઉતારે અને પછી એને માનપત્ર મળે એટલે ભાઈસાહેબ ઉપર ઊછળીને ચાલે છે. પોતે કોઈ સસ્થા સ્થાપે અને એને અ ગે પોતાની જાહેર પત્રોમા પ્રશ સા વાચે એટલે જાણે પોતે ભવસમુદ્ર તરી ગયા એમ માની લે છે પોતે જેલમા દેશસેવાનિમિત્તે ગયા પછી એનો વરઘોડો નીકળે ત્યારે એ મૃત્યુલોકમાથી દેવ થઈ ગયા માને છે. આવા અનેક પ્રસંગો છે. નાના ભાષણના મોટા રૂપકો છાપામા આવે એટલે ભાઈશ્રી હરખાઈ જાય છે લોકો તો કોઈ પણ કળા કે ચાતુર્ય દેખે ત્યા ભક્તિ કે આદર જરૂર બતાવે છે, પણ આ ભાઈ તેનો હાર્દ સમજતો નથી અને પોતાની જ મોટાઈ થઈ હોય, પોતાનુ ગૌરવ વધ્યુ હોય એમ માની ઊચો–નીચો થઈ જાય છે અને જાણે કે બારણામા ન સમાય તેટલો પહોળો થઈ ફરે છે. પણ આ ગૌરવ કયા સુધી ? કેટલુ ? કેટલા વખત માટેનુ ? અને એ ગૌરવશીલતા કેવી ?

આખરે એ ગમે તેવો મોટો હોય, પોતાની જાતને એ ગમે તેટલી મોટી માનતો હોય–પણ એ છેવટે 'નરકીટ' છે – મનુષ્યરૂપે નાનોસરખો કીડો છે, આખી દુનિયાની નજરે તદ્દન નાનુ પ્રાણી છે. એની પોતાની દુનિયા એટલી નાની છે કે એ નાની વાતમા પોતે જાણે કેવો મોટો હોય એમ માની લે છે. દરેક પ્રાણી કેન્દ્ર ઘવા મથે છે અને બહુ નાના વિભાગમા કદાચ સયોગોને લઈને તેનો સહજસાજ ભાવ પુછાતો પણ હોય, પરતુ આખરે તે ઘણો નાનો પ્રાણી છે, બિલકુલ હિસાબ વગરનો તુચ્છ પ્રાણી છે અને જેની અનત કાળની અપેક્ષાએ કાંઈ ગણના પણ ન થાય એવો એ તદ્દન ધ્યાન ન ખેચાય તેવો લઘુ છે. આવા મદના વિભ્રમમા પડેલા અને સાધારણ ગુણના ગૌરવે પોતાને મોટા માનનારા નરકીટની એ દશા કયા સુધી ચાલશે ? કેટલો વખત ચાલશે ?

યમરાજ એવો તો આકરો છે, એવો ભયકર છે અને એવો તો અક્ષમ છે કે એ કોઈને છોડતો નથી, જતા કરતો નથી, ગણતરી બહાર રહેવા દેતો નથી. જેવી એ દેવની એના તરફ વાકી આંખ થઈ, જેવુ એ દેવે એના ઉપર કટાક્ષ નાખ્યુ કે એ ભાઈ ખલાસ ! એના મદો સર્વ પાણીમા ! એના માનપત્રો સર્વ દાબડામાં ! એને એના છાપાના નામો તો કયારના ખલાસ થઈ ગયા હોય ! એ પાકી ગણતરીવાળા જમરાજ કોઈને છોડે છે ? અને ન છોડે તો તે વખતે જાતિ, લાભ વગેરેના મદો આડા આવશે ? કે માનપત્રો રક્ષણ આપશે ? જાવુ છે એ ચોક્કસ વાત છે અને તે વખતે આખી જિદગીના ચિત્રપટો સિનેમાની ફિલ્મની પેઠે દર્શન દેવાના છે તે ચોક્કસ છે ત્યારે જ્યારે જમ બાપો એક વાકી નજર ફેંકશે ત્યારે તમારું કુળવાનપણુ કયા જશે ? અને તમારા અભિમાનો કયા પોપાશે ? અને તમારા માનપત્રો

શું આડો હાથ દેશે ? જ્યાં સુધી યમરાજ આવ્યો નથી અથવા તો એણે એક વાકી નજર ફેંકી નથી ત્યા સુધી જ આ અભિમાનો અને ગૌરવો છે. આંખો બંધ થઈ એટલે 'આપ મુએ સારી ડૂબી ગઈ દુનિયા.' સમજો, વિચારો, ચિંતવો એ વખતે આધાર કોનો ? એ વખતે શરણ કોનુ ? એ વખતે ટેકો કોનો ? અને ધ્યાનમા રાખવુ કે આપણુ ગમે તેવું સ્થાન આપણે માનતા હોઈએ, પણ યમરાજની નજરમા તો આપણે એક નાના કીડા છીએ અને એ વાકી નજરે જુએ તે ઘડીએ એ આપણને ચોળી ચગની ફેંકી દે એવી સ્થિતિમા છે અને તે વખતે આપણો આધાર શો એ વિચારવાનુ આપણુ કામ છે.

(ગ 3) ઉપર બન્ને શ્લોકોમા જમદેવ આવવાના વાજા વાગે છે ત્યારે પ્રાણીની શી દશા થાય છે અને એ વખતે તેને કોઈ શરણ આપતુ નથી, તે હાફળોફાફળો બની જાય છે અને મનના ઘોડા દોડાવે છે એ વાત કરી. જ્યારે મરણ એને પોતાના સપાટામા લે છે ત્યારે એની સર્વ રાજધાનીમા શુ થાય છે અને તેની વસાવેલી દુનિયા કેવી શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે અને તેનો કેવો બોરકુટો નીકળી જાય છે તે આ શ્લોકમા બતાવી તેમાથી સાર એ બતાવે છે કે એની દુનિયાની કોઈ પણ સારી-માડી ચીજનુ શરણ રહેતુ નથી, તેને તે વખતે એ કાંઈ કામમા આવતી નથી અને એના તરફથી કોઈ પ્રકારનો ટેકો મળતો નથી

એ ગમે તેવો મોટો પ્રતાપી હોય, એનો પ્રભાવ ગમે તેટલો પડતો હોય એના પડકારામા અનેકના ગાત્ર ગળી જતાં હોય પણ મરણને એ વશ પડ્યો એટલે એનુ મરણ થયુ કે એ સર્વ બલાસ થઈ જાય છે મોટા અલેક્ઝાડર (સિકંદર), પોપી સીઝર કે શાહજહાન જેવા શહેનશાહો મરણ પામે છે એટલે એનો સર્વ પ્રતાપ નાશ પામી જાય છે, એના નામે ચાસકો પડતો હોય છે તે બલાસ થઈ જાય છે અને એના પ્રભાવથી પૃથ્વી ધણધણતી હોય છે તે સર્વ બંધ પડી જાય છે આખી બજારને નચાવનારના હાથ નીચા પડે છે એટલે એના નામનો ચમત્કાર પૂરો થઈ જાય છે બે કલાક ઊંઘી જાય તો બજારમા ટકાઓના ફેરફાર થઈ જાય છે તે જ બજારો તેના મરણને દિવસે એક દિવસ બંધ રહે છે, પણ પછી ઘોર અંધારી રાત !

પ્રાણીની સંપત્તિ, એના ધન, દોલત, બજના, એનુ યૌવન અને એનો પડછો એ સર્વનુ તેજ ગળી જાય છે એણે લાખો મેળવ્યા હોય તે નકામા થઈ જાય છે અને એના જુવાનીના ઝબકારા ઠંડા થઈ જાય છે મરણ પછી તેજોહાનિ એટલી મોટી થાય છે કે થોડા વર્ષ પછી એનું નામ યાદ કરતા પણ પ્રયાસ કરવો પડે છે અને બીજો યુગ આવે ત્યા તો એ લગભગ સર્વથા ભુલાઈ જ જાય છે મોટા શહેરના યુવકો કે ગામડાના છેલબટાઉ, તાલીમબાજ કે સેન્ડો જમીન લેગા થયા કે એની સાથે તેજ કે ચમત્કારમાથી કાંઈ રહેતુ નથી અને એ સર્વ ગળી જાય છે.

જે પ્રાણીમા કોઈ જાતનુ ધૈર્ય હોય જેણે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે એવા ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તે પણ મરણને વશ પડતા બલાસ થઈ જઈ જાય છે. મરણ વખતે પ્રાણી

ધીરજ ગુમાવી બેસે છે અને મર્યા પછી તો ધીરજ હતી કે નહિ એ સવાલ પણ નકામો થઈ પડે છે. એણે સારા કે ખરાબ ઉદ્યોગો આદર્યા હોય તો તેના પૂરતા તો તે સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે. મોટા કારખાનાં શરૂ કરનાર, અનેક મિલો ચલાવનાર કે કોઇ વિશિષ્ટ કાર્ય આદરનાર સર્વ અહીં મૂકીને જાયને છે એની નજરે જોતા ઉદ્યોગો સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે, દૂરે નાસી જાય છે અને પછી ચાલ્યા કરે તો પણ એને તો એ સર્વ ખલાસ જ છે. એને ઘેર એ આવે કે એના કારખાનામા આવે તો એને 'ભૂત' ગણીને મારી ધકેલી કાઢી મૂકે છે, એને મરચાના ધૂમાડા આપે છે અને કોરડાથી ફટકાવે છે.

અરે! બીજી વસ્તુની વાત શી કરવી? પણ એનું પોતાનુ શરીર, જેને એણે પંપાળ્યુ –પોષ્યુ હોય છે, જેની ખાતર એણે ઠંડી, તાપ, અગવડો, ઉપાધિઓ સહ્યાં હોય છે, જેને માટે અનેક દવા–ઉપચાર કર્યા હોય છે, જેને હવા બવરાવવા અનેક સ્થાનકોએ લઈ ગયેલ હોય છે અને જેને ચાંપી–ચાપીને, તેલના માલેસ કરાવીને, સાબુ લગાવીને, ન્હાઈ ધોઈને સાફ કરેલ –પોષેલ હોય છે તે શરીર પણ તદ્દન સામર્થ્ય વગરનુ થઈ જાય છે. એનામા ભીમ, સેન્ડો કે કે હરકયુલિસ જેટલુ બળ હોય તો પણ એ મરણને શરણ થાય છે ત્યારે એની સર્વ નાડીઓ તૂટી જાય છે અને એ શરીર કોઈ પણ પ્રકારનો જવાબ આપતુ નથી. એના શરીરમાથી વાયુ એક પછી એક નીકળી જાય છે અને અંતે હૃદય બંધ થાય છે એટલે પ્રાણપોક મુકાય છે એની નાડીઓ તૂટે અને એને ડચકા આવે ત્યારે એના મજબૂત શરીરની અંદર શુ શુ થતું હશે તે જોનાર જોઈ શકે છે, પણ એનુ પંપાળેલુ–પુષ્ટ કરેલુ શરીર પણ એવા ખરી કટોકટીના સમયમા તેની બાજુએ ઊભુ રહેતુ નથી, એને કોઈ પ્રકારનો ટેકો આપતુ નથી અને એના સંબંધમા એણે કરેલી ગણતરીમાની એક પણ એ સાચી પાડતુ નથી. આવી રીતે એના પોતાના શરીરનો પણ એને ટેકો મળતો નથી.

એક ઘણી વિચિત્ર વાત છે તે એ છે કે–આ પ્રાણીની આખી પ્રવૃત્તિ પૈસા મેળવવા, વધારવા અને રક્ષણ કરવામા ઘણુ ખરુ રોકાયેલી હોય છે. એને પૈસાની વાતોમા ઘણી મજા આવે છે એ પૈસા પણ એને કોઈ જાતનુ રક્ષણ આપતા નથી, કાળના પાશમાથી એને બચાવતા નથી અને એને કોઈ રીતે જીવાડતા નથી ઊલટું, એના મરણ પછી એના પૈસા મેળવવાની એના બાધવો ઝટપટ કરે છે, દોડાદોડ કરે છે અને મરનારને યાદ કરવાને બદલે એણે કરેલા વિલની ટીકા કરવા માડે છે એમા જો એક છોકરાને વધારે અને બીજાને સહેજ ઓછુ આપ્યુ હોય તો જોઈ લો મજા! કોર્ટમા કેટલા એસ્ટેટો આવે છે, ત્યા મરનારને વિલ કરવાની શુદ્ધિ નહોતી, વિલ કરવાની શક્તિ નહોતી, એના ઉપર અન્ય સંબંધીએ દબાણ કર્યું હતુ, એની મિલકત વડીલોપાર્જિત હોઈ એને વિલ કરવાની સત્તા નહોતી વગેરે ઝગડાઓ ચાલે છે અને જે દ્રવ્યની પાઇએ પાઇ અનેક કષ્ટ કરી, સાચા–ખોટા કરીને મેળવી હોય છે તે વેડફાઈ જાય છે મૃતક ઉપર ગીધો પડે તેમ અનેક માણસો એના ઉપર ટાપી બેઠા હોય છે અને તેને બેદાનબેદાન કરવામાં મજા માને છે જે દ્રવ્ય મેળવવા કે જાળવવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા હોય

કે ભિયાની જેમ ચોકી કરી હોય એ પૈસા એને કોઈ પણ પ્રકારનો ટેકો આપતા નથી, યમદેવને એક ઘડી રોકી શકતા નથી અને બગડતા પરભવને સુધારી શકતા નથી.

અસલના વખતમા નિર્વંશ જાય ત્યારે સગાઓ માલિક થવા આવતા અથવા રાજા સર્વ ધન લૂટી લેતા અથવા જપ્ત કરતા. તે વખતે કોઈ મરનારના શુભનો વિચાર ભાગ્યે જ કરતુ અને અત્યારે કોર્ટ કેદરબારમા પૈસાનો જે ફેજ થાય છે તેની કર્મકથા જાણીતી છે એવા પૈસા માટે અર્થ કે પરિણામ વગરનો વીર્ય–વ્યય કોઈ સમજુ કરે નહિ, પણ એ તદ્દન જુદી બાબત છે. અહી પ્રસ્તુત વાત એ છે કે એ પૈસા લેવા ભાઈઓ, સગાઓ કે સ્વજનો દોડાદોડ કરે છે, પણ એ પૈસા આ ભાઈશ્રીને કોઈ જાતનુ શરણ–આધાર કે ટેકો આપતા નથી. આ પરિચયમા ઘણી જરૂરી વાત થઈ ગઈ છે તેથી ગીતની વિચારણામા બહુ લંબાણ ન કરતા સક્ષેપમા પતાવશું.

૧. માતા પુત્રના દરરોજ ખબર પૂછે છે એનુ માથુ દુખે તો એ ઓસડ કરવા મંડી જાય છે. માંદો પડે ત્યારે હાફળીફાફળી થઈ જાય છે, રાત્રે નિરાતે ઊંઘતી નથી પુત્ર ઉપર એકાંત પ્રેમ–વાત્સલ્ય બતાવનાર માતા પુત્રના હિતનો જ વિચાર કરે છે પિતા બાળકો ખાતર રળે છે. ભાઇઓ ભાઇને મળે ત્યારે હિતની સલાહ આપે છે સ્ત્રીનુ હિત તો પતિ સાથે જ જોડાયેલુ હોય છે. પુત્રો પિતા ધન કેમ વધારે મેળવે તેનો ખ્યાલ કરી તેનું લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છે છે. સગાઓને પણ કુળમા કોઈ સારો હોય તો કામનો છે એ નજરે પણ એના હિતની આકાક્ષા રહે છે. આવી રીતે સર્વ સ્વજનો હિતની કામના કરે છે અને હિતના આદોલનો આપે છે. દુનિયાનો સારામા સારો અર્થ કરીને આ વિચાર ગ્રથકર્તાએ બતાવ્યો છે. સર્વથા એમ જ હોય છે એવુ નથી એમ આપણે જાણીએ–જોઇએ છીએ પણ એવું હોય ત્યા પણ અદરની વાસ્તવિક શી સ્થિતિ છે તે બતાવવા સારો અર્થ લીધો જણાય છે, અને એ સર્વ સ્વજનો આ ભાઈસાહેબ પર એકાંત પ્રીતિ રાખનારા હોય છે. માનો પ્રેમ તો અચૂક હોય છે છોકરો બરાબ હોય તો પણ એ તો પ્રેમનો ઝરો કહેવાય છે અને 'છોરુ કછોરુ થાય પણ માવતર કમાવતર કદી થતા નથી' એ સર્વથા તો નહિ પણ બહુધા સાચી વાત છે. પિતા પુત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે જ. એણે તો હાથે પોષેલ એના મનનુ રત્ન છે સ્ત્રીની પ્રીતિ હોય તેમા નવાઈ નથી. આર્યકુળવધૂના સર્વ સુખનો આધાર તેના પતિની પ્રીતિ ઉપર જ છે અને એના સૌભાગ્યનો રક્ષક પણ એ જ છે બહેન તો ઠેશ વાગે તો યે 'અમા મારા ભાઈ ને!' કહે છે એની પ્રીતિ જરૂર હોય. બાકી પુત્રો, પુત્રીઓ તો એના સામુ જ જોનારા એટલે એમની પ્રીતિનો સવાલ શો હોય? અને સગાઓ તો જરૂર સારામા જ રાજી થાય, એનો ઉત્કર્ષ દેખી પ્રીતિરસમા એકલા ન્હાય એમા નવાઈ નથી આ સર્વ તો જીવનની ઊજળી બાજુ વર્ણવી છે.

આવી રીતે આખી સારી સૃષ્ટિ જમી હોય, ચારે તરફથી હિતના આશીર્વાદો મળતા હોય, પ્રેમના ઓવારણા લેવાતા હોય, પરદેશ જાય તો પત્રો પાઠવાતા હોય, જેલમા હોય તો ઇન્ટરવ્યૂ લેવાતા હોય, પાચ દહાડા સમાચાર ન આવે તો તારથી સુખસમાચાર મગાવવાની ઉતાવળ થતી હોય–એવા પ્રાણીને પણ જ્યારે મરણ આવે છે ત્યારે એનુ કોઈ રક્ષણ કરી શકતુ નથી, એને કોઇનો ટેકો મળતો નથી અને કોઈ એને બદલે પથારીમા સૂતા નથી

એક વાત છે એક સાચા ઉપદેશક–સ ત સાધુને એક પ્રાણી મળ્યો ઘરનો સુખી હતો ગુરુની વાત સાભળી સહજ વૈરાગ્ય થયો પણ મોહ ન છૂટે. સ તે ખરો સ્નેહ કેવો હોય છે તે બતાવવા તાકડો રચ્યો. મુમુક્ષુ (પ્રાણી) ઘરમા ઓઢીને સૂઈ ગયો અસહ્ય પેટની વેદનાના ઢોંગ કર્યા ગામના બાવા, ભૂવા, વૈદ્યો બોલાવ્યા ઉપચાર ચાલ્યા પણ ઢોગીની પીડા વધતી જ ચાલી. વ્યાધિ હોય તો મટે ને? અ તે સ ત આવ્યા ભગવો વેશ અને ટીલાટપકાનો પાર

ન્હોતો એણે તબીઅત તપાસવાનો દેખાવ કરી કષ્ટસાધ્ય કેસ છે એમ જાહેર કર્યું. આખું મંડળ કાઈક નિશ્ચિત થયું સંતે પાણીનો પ્યાલો લીધો. ત્રણ વાર તેના શરીર પર ફેરવ્યો અને કહ્યું કે આ પાણીમા સર્વ વ્યાધિ ઊતરી ગયેા છે. જે આ પાણી પીશે તે મરી જશે અને ભાઈશ્રી ઊઠશે. અત્યાર સુધી માતા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર સર્વ પ્રાણ આપવા તૈયાર થવાની વાતો રડતા રડતા બોલતા હતા તે સર્વ ચૂપ થઈ ગયા સ્ત્રીએ પણ વિચાર્યું કે હું જઇશ તો નવી આવશે ! સંત કહે–ઊઠ, ભાઈ ! જોયુ ?

આ તો તદ્દન સાદી વાત છે કોઈ શરણ આપી શકે તેમ નથી અને આપવાના પણ નથી. ગમે તે સ્વજન આવે તે બાલી પ્રાણપોક મૂકનારા છે, બાકી મરણ કોઇને વશ થતું નથી અને એ આવે ત્યારે તેને કોઈ અટકાવી શકતુ નથી એ પ્રાણી ગમે તેવો સંત–સુખ આપનારો હોય કે ગમે તેવો ભલો કે ભૂંડો, વહાલો કે દવલો, રળાઉ કે ઉડાઉ, ભણેલો કે અભણ હોય પણ કોઇપણ સ્વજન તેને રક્ષણ આપી શકતુ નથી અને મરણને થોડી વાર થોભાવી પણ શકતુ નથી આમા નિરર્થક ટીકા કરનારા સગાઓ, બાપના મરવાની રાહ જોતા બેસી રહેલા ઉડાઉ પુત્રો, ધણીનો પ્રેમ હારી ગયેલી, શોકચના શલ્યવાળી ભાર્યા કે એવા કેસોનો સવાલ નથી, ત્યા તો કોઈ આડો હાથ દેવાનો ખ્યાલ પણ ન કરે, પણ દુનિયાની નજરમા સારામા સારા પ્રેમને પાત્ર થવા સર્જાયેલ થોડા આદર્શ સુખીઓને પણ જ્યારે તેઓ મરણદશાની નજીક જાય છે ત્યારે તેમના આવા જ હાલ થાય છે એ આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે એક પણ સ્વજન મરણથી આ પ્રાણીનુ રક્ષણ કરી શકતો નથી એ સિદ્ધ વાત છે.

સર્વ રીતે સુખી ગણાતાની આ સ્થિતિ છે, બાકીના માટે શુ હોય તે સમજી લેવુ.

(ધ્રુવપદ) ત્યારે આવી સ્થિતિમાં કરવુ શુ ? આ તો ભારે ફસાણા. આ તો ભરોસાની ભેંસે પાડો જણ્યા જેવી વાત થઈ ! આપણા પોતાના સ્વજનો–ઘરના માણસો ઉપર આધાર ન રાખી શકીએ ત્યારે જવુ ક્યા ? કરવુ શુ ? આના ઉપર એક ધ્રુવપદ કહે છે એ પ્રત્યેક ગાથા સાથે બોલવાનુ છે તેનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે —

આખા ગીતમા બતાવાશે અને ઉપર શ્લોકોમા બતાવાઈ ગયુ તેમ કોઈ વસ્તુનો, સંબંધીનો કે સગાનો ટેકો આ જીવને અણીને વખતે નથી, એ વાત તો સમજાણી, પણ એમાથી કોઇ રસ્તો જડે કે બાલી મૂઝાઈ મરવાનુ જ છે ? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે આવે વખતે બીજું તે કોણ મદદ કરે ? ત્યા સગાવહાલા તો શુ પણ શરીર પણ ઠંડુ પડી જાય, નાડીઓ પણ તૂટી જાય ત્યા બીજો કોણ પાસે આવે ?

ત્યારે **ધર્મ** એના બરા આકારમા ટેકો આપે છે જીવનમા જેટલી અહિંસા વણી દીધી હોય, ન્યાયમાર્ગે પ્રવર્ત્યો હોઇએ, સાચી સલાહો આપી હોય, ગમે તેટલા લોભમે સત્ય માર્ગ આદર્યો હોય, ભયંકર પ્રસંગોમા મન પર કાબૂ રાખ્યો હોય, પરસ્ત્રી તરફ નજર પણ ન કરી હોય, વગર હક્કનુ લીધુ ન હોય, દીન જનોને દાન દીધા હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યુ હોય,

દ્વેષને દૂર રાખ્યો હોય, માનના પ્રસંગે આડા હાથ દીધા હોય, કપટજાળના ભોગ કોઈને ન કર્યા હોય, ખોટા આળ ન દીધા હોય, ચાડીચુગલી ન કરી હોય અને પ્રામાણિક જીવન જીવી જે કોઈ નૈતિક કે આતરિક પ્રગતિ કરી હોય એ સર્વનો ખરો આધાર તેવે વખતે થાય છે એ વખતે એ સાચો ટેકો આપે છે અને એ એના ખરા સ્વરૂપમા તેવે આપત્તિને વખતે બરાબર યાદ પણ આવે છે એનુ શરણ બરાબર થાય છે. કહેવત છે કે 'સુખે સોની ને દુખે રામ' રામ એટલે અહી પોતાના ઈષ્ટદેવ સમજવા

ધર્મમા બે વિભાગ હોય છે તત્ત્વજ્ઞાન અને નૈતિક વિભાગ. નૈતિક વિભાગમાં આતર અને બાહ્ય વિભાગ આવે છે આતરમનોરાજ્યમા સર્વ મનોવિકારોનો સમાવેશ થાય છે. એના પર વિજય મેળવવાની ચાવી આ Ethics નો વિભાગ આવે છે, બાહ્યમાં એને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવીઓ –માર્ગો એટલે ક્રિયાઓ હોય છે એ સાધનધર્મોની ઉપયોગિતા પુષ્કળ છે, પણ ધર્મનો ખરો ઉપયોગી વિભાગ આતરદશા પર કેટલી અસર થઈ તેમા આવે છે.

એ ધર્મને અંગે પરીક્ષા કરીને સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. આતરરાજ્યમા બહુધા મતભેદ પડતો નથી શુદ્ધ જીવન જીવવાનો, સત્ય વચનોચ્ચાર કરવાનો, અન્ય જીવની હિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ લગભગ સર્વ ધર્મો જુદા જુદા આકારમા આપે છે મોહમમત્વ તજી આત્મારામને એના સ્વરૂપમા ઓળખવા પ્રરૂપણા થતી આવી છે એ ધર્મ આ પ્રાણીએ કોઈ કોઈ વાર જરૂર સ્વીકાર્યો પણ હોય છે, તે તેને શરણ આપે છે, તેને તે ટેકારૂપ થાય છે અને તેના ઉપર આધાર રાખવામા તે છેતરાતો નથી

એ ધર્મોનો દર્શનવિભાગ વિચારી જે ધર્મમા પરસ્પર વિરોધ ન આવતો હોય, જેમા આગળ–પાછળ સત્ય એકસરખુ ચાલ્યુ આવતુ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેનુ શરણ લેવુ.

પૂ વિનયવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે અમે જૈન ધર્મને સારી રીતે તાવી જોયો છે સોનાની પરીક્ષા જેમ કષ, છેદ અને તાપથી થાય છે તેમ અમે તેની પરીક્ષા કરી છે તેના વિધિ અને નિષેધના માર્ગો ખૂબ ચકાસી જોયા છે અમે એના તત્ત્વમાર્ગમા પણ ખૂબ ઊંડા ઊતર્યા છીએ અને અમે બારીકીમા ઊતરી એના નય અને પ્રમાણ સત્યો સમજ્યા છીએ, અમને એમાં અપેક્ષાઓ સમજાણી છે અને આખા માર્ગમા અમે પૂર્વાપરવિરોધ જોયો નથી એના વિધિમાર્ગોમા ગમે તેટલા મતભેદો હશે, પણ એના દાર્શનિક વિભાગમા એક જ મત છે. એનો કર્મનો સિદ્ધાત અવિચળ છે, એની નિગોદની વ્યવસ્થા વિચારણીય છે અને એનુ સ્યાદ્વાદ–સ્વરૂપ અમને ખાસ આકર્ષક લાગ્યુ છે.

તમે એ જૈન ધર્મનો આશ્રય કરશો તો તે તમને જરૂર 'શરણ' આપશે એમ અમે ખૂબ વિચારથી કહીએ છીએ તમે કોઇ પણ ધર્મનુ શરણ કરો તે તમારી મરજીની વાત છે, પણ તમે જૈન ધર્મનુ શરણ કરશો તો તેમા છેતરાશો નહિ એ અમે અમારા અભ્યાસ અને અનુભવથી કહીએ છીએ.

દૂ કામા, ધર્મનુ શરણ લેવાનો તેમનો આદેશ છે. તેઓ કહે છે કે તું ધર્મનું શરણ કર, તેમા પણ પરીક્ષા કરીને જૈન ધર્મનુ શરણ કર

ઉપરાત એક વાત ખાસ કરવાની છે વિશિષ્ટ પવિત્ર ચરણ–ચારિત્ર તેનું તુ સ્મરણ કર તેના ઉપર આધાર રાખ અને તેને તારા જીવન સાથે વણી દે ચારિત્રરાજના મંદિરમા જે ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તિ (લોભત્યાગ), તપ, સયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનત્વ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મો છે તે અથવા શ્રાવકના બાર વ્રતો છે તે તને શરણ આપશે. એનુ સ્મરણ પણ તને ટેકો આપશે એનો નામોચ્ચાર પણ તને અકળામણથી દૂર રાખશે અને એની સાથે આત્માનુસધાન તને અદ્વિતીય ટેકો આપશે. ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી બાહ્ય સર્વ ક્રિયાઓની અસર વર્તન (ચારિત્ર) પર કેટલી થઈ છે તે જ અતે જોવાનુ છે અદર ભીનાશ–કુણાશ ન આવી હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નકામી તો નથી, પણ તત્ફલાપેક્ષયા અતે આ આત્માને વધારે દૂર લઈ જતી નથી મેરુપર્વત જેવડો ઢગલો થાય તેટલા ઓઘા–મુહપત્તિ આ જીવે કર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે તે આ દૃષ્ટિએ છે માત્ર તુ ચારિત્રનુ સ્મરણ કર માત્ર ક્રિયાની અપેક્ષાઓ નહિ, પણ જીવવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી એનુ સ્મરણ કર. એનુ સ્મરણમાત્ર તને ટેકો આપશે, તારો આધાર બનશે અને વિશાળ દરિયામા તારી પડખે ઊભુ રહેશે એ ચરણ–ચારિત્ર સાથે અનુસધાન કરી લે, એની સાથે તુ એકમેક થઈ જા અને તેનો તારી સાથે એકતાર કરી દે એ તને ટેકો છે, ખરો આધાર છે.

'ચરણ'નો અર્થ પગ. મહાપવિત્ર પુરુષોના ચરણયુગલનુ સ્મરણ કર–એ અર્થ પણ શકય છે, પણ વિષયની ઘટના સાથે ચારિત્ર અર્થ વિશેષ અનુરૂપ જણાય છે પગનુ સ્મરણ થતુ નથી, પણ તેની પૂજા થાય છે આ ધ્રુવપદ દરેક ગાથાને અતે ખાસ બોલવા અને વિચારવા જેવુ છે નિરાશ થતા આત્માને એ મોટો ટેકો આપે તેમ છે અને એ ટેકાની એને એ વખતે ખાસ જરૂર છે

૨. નાના પ્રાણી કે મનુષ્યની તો શી વાત કરીએ પણ મોટો રાજા હોય, મોટો રાજાઓનો પણ રાજા હોય, એની ચારે બાજુએ ઘોડા, રથ, હાથી અને લશ્કરીઓ હોય, એનુ રક્ષણ કરવા એના ખાસ રક્ષકો (બોડીગાર્ડો) તૈયાર હોય, એનુ લશ્કર દુનિયામા અજેય ગણાતુ હોય, એની સેનાએ કદી હાર બાધી ન હોય, એની વ્યૂહરચના ઘણી ગૂચવણવાળી હોય, એનુ પોતાનુ બળ પણ અતિશય પ્રસિદ્ધિ પામેલુ હોય અને એવી રીતે એ મોટા કિલ્લાઓથી, શસ્ત્ર–અસ્ત્રોથી અને લડાઈની તથા બચવાની સર્વ સામગ્રીઓથી સુરક્ષિત હોય, એનુ એકલાનુ જોર સે કડો સેનાનીઓને પૂરા પાડે તેવુ બતાવાયુ હોય–એવો મોટો છત્રપતિ હોય એને પણ એ યમરાજ એક ક્ષણવારમા ઊચકી લે છે, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા જમીન પર રગદોળી નાખે છે અને એમ કરવામા એને જરા પણ શંકા કે વિચાર થતો નથી

દરિયાના કાઠા નજીક એક ગલ અથવા એક કલકલ પક્ષી થાય છે એ તદ્દન સફેદ છે. એનો ખોરાક માછલા હોય છે. એ જેમ માછલાને પોતાની ચાચમા ઉપાડી લે તેમ મોટા રાજા,

મહારાજા કે ચક્રવર્તીને યમરાજ ઊચકી લે છે. એ વખતે રાજાનુ મોટુ લશ્કર કે એના હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, પલટન, એરોપ્લેનો કે મશીનગનો કાંઈ કામમાં આવતા નથી, કોઈ એની આડો હાથ દઈ શકતા નથી અને લશ્કરની વચ્ચેથી, વજ્ર કિલ્લાની અંદરથી અને સામગ્રીઓની ભીતરમાથી એ ચી અને ઉપાડીને યમરાજ એક ક્ષણમા ચાલ્યો જાય છે. (મૈનિક શબ્દ મોટા મત્સ્યનો વાચક પણ છે. મોટા મત્સ્યો નાના મત્સ્યોને નિરંતર બાધા કરે છે.)

આ વખતે એ મોટા મહારાજાને શરણ કોનુ ? ટેકો કોનો ? આધાર શેનો ? રાણીઓ રડે, વૈદ્યો હાથ બંધેરે, દાસીઓ છાજીઆ લે, અમાત્યવર્ગ હાય બળતરા કાઢે, પણ એ સર્વ નકામું નીવડે છે અને એ બધાની વચ્ચેથી ઉપડી જાય છે વાત એ છે કે—

જાવું છે જી, જાવું છે જરૂર; કાયા તારી કામ ન આવે, ઝાંખાં થાશે નૂર, ચકી સરખા વહી ગયા, આકડાનાં તૂર, જાવું છે જી.

વગેરે મોટા માંધાતા જેવા રાજાઓ ગયા, વિક્રમાદિત્યો ગયા, સિદ્ધરાજ જેવા ગયા અને આખી મુગલાઈ પણ ઉપડી ગઈ. નેપોલિઅન સેંટ હેલીનામા ગયો શાહજહાન કેદમા મુઓ, ઔર ગઝેબ દક્ષિણમા બલાસ થઈ ગયો અને ઋષભકૂટપર કાકિણી રત્નથી નામ લખનાર બ્રહ્મદત્ત, સુભૂમ જેવા ચક્રવર્તીઓ પણ ગયા ! એલેકઝાન્ડરને પૃથ્વી જીતવાની બાકીમા રહેલી ન જડી ત્યારે સમુદ્રને સાધવા ગયો, સુભૂમ બીજો ભરતખંડ સાધવા ગયો, પણ અંતે સર્વ ગયા ! એ દરેકે મરતી વખત પછાડા માર્યા છે અને માથા પછાડ્યા છે. ત્યારે તુ તે કોણ માત્ર ! વિચાર કે એવો અવસર આવશે ત્યારે તું કોનો આધાર લઈશ ? તારી છાતી ઉપર હાથ મૂકી નિરાતનો શ્વાસ લઇ શકીશ ? આનંદથી જઈ શકીશ ? હજુ પણ સાભળ એ મુદ્દા ઉપર ઘણુ કહેવાનુ છે

૩ એવા રાજાઓ તો ઉઘાડી રીતે ગયા અથવા તેને યમરાજે ઉપાડી લીધા, પણ પ્રાણી કદાચ સખ્ત લોઢાના ઘરમા પેસે, તિજોરીમા ઢંકાઈ જાય, કપાટ બંધ કરીને બેસી જાય કે પટારામા પેસી જાય અથવા તો દીન–શરણાગતની પેઠે પોતાના મુખમા તરણલુ લઈ યમરાજને વિનંતી કરે કે–'હે દેવ ! મને તો છોડો ! મને બચાવો ! હુ તમારે શરણે છુ !' (પ્રાચીન સમયમા રાજાઓ લડતા પણ દુશ્મન મોઢામા તરણલુ લે એટલે છોડી દેતા. અત્યારે પણ સફેદ વાવટો બતાવો એટલે લડાઈ બંધ પડે છે અને સુલેહ થાય છે) પણ આ યમદેવને તો દયાનો છાંટો આવતો નથી એ તો દરેકના કોળીઆ કરવામા મજા માને છે એને વજ્રમય ઘરમાંથી પકડતા વાર લાગતી નથી કે એની પાસે મુખમા તરણલુ લઈ કરેલી પ્રાર્થના બર આવતી નથી જેમ પરમાધામી દેવોને નારકીના જીવોને ત્રાસ ઉપજાવવામા મજા આવે છે અને તેઓને રડતા–કકળતા જુએ ત્યારે એ નીરોની જેમ રાજી થાય છે તેમ નિર્દયતાના પુરુષાર્થમા નાચ કરી રહેલ યમદેવ કોઈ પણ પ્રાણીને છોડતો નથી

વળી એનામા એક વિશિષ્ટતા અથવા નાચતા એ છે કે બીજા પ્રાણીઓ સારા અર્થમાં સર્વને સરખા ગણે છે અને સર્વને સરખો લાભ આપે છે ત્યારે આ યમરાજ જીવ લેવાની બાબતમા સર્વને સરખા ગણે છે એને મન કોઈ મોટો નથી, કોઈ નાનો નથી. એ તો નીચતાની પરાકાષ્ઠાએ જઈ મોટા કે નાનાને–સર્વને શરીરથી છૂટા પાડી, એના સગાસબંધીને રડાવી ખેંચી જાય છે એના આવા સર્વને સરખા ગણવાના તુચ્છ ભાવ પર લ્યાનત હો ! ધિક્કાર પડો ! પણ એમ કહેવાથી કાઈ વળે તેમ નથી – તેને જરા પણ દયા આવે તેમ નથી.

જ્યારે રાજાનો પરિવાર કે તેનુ લશ્કર નકામુ થાય છે, છુપાઈ જવાના પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે અને બતાવેલી લાચારીને કરેલી પ્રાર્થના ઉપયોગ વગરની બને છે ત્યારે એની પાસે શરણ કોનુ ? આમાથી બચવાના કોઈ ઉપાય કારગત લાગતા નથી

હજુ કાઈ બીજા ઉપાય હોય તો તપાસીએ આ તો સર્વ પ્રકારે નિરાશા મળે છે ચાલો, આગળ વધો, કાઈ કરતા કાઈ ઉપાય શોધ્યો મળે છે ?

૪ વિદ્યાઓ સિદ્ધ કરવાથી આકાશમા ઊડી શકાતું, સમુદ્ર તરી શકાતો અને એવા આશ્ચર્યો થતાં મંત્ર (રસ) સિદ્ધ કરવાથી સોનુ થઈ શકતુ. સ્ત્રી–પુરુષને વશ કરી શકાતાં વગેરે મહા ઔષધિઓના ઉપયોગથી આકરા વ્યાધિઓ સુધરી શકતા આવા અનેક દાખલાઓ કથાનકોમા નોંધાયલા છે. વિદ્યા અને મંત્રના પ્રભાવથી દેવતાઓ વશ થતા અને દેવતાઓ અનેક કામ કરી આપતા.

આ વાતની સત્યાસત્યતા તપાસવાનુ આ સ્થાન નથી શત્રુંજયયાત્રા બંધ થઈ ત્યારે આવા મંત્ર કે વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કેમ નહિ થયો હોય ? – એવો ઘણા પ્રશ્ન કરતા હતા. આપણે એ વિષયની ચર્ચામા ઊતરીએ તો મુદ્દો વીસરી જઈએ વાત એ છે કે મંત્રથી, વિદ્યાથી કે મહા ઔષધનુ આસેવન કરવામા આવે અને દેવતાઓને વશ કરી દે તેવુ તે આસેવન હોય તો તેથી પણ મરણ છોડતુ નથી ગમે તેવી સિદ્ધ ઔષધિઓ મોટા ધન્વંતરિ પોતે લાવી આપે અથવા મંત્રોના ઉપરાઉપરી ઉચ્ચાર થયા કરે. વિદ્યાદેવીઓનો કદાચ સાક્ષાત્કાર થાય તો પણ મોત છોડતુ નથી, છોડે તેમ નથી

જ્યારે ડૉક્ટર કે વૈદ્યના મુખ પર નિરાશા દેખાય છે અથવા નજીકના સગાંસબંધીઓને વ્યાધિ ગંભીર અથવા 'હોપલેસ' જણાવવામાં આવે છે ત્યારે પછી ભૂવાના પ્રયોગો ઘણીવાર થાય છે, ડાકલા વાગે છે, શરીર પર ત્રાણાના પૈસા બંધાય છે, નજરબંધી થાય છે, બાટલા ફેરવતા બીલા ઠોકાય છે લીંબુ માથા પરથી ઉતારાય છે, બાધાઓ રખાય છે, આખડીઓ લેવાય છે અને કેક કેંક તોફાનો થાય છે, પણ અંતે પ્રાણપોક મૂકવામા એ સર્વનો અંત આવે છે

દેવતાને પોતાને મરણ છોડતુ નથી તો તેઓ આપણા શાં દળદર ફીટાવવાના હતા ? એ તો માત્ર ડૂબતી વખતે બાચકા ભરવાની વાત છે મરણ કોઈ દેવને વશ નથી, કોઈ મંત્રને વશ નથી, કોઈ વિદ્યાને તાબે નથી.

શરીરમા વૃદ્ધિ કરવા માટે ગમે તેવા રસાયણો ખાવામાં આવે, તામ્રભસ્મ, ગજવેલ, માક્ષેલ પારો, સોનુ, રૂપુ, વસંતમાલતી, પંચામૃત પરપટી, અભરખ કે બીજી અનેક રસાયણી ચીજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, પણ મરણ છોડતું નથી મોટા દેવો, વૈદ્યો, ડૉકટરો કે સરજનો મરણને પ્રીટાડી શકતા નથી અને એલિકઝીર (Elixir) (મરણજયની દવા) શોધવા પાછળ હજારો વર્ષ નીકળી ગયા છે, પણ હજુ સુધી તેવી દવા મળી નથી અને અત્યાર સુધીના વિજ્ઞાનનો વિકાસ વિચારતા તેવી દવા શોધાવાની શકયતા પણ જણાતી નથી.

શ્રી વિનયવિજયજીના વખતમાં વિદ્યા, મંત્ર, મહૌષધિનો મહિમા મોટો મનાતો હશે અત્યારે સરજનના ચપ્પુ અને ડૉકટરના ઇન્જેકશનોનો મહિમા મનાય છે, પણ ગમે તે રીતે જોઈ એ, પરંતુ મરણ છોડતુ નથી હૃદય ચલાવવા હાઇપોડરમિક ઇન્જેકશન આપીએ કે હિરણ્યગર્ભનો ઘસારો આપીએ, પણ અંતે રડવાનું છે અને ખરખરો કરનાર બોલવાના છે કે – 'ભાઈ! ત્રુટી એની ખુટ્ટી નથી'. આ સાદી કહેવતમા સેંકડો વર્ષોનો અનુભવ સમાઈ જાય છે. જ્યા આયુપટ્ટોરી તૂટી ત્યા દવા, ઉપચાર કે મંત્ર કાંઈ ઉપયોગી નથી આપણી વાત એ છે કે આ સર્વ કોળાહળ, ધમાલ અને ધુમાડા પછી પણ ખરખરો તો ઊભો જ રહે છે એ તો જાણે પછવાડે રહેનારની વાત, પણ જનારને શુ ? એને ટેકો કોનો ? દવામાં ગમે તેટલા મોટા ખરચ કર્યા એ સર્વ પાણીમા અને છતા મરણ પામનારને કેવો ટેકો મળ્યો હશે તેવી સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિ ! અહા ! શી દશા !

મરણ વખતે તો કોઈનો ટેકો–કોઈનુ શરણ મળે તેમ નથી, મળ્યુ જણ્યુ નથી અને નિત્યમિત્ર શરીર તો તદ્દન નકામુ જ જણાયુ છે માત્ર પ્રણામ–મિત્રરૂપ ધર્મ જ ટેકો આપે તેમ છે તે તો પ્રત્યેક ગાથાને અંતે યાદ કરીએ છીએ હવે જિંદગીના બીજા ખ્યાલો તરફ વળીએ.

૫. મરણભય પછી માણસને સહેજ ઊતરતો (બીજે નંબરે) ઘડપણનો–જરાનો ભય લાગે છે. એને કોઈ ઘરડો (old) કહે તો પણ એને અપમાન લાગે છે એ જુવાની જાળવવા અને પછી જુવાન છે એમ દેખાવા અનેક દવા ખાય છે, કલપ લગાડી ધોળા વાળને કાળા કરે છે, આખમા સુરમા, અંજન આંજે છે અને કેક ચેનચાળા કરે છે

વિલાયતની તો વાત ન પૂછો ! ત્યા મોઢા ઉપરના પફ પાઉડરના થપેડા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢી જાય ! બસમા બેઠા બેઠા પણ [1]વેનીટી બેગ કાઢી હોઠ ઉપર લાલ રંગ લગાડે, મુખ ઉપર રોઝ પાઉડર નાખવા લાગે અને નાના અરિસામા મુખ જોઈ લે આ સર્વ જુવાન દેખાવાના ફાફા છે!

કેક ત્રાણુ કે મારેલ પારો ખાય છે, કેક ગજવેલ ખાય છે, કેક અખાડામા કસરતો–કુસ્તીઓ કરે છે અને કેક મગદળ ફેરવે છે અનેક પ્રયોગ કરી જુવાની ટકાવવા અને આધેડ

---

૧ સ્ત્રીઓ હાથમા રાખે છે તેવી નાની ચામડાની કોથળી

વયે જુવાન છે એમ બતાવવા અનેક ચાળા કરે છે. એનું મોટું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી. દરરોજ નજરે પડે એવો એ મામલો છે

ગ્રંથકાર કહે છે કે એ સર્વ ફાંફા છે, એમાં કાંઇ વળે તેમ નથી. તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો અને ગમે તે ખાઓ પણ આવતી જરાને તમે અટકાવી શકો તેમ નથી. તેની સામે તમને ટેકો મળે તેમ નથી અને તમારા સર્વ પ્રયત્ન નકામા છે–નિષ્ફળ છે–બે બદામના છે.

કેટલાક માણસો એમ માને છે કે શરીરમા પવન રોકયો હોય – સ્તભાન કર્યું હોય, એક પ્રકારનો પ્રાણાયામ કર્યો હોય તો તેથી આવતુ ઘડપણ અટકે છે. ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે તમારે જોઇએ તેટલો પવનનો અટકાવ કરો પણ એમાં કાંઈ વળવાનુ નથી. પ્રાણાયામનો ઉપયોગ કાળજ્ઞાન અને શરીર–તદુરસ્તી માટે ગમે તેટલો હોય, પણ એ આવતી જરાને અટકાવે તેમ નથી.

અરે! તમારે જોઈ એ તો તમે દરિયાપાર બીજે તીરે જઈ ને બેસો કે કોઇ મોટા પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જાઓ, પણ દરિયાની ભરતીના જુવાળની જેમ આવતા ઘડપણને તમે રોકી શકશો નહિ તમે ગમે ત્યા નાસી જાઓ, તમારા ઘરબાર છોડી પાતાળમાં પેસો કે કોઈ મહાન પર્વતના શિખરને છેડે જઈને વાસ કરો, પણ અંતે ઘડપણની અસર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી અને એ આવશે ત્યારે તમે ધીમે ધીમે ઘસાતા જ જશો. દાંતો દુખવા માંડે, પીડા થાય, પડી જાય અને ચાવવાની અગવડ પડે, કાનમા બહેરાપણુ આવતું જાય, આખમા લોગ સાઈટ (આખ–બેતાળા) આવે, બાલ ધીમે ધીમે ફીકા પડતા જાય અને અંતે સફેદ થઈ જાય, શરીર શિથિલ પડતુ જાય, હાથ–પગ હુકમ માને નહિ એવા અનેક આક્રમણો ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ થતા જાય છે. પછી તો –

"ઉભર તો હુંગર થયા, પાદર થયા પરદેશ;
ગોળી તો ગંગા થઈ, અંગે ઊજળા કેશ."

– એ સર્વ બને છે અને છેવટે હાથમા લાકડી લેવી પડે છે વસ્તુત ત્રણ પગે ચાલવું પડે છે. એ વાતને અટકાવનાર કોણ? એ વાતને આડે આવનાર કોણ? એ હકીકત બને ત્યારે આધાર કોનો?

૬ એ વાત વધારે સ્પષ્ટપણે કહેતા કવિ વર્ણવે છે કે – નાના બાળકના બાલ જોયા હોય તો તે એકદમ કાળા લાગે છે, જરા આખા માથાને પળિયાવાળુ બનાવી મૂકે છે, અને શરીરને તદ્દન રસ વગરનુ – દમ વગરનુ બનાવી દે છે તેમજ ધીમે ધીમે એને તદ્દન નિર્બળ, દુર્બળ અને અબળ બનાવી દે છે આ જરાને – ઘડપણને અટકાવવાને કોણ શક્તિવાન થાય છે? એને આવતી અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો જડયો છે?

એક ઘણા પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ કહેતા હતા કે પ્રમાદ એ જ મરણ છે (प्रमादो हि मृत्यु।) જો પ્રમાદ ન કરવામા આવે તો માણસ કદી મરે નહિ અને ઘરડો થાય નહિ. તેઓ પોતે

ખૂબ સભાળ લઈને રહેતા હતા, પણ લગભગ પચાવન વર્ષની વયે લાકડી લઈને ચાલતા હતા અને છપ્પન વર્ષની ઉમ્મરે લાકડી મૂકીને આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા પણ ગયા આ વાત એટલી સાદી, જાણીતી અને સ્પષ્ટ છે કે એના ઉપર વિવેચનની પણ જરૂર ન હોય. મુદ્દો એ છે કે આ પ્રમાણે ઘડપણ વગર નોતર્યું–માગ્યુ–બોલાવ્યું આવે ત્યારે આધાર કોનો ? શુ પ્રાણીના નસીબમાં રાખ પીવાની જ સરજી હશે અને ગાઠીઆના ભૂકા કરીને ખાવાના ગોટા વાળવાનુ એનુ પ્રારબ્ધ જ હશે ! 'મમ યષ્ટિકા' કહી ઠણુક ઠણુક કરતા, ટેકો આપીને ચાલતા, આંખનાં તેજ વગર બીજાથી દોરાતા આ એક વખતના ઇશકી યુવકોને જોતાં કેમ વિરાગ ન આવે ? અને એમનો કોફ્ટ–ધમાલ–દમ અને વાતો વિચારતાં તેમની દયા કેમ ન આવે ? તેઓ 'દયા' શબ્દ સામે જરૂર વાંધો લેશે, પણ તેઓ પ્રત્યેક પળે દયા માગી રહ્યા છે અને પોતાના ઘડપણને શાપ આપી જુવાનીને યાદ કરતા રહ્યા છે, એ તેમના અતરને પૃછવામાં આવે તો જવાબ આપે તાત્પર્ય એ છે કે આવે વખતે આધાર કોનો ? એ વખતે કયા ટેકો મળે ? કઈ બાબતમાં જીવને શાતિ વળે ?

કોઈ વૃદ્ધને પૂછશો તો જણાશે કે એ સર્વ વ્યવહાર કરતો હશે પણ એને કોઈ સ્થાને નિરાત વળશે નહિ એ આગેવાન હશે તો તેનો દમ નીકળી જતો હશે, એ ઘરનો વડીલ હશે તો એક રાત એને નિરાતે ઊંઘવાની મળતી નહિ હોય ઓછુ ખાવુ અને ઘણી ચિંતા કરવી એ ઘડપણની નિશાની છે, પણ જો એ ધર્મનુ શરણ લે તો એને મજા આવે આવડત અને પ્રાથમિક તૈયારી પ્રમાણે એ ધર્મસ્થાનકમાં જઈ વાચન, મનન, ચિંતવન, ઉપાસના કે ધ્યાન કરશે તો તેને ઘડપણમાં કાઈક ટેકો મળશે રાસ વાંચવા, ધર્મચર્ચા કરવી, સામાયિક, પૌષધ કરવા વગેરે સાદી વાતો છે, પણ એમા એને 'શરણ' જમાવેલી સ્થિરતા પ્રમાણે મળે છે અને ટેકો એ વખતે ધર્મનો જ મળે છે, એ બરાબર અવલોકન કરવાથી માલૂમ પડે તેમ છે

૭. આપણે આ બાબત બીજી રીતે વિચારીએ મરણ અને ઘડપણને અનેક આકારમા આપણે તપાસી ગયા જ્યારે પ્રાણીને ઉગ્ર-આકરો વ્યાધિ આવી પડે છે અને વધતો જાય છે ત્યારે એને શરણ કોનુ ? આપણે ન્યુમોનીઆના કેસ જોયા છે શ્વાસ વધ્યે જાય અને બન્ને ફેફસા જવાબ ન આપતાં હોય, સનેપાતનો શોરબકોર ચાલતો હોય અને ઓશીકા અને ઓછાડ ખેચાતાં હોય ત્યારે ટેકો કોનો ? ભગંદરની અસાધારણ પીડા થઈ હોય કે હડકવા ઊછળ્યો હોય, કે પેટમા અસહ્ય દુખાવો ઉપડ્યો હોય કે છાતીના પાટિયા ભીસાઈ જતા હોય અગર શરીર બળી જવાની પીડા સહેતુ હોય તે વખતે ટેકો કોનો ?

જે વખતે ૧૦૫ ડીગ્રી તાવ આવ્યો હોય, જે વખતે આખુ શરીર ગડગુમડથી તવાઈ ગયુ હોય, જે વખતે મુખમાંથી લાળો પાડતી હોય, જે વખતે માથાનો દુખાવો ઉપડ્યો હોય, જે વખતે કેન્સર જેવા વ્યાધિથી ગળુ અટકી પડયુ હોય તે વખતે આધાર માટે ચકળવકળ થતી આખોને ટેકો કોનો ?

એ દુ ખમા કોઈ ભાગ પડાવતુ નથી, કોઈ એનો અ શ પણ લઈ શકતું નથી, કોઈ એમાથી દુ ખ ઓછુ કગવી શકતુ નથી—આ સિદ્ધે વાત છે. આકાશમા ચદ્રગ્રહણ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે રાહુ ચદ્રને ગળવા લાગે છે એ વખતે કોઈ તારા, ગ્રહ કે નક્ષત્ર ચદ્રની મદદે આવતા નથી, માત્ર ચદ્ર જ પોતાની પીડા સહન કરે છે. તમે શુ એમ કહો કે એવા વ્યાધિ વખતે ડૉકટર કે વૈદ્યનુ શરણ ? આ વાતમા ભૂલ થાય છે. ડૉકટરો કહે છે કે તેઓ કુદરતને સહાય કરે છે, પણ કુદરત ઊલટી ચાલે ત્યા તેઓના હાથ પણ હેઠા પડે છે. એ પીડામા કોઈ ભાગ પડાવતુ નથી અને કોઇ એવા આકરા કેસની જવાબદારી પણ લેતુ નથી ડૉકટર મોટા ડૉકટરને બોલાવવા સલાહ આપશે અને વૈદ્યો એકઠા થશે તો વિષમ-જ્વરના શ્લોકો બોલી પાડિત્ય બતાવશે, પણ એ વખતે શરણ કોનુ ? એવા વ્યાધિગ્રસ્તના મનની સ્થિતિ જાણી હોય, તો તે વખતે તે પોતાની અશરણ સ્થિતિ બરાબર અનુભવે છે અને નહિ તો સર્વ લોકો 'એક અરિહ તમા ધ્યાન રાખજો' એમ કહે ત્યારે એ પોતાની અશરણ – નધણિયાતી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે. એ વખતે શરણ કોનુ ? ધર્મ સિવાય કોઈ એની બાજુએ ઊભુ રહેતું નથી. બીજા સર્વ હવાતીઆ છે. નિમિત્તવાસી પ્રાણી છે તેથી એ પ્રયાસ કરે છે, દવાદારૂ કરે છે અથવા અન્ય કરે તેનો લાભ લે છે, પણ તે વખતે તે સર્વ નિરર્થક છે એમ તે બરોબર સમજે છે અને વાત ચોક્કસ છે કે કરેલ કર્મ ભોગવવા જ પડે છે ગમે તેટલા યુગ પસાર થઇ જાય પણ ભોગવવા જ પડે છે અને તે પણ કરનારે જ ભોગવવા પડે છે એમા કોઈ ભાગ પડાવવા આવતુ નથી માત્ર એ વખતે શાતિ આપનાર હોય તો તે ધર્મ જ છે અને તેનુ શરણ લીધા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી

૮. આવી જરાવસ્થામા કાઈ ટેકો નથી, મરણ વખતે કોઇનો આધાર નથી અને ભય કર વ્યાધિઓ પોતે જ સહેવા પડે છે ત્યારે શુ કરવુ ? આને માટે કવિએ ત્રણ ઉપાય આ અષ્ટકને અતે છેલ્લા પદ્યમા બતાવ્યા છે

(૧) પ્રથમ તો ચાર પ્રકારના અ ગવાળા ધર્મનુ શરણ લેવા ઉપદેશ આપ્યો છે જે ધર્મનુ શરણ લેવાની વાત કરી છે તે ચાર પ્રકારનો છે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચાર અ ગવાળા ધર્મનુ શરણ કર

અથવા ચાર પ્રકારના શરણો છે તેને અનુસર તે ચાર આ પ્રમાણે છે —

अरिहंतशरणं, सिद्धशरणं, साहुशरणं, केवलिपन्नत्तो धम्मो शरणम्।

એટલે તીર્થ કર મહારાજ, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીકથિત ધર્મનુ શરણ કરવા ભલામણ કરી.

પ્રાણી ગમે તે ધર્મને માનતો હોય, તેને શરણ અનુકૂળ ગોઠવી શકાય છે. ધર્મનુ શરણ અનિવાર્ય, તે જ એક રસ્તો છે, એ માર્ગમા જ પ્રકાશ દેખાય છે, બાકી સર્વત્ર અ ધકાર, ગૂચવણ અને અથડાઅથડી છે.

(૨) મમતા–મારાતારાપણાની વાત જ છોડી દે. જગતને અંધ કરનાર મોહરાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી મમતાબુદ્ધિ પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે અને શરણ લેવા પણ મમતાને લઈને જ દોડવું પડે છે, બાકી એને મરણ, જરા કે વ્યાધિ કોઈ ચીજ નથી મમતા રાગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી એ રાગ બંધાવે છે. એ મમતા ઊડી ગઈ એટલે પછી શરણનો સવાલ નહિ રહે પ્રાણી મમતારહિત થાય પછી તેનામા કોઈ જુદી જ હિંમત આવે છે અને શરણના પ્રસંગોની સાથે એ રમે છે એ નિર્બળતાની સામે બાથ ભીડે છે અને પૂર્ણ જુસ્સાથી આગળ વધતો જાય છે એને મારું ધન, મારાં છોકરાં, મારા અસીલ, મારા ઘરાક એ દશા જ રહેતી નથી એટલે પછી એ તો નિષ્કંટક રાજ્યનો માલિક થઈ જાય છે અને એનો રસ્તો સીધો, સરળ અને સપાટ થઈ જાય છે.

(૩) તું આ શાંતસુધારસનું પાન કર. એ રસ એવો તો અભિનવ છે કે એની જોડી તને મળે તેમ નથી બીજા રસો તો ચટકા જેવા છે. અનુભવ્યા અને ઊડી ગયા, પણ આ રસ તો અખંડ નિરાબાધ શિવસુખનો મોટો ભંડાર છે એની શાંતિ ભોગવો તેમ એ વધતી જાય, એનું પાન કરો તેમ મન પ્રફુલ્લ બનતું જાય, એનો સંબંધ કરો તેમ આનંદ-ઊર્મિ ઊછળે. શૃંગાર, વીર કે હાસ્ય જેવા એના ચટકા નથી એ તો એક વાર એનું પાન કર્યું એટલે પછી ગાયા જ કરો કે 'અબ હમ **અમર** ભયે ન મરેંગે' એમા બીજળીના ઝબકારા અને પાછળ ઘોર અંધારી રાત નથી, ત્યાં તો મણિ–રત્નની ઝળહળતી જ્યોત છે સદૈવ ચેતતી રહે તેવી એ જ્યોત છે અને એની પછવાડે આનંદ, આનંદ અને આનંદ છે. એનું પાન કરતાં ધરાતા નથી, એને પીતાં પીતાં કંટાળો આવે તેમ નથી એ અલૌકિક શાંતરસનું પાન તમે રચો અને કરો તે મેળવવાના પ્રયાસમા, પાન કરવામા અને કર્યા પછીની સ્થિતિમા સર્વત્ર નિરવધિ આનંદ છે.

× × ×

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ અશરણભાવના ગાતા ખૂબ લહેર કરી છે. તેમણે મરણને એવું ચીતર્યું છે કે પ્રાણી એનો વિચાર કરતા ઊંડા વિચારમા પડી જાય એમણે મોટા ચક્રવર્તીને મરણ વખતે શું થતું હશે તેનાથી શરૂઆત કરી, મરણ પછી શું થાય છે તે બતાવી, છેવટે ગમે તે કરો પણ મરણ છોડતું નથી અને મરણ વખતે કોઈ ટેકો આપી શકતું નથી એ બતાવી, આત્મધર્મને ઓળખી, તેને અનુસરવા વિચારણા બતાવી ત્યારપછી તેમણે ઘડપણ – જરાને આગળ કરી, પ્રાણીને તેની પાસે તદ્દન પરાધીન બતાવ્યો અને છેવટે આકરા વ્યાધિઓને આગળ કરી તે વખતે પ્રાણીની મનોદશાનો–અનાથતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો એના વિવેચનમા પ્રાસંગિક વાત ઘણી કરી નાખી છે આપણે પ્રથમ અશરણભાવનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિચાર કરીએ.

આધાર અને આધેય તત્ત્વનો એવો નિયમ છે કે જેને આધારની જરૂર પડે તે ટેકો

આપે તેવી વસ્તુનો ટેકો તરત લઈ લે છે બાળકોમાં આ તત્ત્વ સહજપણે પ્રતીત થાય છે. એને કપડા પહેરવામા, ફરવા જવામાં કે કોઈ પણ કામ કરવામાં આધાર વગર ચાલતુ નથી. આવી રીતે સ્ત્રી–પુરુષનો ઘણીવાર આધાર–આધેય સબંધ બને છે

પણ માણસ જ્યારે મૂઝાય છે ત્યારે તો એને ટેકાની બહુ જરૂર પડે છે. એ વખતે એને ટેકો મળે, કોઈ સાચો દિલાસો આપે, કોઈ એના દુખમા ભાગ પડાવે તો તે તેનો સાચો મિત્ર કે સગા સમજવો કહેવત છે કે Prosperity brings friends and Adversity tries them — 'સંપત્તિ મિત્રોને લાવી આપે છે, આપત્તિ તેની કસોટી કરે છે.' આ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા સંબંધો વિચારીએ તો ખરી અણીને વખતે તેઓ તદ્દન કસોટીમાથી નિષ્ફળ નીવડે તેમ છે આપણે એક બે દાખલા લઈએ કહેવાય છે કે–નવ નંદરાજાએ સોનાની નવ ડુંગરીઓ બનાવી હતી પણ એ જ્યારે મરવા પડયા ત્યારે એ ડુંગરીઓ અહી જ રહી ગઈ અને કોઈ પ્રકારના ઉપયોગમા આવી નહિ મોટા રાજાઓની સ્મશાનયાત્રા નીકળે છે ત્યારે એની આખી રિયાસત પ્રથમ ચાલે છે એના હાથી, ઘોડેસ્વાર, ચોકીદાર, બંદુકવાળાઓ, આરબો, કોતલના ઘોડા, સ્યાના, પાલખી, ડંકા–નિશાન સર્વ દેખાય છે અને છેવટે એક પાલખીમા એનુ શબ દેખાય છે એના ઉપર કીનખાબના કપડા પહેરાવેલા હોય છે અને હાથ ઉઘાડા હોય છે. આ શુ બતાવે છે ? આ સર્વ રિયાસત હાજર હતી છતા પણ રાજા–મહારાજાને કોઈ ટેકો આપતુ નથી. એ સર્વ છતા એ ગયા અને કયા ગયા અને કોણ લઈ ગયુ ? — તેની પણ ખબર નથી એના ઉઘાડા હાથ બતાવે છે કે એ જન્મતી વખત બંધ હાથે આવ્યા હતા અને મરતી વખત ખાલી હાથે–ઉઘાડે હાથે ગયા, ચાલ્યા ગયા અથવા કોઈ તેમને ઘસડી ગયુ

કોઈ શેઠીઆના મરણ વખતે જોયુ હોય તો બે લાખા વાસડા, વીશેક બપાટીઆ અને ચાર અથવા એક નાળીએર અને ઉપર ઢાકેલ એકાદ રેશમી વસ્ત્ર, પણ એની સર્વ ઋદ્ધિ સંપત્તિ અહી રહી જાય છે અને એને ચિતામા સુવાડે છે ત્યારે તો ઉપરનું ઢાકણનુ વસ્ત્ર પણ કાઢી લે છે એનુ શેગબજાર, એનુ સટ્ટાબજાર, એના લાખોના સરવાળા, એના લાખા સરવૈયા, એના નોકર–ચાકરો અને એની મોટરો, ટેલિફોનો અને સેક્રેટરીઓ સર્વ અહી રહી જાય છે. એની બંરી પણ અહી જ રહે છે અને છોકરા–છોકરી હિસાબો કરવા અને વિલની શોધમા પડી જાય છે આ સર્વ શુ ? કેવાં તોફાન અને કેવા હાલહવાલ ? કાઈ ટેકો ? કાઈ આશરો ?

કોઈ સાધારણ માણસની વાત લઈ એ તો ત્યા પણ એ જ વાત દેખાશે એને માટે કોઈ આડો હાથ દેતુ નથી અને એને કોઈની પર ગણતરી બાધવાનો હક્ક નથી. એટલે આવ્યો તેમ ચાલ્યો જાય છે, પણ મોટા કે નાનાને સર્વને જવાનુ તો બરુ જ ! એ વાતમા મીન–મેષ નથી. એમા શકા નથી, એમા અપવાદ નથી.

એના સબંધમા એક બહુ સુંદર વિચાર સ્રગ્ધરાવૃત્તમા જ્ઞાનાર્ણવકારે બતાવ્યો છે, તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

पाताले ब्रह्मलोके सुरपतिभवने सागरान्ते वनान्ते,
दिक्चक्रे शैलशृङ्गे दहनवनहिमध्वान्तवज्रासिदुर्गे ।
भूगर्भे सन्निविष्टं समदकरिघटासंकटे वा बलीयान्,
कालोऽयं क्रूरकर्मा कवलयति बलाज्जीवितं देहभाजाम् ॥

"પ્રાણી પાતાળમા પેસે, બ્રહ્મલોકમા જાય, ઇન્દ્રના ભુવનમાં આશરો લે, દરિયાને પાર જઈને બેસે, જંગલને બીજે છેડે વાસ કરે, દિશાઓના છેડા પર જઈ અટકે, મોટા પર્વતના શિખર પર ચાલ્યો જાય, અગ્નિમા પેસે, વનમા છુપાઈ જાય. હિમમા ઠંકાઈ જાય, અંધકારમા લપાઈ જાય, વજ્રના ઘરમાં પેસે તલવારના પહેરામાં રહે કિલ્લામાં ભરાઈ જાય. પૃથ્વીના ગર્ભમાં (ખાડો ખોદીને) ઊતરી જાય, બળવાન હાથીઓની ઘટાની વચ્ચે ઘેરાઈ ને બેસે પણ ક્રૂર કર્મ કરવાવાળો કાળ પ્રાણીનો કોળીઓ એક ઝપાટામા અને પૂરા જોરથી કરી જાય છે."

આ ગણતરીમાં બાળ તેમ જ વૃદ્ધ, ધનવાન તેમ જ ગરીબ, બળવાન તેમ જ બીકણ, સમર્થ તેમ જ રાંક, વક્તા તેમ જ શ્રોતા, પાટ પર બેસનાર કે સામે બેસનાર, દાન આપનાર કે દાન લેનાર, કૃપણ કે ઉડાઉ – સર્વનો એક સરખી રીતે સમાવેશ થાય છે. કાળ તો સર્વને સરખા ગણે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ છે અનેક આકારમાં બતાવાય તેમ છે, અનેક સંયોગોમાં જુદા જુદા નામો લઈ તેના પર વિવેચન થાય તેમ છે, પણ વાતનો સાર એ છે કે – 'એક દિવસ એવો આવશે' જ્યારે આપણે જવાનુ છે, મરવાનુ છે, પ્રયાણ કરવાનુ છે

પણ તમે મરવાની વાત સાભળી ચોંકયા કેમ? તમને એ શબ્દ અપશુકનભરેલો લાગ્યો એટલે? અરે! પણ કાંઈ મરવાનુ નામ લેવાથી મરી જવાતુ નથી! જરા હિંમત પકડી આ ચોક્કસ આવનાર મરણનો વિચાર કરો. એમા કાંઈ ગભરાઈ જવાનુ નથી અને વિચાર કરવાની ના પાડવાથી પણ એ તમને છોડવાનુ નથી

મરવુ એ કર્માધીન વાત છે. પ્રાણી આ સંસારમા આવે છે ત્યારે તેનું આયુષ્ય નિર્માણ થયેલુ હોય છે. આયુ પૂરુ થાય તે વખતે તેનુ કામ પૂરુ થયુ હોય કે ન થયું હોય પણ તેણે જવાનુ જ છે. અને કર્મનો સિદ્ધાંત છે કે શુભ અશુભ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે, એટલે મરણની વાતથી ડરવામા ડહાપણ નથી મરવાને માટે ત્રણ વાત કરવા જેવી છે મરણ ઇચ્છવુ નહિ, મરણથી ડરવુ નહિ અને મરણ માટે હંમેશા તૈયાર રહેવુ આ આખો અલગ વિષય છે આપણે મરવા તૈયાર છીએ? છાતી પર હાથ મૂકી જવાબ આપવો એ વાત બહુ જરૂરી હોવા છતાં અત્રે ખાસ મૂળ મુદ્દાની નથી પણ વિચારવા જેવી તો જરૂર છે જ.

મુદ્દો એ છે કે આપણે મરવા તૈયાર હોઈએ કે ન હોઇએ, મરણથી ડરતા હોઇએ કે ન હોઈએ, પણ જ્યારે તે આવશે ત્યારે આપણે આધાર કોનો લેવો ? ડૉકટરો તો હાથ ખંખેરે, છોકરાઓ કે સ્ત્રી રડવા બેસે, નોકર–ચાકરો દુ:ખી થાય અને મિત્રો–સ્નેહીઓ સહાનુભૂતિ બતાવે, પણ કોઇમાં મરણ વખતે શરણ આપવાની તાકાત છે ? મોટા રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તી ગયા તો પછી આપણો તો શો હિસાબ છે ? **'જાય છે જગત ચાલ્યું રે ઓ જીવ ! જોને !'** એમા જ્યા **'છત્રે જેની છાયા થતી, રૂડી જેની હતી રતિ; કયાં ગયા કરોડપતિ રે, ઓ જીવ જોને !'** વાત કહે છે ત્યા હદ કરી નાખે છે, પણ એ સર્વ વાતની વચ્ચે એ વખતે આધાર કોનો ? ટેકો કોનો ? આપણે રાવ ખાવા, ફરિયાદ નોધાવવા, આશ્રય મેળવવા કોની પાસે જવુ ? ઘરના રડતાં હોય અને શરીરની નાડીઓ તૂટતી હોય ત્યા ધન્વતરિના માથા પણ અક્કલશૂન્ય થઈ જાય છે અને મોટી ફીવાળા ડૉકટરો દિલગીરી દર્શાવી. ટોપી માથે મૂકી, ફી ખીસામા મૂકી રસ્તે પડે છે ત્યારે તે વખતે આશરો કોનો ?

એકલા મરણની વાત શા માટે કરવી પડે છે ? આ જીવનમા અનેક પ્રસગો આશ્રય મેળવવાના આવે છે જેમણે ગરીબાઈમા જીવન ગાળ્યુ હોય તે ઓશિયાળાપણામાં રહેલ તુચ્છતાથી અને ધનવાનોના તિરસ્કારથી અજાણ્યા ન જ હોય અને આશા કરીને આવેલ યાચક માથા પર કે કપાળે હાથ મૂકીને જાય છે તે વગર સમજાવ્યો સમજે છે કે અને પોતાના કિસ્મત પર આધાર રાખે છે અહી શરણ કોનુ હોઈ શકે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે છે. બીજા સર્વ નકામા પ્રયાસ છે એ વાતની કાઈક ઝાખી થાય છે

જ્યાં ઘરના ઘર (માનેલા) છોડીને સદાને માટે જવાનુ હોય, જ્યા ખુદ પાળેલ પાષેલ શરીર પણ મૂકી જવાનુ હોય ત્યાં આધાર કોનો ? એ વખતે મોટરો કામ આવતી નથી, બલૂનો ઉપયોગમા આવતા નથી, ધમાલ સાથ આપતી નથી, બડાઈઓ રસ્તો દાખવતી નથી, ગોટાળા આડા આવતા નથી ઝટપટો હાથ દેતી નથી, પ્રેમ માર્ગ આપતા નથી, એ વખતે શરણ માત્ર સાચો ધર્મ જ આપે છે આત્મવૃત્તિએ કરેલ ધર્મ એના ગમે તે આકારમા હોય પણ તેનો આધાર મળે છે બાકી આ દુનિયાની કોઇ પણ ચીજ, કોઈ પણ પ્રાણી કે કોઈ પણ સબધી એ વખતે ઉપયોગમા આવતા નથી, યમને અટકાવતા નથી, દિલાસારૂપ થતા નથી. બાકી મત્રવિદ્યા કે જપની વાત શી કરવી ? ખુદ મહાવીર પરમાત્માને ઇન્દ્ર આયુષ્ય થોડુ વધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને તેમા તેનો આશય શાસનના હિતનો હતો, પણ ભગવાને તેને એક જ ઉત્તર આપ્યો કે 'એ કાર્ય કરવાને દેવેદ્ર, ચક્રવર્તી કે તીર્થકર સમર્થ નથી' છતાં કાંઈ ભગવાન મરણથી ડર્યા નહિ એમને તો અનત સુખમા જવાનુ હતુ એટલે એમણે 'શરણ'નો સવાલ જ નહોતો, પણ એમા અશરણપણાનો જે મુદ્દો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

ન્યાયાધીશ કોઇને ફાસીની સજા ફરમાવે ત્યારે ગુન્હેગારના મનની શી દશા થતી હશે ? એ કાઈક ફાફા મારશે, વિલાયત અપીલ કરવા દોડશે, પણ એમાં કાઈ વળે છે ? પ્રાણી પણ આવા બાચકા તો અનેક ભરે છે, પણ એમા ચાર શો ?

એકઠા થયેલા સગાસબંધીઓ નવકાર આપે, શરણા આપે, દિલાસા આપે, પણ આ જીવની દશા શી વર્તતી હોય ? દિલાસો આપવો સહેલો છે તેટલો લેવો સહેલો નથી, પણ એમાં શરણ જેવુ તો કાઈ છે જ નહિ તે વખતે જીવન શાંત, પ્રામાણિક નિર્દંભ, સ્વચ્છ ગાળ્યુ હોય, સત્યને અહિંસાથી અપનાવ્યું હોય, મનોવિકારો પર કાબૂ મેળવ્યો હોય, વાસ્તવિક અસ્થિરતા સમજાણી હોય, આતરવૃત્તિથી ધર્મમાર્ગની આરાધના કરી હોય અને ટૂકામાં ઉચ્ચ જીવનની અવસ્થા અનુભવી હોય તો એ વાત ટેકો આપે છે કરેલો અને કરવા ધારેલો સાચો ધર્મ તે વખતે ટેકો આપે છે, બાકી બીજી કોઈ વાતમા સાર નથી.

એવી જ રીતે ચાલી આવતી જરાને કોણ અટકાવી શકે ? કલપ લગાડવાથી કાઈ ઘડપણ અટકે ? અને અતે કપાળે કરચલી અને ગાલમા ખાડા તો પડ્યા વગર ન જ રહે. એવી રીતે ભયકર વ્યાધિની વાત જાણીતી છે એ અને એવા અનેક જીવનપ્રસગોમા કોઈ ટેકો આપી શકે તેમ છે જ નહિ. કરેલો ધર્મ આડો આવે, બજાવેલી ફરજો માર્ગ સુઝાડે અને કર્તવ્યભાવના રસ્તા ઉપર રાખે કદી કદી કરેલો ધર્મ એ જ આવી આપત્તિ વખતે શરણ આપે છે.

ધર્મ શબ્દ સકુચિત અર્થમા અથવા માત્ર ક્રિયાકાડના અર્થમા સમજવાનો નથી. સાચો ધર્મ ઓળખવો જોઈએ, શોધવો જોઈએ અને બહાર આણવો જોઈએ આત્મધર્મ થવાને સર્વ ધર્મો સરજાયલા નથી હોતા, પણ જ્યા આત્મા એના સાચા આકારમા સાપડે અને એની પ્રગતિ જરૂર દેખાય ત્યા તેટલે અશે ધર્મ છે અને એવો આત્મધર્મ અણીને વખતે શરણ આપે છે. બાકી તો પગીનો મેળો છે, સવાર થતા સૌ પોતપોતાને માર્ગે જવાના છે અને સાથે હોય ત્યા સુધી અમુક દૃષ્ટિએ પોતાના દૃષ્ટિબિદુથી કામ કરનારા છે. એ ખરે વખતે ઊભા રહેનારા હોય, તારા બાટલામા સૂઈ તારી આપત્તિમા ભાગ પડાવનારા હોય તો તો તુ તેમની બાતર તારો આત્મા હારી જજે, પણ નહિ તો તને જ્યા શરણ મળે તેમ હોય તેવા તારા પોતાના આત્મધર્મમા સ્થિર થઈ જજે.

ધન અરુ ધામ સહુ પડ્યો હિ રહેગા નર,
ધાર કે ધરામે તુ તો ખાલી હાથ જાવેગા;
દાન અરુ પુન્ય નિજ કરથી ન કર્યો કછુ,
હોય કે જમાઇ કોઇ દુસરો હિ ખાવેગા.
કૂડ અરુ કપટ કરી પાપબંધ કીનો તાતે,
ઘોર નરકાદિ દુઃખ તેરો પ્રાણી પાવેગા;
પુન્ય વિના દુસરો ન હોયેગો સખાઈ તબ,
હાથ મલ મલ માખી જિમ પસતાવેગા.

ચિદાનદજીએ એક બે સવૈયા ખૂબ સુદર આ મુદ્દા પર ગાયા છે, તે વિચાર.

અહી 'જમાઇ' વિશાળ અર્થમા સમજવો. માખીઓ મધમાખી સમજવી.

માખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધુ ન દાન દીધુ,
લૂંટનારે લૂંટી લીધુ રે ! ઓ ! જીવ જોને.

ત્યા જે ભાવ છે તે ભાવ અહી સમજવાનો છે. આ તો મરણ વખતની વાત કરી પણ અશરણભાવ બતાવતા તો હદ કરી છે વિચારો.—

આયકે અચાનક કૃતાત જયું ગહેગો તોહે,
તિહા તો સખાઈ કોઈ દુસરો ન હોવેગો;
ધરમ વિના તો ઔર સકળ કુટુંબ મિલી.
જાનકે પરેતા કોઈ મુખને ન જોવેગો.
લટકસલામકે સખાઈ વિના અંત સમે,
નેણમાહી નીર ભરભર અતિ રોવેગો;
જાનકે જગત એસો જ્ઞાની ન મગન હોત;
અંબ ખાવા ચાહે તે તો બાઉલ ન બોવેગો.

અહી 'પરેતા' એટલે 'મરણ પામેલો' જાણીને એમ સમજવુ. લટકસલામમિત્ર **ધર્મ** છે કારણ કે એને તો કોઈ કોઈ વાર જીવનમા આ જીવ મળ્યો હશે નિત્યમિત્ર તો દેહ–શરીરને અને પર્વમિત્રમા સગાવહાલાઓને તે ગણ્યા છે ને જુહારમિત્ર નહિ હોય તો આખમાથી ઔર ઔર જેવડા આસુ તે વખતે પડશે જ્ઞાની આવા જગતમા મગ્ન ન થાય. આબો (કેરી) ખાવાની ઇચ્છાવાળો કદી બાવળ વાવે નહિ

આમા આખા મુદ્દાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

આ આખી ભાવના રડતા રડતા ભાવવાની નથી 'મારુ શુ થશે ? મારો કોણ ? એમ મૂઝાવાનુ કારણ નથી જેને મારા માન્યા છે તેને ઓળખ, તારા સાચાને શોધી કાઢ અને જેનાથી તને આધાર મળે તેને પકડી લે બાકી તુ જેને તારા માની બેઠો છે તેમાં તારો દહાડો વળે કે તે તને અડીભડીને વખતે ટેકો આપે એવા ખોટા ખ્યાલમા તુ રહીશ નહિ. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો આત્માને કોઇના શરણની જરૂર નથી એ એનો પોતાનો સ્વાધીન સ્વામી છે, પણ વ્યવહારથી આ પ્રાણીને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે ટેકા માટે આધાર રાખ્યા જ કરે. એને નોકરી કરવી હોય વ્યાપાર કરવો હોય કે કાઈ કામ કરવુ હોય તો તે ટેકા કેટલાના અને કોના મળશે એની ગણતરી કરશે આત્માને ઓળખાય, એની શક્તિનુ ભાન થાય, એ શક્તિ દબાયેલી હોવા છતા પોતાની જ છે એ વાત એને ગોચર થાય એટલે એનો પરાશ્રયભાવ જતો રહે છે અને જેવો તે પોતાની જાત પર ટેકો રાખતા શીખી જાયો અથવા તે માર્ગે ચઢી ગયો એટલે એની સર્વ ગૂંચવણ નીકળી જાય છે. એ એકલો છતા સિંહ છે, એ એકલો છતા મરદ છે, એ એકલો છતા ધણીધોરી છે એ વાત આપણે ચોથી ભાવનામાં ખૂબ વિસ્તારથી જોશુ પણ એણે પરાવલંબનવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે તે તદ્દન ખોટી છે, પરિણામ વગરની છે, સમજ્યા વગરની છે. એને કોઈ વસ્તુ કે પ્રાણી શરણ આપી શકે તેવી સ્થિતિમા છે જ નહિ, એ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો અને તે દ્વારા તેની આત્મપ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો અને એ વાત વારવાર યાદ કરી ભાવનારૂપે વારવાર વિચારમા લાવવાનો અત્ર ઉદ્દેશ છે પોતે કોણ છે એ સમજવુ અને જરા પણ મૂંઝાવું નહિ, કોઈ બનાવથી કે કોઈ

ભવિષ્યમાં બનવાના બનાવની કલ્પનાથી દોરવાઈ જવું નહિ. તારું તારી પાસે છે, પરની આશા સદા નિરાશા છે, એને કાઢી નાખવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરી 'આપ સ્વભાવમા' 'સદા મગ્ન'માં રહેવાનો ઉપદેશ છે. ખરું તો પોતાની જાતને, પોતાના તેજને, પોતાના સામર્થ્યને અને પોતાના હક્કને સમજવા–ઓળખવા જેવું છે એ થશે એટલે આ આશાના પાસો તૂટી જશે અને પોતાના નિરુપદ્રવ સ્થાને પહોચી જવાશે પણ અહી રહેવાનુ થાય ત્યાં સુધી પણ પરાશ્રય તજવો, સ્વાશ્રય કરવો અને સ્વને બરાબર ઓળખવો મરણથી, જરાથી કે બીજા કોઈ બનાવથી ડરવાનુ નથી. એનુ નિવારણ કરવુ તે તો હાથની બાજી છે. પ્રાણી અજર અમર થઈ શકે છે અને થવાના રસ્તા આવડે તો સહેલાઈ છે અને માર્ગ સરળ છે. તેને શોધો અને સ્વની શક્તિ પિછાનો, એને પ્રકટ કરો અને એના ઉપર આધાર રાખો.

આ વિષય પૂરો કરતા પુનરાવર્તનના ભોગે પણ છેવટે યાદ આપવાનુ છે કે આ ભાવનો ભાવતાં ગભરાઈ જવાનું નથી, બિચારા–બાપડા થઈ જવાનું નથી, કોઇનો આધાર નથી એવી ચિંતાથી દુભાવાનુ નથી. જેનુ શરણ છે તે તારી પાસે જ છે. તુ પોતે જ છે અને તેને પ્રકટ કરી બતાવનાર અને ત્રણ લોકને તથા ત્રણ કાળને પ્રત્યક્ષ કરનાર મહા દિવ્ય પ્રકાશ તારામા જ છે તારું વર્તન અને જીવન સચ્ચારિત્રશીલ થાય એટલે આ તારી અશરણ દશાનો છેડો આવી જશે અમર થવાની ભાવનાવાળાને જે રમકડા જોઇએ તે શોધી તેની સાથે રમજે, અપૂર્વ શાંતરસના વરસાદની ઝડીમાં ન્હાજે અને અવર્ણ્ય સ્વાદવાળા શાંતસુધારસનું પાન કરજે. તને શરણ જડી આવશે અને પામરતા દૂર ચાલી જશે અનંત ઋદ્ધિના ધણીને પામરતા હોય ? અને તુ ! તુ કોણ ? તારે તે એવા યમરાજ જેવાથી, જરાથી, વ્યાધિથી કે બીજા કોઈ નાના મોટા વિકારોથી ડરવાનું હોય ? પણ જો તુ સંસાર–વ્યવહારમાં પડી રહેવા માગતો હો તો સમજજે કે એમાંનુ કોઈ પણ તને ટેકો આપનાર નથી અને અવસર આવશે એટલે તને તાણી ખેચીને ફેકી દેશે અથવા ઉપાડી જશે યમ જેવો કોઈ દેવ નથી, માત્ર આયુષકર્મનુ એ રૂપક છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી અને આત્મભાવ અસલ સ્વરૂપે વિચારવો. એ માર્ગે બૂબ આનદ છે. અનંત સુખસન્મુખતા છે અને સીધે રસ્તે પ્રયાણ છે

ઇતિ અશરણભાવના ૨

ઉં. સકળચંદ્રજીકૃત બીજી અશરણભાવના

(સાભળજો મુનિ સયમરાગી — એ દેશી રાગ ડાહ્યલરો)

કો નવિ શરણ કો નવિ તારણ, મરતા કુણને પ્રાણી રે,
અભિન્ન મરતો નવિ રાખ્યો, જસ હય ગય બહુ રાણી રે કો નવિ૰ ૧

માતપિતાદિક ટગમગ જોતા, યમ લે જનને તાણી રે,
મણયકી સુરપતિ નવિ છૂટે, નવિ છૂટે ઇદ્રાણી રે કો નવિ૰ ૨

હય ગય પય રથ કોડે વીંટયા, રહે નિત રાણા રાય રે,
બહુ ઉપાય તે જીવન કાજે, કરતા અશરણ જનય રે કો નવિ૰ ૩

મરણભીતિથી કદાપિ જીવો, જો પેસે પાયાલે[૧] રે,
ગિરિદરી[૨] વન અબુધિમા [૩] જાવે, તો ભી હરીએ કાળે રે કો નવિ૰ ૪

અષ્ટાપદ જેણે બળે ઉપાડયો, સો દશમુખ[૪] મહુવિયો રે,
કો જગ ધર્મ વિના નવિ તવિયો, પાપી કો નવિ તવિયો રે કો નવિ૰ ૫

અશરણ અનાથ જીવહુ[૫] જીવન, શાતિનાથ જગ જાણો રે,
પાવેવો જેણે શરણે રાખ્યો, મુનિ તસ ચરિત વખાણો રે કો નવિ૰ ૬

મેઘકુમાર જીવ ગજભવે, સસલો શરણે રાખ્યો રે,
વીર પામે જેણે ભવ-ભય કચરો, તપમયમ થુ નાખ્યો રે કો નવિ૰ ૭

મત્સ્ય પરે રોગે તડફડતા, કોણે નવિ સુખ કરિયો રે,
અશરણ અનાથ ભાવના ભવિયો, અનાથી મુનિ નિમરિયો રે કો નવિ૰ ૮

---

૧ પાતાળમા ૨ પર્વતની ગુફામાં ૩ સમુદ્રમાં ૪ રાવણ ૫ જીવનું

પ્રકરણ ૩જું

પરિચય :: સંસારભાવના

शिखरिणीवृत्त

इतो लोभः क्षोभं जनयति दुरन्तो दव इवो-
ल्लसंल्लाभाम्भोभिः कथमपि न शक्यः शमयितुम् ।
इतस्तृष्णाक्षाणा तुदति मृगतृष्णेव विफला,
कथं स्वस्थैः स्थेयं विविधभयभीमे भववने ॥ क १ ॥

गलत्येका चिन्ता भवति पुनरन्या तदधिका,
मनोवाक्कायेहाविकृतिरतिरोपात्तरजसः ।
विपद्वर्तावर्ते झटिति पतयालोः प्रतिपदं,
न जन्तोः संसारे भवति कथमप्यर्तिविरतिः ॥ ख २ ॥

सहित्वा सन्तापानशुचिजननीकुक्षिकुहरे,
ततो जन्म प्राप्य प्रचुरतरकष्टक्रमहतः ।
सुखाभासैर्यावत्स्पृशति कथमप्यर्तिविरतिं,
जरा तावत्कायं कवलयति मृत्योः सहचरी ॥ ग ३ ॥

ક ૧ इत એક બાજુએ, આ બાજુએ दुरन्त જેનો અત-છેડો ન પ્રાપ્ત થાય, દુ:ખે પ્રાપ્ત થાય તેવો उल्लसत् વધતો જતો विफला નિષ્ફળ स्वस्थैः स्थेय (આ ખાસ યોગપ્રયોગ છે) નિરાત રાખીને કઈ રીતે રહી શકાય, સ્વસ્થપણે કેમ રહેવાય ?

ख ૨. गलति ગળી જાય છે, છેડો આવે છે ईहा ઇચ્છા, અભિલાષા, મનોરથ विकृति વિકારો-ફેરફાર रति (પાંચ ઇંદ્રિયોના) વિષયોમા આનંદ રોપ દ્વેષ आत्त પ્રાપ્ત કરેલ, Earned રળ્યું ધૂળ, કર્મરૂપ કચરો आवर्त ચક્ર—દરિયામા થાય છે તેવા, Whirlpool पतयालो પડવાની ટેવ પડી છે જેને તેવાનો ('ગ્રી' વિભક્તિ છે पत् ધાતુ ઉપરથી થયેલ છે) प्रतिपद દરેક પગલે, ડગલે ને પગલે अर्तिविरति 'अर्ति' એટલે સંતાપ-તેનો છેડો, વિરતિ એટલે અટકાયત, વિરામ

ग ૩ અશુચિ અપવિત્ર, મળ, મામ, મૂત્ર कुक्षि પેટ, પડખા कुहर ગુફા, નાનુ જોલખાનુ प्रचुरतर ખૂબ ક્રમ હાર, Series હત તેનાથી હણાયલો, Smitten सुखाभास સુખનો દેખાવ, મનમા માની લીધેલા સુખ – દુન્યવી સુખો આભાસમાત્ર જ છે વિવેચન વિચારો अर्तिविरति ઉપરનો શ્લોક બીજો, પાદ ચોથુ જુઓ सहचरी દોસ્ત, મિત્ર (બહેનપણી શબ્દ ન વટે, કારણ કે મૃત્યુ નર છે) સ્ત્રીમિત્ર

उपजाति

विभ्रान्तचित्तो वत वम्भ्रमीति,
पक्षीव रुद्धस्तनुपञ्जरेऽङ्गी ।
नुन्नो नियत्याऽतनुकर्मतन्तु-
सन्दानितः सन्निहितान्तकौतुः ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

अनन्तान्पुद्गलावर्ताननन्तानन्तरूपभृत् ।
अनन्तशो भ्रमत्येव जीवोऽनादिभवार्णवे ॥ ङ ५ ॥

ઘ ૪ વિભ્રાન્ત મૂઝાઈ ગયેલો, ગૂંચવાઈ ગયેલો વમ્ભ્રમીતિ રખડે છે અઙ્ગી શરીરધારી, પ્રાણી નુન્ન પ્રેરિત અતનુ નાના નહિ, ભારે મોટા-આકરા સન્દાનિત બંધાએલો સન્નિહિત બાજુમા પડયા છે અન્તક યમદેવ, મરણ ઓતુ બિલાડી, માર્જાર

ઙ ૫ અનન્ત બહુ મોટી સંખ્યા, વિગત માટે જુઓ કર્મગ્રંથ ૪ થો પુદ્ગલાવર્ત અનંત વર્ષે એ થાય છે વિસ્તારથી સ્વરૂપ 'ઉપમિતિ ભ પ્ર' પ્રથમ પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ ન ૧, પા ૨૪૭મા છે ટૂંકામા વિવેચન જુઓ અનન્તાનન્ત અનંતને અનંતે ગુણતા અનંતાનંત થાય છે એવ એના ઉપર ખાસ ભાર છે આ વાત ચોક્કસ છે, એમા અપવાદ નથી

૧. મોટો ભયકર દાવાનળ સળગ્યો હોય તેવો, હદ વગરનો લોભ એક બાજુએ સતાપ કરી રહ્યો છે અને એના ઉપર વધતા જતા લાભ (નફા) રૂપ ગમે તેટલુ પાણી પડે પણ તેનાથી તે કોઈ પણ રીતે ઠારી શકાય-બૂઝવી શકાય તેમ નથી. બીજી બાજુએ ઇદ્રિયોની તૃષ્ણા નિષ્ફળ જાંઝવાના પાણીની પેઠે હેરાન-હેરાન કર્યા જ કરે છે આવા અનેક પ્રકારના ત્રાસથી ભયકર બનેલા સસારરૂપ વનમા આકુળવ્યાકુળ થયા વગર કઈ રીતે રહેવુ ? (એમાં ઠરીને ઠામ કઈ રીતે પડી શકાય ?)

૨ આ પ્રાણીને મન, વચન અને શરીરના નવા નવા અભિલાષો થાય છે એને વિકારો થાય છે, એને વિષયનો પ્રેમ થાય છે અને એને દ્વેષ થાય છે, તેનાથી એ કર્મરજને ખૂબ એકઠી કરે છે અને એ પ્રાણી આપત્તિના ઊડા ખાડામાં પ્રત્યેક ક્ષણે ખૂબ જોરથી પડવાના સ્વભાવવાળો થયો છે આવા પ્રાણીને એક ચિતા જરા ઓછી થાય છે ત્યા એ પૂરી થયેલી ચિતા કરતા વળી વધારે મોટી ચિતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એ પ્રાણીની આપત્તિનો છેડો આ સસારમા કોઈ પણ પ્રકારે આવતો નથી.

૩. અશુચિ-અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા માતાના પેટરૂપ ગુફામા અનેક પ્રકારના સતાપો (પ્રાણી) સહન કરે છે, ત્યારપછી જન્મ પામે છે, ત્યારપછી મોટા મોટા અનેક ભારે કષ્ટોથી અનુક્રમે હેરાન-હેરાન થઈ જાય છે અને જ્યા ઉપર ઉપરના દેખાતા સુખમાં એ આપત્તિનો છેડો જેમ તેમ કરીને તે મેળવે છે ત્યાં તો મરણ (યમદેવ)ની સહચરી (દોસ્ત, મિત્ર) જરા (ઘડપણ) તેના શરીરનો કોળિયો કરવા માંડે છે.

૪ આ પ્રાણીને નિયતિ (ભવિતવ્યતા) ખેચ્યા કરે છે, મહાભારે-આકરા કર્મના તાંતણાથી એ જકડાઈ ગયેલો છે અને એની બાજુમા યમરાજરૂપ બિલાડો ગમે ત્યારે હાજરાહજૂર થઈ શકે તેમ છે આવો પ્રાણી પાજરામા પડેલા પક્ષીની પેઠે શરીર-પિજરમાં જકડાઈ જઈ, હાફળો-ફાફળો થઈને રવડ્યા કરે છે

૫ આ જીવ અનત અનત રૂપો ધારણ કરીને અનત પુદ્ગળાવર્ત (કાળ) સુધી આ મહામોટા અનાદિ ભવસમુદ્રમા અનત વખત ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે

गेयाष्टक*

संसारभावना

कलय संसारमतिदारुणं, जन्ममरणादिभयभीत रे ।
मोहरिपुणेह सगलग्रहं, प्रतिपदं विपदमुपनीत रे ॥ कलय० ॥ १ ॥

स्वजनतनयादिपरिचयगुणैरिह मुधा वध्यसे मूढ रे ।
प्रतिपदं नवनवैरनुभवैः, परिभवैरसकृदुपगूढ रे ॥ कलय० ॥ २ ॥

घटयसि क्वचन मदमुग्धतेः, क्वचिदहो हीनतादीन रे ।
प्रतिभवं रूपमपरापरं, वहसि वत कर्मणाधीन रे ॥ कलय० ॥ ३ ॥

जातु शैशवदशापरवशो, जातु तारुण्यमदमत्त रे ।
जातु दुर्जयजराजर्जरो, जातु पितृपतिकरायत्त रे ॥ कलय० ॥ ४ ॥

व्रजति तनयोऽपि ननु जनकतां, तनयता व्रजति पुनरेष रे ।
भावयन्विकृतिमिति भवगतेस्त्यजतमा नृभवशुभशेष रे ॥ कलय० ॥ ५ ॥

यत्र दुःखार्तिगददवलवैरनुदिनं दह्यसे जीव रे ।
हन्त तत्रैव रज्यसि चिरं, मोहमदिरामदक्षीव रे ॥ कलय० ॥ ६ ॥

दर्शयन किमपि सुखवैभवं, संहरंस्तदथ सहसैव रे ।
विग्रलम्भयति शिशुमिव जनं, कालवटुकोऽयमत्रैव रे ॥ कलय० ॥ ७ ॥

सकलसंसारभयभेदकं, जिनवचो मनसि निवधान रे ।
विनय परिणमय निःश्रेयसं, विहितशमरससुधापान रे ॥ कलय० ॥ ८ ॥

---

* આ અષ્ટક ગાવામા આનદઘનજીના ચોવીસમા સ્તવનનો લય 'શાતિજિન એક મુજ વિનતિ' ચાલશે એ લયમા અતરાત્મા નિરવધિ આનદ અનુભવશે અન્ય લય મુમુક્ષુ-જિજ્ઞાસુએ શોધી લેવા.

૧. જન્મ–મરણ વગેરે ભયોથી બ્હી ગયેલા પ્રાણી ! તુ સંસારને મહાભયકર સમજ. મોહરૂપ તારા ભયકર શત્રુએ તને બરાબર ગળેથી પકડી લઈને ડગલે અને પગલે આપત્તિમા ધકેલી દીધો છે.

૨ હે મૂઢ ! સગાસબધી અને છોકરા–છોકરીના સબધોરૂપ દોરાઓ વડે તુ તદ્દન નકામો અહી બધાયા કરે છે. તુ ડગલે ને પગલે નવા નવા અનુભવોથી અને અનેક અપમાનોથી ઘેરાયેલો જ રહે છે. (એવા હે ચેતન ! તુ જરા જો, વિચાર કર)

૩. તુ કોઈ વખત ઉન્નતિ (ચડતી)ના અભિમાનની ઘટના કરી બેસે છે, કોઈ વખત અધમતા–(ની પ્રાપ્તિના પરિણામ)થી તદ્દન રાક બની જાય છે અને કર્મને આધીન થઈને દરેક ભવમાં નવા નવા (જુદા જુદા) રૂપ ધારણ કરે છે.

૪. (આ ભવમાં પણ) બાળકની દશામા હો ત્યારે તદ્દન પરવશ બનેલો હોય છે, જ્યારે જુવાનીના જોરમા હો ત્યારે અભિમાનથી ઉન્મત્ત–મદોન્મત્ત બની જાય છે, જ્યારે ઘડપણ આવે છે ત્યારે દુ ખે કરીને જિતી શકાય તેવી જરાથી જર્જરિત થઈ જાય છે અને આખરે યમદેવના હાથમા પડી તેને અધીન થઈ જાય છે.

૫ ભાઈ ! જો ! દીકરો છે તે પિતાપણુ પામે છે અને વળી પાછો એ જ પુત્રપણુ પણ પામે છે. સંસારની આવી (વિચિત્ર) પરિસ્થિતિ વિચારીને એને જરૂર છોડી દે. હજુ (તારો) મનુષ્યભવનો શુભ વિભાગ બાકી છે ! (એનો લાભ લઈ લે)

૬. તે બરેબર મોહરૂપ મદિરા પીધી છે અને તેના કેફમા તારી બુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ છે તુ જો જે જગ્યાએ તું દુ ખ, ઉચાટ અને વ્યાધિના ભડકાની જ્વાળામાથી દરરોજ બળ્યા કરે છે ત્યા જ પાછો તુ લાબા વખત સુધી રજન પામી જાય છે. (આ દારૂડીઆનુ જ લક્ષણ છે.)

૭ કાળરૂપ બટુક (ચોર–ધાડપાડુ) અહીઆ જ થોડા ઘણા સુખનો વૈભવ બતાવીને પાછુ એકાએક સર્વ પાછુ લઈ લે છે અને એવી રીતે એ પ્રાણીને બચ્ચાની માફક લલચાવે છે – છેતરે છે.

૮. સંસારના સર્વ ભયોને કાપી નાખનાર તીર્થકર મહારાજનુ વચન તુ ધારણ કર, વિચાર અને હે વિનય ! શાતરસનુ અમૃતપાન કરીને મોક્ષમય થઈ જા – એની સાથે એકતા કરી દે

નોટ—

૧ કલય જો, અવલોક રે બાપુ ખરુ અધમને સંબોધવા આ અક્ષરનો પ્રયોગ થાય છે મનમીત સંબોધન છે. ઉપનીત પણ સંબોધન છે મગલગ્રહ ગળાને પકડીને, ડોકીએથી પકડીને (adv)

૨ પરિચયગુણૈ સંબંધરૂપ દોરડાઓ વડે મુધા વ્યર્થ, નકામો પરિમવૈ અપમાનો વડે

આ ગાથામા મૂઢ અને ઉપગૂઢ બને સંબોધન છે અર્થ કરવામા વાકયગ્યના મેળવવા થોડી છૂટ લીધી છે

૩ ઘટયસિ તુ યોજે છે, વડે છે દીન ગરીબ, બિચારો, બાપડો

૪ જાતુ કોઈ વખત શૈશવ સ્તનપાન કરે તે વખતનો બાલ્યકાળ કરાયત્ત હાથમા પડેલો, હસ્તને પામેલો (તુ)

૫ એષ તે જ (પિતા થયેલ પોતે) ભાવયન્ ભાવતા-વિચારતા વિકૃતિ વિકારો, ગોટાળાઓ ત્યજતમા જરૂર છોડી દે નૃભવશુભશેષ-જેને મનુષ્યભવનુ શુભ બાકી છે તેવો (તુ) (સંબોધન છે)

૬ અર્તિ સતાપ, પીડા, ઉચાટ દવલ્લ દાવાનળના તણખા ક્ષીણ નષ્ટબુદ્ધિ-એ સંબોધન છે, પણ પ્રથમાના અર્થમા વપરાયેલ છે

૭ મુક્તવૈભવ સુખનો વૈભવ અથવા સુખ અને વૈભવ સહરન્ પાછુ ખેચી લેનો વટેક જાહેર રસ્તા પર લૂટનારો Highway robber અથવા ભિખારી

૮ મેદક ભેદી નાખનાર-કાપી નાખનાર નિવધાન તુ ધારણ કર, વિચાર પરિણમય જમાવી દે, તદ્રૂપ થા નિ શ્રેયસ કલ્યાણ, મોક્ષ, શિવ

પરિચય

સંસારભાવના

(ક૧) આ સંસાર તો એક મોટું નાટક છે, એમાં પાત્રોનો પાર નથી, એમાં અંકોનો પાર નથી, એમાં પ્રવેશોનો પાર નથી એમાં અભિનયો, નેપથ્યો, પડદા, સિનેરી, ગાન, સંભાષણ વગેરે સર્વ છે, પ્રચુર છે, જોતાં કે સાભળતાં પાર ન આવે તેવડું મોટું તે નાટક છે. એમાં રાજા, રાણી, નોકર, ચાકર, દાસ, દાસી, પુત્ર-પુત્રી વગેરે સર્વ પ્રકારનાં પાત્રો છે, એમાં વિદૂષકો છે, એમાં રાસડા-ગરબા લેવાય છે અને એમાં આમ દેવભવના દેખાવો જોવાય છે, એમાં ભયંકર યાતનાના દેખાવો પણ દેખાય છે, એમાં રાગ, રાગણી, પડદા, પાઠ આદિ આવે છે. એ બધાંસ જોવા-સમજવા જેવું છે પ્રથમ આપણે ઉપાધ્યાયશ્રીના શબ્દો ઉપર લક્ષ રાખી તે વિચારીએ. એને લાક્ષણિક રીતે સર્વાંગસુંદર જોઈ સાભળી લેવું હોય તો તો એને પૂરો ન્યાય આપનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથમાં જવું પડશે. આપણે અત્ર તેનો સહજ ખ્યાલ કરી સંસારભાવનાને હૃદયમા ઉતારીએ

આ ગ્રંથના પ્રવેશકના પ્રથમ શ્લોકમા આ સંસારકાનનને ચાર વિશેષણ આપ્યા છે તેનો છેડો મળતો નથી, તેના ઉપર આશ્રવરૂપ વાદળા ચઢેલા જ રહે છે, એ કર્મોથી ગહન બનેલું છે અને એમા મોહનો કરેલો ભયંકર અંધકાર છે આવા ભયંકર ભવકાનનમા આ પ્રાણીને નિરાતે બેસવાનું કેમ થાય? એ કેમ થતું નથી તે પ્રથમ તપાસીએ

આ સંસારમા અંતરંગમા રહેલા મનોવિકારો પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે, તગડાવે છે અને ગોટે ચઢાવે છે. એની અંદર રહેલ કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર વગેરે ભાવો એને ઠેકાણે પડવા દેતા નથી પ્રત્યેક આતર-વિકાર ભારે નુકસાન કરે છે અને ચેતનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી એનું પોતાનું ભાન ભુલાવી દે છે એની એટલી હદ સુધીની બેડોળ સ્થિતિ કરી મૂકે છે કે એ પોતાને પણ ઓળખી શકતો નથી, પોતાનાને પણ ઓળખી શકતો નથી અને પોતાનું ઘરનું સ્થાન કયું છે અને કયાં છે તેને પણ એના દૃષ્ટિપથ કે સ્મરણપથમા આવવા દઈ શકતો નથી. એ આખું ભાન ભૂલી પરવશ બની જાય છે અને પછી દારૂના ઘેનમા નાચે છે

એ અનેક મનોવિકારો પૈકી આપણે એકને તપાસીએ લોભ એ એવો તો ભયંકર આંતર મનોવિકાર છે કે એ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે એના પાશમાં પ્રાણી આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણીને વિવેક રહેતો નથી, મારા-તારાનું ભાન રહેતું નથી, સભ્યતાના નિયમોનો ખ્યાલ રહેતો નથી અને ગૃહસ્થાઈની કલ્પના પણ રહેતી નથી

એક મોટું વન-જંગલ કલ્પીએ. એવા વનમા, મોટો દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો હોય અને મોટા મોટા ઝાડો ભસ્મીભૂત થઈને તડોતડ જમીન પર પડતા હોય તે વખતે પક્ષીઓ અને પશુઓ તે વનમા હોય તેને કેવો ક્ષોભ થતો હશે તેની કલ્પના કરો કોઈ ચીસ પાડે,

કોઈ રડે, કોઈ હાફળાફાફળા આમતેમ રક્ષણ માટે દોડે, કોઈ બચ્ચાઓ માતાની પાંખોમાં સંતાય, કોઈ માતા બચ્ચાને નોધારાં મૂકી સ્વરક્ષણાર્થે નાસી જાય પશુ, પક્ષી અને મનુષ્ય વનમા હોય તે સર્વમા મોટી ગડમથલ થઈ જાય છે અને આખુ વાતાવરણ મોટા દરિયામા તોફાન થાય તે વખતે જે સ્થિતિ થાય તેવું ક્ષુભિત થઈ જાય છે

લોભ જ્યારે પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવે છે ત્યારે તે તેનુ આખુ વાતાવરણ આવુ ક્ષુભિત કરી મૂકે છે અહીથી લઉ, આ રસ્તે કમાઉ, આ માર્ગે એકઠુ કરુ–એવા વિચારો એને આવ્યા જ કરે છે અને એ ચારે તરફ હાથ નાખ્યા કરે છે, મનસૂબા ઘડ્યા કરે છે અને યોજનાઓ રચ્યા કરે છે. એમાં સર્વથી મોટી દુ ખની વાત તો એ છે કે એને આજે જેટલા મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેટલા કોઈ પ્રયાસે મળી જાય તો જાણે તેના ઉપર તો પોતાનો હક્ક હતો એમ માની ત્યાથી આગળ વધવા એ ઇચ્છે છે. આપણી પોતાની જિંદગીની શરૂઆત તપાસો ત્યા જેટલેથી સંતોષ ધાર્યો હતો એટલા મળ્યે આપણે બેસી ગયા ? કદી નહિ આજનુ સાધ્ય તે આવતી કાલનુ આરંભબિંદુ થાય છે ગરીબ માણસ દશ હજાર મળે તો કૃતકૃત્યતા માને તેમ હોય, તેને દશની આસપાસ થવા આવે છે ત્યા એનુ લક્ષ્ય લાખ પર જાય છે અને એ રીતે લાખવાળાને દશલાખ અને એમ રાજ્ય કે ચક્રવર્તીપણામા પણ સંતોષ થતો નથી અંદર એની વૃત્તિ વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત રહે છે અને એ કદી નિરાંતે બેસી શકતો નથી.

એટલા માટે લોભની સરખામણી 'આકાશ' સાથે કરી છે આકાશનો છેડો જ આવતો નથી તેમ લોભને માર્ગ મળ્યો તો પછી એનો પણ છેડો આવતો નથી કવિરાજ તેટલા માટે એને 'દુરંત' કહે છે મતલબ કે એ હદ–મર્યાદા વગરનો છે, માજા–છેડા વગરનો છે અને અપરિમિત હોઈ દરરોજ વધતો જ જાય છે

એવા લોભના સપાટામા એક વખત પ્રાણી આવ્યો એટલે પછી એ ગોટા ગણવા માંડે છે અને એના મનોરથો ચક્કાવે ચઢે છે, એ તો પછી રાતના બાર વાગ્યા ગણતો નથી, ભૂખ–તરસ ગણતો નથી, દેશ–પરદેશ ગણતો નથી, રાત–દિવસ જોતો નથી, સગાસંબંધીનો સ્નેહ વિચારતો નથી, પોતાની ગતિ વિચારતો નથી અને સર્વ પ્રકારનો વિવેક મૂકી દઈ ચક્કમા પડી જાય છે, મોટા મોટા આરંભો કરે છે, ન બોલવાનુ બોલે છે, માયા–કપટ કરે છે, ઇચ્છિત વસ્તુ કે ધન મેળવવા અનેક ખટપટો કરે છે

આવો લોભ લાગ્યો હોય, આવો દુરંત લોભ પ્રાણીના અંતરમા ક્ષોભ નિપજાવી રહ્યો હોય, તેને ગમે તેટલો લાભ મળે તો પણ તે ધરાતો નથી જંગલમા દાવાનળ લાગે ત્યા પાંચ–પચ્ચાસ પાણીના ઘડા ઠલવે તેથી કાંઈ દાવાનળ ઓલવાય ? એવો લોભ એક વાર જન્મ્યો એટલે લાભના વધારા સાથે એ વધતો જ જાય છે અને લોભ એના અનેક આકારમા આ સંસારમાં ઘર કરીને બેઠો છે એ તો અડ્ડો જમાવીને આ સંસારમા પલાંઠી મારીને બેઠો છે.

આવા મનોવિકાર અંદર જન્મ્યા હોય તેવા સંસારમાં આ પ્રાણીને શાંતિ ક્યાંથી વળે ? એ મનમાં ધારે કે થોડું મેળવી પછી અટકશું, પણ ત્યાં તો પરણે, પછી છોકરા થાય, પછી તેના સગપણ–લગ્ન કરવા પડે અને એમ સંસારનું ચક્ર વધતું જાય અને ધારણા ધૂળ મળે લાભ થાય તેમ લોભ વધે છે "जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवड्ढइ" એ જાણીતી વાત છે લાભ થાય તેમ લોભ વધે બે વાલ સોનું લેવા આવનાર બ્રાહ્મણને વિચાર કરવા સમય મળ્યો તો આખા રાજ્યથી પણ સંતોષ ન મળ્યો. આવો લોભ જે સંસારવનમાં જન્મ્યો હોય ત્યાં સુખે કેમ રહેવાય ? નિરાંતે કેમ જીવી શકાય ? અને સુખના સ્વપ્ના પણ એમાં કેમ આવે ? દવ લાગે ત્યારે તેનો તાપ ચારે તરફ લાગે છે તેમ લોભ ચારે બાજુએ સંતાપ કર્યા જ કરે છે અને વધતો લાભ થાય, ધારેલો લાભ થાય તો પણ આ પ્રાણીને સંતોષ થતો જ નથી.

ઇંદ્રિયભોગોની 'તૃષ્ણા' તો વળી એથી પણ આઘા છોડે છે. જંગલમાં પાણીની તરસ લાગે ત્યારે જેમ બે માઈલ છેટે પાણી – ઝાંઝવાના જળ દેખાય છે, પણ ત્યાં પહોંચે ત્યાં જળ તો એટલું જ દૂર દેખાય છે વસ્તુત જળ છે નહિ ત્યાં તે જળ ધારે છે અને પીવા દોડે છે, પણ એની તૃષા કદી છીપતી નથી અને એ તો હરણની માફક ફાંફા મારી દોડાદોડ કર્યા કરે છે એને મનમાં સ્ત્રીભોગની ઇચ્છા થઈ, પછી તે રખડે છે, પ્રાર્થના કરે છે, કાવાદાવા કરે છે, પણ એની વિષયસેવનની ઇચ્છા પૂરી થતી જ નથી અને કદાચ કોઈ વાર વિષય સેવ્યો તો પણ તેમાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી એ તૃષ્ણા તો એવી વિચિત્ર છે કે એ દોડાવ્યા જ કરે, સહજ તૃપ્ત થાય તો વધે છે અને તૃપ્ત ન થાય તો ફાંફા મરાવે છે

આ સંસારમાં અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે લોભ એક બાજુથી તરફડાવ્યા કરે છે અને બીજી બાજુ તૃષ્ણા જ્યાં ત્યાં ડોકીઆ કરાવી આશામાં ને આશામાં રખડપટ્ટો કરાવ્યા જ કરે છે આમાં નિરાંત ક્યાંથી થાય ? લોભનો છેડો આવતો નથી, લાભ થાય તો તે વધે છે લાભ ન થાય તો કવરાવે છે અને તૃષ્ણા તો કદી ધરાતી જ નથી એ બન્નેનો છેડો નજરે દેખાતો નથી. એણે સુભૂમ ચક્રીને છ ખંડ મળ્યા તો બીજા છ સાધવા પ્રેરણા કરી, એણે ધવળશેઠને બાકીનાં (શ્રીપાળને આપેલા) અરધા વહાણ ઘરભેગા કરવા શ્રીપાળનું ખૂન કરવા લલચાવ્યો. એણે મમ્મણશેઠ પાસે કાળી રાત્રે નદીમાંથી લાકડા ખેંચાવ્યા, એણે ધન્નાના બીજા ભાઈઓને અનેક વાર લક્ષ્મીની વહેંચણી કરવા પ્રેરણા કરી, એણે રાવણને સીતાને ઉપાડી લઈ જવાની બુદ્ધિ આપી, એણે માધવને મુસલમાનોને મદદ કરવા પ્રેર્યો, એણે અનેક રજપૂત રાજાઓ પાસે પોતાની દીકરી મુસલમાન શહેનશાહોને અપાવી, એણે સિદ્ધરાજ જયસિંહને પોતાના સગા ભત્રીજાને રાજ્ય ન આપવાની બુદ્ધિથી દેશાંતરમાં રખડાવવા અને પરાશ્રયમાં જોડવા દુર્બુદ્ધિ આપી, એણે અનેક રાજાઓને પ્રેરણા કરી આર્યભૂમિને પારકે હાથ જતી કરાવી, એણે અનેક પ્રધાને–અમાત્યો–દીવાનો અને કારભારીઓ પાસે મહા રાજખટપટો કરાવી, એણે ભાઈ–ભાઈમાં દ્વેષ કરાવ્યો, એણે પિતા–પુત્રનો સંબંધ

છોડાવ્યો, એણે કાંઈ કરવામા બાકી રાખી નથી. આ સર્વ લોભના ચાળા છે તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે અને આપણે પ્રત્યેક આપણા દરરોજના અનુભવમા જોઈએ છીએ.

તૃષ્ણાએ તો હદ કરી છે એ તો વિવેક-વિનય-સભ્યતા અને ભાનને ભુલાવી ગૃહસ્થાઈ પણ છોડાવી દે છે અને લાખોની ઉથલપાથલ કરનારને ગન્ને રખડતા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢે તેવા કરતકો તેની પાસે કરાવે છે. આ તો એક મનોવિકારની વાત થઈ આવા અનેક મનોવિકારો છે અને તે આ સંસારમા ભરેલા છે. હવે એવા સંસારમા તે હાશ કરીને બેસવાનો વારો કયાથી આવે? કઈ રીતે આવે?

આ સંસારવનમા લોભ-તૃષ્ણા ઉપરાંત બીજા અનેક ભયો ભરેલા છે. જ્યાં વિચારીએ ત્યા અભિમાન, દેખાવ, માયા, દંભ, મત્સર ક્રોધ, શોક વગેરે અનેક આતર વિકારો આપો-આપ જણાઈ આવે છે આમા કેવી રીતે સુખ મેળવવુ? અને કયા ઠરીને બેસવું? મોટો દાવાનળ સળગ્યો છે અને જ્યા જઈએ ત્યા સર્વ પોતપોતાની ગાયા કરે છે અને નાની વાતને મોટી માનવામા મગરૂબી લે છે આમા નિરાકુળતા કઈ રીતે આવે અને કયાથી આવે? આ વિચારણા આખા સંસારનો મહાન પ્રશ્ન ઊભો કરે છે એ સંસારના થોડા ચિત્રો તપાસીએ

(ખર) સંસારની રચના એવા પ્રકારની છે કે એક ચિંતા પૂરી થાય ત્યા તેથી પણ વધારે આકરી ચિંતા બાજુએ ખડી થઈ જાય છે ઘરમા બેરી માંદી પડી હોય અણઉતાર તાવ આવતો હોય આખુ ઘર સારવારમા પડી ગયુ હોય અને ડૉકટરો વીઝિટ આપતા હોય, એને જરા સારુ થવા લાગે ત્યા વ્યાપારમા મોટી ઉથલપાથલ થાય છે એની અગવડ જેમ તેમ કરી પૂરી કરે ત્યા તાર આવે છે કે દેશમા ભાઈને સખ્ત છાતીનો દુખાવો થયો છે. કેસ ગંભીર છે હાથ નાખતો ત્યા જાય ત્યા અઢી વેપારની કરેલી ગોઠવણો ભાગી પડે છે વગેરે વગેરે દરરોજના અનુભવની વાતો છે

વાત એ છે કે સંસારમા વસનારા અને આ ભવને સર્વસ્વ માનનારા પ્રાણીના મન, વચન, કાયા – વિચાર, વચન અને પ્રવૃત્તિ, તેની નવી નવી અભિલાષાઓ, તેના વિકારો, તેના આનંદો અને તેના રોષો એવા તો વિચિત્ર હોય છે કે એ પ્રાણીમા ભારે તુમુલ યુદ્ધ ઊભું કરે છે એના મન, વચન, કાયાના યોગોને પરસ્પર મિલન જ મળે નહિ; મન મોટા મોટા મનોરથ કરે તો શરીર બોજમન્દ માગે, એની અભિલાષાઓ એને સંસાર તરફ ખેંચે ત્યારે એના વિકારો એને કોઈ પ્રકારની સરખાઈમા રહેવા ન દે, એને આનંદ વિષયોમા આવે અને એનો રોષ વગર ધોરણે આડા આવનાર સામે થાય આવી રીતે ત્રણે યોગોના વિસંવાદ, મનોરથની અયોગ્યતા, વિકારની પરાધીનતા, રતિની કામેચ્છા અને રોષની નિરંકુશતા એની પાસે ન કરવાનાં કામ કરાવી એને કર્મરજથી ભારે બનાવી દે છે

આવી રીતે અને આવા કારણોએ પ્રાણી પોતાને હાથે વિપત્તિનો ખાડો ખોદે છે અને તેને વધારે વધારે ઊંડો બનાવતો જ જાય છે. એ પોતાના સર્વ વ્યવહારની રચના જ એવી

વિચિત્ર રીતે કરે છે કે જાણે એને વિપત્તિના ખાડામા પડવાનુ ચેટક લાગ્યુ છે એમ જ એને માટે ધારી શકાય

ડગલે ને પગલે આપત્તિમા પડવા તૈયાર થયેલા આ પ્રાણીનો ચિત્તનો ઉદ્વેગ કઈ રીતે મટે ? એની પીડાનો છેડો આ જન્મમા આવે તેવુ એક પણ કારણ નથી એની વિચારણા, એની ઉચ્ચારણા અને એની કાર્યશૈલી એવી જ રીતે ગોઠવાઈ છે કે એમા એ વધારે ને વધારે આપત્તિઓને નોતરીને બોલાવે છે અને એ ઊંડા ખાડામા વધારે ને વધારે પડવાની તૈયારી જ કરતો હોય એમ એનો પ્રત્યેક યોગ સાક્ષી પૂરીને બતાવી આપે છે. એની ચિંતા કદી ઘટતી નથી, એની આધિ કે ઉપાધિ ઓછી થતી નથી અને એના સંતાપોનો છેડો દેખાતો નથી

પ્રાણીના શરીરનો વિચાર કરીએ એના સ્ત્રી પુત્ર પુત્રીનો વિચાર કરીએ, એના વ્યાપાર-ધંધાનો વિચાર કરીએ, એના સગાસંબંધીનો વિચાર કરીએ, એના મિત્રોનો વિચાર કરીએ એના તિજોરી ભરવાના મનોરથોનો વિચાર કરીએ, એના સુખના ખ્યાલો વિચારીએ, એના માનેલા સુખના સાધનો વિચારીએ, એની આગામી ચિંતાઓ વિચારીએ અને ટૂંકામા એનુ આખુ વાતાવરણ તપાસીએ તો એક પણ રસ્તે એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી ત્યારે પછી શાંતિ શી રીતે મળે ?

પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે સંસારસંબંધી વિચાર કે યોજના કરવાની બાબતને તે અર્તિ–પીડા માનતો જ નથી એ તો જ્યારે પાછો પડે ત્યારે વળી જરા અચકાય છે બારનો ઠબૂકો ગળે અટકે ત્યારે જરા ચોકે છે પણ અંતે પાછો જ્યાનો ત્યા સ્ત્રીને જ્યારે કસુવાવડ થાય ત્યારે જરા પીડાનો ખ્યાલ આવે છે અને તેલ ને ચોળા બાય છે, પણ પાછા ઘર દી ને ઘર દહાડા ! આમા ચિંતામાથી મુક્તિ કેમ થાય અને આપત્તિનો છેડો કયાથી આવે ? આ પ્રાણીનો સુખનો ખ્યાલ જ એટલો અવ્યવસ્થિત અને અસ્થાને છે કે એની એ પ્રકારની સ્થિતિમા એની આપત્તિનો છેડો આવે તેમ નથી અને એને માટે એને સાચી બેવના (ચીવટ) હોય એમ પણ લાગે તેવુ નથી એ તો એક વાર પાસો નાખ્યો એટલે એ સંસારમા ઘસડાવાનો અને એક ખાડામાથી બીજામા અને એ રીતે નાના–મોટા ખાડાઓમા પડયા જ કરવાનો એની આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

ચિંતા કેવી અને કેટલી થાય છે તેનો સાચો ખ્યાલ કરવો હોય તો કોઈ મોટા વ્યાપારવાળા અથવા મોટા કુટુંબવાળા અને બહારથી સુખી દેખાતા ગૃહસ્થને પૂછવુ ત્યાથી બરાબર જવાબ મળશે અત્યાર સુધી એવા સુખી ગણાતા મનુષ્યોમા કોઈ પણ સાચો સુખી મળ્યો નથી કોઈ વાર બાર આનાની દાડી કરી સાજે ઘેર પાછા વળતા, ગીતો ગાતા મજૂર કે કામદાર વર્ગમા ઉપરટપકેનુ સુખ અથવા સંતોષ દેખાશે, પણ જેને ત્યા તમે પૂરા સુખી

માની છઠ્ઠિયુ લેવા જાઓ છો તેને તમે ખરા સુખી માનતા હો તો એ વાત ફરી તપાસી જવા યોગ્ય છે વાત પાછી ત્યા જ આવે છે આ પ્રાણીના ઉદ્વેગનો છેડો આ સંસારમા કોઈ પણ રીતે આવતો નથી, આવી શકે તેવા સંયોગો દેખાતા નથી અને એ બાબતમા બીજો કોઈ પણ નિર્ણય કરવાનુ બની શકે તેમ નથી.

આ આખા વિવેચનમા સુખ અને અર્તિ એના સાચા તેમજ ઊંડા અર્થમા સમજવાના છે

(ગ૩) આતર વિકારોમા લોભ, તૃષ્ણા અને મનનુ વલણ બતાવનાર ચિંતાની વાત કરી આ સર્વ આતરરાજ્યની વાત થઈ અંદરની પ્રવૃત્તિ જોતા કોઈ રીતે ઠેકાણું પડતું નથી હવે જરા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ બાહ્ય સુખની વાતો કરીએ ત્યાં કાઈ સુખ દેખાય છે ? જગ અવલોકન કરીને જોઇએ

એક પ્રાણીનુ આ ભવનુ જીવન તપાસીએ માતાના પેટમા નવ માસ લગભગ દરેકને રહેવુ પડે છે તે સ્થળનો ખ્યાલ કદી કર્યો છે ? ત્યા તદ્દન અધારુ છે ચારે તરફ લોહી, મળ, હાડકા, ચરબી, મૂત્ર, આતરડા પરુ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની વચ્ચે નવ માસ દબાઈ-ચપાઈ આટા મારવા પડે છે પછી જન્મ થાય એટલે તો અનેક પ્રકારની ઉપાધિ શરૂ થાય છે પ્રથમ આખ પણ ન માડે, દાત ન હોય, પરાધીનતાનો પાર નહિ પછી બાળપણ, તો ત્યા પણ પરાધીનતા અને વડીલોની સત્તાની ત્રાડો પછી નિશાળમા માસ્તરોનો ત્રાસ પરણવાની ચિંતા, આર્થિક સરખાઈ હોય તો માનસિક ચિંતા અને તે સરખાઈ ન હોય તોય તો ઉપાધિનો પાર નહિ પછી વ્યાપાર-ધધો કે નોકરી-કમાવાની ચિંતા, પરદેશના રખડપાટા

આવી આવી તો પાર વગરની વાત છે આમા કદાચ સોએ એકાદ ટકાને સરખાઈ મળી જાય, પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર, હવેલી વ્યાપાર સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય અને જો કે એમાની કોઈ વસ્તુમા નામમાત્ર પણ સાચુ કે સ્થાયી સુખ નથી અને ઉપાધિનો પાર નથી, પણ સહજ સુખ-વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ, પ્રચલિત લોકમાન્યતા પ્રમાણે એવી સરખાઈવાળાને સુખી ગણીએ એવા માનેલા સુખમા એના બે-ચાર વર્ષ જાય ત્યા તો કાન દુખવા લાગે છે, આખે ચશ્મા આવે છે અને દાતની પીડાની તો વાત જ કરવી નહિ ચાળીશ વર્ષની આસપાસ નજીકો ઊતરે છે એટલે દાતની જે પીડા થાય છે તેનુ વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે અને પછી તો જે સ્થિતિ થાય છે તે આપણે અશરણભાવનાના બે શ્લોકો(ગેયાષ્ટક શ્લોક ૫-૬)મા જોઈ ગયા છીએ એ સુખાભાસને – ઉપર ઉપરના સુખના ખ્યાલને – ભુલાવી દે છે અને પ્રાણીના શરીરને સીધુ સપાટ કરી મૂકે છે સુકલકડી જેવા શરીરે એને જવાબદાર જિંદગી મહા-ઉપાધિમા પૂરી કરવી પડે છે માથે ફરજો મોટી અને બાવામા કાઈ દમ નહિ મ્હોંમાંથી લાળ પડે, શરીર પરનો અંકુશ જાય અને ઘરના સર્વ અવગણના કરે આ જરાવસ્થા એ મોતની બહેનપણી છે-સખી છે, મિત્ર છે ઘણીવાર ઘરડા માણસને જિંદગી એટલી બોજારૂપ

લાગે છે કે એ મરણને વધારે પસંદ કરે છે તે વખતે પરાધીનતા એટલી વધી જાય છે કે એક વખતના હુકમ કરનારા અને જોરથી ચાલનારાને એ ભારે આકરી થઈ પડે છે

આ પ્રમાણે માતાના પેટમા આવવાથી માંડીને ઘડપણે છેડો (મરણ) આવે ત્યાસુધી સુખ જેવુ કાંઈ થતુ નથી, ભોગવવાનુ નથી અને ભોગવવા જેવુ કોઈવાર લાગી જાય છે તો તે લાંબો વખત ટકતુ નથી. ત્યારે આ નાટક કયા પ્રકારનુ ? અને આમા સુખના ઘરડકા શા ? આ સર્વ પ્રપંચ શેનો ? કઈ જાતના સુખની પછવાડે આપણે દોડ્યા જઈએ છીએ ? અને તે કેટલો વખત ચાલશે ? આ સુખનું–માનેલા સુખનુ–આખુ નાટક પણ જોવા જેવું છે, વિચારવા જેવુ છે, બરાબર ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. આખા સંસાર–નાટકમા વાસ્તવિક સુખ જેવુ કાંઈ લાગે તેમ નથી. કદાચ લાગી જાય તો તે આભાસમાત્ર સુખ છે અને તેની પછવાડે બે મહાન રાક્ષસી ઊભી છે જરા અને પછી મૃત્યુ આ આખા નાટકને ઓળખવુ, એને સમજવુ અને સમજીને તેને તે તરીકે વાર વાર વિચારવુ એ જ એ નાટકની પરીક્ષાના પાઠો છે અને તે ભણાઈ જાય, તો પછી આગળનો રસ્તો જરૂર સૂઝી જાય તેમ છે.

'કોળીઓ કરી જાય છે' એમ જરા (ઘડપણ) માટે બરાબર કહેવામા આવ્યું છે. એ શરીરની જે સ્થિતિ કરી મૂકે છે તેને માટે એ તદ્દન યોગ્ય શબ્દ છે. એક એક કોળીએ એ શરીરને હોઈઆ કરતી જાય છે. ધીમે ધીમે આવતી નબળાઈ ઓળખી આખુ નાટક વિચારવુ નાટક સમજ્યે એટલે રસ્તો જડશે

આમાં કોઈ વાર આપત્તિનો છેડો આવે ત્યા ભયંકર જરા સામે ડોળા કાઢીને ઊભી રહે છે. મહામહેનતે પરદેશ ખેડી, પૈસા મેળવી માણસ ઘરબાર વસાવે છે કે પરણે છે ત્યા 'આર્દ્યા અધવચ્ચ રહે'—એમ થાય છે આ તો આખું નાટક છે માત્ર આગળ કયો પાઠ ભજવવાનો છે એનું અજ્ઞાન છે એટલે આશામા રમતો ચાલ્યા કરે છે, બાકી વાતમા કઈ માલ નથી પોતાની આખી પાછળની જિંદગી અને તેના મનોરથો યાદ કરીએ તો મોટુ નાટક દેખાય તેમ છે, પણ તે જોવાની અને તેનુ રહસ્ય ઉકેલવાની મરજી હોય તેને માટે એ છે

(ચિત્ર ૪) પાંજરામા પોપટ પડ્યો છે એનુ પાંજરુ સોનાનુ હોય કે હીરાથી મઢેલુ હોય પણ વિશાળ આકાશમાં છૂટથી ફરવાના સ્વભાવવાળા પોપટને તો દુઃખનો પાર નથી એને તો એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે ઊડવાનુ અને એના મૂળ વિલાસોમા રમણ કરવાનુ હોય કે પાંજરે પુરાઈ રહેવાનુ હોય ?

ભવિતવ્યતા તેને એક ભવ ચાલે તેવી એક ગોળી આપે છે અને એ ગોળી લઈ એ પાંજરામા પડે છે એ પાંજરાની પાસે જમદાજરૂપ બિલાડી બેસી રહે છે. એ એની પાસે–પડખે તૈયાર છે અને પાંજરે પડેલ પંખી જાણતો નથી કે એ કયારે ત્રાપ મારશે ? એને એ બિલાડીની ઝડપની બીક સદાકાળ રહે છે. નિયતિ–ભવિતવ્યતા આ પ્રાણીને કેવી રીતે

એક ભવસંવેદ્ય ગોળી આપે છે અને પોતાના પતિ પાસે કેવા નાચો કરાવે છે એનો ચિતાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણીએ બહુ સારી રીતે 'ઉપમિતિભવપ્રપંચ' ગ્રંથમાં આપ્યો છે. (જુઓ વિભાગ ૧લો, પૃ ૨૫૬)

પાંજરે પડેલો આ જીવ સારી રીતે સંસારમા રખડે છે અને એના ચિત્તની વૃત્તિ એટલી ભમી જાય છે કે એ પોતે પાજરે પડયો છે એ વાત પણ જાણતો નથી, અને જાણે એ પાજરામા પડવાની સ્થિતિ એની સ્વાભાવિક હોય અને પાજરુ ઘરનુ ઘર હોય એમ તે માની લે છે તેમ જ કોઈ કોઈ વાર તો પડખામા જમરાજ જાગતા બેઠા છે એ વાત પણ વીસરી જાય છે ત્યારે મન ભ્રમિત થઈ જાય ત્યારે પછી બીજુ શુ થાય? ઊધી આંખે જોવામા આવે ત્યારે સાચી વાત દેખાય જ કયાથી?

ભવિતવ્યતા (નિયતિ) એને કેવી રીતે બાધી રાખે છે તેનો ખ્યાલ કરવા માટે હાથીને એક નાનકડો તતુ (જળતતુ) પાણીમા પકડે છે ત્યારે એની કેવી દશા થાય છે તે દાખલો યોગ્ય જણાયો છે આવડો મોટો હાથી એક તાતણા જેવા તતુથી પાણીમા ખેચાઈ જાય છે અને હાથીનુ સ્વાભાવિક બળ (વીર્ય) તદ્દન ખલાસ થઈ જાય છે

આ સંસારનાટકમા પડેલા અને ભાન-ભૂલેલા પ્રાણીની આ દશા થાય છે તે બાસ ખ્યાલમા રાખી, તેની પંજરગત સ્થિતિ અને તેના નિયતિને અધીનત્વ પર ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય છે આ વિચારણા એ 'સંસારભાવના' છે, એ પર વિચાર થશે એટલે આખા સંસારનો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ આવશે એટલે એના બરા સ્વરૂપની વિચારણા થશે એ વિચારણામા શરીરને 'પાજરુ' ગણવાની બાબત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, વારવાર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, નિરંતર લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે

(૬૫) હજુ એક બીજી પણ અગત્યની વાત વિચારવા યોગ્ય છે આ શરીર પાજરું છે એટલુ જ નહિ પણ આ પ્રાણીએ આવા અનંત રૂપો કર્યા છે એ પૃથ્વીમા ગયો છે, પાણી થયો છે, અગ્નિકાયમા ખૂબ રખડયો છે, વાયુ તરીકે ઊડયો છે, વનસ્પતિમા ટકાનો ત્રણ શેર વેચાયો છે અને ઉપર મફત પણ અપાયો છે, એ બે-ત્રણ-ચાર ઇંદ્રિયવાળો થયો છે, જળચર, સ્થળચર ખેચરમા ખૂબ ભટકી આવ્યો છે, દેવ, નારક થઈ આવ્યો છે અને મનુષ્ય પણ થયો છે

એ ધનવાન ને નિર્ધન થયો છે, રૂપવાન ને કદરૂપો થયો છે, આબરૂદાર અને આબરૂ વગરનો થયો છે, સારા ને બરાબ બાધાવાળો થયો છે, સદ્ભાગી ને દુર્ભાગી થયો છે, રાજા અને ભિખારી થયો છે, દાતા અને યાચક થયો છે-એણે અનેક પ્રકારના રૂપો અનંતવાર લીધા છે. એ ચારે તરફ રખડયો છે, અનંતવાર રખડયો છે, સાતમે પાતાળ જઈ આવ્યો છે અને ઉપર-નીચે, આડે-અવળે સર્વ સ્થળે આટા મારી આવ્યો છે. ત્યા નવા નવા રૂપો લીધા છે અને એ રીતે આ અનાદિ સંસારમા એણે અનંત પ્રકારના વેશો ધારણ કર્યા છે

પુદ્ગલપરાવર્ત એ પારિભાષિક શબ્દ છે એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ આઠ પ્રકારનુ થાય છે. એની વિગત 'ઉપમિતિ ભ. પ્ર.' ભાષાતરના પ્રથમ પ્રસ્તાવની પછી પરિશિષ્ટ નં ૫ મા આપી છે (જુઓ પૃ ૨૪૭). મતલબ એ છે કે અનત પુદ્ગલપરાવર્તનો એણે કર્યા, અનેક વેશો ધારણ કર્યા, અનેક ગતિમા રખડ્યો અને અનેક અભિધાનો એણે સ્વીકાર્યા આ મહાન્ ચક્રભ્રમણની સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ કરી આખા સસારને સમુચ્ચય નજરે વિચારવો અને તેમા પોતાના ભ્રમણની કલ્પના કરવી એ સસારભાવના ભાવવાનો એક પ્રકાર છે

સસારનુ અનાદિત્વ સમજાય, પોતાનો રખડપટ્ટો સમજાય, પોતે ધારણ કરેલાં રૂપોનો ખ્યાલ આવે અને એવા રૂપો અનતવાર કર્યા છે એ સમજાય ત્યારે પ્રાણી પોતાનુ આ અનાદિ સસારસમુદ્રમાં કેવુ સ્થાન છે અને પોતે કયા ઘસડાય છે તે બરાબર સમજે. આવા ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવો એવી જો એને જિજ્ઞાસા પણ થાય તો તેને આ આખા સંસારને એના અનેક આકારમા જોઈ જવાનો પ્રબળ પ્રસગ બારા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વિચારણા આખ ઉઘાડી આગળ–પાછળ, ઊચે અને નીચે જોવાથી બરાબર થઈ શકે તેમ છે.

હજુ આ સંસાર કેવો છે? કેવો વિચિત્ર છે? ત્યા આ પ્રાણીએ કેવા કેવા નાચ કર્યા છે? કેવા કેવા વેશો લીધા છે? અને એ કેવો ઘસડાતો જાય છે?–એ આગળ જોવાનુ છે એ જોઈને વિચારમા જરૂર પડવા જેવુ છે, પણ મૂઝાઈને દબાઈ જવા જેવુ કે આપઘાત કરવા જેવુ નથી એવા દારુણ ભવાર્ણવમાથી અને આ મહા રખડપટ્ટીમાથી હમેશને માટે છૂટી જવાના માર્ગો છે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ પણ છે, પરતુ પ્રથમ તો આખો સસાર કેવો છે અને કેવી ઈમારત પર રચાયલો છે તેનો ખૂબ વિચાર કરવો. આખી વિચારણા ખૂબ મજા આપે તેવી, જોવા–સાભળવા જેવી, વિચારતા પોતાને ખૂબ શરમાવે તેવી અને આખો ઉઘાડી નાખે તેવી છે આપણે હવે ગ્રથકર્તાનું ગેયાષ્ટક વિચારીએ એનો રાગ જ શાંત કરી દે તેવો છે એમાં એમણે મહાન યોગી આનદઘનજીના અતિ વિશાળ શાંતિનાથના સ્તવનના લયનુ અનુકરણ કર્યું છે ગાતા અદર ઊતરી જવાય તેવો તેનો લય છે અને ભૂમિકા સુદર છે. એ ગાનનો ભાવ વિચારીએ

સંસારભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧ સંસારનું નાટક બરાબર જોઈ લે પછી તને ખાતરી થશે કે આ સંસાર અતિ દારુણ (ભયંકર) છે તું જન્મમરણાદિ ભયથી ડરી ગયો એમ જરા લાગે છે, પણ સંસાર આખો ભયંકર છે એમ તું સમજ્યો નથી વાત એમ છે કે આ પ્રાણીએ સંસારને એના ખરા આકારમાં ઓળખ્યો જ નથી અને એ હજુ ચોક્કસ સ્થિતિમાં ફર્યા જ કરે છે એનું કારણ શું છે તે તપાસીએ મોહરાજા એનો ખરો શત્રુ છે, એ એને ઊંધા પાટા બંધાવી આખી ખોટી ગણતરી એની પાસે કરાવે છે પ્રાણી સમજે છે કે મારી અગવડ વખતે મારા સંબંધીઓ હશે તે કામમાં આવશે અને તેટલા ખાતર એ અનેક અગવડો અમે છે, એની ખાતર એ પોતાના માન્ય સિદ્ધાન્તોનો અને કરેલ નિર્ણયોનો પણ ભોગ આપે છે અને ગાડા જેવો બની જ્યા સુખ નથી ત્યાંથી સુખ શોધે છે.

મૂળ હકીકત એ છે કે આ મારા–તારાનો વ્યવહાર એ મોહરાજાએ જ કરાવ્યો છે. એ મોહરાજાને તું તારો હિતસ્વી સમજે છે અને તે તને સાચો રસ્તો બતાવનાર છે એમ તું જાણે છે, પણ ખરી રીતે તે મોહરાય જ તારો ખરો શત્રુ છે અને તને ફસાવવા તે તદ્દન ખોટા પાટા બંધાવે છે કદાચ તું એ મોહરાજાને ઓળખતો નહી હોય તેથી તને ટૂંકામા એટલું જ કહેવાનું કે 'હું અને મારું'નો મંત્ર ભણાવનાર એ મોહરાજા છે અને વધારેમાં વાત એ છે કે એ તારો શત્રુ છે આ વાતની જો તને ખબર ન હોય તો સમજી લે.

એને અંગે બે વાત મુદ્દાની કરવાની છે. એક તો એ કે એ તારા શત્રુ મોહે તને બરાબર જળેથી પકડ્યો છે, એણે તારી બોચી પકડી છે અને તને બરાબર પોતાના સપાટામાં લીધો છે. તે મલ્લકુસ્તી જોઈ હોય તો તને માલૂમ હશે કે એક મલ્લ જ્યારે સામા મલ્લનું ગળું પકડે છે ત્યારે તેને છૂટવું ભારે મુશ્કેલ પડે છે, તેનાથી છૂટવામાં ભારે બળની (પુરુષાર્થની) અપેક્ષા રહે છે અને બીજી વાત એ છે કે અત્યારે તું એક આપત્તિમાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમા પડે છે અને એમ ચારે તરફ વિપત્તિથી ઘેરાઈ જાય છે. એ સર્વનો કરનાર એ મોહ છે તને વારંવાર એ આપત્તિમા ધસડી જાય છે અને અત્યારે તને જે આપત્તિઓ દેખાય છે એ સર્વ એ મોહરાજાની બનાવેલી છે અને તે તરફ લઈ જનાર પણ એ જ મહારાજા છે

આખા સંસારની રચના સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો મહા અંધકાર ચારે તરફ વ્યાપેલો દેખાશે અને જાણે આપણે માટે એક પછી એક જાળો–ફસામણીઓ (Traps) ગોઠવાયેલી હોય એમ લાગે છે. એક ગૂંચવણમાંથી ઉપર આવીએ ત્યાં બીજી ઊભી થાય છે અને એમ ને એમ ચાલ્યા જ કરે છે અંતે જીવનનો અંત આવે છે, પણ ગૂંચવણોનો અંત આવતો નથી સંસારના ચક્કરમાં પડેલો કોઈ પણ પ્રાણી સર્વ ગૂંચવણોનો નિકાલ કરીને જતો જ નથી.

સંસારમા પડચા પડચા તો મોહરાજાનુ શત્રુપણુ અને ડગલે પગલે વિપત્તિ તરફ ઘસડાવાનુ વૈચિત્ર્ય સમજાય તેમ નથી અથવા સમજવુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ તો અંદર રહીને ગૂઢપણે કામ કરે છે અને પ્રાણીને મોટા વમળમા નાખી તેની બુદ્ધિને પણ ફેરવી નાખે છે આખા સંસારનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે અને જરા તેના ઉપર જઈ નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ તેને જોવામાં આવે તો જ મોહરાજા બરાબર ઓળખાય તેમ છે. બાકી તો એના ચાળા અનેરા છે, એના માર્ગો અનેરા છે અને એનાં સાધનો અગમ્ય છે. એને સમજવા પણ મુશ્કેલ છે, સ્વીકારવા વધારે મુશ્કેલ છે અને તેને બરોબર સમજીને પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ કાઢવો સર્વથી વધારે મુશ્કેલ છે સંસારમા તો ઘણુ જોવાનુ છે, એનો વિચાર કરતા તો મહિનાઓ અને વર્ષો થાય તેમ છે. પણ એને ઓળખવામા સર્વથી વધારે અગત્યનો ભાગ મોહરાજાનો હોઈ તેને ઓળખવો, તેની જીવ સાથેની બાસ શત્રુતા સમજવી અને તેના કાર્યો અને પરિણામો ઓળખવા એ સંસારભાવનાને અંગે મુખ્ય જરૂરી બાબત છે. મોહને યથાસ્વરૂપે ઓળખ્યો એટલે આખા સંસારને ઓળખ્યો એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

એ મોહરાજાનુ જ્યા શાસન વર્તતુ હોય, એ મોહરાજા તારો પાકો દુશ્મન હોય. એ દુશ્મનના રાજ્યમા તારે જીવવાનુ અને મરવાનું હોય–તેવા આ સંસારને તુ શુ જોઈને વળગતો જાય છે ? એ સંસાર કેવો છે તે તુ જો, વિચાર, સમજ. એમાં મોહરાજા કેવો છે તે સમજ, એ મોહરાજાનુ ત્યા સામ્રાજ્ય છે એ ધ્યાનમા લે, એ રાજા તારો દુશ્મન છે તે વાત સ્વીકાર, એ રાજાએ તને ગળેથી પકડયો છે એ વાત ધ્યાનમા લે અને તારી સર્વ મુશ્કેલીઓ એણે ઉત્પન્ન કરી છે તે વાત સમજી લે એણે શું શું કર્યું છે તે તુ જોતો જજે. સંસારભાવના એટલે મોહરાજાના વિલાસોની ઓળખાણ જ છે તે આ ભાવનાને અંતે તારા સમજવામા આવશે તુ આગળ ચાલ

૨. પ્રથમ તો તુ આ સંસારમા કેવી રીતે બંધાઈ જાય છે તેનો વિચાર કર એટલે તુ એ મોહરાજાની ગોઠવણોનો કાંઈક ખ્યાલ કરી શકીશ તારે પોતાને ખાવા માટે જોઈએ તેટલી વસ્તુ અથવા રહેવા માટે જોઈએ તેટલી જગ્યા સારુ તુ આ બધા પ્રયાસ કરે છે ? તને એમ લાગે છે કે તુ ભૂખ્યો રહી જઈશ કે તારે કોઈ ઝાડ નીચે સૂઈ રહેવું પડશે ? પણ તને તારી ચિંતા નથી તારી આવડતથી તુ એક દિવસમા એક વર્ષ ચાલે તેટલુ ખાવાનુ મેળવી શકે છે અને તારે સૂવાબેસવા જોઈએ તેટલી – વરસાદ, તડકો અને ઠંડીથી રક્ષણ આપે તેટલી – જગ્યા મળે તો તેથી તને સંતોષ છે ?

તારે તો તિજોરીઓ ભરવી છે, સાત પેઢી ચાલે તેટલુ દ્રવ્ય એકઠુ કરવુ છે, ઘરના એક ઘરથી તને સંતોષ થવાનો નથી, તારે તો ગામગરાસ એકઠા કરવા છે, તારે આખા ગામનુ પાણી તારા ઘર તરફ વાળવુ છે અને લાખો થાય તો કરોડો કરવા છે અને કરોડો

થાય તો છપ્પન ઉપર ભેરી વગડાવવી છે !! અને એ સર્વ કોને માટે તે તું કદી વિચારતો નથી વિચાર કર તો તો બધું દીવા જેવું લાગે તેમ છે પણ જ્યા સહજ સાચી વાતની ઝાંખી થશે એટલે તરત તું ત્યાથી છટકી જઈશ, કારણ કે તને ઊધા પાટા બધાવનાર અખડ દિગ્વિજયી રાજા તારા હૃદયમા બેઠો છે તે તને કદી સાચો માર્ગ કે સાચો વિચાર આવવા દે તેમ નથી અને આવી જાય તો ટકવા દે તેમ નથી

ત્યારે તું તારા છોકરાઓ માટે આ સસારમા બધાય છે ? તને તેનો પરિચય છે અને તારા મનમા એમ છે કે મારી સપત્તિ સર્વ એમને આપીશ, પણ તને ખાતરી છે કે તેઓમા કમાવાની શક્તિ નથી જ જો આવડત નહિ હોય તો તારી આપેલી સપત્તિઓ તેઓ પાસે ટકશે ? લડીને ગુમાવશે નહિ ? કે કોઈ તેને છેતરીને લઈ જશે નહી ? જો શક્તિ અને આવડતવાળા તે હશે તો તેમને સપત્તિ આપવી બિનજરૂરી છે આ રીતે તું છોકરાઓ માટે સંસારમા બધાય છે તે તદ્દન નકામુ છે, બિનજરૂરી છે, સમજ્યા વગરની વાત છે

એવી જ રીતે તારા બીજા સબધીઓ માટે સમજી લે તું બીજા ખાતર બધાઈને હેરાન થતો હો તો તેમા તારી મોટામા મોટી ભૂલ છે તેમના પરિચયથી અથવા પરિચયનાં પરિણામોથી સબધને અગે તારી ફરજોનો તારો ખ્યાલ જ ખોટો છે કર્મનુ સ્વરૂપ તું જરા સમજ્યો હોત તો તને દીવા જેવું લાગે તેમ છે કે એ સર્વ ફોક્ટ છે. એને ગ્રથકારે દોરડા (ગુણ) કહ્યા છે તે બરાબર છે એ મોહરાજાએ સ્વજન છોકરાના પરિચયરૂપ દોરડા ફેલાવ્યા છે, પાથરી દીધા છે અને તેનાથી જ તને બાધી લીધો છે તું બધાઈ ગયો છે એમ તું ધારે છે એ વાત સાચી છે, તને એ જાળમાથી છૂટવુ સૂઝતુ નથી–ગમતુ નથી એ સર્વ સાચુ છે, પણ એ આખું બધન અને તેને અગે તારી માન્યતા તદ્દન ખોટી છે એનો પાયો જ ખોટો છે અને તું નકામો પડી મરે છે

એ જ મિસાલે સ્ત્રી, ભાઈ, પિતા આદિ સર્વ બધનોનુ સમજવુ બરી વાત એ છે કે તારે કાંઈ છોડવુ નથી, તારે તો નદરાજાની પેઠે સોનાની ડુગરીઓ કરવી છે, કપનીઓમા નાણા રોકવા છે, મોરગેજ પર ધન આપવા છે અને જમે બાજુનો સરવાળો જોઈ રાજી થવુ છે એવી વાતમાં કાંઈ સાધ્ય નથી, હેતુ નથી ઉદ્દેશ નથી, સાર નથી

તને ડગલે અને પગલે કેટલાય અનુભવો થયા છે તું જેની ખાતર પડી મરે છે તે તારા તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તેનો વિચાર કર તને પરભવમા તો અનેક અનુભવ થયા છે પણ તે ઉપરાત આ ભવમા તે કેટલુ વાચ્યુ કેટલુ જોયુ, કેટલુ જાણ્યુ અને કેટલુ જાતે અનુભવ્યુ. એ તારા અનુભવો પછી પણ એ ના એ જ રહીશ ? રહી શકીશ ?

વળી તે અત્યાર સુધીમા ન ઇચ્છવાજોગ તિરસ્કારો–પરિભવો કેટલા સહ્યા છે તે તો વિચાર ગત કાળમાં તું કેવી કેવી ગતિઓમા જઈ આવ્યો છે તે વિચાર ત્યા તારા શા હાલ થયા હતા તેનો ખ્યાલ કર તે ન કલ્પી શકયો હો તો આ ભવમા તારે માથે કેટલી અપમાન–તિરસ્કાર કરાવનારી પરિસ્થિતિઓ આવી ગઈ તે તું સભારી જા,

(પ્રત્યેક પ્રાણી અહીં પોતાના જીવનને યાદ કરી જાય તો તેને શરમાવે તેવા અનેક પ્રસંગો – દરેક નાના–મોટા અનેક – બન્યા હશે !) આવા પ્રસંગો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું ખાસ કારણ છે. દરેક પ્રાણી સંસારમાં ઘણો મસ્ત રહે છે તે માને છે કે એના જેવો માનવોચ્ચ માણસ દુનિયે કોઈ નથી અથવા બહુ થોડા છે. આ જોશ પર તે દુનિયામાં ચાલે છે અને પ્રાણી પોતાના પગભવના પ્રસંગો વારંવાર ભૂલી જાય છે. આ સર્વ મોહરાજાના ચાળા છે આપણો આ ભવનો અનુભવ જ જો બરાબર જોઈ જવાય તો આપણી ઘણી ગરમી ઠંડી પડી જાય તેમ છે, માત્ર વિચારધારા પ્રામાણિક અને દીર્ઘકાલીન જોઈએ આવા અનુભવોના દૃષ્ટાન્તો અહીં નહિ આપીએ પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રામાણિક વિચારણા પર તે છોડીએ. આ સર્વ મોહરાજાના નાટક છે એ સમજી સંસારને એના ખરા આકારમાં સમજ

૩. હવે જરા તારી વિચારધારા આગળ ચલાવ આખરે તું કર્મને અધીન છે અને જે નચાવે તેમ તારે નાચવાનું છે તું કોઈ કોઈ ભવમાં ઉન્નતિના શિખર પર પણ બેઠો હોઈશ, ભારે ગૌરવથી બડેજાવ બડેજાવ થયો હોઈશ, તારી આગળ ભિરુદાવળી બોલાણી હશે અને તને ખમા ખમા થયું હશે આ એક વાત વળી કોઈ ભવમાં તું તદ્દન હીન થયો હોઈશ કોઈ તને અડે તેમાં પણ પાપ મનાતું હશે તું જાતિચંડાળ થયો હોઈશ. તું નારકીના પરમાધામીથી કુટાયો હોઈશ તે શરણ માટે રાડો પાડી હશે. તું શાકને ભાવે વેચાયો હોઈશ, તું જંગલમાં પુષ્પપણે જન્મી કોઈ ન જાણે, ન સૂંઘે તેમ મરી ગયો હોઈશ અને તને કોઈએ પગે રગદોળ્યો હશે, કોઈએ ચાંપ્યો હશે અને કોઇએ સૂંઘીને ફેંકી દીધો હશે અનેક ભવોમાં પરિભવના સ્થાનો તો અપરંપાર ગણાવી શકાય તેમ છે આ આખો ખેલ જોવા જેવો છે, જોઇને વિચારવા જેવો છે, વિચારીને ચિંતવવા જેવો છે.

ભાઈસાહેબ ઈસ્ત્રીટાઈટ થઈને ચાલતા હોય, કપડા પર ડાઘ પડવા દેતા ન હોય, મ્હોં પર માખી બેસવા દેતા ન હોય અને સ્ટીફ કૉલર, નેકટાઈ અને બૂટ–મોજામાં, બીસામાં રૂમાલ, રૂમાલમાં સેંટ અને સેંટની સુગંધમાં મ્હાલતા હોય ત્યારે એ કઈ કઈ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ અહીં આવેલ છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ કરે છે એના મનુષ્ય તરીકેના રૂપો વિચારી જઈએ તો પણ એના અભિમાન ઉતારી નાખે એવી વાતો છે, અને આ ભવમાં પણ ચાર ચાર મોટર ફેરવનાર અને દરવાજા પર સિપાઈ ખડા રાખનારને ઘેર ઘેર ફરી ભીખ માગતા, તિરસ્કાર પામતા, હડધૂત થતા નજરે જોયા છે પછી આ નાટક શા ? અને આ ઠણકો શેનો ? અને એ કોના ઉપર ?

અનેક વિકૃત, તિરસ્કૃત, ભયંકર રૂપ લેનાર, તિર્યંચોમાં પાડુ અને પરોણી બનાર, પારકા મલીદા ઉઘરાવનાર, વિષ્ટા ઉપર બેસનાર, ટુકડો રોટલો બાનાર, જારના દાણા ચણનાર, ચાબખાના માર સહનાર, ડફણાના ઘા સહનાર–તું તે કઈ બાબતનું ગૌરવ કરે છે ?

શેનુ અભિમાન કરે છે? અને કાચમા મુખડુ નીરખી શેના ઉપર મલકાય છે? તું તો કર્મને આધીન છે, કર્મપરિણામ–રાજાના રચેલા મોટા રાસનો એક નાટકીઓ છે અને કાળ-પરિણતિ દેવી સાથે બેસી એ રાજા નાટક જુએ છે તારે તો ઉત્તરોત્તર વેશ ભજવવાના જ છે. ભવિતવ્યતા દેવી ગોળી આપે તે લઈ તારે એક પાઠ તેના હુકમ પ્રમાણે ભજવવાનો છે. તે તો કેક પાઠો ભજવ્યા છે, દરવખત નવા નવા રૂપ લીધા છે આમા તુ કોઈ વખત કદાચ તારા મનથી સારુ ઉન્નતિનુ સ્થાન પામ્યો તો તેમા પણ તારી હુશિયારી કાંઈ નથી. તને તે પાઠ ભજવાવનારા તો અન્ય છે, તેને તે ઓળખ્યા નથી. પણ તારે ઓળખવાની જરૂર છે અને એને ઓળખીશ એટલે તારુ આખુ નાટક તારા ધ્યાનમા આવી જશે

નવા નવા રૂપની ગોઠવણ કેવી રીતે થાય છે તેની આખી ઘટનાનુ દર્શન ઉપમિતિકારે આબાદ ચીતર્યું છે. તે ત્યાથી સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમા મલકાવા જેવુ કાઈ નથી નાટક વિચારતા આખા સસારનુ દર્શન થાય છે અને તે વિચારણા અત્ર કર્તવ્ય છે

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમા (ગાથા ૩–૪) કહ્યુ છે કે —

पगया देवलोएसु नरयेसु वि पगया,
पगया आसुर कायं अहाकम्मेहि गच्छई ।
पगया खत्तियो होइ, तओ चंडालबुक्कसो,
तओ कीडपयंगो य, तओ कुंथुपिपीलिया ॥

"આ જીવ કોઈવાર દેવલોકમા ઊપજે છે, કોઈવાર નારકીમા ઊપજે છે, કોઈ વખત ભુવનપતિ આદિમા અસુર થાય છે એના કર્મ પ્રમાણે એ જાય છે કોઈવાર એ ક્ષત્રિય થાય છે, કોઈવાર ચડાળ અને વર્ણસકર (જુદી જુદી જાતિનાં માબાપવાળો) થાય છે, કોઈવાર કીડો થાય છે, કોઈવાર પતગ થાય છે, કોઈવાર કુથુઓ થાય છે, કોઈવાર કીડી થાય છે"

હવે કયા દેવ અને કયા કુથુઓ? કયા ભુવનપતિ અને કયાં પતગિયો? આ તે મોહ શો અને ચાળા શા? તેવી જ રીતે જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કે—

स्वर्गी पतति साक्रन्दं, श्वा स्वर्गमधिरोहति ।
श्रोत्रिय सारमेयः स्यात्कृमिर्वा श्वपचोऽपि वा ॥

સ્વર્ગનો દેવ રવડતો રવડતો નીચે પડે છે અને કૂતરો મરીને ઊચે સ્વર્ગમાં જાય છે મોટો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ (સ્પર્શાસ્પર્શમા ખૂબ માનનાર અને કૂતરાને કે અસ્પૃશ્ય જાતિને અડી જવાય તો ન્હાનાર) કૂતરો થાય છે, કરમિયો થાય છે અથવા ચડાળ થાય છે.' આ સર્વ બનવાજોગ છે, એમા નવાઈ જેવું કાઈ નથી સસારનુ નાટક ચાલે છે અને તેના પાત્રો કર્મરાજા નચાવે તેમ નાચે છે અને તે ફરમાવે તેવા વેશ લે છે નવા નવાં રૂપ લેવા તે પણ કર્મને અધીન છે, તેની સત્તાનો વિષય છે અને તેમા તારે કાઈ ઊચા–નીચા થઈ જવાનું નથી. બરાબર નાટક જો અને વિચાર.

૪. આવી રીતે પરભવમા તે અનેક રૂપો લીધાં છે તે વાત બાજુએ રાખીએ, તો આ ભવમા પણ તારી કેટલી દશાઓ થઈ છે તે તુ જોઈ લે. બાળક હો ત્યારે સર્વ બાબતમા 'પરવશ'–બવરાવે કોઈ, ધવરાવે કોઈ, ન્હવરાવે કોઈ, કપડા પહેરાવે કોઈ અને પછી જરા ચાલતો થા ત્યારે તુ ધૂળમા રગદોળાયો, તે ન અડવા યોગ્ય વિષ્ટાઓ ચૂથી, તારા ગાલ પર મેસના થપેડા વળગ્યા, નાકમાં ગૂગા, આખોમા ચીપડા, નસકોરામા રોડા અને મ્હોંમાથી લાળ ચાલતી તેં અનુભવી અને માતાનુ દૂધ ધાવી–ધાવીને તુ ઊછર્યો. પછી તું જવાનીઓ થયો એટલે અભિમાનથી 'મત્ત' થયો. જાણે ધરણી ઉપર પગ મૂક્યા વગર અદ્ધર ને અદ્ધર ચાલતો હોય તેવો, રગરાગમા ઈસ્ત્રીબધ કપડા પહેરીને ચાલે ત્યારે જાણે પૃથ્વીનુ રાજ્ય તારુ હોય એવો તે સ્વાગ ધારણ કર્યો. પછી આવ્યુ ઘડપણ એટલે લાકડી લીધી હાથમાં. ઉધરસ ખાતો, શ્વાસ લેતો, દમથી શેકાતો, ડગમગતી ડોકીએ પરાધીન દશામાં જીવતે મુવા જેવો, આંખમા પાણી અને મુખમાથી લાળ પડતી હોય ત્યારે પાછો પરાધીન થઈ ઘરના એક ખૂણામા બેસે છે. છેવટે તદ્દન પરાધીન થઈ જઈ યમદેવને તાબે થાય છે. સર્વને છોડી ચાલ્યો જાય છે આ તો આ ભવમા તારી દશા છે. તુ બાલ્યવયમા પરવશતાનો પાઠ ભજવે છે, પછી મદમસ્તનો પાઠ ભજવે છે, પછી ઘરઘર બોરડીનો પાઠ ભજવે છે અને છેવટે પાછો પરાધીનતાનો પાઠ ભજવે છે. આ હકીકત પણ તને વિચારમા નાખી દે તેવી–શરમાવે તેવી–મૂઝવે તેવી લાગતી નથી? શેના ઉપર તારો રોફ છે? આ સર્વ મસ્તી તુ શા કારણે કરે છે? તારો આ ભવનો તો વિચાર કર

આવી રીતે ગયા ભવોનો ઇતિહાસ વિચારવામા આવશે કે આ ભવમા થતી અનેક દશાઓ વિચારવામા આવશે તો તારા મનમાં કોઈ વાર છતી વસ્તુનુ અભિમાન આવશે અથવા તુ ઉન્નતિનો દભ કરતો હોઈશ તે વખત તને જરૂર વિચાર થશે.

આપણે તો આ નાટક જોવાનુ છે પ્રાણીઓ કેવા કેવા વેશ લે છે અને એક ભવમા પણ કેવી કેવી સ્થિતિએ કેવા કેવા પાઠ ભજવે છે તે વિચારી સંસારને સાચા સ્વરૂપમા સમજવા જેવો છે અને સમજીને તે પરથી ધડો લેવાનો છે.

૫. આ સસારની એક બીજી પણ વિચિત્રતા જોવા જેવી છે. આ સસારમા જે પિતા થયેલ હોય છે તે પુત્ર થાય છે અને પુત્ર પિતા થાય છે આવી રીતે સ્ત્રી બ્હેન થાય છે, માતા થાય છે અને માતા સ્ત્રી થાય છે જુદા જુદા ભવોમાં આ પ્રમાણે બને છે

અનત ભવોની વિચિત્રતા દિવ્ય જ્ઞાનથી જોઈને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહી ગયા છે કે આ જગતના સર્વ જીવો અરસપરસ માતાપણે, પિતાપણે, ભાઈપણે, બ્હેનપણે, સ્ત્રીપણે, પુત્રપણે, પુત્રીપણે અને પુત્રની સ્ત્રી તરીકે થયા છે અને તે પણ અનેક વખત થયા છે. એ જ રીતે એકબીજાના વહાલા અને દુશ્મન પણ થયા છે આખા સંસારની રચના જોવામા આવે તો આમા કાઈ નવાઈ જેવુ લાગતુ નથી. **કુબેરસેના**એ વેશ્યાકૃત્ય કરી યુગલને જન્મ આપ્યો

માતાના આગ્રહથી બન્નેને પેટીમા મૂકી નદીમા છોડી દીધા. વેશ્યાએ બન્નેના હાથમાં વીટી પહેરાવી એક પર નામ લખ્યુ કુબેરદત્ત. બીજી પર કુબેરદત્તા નદીમાં ઘસડાતી પેટી દૂર ગઈ બીજે ગામે બે વાણીઆના હાથમા આવી એકે દીકરો લીધો, બીજાએ દીકરી લીધી બન્ને મોટા થયા બન્નેના માબાપે તે બનેને જ પરણાવ્યા પતિ–પત્ની રમતા હતાં ત્યા એકની આગૂઠી નીકળી પડી. બન્નેએ સરખાવી જોઈ એક કારીગરની બનાવેલી જાણી વિચારમા પડયા. બાપાને પૂછ્યુ ભાઈ–બહેન છીએ એમ સમજાયુ. બેદ થયો કુબેરદત્ત ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. દુર્ભાગ્યે કુબેરસેના–માતાને ગામે જ આવ્યો માતા તો હજુ વેશ્યા જ હતી. પૈસા કમાઈ કુબેરદત્ત વેશ્યા તરીકે તેની પાસે ગયો ફસાયો. તેનાથી એક છોકરો થયો. પરસ્પર એકબીજાને ઓળખતા નથી.

કુબેરદત્તાએ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી તે જ ગામે આવી કુબેરસેનાને ઘેર ઊતરી. નાનો છોકરો રડવા લાગ્યો તેને તેણે છાનો રાખતાં નીચેના સગપણ બતાવ્યા –(પુત્રની સાથે સગપણ)

૧ તારી માતા ને મારી માતા એક છે એટલે તુ મારો 'ભાઈ'
૨ મારા પતિ કુબેરદત્તનો તુ પુત્ર છે તેથી તુ મારો 'પુત્ર
૩ મારા પતિ કુબેરદત્તનો નાનો ભાઈ એટલે મારો 'દિયર'
૪ મારા ભાઈ કુબેરદત્તનો પુત્ર એટલે મારો 'ભત્રીજો'
૫. કુબેરદત્ત મારી માનો પતિ–તેનો તુ ભાઈ એટલે મારો 'કાકો'
૬ કુબેરસેના મારી શોકચ કુબેરસેનાનો દીકરો કુબેરદત્ત, તેનો તુ પુત્ર એટલે મારો અને કુબેરસેનાનો તુ 'પોતરો' (પૌત્ર)
(કુબેરદત્તની સાથેના સંબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી —
૭ આપણી બન્નેની માતા એક જ છે એટલે તુ મારો 'ભાઈ'
૮ મારી માતાનો તુ પતિ એટલે તુ મારો 'પિતા'
૯ આ બાળક મારો કાકો (ન ૫) તેનો તુ બાપ તેથી તુ મારો દાદો'
૧૦ આપણે પરણ્યા હતા તેથી તેટલા વખત માટે તુ મારો 'પતિ'
૧૧ કુબેરસેના મારી શોકચ, તેનો તુ પુત્ર માટે મારો પણ 'પુત્ર'
૧૨ આ છોકરો મારો દિયર (ન ૩), તેનો તુ બાપ માટે મારો 'સસરો'
(કુબેરસેના સાથેનો સબંધ) તેને ઉદ્દેશીને બોલી —
૧૩ મને જન્મ આપનાર તુ, તેથી તુ મારી 'માતા'
૧૪ કુબેરદત્ત મારો પિતા (ન ૮), તેની તુ માતા માટે મારી 'દાદી'
૧૫ કુબેરદત્ત મારો ભાઈ, તેની તુ પત્ની, એટલે મારી 'ભાભી'
૧૬. મારી શોકચના પુત્ર કુબેરદત્તની તુ પત્ની તેથી મારી 'પુત્રવધૂ'
૧૭ મારા પતિ કુબેરદત્તની તું માતા તેથી તુ મારી 'સાસુ'.
૧૮ મારા પતિ કુબેરદત્તની બીજી સ્ત્રી તેથી તું મારી 'શોકચ'

ત્રણ દૃષ્ટિએ આ અઢાર સબંધો[1] ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, અને આ જીવે આવા સબંધો ભવપ્રપંચમાં તો અનેક વખત કર્યા છે

સંસારની આ વિચિત્રતા વિચારીને હજુ તારો મનુષ્યભવ બાકી છે ત્યાં સુધીમાં એ સર્વને તું તજી દે તને આવી વિચિત્રતા જોઈ આ સંસાર પર ચીતરી ચઢતી નથી? તું કયા મોહ કરી રહ્યો છે? કોના ઉપર મોહ પામ્યો છે? એ કોણ છે? એના પૂર્વ સંબંધો તારી સાથે શા છે? એ સર્વ જરા વિચાર અને હવે બાકી રહેલા આયુષ્યના ભાગમાં એ સર્વ વિચિત્રતાઓ છોડી દે અથવા એવી વિચિત્રતાઓ વધે નહિ એવો માર્ગ શોધ

સંસારની અનેક વિચિત્રતા તેં અત્ર (આ ભાવનામાં) જોઈ, પણ તેમાં આ વિચિત્રતા તો શિખરે ચઢે એવી છે, એનો વિચાર કરતાં ત્રાસ આપે તેવી છે અને મગજને મૂંઝવી નાખે તેવી છે, પણ સાચી દોરવણી મગજને ઠેકાણે લાવે તેવી અને તે દ્વારા તને માર્ગ પર લઈ આવે તેવી પણ છે પુનરાવર્તનને ભોગે તને કહેવાની જરૂર છે કે સંસારની આ મહા વિચિત્રતા ખૂબ વિચારજે અને વિચારીને નરભવના બાકીના ભાગને સારા ઉપયોગમાં લેજે

અહીં જે વાર્તા લખી છે તે જરા નવાઈ જેવી લાગે તેવી છે, પણ વિચિત્ર સંસારચક્રમાં બનવાજોગ છે, અને અનંત સંસારમાં સર્વ વિચિત્ર સંબંધો થાય છે તેની દિવ્યજ્ઞાનવાળા સાક્ષી આપે છે ખૂબ વિચારવા જેવી આ વાત છે એની વિચારણામાં સંસાર પર જય છે અને ઉપેક્ષામાં સંસારનો તારા પર જય છે એ વાત તું ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજે ન ગમે તેવું સત્ય હોય પણ જ્યારે વિચારણા કરવા બેઠા ત્યારે એને એના નગ્ન આકારમાં રજૂ કરવું જ રહ્યું, અને આ તો ન ગમે તેવી પણ બહુ મુદ્દાની વાત હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

૬ મોહરાજાએ આ પ્રાણીની કેવી દશા કરી છે તે જોવા જેવું છે એક માણસ દારૂ પીએ અને પછી બેવડા કેફમાં લડથડીઆ ખાય, ગટરમાં પડે, પોતાનાને પણ ન ઓળખે અને તદ્દન ગાંડો થઈ જમે તેમ વર્તે તેના જેવી આ પ્રાણીની દશા મોહરાજાએ કરી દીધી છે, એને તદ્દન મૂંઝવી નાખ્યો છે અને એની વિચારણાશક્તિ, પૃથક્કરણશક્તિ અને સદસદ્વિવેક શક્તિ પર હડતાળ લગાવી છે આ પ્રાણીનું વર્તન જોઈએ એટલે એના પર મોહની કરેલી કેફની અસર કેટલી થઈ છે અને તેથી એ 'ક્ષીણ'–તદ્દન પરાધીન, બુદ્ધિહીન, વિચારણાશૂન્ય કેવો થઈ ગયો છે તેનો ખ્યાલ આવશે

આ જીવનમાં જોવામાં આવશે તો ઉપાધિનો પાર નથી, દુઃખનો અંત નથી અને અગવડોનો પાર નથી જીવનકલહ એટલો આકરો છે કે એની ખાતર પ્રાણી કંઈક પાપો સેવે છે અને આઘાતો ખમે છે, પારાવાર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થાય છે એ ભૂખ સહે

---

[1] આ પ્રમાણે બીજા ત્રણને પણ ૧૮–૧૮ સંબંધ થયા છે, તેથી કુલ ૭૨ સંબંધો શ્રી પ્રશ્નવિતા મણિમાં સવિસ્તર બતાવ્યા છે

છે, પરદેશ વેઠે છે, તકરારો કરે છે સાચા–ખોટા કરે છે અને આખો વખત જાણે પેટ ભરવા જ જન્મ્યો હોય એમ વર્તે છે એને સગાના મરણોના દુ ખ, એને મિત્રો ખોઇ બેસવાના દુ ખ એના શેડીઆઓના હોકારા, એના અમલદારોના ત્રાસ, બિલ ઉઘરાવનારાઓના દુર્વચનોનુ શ્રવણ વગેરે દુ ખો તો જાણે દરરોજના થઈ પડયા છે શરીરના ત્રાસો ઓછા નથી, એને ઠંડા કે ગરમ થતા વાર લાગતી નથી અને એ અનેક પ્રકારે બોજારૂપ થયા કરે છે આવા તો પાર વગરના 'દુ ખો' આ સસારમા સામાન્ય રીતે ભરેલા છે અને તે ઉપરાત અ ગત દુ ખોનો તો હિસાબ નથી

એની માનસિક 'અર્તિ'–ઉચાટોનો સરવાળો કરીએ તો તો પાર ન આવે તેવુ છે મનના સતાપો અને ઉચાટોથી આ સસાર ભરેલો છે, એક દિવસ ઉચાટ વગર જતો નથી કેટલાક સાચા, કેટલાક કલ્પિત અને કેટલાક ઊભા કરેલા ઉચાટો આ જીવને હેરાન કર્યા જ કરે છે અને તે દરરોજ જાણે આ પ્રસ ગોમાથી નાસી છૂટી, જ ગલમા ભાગી જવા ઇચ્છે છે.

વ્યાધિઓની ઉપાધિઓ કહી–કથી જાય તેમ નથી મહારોગો જોયા કે અનુભવ્યા હોય તો એનો સાચો ખ્યાલ થાય, પણ મોટા વ્યાધિની શી વાત કરવી ? શરીરમા એક નાનુ સરખુ ગૂમડુ થયુ હોય તો આખુ મનનુ ધ્યાન તેના તરફ જ રહે છે અને જાણે આખુ શરીર એ એક જ જગ્યાએ આવી પડયુ હોય તેમ સણકા મારે છે. દાઢની પીડા, બગલમા બાબલાઈ કે નાકમા એક નાની સરખી ગૂમડી (માલણ) થઈ હોય તો ચેન પડવા દેતી નથી અને ક્ષય, અતિસાર, ભગદર, કોઢ કે એવા મહાવ્યાધિ થયા હોય ત્યારે તો ઉપાધિનો પાર રહેતો નથી.

આખો સસાર તપાસીએ તો તેમા ઉપરના અને બીજા અનેક (૧) દુ ખો, (૨) ઉચાટો અને (૩) વ્યાધિઓ ભરેલા છે. કોઈ માદો પડે ત્યારે આપણે જોવા–ખબર પૂછવા જઈએ છીએ અને આપણો વારો આવે ત્યારે તે ખબર પૂછી વિદાય થાય છે. આવી ઉપાધિઓથી ભરેલા સસાર સાથે આપણે કામ લેવાનુ છે દરરોજ આપણે દુ ખ, અર્તિ અને વ્યાધિમા સબડીએ છીએ, એનાથી બળી–જળી રહીએ છીએ અને એનાથી કંટાળી હેરાન–હેરાન થઈ જઈએ છીએ

છતા આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ સસારને આપણે ચાટતા જઈએ છીએ આપણને ગમે તેટલો કડવો અનુભવ થાય, આપણે ઠેકાણે ઠેકાણે પાછા પડીએ, આપણો કાઇ પત્તો ન લાગે, આપણી કાઈ ગણતરી ન થાય, આપણને અનેક વ્યાધિઓ વળગેલા હોય અને નિરાતે કદી ઊઘતા ન હોઈએ ઊઘમાથી સફાળા ઊઠી જતા હોઈએ, છતા પણ એ સંસારને આપણે વળગતા જઈએ છીએ. જ્યા પાર વગરની ઉપાધિ ખમી ત્યાથી જ આપણે સુખ મેળવવાના ફાફા મારીએ છીએ અને ઉપરથી એકાદ મધનું ટીપુ પડી જશે એવી આશામાં પડુ પડું થઈ રહેલી ડાળને વળગતા જઇએ છીએ આ દશા દારૂડિયાની હોય કે કોઈ

સમજુ પ્રાણીની હોય ? જ્યા અપમાન, ઉચાટ અને સંતાપ મળતા હોય ત્યાં સમજુ પ્રાણી તો જાય નહિ દારૂના કેફમાં વિવેક ભૂલી એ સંસારમાથી આનદ મેળવવાના ખોટા પ્રયાસો છે. એમા જરા પણ માલ નથી અને જ્યા સાચુ ચિરસ્થાયી સુખ નથી ત્યાથી તે મેળવવાનાં વલખા છે. દારૂડીઆ વગર એ ધંધો કોઈ સમજુ તો કરે જ નહિ.

જીવને એ મદિરા પાનાર મોહરાજા છે એનુ આ સંસાર પર સામ્રાજ્ય છે. એનો માર્ગ વિષમ છે, અતિ ઊંડાણમા છે અને ચિત્તવૃત્તિ–અટવીમા આવેલો છે એના એજન્ટો એટલા બધા છે કે એક યા બીજી રીતે પ્રાણીને કેફમા જ રાખે છે અને એની વિવેકબુદ્ધિને તદ્દન નિર્જીવ બનાવી દે છે આવો આ સંસાર છે ! અને તેમા તારે રંજન થવુ છે, તારે તેમાંથી કસ કાઢવો છે, તારે તેમાથી ઉપભોગ મેળવવા છે ! ધન્ય છે તારી વિવેકબુદ્ધિને ! વિચારણાને ! ! પરીક્ષક–શક્તિને ! ! !

સંસારના આ ચિત્રમા જરા પણ વધારે પડતી વાત નથી. પોતાનો અનુભવ જ એ માટે પૂરતો છે માત્ર લાખી નજરે પોતાનો જીવનક્રમ વિચારી જવામા આવે તો એમાં સાર જેવુ કાઈ નીકળે તેમ નથી. વિચાર, જો, સમજ, અવલોકન કર, ઊંડો ઊતર.

૭ આ ભવનુ એક ચિત્ર જરા વિચારી લે. કર્મપરિણામ–રાજા કાળપરિણતિ–રાણી સાથે બેસી ભવનાટક જુએ છે એ કાળપરિણતિ–રાણીને અત્ર બહુરૂપીનુ રૂપક આપ્યુ છે. બહુરૂપી એટલે લૂંટારો અથવા ભિખારી આપણે "કાળ"નુ સ્વરૂપ વિચારીએ એ યથાયોગ્ય કાળે વસ્તુનો કે પ્રાણીઓનો આપણને સંયોગ કરાવે છે વખત પૂરો થાય ત્યારે તે વસ્તુનો વિયોગ કરાવે છે. વસ્તુ પોતે બગડે, પડે, સડે અને ગંધાઈ જાય કે નકામી થઈ જાય તે પણ કાળ જ કરે છે, એનાથી અમુક વૃક્ષને અમુક કાળે ફળ આવે છે, વગેરે કાળને તેટલા માટે છ દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય ગણવામા આવેલ છે

એ કાળરૂપ ચોર, ધાડપાડુ આ પ્રાણી સાથે કેવી રમત રમે છે તે જુઓ તે કોઈ વખત જરા સુખ દેખાડે, છોકરા ન હોય તેને છોકરાં આપે, ઘર ન હોય તેને ઘર વસાવી આપે, નોકરી ન મળતી હોય તેને ઠેકાણે પાડે અને પ્રાણી સમજે કે હું સુખી થયો. એવી જ-રીતે ઘણા થોડાને એ વૈભવ મેળવી આપે, પોતે મોટો શેઠિયો કે માલિક બની જાય, પણ પાછો થોડો વખત થાય ત્યા એ નીચેની ઇટ ખેંચી લે છે એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જાય છે, પછવાડે વિધવાને મૂકતો જાય છે, ધન પગ કરીને ચાલ્યુ જાય છે અને બુધવારિયામા નામ નોંધાવવાના દહાડા આવે છે, સગવડો સર્વ ખેંચાઈ જાય છે અને ઉપરાઉપરી આફતો આવતી જાય છે સાંસારિક સર્વ સુખો – કલ્પનાથી માની લીધેલા સુખો અને વગર જરૂરીઆતે એકઠા થયેલ વૈભવોની આ સ્થિતિ થાય છે, અને છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી તો આપણે આ સર્વ વાત નજરે જોઇ છે.

કાળ–ચોરટો એવી સિફતથી કામ લે છે કે એ જરા જરા ઉપર ઉપરના સુખો આપી આ પ્રાણીને લલચાવે છે અને પછી ધકેલી મૂકે છે નાના બાળકને સેવ ને મમરા, ગોળનો લાડવો આપી તેની કડલી કાઢી લેવામા આવે તેવુ કાળબકુકનુ આ પ્રાણી સાથે વર્તન છે આ ભવમા પણ આ પ્રાણીની – આપણી પોતાની સાથે કાળબકુક આવી ચેષ્ટા કરે છે અને અનેક પ્રકારના ચેડા કાઢે છે તે જાણે તદ્દન અણસમજુ નાનો બાળક હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે, પછી અહીના કર્મથી ભરેલા પોટલાઓ ઉપડાવીને જીવને એ બીજે લઈ જશે ત્યા તો તેના કેવા સત્કાર કરશે એ તો આખો જુદો જ વિષય છે.

વાત વિચારવાની એ છે કે કદાચ જરા માન્યતાના સુખ કે વૈભવ મળી જાય તો પણ તે ક્યારે સહરાઈ જશે અને તેની સાથેનો સબધ ક્યારે પૂરો થશે તે આપણે કદી પ્રથમથી જાણતા નથી, પણ કોઈકના સુખ–વૈભવો થોડા વખતમા લેવાઈ જતા આપણે નજરે જોયા છે તેથી કદાચ તને વ્યવહારથી થોડા સુખ–સમૃદ્ધિ કે વૈભવ મળ્યા હોય તો પણ તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે તુ વિચારજે આખા સસારનો ખ્યાલ કરીશ તો તને એમા કાળબકુકની રમત જ દેખાશે આ રમત સમજવી એ સસારભાવના છે

૮. આવો સસાર છે ! એના ગોટાળાનો પાર નથી, એમા મોહરાજા અથવા કર્મરાજા તથા કાળબકુકના વિચિત્ર પ્રયોગો થાય છે, એમા પ્રાણીને નિરાતે બેસવાની તક પણ મળતી નથી, અને એમા આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ ભરેલા છે ટૂંકામા સસારને ઓળખવા ઘણી વાતો કરી દીધી એ પરથી તારે શુ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ તુ જોઈ લે એટલે આ વિચારણા નકામી તણાઈ ન જાય

આને અગે બે બાબત ખાસ ભલામણ કરવા યોગ્ય છે એક તો ઉપર જણાવ્યા તેવા પાર વગરના ભયોને કાપી નાખે, એનો સર્વથા નાશ કરે, એવા કોઈ આશ્રયનુ સ્થાન હોય તો તેનો આશ્રય કરવો આ પ્રાણીને મોહરાજાએ ગાડો બનાવી દીધો છે, કેદી બનાવી દીધો છે, અક્કલશૂન્ય બનાવી દીધો છે એને સતાપ, ઉપાધિ રખડપટ્ટા, અપમાન, નવા નવા રૂપો અને વિવિધ નાટકો ભજવીને જ્યા ત્યા કુટાવાનુ છે, પણ એને ઠરીને ઠામ બેસવાનો વારો આવતો જ નથી જરા ઠેકાણે પડે કે બાજુમા બગડે, નવ સાધે ત્યા તેર તૂટે એવી એની દશા છે અને હમેશા એનુ કોણ લઈ જશે અને એને પોતે ક્યારે ખોઈ બેસશે એની એને સદૈવ ચિંતા રહે છે, કીર્તિનાશ ભય, રાજ્ય ઉપદ્રવ, અકસ્માત વગેરે અનેક ભયોથી ઘેરાયલો પડ્યો છે અને એની છાતી બેસી જાય એવી એની, વિચાર કરે તો, દશા છે

આ સર્વ ભયોને ભય તરીકે ઓળખાવનાર કોઈ હોય અને તેમાથી પ્રાણીને ઉપર આવવાનો માર્ગ બતાવનાર જો કોઈ આશ્રયસ્થાન હોય તો તેનો માર્ગ બતાવવાની ગ્રથ-કર્તાની ફરજ છે. માત્ર ભયના નામો ગણાવવાથી કોઈ દહાડો વળે તેમ નથી.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે – તીર્થંકર મહારાજે એ મોહને જિત્યો છે; એના ઉપર એમણે સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે અને એમણે એ રાજાને બરાબર પારખી લઈ ઉઘાડો પાડ્યો છે અને તેના તાબામાંથી નીકળી જવાના, તેના અધિકારમાંથી દૂર બસી જવાના રસ્તા બતાવ્યા છે એમના ધ્યાનમાં એવું સ્થાન આવ્યું છે કે જ્યાં મોહ, કર્મ કે કાળ કોઇનું આધિપત્ય ચાલતું નથી. વળી ત્યાં જવાના માર્ગો પણ તેમણે જોઈ, જાણી, અનુભવી, બતાવી રાખ્યા છે અને એ માર્ગ લેવાથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ભયોનો ભેદ થઈ જાય એવી આશા છે. એ આશા તે મોહરાજાની જાળ જેવી દંભી કે ગોટાવાળી નથી, પણ બરાબર અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી એ વાત છે એ માર્ગ એમની વાણી અને એમની રચનામાં છે. એમણે મોહરાજાનો બરાબર પત્તો મેળવ્યો છે અને એનો પીછો લીધો છે એમના વચનને તું બરાબર તારા મનમાં ધારણ કર

મોહરાજાનું સ્થાન ક્યાં આવ્યું છે ? તેની સંસાર પર શી અસર છે ? તેના પંજામાંથી નીકળવાના ક્યા રસ્તા છે ? એ સર્વ બાબતની આખી શોધ એ જિનપ્રવચને કરી છે રાગ–દ્વેષને જિતનાર 'જિન' કહેવાય છે મોહના બે પુત્ર રાગ, દ્વેષ – તેમને જિતનાર હોવાથી 'વીતરાગ' કહેવાય છે, સંસારમાં રહી પુરુષાર્થ કરી મોક્ષ સાધનાર હોવાથી 'અર્હંત્' કહેવાય છે, અને એ મોહરૂપ મોટા દુશ્મનને અને ખાસ કરીને કર્મોરૂપ દુશ્મનોને સામાન્ય રીતે હણનાર હોવાથી 'અરિહંત' કહેવાય છે એના વચનોને તું મનમાં ધારણ કર, ગોઠવ અને તે પર સારી રીતે વિચાર કર સંસારનું આખું સ્વરૂપ તે તને બતાવી માર્ગે ચઢાવી આપશે.

બીજી કોઇ જગ્યાએથી તને સંસારની બરાબર ઓળખાણ થતી હોય તો તે વચન સ્વીકારવાનો અત્ર નિષેધ નથી લેખકશ્રી કહે છે કે એમણે અનેક પ્રકારની પરીક્ષામાંથી જિનવચનને તાવી–તપાસી–ચકાસી જોયું છે અને તે સ્પષ્ટ અને સંસારને ઓળખાવનાર હોઈ તારી આ પ્રકરણમાં કહેલી સર્વ ગૂંચવણોનો નિકાલ કરે તેવું છે. ગમે તે રીતે તેને તું ઓળખ એ મુદ્દો છે પણ ઉપરઉપરની વાતોથી વળવાનું નથી. એને મનમાં ધારણ કરી તે પર ખૂબ વિચાર કરવાનો છે.

બીજી વાત એ છે કે શમામૃતનું પાન કરીને તું મોક્ષ સાથે તન્મયભાવ કરી દે. તને સંસાર અનેક ઉપાધિથી ભરપૂર, ચિંતાનું સ્થાન લાગ્યો છે તો તારે મોક્ષ મેળવવો જ રહ્યો. સંસારથી છૂટવું એનું નામ જ **મોક્ષ** છે તને આખી વિચારણા – ભાવના વિચાર્યા પછી એમાંથી નાસી છૂટવું જરૂરી લાગતું હોય તો શાંતરસનું પાન કરવા મંડી જા, ઘોંટા ભરી ભરીને એને પી અને તે રીતે મુક્તિ સાથે તારી એકતા તું સ્થાપ વિનય ! તું ખરો વિનીત હો, તારે સાચે માર્ગે ચઢવું જ હોય અને આ સંસારથી તું ખરો કંટાળી ગયો હો તો તારે આ બન્ને વાત કરવી ખાસ અગત્યની છે અને આ સંસારભાવના ભાવવાનું એ સાચું ફળ છે.

વિનયને ઉદ્દેશીને કહેલી આ આખી વાર્તા, આ ચિત્રપટ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે પોતાની જાતને ઉદ્દેશી લખ્યુ છે, પોતાને જ કહ્યું છે અને તે દ્વારા પોતાનુ નામ પણ જણાવી દીધુ છે.

સ સાર આખાનુ સ્વરૂપ, એની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનુ સ્વરૂપ, એની અદરના આવિર્ભાવો, મનોવિકારો અને ભાવો સક્ષેપમા ચીતરવા બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે. સંસારનુ ચિત્ર ચીતરવામા તો ગ્રથ ભરાય તો પણ વાતો પૂરી થાય તેમ નથી. ગ્રથકર્તાએ તેટલા માટે ઘણી મુદ્દાની વાત કરી, બીજી સમજીને વિચારી લેવા શ્રોતાની બુદ્ધિ ઉપર રાખ્યુ હોય એમ જણાય છે. સક્ષેપમા તેમણે નીચાના મુદ્દાઓ નિર્દેશ્યા છે —

(૧) મનોવિકારો બહુ ક્ષોભ કરે છે લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત તરીકે લોભ અને તૃષ્ણા.
(૨) ચિતા વધતી જ જાય છે અને સ સારમા પાત થાય છે ત્યારે પીડાનો છેડો આવતો નથી
(૩) પ્રાણી માતાની કૂખમા આવે ત્યારથી તે વૃદ્ધ થાય ત્યા સુધી કષ્ટ, કષ્ટ અને કષ્ટ જ પામે છે
(૪) આ પ્રાણી પાજરામા પડયો છે અને ભ્રમિતની પેઠે ભમ્યા કરે છે, એની સામે મરણ બહુ છે
(૫) એણે અનેક રૂપો લીધા, અનત આકારો લીધા અને અતિ લાબા કાળથી એ ભમ્યા જ કરે છે.
(૬) મોહરાજાએ એને બરાબર ગળેથી પકડયો છે અને વિપત્તિ તરફ એને ઘસડી જાય છે
(૭) જે સ્વજન-સતતિ ખાતર એ સતાપ કરે છે, તે સમજ્યા વગરની વાત છે, ખોટી ફસામણ છે
(૮) કોઈ વાર ઉન્નતિને શિખરે ચઢે છે તો કોઈ વાર અધમાધમ થાય છે કર્મથી નવા નવા રૂપો લે છે
(૯) નાનપણથી માડીને મૃત્યુ પામવા સુધી એ દરેક બાબતમા પરવશ છે. એના હાથમા કોઈ રમત નથી
(૧૦) સગપણની વિચિત્રતા મૂઝવે તેવી છે મા સ્ત્રી થાય છે વગેરે વિચારી જવા જેવી વાત છે
(૧૧) સંસાર દુ ખ, સંતાપ અને રોગથી ભરેલો છે અને ત્યાથી સુખ મેળવવુ છે!
(૧૨) કાળ જરા સુખ બતાવી પાછો સ હરી લે છે. એના ઉપર વિશ્વાસ શો?

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે બાકી સંસાર-રચનાનો વિશાળ ખ્યાલ કરવો હોય તો શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચાકથામા શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિએ **સંસારી** જીવનુ જે ચરિત્ર આપ્યું છે તે આખુ વિચારવા યોગ્ય છે એમા પણ ચોથા પ્રસ્તાવમા વિમર્શ અને પ્રકર્ષ-મામાભાણેજ રસનાના મૂળની શોધ કરવા નીકળ્યા છે પછી ભવચક્રપુરમા જાય છે અને ત્યા જે જે દેખાવો જુએ છે તે સર્વ બાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તવૃત્તિ-અટવીને છેડે મોહરાજાનો આખો મડપ ચીતરી અને વિપર્યાસ-સિ હાસન ઉપર તેને બેસાડી જે કમાલ કરી છે તે આખા સાહિત્યમાં

અલંકારરૂપ હોવા સાથે લાક્ષણિક, મર્મસ્પર્શી અને વિચારણીય છે. મોહરાજાનો આખો પરિવાર વિચારવા યોગ્ય છે, એની શક્તિ, કાર્યપદ્ધતિ અને કામ લેવાની આવડત વિચારવા યોગ્ય છે એના રાગ–દ્વેષ–છોકરા અને સોળ નાના બાળકો ખૂબ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે એ જ પ્રસ્તાવમા વિવેકપર્વત પર ચારિત્રરાજનો આખો પરિવાર ચીતર્યો છે તે પણ એટલો જ આકર્ષક છે.

આ આખો સંસાર – જેની આસપાસ આપણે તાપણી તાપી બેસી રહ્યા છીએ અને જેમા અનેક વખત પાછા પડીએ છીએ, અપમાન ખમીએ છીએ, મૂંઝાઈએ છીએ, છટકી જવાના સંકલ્પો કરીએ છીએ અને અંતે જે મળ્યુ હોય તેટલાથી ચલાવી વધારે મેળવવાની આશામાં ગૂંચવાઇએ છીએ–તેનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. જરા વિચારીએ. પ્રથમ આ શરીરમાં આપણે ગૂંચવાયા છીએ. એ શરીર કેટલાં વર્ષ ચાલશે ? એ આપણું નથી, સદા સાથે રહેવાનુ નથી, તે તો આપણે અનેક પ્રસંગે જોઈ ગયા પછી આપણે સ્ત્રી કે પતિમા ગૂંચવાઈએ છીએ. જેઓ સંસારમા એટલા પૂરતા ન પડ્યા હોય તેમને આ વાત લાગુ ન પડે, પણ બીજા સર્વને પ્રથમ પંક્તિએ પોતા પછી સ્ત્રી બહુધા આવે છે. એની ખાતર સંસારમા પડી રહેવુ ઉચિત છે ? એમા નૈસર્ગિક પ્રેમ છે કે વિષયાન્ધતા છે એનો કદી વિચાર કર્યો છે ? એમા પરસ્પર સાચો રાગ છે કે ક્રીડાના સ્થાનો માત્ર છે એ વિચાર્યું છે ? બહુ ઊંડા ઊતર્યા વગર આ વાતનો ખ્યાલ નહિ આવે પછી પુત્ર–પુત્રીઓ આવે. તેઓ શક્તિ કે આવડત વગરના છે એમ ધારી તેમને અન્યાય સમજુ માણસ તો ન જ કરે અને એની ખાતર અનંત ભ્રમણનો સ્વીકાર તો સાદી બુદ્ધિવાળો પણ ન જ કરે આ ઉપરાંત સગાંસંબંધી કે માતા–પિતાના માની લીધેલા સ્નેહને પણ સમજુ માણસ વિવેકદૃષ્ટિએ વિચારે. એની ખાતર સંસારમાં કોઈ પણ પડતુ નથી અને પડવાની ભ્રમણા લાગે છે તે કલ્પિત હોઈ તદ્દન ઓટી છે માત્ર માન્યતામા છે તે બરાબર પૃથક્કરણ કરતા જરૂર સમજાય તેમ છે જો ઘરબાર કે પૈસાનો ચોથો ભાગ પણ પરભવમા સાથે લઈ જવાતો હોય તો કોઈ છોકરાઓને વારસો પણ ન આપે

આ પ્રાણીને ધન ઉપરનો સ્નેહ છે એ તો ભારે આકરો છે એને ધનના વિચારમા મજા આવે છે, ધનની વાતોમા ખૂબ રસ પડે છે, ધન કમાવા માંડે ત્યારે તે એકરસ થઈ જાય છે તેમ જ ધન અને ધનની ઝંઝટમા એ વિવેક પણ ભૂલી જાય છે પોતાની જરૂરીઆત કેટલી તેનો એ કદી સરવાળો કરતો નથી અને એના ફૂટ ખ્યાલ પ્રમાણે એને સંતતિ માટે કેટલુ જુદુ રાખવુ ઘટે એ કદી વિચારતો નથી એ તો જમેના સરવાળા કરવામા અને સરવૈયા જોવામા એવો ઊંડો ઊતરી જાય છે અને પછી તેને આગે એનો એવો પાત થાય છે કે એની વાત કરવી નહિ. ન્યાય કે અન્યાય, નીતિ કે ધર્મ, સર્વને બાજુએ મૂકી એ તો ધન પાછળ દોડે છે અને હેતુ કે અર્થ વગર સંસારને વધારી મૂકે છે.

આવો આ સંસાર છે. એમા બાહ્ય ઉપાધિઓનો પાર નથી. સર્વના મન જાળવવા અને કર્મોમા ખપવુ એ એટલી મુશ્કેલ વાત છે કે એમાં ઘસડાઓરાનો પાર નથી અને

છતાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ આભાર માનતું પણ નથી. એકનો એક દીકરો બાપ પહેલાં ચાલ્યો જાય, સ્ત્રી હૃદયનો પ્રેમ રાખે નહિ અને મિત્રો દ્રોહ કરે, સગાઓ મોઢાં ફીકાં કરે, પરોક્ષમાં નિંદા કરે–આ સર્વ દરરોજ દેખાય છે. એના મુખ માત્ર માન્યતામાં છે અને તે પણ સોએ નેવુ ટકા તો સંસારની ચક્કી પર દળવાનું જ છે પ્રાણી મહાઆપત્તિમાં જીવન ઘસડે છે અને મરવાની ઈચ્છા કરતાં સંસારને વળગતો જાય છે. આમાં જીવન જેવું કશું નથી, હેતુ જેવું કાંઈ નથી, સાધ્ય કે સાધનનો છાંટો પણ નથી

આવી બાહ્ય ઉપાધિઓની વાત તો આપણે ઘણી કરી, પણ અંદરની ઉપાધિનો હિસાબ કરીએ તો મગજ ઠેકાણે રહે તેમ નથી વિચાર કરતા કાંઠો હાથ લાગે તેમ નથી અને જાણે આપણે ભરદરિયે રખડી પડ્યા હોઈએ એવી ગંભીર સ્થિતિમાં આવી પડીએ છીએ આપણને અંદરના મનોવિકારો કેવી રીતે ત્રાસ આપે છે તેનો જરા વિચાર કરીએ તો એક એક વિકારના નાના આવિર્ભાવો આપણને મૂઝવવા માટે પૂરતા થાય તેમ છે એના લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે લોભને લઈએ લોભનો છેડો નથી. એ વધતો જ જાય છે જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ વધારેની આશા થાય છે અને મનોરથો કદી સંપૂર્ણ થતા જ નથી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં એને 'આકાશ' સાથે સરખાવેલ છે. એનો પાર જ–છેડો જ આવતો નથી લોભ અનેક પાપનું મૂળ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે. એ જ રીતે માયા–દંભ પણ અંદર રહીને ગોટા વાળે છે મનમાં કંઈ રમત હોય, બોલવું બીજું અને વર્તન વળી તદ્દન ત્રીજા પ્રકારનું ક્રોધ અને માન તો વ્યવહારથી પણ મહા અહિત કરનાર અને દેખીતા દુર્ગુણો છે.

એ ઉપરાંત બીજા આંતર વિકારોનો પાર નથી મત્સર કરી પારકાનું અહિત ચિંતવવું, હાસ્યમાં બીજાની મશ્કરી કરવી, ઇંદ્રિયના વિષયોમાં આનંદ માનવો, મોજશોખમાં સુખ માણવું, જરા ઓછું પડે ત્યાં અરતિ કરવી, નાની નાની બાબતમાં કે કોઈના વિયોગ કે મરણે શોકથી તપી જવું, અનેક જાતના સાચા તેમ જ કલ્પિત ભયોથી ગભરાવું આપણને ન ગમે તેવી ચીજ કે માણસને જોઈ દુગંછા કરવી, ધૈર્ય ન રાખવું, પ્રામાણિકતા પર પાણી ફેરવવું, કૂડ વ્યવહાર કરવો, મનની વિશાળતાનો ત્યાગ કરવો, પરસ્ત્રી તરફ પ્રેમ કરવો, કુછંદે ચઢી જવું, જુગટા ખેલવા, ખોટા આળ આપવા, અદેખાઈ–ઈર્ષ્યા કરવી, કલહ કરવો, નિંદા કરવી વગેરે અનેક મનોવિકારો છે અને તેનાથી આ સંસાર ભરેલો છે એમાંથી જાણે કયારે છટકી જવાય એવું થયા કરે છે છતા છટકી જવાતું નથી એ સાચી વાત છે, કારણ કે સંસારને એના ખરા આકારમાં આ પ્રાણીએ કદી ઓળખ્યો નથી અને ઓળખવાનો વખત આવે ત્યારે આ પ્રાણી આંખો બંધ કરી દે છે એ વસ્તુતઃ સંસારને બરાબર ઓળખતો જ નથી અને નકામો તણાઈને હેરાન થયા કરે છે

આખા સંસારનો ખ્યાલ કરવો તો મુશ્કેલ છે આ ભાવનામાં એની રૂપરેખા સારી ચીતરી છે આપણે આખા સંસારનો વિચાર કરીએ ત્યારે તેનો છેડો દેખાતો નથી અને જાણે

આપણી આસપાસ શું બને છે તેનો કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી જ્યાં નવ સાધીએ ત્યા તેર તૂટે છે અને જાણે આપણે તો આખો ભવ સાંધવાનો જ ધંધો માંડ્યો હોય એમ અહી તહી મેળ મેળવવા દોડીએ છીએ, અને છતા કોઈ જગ્યાએ સરખાઈ આવતી નથી. પૈસા હોય તો છોકરાં ન હોય, છોકરા હોય તો સ્ત્રી ચાલી જાય, શરીરનો ભરોસો નહિ, નીરોગીપણાનું ઠેકાણુ નહી. વ્યાપાર કરનારા સર્વ લાભ લેવા ધારે પણ છોકરા–સ્ત્રીની સરખાઇ હોય તો વેપારનો પત્તો નહિ, દુશ્મનોની ઉપાધિ, સગાઓની ઈર્ષ્યા, પૈસા હોય તો ચાલી જવાનો ભય, વ્યાપારની અસ્થિરતા અને આવા આવા પાર વગરના ઉપાધિસ્થાનો સંસારમા ભરેલા જ છે અમે કોઈ રીતે ઉપરઉપરની શાતિ પણ રહેવા દેતા નથી અને તે સર્વની ઉપર મરણનો ભય તો માથે ઊભેલો જ રહે છે. સૃષ્ટિ વસાવીએ ત્યાં તો બાજી સંકેલાઈ જાય છે અને વસાવેલુ સર્વ અત્ર પડ્યુ રહે છે.

આમ ચારે તરફથી જાણે ઘેરાઈ ગયા હોઈએ અને મૂઝાઈ ગયા હોઈએ એમ આપણે રખડીએ છીએ અને આપણી એક પણ રીતે થાપ લાગતી નથી. અને એ સર્વમાં નવાઈની વાત એ છે કે આપણે એ સર્વ હકીકત અનુભવીએ છીએ છતાં સંસારને વળગતા જઈએ છીએ અને જાણે કોઈએ આપણને પકડી રાખ્યા હોય તેમ માનીએ છીએ. જ્યારે કાળનો સપાટો આવે ત્યારે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનુ છે એમ જાણવા છતા આપણે તો અમરપટ્ટા લેખાવી આવ્યા હોઈએ એવી રીતે નિરકુશ વર્તન કરીએ છીએ અને એ સંસારની ઉપર જવાનો ખરો વિચાર કદી કરતા નથી. આપણે સારામા સારો દાખલો લઈએ તો તેવા સુખી દેખાતા માણસને પણ ઉપાધિનો પાર હોતો નથી એ ઉઘાડી વાત છે. ખરો સુખી તો લાંખમાં એક ભાગ્યે જ દેખાય છે ત્યારે બાકીના પ્રાણીઓ શેની ખાતર સંસારમા તરવરતા હશે એ એક મોટો પ્રશ્ન છે, જેનો નિકાલ થઈ શકે તેમ નથી.

સર્વ પ્રકારે સુખી મનુષ્યનો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે, છતા ધન, ઘરબાર, મોટર, પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર, દાસ, દાસી, સ્ત્રી વગેરેની પ્રાપ્તિને સુખ માનવામા આવે છે પ્રથમ તો તેવી સર્વ સામગ્રીવાળા માણસો કેટલા ? તેમને મળીને પૂછ્યુ હોય તો તેવા માણસો પોતાને ઉપાધિથી ભરપૂર બતાવશે અને છતા એવા એકાદ ટકાવાળાને બાદ કરીએ તો બાકીના ૯૯ ટકાને આ સંસારમા સબડાવાનુ તો કાંઈ કારણ નથી અને છતા દરેક હાયવોય તો કર્યાજ કરે છે એ આપણે જોઈએ છીએ ભર્તૃહરિ કહે છે કે આગળ ગીત ગવાતા હોય, પડખે ચામર વીંઝાતા હોય, માથે છત્ર ધરાતા હોય તો તો કદાચ સંસારમા પડ્યો રહે, નહિ તો હિમગિરિના શાત ઝરણાઓ વચ્ચે બેસી કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાધ આ પ્રાણીને તો 'ન મળ્યા રામ કે ન મળી માયા' જેવુ થાય છે.

ઉપર જે એક ટકાના સુખી લાગતા માણસો જણાવ્યા તેમની ઉપાધિનો પણ પાર નથી. માત્ર તેઓનાં હૃદય વાચી શકાતા હોય તો જ તેમના દુ:ખનો ખ્યાલ આવે અને છતાં આ આખી રમત કેટલા વર્ષ માટે ? સો યે સો વર્ષ પૂરા થાય તો પણ અંતે તો ચાલ્યા

જવાનુ જ, અને અનતકાળથી ચાલી આવતી આ સૃષ્ટિમા સો વર્ષ શા હિસાબમા છે ? અતે તો ઘોર અધારી રાત્રી જ છે આપણા મનથી તો 'આપ મુએ સારી ડૂબ ગઈ દુનિયા' એ સાચી વાત છે. પણ આને તો અધારામા પણ ગોથા ખાવાનુ જ છે

આખા સસારનો ખ્યાલ કરો. ઘોડાની જિદગી જુઓ. એની પરાધીનતા વિચારો. આપણે થોડા માસ માટે જેલમા આવ્યા ત્યા વિચારમા પડી જઈએ છીએ, ઘોડાની શી દશા ? એની પરાધીનતા કેટલી ? એને અનેક તરગો થતા હશે, પણ એકે કામ એ સ્વાધીનતાથી નહિ કરી શકે મન ન હોય ત્યારે પણ જોડાવુ પડશે અને ફરવાનો શોખ થાય ત્યારે ખીલે બધાવુ પડશે એવી સર્વ તિર્યંચોની દશા છે. અને ઇયળ, ડાંસ, માખી, માકડ એવા એવા પાર વગરના જીવોના જીવનો કેવાં છે ? એ સર્વમા તુ જઈને અહી કોઈ મહાપુણ્યયોગે આવ્યો છે તે નારકીમા પરમાધામીની વેદના સહી છે, ત્યા ક્ષેત્રના દુખો, ગરમી, ઠડી અને અગ્નિની ભયકર યાતનાઓ ખમી છે અત્યારે તુ એ સર્વ વીસરી ગયો છે, કારણ કે આ સસારનો તે કદી ખ્યાલ કર્યો નથી, વિચાર કર્યો નથી અને બાલી માથાકૂટમા પડી તને પ્રાપ્ત થયેલી અનેક સગવડોનો તુ સદુપયોગ કરવાને બદલે એને વેડફી રહ્યા છે.

ખૂબ વિચાર કરવાનો આ સમય છે, આખા સસારને સ્પષ્ટ સમજી લેવાની આ તક છે. એમા જે સ્વાધીનતા તને મળી છે તેટલી પણ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે તે વિચારી તેને બરાબર ઓળખ અને ઓળખીને તેના ઉપર ચાલ્યા જવાના માર્ગ શોધ આ ભવમા મોક્ષ નહિ જઈ શકીશ તો પણ તારા વિકાસ(Evolution)ને સરસ ઓક તો જરૂર આપી શકીશ

સસારનો વિચાર કરતા તારે આ વિકાસમાર્ગ ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાનો છે કાઈ નહિ તો તેને સારો ઓક આપવાથી પણ આ ફેરો સફળ થશે. પ્રત્યેક પ્રાણી કર્માધીન છે, પણ ઓક આપવા પૂરતો પુરુષાર્થ પ્રત્યેક જરૂર કરી શકે તેમ છે અને તે ખાસ કર્તવ્ય છે

સમરાદિત્યના ભવો તે વિચાર્યા હશે ભુવનભાનુનું આખુ ચરિત્ર મનનપૂર્વક વિચારી જજે અનાથી મુનિએ પોતાને માથે કોઈ નાથ નથી એનુ જે આબેહૂબ ચિત્ર શ્રેણિકરાજાને બતાવી આપ્યું છે તે વિચારી જજે અને છતા તને સસાર પર રાગ થતો હોય તો ભલે કરજે, પણ વિચારજે કે આ ચોરાશી લક્ષ યોનિમા અનેક વાર ફરી, અનેક રૂપો લઈ, અનેક નાટકો કરી અત્યારે તુ અહી આવ્યો છે અને હજુ પણ એવા જ ચક્રભ્રમણનો તને શોખ હોય તો તુ તે કરી લેજે, કિન્તુ એટલુ ધ્યાનમા રાખજે કે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવના કારણે આ આખો સંસાર દુખથી ભરેલો છે અને જો કે એનો આખો પ્રપચ સમજવો મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી અને આવી તક અનત કાળે કોઈકે વાર જ હાથમા આવે છે એ તક ગુમાવી બેસવી હોય તો કોઈ આડે આવનાર નથી અને આડે આવે તો તેનું તુ માનનાર પણ નથી પરંતુ અવસર ગયા પછીનો પસ્તાવો નકામો થશે અને તને કચવાટ ઘણો થશે આવો અવસર ફરીને હાથ નહિ આવે એ ધ્યાન પર લેજે

આ સસારમા પરિભ્રમણ કરતા તારે માથે થવામા બાકી રહી નથી વેદના, ઉપાધિ, સતાપ, રખડપટ્ટી અને મૃગતૃષ્ણા વગેરે અનેક સ્થિતિઓમા તુ જઈ આવ્યો છે અને હજુ તે જ ગમતુ હોય તો તારી મુનસફીની વાત છે, પણ તારે એક વાત યાદ રાખવાની છે કે તારે બદલે કોઈ સુવાનુ નથી અને તને ફરવાનો ઉમગ હોય તો સ્થાનોનો પાર નથી. એને માટે જીવયોનિ ચોરાશી લાખ છે એ સર્વ બજારમા – નાટકના તખ્તા પર નવા નવા વેશ લેતો ફરજે અને ત્યા માન, મદ, પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઈ ફેરા માર્યા કરજે કે જેથી એ સર્વ સ્થાનકે તું જઈ આવ્યો છે તેનો અનુભવ તાજો થશે

અહીથી નીકળી જવા ધારીશ તો પણ મોહરાજા એકદમ તને છોડે તેમ નથી તેના અનેક કામદારો અને પરિવારના માણસો છે તે એક અથવા બીજા આકારે તને સસારમાથી બસવા દેશે નહિ બસ્યો હોઈશ તો ખેંચીને તને સસારમા લઈ આવશે અને ઉપર-ઉપરનુ સુખ બતાવી તને ઊંડા પાતાળમા ફેંકી દેશે ચેત, સાવધ થા, હોશિયાર થા અને સસારને બરાબર ઓળખ

આ સસારનુ ચિત્રપટ તારી પાસે સકારણ રજૂ કર્યું છે **ભાવનાનુ** કાર્ય શુ છે તે અત્ર એક વાર ફરી વખત કહેવાની છૂટ લેવાની આવશ્યકતા છે. भाव्यते भववैराग्यादिसमुत्पादनाय पुन पुनर्मनसि स्मरणेनात्मा मोक्षाभिमुखीक्रियते यया सा भावना । ભાવનાનુ આ કાર્ય છે સસાર (ભવ) ઉપર વિરાગ ઉત્પન્ન કરવા માટે વારવાર મનમા જેનુ સ્મરણ કરવામા આવે અને તે દ્વારા જેનાથી આત્માને મોક્ષ-સન્મુખ કરવામા આવે તે **ભાવના** આ ભાવનાનુ વર્ણન ખૂબ વિચારવા જેવુ છે મોક્ષ-સન્મુખ થવુ હોય તો સસારને બરાબર ઓળખવા જેવો છે અને ઓળખીને એ વિચારણાને સન્મુખ રાખી વારવાર એનુ સ્મરણ કરવા જેવુ છે. એમા પુનરાવર્તનના દોષની ચિંતા રાખવા જેવુ નથી. એ સસાર ધાતુ પરથી આવે છે સૃ (To spread) 'પાથરવુ, વહેવુ' એ એનો આશય છે એ સસારને તમે મોકળો મૂકો તો તેલનુ ટીપુ પાણીમા પડતા જેમ ફેલાઈ જઈ અનેક લીલા-પીળા કુંડાળાં કરી નાખે એવો સસાર છે એને માર્ગ આપ્યો કે એ તો ચારે તરફ પથરાઈ જઈ લાંબો ને લાંબો થવા માગશે આપણે સસારને તપાસીએ તો આપણો એ જ અનુભવ થશે એમા શંકા જેવુ નથી આ ભાવનામા આખા સસારનો, તેના જન્મમરણનો, તેની અંદરની ઉપાધિઓ-આપત્તિઓ અને દુઃખોનો વિશાળ નજરે વિચાર કરવાનો છે, સબંધની ઘેલછા અને સ્વાર્થના સબંધો સમજવા યોગ્ય છે અને ખાસ કરીને આ પ્રાણીની અત્યાર સુધીની રખડપટ્ટીનો ખૂબ ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે, અને એની આખી ચાવી તરીકે મોહરાજાને એના પરિવાર સાથે ખૂબ ઓળખી લેવાનો છે બીજા કર્મો ગૌણ છે, સર્વ પોતાનો ભાવ ભજવે છે, પણ મોહરાજા ખરેખર સર્વનો રાજા છે એને ઓળખી વારવાર એના સબંધી ચિંતવન કરતા વૈરાગ્ય-વિરાગ થયા વગર રહે તેમ નથી આત્માને મોક્ષાભિમુખ કરવા માટે એ મહારાજાને ઓળખવાની બહુ જરૂર છે એને એના ખાસ આકારમા ઓળખી લીધો એટલે સર્વ અગવડો-રખડપટ્ટીઓ અને દુઃખ-પીડા તથા વ્યાધિઓનો નાશ સ્વત સિદ્ધ છે.

इति संसारभावना २

૩. સકળચંદ્રજીકૃત ત્રીજી સંસારભાવના

(રાગ-કેદારો તથા વિનતિએ સુમતિ ધરી આદરો)

સર્વ સમાગના ભાવ તુ, સમ ધરી જીવ ગભાર રે,
તે સર્વે તે પણ અનુભવ્યા, હૃદયમા તેહ ઉતાર રે સર્વ૦ ૧

સર્વ તનુમા વગી નીસર્યો, તે લિયા સર્વ અધિકાર રે,
જાતિ ને યોનિ સહ અનુભવ્યા, અનુભવ્યા સર્વ આહાર રે સર્વ૦ ૨

સર્વ સયોગ તે અનુભવ્યા, અનુભવ્યા રોગ ને સોગ રે,
અનુભવ્યો સુખ દુ ખ કાળ તે, પણ લિયો નવિ જિનયોગ રે સર્વ૦ ૩

સર્વ જન નાતગ અનુભવ્યા, પરિવ્રિયા સર્વ પરિવાર રે,
પુદ્ગળા તે પરાવર્તિયા, નવિ નમ્યા જિન અણગાર રે સર્વ૦ ૪

પાપના શ્રુત પણ તે ભણ્યા, તે કર્યા મોહના ધ્યાન રે,
પાપના દાનપણ તે દિયા, નવિ દિયા પાત્રમે દાન રે સર્વ૦ ૫

વેદ પણ તીન તે અનુભવ્યા, તે ભણ્યા પરતણા વેદ રે,
સર્વ પાખડ તે અનુભવ્યા, તિહા ન સવેગ નિર્વેદ રે સર્વ૦ ૬

રડવડયો જીવ મિથ્યામતિ, પશુ હણ્યા ધર્મને કાજ રે,
કાજ જીવા નવિ ધર્મના, હણ્યિયો પાપને કાજ રે સર્વ૦ ૭

કુગુરુની વાસના ડાકિણી, તેણે દબ્યા જીવ અનત રે,
તિહા નવિ મુક્તિ-પથ ઓળખ્યો, તેણે હુવો નવિ ભવ અત રે સર્વ૦ ૮

પ્રકરણ ૪ થું

એકત્વભાવના

स्वागता

एक एव भगवानयमात्मा ज्ञानदर्शनतरङ्गसरङ्गः ।
सर्वमन्यदुपकल्पितमेतद्व्याकुलीकरणमेव ममत्वम् ॥ क १ ॥

प्रबोधता

अबुधैः परभावलालसालसदज्ञानदशावशात्मभिः ।
परवस्तुषु हा स्वकीयता विपयावेशवशाद्धि कल्प्यते ॥ ख २ ॥

कृतिनां दयितेति चिन्तनं, परदारेषु यथा विपत्तये ।
विविधार्तिभयावहं तथा, परभावेषु ममत्वभावनम् ॥ ग ३ ॥

अधुना परभावसंवृतिं हर चेतः परितोऽवगुण्ठितम् ।
क्षणमात्मविचारचन्दनद्रुमवातोर्मिरसाः स्पृशन्तु माम् ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

एकतां समतोपेतामेनामात्मन् विभावय ।
लभस्व परमानन्दसम्पदं नमिराजवत् ॥ ङ ५ ॥

क १ सरङ्ग विलासी उपकल्पित उपजावी काढेलु, मानेलु, ऊभु करेलु

ख २ आलस्यत् लसी पडता कल्प्यते कर्मणि प्रयोग छे अबुधो वडे कल्पाय छे એટલે अबुधो–अल्पज्ञो–अपंडितो कल्पे छे

ग ३ कृतिन् भाग्यशाळी, डाह्यो, आभडछेड दयिता स्त्री, पत्नी आर्ति कर्त्री ना, पीडा आवह प्रापक, लई आवनार, नोतरनार

घ ४ संवृति गूंचळु परित चारे तरफ क्षण क्षणवार वातोर्मि पवनना तरंग

ङ ५ समता समपणुं, ओछावधताथी रहितपणुं उपेत साथे, सहित एनाम् એ, नेनु वर्णन काईक थयु छे अने अष्टकमा थवानु छे ते 'એકતા' नमिराज दृष्टात छे, राजानु नाम छे.

ક ૧. આ આત્મા એક જ છે, પ્રભુ છે, જ્ઞાન-દર્શનના તરંગોમા વિલાસ કરનારો છે, એ સિવાય બીજુ છે તે સર્વ મમત્વમાત્ર છે, કલ્પનાથી ઊભું કરેલુ છે અથવા આગંતુક છે અને એને નકામુ મૂઝવનારુ જ છે.

ખ ૨. અહાહા ! પરાભવોની લાલસામા લસી પડવાને લીધે થયેલા અજ્ઞાન-મૂર્ખતાની દશાને વશ પડેલા અપંડિત પ્રાણીઓ ઇંદ્રિયના વિષયોએ કરેલા આવેશને તાબે થઇને પર-વસ્તુમાં પોતાપણાની કલ્પના કરી લે છે.

ગ ૩. સમજુ માણસને માટે પારકી સ્ત્રીના સંબંધમા જાણે તે પોતાની પત્ની છે એવો વિચાર કરવો તે પણ જેમ (અનેક પ્રકારની) આપત્તિઓ (વહોરવાને) માટે થાય છે તેવી જ રીતે પરભાવોમા મારાપણાની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની પીડાઓ અને ભયને નોતરનાર છે.

ઘ ૪. ચારે તરફથી વીંટળાઈ રહેલા હે મન ! પરભાવરૂપ આવરણને (પડદાને) દૂર છોડી દે, તુ છૂટુ થા ! જેથી આત્મવિચારરૂપ ચંદનવૃક્ષના પવનની ઊર્મિમાળાઓનો રસ ક્ષણવાર મને સ્પર્શ કરે

ઙ ૫. આત્મન્ ! સમાનપણાની બુદ્ધિ સાથે એ એકતાને તુ ભાવ. નષ્ટી કર અને નમિરાજાની પેઠે પરમાનંદપણાની સંપત્તિને પ્રાપ્ત કર.

गेयाष्टक*

एकत्वभावना

विनय चिन्तय वस्तुतत्त्वं जगति निजमिह कस्य किम् ।
भवति मतिरिति यस्य हृदये, दुरितमुदयति तस्य किम् ॥ विनय० १ ॥
एक उत्पद्यते तनुमानेक एव विपद्यते ।
एक एव हि कर्म चिनुते, स एककः फलमश्नुते ॥ विनय० २ ॥
यस्य यावान् परपरिग्रहो, विविधममतावीवधः ।
जलधिविनिहितपोतयुक्त्या, पतति तावदसावधः ॥ विनय० ३ ॥
स्वस्वभावं मद्यमुदितो, भुवि विलुप्य विचेष्टते ।
दृश्यतां परभावघटनात्, पतति विलुठति जृम्भते ॥ विनय० ४ ॥
पश्य काञ्चनमितरपुद्गलमिलितमञ्चति कां दशाम् ।
केवलस्य तु तस्य रूपं विदितमेव भवादृशाम् ॥ विनय० ५ ॥
एवमात्मनि कर्मवशतो, भवति रूपमनेकधा ।
कर्ममलरहिते तु भगवति भासते काञ्चनविधा ॥ विनय० ६ ॥
ज्ञानदर्शनचरणपर्यवपरिवृतः परमेश्वरः ।
एक एवानुभवसदने, स रमतामविनश्वरः ॥ विनय० ७ ॥
रुचिरसमतामृतरसं क्षणमुदितमास्वादय मुदा ।
विनय ! विषयातीतसुखरसरतिरुदञ्चतु ते सदा ॥ विनय० ८ ॥

---

* આ પદ્યનો રાગ બહુ પ્રચલિત છે 'હો સુણ આતમા ! મત પડ મોહપિ જ્ઞ માંહી માયાજાળ રે' એમ જગ ફેર કરવાથી બરાબર લય આવે છે 'રામ રાજા રામ પરજા, ગામ ગોઠ સાહુકાર હે' — એ ચાલુ લય એને બરાબર બંધ બેસે છે

અષ્ટકનો અર્થ—એકત્વભાવના

૧. વિનય! તુ વસ્તુઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બરાબર ચિંતવ ને આ દુનિયામા કોઈ (પણ પ્રાણી)ની પોતાની કોઈ ચીજ છે? એનું પોતાનુ કાઈ છે? અને આવી બુદ્ધિ જેના હૃદયમા થઈ આવે તેને કોઈ જાતના દુ:ખો કે પાપો પ્રકટ થાય ખરાં?

૨. આ સ સારી–શરીરધારી પ્રાણી એકલો (જ) ઉત્પન્ન થાય છે, એ એકલો જ મરણ પામે છે; એ એકલો જ કર્મને બાંધે છે–એકઠાં કરે છે (અને તેવી જ રીતે) તે એકલો જ (એના–કર્મોના) ફળોને પામે છે

૩. જુદા જુદા પ્રકારની મમતાઓથી–ભારે થયેલા પ્રાણીને જેટલો જેટલો પર (વસ્તુઓનો) પરિગ્રહ હોય છે તેટલો દરિયામા મૂકેલા વહાણની ઘટના પ્રમાણે તે નીચો જાય છે–નીચો પડે છે.

૪. દારૂના ઘેનની લહેરમા પડેલો માણસ પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ છોડી દઈને–વીસરી જઈને જમીન પર આળોટીને વિચિત્ર ચેષ્ટા–ચાળાઓ કરે છે તે જુઓ એ પરભાવની ઘટનાથી પડે છે, લોટે છે અને બગાસાં ખાય છે. (પ્રાણી પણ પરભાવ – ઘટનાને લઈને પાતને પામે છે, રખડપાટે ચઢે છે અને તદ્દન શૂન્ય–મનનો–વિચાર વગરનો થઈ જાય છે.)

૫. જો! બીજા પદાર્થો સાથે મેળવણી કરવામા આવેલ સોનાની કેવી દશા થાય છે? અને તે જ્યારે તદ્દન ચોખ્ખુ હોય ત્યારે તેનું રૂપ કેવુ હોય છે એ તો તમારા જેવાના જાણવામા છે જ.

૬. એ જ પ્રમાણે આત્મા જ્યારે કર્મને વશ પડે છે ત્યારે તેનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો થાય છે, પણ જ્યારે એ મહાપ્રભુ કર્મ–મળ–રહિત હોય છે–ત્યારે એ શુદ્ધ કાચન – સોના જેવો પ્રકાશ કરે છે

૭. તે પરમેશ્વર (પરમાત્મા) સદા શાશ્વત અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના પર્યાયથી પરિવૃત (ઘેરાયેલા) છે અને તે એક જ છે. એવા પરમાત્મા (મારા) અનુભવ–મંદિરમા રમો

૮. મનોહર સમતા–સુધાનો રસ જે તારામા અચાનક જાગી ઊઠયો છે તેને જરા ક્ષણેકવાર (થોડો વખત–થોડી મિનિટ) અત્યત આનદપૂર્વક ચાખી જો, (જેથી) હે વિનય! વિષયથી અતિ આગળ વધી ગયેલ (વિષયાતીત) સુખના રસમા તને સદાને માટે આનદ–પ્રેમ જાગો અને વધો

નોટ—

૧ નિજમ્ પોતાની, એ કસ્ય ને લાગે છે દુરિત પાપ, દુ ખ ઉદયતિ ઊઠે, થાય, પ્રકટે

૨ તનુમાન્ શરીરધારી અપેક્ષિત વચન છે (વિવેચન જુઓ) એકક એકલો જ અશ્નુતે ખાય છે, ભોગવે છે

૩ યાવાન્ જેટલો વીવધ ભારવાળો યુક્તિ ઘટના, પ્રમાણે તાવદ્ તેટલો અસૌ અઘ. તે નીચે

૪ મદ્યમુદિત દારૂની લહેરમા રાજી થયેલો વિલુપ્ય છુપાવીને, ગુમાવીને પતતિ શ્લેપ (૧) દારૂડીઓ પડે છે, (૨) પ્રાણીનો અધ પાત થાય છે વિલુઠતિ શ્લેપ (૧) દારૂડીઓ લોટે છે, (૨) પ્રાણી ભવોભવમા લોટયો જાય છે

મૂમતિ શ્લેપ (૧) દારૂડીઓ બગાસા ખાય છે, (૨) પ્રાણી શૂન્ય મનનો થઈ જાય છે

૫ મિલ્લિત ભેળસેળ કરેલુ. પ્રથમ માટી સાથે મળેલુ, પછી ત્રાબુ આદિ ધાતુ નાખેલુ દશાં (અહી) વિરૂપ. પણ કેવલ એના ચોખ્ખા રૂપમા

૬ કર્મમલરહિતે આ સતિસપ્તમીનો પ્રયોગ છે

૭ પર્યવ પર્યાય, પ્રકાર અવિનશ્વર શાશ્વત

૮ રુચિર મનોહર, મધુર અમૃત (રોગને હરી લે તેવુ) અમૃતસુધા ઉદિત આવિર્ભાવને પામેલ, જાગૃત થયેલ ક્ષણમ્ જરા વખત એનો સબધ 'આસ્વાદય' સાથે છે આસ્વાદય આ એટલે જરા ચાખ, જરા ચાટી જો

મુદા (નવીન પ્રાપ્તિનો) ઉત્સાહ–આનદપૂર્વક વિષયાતીત વિષયથી આગળ વધેલુ, વિષયસુખોથી વધારે એને ભૂલાવી દે તેવુ રતિ પ્રીતિ ઉદમ્બતુ વૃદ્ધિ પામે, જાગે,

પરિચય

એકત્વભાવના

(ક્ર ૧.) ભાવનાની વિચારણાને અંગે એક હકીકત શરૂઆતમા ચોખ્ખી કરવી ઉચિત જણાય છે એમા પુનરાવર્તન જરૂર આવવાનુ જ છે. એનું કારણ એ છે કે એ પ્રત્યેક ભાવનાનો વિષય પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે. અનિત્યભાવનાના વિચારો સંસારભાવનામાં જરૂર આવે, કારણ કે અનિત્યભાવનામા સાસારિક સબંધો અને વસ્તુની જ અનિત્યતા બતાવવાની હોય છે. એ જ પ્રમાણે એકત્વ અને અન્યત્વભાવના આત્માને અંગે એક જ જાતનો પણ સહજ તફાવતવાળો પ્રસંગ વ્યક્ત કરનાર છે આ ભાવનામા આત્માની એકતા ભાવવાની છે, કારણ કે તેના સિવાય સર્વ સબંધો અને વસ્તુઓ અન્ય છે. તે જ આત્માને પદાર્થોનું અનિત્યપણુ ચિંતવવાનું છે. આ રીતે વિચાર અને વિષયોનુ પુનરાવર્તન અનિવાર્ય છે. બનતા સુધી તે દૂર કરવા પ્રયત્ન થયો છે, છતાં વૈરાગ્ય, ઉપદેશ અને આયુર્વેદ (દવા-ઉપચાર)મા પુનરાવર્તન દોષ ગણાતો નથી એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે. એકત્વભાવનામાં કેંદ્રસ્થ વિચાર એ છે કે આ પ્રાણી આત્માની નજરે એકલો જ છે, સ્વતંત્ર છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે અને પોતાના કૃત્યોનો સ્વતંત્ર કર્તા, હર્તા અને ભોકતા છે. એ ભાવનાને અંગે પ્રાપ્ત થતી વિચારણામા હવે ઊતરી જઈએ

સોનુ જ્યારે ખાણમા હોય છે ત્યારે તે માટી સાથે મળેલું હોય છે, છતાં તે વખતે પણ એનામા શુદ્ધ કંચનત્વ તો જરૂર રહેલું છે અને છતા એ સ્થિતિમા કોઈ એને જુએ તો એ સોનુ છે એમ માનવાની પણ ના પાડે.

આત્માની પણ એ જ દશા છે. એની શુદ્ધ કરેલી-થયેલી દશામા એ કચરા-મેલ વગરનો છે, જાતે તદ્દન શુદ્ધ છે અને અનેક વિશિષ્ટ ગુણોથી ભરેલો છે. જેમ સોનાનુ કંચનત્વ ખાણમા હોય ત્યારે માટીથી ઘેરાઈ ગયેલુ હોય છે તેમ છતા તે તેનામા છે. તેવી જ રીતે આત્મા ગમે તેટલો ખરડાયલો હોય છતા તે વખતે પણ તેના અંતરમા-તેનામાં શુદ્ધ આત્મભાવ જરૂર રહેલો છે તે ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે

આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તે તો સાબિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી મૃત દેહમા પાચે ઇંદ્રિયો હોય છતા તે તદ્દન હાલ્યાચાલ્યા વગર પડી રહે છે, એને જે અંદરથી ચલાવનાર હતો તે નીકળી ગયો છે 'આ મારુ શરીર છે' એમ કહેવાથી શરીર જ્ઞેય થાય છે અને જ્ઞેય કરતા જ્ઞાતા જુદો હોવો જ જોઈએ જ્ઞાતા અને જ્ઞેય કદી એક હોઈ શકતા નથી. આવો આત્મા સંસારમા રહી સારા-બરાબ કર્મો કરે છે, તેના સંસ્કારો પોતાની આસપાસ એકઠા કરતો જાય છે. તેને કર્મ કહેવામા આવે છે એ કર્મથી આવૃત હોય ત્યારે સોના અને માટીના સંબંધ જેવો તેનો સબંધ થઈ જાય છે. અહી યાદ રાખવાની બે હકીકત છે સોનું અને

માટી જુદા હોવા છતા બન્ને સાથે હોય ત્યારે વિરૂપ આકાર સોનાને જરૂર મળે છે, એ એક વાત થઈ અને બીજી વાત એ છે કે તે વખતે પણ સત્તાગતે સોનામા સોનાપણું જરૂર છે, એ સોનાપણુ પ્રકટ કરવાના સર્વ પ્રયાસ છે. આત્મા માટે પણ તેમ જ છે. એ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એટલે આત્માની મિથ્યા વાસનાઓ જાય છે, રખડપટ્ટો જાય છે, ઉપાધિઓ જાય છે અને એ સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપે શુદ્ધ કાયન જેવો પ્રકટ થાય છે આ એકત્વભાવનામા આપણે આત્માને આ બન્ને પ્રકારની પરિસ્થિતિમા જોશુ અને તેનો સાચો આકાર કયો છે? તેનું સાચુ સ્થાન કયા છે? અને અત્યારે તેની કેવી વિકૃત દશા થઈ ગઈ છે?—એ વાત બતાવીને એની સાચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ પણ આડકતરી રીતે ધ્યાન આપશુ.

આત્મા કર્મથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે એ બહુ વિચિત્ર પ્રકારના આકારો ધારણ કરે છે. સોનુ ખાણુમાથી નીકળે ત્યારે જોયું હોય તો એ તદ્દન માટી જ લાગે, એને લોકભાષામા 'તેજમતુરી[1]' કહે છે. તે વખતે તો કોઈ બરો પરીક્ષક હોય તે જ તેને સોનુ જાણે, બાકી અન્ય તો એને માટી જ કહે આત્માની પણ એ જ દશા વર્તે છે એ સસારમા ભટકતો હોય અને નવા નવા વેશ ધારણ કરતો હોય ત્યારે એ અનત ગુણોનો ધણી હશે એમ તો માત્ર પરીક્ષક હોય તે જ કહી શકે છે બાકી સામાન્ય રીતે તો તેની એવી દશા થઈ ગઈ હોય છે કે કેટલાક તો એના ગુણોની વાત તો શું, પણ એનુ 'આત્મત્વ' પણ સ્વીકારવા ના પાડે છે. હલકી વસ્તુનો સબધ જ આવો હોય છે એ એના સસર્ગમા આવનારને એવો તો ફેરવી નાખે છે કે એના મૂળ સ્વરૂપને પણ ભુલાવી દે છે અને એનુ વ્યક્તિત્વ લગભગ ખલાસ કરી નાખે છે. પૃથ્વી વગેરેમાં જોઈ લ્યો

પણ એ સર્વની વચ્ચે આત્મા અત્યારે આવી પડેલો છે એના અસલ સ્વરૂપે એનામા જે ગુણો હોય છે તે એનો મૂળ સ્વભાવ છે (સોનુ સો ટચનું હોય ત્યારે એનામાં સુવર્ણત્વ, પીળો રગ, મૃદુતા, સ્વચ્છતા, પ્રકાશમયતા, ચિક્કટતા વગેરે હોય છે) એ જ્યારે પરવસ્તુ સાથે મળેલો હોય ત્યારે એના અનેક વિકારી પ્રાદુર્ભાવો થાય છે, તેને 'વિભાવો' કહેવામા આવે છે આત્માના સહજભાવી ધર્મો એની સાથે હમેશા રહેનારા હોય છે તેને 'ગુણ' કહેવામા આવે છે અને પરવસ્તુના સબધથી એના વિકારવાળા આવિર્ભાવો થાય છે, તેને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે. ગુણ ફરતા નથી, પણ દબાઈ—આવરાઈ—કચરાઈ જાય છે, પરંતુ એનામા પ્રકટ થવાની બારે સત્તા છે. પર્યાયો નિરતર ફર્યા જ કરે છે અને પ્રાદુર્ભાવને માટે પરવસ્તુઓ—બહારની વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે

ગુણ અને પર્યાયની આ હકીકત ધ્યાનમા રહેશે તો આખા સસારનો ગૂચવાઈ જતો કોયડો એકદમ ખુલ્લો થઈ જશે. અનત શક્તિવાળા સિદ્ધથી વધારે સામર્થ્યવાળો આત્મા અત્યારે પાજરામા પડી ગયો છે અને તેથી તેની શક્તિ સર્વ કુઠિત થઈ ગઈ છે, પણ અદર શક્તિ ભરેલી છે એને એની શક્તિનુ ભાન થવુ જોઈએ અને એ શક્તિ પ્રકટ કરવાના રસ્તા

---

૧ તેજમતુરી એ એક જાતની માટી છે, તેનુ અમુક પ્રયોગ વડે સુવર્ણ બની શકે છે.

છે, એ એને જણાવવું જોઇએ. વિકૃત દશામા તો તે તદ્દન પરાધીન થઇ ગયેા છે અને જન્મથી પાંજરે પડેલેા હેાવાને કારણે એણે આકાશની સ્વતંત્ર હવા પાંજરે પડેલા પંખીની પેઠે ખાધી નથી. આ સર્વ બતાવવા માટે એકત્વભાવના છે. એ ભાવના વિચારતા એ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખી જાય તો પછી એને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો એ પોતે શોધી શકે તેમ છે. આપણે આ એકત્વભાવ વિચારીએ. વિચારનાર એ પોતે છે, પણ એની દશા ઘણે અંશે પરાધીન થયેલી છે. એણે દારૂ પીધેા છે અથવા એને કેાઇએ દારૂ પાયેા છે આવી ચૂચવણવાળી સ્થિતિમા એ મૂળ સ્વરૂપે કેાણ છે અને આજુબાજુ નિંદણ (નકામા છેાડવા) કેટલું વ્યાપી ગયુ છે અને એના પર કચરેા કેટલેા ચઢી ગયેા છે તે સર્વનુ કાઇક પૃથક્કરણ અને બનતુ પર્યાલેાચન કરીએ.

મૂળ સ્વરૂપે જોઇએ તો પ્રત્યેક આત્મા એકસરખા છે એ તદ્દન સ્વતંત્ર સ્વાધીન વ્યક્તિ છે. અનુભવ કરવાથી, વિચાર કરવાથી, ચર્ચા કરવાથી અને એને બરાબર સમજવાથી એ તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એમ જણાઈ આવે તેમ છે.

પ્રત્યેક આત્માનુ વ્યક્તિત્વ બાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે એની મૂળ કે વિકારવાળી દશામા તેનુ વ્યક્તિત્વ કદી જતુ રહેતુ નથી અને મેાક્ષમા સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થઈ જાય ત્યા પણ એનુ વ્યક્તિત્વ રહે છે. તેથી આત્મા એક જ છે એમ ભાર મૂકીને અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રત્યેક આત્માને લાગુ પડે છે આખા વિશ્વનેા એક આત્મા છે એ વાત ન્યાયની કેાઈ પણ કેાટિથી બંધબેસતી નથી, પરંતુ એ બાબતમા ચર્ચા કરવા જતા વિષયાંતર થઈ જાય તેથી વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી આગળ વધીએ.

એ આત્મા પોતે જ ભગવાન્ છે–પ્રભુ છે–માલિક છે–સર્વસત્તાધિકારી છે અને તદ્દન સ્વાધીન છે એની વિકૃત દશામા એ પોતાનાં કર્મોનેા કરનાર અને તેનેા ભેાક્તા હેાઇને તે કુલ માલિક છે અને એની મૂળ દશામા અનંત ગુણેાનેા અધિકારી હેાઈ આદર્શની નજરે પ્રભુ છે. ભગ શબ્દના અનેક અર્થ છે પણ ટૂંકામા કહીએ તેા એ સર્વશક્તિમાન છે.

એ આત્મા જ્ઞાનદર્શનના તરંગેામાં વિલાસ કરનાર છે જ્ઞાન એટલે વસ્તુનેા વિશેષ બેાધ દર્શન એટલે સામાન્ય બેાધ આ માણસ છે એમ બેાધ થાય–જણાય તે દર્શન[1] કહેવાય. તે દેવદત્ત છે, અમુક નગરનેા રહેનાર છે વગેરે વિશેષ બેાધ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે આ જ્ઞાન અને દર્શન આત્માના મૂળ ગુણેા છે, એના સહભાવી ધર્મો છે માત્ર એનાં પર આવરણ આવી ગયેલ હેાઈ એનેા બેાધ ઓછેા થયેલ છે. દીવા ફરતુ કપડું રાખીએ તેા પ્રકાશ ઓછેા થાય, પણ અંદર પ્રકાશ તો છે જ એ રીતે જ્ઞાન–દર્શન અંદર મૂળ સ્વભાવે એનામા ભરેલા છે અને એના તરંગેામાં વિલાસ કરવેા એટલે કે દેખવુ અને જાણવુ એ એનેા બાસ ગુણ છે, એ એનું લક્ષણ છે અને સર્વકાળે સર્વદા એ એની સાથે રહેનાર ધર્મ હેાઈ એ એના તરંગમા સર્વદા ઓછેા–વધતેા ઝાલતેા જ હેાય છે.

---

૧ દર્શનમા આ કરતાં પણ અવ્યક્ત બેાધ થાય છે

આવો આત્મા છે એ એકલો જ છે. (વ્યક્તિત્વવાળો છે.) એ પોતાની જાતનો માલિક છે અને એ જ્ઞાન-દર્શનના તરંગોમાં વિહાર કરનારો છે. એની અસલ સ્થિતિમા એ સર્વ વસ્તુ, સર્વ ભાવો અને સર્વ હકીકતને દેખનાર અને જાણનાર છે. આત્મા એના અસલ સ્વરૂપમા આવો છે ભગવાન એ પોતે છે, એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે એને પોતાની સાચી સ્થિતિ હજુ પ્રાપ્ત કરવાની છે, પણ એ એની પોતાની સ્થિતિ હોઈ જે જેનુ હોય અથવા પ્રયાસસિદ્ધ હોય તે તેનું જ કહેવાય એ અપેક્ષાએ એને પોતાને જ ભગવાન કહેવામા આવ્યો છે. એ એનુ ભગવાનપણુ એના ધ્યાનમા રહે તે ખાતર તે કોઇ ભગવાનને આદર્શ તરીકે નમતો હોય તો તેને આ એના પ્રયાસપ્રાપ્તવ્ય મૂળ ગુણ સાથે વિરોધ આવતો નથી વાત એ છે કે એ પોતે જ ભગવાન છે અને મહેનત કરે તો પ્રત્યય (ભગવાન) થઈ શકે તેમ છે.

ત્યારે અત્યારે તો એ રગદોળાય છે રખડે છે. ચક્કરમાં પડી ગયેલ છે અને કયાનો કયા ઊંડો ઊતરી ગયો છે એ સર્વ શુ ? અને એનો ખુલાસો શો ? એનો જવાબ આપતા સુજ્ઞ વિચારકો કહે છે કે જ્ઞાન-દર્શનના તરંગમાં વિલાસ કરનાર આત્માને તો જ્ઞાન-દર્શનની જ વાતો હોય, તેને બદલે અત્યારે શુ થઈ ગયુ છે ?

આપણે સંસારભાવનામા અનેક પ્રસંગો જોયા તે પ્રમાણે આ પ્રાણી અનેક નાટકો કર્યા જ કરે છે. જે જેલમા પરિચયના આ અક્ષરો લખાયા છે ત્યા આખા ઇલાકાના ભયંકર ગુન્હેગારોને રાખવામા આવે છે. ૨૫ વર્ષ તેમ જ ૧૮ વર્ષની કેદવાળા, પાંચ સાત વખત જેલમા આવેલા અનેક છે અને જો કે અમને તેમનાથી અલગ રાખવામાં આવેલ છે છતાં, તેમની જે વાતો સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રસંગોપાત્ત જાણી તે પરથી મનુષ્યો કેટલા પાપમાં ઊતરી જાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો ખૂન, છેતરપિંડી, બળાત્કાર, વિશ્વાસઘાત, ચોરી અને તેવા બીજા અનેક ગુન્હાઓ કરાય છે અને તે કરનારને પણ આત્મા છે !

તેનો આત્મા – તે પ્રત્યેકનો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે. ત્યારે આ સર્વ રમતો દેખાય છે તે શી ? આવી કયાથી ? એનો જવાબ એક જ છે અને તે ચોથી તથા પાચમી ભાવનામાથી શોધી લેવાનો છે. આત્મા પોતે તો એકલો જ છે, એક જ છે, જ્ઞાન-દર્શનના તરંગમાં રમનાર છે, અને જાતે પોતે પ્રભુ છે, મહાન્ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે

તદુપરાત જે સર્વ દેખાય છે, જે આખી રમત મંડાયેલી છે અને જેના બંધનથી બંધાઈ આખી રમત માંડેલી દેખાય છે તે ખાલી મમત્વ છે, ખોટી મમતા છે, વિના કારણ છાતી ઉપર ધળગાડેલ પથ્થર જેવી એ વાત છે

સચેતન-અચેતન કુલ પદાર્થો અને ભાવો આત્મા સિવાયના હોઈ તે મમતામાથી જાગે છે એ સર્વની પાછળ મમતા બેઠેલી છે અને એ સર્વને પ્રેરનારી એ જ રાક્ષસી છે. એ સર્વ મમત્વ ખાલી કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણીને પોતાને વશ કરી લે છે અને વશ કરીને

ન અટકતાં આત્માને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે, ખ્હાવરો બનાવી દે છે, લગભગ ગાંડા જેવો બનાવી દે છે

કલ્પના કેટલું કામ કરે છે તે જાણવા જેવું છે આપણા સ્નેહીઓનો પત્ર ન આવે ત્યાં કેટલી કલ્પના ઊભી કરી દઈએ છીએ ? કલ્પનાના ચિત્રોનો અનુભવ જેલમાં ખૂબ થાય છે, કારણ કે B કલાસમા એક મહિને એક પત્ર અહી મળે છે વાત એ છે કે આપણે કલ્પના કરી આખો સંસાર ઊભો કરીએ છીએ અને પછી તેમા ગૂંચવાઈ–અટવાઈ જઈએ છીએ અને એ જ મમતા આત્માને તદ્દન ખ્હાવરો બનાવી મૂકે છે એ (આત્મા) પછી શું કરે છે અને શાને સારુ કરે છે એ સર્વ વીસરી જાય છે અને નકામા આટા મારે છે, અર્થ વગરની ખટપટો કરે છે, પરિણામ વગરની દૂર દેશીઓ કરે છે અને ઠેકાણા વગરની યોજનાઓ ઘડે છે, દુનિયામા વહેવાર કે ડહાપણવાળો ગણાવા માટે ખોટું ડોળાણ કરે છે

એને મોહરાજા સાથે એવો તો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે કે તે પોતાનુ ન હોય તેને પોતાનું માની, અનિત્યમા નિત્યપણાની બુદ્ધિ કરી પાસા ખેલ્યો જાય છે. જીતે તો વધતો જાય છે અને હારે તો બેવડુ ખેલે છે અને એમ ને એમ તણાતો જ જાય છે. જેને વેદાંતીઓ 'માયાવાદ' કહે છે તે માન્યતાથી ઊભી કરેલ સૃષ્ટિ છે એ માયા એ જ મમતા છે એમ એક રીતે કહી શકાય મમતા એ કર્મજન્ય, વિકૃત, અધ પાત કરનારી આત્માની વિકારદશામા પરભાવ સાથેના સંબંધને લઈ ને થયેલી દશા છે અને એને બરાબર ઓળખતા આત્માની વિભાવદશા અને ત્યાના તેના દૃશ્યો બરાબર દેખાય તેમ છે. એ આવી મમતાને લઇને કલ્પનાઓ કરે છે અને નકામો આકુળવ્યાકુળ થઈ ભટકયા કરે છે, કદી ઠરીને ઠામ બેસતો નથી એ એની મૂળ દશા નથી, પણ બાલી મમતા છે અને કર્મસંબંધથી થયેલી વિકારદશા છે. પરાધીન થયેલ, વ્યાકુળ થઈ ગયેલા આત્માને આ કલ્પનાથી ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિ બંધનમા પાડે છે, પણ એ એનો મૂળ સ્વભાવ નથી એ કર્મના સંબંધથી પોતાને ભૂલી ગયો છે અને ખોટા નામે ઓળખાય છે તે કેમ થાય છે તે જુઓ.

(ખ ૨.) આત્મા બરોબર અત્યારે કલ્પનાની જાળમા ગૂંચવાઈ ગયો છે, એને મોહરાજાએ એવો તો નશો કરાવ્યો છે કે એ રાગને વશ પડી પાછે ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ઼ ઢળી જાય છે, એ પોતાનુ પ્રભુત્વ વીસરી જાય છે અને પરભાવમાં પડી જઈ પોતાની જાતને ખોઈ બેસે છે અથવા ગૂંચવી નાખે છે.

આત્માથી વ્યતિરિક્ત સર્વ પરભાવ છે, છતાં આ પ્રાણી શરીરને, ઘરને, પુત્ર–સ્ત્રી વગેરે સંબંધીને, કામધંધાને પોતાના માને છે, ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવવા એ પોતાનો વિલાસ માને છે, પરિગ્રહ એકઠો કરવો એ પોતાની હકીકત માને છે, અભિમાન કરવામા સ્વમાન સમજે છે, ક્રોધ કરવામાં ગૃહસ્થાઈ ગણે છે, કપટ–દંભ કરવામા ચાતુર્ય માને છે, ઠઠ્ઠા–મશ્કરી કરવામા આનંદ માને છે અને એવી રીતે એ અનેક પ્રકારના પરભાવમા લલચાઈ જાય છે.

આ પરભાવની લાલસા–સ્પૃહા એટલી આકરી હોય છે કે એમાં પ્રાણી લપસી પડે છે અને તેને લઈને પોતાની વસ્તુ કઈ છે તેનુ જ્ઞાન વિસારી મહા અજ્ઞાનદશાને પામી ન કરવાનુ કરી બેસે છે, ન બોલવાનુ બોલે છે અને ન વિચારવાનુ વિચારે છે.

આવી સ્થિતિમાં અજ્ઞાનદશામા પડેલો તે જાણકાર છતા અબુધ–મૂર્ખ બનેલો પરભાવ-દશામાં આથડતો આત્મા વિપર્યના આવેશમા પારકી વસ્તુમાં પોતાપણાનો – તે વસ્તુ આદિ પોતાની હોવાનો – આરોપ કરે છે અને પછી તેની સાથે એવો ઓતપ્રોત થઇ જાય છે કે જેથી તે પરસ્વતુમય જ હોય તેવો દેખાય છે. એનો શરીર સાથેનો સબધ અને એનાં સુખદુ ખ વખતે તેનાં મનમાં થતી સ્થિતિ, એ પરભાવમા કેટલો રમણ કરે છે તે બતાવી આપે છે. આ સર્વ બાબત પરવસ્તુમા પોતાપણાની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મમત્વબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પના સિવાય બીજુ કાઈ નથી. આની આખી માન્યતા તદ્દન ખોટા પાયા પર –પરવશતાથી થયેલી છે અને તેવી કલ્પના તેને હોવાથી તે ખરેખર અબુધ જ છે એને આત્મ-ભાન નથી તેથી તે ગમે તેટલુ જાણતો હોય તો પણ અજ્ઞ જ છે

(ગ ૩.) દુનિયાદારી સમજનાર સમજુ માણસ પારકી સ્ત્રીને અ ગે તે પોતાની છે એવો વિચાર કરે તે પણ વિપત્તિ માટે થાય છે. પરસ્ત્રી સાથેનો સબધ તો અનેક ઉપાધિ લાવે છે, એના પતિ કે અન્ય સગાઓ સાથે વૈર થાય છે અને રાજ્યદંડ–સજા થાય છે. પણ આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો એ પણ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓનુ કારણ બને છે. પરસ્ત્રીના વિચારમા પડ્યો એટલે એને મનની શાંતિ રહેતી નથી, એને અનેક કાવાદાવા કરવા પડે છે અને પછી માનસિક પાપની હદ રહેતી નથી. પરદારાલપટ માણસનુ મન સ્થિર રહેતું નથી, એની એક પણ યોજના સાગોપાંગ હોતી નથી અને પાર ઊતરવાના માર્ગોથી એ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે એક આપત્તિ અનેક ઉપાધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે અને પ્રાણીને એની ભૂમિકા પરથી નીચે ઉતારી મૂકી એને ભ્રષ્ટ કરે છે ગગા સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ પછી કેટલી નીચે ઊતરી એનુ દૃષ્ટાત જાણીતુ છે (એ સબધમા ભર્તૃહરિનો શ્લોક જાણીતો છે.)

આવી રીતે પરભાવમા મમત્વ કરવુ–પરવસ્તુને પોતાની માનવી, પરભાવમા સ્વાત્મબુદ્ધિ કરવી એ અનેક પ્રકારની પીડા અને ભયને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. જ્યા પોતાનુ કાંઈ નથી, રહેવાનુ નથી, સાથે આવવાનુ નથી, તેને પોતાના માની તેની ખાતર મમત્વબુદ્ધિએ અધ પાત થાય ત્યારે પછી તેના પરિણામો જરૂર ચાખવા પડે તેમા કાઈ નવાઈ જેવુ નથી. આ આખો સંસાર મમત્વ ઉપર મંડાયેલો છે અને એ મમત્વ પરવસ્તુઓમા છે એટલે એ સબધ અનેક પ્રકારની પીડાનુ કારણ થાય તે તેનુ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને ભયોને માટે તો પછી સવાલ જ શો રહે ? એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણી દરિયાપાર જાય છે, મૂર્ખની ખુશામત કરે છે, સાચુ–ખોટુ કરે છે અને પછી પરિણામે કેવા કેવા દુ ખો સહે છે તે હવે નવુ જણાવવાનુ રહેતું નથી. અને ભય તો પરભાવમા ભરેલો જ છે એક વસ્તુ લેવા જતા અને

પછી એને માટે યોજનાઓ ઘડતા અને તેનો અમલ કરતા પ્રાણી કેટલો પરવશ બની જાય છે અને કેવા ભોગમો ખેડે છે તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે

આવી રીતે મમત્વભાવ વિવિધ પ્રકારની પીડા અને દુઃખ કરનાર અને તેને વહોરનાર–લાવી આપનાર હોઈ પરભાવને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે આત્માને એના મૂળ સ્વરૂપે એની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી એ તો પારકાને વશ પડી પોતાની જાતને ભૂલી જઈ નકામો ફસાય છે અને હાથે કરીને ઉપાધિ અને ભયને નોતરા આપે છે. પરભાવરમણતાની આ સ્થિતિ છે! અને આ પ્રાણી અત્યારે તો તેને આંગણે ઊભો છે અને તેમા એવો લુબ્ધ થઈ ગયો છે કે એ પોતાની જાતને ઓળખે છે કે નહિ એ પણ વિવાદગ્રસ્ત સવાલ થઈ પડેલ છે.

સમજુ હોવા છતા આવી રીતે પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગયેલા અને એ રીતે માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા આત્માને હવે જરા પ્રેમપૂર્વક સમજાવે છે, તેની પાસે ખોળો પાથરી તેને માર્ગ પર આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આ વિજ્ઞપ્તિ કરનાર કોણ? અને કોની પાસે કરે છે?–એ શોધી કાઢવામા આવે તો આત્માનો એકત્વભાવ સમજાય એ કાર્ય આપણે વિચારકની બુદ્ધિ–શક્તિ પર છોડશુ

(ઘ ૪.) અત્યારે હે ચેતન! તને ઘણી સગવડો મળી છે મનુષ્યભવ અત્યંત મુશ્કેલીએ મળે છે તે તો જાણીતી વાત છે, પણ આત્મસન્મુખ બુદ્ધિ, સદ્વિચારસામગ્રી, શુદ્ધ–સાચા તત્ત્વની ઓળખાણ વગેરે સગવડો મળવી તે તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. નીરોગી શરીર, રીતસરની ધનસંપત્તિ, વડીલવર્ગની શિરછત્રતા, પુત્રોની વિપુલતા, અભ્યાસની સગવડ, પૃથક્કરણ કરવાની સમુચિત આવડત વગેરે વગેરે અનેક સગવડો તને મળી છે. બાસ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને બતાવે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનમા ચંચુપ્રવેશ કરવાને સગવડ પણ તને મળી છે. તે 'ગુરુચરણ સેવ્યાં છે' તને વડીલો આત્મસાધન કરી લેવા સતત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે આ સર્વ સગવડો મળી છે તો તેનો બરાબર લાભ લે આમ હતાશ થઈને ખોટા ડોળાણો શા માટે કરી રહ્યો છે? તારી વિચારણા અન્ય માટે છે કે તારે માટે છે? ઉપર ઉપરની વાતો છે કે હૃદયને સ્પર્શેલી કર્તવ્યપરાયણ માન્યતા છે? આનો વિચાર કર અને કાંઈક વ્યવહારુ પરિણામ બતાવ.

જો! તારી આસપાસ પરભાવરમણતાનો કાળો પડદો ફરી વળ્યો છે, એ પડદાએ તને ઘેરી લીધો છે અને તુ બરોબર તેને વશ પડી ગયો છે આ પડદાને ચીરી નાખ, આ પરભાવ-રમણતાને ફેંકી દે, આ પરભાવરૂપ અજ્ઞાનને દૂર કર. અત્યારે તુ જેમા રાચી રહ્યો છે, જેમાં મોજ માણે છે. જેની ખાતર મૂઝાય છે તે સર્વ પરભાવ છે તે સર્વને અત્યારે જરા છોડી દે. કૃપા કરીને એ બાહ્યભાવ, બહિરાત્મભાવને દૂર કર અને એ તારા નથી, એને તારી સાથે ચિરકાળ સંબંધ નથી, એનાથી તને કોઈ જાતનો લાભ નથી એમ બરાબર માન અને માન્યતા પ્રમાણે કામ કર અત્યારે કર્મપરિણામ–રાજા તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે અને તને ખૂબ અનુકૂળ સંયોગોમા મૂકયો છે તે તકનો પૂરતો લાભ લે અને આ પરભાવના વિલાસને છોડી દે.

છેવટે થોડા વખત માટે તો પરભાવરમણતાને દૂર કર, જેથી આ મનુષ્યભવમા ચદનના વૃક્ષમાંથી નીકળતા શીતળ પવનની લહરીનો રસ તને જરા સ્પર્શે એ ચદનવૃક્ષ તે **આત્મવિચાર** છે આત્મવિચારમા પ્રાણી પડે ત્યારે એને એવી શાતિ થઈ જાય છે કે જેવી શાતિ સુખડના વૃક્ષોનો સ્પર્શ કરીને વહેતા પવનની શીતળ લહરીના સ્પર્શ વખતે થાય છે મમત્વ કે પરભાવની રમણતા ગરમી લાવે છે. તમે ક્રોધ કે લોભ કરી જુઓ, આખ લાલ થઈ જશે, છાતી થડક થડક થશે જ્યારે આત્મવિચારણા થશે ત્યારે અદર અને બહાર સાચી શાતિ જામશે, ઉપર જણાવી તેવી શાતિ થશે.

હિમાલય પર્વત પર ચદનના ઝાડ પરથી પવનની જે શીતળ લહેર આવે છે એનુ વર્ણન કરવુ અશકય છે માથુ દુ:ખે તો ચદનના જરા લેપથી શાતિ થાય છે તો પછી જ્યા ચદનના મોટા ઝાડોને સ્પર્શી પવનના તરગો આવે તેનો સ્પર્શ કેવો સુદર હોય ? તેની સાધારણ કલ્પના કરવી હોય તો પારસીની અગિયારી નજીક સુખડની દુકાન પાસેથી જરા પસાર થઈ જવુ. આ ભવ્ય શાતિ તને જરા સ્પર્શી જાય–એક ક્ષણવાર પણ તને મળી જાય એટલું એક વાર હાલ થવા દે.

એક ક્ષણવારની આ માગણી હેતુસરની છે એક વાર આ આત્મવિચારના રસનો શોખ આને લાગ્યો તો પછી એને કાઈ કહેવાની જરૂર પડે તેમ નથી. જેમ દારૂનો શોખીન પીઠુ શોધી કાઢે છે અને કીડી મીઠાઈ શોધી કાઢે છે તેમ એ ચદનની સુગધીમા રસ પડયા પછી જ્યાથી તે મળશે ત્યાથી શોધી કાઢશે, શોધવાના માર્ગો મેળવશે અને મેળવીને ગમે તે અગવડે ત્યા પહોચશે

આત્મવિચારણામા આત્માનુ અસગીપણુ, જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમયપણુ, એકત્વ, અવિનાશિત્વ વગેરે આત્મિક સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને આનુષગિક બાબત તરીકે અનાત્મ વસ્તુ–પરભાવોની વિચારણા થાય છે – પ્રથમની ઉપાદેયરૂપે અને બીજીની હેયરૂપે થાય છે. પણ એક વાર ચેતનને ભાવી જુઓ, એનામા ઊતરી જાઓ, એનામા તન્મય થઈ જાઓ, અદર ઊતરી જાઓ, એનુ જ ચિતવન કરો જાણે આપણે સર્વથી અસગ–અલિપ્ત હોઈ દૂર અથવા ઉપર બડા છીએ અને આખો તમાસો જોઈએ છીએ એવો અનુભવ કરો, ખૂબ મજા આવશે, પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલ શાતિ થશે અને ચદનવાતની ઊર્મિઓ અદર ઊછળશે એ રસ ક્ષણવાર અનુભવાશે, જરા સ્પર્શીને ચાલ્યો જશે તો પણ જીવન ધન્ય થઈ જશે અને પછી શુ કરવું તે અત્ર જણાવવાની જરૂર નથી તમારો ચેતનરામ તેને શોધી લેશે અને તેનો પ્રયાસ હશે તો તે તેને મળી આવશે એક વાત ધ્યાનમા રાખશો કે આવો અવસર ફરીફરીને વારવાર નહિ મળે. અત્યારે મળેલી અનુકૂળતાઓ બહુ ભારે છે અને મોઘેરા મૂલ્યની છે, એનુ એવુ મૂલ્ય આપવાની તમારી પાસે તાકાત સર્વદા હોતી નથી, રહેતી નથી, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખશો.

(ક ૫) એટલા માટે હે ચેતન! તું સર્વ આળપંપાળ મૂકી દે, તારા નિજસ્વભાવમાં મગ્ન થઈ જા અને તારી એકતા, જેનુ વર્ણન નીચેના અષ્ટકમા કરવામા આવશે તેની ભાવના કર, તેનો વારવાર વિચાર કર અને તે વિચારણામાં તન્મય થઈ જા. એ એકતાનો વિચાર સમતા સાથે કર. સમતા વગરની એકતા તો તને મૂઝવી નાખશે, તને ગભરાવી મૂકશે, તને બાપડો-બિચારો બનાવી દેશે સમતા એટલે સમભાવ, અખંડ શાંતિ, આત્મસ્વરૂપ સાથે એકરૂપતુલ્યતા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આરાધનાના સ્તવનમા કહ્યુ છે કે—

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.
ધન ધન તે દિન માહરો.

જમીન કચરાવાળી હોય તેને સાફ કર્યા વગર, ભૂમિકાની શુદ્ધિ કર્યા વગર ગાર કરવામાં આવે અથવા બાવા બળગેલ કાબરચીતરી ભીંતને સાફ કર્યા વગર તે પર ચિત્રામણ કરવામાં આવે તો તે સર્વ નકામુ થાય છે, તેમ સમતા વગર કરેલ સર્વ કરણી કે વિચારણા નિરર્થક થાય છે મનની શાંતિ, વાતાવરણમા શાંતિ, અંતરની વિશુદ્ધિ એ એકત્વભાવનાની વિચારણાને અગે બાસ જરૂરી છે.

એવી રીતે સમતાપૂર્વક એકત્વભાવના ભાવ એટલે તને પરમાનંદપદની સંપત્તિ જરૂર મળશે. તુ થોડા વખતની સંપત્તિના કોડ હવે છોડી દે અને આ પરમાનંદપદના આનંદને મેળવ એ તો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ છે, નિરવધિ આનંદ છે, અનિર્વાચ્ય આનંદ છે, અક્ષય આનંદ છે, અમિશ્ર આનંદ છે નીચેની વાર્તા વિચાર.

અઢળક લક્ષ્મીનો સ્વામી, સેંકડો ગામનો રાજા **નમિ** આજે હેરાન થઈ ગયો છે એના શરીરમા દાહજ્વર ઉપડ્યા છે. આખા શરીરમાથી અંગારા ઊઠે છે. જાણે મહાભય કર અગ્નિની વચ્ચે બેઠો હોય તેમ આખુ શરીર બળુ બળુ થઈ રહ્યુ છે એને પથારીમા ચેન પડતુ નથી. જમણેથી ડાબે પડખે અને ડાબેથી જમણે પડખે પછાડા મારે છે અને હાય-બળતરા કરે છે

તે રાજાને પાચસે સ્ત્રીઓ છે. રાજાના ઉગ્ર દાહજ્વરને શાંત કરવા તત્પર છે. સર્વ સ્ત્રીઓ સુખડના કટકાઓ લઈ તેને ઘસવા લાગી ગઈ છે પાચસે સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યનો આધાર આ એક જીવ પર હતો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોરથી સર્વ કામ કરવા લાગી ગઈ અને જેમ બને તેમ જલ્દી બાવનાચંદનના કચોળા ભરી પતિના શરીર પર લગાડવાનીગો ઠવણ કરવા આતુર બની પણ રાજાની પીડા આકરી હતી, બાવનાચંદનના વિલેપનથી તે શમી નહિ તેનો દાહ વધતો જ ચાલ્યો અને ગરમી વધતી જ ગઈ

માદા માણસને જરા અવાજ થાય તો પણ કટાળો આવે છે. પાચસે સ્ત્રીઓ એક સાથે બાવનાચંદન ઘસે ત્યારે તેના હાથનાં કંકણો (બલોયા, ચૂડીઓ કે બંગડીઓ) કેટલો અવાજ કરે? અને તેમા વળી મારવાડનો પ્રદેશ એટલે ચૂડા મોટા હોય, એનો અવાજ રાજાને અસહ્ય

થઈ પડ્યો. દાહની બળતરામા અવાજના ધમધમાટે વધારો કર્યો દાહની બક્રમમા નમિરાજએ ઘૂમ મારી "આ અવાજ બધ કરો મારુ માથુ ફરી જાય છે. આ સર્વ ઘોઘાટ શો ?"

સ્ત્રીઓ ચતુર હતી તેમણે વધારાના ચૂડા ઉતારી માત્ર એક સૌભાગ્ય–કંકણ રાખ્યું. પાછી ફરી ચદન ઘસવા લાગી ગઈ નમિરાજ બે મિનિટમા પાછા બોલ્યા "અવાજ કેમ બંધ થયો ?" વૃદ્ધ વૈદ્યરાજે જવાબ આપ્યો "આપની પાંચસેં સ્ત્રીઓ આપને લેપ કરવા માટે ભાવનાચદન ઘસતી હતી તેનો એ અવાજ હતો."

નમિરાજ–"ત્યારે શુ ઘસતી બધ પડી ગઈ ?"

વૈદ્યરાજ–"ના મહારાજ ! તે ઘસે છે, પણ તેમણે કકણો સર્વ કાઢી દૂર મૂકયા છે માત્ર **એક** સૌભાગ્યસૂચક કંકણ જ દરેકે રાખ્યુ છે તેથી અવાજ થતો નથી"

નમિરાજ–"અહો ! ત્યારે અનેકનો જ અવાજ છે, **એક**મા જ ખરી શાંતિ છે. મારા માથા ઉપરથી અત્યારે મોટો બોજો ઊતરતો જણાય છે, તે **એક** કકણને જ આભારી છે. ત્યારે મજા તો ખરી '**એક**'મા જ છે. વધારે થાય ત્યા તો બડબડાટ જણાય છે, ત્યારે આ **એક**માં તો આનંદ છે.

આમ બોલતા બોલતા એને **એકતાનુ** ભાન થયુ. થતાંની સાથે એ ઊભો થયો પોતે એકલો છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે જે બડબડાટમાં પોતે પડ્યો છે તે અનેકને લઇને જ છે.

આ વિચારમાં એનો દાહ ચાલ્યો ગયો એ વિચારની અદર ઊતરી ગયો. સમજ્યા તેવા જ રાજેશ્રી ઊઠ્યા અને ઊઠીને મુનિપણુ ધારણ કરી એકતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય છોડ્યુ, વૈભવો છોડ્યા, અલકારો છોડ્યા, સ્ત્રીઓ છોડી અને અને સર્વ છોડી એકતામા લીન થઈ અને પરમાનદ–સ્પદાને પામ્યા એ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા અ ને 'રાજર્ષિ' કહેવાયા. અનિત્યભાવનામા કરકડુનુ દૃષ્ટાંત આવ્યુ હતુ તેવા આ બીજા પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા વિચારકની આ દશા હોય. એ રાજ્ય ભોગવે, પાચસે સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરે, પણ સાચી વાત સમજે એટલે ચાલી નીકળે. પછી ધન્નાની જેમ બેળભરેલુ શરીર હોય તો પણ શુ ? અને ચિલાતીપુત્રની પેઠે હાથમાં મનુષ્યના માથાની બોપરી હોય તો યે શું ? એ તો તજવી ત્યારે એક એક શુ તજવી ? શાલિભદ્રને ધન્નો કહે કે 'ચાલ ! આમ વાતો કર્યે કાંઈ દહાડો વળે ?' આ દશા વિચારકની હોય. હાથમા માથાની બોપરી હોય પણ 'ઉપશમ, વિવેક, સ વર' એટલા શબ્દો સાભળે ત્યાં સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે અને ખૂની માણસ એ જ ભવમા મોક્ષ સાધે છે એ દશા વિચારકની હોય તેટલા માટે જો એક વાર સમતાપૂર્વક ખરો એકત્વભાવ સમજાય તો પછી દશા ફરતા અને પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરતા વખત લાગતો નથી. ત્યારે એ એકત્વભાવના કેમ ભાવવી તેનુ સ્વરૂપ હવે ઘણા સક્ષેપમા વિચારી જઈ એ ઉપોદ્ઘાતમા ઘણી વાત થઈ ગઈ છે તેથી અષ્ટકમા સંક્ષેપ કરી બાકીની વિચારણા વાચકની વિચારશક્તિ પર છોડવી ઠીક લાગે છે

એકત્વભાવના : : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ખૂબ શાંતિથી પૂર્ણ શાંત વાતાવરણમા ગાવા યોગ્ય આ અષ્ટક છે. એની ઢબ બહુ સુંદર છે. વિનય! ચેતન! તુ વસ્તુસ્વરૂપનો બરાબર વિચાર કર. ઉપર ઉપરના ખ્યાલ પડતા મૂકી વસ્તુની આતરરચનાના મૂળ સુધી પહોચી જા તને માલૂમ પડશે કે એ વિચારણામા તેં કદી નહિ કલ્પેલ ભવ્ય સત્યો પડેલા છે, જેનો સ્પર્શ પામ તને શાંત કરી દેશે અને તારી આસપાસ શાંતિનુ સામ્રાજ્ય જમાવી દેશે

આ દુનિયામા તારુ પોતાનુ શુ છે? આ સીધો સવાલ છે. તેનો તું વિચાર કર. જો તુ તારા શરીરને તારુ માનતો હો તો તે તારુ નથી તે આપણે જોઈ ગયા. નથી તારું ઘર, નથી બાગ વાડીવજીફા, નથી તારી સ્ત્રી, નથી તારા છોકરા, નથી તારા ધંધા નથી તારા મિત્રો, નથી તારા સગા. કોઈ તારુ છે? હોય તો કહે અનેક જીવો છે તેમાં તારા કોણ? અનેક ચીજો છે તેમા તારી કઈ? અને કોણ કોનુ? આ સવાલનો જવાબ આપીશ એટલે જણાશે કે આ તો ફોકટના ફસાઈ મર્યા!

આટલો વિચાર આવે એટલે પછી એને કોઈ જાતનું દુ:ખ થાય ખરુ? અથવા એનાથી કોઈ પાપાચરણ બને ખરુ? દુ:ખ કોને લાગે? જ્યાં કિં નિજં–પોતાનુ શું?–એ સવાલ થયો એટલે દુ:ખ શેનુ, કોનુ અને કોને લાગે?

આવો સવાલ જેના મનમા હૃદયસ્પર્શી થાય તેને પાપ કરવાની બુદ્ધિ કદી પણ થાય ખરી? એવા પ્રાણીને રાજમહેલ કે જંગલ સરખુ જ લાગે એને મન જેલ કે મહેલ સરખા જ દેખાય. એને ધનિક કે નિર્ધન અવસ્થા સરખી લાગે. એને માન–અપમાન સર્વ પાર્થિવ લાગે. એને અભિમાન બચ્ચાના ખેલ લાગે. એને આવી ભાવચેષ્ટા બાળકના કરેલા ધૂળના ઘર જેવી લાગે. ટૂંકમા, એને દુ:ખ કે ખેદ લાગે નહિ અને કદાચ દુ:ખ બાહ્ય નજરે દેખાય તો તેને તે મોજમા ભોગવી લે. તેને પણ એ માણે, તેમા પણ આનંદ પામે એને પાર્થિવ કોઈ ચીજ અસર ન કરે એ તો 'નિજ કિં'નો જ વિચાર કરે અને એ વિચારણા દુર્ગતિના ઉદયને દૂર કરવા માટે પૂરતી છે એવો સવાલ જેના મનમા ઊઠે તેની વિચારણા કેવી હોય તે જુઓ:—

૨. આ પ્રાણી એકલો ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તદ્દન એકલો જ હોય છે. તેને જેના પર મોહ હોય તેવા તેના સ્ત્રી–પુત્રાદિ તેની સાથે જન્મતા નથી.

અને જ્યારે યમરાજ એને ઉપાડી જાય છે ત્યારે એ એકલો જ જાય છે. કોઈ એની સાથે મરતુ નથી અને એની ચિતામા એને બદલે અન્ય કોઈ સૂતુ નથી નાનપણમાં કરેલી એક સઝાયમાથી નીચેનુ પદ યાદ રહ્યુ છે તેમા લખ્યુ હતુ કે—

"ડહલી લગે સગી અંગના, શેરીએ લગી સગી માય;
સીમ લગે સાજન ભલો, પછે હંસ એકલો જાય.
જીવ! તારું કુણ મોરા વાલમા."

તે વખતે હંસ એકલો કેમ જતો હશે તેની જે કલ્પના કરેલી તે અત્યારે યાદ આવે છે. શેરી સુધી મા વળાવવા આવે, સ્મશાન સુધી સગાઓ આવે–પણ પછી? અરે! હવે તો સમજ્યા કે એમા પછીનો સવાલ જ નથી હંસ તો કયારનો ઊડી ગયો છે! શુ ભવ્ય કલ્પના છે! પણ વાત એ છે કે હંસ અને એકલો ઊડી જાય છે અને જવાના વાર, તારીખ કે મુહૂર્તને જોતો નથી. એક બીજી સજ્ઝાય **'એક રે દિવસ એવો આવશે'** એમા કરેલું કલ્પનાસ્પર્શી વર્ણન પણ બાળનજરે બહુ થાય છે એમાની **'બોબરી હાંડલી એના કર્મની'** એ વાક્ય હજુ પણ કરુણારસ ઉત્પન્ન કરે છે. કાંઈક વિષયાંતર થાય છે વાત એ છે કે આ પ્રાણી એકલો જાય છે આપણે એકલાને સ્મશાનમા પોઢતા જોઈ આવ્યા છીએ. 'એકલા' જવાનુ છે એ વાતમા જરા પણ શક પડતો નથી, છતા અંદર બાતરી તો છે ને? કદાચ આપણા માટે દુનિયાનો ક્રમ-સિદ્ધ નિયમ ફરી જશે એમ તો નથી લાગતુ ને?

આ પ્રાણી એકલો કર્મ કરે છે અને એના ફળ પોતે જ ભોગવે છે તે પોતાની બાતર કર્મ કરતો હોય કે ગમે તેની બાતર કરતો હોય, પણ સારા કે માઠા આચરણના ફળો તેણે એકલાએ જ ભોગવવાના છે. ધનમા ભાગ પડાવવા ઘણા આવશે, ઉજાણી જમવા સેકડો આવશે, વરઘોડામા સાજનમાજનની શોભામા વધારો કરવા ઘણા આવશે, પણ વરરાજા તો તુ એકલો જ છે અને ઘરસંસાર તો તારે જ ચલાવવાનો છે તુ માનતો હો કે તારી રમતમા ભાગ પડાવનારા તારા પાપના કે પુણ્યના ભાગીદાર થવાનુ કબૂલ કરશે તો તુ ભૂલ બાય છે. એ તો જેના પગ પર કોશ પડે તેને જ તેની પીડા ભોગવવાની છે. તેમા બીજા કોઈ ભાગ પડાવવાના નથી, એને અંગે તારે ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે એક વિશિષ્ટ લેખક કહે છે કે 'જેમ વનને દાવાનળ લાગે ત્યારે પક્ષીઓ ઊડી જાય છે તેમ ધનની વહેચણી વખતે તારા આશ્રયમાં રહેનાર તારા છત્રની પ્રશંસા કરનાર પણ, જ્યારે તારે જવાબ આપવા પડશે ત્યારે પક્ષીઓની જેમ નાસી જશે અને પછી તુ કોઈની આશા રાખતો નહિ' યાદ રાખજે કે નાના-મોટા, સારા બરાબ તારાં સર્વ કૃત્યોનો જવાબ તારે જ આપવો પડશે, માથુ નીચુ કરીને આપવો પડશે અને ગમે કે ન ગમે પણ બરાબર આપવો પડશે, તેમ જ તે તારે એકલાએ જ આપવો પડશે. વળી બીજુ પણ યાદ રાખજે કે કર્મપરિણામ-રાજાને મંદિરે સો મણ તેલના દીવા બળે છે. ત્યા જરા પણ પોલ ચાલી જાય કે ગોટા વળાય તેવું નથી ત્યા તારે એકલાએ હાજર થઈ સર્વ કર્મોનો બદલો લેવાનો છે, ભોગવવાનો છે અને સરવૈયા ત્યા નીકળવાના છે તારા બાતાની અત્યારે બતવણી ચાલે છે. ગભરાઈશ નહિ, પણ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. ત્યા તારુ બાતુ અલગ છે અને જમે તથા ઉધાર સર્વના ફળ તારે એકલાને જ ભોગવવાના છે એમા એક બાજુમાથી બીજી બાજુ બાદબાકી થતી નથી (બાતાનો આ આબો હિસાબ કર્મસામ્રાજ્યની પદ્ધતિને અલંકારિક ભાષામા બતાવે છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે) એ સર્વ ફળો તારે એકલાએ જ ભોગવવાના છે એ વાત અત્ર બાંસ પ્રસ્તુત છે. આ વિચારણા વિચારવાની છે,

૩. આ પ્રાણી અનેક પ્રકારની મમતાઓને તાબે થઈ ને જેટલો પરિગ્રહ વધારે છે, જેટલો માલદાર બનતો જાય છે તેટલો તે ભારે થતો જાય છે અને વહાણ કે સ્ટીમરમા જેટલો ભાર ભરે તેટલી તે પાણીમા ઊંડી ઊતરતી જાય છે તે પ્રમાણે પરિગ્રહના ભારથી તે જેટલો લદાય છે તેટલો તે ઊંડો ઊતરતો જાય છે આમા યાદ રાખવાનુ એ છે કે એની પોતાની સ્ટીમર જ તેટલી ઊંડી ઊતરે છે બીજાના વહાણને એની અસર નથી. જેમા ભાર ભરવામા આવે તે સ્ટીમર જ ભારના પ્રમાણમા તેટલી પાણીમા ઊતરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

મમતાની વિવિધતા હવે વિચારવાની બાકી રહે છે તે તો આપણે પ્રથમથી જોતા જ આવ્યા છીએ આ પ્રાણીને સંસારનો એવો મોહ લાગ્યો છે કે એ ચેટકનો કાંઈ છેડો દેખાતો નથી ધનની પુત્રની, સ્ત્રીની, માબાપની મમતા તો જાણીતી છે. પણ એ ઉપરાંત એના બીજા ઉછાળા પણ જોવા જેવા છે એને દુનિયામાં નામ કાઢવાની ચીવટ ઓછી નથી, નામમા કાંઈ માલ નથી એમ એ સમજે તો પણ એને એનો મોહ ઓછો થતો નથી એને મારુ મારું કરીને આખી દુનિયાનુ પાણી પોતાના ઘરબાર તરફ વાળવુ છે એને કપડાની મમતા છે બાવાની મમતા છે, મોટરમા ફરવાની મમતા છે છત્રી પલંગમા સૂવાના કોડ છે. સંસ્થાઓમા જોડાઈને નામ કાઢવુ છે. ગમે તેમ કરીને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવું છે અને પછી એના આંચકા આવે ત્યારે પોક મૂકીને રડવુ છે જ્યા પરભવના રમણતા થઈ અને તેને અંગે આત્મવિચારણા દૂર થઈ ગઈ તો પછી મમત્વ બંધાય છે અને એનો ચક્કરમા ચડ્યો એટલે એ ભારે થતો જ જાય છે અને ખાસ કરીને લોકપ્રશંસામાં આત્મભાવ વીસર્યો તો એની સ્ટીમર જરૂર ભારે થઈ જવાની એ નક્કી વાત છે વિચારપરવશતા, અસ્પષ્ટ વિચાર, ધ્યેયની અસ્પષ્ટતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અભાવ એ જાહેર સેવાને અંગે પણ પરભાવમા રમણતા કરાવે છે અને સાપેક્ષ દૃષ્ટિ ધ્યાનમા ન હોય તો સ્ટીમરને જરૂર ભારે બનાવે છે જાહેર સેવા કરનારે આ વાત ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાની છે પ્રામાણિક કર્તવ્યબુદ્ધિ હોય અને લોક-પ્રશંસા તરફ ઉપેક્ષા હોય અથવા તેની સ્પૃહા ન હોય તો આ નાના જીવનમા ઘણા કાર્ય થઈ શકે છે પણ આવડત અને આત્મલક્ષ ન હોય તો સ્ટીમરને ખૂબ ભારે કરી દેવાનો અને અધઃપાત મોટો થઈ જવાનો ત્યા પણ ભય છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાનું કે 'જિસ ઘર બહોત વધામણાં, ઉસ ઘર મોટી પોક'

વહાણનુ દૃષ્ટાંત ખૂબ વિચારવાનુ છે અને તેમા ખાસ મુદ્દો એ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે કે જેનાં વહાણમા માલ ભરાય તે જ વહાણ ભારે થાય છે અને ભારના પ્રમાણમા તે જ માત્ર નીચું બેસે છે મમતાની વિવિધતા વિચારી લેવી અને આપણુ વહાણ આ ભવમા વધારે ડુબાડીએ છીએ કે તેને કાંઈ ઉપર લઈ આવીએ છીએ તેની માપણી, માપકયંત્ર (થરમોમીટર) દ્વારા જાતે ખૂબ વિચાર કરીને કરી લેવી

૪. દાઢીઓને તો જરૂર જોયા હશે રાત્રે દસ-બાર વાગે એમાનો કોઈ બહાર ફરવા નીકળશે તો ગમે તેમ લવારો કરતો જશે એ પોતાનો અસલ સ્વભાવ તદ્દન મૂકી દઈને એવી

એવી ચેષ્ટાઓ કરશે કે તે જોઈ-જાણી હોય તો હસવું આવે એ પોતાની જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસશે અને પછી ગમે તેમ વર્તશે, એની જાત પર એને કાબૂ નહિ રહે એ ગટરમા પડશે, ગોથા ખાશે, બગાસા ખાશે અને એવુ વર્તન કરશે કે જાણે એ માણુસ જ ફરી ગયેા. તમે એને દારૂના ઘેનમા તદ્દન જુદો જ જોશેા એનુ કારણ દારૂનુ ઘેન છે અને દારૂ એને પીવા યેાગ્ય ચીજ ન હેાઈ પેય પદાર્થને અંગે એને માટે એ પરવસ્તુ છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનેા ધણી પણ જ્યારે પરભાવમા પડી જાય છે ત્યારે એ પોતાનું મૂળ રૂપ તજી દઈ અત્યંત વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરે છે. દારૂ પીનારા જેમ ગાવા, નાચવા, હસવા મંડી જાય છે તેમ આ પ્રાણી સંસારના નાટકેા ભજવવામા પડી જાય છે. એ મારું મારુ કરી નાટકેા કરે છે અને દારૂડીઆની પેઠે પોતાની પર કાબૂ ખોઈ બેસી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે પછી એ પરભાવને વશ થઈ અનેક કષ્ટોમા પડે છે, એક ખાડામાથી બીજામાં અને એક ભવમાથી બીજામા ગબડે છે અને સંસાર પર પ્રેમ કરી ઇષ્ટવિયેાગાદિ પ્રસંગે તદ્દન શૂન્ય ચિત્તવાળેા થઈ બગાસા ખાય છે.

પરભાવરમણુતાને લઇને એ પોતાનેા સ્વભાવ વીસરી જાય છે અને મોહમમત્વમા પડી જઈ અનેક ન કરવા યેાગ્ય કાર્યો કરી બેસે છે અને ભારે ગોટાળામાં પડી જાય છે. એ દારૂની અસર તળે એને જોયેા હેાય તેા કોઇ માને પણ નહિ કે એ જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંત ગુણેાનેા ધણી હશે અને એનાં મૂળ સ્વભાવમા એ તદ્દન નિર્લેપ, એકલેા ફરનારેા અને અનંત સુખનેા ભોક્તા હશે દારૂની અસર આવી છે! પરભાવરમણુતાના લ્હાવા આવા છે!

દારૂડીઆના પતન સાથે સંસારમા અધ:પાત સરખાવેા.

દારૂડીઆના લોટવા સાથે ભવોભવની રખડપટ્ટી સરખાવવી.

દારૂડીઆના બગાસાં સાથે દુ:ખપ્રસંગે થતી હૃદયશૂન્યતા સરખાવવી.

ચેતન **એકલેા** છે, છતા **પારકાની અસર** તળે એના કેવા હાલ થાય છે તે વિચારેા

૫. સેાનામા અન્ય ધાતુ ભેળવી હેાય ત્યારે તે કેવુ લાગે અને જ્યારે એ તદ્દન ચેાખ્ખુ સેા ટચનુ સેાનુ હેાય ત્યારે તે કેવુ લાગે તે તેા તમારા જેવા દુનિયાદારીના માણસેા-(Worldly man)ને જણાવવાની જરૂર ન જ હેાય સેાનુ ચેાખ્ખુ હેાય ત્યારે એનેા પ્રકાશ, એનેા રંગ, એનુ સ્નિગ્ધત્વ, એનેા દેખાવ, એનેા ભાર (ગુરુત્વ) બરેાબર ચિત્તાકર્ષક તમને લાગ્યેા જ હશે પછી તેમાં જ્યારે અન્ય ધાતુની ભેળસેળ કરવામા આવે ત્યારે તેનેા રંગ જાય, રૂપ જાય, અને તેમા જો વધારે પડતેા ભેગ થઈ જાય તેા કોઈ તેને સોનુ માનવાની પણ ના પાડે સોનામા જેટલેા ભેગ થાય તેટલુ તેનું સુવર્ણત્વ ઓછુ થાય છે

૬. આત્મા-ચેતનની જ્યારે કર્મ સાથે ભેળવણી થાય છે ત્યારે એના પણ અનેક રૂપ થાય છે, એનેા મૂળ સ્વભાવ દબાઈ જાય છે અને પછી તેા એ અનેક નાટકેા કરે છે એ ચારે ગતિમા ભટકતેા ફરે છે અને નવા નવા રૂપેા ધારણ કરી કોઈ વાર ઉત્તમ અને કોઈ

વાર જોવો પણ ન ગમે તેવો અધમ પાઠ ભજવે છે. એ ભિખારી થઈ ભીખ માગે છે, એ રાજા થાય છે, એ હાથીના હોદ્દા પર બેસે છે, એ ગધેડા પર બેસે છે, એ હુકમ કરનાર થાય છે, એ હુકમ ઉઠાવનાર થાય છે એ વક્તા થાય છે, શ્રોતા થાય છે, લૂલો-લંગડો થાય છે, આંધળો-બહેરો થાય છે. રોગી થાય છે, દીન થાય છે, પ્રતાપી થાય છે, લશ્કરનો સરદાર થાય છે, વેપારી થાય છે, દલાલ થાય છે અને ટકાનો ત્રણ શેર વેચાય તેવો પણ થાય છે. સંસારભાવનામાં જોઈ ગયા તેવા અનેક રૂપો તે લે છે, પણ એ સર્વ એના ભેળનાં રૂપો છે, એના શુદ્ધ કાંચનત્વમાં એબ લગાડનારાં રૂપો છે જેટલો ભેળ એનામાં કર્મનો ભળે છે તેટલો તે અસલ સ્વરૂપમાંથી દૂર ને દૂર ખસતો જાય છે. એ મૂર્ખ દેખાય તો તેમાં પણ ભેગ છે અને દુઃખી દેખાય તો તેમાં પણ ભેગ છે. એને સંસારમાં ગમે તે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે તે સર્વમાં ઓછો-વધતો ભેગ જરૂર છે.

પણ જ્યારે એનું શુદ્ધ કાંચનમય સ્વરૂપ હોય, જ્યારે એ પ્રાપ્ત કરે, પ્રકટાવે અને કર્મનો ભેગ દૂર કરે ત્યારે એ **ભગવાન** થાય છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ થાય છે, પરબ્રહ્મ થાય છે, સિદ્ધ થાય છે, અજરામર થાય છે, શાશ્વત સુખનો ભોક્તા થાય છે, અનંત જ્ઞાન-દર્શનમય થાય છે, અનંત ગુણોમાં વિહરનાર થાય છે, વિશિષ્ટ ગુણોપન્ન સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત થઈ આત્મધર્મમાં અનંત કાળ સુધી વિલાસ કરનારો થાય છે અને પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

એકલો આવનાર અને એકલો જનાર આત્મા કર્મના સંધાનના ભેગથી કેવો થઈ જાય છે, એ ન હોય ત્યારે એની કેવી સુંદર દશા હોય છે અને એ કેવો સ્વભાવગુણમાં લીન હોય છે તેનો ખ્યાલ કરી એનું એકત્વ ખૂબ વિચારવાની જરૂર છે. એ એકત્વભાવવાળો આત્મા પરભાવરૂપ દારૂના કેફમાં કેવો કથોરે ચઢી ગયો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે.

૭. આ શુદ્ધ કાંચનસ્વરૂપ ભગવાન કેવો છે તે જગ જોઈ લે અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચરણના પર્યાયોથી વ્યાપ્ત છે

આ દુનિયા, એની અંદરના સર્વ પદાર્થો, સર્વ ભાવોને એના ભૂત, ભવત્ અને ભાવી આકારમાં જે બતાવી આપે, તેનો બોધ કરાવી આપે તે 'જ્ઞાન'

સર્વ પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ આપે તે 'દર્શન' જ્ઞાનમાં વિશેષ બોધ થાય છે, દર્શનમાં સામાન્ય બોધ થાય છે અથવા થયેલા બોધમાં દૃઢ શ્રદ્ધા થવી તે દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ.

આત્મપ્રદેશની સ્થિરવૃત્તિ અને ગુણમાં રમણતા એ 'ચારિત્ર' ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજી કહે છે કે ચારિત્ર સ્થિરતાચ્યમત સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે એટલે સિદ્ધમાં-મુક્ત જીવોમાં પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે. નિજ ગુણમાં સ્થિર રહેવું, અચળ આત્મપ્રદેશ રહેવા એ સર્વ અનંત ચારિત્રના વિભાગમાં આવે છે

આત્મા આવા અનંત ગુણોથી એના મૂળ સ્વભાવમાં વ્યાપ્ત છે એનામાં આ સર્વ ગુણો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે અને એ એના સહજભાવી ધર્મો છે.

સહજાનંદવિલાસી આત્મા મહોદયને પ્રાપ્ત કરી એના શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમાત્મા થાય છે અને ત્યા પણ એનુ વ્યક્તિત્વ રહે છે. ગુણની નજરે સિદ્ધના સર્વ જીવો એક સરખા હોવાથી તેમા 'અભેદ'પણુ શકય છે પણ પ્રત્યેક આત્માનુ વ્યક્તિત્વ જતુ નથી, કોઈમાં તે ભળી જતુ નથી, કોઈ-મય તે થઈ જતું નથી આ રીતે ભેદાભેદને સમજવો બહુ જરૂરી છે.

આવો આત્મા ઘરેઘર પરમેશ્વર છે, પૂજ્ય છે, ધ્યેય છે, વિશિષ્ટ છે અને વંદન, નમન, સેવનને યોગ્ય છે આત્મા મૂળ સ્વરૂપે આવો છે, ભગવાન છે, પરમેશ્વર છે, જ્યોતિસ્વરૂપી છે, અનંત જ્ઞાનનો ધણી છે અને નિરંતર નિશ્ચળ રહી, સર્વ રખડપટ્ટીઓથી રહિત થઇ એક સ્થાને વસનાર છે. બહિરાત્મભાવ મૂકી, અંતરાત્મભાવ પ્રકટ કરી, એનુ એકત્વ સમજી આ વિચારણા કરવામા આવે તો પરમાત્મભાવ પ્રકટ છે, સિદ્ધ છે, પ્રાપ્તવ્ય છે અને પોતાની પાસે જ છે.

ચેતનજી! તમારા અનુભવમંદિરમા આ એક આત્માને બેસાડો. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે આવો એક પરમાત્મા જે જાતે અવિનશ્વર-શાશ્વત છે તે તમારા અનુભવમંદિરમા વસો.

આપણે જરા આગળ જઇને એમ કહીએ કે તમારો પોતાનો જ આત્મા, તમે પોતે જ આ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય પરમેશ્વર છો તમારા મંદિરમા બીજા બહારના આત્માને લઈ આવવો પડે કે બેસાડવો પડે તેમ પણ નથી, માત્ર આદર્શ તરીકે તમારી પાસે પરમેશ્વર અને ભગવાનની વાત કરી છે, બાકી તમે પોતે જ તે છો અને તે તમને બેસાડતા આવડે અને અંદરથી દશા પલટાય તો તમને તે મહાસિંહાસન પર બેઠેલ દેખાશે હાલ તુરત તમારા અનુભવમંદિરમાં એ પરમેશ્વરને સ્થાપન કરો અને એના જેવા બનવા ભાવના કરો.

અનુભવ-મંદિર એ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાનસ્વભાવ-ભુવન છે, અનેક ભવના વિકાસને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ આત્માની શુદ્ધ દશા છે અને એ મહામંદિરમા જેને તેને સ્થાન ન જ હોય બહુ વિચારણાને પરિણામે અનુભવ થાય છે અને એ અનુભવ આખા ભવના કરેલ આતર નિદિધ્યાસનનુ અમૃતતત્ત્વ છે એ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા યોગીઓ મથ્યા છે અને એની ખાતર એમણે જંગલો સેવ્યા છે એ અનુભવમંદિરમા મહારાજાન્યસ્થાન પર આ અચળ-મૂર્તિ અવિનશ્વર પરમેશ્વરને સ્થાપો પછી જે આનંદ થશે તે વચનથી અકથ્ય છે જેમ [1]સાકરનો સ્વાદ કેવો લાગે તેનુ વર્ણન ન કરી શકાય, પણ ખાવાથી સમજાય તેવો આ અનુભવ છે. એના મંદિરમા એક વખત પરમાત્માસ્વરૂપને બરાબર સ્થાન મળ્યુ અને એમાં કોઈ જાતનો ભેળસેળ ન રહ્યો તો પછી રસ્તો સીધો અને સરળ છે

આવા અનંત જ્ઞાનાદિ-ગુણ-યુક્ત પરમેશ્વરને તમારા અનુભવમંદિરમાં બરાબર સ્થાન આપો, પછી એની સાથે વાત કરો અને તેની સાથે તમારી એકતા ભાવો યાદ રાખો કે એ પરમેશ્વર એક જ છે, એક સ્વરૂપે જ છે અને તમે પોતે એક રીતે તેનાથી જુદા નથી, તે-મય

---

૧ સાકર કરતા ઘૃતનો સ્વાદ ન કહી શકાય એ વધારે ઠીક લાગે છે

થઈ શકો છો, માત્ર એક જ શરતે કે અંદર જે કચરો પેસી ગયો છે તેને દૂર કરી નાખો ઘણા પ્રયત્ન કરવાની કે જ્યાં ત્યાં દોડાદોડ કરવાની જરૂર નથી અનુભવ જ્યારે નાથને જગાડશે ત્યારે સર્વ આવી મળશે, માટે અનુભવમંદિર વાળી ઝાડીને સાફ કરો અને ત્યાં મોટા સિંહાસન પર પરમેશ્વરને બેઠવી દો ત્યાંથી તમને સર્વ મળશે, તમારા ઇચ્છિત સિદ્ધ થશે અને આખા રખડપટ્ટાનો છેડો આવી જશે.

આ તો ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તમે પરમેશ્વરને હૃદયમંદિરમાં સ્થાન આપો બાકી તેને સ્થાન આપવાનું તમારા હાથમાં છે સો ટચના સોનાના શોખ હોય તો તો આ એક જ રસ્તો છે અને ભેળસેળ ગમતી હોય, ગોટા વાળવા હોય તો તમારી મરજીની વાત છે. તમે પોતે એ જ સ્થાને બેસી શકશો તે સમજવા જેવી વાત છે

૮. છેવટે એક વાત કરવાની છે. ભાઈ વિનય! ચેતન! અત્યારે અમૃતરસ તારામાં જાગ્યું છે. સંયોગવશ ચેતન છે તે અત્યારે જે વાગ્યું કે વિચાર્યું તેથી અથવા અત્યારે તું જે સંયોગોમાં શાંતિસ્થાનમાં આવી અમુક અંશે ઉપાધિમુક્ત થયો છે તેથી તારામાં સમતાનો અમૃતરસ કાંઈક જાગી ગયો છે.

એ ઉપરાંત અનેક પ્રાણીઓ આ મનુષ્યભવની પ્રસિદ્ધ સગવડો મેળવી સમતાને જરૂર ઓળખી શકે છે એ સર્વ શમરસના ચટકા છે એને સંઘરીને ઉગાડવામાં આવે તો એમાં ખૂબ વધારો થઈ શકે એવો આ નરભવ છે.

વળી એ શમરસ બહુ મનોહર છે, પ્રીતિને જમાવનાર છે અને જે એની અસર તળે આવે તેના પર આશીર્વાદ વરસાવનાર છે.

ભાઈ ચેતન! જરા ચેત! અને એ સમતારસનો સ્વાદ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક એક ક્ષણવાર જરૂર કરી લે ઉપર આ જ ભાવનાના ઉપોદ્‌ઘાતના ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ આ રસ એક ક્ષણવાર પણ ચાખી જો, એની લહેજત જરા તપાસી લે, એનો ઘૂંટડો પી જા અરે ઘૂંટડો પૂરો ભરીને પીવાનું ન મળે તો એના થોડા ટીપાનો પણ સ્વાદ લઈ લે તને આગ્રહ કરીને કહેવામાં આવે છે કે એ રસને જરા આસ્વાદી લે

તું એનો ખૂબ પ્રેમથી સ્વાદ લેજે, અંતરંગના હર્ષથી એને જરા ચાખી લેજે અને પછી એની તારા પર કેવી અસર થાય છે તે તું જોજે.

શાંત વાતાવરણ, શુભ સંયોગો, જ્યોત્સ્નાવાળી રાત્રિ, ઢળક સાથે ગાન કરેલ લય અને સદ્‌ગુરુનું સાન્નિધ્ય એ સર્વ હવાને ચોખ્ખી કરી નાખશે અને આખું વિશ્વ નવા આકારમાં નૂતન સ્વાંગમાં દેખાશે પછી તને અંદર પેસવાનું, આંતરવિચારણા કરવાનું મન થશે માત્ર સહાનુભૂતિથી પ્રેમભાવે, આદરભાવે, શિષ્યભાવે, ખપી જીવને શોભે તેવી રીતે આ શમામૃત એક વાર ચાખવામાં આવે તો પછી તને એની લગની લાગશે અને તારું જીવતર સફળ થશે

તુ એક વાર એને ચાખ, પછી ગ્રથકર્તા તને આશીર્વાદ આપે છે કે 'તારામા સુખ-રસનો આનદ વૃદ્ધિ પામો' તારામા સુખરસનો આનદ તો છે, પણ અત્યારે તને ઇદ્રિયોના સુખમા લયલીનતા છે, તેમા રતિ–પ્રીતિ છે. તને હવે માલૂમ પડયુ છે કે એ રસ તો અલ્પ-સ્થાયી અને પરિણામે દુ ખ કરનાર છે. હવે તને જે સુખમા રત થવાનો કર્તા આશીર્વાદ આપે છે તે સુખ વિષયાતીત છે, વિષયથી દૂર છે, અકલ્પનીય છે, અનનુભૂત છે અને મહા અદ્ભુત હોઈ અપૂર્વ છે તુ એ રસનો સ્વાદ કર અને એ વિષયાતીત સુખરસમા તારી પ્રીતિ દિવસાનુદિવસ ક્રમે ક્રમે વધતી જાઓ

શમામૃત તે ભાવના છે એ શરૂઆતથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ. ભાવના ભાવવી, ઊડા ઊતરીને તન્મય થવુ અને તન્મય થઈ તેને જીરવવાનો નિશ્ચય કરવો એ શમામૃતનો આસ્વાદ છે એ ચાખતા આતરચક્ષુઓ ઊઘડી જશે અને એક વખત અતરાત્મભાવનો સ્પર્શ પણ થયો તો ગાડુ રસ્તે જરૂર ચઢી જશે

ચેતનની – તારી પોતાની, પ્રત્યેક આત્માની – એકતા તેટલા માટે વિચાર અને વિચારીને તેને જીરવવા પ્રયત્ન કર તેના છાટા મળે તો વધારે મેળવ અને તે રસમા તરબોળ થઈ જઈ આ સત્ય–વિચારણાને વ્યવહારુ રીતે સફળ કર

એવી રીતે એકત્વભાવની વિચારણા શ્રીમદ્વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે પ્રખર શબ્દોમાં ગાઈ સંથારાપોરિસીમા દરરોજ રાત્રે સૂતા પહેલા આપણે વિચારીએ છીએ કે —

एगोऽहं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्स इ ।
एव अदीणमनसो, अप्पाणमणुसासइ ॥

અને

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे वाहिरा भावा, सव्वे सजोगलक्खणा ॥ વગેરે.

એનો અક્ષરાર્થ કરીએ તો–"હુ એકલો છુ. મારુ કોઈ નથી. હુ કોઈ બીજાનો નથી–આવી રીતે દીનતારહિત મનવાળો થઈને આત્માને અનુશાસન કરે (પછી વિચારે કે—) મારો આત્મા એક છે, શાશ્વત છે, જ્ઞાન–દર્શનથી સયુક્ત છે બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સયોગોથી ઊભા થયેલા છે."

પછી એ વિચારે કે–' સંયોગમા જેનુ મૂળ શોધી શકાય છે એવી અનેક દુ ખોની હારોની હારો આ પ્રાણીએ પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી એ સર્વ સયોગોને હું વોસિરાવી દઉ છુ– તેનો સર્વથા પરિહાર કરુ છું '

આ દરરોજ વિચારવાની વાત છે, રાત્રે સૂતી વખત ચિતવવાનો અભેદ્ય ઉત્કટ શાત-વાહિતાનો અમૃતરસ છે. એમા આત્મા પોતે પોતાને અનુશાસન કરે છે, પોતાની જાતને ઉપદેશ આપે છે, પોતાની સાથે વાત કરે છે પણ એ વાત કરતા દેખાઈ જતો નથી, ગભરાઈ

જતો નથી, ગરીબ, બાપડો, બિચારો બની જતો નથી એ સ્પષ્ટ શબ્દોમા ત્રણ વાત કરે છે (૧) હુ એકલો છું, (૨) મારુ કોઈ નથી, (૩) હુ બીજા કોઈનો નથી — આ ત્રણ વાત થઈ. ઘણી ટૂકી વાત છે, પણ એ વાત કરતા એને મનમા ઓછુ આવી જતું નથી, એ લેવાઈ જતો નથી, એ રડવા બેસતો નથી. મોટા જંગલમા સિંહ એકલો હોય, પણ એની ફાળ જબરી અને એની ત્રાડ પણ જબરી જ હોય છે. એને કદી એમ થતુ નથી કે અરેરે! આવડા મોટા ભયકર જંગલમા મારુ કોણ? આ સવાલ જ સિંહને ન હોય. એમ આત્મા પોતાને અનુશાસન કરે ત્યારે એનામા–એના મનમા–જરા પણ દીનતા આવતી નથી એ એના મનોરાજ્યમા મ્હાલ્યા જ કરે છે આવુ અનુશાસન કરીને પછી વિચાર કરે છે કે —

મારો આત્મા એક જ છે એનુ વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર છે. એ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત છે બાકીના સર્વ ભાવો સંયોગથી થયેલા છે અને આ સંયોગો જ પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવે છે. પણ તે તેના મૂળ ગુણના નથી, પરંતુ આવી પડેલા છે, પરભાવમાં રમણુતા કરીને એણે મેળવેલા છે અને એનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ એનુ કર્તવ્ય છે,

સંથારાપોરિસીમા સ્પષ્ટ કરેલી આ વાત એકત્વભાવનાની છે અને તેને જો અદીનપણે, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, સાધ્યને લક્ષીને વિચારવામા આવે તો શમામૃતનુ પાન જરૂર થાય અને પરભાવરમણતાનો ત્રાસ છૂટી જાય આમાં કોઈ જાતની દીનતા ન હોવી જોઈએ એ વાત ફરી ફરીને લક્ષમા લાવવા જેવી છે

સંયોગને વશ પડી પોતાનો ચેતનભાવ વીસરી જઈ પ્રાણી કેટલો પરભવમા રમણ કરી રહ્યો છે તે ઉપર વિશેષ વિવેચન કરવુ બિનજરૂરી છે એ પર એક ઘણુ સુંદર પદ્ય શ્રીમચ્ચિદાનંદજીએ લખ્યુ છે તે અત્ર નોધી લઈ એ વિષય પર સહજ આલોચના કરીએ તેઓશ્રી ગાય છે—

(રાગ—જંગલા કાફી)

જગમે ન તેરા કોઇ, નર દેખહુ નિહચે જોઈ. ટેક૦
સુત માત તાતા અરુ નારી, સહુ સ્વારથકે હિતકારી;
બિનસ્વારથ શત્રુ સોઈ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૧
તું ફિરતા મહા મદ–માતા, વિષયન સંગ ભૂરખ ગતા;
નિજ અંગકી સુધ બુધ ખોઈ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૨
ઘટ જ્ઞાનકલા નવ જાનું, પર નિજ માનત સુન તાનું;
આખર પછતાવા હોઇ, જગમે ન તેરા કોઈ. ૩
નવિ અનુપમ નરભવ હારો, નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ નિહારો;
અંતર મમતા મલ ધોઈ, જગમેં ન તેરા કોઈ. ૪
પ્રભુ ચિદાનંદકી વાણી, ધાર તુ નિહચે જગપ્રાણી;
જિમ સફલ હોત ભવ દોઈ, જગમે ન તેરા કોઇ. ૫

અર્થ સ્પષ્ટ છે. એમા કેંદ્રસ્થભાવ **'જગમેં ન તેરા કોઈ'** એ છે. અને આવો અનુપમ નરભવ મળ્યો છે તેને તુ એવી રીતે આકાર આપ કે અંતે તારે પસ્તાવુ ન પડે, અને તેટલા સારુ સગપણ–સબંધનુ આતર રહસ્ય વિચાર અને પારકાંને પોતાના માનવાની તારી ટેવ છોડી દે આ સમજવાનો ભાવ છે જેના અંતરમા જ્ઞાનકળા જાગી છે તે એવા ઊંધા રસ્તાઓ કરતા જ નથી અને એ સાચો માર્ગ નથી એમ ધારવામા વિલંબ કરીશ તો ઘણો મોડો મોડો પસ્તાવો થશે, પણ પછી આ તક ચાલી જશે. આવી રીતે પરભાવ-રમણતા દૂર કરી, આવો સુંદર અવસર મળ્યો છે તેનો લાભ લઈ લેવાની આવશ્યકતા અત્ર બતાવી છે.

એ કેમ મળે ? એનો એક રાજમાર્ગ છે, આપણે તેને સાધવા પ્રયત્ન કરીએ તો તે મળે તેમ છે, એની ચાવી ઉપર બતાવવામાં આવી છે ત્યાંથી શોધવાની છે આ પ્રાણીને જે જે કાંઈ ઉપાધિઓ લાગી છે તે સર્વ આગંતુક છે જો એ સર્વ સંજોગો ઉપર જય મેળવે અને આજુબાજુના વાતવરણને ભૂલી જાય, તેને અધીન – તેમા આસક્ત ન થાય તો એનો રસ્તો થાય તેમ છે અનંત ગુણવાળો આત્મા કેવો થઈ ગયો છે તે ચિદાનંદજીએ બતાવ્યુ છે તુ મદમાતો થઇને ફરે છે, ચાલતી વખત ધરણી પર પગ મૂકતો નથી અને વિષયનો કીડો થઈને 'મૂરખ'નુ સંબોધન મેળવે છે છતા હજુ તારે એ જ વિષયો ચાટવા છે? એમાં જ રસ લેવો છે? અને આજુબાજુના જે સંયોગો તે એકઠા કર્યા છે તેના ઉપર વિજય મેળ-વવાની તારી તાકાત છે? તુ એને ભૂલી શકીશ ? તુ એનાથી ઉપરવટ થઇ શકીશ ? પ્રથમ એના જવાબ નકારમા અને છેલ્લા બેના હકારમાં હોય તો રસ્તો પ્રાપ્ય, સીધો–સુતરો અને ભુલાવો ન ખવરાવે તેવો છે.

આ આખી ભાવનાનુ રહસ્ય 'અંદર' જોવામાં છે. એકત્વભાવના અંદર જોવા માટે છે એકત્વભાવના એટલે Introspection – આત્મ નિરીક્ષણ, તાત્વિક દૃષ્ટિએ આતર–વિચારણા અન્યત્વભાવના હવે પછી આવશે, તે બહારની વિચારણા છે તે Circumspection કહેવાય. એકત્વભાવના આતર ચક્ષુને માટે છે, અન્યત્વભાવના બાહ્ય ચક્ષુ માટે છે પ્રથમની Subjective છે, બીજી Objective છે

આત્મનિરીક્ષણ કેમ થાય? તે સમજવાની બહુ જરૂર છે શાંત સ્થાનમા, નીરવ વાતા-વરણમા, શાંત સમયે જરા સારો વખત લઈ ચેતનની સાથે વાતો કર તુ કોણ? ક્યાંથી આવ્યો ? કોની સાથે આવ્યો ? તારુ કોણ ? ક્યા જઈશ ? આ સર્વ ધમાલ શેની માંડી બેઠો છે ? કોના સારુ આ સર્વ પ્રપંચજાળમાં ફસાયો છે ? આ સર્વ ક્યા સુધી ચાલશે ? અને એ સર્વને તુ ક્યા સુધી ચલાવ્યા કરીશ ? તારે તારા વાતાવરણમા જ ભમવુ છે કે કોઈ નવુ વાતાવરણ ઊભુ કરી ચિરંતન શાંતિ મેળવવી છે ? તને જરા થાક પણ લાગતો નથી ? તુ કેટલો ઘસડાઈ ગયો તેનો તો વિચાર કર અને આ સંયોગો તે જ

ઊભા કર્યા છે તેનો વિચાર કર. આવી આવી વિચારણા કરી સંયોગોને બરાબર ઓળખી લઈ તેના પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવાની આ ચાવી છે. આત્મ-નિરીક્ષણ કરો અને ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપમાં શોધી કાઢી એને બહેલાવો–અને આદર્શ તરીકે તમારા હૃદય-મંદિરમા એવા વિશુદ્ધ આત્માને મૂળ સિંહાસને સ્થાપો અને પછી વિચારો કે તમે પણ એ જ છો, એવા જ છો, એવા થવાની તમારામા શક્તિ છે માત્ર તમારે પરભાવના વિલાસ છોડી દેવાના છે.

જો! વિચાર કર. તે જુગારીને રમતા જોયા છે, ખેલતા જોયા છે. તે જ્યારે દાવ માંડે છે ત્યારે તો ખૂબ ઉત્સાહમા હોય છે. એને એમ જ હોય છે કે સર્વ રમત પોતે જિતશે. પછી એ ખૂબ જુસ્સાથી દાણા નાખે છે અને પૈસા પહોંચે ત્યાં સુધી ખેલે જાય છે. પછી એ હારી જાય તે વખતે એનુ મોહું જોયું હોય તો અરેખર ખેદ થાય. એના હોશ-કોશ ઊડી જશે, એના બારે બૂડી જશે, એ અર્ધમરેલ જેવો જણાશે. ઘોડાની શરતને દિવસે મહાલક્ષ્મીના સ્ટેશનેથી સાજના કોઈ તમારા ડબામાં બેસે અને તે રેસમાં ગુમાવીને આવ્યો હોય (અને ઘણાખરા હારીને જ આવે છે) તે વખતે તેનું મુખ જોયુ હોય તો ખ્યાલ આવે આવી રીતે આવે મોહાટે છેડો છોડીને હારેલ જુગારીની જેમ તારે જવુ છે કે હસતે ચહેરે? "अब हम चलते हैं और सबकी पास क्षमा मांगते हैं" એવા આનંદ-ધ્વનિ સાથે બમતબામણા કરતા આનંદથી જવુ છે? ખૂબ મનની વાત છે. મોટા મોટા રાજ્ય છોડીને જનાર હારેલ જુગારીની જેમ જ ગયા છે અને મોટા બળવાની ઉથલપાથલ કરનાર અંતે ખાલી હાથે જ ગયા છે. આતર દૃષ્ટિએ ઊંડા ઊતરીને ખૂબ વિચાર કરીને બોલજે. ન બોલ તો કાંઈ નહિ, પણ વિચાર તો જરૂર કરજે. અંતે છાતી પર હાથ મૂકી, બે હાથ જોડી હૃદયમા અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી અનંત આકાશમા ઉડ્ડયન થાય એવી તારી વિચારણા, વાચા અને ક્રિયા છે? જો હોય તો તને આનંદ છે અને નહિ તો આ ભવ માત્ર ફેરો થયો એમ ગણજે, અને હજુ પણ જે કાંઈ સમય બાકી રહ્યો છે તેમા સુધારવાનો અવકાશ છે. આ રસ તો એવો છે કે એક વાર એક ક્ષણ પણ ચખાઈ જાય તો જમાવટ કરી દે અને કાંઈ નહિ તો વિકાસક્રમ (ઉત્ક્રાન્તિ) તો જરૂર સુધારી દે.

બાકી તારી એકતાના સંબંધમા તો વારંવારે શું કહેવું? શુભચંદ્રાચાર્ય 'જ્ઞાનાર્ણવ'મા એકત્વભાવનાનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે કે—

एकः स्वर्गी भवति विबुधः स्त्रीमुखाम्भोजभृङ्गः,
एकः श्वभ्रं पिबति सलिल छिद्यमानः कृपाणैः।

एकः क्रोधाद्यनलकलितं कर्म बध्नाति विद्वान्,
एकः सर्वावरणविगमे ज्ञानराज्यं भुनक्ति ॥

"આ આત્મા **એકલો જ** સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં જઈ દેવાગનાના મુખકમળ ઉપર ભ્રમરરૂપ થઈ ભોગ ભોગવે છે. એ **એકલો જ** અધોલોક–નરકમાં જાય છે અને લોહી પીએ છે અને તરવારોથી કપાય છે એ અદરથી ક્રોધથી સળગી ઊઠીને **એકલો જ** કર્મ બાધે છે. એ જ્ઞાની–પડિત થઈ જ્યારે સર્વ આવરણનો નાશ કરે ત્યારે **એકલો જ** જ્ઞાન-સામ્રાજ્યનો ઉપભોગ કરે છે" મતલબ કહેવાની એ છે કે સારા ફળ પણ તેને એકલાને જ ભોગવવાના છે અને મહાયાતના પણ તેણે એકલાએ જ સહેવાની છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે એ સર્વ બાબતમાં **એકલો** છે અને મોક્ષે પેણ એ **એકલો જ** જાય છે. ત્યારે હવે તે શુ ધાર્યું છે? તે નમિરાજર્ષિ જેવા પ્રત્યેકબુદ્ધની વાત સાંભળી, વાચી તે જોયું કે મોટા અલેકઝાંડર જેવા શહેનશાહો પણ હાથ ઘસતા ચાલ્યા ગયા તેં જોયુ કે મોટા શાહ-સોદાગરો રૂબજાર, ચાદી–બજાર, શેર–બજાર મૂકી ચાલ્યા ગયા. અને તે જોયુ કે અનેક ખટપટ કરનાર પણ અતે તદ્દન નાગા પોઢ્યા! ત્યારે તારો વિચાર શો છે? કાઈ વિચાર કર. જો તારા વિચાર માટે ચિદાનદજી લખી ગયા છે કે —

ભૂલ્યો ફિરે ફૂલ્યો મોહ મદિરાકી છાક માંહિ
ધાર્યો નહિ આતમ અધ્યાતમ વિચારકું;
પડિત કહાયો ગ્રથ પઢી આયો નાહિ
સાચો ભેદ પાયો અરુ ધાયો દેહકે વિકારકું;
પ્રભુતાઈ ધારે નવિ પ્રભુકું સભારે મુખ
જ્ઞાન તો ઉચ્ચારે નવિ મારે મન જારકું;
ખોટો ઉપદેશ દેવે અતિ અતિચાર સેવે
તે તો નવિ પાવે ભવ ઉદધિકે પારકું.

તુ પંડિત કહેવાયો. તુ ગ્રથો પઢ્યો, પણ તુ સાચો ભેદ પામ્યો નથી અને ભણી-ગણીને અતે વિકારો તરફ દોડ્યો જાય છે. આ તે કાઈ રીત છે? ભણવાગણવાનુ પ્રયોજન શુ? અતરમા ઊતર, આત્માનો વિચાર કર અને તારી જાતને ઓળખ મન માર્યા વગર અને અદરની હકીકત સમજ્યા વગર કાઈ છેડો આવે તેમ નથી ખૂબ આત્મ–વિચારણા કર, બને તેટલો વિચાર કર અને જે પ્રશ્નોનો નિકાલ ન થઈ શકતો હોય તે પર ખૂબ ચિતવન કર, વાર વાર વિચાર કર તુ ખાસ ધ્યાનમા રાખજે કે તારે અતે એક દિવસ આ સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવાનુ છે તેની તને પ્રથમથી નોટિસ મળવાની નથી, તે વખતે તુ શુદ્ધિમા હોઈશ કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ, તો પછી આ સર્વ ધડભાજ કરીને અતે શુ કરીશ? અને કદાચ શુદ્ધિ હશે તો પણ તારે માથા પછાડવા પડશે, 'આખર પછતાવા હોઇ' એ વાતને તુ સિદ્ધ કરીશ

એટલા માટે મળેલ સામગ્રીનો લાભ લઈ આત્માને ઓળખી લે એનુ એકત્વ સમજી લે અને એને ખૂબ બહલાવ. એ એટલે તુ અને પોતાની જાતને તે કાઈ વાર વાર ભલામણ

કરવાની હોય ? ગમે તેમ કરીને આ ભવોદધિનો તો પાર પામવો જ ઘટે આવે ભરદરિયે ઝોલા ખાતા રહેવામા મજા શી આવે ? એક વાર પ્રયત્ન કરીને ચેતનરામને સાધી લે અને આગળ ધપે જા આ મનુષ્યદેહમા પ્રયત્ન કરીશ તો તને દીવાદાંડી સાંપડશે, નહિ સાંપડે તો તેનો માર્ગ તો મળશે અને અત્યારે જેવુ મોજુ આવે તેવું ધસડાવાનુ અને તફડાવાનુ તો બંધ થઈ જશે. એક વાર દીવાદાંડી દૂરથી દેખાય તો કાંઠો હાથ જરૂર લાગશે તારી જાતને, તારા ગુણોને ઓળખી તુ જ્યા ત્યા કચરામા હાથ નાખવાનુ હવે મૂકી દે અને સાચા સોનાને પકાવ તુ ટંકશાળમા જઈ સોનાને શોધાવે છે તેવુ કાંચનમય આત્મતત્ત્વ આ મનુષ્યભવમા જ તને લભ્ય છે અને આવો વખત ફરી ફરીને નહિ મળે. તુ વાર વાર યાદ રાખજે કે 'एगोऽहं' 'હુ એકલો છુ' અને તેની સાથે એ પણ યાદ કરી લેજે કે 'नत्थि मे कोइ' 'મારુ કોઈ નથી.' આટલુ સમજ્યો તો તારો બેડો પાર છે, પણ સમજ્યો ક્યારે કહેવાઈશ તે સાથે સમજી લેજે પુસ્તકમાં કે વ્યાખ્યાનપીઠ પર કે મીઠી વાતોમાં એ વાત કરી પરવારવાનુ નથી એ તો જીવન જીવવાનુ છે, એ મિસાલે જીવનક્રમ ઘડવાનો છે અને ઉપર્યુક્ત દીવાદાંડીના દીવા દેખવા છે. એ દેખ્યા વગર તારો આરો નથી અને આરો ન મળે તો દરિયાને ધક્કેલે ચઢવાનુ છે સમજુ પ્રાણી પોતાની જાતને બરાબર બરાબર ઓળખે અને ઓળખીને ચેતનરામને સારી રીતે વિકસાવે વિકાસશીલ આત્મા એક વાર સાચે રસ્તે ચઢ્યો એટલે એને દિશા સૂઝી જાય છે અને પછી ધીમે ધીમે એને કાંઠો પણ દેખાતો જાય છે તુ છેવટે યાદ રાખજે કે આ સર્વ રમતનો વરરાજા તુ છે અને તે તુ એકલો છે તારે તારા પોતાના વિકાસની સર્વ યોજના કરવાની છે અને અ તે તે સર્વના પરિણામ તારે એકલાએ જ ભોગવવાના છે. આ પ્રમાણે તારા ચેતનરામને અનુશાસન કર.

इति एकत्वभावना

પ્રકરણ પાંચમું

અન્યત્વભાવના

उपजातिः

परः प्रविष्टः कुरुते विनाशं, लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।
निर्विंश्य कर्माणुभिरस्य किं किं, ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टम् ॥ क १ ॥

स्वागता

खिद्यसे ननु किमन्यकथार्तः, सर्वदैव ममतापरतन्त्रः ।
चिन्तयस्यनुपमान्कथमात्मन्नात्मनो गुणमणीन्न कदापि ॥ ख २ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मै त्वं यतसे बिभेषि च यतो यत्रानिशं मोदसे,
यद्यच्छोचसि यद्यदिच्छसि हृदा यत्प्राप्य पेप्रीयसे ।

स्निग्धो येषु निजस्वभावममलं निर्लोठ्य लालप्यसे,
तत्सर्वं परकीयमेव भगवन्नात्मन्न किञ्चित्तव ॥ ग ३ ॥

दुष्टाः कष्टकदर्थनाः कति न ताः सोढास्त्वया संसृतौ,
तिर्यङ्नारकयोनिषु प्रतिहतच्छिन्नो विभिन्नो मुहुः ।

सर्वं तत्परकीयदुर्विलसितं विस्मृत्य तेष्वेव हा,
रज्यन्मुह्यसि मूढ ! तानुपचरन्नात्मन्न किं लज्जसे ॥ घ ४ ॥

अनुष्टुप्

ज्ञानदर्शनचारित्रकेतनां चेतनां विना ।
सर्वमन्यद्विनिश्चित्य यतस्व स्वहि[illegible] ॥ ङ ५ ॥

ક ૧ પર પારકો, બહારનો લોકોક્તિ જનવાયકા, અનુભવનાં સૂક્ષ્મ સૂત્રો સમવાદિ પ્રાપ્ત કર્યું

ખ ૨ કથા વાર્તા, સબંધી ચર્ચા પરતન્ત્ર પરવશ આત્મન તારા પોતાના ગુણમણીન્ ગુણરૂપી મણિઓ–રત્નો

ગ ૩. યત્ નો ઉપયોગ સુદર છે યદ્ યદ્ શોચસિ જેને જેને (માટે) શોક કરે છે. પેપ્રીયસે પ્રેમવાળો થઈ જાય છે, રજ્યન પામે છે સ્નિગ્ધ પાતળો, પ્રેમાધીન નિર્લોઠય કચરી નાખીને લાલચસે ગમે તેવુ એલફેલ બોલે છે

ઘ ૪ દુષ્ટા ભયકર દુ ખરૂપ અને દુ ખફળ આપનારી કષ્ટકદર્થના મહાપીડા, ભયકર યાતના સસૃતૌ સસારમા પ્રતિહત માર ખાધો વિમિન્નો ભેદાયો તેણુ તેમા–પરકીય વિલાસોમા રજ્યન્ આસક્તિ કરતા ઉપચરન્ આચરતા

ઙ ૫ ચેતન ચિહ્ન, ત્રિરગી વાવટો સ્વહિતાપ્તયે પોતાના હિતની પ્રાપ્તિને માટે

ક ૧. પારકાને ઘરમા દાખલ કર્યો હોય તો તે વિનાશને કરે છે–એવી જે લોકવાયકા છે તે મને લાગે છે કે ખોટી નથી આ જ્ઞાનથી ભરેલા આત્મામા કર્મના પરમાણુઓએ દાખલ થઈને એને કયા કયા કષ્ટો નથી આપ્યા?

ખ ૨. હે ચેતન! મમતાને આધીન પડી જઈને બીજાઓની વાતો–બાબતોની ઉપાધિ કરી તુ શા માટે નકામો ખેદ પામે છે? અને તારા પોતાના અનુપમ ગુણરત્નોનો કદી વિચાર પણ તુ કેમ કરતો નથી?

ગ ૩. હે ચેતન? જેને માટે તુ હાલા હલાવી રહ્યો છે (પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે), જેનાથી તુ ભય પામ્યા કરે છે અથવા જેની ખાતર તને ભય લાગે છે, જ્યાં તુ નિરતર આનદ પામે છે, જેની પછવાડે અથવા જેને માટે તુ શોક કરે છે, જે જે તુ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છી રહ્યો છે, જેને પ્રાપ્ત કરીને તુ ખૂબ લહેરમા આવી જાય છે અને તારા મહાનિર્મળ આત્મસ્વભાવને કચરી નાખી જે વસ્તુ ઉપર પ્રેમરાગથી રગાઈ જઈ તુ ગાડાઘેલા ચેડા કાઢે છે, એ સર્વ પારકા છે–અનેરા છે અને હે ભાગ્યવાન આત્મા! એમાનુ એક પણ તારુ નથી–કાઈ પણ તારુ નથી–જરા પણ તારુ નથી

ઘ ૪. ચેતનજી! આ સસારમા મહાદુ ખ ઉપજાવે તેવી કઈ પીડાઓ–વિડબનાઓ તે સહન નથી કરી? તુ તિર્યંચ ગતિમા અને નારકીની ગતિમા ગયો ત્યારે તે માર ખાધા છે, તુ છેદાયો છે, તુ ભેદાયો છે અને તે પણ (એક વાર નહિ પણ) વારવાર. એ સર્વ પારકી વસ્તુઓનો જ દુર્વિલાસ છે એ સર્વ ભૂલી જઈને પાછો તે જ પરવસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ રાખે છે અને તે જ કર્યા કરે છે! અહાહા! મૂર્ખ! (આવી મૂર્ખાઈ કરતા) તને કેાઈ જાતની શરમ પણ નથી આવતી?

ઙ ૫ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રના ત્રિરગી ચિહ્નવાળી ચેતના વગરની સર્વ વસ્તુઓ પર છે–પારકી છે–અન્ય છે, એમ મનમા નિરધાર કરીને પોતાના હિતની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કર.

गेयाष्टक*

विनय ! निभालय निजभवनं (२)

तनुधनसुतसदनस्वजनादिषु, किं निजमिह कुगतेरवनम् ? ॥ विनय० ॥ १ ॥
येन सहाश्रयसेऽतिविमोहादिदमहमित्यविभेदम् ।

तदपि शरीरं नियतमधीरं त्यजति भवन्तं धृतखेदम् ॥ विनय० ॥ २ ॥
जन्मनि जन्मनि विविधपरिग्रहमुपचिनुषे च कुटुम्बम् ।

तेषु भवन्तं परभवगमने, नानुसरति कृशमपि सुम्बम् ॥ विनय० ॥ ३ ॥
त्यज ममतापरितापनिदानं, परपरिचयपरिणामम् ।

भज निःसङ्गतया विशदीकृतमनुभवसुखरसमभिरामम् ॥ विनय० ॥ ४ ॥
पथि पथि विविधपथैः पथिकैः सह कुरुते कः प्रतिबन्धम् ?

निजनिजकर्मवशैः स्वजनैः सह, किं कुरुषे ममतावन्धम् ? ॥ विनय० ॥ ५ ॥
प्रणयविहीने दधदमिष्वङ्गं, सहते बहुसन्तापम् ।

त्वयि निःप्रणये पुद्गलनिचये, वहसि मुधा ममतातापम् ॥ विनय० ॥ ६ ॥
त्यज संयोगं नियतवियोगं, कुरु निर्मलभवधानम् ।

न हि विदधानः कथमपि तृप्यसि, मृगतृष्णाधनरसपानम् ॥ विनय० ॥ ७ ॥
भज जिनपतिमसहायसहायं, शिवगतिसुगमोपायम् ।

पिब गदशमनं परिहृतवमनं, शान्तसुधारसमनपायम् ॥ विनय० ॥ ८ ॥

---

* રાગ : મારવાડી લોકો શત્રુંજય પર બોલે છે તે 'ભલી મોરડીઆ રે સારી સોરઠીઆ'ના લયમા મૃદંગ સાથે ગાવામા આવે તો મસ્ત રાગ ચાલે છે 'વિનય નિભાલય નિજ ભવન 'એ પદ દરેક ગાથાને અંતે બે વખત બોલવાનુ છે બાકી સુંદર લય ગોઠવી લેવો પ્રભમા શ્રીમદ્ જણાવે છે દેશી માટે 'તુજ ગુણ પાર નહિ સુઅણો' એમ જણાવ્યુ છે

અષ્ટકનો અર્થ — અન્યત્વભાવના

૧ વિનય! તારા પોતાના ઘરની સારી રીતે ભાળ કાઢ–શોધ કર (અને વિચાર કે–) આ ભવમા તારુ શરીર, તારુ ધન, તારા છોકરા, તારા ઘર અને તારા સબધીઓ પૈકી દુર્ગતિમા જતા તારુ કોઈએ રક્ષણ કર્યું ? કોણ તને રક્ષણ આપે તેવુ છે તે શોધી કાઢ

૨. આ (શરીર) તો હુ પોતે જ છુ એટલો બધો જેની સાથે અભેદ–એકતા માનીને તું જેનો આશ્રય કરે છે તે શરીર તો ચોક્કસ ચંચળ છે અને તને ખેદ ઉપજાવીને છોડી દે છે અથવા જ્યારે તારામા શિથિલતા આવે છે ત્યારે તને તજી દે છે.

૩ તુ દરેક ભવમા અનેક પ્રકારની ચીજો ધન આદિનો સંગ્રહ (પરિગ્રહ) કરે છે, વધારે છે અને કુટુંબ જમાવે છે, પણ જ્યારે તુ પરભવમા ગમન કરે છે ત્યારે તેઓમાનો એક તલનો તેરમો ભાગ પણ તારી પછવાડે આવતો નથી.

૪ મમતા અને દ્વેષમા જેનુ મૂળ છે એવા પારકી વસ્તુ સાથેના પરિચયના પરિણામને તુ તજી દે અને જાતે અસંગ થઈને અત્યંત નિર્મળ થયેલ મનોહર અનુભવસુખના રસને ભજ – સેવ.

૫ જુદા જુદા અનેક પંથોમા વચ્ચે વચ્ચે જે જે વટેમાર્ગુઓ મળે તે દરેકની સાથે પ્રતિબંધ (દોસ્તી–સબંધ) કોણ કરે? દરેક સગાસબંધી પોતપોતાના કર્મને વશ છે તે દરેકની સાથે તુ મમતાનુ બંધન શા માટે કરે છે?

૬ જેનો આપણી તરફ પ્રેમ ન હોય તેને વળગતા જવામા આવે તો તેવો પ્રેમ કરનાર અનેક સંતાપો સહન કરે છે આ પુદ્ગળનો સમૂહ (જેના ઉપર તું પ્રેમ કરી રહ્યો છે તે) તારા તરફ બિલકુલ પ્રેમ–આકર્ષણ વગરનો છે અને તુ તદ્દન નકામો મમતાની ગરમી ધારણ કરી રહ્યો છે

૭ જેનો અંતે વિયોગ જરૂર થવાનો છે એવા સંયોગ–સબંધને (પ્રથમથી જ) તજી દે અને તુ મેલ વગરની એકાગ્રતા કર. મૃગતૃષ્ણાના જળનુ –ઝાંઝવાના નીરનુ તુ ગમે તેટલુ પાન કરીશ પણ તેનાથી તને કોઈ પણ પ્રકારે તૃપ્તિ થવાની નથી, તુ તેથી કદી ધરાવાનો નથી

૮ જેને કોઈનો આધાર કે ટેકો ન હોય તેને સહાય કરનાર જિનપતિ–તીર્થંકરદેવને તુ ભજ. મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એ સહેલો ઇલાજ છે અને તુ **શાંતસુધારસ** (અમૃતપાન)ને પી, કારણ કે એ રસ વ્યાધિઓને શમાવનાર છે, વમન (વોમિટ)ને દૂર કરનાર છે અને વિનાશ વગરનો છે.

નોટ:—

૧ વિનય ચેતન નિમાલ્ય સારી રીતે શોધ, જો, ભાળી લે અવન ક્ષણ

૨ આશ્રયમે માને છે, આશ્રય કરે છે અવિમેદમ્ અભેદભાવે એકતારૂપે નિયતમ્ ચોક્કસ (અવ્યય) અધીર ચંચળ, અલ્પકાળ રહેનાર ધૃતખેદ શોક કરવાને, એ મવન્ત નુ વિશેષણ છે

૩ જન્મનિ જન્મનિ પ્રત્યેક જન્મમા-ભવમા ઉપચિનુપે તું એકઠું કરે છે, વસાવે છે કૃશમ્ નાનામા નાનો ભાગ સુન્દરમ્ રૂનુ પૂમડું

૪ નિદાનમ્ મૂળ હેતુ પરિણામમ્ એનુ છેવટ નિસઙ્ગતયા અસગપણાપૂર્વક અભિરામમ્ મનોહારી, હૃદયને વશ કરે તેવુ

૫ પથિ પથિ રસ્તે રસ્તે, માર્ગમા પ્રતિબન્ધમ્ અટકાયત, પ્રેમસબધ, અહંકારત્વ મમતાબન્ધમ્ માગ તરીકેનો સબધ

૬ પ્રણયપ્રીતિ Love-making અભિષ્વઙ્ગ ભેટવુ તે, વળગવુ તે, Embracing નિ પ્રણયે પ્રેમ વગરનામા

૭ નિયત ચોક્કસ, જરૂર અવધાનમ્ એકાગ્રતા, Concentration કથમપિ કોઈપણ પ્રકારે ઘન ખૂબ, પ્રયુગ વિદધાન કરતો

૮ અસહાયસહાય ગરીબનો-નિરાધારનો એવી ગદ વ્યાધિ વમન વૉમિટ, ઊલટી અનપાયમ્ અપાય-પીડા-વિનાશથી રહિત

પરિચય

અન્યત્વભાવના

(ક ૧.) આગલી ચોથી ભાવનામા અંદર જોવાનું હતુ, આત્મનિરીક્ષણ કરવાનુ હતુ; આ ભાવનામા બહાર જોવાનુ છે, અવલોકન કરવાનુ છે એ સર્વનો આધાર અને એનું લક્ષ્ય તો અંદર જ જવામા છે, પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુ છે બનેનુ પરમ ધ્યેય આત્માની પ્રગતિ, તેનો વિકાસ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો બહારનો સંબંધ તપાસવા યોગ્ય છે.

અહી જરા પીઠિકા કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે જ્યા સુધી આત્મસ્વરૂપ જાણવામા ન આવે ત્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ કદી થતો નથી, કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણનાર આત્મામા અવસ્થિતિ કરી શકતો નથી જ્યા સુધી દેહ, દેહી–આત્મા અને પરને સમજવામા ન આવે ત્યા સુધી એને મૂઝવણનો પાર રહેતો નથી અને અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં એનો વિકાસ અટકી પડે છે આટલા માટે આત્મા કોણ અને પર શુ તેનો નિરધાર કરવા માટે આત્માના ત્રણ પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે તે ત્રણ પ્રકાર તે **બહિરાત્મા, અંતરાત્મા** અને **પરમાત્મા** આ ત્રણની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા 'જ્ઞાનાર્ણવ'માં શુભચંદ્રાચાર્યે કરી છે (પ્રકરણ ૩૨) તે તપાસી જઈએ.

શરીર વગેરેમાં ભ્રમ થવાને પરિણામે આત્મબુદ્ધિ થાય અને મોહરાજાએ ઉત્પન્ન કરેલી પ્રમાદરૂપ નિદ્રાથી અંદર ચેતના ઊંઘી જાય તે બહિરાત્મભાવ આ દશામા શરીરને પોતાનુ માનવામા આવે છે અને 'વગેરે' શબ્દમા સ્ત્રી, ઘર, છોકરા, માલ, મિલકત સગા વગેરે જેને પોતાના માનવામા આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે બહિરાત્માની આ દશા હોય છે

ઉપર જે બાહ્યભાવ બતાવ્યો તેને કુદાવી જઈ માત્ર આત્મામા જ આત્મત્વનો નિશ્ચય કરવો તેને જ્ઞાની પુરુષો **અંતરાત્મભાવ** કહે છે અહી આત્મા સિવાય સર્વને અન્ય સમજવાની વાર્તા છે અને એમા બાહ્યભાવનો સર્વથા નિષેધ થાય છે.

જે કર્મના લેપ વગરનો હોય, જેને શરીરનો સંબંધ ન હોય, જે જાતે તદ્દન શુદ્ધ હોય, જે ગુણનિષ્પન્ન હોય, જે સર્વથા નિવૃત્ત હોય અને જે વિકલ્પરહિત હોય એવા શુદ્ધ આત્માને પરમાત્મા કહેવામા આવે છે એ દશા **પરમાત્મભાવ** છે

આ અન્યત્વભાવનામા બહિરાત્મભાવ કેવો વર્તે છે?–તે બતાવવામા આવશે અને તેનુ અંતિમ ધ્યેય અંતરાત્મભાવમા ઊતરી પરમાત્મભાવ પ્રકટ કરવાનુ રહેશે આ આત્માના ત્રણ પ્રકાર ખૂબ ધ્યાન રાખીને સમજવા યોગ્ય છે. એ સમજતા જે મોટી ધમાલ આ પ્રાણી

માંડી બેઠો છે તેનો તે ગ્રાહ જરૂર છૂટી જાય તેમ છે આ ભાવનાની વિચારણામા પ્રથમ આપણે ગ્રથકર્તા સાથે આગળ વધીએ.

બાહ્યભાવ–બહિરાત્માભાવ શુ છે તેનુ સ્વરૂપ આ ભાવનામાં વિચારવાનુ છે. આ પ્રાણી બહિરાત્મભાવમા એટલો બધો એકરસ જામી ગયો છે કે એમા તેને કાઈ નવાઈ જેવુ લાગતુ નથી અને એ બેલો બેલે જ જાય છે. એને તો કૈક શોધો કરવી છે, આકાશના તારાઓના હિસાબ કરવા છે, ચંદ્ર અને મગળના ગૃહે પહોચવુ છે અને નાના જીવનમા કૈક કૈક કરી નાખવુ છે એને એક ઘડી શાતિથી વિચાર કરવો નથી, આરામ લેવો નથી અને મળે તો માણવો નથી. સ્ત્રી, ધન અને બીજી અનેક દુન્યવી ઝટપટોમાથી એને નિરાતે બહિરાત્મા કોણ અને અંતરાત્મા કોણ ?–એનો વિચાર કરવાનો સમય પણ મળતો નથી. એને નથી બોલવાનુ ભાન, નથી બોલવાનુ ભાન, નથી વિચાર કરવાની તાલીમ અને મોડી રાત્રે પણ એની ઝટપટ એટલી ચાલતી હોય છે કે એ ઊઘે ત્યારે પણ અડધી કલાક તો એના ચાલતાં યંત્રોને ઠંડા પાડવામા જાય. આ જાતની ધમાલ માડી બેઠો હોય તેને બહિર અને અતર્ આત્માની વાતો કેમ સૂઝે ? કયારે સૂઝે ?

પણ આ બધી રમત મડાણી કેમ ? આત્મા એના અસલ સ્વરૂપે તો જ્ઞાનમય છે, જાતે જ ચૈતન્ય છે અને અનત ગુણથી ભરેલો છે. એ અત્યારે ધન માટે રખડે, સ્ત્રીની પાસે કાલાવાલા કરે, બાવા માટે ભીખ માગે, વ્યાધિઓ માટે ઉપાચાર કરે, અનેક વળત નિ:સાસા મૂકે, વારવાર પાછો પડે, એનું વ્યક્તિત્વ દબાઈ–કચરાઈ જાય અને એ જાણે ગાડાની હોસ્પિટલમા પડી અસ્તવ્યસ્ત લવારો કરતો જણાય અને જ્યા ત્યા માથા માર્યા કરે–એવી એની બૂરી દશા શા કારણે થઈ ?

દુનિયાદારીમાં કહેવત છે કે 'અજાણ્યા માણસને રોટલો આપીએ, પણ ઓટલો ન આપીએ' આ વાત યોગ્ય છે કે નહિ ? તેના ગુણ–દોષની વિચારણા અત્ર કરવાની નથી, પણ એવી એક કિવદન્તિ છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે.

માણસો નોકર રાખે છે તો ત્યા તે પણ જાણે છે કે ઘરના તે ઘરનાં અને પર તે પર. પારકી માનો દીકરો રળી ન આપે અને એનો જમણો હાથ એના મ્હોં તરફ જ વળે. ટૂંકામા વાત એ છે કે પારકા — અજાણ્યાને ઘરમા દાખલ કર્યો તો તે જરૂર નુકસાન કરે છે–વિનાશ કરે છે–સત્યાનાશ કાઢે છે.

આટલા માટે માણસો નોકરને રાખવામા, રસોયા — ચાકરને રાખવામા ખૂબ સભાળ રાખે છે. અને હરામી માણસો કેટલુ નુકસાન કરે છે તે વાત નવી જાણવાની નથી આત્મામાં એવી રીતે 'પર' (બહારના) કર્માણુઓ ઘૂસી ગયા છે. સારામા સારુ દૂધ હોય પણ તેમા ખટાશ કે ફટકડી પડે તો તુરત ફાટી જાય છે તેમ આત્મા જેવી મહાસુદર ચૈતન્યઘનમૂર્તિ

અનંત જ્ઞાનપ્રકાશવાન હોવા છતા એનમા કર્મપરમાણુઓ ઘૂસી ગયા છે અને એ પરમાણુ પર છે, બહારના છે, એને આત્મા બરાબર પરપણે ઓળખતો નથી.

એ કર્મપરમાણુઓએ આત્મમા પ્રવેશ કરી એની બરાબી કરી છે, એની પાસે અનેક નાચો કરાવ્યા છે, એની પાસે નવા નવા નાટકો કરાવ્યા છે, એનો જ્ઞાનગુણ ઢાંકી દીધો છે એને મોહમદિરા પાઇને ઘેનમા નાખી દીધો છે, એને સદ્‌ગુણના ધામને બદલે કષાયનું પૂતળું બનાવી દીધેલ છે, એને વ્યાધિનો પિંડ બનાવી દીધો છે અને એને એ ચારે ગતિમા રખડાવે છે, એને લૂલો, લંગડો, આંધળો, બોડ — બાપણવાળો બનાવે છે, એની પાસે ભીષણ આકૃતિ ધરાવે છે, એને શ્રુતિકટુ સ્વરવાળો કરે છે. એને કાળો કે લાલ બનાવે છે, એને વામનજી —કૂબડો બનાવે છે. એને નાગો રખડાવે છે, એને ભૂખ્યો રખાવે છે, એને તરસ્યો રાખી મૂઝવી દે છે, એને પેટ બાતર વેઠ કરાવે છે, એને ચોર, લબાડ, ઉઠાવગીર, વિશ્વાસઘાતી, ખૂની બનાવે છે, એને રાજા બનાવે છે, અમાત્ય બનાવે છે, પ્રમુખ બનાવે છે, એનાં બાપણો પર તાળીઓ પડાવે છે અને એને હાસ્યસ્થાન પણ ઠરાવે છે, એને શોકથી પોક મૂકતો કરે છે, એને સ્ત્રીના શૃંગારમાં ભાનભૂલો બનાવે છે અને એને વિષયનો કીડો બનાવે છે.

દુનિયામા જે કાંઈ વિરૂપ, સારુ કે સાધારણ દેખાય છે તે સર્વ આ પારકા–અંદર ઘૂસી ગયેલા અથવા ઘૂસવા દીધેલા કર્મપરિણામ–મહારાજાનો પ્રતાપ છે. જ્ઞાનવાન આત્માની આ બહારના ઘૂસી ગયેલા મહારાજાએ શી દશા કરી છે? કેદી જેવી કફોડી દશામા એને મૂકી દીધો છે અજાણ્યાનો પરિચય કરવાનું અને તેને અવકાશ આપવાનુ આ પરિણામ છે

આઠ કર્મો, તેની ઉત્તરપ્રકૃતિ ૧૫૮, તેનો સ્વભાવ અને તેમાની પુણ્ય તથા પાપ પ્રકૃતિઓનુ સ્વરૂપ અહી વિચારવુ. એ કર્મોનો ચમત્કાર સમજવો તેનો આત્મા સાથે અત્યારે તો એવો તાદાત્મ્યસબંધ થઈ ગયો છે કે એ જ જાણે તેનો સ્વભાવ હોય એવુ લાગે છે આવા પ્રકારનુ આવરણ કરનાર પણ એ જ કર્મમહારાજા છે. એનુ સ્વરૂપ સમજી એને બરાબર ઓળખવા જેવા એ રાજા છે. એને સમજી બરાબર ઓળખવાથી સંસારની સર્વ વિડંબનાઓનુ મૂળ કારણ હાથમા આવી જશે જ્ઞાનવાન આત્માની આ દશા હોય? પણ કર્મનુ જોર અત્યારે તો તેના પોતાના જોર કરતા વધી ગયુ છે ચારે બાજુએ જુઓ, બહાર જુઓ, ચરિત્રો વાચો, નોવેલો (કથાઓ) વાચો, નાટકો જુઓ, સિનેમા જુઓ – જ્યા જશે ત્યા કર્મ–મહારાજાની જમાવટ માથે જડેલી જણાશે અને એણે આત્માને એટલો બધો દબાવી દીધેલો જણાશે કે એ છે કે નહિ? અને હોય તો એની કાંઈ શક્તિ હશે કે નહિ? તે બાબતમા પણ શંકા પડી જાય એવુ ઉપલક નજરે પ્રથમત જરૂર લાગશે. આ અનંત જ્ઞાનના ધણી આત્માની એક કથા થઈ.

(ખ ૨) ચેતન! કર્મરાજાના મુખ્ય સેનાપતિ મોહરાજાએ મૂકેલી મમતાને પરાધીન થઈને તુ પારકી પંચાત કેટલી કરે છે તેનો વિચાર કર. તુ એમ સમજે છે કે આખા

ગામના કજીઆ તારે પતાવવાના છે અને તુ ત્યાં દાખલ થઈ જાય છે. કોઈની વાતો, કોઈની ચિંતા, કોઈની નિંદા, કોઈ પર ગુસ્સો એ સર્વ અન્યને માટે જ જાણે તે જાળવી રાખ્યા છે. તને યુરોપમા શુ થયુ તે વિચાર કરવા અને તેની વાતો કરવા સમય મળે છે, તારે રાજા કર્ણની વાતો કરવી છે, સગાઓના મહેા જાળવવા છે, કોઈ દૂરનુ મરી જાય તેા એક કલાક પછી લૌકિકે જઈ ખોટી રીતે ઓ ઓ કરવુ છે, તને લાગેવળગે નહિ તેવાની વાતોમા કલાકેા કાઢવા છે, તારા ઘરનાની ચિંતામા અરધા થઈ જવું છે, તારે અન્ય કોઈની નોકરી ગઈ તેની વાતો કરવી છે, તારે અમલદારોના ગુણ–દોષ પર વગર આધારે ગપ્પાં મારવા છે, તારે વિના કારણે આજે 'ફ્રીચર' કેટલા આવ્યા તેની વાતો કરવી છે, તારે ફોજદારી કોર્ટમાં અતિ તુચ્છ મનુષ્યોના કે ખાસ કરીને નટી જેવી સ્ત્રીઓના કેસો ચાલતા હોય તે સાભળવા કે વાંચવા છે અને આવી આવી તદ્દન નકામી અથવા તારી નજરે કોઈવાર કામની લાગતી વાતો કરવી છે અને 'काजी दुबले क्यू, के सारे शहेरकी फिक्र' જેવો વેશ કરવો છે.

મમતાની પરતત્રતા, સાપેક્ષ દૃષ્ટિનેા અભાવ, આદર્શની ગેરહાજરી, વ્યવસ્થિત સંકળનાની ખામી અને અતિ કેફ (મોહની મસ્તી)ની અસર તળે તારા આવા હાલહવાલ થયા છે, તુ વિના કારણ પરની ચિંતા કરે છે, પરની વાતો કરે છે, પર સબધી ઘાટો ઘડે છે અને ઘાટ જામે નહિ ત્યારે વિમાસણ કરે છે નિંદા, કુથળી, આત્મશ્લાઘા અને ભોજનાદિની કથામા તું કેટલેા વખત કાઢે છે અને સ્ત્રી સબધી વાત નીકળી તેા તેા જોઈ લેજો ચમત્કાર. અનત જ્ઞાનના ધણીની આ દશા હોય ? અને તારા જેવા અનત ગુણના સાગરને આવી નિર્માલ્ય બાબતોમા હાથ ઘાલવેા ઘટે ? તુ આખેા દિવસ કેવી કેવી વાતો, ચિંતાઓ અને ઉપાધિઓ કરે છે તેનેા વિચાર કર, તેની તુલના કર, તેનેા સરવાળેા કર અને તું કોણ ? અનુપમ ગુણોનેા ધણી, જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમય, સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ, શાશ્વત સુખનેા અધિકારી – તે આવી દશાએ ઊતરી ગયેા ! તારામા અનુપમ ગુણરત્નો છે તેની ચિંતા કર, તેને ઓળખ અને તેને પ્રકટ કરવાનેા વિચાર કર, તે–મય થઈ જા. તારે આવી કુથળી અને પારકાની કથા કરવાની તે હોય ? તારે તારુ પોતાનુ કરવાનુ કયા ઓછુ છે કે પારકી ચિંતાથી હેરાન થાય છે–દૂબળેા થાય છે ? અસલ ચિંતામણિ રત્ન કે જેથી ઇચ્છે તેવા પદાર્થો મેળવી શકાતા, કામઘટ–ઘડેા ઇચ્છિત વસ્તુ આપતેા અને કલ્પવૃક્ષોની નીચે ઊભા રહેતા ઉપરથી માગેલી વસ્તુઓ પડતી, એ સર્વને ટપી જાય તેવા ગુણરત્નો તારામા ભરેલા છે, તુ તે–મય છે અને તે પ્રયત્નસાધ્ય છે

ત્યારે આવાં ગુણરત્નોનેા વિચાર કરતેા નથી અને પારકી વાતો શા માટે કરે છે ? જે મનુષ્યો તારા નથી, જે સબધીઓ તારી સાથે આવવાના નથી તેની ચિંતા કરવી છોડી દઈ, તારા પોતાનેા જ વિચાર કર અને તારા ગુણોને ઓળખ પારકી વાતોમા તારુ કાંઈ વળવાનુ નથી અને કોઈ અહી બેસી રહેવાના નથી થોડેા વખત તાળીઓ પડી તેા પણ શુ અને ન પડી તેા પણ શુ ? અને તાળી પાડનારા પણ જવાના છે

અને તુ પણ જવાનો છો ત્યારે એવી નકામી લપ્પનછપ્પન મૂકી દે અને તારા ગુણરત્નોની ચિંતા કર. તારે જે જોઈએ છે તે તારી પાસે છે, તારામાં છે, તેને શોધી કાઢી પ્રકટ કરવુ એટલુ જ બાકી છે. બેદની વાત છે કે ઘરની વસ્તુની કિમત ન કરતાં તું પર વાતોમા દોડયો જ જાય છે અને અદર જોતો નથી, પોતાના ગુણોને પિછાનતો નથી અને પિછાનાઈ જાય તો તેનુ બરાબર મૂલ્ય કરતો નથી નકામો બેદ મમતાવશ થઈને જે કરે છે તે છોડી દે અને અનુપમ આત્મગુણોની ચિંતા કર.

અન્યની **ચિંતા** ન કર તેનો વાંધો નથી, પણ માત્ર દિશા ફેરવવાનો ઉપદેશ છે. અત્યારે તુ પરની–બહારની–બહારનાંની ચિતા પોતાનુ માનીને કરે છે તેને બદલે સ્વની–અંદરની–અદરના ગુણોની ચિતા કર પ્રશ્ન એ છે કે એની ચિતા તુ કદાપિ કેમ કરતો નથી? તુ અત્યારે શુ કરી રહ્યો છે તે હવે જો. આ તો એક ચિતવનની વાત થઈ, પણ તારા સર્વ પ્રયત્નો–કાર્યો કઈ દિશાએ વહે છે, તુ શેમા જોડાઈ ગયો છે અને કેવો ફસાઈ પડયો છે તે બરાબર સમજ. જો! જરા આગળ વધ

(ગ૩.) તે અત્યારે જે મોટી ધમાલ આદરી છે તે કોના માટે છે? તારે પોતાને તો સાડાત્રણ હાથ જમીન સૂવા જોઈએ અને બાવા માટે થોડો ખોરાક જોઈએ. પાણીની તો કુદરતે વિપુલતા પૂરી પાડેલ છે. ત્યારે આ સર્વ પચાત શેની?

તે મોટા કારખાના, કારસ્થાનો કે વેપારો માડયા છે તે કોને માટે? એનાથી ભડારો કે તિજોરીઓ ભરીશ તે કોના?

તું ચોરથી, પશુથી, દુશ્મનથી ડર્યા કરે છે તે શેની ખાતર? જીવવા માટે કે તારા પોતાની ચિતા માટે? અગર છોકરા–છોકરી માટે?

તારો આનદ શેમા છે? ઘરના મળે ત્યારે આનદ, બાવાપીવામાં આનદ, પૈસા રળ ત્યારે આનદ? પણ એ કઈ વસ્તુઓમા? સર્વ પારકુ, પારકામા અને પરથી.

તુ શોક કરે છે–રડવા બેસે છે તે કોને? કોઈ સગા કે મિત્રને? તે પણ પારકા જ છે. તારી ઇચ્છા શુ મેળવવાની રહે છે? જે હશે તે સર્વ તારાથી પર, પરને માટે, અપર દ્વારા પ્રાપ્ય, વળી કોઇ વસ્તુ તને મળી જાય ત્યારે તુ રાજી રાજી થઈ જાય છે તે શુ છે? તને નોકરી મળે, ધન મળે, પ્રમાણપત્ર મળે, પ્રશસા મળે એટલે તુ ફૂદવા મડે છે, પણ એ સર્વ પર છે, તારાથી અલગ છે, અનોખા છે, બાહ્ય છે.

તારો પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ છે તેના ઉપર પગ મૂકીને તુ અનેક વસ્તુઓ ઉપર રાગ ધારણ કરે છે સારુ ફરનિચર, સારો ડ્રોઇંગરૂમ, સારા વસ્ત્ર, સારા અલકાર, સારું ઘડિયાળ આ સર્વ પર છે, તારાથી અપર છે–અવર છે.

ભાઈ! આ સર્વમાં તારુ કાંઈ નથી. તું જેટલા હવાતીઆં મારે છે, તોફાન કરે છે, દરિયા ડોળે છે અને તારી નાની દુનિયાને માથે લે છે તે સર્વ પારકુ છે, પારકા માટે છે, પડી રહેવાનુ છે, થોડા વખત માટેનુ છે અને મેળવતાં, જાળવતા તેમજ સયોગનો વિયોગ થતાં અનેક ઉપાધિ કરાવે એ ઉપરાત તારી સાથે અતિ અલ્પ–સબધવાળું છે અને કર્મપરમાણુજન્ય તેમ જ જાતે પૌદ્ગલિક હોઈ તારા કામનું નથી. જે આત્મિક છે તે પૌદ્ગલિક ન હોય અને જે પૌદ્ગલિક હોય તે પર છે, તારાથી અવર છે અને તારી સાથે કદી મેળ ન ખાય તેવુ છે. તારા જેવો પરવસ્તુ–પરભાવ–પારકાની ચીજોમાં–પરવસ્તુમા રખડે એ તે સારી વાત કહેવાય? અને જે પરમાણુની એ ચીજો બનેલી છે તે તારાં નથી, જેની ખાતર તુ ધમપછાડા કરે છે તે તારા નથી અને જ્યા તારુ પૌદ્ગલિક મન અત્યારે મોહ પામે છે તે પણ તારુ નથી. આવી રીતે તુ પરવસ્તુ–પરકીય ભાવમા ફસાઈ ગયો છે. અને તે ઉપર જોયુ છે કે જ્યા પારકો પેઠો ત્યાં સત્યાનાશની પાટી બેઠી, મહા આપત્તિના ગણેશ મંડાયા, ઊતરતા દિવસની ધાત શરૂ થઈ

(ઘ૪.) વળી આ સસારમા તે કઇ પીડાઓ સહન નથી કરી? તું કપાયો છે, દળાયો છે, વેરાયો છે, ચિરાયો છે–તારે માથે થવામા બાકી રહી નથી. નારકીના જીવોનાં દુખનુ વર્ણન વાચતા તો કાળજા તૂટી જાય તેવું છે ત્યાંની ઠડી અને ગરમી એવી હોય છે કે અહીનો સહરાના રણનો તાપ કે હિમાલયની ઠડી કાઈ ગણતરીમાં નહિ મનુષ્યપણામા વ્યાધિઓ પાર વગરના છે અને તિર્યચોને અમવો પડતો મૂગો માર તો અકથ્ય છે.

આવી રીતે તુ અનેક વાર છેદાયો, ભેદાયો અને હણાયો તેનું કારણ એક જ પારકામા વિલાસ, પરમા આનદ

બહુ નવાઇની વાત તો એ છે કે આટલું તત્ત્વજ્ઞાન તારા જાણવામાં આવ્યા છતાં હજુ પણ તને એમા જ આનદ આવે છે. સુદર વિચારમાં મગ્ન હોય ત્યાં દોદરે કોઈના પડવાનો અવાજ સાંભળી ચમકી જાય છે પણ એ તો છોકરુ નહી, કોઈ ભિખારી માગવા આવ્યો હતો તેનો પગ લપસ્યો જાણી હાશ કરી બેસે છે! મારાં–તારાંનો કેવો ભાવ! તને આનદ ખાવા–પીવામા આવે, તને મજા નાટક–સિનેમા જોવામા આવે, તને લહેર નાચપાર્ટીના જલસામા આવે, તને વૈભવ સ્ત્રીઓની આખોમાં દેખાય, તને મજા વેપારની વાતોમા આવે, તને એકાગ્રતા કૌભાંડ રચવામા, કારસ્થાનો કરવામા, અન્યને છેતરવામાં થાય ત્યારે તને તે શું કહેવું? જે કારણે તું કદર્થના સહેતો આવ્યો છે તે જાણ્યા છતા પાછો તેમાં જ રસ પામે છે ત્યારે તે ધાર્યું છે શુ? તને જરા લાજ પણ આવતી નથી? તુ પીડા થાય ત્યારે પોક મૂકીને રડવા બેસે છે અને વળી પાછો તેના તરફ જ દોડતો જાય છે ત્યારે આને તારી અક્કલ કહેવાય કે તારી હુશિયારી ગણાય કે મૂર્ખાઈ ગણાય?

તને જે ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી ગમતી હોય તો ખુશીથી પરભાવમા રમણ કર, પણ લેખક-મહાશય તારુ મન જાણે છે. તેઓને ખબર છે કે તને કષ્ટ કે કદર્થના જરા પણ ગમતા નથી ત્યારે જે કારણે એ પીડા થાય છે તે જાણ્યા છતા તે જ કારણો ફરી ફરીને સેવી રહ્યો છે ત્યારે તારી ઇચ્છા અને તારા કાર્યને કેટલો વિરોધ છે તેનો તુ વિચાર કર, આ પરભાવની બાળરમત કયા સુધી રમ્યા કરીશ? અને છતા તેના પરિણામ દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છોડી શકતો નથી તુ યાદ રાખજે કે તારે દરેક નાના-મોટા કાર્યના હિસાબ આપવાના છે હજુ પણ વિચાર અને તારી પરભાવરમણુતાથી શરમા તારા જેવા મુમુક્ષુને આ પરભાવરમણુતા ન શોભે. જો, હજુ આટલુ નાચે છે ત્યા તારુ મન કયા દોડી જાય છે તે તપાસી જોજે અને જરા ઊંડા ઊતરજે આવુ શરમભરેલુ-પોતાની જાતને હલકા પાડે તેવુ વર્તન કેટલો વખત ચલાવી લઈશ? અજ્ઞાન અને મોહદશાને પરિણામે તારી શરમ ઊડી ગઈ છે, પણ એ સર્વ પરભાવમા વિલાસ છે અને તારા જેવા મહત્ત્વાકાક્ષીને શરમાવનાર છે

(ડ ૫.) પારકાને ઘરમા પેસાડયો તે વિનાશ કરે છે, આ પ્રાણી પારકી ચિંતા કરે છે, એના સર્વ પ્રયાસ ઇચ્છા અને આદેશો પરકીય છે અને એને જે અનેક પીડા-ઉપાધિ થાય છે તેનુ મૂળ પરકીય વિલાસ છે. આ ચાર મુદ્દા સ્પષ્ટ થયા.

હવે બહુ મુદ્દાની વાત છેવટે કહી દે છે. પરભાવમા રમણ. પરમા વિલાસ પરનો ઉપભોગ અને પરમા વૃદ્ધિ એ તો ખૂબ થઈ. પણ તુ કોણ? તારુ શુ? એ વાત સમજી લે એટલે એ જ્યા ન હોય તે સર્વ પારકુ છે એટલુ પૃથક્કરણ થઈ જાય આખા શાસ્ત્રનો સાર કાઢીને બધી વાતનું રહસ્ય બહુ ટૂંકામા કહી દે છે કે —

"જ્ઞાન ૧, દર્શન ૨ અને ચારિત્ર ૩ એ ત્રિરંગી ચિહ્નવાળી ચેતના વગરની સર્વ વસ્તુઓ પર છે-અન્ય છે."

જ્યાં આ ત્રિરંગી વાવટો ન હોય ત્યા ચેતનજી! તુ નથી એ ત્રણ સિવાયની સર્વ ચીજો અન્ય છે આ વાત તુ સમજી લે **જ્ઞાનમાં** પણ જેને હરિભદ્રસૂરિ વિષયપ્રતિભાસ-જ્ઞાન અથવા આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન કહે છે તે નહિ પણ જેને તેઓશ્રી **તત્ત્વસંવેદન-જ્ઞાન** કહે છે એ એનુ પ્રથમ ચિહ્ન છે.[1] જેને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ **વિમળાલોક અંજન** કલ્પ્યુ છે.

---

૧ હારિભદ્રી અષ્ટકમા આઠમુ અષ્ટક જ્ઞાનાષ્ટક છે તેમા એ ત્રણે પ્રકારના જ્ઞાનની સમજણ આપી છે આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન સમકિતદૃષ્ટિને હોય છે, પણ તેમા હેયોપાદેય પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ ન હોવાથી તેને પણ સ્વીકારયોગ્ય ગણ્યુ નથી તત્ત્વસંવેદન-જ્ઞાનમા હેયોપાદેયની સમજણ સાથે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર હોય છે તેથી તે જ્ઞાન જ અનંતર કે પરંપરયા મોક્ષને આપનાર છે તત્ત્વપરિણતિમત્ જ્ઞાન પરંપરાથી મોક્ષદાતા થાય તેમ છે

દર્શનમાં શુદ્ધ માર્ગનો સાચો ખ્યાલ અને તે ધોરણે જે માર્ગ ન પહોચે તેને છોડી દેવાનો દૃઢ સંકલ્પ.

ચારિત્રમાં વિશિષ્ટ વર્તન, સદ્‌ગુણોનુ ગમે તે ભોગે આસેવન અને ભવચેષ્ટાનો ત્યાગ.

દર્શનને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ **'તત્ત્વપ્રીતિકર જળ'** નામ આપ્યુ છે અને ચારિત્રને **'મહાકલ્યાણ (ક્ષીર) ભોજન'**નુ નામ આપ્યુ છે

આ ત્રણ ચીજ જ્યાં હોય ત્યા ચેતન! તુ છે, એ ત્રણ-મય તુ જ છે. એ સિવાય સર્વ અન્ય છે, પર છે, તારાથી જુદુ છે, પારકુ છે, દૂરનુ છે પારકાએ તારા ઘરમા પેસીને તારા કેવા હાલહવાલ કર્યા છે તે તે જોયુ

પારકાને સમજુ માણસ ઘરવાસ કરાવે નહિ. તેમાં પણ જે ચોર હોય, ભરાડી હોય, ઘર ફાડનાર હોય, દગાબાજ હોય, ઘરધણીને ઊંઘતો વેચનાર હોય તેનો તો કદી વિશ્વાસ થાય જ નહિ અને તુ જાણે છે કે 'પારકી આશ સદા નિરાશ.' ઘરના મૂલ્યવાન રત્નો છોડી પારકા રોટલાને બચકા ભરવા જવુ એ તો શ્વાનવૃત્તિ કહેવાય મહામૂલ્યવાન રત્નોના માલિકને એ શોભે નહિ, છાજે નહિ, ઘટે નહિ

ત્યારે તારુ શુ છે અને પારકુ શુ છે તે તારા સમજવામા આવ્યુ. તુ બાલી ભરમાઈ જઇ કેફ કરી મૂઝાઈ ગયો છે, છતા મહાતિમિરમાં પણ તારી આખે સાચી વાત દેખાણી છે, સાચી વાત સમજાણી છે, તારાં પોતાનાંની તને પિછાન થઈ છે અને પર તે પર છે તે સમજાણુ છે.

હવે તારુ હિત થાય તેને માટે પ્રયત્ન કર જે રસ્તે તને પ્રગતિ લાગે તે માર્ગ પકડી લે અને તારા પોતાના હોય તેને તારા કરી લે અને તારી આસપાસ અત્યારે જે કચરો જામ્યો છે તેને બરાબર દૂર કરી નાખ અને તારી પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ જ્યા તને જણાય ત્યા તુ પ્રયત્ન કર પસ દગીનો તને અવકાશ છે અને તે માટેનું સાહિત્ય તને સાપડયુ છે. ઊઠ, જાગ્રત થા અને સાચે માર્ગે લાગી જા

---

૧. ઉપોદ્‌ઘાત કરી દીધો. વિગતવાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા. હવે ચેતનજી ! તું તારું ઘર તપાસ. તારી પાસે માલપૂજી કેટલી છે તેના સરવૈયા કાઢ. તું બરાબર સાચા સરવાળા કરજે અને બાદબાકી મૂકવામા પણ જરા યે પાછો પડીશ નહિ કે સકોચ કરીશ નહિ ઘણા પારકી પચાત કરનારા માટે કહેવાય છે કે 'પચાતીઆનાં છોકરા ભૂખે મરે.' તું એવો ડાહ્યો, દોઢ ડાહ્યો થઈશ નહિ સમજુ માણસ પોતાનુ ઘર સભાળી બેસે છે અને એ આખી દુનિયા દીવાની થાય તો સર્વની સાથે સામાનની ફેકાફેક કરે છે પણ એની ફેકાફેકમાં દક્ષતા હોય છે બીજા ઘરમાથી માલ બહાર ફેકે ત્યારે એ બહારનો સામાન ઘરમા ફેકે છે તારામા આવુ ડહાપણ આવશે ત્યારે તુ તારુ ઘર સાજુ કરી શકીશ, તેથી તારુ ઘર શોધ, એની સભાળ લે એના ખૂણા–ખાચરાઓમાથી પણ કચરો કાઢી નાખ અને તારા પોતાના સામાનની યાદી કર ઘરનો વીમો ઉતરાવવો હોય ત્યારે જેટલી વિગત તૈયાર કરે છે તેટલી બારીકીથી તારુ ઘર જોઈ જજે

જો ! પ્રથમ તો તપાસ કર કે તારું શરીર, તારા પૈસા, તારા છોકરા, તારા ઘર, તારાં સગા, તારી સ્ત્રી, તારા મિત્રો અને તારા સબધીઓ કે જેની ખાતર તુ અનેક ઉન્માદ કરી રહ્યો છે તેમાથી કોણ તારુ છે ? એની કસોટી એક બતાવીએ જ્યારે તું અહીથી ઉચાળા ભરીને મોટા ગામતરે જઈશ, જ્યારે તુ મહાપથે પડી જઈશ, જ્યારે તુ મહાનિદ્રામાં પડીશ, જ્યારે તુ મહાયાત્રાએ નીકળીશ ત્યારે તને કુગતિમા પડતાં એમાનાં કોણ રક્ષણ આપશે ? તે વખતે તારા જમે બાજુએ કરેલા સરવાળાની રકમો કે તારી તિજોરીમાં પડેલા ઘરેણાંઓ કે તારા સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારમાથી કોઈ આડો હાથ આપશે ?

અરે ! પરભવની વાત જરા થોડો વખત બાજુએ મૂકીએ તો અહી પણ એ સ્નેહ સ્વાર્થ સુધીનો જ છે એ વાતમા શકા રહે તેમ નથી. ઘરડા માબાપ તરફ પુત્રો કે પુત્ર-વધૂઓ કઈ નજરે જુએ છે તે ઉપર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ન હોય સાત–સાત દીકરે ડોસા-ઓને અકળાઈ જવુ પડે છે અને એને જમવાના 'વારા' કરવા પડે છે એ અજાણી વાત નથી. આ કદાચ આકરી વાત હોય તો નોધાયલા દાખલાઓનો પણ પાર નથી, પરતુ એક વાત તો સિદ્ધ છે કે એમાના કોઈ પણ પરભવમા સાથે આવનાર નથી અને દુર્ગતિમા પડતા રક્ષણ કરનાર નથી

જો ! તેઓ ખાતર તે ઉજાગરા કર્યા, ચિતાઓ કરી, આત્મત્યાગ કર્યો, ભોગો આપ્યા અને તેની ખાતર રળ્યો, એનો ભાગ વહેચવા સર્વ આવશે, પણ અતે તારી મહાયાત્રા નીકળશે ત્યારે તારી સાથે કોઈ આવનાર છે ? તારી કરણી કેવી છે તે તો તુ જાણે છે અને તેને પરિણામે તારી ગતિ કેવી થવી જોઈએ તે તુ કલ્પી શકે તેવી બાબત છે તો ત્યા તને કોઈ બચાવી શકશે ? કોઈ તને રક્ષણ આપશે ? આ રીતે તારુ ઘર તપાસ અને તારી

ચીજોનો હિસાબ મુદ્દામ આકડાસર મૂક. સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, દીકરા વગેરેનો સ્નેહ કેવો છે તે સબધે નોંધાયલા દાખલાઓ અતિમ અવલોકનમાં નોધવામા આવશે ત્યારે તને વિચાર થઈ પડશે કે પરભવમા તો કોઈ રક્ષણ આપે તેમ નથી, પરતુ આ ભવમાં પણ તે માની લીધેલા સ્નેહીમા માત્ર સ્વાર્થ સિવાય બીજુ કાઈ નથી તે વાત પણ હવે પછી થશે. અત્યારે લાંબી નજરે જોતા તારાં કર્મ તારે જ ભોગવવાના છે અને કોઈ તારી વતી આકું સૂનાર નથી તે તું યાદ રાખજે.

૨. તુ કોણ? તુ **દેવચંદ**! તારા હાથ, પગ, મ્હોં એમાનુ કોઈ દેવચદ છે? ત્યારે તુ કોણ? જે શરીર અત્યારે હાલેચાલે છે, ખાય-પીએ છે તે થોડા વખત માટે છે અને તે તુ નથી જો અમુક પરમાણુઓના સચયને 'દેવચંદ' નામ અપાયું હોય તો જે દિવસે એ ઠંડુ પડી જશે તે દિવસે એને જેમ બને તેમ જલ્દી ઠેકાણે પાડવાની-એને બાળી મૂકવાની કે ભૂદાહ કરવાની ત્વરા થશે એ તું છે? અત્યારે તુ એને પંપાળે છે, ચોળે છે, ચાંપે છે, મર્દન કરે છે, સાબુથી નવરાવે છે, મૂલ્યવાન મસાલા અને વસાણા ખવરાવી પુષ્ટ કરે છે તે તારુ નથી, તારી સાથે આવવાનુ નથી, તારા નિરતર વિશ્વાસમા રહેવાનુ પણ નથી ત્યારે તું એ શરીરને તારુ પોતાનુ માનીને આ સર્વ શુ કરી રહ્યો છે? એને જરા તાવ આવે તો ડૉકટરોને ટેલિફોન ઉપર ટેલિફોન કરી મૂકે છે અને જરા શરદી થાય તો ગળે રૂમાલ લપેટે છે અને જરા હાથ-પગ દુખે ત્યાં-પછાડા મારવા મંડી જાય છે! આ સર્વ હકીકત ઉચિત થાય છે કે કેમ? તે તું વિચાર

સર્વથી વધારે નજીક તારુ શરીર છે. એને તો તુ જરૂર તારુ પોતાનુ માને છે. પણ એને પોતાનુ માનવાની ભૂલ કરીને તું નકામો હેરાન થાય છે. જો! જ્યારે તારામા માદગી આવશે, તારા સાધાઓ તૂટવા માંડશે ત્યારે એ તને છોડી જશે આવા શરીરનો વિશ્વાસ કેટલો કરવાનો હોય? એને પોતાનું માનવાની ભૂલ તો ભારે જબરી સ્થલના ગણાય તારી આખી માન્યતા કેટલી ખોટી છે તે તને આ ઉપરથી જણાશે તારુ શરીર જ તારુ નથી, પછી આગળ તે કેટલી વાત કરવાની હોય? પહેલે કોળીએ જ માખી આવે છે ત્યા વાત કયા સુધી જશે તે તુ સમજી જા.

આનુ નામ પરભાવરમણુતા, પરને પોતાના માનવાની ભૂલ અને અને પરિણામે ઊભુ કરેલુ કલ્પનાજાળનુ તોફાન. અન્યત્વભાવના કયાથી શરૂ થાય છે તે અત્ર બરાબર વિચારવુ

૩. હવે જરા આગળ ચાલો ઘર વસાવ્યા, સુદર ફરનિચર લીધુ, ઠામ-વાસણ વસાવ્યા, બસો-પાંચસો માણસને જમાડવા જેટલા તપેલાઓ લીધા, ક્રોકરીપોલિસ કરાવ્યા, પલગો મઢાવ્યા, મચ્છરદાનીઓ ચઢાવી, ઈલેકટ્રીક ફીટીગ્ઝ કરાવ્યાં, બાથરૂમોમાં ટાઈલ્સ જડાવ્યા, કઈક કઈક સગવડો કરી કપડા કરાવ્યા, કપાટો ભર્યા, નાની નાની સગવડો ગોઠવી, થોડો વખત ઝૂકવા માટે ઝરૂખા કર્યા, નાની-મોટી લાઇબ્રેરી કરી, બેસવા માટે સગવડો કરી, ખાવા-પીવા માટે સામાન વસાવ્યો, સ્ટોરરૂમ અલગ કર્યો, દાણા ભરવાના ઠામો વસાવ્યા.

ઉપરાત વ્યાપાર, પૈસા, વ્યાપારની ચીજો, નાણાની કોથળીઓ, તિજોરી વગેરે અનેક ચીજો વસાવી, પણ એ સર્વ મૂકીને અંતે ચાલ્યા જવું પડશે. **'જે જહાંની તે તહાં રહી રે, કોઈ ન આવી સાથ તો.'** જે જ્યાં હતું તે ત્યાં રહી ગયું આ સર્વ પરભાવની રમણતા, પરને પોતાના માનવાની ભૂલોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, અવિશ્વાસ્ય ઉપર વિશ્વાસ કરવાના દારૂણ પરિણામ

કોઈના દીકરા થયા, કોઈના ભાઈ થયા, કોઈના પિતા કહેવાયા, કોઈના ભત્રીજા થયા, કોઈના ભાયાત થયા, કોઈના જ્ઞાતિજન થયા અને અંતે એ આખા કુટુંબને છોડી **'છેડો છોડી રે ચાલ્યા એકલા, હાર્યો જેમ જુગારી રે'** એવી વાત થશે. જે પોતાનાં નથી, જેમાં સ્વ જેવું કાંઈ નથી, તેને પોતાના માન્યા, તેને ઘરના ગણ્યા એનાં એ સર્વ વિપાક છે.

એનો સાર એ છે કે એવી રીતે એકઠો કરેલો પરિગ્રહ કે કુટુંબ કોઈ પછવાડે આવતાં નથી એ તો જ્યાં હોય ત્યાં પડ્યાં જ રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું અનુસરણ એનું થતું નથી એ આપણે અહીં પણ જોઇએ છીએ. જેઓ મોટી મિલ્કત મૂકી જાય છે તેને પણ ચાર કે એક જ નાળીએર બંધાવે છે અને એનું આખું કુટુંબ અહીં જ રહી જાય છે. તું એવી જ રીતે પછવાડે અનેક કુટુંબને રડાવીને અહીં આવ્યો છે આ સર્વ જાળ છે, રમત છે, વિલાસ છે આવી અતિ ઘૃણાસ્પદ રમતનો તું એક પ્યાદો થઈ પડ્યો છે ઘર માંડે છે, છોડે છે અને વચ્ચે ઊડી જા ત્યારે બાજીમાંથી નીકળી જાય છે. આ તે તારી દશા હોય ? તું કોના જેવી રમત રમી રહ્યો છે ? અને કેવો પરભાવમાં રમી રહ્યો છે તેનો વિચાર કર.

આવી રીતે શરીર પણ પર છે, ધનમાલ–મિલ્કત પણ પર છે અને કુટુંબના સર્વ માણસો પર છે એટલી હદ સુધી આપણે આવ્યા એમાં જે રમણતા તે પરભાવરમણતા કહેવાય. એ એક વાર સાચી સમજ્યા એટલે બેડો પાર છે !

૪. આ ઉપર કહેલી વાત બરાબર સમજી જઈને તું પારકાના પરિચયરૂપ પરિણામને છોડી દે. પરિણામ એટલે પરિણતિ અથવા છેવટ અત્યારે તારું સર્વ લક્ષ્યબિન્દુ પર ઉપર છે તું વિચાર કરે છે ધનના, તું વાત કરે છે નોકરી કે વ્યાપારની, તું ચર્ચા કરે છે રાજ્યની, તું ઘાટ ઘડે છે દુનિયામાં યશ મેળવનારા, તું વાંચે છે, વિચારે છે, બોલે છે સર્વ પરને માટે પરમાં તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે વાત આ ભાવનામાં ખૂબ યાદ રાખજે તને મોહ–મદારીએ દારૂ પાઈને એવો મસ્ત બનાવી દીધો છે તારું આખું બકધ્યાન પરમાં છે, પર માટે છે, પર પરત્વે છે

આવી રીતે પર–પરિચયની પરિણતિમાં અથવા પર–પરિચયના પરિણામોમાં તું આખો વખત રમ્યા કરે છે અને એ પર–પરિચયનો મૂળ હેતુ મમતામાં તેમ જ પરિતાપમાં છે. તને પર ઉપર એવી તો મમતા લાગી છે કે તું તારા કુટુંબ, તારા વ્યાપાર અને તારા ઘરબારને તારા માનીને, એટલી નાની તારી દુનિયાને આખી દુનિયા ગણી બંધાયા કરે છે અને એ જાળને ઉકેલવા જતા નવ જગ્યાએથી જરા છૂટે છે ત્યાં તેર

જ્યાએ બધાય છે. આ આખો **પરનો પરિચય** મમતામાથી ઊભો થાય છે અને એ અંદરનો સંતાપ છે. જેમ તાવ આવે ત્યારે માણસને શુદ્ધિ ઓછી થાય છે તેમ મમતા –માયાથી તને અંદર તાવ આવ્યો છે અને એ સંતાપમા પર–પરિચયનુ નિદાન છે. મમતા અને અંતર–તાપ એ નિદાન છે.

વૈદ્ય દવા કરે ત્યારે પ્રથમ વ્યાધિનુ નિદાન કરે છે. નિદાન એટલે વ્યાધિના મૂળની શોધ પછી દવા કરે તેને ચિકિત્સા કહે છે મમતા અને પરિતાપ એ આત્માને વળગેલા વ્યાધિ છે અને એનુ નિદાન થાય ત્યારે સમજાય છે કે એનુ પરિણામ પરિચયમા જ આવે છે. વ્યાધિના ચિહ્નો(Symptoms)મા પરિચય છે એનુ નિદાન કરતા એનો મૂળ હેતુ જડ્યો. એ નિદાન મમતા અને પરિતાપ છે.

આ પરપરિચયને તુ છોડી દે તારી સર્વ ઉપાધિઓ આ પરપરિચયથી થઈ છે અને તેનુ મૂળ મમતા અને પરિતાપ છે એને તુ છોડી દે. તારે તારાપણુ પ્રકટ કરવું હોય તો આ કચરાનો ત્યાગ કર વ્યાધિની દવા કરવી હોય તો કરી (Diet) તો જરૂર પાળવી પડશે અને એ કરીમા પરપરિચયનો ત્યાગ પ્રથમ સ્થાને આવે છે અને એક બીજી વાત પણ એ કરીમાં આવે છે તે પણ સમજી લે

એ કરવાનુ કહે છે તજવાનુ શું તે ઉપર કહ્યુ પરંતુ વૈદ્ય અમુક ચીજો ન ખાવાનુ કહે તેની સાથે અમુક ખાવુ એમ પણ કહે છે તે પ્રમાણે અનુભવરસના સુખને ભજ. અનુભવ એટલ આત્મસ્વરૂપમણુતા જરા શાંતિ મેળવીને અનુભવરસનો આસ્વાદ કરી લે. એ નિસંગતાથી નિર્મળ થાય છે નિસંગતા એટલે પરવસ્તુના સંસર્ગથી રહિત દશા જ્યારે પરભાવ-દશાથી રહિત દશા એ અનુભવને નિર્મળ કરે છે ત્યારે તે બહુ મનોહર થાય છે, ખૂબ હૃદયંગમ થાય છે આવા અનુભવસુખના રસને સેવવો, વ્યાધિ દૂર કરવા માટે પરપરિચયની પરિણુતિ છોડવી અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળો અનુભવરસ પીવો, આ ચિકિત્સા બતાવી.

અનુભવ એ મહાવસ્તુ છે. અનુભવ એટલે આત્મસ્વરૂપનુ પ્રત્યક્ષીકરણ આત્મસ્વરૂપમા રમણુતા થાય, આત્માનો–વિચાર કરાય, આત્મજ્યોતિ જગાવાય, આત્માનુ અસંખ્યપ્રદેશત્વ સમજાય, એનુ અમરત્વ જણાય, એનુ નિરંજન–નિરાકારત્વ ગ્રાહ્યમા આવે એ સર્વનુ સંક્ષિપ્ત નામ **અનુભવ** છે આ અનુભવને આનંદઘનજીએ ખૂબ ગાયો છે, ચિદાનંદજીએ એને ખૂબ બહેલાવ્યો છે, યોગીઓ એની સાથે રમ્યા છે અને એને પ્રકટ કરવા માટે અનેકે જંગલ સેવ્યા છે, અનેકે આતાપનાઓ લીધી છે, અનેકે અનશન કર્યા છે અને એનેકે એવા દિવ્ય પાન પીધાં છે એ વસ્તુ સમજાવી શકાય તેવી નથી આનંદઘનજી કહે છે કે **'આતમ અનુભવરસિક કો, અજબ સુન્યો વિરતંત'** આવો અનુભવ છે એક વખત આ અનુભવ કરવા વિચાર થાય તો તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિ થઈ જાય છે. **'યું જાણે જગ બહાવરો, તુ જાણે જગ અંધ.'** દુનિયા એવા માણસને બાવરો–ગાંડો કહે છે અને

એ દુનિયાને આધળી જાણે છે જ્યા માર્ગો જ ફરી જાય ત્યા પછી એકવાકયતા કયા થાય? મેળ કયાં મળે? દુનિયા ગાડો કહે–ભગડભૂત કહે તેના ઉપર યોગીનુ લક્ષ્ય જ હોતુ નથી. એને દુનિયાની પરવા હોતી નથી. એ દુનિયાને પરભાવમા લેખે છે, છતા એને કરુણા ખૂબ હોય છે, તે આપણે આગળ જોશુ અત્ર કરુણાની વાત અપ્રસ્તુત છે. આત્મરમણુતાના અનુભવની પરભાવત્યાગ એ બીજી બાજુ છે.

એ અનુભવરસ ખૂબ મજાનો છે એમા રસ પડે ત્યારપછી દુનિયાદારી ચાલી જાય છે, એના અનાદના વિષયો, સ્થાનો, પ્રવાહો સર્વ અલગ થઈ જાય છે અને એની જમાવટ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની બની જાય છે. નિસર્ગપણાથી જ્યારે એ અનુભવજ્ઞાન નિર્મળ થાય ત્યારે એની ખરી મોજ આવે છે અને ત્યારે એ ખરો અભિરામ–મનોહર રસ થાય છે. એ રસનો જેને સાચે પ્રેમ લાગે તે પ્રાણી અદર જ રમણ કરે છે. એના વિલાસમા વિકાર હોતો નથી, એના આનદમા આત્મસાક્ષાત્કાર હોય છે અને એના મહોદયમા પવિત્ર શુદ્ધ શાત વાતાવરણ હોય છે કોઈ બરા નિસર્ગ મહાત્માનો પરિચય થાય છે ત્યારે એના વાતાવરણમા રહેલ શાતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આવા અનુભવરસને તુ ભજ, એને પ્રત્યક્ષ કર, તારા આત્મામા નિમજ્જન કરે, તે–મય થઈ જા, તેને માટે વિચાર કર

સાચા અનુભવજ્ઞાનમા પરભાવત્યાગ સહજ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વ્યાધિનુ નિદાન અને ચિકિત્સા અત્ર રજૂ કરી હવે એક–બે પ્રાસ્તાવિક વાત કહી, છેવટે સત્યમાર્ગનુ પ્રકાશન બતાવી, આ ભવ્ય ભાવનાનો વ્યવહારુ આકાર બતાવશે

૫. રેલવેમા બેઠા, બે–ચાર અજાણ્યા માણસો મળ્યા, વાતો કરી, સાથે બાધુ, પણ પછી એ ઓળખાણ લાબો વખત ટકતી નથી. મુસાફરીના અનુભવવાળાને આ નવુ નથી. ઘણા રસથી વાતો કરે, પણ પોતાનુ સ્ટેશન આવે એટલે સૌ પોતાને રસ્તે પડે છે રસ્તે મળનાર દરેકની સાથે કાઈ સહચાર થતો નથી અને તેનામા કાઈ પ્રતિબધ પણ થતો નથી પથે મળ્યા, વાતો થઈ અને માર્ગ જુદા પડ્યા એટલે સૌ પોતાને રસ્તે પડી જાય છે

એવી રીતે મુસાફરખાના જેવા ઘરમા આપણે સગાસબધી એકઠા થયા જેને તેડુ આવે તે રસ્તે પડી જાય છે અને એના કર્મ એને જ્યા લઈ જાય ત્યા એ જાય છે એમા મમતા શી કરવી? એમા રડવુ કોને? અને રડનારા પણ કયાં બેસી રહેનાર છે? અત્યારે જે બધન માનીને મુસાફરો સાથે પ્રતિબંધ કરવામા આવે છે અને તેના ઉપર રાગ કે આકર્ષણ થાય છે તે મોહજન્ય છે, મમતામય છે અને સ્વાર્થજન્ય છે ઘરડા માણસ જાય ત્યારે તેનામા સ્વાર્થ ઓછો હોવાથી કોઈ રડતુ નથી. ત્યારે આમા સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાઈ નથી.

મુસાફરખાના–ધર્મશાળામાથી બે વટેમાર્ગુએ સાથે ઘણી ગમ્મત કરી હોય પણ જ્યારે એ પથે પડે ત્યારે કોઈ રડવા બેસતુ નથી, 'આવજો, આવજો' કરે છે. એ મિસાલે કુટુબનો

પરિચય સમજવો. એ સર્વ પોતપોતાના કર્મને વશ છે અને એમાં બંધન કરવા યોગ્ય તત્ત્વ નથી એ સર્વ પરભાવ છે, બાહ્ય ભાવ છે, સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

૬. એક બીજો દાખલો વિચારવા યોગ્ય છે પરસ્પરનો જ્યાં પૂરો પ્રેમ હોય ત્યાં પરસ્પરનો ઉન્માદ સમજી શકાય તેમ છે એકને જરા પણ ઊર્મિ ન હોય અને બીજો પ્રેમ પાછળ પ્રાણ આપતો હોય ત્યારે શી દશા થાય છે તે વિચારો–કલ્પો પ્રેમનો જ્યારે જવાબ મળતો નથી ત્યારે એકતરફી પ્રેમ કરનારને માત્ર સંતાપ જ થાય છે. પતંગીઆ પેઠે પ્રણયની જ્વાળામા ભસ્મ થનારના દાખલા પણ થોડા નથી. આ વાત પર વિવેચનની કે ચિત્રની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

હવે તને ઘર, ઘરેણા, માલ, વ્યાપારની ચીજો, ચોપડા વગેરે પર પ્રેમ થાય છે પણ તે એકતરફી છે, તારા પૂરતો જ છે અને સામેના જવાબ વગરનો છે. એ લક્ષ્મી કે એ પરમાણુના થપ્પા તે કોઈનાં કોઈ દિવસ થયા છે કે તે તારાં થાય? લક્ષ્મી તો વેશ્યા જેવી છે આજ તારે ત્યા બેઠી હોય, કાલે બીજાનુ ઘર માંડે આ સર્વ બાબતો દુનિયામા દરરોજ જોઈ એ છીએ અને ઘરના ઘર એ શુ? કોનુ ઘર? અને કોના ઘરનુ ઘર? આ સર્વ ફોફા છે અને એ જ રીતે શરીર પણ પુદ્ગળનો સમૂહ છે અને તેના ઉપરનો પ્રેમ પણ એકતરફી છે એની સાથે મમતા કરવી એ નિષ્પ્રણયી ઉપર પ્રેમ કરવા બરાબર છે, તદ્દન એકતરફી છે અને બાલી સંતાપ કરનાર છે આ બાબતમા જરા પણ શંકા હોય તો આ સર્વ બહારની વસ્તુઓ અને ખુદ શરીર વાર વાર કેટલી તસ્દી આપે છે અને એ તમામ અનેક વાર કેવા વાંકા થઈ બેસે છે તેનો ખ્યાલ કરી લે

જે પ્રણય વગરના હોય, જેનો સામો જવાબ મળતો ન હોય ત્યા વળગતા જવુ એ ડહાપણવાળા પ્રાણીનુ કાર્ય ન જ ગણાય એથી મનનો ઉકળાટ, નકામી ચિંતા અને અંદરનો કલેશ જ થાય છે અને પરિણામે હાથમા કાંઈ આવતુ નથી સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુ જેમા તારા શરીરનો પણ સમાવેશ થાય છે તેના ઉપરનો તારો સ્નેહ આ પ્રકારનો છે હવે તને યોગ્ય લાગે તો તે કર અને નકામો સંતાપ વહોરી લે

દુનિયાદારીમા કહેવાય છે કે **'જર જમીન ને જોરૂ, એ કજિયાનાં છોરું.'** કજિયો એટલે સંતાપ અને એ જર (લક્ષ્મી), એ જમીન (ખેતર, ઘરબાર) અને એ જોરુ એટલે સ્ત્રી અને સર્વ કુટુંબ એ સર્વ પર છે, તારાથી અવર છે અને મહાસંતાપ કરાવનાર છે અને પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરનાર નથી એ તુ સમજી લેજે

આ બને શ્લોકના વ્યવહારુ દાખલાઓ બાસ વિચારણીય છે અને પરભાવને બરાબર સમજાવે તેવા અને તને બાસ લાગુ પડનારા છે.

૭. તેટલા માટે કર્તા સર્વ વાતને ટૂંકામા કહી દે છે કે ભાઈ! અત્યારે ઊભા કરેલા સંયોગોને તુ તજી દે તે અગાઉ જોયુ છે કે સંજોગરૂપ મૂળથી જ આ પ્રાણીએ દુઃખની

પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે. જે સંબંધોની ખાતર તું સર્વ હારી બેસે છે અને જેની ખાતર તું તારો પોતાનો વિચાર પણ કરતો નથી એ સર્વ સંયોગોને તજી દે. એ સંબંધો પર છે, પરની સાથેના છે અને વળી તેનો વિયોગ નિશ્ચિત છે જે વસ્તુ સાથેનો વિયોગ જરૂર થવાનો હોય તેની ખાતર પડી મરવું ઘટે નહિ, શોભે નહિ, વાસ્તવિક ગણાય નહિ. સંથારાપોરસિમાં કહ્યું છે કે સંજોગમૂલા જીવેણ, પત્તા દુ:ખપરંપરા। તમ્હા સંજોગસંબંધ, સવ્વં તિવિહેણ વોસિરે ॥ એની આગળની બે ગાથા આપણે એકત્વભાવનામાં વિચારી હતી (જુઓ પૃ ૧૫૧) 'આ પ્રાણીએ સંયોગને કારણે અનેક દુ:ખની પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે તેટલા માટે સર્વ સંયોગ–સંબંધને મન–વચન–કાયાથી વોસિરાવું છું–તેની સાથેનો સંબંધ અત્ર પૂરો કરું છું.' આ બધી આતર–આત્મદશા છે

સંયોગ શબ્દ જ વિયોગને સૂચવે છે એ અકુદરતી છે, ઊભો કરેલ છે અને જે સ્વાભાવિક ન હોઈ ઊભું કરેલું હોય તેનો વિયોગ કોઈ કાળે તો જરૂર થાય જ. અને થાય ત્યારે મૂઝવે, માટે તારે હાથે સ્વેચ્છાથી જ તેનો ત્યાગ કરી દે स्वय त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्त विदधते। એનો સ્વયં–જતે ત્યાગ કર્યો હોય તો ક્ષણ આનંદ–શાંતિ આપે છે. અંતે છોડવાના જ છે, ન ગમે તો પણ આખરે છૂટી જવાના છે ત્યારે શા માટે એના ત્યાગનો આનંદ માણતો નથી? શમરસની મજા માણી લે સંયોગ–સંબંધને સ્વયં ત્યજવાની આ પ્રથમ વાત કરી

એક બીજી વાત ચેતન! તું એકાગ્રતા કર અત્યારે અનેક કાર્ય કરવાને કારણે તારી શક્તિઓ વેડફાય છે અને તું એક બાબત ઉપર શાંતિથી વિચાર પણ એકધારો કરી શકતો નથી ચપળ ચિત્ત જ્યાં ત્યાં ભમે છે અને વાત એવી વિચિત્ર બને છે કે તારામાં કોઈ પ્રકારની શાંતિ આવતી નથી પછી અહીંથી ઊઠું કે અહીંથી લઈ લઉં કે આને ત્યાં જઉં કે પણે લાપણ કરું–એવા એવા વિચારો થાય છે, પણ એકે બાબતમાં ચિત્ત લાગતું નથી એકે વિષયના ગુણ–દોષ પર કદી પૂરતો વિચાર થતો નથી અને એના લાભાલાભ કદી તપાસાતા નથી એકાગ્રતાને અભાવે પ્રાણી જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થિતપણે ભટક્યા કરે છે, પણ જ્યારે એકાગ્રતા થાય છે ત્યારે મનમાં શાંતિ અને સ્થિરતા થાય છે એમાં પણ એ એકાગ્રતા જ્યારે નિર્મળ હોય ત્યારે ઓર આનંદ આવે છે

જ્યારે લોકેષણા જાય, જ્યારે કીર્તિની ચાહના ન હોય, જ્યારે ફરજનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય અને જ્યારે આત્મપ્રગતિ કરવાનું સ્પષ્ટ ધ્યેય હોય ત્યારે જે એકાગ્રતા થાય છે તે નિર્મળ દોષ વગરની કહેવાય છે આ એકાગ્રતા ધ્યાનનો વિષય છે અને તે ભાવનાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ અહીં તેને પ્રાપ્ત કરવાની ભલામણ કરવાનો હેતુ એ છે કે જ્યાં સુધી પ્રાણી ચિત્તની સ્થિરતા કરી વસ્તુસ્વરૂપ અને તેનો સંબંધ વિચારતો નથી ત્યાં સુધી એ અન્યત્વભાવ બરાબર જમાવી શકતો નથી અથવા જાણેલ વાત તુરત બસી જાય છે. એટલા

માટે નિર્મળ અવધાન કરી, વસ્તુને ઓળખવાની અને તેનો આત્મા સાથેનો સ ણ ધ વિચારવાની ખૂબ જરૂર છે અને તેને પરિણામે પ્રગતિ ચોક્કસ છે

આ બન્ને હકીકત ન બને તો યાદ રાખજે કે સખ્ત ગ્રીષ્મકાળમા તુ ફાળ મારીને ગમે તેટલુ મૃગતૃષ્ણાનુ પાણી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીશ તો પણ તને કદી તૃપ્તિ થવાની નથી. ઝાંઝવામા પાણી છે જ નહિ, છતા દોડાદોડી કરી તુ કોઈ જગ્યાએથી જરા જળ મળ્યુ છે એમ માનીશ તો પણ તારી તરસ છીપશે નહિ અને તારી દોડાદોડી તો જરૂર ઊભી જ રહેશે. તુ આમ ને આમ કયા સુધી દોડયા કરીશ ? તને હજુ દોડાદોડીનો થાક લાગ્યો નથી ? એ મૃગતૃષ્ણા કેવી છે તેનુ વર્ણન કરવુ પડે તેમ નથી. હરણીઆ એની શોધમા હેરાન હેરાન થઇ દોટ મૂકયા જ કરે છે તારી ધનાદિ માટેની દોડાદોડી એવા જ પ્રકારની છે ધન ગમે તેટલુ મળશે તો પણ સ તોષ થશે નહિ અને નહિ મળે તો વિષાદનો પાર રહેશે નહિ, માટે એને પ્રેરનાર સ યોગ–સ બ ધને તજી દે અને નિર્મળ એકાગ્રતા કર. આ ભાવનાનુ આ અતિ વિશિષ્ટ પરિણામ છે ખૂબ વિચાર કરીને એને વ્યવહારુ આકાર આપજે અને પરભાવરમણુતા છોડી દેવા યત્ન કરજે.

૮. છેવટે ભલામણ કરે છે કે જેને કોઈ જાતનો આશરો ન હોય તેને ટેકો આપનાર, નિરાશ્રિતનાં આશ્રિત, અનાથના બેલી શ્રી તીર્થંકરદેવને આશરે જા તે શરૂઆતમા જ જોયું છે કે શરીર, ધન, પુત્રો, ઘર કે સ્વજનમાથી કોઈ તને દુર્ગતિમા પડતા રક્ષણ આપી શકે તેમ નથી આવી રીતે ચારે તરફ ઘોર ઘનઘટા છવાઇ હોય છે ત્યારે પણ તને તીર્થંકર મહારાજ સહાય કરનાર છે એટલો એક જ તારે આશરો છે, કારણ કે એ તીર્થંકરદેવ સાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી આપીને તને સદ્ગતિએ જવા યોગ્ય સર્વ રસ્તા બતાવે છે, અને તુ વધારે પ્રયત્ન કર તો તને સર્વ ઉપાધિથી સર્વથા મુક્તિ મેળવી આપી તારો આ ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવી આપે તેમ છે એવો એ સુદર આશ્રય છે, કાળા વાદળામા રૂપેરી દોરી છે અને તને અખ ડ શાતિનુ સ્થાન છે મતલબ તુ એ તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલા ધર્મનો આશ્રય કર અને તે દ્વારા તારી પ્રગતિ સાધ એનો હેતુ એ છે કે મોક્ષગતિએ જવાનો એ સહેલો ઉપાય છે, એ અનાયાસે સિદ્ધ છે અને પરિણામ ચોક્કસ નિપજાવનાર છે

તુ શાંતસુધારસનું ખૂબ પાન કર એનાથી તારુ આખુ શરીર ભરી દે અને એ–મય થઈ જા. એ અમૃતપાનમા ત્રણ ગુણો છે —

(૧) એ વ્યાધિને શમાવનાર છે અમૃત હોય છે ત્યા વ્યાધિનો સદ્ભાવ ન જ હોય એ સર્વ વ્યાધિને હરનાર એક દવા છે. भवरोगार्तजन्तूनामगदंकारदर्शन ભવરોગથી પીડાયલા પ્રાણીને અ ગે એ વૈદ્યનુ કામ કરે છે. શાતરસ ભવવ્યાધિને શમાવી દે છે અગદકાર એટલે વૈદ્ય — સંસારરૂપ વ્યાધિના વૈદ્ય — તીર્થંકર પરમાત્મા છે.

(૨) વમન–વાંતિ (ઊલટી)ને દૂર કરનાર છે આ પ્રાણીને અંતર–વિકારો થયા જ કરે છે પણ શાંતસુધાનું પાન કરે તો એવા વિકારો દૂર થઈ જાય છે, એ સ્વપરને ઓળખે છે અને એવા વિકારો શમી જાય છે,

(૩) વળી એ રસ વિનાશરહિત છે અપાય એટલે પીડા કે વિનાશ એ જ્યાં ન હોય ત્યા ભારે મજા આવે છે માથે વિનાશનો ભય લટકતો હોય ત્યા સુધી કામ કરવામા મજા આવતી નથી શાંતરસ અને વિનાશને ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવો સંબંધ છે.

આવો શાંત અમૃતરસ જે સર્વ વ્યાધિને શમાવનાર છે, વાંતિને દૂર કરનાર છે અને વિનાશરહિત છે તેને પી

આ ગાથામા શિવગતિનો સરળ ઉપાય બતાવ્યો અને શાંતવાહિતામા સ્નાન કરવાની ભલામણ કરી આ રીતે પાંચમી અન્યત્વભાવના લેખકશ્રીએ પૂરી કરી **વિનય** નામનુ રટણ આપણે પણ પ્રત્યેક ગાથાને અંતે અષ્ટકમા કર્યું

એ રીતે અન્યત્વભાવનાની હકીકત રજૂ કરી. અન્યત્વભાવનામાં બહાર જોવાનુ છે અને બહારનો–પરનો સંબંધ આત્મા સાથે કેવો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવાનો છે જંગ (Jung) નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ મનુષ્યજાતિના બે વિભાગ પાડ્યા છે એકને તે Introvert કહે છે, બીજાને તે Extrovert કહે છે. એકસટ્રોવર્ટ (બાહ્યદૃષ્ટિ)નુ માનસિક બંધારણ બાહ્ય વસ્તુ તરફ હોય છે અને તે તેનુ સર્વ ધ્યાન અને લાગણી રોકે છે. ઈન્ટ્રોવર્ટ (આંતરદૃષ્ટિ) પોતાની અંદર જુએ છે, દુનિયામાથી એ લગભગ દૂર જાય છે અને તે દુનિયાને પોતાની વિરોધી ગણે છે.

'આંતરદર્શી' વસ્તુઓ કરતા પોતાના વિચાર, કલ્પના અને લાગણીને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે જ્યારે બાહ્યદર્શી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે. જ્યા જ્યા ધર્મનુ પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યા બહુધા આંતરદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓની વિપુલતા હોય છે જ્યા સ્થૂળવાદ–ભૌતિકવાદ (Matcrialism) પર વધારે ભાર હોય છે ત્યા બાહ્યદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીનુ સામ્રાજ્ય હોય છે.

હિંદના લગભગ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આંતરદર્શીની કોટિમા આવે, છતા ચોથી અને પાંચમી ભાવનાને અંગે જોવામા આવ્યુ હશે કે આંતરદર્શી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આત્મનિરીક્ષણ ચોથી ભાવનામા કર્યું છે તો પાંચમીમા પદાર્થનો અંતર–આત્મભાવ સાથેનો સંબંધ કહી બીજની ગયા નથી

મારા મતે સ્યાદ્વાદપ્રરૂપક જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આંતરદર્શી અને બાહ્યસ્પર્શી બરાબર રહી શકે છે. સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે હાલની બને બાજુ તેઓ રજૂ કરવામા સફળ થયા

છે છતા તેઓમાં વિપુલતા તો આંતરદર્શિત્વની જ છે અને આત્માની હયાતી સ્વીકારનાર આ સિવાય બીજો તત્ત્વવિચારણાનો માર્ગ લઈ શકે એ અશકય છે. મારુ મંતવ્ય એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકાંત માયાવાદ (Illusion)મા માનનાર ન હોવાથી તેઓ વસ્તુ સાથેનો આત્માનો સબંધ બરાબર ઝળકાવી શકયા છે. તેઓની ગણના તો બહુધા ઇન્ટ્રોવર્ટ (આતરદર્શી)ની કક્ષામા જ આવે.

(આને અંગે એ. હકસલીની 'પ્રોપર સ્ટડીઝ' [Proper Studies by Aldous Huxley] માથી Varieties of Intelligence નો નિબંધ જરૂર જોવા અને સરખાવવા યોગ્ય છે.)

આજથી ૨૪૬૨ વર્ષ પહેલાં આસો વદિ અમાવાસ્યાની સવારે મહાવીર ભગવાને પોતાના મુખ્ય શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ **ગૌતમને** બાજુના ગામમાં દેવશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ રહે છે તેને ઉપદેશ આપવા માટે જવા કહ્યુ. અજ્ઞાંકિત શિષ્ય તુરત ત્યાં ગયા ઉપદેશ આપ્યો. રાતના બાર વાગવાનો સમય થયો હશે ત્યા આકાશમાં દેવતાઓને અમુક દિશા તરફ જતા જોયા શું છે ? એમ પ્રશ્ન થયો તપાસ કરતાં જણાયુ કે મહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા અને ભાવઉદ્યોતનો નાશ થતા દેવો દ્રવ્યઉદ્યોત કરી રહ્યા છે અને ભગવાનનો દેહ અપાપાપુરીમા પડ્યો છે ત્યા નમન કરવા જાય છે

ગૌતમસ્વામી વિહ્વળ થઈ ગયા એને વિચાર થયો કે દુનિયાનો ક્રમ છે કે એવા વખતે માણસા છોકરાઓને પાસે બોલાવે, બહારગામ હોય તો તેડાવી મંગાવે અને ભગવાને તો મને ઊલટો દૂર કર્યો ! મારા ઉપર શુ તેમનો સ્નેહ જ નહિ હોય ? આવુ તે હોય ? આ પ્રમાણે ખૂબ ખેદ કર્યો. પછી વિચાર્યુ કે બરોબર એ વીતરાગ હતા ! હુ કોનો ? અને તેમને ને મારે શો સબંધ ? ભગવાન તો નિ:સ્પૃહ જ હોય. એને પોતાના તેમજ પારકા ન હોય. હું ભૂલ્યો એમ અન્યત્વભાવનો વિચાર કરતાં ખૂબ આત્મનિમજ્જન કરી કૈવલ્ય ઉપજાવ્યુ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયુ અને લોકાલોકના ભૂત–ભવિષ્ય–સાંપ્રત ભાવો જ્ઞાનનજરે જોયા આ અન્યત્વભાવના

રડી રડીને માતા મરુદેવાએ આખો જોઈ મારો 'ઋષભ' શુ કરતો હશે? એ કયા પોઢતો હશે? એને અડચણ પડે તો કોણ એનુ નિવારણ કરતુ હશે ? આખી રાત જંપ નહિ. ભરત બાહુબળ પગ ચાંપવા બેસે ત્યારે પણ એ જ ઝંખના – 'મારો ઋષભ શુ કરતો હશે ? તમે એની સંભાળ જ લેતા નથી' એ પ્રમાણે બોલતા આખમાંના આસુ વર્ષો ગયા પણ સુકાયાં નહિ માતાનો પ્રેમ તદ્દન નિર્મળ અને આ માતામા તો જુગળીઆની ભદ્રિકતા હતી, ત્રીજા આરાની સરળતા હતી, અસાધારણ વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠા હતી એ તો દરરોજ રડે, રાત્રે રડે અને હાલતા–ચાલતા પણ નિ:સાસા મૂકે, જેથી આખ ઉપર પડળ વળી ગયા પણ એનુ રડવુ અટકયુ નહિ.

ભરત મહારાજ માતાને ગમે તેટલુ આશ્વાસન આપે, બાહુબળી એના પગ ચાંપે પણ માતાનો સ્નેહ તો એના ઋષભને જ ઝંખે એવી રીતે ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયા એક દિવસ પ્રભાતે સમાચાર આવ્યા કે 'શ્રી ઋષભદેવને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે અને નગર બહાર

દેવોએ સમવસરણ રચેલ છે.' તુરત જ બીજા સમાચાર આવ્યા કે 'આયુધશાળામા ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયુ છે' બને સમાચાર લગભગ એક સાથે આવ્યા. ક્ષણવાર ભરત મહારાજ વિચારમા પડયા–**'तात चक्र धूर पूज्य, चिंता એહ હુઈરી'** પિતાની પ્રથમ ઉપાસના કરુ કે ચક્રરત્નની ? બીજી જ ક્ષણે નિરધાર કર્યો કે તાતની જ પૂજા પ્રથમ ઘટે. ચક્ર તો આ ભવનુ સાધન છે, અતે પર છે. તાત જગત્પૂજ્ય છે, સસારથી મુકાવનાર દેવાધિદેવ છે.

મરુદેવા માતાને હાથી પર બેસાડયા, પોતે મ્હાવતને સ્થાને બેઠા. દૂરથી દેવદુદુભિનો અવાજ સાભળ્યો 'માતા ! તમારા પુત્રની ઋદ્ધિ જુઓ ! આ દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે, ત્રણ ગઢવાળુ સુદર સમવસરણ છે, અશોકવૃક્ષ ડોલી રહ્યુ છે, ચામર વીજાય છે, ભામડળ ઝળકે છે,' વગેરે.

માતા તો સાભળીને ડઘાઈ ગયા. 'અરેરે ! હુ તો વર્ષોથી 'ઋષભ, ઋષભ' કરતી હતી અને આ તો મજામા પડેલ છે. આ તે કોના છોકરા ને કોની માતા ?' હર્ષના આંસુ આવ્યા પડળ દૂર થઈ ગયા. સમવસરણાદિ જોયુ તેથી મનમા અન્યત્વભાવના જાગી તે રગે–રગે પ્રસરી ગઈ અત્યત હળુકર્મી ભદ્રિક જીવ હતો. હાથીના હોદ્દા પર કેવલ્યજ્ઞાન થયુ આ અન્યત્વભાવના

એકત્વભાવનાને અને અન્યત્વભાવનાને ખૂબ નજીકનો સબધ છે એકમા અદર જોવાનુ છે અને બીજામા અદરની અપેક્ષાએ બાહ્યને તોળવાનુ છે આ તુલના કરવાનો આ બરેબરો પ્રસગ છે અને એનો બનતો ઉપયોગ થાય તો આ ભાવના ભાવવાનુ સાર્થકય છે

પ્રથમ સર્વથી અગત્યની બાબત આ **શરીર** છે. એની ખાતર અનેક અગવડો સહેવામા આવે છે, એને પોષણ આપવામા આવે છે અને એનુ જતન કરવામા પૂરતુ ધ્યાન આપવામા આવે છે, છતા એ કોઈ પણ વખત સગ્ગો જવાબ આપતુ નથી એને શરદી–ગરમી લાગતા વાર લાગતી નથી અને જ્યારે એની ખૂબ સભાળ લેવામા આવે છે ત્યારે ઊલટુ વધારે ત્રાસ આપતુ જાય છે. એને બચરાવવાની ચિંતા, એને બચરાવેલુ બહાર કાઢવાની ચિંતા, એને સાફ રાખવાની ચિંતા અને એને સરખાઈમા રાખવાની ઉપાધિનો પાર નહિ.' એ સર્વની નિત્ય નોધ રાખી હોય તો એનુ લિસ્ટ ભારે જબરુ થાય અને છતા એ તો પરાયાની જેમ જ વર્તે છે એનામા શુ ભર્યુ છે એ વાત તો હવે પછી વિચારવાની છે (છઠ્ઠી ભાવનામા), પણ જેવુ છે તેવુ એ પર જ છે અને પરાયાની જેમ જ તે પ્રાણી સાથે વર્તે છે પરત્વ–અન્યત્વ એનાથી શરૂ થાય છે

આ પ્રમાણે છતા શરીરને પરાયુ માનવાની વાત સમજવી બહુ મુશ્કેલ છે અને મુશ્કેલ છે માટે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. એના સબંધમા ઘણું લખાઈ ગયુ છે. અત્યારે કોઈ છાપુ હાથમાં લેશો તેમા ઉપર ટકા જાહેરબબર દવાની હશે સ્વર્ગમાથી કોઈ તે વાચે તો મનુષ્ય-લોકમા કોઈ વ્યાધિનો ઉપાય શોધવો હવે રહ્યો નહિ હોય તેવી તેમા જાહેરાતો હોય છે,

અને છતા આપણે શારીરિક બાબતમા સુધર્યા છીએ એમ તો લાગતુ જ નથી આ સર્વ શરીરનો મોહ છે, અસ્થાને મૂકેલા વિશ્વાસનુ પરિણામ છે અને પરભાવરમણતાનો પ્રતિધ્વનિ છે. શરીરને અ તે મૂકી જવુ પડે છે એ તો સ દેહ વગરની વાત છે

સગાઓનો સ્નેહ એ પણ પરભાવમા રમણતા છે એમા કશો સ દેહ નથી. એ સગાઓ પરભવમા સાથે આવતા નથી કે ત્યા કોઈ પ્રકારની સહાય કરી શકતા નથી એ વાત તો આપણે વિગતથી જોઈ ગયા સ્વાર્થ પૂરતો જ સ્નેહ છે એના અનેક દૃષ્ટાન્તો નોધાયલાં છે. તેનુ સક્ષિપ્ત અવલોકન કરી જોઈ એ

સુરકાન્તા, એ સ્ત્રીના પ્રેમનુ દૃષ્ટાત પૂરુ પાડે છે. એ પરદેશી રાજાની મહારાણી થાય. રાજા સાથે એણે ખૂબ વિલાસ કર્યો રાણી વિષયાસક્ત હતી અને તે પૂરતો તેનો રાજા પર સ્નેહ હતો. એક વખત રાજાને કેશીગણધરનો મેળાપ થયો. તેમના ઉપદેશથી એની નાસ્તિકતા દૂર થઈ એ ધર્મ સમજ્યો દુનિયાની અસ્થિરતા તેના ધ્યાનમા આવી એ રાણી તરફ શિથિલ પ્રેમવાળો થયો. રાણીને એ ન ગમ્યુ એની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થતા એ પિંગળાની જેમ પરપુરુષ સાથે સહચાર કરવા લાગી રાજાનો ભય લાગ્યો અને અ તે પ્રેમીના લેબાસમા રાજાને વિષ દઈ, ગળે નખ મારી રાણીએ એના પ્રાણ લીધા આ સ્ત્રીનો પ્રેમ !

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા, વિધવાવસ્થામાં પરપુરુષ(દીર્ઘરાજા)લપટ થઈ પ્રથમાવસ્થામા જે પુત્ર ગર્ભે આવ્યો ત્યારે પોતે ચૌદ સ્વપ્ન જોયા હતાં તેવા ચક્રવર્તી થનાર પુત્રને મારી નાખવા તે જ માતાએ લાખનુ ઘર બનાવ્યુ અને ત્યા પુત્રને સૂવા મોકલ્યો માતાએ પોતે જ એ ઘરને આગ લગાડી. એ ચક્રવર્તી થનાર પુત્ર એના મિત્ર પ્રધાનપુત્રની કુશળતાથી બચ્યો, પણ સ્વાર્થસઘટ્ટન વખતે માતા પણ કેટલી હદ સુધી જાય છે તે ખાસ વિચારવા જેવુ છે

કુનકકેતુ રાજાને રાજ્યનો એટલો બધો લોભ હતો કે એ પોતાના પુત્રોને કાણા, લૂલા, પાગળા, આધળા અને બીજી ખોડખાપણવાળા કરી રાજ્યને અયોગ્ય કરતો હતો નિયમ પ્રમાણે એવા પુત્રને રાજ્ય મળતુ નથી પિતા કેટલી હદ સુધી સ્વાર્થ વખતે પુત્ર સાથે પણ ક્રૂર થાય છે તે આ દાખલામા વિચારવા જેવુ છે

પુત્રના સ્નેહમા **કોણિકનુ** દૃષ્ટાત સુપ્રસિદ્ધ છે એ શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર થાય એનુ નામ કૂણિક પણ કહેવાય છે એણે રાજ્યલોભે પિતાને કેદમા પૂર્યા, પાજરામા નાખ્યા અને રાજ્ય પોતાને તાબે કર્યુ એણે પાજરામા પણ પિતાને ચાબખા મરાવ્યા તે પુત્ર બાલક હતો ત્યારે તેનો અગૂઠો પાકયો હતો પિતા પરુથી ખરડાયલા એ અગૂઠાને સ્નેહવશ થઈ ને પોતાના મુખમા રાખતા હતા તે પુત્રે પિતાના સ્નેહનો બદલો આપ્યો ! ઇતિહાસમા ઔરગઝેબે એના પિતા શાહજહાનને અને ભાઈ દારાને કેદમા નાખ્યાના દાખલા સારી રીતે

જાણીતા છે સ્વાર્થ એ એવી જ ચીજ છે. સગા ભાઈઓને લડવાના કેસો કોરટમા ઘણા જાણીતા છે.

સ્નેહની સ્વાર્થપરતા કેટલી છે તે માટે બહુ દાખલાઓ આપવાની જરૂર પડે તેમ નથી આપણા દરરોજના અનુભવનો તે વિષય છે. ભાઈઓ લડે ત્યારે એક-બીજાના ગોળાના પાણી હરામ થાય છે આ સંસારમા તો સર્વ પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે, પણ એ સર્વમાથી એક વાત બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આ દુનિયામાં બરા સ્નેહ જેવી એક પણ ચીજ નથી જો બરો સ્નેહ હોય તો સ્નેહીના વગર જીવી શકાય નહિ, છતા જેના વગર એક દિવસ ન જાય તેના વગર વર્ષો વહી જાય છે તે આપણે વારંવાર અનુભવીએ છીએ અને છતાં સ્નેહ પાછળ ઘસડાઈએ છીએ આ સ્થિતિ વિચારશીલ દીર્ઘદૃષ્ટિની તો ન હોય

પ્રેમ-સ્નેહ એ એવી ચીકટ વસ્તુ છે કે એક વાર એને અવકાશ આપ્યા પછી એમા વિવેક, સભ્યતા કે મર્યાદાને સ્થાન રહેતુ નથી. પછી આખા ગામમા રૂપાળામા રૂપાળો છોકરો શોધવા મોકલવામા આવે તો ગામના કનૈયા કુવરો પર નજર ઠરતી નથી, પણ પોતાના હબસી જેવા છોકરા તરફ જ આંખો ઠરે છે આ સભ્યતાનો નમૂનો છે સ્નેહ કેટલો પક્ષપાત કરાવે છે તે વિચારવાનુ આ સ્થાન છે.

સ્ત્રી, પુત્ર કે અન્ય સગા પર સ્નેહ કેટલો વખત ટકે છે તેનો ખ્યાલ ઘરડા માણસને થાય છે. એનામા સ્વાર્થ ન રહેતા એનુ જીવન ઘણીવાર બહુ આકરુ-અકારુ થઈ પડે છે. એના દાખલા પણ નજરે જોયા છે પરભવમા એ સ્નેહીમાનો કોઈ જરા પણ કામમા આવતો નથી એ વાત તો બરાબર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.

પરવસ્તુઓના સ્નેહમા ધન ઉપરની ગાઢ સર્વથી આકરી છે એના પાશમા જુદી જુદી કક્ષાએ સર્વ આવી પડેલા છે એની ચીકાશ એટલી આકરી છે કે એ મરતા સુધી છૂટતી નથી મરતી વખત પણ એમા વાસના રહી જાય છે. એમા કાઈ ધ્યેય પણ હોતુ નથી એમાં મર્યાદા રહેતી નથી એમા સગપણ-સ્નેહ-સબંધ કાઈ જોવામા આવતુ નથી સિત્તેર વર્ષની વયના માણસોને પુત્ર-પુત્રી ન હોય નો પણ ધનની પાછળ ગાડા થતા આપણે નજરે જોયા છે એ શેની ખાતર અજંપો અને ઉજાગરા કરતા હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે, પણ છતા તેઓ તો પોતાની ધન પાછળની ચોકી, સાચા-જૂઠા કરવાની પદ્ધતિ અને અનેક ગોટાળા વૃદ્ધ વયે પણ કર્યા જ કરે છે ધનનો મોહ અજબ છે અને પૃથક્કરણને માટે અશક્ય છે, ન સમજાય તેવો છે અને ઠેઠ સુધી હેરાન કરનાર છે, સમજ્યા છતા પણ એ છૂટતો જ નથી

ધન તો પર વસ્તુ છે એ સિદ્ધ કરવાની કાઈ જરૂર નથી એ શરીર જેટલુ નજીક પણ નથી અને સગા જેટલુ સમીપ પણ નથી, પરંતુ એને કેટલાક વ્યવહારના અનુભવીઓ 'અગિયારમો પ્રાણ' કહે છે પ્રાણીને પાચ ઇંદ્રિય, મન,

વચન, કાયાના યોગો, શ્વાસોશ્વાસ ને આયુ એ દશ પ્રાણ હોય છે, પણ ધન એ અગિયારમો પ્રાણ બની જાય છે અને ઘણીવાર તો એનો ગ્રાહ એવો આકરો બને છે કે એ દશ પ્રાણને મુકાવે છે મહાવિગ્રહ પછી વ્યાપારની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ થતા, કેટલાએ વ્યાપારીને નુકસાન થતા, શરીરે તારાજ થતા જોયા છે, કેકને ગાડા થઈ જતા જોયા છે અને કેટલાઓને અંતે ઘસાઈને મરણ પામતા જોયા છે ધનનો અપરપાર મહિમા છે. એના પરની આસક્તિ પ્રાણીને કેટલી હદ સુધી લઈ જાય છે તે પર વધારે વિવેચનની ભાગ્યે જ જરૂર હોય પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવનુ એ અનિવાર્ય પરિણામ છે

ધન સિવાય અન્ય વસ્તુઓ પરનો પ્રેમ પણ ઓછો–વધતો બદલો જરૂર આપે છે આપણા ફરનિચર પર આપણને કેટલો રાગ હોય છે! નાતમા જમવા ગયા હોઇએ અને એક કળશો જો બદલાઈ જાય ત્યા કેટલા ચિડાઈ જઈએ છીએ! અને એક સારુ આલ્બમ બનાવ્યુ હોય તો કેટલાને બતાવીએ છીએ! કોઈને પિક્ચરનો શોખ, કોઇને ઘડિયાળો પર મોહ, કોઈને કપડા પર આદર, કોઇને જોડા પર આસક્તિ, આવા અનેક નામો લઇ શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે. પાર્થિવ કોઈ પણ ચીજ પર આસક્તિ નિરર્થક છે, કચવાટ કરાવનાર છે અને અંતે સર્વને છોડવાની છે એમાં શક નથી. જેલમાં એક થાળી, બે વાટકા અને બે ધોતર, બે બંડી અને એક ઓછાડ (ચાદર) તથા બે બ્લે કેટથી ચલાવી શકાય છે અને ઘેર કબાટ ભરીને કપડા હોય અને પેટી ભરીને ઠામવાસણો હોય તો પણ ઓછા પડે છે આપણી જરૂરીઆત આપણે વધારીએ છીએ અને પછી નકામા મૂઝવણમા પડી અધારામા ગોથા ખાઈએ છીએ

વિચારવાનુ એ છે કે આ ચીજોમાથી કોઈ સ્થાયી નથી, કોઈ આપણી નથી, આપણી સાથે આવવાની નથી, એને છોડતા અંદરથી જીવાત્મા અમળાઈ જવાનો છે અને એને જ રાજીખુશીથી છોડતા શાતિની ધારા ચાલે તેમ છે, અખંડ વિનોદ થાય તેમ છે અને ફરજ બજાવવાના ખ્યાલમા મસ્તતા આવે તેમ છે

આવી રીતે આપણે આત્મિક વિચાર કર્યો પ્રથમ ભાવનામા સંસારની અનિત્યતા, પદાર્થોની અનિત્યતા આત્માની નજરે વિચારી બીજી ભાવનામા આ પ્રાણીને–આત્માને કોઈનુ શરણ નથી એ જોયુ, ત્રીજી ભાવનામા સંસારનુ આખુ ચિત્ર રજૂ કર્યુ, ચોથી ભાવનામા આત્મા એકલો જ છે, એકલો આવ્યો છે અને એકલો જનારો છે એ વિચાર્યુ અને આ છેલ્લી પાચમી ભાવનામા આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો અન્ય છે અને અન્ય હોઈ તેની ખાતર પડી મરવુ એ અજ્ઞાન છે એ બતાવતા ખાસ કરીને પોતાનુ શરીર પણ અન્ય છે એ બાબત પર ભાર મૂક્યો · પ્રથમની પાચ ભાવનાઓ આત્માને અંગે છે. હવે પછી આવનારી છઠ્ઠી ભાવના શરીરને અંગે છે સાત, આઠ, નવ એ ત્રણ ભાવના કર્મનો સંબંધ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચનાર છે, દશમી ભાવના ધર્મની આવશ્યકતા સમજાવે છે, અગ્યારમી ભૌગોલિક છે અને બારમી સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા બતાવનાર છે. એના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય

૧ થી ૫ ભાવના આત્મિક. આત્માનો સબંધ બતાવનાર.

૬ઠ્ઠી ભાવના શારીરિક. શરીરની અંદર શું છે તે બતાવનાર

૭ થી ૯ ભાવના કાર્મિક. કર્મનો સબંધ બતાવનાર

૧૦ થી ૧૨ ભાવના પ્રકીર્ણવિષયક, જુદા જુદા ધર્માદિ વિષય પ્રકટ કરનાર.

એટલે હવે અહીથી આપણી લાઈન બદલાય છે અને તો સર્વ ભાવનાનો આત્મા સાથે સબંધ છે એ વાત સાચી છે, પણ આ પ્રથમની પાંચ ભાવનામા આત્મા કેંદ્રસ્થાને છે એક આત્માને બરાબર ઓળખ્યો તો સર્વ ઓળખી લીધુ એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે આત્માને માટે આ સર્વ રમત છે, એને પ્રકટ કરવો અને એના મૂળ સ્વરૂપમા લઈ આવવો એને માટે આ સર્વ ઉપદેશ છે અને એ સબંધમા કદાચ કોઈ વિચાર બેવડાયા હોય, કોઈ વાતનુ પુનરાવર્તન થયુ હોય તો તેને ક્ષંતવ્ય ગણી આત્માને ઓળખવો એ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે

અનંતશક્તિનો ધણી અનંતગુણનો નાયક, ભૂતભાવીદૃષ્ટા અને અનંત સુખમા રમણ કરનાર એ આત્મા અત્યારે કઈ સ્થિતિએ ઊતરી ગયો છે એ વિચાર કરતા ખેદ થાય તેમ છે એની ઉપાધિઓ પાર વગરની છે અને એની ગૂંચવણો પણ મૂંઝવે તેવી છે, છતા એ સર્વની ઉપર આવવાનુ તેનામા વીર્ય છે અને તે પ્રકટ કરવા આ ભવમા જે સામગ્રીઓ મળી છે તે વિપુલ છે એનો લાભ ન લેવામા આવે તો પાછુ એનુ એ જ ચક્રભ્રમણ ચાલુ રહેવાનુ છે એમા જીવનની અસ્થિરતા આદિ વિચારી નાસીપાસ થઈ લમણે હાથ મૂકીને રડવાનુ નથી, પણ કમર કસીને લડવાનુ છે અને લડતા માર્ગ મળી જાય તેવુ છે વિકાસક્રમમા મરુદેવા જેવા સુસાધ્ય જીવો તો થોડા જ આવે, પણ કષ્ટસાધ્ય જીવોએ પણ ગભરાવાનુ કાંઈ કારણ નથી આપણો મોક્ષ આપણા હાથમા છે અને તે માટે સીધો માર્ગ પકડી લેવાનો આ અવસર છે. પોતાનુ હોય તે ઉપર ઋણ ભાર મૂકવો, માનસિક ઉચ્ચ ઉહ્યન કરવા અને પરનો ત્યાગ કરવો એટલુ થાય તો રસ્તો હાથ લાગી જશે અને વધારે પ્રગતિ થાય તો બહુ સારી વાત છે, પણ તેમ ન બને તો સાચે રસ્તે અવાય તો પણ વિકાસક્રમના રસ્તા પર તો જરૂર આવી જવાશે.

આ ભાવનાઓ વિચારી સત્યસ્વરૂપ સમજવાનુ છે, આદરવાનુ છે, ગતિમા મૂકવાનું છે. એ વિચારી જરા પણ ગભરાઈ જવાનું કારણ નથી, એ વાત વારંવાર લક્ષ્ય પર લેવાની છે. આપણો મોક્ષ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ અને તે માટે જ આ વિચારણા છે. પરમાત્મા આ **શાંતસુધાનુ** પાન એના સાચા આકારમા કરવાની સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપો.

ઇતિ અન્યત્વભાવના. ૫.

૩. સકળચંદ્રજીકૃત અન્યત્વભાવના

(રાગ–કેદારો–ગોડી)

ચેતના જાગી મહચારિણી, આળસ ગેહડુ નાખી નાંખી રે;
હૃદય ઘરે જ્ઞાન દીવો કરો, સુમતિ ઉઘાડી આંખી રે. ચે૦

એક શતા અધિક અઠાવના, મોહ રણિયા ઘરમાહિ રે;
હું સદા તેણે વીંટ્યો રહું, તુજ ન ચિંતા કેસી નારી રે. ચે૦

જઇ[1] મુઝ તે અળગા કરે, તો રમું હું તુઝ સાથે રે;
તેહથી હું અળગો રહું, જો રહે તું મુઝ સાથે રે. ચે૦

મન વચન તનુ સર્વે ઇંદ્રિયો, જીવથી જૂજુઆ હોય રે;
અપર પરિવાર સબ જીવથી, તું સદા ચેતના જોય રે. ચે૦

તનુ વચન સવે ઇંદ્રિયા, જીવથી જૂજુઆ જોય રે;
જો રમે તુ ધણ ભાવના, તો તુઝ કેવળ હોય રે. ચે૦

સર્વ જગ જીવ ગણ જૂજુઆ, કોઇ કુણનો નવિ હોય રે;
કર્મવશે નિજ નિજતણે, કર્મથી નવિ તર્યો કોય રે. ચે૦

દેવ ગુરુ જીવ પણ જૂજુઆ, જૂજુઆ જગતના જીવ રે;
કર્મવશ સર્વ નિજ નિજતણે, ઉદ્યમ કરે નહી કલીવ[2] રે. ચે૦

સર્વ શુભ વસ્તુ મહિમા હરે, કલિયુગો દુષ્ટ ભૂપાળ રે;
તિમ દુકાલોપિ જનને હરે, અંવરની આશ મન વાળ રે. ચે૦

ચિત કરે આપ તું આપણી, મમ કર પારકી આશ રે;
આપણું આચર્યું અનુભવ્યુ, વિચારી પરવસ્તુ ઉદાસ રે. ચે૦

કો કિણે જગ નવિ ઉદ્ધર્યો, ઉદ્ધરે આપણો જીવ રે;
ધન્ય જે ધર્મ આદર કરે, તે વસે ઇંદ્ર સમીવ રે. ચે૦

જૂજુવે જૂજુવા આતમા, દેહ ધન જનથકી ધ્યાન રે;
તે ગઇ[3] દુ.ખ નવિ ઉપજે, જેહને મને જિન જ્ઞાન રે. ચે૦

---

૧ યદિ, ૨ નપુસક, ૩ તે જાય તો

પ્રકરણ છઠું

અશુચિભાવના

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

सच्छिद्रो मदिराघटः परिगलत्तल्लेशसंगाशुचिः,
शुच्यामृद्य मृदा वहिः स वहुशो धौतोऽपि गङ्गोदकैः ।
नाधत्ते शुचितां यथा तनुभृतां कायो निकायो महा–
वीभत्सास्थिपुरीषमूत्ररजसां नायं तथा शुद्धयति ॥ क १ ॥

मन्दाक्रान्ता

स्नायं स्नायं पुनरपि पुनः स्नान्ति शुद्धाभिरद्भि–
र्वारंवारं वत मलतनुं चन्दनैरर्चयन्ते ।
मूढात्मानो वयमपमलाः प्रीतिमित्याश्रयन्ते,
नो शुध्यन्ते कथमवकरः शक्यते शोद्धुमेवम् ॥ ख २ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

कर्पूरादिभिरर्चितोऽपि लशुनो नो गाहते सौरभं,
नाजन्मोपकृतोऽपि हन्त पिशुनः सौजन्यमालम्बते ।
देहोऽप्येष तथा जहाति न नृणां स्वाभाविकीं विस्रतां,
नाभ्यक्तोऽपि विभूषितोऽपि वहुधा पुष्टोऽपि विश्वस्यते ॥ ग ३ ॥

ક ૧ સચ્છિદ્રો નાના કાણાવાળો પરિગલન્ ગળતા, ઢળતા તલ્લેશ તેના અવયવો, ટીપા સગાશુચિ મળ આદિથી અપવિત્ર શુચ્યા પવિત્ર, સારી મૃદા આમૃદ્ય માટી વડે મર્દન કરીને તનુમૃતા માણસોના નિકાય ઢગલો પુરીષ વિષ્ટા રજસ્ ધુળિ, લોહી

ખ ૨ સ્નાય સ્નાય ન્હાઈ ન્હાઈને મલતનુ મળથી ભરેલુ શરીર અપમલા મેલ વગરના, પવિત્ર અવકર ઉકરડો (જ્યા આખા મહોલ્લાનો કચરો એકઠો થાય છે તે જગ્યા) એવમ્ એ પ્રમાણે

ગ ૩ કર્પૂરાદિ કપૂર વગેરે, 'વગેરે'મા બગાસ, કસ્તૂરી, અમર આદિ સુગધી ચીજો લશુન લસણ, ધણ દુર્ગધી હોય છે. એ કદમૂળ છે ગાહતે વ્યાપ્ત થાય છે ન આજન્મા ઉપકૃતો આખો જન્મ–આખો ભવ ઉપકાર

उपेन्द्रवज्रा

यदीयसंसर्गमवाप्य सद्यो, भवेच्छुचीनामशुचित्वमुच्चैः ।
अमेध्ययोनेर्वपुषोऽस्य शौचसंकल्पमोहोऽयमहो महीयान् ॥ घ ४ ॥

स्वागता

इत्यवेत्य शुचिवादमतथ्यं पथ्यमेव जगदेकपवित्रम् ।
शोधनं सकलदोषमलानां कर्ममेव हृदये निदधीथाः ॥ ङ ५ ॥

કર્યો હોય તો પણ નહિ પિશુન ખળ, લુચ્ચો માણસ વિલતા દુર્ગંધીપણુ અભ્યક્તો Besmeared, વિલેપન કરેલો (સુગધી અત્તર તેલ વગેરેથી) વિભૂષિત શણગારેલો પુષ્ટ પોષેલો, ખાઈ ખાઈને જાડો બનાવેલો વિશ્વસ્યતે વિશ્વાસ કરાય

ઘ ૪ સદ્ય એકદમ ઉચ્ચૈ ખૂબ અમેધ્યયોને યોનિ એટલે ઉત્પન્ન થવાનુ સ્થાન, અપવિત્ર વસ્તુઓનુ ઉત્પત્તિસ્થાન. મહીયાન્ મોટો

ઙ ૫ અવેત્ય સમજીને અતથ્ય અસત્ય, ખોટો શુચિવાદ નોટ જુઓ ન્હાવા વગેરેથી પવિત્ર થવાય છે એવો ઉપદેશ પથ્ય હિતકારક નિદધીથા તુ ધારણ કર

ક ૧ કાણુ પડેલો દારૂનો ઘડો ગળતો હોય અને ચારે તરફ઼ ઢળતા મદિરાના ટીપાઓથી અપવિત્ર થયેા હોય તેને બહારના ભાગમા સારી મજ્જની માટીથી મર્દન કરવામા આવે અને ગગાના પાણીથી અનેક વાર ધોવામા આવે પણ તે (ઘડો) જેમ પવિત્રપણુ ધારણ કરતો નથી તે જ પ્રમાણે અતિ અળખામણા હાડ, મળ, મૂત્ર અને લોહીના ઢગલા જેવુ આ મનુષ્યનુ શરીર પવિત્ર થતુ નથી

ખ ૨ મૂઢ પ્રાણીઓ વાર વાર ન્હાઈ ન્હાઈને આ મળથી ભરેલા શરીરને ચોખ્ખા પાણીથી પણ સાફ઼ કરે છે અને પછી એના ઉપર ચદન-સુખડનાં વિલેપન કરે છે અને પછી પોતે જાણે મેલ વગરના થઈ ગયા છે એમ મનમા માની રાજી થાય છે, પણ તેઓ કદી શુદ્ધ થતા નથી. ઉકરડાને તે કેવી રીતે શોધ્યો જાય? એને કેમ શુદ્ધ કરી શકાય?

ગ ૩ લસણને કર્પૂર, બરાસ આદિ સુગંધી પદાર્થોની વાસ આપી હોય તો પણ તે સુગધી થતુ નથી નાદાન હલકા માણસ ઉપર આખા જન્મ સુધી ઉપકારો કર્યા હોય તો પણ તેનામા સજ્જનતા આવતી નથી તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોનો દેહ પણ એની સ્વાભાવિક દુર્ગંધીને છોડતો નથી. એ (દેહ)ને ગમે તેટલા તેલો ચોળવામા આવે, એના પર ગમે તેટલા ઘરેણા ઘાલવામા આવે અને એને ગમે તે પ્રકારે પુષ્ટ કરવામાં આવે તો પણ એનો ભરોસો કરાય નહિ.

ઘ ૪ જે શરીરનો સંબધ થવાથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ તુરત જ મહા અપવિત્ર થઈ જાય છે અને જે શરીર અમેધ્યયોનિ (અપવિત્ર વસ્તુનુ ઉત્પત્તિસ્થાન) છે તેના સબંધમા શૌચ (પવિત્રતા)ની કલ્પના કરવી એ પણ મોટો મોહ છે-મહાઅજ્ઞાન છે!

ઙ ૫ આ પ્રમાણે સમજીને 'શુચિવાદ' અયથાર્થ છે અને સકળ દોષોને શોધનાર અને આખા જગતમા માત્ર પવિત્ર 'ધર્મ' પ્રાણીને હિત કરનાર છે એમ સમજી એ ધર્મને તારા હૃદયમા ધારણ કર.

गेयाष्टक*

भावय रे वपुरिदमतिमलिनं, विनय विबोधयमान सनलिनम् ।
पावनमनुचिन्तय विभुमेकं, परममहोमयमुदितविवेकम् ॥ भावय० ॥ १ ॥

दम्पतिरेतोरुधिरविवर्ते, किं शुभमिह मलकश्मलगर्ते ।
भृशमपि पिहितं स्रवति विरूपं, को बहु मनुतेऽवस्करकूपम् ॥ भावय० ॥ २ ॥

भजति सचन्द्रं शुचिताम्बूलं, कर्तुं मुखमारुतमनुकूलम् ।
तिष्ठति सुरभि कियन्तं कालं, मुखमसुगन्धि जुगुप्सितलालम् ॥ भावय० ॥ ३ ॥

असुरभिगन्धवहोऽन्तरचारी, आवरितुं शक्यो न विकारी ।
वपुरुपजिघ्रसि वारंवारं, हसति बुधस्तव शौचाचारम् ॥ भावय० ॥ ४ ॥

द्वादश नव रन्ध्राणि निकामं, गलदशुचीनि न यान्ति विरामम् ।
यत्र वपुषि तत्कलयसि पूतं, मन्ये तव नूतनमाकूतम् ॥ भावय० ॥ ५ ॥

अशितमुपस्करसंस्कृतमन्नं, जगति जुगुप्सा जनयति हन्नम् ।
पुंसवनं धैनवमपि लीढं, भवति विगर्हितमति जनमीढम् ॥ भावय० ॥ ६ ॥

केवलमलमयपुद्गलनिचये, अशुचीकृतशुचिभोजनसिचये ।
वपुषि विचिन्तय परमिह सारं, शिवसाधनसामर्थ्यमुदारम् ॥ भावय० ॥ ७ ॥

येन विराजितमिदमतिपुण्यं, तच्चिन्तय चेतन नैपुण्यम् ।
विशदागममधिगम्य निपानं, विरचय शान्तसुधारपानम् ॥ भावय० ॥ ८ ॥

---

* આ અષ્ટકનો રાગ બહુ મુશ્કેલ છે સ્ત્રીઓ ગહુલી ગાય છે ત્યારે 'પાટે બેઠા રે સૂરીશ્વર ગચ્છરાયા' એ રાગને જરા ઢાળ આપવાથી આખુ અષ્ટક સારી રીતે ગવાઈ ચારે પદ્યો એક સરખા બોલવાના છે અને તેની આખરે 'ભાવય રે વપુરિદમતિમલિન' ને ઓક આપવાનો છે 'રે' ઉપર જરા વધારે ભાર મૂકવાથી રાગ આવી જશે પ્રતમા 'આસવારી' રાગ જણાવે છે ત્યા દેશી 'ઢાળા રે તનુ ચુનિ ચુનિ બનવે' જણાવેલ છે

ગેયાષ્ટકનો અર્થ

૧. આ શરીર અતિ મેલવાળું–મલિન છે એમ હે ચેતન! ભાવ–વિચાર તારા મનોમય કમળને ઉઘાડ અને સમજ. ત્યા જે સર્વવ્યાપી એક પ્રકાશવાન, વિવેકવાન, મહાપવિત્ર (અંતર્યામી–આત્મતત્ત્વ) છે તેનો વિચાર કર, તેનુ ધ્યાન કર.

૨. સ્ત્રી–પુરુષના વીર્ય અને શુક્રના ચક્રમા પડેલા એ મળ અને કચરાના ખાડામા તે સારાં વાના શું હોય? એને વાર વાર ખૂબ ઢાકી દેવામા આવે તો પણ તેમાથી અત્યંત ખરાબ બીભત્સ પદાર્થો ઝર્યા જ કરે છે! કયો ડાહ્યો માણસ કચરાથી ભરેલા કૂવાને સારો ગણે?

૩. મ્હોમાથી (સામાને) અનુકૂળ પવન બહાર નીકળે તેટલા માટે એ સુંદર પાનમાં સુગંધી બરાસ વગેરે નાખીને ખાય છે, પણ મુખડું પોતે સુગધી–રહિત છે અને કટાળો આપે તેવી લાળથી ભરેલુ છે. તેનામા પેલી કૃત્રિમ સુગધી કેટલો કાળ રહે?

૪. તારા શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલો વિકારવાળો દુર્ગધી પવન (ઉચ્છ્વાસ) ઢાકી શકાય તેવો નથી (અન્ય પદાર્થથી મઢી શકાય તેવો નથી) અને તુ તો તારા શરીરને વાર વાર સૂઘ્યા કરે છે–ચાટ્યા કરે છે. તારા શરીરને પવિત્ર બનાવવાની આ તારી રીતિ જોઈને ડાહ્યા માણસ હસે છે, તારી એ રીતિ તરફ મશ્કરી કરે છે.

૫ જે શરીરમાથી બાર (સ્ત્રીનાં) અને નવ (પુરુષનાં) દ્વારો આખો વખત અપવિત્ર વસ્તુઓને બહાર કાઢ્યા જ કરે છે અને જરા વખત પણ વિરામ લેતા નથી તે શરીરને તુ પવિત્ર માને છે! ખરેખર! આ તો તારો તદ્દન નવો જ ખુટ્ટો છે–અભિનવ તર્ક છે એમ મને લાગે છે.

૬. અનેક સુંદર ચીજો વડે સંસ્કાર પામીને તૈયાર કરેલુ અન્ન ખાવાથી હલ્કા (વિષ્ટા) થઈને આ દુનિયામા નકામી ગ્લાનિ કરે છે, દુર્ગંધ ઉપજાવે છે અને ગાયનુ સુંદર દૂધ મૂત્રરૂપ થઈને અતિ નિંદાને પાત્ર બને છે.

૭ આ શરીર માત્ર મળથી ભરેલા અણુઓનો ઢગલો છે અને સુંદર રસદાર ભોજન અને સારા કપડાને અપવિત્ર બનાવનાર છે, પણ એ શરીરમા અતિ વિશિષ્ટ સર્વદુ અક્ષયરૂપ 'શિવ'–મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનુ સામર્થ્ય છે અને તે તેનો પ્રધાનભાવ છે તેનો તુ વિચાર કર, તેની પર્યાલોચના કર

૮ આવા (શરીર)ને મહાપુણ્યવાન તરીકે બિરાજમાન કરી શકાય તેવી નિપુણતા–કુશળતાનો તુ વિચાર કર–તેનુ તુ ચિંતવન કર મહાપવિત્ર આગમરૂપ જળાશયને પ્રાપ્ત કરીને તુ **શાન્તસુધારસનુ** પાન કર, એ ઓવારેથી પાણી પી તારી તરસને તુ છિપાવ

નોટ—

૧ ભાવય–વિચાર, ચિંતવ (આજ્ઞાર્થ) વિવોધય–ઉઘાડ, મમજ્જ માનસનલિન–મનમય કમળ, હૃદયકમળ પાવન પવિત્ર વિભુ–સર્વવ્યાપી એક–એક, Individuality જેને છે તેવો એક મહોમય–પ્રકાશવાન, તેજસ્વી ઉદિતવિવેક–જેનામા આત્મા–ખોટાનુ ભાન જાગૃત થયુ છે તેવો

૨ દમ્પતિ–સ્ત્રી–પુરુષ રેતસ્–વીર્ય વિવર્ત–ઉદ્ભવ કિં શુભ એમા સારુ શુ હોય? કશ્મલ–કચરો ગર્ત–ખાડો વિલ્વ્ય–ખગાખ, બીભત્સ બહુમન્યતે–મોટુ, સારુ માને અવસ્કર–કચરો કૂપમ્–પાણી વગરનો કચરો નાખવાનો કૂવો

૩ સચન્દ્ર–કર્પૂર જેવા સુગધી દ્રવ્યો સાથે શુચિતાવુલ–પવિત્ર પાનપટ્ટી મુખમારુત–મ્હોના શ્વાસ જુગુપ્સિતલાલમ્–જેની લાળ તદન જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવી છે તેવુ (મુખ) તિષ્ઠતિ–ટકે, રહે

૪ ગન્ધવહો–પવન (–એ હમેશા ગધને લઈ જનાર છે તેથી) અન્તર–અદર વિકારી–સાગને વિરૂપ–ખરાબ કરનાર, બગાડનાર ઉપજિઘ્રસિ–ચાટે છે, સૂઘે છે શૌચાચારમ્–શૌચનો આચાર, પવિત્ર કરવાની રીતિ કેટલાક એ આચારને ધર્મ માને છે તેનો પારિભાષિક શબ્દ છે

૫ રન્ધ્રાણિ–કાણા, દ્વારો (નોટ જુઓ) નિકામ–વારવાર, અટકયા વગર ગલત્–ઝરતા નૂતન–નવો, અભિનવ આકૃત–અભિપ્રાય, ખુટ્ટો

૬ અશિત–ખાધેલુ, ઉપસ્કર–સામગ્રી (જી મસાલા આદિ) સસ્કૃત–સસ્કાર કરેલુ, પકાવેલુ હન્નમ્–વિષ્ટા પુસવન–દૂધ ધૈનવ–ગાયનુ લીઢ–ચાટેલુ, ખાધેલુ મીઢ–મૂત્ર

૭ મલ–વિષ્ટા અશુચીકૃત–જે પવિત્રને અપવિત્ર કરે તેવુ સિચય–સુદર કપડા ઉદારમ્–શ્રેષ્ઠ

૮ વિરાજિતમ્–ગોઠવ્યું, ચઢાવ્યું અતિપુણ્ય–મહાપુણ્યશાળી, ઈપ્સિત નૈપુણ્ય–હુશિયારી નિપાન–જળાશય, ઓવારો

અશુચિભાવના : પરિચય

(ક્ર ૧) શરીર અને આત્મા જુદા છે એ વાતનો વિચાર ખૂણ થઈ ગયો. એ બન્નેનો ભિન્નભાવ હવે દર્શાવવાની જરૂર રહે તેમ નથી. છતાં કર્મ–જંજીરમા પડી આ જીવ–આત્મા શરીરમાં એટલો ગૂંથાઈ ગયો છે કે આત્મા અને શરીર જાણે એક જ હોય એમ માની એ (આત્મા) શરીરને ખૂબ પંપાળે છે, એની આળપંપાળ હદ બહાર કરે છે અને એ જરા દુબળુ પડે તો પોતે પણ દુબળો પડી જાય છે જેલમા દર પખવાડિયે તોલ લેવાય છે ત્યા પણ એ બે–પાચ રતલ ઓછા થાય તો અનેક પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે અને વધારે દૂધ વગેરે મેળવવા યત્ન કરે છે. એ શરીર ખાતર અનેક દવા ખાય છે અને ઘણીવાર તો જે વસ્તુને અડતા પણ પાપ લાગે અને જેના નામો બોલતા ઊલટી આવે એવી તુચ્છ હિંસા-પ્રાપ્ય દવાઓ ખાય છે કેટલાક ભસ્મો–રસાયણો ખાય છે અને શરીરની ખાતર કે કે કરી મૂકે છે એને હવા ખવરાવવા બહારગામ લઈ જાય છે અને એની ભક્તિ કરવામા કાંઈ મણા રાખતો નથી એ ડૉકટર પાસે જાય તો અનેક વાર છાતી તપાસાવે છે અને ઘણીવાર ઘેલા–ઘેલા પ્રશ્નો પૂછી ડૉકટરને પણ કટાળો આપે છે

શરીર માટે એને ભય પણ અંદરખાનેથી બહુ હોય છે. એ ઉપર ઉપરથી બેદરકારી બતાવે છે, પણ સાથે જાણે છે કે એ કાચની કાયા છે, એને ભાગી જતા વાર લાગતી નથી. માત્ર એ એક જ વાત ભૂલી જાય છે કે '**કાચની કાયા રે છેવટ છારની.**' શરીર માટે આમાની કેટલીક વાતો અનિત્ય, એકત્વ અને અન્યત્વ ભાવનામા આવી ગઈ છે એટલે હાલ વધારે વિચારણા છેવટના ઉપસંહાર પર રાખી એ શરીર પોતે કેવુ છે તે પર વિચાર કરીએ એ શરીરમા શુ ભરેલુ છે? એ સારા પદાર્થોને પણ કેવું બરાબ રૂપાતર કરી આપે છે અને એની ગમે તેટલી શુશ્રૂષા કરવામા આવે તો પણ એની નૈસર્ગિક અપવિત્રતા જઈ શકતી નથી એ મુદ્દા પર બાસ ધ્યાન ખેચવાનુ છે આ વિચારણા કરતા શરીરમા કઈ કઈ વસ્તુઓ છે તે વિચારી જવુ એમા બાસ કરીને માસ, લોહી, હાડકા, મેદ, વીર્ય, ચામડી આદિ ભરેલા છે એને નખ, બાલ ઊગે છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. અને એમા એવી વસ્તુઓ ભરેલી છે કે જો ઉપર મઢેલી ચામડી કાઢી નાખી હોય અથવા અંદરની કોથળીમાં ભરેલી ચીજોનુ બહાર પ્રદર્શન કર્યુ હોય તો આ પ્રાણી તેની સામે જુએ નહિ, એટલુ જ નહિ પણ એ પ્રત્યેક ચીજ જોઈ એને સૂગ ચઢે, ઊલટી આવે અને એ મુખમાથી થૂ કે આવી ઘૃણા ઉપજાવે તેવી ચીજો શરીરમા ભરેલી છે

આ ભાવના શરીરને એના બરા આકારમાં બતાવનાર–રજૂ કરનાર છે. તેમાં ન ગમે તેવી વાતો પણ આવશે, પણ વસ્તુસ્થિતિ બતાવવાની હોય ત્યા સકોચ કર્યો પાલવે નહિ. શરીરને જ્યા સુધી સાચા આકારમા સમજવામા ન આવે ત્યાં સુધી એને પંપાળવામા પ્રાણી પાછો પડે તેમ નથી. તેથી એને બરા સ્વરૂપે ચીતરવાની બાસ આવશ્યકતા છે.

આ ભાવના બીજી સર્વ ભાવનાથી જુદી પડી જાય છે. એ દેહાશ્રિત છે અને દેહને ચીતરનાર છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. આત્માને અનિત્યતા બતાવતા કે એકત્વ અગર અન્યત્વભાવ બતાવતા જે વિચાર થાય તેમા અધિકારી આત્મા છે અને આ ભાવનામા અધિકારી દેહ છે એ વાત બાસ લક્ષ્યમા રાખવી. હવે આપણે ગ્રથકર્તા સાથે ચાલીએ.

એક માટીનો ઘડો હોય, તેમા દારૂ ભર્યો હોય, તે ઘડામા નાના–મોટા કાણા હોય અને એમાંથી દારૂ આગળ–પાછળ ઝમ્યા કરતો હોય આવા ઘડાની કલ્પના કરો હવે એ ઘડાને શુદ્ધ કરવો હોય–સાફ કરવો હોય તો કેમ થાય? એને બહાર માટી લગાડવામા આવે પણ માટીના ઘડામા તો નાના–મોટા છિદ્રો પાર વગરના હોય છે આખો ઘડો જ છિદ્રવાળો (Porous) હોય છે એને બહાર માટી લગાડવામા આવે અને અદરનો ભાગ શુદ્ધ ગંગાજળથી સાફ કરવામાં આવે તો પણ દારૂનો ઘડો સાફ થાય ખરો?

એવી જ રીતે આ શરીરમા અતિ બીભત્સ હાડ, વિષ્ટા, મૂત્ર અને લોહી ભરેલા છે. તેને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો પણ તે શુદ્ધ થઈ શકે નહિ. એને સાફ કરવા માટે બહારથી ગમે તેટલા પદાર્થો લગાડવામા આવે અથવા અદરથી સાફ કરવા રેચ લેવામાં આવે તો પણ એ એવા–એવા પદાર્થથી ભરેલ છે કે દારૂના ઘડાની પેઠે એને સાફ કરવાના–એને પવિત્ર બનાવવાના સર્વ પ્રયત્ન તદ્દન નકામા નીવડે છે. શરીરની અદર કેટલાક પદાર્થો તો એવા ભરેલા છે કે જે બહાર નીકળી શકે તેમ પણ નથી. દારૂના ઘડામાનો દારૂ તો કદાચ ફેંકી દઇ શકાય, પણ હાડકા કે લોહી, ચરબી કે નસો કાઈ દૂર કરી શકાય તેમ પણ નથી. આથી એ શરીરને પવિત્ર કરવાનુ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ બને છે દારૂનો ઘડો સાફ થઈ શકતો નથી, પવિત્ર બનાવી શકાતો નથી, તો પછી આ શરીરની અદર તો સૂઘવી કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ ભરેલી છે તેને કઈ રીતે શુચિ (પવિત્ર) બનાવી શકાય?

શરીરમા કઈ કઈ ધાતુઓ ભરેલી છે તેનો પૂરો વિચાર કરવાથી એને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યની અશકયતા ધ્યાન પર આવશે મુબઈની ગટરો સાફ કઈ રીતે થઈ શકે? અને સાફ કરવા માડે ત્યા તો બીજે કચરો પડતો જતો હોય ત્યા સાફ થવાનો સવાલ ક્યાથી આવે? અને કચરામાનો અમુક ભાગ જ્યારે કાઢી શકાય તેવુ ન જ હોય ત્યારે તો પછી સાફ કરવાનો પ્રશ્ન ભારે અગવડમા આવે છે તાત્પર્ય એ છે કે – શારીરિક દૃષ્ટિએ આ શરીર શુદ્ધ થઈ શકે તેવુ નથી.

(ખ ૨) ઉપર પ્રમાણે હકીકત હોવા છતા આ પ્રાણી પોતાના શરીર સાથે કેવા ચેડા કાઢે છે તે ખરેખર જોવા જેવુ છે. આ પ્રાણી વારવાર ન્હાય છે, ચોખ્ખા પાણીથી વળી ફરી વાર ન્હાય છે દિવસમાં એક વાર અથવા એકથી વધારે વખત સ્નાન કરે છે અને સ્નાન કરવા પવિત્ર પાણી–મીઠુ જળ વાપરે છે. બારુ પાણી કે ગંદુ પાણી એ શરીરને સાફ કરવામા વાપરતો નથી એને શરીરને સાફ કરવા માટે ખૂબ તજવીજ રાખવી પડે છે.

વળી સ્નાન કરે ત્યારે નવયુગનો હોય તો સાબુ વાપરે છે, પુરાણકાળમા ખારો – ભુતડો વાપરતા હતા. કોઈ વખત એ માથાના બાલ સાફ કરવા કાંકોડી વાપરે છે, શરીરે પીઠી ચોળી ન્હાય છે, કોઈ વખત કેસૂડાના જળથી ન્હાય છે આવી રીતે ન્હાવાના અનેક પ્રકારના પ્રયોગ કરીને શરીરને સાફ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, છતા એ આખો વખત તેના મનમાં ખાતરી હોય છે કે આ શરીર મળથી ભરેલું છે. મળ શબ્દમા ખાસ કરીને વિષ્ટા અને ઉપચારથી મૂત્ર વગેરે અનેક અપવિત્ર પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. શરીરમાં પસીનો (પ્રસ્વેદ) એટલો થાય છે કે ઉનાળાના દિવસોમા ન્હાયા પછી બે ઘડી પછી, ન્હાયા ન ન્હાયા જેવું જ થઈ રહે છે

વળી શરીરે સ્નાન કરીને પછી તેના ઉપર ચદન લગાડવામાં આવે છે. અગાઉ શરીર ઉપર ચદન લગાડવાનો રિવાજ હશે એમ જણાય છે હાલ તો ન્હાયા પછી બાલ સાફ કરવા માથામા તેલ નાખવાનો રિવાજ જાણીતો છે વળી તે પહેલા દુવાલથી શરીરને ખૂબ ઘસવામા આવે છે એટલે ઉપરનો કચરો નીકળી જાય અને લાગેલ પાણી સાફ થઈ જાય એ એમા અપેક્ષા હોય છે

આવી રીતે ન્હાઈ, ધોઈ, સાફ થઈ, શરીર પર દેશાચાર પ્રમાણે અથવા વ્યક્તિગત પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપચારદ્રવ્યો લગાડવામા આવે છે અને પછી આ ભલો–ભોળો પ્રાણી એમ માને છે કે આપણો મેલ દૂર થઈ ગયો અને પછી એને શરીર તરફ પ્રેમ થાય છે. પછી એ પોતાનુ મુખડુ કાચમા જુએ છે અને કાચમા જોતી વખતે જો અન્ય કોઈ એને જોતુ નથી એમ એની ખાતરી હોય તો તે મુખડા સાથે એવા ચેડા કાઢે છે કે જરૂર હસવુ આવે ગમે તેવો ડાહ્યો માણસ કાચમા જુએ અને કાઈ ચાળા ન કરે એ બનવું મુશ્કેલ છે એ જીભ બહાર કાઢશે, ભવાં ચડાવશે અને કંઈક નખરા કરશે આ સર્વ બાલી ભ્રમ છે, ખોટો ઉન્માદ છે, મૂઢતાનુ બાલી પ્રદર્શન છે, મશ્કરી કરવા યોગ્ય બાળચેષ્ટા છે

જ્યા આખા મહોલ્લાનો કચરો નખાય તે જગ્યાને 'ઉકરડો' કહે છે એ ઉકરડો અભ્યાસ કરવા જેવી ચીજ છે એમા ટોપલા ભરીને કચરો પડયે જ જાય છે અને કચરો વિધવિધ વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે કોઈ એ ઉકરડાને સાફ કરવા માગે તો તેને ધોવાથી તે સાફ થતો નથી એને તો હજાર સાબુએ ધુવે તો પણ તે ઉકરડો તે ઉકરડો જ રહેવાનો છે. એને સાફ કરતા જાઓ તો વધારે કચરો જ નીકળે ઉકરડો ધોવાથી કે એના ઉપર સુગંધી દ્રવ્ય નાખવાથી એ કદી સાફ થઈ શકતો નથી ઉકરડાને પવિત્ર કરવાનો રસ્તો પાણીથી સાફ કરવાનો નથી કે એના ઉપર સુગંધી દ્રવ્ય નાખવાનો નથી એ જ રીતે શરીરને ગમે તેટલી વાર સાફ કરવામા આવે કે એના ઉપર ગમે તેટલા સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવામા આવે, એને ચંદનથી લેપવામા આવે કે એને બરાસ લગાડવામા આવે, પણ કોલસાને લગાડેલ સાબુની જેમ એ સર્વ નિષ્ફળ પ્રયાસ છે. એ પ્રયાસમા કાર્યસિદ્ધિ અશક્ય છે. એનામા અદર અને બહાર એટલો મળ ભરેલો છે કે એને સાફ કરવાની તજવીજ અજ્ઞાનતામૂલક છે અને એના તરફ પ્રીતિ કરનારને 'મૂઢ'ની સજ્ઞા મળે છે

(ગ ૩.) 'લસણ' નામનુ એક કંદ આવે છે. તેનામાં એટલી દુર્ગંધી હોય છે કે એ ખાધા પછી કલાકો સુધી એની વાસ શ્વાસદ્વારા પણ બહાર પડે છે એ ખાનાર જાહેરમા–સભ્યસમાજમા કલાકો સુધી ભળી શક્તો નથી. આવા લસણને કપૂર સાથે રાખવામા આવે કે એને બરાસમા રાખવામા આવે કે તેના પર કસ્તૂરી લગાડવામા આવે પણ એની વાસ જતી નથી અને એ કસ્તૂરી, કપૂર, બરાસ કે એવા બીજા કોઈ પણ સુગધી પદાર્થની વાસ લેતુ નથી. સાધારણ વસ્તુ આવા તીવ્ર સુગધી પદાર્થોની વાસ ગ્રહણ કરે છે, પણ લસણ તો કદી સુગધીથી વ્યાપ્ત થતુ જ નથી. એ બીજા અનેક પદાર્થને બગાડે બરુ પણ પોતાની તીવ્ર દુર્ગંધ કદી છોડતું નથી અને બીજા તીવ્ર સુગધી દ્રવ્યની વાસ લેતુ નથી. આ એક વાત થઈ

ખળ–લુચ્ચા માણસ ઉપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવે પણ તે સુજનતાને ધારણ કરતો નથી ઘણા પ્રાણીઓ એટલા ઊતરી ગયેલા હોય છે કે એને ગમે તેટલો લાભ કરો, એની મુશ્કેલીમા એને મદદ કરો, એને ખાવા–પીવાની સગવડ કરી આપો કે એને ધંધે વળગાડી આપો, પણ એ પોતાનુ પોત પ્રકાશ્યા વગર રહેતા નથી. જીવતરનુ દાન કર્યું હોય, આબરૂ જતી બચાવી હોય અને પૈસાની મદદ કરી હોય છતાં એ સર્વ ભૂલી જઈ અણીને વખતે ઉપકાર કરનાર ઉપર જ એ નૈસર્ગિક ખળ પુરુષ આઘાત (અપકાર) જ કરે છે ધવળશેઠને રાજદંડથી ઉગારનાર, દાણચોરીના ગુન્હામાથી બચાવનાર અને એના અટકેલા વહાણ તરાવી આપનાર શ્રીપાળનો અંત એણે જીવ લેવા પણ પ્રયત્ન કર્યો અન્યની લાગ-વગથી અમલના સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર ઉપરી–અધિકારી ઉપકાર કરનારને કેવા બદલા આપે છે તેના દાખલા અજાણ્યા નથી જે પ્રાણી સ્વભાવથી હલકો હોય છે તેના પર આખો જન્મ ઉપકાર કરવામા આવે તો પણ તે સૌજન્ય બતાવતો નથી. પોતાને મદદ કરી ભણાવનાર સંસ્થાને વીસરી જનાર અને તેની અણઘટતી ટીકા કરનારના અનેક દાખલા મોજૂદ છે મતલબ એ છે કે જેમ સજ્જન પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી તેમ દુર્જન પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી.

એવી જ રીતે આ શરીર ઉપર ગમે તેટલા ઉપકાર કરવામા આવે તો પણ તે પોતાની સ્વાભાવિક દુર્ગંધતા છોડે તેમ નથી એને ગમે તેટલા સુગધી દ્રવ્યોથી સુગંધિત કરવામા આવે, એને ઘરેણા અને ઝવેરાતથી શોભાવવામા આવે કે એને ન ખાવા યોગ્ય પદાર્થો ખાઈને અથવા ઘૃતાદિ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીને પુષ્ટ કરવામા આવે તો પણ એનામા સ્વાભાવિક દુર્ગંધી એટલી બધી ભરી છે કે એ સર્વ વિલેપનો, અલંકારો અને પૌષ્ટિક પદાર્થોની દરકાર ન કરતા એ તો દુર્ગંધી જ રહે છે, પોતાની દુર્ગંધ કદી તજતુ નથી

શરીરની પુષ્ટિ માટે માણસો કેવા કેવા પદાર્થો ખાય છે અને કેટલી જાતના પ્રયત્નો કરે છે ! વસંતમાલતી, અભ્રક, લોહ આદિની વાત તો અન્ય સ્થાને કરી છે, પણ ન ખાવા યોગ્ય દવાઓ પણ શરીરપુષ્ટિ માટે અનેક મનુષ્યો લે છે તે વખતે શરીરની આખર સ્થિતિ

જરા પણ ધ્યાનમાં રહેતી નથી એ ઉપરાંત એને શરીરપુષ્ટિ માટે નિરંતર ચિંતા રહ્યા કરે છે અને છતા શરીરની વક્રતા તો એ દરરોજ અનુભવે છે.

આવી જાતનુ શરીર છે! એમા વાયુઓ પણ એવા પ્રકારના ભરેલા છે કે એને ઓડકાર આવશે તો તેમા પણ ખરાબ ગંધ આવશે અને અપાન વાયુ નીકળશે તો તેમા પણ દુર્ગંધ આવશે અને પરસેવો પણ ગંધવાળો થશે. એની આંખમાથી ચીપડા (પીંચા) નીકળશે તો તે પણ દુર્ગંધી જ હશે. નાકનો શ્લેષ્મ પણ દુર્ગંધી અને એના મળ-મૂત્ર સર્વ દુર્ગંધી નીકળશે. આવી રીતે સ્વાભાવિક દુર્ગંધ એનામા એટલી બધી ભરેલી છે કે એના પર ગમે તેટલા સત્કાર કરવામા આવે પણ તે પોતાની દુર્ગંધ છોડે તેમ નથી, કારણ કે એ દુર્ગંધ સ્વાભાવિક છે અને જેમ લસણ સુગંધી થતું નથી કે દુર્જન કદી સજ્જન થતો નથી તેવી એની સ્થિતિ છે.

(ઘ ૪.) જે વસ્તુ છ આને શેર મળતી હોય અને મીઠાઈ વેચનારની દુકાન શોભાવતી હોય તેને ઘેર લાવી આધા પછી તેની કિંમત શી થાય? એના શેરના કોઈ છ આના તો ન જ આપે, પણ એને દૂર ફેંકાવાના પણ દામ આપવા પડે. દરેક મ્યુનિસિપાલિટી હલાલખોર કર લે છે તે સારા પદાર્થોને ખરાબ કર્યાનો બદલો જ છે અને તે તેની કિંમત છે

આ શરીર એવુ છે કે એના સંબંધમા ગમે તેવી પવિત્ર વસ્તુ આવે તે થોડા કલાકમા અપવિત્ર બની જાય છે બત્રીશ શાક અને તેત્રીશ ભોજન મળે પણ તે પેટમાં ગયા પછી શુ બને છે? દૂધપાક કે ઢોકળા કે જેને જે ગમે તેવી ચીજ ખાય તેવી ચાર-છ કલાક પછી શી દશા થાય છે! એ સર્વ વસ્તુઓ અદર્શનીય, અસ્પર્શનીય અને અનિચ્છનીય બને છે.

એનુ કારણ એ છે કે આ શરીર અમેધ્યયોનિ છે યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન. અમેધ્ય એટલે અપવિત્ર એ શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને એનુ આખુ યંત્ર એવી જ રીતે ગોઠવાયલુ છે કે એ ગમે તેવી પવિત્ર તેમ જ સુંદર વસ્તુ હોય તેને પણ અપવિત્ર બનાવી દે જેમ કાપડ બનાવવાના સાચાકામમાથી કાપડ બને તેમ અપવિત્ર વસ્તુ ઉત્પન્ન કરનાર સાચાકામમાથી અપવિત્ર વસ્તુઓ જ બનીને નીકળે. એમા તમે દૂધ ભરો, ઘી ભરો, સાકરથી એને ગળ્યુ કરો, પણ એ અમેધ્યયોનિ છે એટલે એ સરસ વસ્તુઓ પણ અતિ અપવિત્ર થઈ એમાથી એવી જાતની થઇને બહાર પડશે કે એના સામુ જોવુ પણ નહિ ગમે એના સ્પર્શમાત્રથી સરસ વસ્તુ કેવી વિરૂપ થઈ જાય છે તેનું દૃષ્ટાંત દૂધ પૂરું પાડે છે દૂધને પીધા પછી તુરત જ વમન થાય તો તે વખતે જે દૂધ બહાર નીકળશે તે ફોદા ફોદાવાળુ અને સ્પર્શને નાલાયક બની જશે દૂધ જેવા સુંદર પદાર્થને એક ક્ષણવાર શરીરનો સંબંધ થાય ત્યા એ કેવુ બની જાય છે તે બાસ વિચારવા જેવુ છે

આવા શરીરને માટે 'શૌચ'નો સંકલ્પ કરવો એ મૂઢતા છે એને ન્હવરાવવાથી કે એના પર સુગંધી દ્રવ્યો લગાડવાથી એ પવિત્ર થઈ જાય છે એમ માનવુ એ તો સરિયામ અજ્ઞાન છે એને ગમે તેટલુ ન્હવરાવો અને ગમે તેટલી વાર એને પખાળો પણ એ તો

ગટર સાફ થાય તો તે સાફ થઈ શકે જ્યાં આખુ વાતાવરણ જ અપવિત્ર હોય ત્યા પવિત્રતાનો દાવો કરવો એ તો મહામોહ સિવાય બીજાનું કાર્ય ન હોય !

શૌચવાદ કોઈ મતવાળાને માન્ય પણ હોય છે એ અન્ય સાધ્યની અપેક્ષા વગર બને તેટલી વખત ન્હાવામા–સ્નાન કરવામા જ પુણ્ય માને છે આ અજ્ઞાન છે. કોઈ વિશિષ્ટ હેતુને અવલંબીને સ્નાન કરવાની બાબત જુદી છે, પણ માત્ર ન્હાવાથી શૌચધર્મ પળાય છે એ અજ્ઞતા છે. આતરશૌચનો આખો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. એનો સમાવેશ દશ યતિધર્મમા છે તેને અત્ર સ્થાન નથી અત્ર તો બાહ્ય સ્થૂળ શૌચના પ્રશ્નનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ એ વાત ધ્યાનમા રાખવી. કેટલીક વાર ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ સાટે અને વિકારોની શાતિ માટે આવા ખ્યાલો થાય છે તે મોહ–અજ્ઞાનજન્ય હોઈ નિરર્થક છે અને અંતે આત્માનો અધ:પાત કરાવનાર છે.

(ડ. ૫.) ઉપર જણાવેલી વાત સમજીને એટલુ મનમા બરાબર વિચારી લેવુ કે શૌચવાદ – સ્થૂળ શારીરિક પાવિત્ર્યનો ઉપદેશ યથાર્થ નથી જે શરીર સ્થૂળ નજરે કદી પવિત્ર થઈ શકતુ નથી તેને પવિત્ર કરવાના ઉપદેશદ્વારા એને વગર સાધ્યે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાની માન્યતા કરાવવી એ અજ્ઞાન છે અને મોહજન્ય અવિવેક છે.

આ જગતમા જો કોઈ ચીજ પવિત્ર હોય તો તે ધર્મ છે, એ આત્મધર્મ છે. આત્મસન્મુખતા એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે એ સર્વ મળને શોધનાર છે આ શરીરમા અતર્ગત રાગ–દ્વેષ જેવા મહામોહો પેસી ગયા છે એ આત્માને અનેક પ્રકારે દૂષિત કરનારા છે અને ધર્મ એને શોધી શોધી–વીણી વીણી છૂટા પાડે છે અને એને એના ખરા આકારમા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે અનેક પ્રકારના દોષોને શોધનાર–અતરથી શૌચ કરી આપનાર તો ધર્મ જ છે સ્નાન કરવાથી કાંઈ શુચિ (પવિત્ર) થવાય તેમ નથી

તેટલા માટે જો તારે અદરથી પવિત્ર થવુ હોય તો મળનુ શોધન કરનાર ધર્મને તારા મનમા ધારણ કર, તારા હૃદયમા એને સ્થાન આપ. તારામાં જે મળો અદર ઘૂસી જઈ તને હેરાન કરે છે તેને શોધી તે તને સાફ કરી આપશે ગમે તેટલી વાર સ્નાન કરીશ એથી તો બાહ્ય મળ પણ જનાર નથી, પણ જો તારે તારા અતરનો મળ કાઢવો હોય તો ધર્મને હૃદયમા કોરી દે, એને અદર ચોટાડી દે અને એના ઉપર આધાર રાખ. તે તારુ કર્મમાલિન્ય કાપી નાખશે અને તને મળ વગરનો કરશે એ જગતમા મહાપવિત્ર છે અને અંદરના દોષોને શોધનાર છે બાકી શૌચવાદ જેવા ભુલાવો ખવરાવનારા ઉન્માદમા પડી નકામો હેરાન થવાનુ છોડી દે અને તે એ ધર્મ તને ટેકો આપશે. એનુ સ્વરૂપ દશમી ભાવનામા વિચારવાનુ છે તેથી અત્ર ધર્મપરત્વે નામનિર્દેશથી જ સતોષ ધરીએ એ અજબ વિભૂતિ છે

—x—

અશુચિભાવના : અષ્ટકપરિચય

૧. બહુ સક્ષેપમા જેની ભાવના કરી જઈએ એ અષ્ટક બહુ સુદર ભાવથી ભરેલું છે. આ **શરીર**ને અતિ મલિન તરીકે ચિતવ એને મલિન ગણવાનાં કારણો છે તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે

(૧) એ મળમાથી ઉત્પન્ન થાય છે
(૨) એ ચારે તરફ રહેલા મળમા ઊછરે છે
(૩) એનામા મળમૂત્ર ભરેલા છે.
(૪) એના સર્વ ભાગો અતિ દુગ છા ઉત્પન્ન કરાવનાર છે.
(૫) એ પવિત્ર પદાર્થોને અપવિત્ર કરનાર છે.
(૬) એના સ સર્ગમાત્રથી સુદર પદાર્થો ફેંકવા યોગ્ય થાય છે.
(૭) એની કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધિ થવી શકય નથી.
(૮) એમાથી અનેક સ્થાનકેથી અપવિત્ર પદાર્થો વહ્યા કરે છે.
(૯) એના ઉપરની ચામડી ઉતારી હોય તો અદરનો ભાગ બીભત્સ દેખાય છે.

—વગેરે કારણો, જેનુ વિવેચન આ ભાવનામા થયુ છે અને થશે તે ખ્યાલમાં રાખી, એને મલિન–અતિ મલિન તરીકે વિચાર

અને છતા તેનો કાઈ લાભ લેવો હોય તો તારુ મનરૂપ કમળ ઉઘાડ અને તેની અદર ઊડો ઊતરીને જો. તુ ઉપર ઉપરનો વિચાર છોડી દઈને અદર ઊતર. તને ઘણુ જાણવા–સમજવા જેવુ ત્યા મળશે

આ તારા શરીરને પ્રેરનાર, મનકમળને વિકસાવનાર અદર એક મહાપવિત્ર વિભૂતિ બેઠી છે. એ કેવી છે તેનો ખ્યાલ કર. એ પવિત્ર છે, એ વિભુ છે, એ એક છે, એ મહા-તેજોમય છે અને એ જાગૃતવિવેક છે એ તુ પોતે જ છે, પણ તુ એવી ગડબડમા પડી ગયેલ છે કે તારા પોતાના સ્વરૂપને તુ ભૂલી ગયેલ છે જો તે આ પ્રકારે છે :—

તારુ અંતરાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે ત્યારે તુ મહાપવિત્ર છે. તારામાં પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તા છે. માત્ર તારી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાપ્ય છે તુ ખરેખર શુદ્ધ–નિર્મળ છે, મહાપવિત્ર છે અને તારામા અનત જ્ઞાન ભરેલુ છે અનત જ્ઞાનથી તુ સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે તેટલી તારામા શક્તિ છે એ દૃષ્ટિએ તુ સર્વવ્યાપી છે અને તેથી કરીને તુ **વિભુ** છે વિભુ એટલે સર્વવ્યાપી જ્ઞાનદૃષ્ટિએ તુ ખરેખર વિભુ છે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને જાણી શકે છે અને તેથી જ્ઞાનની નજરે તુ સર્વત્ર છે. તુ પોતે એક છે તારુ વ્યક્તિત્વ ખરાખર સ્પષ્ટ છે તારા અસંખ્ય પ્રદેશો છે તેને એક તરીકે બતાવનાર છે જ્ઞાયક તરીકે તારા સર્વ અસખ્ય પ્રદેશમા તું ફરી વળેલ (પરિણુત) છે તારુ વ્યક્તિત્વ સર્વદા સિદ્ધ છે.

વળી સર્વ વસ્તુનુ તને અંતરદર્શન થાય છે–તારે માટે તે શકય છે તેથી તુ મહા-તેજોમય છે. એ કેવળદર્શન મહાપ્રકાશમય છે, તેજસ્વી છે, ઉજ્જવળ છે અને તને ભેદજ્ઞાન શકય છે. તારામા અત્યારે પણ તારુ શુ છે અને પર શુ છે તે વિચારવાની શક્તિ છે એ વિવેક જ્યા જાગે ત્યા ખરો રસ્તો પ્રાય હાથ લાગી જાય છે. વર્તન પહેલા વિવેક થાય ત્યારે વર્તનમા આનદ આવે છે. આથી તુ **જાગૃતવિવેક** છે

આવા આવા અનેક રત્નો તારામા ભરેલા છે અને તું તેથી તન્મય છે તુ તારા શરીરનો વિચાર કરે છે, પણ તે તો મળથી ભરેલુ છે અને મહાપ્રયત્ને પણ શુદ્ધ થઈ શકે તેવુ નથી તુ તેટલા માટે તારો પોતાનો જ વિચાર કર અને તુ કેવો છે તેની ચિંતવના કર જે અતે પોતાનું નથી, મહાદગાબાજ છે અને હોય ત્યાં સુધી જે અનેક નકામી ઉપાધિઓ ઊભી કરે છે તેનો વિચાર તુ છોડી દે અને તારો વિચાર કર, તારો **પોતાનો** વિચાર કર

તુ શરીરનો મોહ છોડી શકતો ન હોય તો તુ નીચેની હકીકત વિચાર અને તેટલુ છતા પણ તને શરીર પર મોહ થાય તો તુ જાણુ, પણ જો તુ જરા પણ વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીશ તો બીજુ પરિણામ નહિ આવે જો તારા શરીર સબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો છે તે તપાસી જો બરાબર ઊડો ઊતરજે અને પછી નિર્ણય કરજે.

૨. પ્રથમ તુ તપાસ કરીને જોઈશ તો સમજાશે કે શરીરની ઉત્પત્તિ જ એવી રીતે થાય છે કે એમાંથી તુ કાંઈ સારી આશા રાખ એ સર્વથા ફોકટ જ છે પુરુષનુ વીર્ય અને સ્ત્રીનુ રુધિર એ બન્ને ભેગા થાય ત્યા એ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે પછી એ સ્થાનમાં–માતાના પેટમાં શુ ભરેલુ હોય છે તે તું જો. એના ઉત્પત્તિસ્થાનની બાજુમાં મૂત્રાશય, આતરડા, માસ, મેદ, વિષ્ટા, હાડકા વગેરે ભરેલાં હોય છે આવુ એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને ત્યા એ લગભગ નવ માસ પર્યંત રહે છે એની આસપાસ મળ હોય છે અને એ મળથી વીંટાયેલ હોય છે. વળી એ શરીર પોતે મળ અને કચરાનો જ પિંડ છે. શરીરમા મળનો તો પાર નથી એમા મૂત્ર, વિષ્ટા, શ્લેષ્મ, કફ, પિત્ત, પસીનો આદિ ભરેલા છે એટલે એ મળનો તો ખાડો છે તેમજ કચરાનો પણ ખાડો છે, કારણ કે એ ખરાબ પુદ્ગળોનો સમૂહ છે. એમા એ સિવાય બીજુ કાંઈ પણ નથી

એવા ઉત્પત્તિસ્થાનવાળા અને એવા મળ–કચરાથી ભરેલા શરીરમા તે સારી વાત શી હોય ? તેમાથી તું કઈ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે ? જેના જેવા મૂળ તેવી તેમાથી ઉત્પત્તિ થાય છે આકડો વાવીને આંબાની ઉત્પત્તિની આશા રાખવી એ કેવળ મૂઢતા છે. વીર્ય અને રુધિરમા વિવર્ત થાય, તેમાથી જે શરીર ઊપજે એમા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે એવી શી ચીજ હોય ? અને કેમ હોઈ શકે ?

એને ગમે તેટલુ ઢાંકવામા આવે, એના ઉપર ગમે તેવા લૂગડા કે ઘરેણાં પહેરાવવામા આવે પણ એમાંથી અતિ બીભત્સ વસ્તુ વારવાર ઝર્યા કરે છે. કપાળ ઉપર દામણી બાધી

હોય કે હાથ બંગડીઓથી, વીંટીઓથી, ઝવેરાતથી ભરી દીધા હોય અને ગળામા નવસર મોતીની કે હીરામની માળા પહેરી હોય અને ઉપર મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તો પણ સૂઘની કે જોવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ તે શરીરમાથી ઝર્યા જ કરે છે. હવે આવાને માટે તે દાખલો પણ શો આપવો ?

તુ જો ! કોઈ કૂવા કચરાના હોય છે દેશમા એને ખાળકૂવા કહે છે. એમા મળ અને મૂત્ર એકઠા થાય છે. એ કૂવાને સારો કોણ માને ? જેની વાત કરતા ભવા ચઢી આવે અને નજીક જતા નાક આડો રૂમાલ રાખવો પડે તેને સારો કોણ ગણે ? એની વાત પણ કોણ વિચારે ? અને એના સબંધમા માનપૂર્વક વિચાર તો કોણ જ કરે ?

આવો દેહ છે ! જેને માટે પ્રાણી કેક કેક કરી નાખે છે તે દેહ આવો છે, તેના મૂળ આવા છે અને તેના પરિણામ આવા છે માત્ર એ બાબત તરફ આખમીંચામણા કરીને એ વાતને રાળીટાળી નાખવામા આવે તો તો કાઈ કહેવા જેવુ નથી, બાકી એમા એક પણ ભલી વાત હોય એમ જણાતું નથી

૩. પોતાની પાસે આવનારા પદાર્થોને શરીર કેવા બનાવી દે છે તેનો એક દાખલો જુઓ પોતાનુ મુખ સુંદર લાગે અને અંદરનો પવન સુગંધી જણાય તેટલા માટે પ્રાણી પાન (તાબૂલ) ખાય છે પાનના બીડામા તે એલચી, લવિંગ, બરાસ વગેરે અનેક સુગંધી પદાર્થો નાખે છે અને પછી તે પાનને કાથા–ચૂના સાથે ખાય છે આવા માણસની પાસેથી નીકળો તો તેના મુખમાથી સુગંધી નીકળતી જણાશે, પણ સવાલ એ છે કે એ સુગંધી કેટલો વખત ટકશે ? પાન ચવાઈ રહ્યુ અને એક–બે પિચકારી મારી કે પાછુ એ ભગવાન એના એ આ સ્થિતિ શુ બતાવે છે ? વાત એ છે કે મુખ પોતે અસુગંધી છે અંદર જ્યારે પવન જાય છે ત્યારે તો તે શુદ્ધ હોય છે, પણ અંદરથી દુર્ગંધ (Carbon) નીકળે છે. બહાર નીકળતો પવન એ દુર્ગંધ લઈને નીકળે છે. અરે ! એની લાળ પણ કેવી હોય છે ! કોઈ એને (લાળને) અડી જાય કે એ કોઈ વસ્તુને અડી જાય તો તે વસ્તુ બગડાય છે મનુષ્ય બનતા સુધી કોઈનુ મોટેલું પાણી પીતો નથી, કોઈએ ચાખેલ અન્ન ખાતો નથી, કારણ કે લાળમાં અનેક જાતિના પુદ્ગલો ભરેલ હોય છે અને તે થેપથી રોગોને પણ મોકલી આપે છે. એ લાળનો આકાર અને રંગ પણ સૂગ લાવે તેવા હોય છે કોઈએ મ્હોં અણાવ્યુ હોય તો તેની પાસે ઊભા રહેવુ પણ ગમે નહિ એવી લાળ દિવસો સુધી નીકળે છે

શરીરની આ સ્થિતિ છે ! એક મુખની વાત કરી ત્યા આટલી ઘૃણા આવે છે તો એના પ્રત્યેક વિભાગની વાત કરવામા આવે તો તો શુ શુ થાય ? વાત એ છે કે તાંબૂલવાળા મુખની સુગંધી પૂરી પાચ–પંદર મિનિટ પણ ટકતી નથી અને અંતે અસલ સ્થિતિ આવી જાય છે બહારના ઉપચારથી કરેલ સારો દેખાવ તે કેટલો ટકે ?

૪. ખરી વાત એ છે કે શરીરમા જે પવન જાય છે તે ત્યાં એવા પદાર્થોના સંબંધમા આવે છે કે એ અસુગંધી થઈ જાય છે, વિકારવાળો થઈ જાય છે અને સુગંધી પદાર્થોને મુખમાં રાખીને એ દુર્ગંધને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે તે નિરર્થક થાય છે.

આવા તો અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્ન પ્રાણી વારવાર કરે છે એ શરીરની અંદરની દુર્ગંધ છુપાવવા માટે કેક કેક પ્રયત્ન કરે છે. એના ખોરાકમા, એના સ્નાનમા, એના પીણામાં, એના કપડામા, એના ઘરેણામા એ પ્રયત્ન વારવાર દેખાય છે, પણ છતા એ એક પણ પ્રયત્નમાં લાખો વખત સફળ થતો નથી અને સફળ ન થવા છતા એ નવા નવા પ્રયોગો કર્યા જ કરે છે

અત્યારે તમે કોઈ પણ ચિત્રવાળા છાપાં વાંચશો તો તેમા સૌંદર્યશાળી કેમ દેખાવું તેના અનેક પ્રયોગો જોશો. ત્યા તમે જાહેરખબરના થોકડા વાચશો એક બાલ કેમ સાફ રાખવા એને માટે સેકડો વાતો જોશો. મુખ પર લગાડવાના પફ પાઉડર, ક્રીમ, ઓઈન્ટમેન્ટ. સ્નો અને તેના ડાઘા દૂર કરવાની જાહેરાતોની હારની હાર જોશો અંદરનો કચરો દૂર કરવાની પદ્ધતિ અને પ્રયોગો પર ઉલ્લેખ કરવામા આવે તો પૃષ્ઠો ભરાય તેમ છે. આ સર્વ નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે, અયોગ્યને વધારે પડતી અપાતી અગત્ય છે અને સમજણ વગરની બાળચેષ્ટા છે આ નવયુગની વાત પ્રસંગોપાત્ત થઈ ગઈ, પણ જે વખતે આ મૂળ પુસ્તક લખાયુ ત્યારે પણ શરીરનો મળ દૂર કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો અનેક પ્રકારના થતા હતા યુગે યુગે પદ્ધતિ ફરે છે, પણ મુદ્દો તો એકનો એક જ રહે છે.

આવા શરીરને તુ વારવાર ચાટ્યા કરે છે અને એને સૂંઘ્યા કરે છે ! તારી આવી ચેષ્ટાઓ જોઈને સમજુ-વિચારક માણસો મનમા હસે છે તેઓને એમ થાય છે કે આ માણસ આખો વખત શરીરને ઘસ્યા કરે છે અને પવિત્ર કે સુંદર બનાવવા મથે છે એ તે કાંઈ ડહાપણની વાત ગણાય કે ?

અનેક વાર ન્હાવાથી શૌચધર્મ પળાય છે એ માન્યતામા વિચાર ઘટે છે જે શરીર અપવિત્ર વસ્તુથી જ ભરેલુ છે તેને બાહ્યશૌચ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે વિશિષ્ટ હેતુપૂર્વક સ્નાનાદિની વાતને અત્ર સ્થાન નથી, પણ માત્ર બાહ્ય શુદ્ધિ(શૌચ)માં જ પર્યવસાન સમજનાર શરીરનો ધર્મ સમજે, એની અંદરની વસ્તુઓને વિચારે, એ વસ્તુઓની અપવિત્રતા ખ્યાલમા લે અને એ વસ્તુ દૂર કરવા જતા શરીર જેવુ કાંઈ બાકી રહી શકે તેમ નથી એ વાત જો એક વાર લક્ષ્યમા લે તો આ નકામા પ્રયત્નને બાજુએ મૂકી પોતાના પ્રયત્નો બીજે માર્ગે લગાડે. આ મહામૂલ્યે મળેલ જીવન મોઘેરુ છે, સાધ્ય સધાવી શકનાર છે, એને બહારથી પવિત્ર રાખવાના પ્રયાસમા વેડફી નાખવા જેવુ એ નથી આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવા આ સર્વ હકીકત વિચારવા જેવી છે.

૫. વળી એક બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પુરુષના નવ અંગોમાથી આખો વખત શું નીકળે છે તે વિચારી જુઓ —

—બે કાનમાંથી કચરો, કેટલાકને પરુ નીકળ્યા કરે છે.

–બે આંખોમાથી જેટલી વાર પટપટાવીએ તેટલી વાર પાણી, કોઈવાર ચીપડા અને અનેક મળ નીકળ્યા કરે છે

–બે નાકના દ્વારમાથી શ્લેષ્મ (શેડા), ગૂ ગા વગેરે નીકળ્યા કરે છે નાક છીકે ત્યારે ખાસ સભાળ લેવી પડે છે

–મુખમાથી લાળ નીકળે છે ઉપર તેનુ વર્ણન થઈ ગયુ છે. દુર્ગધી પવન અને ઊલટી થાય ત્યારે કાચુ અન્ન અને પિત્ત નીકળે છે.

–પુરુષચિહ્નમાથી પેશાબ એનુ વર્ણન કરવાની જરૂર ન હોય.

–ગુદામાથી વિષ્ટા, વર્ણન અશકય અને બિનજરૂરી છે.

આવી રીતે પુરુષના સદરહુ નવ દ્વારોમાથી અપવિત્ર પદાર્થો બહાર નીકળ્યા જ કરે છે અને તે કદી વિરામ પામતા નથી એમા અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ આવે, પણ પૂર્ણ-વિરામ કદી આવતુ નથી એ સર્વમાથી જે પદાર્થો નીકળે છે તે સર્વ દુર્ગધી, બરાબ વર્ણ, રસ અને સ્પર્શવાળા જ હોય છે, ભારે કટાળો આવે તેવા હોય છે અને દૂર નાસી જવુ પડે એવા હોય છે

સ્ત્રી–શરીરમા ઉપર્યુક્ત નવ દ્વારોમાથી એટલા જ બગાબ પદાર્થો નીકળે છે એ ઉપરાત સ્ત્રીઓને બે સ્તનો અને યોનિ[1] એ ત્રણ અંગોમાથી પણ અપવિત્ર પદાર્થો નીકળે છે

આવા નવ અને બાર દ્વારો અનુક્રમે પુરુષ અને સ્ત્રીના વહેતા હોય એ શરીરને તુ જો પવિત્ર માનતો હોય, ધારતો હોય, કલ્પતો હોય તો અમારે તો એ તારી માન્યતા, ધારણા કે કલ્પના માટે માત્ર એટલી જ ટીકા કરવી પડશે કે એ તારો વિચાર બરેબર 'નવો' છે, અભિનવ છે અને વિચિત્ર છે કોઈપણ નવો વિચાર બતાવે તેમા અમારે વાંધો નથી, પણ સમજુ માણસો એની કસોટી કરે તો જ ગ્રાહ્ય થાય તેમ છે. તું કોઈ સમજુ માણસને પૂછ કે જે શરીરમાથી આખો વખત નવ અથવા બાર દ્વારે મલિન પદાર્થો નીકળતા હોય તેને તેઓ કદી 'પવિત્ર' ગણી શકશે ?

અમને લાગે છે કે આ તારો નવો વિચાર ભૂલભરેલો છે, મોહજન્ય છે અને તને ફસાવનાર છે જે શહેરની ગટરમા કચરો ચાલ્યા કરતો હોય અને જેમા નવો કચરો પડ્યા કરતો હોય તેને પવિત્ર કહેવા જેવી તારી આ વિચિત્રતા છે કફ, મળ, મૂત્રના ભડારરૂપ આ શરીરમાથી એક પણ સારી ચીજ નીકળતી નથી તેવા શરીરને તુ પવિત્ર કહે તો પછી તારા એ નૂતન વિચારને વિવેકી પ્રાણી 'દેવાનાં પ્રિય' (મૂર્ખ–મૂઢ)ના અભિપ્રાય તરીકે લેખે છે, માટે તારો જે વિચાર જણાવ તે સમજી–વિચારીને જણાવ આવા ખોટા ખુટ્ટા ઉઠાવીને તારી કિમત કરાવ નહિ

૬. વળી તુ વિચારીશ તો જણાશે કે તુ ભોજન કરવા માટે તૈયારી કરે છે. એક શાક બનાવવુ હોય તો તેમા ધાણા, જીરુ, મીઠુ, મરચા, તેલ આદિ અનેક પદાર્થો નાખે

---

૧ ત્યા બે દ્વાર જુદા જુદા હોય છે તેથી કુલે ગણેલ છે

છે મીઠાઈ બનાવવી હોય તો મોટી ખટપટ કરી મૂકે છે. સાકરની ચાસણી, પદાર્થોની વિપુલતા અને તૈયાર કરવાના તથા ઉપર ચઢાવવાના અનેક સામાન લાવે છે. ઉપર વળી ઘી તથા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે નાખે છે.

અનેક સામગ્રીઓથી તૈયાર કરેલુ અન્ન ખાધા પછી પેટમા જાય છે ત્યાં ચાર કલાક બાદ એ સર્વનું શુ થાય છે ? એની વિષ્ટા થાય છે, તેને જોઈ તુ થૂકે છે, તેને કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેના તરફ સૂગ લાવે છે એક સુદર થાળમા અનેક સુંદર રસોઈની ચીજો, મીઠાઈઓ, શાકાદિ હોય તે પેટમા ગયા પછી આ દશા પામે છે.

તેં ગાયનું દૂધ વાપર્યું હોય અને તેના ઉપર સાકરાદિના પ્રયોગ કર્યા હોય તેનુ અતે મૂત્ર થાય છે અને તેનો ક્ષેપ કરતા પણ તારે વિવેક રાખવો પડે છે અને નહિ તો તારો દંડ થાય છે ગાયના મૂત્રનો તો ઉપયોગ પણ થાય છે, પણ એના દૂધનો તે ઉપયોગ કર્યો તો પછી તેનુ જે મૂત્ર તારા શરીરમા થાય છે તે તો અતિ નિદનીય બને છે. તારા મૂત્રની કિમત ગાયના મૂત્ર જેટલી પણ નથી એ ધ્યાનમા રાખજે.

આ સર્વ દાખલા ઉપરથી તાગ સમજવામા આવ્યુ હશે કે તારુ શરીર તો સારામા સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે અને તારા શરીરમાથી કચરો જ બહાર નીકળે છે. આવી શરીરની બાહ્ય સ્થિતિ છે એ સારાને બગાડે છે, સુદરને વિદ્રૂપ કરે છે, સ્પૃશ્યને અસ્પૃશ્ય કરે છે, સબધમા આવનારને વિકારી બનાવે છે અને એ જે શરીર કહેવાય છે તેને તુ પવિત્ર માને છે તારે તારા વિચારને ફરી વાર તપાસી જવાની જવાની જરૂર છે અને એમ કરીને તારી વિચારણામા વિવેકને સ્થાન આપવાની બાસ જરૂર છે. હવે તુ વગર લગામે કયા સુધી ચાલ્યા કરીશ તેનો ખ્યાલ કર

૭. આ શરીરને માટે નીચેની બાબતો વિચારી જો ·

(ક) એ પુદ્ગળને સમૂહ છે.
(ખ) એ મળથી ભરેલુ છે.
(ગ) એમા માત્ર કચરો છે અને કોઈ સારી વસ્તુ નથી.
(ઘ) એ સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનાર છે.
(ઙ) એ સુદર કપડાને દુર્ગધી બનાવનાર છે

આમાની કોઈ પણ બાબતને માટે ખુલાસાની બાસ જરૂર હવે રહેતી નથી શરીર પુદ્ગળનો ઢગલો છે એમા કાઈ સદેહ જેવુ નથી એની અદરની સર્વ વસ્તુઓ સ્થૂળ છે એમા કોઈ જાતની શકાને સ્થાન નથી અને એ સારી વસ્તુને બગાડી મૂકે છે તે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

ત્યારે શુ એ શરીરને ફેકી દેવુ ? એનો ઉપયોગ કાંઈ કરવો કે એને ફગોળી દેવુ ? એ વિચારવા જેવી વાત છે કેટલાક એને મોજશોખનુ સાધન માને છે, કેટલાક એનાથી

આવાનો શોખ પૂરો કરે છે, કેટલાક એને સુગંધી લેવાનું સ્થાન માને છે, કેટલાક એનાથી સારા રૂપો, સ્ત્રીઓ, ચિત્રો જોવામા સાર્થકય માને છે, કેટલાક એમાથી સારા ગાન સાભળવામા લાભ માને છે, કોઈ એને ચુબન કરવાનુ અથવા તો આલિંગન દેવાનુ સાધન માને છે, કોઈ એને પુષ્ટ કરવામા જીવન ધન્ય માને છે–આ સર્વ નકામુ છે જે પુદ્ગળનો ઢગલો હોય, જે મળથી ભરેલ હોય અને સારા ખોરાક કે કપડાને તુચ્છ બનાવનાર હોય, જે અંતે છોડી દેવાનુ હોય તેને માટે આવા લાડપાડ શોભે નહિ

પણ તેનાથી એક કામ થાય તેમ છે આ સર્વ ઉપાધિ છોડી હમેશને માટે કલ્યાણ કરવુ હોય તો તેની તૈયારી કરવાનુ સામર્થ્ય ત્યા છે અને તે મહાઉદાર કાર્ય છે, પરમ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે અને તે જો થાય તો તારા આ ચોરાશી લાખના ફેરા અને આ તારી રખડપટ્ટી દૂર થઈ શકે તેવુ છે

ત્યારે આ તો બહુ મનની વાત થઈ એને થોડુ થોડુ ભાતું–પોતું આપી તેની દ્વારા જો શિવસાધન થઈ શકતું હોય તો તે કામ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે હમેશની આ લમણાઝીક મટી જાય, નિરંતરનુ સુખ થઈ જાય એવો રસ્તો જો એનાથી થાય તો તે કરવાજોગ છે ત્યારે આવા શરીરમા અનેક અવગુણ છે પણ શિવસાધનનુ સામર્થ્ય પણ તેનામા છે એ વાત વિચારી, તેની ચિંતવના કર અને તારા સાચા ઉદ્ધારના માર્ગે લાગી જા.

૮. શરીર કેવુ છે? શેનુ બનેલુ છે? તેમા શુ ભર્યું છે? અને તેનો કયા સુધી વિશ્વાસ કરી શકાય તે તો તે જાણ્યુ પણ હવે કાઈ એવી હુશિયારી કરી બતાવ કે જેથી આવા શરીરનો પણ તુ પૂરતો લાભ લઈ શકે અને એ ઇચ્છનીય પુણ્યશાળી અને અભીષ્ટ બને. અત્યારે જે શરીરનુ વર્ણન કર્યું તેવુ શરીર તો કોઈ મેળવવા ઇચ્છે નહિ આ તો ઉઘાડી વાત છે

પણ તારે તો શરીર સાથે પાના પડ્યા છે, ત્યારે હવે કાઈ એવુ કર કે અત્યારે તને જે ખરાબ લાગે તેવુ પ્રાપ્ત થયુ છે, તેમાંથી પણ તુ લાભ મેળવી તેવા શરીરને પણ તુ દુગછનીયને બદલે શ્રેષ્ઠ બનાવી શકે તારા હાથમા રસ્તો છે. તારામા ખરી હુશિયારી હોય તો તુ તેવો રસ્તો લઈ શકે તેમ છે એ શરીરની અદરની અપવિત્રતા તો તું દૂર કરી શકે તેમ નથી, પણ તારી પાસે એક બીજો કીમિયો છે તે અજમાવ આ તારા શરીરને શિવસાધનમા જોડી દે, કારણ કે એના દ્વારા એ લાભ તુ લઈ શકે તેટલુ સામર્થ્ય તારા દ્વારા તેનામા છે તે ઉપર જોયુ તુ ગણતરીબાજ સમજુ પ્રાણી છે, તુ વ્યાપારી છે તો તારે છેવટે ભાગ્યાના વટાવ તો જરૂર કરવા ઘટે અને આ તો અણધાર્યો લાભ છે તારો વિકાસ તુ એટલો બધો વધારી શકે તેમ છે કે તુ એ શરીરથી પૂરતો લાભ મેળવી શકશે અને તું એવુ કાર્ય કરી શકીશ કે ત્રિદિવેશ્વર જેવા પણ તારા શરીરની – મનુષ્યભવની ઇચ્છા કરશે આ દાખલો બરોબર તારે બેસાડવા જેવો છે નહિ તો પછી

આવ્યો તેવો ચાલ્યો જઈશ અને અંતે એ શરીરને પૈસા ખરચીને બાળવું પડશે કે જમીનમાં દાટવું પડશે.

'ચેતન ચાર ગતિમેં નિવ્યે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા રે;
કવ્વત કામના સુરપતિ યાકી, જિસકું અનર્ગલ માયા રે.'

આવી તારી કાયા છે, માટે ગભરાવાનું કારણ નથી, પણ તું મલકાઈ ન જતો એ કાયાની કિંમત એટલા માટે જ છે કે એ મોક્ષદ્વાર છે, પણ જો તેને તું વેડફી નાખે તો નરકદ્વાર પણ એ જ છે તારો વિકાસક્રમ સુધારવાનો આ અવસર છે, માટે નિપુણતા દાખવીને, સ્વસ્વરૂપ નિષ્પાદન કરીને એને તું અતિ પવિત્ર બનાવી દે

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તને સુંદર જળાશય મળ્યું છે. તળાવે જઈને તરસ્યો આવે તે તો નિપુણ ન જ ગણાય તને પવિત્ર આગમરૂપ જળાશય મળ્યું છે. તેના કાઠા ઉપર બેસીને તું કોણ છે, તારું સ્થાન શું હોઈ શકે, તું ક્યાં આવી ચઢ્યો છે અને શા માટે આ હેરાફેરા કરી રહ્યો છે તે સર્વ વિચાર એ જળાશયમાં તારી સર્વ જિજ્ઞાસાને તૃપ્તિ મળે એટલું પાણી ભરેલું છે તું વિના સંકોચે એ પાણીનું પાન કર, તારી જાતને ઓળખ અને તારું પોતાનું સ્થાન સમજી લઈને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો શોધી લે અને તારી ઘણા વખતની તૃષા છે તેને તું છિપાવી લે

ખાસ કરીને એ જળાશયમાં **શાંતસુધારસ** ભરેલું છે તે અમૃતનું પેટ ભરી ભરીને પાન કરી લે આવો અવસર ફરી ફરીને મળશે નહિ માટે **'અવસર પાય ન ચૂક ચિદાનંદ'** એ વાત ધ્યાનમાં રાખ શાંતરસ – અમૂલ્ય અમૃતનો દરિયો – તને મળી ગયો છે તેનો તું બને તેટલો લાભ લે અને પેટ ભરી ભરીને એ રસને પી લે આ તકનો લાભ લે આવા જળાશય જ્યાં ત્યાં મળતા નથી અને મળે ત્યારે ઓળખાતા નથી તે અત્યારે જળાશય જોયું છે અને તારા પર દયા કરીને પાણી પાનાર પણ મળી ગયા છે તો હવે તેનો બને તેટલો લાભ લે

આ ભાવનામાં શરીરની સ્થૂળ રચનાની ક્લિષ્ટ બાજુ બતાવવા સાથે આ કાયાને મોક્ષદ્વાર પણ બનાવી શકાય છે, એ વાત કરીને શરીરના બન્ને ઉપયોગ બતાવવામાં કર્તાએ બહુ કુશળતા બતાવી છે તદ્દન સામાન્ય વસ્તુનો ઉપયોગ કરતા આવડે તો નુકસાનમાંથી પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને સાચી આવડત હોય તો દીર્ઘ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આ 'શાંતવાહિતા'માં એ અમૃતનું પાન કરવાનું છે પ્રથમ કડવો ઘૂંટડો પાઈને વિવેકી મહાશયે કેવી યુક્તિથી શાંતસુધાનું પાન છેવટની દોઢ ગાથામાં કરાવ્યું છે તે ખાસ વિચારણીય છે સુજ્ઞ એ અમૃતપાન જરૂર કરે

× × ×

મલ્લિકુંવરીનું રૂપ અદ્ભુત હતું એના રૂપ–લાવણ્યની વાતથી આકર્ષાઈ સાકેતપુર (કોશલદેશ)ના પ્રતિબુદ્ધ રાજાએ, ચંપાનગરી (અંગ)ના ચંદ્રચ્છાય રાજાએ, સાવત્થી નગરી–

(કુણાલદેશ)ના રૂપી રાજાએ, વાણારસીનગરી (કાશીદેશ)ના શંખ રાજાએ, હસ્તિનાપુર (કુરુદેશ)ના અદીનશત્રુ રાજાએ અને કપિલપુર (પાંચાલદેશ)ના જિતશત્રુ રાજાએ એ કુંવરી સાથે લગ્ન કરવા માગણી મોકલી. વિદેહાધિપતિ કુંભરાજાએ પોતાની રાજધાની મિથિલામાં એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો છએ રાજાઓ લડવા આવ્યા. લડાઈ ચાલવાની હતી ત્યારે અમોઘવીર્યશાળી મલ્લિકુંવરીએ આધ્યાત્મિક માર્ગે લડાઈ જીતવા નક્કી કર્યું. એણે અશોકવાડીમાં પોતાના શરીરપ્રમાણ સુવર્ણની પૂતળી બનાવી તેના મધ્ય ભાગમાં પોલાણ રાખ્યું જમ્યા પછી એક કોળીઓ અનાજ તેમાં દરરોજ નાખવા લાગી એ વાડીમાં પ્રવેશ કરવાના છ રસ્તા કરાવ્યા. છએ રાજાને બોલાવ્યા જુદા જુદા બેસાડ્યા. દરેકને મલ્લિકુંવરીને મેળવવાની આશા હતી. વચ્ચે પ્રતિકૃતિ જેવી પૂતળી જોઈને રાજાઓ છક થઈ ગયા. છ યે રાજા છ સ્થાને બેઠા હતા. મલ્લિકુંવરીએ જાતે આવી પૂતળીનું દ્વાર (ઉપરનું ઢાકણું) ઉઘાડ્યું ગંધથી મહેલ ભરાઈ ગયો રાજાઓ તો નાક પર રૂમાલ ધરવા મંડી ગયા. પછી યોગિની દેવીએ સમજાવ્યું કે– 'હું જે ખાતી હતી તેનો માત્ર એક કોળીઓ દરરોજ આમાં નાખતી હતી. તેની આવી ગંધ છે અને આ શરીરમાં એ વસ્તુઓ જ ભરેલી છે એના ઉપર તે મોહ ઘટે? આ તો એક કવળનું પરિણામ છે અને હું તો ઘણા કવળો ખાઉં છું–' વગેરે. પછી પૂર્વભવની મિત્રતા યાદ કરી રાજાઓ ચેત્યા લડાઈ બંધ થઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસર્યું વિચારણા થઈ રાજાઓ રાજ્ય છોડી મલ્લિકુંવરી પાસે દીક્ષિત થયા સંસાર છોડી કૃતકૃત્ય થયા અને શરીરનો પૂરતો લાભ લીધો.

આ શરીર કેવા અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરપૂર છે તે સંબંધી લેખકશ્રીએ ખૂબ લખ્યું છે. એના પર વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા નથી એના સ્રવતા દ્વારો અને એના વર્ણનો વાચીને પણ જો પ્રાણીની આંખો ન ઊઘડે તો તો પછી નસીબની વાત છે.

એક–બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપીએ. આ શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલ છે એ વાત તો થઈ એની ઉત્પત્તિ વિચારતાં જ ખેદ થાય તેવું છે. ગર્ભવાસમાં નવ માસ સુધી ચારે તરફ રહેલા મળની વચ્ચે ઊંધે માથે લટકવું પડે છે એવું નિકૃષ્ટ જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય ત્યાં સુગંધીની આશા રાખવી એ તો વેળુમાંથી તેલની અપેક્ષા રાખવા બરાબર છે આવા શરીરની પુષ્ટિ કરવી એ સુજ્ઞને શોભે તેવી વાત નથી. પણ એ ઉપરાંત એક ઘણી ધ્યાન આપવા જેવી વાત છે એ શરીરમાં લાખો વ્યાધિઓ ભરેલા છે. ચામડીના વ્યાધિઓ, પેટના વ્યાધિઓ, ગર્ભાશયના વ્યાધિઓ, આંતરડાના વ્યાધિઓ, છાતીના વ્યાધિઓ, હૃદયના વ્યાધિઓ, નાકના, ગળાના, મોંના, આંખના, કાનના, માથાના વગેરે વ્યાધિઓનો પાર નથી એ પાતળું પડે તો ક્ષયરોગની ચિંતા થાય છે, એ જાડું થઈ જાય તો પક્ષાઘાત કે હૃદયના વ્યાધિની ચિંતા થાય છે, એને હાલતાંચાલતાં શરદી લાગી જાય છે, એને અનેક જાતના શસ્ત્રપ્રયોગો (Operations) કરાવવા પડે છે, એની અંદરની યંત્રવ્યવસ્થા એટલી ગૂંચવણવાળી છે કે સેંકડો વ્યાધિઓનું એ ઘર છે અને એને અટકી જતાં, તરડાઈ જતાં અને

બલાસ થઈ જતા વાર લાગતી નથી. કોઈ દમવાળાની પીડા જોઈ હોય તો ધમણ ચાલતી લાગે અને ઉધરસ ખાતા કે બડખા પાડતા જોયા હોય તો ચીતરી ચઢે. આ વાત લંબાવીએ તો કયા અટકવુ તે સૂઝે તેમ નથી. આવી રીતે અનેક વ્યાધિનુ ઘર એ શરીર છે અને તેને માટે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે – જે વૈદકીય ગ્રથો કહેવાય છે, કોઈ એને આયુર્વેદ પણ કહે છે શરીરના વ્યાધિઓ પર ગ્રથો, એનો અભ્યાસ, એનો ધંધો અને એ સબધી આટલી વિચારણાઓ !

ઉપરની ચામડી ન હોય તો આ શરીરની અદર એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેના ઉપર મોહ થાય એના કયા વિભાગને ઉઘાડ્યો હોય તો પ્રાણી થૂથૂ ન કરે ? – એ જ એકલો પ્રશ્ન રહે છે અને છતા મોહરાજાએ આને એવો તો દારૂ પાયો છે કે એ એને સુખનો ભરવા મડી જાય છે ! એ એના સ્પર્શમાં સુખ માને છે. એના અભિષ્વગમા લીલા કરે છે. એ જ ઘડીએ જો ઉપરની ચામડી ખરી પડે તો આ ભાઈશ્રી ત્યા એક મિનિટ પણ ઊભો રહે ખરો ? અને એનુ નામ જ કેફ, એ જ મોહની મદિરા, એ જ વિવેકબુદ્ધિનો નાશ ! કોઈ વખત માદા માણસ પાસે જવાનુ થાય અને તેને ઉધરસ આવતી હોય, પાસે બડખા નાખવાનુ વાસણ પડ્યુ હોય, આ વખતે મનમા શો વિચાર આવે છે ? દુર્ભાગ્યે એવા વખતના વિચારો કાયમ રહેતા નથી એટલે આ પ્રાણી પાછો ધધે વળગી જાય છે અને પોતાને જાણે એવા શરીર સાથે સબધ જ નથી એવી બેદરકારીમા દોડ્યો જાય છે

આખા શરીરની રચના જુઓ ! એની અદર નાડીઓ, લોહીનુ વહન, શિરાઓ વગેરેનો વિચાર કરો આતરડાના મળનો ખ્યાલ કરો અને સારામાં સારાં અન્ન, દૂધ અને પાણીની થતી અવદશા વિચારપૂર્વક ધ્યાન પર લો તો ઘણો મોહ ઓસરી જાય તેમ છે શરીરના પ્રત્યેક ભાગનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો બહુ જાણવા જેવુ મળે તેમ છે એમા કશો સદેહ નથી

એક બીજી વાત આપણા કપડા દરરોજ શા માટે ધોવા પડે છે ? શુ એને બહારની રજ લાગે છે એટલા માટે જ ? ના શરીરમા સાડાત્રણ કરોડ દ્વાર (રોમરાજી) છે, તે પ્રત્યેકમાથી દુર્ગધ અને અપવિત્ર રજ–પરસેવો વગેરે નીકળે છે એ સારામા સારા કપડાને પણ અપવિત્ર બનાવે છે એવા શરીરની આસનાવાસના કરવી કેમ પાલવે ? અને એને ચાટવું તે વાત શોભાસ્પદ ગણાય ખરી ? જે બાધેલ ખોરાકને તુચ્છ બનાવે, વસ્ત્રોને મેલવાળા બનાવે, લગાડેલ પદાર્થને દુર્ગધવાળા બનાવે અને જરા પડે તો બડી જાય, હાડકા ભાગે તો દિવસો સુધી પથારી કરાવે અને દરરોજ અનેક પ્રકારની ચાકરી માગે તેવા શરીરની સાથે કેમ કામ લેવુ તે સમજણથી વિચાર કરવા જેવુ છે

આવી રીતે અનેક કારણે શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ઊપજ્યુ છે, અપવિત્ર પદાર્થો વચ્ચે વધ્યુ છે, અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે અને સારામા સારા પદાર્થોને ખરાબ કરનારુ છે એ વાત વિચારી શરીરની અપવિત્રતા ધ્યાવવી.

પણ આપણો પનારો એની સાથે પડ્યો છે તો એનાથી કાંઈ લાભ લેવાય તો લઈ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય છે માટે હવે લેખક મહાશય કહે છે તેમ માનસનલિન–હૃદયકમળને ઉઘાડો અને ત્યાં અભેદ્ય મૂર્તિને સ્થાપી એને અપનાવો **એ એટલે તમે પોતે.** શરીર તમારું નથી, તમે શરીર નથી શરીર તમારી સાથે આવનાર નથી પણ **ત્રણ કાળે તમે પોતે તો તમે જ રહેવાના છો.** એનું એટલે તમારું પોતાનું કાંઈ સુધરે, કાંઈ માર્ગે ચઢવાનું થાય એવો રસ્તો કરો અને તે માટે અંતરથી સાચો વિચાર કરો અત્યાર સુધી ઉપર ઉપરથી તો ઘણી વાતો કરી છે અને કોઈવાર ચેતન ચેતન કરી સ્વને અને પરને ઠગ્યા છે, એમાં કાંઈ વળે નહિ. આ માર્ગે કાંઈ જયવારો થાય નહિ હવે તો હૃદયકમળને ઉઘાડી ત્યાં જે અત્યારે મોહરાજા પેસી ગયો છે તેનો આખો મંડપ તોડી પાડો અને ત્યાં વિભુ પવિત્ર મહોમય ચેતનરાજને બેસાડો એ રીતે એ શરીરનો પૂરેપૂરો લાભ લો જે પદ્ધતિએ મલ્લિકુંવરીએ અધ્યાત્મવાદની સ્થાપના કરી લડાઈ અટકાવી અને પરણવા આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા, અનેકનો સંહાર અટકાવ્યો તે રીતે આ અપવિત્ર વસ્તુના પોટલાને એના સાચા આકારમાં ઓળખી ખૂબ આનંદ માણો અને જે કાયા અપવિત્ર–દુર્ગંછનીય પદાર્થોથી ભરેલી છે અને જે તમને વારંવાર ચિંતા કરાવી વૈદ્ય ડૉક્ટરના બિલ ભરાવે છે તેને જ મોક્ષદ્વાર બનાવો આ મનુષ્યદેહ મોક્ષદ્વાર છે જ. પણ એને એ તરીકે અપનાવીએ તો નહિ તો અનેક ભવ કર્યા છે તેમાં એકનો વધારો કરી તણાઈ જવાશે અને કયાં જવાનું થશે તે તો પ્રત્યેકે વિચારી લેવાનું છે ત્યાં આ શરીર આવવાનું નથી એ પણ ચોક્કસ છે અને અહીં કરેલા સારા–બરાબ કૃત્યો, વિચારો કે ભાષાપ્રયોગો કાંઈ અહીં ને અહીં અટકી જાય એવી આશા રાખવી એ તો ફોકટ છે

માટે કોઈ રીતે વિકાસ વધે પ્રગતિ થાય રસ્તો પ્રાપ્ત થાય તેવા માર્ગો આદરો. આ શરીરનો લાભ લ્યો વિકાસક્રમનો એવો મહિમા છે કે એક વખત જો ગાડું રસ્તે ચડી જાય તો પ્રત્યેક પગલે આગળ ધપાય છે અને તે રસ્તો પ્રાપ્ત કરવા જેટલું સામર્થ્ય આવડત, અનુકૂળતાઓ, સગવડો એ સર્વ અત્ર લભ્ય છે મલ્લિકુંવરીના મિત્રો વિચારશીલ હતા, રાજા હતા, વળી ગયા ભવમાં આત્મવિકાસ કરીને આવ્યા હતા તેમણે શરીરનો ધર્મ સમજતા સાચો રસ્તો જોયો અને જોવાની સાથે જ ચેતી ગયા આનું નામ વિકાસક્રમની પ્રાપ્તિનો લાભ કહેવાય

સનત્કુમાર મહાન ચક્રવર્તી રાજા હતા. એને શરીર પર ખૂબ મોહ હતો એનો ગર્વ પણ ખરો ! પણ જ્યારે એણે દેવતા પાસેથી શરીરમાં વિકારો થયેલા જાણ્યા ત્યારે એ રડવા ન બેઠા એણે છ ખંડ પૃથ્વી છોડી દીધી સંયમ લઈ આરાધના કરી ઔષધ કરવા આવનાર દેવવૈદ્યો પાસે અંતરના વ્યાધિની વાત કહી પણ બહારના વ્યાધિની દરકાર ન કરી અંતે એક માસની સંલેખના કરી ત્રીજે દેવલોકે ગયા આનું નામ તે વિકાસદશા કહેવાય ! કાંઈ શરીરનું અપવિત્રપણું વિચારી ગભરાઈ જવાનું નથી સનત્કુમાર જેવું સામર્થ્ય વાપરી રસ્તે

ચડી જવા માટે આ ભાવના છે. એના જેટલુ બળ ન હોય તો જેટલો બને તેટલો વિકાસ તો સાધવો એ ખાસ જરૂરી ગણાય.

આવી રીતે શરીરની અશુચિ સંબંધી વિચાર કરવા સાથે એનાથી શિવસાધન પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ. એના મોહમા ન પડી જવુ, એની બાતર પડી ન મરવુ અને એનો બનતો લાભ લેવો.

વિકાસક્રમ (Evolution)નો એક મુખ્ય નિયમ એ છે કે એને માર્ગે પડી જવાય તો કામ સુલભ થઈ જાય. અત્યારે તો અમદાવાદ જવુ છે અને જી. આઈ પી.ને માર્ગે ચાલ્યા જઈએ છીએ એમા માત્ર ગતિ થાય, પણ પ્રગતિ ન થાય. ધ્યાનમા રાખવુ કે સર્વ ગતિ એ કાંઈ પ્રગતિ નથી. વિચારપૂર્વક વિકાસનો માર્ગ હાથ કરવામા આવે તો જરૂર પ્રગતિ થાય તેથી વાત એ છે કે આ ભવમા શિવ સુધી પહોચી ન શકાય, તો પણ એને રસ્તે તો ચડી શકાય. અને વિકાસક્રમ સુતરો કરવો એ તો શરીરપ્રાપ્તિનો ખરો ઉપયોગ છે એ માર્ગ-પ્રાપ્તિમા તરતમતા તો ઘણી છે, પણ જેટલુ આગળ વધાય તેટલુ લાભકારક છે છેવટે પાછા ન હઠાય તો પણ લાભમા ગણવુ

માટે શરીરની ખોટી લાલનાપાલના ન કરવી, એની અશુચિતા અને ક્ષણભંગુરતા, એમા અવિશ્વાસ્યત્વ તથા વ્યાધિગ્રસ્તત્વ વગેરે વિચારવાં અને એની સાથે જ એનો લાભ લેવાના પ્રસંગને જરા પણ જતા ન કરવા. અશુચિ-વિચારણા હકીકતરૂપે તદ્દન સત્ય અને તથ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ બાહ્યભાવમા ગૃદ્ધિ ઓછી કરાવી અંતરાત્મ-દશામાં દાખલ થવાના સૂચનરૂપે છે. આ ભાવનાના આ બન્ને પ્રકાર વારંવાર ભાવવા જળાશય મળ્યુ છે, પાન કરતા આવડે તો પી લેવુ. આવો અવસર ફરી-ફરીને મળશે નહિ, મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે, માટે તેનો લાભ લેવો.

ઇતિ અશુચિભાવના. ૬.

—x—

શ્રીસકળચંદ્રજી ઉપાધ્યાય વિરચિત છઠ્ઠી અશુચિભાવના

(રાગ–કેદારો–ગોડી)

માંસ મળ મૂત્ર રુધિરે ભર્યા, અશુચિ નરનારી દેહ રે;
વારુણીકુંભપરે ભાવિયે, અંત ક્રિયે જીવને છેહ રે. મંo ૧
અશુભ બહુ રોગ કફ નિતુ વહે, એ ભખે ભક્ષ્ય અભક્ષ્ય રે;
દેહને જાણ જોખમ ઘણા, દેહ બહુ જીવનો ભક્ષ્ય રે. મંo ૨

ભાવાર્થ—હે આત્મા ! સર્વ સ્ત્રી–પુરુષોના શરીરો માંસ, મળ, મૂત્ર અને રુધિર કે લોહી તદ્રૂપ અશુચિથી–અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા છે. તે દેહને મદિરાના ઘડા જેવો અપવિત્ર માન – સમજ, વળી એવો અપવિત્ર હોવા ઉપરાંત અંતે તે જીવને છેહ આપે છે અર્થાત્ તેનાથી જુદો પડી જાય છે. તેનું ગમે તેટલું લાલનપાલન કર્યા છતા તે તો આયુસ્થિતિ પૂર્ણ થયે જીવને કહે છે કે–'તું મને છોડીને ચાલ્યો જા' એવો એ કૃતઘ્ન છે.

વળી તે દેહ અશુભ છે, બહુ પ્રકારના રોગોથી ભરેલો છે અને તેમાંથી કફ વગેરે અશુચિ પદાર્થો નિરંતર વહ્યા જ કરે છે એમ છતા આ જીવ તે દેહને પ્રસન્ન કરવા ભક્ષ્ય, અભક્ષ્ય – ખાવા યોગ્ય કે ન ખાવા યોગ્ય અનેક પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, તેમાં વિવેક જાળવતો નથી. પરંતુ તું સમજજે કે આ દેહને માથે અનેક પ્રકારના જોખમો રહેલા છે અને તે દેહ અનેક જીવોનું ભક્ષ્ય બનવાનો છે ૧–૨

આશ્રવભાવના

પૂર્વપરિચય

અહીં જરા ક્રમ ફેરવીને પ્રાથમિક વિવેચન કરવુ આવશ્યક જણાય છે. પ્રથમની છ ભાવનામા આપણે જીવ અને અજીવનો પોતાનો અને પરસ્પરનો સંબંધ વિચાર્યો તેને અંગે અનિત્યતા અને અશુચિભાવનામા લગભગ અજીવનો જીવના સંબંધી તરીકે વિચાર કર્યો. સંસારમાં જીવ–અજીવના વિવર્તો જોયા, ત્યારે અશરણ, એકત્વ અને અન્યત્વમાં ચેતનાના આવિર્ભાવો વિચાર્યા અને એનાં પૃથક્ પૃથક્ ચિત્રો જુદા જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસ્યા.

હવે પછીની ત્રણ ભાવનામા આપણે કર્મના પ્રદેશમાં જઈએ છીએ. એ ભાવના ભાવતા પહેલા આપણે પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ યથાસ્થાને વિચારીએ. હેતુઓને પ્રાપ્ત કરીને જીવથી જે કરાય તે 'કર્મ'–**किरइ जीएण हेउहिं जेण तो भन्नए कम्म** ॥ કર્મબંધનના **હેતુઓ**ને પ્રાપ્ત કરીને જીવ **કર્મ** બાંધે છે એ પરિણામ છે. એના કારણ 'હેતુ' છે એ હેતુ જ્યા હોય ત્યા આત્મા તેટલા પૂરતા કર્મો એકઠા કરે છે એ કર્મ પરમાણુઓના સ્કંધરૂપ છે, તે આત્મા સાથે ચોંટી જાય છે. એ ચોટે તે વખતે એની ચાર બાબતો મુકરર થાય છે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ 'પ્રકૃતિ' એટલે એનો સ્વભાવ, એનુ કાર્ય શુ વગેરે 'સ્થિતિ' એટલે એ કેટલા વખત માટે છે તે. 'રસ' એટલે એનામાં ગાઢતા કેટલી છે તે, અને 'પ્રદેશ' એટલે એ કર્મ કેટલી કર્મવર્ગણાનુ–કર્મના પ્રદેશોનુ બનેલ છે તે

આવી રીતે જે કર્મબંધ થાય છે તે બંધહેતુઓથી થાય છે. એ બંધહેતુઓ એટલે કર્મબંધનના કારણો. એના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ

મિથ્યાત્વ — એટલે વસ્તુઓનુ વિપરીત દર્શન શુદ્ધ દેવ–ગુરુ–ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાનનો અભાવ અને અન્ય તરફ આદર સંશય, અભિનિવેશ અને વિપર્યય એ સર્વનો સમાવેશ મિથ્યાત્વમાં થાય છે એ અજ્ઞાન છે અને વિવેક વગરના જ્ઞાનીને પણ શક્ય છે.

અવિરતિ — ત્યાગભાવનો કે દોષોથી પાછા હઠવાના નિશ્ચયનો અભાવ. પચ્ચક્ખાણરહિત દશા.

કષાય — ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુગંછા, સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસકવેદ.

યોગ — મન–વચન–કાયાનુ પ્રવર્તન

આના અનેક ભેદ–ઉપભેદ છે એ કર્મબંધનના હેતુઓ છે

હવે આપણે આશ્રવની વાત કરીએ. જે માર્ગોએ કર્મો આવે, કર્મનુ આશ્રવણ થાય તે રસ્તાઓને 'આશ્રવ' કહે છે એક મોટા સરોવર–તળાવમાં પાણી આવવાના ગરનાળાને આશ્રવ કહેવાય એક મોટા મહેલમાં હવા આવવાનાં બારીબારણા હોય તે આશ્રવ કહેવાય એક પાણીનો અવાડો હોય અને તેમાં જે નળદ્વારા જળ આવે છે તે નળને

આશ્રવ કહેવાય એક કોઠારમાં અનાજ ભરાતુ હોય અને બીજી બાજુ નીકળતું હોય તો એ ભરાવાના માર્ગોને આશ્રવ કહેવાય. કર્મ આવવાના માર્ગોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડી શકાય છે, સક્ષેપ વર્ણન જ અત્ર કરાય છે

૧. **ઇંદ્રિય**—એના પાચ પ્રકાર છે જિહ્વા, નાસિકા, ચક્ષુ અને કર્ણ. આ ઇંદ્રિયની રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિ એ આશ્રવ છે. ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષપૂર્વક હોય તો જ આશ્રવ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે. એની પ્રવૃત્તિ રાગ-દ્વેષ વગરની હોય તો એ ગરનાળું બધ થાય છે.

૨. **કષાય**—સ સારનો લાભ (વૃદ્ધિ) જેનાથી થાય તેવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર એના મુખ્ય ભેદ છે.

એની ગાઢતા પ્રમાણે એના વિભેદો પણ થાય છે અને તેમના પેટામાં હાસ્યાદિ નોકષાયોનો સમાવેશ થાય છે. કર્મનો રસ અને સ્થિતિ મુકરર કરવામા આ કષાયો ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

૩. **અવ્રત**—અવિરતિપણુ એના પાચ વિભાગ છે

(ક) પ્રમાદથી થતો પ્રાણુવધ તે **પ્રાણાતિપાત**

(ખ) અસત્ય ભાષણ તે **મૃષાવાદ**

(ગ) વગર દીધેલ વસ્તુ લેવી તે **અદત્તાદાન**

(ઘ) જાતીય સબધ, કામરાગથી સ્ત્રી-પુરુષનો શરીરસબંધ તે **મૈથુન**

(ઙ) સ્વામિત્વસ્થાપન, પદાર્થો ઉપર મૂર્છાવૃત્તિ એ **પરિગ્રહ**

આ પાચને અગે ઘણો વિસ્તાર છે અને તે સમજવાની જરૂર છે અવિરતિને કારણે પ્રાણી અનેક પાપો સમજણ વગર વહોરી લે છે.

૪. **યોગ**—મન, વચન, કાયા, એની પ્રવૃત્તિ શુભ અથવા અશુભ. એ પ્રવૃત્તિથી કર્મોનુ આગમન થાય છે જેવી પ્રવૃત્તિ તેવા કર્મ. રસબધ અને સ્થિતિબધમા કષાય સાથે આ યોગો પણ એટલા જ ઉપયોગી ભાવ ભજવે છે

આવી રીતે ૫ ઇંદ્રિયો, ૪ કષાયો, ૫ અવિરતિઓ અને ૩ યોગ એમ ૧૭ ભેદ થયા. અને નીચે ૨૫ ક્રિયાઓ બતાવીએ છીએ તે મળીને કર્મ આવવાના ૪૨ માર્ગો-રસ્તાઓ-ગરનાળાઓ છે એના ઉપવિભાગો તો પાર વગરના થાય અને વળી દરેકમા તરતમતા પણ ઘણી હોય હવે આપણે ૨૫ ક્રિયાઓને સમજી લઈએ.

૨૫ ક્રિયાઓ—(બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ સમજવા યોગ્ય છે)

૧ દુષ્ટભાવયુક્ત થઈ કામવાસના વગેરે માટે પ્રયત્ન કરવો-શરીરને અયતનાપૂર્વક પ્રવર્તાવવુ તે '**કાયિકી ક્રિયા.**'

૨ હિંસાના સાધનોને ગ્રહણ કરવા-તલવાર, બદૂક, બોમ્બ, ટોરપિડો વગેરે તૈયાર કરવા, વાપરવા અને એની યોજના કરવી તે '**અધિકરણકી ક્રિયા**'

૩ જે ક્રિયામાં દ્વેષ–ક્રોધને વિશેષ સ્થાન મળતુ હોય તે **'પ્રાદ્વેષિકી** ક્રિયા.'

૪. અન્યને હેરાન કરવાની–ત્રાસ આપવાની ક્રિયા તે **પારિતાપનિકી** ક્રિયા.'

૫ જીવને મારી નાખવાની–તેના પ્રાણો જુદા કરવાની ક્રિયા તે **'પ્રાણાતિપાતિકી** ક્રિયા' મરણ એટલે પાચ ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાયબળ, આયુ અને શ્વાસોશ્વાસ–તેનો આત્માને વિયોગ કરાવવો તે. આત્મા મરતો નથી પણ પ્રાણથી જુદો પડે છે તે ધ્યાનમા રાખવું.

૬ નાના–મોટા આરભ કરવા, ભાગફોડ કરવી, છકાય જીવનો વધ થાય તેવી ઉત્પત્તિ કરવી–કરાવવી એ **'આરંભિકી** ક્રિયા.'

૭. ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહ મેળવવો, રક્ષણ કરવુ, તેના ઉપરની મૂર્છાને અંગે જે જે ક્રિયાઓ–આચરણો કરવામા આવે તે **'પારિગ્રહિકી** ક્રિયા.'

૮. અન્યને ઠગવા માટે જે ક્રિયા કરવામા આવે, જેમાં કપટ–માયાને મુખ્ય સ્થાન હોય તે **'માયાપ્રત્યયિકી** ક્રિયા.'

૯. મિથ્યાદર્શનમાં સવિશેષ સ્થિર થવાની ક્રિયા; કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મમા દૃઢ થાય તેવી ક્રિયા, સર્વ ધર્મ સરખા છે એવા અભિનિવેશ આદિથી જે ક્રિયા કરવામા આવે તે **'મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી** ક્રિયા'

૧૦. અવિરતિને કારણે ત્યાગ–પચ્ચખ્ખાણ કર્યા વગર ચલાવ્યા કરવાથી જે ક્રિયા લાગે, વિના કારણે દોષના ભાગી થવાય, સયમવિઘાતક કર્મના ઉદયથી પાપવ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થતા જે ક્રિયા લાગે તે **'અપ્રત્યાખ્યાનિકી** ક્રિયા.'

૧૧ રાગપૂર્વક અશ્વ, સ્ત્રી કે અજીવ પદાર્થોને જોવા તે **'દૃષ્ટિકી** ક્રિયા'

૧૨. રાગપૂર્વક અન્ય વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો, સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો, બાળકના ગાલનો સ્પર્શ કરવો, ઘોડાને પપાળવો વગેરે **'સ્પૃષ્ટિકી** ક્રિયા.'

૧૩. જીવ–અજીવ પર રાગ–દ્વેષ થાય અથવા અન્યનું ઐશ્વર્ય જોઈ અસૂયા થાય અથવા સ્વીકૃત અધિકરણને લઈને ક્રિયા થાય તે **'પ્રાતિત્યકી** ક્રિયા.'

૧૪ **'સામંતોપનિપાતિકી'** ક્રિયાના બે અર્થ સભવે છે

સર્વ દિશાઓએથી આવનાર જનારને ઉપતાપન થાય તેવી ક્રિયા દાખલા તરીકે જાહેર રસ્તા પર મળમૂત્રાદિ કરવા અથવા ઘી–તેલના ભાજન ઉઘાડા મૂકી દેવા, તેમા જીવો પડે તેથી દોષ લાગે Public nuisance નો અહી સમાવેશ થાય છે.

૧૫ પાપી પ્રવૃત્તિ માટે અનુમોદના આપવી, રાજાના હુકમથી શસ્ત્ર ઘડાવવા, તળાવો ખોદાવવા એ **'નૈસૃષ્ટિકી–અથવા નિસર્ગિકી** ક્રિયા'

૧૬ બીજાને કરવાનુ કામ જોમ હોય તે ક્રોધ કે અભિમાનથી પોતાને હાથે કરવુ, નોકરનુ કામ કરવા લાગવુ એ **'સ્વહસ્તકી** ક્રિયા'

૧૭. જીવ–અજીવને હુકમ કરી કાંઈ મગાવવુ અથવા તીર્થંકરદેવની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે **'આજ્ઞાપનિકી** અથવા **આનયનિકી** ક્રિયા'

૧૮. જીવને વિદારવા અથવા અન્યના પાપને જાહેરગત આપવી, અન્યની પ્રજ્ઞાનો નાશ કરવો તે **'વિદારણિકી ક્રિયા.'**

૧૯ ઉપયોગરહિતપણું તે અનાભોગ. શૂન્યચિત્તે વસ્તુ લેવી–મૂકવી, જોયા સાફ કર્યા વગરની જગ્યાએ શરીરને રાખવું તે **'અનાભોગિકી ક્રિયા'**

૨૦ શાસ્ત્રમા કહેલી વિધિનો અનાદર કરવો અથવા ધૂર્તતાનો આશ્રય લઈ આ લોક–પરલોક વિરુદ્ધ આચરણ કરવુ તે **'અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી ક્રિયા'**

૨૧. મન–વચન કાયાના યોગોની સકષાય પ્રવૃત્તિ કરવી–દ્રોહ, ઈર્ષા, અભિમાન આદિ મનોવ્યાપાર, હિંસાપ્રેરક જૂઠો વાગ્વ્યાપાર, ચાલવુ દોડવુ તે કાયવ્યાપાર – તેથી થતી ક્રિયા તે **'પ્રાયોગિકી ક્રિયા'**

૨૨. ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ એવા જોસપૂર્વક કરે કે જેથી આઠે કર્મો એક સાથે તીવ્રપણે બંધાય તે **'સામુદાનિકી ક્રિયા.'**

૨૩ માયા અને લોભથી પ્રેરાઈ રાગવચન બોલે, રાગની વૃદ્ધિ કરે તે **'પ્રૈમિકી ક્રિયા'**

૨૪ ક્રોધ અને માનથી ગર્વવચન બોલી દ્વેષ ઉપજાવે તે **'દ્વૈષિકી ક્રિયા,'**

૨૫ માત્ર કાયાના હલનચલન વગેરે પ્રવૃત્તિથી જે ક્રિયા લાગે તે **'ઈર્યાપથિકી ક્રિયા'** આ ક્રિયા અપ્રમત્ત સાધુ તથા કેવળીને પણ લાગે

આ પ્રમાણે આશ્રવની હકીકતનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવા કહ્યુ. એ કર્મને લાવવાના ઘોરી માર્ગો છે, મોટાં ગરનાળા છે અને તે દ્વારા શુભ તથા અશુભ બંને પ્રકારના કર્મો આવી, તેલ ચોળેલા શરીર પર જેમ રજ લાગે છે તેમ આત્મા સાથે ચોટી જાય છે. શુભ કર્મો પણ ભોગવ્યા વગર ચાલતુ નથી એના ઉદય–વિપાકને પુણ્ય કહેવામા આવે છે એ સોનાની બેડી જેવા છે પણ એનુ સુવર્ણત્વ વિચારમા રાખવાનુ નથી, એનુ બેડીત્વ–શૃંખલાત્વ લક્ષ્યમા રાખવા જેવુ છે પચીશે ક્રિયાઓનો સૂક્ષ્મ નજરે વિચાર કરવામા આવશે તો તે દરેકમા મન–વચન–કાયાના યોગો અને કષાયો ખૂબ કામ કરતા દેખાશે અને એક રીતે વિચારીએ તો એ નાના ગરનાળાઓ અને યોગ અને કષાયના મોટા ગરનાળામા થઈને સરોવરમા કર્મપ્રવાહની ભરતી કરે છે. આ આશ્રવોને ખૂબ સમજવાની જરૂર છે. એનો બાહ્ય અને આંતર વ્યાપાર બરાબર ખ્યાલમા લીધા વગર આ ભાવના ભાવી શકાય તેમ નથી આ પ્રાણી આ આશ્રવમા રાચેમાચે રહે છે અને એની પ્રત્યેક ક્રિયા પ્રાય આશ્રવરૂપ થઈ જાય છે. તેનાથી કેવી રીતે ચેતવુ તે એની ભાવના છે. અહી તો આશ્રવ સમજવા પૂરતી હકીકત ઉપોદ્ઘાતરૂપે લખી છે એની ભાવના માટે લેખકશ્રી સાથે ચાલીએ અને સહજ વક્તવ્ય આ પ્રકરણની આખરે કરવા ઇચ્છા રાખી, હવે ગ્રંથકર્તા સાથે પૂર્વ પદ્ધતિએ આગળ વધીએ.

પ્રકરણ સાતમું

આશ્રવભાવના

भुजंगप्रयातम्

यथा सर्वतो निर्झरैरापतद्भिः, प्रपूर्येत सद्यः पयोभिस्तटाकः ।
तथैवाश्रवैः कर्मभिः सम्भृतोऽङ्गी, भवेद्व्याकुलश्चञ्चलः पङ्किलश्च ॥ क १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यावत्किञ्चिदिवानुभूय तरसा कर्मेह निर्जीर्यते,
तावच्चाश्रवशत्रवोऽनुसमयं सिञ्चन्ति भूयोऽपि तत् ।
हा कष्टं कथमाश्रवप्रतिभटाः शक्या निरोद्धुं मया,
संसारादतिभीषणान्मम हहा मुक्तिः कथं भाविनी ॥ ख २ ॥

प्रहर्षणी

मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगसंज्ञाश्चत्वारः सुकृतिभिराश्रवाः प्रदिष्टाः ।
कर्माणि प्रतिसमयं स्फुटैरमीभिर्बध्नन्तो भ्रमवशतो भ्रमन्ति जीवाः ॥ ग ३ ॥

रथोद्धता

इन्द्रियाव्रतकषाययोगजाः पञ्च पञ्च चतुरन्वितास्त्रयः ।
पञ्चविंशतिरसत्क्रिया इति नेत्रवेदपरिसंख्ययाप्यमी ॥ घ ४ ॥

इन्द्रवज्रा

इत्याश्रवाणामधिगम्य तत्त्वं निश्चित्य सत्त्वं श्रुतिसन्निधानात् ।
एषां निरोधे विगलद्विरोधे सर्वात्मना द्राग्यतितव्यमात्मन् ! ॥ ङ ५ ॥*

---

* આ શ્લોકોના કઠણ શબ્દની નોટ ગેયાષ્ટક પછી આપેલી છે

ક ૧. જેવી રીતે ચારે તરફથી આવતાં નિઝરણાંઓ દ્વારા એક સરોવર પાણીથી તુરત ભરાઈ જાય છે તેમ જ આ પ્રાણી આશ્રવો દ્વારા કર્મોથી ભરાઈ જાય છે અને પછી તે આકુળવ્યાકુળ થાય છે, અસ્થિર થાય છે અને મેલવાળો થાય છે.

ખ ૨. જ્યા જેમ તેમ ઉતાવળ કરીને જરા જરા થોડાં કર્મોને ભોગવીને અહી એને છૂટા કરીએ છીએ ત્યા તો આશ્રવરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે ખીત્ત કર્મોથી ફરીવાર સિંચીને (મને) ભરી મૂકે છે આ તો ભારે આપત્તિ થઈ! મારે તે આશ્રવ–શત્રુઓનો વિરોધ કેવી રીતે કરવો? અને આ ભયકર સંસારમાથી મારો છૂટકો–મારી મુક્તિ કઈ રીતે થવાની?

ગ ૩. પ્રવર પુણ્યશાળી મહાપુરુષોએ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ નામના ચાર આશ્રવો કહ્યા છે, બતાવ્યા છે. એ સુપ્રસિદ્ધ આશ્રવોદ્વારા દરેક સમયે કર્મોને બાધીને પ્રાણીઓ ખોટા ભુલાવાને વશ થઈ (સંસારમા) રખડે છે

ઘ ૪. (એ આશ્રવો) ઇંદ્રિય, અવ્રત, કષાય અને યોગમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રત્યેકની સંખ્યા અનુક્રમે પાચ, પાચ, ચાર અને ત્રણ છે અને પચીશ અસત્ક્રિયા સાથે મેળવતાં એની કુલ સંખ્યા બેતાળીશની થાય છે

ઙ ૫. એ પ્રમાણે આશ્રવોનુ તત્ત્વ જાણીને અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વનો (શક્તિનો) નિરધાર કરીને હે આત્મન્! એમના (આશ્રવોના) વિરોધ વગરના નિરોધ માટે સર્વ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરીને જલદી સખ્ત પ્રયાસ કરવો.

गेयाष्टक*

परिहरणीया रे, सुकृतिभिराश्रवा, हृदि समतामवधाय ।
प्रभवन्त्येते रे, भृशमुत्कृङ्खला, विभुगुणविभवधाय ॥ परि० ॥ १ ॥

कुगुरुनियुक्ता रे, कुमतिपरिप्लुताः शिवपुरपथमपहाय ।
प्रयतन्तेऽमी रे क्रियया दुष्टया, प्रत्युत शिवविरहाय ॥ परि० ॥ २ ॥

अविरतचित्ता रे, विषयवशीकृता, विपदन्ते विततानि ।
इहपरलोके रे, कर्मविपाकजान्यविरलदुःखशतानि ॥ परि० ॥ ३ ॥

करिझषमधुपा रे, शलभमृगादयो, विषयविनोदरसेन ।
हन्त लभन्ते रे, विविधा वेदना, वत परिणतिविरसेन ॥ परि० ॥ ४ ॥

उदितकषाया रे, विषयवशीकृता, यान्ति महानरकेषु ।
परिवर्तन्ते रे, नियतमनन्तशो, जन्मजरामरणेषु ॥ परि० ॥ ५ ॥

मनसा वाचा रे, वपुषा चञ्चला, दुर्जयदुरितभरेण ।
उपलिप्यन्ते रे, तत आश्रवजये, यततां कृतमपरेण ॥ परि० ॥ ६ ॥

शुद्धा योगा रे, यदपि यतात्मनां, स्रवन्ते शुभकर्माणि ।
काञ्चननिगडांस्तान्यपि जानीयात्, हतनिर्वृतिशर्माणि ॥ परि० ॥ ७ ॥

मोदस्वैवं रे, साश्रवपाप्मनां, रोधे धियमाधाय ।
शान्तसुधारसपानमनारतं, विनय विधाय विधाय ॥ परि० ॥ ८ ॥

---

* એનો ભારૂ રાગ છે 'ત્રીજી ભાવના એણી પરે ભાવીએ રે'—એ રાગમા જરા લહેકો ફેરવવો પડશે 'ત્રીજી ભાવના રે' એમ બોલીએ તો આ અષ્ટકનો રાગ આવી જશે

૧. પોતાનુ શ્રેય ઇચ્છનાર સમજુ પ્રાણીઓએ કર્મબંધનના હેતુભૂત આશ્રવોને હૃદયમાં સમતા ધારણ કરીને છોડી દેવા જોઈએ–તજી દેવા જોઈએ એને જે મોકળા મૂકી દીધા હોય તો તે સર્વવ્યાપી ગુણરૂપ મહાન્ વૈભવનો સારી રીતે–તદ્દન નાશ કરનારા થાય છે.

૨. (**મિથ્યાત્વ.**) કુગુરુઓએ પ્રવર્તાવેલા–ચોજેલા પ્રાણીઓ અથવા પોતાની કુમતિથી ચંચળ થયેલા પ્રાણીઓ મોક્ષનો સાચો માર્ગ છોડી દઇને અશુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ઊલટા મોક્ષનો વિરહ વધારનારા બને છે

૩. (**અવિરતિ.**) ત્યાગ તરફ જેનુ ચિત્ત લાગેલુ નથી તેવા (અવિરત) પ્રાણીઓ (ઇંદ્રિયના) વિષયોને વશ પડીને આ લોકમા અને પરલોકમા કર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાન્ સેંકડો દુઃખો નિરંતર સહન કરે છે

૪. (**ઇંદ્રિયઃ**) હાથી માછલુ, ભમરો, પતંગિયુ અને હરણ વગેરે વિષયવિલાસના પ્રેમને લીધે અહાહા ! અનેક પ્રકારની વેદનાઓ સહન કરે છે અને એ વિનોદરસ પરિણામે ભારે આકરો થઈ પડે છે

૫ (**કષાયઃ**) જેનામા કષાયોની જાગૃતિ થઈ જાય છે તેવા પ્રાણીઓ કોઈપણ વિષયને વશ પડી જઈને મહાનરકમા જાય છે અને કોઈપણ જાતના અપવાદ વગર અનંત જન્મ–જરા–મરણમા રંગડપાટીએ ચઢે છે

૬. (**યોગ.**) મનથી, વાણીથી અને શરીરથી ચપળ પ્રાણીઓ મહા આકરા પાપના ભારથી ભારે થઈને કર્મરૂપ કાદવથી ચારે તરફ ખરડાઈ જાય છે તેટલા માટે આશ્રવ ઉપર જય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર બીજા કામથી સર્યું.

૭. સંયમવાન્ વિશુદ્ધ આત્માઓના શુદ્ધ યોગો (મન–વચન–કાયા) સારા (શુભ) કર્મોને લાવે છે–મોકલી આપે છે તેને પણ સોનાની બેડીઓ જાણવી એ શુભ કર્મો પણ મોક્ષના સુખનો પ્રતિબંધ કરે છે

૮. હે વિનય ! આશ્રવરૂપ પાપાત્માનો રોધ કરવામા બુદ્ધિને રોકીને અને વાર વાર અનેક વખત **શાંતસુધારસનું** પાન કરી કરીને (એ પ્રકારે) આનંદ પામ–લહેર કર.

પ્રારંભના પાંચ શ્લોકના કઠણ શબ્દના અર્થ

ક ૧ સર્વત સર્વ બાજુઓથી, દિગ્વિદિશા આદિથી નિર્ઝર નિઝરણા, પર્વતમાંથી વહેતા પાણી, ઘોધો, નીકો વગેરે સર્વ સમ્મૃત ભરાયેલો, બધાયેલો વ્યાકુલ (૧) પીડાથી મૂઝાયલો પ્રાણી (૨) પાણીથી સક્ષુબ્ધ સરોવર ચચ્ચલ (૧) અસ્થિર પ્રાણી (૨) સરોવર પક્ષે હાલતુ ચાલતુ પંકિલ (૧) કર્દમજળથી લેપાયેલો પ્રાણી (૨) કચરા-કાદવવાળુ સરોવર આ ત્રણે શબ્દોમા શ્લેષ છે, પ્રાણી અને સરોવર બન્નેને લાગુ પડે છે

ખ ૨ કિઞ્ચિદિવ કાઈ કાઈ જેવુ, સહજ તરસા ઉતાવળથી નિર્ઝીર્યતે ભોગવીને દૂર કરાય છે સમય કાળનો સૂક્ષ્મ વિભાગ નિરોદ્ધુ સામા થવાને મુક્તિ છુટકારો-મોક્ષ ભાવિની થવાની

ગ ૩ સુકૃતિ નસીબદાર, પુણ્યશાળી, ભાગ્યવાન પ્રદિષ્ટા કહ્યા, બતાવ્યા સ્ફુટ પ્રસિદ્ધ- ભ્રમ ભ્રાતિ

ઘ ૪ અવ્રત અવિરતિ અસત્ક્રિયા ૨૫ ક્રિયા (ઉપર જુઓ) નેત્ર આખ, એની સંખ્યા વેદ ચાર વેદ, ચારની સંખ્યા સંખ્યા ઊલટી લેવી; એટલે ૪૨ થયે

ઙ ૫ તત્ત્વ પરમાર્થ સત્ત્વ સામર્થ્ય-શક્તિ શ્રુતિ શાસ્ત્રાભ્યાસ વિગલત્વિરોધે જે કાર્યમા વિરોધ resistance ન રહે, ગમે બન્ય તે રીતે સર્વાત્મના સર્વ ઉદ્યમે, સર્વ રીતે

શ્લોકની નોટ—

૧. પરિહરણીયા-તજી દેવા યોગ્ય, હેય વર્ગના સુકૃતિ-નસીબદાર, પંડિત, સમજુ મૃશ-ખૂબ, સારી રીતે ઉચ્છૃખલા-એડી વગરના, છોડી દીધેલા, છૂટા કરેલા વિભુ-સર્વવ્યાપી (જ્ઞાન-દર્શનાદિ) વધ-નાશ, વિનાશ

૨. નિયુક્તા-યોજાયલા-પ્રવર્તેલા પરિક્ષુબ્ધ-ચંચળ થયેલા દુષ્ટા-દોષવાળી-અશુદ્ધ પ્રત્યુત-ઊલટા

૩. અવિરત-વિરતિ-પચ્ચક્ખાણ-ત્યાગમા મન વગરના, પચ્ચક્ખાણ વગરના વિષહન્તે-સહે છે, ખમે છે વિતતાનિ-વિસ્તીર્ણ વિપાક-પરિપાક, પરિણામ, પાકી જવુ તે અવિરલ-આતરા વગર, નિરંતર કૃતાનિ-મે કરેલા, અનેક.

૪. ઝખ-માછલુ, Fish વેદના -દ્વિતીયાનુ બહુવચન છે પરિણતિવિરસેન-એ વિનોદરસનુ વિશેષણ છે પરિણામે ભારે, આકરા પડી જાય તેવા

૫. ઉદિત-જાગૃત, માર્ગ આપેલ વિષય-ક્રોધ, ઇંદ્રિયોના વિષય, Subject-matter નિયત-ચોક્કસ

૬. ચચ્ચલ-ચપળ દુરિતમર-પાપનો બોજો ઉપલિપ્યતે-ચારે તરફ ખરડી નાખે છે કૃતમપરેણ-બીજી વાતથી સર્યું, બીજુ કામ રહેવા દે

૭. યતાત્મના-જે પોતાના આત્માને ગોજી રહેલ હોય તેને-સંયત પુરુષને સ્રવન્તે-Percolates, મોકલે નિગડ-પગે બાંધેલી બેડી નિવૃત્તિ-મોક્ષ હત-આનુ વિશેષ્ય શુભકર્માણિ છે

૮. મોદસ્વ-પ્રમોદ કર, આનંદ ભોગવ, મજા કર આશ્રવાપ્નુમ્-આશ્રવરૂપ પાપાત્માઓ, આશ્રવો ધિય-બુદ્ધિને વિધાય વિધાય-કરી કરીને, વારંવાર કરીને અનારત-આતરા વગર (નૈરંતર્ય-યોગના અર્થમા)

આશ્રવભાવના : પરિચય

(ક ૧.) આશ્રવનુ પૂર્વપરિચયમાં આપણે સ્વરૂપ વિચાર્યું એ કર્મને આવવાની પ્રણાલિકા છે, મોટા નળો છે, વિસ્તીર્ણ ગરનાળા છે એક મોટા સરોવરની કલ્પના કરીએ તાનસા જેવુ અથવા મોળતળાવ જેવું સરોવર હોય, એની ચારે બાજુએ પર્વતો હોય, મોટો વરસાદ પડતો હોય અને ઢાળાવ એવી જાતનો હોય કે સર્વ જળ સરોવરમા આવતુ હોય. મારમાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે એ સરોવર થોડા વખતમાં ભરાઈ જાય એમા કાઈ નવાઈ નથી. કોઈ વાર છલકાઈ પણ જાય

એવી જ રીતે આશ્રવો–ઇંદ્રિય, કષાય, અવિરતિ, યોગો અને અસત્ક્રિયાઓને કોઈ જાતના પ્રતિબંધ વગર મોકળા મૂક્યા હોય તો તે કર્મોથી પ્રાણીને ભરી દે છે. પ્રત્યેક આશ્રવ એવા ભયંકર છે કે એનુ ગરનાળુ ઉઘાડુ મૂક્યુ હોય તો ધડાધડ પાણીથી ભરચક્ક કરી મૂકે છે. એ ગરનાળાને બારણા હોય છે અને તે બંધ કરી શકાય છે. તેની હકીકત આગળ આઠમી ભાવનામા વિચારવાની છે અત્ર તો એ ગરનાળાને ખુલ્લા મૂક્યાં હોય ત્યારે પ્રાણીની કેવી દશા કરે છે તે પ્રસ્તુત હકીકત છે એને માટે ત્રણ વિશેષણો લેખકશ્રીએ બતાવ્યાં છે, તે ત્રણે ખૂબ વિચારવા જેવા છે. એનાથી પ્રાણી વ્યાકુળ, ચંચળ અને પંકિલ થાય છે. આપણે વિચારીએ. એ શબ્દો શ્લેષવાળા (દ્વિઅર્થી) હોઈ સરોવરને પણ લાગુ પડે છે તે ધ્યાનમા રાખવુ.

'વ્યાકુલ' કર્મો જ્યારે ખૂબ મોટી સંખ્યામા આવી પડે છે ત્યારે પ્રાણી અત્યંત વિહ્વળ થઈ જાય છે, એ હાવરોબાવરો બની જાય છે, કર્મના ભારથી ભારે થાય છે અને આગામી પીડાની નજરે અત્યંત વિહ્વળ થાય છે એ એની આકુળતા છે સરોવરમા પાણી ભરાય ત્યારે તે પણ ખૂબ હાલતુ ચાલતુ કલ્લોલવાળુ થઈ જાય છે આશ્રવો પ્રાણી અને સરોવરને વ્યાકુળ બનાવે છે.

આશ્રવના જોરથી પ્રાણી 'ચંચળ' થાય છે. સ્થિરતાનો અભાવ એ ચંચળપણુ છે અને આશ્રવો એને એક ઠેકાણે સ્થિર રહેવા દેતા નથી ભવોભવમા ભ્રમણ કરાવનાર એ કર્મો અસ્થિરતાને બાસ પોષે છે નવા જળના આગમનથી સરોવર કેટલુ ચંચળ થાય છે, તે તો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય છે. પાણી હાલકલોલ થઈ જાય છે

વળી આશ્રવોના જોરથી પાણી 'પંકિલ'–મળવાળુ થાય છે. કર્મ મેલ જ છે. એ શુદ્ધ સ્ફટિક આત્માને મેલો બનાવે છે અને એનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ બગાડી નાખે છે. સરોવરમા નવુ પાણી આવે ત્યારે રગડો થાય છે, ધૂળ–માટી સાથે મળેલ પાણી સરોવરને કાદવકચરાવાળુ કરે છે નવુ પાણી રગડાવાળુ જ આવે છે, એ અષાઢ માસમા નળના પાણીના જોનારને સમજાવવુ પડે તેવુ નથી.

આવી રીતે આશ્રવોને મોકળા મૂકી દીધા હોય ત્યારે તે આ ચેતનને ચારે બાજુએથી ભરી મૂકી એની મૂળ સ્થિતિમાં મહાવિપર્યાસ કરી મૂકે છે ખ્યાલમા રાખવુ કે કર્મ શુભ કે

અશુભ ગમે તેવા હોય તો પણ તે પૌદ્ગલિક છે અને આત્મા અરૂપી, નિરંજન, નિરાકાર એના મૂળ સ્વરૂપે છે આશ્રવો આ પ્રકારે ચેતનજી ઉપર અસર કરે છે. સારા કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવવા જ પડે છે.

(સ્વ૨.) આપણા પ્રત્યેક કાર્યમા કોઈ ને કોઈ અસક્રિયા લાગે છે, યોગો પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરે છે, કષાય–નોકષાયની ધમાલ ચાલ્યા જ કરે છે અને અનેક બાબતમા અવિરતિપણુ હોય જ છે.

આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેમાં અસંખ્ય સમય થાય છે પ્રકાશ (Light) એક સેકન્ડમા ૧૮૦૦૦૦ માઈલ ચાલે છે. વીજળી એક સેકન્ડમા ૨૮૨૦૦૦ માઈલ ચાલે છે. પ્રત્યેક પ્રદેશ પર તે પસાર થઈ જાય છે એટલે સમય કેટલો નાનો હોઈ શકે તે આ વિજ્ઞાનના યુગમા સમજવું મુશ્કેલ નથી એવા પ્રત્યેક સમયે પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે તે અનુસાર તે શુભ અથવા અશુભ કર્મ બાંધે છે.

પ્રાણીનો આખો વખત વિચારીએ. તેનું મન વિચાર કર્યા કરે છે, મુખ બોલ્યા કરે છે, શરીર કામ કર્યા કરે છે, કષાયો–મનોવિકારો અંદરથી ઊછળ્યા જ કરે છે આવી રીતે એ અનેક કારણે કર્મોને એકઠા કર્યા જ કરે છે અને તેને આત્મા સાથે જોડ્યા જ કરે છે.

મોટી વિચારવા જેવી વાત છે ગ્રંથકર્તા પોતે જ આ મુશ્કેલી બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે મહામુશીબતે કર્મનાં ફળનો અનુભવ કરીને થોડાં કર્મો ખેરવી નાખુ છુ ત્યા તો આશ્રવશત્રુઓ પ્રત્યેક સમયે આ પ્રાણીને કર્મથી સિંચી દે છે, એને ભરી મૂકે છે એક દાખલો લઈએ કર્મના જોરથી પ્રાણીને તાવ આવે, એ તાવ ભોગવે અને તેમ કરીને તાવ આવવાના કર્મોને જીર્ણ કરીને (ભોગવીને) દૂર કરે, પણ એ દરમ્યાન તો અસંખ્ય સમયો થઈ જાય અને પ્રત્યેક સમયે શુભાશુભ કર્મો બંધાયા જ કરે ત્યારે આ તો જરા હળવા થવાનું બની આવે ત્યા તો પાછુ એક બીજી બાજુનુ ગરનાળુ ઊઘડી જાય છે. તળાવમા આવક તો ચાલુ જ રહે છે ઘણીખરી વખત જાવક કરતા આવક વધારે થાય છે. આ તો ભારે આપત્તિની વાત થઈ. સારા–ખરાબ કર્મો તો વધ્યા જ કરે છે અને આત્મા ભારે થતો જાય છે

એમા મોટી ગૂંચવણની વાત એ છે કે આ આશ્રવો–ગરનાળાઓને કેવી રીતે બંધ કરવા ? એ આશ્રવ–શત્રુઓ સામે કઈ રીતે થવુ ? અને આ પ્રમાણે ચાલે તો મુક્તિ કેવી રીતે થાય ? એક બાજુએથી ઘટાડો અલ્પ થાય અને નવી આવક ચાલુ રહે તો તેમાથી છુટકારો કયારે થાય ? અને આ આવક શી રીતે અટકે ?

આવી મોટી ગૂંચવણવાળો પ્રશ્ન છે અને એ એટલો આકરો છે કે એનો જવાબ આપતા કોઈ પણ સંસારી જીવ મૂંઝાઈ જાય તેમ છે. એશઆરામમાં જીવન ગાળનાર, ઉપરચોટીઆ ધર્માનુષ્ઠાન કરનાર, સંસારને વિલાસનુ સ્થાન માનનાર, વ્યાપર અને ધનને જિંદગીનો છેડો

માનનાર, નાની દુનિયાની પ્રશંસામા રાચી જનાર, આખો વખત ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમા જીવન ગાળનાર, આત્માની સાથે બે-ચાર ઘડી વાત પણ ન કરનાર, બહિરાત્મભાવમાં રમણ કરનાર આપણામાના ઘણાખરાને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે, મૂઝવી નાખે તેવો છે આશ્રવોના દ્વારો ખુલ્લા મૂકયા હોય તો તો કોઈ રીતે આરો આવે અને આ કર્મની ઝડપ-માથી મુક્તિ મળી શકે તેવુ જણાતુ નથી આશ્રવો આ પ્રાણીની સાથે એવી રીતે લાગી ગયા છે કે એનુ થાળુ ભરાયા જ કરે છે

આ ગૂચવણવાળા પ્રશ્નનો ઉત્તર શકય છે. આવતી બે ભાવનામા એનો જવાબ આપશુ. પણ આશ્રવનો વિચાર કરતા તો આ પ્રાણી મૂઝાઈ જાય તેમ છે. જ્યારે શુભ-અશુભ સર્વ કર્મોનો નાશ થાય ત્યારે મુક્તિ-મોક્ષ થાય, પણ અહી તો થોડા દ્વર કરીએ તેટલા વખતમા તો પાછા ભરતા જઈએ છીએ ટાકી ખાલી કરવા માડી તેની સાથે આવકનો નળ પણ ઉઘાડો હોય ત્યા પત્તો કયા ખાય ?

વસ્તુસ્વરૂપે આશ્રવોનો વિસ્તારથી વિચાર કરતા પ્રાણીને મૂઝવી નાખે એવી સ્થિતિ દેખાય છે ચેતન ! તુ આમ ને આમ કયા સુધી ચલાવ્યા કરીશ ? વેપારી નજરે તારે ત્યા (કર્મની) આવક વધારે છે, નિકાસ ઓછો છે તો તારી પેઢી કર્મધનમા તો માલદાર રહેવાની, પણ તુ એમાથી ઊચો કયારે આવીશ ? તે માટે ખૂબ વિચાર

(ગ ૩) તુ વિચાર કરી જો મહાપુણ્યશાળી પુરુષોએ કહ્યુ છે કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગો આ ચાર આશ્રવો છે તેમણે પોતાના સર્વગ્રાહી જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને સમજાવ્યુ છે કે એ ચારે મોટા આવકના ચીલાઓ છે, પરદેશી માલ ઉતારવાના મોટા ડઙ્કાઓ છે, માલ ભરવાના મોટા ગોડાઉનો છે, કર્મોને ખેચી લાવવાના મહાન આકર્ષકો છે, નાણા જમે કરવાની મોટી બેંકો છે.

દરેક સમયે એ આશ્રવદ્વારા કર્મો બાધતા પ્રાણીઓ ખોટા ભ્રમમા પડીને સંસારમા રખડયા કરે છે એ વિચિત્ર વિચારણાને વશ થઈ મનને રખડાવ્યા કરે છે, ગમે તેવુ બોલે છે, શરીરનો ઉપયોગ કામ કરવામા કર્યા કરે છે અને તે જ પ્રકારે મિથ્યાત્વને વશ પડી સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને ઓળખતા નથી, ત્યાગ કરતા નથી અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભમા રમ્યા કરે છે.

કર્મબધનના આ ચાર હેતુઓ છે, એના વિભાગો ૫૭ છે, એ અત્ર જરા ધ્યાનમા લઈ લઈએ

પાંચ મિથ્યાત્વ :

(૧) અભિગ્રહિક-ખોટી વાતનો દુરાગ્રહ
(૨) અનભિગ્રહિક-અસત્યને સત્યની કોટિમા મૂકવુ તે (બધા ધર્મને સરખા ગણવા)
(૩) અભિનિવેશ-સાચા અર્થને ગોપવી કુયુક્તિની સ્થાપના.

(૪) સાશયિક–લાજભયથી જાણકાર (Expert)ને ન પૂછતા શકાશીલ રહેવું

(૫) અણાભોગ–કેરી માણસની પેઠે સારાસારનુ અજ્ઞાન.

બાર અવિરતિ :

૫ ઇંદ્રિયોના વિષયથી પાછા ન હઠવુ

૧. મનને બાહ્ય ભાવમાં રખડાવવું.

૬. છકાય – પૃથ્વ્યાદિ પાચ તથા ત્રસકાય – જીવોને રક્ષણ ન આપવું

પચ્ચીસ કષાય :

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે.

પ્રત્યેક અનતાનુબંધી યાવજ્જીવ રહે, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ રહે, પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ રહે, સજ્વલન પદર દિવસ રહે–એટલે ૧૬ કષાય

હાસ્ય–હસવુ તે. **રતિ**–સુખમા આસક્તિ. **અરતિ**–દુખમા કંટાળો **શોક**–દિલગીરી **ભય**–બીક **દુગંછા**–અન્યની જુગુપ્સા **સ્ત્રીવેદ–પુરુષવેદ–નપુંસકવેદ** એ ૯ નોકષાય.

પંદર યોગ : મન–વચન–કાયાના યોગોના જુદા જુદા ભેદો

આ સત્તાવન બધહેતુઓને લઇને પ્રાણી કર્મબંધ કરે છે અને સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિને અભાવે ભ્રમમા પડી જઈ સસારમા રખડ્યા કરે છે અનાદિ કાળથી એને રખડવાની ટેવ પડી ગઈ છે અને હમેશા સસારમા રખડ્યા કરે છે છતા થાકતો નથી.

આ સત્તાવન બધહેતુઓ બાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે કર્મબધન થાય તે વખતે એના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ પણ મુકરર થઈ જાય છે એમા રસ અને સ્થિતિને અગે કષાય, અને પ્રકૃતિ તથા પ્રદેશને અગે યોગો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે

(ઘ૪.) આશ્રવો પૈકી ઇન્દ્રિયો પાંચ છે–સ્પર્શેન્દ્રિય વગેરે **અવ્રતો** પાચ છે–પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ. **કષાય** ચાર છે – ક્રોધ, માન, માયા, લોભ **યોગ** ત્રણ છે – મન, વચન, કાયા, અને **ક્રિયાઓ** પચીસ છે એનુ વર્ણન ઉપર સક્ષેપથી થઈ ગયુ છે.

એટલે આશ્રવના ૪૨ ભેદ થયા

નેત્ર એટલે બે (૨) અને વેદ એટલે ચાર(૪)ની સખ્યા સજ્ઞાથી સખ્યા બતાવવી હોય ત્યાર ઊલટો ક્રમ લેવો, એટલે નેત્ર વેદ એમ સૂચવ્યુ હોય ત્યારે બે અને ચાર એમ નહિ, પણ ચાર અને બે એટલે ૪૨ (બેતાળીશ) ભેદ આશ્રવના થયા.

બધહેતુઓ અને આશ્રવો એક રીતે એક જ છે બધહેતુને લઈને પ્રાણી કર્મો બાંધે છે અને આશ્રવો કર્મ આવવાના માર્ગો છે, છતા બધહેતુઓનો સબધ કર્મબધ સાથે છે અને આશ્રવો ગરનાળા છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવી બન્ને તત્ત્વો જુદા છે, પણ પરિણામે હેતુ એ જ માર્ગ થઈ જાય છે બધ વખતે એની કારણ તરીકે ગણના થાય છે અને આશ્રવ વખતે એની માર્ગમા—ગરનાળામા—પ્રણાલિકામા ગણના થાય છે દૃષ્ટિભેદ નયાપેક્ષિત છે, પણ વ્યવહારુ રીતે તેનુ પરિણામ આત્માને ભારે કરવામા આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવુ

(૬ ૫) આ આશ્રવોનુ તત્ત્વ બરાબર સમજીને એનો ભાવ હૃદયમા ઉતારવો. એને બરાબર ઓળખવા. એ હેય – ત્યાગ કરવા યોગ્યની કક્ષામા આવે છે અને તેટલા માટે તે બૂબ સમજવા જેવા છે. અને સમજીને ગભરાઈ જવા જેવુ નથી. એના ઉપર વિજય મેળવવાનુ સામર્થ્ય ચેતનમા છે તે જ્ઞાનીનાં પાસા સેવીને સમજી લેવુ. મનમા નિશ્ચય કરવો કે એના ઉપર વિજય મેળવવાની શક્તિ તારામા છે.

આવી રીતે આશ્રવતત્ત્વને સમજીને સર્વ પ્રકારે એનો નિરોધ કરવાને પૂરતા જોસથી પ્રયાસ કરવો તારામા તો અનત શક્તિ છે એ આશ્રવોને જગાડનાર તુ છે, પણ તેને દાબી દેવાની શક્તિ પણ તારામા જ છે. માટે જરા પણ વિરોધની ગૂચવણ રાખ્યા વગર એના પર વિજય મેળવવા માટે પ્રયત્ન કર અનત શક્તિનો ધણી તુ એની પાછળ પડીશ અને તેનો નિરોધ કરવાનો સાચો રસ્તો તને જડી આવશે તો તુ રસ્તે આવી જઈશ. અને ઉપર તને મોક્ષ કેમ મળે –એવો પ્રશ્ન થયો હતો તેનો જવાબ પણ મળી જશે.

માટે ઊઠ, જાગૃત થા તને તારુ ભવિષ્ય સુધાર. એ સુધારવુ તારા હાથમાં છે, અને તાગમા એ મોટા આકરા દુશ્મનોને જીતવા જેટલુ અપર પાર બળ છે. તૈયાર થઈ જા. બૂબ વિચાર, સમજ અને અત્યારની તકનો સારો ઉપયોગ કર અત્યારે પ્રાપ્ત કર્તવ્ય આશ્રવોને ઓળખવાનુ છે. તે તુ બરાબર વિચાર કોઈ પણ શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ચાવી એ છે કે એને સર્વાંગ ઓળખવા જોઈએ. એના ભેદ, ઉપભેદ, એના સહાયકો અને એનુ બળ બરાબર સમજાય ત્યારે એની સામે થવાનુ બળ પ્રાપ્ત કરવાની સકલના કરી શકાય આપણે તેને કાંઈક ઓળખ્યા. હવે એનો વધારે પરિચય કરીએ

ગેયાષ્ટક :: પરિચય

૧. જે પ્રાણી સમજુ હોય, દીર્ઘ વિચારવાન હોય, દક્ષ હોય, કુશળ હોય તેણે અશ્રવોને તજવા જોઈએ સાત તત્ત્વોમા કેટલાંક જ્ઞેય (જાણવા લાયક) છે, કેટલાક હેય (તજવા યોગ્ય) છે અને કેટલાંક ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે પ્રથમ કક્ષામાં જીવ અને અજીવ આવે છે, હેય કક્ષામા આશ્રવ અને બંધ તત્ત્વો આવે છે, ઉપાદેયમા સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આવે છે આપણે જેનો હાલ વિચાર કરીએ છીએ તે હેય છે. એ પ્રાણીને હેરાન-હેરાન કરી અને ભારે બનાવે છે માટે અને તજવાની જરૂર છે. સારા (શુભ કર્મના) આશ્રવો પણ તજવા યોગ્ય છે તે આગળ બતાવવામા આવશે.

તેને તજવાનુ કામ મનમા સમતા ધારણ કરીને કરવાનુ છે બાલી 'તજો તજો' એમ બૂમો પાડવાથી કાઈ વળે તેમ નથી. મનની સ્થિતિસ્થાપકતા રાખી, એનો બરાબર અભ્યાસ કરી એને ઓળખવા ઘટે. મન અસ્થિર હોય તો એ કાઈ સરખો વિચાર કરતુ નથી અને ઉશ્કેરેલી સ્થિતિમાં કરેલા વિચારો ટકતા નથી, માટે સર્વ સયોગોમા મનને સ્થિર રાખવુ, એની ચચળતા દૂર કરવી અને અને એકાગ્ર કરવુ. એનો મુખ્ય ઉપાય મૈત્રી આદિ ભાવના છે તે ગ્રથને અતે વિચારવામા આવશે.

જો એનો ત્યાગ – પરિહાર – કરવામા ન આવે, જો એને રોકવામા ન આવે, તો એ તારા પોતાના અપાર ગુણવૈભવનો નાશ કરનાર થાય છે આત્મામા જ્ઞાન–દર્શનની નજરે સર્વવ્યાપી શક્તિ છે એ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુભાવો અને અવસ્થાઓને જાણી–દેખી શકે છે અને જે એનો સર્વવ્યાપી ગુણ છે તે એનો સાચો વૈભવ છે, અમૂલ્ય અને અપરિમિત છે અને એ એનો સાચો બળનો છે, એવી સ્વમાલિકીની મિલકત છે

આવા અમૂલ્ય વૈભવનો આશ્રવો નાશ કરે છે આશ્રવોથી પ્રાણી કર્મથી ખરડાઈ જાય છે એટલે એનામા જે અનત જ્ઞાનની શક્તિ છે તેના ઉપર આવરણ આવી જાય છે. આશ્રવોને જો મોકળા મૂક્યા હોય, એનો પરનો અકુશ છોડી દીધો હોય, તો એ મોટા બળનાનો નાશ કરે છે, એને વેડફી નાખે છે. પ્રાણીને દીન, અજ્ઞ, અવાફ્ અને મૂઢ બનાવી દે છે, માટે આશ્રવોને તજી દેવા ઘટે એ આશ્રવો બહુળતાએ કેવા છે તે જરા જોઈ લઈએ વિગતથી વિભાગવાર તુ તેને તપાસજે

૨. પ્રથમ **મિથ્યાત્વની** વાત વિચારીએ પ્રાણીને સાચો માર્ગ મળવો મુશ્કેલ છે ઘણાખરા તો અનાદિ વાસનાથી સસારના રગરાગમા મોહી જાય છે એવા પ્રાણીઓમા વિચાર નથી, શ્રદ્ધાન નથી, વિવેક નથી એ અનભિગ્રહિક છે વળી કેટલાકને સાચો ઉપદેશ ન મળે તેથી અથવા અશ્રદ્ધાથી જેમને ખોટો માર્ગ મળે છે તેઓ અભિગ્રહિક છે. પ્રથમમા વિચાર નથી, બીજામા

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન નથી કોઈક વળી સાચુ સમજે છતા અભિનિવેશ કરી પોતાની માન્યતામા ચુસ્ત રહે છે અને કસોટીમાથી પસાર થવા સાફ ના પાડે છે.

શુદ્ધ દેવને ઓળખવા, અને એને ઓળખાવે એવા સુગુરુનો યોગ મેળવવો. એવા ગુરુ સાચો ધર્મ બતાવે ત્યારે જ આ અજ્ઞાનદશા–મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે. ત્યા સુધી પ્રાણીઓ કુગુરુના ઉપદેશથી અથવા પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર ખોટો આધાર રાખી, આખી દુનિયાના ડહાપણના દાવ નીચે મોક્ષનો માર્ગ છોડી, પોતાના આત્માને કર્મભારથી ભારે કરનારી મિથ્યાક્રિયામા પડી જાય છે અને ઊલટા આત્મકલ્યાણને દૂર કરે છે. ઘણા તો સાચું સમજતા જ નથી અને જ્યા ત્યા માથા માર્યા કરે છે ઘણા એ તરફ બેદરકાર રહે છે અને ઘણા પોતાની રસવૃત્તિમા એટલા આસક્ત બની જાય છે કે એને 'ધર્મ' હળવા લાગે છે કેટલાક તો સાંસારિક ક્રિયામા નિમગ્ન થઈ ભારે થાય છે અને કેટલાક હિંસામા ધર્મ માની નિરર્થક ક્રિયા કરે છે

જ્યા સુધી વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ ન થાય ત્યા સુધી મોક્ષનો રસ્તો છોડીને પ્રાણી સંસારને માર્ગે આગળ વધે છે યોગ્ય ક્રિયા ન કરનાર પણ સાધ્યને રસ્તેથી પાછો પડે છે અને અયોગ્ય ક્રિયા કરનાર પણ એ માર્ગથી દૂર ભાગે છે આ સ્થિતિમા વસ્તુધર્મનુ અજ્ઞાન રહે છે અને એવા મલિન કર્મો દૃઢપણે બંધાય છે કે એનો વિચાર કરતા પણ ત્રાસ થાય. કર્મસંબંધ અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વ દશામા સર્વથી વધારે થાય છે. કર્મબંધન હેતુમા 'મિથ્યાત્વ'-ને તેટલા જ માટે અગ્ર સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે મિથ્યાત્વ કા તો બુદ્ધિને ચાલવા જ દેતું નથી અથવા તેનો વિપર્યાસ કરી નાખે છે જ્યા પડળ જ ઊલટા થઇ જાય ત્યા પછી સાચુ દર્શન જ ન થાય અને મોક્ષયોગ્ય સાચા વર્તનને ત્યા સ્થાન જ રહેતુ નથી કર્મબંધનો આ મહાન હેતુ મિથ્યાત્વ એના સર્વ પ્રકારોમા ખાસ સમજવા યોગ્ય છે

ક્રિયામા અજ્ઞાન હોય છે ત્યારે તો તદ્દન નકામી અને પાછા પાડનારી ક્રિયાઓ થાય છે. એવી ક્રિયાઓને વિષક્રિયા અને ગરલક્રિયા કહે છે વિષ તુરત મારે છે, ગરલ ધીમુ ઝેર છે એ ઉપરાંત કુગુરુ ખોટે રસ્તે ચઢાવી દે તો પણ દુષ્ટ ક્રિયા થાય છે જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિએ આતર–ભાવથી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા સારુ પ્રેમભાવપૂર્વક 'અમૃતક્રિયા' કરવામા આવે ત્યારે જ આશ્રવો આવતા અટકે છે મયણાસુંદરી સાસુને સાજે વાત કરે છે ત્યારે પણ એને પ્રસંગમાં થયેલો આનંદ ઉભરાય છે એવી આતરભાવની ક્રિયા કરવા તરફ આદર રાખવો યોગ્ય છે. અહીં તો અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વયોગે કુમતિની પ્રેરણાથી ગમે તેવી ક્રિયા કરવાથી શિવપુરનો રસ્તો છોડી ઊંધે રસ્તે જવાય છે અને ગરનાળા ઉઘાડા રહે છે, તેટલી વાત પર ધ્યાન ખેંચી ભાવના રજૂ કરી છે

૩. સમજણ–જ્ઞાનનુ ફળ ત્યાગ છે नाणस्स फलं विरइ । અને તે ત્યાગ પણ નિશ્ચયપૂર્વકનો હોવો જોઈએ. કરેલ નિર્ણયનો ગમે તે ભોગે નિર્વાહ કરવો એ ત્યાગ છે. એનાથી ઊલટી

દશા એ **અવિરતિ,** ત્યાગનો અભાવ જ્યારે આ પ્રાણી પોતાની જાતને મોકળી મૂકી દે છે ત્યાર પછી એને કોઈ જાતનો વિવેક રહેતો નથી ગમે ત્યારે ગમે તે ખાવુ, ગમે તે પીવુ, ગમે ત્યા રખડવુ, ગમે તેવુ બોલવુ અને અવ્યવસ્થિત ચર્યા કરવી એ સાધ્વ વગરનુ જીવન છે. એવા જીવનને જેમ પવન લાગે તેમ તે દોરવાય છે

વિષયને વશ પડેલો આ પ્રાણી કેવા ચાળા કરે છે તેના ચિત્રો ઘણા અપાઈ ગયા. વાત એ છે કે એ જ્યારે એ માર્ગે એક વાર ચાલવા માડે છે ત્યાર પછી એને કાઈ અકુશ રહેતો નથી. એ સર્વના પરિણામો અતે ભોગવવા પડશે એ પણ એ ભૂલી જાય છે. એ તો ગાડા હાથીની પેઠે ઝૂલ્યા જ કરે છે અને ભૂખ્યા જનાવરની પેઠે જ્યા ત્યા ત્રાપ મારે છે. આવાં પ્રાણીને કર્મબધ પાર વગરનો થાય છે અને પછી એ કર્મો જ્યારે પરિપાક–દશાને પામે છે ત્યારે એણે સેકડો દુ ખો ખમવા તૈયાર રહેવુ પડે છે.

આ ભવમા જીવોને દુ:ખો કેટલા પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે જોઇએ છીએ જુવાનીના અત્યાચારો ઘડપણને કેટલું વિરસ બનાવી દે છે અને દુરાચારીઓ જેના નામો પણ આ પુસ્તકમા લખવા ન ઘટે તેવા ભયકર વ્યાધિઓ બમે છે તે પર ઉલ્લેખની જરૂર ન હોય અને પરભવમા આવા પ્રાણીઓ કયાના કયા તણાઈ જાય છે અને ત્યા જે અપર પાર દુ ખો પામે છે તે કલ્પનાતીત છે

અહી પ્રસગોપાત્ત પચ્ચકખાણની–ત્યાગની એક વાત જરૂર સૂચવવા યોગ્ય છે સાચા ઉપદેશની અસર તળે અથવા શાત એકાગ્રતામા સારા નિશ્ચયો થાય તે વખતે સુદર જીવન-ધોરણ મુકરર કરી નાખવુ, અને તેને ગમે તેટલી અગવડે કે ભોગે વળગી રહેવુ એનુ નામ 'પચ્ચક્ખાણ' કહેવાય છે

સુદર ક્ષણો જીવનમા બહુ વાર આપડતી નથી ખૂબ વિચાર કરી એવા પ્રસગે જે ધોરણ નિર્ણીત થાય તેને વળગી રહેવાથી જીવન એકધારુ અને લાભપ્રદ થાય છે

ત્યાગ ન કરવાને કારણે આ જીવ નકામો પાપસચય પણ બહુ કરે છે એને ઓસ્ટ્રેલિયાના ફળ કે અમેરિકાના શાકો અહી મળવાના નથી, પણ સમજણપૂર્વક એનો ત્યાગ ન કરે ત્યા સુધી એ તો ખુલ્લો રહે છે, વિના કારણે અપ્રાપ્યનો ત્યાગ કરતો નથી અને તેના પુણ્યથી વચિત રહે છે એ ઉપરાત કેટલાક ત્યાગો તો એને ઐહિક લાભ કરનારા પણ હોય છે એ પરવશપણે માદો થાય ત્યારે ઘણુ છોડી દે છે, પણ એવા જ ત્યાગ જો સમજણપૂર્વક સ્વેચ્છાથી થાય તો એથી એને ખૂબ લાભ મળે સમજણનો ઉપયોગ ત્યાગમા પરિપૂર્ણપણે થાય તો જ્ઞાન શોભે છે, નહિ તો એનો કાઈ લાભ મળતો નથી

માટે સમજુ પ્રાણીએ અવિરતિ–અત્યાગદશામા ન રહેતા જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરવો ઘટે, પણ જો પાપકર્મના ગરનાળા ખુલ્લા મૂકવા હોય તો વિપાકદશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પછી હાય–વોય કરવી ન ઘટે પસદગી કરવાનો અત્ર અવકાશ છે સાથે એ પણ

ધ્યાનમા રહે કે ત્યાગમા ઘસારો કદી પડવાનો નથી. આ શરીરને તો મોકળુ મૂકવામા આવે તો એ અનેક ઘસારાને તાબે થાય છે. ત્યાગની મજા શી છે એનો ખ્યાલ જેલ-જીવનમાં કાંઈક થાય છે. સ્વવશ હોય ત્યારે આવી જ રીતે રહેવાતુ હોય તો આ ચેતનની કેટલી પ્રગતિ થાય તે અન્ય પ્રસંગે વિચારવાની તક લેવાશે. વાત એ છે કે પરવશતાથી ત્યાગ થાય તે વિરતિની કક્ષામા ન આવે આપણે તો સમજણપૂર્વક ઘસારો ખાઈ ત્યાગની ખાતર ત્યાગ કરવો ઘટે અને પ્રાણાત કષ્ટે એ નિયમ-નિશ્ચયથી પાછા હઠવુ ન ઘટે.

અવિરતિનુ દ્વાર ખુલ્લુ મૂકયુ હોય તો પાર વગરની આપત્તિ કરાવે તેવા કર્મો આ પ્રાણી એકઠા કરે છે અને તેમા વધારો કરતો જાય છે

૪. આશ્રવો-કર્મગ્રહણના માર્ગોનો એક મોટો વિભાગ **ઇંદ્રિયો**દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પણ ભારે વિષમ છે આપણે **ઇન્દ્રિયો**ને તો એટલી મોકળી મૂકી દઇએ છીએ કે 'એશ-આરામ' એ જ આ યુગનુ સાધ્ય બનતુ જોવામાં આવે છે આપણુ ફરનિચર પણ એવુ જ થતુ જાય છે. આપણા બાવાના કોડ એવા જ, આપણી આંખોનો ઉપયોગ કટાક્ષ કરવામાં, રૂપ જોવામા, નાટક-સિનેમા જોવામા, આપણા કાન ગાન સાભળવામા, અને સ્પર્શની તો વાત જ શી કરવી ?

અનત જ્ઞાનનો ધણી કચા રમી રહ્યો છે ! કેવા કીચડમા એ ભરાઈ બેઠો છે ! એને શેમાથી માની લીધેલુ સુખ મળે છે !

હાથીને કેવી રીતે પકડે છે ? એક મોટો બાડો બનાવવામાં આવે છે, તેને ઘાસથી ઢાકવામા આવે છે અને ઢાકણ ઉપર હાથીને લોભાવવા માટે કાગળની હાથણી મૂકવામા આવે છે મસ્ત હાથી ગાડો થઈ હાથણીનો સ્પર્શ કરવા જતા બાડામા પડે છે સ્પર્શસુખની લાલસામા એને ભાન રહેતુ નથી તેથી બાકીની આખી જિંદગી પરાધીનતા વેઠે છે સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ પડવાનુ આ પરિણામ !

લોઢાના વાકા કાટાને છેડે મીઠી ગોળી બાંધી પાણીમા નાખે છે માછલુ તેને ખાવાને લોભે દોડી આવે છે ખાવાનુ મળે છે પણ હૂક ગળામા પરોવાઈ જાય છે તેથી મરણ પામે છે એક રસેન્દ્રિયને વશ પડવાનુ આ પરિણામ !

કમળની ગધથી આકર્ષાઈ ભ્રમર તેના પર બેસે છે. સાજ થાય ત્યાં કમળ બધ થઈ જાય છે અદર રહેલો ભ્રમર ગૂગળાઈ મરે છે નાસિકા-ઘ્રાણને વશ પડી એ પ્રાણ આપે છે !

દીવાની જ્યોતથી આકર્ષાઈ પતગિયુ દીવામા પડે છે. દીવાની શગમા બળી મરે છે અથવા તેલમા ડૂબી મરે છે અને પ્રાણ ખુએ છે ચક્ષુને વશ પડી પ્રાણની આહુતિ આપે છે

સુદર અવાજ સાભળવા લલચાઈ આવેલુ હરણ પારધિની જાળમા ફસાઈ, પકડાઈ જાય છે અને કર્ણેન્દ્રિયને વશ પડી પ્રાણ ગુમાવે છે

આવી રીતે એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડીને જનાવરો તેમ જ જીવડાઓ પ્રાણ આપે છે વિષય-વિનોદનો રસ પરિણામે કેવો આકરો પડી જાય છે તેના આ જ્વલત દાખલાઓ છે

એની વેદનાઓનો ખ્યાલ તો આખી જિંદગી કેદમા રહેવુ પડે (હાથી પેઠે) કે ગળામા ડૂક ભિડાય (માછલા પેઠે) અગર હરણની જેમ ચિરાઈ જવાય ત્યારે આવે પણ મનુષ્યોને ઇંદ્રિય પરનો રાગ અને એની તૃપ્તિના તુચ્છ સાધનોનો વિચાર કરીએ તો કંપ થઈ જાય તેમ છે આ ઇંદ્રિયો દ્વારા એટલા બધા કર્મો આવી પડે છે કે એનો સરવાળો ભારે મોટો થઇ જાય છે. આ મોટુ ગરનાળુ છે અને એને એના સાદા સ્વરૂપમા, સાચા આકારમા સમજવાની ખૂબ જરૂર છે આપણને સગવડ ન પડે ત્યારે આખ આડા કાન કરી નાખીએ છીએ એ વાત આ વિશુદ્ધ વિચારણામા ન ઘટે અહી તો ચોખ્ખો હિસાબ છે જોઈએ તો ગરનાળા ખુલ્લા મૂકો અને હાથી વગેરેની પેઠે પરવશતા કે મરણ જેવા દુ:ખો સહન કરવા તૈયાર થાઓ અથવા એના પર નિયંત્રણ મૂકો. બન્ને વાત એક સાથે અશકય છે.

આ નોટ અહી પૂરી કરી નવા શ્લોક પર લખવા જતો હતો ત્યા ચિદાનંદજીનુ ૪૧મુ પદ વાચ્યુ. ખૂબ રસથી એને મારી કોટડીમા બેઠા બેઠા ગાયુ. બહુ આનંદ થયો. પદ સુપ્રસિદ્ધ છે

વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગે રે. એ ટેક.
તપ જપ સંજમ દાનાદિક સહુ, ગિણતી એક ન આવે રે;
ઇંદ્રિય સુખમે [1]જ્યૌ લૌ એ મન, [2]વક તુરંગ જિમ ધાવે રે વિ૦ ૧
એક એકકે કારણ ચેતન, બહુત બહુત દુ:ખ પાવે રે;
દેખો પ્રકટપણે જગદીશ્વર, ઇણવિધ [3]ભાવ લખાવે રે. વિ૦ ૨
[4]મન્મથ વશ [5]માતંગ જગતમે, પરવશતા દુ.ખ પાવે રે,
રસના વશ હોય [6]ઝખ મૂરખ, જાળ પડયો પિછતાવે રે. વિ૦ ૩
[7]ઘ્રાણ શુવાસ કાજ સુન ભમરા, [8]સંપુટમાહે બંધાવે રે;
તે સરોજસંપુટ સંયુત કુન, [9]કરટીકે મુખ જાવે રે. વિ૦ ૪
રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડતા દીપમા જાઈ રે;
દેખો [10]યાકું દુ:ખકારનમેં નયન ભયે હૈ [11]સહાઈ રે. વિ૦ ૫
શ્રોત્રેંદ્રિય આસક્ત [12]મિરંગલા, [13]છિનમે શીશ કટાવે રે;
એક [14]એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુ:ખ પાવે રે. વિ૦ ૬
પંચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જયું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીએ રે. વિ૦ ૭

લગભગ એ પદનો ભાવ ઉપર આવી ગયો છે, પણ પદ ઘણુ માર્મિક હોવાથી ખાસ ઉતારી લેવુ યોગ્ય ધાર્યુ છે. એ ઇંદ્રિયોને સાચા આકારમા દેખાડે છે

---

૧ જ્યા સુધી ૨ અવળી ચાલને. ઘોડો ૩ સ્વભાવે ૪ સ્પર્શેન્દ્રિય ૫ હાથી ૬ માછલુ ૭ નાક ૮ ભિડાયલુ કમળ ૯ હાથીના ૧૦ એને ૧૧ મદદગાર ૧૨ હરણ ૧૩. ક્ષણમા ૧૪ ઇન્દ્રિય-અધ્યાહાર

૫. આટલેથી આશ્રવો પૂરા થતા નથી હજુ પણ બળવાન આશ્રવોનો વિચાર કરવાનુ બાકી છે કષાયો તો કર્મની ઉપર ભાત પાડે છે. ક્રોધના આવેશમા, માનના ચઢાણ પર, માયાની ગદી વૃત્તિમા, લોભના તાબામા આ પ્રાણી ભારે કર્મો બાંધે છે અને તેના ઉપર વજ્રલેપ કરે છે. કષાયના ઉદયથી દુનિયા પર મોટા સંહાર થયા છે. લોહીની નદીઓ ચાલી છે, માયાને અંગે અનેક પાપો છૂપી રીતે કરે છે અને લોભથી રાતદિવસ દેશ-પરદેશ રખડે છે તે પ્રત્યેકના લક્ષણો વિચારીએ

ક્રોધ આત્મજ્ઞાનને અટકાવે છે, સંયમનો ઘાત કરનાર છે, નરકનુ દ્વાર છે, પાપનો પક્ષપાત કરનાર છે, ઉપશમનો વૈરી છે અહી ચંડકોશિયા સર્પનુ દૃષ્ટાંત વિચારવુ.

માનને પર્વત સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે એ નિર્મળ જ્ઞાનને રોકે છે વિનય, શ્રુત, તપ, શીલ અને ત્રિવર્ગને હણનાર છે, વિવેકનો નાશ કરનાર છે અહી સ્થૂલભદ્રનુ દૃષ્ટાંત વિચારવુ.

માયા અતિ નીચ છે ખોટો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ દૂર કરવી વધારે મુશ્કેલ છે નિષ્કપટી થવાનો ઉપદેશ એકાંતે ભગવંતે કહ્યો છે અહી કુસુમપુરે રહેલા બે સાધુનુ દૃષ્ટાંત વિચારવુ.

લોભ ભયંકર દોષ છે, સર્વ ગુણોનો નાશ કરનાર છે, વૃદ્ધિ પામતો ભયંકર દુર્ગુણ છે, છેડો ન આવે તેવો પાતકી દોષ છે. અહી બ્રહ્મદત્ત, સુભૂમ ચક્રવર્તી આદિ પાર વગરના દાખલા છે

કષાયનો ઉદય થાય છે ત્યારે કોઈ પણ હેતુ મનમા રાખીને પ્રાણી ખૂબ ખરડાય છે અને પછી નારકીમા જઈ પડે છે અને જન્મમરણના એવા મોટા ચક્કરમા પડી જાય છે કે એ જલ્દી ઊંચે આવી શકતો નથી આવો પ્રાણી જરૂર અનંત ભવપરિપાટીમા પડી જઈ ત્રાસ પામે છે, હેરાન થાય છે અને પોતાની પ્રગતિ ગુમાવી બેસે છે.

એવી જ રીતે હાસ્યાદિ નોકષાયો પણ સંસારમા પ્રાણીને ખૂબ રખડાવે છે કર્મબંધન વખતે જે રસ પડે છે તેમા મુખ્ય ભાગ કષાયો ભજવે છે સમાન ક્રિયા કરનારની કર્મ-સંપત્તિમાં જે મોટો ભેદ પડે છે તેની ગાઢતા કષાયો પર આધાર રાખે છે જેમ કષાયોનુ જોર વધારે તેમ કર્મો વધારે ચીકણા બંધાય છે આ કષાયો આતરરાજ્યમા પ્રવર્તે છે અને એ પ્રત્યેક ખૂબ સમજવા જેવા છે. કષાય ઉપર સંસારનો એટલો બધો આધાર છે કે એનો અર્થ 'કષ' એટલે સંસારનો 'આય' એટલે લાભ એમ કરવામા આવે છે એ જેટલા વધારે તેટલો સંસાર લાંબો થાય છે. એને સમજવા માટે આતરસૃષ્ટિમા ઊતરવુ પડે તેમ છે એ ધ્યાનમા રહે.

૬. મન-વચન-કાયાના યોગો પણ આશ્રવો છે મનના વ્યાપારથી, વાણીના પ્રયોગથી અને કાયાની પ્રવૃત્તિથી પ્રાણી કર્મો બાંધે છે અને તેથી તેઓ પણ ગરનાળા છે મન-વચન-કાયા જો ચંચળ હોય તો ભયંકર પાપના ભારથી ચેતન ખરડાઈ જાય છે. શરીરની પ્રવૃત્તિ કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરાવે છે તેનુ વર્ણન આગળ થઈ ગયુ છે વિચાર વગર, કારણ વગર બોલવાનુ કામ કરનાર મહા ઉપાધિઓ વહોરી લે છે અને મન તો બરેબર મર્કટ જ છે.

એ તો જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે છે સામાયિકમા બેઠા હોઇએ ત્યા એ અમેરિકા દોડી જાય છે અને જેલમા હોઈએ ત્યા વિનાકારણ હાઈકોર્ટમા આટા મારે છે એને ઠેકાણે લઈ આવવુ વધારે મુશ્કેલ છે આનદઘનજી જેવા યોગીઓ ફરિયાદ કરે છે કે **'મનહું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન!'** અને પછી કહે છે કે **'જેમ જેમ જતન કરીને રાખું, તેમ તેમ અળગું ભાજે.'** આવુ મન છે અને એની સાથે–એની મારફત કામ લેવાનુ છે

આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આશ્રવો પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કર. કોઈ પણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ હોય તો દૂર થાય તેમ કર, વિરતિ–ભાવ આદર, ઇદ્રિયોનો સયમ કર, કષાયો પર **વિજય** મેળવ, યોગોને કબજામા લાવ, ગરનાળાં બધ કર, નહિ તો વાત મારી જશે અને તુ બરેબર રખડી પડીશ નકામી આળપપાળ છોડી દે અને અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર, એનો લાભ લે અને આશ્રવોને બરાબર ઓળખી લે.

૭. એક બાબત ગેરસમજૂતી થાય તેવી છે તે પણ કહી દેવાની જરૂર છે યોગોનો શુદ્ધ ઉપયોગ થાય તો તેથી શુભ કર્મોનો બધ થાય છે સારી ક્રિયા કરવાથી શુભ કર્મબધ થાય છે અને તેથી સાતાવેદનીય, દેવગતિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, સુદર શરીરાદિ મળે છે, પણ વિશેષ ઊડી નજરે જોતાં એ પણ બધન છે. સોનાની બેડી પણ આખરે બેડી છે અને મોટા મહેલમા કેદ રાખે તો પણ તે આખરે જેલ જ છે એમા કાઈ રાચવા જેવુ નથી.

વ્યવહારુ નજરે પુણ્ય ઠીક છે, પણ તે માત્ર પાપની અપેક્ષાએ જ તેમ ગણી શકાય. વસ્તુત શુભકર્મો પણ ભોગવ્યા વગર છુટકારો થતો નથી અને કેટલીક વાર તેની ખાતર સંસારમા અટકવુ પડે છે. મોક્ષના અવ્યાબાધ સુખની નજરે એ પણ બધન જ છે અને સમજુઓ તો તેને પણ એ જ નજરે જુએ છે એ નિર્વૃતિ (મોક્ષ)ના સુખની આડે આવનાર છે અને ઉચ્ચ ભૂમિકાએથી જોતા એવા સુખો પણ સત્ત્વ વગરના છે

વાત એક જ છે કે ગમે તેમ કરીને અત્ર વર્ણવ્યા છે તે સર્વ ગરનાળા બધ કરવાની જરૂર છે અને તેમા વગર સકોચે આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે. આશ્રવો સારા અને બરાબ બને પ્રકારના કર્મો લઈ આવે છે આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનારે કોઈ પણ પ્રકારના કર્મોની ઇચ્છા કરવા જેવુ નથી

૮. એટલા માટે આશ્રવરૂપ પાપોનો રોધ કરવા નિશ્ચય કર અને **શાંતસુધારસનુ** વાર વાર પાન કરીને પ્રમોદ કર, મજા માણ. આશ્રવો તારે ન જોઈએ અને એ સર્વ ગરનાળા પ્રયત્ન કરીને બધ કરવા જ જોઈએ અને તેમ કરીને વધારે થતો ભાર અટકાવવો જોઈએ. જો ગરનાળાં બધ થશે તો આવક અટકી જશે પછી તળાવમા જેટલો કચરો છે તેટલાનો જ સવાલ રહેશે તેના માર્ગો છે તે તુ અન્યત્ર તુરતમા જ જોઇશ. અત્યારે તો તુ આશ્રવોને ઓળખી લે અને ઓળખીને એની આત્મા ઉપર જે ભયકર અસર થાય છે તેને તુ સમજી લે બને તેટલો વખત એ આશ્રવોને [illegible] કાઢ અને એને બરાબર ઓળખી

લે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પોતાના આત્માને વાર વાર સુધાપાન કરવા અને તેમાં આનંદ માનવા કહે છે તેવુ જ તુ તારા ચેતનને સમજાવી-સમજાવીને કહે અને વારવાર કહ્યા કરીશ તો એ ચેતનજી સમજતા થઈ જશે. ઉપર ઉપરની ભાવના ભાવવામા કાઈ વળશે નહિ. સેથીએ સેથીએ તેલ ઘાલે તેમ એને વારવાર કહ્યા કરજે અને એમા ઊંડો રસ લેજે, જીવનનો માવો માણજે અને ભવિષ્યના ઉત્કર્ષના પાયા રોપી દેજે

કેવી રીતે આશ્રવભાવના ભાવવી ? ચેતનજીની સાથે નીચેની મતલબની વાતો કરવાથી એ ભાવના ભાવી શકાશે

હે ચેતન ! તારે ખોટા અભિનિવેશ કયા સુધી કરવા છે ? તુ સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મને બરાબર ઓળખ તારે કોઈ જાતની શકાઓ હોય તો વગરસકોચે સદ્‌ગુરુને પૂછ. સશય ચલાવી લઈશ નહિ અને સશયમા ઘસડાઈ જઈશ નહિ સોનાની પરીક્ષા કરજે, પણ પરીક્ષા કરીને સાચાને આદરજે પરીક્ષામાથી પાર ન ઊતરે તેવુ સોનુ તારે કામનુ નથી. તાપથી, કષથી, છેદથી તુ તપાસી જો અને પછી આદર. તુ જરા વિચાર કર. તને અત્યારે સમજવાની શક્તિ મળી છે, સારા ક્ષેત્રમા તારો જન્મ થયો છે, તને શરીરની સગવડ મળી છે, પૃથક્કરણશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો તુ ઉપયોગ કર સત્યને શોધ અને શોધીને વગર સકોચે તેમા તન્મય થઈ જા ડામાડોળપણામા તે બહુ ખોયું છે તુ બાસ કરીને વિચાર તને આ સસારમાં કોણ રખડાવે છે ? તારી જેવો આ મહાબળવાન આત્મા આવી રીતે ઢગધડા વગર રખડે અને પવન આવે તેમ ઘસડાઈ જાય અથવા ટ્રેનિસના બોલની જેમ સામસામી બાજુએ ધકેલાય એ સ્થિતિ તને ગમે છે ? એ સ્થિતિ કરનાર કોણ ? તને ભારે કરનાર આશ્રવો છે તેને તુ બરાબર ઓળખી લે કર્મોને ગ્રહણ કરીને એ તાગમા નકામો કચરો વધારે છે અને તને જ્યા ત્યા તરફડાવે છે. એને બરાબર ઓળખી લે

એક મિનિટમા કરેલાં વર્તનો કર્મફળ લઈ આવે છે ત્યારે તે વરસો સુધી ભોગવવાં પડે છે પાંચ મિનિટ અત્યાચાર (Rape) કરનારને પાચ વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથે જેલયાત્રા થાય છે. દશ આનાની ચોરી કરનારને ત્રણ વર્ષની જેલ મળે છે ગરનાળા ઉઘાડા મૂકવાનુ આવુ પરિણામ આવે છે. મન-વચન-કાયાના યોગો અને કષાયોની જેવી તરતમતા હોય છે તેવી રસાળતા કર્મની થાય છે સારા અને બરાબ કર્મો કેટલીક વાર હજારોગણો, લાખોગણો ફલાસ્વાદ આપે છે

આ રીતે વિચાર કરતાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ બધા કર્મોને લઈ આવે છે અને ચેતનને ભારે કરે છે પ્રાણી હાલતાચાલતા જૂઠુ બોલે છે કે મૈથુનની ઇચ્છા કરે છે અને પરિગ્રહ એકઠો કરવામા તો એને કદી સતોષ થતો જ નથી. કષાયો, યોગો, અવિરતિભાવ

અને ઇંદ્રિયોના વિષયોથી આ પ્રાણી ખૂબ રગડે છે. અને મનોવિકારોમા ખૂબ મજા આવે છે. એ કષાયાધીન થાય છે ત્યારે એને કોઈ જાતનો અંકુશ રહી શકતો નથી અને હાસ્યાદિમા પડી જાય છે ત્યારે પણ એ પોતાનું મહાન સ્થાન વીસરી જાય છે

વસ્તુત સર્વજ્ઞ–સર્વદર્શી થવાની તાકાત ધરાવનાર આ ચેતન કેવી ણાણતોમા રસ લે છે તે તો વિચારો એના જેવા વિષયોમા મજા લે એ તો શોભતી વાત પણ ન ગણાય. એ રીતે તો એના સર્વ આદર્શો ણલાસ થઈ જાય. એ કષાયમા પડી જાય છે ત્યારે કેવો લાગે છે એ તો તપાસો. એ ક્રોધમા આવી જાય કે અભિમાનમા આવી જાય કે શોક કે ભયમા પડી જાય ત્યારે એનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો હોય તો કેવો લાગે ? આ દશા પ્રગતિ–ઇચ્છુકની કદી ન હોય સર્વ ભાવના અને આદર્શોને બાજુએ મૂકનાર આ આશ્રવોને બરાબર સમજવા જેવા છે, પરંતુ સમજીને અટકવાનુ નથી સમજીને શુ કરવાનુ છે ? તે આવતી ભાવનામા વિચારશુ, પણ તે વિચારતા પહેલા આપણે કેવા વિભાવો સાથે કામ લેવાનુ છે તે બરાબર ખ્યાલ કરી લેવો.

પ્રત્યેક આશ્રવ મહાભય કર છે એને અવકાશ આપતા એ સરોવરને ભરી નાખે છે પચીશ ક્રિયાઓ પણ એટલી જ આકરી છે. એને એના બરા આકારમા બરાબર ઓળખવાની ખાસ જરૂર છે, જેથી જેની સામે થવાનુ હોય તેને યોગ્ય તૈયારી કરી શકાય. દુ:ખ અને દુર્ગતિ આપનાર, સંસારમા રગડાવનાર, સમતા અને શાતિનો નાશ કરનાર, મહાસત્ત્વવંત ચેતનને લગભગ નિર્વીર્ય કરનાર આ આશ્રવો છે અને એને વશ પડનાર જ્ઞાની હોય તો જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને અજ્ઞાની હોય તો તદ્દન છેલ્લે પગડે બેસી જાય છે. સમજુ હોય તો ગાડો થઈ જાય છે અને હલકો હોય તો ભારે સલ્લ થઈ જાય છે. ચેતનજીને ચેતવણી આપો કે આ આશ્રવોને ઓળખો અને વિગતવાર સમજો. એના અંગ, પ્રત્યંગ, વિભાગ, પેટાવિભાગ દરેકને વિચારો, એને બરાબર ઓળખશો એટલે રસ્તો સૂઝશે

ઇતિ આશ્રવભાવના. ૭.

—x—

શ્રી સકળચંદજી ઉપાધ્યાય વિરચિત સાતમી આશ્રવભાવના

(રાગ–મધુમાદ)

જગે શુભાશુભ જેણે કર્મતતિ મેળીએ,
શુભ – અશુભાશ્રવ તે વખાણેા;
જળધરેા જેમ નદીવર સરેાવર ભરે,
તિમ ભરે જીવ બહુ કર્મ જાણેા. જગ૦ ૧

મમ કર જીવ તુ અશુભ કર્માશ્રવા,
વાસવા પણ સકર્મા ન છૂટે;
જેણે જગ દાનવર પુન્ય નવિ આદર્યા,
તે કૃપણ નિર્ધના પેટ ફૂટે. જગ૦ ૨

મન વચન કાય વિષયા કષાયા તથા,
અવિરતિ અશુભ ધ્યાન પ્રમાદેા;
મૂકી મિથ્યામતિ વર ઉપાસક યતિ,
જગ શુભાશ્રવ થકી નેા વિષાદેા. જગ૦ ૩

રાચ મ જીવ તુ કુટુંબ આડંબરે.
જળ વિના મેઘ જિમ ફેાક ગાજે;
ધર્મના કાજ વિણ મ કર આરંભ તુ,
તેણે તુજ કર્મની ભીડ ભાંજે. જગ૦ ૪

તે અશુભ આશ્રવા રૂંધતા જીવને,
સંવરેા સંવરે કર્મજાલં;
નાવના છિદ્ર રૂંધ્યા યથા નીરને,
તેણે કરી જિત સવર વિશાલં. જગ૦ ૫

પ્રકરણ આઠમું

પૂર્વપરિચય : સંવરભાવના

આશ્રવભાવનામા કર્મને આવવાના માર્ગો આપણે વિચાર્યા. કુદરતી રીતે આપણે ચારે તરફમા ગરનાળા જોઈ ગભરાઈ જઈએ એમ લાગ્યુ. હવે ગરનાળાનાં દ્વારો બંધ કેમ કરી શકાય તેને માટે 'સવર'ભાવના કહે છે. આશ્રવો જે બારણાં ઉઘાડા મૂકે છે તેને બધ કરવા તે 'સવર' કહેવાય છે–**आश्रवनिरोध संवर(तत्त्वार्थ)** આશ્રવનો વિચાર કરતા એને હેય – તજવા યોગ્ય તત્ત્વ ગણ્યુ હતુ. સવરો સર્વ ઉપાદેય વિભાગમા આવે છે. એ પ્રત્યેકનો વિચાર કરતા મનમા શાતિ થતી જશે જાણે આપણે મહાન સાધ્ય સાધવાના સાચા ખ્યાલમાં આપણી જવાબદારી સમજીને સ્વોત્કર્ષ સાધવા ત્યાગ કરી રહ્યા છીએ, અને બાહ્ય ભાવ તજી અદર ઊતરી ગયા છીએ એવો ખ્યાલ આ આખી ભાવનામાં જરૂર આવશે એમા કોઈ સ્થાનકે ઘસારો બાહ્ય નજરે લાગશે તો તેમા પણ દિવ્યતા, ભવ્યતા, સાધન-સાપેક્ષત્વ જણાશે. એની વિચારણા કરતા જાણે આપણે કોઈ બરા મહાન કાર્ય સાધવા માટે અતરનાદથી લાગી ગયા છીએ એવો ભવ્ય ખ્યાલ થશે. આ આખી ભાવના બહુ સુદર હકીકત પૂરી પાડે છે તે આપણે જોશુ અહી પૂર્વપરિચયમા સવરોને ઓળખી લઈએ. પછી એક ચિત્રપટ રજૂ કરી પ્રત્યેક આશ્રવનુ દ્વાર કયા સવરથી બધ થઈ શકે તેમ છે તેનો સમુચ્ચય ખ્યાલ કરશુ.

નવા કર્મના રોકાણને 'દ્રવ્યસંવર' કહેવાય છે અને સમિતિ વગેરેથી શુદ્ધ ઉપયોગ થાય, તે દ્વારા ભાવકર્મોનુ રોકાણ થાય અને આત્મપરિણામ જાગૃત થાય એ 'ભાવસંવર' કહેવાય છે

આશ્રવના ગરનાળા બધ કરનાર સવરો છ પ્રકારના છે —

૧ સમિતિ ૨ ગુપ્તિ ૩ યતિધર્મો ૪ ભાવના (અનુપ્રેક્ષા) ૫ પરિષહજય ૬ ચારિત્ર

આ પ્રત્યેકને વિસ્તારથી સમજવાની બાસ જરૂર છે

૧. સમિતિ : વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહેવામા આવે છે એમા સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન હોય છે સમ્યક્ પ્રકારની ચેષ્ટા એટલે સમિતિ. આમા એક તો ક્રિયા પોતે નિર્દોષ હોવી જોઈએ અને બીજુ તેમા પ્રવર્તન વિવેકપૂર્વકનુ હોવુ જોઈએ તેના પાંચ વિભાગ છે

(૧) સાડાત્રણ હાથ આગળ જમીન જોઈ કોઈ જીવને ક્લેશ ન થાય તેમ સભાળપૂર્વક ચાલવુ તે **'ઇર્યાસમિતિ'.**

(૨) સત્ય, પ્રિય, હિત, જરૂરી (મિત) અને તથ્ય વચન બોલવુ અથવા નિરવદ્ય વચન બોલવુ તે **'ભાષાસમિતિ'.** સાચુ બોલો, પૂરેપુરુ સાચુ બોલો અને સાચા સિવાય કાઈ ન બોલો. એમાના પ્રથમના બેને સમિતિમા સ્થાન છે અને ત્રીજાને ગુપ્તિમા સ્થાન છે

(૭) **'સત્ય'**–સત્ય વચન બોલવું. બોલવાના નિયમોનુ પાલન કરવુ

(૮) **'શૌચ'**–દોષરહિત આહાર લેવો તે દ્રવ્યશૌચ અને શુભ અધ્યવસાયની અભિવૃદ્ધિ તે ભાવશૌચ એવા અદત્તત્યાગભાવ છે.

(૯) **'અકિંચનત્વ'**–કોઈ વસ્તુ પર મૂર્છા કરી તેને પોતાની કરવી, પરિગ્રહ વધારવો, સંઘરવો, રક્ષવો, એનો ત્યાગ.

(૧૦) **'બ્રહ્મચર્ય'**–સ્ત્રી–પુરુષ સંબંધનો ત્યાગ નવવાડસયુક્ત બ્રહ્મચર્યનુ પાલન એ દશે ધર્મો સર્વેએ પાળવાના છે, સાધુએ વિશેષે પાળવાના છે.

૪. અનુપ્રેક્ષા–ભાવના (ચિંતવન)—

ભાવના બાર છે આ ગ્રંથનો વિષય પણ તે જ છે. ઉપોદ્‌ઘાતમાં તે સંબંધી વિસ્તારથી લખાઈ ગયેલ છે, તેથી અહીં નામ માત્ર લખી આગળ વધીએ :

(૧) અનિત્ય (૨) અશરણ (૩) સંસાર (૪) એકત્વ (૫) અન્યત્વ (૬) અશુચિ (૭) આશ્રવ (૮) સંવર (૯) નિર્જરા (૧૦) ધર્મ (૧૧) લોકસ્વભાવ (૧૨) બોધિદુર્લભતા

૫. પરિષહ–સહન કરવાના પ્રસંગો એ અનેક છે એના મુખ્ય ભેદ ૨૨ છે તે ક્રમ સમજવા યોગ્ય છે

(૧) **'ક્ષુધા'**–ભૂખ શાસ્ત્રમા પિંડવિશુદ્ધિ બતાવી છે તેને ધ્યાનમા રાખી વિશુદ્ધ આહાર મળે ૪૨ દોષરહિત મળે તો જ લે, નહિ તો ભૂખ સહન કરે

(૨) **'પિપાસા'**–તૃષા સાધુપુરુષ જીવરહિત–પ્રાસુક અને એષણીય જળ લે એના અભાવે ગમે ૭૪૨ દોષરહિત મળે તેટલી તૃષા લાગી હોય તે સહન કરે

(૩) **'શીત'**–ઠંડી શિયાળામાં ગમે તેટલી ઠંડી લાગે તો પણ શાસ્ત્રમર્યાદાથી વધારે વસ્ત્ર ન રાખે, ઠંડીના પ્રહાર સહન કરે, અગ્નિ વડે તાપે નહિ

(૪) **'ઉષ્ણ'**–ગરમી ઉન્હાળામા ગરમી લાગે તો પવન નાખે નહિ, વીજણો ચલાવે નહિ, વીજળીના પંખાનો ઉપયોગ કરે નહિ ગરમી સહે સ્નાન, વિલેપન કે છત્રીનો આશ્રય ન લે

(૫) **'દંશ'**–ડાસ, મચ્છર, જૂ, માંકડના પરિષહ થાય તો સમભાવે સહન કરે, મનમા જરા પણ ખેદ ન કરે તેમ જ તે જીવો પર દ્વેષ ન કરે

(૬) **'અચેલક'**–જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રો શાસ્ત્રના ફરમાન મુજબ મૂર્છાભાવરહિત રાખે, તેના ઉપર આસક્તિ ન રાખે, વધારે વસ્ત્રો મેળવવાની કે સંગ્રહવાની ઇચ્છા ન કરે.

(૭) **'અરતિ'**–કંટાળો સંયમપાલન કરતા અનેક પ્રસંગે કંટાળો ઊપજે તેવા બનાવો બને તેને વશ ન થાય. એ પ્રસંગે એ ધૈર્ય ધરે, યતિધર્મોને ધ્યાવે અને 'દશવૈકાલિક'મા બતાવેલ અઢાર વસ્તુનુ ચિંતવન કરે જરા પણ કંટાળો લાવે નહિ

(૮) **'સ્ત્રી'**–સ્ત્રીના અંગો પ્રેમથી જુએ નહિ, તેની પ્રાર્થના તરફ ધ્યાન આપે નહિ, કામબુદ્ધિ કરે નહિ સાધ્વીએ આ હકીકત પુરુષ માટે સમજવી.

(૯) **'ચર્યા'**–વિહાર. અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે, એક સ્થાને વધારે વખત રહે નહિ. રાગાદિ કારણે તુરત અન્યત્ર ચાલ્યા જાય વિહારથી થાકે નહિ

(૧૦) **'નૈષેધિકી'**–(નિષદ્યા) સ્થિર આસન કરી ધ્યાન, કાયોત્સર્ગાદિ કરતા હોય ત્યારે ગમે તેવા ઉપદ્રવ થાય તો પણ આસનનો ત્યાગ ન કરે, ભયથી ડરે નહિ, ગભરાઈ જાય નહિ અને અડોલપણું તજે નહિ

(૧૧) **'શય્યા'**–સૂવાની જગ્યા ઊંચી–નીચી હોય, હવા વગરની હોય, સુકોમળ ન હોય તો તેથી ઉદ્વેગ ન પામે, સૂવાની સર્વ અગવડો ખમે

(૧૨) **'આક્રોશ'**–કોઈ અપમાન કરે, ઉશ્કેરે, કડવા વચન કહે એ સર્વ પ્રસંગે મનમા ક્રોધ આણે નહિ શાંતિ ધારણ કરે

(૧૩) **'વધ'**–કોઈ લાકડી વગેરે મારે, ચાબખા મારે અને યાવત્ વધ કરવા સુધી જાય પણ એના પેટમાથી પાણી હલે નહિ શરીરના દુઃખને એ ગણે નહિ

(૧૪) **'યાચના'** (ભિક્ષા)–સંયમનિર્વાહ માટે વસ્ત્ર કે વસતિ માગતા મનમા ખેદ પામે નહિ, પોતે કેમ ભીખ માગે એવો ખ્યાલ પણ ન કરે એનામા દીનતા કે અભિમાન બન્ને ન હોય.

(૧૫) **'અલાભ'**–જરૂરી વસ્તુ ન મળે, હોય છતા આપે નહિ તો તેથી મૂંઝાય નહિ, ઉદ્વેગ કે વિષાદ ન કરે. અલાભને એ સાચો તપ ગણે

(૧૬) **'રોગ'**–વ્યાધિ થઈ આવે તો જરા પણ વ્યાકુળ ન થાય, કર્મનો દોષ વિચારી તેની પીડા શાંતિથી ખમે, હાયવોય કદી કરે નહિ

(૧૭) **'તૃણસ્પર્શ'**–શય્યા પર તરખલા–તરણા હોય કે તૃણ પર શય્યા કરી હોય તો તરણાની અણીઓ વાગે તે સહે મનમા પણ કલેશ ન કરે

(૧૮) **'મળ'**–શરીર પર મેલ થાય તો પણ સ્નાનસત્કાર ઇચ્છે નહિ, કરે નહિ, મેલને સહન કરે.

(૧૯) **'સત્કાર'**–કોઈ મોટા સામૈયા કરે કે પ્રધાન પુરુષો પાસે આવે તેથી ફુલાય નહિ, ન સત્કાર થાય તો તેથી વિષાદ પામે નહિ

(૨૦) **'પ્રજ્ઞા'**–અસાધારણ બુદ્ધિબળ હોય તો તેનો મદ ન કરે મૂર્ખ, અલ્પજ્ઞ હોય તો તેનો ખેદ ન કરે જ્ઞાનને પચાવે, અજ્ઞાનને સહે, આવડતનો ઉદ્રેક ન કરે, બિનઆવડતનો ખેદ ન ધરે

(૨૧) **'અજ્ઞાન'**–જ્ઞાનના અભાવે આત્મઅપમાન ન કરે. પ્રજ્ઞાપરિષહ અન્ય પ્રશ્ન કરે ત્યારે થાય છે અજ્ઞાનપરિષહ પોતાના અલ્પજ્ઞાનથી થાય છે,

(૨૨) **'સમ્યક્ત્વ'**–સૂક્ષ્મ વિચાર વાચી–જાણી તેની અસદ્દહણા ન કરે, અન્ય ધર્મની પ્રસિદ્ધિ જોઈ મૂઢદૃષ્ટિ ન થાય અને વિશિષ્ટ ક્રમોને નજરે જોતાં જ્ઞાનને અભાવે ત્યાગને નિરર્થક ન ગણે

દર્શનમોહનીયના ઉદયથી ૨૨ મો સમ્યક્ત્વપરિષહ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીયથી ૨૦ મો પ્રજ્ઞા અને ૨૧ મો અજ્ઞાન પરિષહ થાય છે અંતરાયકર્મના ઉદયથી ૧૫ મો અલાભપરિષહ થાય છે

ચારિત્રમોહનીય પૈકી ક્રોધમોહનીયથી ૧૨ મો આક્રોશ, અરતિમોહનીયથી ૭ મો અરતિ, પુરુષવેદના ઉદયથી ૮ મો સ્ત્રી, ભયમોહનીયના ઉદયથી ૧૦ મો નૈષેધિકી, જુગુપ્સામોહનીયના ઉદયથી ૬ ઠ્ઠો અચેલક, માનમોહનીયના ઉદયથી ૧૪ મો યાચના, લોભમોહનીયના ઉદયથી ૧૯ મો સત્કાર – કુલ સાત.

વેદનીય કર્મના ઉદયથી બાકીના ૧૧ પરિષહ થાય છે—ક્ષુધા (૧), પિપાસા (૨), શીત (૩), ઉષ્ણ (૪), દંશ (૫), ચર્યા (૯), શય્યા (૧૧), વધ (૧૩), રોગ (૧૬), તૃણસ્પર્શ (૧૭) અને મળ (૧૮)

એ સિવાયનાં બાકીના કર્મો સાથે પરિષહના સંબંધ નથી

નવ ગુણસ્થાનક સુધી ૨૨ પરિષહો સંભવે છે દશમે ગુણસ્થાનકે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના આઠ પરિષહો જાય બાકીના ૧૪ રહે અને તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનકે ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, ચર્યા, વધ મલ, શય્યા, રોગ અને તૃણસ્પર્શ એ ૧૧ રહે. એ બાવીશ પૈકી શીત અને ઉષ્ણ સાથે સંભવે નહિ, ચર્યા અને નિષદ્યા સાથે સંભવે નહિ. ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ નો ઉદય સમકાળે સંભવે

એમા સ્ત્રી, પ્રજ્ઞા અને સત્કાર અનુકૂળ પરિષહો છે બાકીના ૧૯ પરિષહો પ્રતિકૂળ છે

૬. **ચારિત્ર** : આત્મદશામા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન એના પાંચ વિભાગ પરિણામની વિશુદ્ધિની વિશેષતા–અલ્પતા બતાવે છે.

(૧) **'સામાયિક ચારિત્ર'** સમપણાનો લાભ, સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ નિરવદ્ય યોગનુ આસેવન અમુક સમય માટે (ઈત્વરિક) અને જીવનપર્યંત (જાવજ્જીવ) એ બે અને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિરૂપ બે વિભાગો છે

(૨) અમુક શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યા પછી પાકી (વડી) દીક્ષા આપવામા આવે તે **'છેદોપસ્થાપન'** ચારિત્ર. તેના પણ બે પ્રકાર છે (સાતિચાર અને નિરતિચાર)

(૩) **'પારહારવિશુદ્ધિ'** નવસાધુ ગચ્છમાથી બહાર નીકળી આકરો તપ યથાવિધિ કરે તે છઠ્ઠે–સાતમે ગુણઠાણે હોય

(૪) **'સૂક્ષ્મસંપરાય'** ક્રોધ, માન, માયા, સર્વથા જાય, લોભનો અલ્પ અંશ રહે તે ચારિત્ર દશમે ગુણઠાણે હોય.

(૫) **'યથાખ્યાત'** કષાયો સર્વથા નાશ પામે ત્યારે એ વીતરાગચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અગ્યારમે–બારમે–તેરમે અને ચૌદમે ગુણસ્થાનકે હોય.

આ રીતે સમિતિના ૫, ગુપ્તિના ૩, યતિધર્મોના ૧૦, ભાવનાના ૧૨, પરિષહોના ૨૨ અને ચારિત્રના ૫ મળીને સંવરના ૫૭ પ્રકાર છે.

આ પ્રત્યેક પ્રકાર પર ખૂબ વિવેચન કરી શકાય તેમ છે એનુ વિસ્પષ્ટ વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કર્યું છે ત્યા વિવેકપર્વત ઉપર ચારિત્રરાજનો જે આખો પરિવાર વર્ણવી બતાવ્યો છે તે સવર છે.

એની સમિતિ, ગુપ્તિ કેવી સુદર છે ? એને 'પ્રવચનમાતા' કહેવામાં આવે છે. એની ભાવના પૈકી પ્રત્યેક શાતિનુ વાતાવરણ ફેલાવે છે. એના યતિધર્મો અદ્‌ભુત છે, એના પરિષહો દુર્ગમ છે અને સર્વના શિખર ઉપર ચારિત્રરાજ બિરાજે છે એક વખત બે ઘડીનુ સામાયિક કરતા આનદ થઈ જાય છે અને આખો દિવસ એની લહેજત મનમાથી જતી નથી તો પછી આખી જિદગીના ચારિત્રનુ શુ કહેવુ ? એ પ્રત્યેક સવરમા ખૂબી એ છે કે એ આશ્રવના ગરનાળા બધ કરે છે. પરિણામે સરોવરમા નવુ પાણી આવતુ અટકે છે આપણે સ્થિર માનસે સામાયિકમા બેઠા હોઈએ અથવા એકાદ ભાવનામા ચિત્તને પરોવ્યુ હોય કે આવી પડતા પરિષહો સામે વિજય મેળવવા આતરવીર્ય સ્ફુરાવતા હોઈએ ત્યારે નવા કર્મો કયે માર્ગે આવે ?

આ આખો ઉપાદેય વિભાગ ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે જેટલો વખત એની વિચારણા ચાલશે તેટલો વખત મનમા અદ્‌ભુત શાતિનો સાક્ષાત્કાર થશે અને અપૂર્વ અનુભવ જાગશે આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે અથવા કોઈ વાર પણ આ ચેતનજીએ ધ્યાવવા જેવો છે એ વખતે જે નિરવધિ આનદ થશે તેનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી પ્રત્યેક આશ્રવ સામે કયા સવરને મૂકી તેનુ દ્વાર બધ કરી શકાય તેમ છે તે આપણે ભાવનાને અતે વિચારશુ આશ્રવોથી ગભરાવુ નહિ પણ ઓળખીને શુ કરવુ તેનો જવાબ આ ભાવનામા મળશે એને શોધો

संवरभावना

स्वागता

येन येन य इहाश्रवरोधः सम्भवेन्निगतमौपयिकेन ।
आद्रियस्व विनयोद्यतचेतास्तत्तदान्तरदृशा परिभाव्य ॥ क १ ॥

स्वागता

संयमेन विषयाविरतत्वे दर्शनेन वितथाभिनिवेशम् ।
ध्यानमार्तमथ रौद्रमजस्रं चेतसः स्थिरतया च निरुन्ध्याः ॥ ख २ ॥

शालिनी

क्रोधः क्षान्त्या मार्दवेनाभिमानं हन्या मायामार्जवेनोज्ज्वलेन ।
लोभं वारांराशिरौद्रं निरुंध्याः सन्तोषेण प्रांशुना सेतुनेव ॥ ग ३ ॥

स्वागता

गुप्तिभिस्तिसृभिरेवमजस्यान् त्रीन् विजित्य तरसाश्रवयोगान् ।
साधुसंवरपथे प्रयतेथा लप्स्यसे हितमनाहतमिद्धम् ॥ घ ४ ॥

मंदाक्रान्ता

एवं रुद्धेष्वमलहृदयैराश्रवेष्वात्मवाक्य-
श्रद्धाचञ्चत्सितपटपटुः सुप्रतिष्ठानशाली ।
शुद्धैर्योगैर्जवनपवनैः प्रेरितो जीवपोतः
स्रोतस्तीर्त्वा भवजलनिधेर्याति निर्वाणपुर्याम् ॥ ङ ५ ॥

क१ આનો અર્થ કરવામા त्व અધ્યાહાર લેવુ પડે તેમ છે रोध· અટકાયત, અભાવ नियत ૫૩૨ ઔપયિક ઉપાયભૂત, ઉપાયપણાને પ્રાપ્ત विनय નિવૃત્તિ, મોક્ષ અથવા હે विनय-विनेय-શિષ્ય परिभाव्य ગોધીને, સમાલોચના કરીને

ક ૧. નિવૃત્તિ મેળવવાને જેના મનમા ઉદ્યમ જાગ્યો હોય અથવા જેની ચેતના તત્પર થઈ હોય તેવા પ્રાણી જે જે ઉપાયોનો ઉપયોગ કરીને અહી આશ્રવોનો અટકાવ કરી શકે તેવુ ચોક્કસ હોય તે સર્વની આતરદૃષ્ટિએ બરાબર સમાલોચના કરીને (તે તે ઉપાયોનો બરાબર પ્રયોગ કરે તે વાસ્તવિક છે,) તુ (તેવા ઉપાયોને) આદર, તેનો પ્રયોગ કર

અથવા હે વિનય! જે જે ઉપાયો વડે આ સસારમા આશ્રવનો જરૂર રોધ કરી શકાય અથવા તેવુ સભવતુ હોય તેનો આંતરદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, ઉદ્યમી ચિત્તવાળો થઈને તે ઉપાયોને તુ આદર.

ખ ૨. ઇંદ્રિયના વિષયોને અને અવિરતિપણા(ત્યાગભાવરહિતપણા)ને 'સયમ'થી દબાવી દે, ખોટા આગ્રહ (મિથ્યા અભિનિવેશ)ને સમ્યક્ત્વે કરીને રોધી દે, અને આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને વાર વાર ચિત્તની સ્થિરતાથી રૂંધી દે–દાબી દે.

ગ ૩. ક્રોધને ક્ષમા–ક્ષાતિથી રોધી દેવો, અભિમાનને નમ્રતા–મૃદુતાથી રોધી દેવું, માયાને અતિ નિર્મળ સરળ સ્વભાવ (આર્જવ) વડે રોધી દેવી અને પાણીના ભડાર–સાગર જેવા ભયકર લોભને ઘણી ઊંચી પાળવાળો જાણે બધ જ ન હોય તેવા સતોષ વડે દાબી દેવો

ઘ ૪ એવી જ રીતે દુ:ખે કરીને મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવા તારા મન–વચન–કાયાના અશુભ યોગોને ત્રણ ગુપ્તિઓ વડે જલદી જીતી લઈને તુ સુદર સવરના માર્ગમા પ્રવૃત્ત થઈ જા, જેથી કરીને તને અત્યત શુદ્ધ સનાતન સ્વાભાવિક મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય

ઙ ૫ આવી રીતે તદ્દન નિર્મળ હૃદય વડે આશ્રવોના દ્વારો રોકી દઈને પછી સારી રીતે સુદર સ્થાન પામેલ આ જીવરૂપ વહાણ આપ્તપુરુષોના વાક્યોમા શ્રદ્ધારૂપ અતિ ચળકાટ મારતા સંકેત સઢથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઈને શુદ્ધ યોગોરૂપી વેગવર્ધક પવનથી પ્રેરણા પામે છે અને આ સસારસમુદ્રના પાણીને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોચી જાય છે

ખ૨ વિષય ઇંદ્રિયવિષયો અવિરતત્વ અવિરતપણુ, પચ્ચક્ખાણરહિતપણુ વિતથ અસત્ય અજસ્ર સતત નિરુન્ધ્યા રોક, રૂંધી દે સર્વત્ર યોજવાનુ છે

ગ૩ માર્દવ નમ્રતા આર્જવ સરળતા ઉજ્જ્વલ નિર્મળ, નિર્દોષ વારાશિ દરિયો પ્રાણુના ધર્ણા ઊંચી, સમુન્નત સેતુ બધ

ઘ૪ ગુપ્તિ મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ અજય્ય બહુ મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવા તરસા શીઘ્ર અઘમ અપ્રશસ્ત સાધુ સારા, સુદર હિત મોક્ષસુખ અનાહત સનાતન ઇષ્ટ સ્વાભાવિક

ઙ૫ અમલ નિર્મળ આપ્ત સર્વજ્ઞ ચચ્ચત્ શુદ્ધ પ્રકાશ, સુદર, ચળકતો સિતપટ સંકેત વસ્ત્ર, સઢ (વહાણનો) સુપ્રતિષ્ઠાનશાલી વહાણનો અર્ધો ભાગ સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયેલો, સુવ્યવસ્થિત, જવન વેગવાન્ જીવપોત પ્રાણીરૂપ વહાણ નિર્વાણપુરી મોક્ષનગરી

गेयपद्याष्टक

शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम्, शृणु शिवसुखसाधनसदुपायम् ।
ज्ञानादिकपावनरत्नत्रयपरमाराधनमनपायम् ॥ शृणु० ॥ १ ॥

विषयविपाकमपाकुरु दूरं, क्रोधं मानं सहमायम् ।
लोभं रिपुं च विजित्य सहेलं, भज संयमगुणमकषायम् ॥ शृणु० ॥ २ ॥

उपशमरसमनुशीलय मनसा, रोषदहनजलदप्रायम् ।
कलय विरागं धृतपरभागं, हृदि विनयं नायं नायम् ॥ शृणु० ॥ ३ ॥

आर्तं रौद्रं ध्यानं मार्जय, दह विकल्परचनानायम् ।
यदियमरुद्धा मानसवीथी, तत्त्वविदः पन्था नायम् ॥ शृणु० ॥ ४ ॥

संयमयोगैरवहितमानसशुद्ध्या चरितार्थय कायम् ।
नानामतरुचिगहने भुवने, निश्चिनु शुद्धपथं नायम् ॥ शृणु० ॥ ५ ॥

ब्रह्मव्रतमङ्गीकुरु विमलं, विभ्राणं गुणसमवायम् ।
उदितं गुरुवदनादुपदेशं, संगृहाण शुचिमिव रायम् ॥ शृणु० ॥ ६ ॥

संयमवाङ्मयकुसुमरसैरतिसुरभय निजमध्यवसायम् ।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षणज्ञानचरणगुणपर्यायम् ॥ शृणु० ॥ ७ ॥

वदनमलंकुरु पावनरसनं, जिनचरितं गायं गायम् ।
सविनय शान्तसुधारसमेनं, चिरं नन्द पायं पायम् ॥ शृणु० ॥ ८ ॥

૧. શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સુંદર ઉપાય છે તેને તુ સાભળ. ચેતન! મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો સફળ ઉપાય છે તેને તુ બરાબર શ્રવણ કર. એ જ્ઞાન વગેરે ત્રણ રત્નો (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર)ની ઉત્કૃષ્ટ આરાધનારૂપ છે અને જગ પણ શંકા વગર ચોક્કસ ફળ આપનાર છે માટે એ સદુપાયને સાંભળ સાભળ

૨. વિષયોના વિકારોને દૂર કર, ક્રોધને દૂર કર, માનને મૂકી દે, માયાને છોડી દે અને લોભરૂપ શત્રુ ઉપર રમતમાત્રમા વિજય મેળવીને, કષાયરહિત થઈને સત્વર સંયમગુણને સેવ અને શિવસુખના સાધનને બરાબર શ્રવણગોચર કર

૩. તારા મનથી ઉપશમરસનુ અનુશીલન કર એને જમાવ એ ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે લગભગ મેઘાડંબર જેવો છે અને તારા મનમાં વિનય (મોક્ષનયનભાવ) આણી આણીને પરમ ઉત્કર્ષ દશાને ધારણ કરનાર વિરાગ (વૈરાગ્ય)ને બરાબર ઓળખી લે અને હે ચેતન! આ શિવસુખના સાધન સાચા ઉપાયને બરાબર સમજીને સાંભળી લે

૪ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને વાળી-ઝૂડીને સાફ કર કલ્પનાની રચનાનું મોટુ જાળું છે તેને બાળી નાખ, કારણ કે માનસિક દ્વારો ખુલ્લા રાખવાનો માર્ગ તત્ત્વવેત્તાઓનો ન હોય આ શિવસુખના સાચા ઉપાયને તુ બરાબર સમજી સભાળી લે

૫ સાવધાન માનસિક શુદ્ધિપૂર્વક સયમયોગ વડે તારી કાયા(શરીર)ને સફળ કર આ જગત અનેક પ્રકારના મત-મતાતરોની શ્રદ્ધારુચિથી ગીચ ભરેલું છે તેમા તુ નીતિયુક્ત શુદ્ધ માર્ગ હોય તેનો (તપાસ કરીને) નિશ્ચય કર.

૬. અનેક ગુણોના સ્થાનરૂપ, પવિત્ર, નિર્મળ બ્રહ્મચર્યને તુ ધારણ કર અને અત્યંત પવિત્ર રત્નના નિધાનરૂપ ગુરુમહારાજના શ્રીમુખેથી બહાર પડેલ-નીકળેલ સુંદર ઉપદેશને તુ ગ્રહણ કર અને આ શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાચા ઉપાયને બરાબર સાભળ.

૭ (સત્તર પ્રકારના) સયમ અને વાઙ્મય (શાસ્ત્રો) રૂપ કૂવોથી તારા પોતાના અધ્યવસાયોને (આતરપરિણતિને) ખૂબ સુગધિત કર સુપ્રસિદ્ધ લક્ષણવાળા જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ગુણો અને પર્યાયોવાળા ચેતન (જીવનસ્વરૂપ)ને બરાબર ઓળખી લે અને આ મોક્ષસુખ-પ્રાપ્તિના સદુપાયને બરાબર સાભળ.

૮ તીર્થકર મહારાજના ચરિત્રનુ વારવાર ગાન કરી કરીને તારી જીભનો રસ લે અને મુખને પવિત્ર કર. અને હે ભાઈ! વિનયપૂર્વક તુ આ શાત-અમૃત-રસનુ વારવાર પાન કરી કરીને દીર્ઘકાળ આનદ કર-લહેર કર આ પ્રમાણે શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો સુદર ઉપાય છે તેને તુ સાભળ

નોટ—

રાગ : આ શાતસુધારસની પાચમી અન્યત્વભાવનાના અષ્ટકનો જે લય છે તે જ લયમા આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાશે 'ભલા મોગરીઆ'ને લગતો મારવાડપ્રસિદ્ધ રાગ છે

૧ સદુપાય સુદર ઉપાય, અસરકારક ઉપાય પાવન પવિત્ર રત્નત્રય જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર અનપાયમ્ અગવડ વગરનુ, અપાયરહિત

૨ અકષાય કષાયરહિત થઈને અવાકુરુ દૂર કર મજ મેવ સહેલ રમતમાત્રમા

૩ ઉપશમ શાતિ, ક્ષમા અનુશીલય પાળ, અગીકાર કર જલદ્ વરસાદ કલ્ય સમજ વિરાગ વૈરાગ્ય, રાગ રહિતપણુ ધૃત ધારણ કર્યુ છે પરમાગ પરમ ઉત્કર્ષ વિનય નિવૃત્તિનયન નાય નાય લાવી લાવીને

૪ માર્જય સાફ કર (કચરા પેઠે), અથવા મા અર્જય મેળવ નહિ, ઉપાર્જન કર નહિ નાયમ્ જાળ અરુદ્ધ બધ કર્યા વગરની, ઉઘાડી (પોળના દરવાજા ઉઘાડા) તત્ત્વવિદ્ તત્ત્વજ્ઞ

૫ સયમયોગ ચરણકરણમા પ્રવૃત્તિ (નોટ જુઓ) અવહિત સાવધાન, Concentrated चरितार्थय चरितार्थ કર, સફળ કર નાના જુદા જુદા ગહન ગીચોગીચ ભવને દુનિયામા નિશ્ચિનુ તુ નિશ્ચય કર નાયમ્ નીતિયુક્ત, લાભકારક

૬ બ્રહ્મવ્રત બ્રહ્મચર્ય, સ્ત્રી–પુરુષ–સયોગત્યાગ (માનસિકાદિ સર્વ) સમવાય સમૂહ ઉદિત કથિત, વિનિર્ગત રાયમ્ રત્નનિધાન, ભડાર

૭ સયમ ૧૭ પ્રકારે (નોટ જુઓ) વાઙ્મય શાસ્ત્રગ્રથ અધ્યવસાય આત્મપરિણતિ ઉપલક્ષય ઓળખ કૃત પ્રસિદ્ધ ગુણ સહજભાવી ધર્મો પર્યાય ક્રમભાવી ધર્મો

૮ અલ્કુરુ શોભાવ પાવનરસન જે કાર્યમા રસના પાવન થાય છે તે સવિયન વિનયયુક્ત (એવો તુ) પાય પાય પી પીને .

—x—

સંવરભાવના : પરિચય

(ક ૬.) આશ્રવોની હકીકતથી ગભરાઈ જવાય તેવુ છે એ સર્વ દરવાજા ખુલ્લા રહે તો આ જીવનો આરો કયારે આવે તે વાત કાંઈ બધબેસતી નથી. ત્યારે હવે કરવુ શું? આશ્રવોનુ બેતર એટલુ વિશાળ છે કે એનો કાંઈ પાર દેખાતો નથી, અને આ તો મૂઝવી મારે એવી વાત છે એટલે હવે રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો?

તેથી ગ્રથકર્તા કહે છે કે જે જે રસ્તે એ આશ્રવોનો અટકાવ થાય તે તે ઉપાયોને શોધી કાઢીને તેને અમલમા મૂકી દેવા જોઇએ આપણે જરા માદા પડયા હોઈએ તો ડૉકટરો કહે તેવા પ્રયોગો કરીએ છીએ, ડૉકટર કહે કે શસ્ત્રપ્રયોગ (ઑપરેશન) કરાવવા મુંબઈ કે મીરજ જાઓ તો ત્યા જઈએ છીએ અને એવી શારીરિક કે બીજી કોઈ પણ અગવડ હોય તો તેને દૂર કરવાનો ઉપાય આપણે શોધીએ છીએ.

આપણે અગવડ દૂર કરવાના ઉપાયો શોધીએ છીએ એટલુ જ નહિ પણ એને અ ગે અ તરમા ખૂબ વિચાર કરીએ છીએ, એ ઉપાયોને અજમાવવા ઉદ્યમ કરીએ છીએ અને છેવટે કાંઈ નહિ તો અગવડ મટવાની માત્ર સ ભાવના જ હોય તો પણ તે અજમાવવાનું ચૂકતા નથી આપણે શરીર કે ધનને અ ગે છેવટ તક (ચાન્સ) પણ લઈએ છીએ એ જ મિસાલે આ આત્મતત્ત્વને ચારે બાજુએ ઘેરી બેઠેલા અને એનામાં વધારો કરનારા, એને ભારે કરનારા, એને રખડાવનારા આશ્રવોને આપણે જો બરાબર ઓળખ્યા હોય અને એ હેરાન કરનારા છે એની આપણને બરોબર ખાતરી થઈ ગઈ હોય તો આપણે એના સ બ ધમા નિશ્ચિત રહી ન જ શકીએ

એ આશ્રવોને અટકાવવાના જે જે માર્ગો હોય તેને આપણે શોધીએ, જ્યા એને રૂધવાનો સ ભવ હોય તેવા ઉપાયોને પણ શોધીએ, એ શોધનના કાર્યમા ખૂબ આતરદૃષ્ટિએ વિચારણા કરીએ અને એ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવામા અ તરગ ખુસ્સાથી ઉદ્યોગ આદરી દઈએ. ચેતનજીને એ ઉપાયોનો આદર કરવાનો અત્ર આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે 'આશ્રવનો નિરોધ' એ જ સ વર છે. જે ગરનાળા ઉઘાડા પડયા છે તેની સામે બારણા બ ધ કરે તે 'સ વર.' જે રસ્તે કર્મોનો પ્રવાહ ધોધમ ધ ચાલ્યો આવે છે તેની સામે બારણા બ ધ કરી દે તેવા માર્ગો તે 'સ વર' પાણીના ગરનાળા બ ધ કરવા માટે જે બારણા હોય છે તે લોઢાના અથવા મજબૂત લાકડાના હોય છે. કયા પ્રાણીને કયા માર્ગોથી એ દ્વાર પ્રાપ્ત થશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ તેથી અનેક જાતિના દ્વારો આ પ્રકરણમા બતાવશે, તેમાથી જે અને જેટલા દ્વારો અનુકૂળ જણાય તે સર્વનો ઉપયોગ કરવો એકાદ દ્વારથી સતોષાઈ જવાનુ કારણ નથી આકરા કેસમા આપણે ઓક્સિજનના સિલિન્ડરો લઈ આવીએ, ઇન્જેકશનો મૂકીએ, માથે બરફ મૂકીએ, છાતી પર પોટીસો મૂકીએ અને બીજા અનેક પ્રયોગો એક સાથે કરીએ તેમ જેટલા બને તેટલા સ વરના દ્વારો સમજી, તેની ઉપયુક્તતા સમજી તેને

આદરી લેવાની અને તેનો ઉતાવળે અમલ કરવાની જરૂર છે આશ્રવો આકરા છે તેથી પ્રયોગ પણ આકરા કરવા પડશે, પણ રીતસર કામ લેવાશે તો કષ્ટસાધ્ય કેસ હશે તો અંતે યશ મળશે. આ દ્વારો આપણે તપાસીએ

(ख २.) હવે સંવરને કઈ કઈ બાબતમા લાગુ પાડવા તેના થોડા દાખલાઓ આપે છે.

આશ્રવભાવનાનો વિચાર કરતા આપણે અવિરતિ – ત્યાગભાવના અભાવથી થતા આશ્રવો જોયા હતા. પ્રત્યાખ્યાન–પચ્ચક્ખાણની આવશ્યકતા કેટલી છે તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે અવિરતિનો ઉપાય સંયમ છે ઘસારા વગર ચળકાટ કદી આવતો નથી અને સંયમ કર્યા વગર અવિરતિભાવનો ત્યાગ થતો નથી સમજણપૂર્વક ત્યાગ કરવામા આવે અને એ ત્યાગને ગમે તેટલી અગવડે પણ વળગી રહેવામાં આવે ત્યારે અવિરતિનુ દ્વાર બંધ થાય છે. આ સંયમને આપણે ઓળખીએ

સંયમ એટલે નિયમન–અંકુશ એના ૧૭ પ્રકાર છે—

૫ સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર–એ પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ

૫ પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ–એ પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ

૪ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ–એ ચાર કષાયોનો વિજય.

૩ મન, વચન, કાયાના યોગોનુ નિયમન

એ સત્તર પ્રકાર.

અથવા—

પૃથ્વી, અપ્ તેજસ્, વાયુ, વનસ્પતિ—એ પાંચકાય સ્થાવર અને બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇંદ્રિયોવાળા જીવના સંબંધમા સંયમ. બે મળીને નવ પ્રકાર અને પ્રેક્ષ્યસંયમ (દૃશ્ય પદાર્થો વિષે સંયમ), ઉપેક્ષ્યસંયમ (ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય બાબતોમાં સંયમ), અપહૃત્યસંયમ (લેવા-મૂકવામા સંયમ), પ્રમૃજ્યસંયમ (વસ્તુને પ્રમાર્જવાની બાબતમા સંયમ), કાયસંયમ, વાક્સંયમ, મનઃસંયમ અને ઉપકરણસંયમ (વસ્તુપરિગ્રહના સંબંધમા નિયમન) એ આઠ મળીને સત્તર પ્રકાર સંયમમા વિચાર, વાણી અને ક્રિયામા નિયમન–અંકુશની બાબત મુખ્ય હોય છે. અવિરતિમા જે દરવાજા ખુલ્લા હોય છે તે સંયમમા બંધ થાય છે. વિષયોને અંગે અવિરતિ-ભાવ હોય છે ત્યારે એના અભિલાષોને અંગે રાગ–દ્વેષ એટલા થાય છે કે એ અનેક કર્મોને લઈ આવે છે.

આ 'સંયમ'થી ઇંદ્રિયના આશ્રવો પર સંવર થાય છે અને અવિરતિભાવ ઉપર પણ સંવર થાય છે. આ એક વાત થઈ

ખોટા અભિનિવેશ જ્યા દેવત્વ ન હોય ત્યા દેવત્વ માનવુ, ગુરુત્વ ન હોય ત્યા ગુરુત્વ અને ધર્મત્વ ન હોય ત્યા ધર્મારોપ એ અભિનિવેશ છે એનો વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાન–સમ્યક્ત્વથી સંવર કરવો. શુદ્ધ દેવ–ગુરુ–ધર્મની પરીક્ષા કરી, ઓળખી તેને આદરવા તે સમ્યક્ત્વ એ મિથ્યાત્વભાવથી થતી મહા આકરી કર્મબંધની સ્થિતિ સામે સંવર મૂકે છે. કર્મોની સ્થિતિ

કેટલી મોટી હોય છે અને મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં તે કેટલી ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેના અપૂર્વકરણાદિ થાય ત્યારે કેવી અલ્પ સ્થિતિ થાય છે તે ખૂબ વિસ્તારથી સમજવા જેવું છે. અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે કર્મનો મોટો પ્રવાહ સમ્યક્ત્વ અટકાવે છે તેથી એ સંવરને આદર. આ બીજી વાત થઈ

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની હકીકત આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં ગ્રંથકર્તાએ પાંચમી ગાથામાં આપી છે

આ આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનો મનોયોગના દુરુપયોગથી થાય છે મનરૂપ ઘોડા પર અંકુશ ન હોય ત્યારે મન જ્યાં ત્યાં રખડે છે, ખટપટ કરે છે, દોડા-દોડ કરે છે અને આગળ-પાછળની, વ્યાધિ વગેરેની ચિંતાના જાળા ઊભા કરે છે.

મનની સ્થિરતાથી એ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનો પર વિજય મેળવવો એ સ્થિરતા એટલે શું ? મનને નિશ્ચળ રાખવું-એકાગ્ર રાખવું. એ વાત ઘણી મુશ્કેલ છે, એ વિષય રાજયોગનો છે ઘર બળી જતું હોય તો તે ઘરની સામે ઊભો ઊભો બળી ન જાય, એકનો એક છોકરો ચાલ્યો જતો હોય તો તે રડવા-કૂટવા મંડી ન જાય, પૈસા ગયા હોય તો દીન ન થઈ જાય, માંદો પડ્યો હોય તો એ હાયવોય ન કરે-સર્વ સંયોગોમાં મનને નિશ્ચળ રાખે, મનની દોડા-દોડી અટકાવી દે ધ્યાનના પુસ્તકોમાં એના ઉપાયો બતાવ્યા છે તેવા પ્રયોગો કરવા જે રસ્તે બને તે માર્ગે મનની સ્થિરતા રાખવી એ મહાન કાર્ય છે, મુશ્કેલ છે પણ બહુ જરૂરી છે. અને અંતે આપણી કરેલી ચિંતા શા કામની છે ? આપણે ચિંતા કરીએ કે ન કરીએ, પણ જે નિર્માણ હોય તે જરૂર થાય છે અથવા થઈ ગયું હોય છે, પરંતુ એવો તાત્ત્વિક ભાવ રાખવો અને મનને સ્થિર રાખવું એ ખરેખરો સંવર ઉપાય છે, સિદ્ધ માર્ગ છે અને જરૂર આદરણીય છે આ રીતે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન દ્વારા જે મહાન કર્મભાર વધતો જાય છે તે અટકાવવાના ઉપાયનો પ્રયોગ આતરદશાથી વિચારીને આદરવો.

(ગ ૩) 'ક્રોધ' નામનો આશ્રવ આપણે જાણ્યો છે ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે 'ક્ષમા' રાખવી નોકર-ચાકર ઉપર કદી ગુસ્સે થવું નહિ, અન્યાય કરનાર ઉપર ગુસ્સો કરવો નહિ, સહનશીલતાને કેળવવી અને સર્વ વાત ગળી જતા શીખવું ક્રોધ એ ભુજંગ (સર્પ) છે, એને ઉતારનાર જાંગુલી મંત્ર ક્ષંતિ (ક્ષમા) છે એમ શ્રીમદ્યશોવિજયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે

'અભિમાન' નામનો બીજો કષાય-આશ્રવ છે આપણે તેને ઓળખ્યો છે તેને માર્દવ-નમ્ર સ્વભાવે જીતવો આપણે ગમે તેવા હોઈએ તો પણ આખરે આપણે કોણ ? આપણું સ્થાન શું ? 'વીરા મારા ગજથકી ઊતરો' એમ સુપ્રસિદ્ધ કથનનું રહસ્ય ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. નમ્રતા તો મહાન સદ્ગુણ છે અને વિચારશીલને સહજ સુગ્રાહ્ય છે

'માયા' નામનો આશ્રવ આપણે જોઈ ગયા છીએ. કપટ, દંભ, ગોટાળા એ આપણને ન શોભે. મનમાં કાંઈ હોય અને ઉપરથી કાંઈ બોલવું એ કેટલા ભવ માટે? સરળતાથી એના પર વિજય મેળવવો. મન-વચન-કાયાની એકતા વગર ઘણી સક્રિયા નિરર્થક થાય છે. અહીં ઘણું બેસી રહેવાનું નથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય તો સરળતા આવી શકે તેમ છે.

'લોભ' આશ્રવ વધારે આકરો છે એ ઘણા આકારમાં વ્યક્ત થાય છે અને સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. સંતોષથી એના પર વિજય મળે છે, નહિતર તો આખી દુનિયાનું રાજ્ય મળે તો પણ ઓછું પડે છે. એ ભયંકર દુર્ગુણ અતિ મીઠો હોઈ પ્રાણીને ઘણ કર્મોથી ભારે બનાવે છે. ધન કમાવા બેસે ત્યારે એને હેતુ કે સાધ્યનું ભાન રહેતું નથી અને આજનું સાધ્ય તે કાલનું શરૂ કરવાનું સ્થાન બને છે. સંતોષ થઈ જાય તો બધી તરફટ મટી જાય છે

આવી રીતે ચારે કષાયો, જેઓ મહાભયંકર છે અને જે પ્રાણી તરફ અનેક કર્મો આણી એને ભારે બનાવી મૂકે છે, તેના પર વિજય મેળવવાની બહુ જરૂર છે એના ચારે ઉપાયો તે ચાર યતિધર્મમાં ઉપર આવી ગયા છે કર્મોના બંધ વખતે એ કષાય સ્થિતિબંધ અને રસબંધમાં ખાસ કાર્ય ભજવે છે તેથી એનાથી વધારે ચેતવાની ખાસ આવશ્યકતા છે એના સંવર ધર્મો ખરા ઉપાયભૂત છે, અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે અને આત્મવિકાસમાં બહુ સુંદર કાર્ય કરનાર છે.

(ઘ ૪.) મન-વચન-કાયાના યોગો આપણી પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. મનથી વિચારીને વાણીથી અથવા શરીરથી અથવા બન્નેથી સર્વ પ્રવૃત્તિ થાય છે આ યોગો પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત બે પ્રકારના છે સંવરમા મનોગુપ્તિ, વચોગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ બતાવી છે એનો અર્થ અપ્રશસ્ત યોગપ્રવૃત્તિ પર અંકુશ થાય છે શુભ યોગોમા અમુક હદ સુધી પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા છે. ગુપ્તિ એટલે મનાદિને દાબી દેવાના નથી પણ એની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ લાવવાનો છે એ અપ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગોને સદરહુ ત્રણ ગુપ્તિઓથી જીતવા એ સંવર છે

મન-વચન-કાયાના અપ્રશસ્ત યોગોને 'અજય્ય' કહ્યા છે એના પર વિજય મેળવવો ઘણો મુશ્કેલ છે. પણ વિજય મેળવ્યા વગર આશ્રવના મોટાં ગરનાળા બંધ થાય તેમ નથી. મન જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે તો તો પછી પાર કેમ આવે? અને એવી જ રીતે વાણી પર સંયમ ન હોય તો આ પ્રાણી તો ગમે તેવું બોલ્યા જ કરે. એને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાની, ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરવાની, અસત્ય-અસભ્ય બોલવાની અને પ્રણયના ગાનો ગાવાની એટલી ટેવો હોય છે કે એના પર અંકુશ ન હોય તો પોતાનું ભાષણ ચલાવ્યા જ કરે. અને શરીરની વાત શી કરવી? પચીશે અસક્રિયામા એનો ભાગ મોટો છે કર્મોનો મોટો જથ્થો એ ખેંચી લાવે છે. ખાસ કરીને મનોગુપ્તિ સર્વથી વધારે આકરી છે, પણ તેટલી જ તે જરૂરી છે. આવી રીતે યોગો પર વિજય મેળવવો. આ મહાન યોગ છે. એના પ્રસંગો,

સાધનો અને રસ્તાઓ શોધવાં. યોગગ્રંથોમા યમ, નિયમ, આસનાદિ માર્ગો બતાવ્યા છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે 'મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ' એ સાચી અને બાસ જરૂરી વાત છે અને તેથી જ યોગોને અજય્ય કહ્યા છે, એટલે કે એના પર જય મેળવવો મુશ્કેલ છે પણ સાથે જ ધ્યાનમા રાખવુ કે એ જય અશક્ય નથી.

આ સવરમાર્ગે પ્રવર્તન કરવાથી ઇષ્ટ મોક્ષસુખ જરૂર મળે તેમ છે. માટે યોગો પર વિજય મેળવવો. આ સવરમાર્ગ મહા રાજયોગ હોઈ ખૂબ વિચારવા જેવો અને ભાવવા જેવો છે, બરેબર જીવવા જેવો છે. એના વિકાસમા જીવનયાત્રાની સફળતા સમાયેલી છે અને આશ્રવો સામે દ્વારો બધ કરવાનુ એ પ્રબળ સાધન છે, માટે એમાં પ્રયત્ન જરૂર કરવો.

(ડ ૫) ટૂકામા વાત કરતા, ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે જ્યારે તદ્દન નિર્મળ હૃદયપૂર્વક આશ્રવોને રોકવામા આવે ત્યારે એક ઘણુ સુદર અતિ વિશિષ્ટ પરિણામ નિપજાવી શકાય છે અને તે ઇષ્ટ તથા પ્રાપ્તવ્ય છે અહી આ જીવને–આત્માને વહાણનુ રૂપક આપી વાત ચલાવે છે

પ્રથમ તો આશ્રવોના રોધનો અમલ હૃદયથી કરવાનો છે એથી કર્મોનો બધ અને મળની ઉત્પત્તિ અટકી જાય છે. મળનો વધારો ન થાય એ જ કાર્ય સવરનુ છે અને તે આશ્રવનો રોધ થયે પ્રાપ્તવ્ય છે.

વહાણને ઇષ્ટ સ્થાને પહોચવા માટે ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે. વહાણ પોતે દરિયાને યોગ્ય હોવું જોઈએ, એના સઢ બરાબર હોવા જોઈએ અને એને પવન બરાબર લાગવો જોઈએ. એમ થાય તો એ દરિયાના ભયોને ઓળગી ધારેલ બદરે પહોચે છે.

આ આત્મનૌકાને નિર્વાણપુરીએ–મોક્ષનગરીએ પહોચાડવી છે એને ઉપરની ત્રણે બાબતો બરાબર લાગુ પડે છે

પ્રથમ તો એ સુપ્રતિષ્ઠાનશાળી હોવો જોઈએ વહાણનો મધ્ય ભાગ બરાબર દરિયાને લાયક હોવો ઘટે એ પ્રમાણે એણે સુદર વ્રત ધૈર્યાદિ ગુણ કેળવી પોતાના વહાણને દરિયાની–— સસારસમુદ્રની મુસાફરીને યોગ્ય બનાવવુ જોઈએ આ પ્રથમ શરત થઈ.

બીજી વાત એ કે આપ્ત પુરુષોના વાકય પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. દરેક બાબતમા કાઈ પોતે પ્રયોગ કે ચર્ચા કરી શકતો નથી. આપ્તની આપ્તતા કસોટીથી નક્કી કરી તેના વાકયમા શ્રદ્ધા રાખવી એ જ એને માટે માર્ગ છે જેમનામા રાગ–દ્વેષ ન હોય તે આપ્ત. તેમના વચનો શોધી તેમા શ્રદ્ધા રાખવી. આ બરેબરો સઢ છે આપ્તવાકયાતર્ગત અનેક બાબતો અત્ર પ્રસ્તુત થાય તે વિચારી લેવી અત્ર તે લખવા માડીએ તો ઘણો વધારો થઈ જાય. આવા સઢનો આશ્રય કર્યા વગર કદી ભવસમુદ્રનો પાર પમાય તેમ નથી એ આશા વ્યર્થ છે.

અને ત્રીજી વાત તે અનુકૂળ પવન છે શુદ્ધ યોગો એ પવન છે. એમાથી જ્યારે આ જીવને પોતાને પ્રેરણા મળે, એના મન-વચન-કાયાના યોગોમા એકતા આવી જાય, એની અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ અટકી જાય એટલે એનુ વહાણ સડસડાટ આગળ વધવા લાગે છે.

આવી રીતે જીવવહાણુ-આત્મજહાજ મજબૂત હોય, સઢ સુદર દઢ હોય અને પવન અનુકૂળ વાય તો એ સપાટાબધ ભવસમુદ્રના જળને તરી જઈને નિર્વાણપુરીએ પહોચી જાય છે. જો તારે ભવસમુદ્રનો પાર પામવો હોય તો આશ્રવને રોકવાનો અમલ હૃદયથી કરી તેનો રોધ કર, તારા વહાણને સન્નદ્ધબદ્ધ કર, પાકા મજબૂત સઢ ચઢાવ અને સુદર યોગના વાયુને બહલાવી વહાણને છોડી મૂક. નવો ભાર એ વહાણમા લદાતો બધ થઈ જશે અને વહાણનું સુકાન હાથમા આવી જશે એટલે તારા ઈષ્ટ બદરે જરૂર પહોચી જઈશ સર્વ આશ્રવનો રોધ કરનાર અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા તથા શુભ યોગરૂપ સવરવાળો આત્મા જરૂર મોક્ષગામી થાય છે.

ગેયાષ્ટકપરિચય : સંવરભાવના

૧. સવરભાવના આપણે ભાવીએ. હે ચેતન! આખો જૈન માર્ગ એ આત્મવિકાસનો માર્ગ છે. ચેતનને એ સર્વ દુ ખથી મુકિત અપાવી, નિરંતરને માટે એનામા સ્થાયી વીતરાગભાવ પ્રગટ કરી, એના જન્મ-જરા-મરણના દુ ખોને દૂર કરે છે. એ અનત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો ઉપાય તારે શોધવો છે? શોધવો હોય તો એ ઉપાયોના સમૂહને તુ બરાબર સાભળી-સમજી લે તને વારવાર આગ્રહ કરીને કહેવામા આવે છે કે એ સાચા ઉપાયોને તુ સાભળ, સાભળ જો, પ્રથમ વાત તો એ છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને મોક્ષનુ સાધન છે આ ત્રણે સાધનો મહાપવિત્ર છે, પણ એ ત્રણે એક સાથે હોવા જોઈએ. જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય છે દર્શનથી હેય-ઉપાદેયનો વિવેક થાય છે અને ચારિત્રથી આત્મસ્વરૂપમા રમણતા થાય છે એ સર્વ સાથે 'સમ્યક્' શબ્દ લાગેલ છે તે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે એ સાધનો અને સાધ્યની અંતે એકતા થઈ જાય છે ક્રમિક વિકાસથી એ પ્રાપ્ય છે અને પછી મોક્ષમા તો સ્વરૂપરમણતા અને સ્થિરતા છે ત્યાર પછી સ સારની રખડપટ્ટી મટી જાય છે

આ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરવુ એ શિવસુખસાધનનો પરમ ઉપાય છે અને તે ઉપાય ચોક્કસ [illegible] ગરનો છે અને ફળવિયોગથી રહિત છે.

તેથી સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અપેક્ષાઓ સમજી તેને આદર હેય-ઉપાદેયનો સાચો વિભાગ કરી તજવા યોગ્યને તજ અને આદરવા યોગ્યને આદર, તેમ જ રાગદ્વેષ તજી યોગો પર વિજય મેળવી તારા ગુણમા રમણ કર આવુ દોષરહિત આગમન કરવાથી તને હંમેશને માટે શિવસુખ પ્રાપ્ત થશે અને અત્યારની તારી સર્વ જંજાળોનો છેડો આવી જશે

આ આખી ભાવનામા શિવસુખ પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધ્ય લક્ષમા રાખી પ્રથમ નવા આવતા કર્મોને રોકવાના માર્ગો બતાવ્યા છે. એટલું થાય એટલે નવી આવક બંધ થાય છે પછી જૂની પડતર બાબતોનો (કર્મોનો) અને લાગેલા કચરાનો રસ્તો શો કરવો તે નિર્જરાભાવનામા બતાવવામા આવશે પ્રથમ આવકને તો બંધ કર, પછી જૂના હિસાબો ઉઘેળી તેની પતાવટ કઈ રીતે કરવી તેના માર્ગો બતાવવાની તક લેવાશે.

અહી જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સિદ્ધ માર્ગો છે, શુભ પરિણામની બાબતમાં જરાપણ શંકા વગરના છે અને તને ફાવી જાય તેવા છે તેથી તેને તુ બરાબર વિચારી લેજે. તારે પ્રત્યેક બાબત સાભળીને સમજી રાખવાની છે અને સાભળ્યા સમજ્યા પછી બેસી રહેવાનું નથી. માત્ર સાભળવાથી વળે તેમ નથી, પણ સાચા ઉપાય બતાવ્યા હોય તેને આદરવાનુ તારુ કામ છે

૨ પાચે ઇંદ્રિયના વિષયોને તુ દૂર કર તને અનેક વખત જણાવ્યુ છે કે વિષયો બહુ આકરા છે અને મોહરાજાના મોટા પુત્ર રાગના મંત્રી વિષયાભિલાષના એ પાચ પુત્રો છે એ જ્યા સુધી હોય છે ત્યા સુધી એક પણ વાતની એકાગ્રતા તારામા થવા દેશે નહિ એ તો જેમ બને તેમ જલ્દીથી તદ્દન દૂર કરવા યોગ્ય છે એ વિભાવદશા છે, તારા પોતાના સ્વભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને તને સંસારમા રખડાવનાર છે એને તજવા માટે તૈયાર થઈ જા

પછી ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ ચાર તારા મોટા દુશ્મનો છે તેના પર વિજય મેળવ. તારે જો સયમ રાખતા શીખવુ હોય તો આ કષાયો પર વિજય મેળવવાની પ્રથમ જરૂર છે વાતવાતમા તુ લાલપીળો થઈ જા કે તારી નાની વાતોને મોટા રૂપકો આપી દે કે માયાકપટ કર કે મૂર્છા કર એમા તને તારી જાત પર જરા પણ સયમ લાગે છે? તારા અંતરંગના એ આકરા દુશ્મનો છે, રાગદ્વેષના મૂળ છે અને તને સંસારમા રખડાવનાર છે

એ કષાયો બહુ ગુપ્તપણે કામ કરે છે ઘણીવાર સૂક્ષ્મ રૂપમા હોય છે ત્યારે શોધ્યા પણ જડતા નથી અને તેના સંબંધમા ઘણીવાર આપણે આપણી જાતને છેતરીએ છીએ એ કષાયો પર વિજય મેળવવાની મુશ્કેલી તો છે, પણ મુશ્કેલી વગર શાશ્વત સુખ કાંઇ બન્તરમા પડયુ નથી સંભાળી-સંભાળીને એ શત્રુઓને શોધવા પડશે અને વીણી-વીણીને તે પર વિજય મેળવવો પડશે અકષાયી થઈ સયમગુણને બરાબર કેળવ, સેવ અને પછી મજા જોજે ખૂબ હલકો-હળવો થઇ જઇશ એટલે મજા આવશે

અહી 'રમતમાત્રમા' (સહેલાઈથી) વિજય મેળવવાની વાત કરી છે તે કાંઈ તમારી નજર ચુકાવવા નથી કરી જ્યારે આ ચેતન એના અરા સ્વરૂપે ઊઠી જોર કરે છે ત્યારે એને કષાયો

પર વિજય કરવો એ રમતમાત્ર છે. એ તો જ્યાંસુધી અટકી બેઠો છે ત્યાસુધી જ બાપડો–બિચારો–પરવશ લાગે છે, બાકી એના અનંતવીર્ય પાસે કષાયો કાંઈ ગણતરીમા નથી.

ચેતન! આ સર્વ સાચા ઉપાયોને સાભળ અને અકષાયી થઈ તારા સયમગુણને કેળવ એ છઠ્ઠો સયમ નામનો યતિધર્મ છે, બીજી રીતે એ આખા સવરના ક્ષેત્રને રોકી શકે છે અને ચેતનનો વિકાસ ખૂબ કરી શકે છે આ શિવસાધન સાભળ–સમજ.

૩ એ કષાયો પૈકી એકની વાત તને કરીએ અને તેના ઉપાયને બતાવીએ બીજાઓનુ સ્વરૂપ તુ પછી વિચારી લેજે.

ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે વરસાદ લાવવો પડે તેમ છે. વનમા મોટો દાહ લાગ્યો હોય તો તે વરસાદથી જ અટકે, તેથી ક્રોધરૂપ અગ્નિને બુઝાવવા માટે તુ ઉપશમરસનો વરસાદ વરસાવ. આખા શાસ્ત્રનો સાર આ એક શબ્દમા આવી જાય છે ઉપાધ્યાયજી ક્રોધના સ્વાધ્યાયમાં કહે છે કે 'ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે' ઉપશમ એટલે શાતિ–ક્ષમા એ વીરનું ભૂષણ છે મનમાથી ક્રોધ દૂર કરવો અને ગમે તેવા આકરા પ્રસગમા પણ સ્થિરતા રાખવી એ તો ભારે વાત છે સમતા વગરની ક્રિયા સર્વ નિરર્થક છે એ વાત અનેક વાર આપણે જોઈ છે

આ ઉપશમભાવ લાવવાનો છે તે દેખાવમાત્ર નહિ પણ 'મનસા' – હૃદયપૂર્વક લાવવાનો છે આ આતરરાજ્યની સૃષ્ટિમા ઉપર ઉપરના દેખાવને સ્થાન જ નથી એ ધ્યાનમા રાખજે અત કરણપૂર્વક ઉપશમભાવને ધારણ કર. ઉપશમમા ક્રોધની બાસ અને એકદરે સર્વ કષાયોની શાતિ થાય છે.

વળી હૃદયમાં વિનય લાવી લાવીને વિરાગને ધારણ કર સાસારિક સબધ પરથી રાગ જાય એટલે ઘણી ગૂચવણનો અત આવી જાય છે એ વિરાગને પરિણામે વિષયોમાંથી આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે અને છેવટે તદ્દન જાય છે વિરાગ એટલે વૈરાગ્ય છે એ થતા સસારમા બેચી રાખનાર મહા આકર્ષક વિભાવનુ જોર નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે

આ ગાથામા જે ઉપશમ અને વિરાગ બતાવ્યા છે તે સમ્યક્ત્વના લિંગો પૈકી બે છે (શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્ય એ પાચ લિંગ છે) અને સમ્યગ્દર્શનની પિછાન કરાવનાર છે વિરાગને માટે 'નિર્વેદ' શબ્દ એ સમ્યક્ત્વના લિંગના નામોમા યોજવામા આવ્યો છે આ વિરાગ અથવા નિર્વેદ બરોબર પરમ ઉત્કર્ષભાવને ધારણ કરનાર છે, કારણ કે એ આત્મવિકાસને સારી રીતે વધારી દે છે કર્મોને આવવાના દ્વારો એ બન્ને સારી રીતે બધ કરી દે છે.

૪. તુ આખો વખત કેટલી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે તારે બાવાની ચિંતા, પહેરવાની ચિંતા, ભરણપોષણની ચિંતા, નોકરીની ચિંતા, પૈસા થઈ ગયા હોય તો જાળવવાની ચિંતા, ન મળ્યા હોય તો ગરીબ રહી જવાની ચિંતા, રોગોની ચિંતા – એમ અનેક ચિંતાઓ,

કલ્પનાઓ તારે માટે ઊભા છે. તારી જાતને તપાસી જા તને એક સ્થાનકે નિરાંતે બેસવાનુ મળશે નહિ ચારે તરફ ધમાલ, તોફાન, ગડબડ અને ગૂંચવણ જણાશે એક ચિંતા પૂરી થશે ત્યા અનેક નવી ઊભી થશે. તેમ જ હિંસા, અનૃત, ચોરી, પરસ્ત્રી અને ધનસંરક્ષણ નિમિત્ત દુર્ધ્યાનો તને થયા જ કરે છે. આ ધ્યાનોને તુ ન કર. એને અટકાવવાનો ઉપાય ઉપર પરિચયગાથા લખી બતાવ્યો છે

તારી માનસિક શેરી છે, પોળ છે, તેના દરવાજા ઉઘાડા પડયા છે તેનો તું ખ્યાલ કર સમજુ તત્ત્વજ્ઞાની પોતાની માનસપોળ ઉઘાડી મૂકે નહિ, એ તો એના દરવાજા બંધ કરે અને પાછો તપાસી પણ આવે કે દરવાજા બરાબર બંધ થયા છે કે નહિ ઉઘાડા દરવાજામા તો ચોર તરત પેસી જાય, માટે સમજુનુ કામ એ જ છે કે એણે માનસ–વીથીના દરવાજા બંધ કરવા આશ્રવો ચોર છે, ઉઘાડા દરવાજા જોઈ જરૂર અંદર ઘૂસી જાય તેવા છે અને તને ભારે બનાવે તેવા છે, માટે આ દરવાજાઓ બંધ કરી તારા અંદરના ઘરબાર અને વૈભવને બરાબર જાળવી રાખ તું સમજુ હોઈશ તો આશ્રવના માર્ગો જરૂર બંધ કરીશ

આ આખો મનોગુપ્તિનો વિષય છે એમા નકામા સંકલ્પોનો ત્યાગ આમ સૂચવ્યો છે, તે બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે.

૫. હવે તારી કાયાનો અત્યારે તુ શુ ઉપયોગ કરે છે તે વિચાર. આ શરીર મજૂરી કરવા કે નામા લખવા કે વેપાર–નોકરી કરવા માટે નજ હોય એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે સમજેલી વાતનો તુ અમલ કરતો હો કે ન હો તે વાત બાજુ પર રાખ, પણ તારે જો એ શરીરને સફળ કરવુ હોય તો એને છૂટુ મૂકવાની વાત છોડી દે એ શરીર કેવુ છે તે તો તે અનિત્યભાવનામા જોયુ છે અને એના સ્વરૂપનો ખ્યાલ અશુચિભાવનામા તને આવ્યો છે પણ હવે એનો બરાબર લાભ લે

તારા મનને બરાબર એકાગ્ર કરી એની અત્યંત શુદ્ધિપૂર્વક તુ સંયમયોગમા પ્રવૃત્તિ કર એક સ્થળે કહ્યુ છે કે संयमयोगैरात्मा निरंतरं व्यापृत कार्य—આત્માને સંયમયોગોમા આખો વખત ઉદ્યમી રાખવો વૈરાગ્યની વાતો કરે છે તે આળસુના મનોરથો નથી કે વૈરાગ પામી બેસી રહેવાનુ નથી આખો વખત આતરા વગર સંયમયોગમા આત્માને પરોવાયેલો રાખવાનો છે અને તેને માટે શરીરને ખૂબ ઉદ્યમી રાખવુ પડે તેમ છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત એક વાત કરવા જેવી છે. સાધુધર્મમા આખો વખત એટલી ક્રિયા કરવાની હોય છે કે સવારના ચાર વાગ્યેથી શરૂ કરીને એને આવશ્યક પડિલેહણ, ચૈત્યવંદન દેવવંદનાદિ કરવાના હોય છે, એ ઉપરાંત ગોચરી વગેરેમા ખૂબ ઉપયોગ રાખવો પડે છે. એ સર્વમા સાધ્ય સંયમનુ છે પણ એને જરા પણ આળસમા પડવા દેવાની વાત નથી આ પ્રાણીને મોટો સવાલ જ સવારની સાંજ પાડવાનો છે એ નવરો પડે તો અનેક તોફાનો કરે. કલેશો પણ નવરા માણસો જ કરે છે. ઉદ્યોગી શહેરમા કુટુંબ–કલહ આ જ કારણે ઓછા

દેખાય છે મતલબ એ છે કે આ શરીરનો જે ખરો લાભ લેવો હોય તો તેના દ્વારા સંયમ-યોગની સિદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. આવી રીતે શરીરનો જે ખરેખરો લાભ લેવાય તો આવતા અનેક કર્મો અટકી જાય છે આ સંવરને કાયગુપ્તિ કહેવામા આવે છે. યાદ રાખવાનુ છે કે એમા સંયમયોગની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ નથી, પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ – સંસાર વધારનારી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ અંકુશ મૂકવાનો છે,

અહી જે 'સંયમયોગ'ની વાત કહી છે તેમાં ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીના સિત્તેર સિત્તેર ભેદનો સમાવેશ થાય છે તેના વિવેચન માટે જુઓ 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' પૃષ્ઠ ૩૯૬થી પૃષ્ઠ ૩૯૯ સુધી. એ સર્વ ભેદો વિચારતા આખો વખત શરીરને ઉપયોગમા લેવાની અને ઉદ્યમી રાખવાની વાત આવી જશે અને એ જ શરીરની ચરિતાર્થતા છે એમ સમજવાની જરૂર છે.

એક બીજી ઘણી ઉપયોગી વાત તારે જરૂર નક્કી કરવાની છે. આ દુનિયામાં પાર વગરના મતમતાંતરો છે તારે અમુક જ મત આદરવો એમ કોઈ કહે તો તારે માની લેવાનુ નથી, પણ એ સર્વમા જે શુદ્ધ માર્ગ હોય, જેમા આત્મવિકાસનુ તત્ત્વ બરાબર બતાવ્યુ હોય, જેમા પરસ્પરવિરોધ ન હોય અને જેથી તારો આત્મસ્વભાવ બરાબર પ્રકટ થાય તેમ હોય એવો વિશુદ્ધ માર્ગ તુ શોધી લે પરીક્ષા કરવામા તુ જરાપણ નરમ પડીશ નહિ. અનેક રીતે એને ચકાસજે અને પછી સત્યનો સ્વીકાર કરજે અનેક મત અને માર્ગોની ભુલભુલામણીમા ભૂલો પડી ન જતો સાચો ન્યાયમાર્ગ તને વિચારવાથી મળી શકે તેમ છે, પરીક્ષા કરવાથી પ્રાપ્ય છે અને તેમ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે એક વખત સાચો માર્ગ તને મળી જશે તો પછી તારો સાધ્યને માર્ગે પ્રવાસ બરાબર થશે બધા ધર્મો સારા છે એમ કહેવુ એ પરીક્ષકોને ઘટમાન નથી, અને પરીક્ષા કરવામા જરા પણ વાંધો નથી. તુ તપાસ કરી ન્યાયમાર્ગ ગ્રહણ કર તારી પરીક્ષા ઉપર તારી પ્રગતિનો આધાર છે તેથી જો તારે આશ્રવોને બરાબર અટકાવવા હોય તો તારે શુદ્ધ પંથ શોધવો જ પડશે.

૬ અનેક ગુણોનો જ્યા સમન્વય થાય છે તેવા બ્રહ્મચર્યવ્રતને તુ ધારણ કર ગુણો અનેક છે, વ્રત-નિયમો અનેક છે, તેમાથી આ બ્રહ્મચર્યને ખાસ તારવી તે પર વિવેચન કરવાનુ ખાસ કારણ છે તે પણ અહીયાં વિચારવુ ઘટે

બ્રહ્મચર્ય–સ્ત્રીસંસર્ગનો ત્યાગ એનો મહિમા અદ્‌ભુત છે શરીરઆરોગ્ય માટે એની જરૂર છે આત્મવિકાસમા યોગ પર અંકુશની જરૂર છે. બ્રહ્મચર્ય વગર યોગ પર અંકુશ લગભગ અશક્ય છે આત્મસાધક માટે બદ્ધકક્ષ હોવાની પરમ આવશ્યકતા છે. એનાથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનથી વિવેક પ્રાપ્ય છે અને વિવેકથી સદસત્‌ની વિવેચના થઈ શકે છે. બહુ સંભાળ રાખીને બ્રહ્મચર્યને સમજવાની–આદરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે એના વગર યોગમા કે આત્મપ્રગતિમા વધારો થવાની આશા નિરર્થક છે. એનો ખ્યાલ સ્ત્રીસંભોગ અથવા તેની અભિલાષા મનને કેટલુ બધુ લુબ્ધ–અસ્થિર બનાવી મૂકે છે તેના અનુભવ ઉપરથી આવે

તેમ છે. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ એ સંબંધમાં બેદરકાર થઈ જાય તો મહાપાત પામે છે એ બ્રહ્મવ્રતની નવે વાડો પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ શિયળક્ષેત્રની રક્ષા કરનાર છે સંસારમાં રખડવાનું પ્રબળ સાધન એના સંબંધમાં નિરપેક્ષ રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મપ્રગતિ ઇચ્છનાર માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય છે.

જો અનેક કર્મોને આવવાનો માર્ગ બંધ કરવો હોય તો બ્રહ્મચર્ય આત્મવિકાસની બારાક્ષરી છે એમ સમજવું. ઘર એ ઘર નથી, સ્ત્રી એ ઘર છે પુરુષની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી એ સંસાર છે સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પુરુષ એ સંસાર છે. સર્વથા સંયમ ગ્રહણ કરવો તે અત્યુત્તમ વાત છે, પરંતુ તે ન બને તો સંસારમાં રહીને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઘણો સંવર થઈ શકે છે.

બ્રહ્મચર્યમાં કામ-ઇચ્છા, કામ-કલ્પના, કામવિષયક મનોરથો, હસ્તક્રિયા. સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કૃત્યાદિ સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું માનસિક ભોગ પણ બ્રહ્મચારીને ન ઘટે, મન દ્વારા આ બાબતને અંગે બહુ કર્મ બંધાય છે તેથી ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂરિયાત ધારવામાં આવી છે

આ સંવરના વિષયમાં ગુરુમહારાજ જે ઉપદેશ આપે તે પવિત્ર નિધાનની જેમ સંઘરી લે સંવરના અનેક વિભાગોમાં તારી પોતાની બુદ્ધિ કામ કરી ન શકે ગુરુમહારાજ પાસે સંપ્રદાયજ્ઞાનનો અને અનુભવનો ભંડાર હોય છે તેઓ તને સુંદર રસ્તાઓ બતાવશે અને તે દ્વારા તારા અનેક આશ્રવદ્વારો બંધ થઈ જશે સંવરને અંગે આ અતિ મહત્ત્વની બાબતમાં ધ્યાન ખેંચીને શ્રીવિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે બહુ જરૂરી સૂચના કરી છે

૭. અંતે સર્વ બાતનો આધાર તારી પરિણતિ ઉપર છે એ પરિણતિ જેટલી નિર્મળ થશે તેટલો આત્મવિકાસ થશે એને ખૂબ સુંદર કરવા માટે તારે સંયમયોગોમાં યત્ન કરવાનો છે અને આગમ — શાસ્ત્રગ્રંથોનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાનો છે સંયમના સત્તર પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ ચરણસિત્તરી તેમજ કરણસિત્તરીના પ્રકારો પણ એટલા જ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી અધ્યવસાય ખૂબ નિર્મળ થશે. એને ઓળખાવનાર શાસ્ત્રગ્રંથો છે સંયમનું ઉત્પાદન, વર્ધન, પાલન અને ફલપ્રાપણ એ સર્વ તદ્વિષયક ગ્રંથોમાં છે જ્ઞાન વગર સંયમને ઓળખવો મુશ્કેલ છે અને માત્ર જ્ઞાનથી કાંઈ વિકાસ શક્ય નથી જ્ઞાન -ક્રિયા બન્નેની એક સાથે આવશ્યકતા છે પરિણતિની નિર્મળતા ઉપર આશ્રવના નિરોધનો ખાસ આધાર છે અને એ જ સંવર છે અધ્યવસાયોને જેમ બને તેમ નિર્મળ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે છેવટે કર્મબંધનો કુલ આધાર અધ્યવસાય ઉપર નિર્ભર રહે છે

હવે છેવટે તારા પોતાના સ્વરૂપને ઓળખ તારા જે સહભાવી ધર્મો છે તે 'ગુણ' કહેવાય છે. તારામાં અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-ઉપયોગ અને વીર્ય આદિ અનેક ગુણો છે. એ નિરંતર સાથે રહેનાર છે અને વારંવાર ફરનારા રૂપો તે પર્યાયો છે જીવ પંચેંદ્રિય

થાય, મનુષ્ય થાય, ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીરવાળો થાય, સુસ્વરયુક્ત થાય, સારા રૂપવાળો દેખાવડો થાય એ વગેરે પરિવર્તન પામનાર ધર્મો 'પર્યાયો' કહેવાય છે ગુણ નિરંતર સાથે રહે છે, પર્યાયો ફરતા જાય છે. બોધસ્વભાવ જ્ઞાન છે, પરભાવનિવૃત્તિસ્વભાવ એ ચારિત્ર છે. આત્માને–ચેતનને બરાબર ઓળખવો, એના મૂળ ગુણો સમજવા, એના વિભાગો અને પર્યાયોને પારખી લેવા, એના ઉપયોગલક્ષણને સમજવુ અને એની કર્મ પર સામ્રાજ્ય મેળવવાની સત્તાગત શક્તિને સમજવી એ જીવનની ધન્ય ભાવના છે, પરમ કર્તવ્ય છે, ઇષ્ટ ફળ આપનાર સિદ્ધયોગ છે. આ ચેતનને તુ બરાબર ઓળખ.

ચેતનને તુ ઓળખીશ એટલે તારી જાતને તું ઓળખીશ તુ કોણ છે અને કયા આવી ભરાણો છે તે બરાબર સમજ. તારે આશ્રવદ્વારો બંધ કરી સંવર કરવો હોય તો તારી જાતને ઓળખ અને એના બરા સ્વરૂપમાં એને બહાર લાવ

૮. તીર્થંકર મહારાજે તારે માટે સદુપદેશ ભરી–ભરીને અનેક ગ્રંથો શિષ્ય–પ્રશિષ્યો દ્વારા પ્રકટ કરીને મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેનાથી તુ તારી જાતને ઓળખતો થયો છે તારો ઉદ્ધાર તારા હાથમા છે એ તને સમજાયુ છે અને આ સર્વ ફસામણી ત્યજવા યોગ્ય છે એ વાત તેમણે તારે ગળે ઉતારી છે. એમનાં ભવ્ય આદર્શ ચરિત્રોનુ તુ વારવાર ગાન કર. એનાથી તારી જીભનો લ્હાવો લે.

આ શાંતરસને વારવાર પી–પીને ખૂબ મજા માણ. અત્યારે તને બરો અવસર મળ્યો છે તેનો સારી રીતે લાભ લે અને મહાન આભ્યંતર રાજ્યમા પ્રવેશ કર શિવસુખસાધનના આ પરમ ઉપાયોને તુ વારવાર સાંભળ અને તેનો સદુપયોગ પ્રેમથી, હૃદયથી, આનંદથી કર

* * *

સંવરભાવના ભાવતા ખૂબ લહેર થાય તેમ છે. ગ્રંથકર્તાએ સંવરને અંગે નીચેના વિષયો પર ધ્યાન ખેંચ્યુ છે —

અવ્રતપણા પર જય કરવો – સંયમ વડે.
મિથ્યા અભિનિવેશ પર જય કરવો – સમ્યગ્દર્શન વડે.
આર્તરૌદ્ર ધ્યાન પર જય કરવો – ચિત્તની સ્થિરતા વડે
ક્રોધ પર વિજય મેળવવો – ક્ષમા – ક્ષાંતિ વડે
અભિમાન પર વિજય મેળવવો – માર્દવ – નમ્રતા વડે
માયા પર વિજય મેળવવો – આર્જવ – સરળતા વડે.
લોભ પર વિજય મેળવવો–સંતોષ વડે
મન–વચન–કાયાના અધમ યોગ પર વિજય મેળવવો—ત્રણ ગુપ્તિ વડે.
સંવરનો પંથ મોક્ષપ્રાપ્તિનો સદુપાય છે. ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.—

જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર એ રત્નત્રયની પરમ આરાધના કરવી.
વિષયના વિકારોને દૂર કરવા.
અકષાયી ભાવ ધારણ કરવો.
ઉપશમરસનું અનુશીલન કરવું.
સંસાર પર વિરાગ–વૈરાગ્ય ધારણ કરવો
કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પ–વિકલ્પો ન કરવા.
માનસિક ભ્રમણાનો વિરોધ કરવો.
સંયમયોગોમા નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવી.
કાયાનો–શરીરનો અને તેટલો સારા કાર્યમા લાભ લેવો
વિવિધ પંથોમાથી સત્ય માર્ગ શોધીને સ્વીકારવો
બ્રહ્મચર્યવ્રતને સર્વાંશે આદરવુ.
ગુરુમહારાજ પાસેથી સદુપદેશ ગ્રહણ કરવો
અધ્યવસાયની નિર્મળતા સંયમથી અને આગમના જ્ઞાનથી કરવી
ચેતનના ગુણ તથા પર્યાયને બરાબર ઓળખવા
તીર્થંકરમહારાજના ચરિત્રના ગાન ગાવા.

આ મુખ્ય મુદ્દાઓ તરફ લેખકશ્રીએ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે અને ભાવનાનો રસ જમાવ્યો છે આપણે તેનો સમુચ્ચયે ખ્યાલ કરી જઈએ

આશ્રવોના ગરનાળા ઇંદ્રિય, કષાય. અવ્રત, યોગો અને પચીશ ક્રિયાઓરૂપ છે.

તેને અટકાવવાના દ્વારો સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મો, ભાવના, ચારિત્ર અને પરિષહો છે

ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવા માટે યતિધર્મ પૈકી સંયમનો ખાસ ઉપયોગ છે અને ગુપ્તિનો તથા પરિષહોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે

કષાય પર વિજય મેળવવા માટે મનોગુપ્તિનો ઉપયોગ અને ભાવનાઓનો ઉપયોગ છે તથા યતિધર્મોનો પણ એમા તેટલો જ ઉપયોગી ભાગ છે.

અવિરતિના વિજય માટે યતિધર્મો અને ચારિત્ર આવશ્યક છે તેના પેટામા બાવીશ પરિષહોને ખાસ સ્થાન છે

યોગો પર વિજય મેળવવા માટે સમિતિ–ગુપ્તિને મુખ્ય સ્થાન છે અને યતિધર્મો તથા ચારિત્રને આનુષંગિક તરીકે એટલુ જ ઉપયોગી સ્થાન છે

મિથ્યાત્વ કર્મબંધમા જે ભાગ ભજવે છે તેનુ નિવારણ ચારિત્ર, યતિધર્મો અને અંતર્ગત પરિષહોથી શક્ય છે.

આ આખા વિશાળ ક્ષેત્રમા ફરવા માટે બાર ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન એવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે એના પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા વગર બરી વસ્તુસ્થિતિ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

બાકી એકદરે જોઇએ તો પ્રત્યેક આશ્રવને બંધ કરવા માટે સંવરમાંથી ઘણાખરાનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. એ વગર આપણી સ્થિતિ બરેબરી સુધરી શકે તેમ નથી.

એક બાજુએ કર્મની આવક જોઈને ગભરાઈ જવાય તેવુ છે, પણ બીજી બાજુએ એની સામે લશ્કર પણ એવુ જ જબરુ તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. આશ્રવના ૪૨ ભેદ છે તો સંવરના પ૭ છે સાંસારિક જીવોને જેમ પૈસા, સ્ત્રી, પુત્ર અને વ્યાપારની લાલસા લાગે છે તેવી જ તીવ્રતાથી જો એને યતિધર્મો કે ચારિત્ર વગેરે સંવરો તરફ લગની લાગે તો મોહરાજાનુ જોર તૂટી જાય તેમ છે અને પ્રાણી કર્મોના આવતા પ્રવાહ સામે પાળ બાંધી શકે છે. સાંસારિક કાર્યોમાં જે ઉદ્વેગ, મૂંઝવણ અને આતરવિકાર છે તેનુ અસ્તિત્વ સંવરના એક પણ વિભાગમા દેખાશે નહિ. સામાયિક લઈને બેઠા હોઈએ ત્યારે જે શાંતિનો અનુભવ થાય છે, ચારિત્ર પાળનારને જે આતરરાજ્ય મળે છે અથવા ભાવના ભાવતી વખતે મન જે આધિદૈવિક સુખ અનુભવે છે તે સંસારમા મળવુ અશક્ય છે એ આખી દશા જ અનોખી છે, એની ભવ્ય કલ્પના પણ વચનાતીત છે.

સદ્ભાવનાશાળી શ્રાવક વિચાર કરે કે–'મારો કયારે ઉદય થશે અને હુ આ સંસારની સર્વ ઉપાધિ છોડી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આત્મારામમા કયારે રમણ કરીશ ?' આવી ભાવના ભાવે, અંતરથી એના પર પ્રેમ રાખે અને એ આદર્શે પહોચવા અંતરથી ઇચ્છા રાખે. એને નિર્જન સ્થાનમા ધ્યાન કરવાના કોડ થાય, એ આત્માના અમરત્વને ચિંતવે, એ ચારિત્રની આરાધ્યતા વિચારે અને એની તીવ્ર ભાવના કર્મનો છેદ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની હોય. એને સંસારના રગડા–ઝગડામા કદી આનંદ આવે જ નહિ એનામા અપૂર્વ શાંતિ હોય અને આવેશને પ્રસંગે એના પેટમાથી પાણી પણ હાલે નહિ.

યતિધર્મની વાત તો શી કરવી ? એના નામથી પણ આનંદ થાય તેમ છે. માત્ર ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ અને સંતોષ એ નામોમા જ એવો ચમત્કાર છે કે એનામા અખંડ શાંતિ હોય એ પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવી વાત છે. એની અંતર્ગત જે ચારિત્ર છે તે પરમ આનંદનુ સ્થાન છે અને સમિતિ–ગુપ્તિની વાત તો આત્માને શાંત કરી દે તેવી છે. એક એક સંવરની ભાવના કરતા મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે બરેબર અનુભવવા યોગ્ય છે.

પરિષહોની વાત બાસ સમજવા જેવી છે એમા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિષહો જ્યારે સ્વવશપણે આનંદથી અનુભવીએ છીએ ત્યારે કેવો આનંદ થાય છે ? કકડીને ભૂખ લાગી હોય છતા નિરવદ્ય આહાર પ્રેમપૂર્વક મળે તો જ લેવાય અને નહિ તો અંદરની શાંતિથી ચલાવી લેવાય એવો ત્યાગભાવ આવે ત્યારે શી મણા રહે ? શ્રી વીરપરમાત્માને પાર વગરના ઉપસર્ગો થયા, એની વિગત વાચતા પણ રોમાંચ ખડા થાય છે. શૂળપાણિ અને સંગમદેવે ઉપસર્ગો કર્યા અને પ્રભુના કાનમાં બીલા ઠોકાણા પણ એની શાંતિ તો જુઓ ! છ માસ

ઉપસર્ગો કરી સંગમદેવતા ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, પણ તે ઉપસર્ગના દુઃખથી નહિ કિન્તુ એ સંગમ પોતાના આત્માનું કેટલું અહિત કરી ગયો એ જાતની ઉત્તમ કરુણાબુદ્ધિથી!

આ તો ભૂતદયાનું અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત છે. ચંડકૌશિયાનો ઉપદ્રવ પણ એવો જ ભયંકર હતો. ગમે તેવા ઉપસર્ગ થાય, લાલચો થાય કે પ્રાણાંત કષ્ટ આવે પણ લીધેલ નિયમથી ચલિત ન જ થવાય એવી દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તો મોક્ષ હાથમાં જ છે.

સંવરની આખી ભાવનામાં ત્યાગભાવને મુખ્ય સ્થાન છે. એમાં જે વસ્તુ કે સંબંધને ખોટી માન્યતાથી પોતાના માન્યા છે તેનો ત્યાગ કરવાના જુદા જુદા રસ્તા બતાવ્યા છે. મનનો આખો ઝોક ફેરવવો પડે તેમ છે, પણ વિચારણાને પરિણામે એને ફેરવ્યા પછી ખૂબ આનંદ આવે તેમ છે. એ આનંદનો સાચો ખ્યાલ સાંસારિક પ્રાણીને આવવો મુશ્કેલ છે લાભ-અલાભમાં મનને એકસરખું રાખવું, શત્રુ-મિત્રને એક કક્ષામાં મૂકવા, નિંદા-સ્તુતિ કરનાર ઉપર જરાપણ રોષ કે તોષનો અંશ અંદરથી પણ થવા દેવો નહિ. એ સર્વસામાન્ય જનપ્રવાહથી એટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા છે કે કદાચ થોડો વખત એ ભૂમિકાએ પહોંચવામાં મુશ્કેલી જણાશે; પણ વધારે વિચારણાએ એ બહુ પ્રાપ્ય લાગશે. પ્રયત્ને એ સાધ્ય છે-શક્ય છે. ત્યાં પહોંચનાર આપણા જેવા જ આત્માઓ હતા એ વાત બહુ લક્ષમાં રહેવી જોઈએ.

વિશેષ વિચારણા માટે સંવરના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે 'દ્રવ્યસંવર' અને 'ભાવસંવર' કર્મગ્રહણ કરવાનો જેથી વિચ્છેદ થાય તેને દ્રવ્યસંવર કહેવામાં આવે છે. સંસારનિમિત્ત ક્રિયાથી વિરતિ-અભાવ થાય તેને ભાવસંવર કહેવામાં આવે છે. ખૂબ વિચારવા જેવું છે. કર્મને આવતા અટકાવવા માટે આપણે આટલો બધો વિચાર કર્યો તે સર્વ દ્રવ્ય-સંવર છે મતલબ સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહો કે યતિધર્મો એ સર્વ દ્રવ્યસંવર છે. એથી કર્મ આવતા અટકે છે ભાવસંવર તો સંસાર વધારનાર ક્રિયાથી જ બરાબર અટકી જવાય તે છે મતલબ, ભાવસંવર કરનાર તો સંસારસંબંધી ક્રિયાનો જ ત્યાગ કરી દે છે. જો બરોબરો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો હોય અને સાધ્યે પહોંચવું હોય તો આ સંસારનિમિત્ત ક્રિયાઓથી વિરતિભાવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર છૂટકો જ નથી

પ્રાણીના-ચેતનના વિકાસમાં સંવરને અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. એમાં માનસિક ઘણાં દ્વારો બંધ કરવાનાં હોય છે અને તેની ચાવીઓ ત્યાંથી જ મળી શકે તેમ છે. ચાલ્યા આવતા કર્મોને અટકાવવાના એ સિદ્ધ ઉપાયો છે પોતાને કઈ જાતના કર્મો સાથે વધારે સંબંધ છે અને કયા ઉપાયો વધારે ઉપયોગી નીવડી શકશે એ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શોધી લેવાનું છે, પણ એ સર્વમાં ત્યાગભાવ, સંસાર પર વિરાગ, ઉપશમભાવનો આદર, અકષાયી વૃત્તિ, આશ્રવના માર્ગો પર વિજય અને શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન અથવા સમ્યક્ત્વ એ

તો સાર્વત્રિક હોવા ઘટે. ચર્ચા નાની નાની વિગતોમા શક્ય છે, પણ મૂળ મુદ્દાઓ તો સર્વને બરાબર લાગુ પડે તેમ છે. સંસાર પર સાચો હૃદયનો નિર્વેદ આવે અને હૃદયપૂર્વક ત્યાગ પર પ્રીતિ થાય તો આશ્રવો ગમે તેવા જબરા હોય અને મોહરાજા ગમે તેવો બળવાન હોય તો પણ આખરે એને બાંધી શકાય તેમ છે સંવરના પ્રત્યેક માર્ગ પર અનુપ્રેક્ષા કરવાથી આવતાં કર્મોને તો અટકાવી શકાય છે હવે પ્રથમના લાગેલા કર્મોનો ભાર પણ આકરો તો છે તેનો રસ્તો શો કરવો તે પણ તુરતમાં વિચારવામાં આવશે હાલ તો વાર વાર વિચાર કરીને ઉઘાડા દરવાજાઓને બંધ કરી ચેતનજીને ભારે થતો અટકાવ અને અત્ર વર્ણવેલા આદર્શ ઉપાયોને ખૂબ ભાવી ભાવીને – વિચારીને અજમાવ વ્યવહારની ઉક્તિ છે કે **'પરપા પાપ ન કીજીએ, તો પુણય કીધું સો વાર.'** બીજુ કાંઈ ન બને તો પણ નવા કર્મ વધારીએ નહિ તો પણ રસ્તો સરળ થાય તેમ છે, ભાર ઓછો થાય તેમ છે અને સાધ્યનું સામીપ્ય થાય તેમ છે.

——※ ÷ ※——

શ્રી જયસોમમુનિવિરચિત સંવરભાવના

[ઉ૦ સકળચંદ્રજી મહારાજે સવરભાવનાનો સાતમી ભાવનાને છેડે એક ગાથામા જ સમાવેશ કરી દીધેલો હોવાથી સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે શ્રી જયસોમમુનિની કરેલી સવરભાવના મૂકી છે]

દુહા

શુભ માનસ માનસ કરી, ધ્યાન અમૃત રસ રેલી;
નવદલ શ્રી નવકાર પદ, કરી કમલાસન કેલી. ૧
પાતકપંક પખાળીને, કરી સંવરની પાળ;
પરમહંસ પદવી ભજો, છોડી સકળ જંજાળ. ૨

(ઉલૂની દેશી)

આઠમી સંવર-ભાવના જી, ધરી ચિત્તશુ એક તાર;
સમિતિ ગુપ્તિ સુધી ધરો જી, આપોઆપ વિચાર.

સલૂણા ! શાંતિ સુધારસ ચાખ.—એ આકણી

વિરસ વિષય ફળ ફૂલડે જી, અટતો મન અલિ રાખ. સ૦ ૧
લાભ અલાભે સુખ દુ.ખે જી, જીવિત મરણ સમાન;
શત્રુ મિત્ર સમ ભાવતો જી, માન અને અપમાન. સ૦ ૨
કદી એ પરિગ્રહ છાંડશુ જી, લેશુ સંયમ ભાર;
શ્રાવક ચિંતે હું કદા જી, કરીશ સથારો સાર. સ૦ ૩
સાધુ આશ સા ધર્મ કરે જી, સૂત્ર ભણીશ ગુરુ પાસ;
એકલમલ્લ પ્રતિમા રહી જી, કરીશ સલેખણ ખાસ. સ૦ ૪
સવ જીવ હિત ચિંતવો જી, વયર મ કર જગ મિત્ત;
સત્યવચન મુખ ભાખીએ જી, પરિહર પરનું વિત્ત. સ૦ ૫
કામકટક ભેદણ ભણી જી, ધર તુ શીલ સન્નાહ;
નવવિધ પરિગ્રહ મૂકતા જી, લહીએ સુખ અથાહ. સ૦ ૬
દેવ મણુઅ ઉપસર્ગશું જી, નિશ્ચલ હોય સધીર;
બાવીશ પરિષહ જીતીએ જી, જિમ જીત્યા શ્રીવીર. સ૦ ૭

—— × ——

પ્રકરણ નવમું

નિર્જરાભાવના :: પૂર્વપરિચય

આત્માની સાથે જે કર્મોના થર લાગેલા હોય તેનુ શુ કરવુ ? કર્મોના ત્રણ પ્રકાર વેદાતમા બતાવ્યા છે ક્રિયમાણ, સચિત અને પ્રારબ્ધ જે કર્મનો બધ થાય તે બધાતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ. એના માર્ગો આપણે આશ્રવભાવનામાં જોઈ ગયા અને એની સામેનો અટકાવ આપણે આઠમી સંવરભાવનામા જોઈ ગયા જે કર્મો ઉદયમાં આવે, એટલે જે પરિપાકદશાને પામે તે પ્રારબ્ધ ઉદયમા આવે તેને ભોગવી લેવા, પણ જેમ જમીનમા બી વાવ્યુ હોય તેને ઊગતા વખત લાગે એવી રીતે કેટલા યે કર્મો અદર પડયા રહે તેને સચિત કર્મ કહેવામા આવે છે જૈનપરિભાષામા એને 'સત્તાગત' કર્મો કહે છે. એનો સમય ન આવે ત્યાં સુધી એ અંદર પડયા રહે છે. આ કર્મોનો નાશ નિર્જરાદ્વારા થાય છે

નિર્જરા એટલે કર્મોનુ સાડવુ (ખંખેરવુ) જેમ વસ્ત્રને ખંખેરવાથી તેમાં રહેલ પાણી તેમ જ કચરો ખરી પડે છે તેમ સત્તામા પડેલાં કર્મોને ઉદીરણાદ્વારા બેચી લાવી, તેને નીરસ બનાવી દૂર કરવા એનુ નામ નિર્જરા કહેવાય છે એમા આત્મા સાથે લાગેલા કર્મોનું સાટન થાય છે, નિર્જરા દ્વારા એ તદ્દન પાતળા પડી જઈ ચીકાશ ગુમાવી આત્માપરથી ખરી પડે છે.

નિર્જરા બે પ્રકારની છે 'અકામા' અને 'સકામા'. ઇચ્છાશક્તિના ઉપયોગથી ઇરાદાપૂર્વક કર્મનો જેથી ક્ષય થાય તેને સકામા અથવા સકામ નિર્જરા કહેવામા આવે છે. આગળ જે તપના ભેદો કહેવામા આવશે તેથી જે કર્મો ખરી પડે તે સકામની કક્ષામા આવે છે. આપણે ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરીએ, સમજીને વસ્તુના લાભ સુલભ હોય છતા મન–વચન–કાયાના યોગ પર અકુશ રાખીએ તેથી સકામ નિર્જરા થાય છે દરરોજ નિયમ ધારીએ અથવા ત્યાગબુદ્ધિએ ખાનપાનની વસ્તુ તથા વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સકામ નિર્જરા થાય છે એથી ઊલટુ, સમજ્યા વગર – ઇચ્છા વગર સહન કરીએ ત્યારે અકામનિર્જરા થાય છે. ઘોડાને ખાવાનુ ન મળે કે વનસ્પતિનુ છેદન–ભેદન થાય ત્યારે તે જીવાત્માઓ કાઈ ત્યાગવૃત્તિએ મનપર અકુશ રાખતા નથી કે ભૂખ–તરસની પીડા કે છેદન–ભેદનનો ત્રાસ જાણીબૂઝીને સહન કરતા નથી તેમને જે કર્મક્ષય થાય તે અકામનિર્જરા કહેવાય છે.

અહી જે 'કામ' શબ્દ છે તે ક્રિયા પાછળ રહેલા આશય પરત્વે છે, સમજપૂર્વકના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે એ ધ્યાનમા રાખવુ આપણી પાસે વસ્તુનો સદ્ભાવ હોય છતાં તે વસ્તુને ત્યાગભાવે છોડવાની અહી વાત છે કોઈ કાર્ય ફળની અપેક્ષાએ કરવુ કે નિર્મમત્વભાવે કરવુ એની તેમા વાત નથી, પણ 'કામ' શબ્દથી ક્રિયા કઈ રીતે થઈ છે – સમજપૂર્વક થઈ છે કે માત્ર સહેજે થઈ ગઈ છે, એ હકીકત પર ધ્યાન આપવાનુ છે. આ કારણે

સકામનિર્જરા પ્રયત્નજન્ય છે, અકામનિર્જરા તો માત્ર આગંતુક હોઈ સહેજે બની આવે છે સમ્યગ્જ્ઞાનસહિત વિવેકપૂર્વક કરેલ ક્રિયાને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્તવ્ય હોય જ એ વાત અત્ર સમજવાની છે.

નિર્જરા અનેક કારણોથી થાય છે સંવરના પ્રત્યેક માર્ગમા પણ તે જ કારણોનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ જ્યારે તપના પ્રકારો વિચારવામા આવશે ત્યારે જણાશે કે એસંવરોનો તપમા સમાવેશ થઈ જાય છે. કર્મ અટકાવનાર તરીકે જે સંવરોનુ પાછળ વિવેચન કર્યું તે જ સંવરોનો સંચિત કર્મો દૂર કરવામાં ઉપયોગ થાય છે અને ત્યારે તેનો બાહ્ય-આભ્યન્તર તપમા સમાવેશ થાય છે અને તે અપેક્ષાથી તે નિર્જરામા સમાઈ જાય છે આ વાત તપના પ્રકારોમા ખૂબ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે. નિર્જરા તપથી સિદ્ધ થાય છે જૈનશાસ્ત્રમા અહિંસા, સંયમ અને તપનો મહિમા સર્વોત્કૃષ્ટ બતાવ્યો છે ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે અને તે અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિપુટીરૂપ છે આ વાત આપણે હમણા જ જોશુ. નિર્જરા કરનાર તપને આપણે વિચારીએ.

તપના બે મુખ્ય વિભાગો છે બાહ્ય અને આભ્યંતર બાહ્ય તપ બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા રાખે છે માનસિક તપને આભ્યંતર તપ કહેવામા આવે છે. બાહ્યતપ આભ્યંતરતપને ખૂબ અવકાશ અને પોષણ આપે છે તેથી તેનુ મહત્ત્વ તો છે જ, પણ આભ્યંતરતપની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ છે. એ તપના ભેદો વિચારતા વિચારતા અને તેનુ સૂક્ષ્મ નજરે પૃથક્કરણ કરતા એમાં સર્વ ધાર્મિક નિયમોનો સારી રીતે સંપૂર્ણ પ્રસાર થતો દેખાઈ આવશે

પ્રથમ આપણે **બાહ્ય** તપોનો વિચાર કરીએ એના છ વિભાગ છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧. **અનશન**—'અશન' એટલે ખાવુ તે 'અનશન' એટલે ન ખાવું તે. અમુક વખત માટે ખાવાનો ત્યાગ તે 'ઇત્વર' અને મરણ સુધી ન ખાવું તે 'યાવત્કથિક' યાવત્કથિકમા નિહારિમ વિભાગમા ફરવા-હરવાનો પ્રતિબંધ નથી. અનિહારિમમા જ્યા અનશન કર્યું હોય ત્યા જ રહેવાનું થાય છે.

૨. **ઊણોદરિકા**—ક્ષુધાના પ્રમાણ કરતાં ઓછો આહાર કરવો આમા અનશનની ન્યૂનતા થાય છે આમાં ઉપકરણની ન્યૂનતાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે

૩. **વૃત્તિસંક્ષેપ**—વૃત્તિ એટલે આજીવિકા એને અંગે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી મર્યાદા કરવી. નિયમ ને અભિગ્રહોનો આમા સમાવેશ થાય છે

૪. **રસત્યાગ**—દૂધ, દહી, ઘી, ગોળ, તેલ ને મીઠાઈ વગેરે પૌષ્ટિક વસ્તુનો અંશથી કે સર્વથી ત્યાગ કરવો તે વિગઈત્યાગ આયંબિલાદિ તપનો અહી સમાવેશ થાય છે

૫. **કાયક્લેશ**—આસન કરીને, સ્થિર રહીને, ઠંડીમા કે તાપમા બેસીને શરીરને કષ્ટ આપવુ, કસવુ, કાયોત્સર્ગ કરવો તે

૬. **સંલીનતા**—અંગોપાંગને સંવરવાં, એકાંત સ્થાનમાં બેસવું. તે ચાર પ્રકારે થાય છે ઇંદ્રિયસંલીનતા, કષાયસંલીનતા, યોગસંલીનતા, વિવિક્તચર્યાસંલીનતા (એકાંત વસતિમાં રહેવું તે.)

બાહ્યતપને લોકો જાણી શકે છે. એ બાહ્ય શરીરને તપાવે છે તેથી બાહ્યતપ કહેવાય છે. હવે આપણે **આભ્યંતર તપ** વિચારીએ. તેના ૭ પ્રકાર છે—

૧ **પ્રાયશ્ચિત્ત**—પોતે જે વ્રત-પચ્ચક્ખાણ લીધું હોય તેમાં સ્ખલના થઈ જાય ત્યારે તે તે અપરાધની શુદ્ધિ કરવી-ગુરુ પાસે આલોચના કરવી તે. એના દશ પ્રકાર છે—

(ક) કરેલ અપરાધનું ગુરુ સમક્ષ કથન તે **'આલોચન'**.
(ખ) કોઈ પણ દોષ વિષે મિથ્યાદુષ્કૃત દેવો તે **'પ્રતિક્રમણ'**.
(ગ) આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બન્ને કરવા તે **'મિશ્ર'**
(ઘ) અશુદ્ધ અન્ન-પાણીનો ત્યાગ કરવો તે **'વિવેક'**.
(ઙ) શરીર અને વચનના વ્યાપારો તજી દેવા તે **'કાયોત્સર્ગ'**
(ચ) દોષ લાગવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે નીવી, ઉપવાસ આદિ કરવા તે **'તપ.'**
(છ) દોષ પ્રમાણે દીક્ષાપર્યાય ઘટાડે અને આકરા તપ કરવા પડે તે **'છેદ'**.
(જ) ભયંકર પાપ થયું હોય તો ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'મૂળ'**.
(ઝ) જીવઘાતાદિ થઈ જાય તો તપ કરી ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'અનવસ્થાપ્ય'**
(ઞ) કોઈ મહાપાપ થઈ જાય તો આચાર્યને બાર વર્ષ જુદા રહી શાસનની પ્રભાવના કરી ફરી દીક્ષા લેવી પડે તે **'પારાંચિત'**.

૨. **વિનય**—ગુણવંતની ભક્તિ કરવી તે. ગુણની દૃષ્ટિએ એના સાત વિભાગ થાય છે એમાં આશાતના દૂર કરવાની બાબત પણ સાથે જ આવે છે

(ક) **'જ્ઞાન'** : જ્ઞાનના સાહિત્ય તેમજ જ્ઞાની પુરુષોના સંબંધમાં ભક્તિ, બહુમાન, ભાવના, ગ્રહણ અને અભ્યાસ
(ખ) **'દર્શન'** : શુશ્રૂષા અને અનાશાતના અધિકગુણીની સેવાભક્તિ કરવી, સન્માન આપવું, આસન આપવું, પ્રણામ કરવા આ સર્વ શુશ્રૂષામાં આવે છે અને અનાશાતનામાં વડીલ આદિનું બહુમાન કરવું અને તેમના વાસ્તવિક ગુણો વર્ણવીને એમની કીર્તિ વધારવી તે આવે છે.
(ગ) **'ચારિત્ર'** : સામાયિકાદિ ચારિત્ર સમજવું, એનો પ્રયોગ કરવો, આદરવું
(ઘ-ઙ-ચ) **'ત્રણ યોગ'** : મન-વચન-કાયાના યોગને આચાર્યાદિ વડીલની ભક્તિરૂપ શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડવા.
(છ) **'લોકોપચાર'** : ગુરુ આદિ શ્રેષ્ઠની પાસે વસવું, આરાધ્યની ઇચ્છાએ પ્રવર્તવું, ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવો, માંદાની સેવા કરવી, અવસરોચિત કાર્ય કરવું, સદ્ગુણીને યોગ્ય માન આપવું.

૩. **વૈયાવચ્ચ**—જરૂરી સાધનો પૂરા પાડી ગુરુ વગેરેની શુશ્રૂષા કરવી તે. વિનય માનસિક છે, વેયાવચ્ચ શારીરિક છે. (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) તપસ્વી (૪) ગ્લાન–રોગી (૫) શૈક્ષ–તાજી દીક્ષા લેનાર (૬) સાધર્મી–સમાનધર્મી–સમાન કુળવાળા (૭) સમાન ગુણવાળા (૮) સમાન સંઘ સમુદાયવાળા (૯) સાધુ (૧૦) સમનોજ્ઞ–જ્ઞાનાદિ ગુણે સમાન– એ દશની વૈયાવચ્ચ કરવી

૪. **સ્વાધ્યાય**—અભ્યાસ, એના પાંચ પ્રકાર છે

(ક) **'વાચના'** . ભણવું કે ભણાવવું મૂળ અને અર્થ

(ખ) **'પૃચ્છના'** : સમજવા માટે, સ્પષ્ટ કરવા માટે, શંકાસમાધાન માટે પૂછવું તે

(ગ) **'અનુપ્રેક્ષા'** : મૂળ કે અર્થની વારંવાર વિચારણા કરવી તે

(ઘ) **'પરાવર્તન'** : શીખેલ મૂળ કે અર્થનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું

(ઙ) **'ધર્મકથન'** . અભ્યાસ કરેલી બાબત અન્યને સમજાવવી

૫. **ધ્યાન**—આ સમજવા માટે ચાર પ્રકારના ધ્યાન સમજવાં જોઈએ પ્રથમના બે દુર્ધ્યાન છે, પછીના બે સદ્ધ્યાન છે એકાગ્રતાથી એક વિષયમાં મનને સ્થાપન કરવું તે ધ્યાન કહેવાય છે

(ક) **આર્તધ્યાન**—એ દુઃખ (અર્તિ)માંથી ઉદ્ભવે છે એના ચાર પેટા વિભાગો છે દુઃખ થવાના એ ચારે કારણો છે—

(૧) **અનિષ્ટસંયોગ**—ન ગમે તેવા સંબંધી કે તેવી વસ્તુઓનો સંબંધ થાય ત્યારે પીડા થવી અને તે કયારે જાય તે ચિંતા કરવી

(૨) **ઇષ્ટવિયોગ**—વહાલી સ્ત્રી, પ્રેમાળ પુત્ર આદિનો વિયોગ. તે વખતે થતો શોક, ગ્લાનિ, આક્રંદ વગેરે

(૩) **રોગચિંતા**—વ્યાધિ થાય ત્યારે તેની ચિંતા, વ્યાધિ દૂર કરવામાં સર્વ ધ્યાન દેવું અને હાયવોય કરવી એમાં મનની વ્યથાનો પણ સમાવેશ છે

(૪) **નિદાન**—ભવિષ્યના કાર્યક્રમો, ગોઠવણો, ધમાધમો

(ખ) **રૌદ્રધ્યાન**—આ ધ્યાન ક્રોધથી જન્મે છે. એમાં રૌદ્ર ચિત્ત થાય છે તેના પ્રકાર ચાર છે—

(૧) **હિંસાનુબંધી**—જીવોના વધ–બંધનની વિચારણા

(૨) **અનૃતાનુબંધી**—અસત્ય વચન, છળ, તેને નિભાવવા માટે ગોટાળા કરવા.

(૩) **ચૌર્યાનુબંધી**—અન્યનું દ્રવ્ય, તેની ચીજો પડાવી લેવાની ઇચ્છા.

(૪) **સંરક્ષણાનુબંધી**—વસ્તુને જાળવી રાખવી ચોકી કરવી વગેરે

(ગ) **ધર્મધ્યાન**—તેના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) **આજ્ઞાવિચય**—તીર્થંકરની આજ્ઞા શોધવી, તેને સ્વીકારવી અને તેને માટે ખૂબ ચિંતવન કરવું તે

(૨) **અપાયવિચય**—આશ્રવોને દુઃખરૂપ જાણી તેનો વિચાર કરવો અને તેમાંથી છૂટવાના રસ્તા શોધવા.

(૩) **વિપાકવિચય**–કર્મો કેવાં કેવાં ફળ આપે છે તેની વિચારણા અને સુખદુ ખ વચ્ચે સમાન ભાવ, કર્મની વિચારણા ને પરિણામ

(૪) **સસ્થાનવિચય**–લોકસ્વરૂપની વિચારણા.

(ઘ) **શુક્લધ્યાન**–એના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) **પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર**–આમાં દરેક પદાર્થનુ પૃથક્ત્વ (Analysis) કરે વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાન. એ દ્રવ્યગુણપર્યાયને વિચારે, ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવતાને વિચારે અને એ રીતે દ્રવ્યથી પર્યાયાદિ પર જાય. આ ભેદજ્ઞાન છે.

(૨) **એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર**–આ અભેદપ્રધાન ધ્યાન છે. આ ધ્યાનમા મન–વચન–કાયા પૈકીના એક જ યોગનુ અવલબન હોય છે

(૩) **સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી**—અહી સૂક્ષ્મ શરીરયોગનો આશ્રય હોય છે. અહી શ્વાસોશ્વાસની સૂક્ષ્મ ક્રિયા જ રહે છે.

(૪) **વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતી**–શ્વાસોશ્વાસ પણ અટકી જાય અને તુરત મોક્ષ થાય તે છેલ્લા બે પ્રકાર કેવળીને જ હોય છે આમા પ્રથમના બે—આર્ત અને રૌદ્ર ત્યાજ્ય છે તે ધ્યાનમા રાખવુ ધર્મ તથા શુકલની ભાવના નિર્જરા કરે છે તે અત્ર વક્તવ્ય છે

૬. **ઉત્સર્ગ**—કાઉસ્સગ્ગ. ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ બાહ્ય અને આભ્યતર સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ બાહ્યમા ગણનો ત્યાગ, શરીરનો ત્યાગ, ઉપધિત્યાગ અને અશુદ્ધ ભાતપાણીનો ત્યાગ અને આભ્યતરમા કષાય, મિથ્યાત્વ, સસારનો ત્યાગ.

આ રીતે છ પ્રકારનુ આભ્યતર તપ છે.

આ બાહ્ય–આભ્યતર તપથી આત્મા સાથે લાગેલા કર્મો દૂર થઇ જાય છે. સામાન્ય રીતે તપમા માત્ર ઉપવાસ, આયબિલાદિને સમજવામાં આવે છે, એનો મહિમા પણ ઘણો મોટો છે, પણ તપ શબ્દ ઘણા વિશાળ અર્થમા વપરાયેલ છે એ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. જો આભ્યતર તપને પૃથક્કરણ કરીને વિસ્તારથી સમજવામા આવે તો તેમા સવરના સર્વ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાગની શરૂઆત અને તેનુ પર્યવસાન તપમા જ આવે છે અને દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામા **'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं'** એટલે કે ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મગળ કહ્યુ છે તેની સાથે જ ધર્મના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે અહિંસા, સ જમ અને તપ આ મુદ્દા પર વિવેચન આગળ કરવાનુ રાખી અત્ર તો એક જ વાત કરવાની છે કે તપ એ આત્મધર્મ છે, આત્માના વિકાસ માટે અતિ ઉપયોગી તત્ત્વ છે અને એની વિચારણામા બાહ્ય અને આભ્યતર બન્ને પ્રકારને ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાના છે તેમા પણ બાહ્ય કરતા આભ્યતરતપની જરૂર વિશેષતા છે, છતા બાહ્ય તપો આભ્યતર માટે પ્રબળ નિમિત્તકારણો છે આટલો પરિચય નિર્જરાનો કરી આપણે ભાવનામા પ્રવેશ કરીએ ખૂબ આનદથી આ ભાવના આત્મવિકાસ માટે ભાવવા યોગ્ય છે

—×—

इन्द्रवज्रा

यन्निर्जरा द्वादशधा निरुक्ता, तद् द्वादशानां तपसां विभेदात् ।
हेतुप्रभेदादिह कार्यभेदः, स्वातन्त्र्यतस्त्वेकविधैव सा स्यात् ॥ क १ ॥

अनुष्टुप्

काष्ठोपलादिरूपाणां, निदानानां विभेदतः ।
वह्निर्यथैकरूपोऽपि, पृथग्रूपो विवक्ष्यते ॥ ख २ ॥

निर्जरापि द्वादशधा, तपोभेदैस्तथोदिता ।
कर्मनिर्जरणात्मा तु, सैकरूपैव वस्तुतः ॥ ग ३ ॥

उपेन्द्रवज्रा

निकाचितानामपि कर्मणां यद् , गरीयसां भूधरदुर्धराणाम् ।
विभेदने वज्रमिवातितीव्रं, नमोऽस्तु तस्मै तपसेऽद्भुताय ॥ घ ४ ॥

उपजाति

किमुच्यते सत्तपसःप्रभावः, कठोरकर्मार्जितकिल्विषोऽपि ।
दृढप्रहारीव निहत्य पापं, यतोऽपवर्गं लभतेऽचिरेण ॥ ङ ५ ॥

यथा सुवर्णस्य शुचिस्वरूपं, दीप्तः कृशानुः प्रकटीकरोति ।
तथात्मनः कर्मरजो निहत्य, ज्योतिस्तपस्तद्विशदीकरोति ॥ च ६ ॥

स्रग्धरा

बाह्येनाभ्यन्तरेण प्रथितबहुभिदा जीयते येन शत्रु-
श्रेणी बाह्यान्तरङ्गा भरतनृपतिवद्भावलब्धद्रढिम्ना ।
यस्मात्प्रादुर्भवेयुः प्रकटितविभवा लब्धयः सिद्धयश्च,
वन्दे स्वर्गापवर्गार्पणपटु सततं तत्तपो विश्ववन्द्यम् ॥ छ ७ ॥

ક ૧ નિરુક્તા કહી, ભતાવી દ્વાદશ આ (પૂર્વપક્ષિય શુઓ) હેતુ કારણ, કારણત્વ, વિશેષ પ્રભેદાત્ પૃથક્ હોવાને કારણે કાર્યભેદ ભિન્નતા સ્વાતન્ત્ર્યત પોતે, ખતે, વિશેષરહિતપણે

ખ ૨ ઉપલ પથ્થર, ચકમક, એને લોઢા સાથે ઘસવાથી અગ્નિ થાય છે નિદાન ઉત્પાદક કારણ વિવક્ષ્યતે વર્ણવવામા આવે છે

ગ ૩ ઉદિતા કહેવામા આવી છે નિર્જરણ દેહથી કર્મનુ ક્ષપણ આત્મા રૂપ વસ્તુત વસ્તુસ્વરૂપે, પરમાર્થદૃષ્ટિએ

ક ૧. નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે તે બાર પ્રકારના તપના ભેદોને લઈને છે. કારણુમા વિશિષ્ટતા હોવાથી અહી ભિન્નતા દેખાય છે, પણ સ્વતત્ર નજરે જોઈએ (કારણોની અપેક્ષા ધ્યાનમા લીધા સિવાય) તો તે નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે

ખ ૨. જેવી રીતે અગ્નિ એક જ પ્રકારનો છે છતા તેને ઉત્પન્ન કરનાર લાકડા, ચકમક (પથ્થર) વગેરેનો જુદો જુદો પ્રકાર હોવાને કારણે તે(અગ્નિ)ની જુદા જુદા પ્રકારે વિવક્ષા (વિવેચન) કરવામા આવે છે,

ગ ૩. તેવી જ રીતે તપના બાર પ્રકાર હોવાથી નિર્જરાને પણ બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે, બાકી કર્મનો અગથી નાશ કરવાની દૃષ્ટિથી તેને જોઈએ તો વસ્તુસ્વરૂપે તે માત્ર એક જ પ્રકારની છે.

ઘ ૪. ભારે મોટા, ઉત્તુંગ શિખરવાળા વિકટ પર્વતોને તોડવાને જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર અતિ તીવ્રપણે કામ આપે છે તેમ અત્યત ચીકણાં (નિકાચિત) કર્મોને કાપી નાખવાને માટે જે તપ અતિ તીક્ષ્ણ બારીકાઈથી કામ આપે છે તે અદ્‌ભુત તપગુણને નમસ્કાર હો !

ઙ ૫. સમીચીન તપના પ્રભાવ(મહાત્મ્ય)ની તે વાત શી કરવી ? દૃઢપ્રહારીની પેઠે કોઈ પ્રાણીએ અત્યત ભયંકર મહાપાપી કામો કરીને અત્યત પાપ એકઠું કર્યું હોય તેવો જીવ પણ એ પાપનો નાશ કરીને થોડા વખતમા મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

ચ ૬. જેવી રીતે પ્રકટાવેલો અગ્નિ સોનાનુ નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, તેવી રીતે 'તપ' આત્માની કર્મરૂપી રજ(કચરા)ને દૂર કરીને તેના (આત્માના) શુદ્ધ સ્વરૂપ(ચૈતન્ય)ને દીપ્તિવત બનાવે છે.

છ ૭. જે તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર અનેક પ્રકારો બાવવામા આવ્યા છે, જે તપ બાહ્ય અને અતરગ શત્રુઓની શ્રેણીઓને ભરત ચક્રવર્તીની પેઠે ભાવનાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી દૃઢતાથી જીતી લે છે અને જેનાથી લોકો જોઈ શકે તેવા વૈભવો, લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો સ્વર્ગ અને અને મોક્ષને અપાવવાને–મેળવી આપવાને સમર્થ 'તપ' આખી દુનિયાને પૂજ્ય છે હુ તેને વંદન કરુ છુ.

ઘ ૪ નિકાચિત ગાઢ, આકરા, ચીકણા, ચિક્કટપણે વળગી રહેલા ગરીયસા બહુ મોટા, મોટા શિખરવાળા, ઊચા મૂઘર પર્વત દુર્ધર વિકટ, Irresistible વિમેદન, (૧) ચૂરો કરવો (પર્વતપક્ષે) (૨) કાપી નાખવુ, ખેરવી નાખવુ (કર્મપક્ષે)

ઙ ૫ કિમુચ્યતે શુ કહેવુ ? સત્તપ સમીચીન તપ, સમ્યક્ તપ પ્રભાવ મહિમા, સામર્થ્ય કઠોર મહાનીચ, અતિભયકર કિલ્વિષ પાપ દૃઢપ્રહારી નામ છે, હકીકત માટે નોટ જુઓ અચિરેણ થોડા વખતમા અપવર્ગ અપ–નષ્ટ છે રાગાદિ વર્ગ, જન્યા તે, મોક્ષ

ચ ૬ શુચિ પવિત્ર, મૂળભૂત, જાતવાન્ દીપ્ત સળગાવેલો, પ્રકટાવેલો કૃશાનુ અગ્નિ નિહત્ય દૂર કરીને, નાશ કરીને વિશદ શુદ્ધ

છ ૭ પ્રથિત બતાવેલા, પ્રાપ્ત થતા વહુભિદા જેના અનેક ભેદ છે બાહ્ય બહારના દુશ્મનો, વૈરીઓ અન્તરગા અદરના શત્રુઓ, રાગ–દ્વેષાદિ દૃઢિમ્ના દૃઢતાથી અર્પણ પ્રાપણ પટુ સામર્થ્યયુક્ત.

गेयाष्टक*

(ध्रुवपद)

विभावय विनय तपोमहिमानं, बहुभवसञ्चितदुष्कृतमधुना,
लभते लघु लघिमानम्, विभावय विनय तपोमहिमानं ॥ १ ॥

याति घनापि घनाघनपटली, खरपवनेन विरामम् ।
भजति तथा तपसा दुरितालीं, क्षणभङ्गुरपरिणामम् ॥ वि० ॥ २ ॥

वाञ्छितमाकर्षति दूरादपि, रिपुमपि व्रजति वयस्यम् ।
तप इदमाश्रय निर्मलभावादागमपरमरहस्यम् ॥ वि० ॥ ३ ॥

अनशनमूनोदरतां वृत्तिह्रासं रसपरिहारम् ।
भज सालीन्यं कायक्लेशं, तप इति बाह्यमुदारम् ॥ वि० ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तं वैयावृत्त्यं, स्वाध्याय विनयं च ।
कायोत्सर्गं शुभध्यानं, आभ्यन्तरमिदमं च ॥ वि० ॥ ५ ॥

शमयति तापं गमयति पापं, रमयति मानसहंसम् ।
हरति विमोहं दूरारोहं, तप इति विगताशंसम् ॥ वि० ॥ ६ ॥

संयमकमलाकार्मणमुज्ज्वलशिवसुखसत्यंकारम् ।
चिन्तितचिन्तामणिमाराधय, तप इह वारंवारम् ॥ वि० ॥ ७ ॥

कर्मगदौषधमिदमिदमस्य च, जिनपतिमतमनुपानम् ।
विनय समाचार सौख्यनिधानं, शान्तसुधारसपानम् ॥ वि० ॥ ८ ॥

---

* આ પાયમી અન્યત્વભાવનાના ગેય અષ્ટકનો જે લય છે તેમા જ આ અષ્ટક પણ ગાઈ શકાય છે મસ્ત રાગ છે અને ઠેકા માથે ગાવા યોગ્ય છે

૧. હે વિનય ! તું તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ. એનાથી (તપથી) અનેક ભવોમાં એકઠું કરેલું પાપ એકદમ અત્યંત ઓછું થઈ જાય છે અને અલ્પભાવને ધારણ કરે છે

૨. આકરો મેઘાડંબર ગમે તેટલો નિબિડ દેખાતો હોય તે પણ જેમ આકરા જોરદાર પવનથી વીખાઈ જઈ નાશ પામી જાય છે, તેવી રીતે પાપોની શ્રેણી હોય તે પણ તપસ્યા વડે તદ્દન વિનાશની સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે.

૩. તપ કોઈ વસ્તુ દૂર હોય તો ત્યાંથી પણ તેને ખેંચીને નજીક લાવે છે, તપ દુશ્મનને પણ મિત્ર બનાવે છે, તપ જૈન શ્રુત-સિદ્ધાન્તનું પરમ રહસ્ય-સારરૂપ છે એ તપને નિર્મળ ભાવથી આચર (સ્વીકાર) અને એ રીતે હે વિનય ! તપના મહિમાને ભાવ.

૪. (૧) અનશન, (૨) ઊણોદરિકા, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસત્યાગ, (૫) સંલીનતા અને (૬) કાયકલેશ એ વિશાળ બાહ્યતપો છે.

૫. (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) વૈયાવચ્ચ, (૩) સ્વાધ્યાય, (૪) વિનય, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) શુભ ધ્યાન – આ આભ્યંતરતપ છે.

૬. કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા વગર કરેલું તપ હોય તો તે તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, મનહંસને ક્રીડા કરાવે છે અને દુઃખે કરીને જીતી શકાય તેવા આકરા મોહને પણ હરી લે છે હે વિનય ! તપના મહિમાને સારી રીતે ભાવ.

૭. તપ સંયમ-લક્ષ્મીનું સાચું વશીકરણ છે, નિર્મળ મોક્ષ-સુખનો કોલ છે, ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિરત્ન છે એ તપને વારંવાર આરાધ-એનું સારી રીતે આચરણ કર.

૮ એ તપ કર્મોરૂપ વ્યાધિઓનું ઔષધ છે અને જિનપતિનો મત એ ઔષધને લગતું અનુપાન છે. હે વિનય ! સર્વ સુખોના ભંડારરૂપ આ **શાંતસુધારસનું** પાન તું કર

—×—

નોટ :—

૧ વિભાવય સારી રીતે ભાવ, વિચાર-પથમાં આણ દુષ્કૃત પાપનો ભાર લઘુ જલદી, એકદમ લઘિમાન અલ્પભાવ, અસત્ત્વ

૨ ઘના નિબિડ, આકરી ઘનાઘન વાદળ પટલી મંડળી ખર કર્કશ, આકરો પરિણામ સ્વભાવ

૩ વાંછિત ઇષ્ટ, ઇપ્સિત વ્રજતિ પ્રાપ્ત કરે છે નિર્મલ મેલ વગરના, આશાપાશ વગરના આગમ જિનપ્રવચન

૪ ઊનોદરતાં ઊનઉદરતા, ઉદર એટલે પેટ, ઊન-ઓછું, ઊણ સાલીન્ય સંવરણ ઉદાર વિશાળ, સુપ્રસિદ્ધ

૫ આ પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ અને તે પર વિવેચન પૂર્વપરિચયમાં થઈ ગયું છે તે જુઓ

૬ શમયતિ ઠંડો પાડી દે છે, શમાવે છે ગમયતિ નાશ પામે છે રમયતિ ક્રીડા કરાવે છે માનસહંસમ્ મનરૂપ હંસને દુરારોહ જેના ઉપર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ પડે તેવો, unsurmountable આગંસા ઇચ્છા, ફળાકાંક્ષા

૭ સંયમ ઇંદ્રિય-મનનો રોધ કમલા લક્ષ્મી કાર્મણ કામણ, વશીકરણ સત્યકાર વેપાર કરતી વખત-સોદો કરતા હાથો ઠોકવો-કોલ આપવો તે

૮ ગદ વ્યાધિ, રોગ અનુપાન ઓસડની સાથે આગેજ્યવર્ધક વસ્તુ મેળવવી તે સમાચર આચર

નિર્જરાભાવના :: પરિચય

(ક ૧.) આશ્રવ અને સંવર તત્ત્વનો જો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો હોય તો નિર્જરાતત્ત્વમાં બહુ વિવેચનની જરૂર નહિ રહે એનો મુખ્ય આશય પૂર્વપરિચયમાં જણાવી દીધો છે. આત્માની સાથે લાગેલા કર્મોને દૂર કરવામાં મહા આકરો પ્રયાસ કરવો પડે છે નવા આવતા કર્મોને અટકાવવા જેમ અતિ ઉપયોગી બાબત છે તેટલી જ મહત્ત્વની બાબત અગાઉના કર્મોને ખપાવવા તેને લગતી છે, અને એ કર્મોનો રાશિ પણ સાધારણ રીતે બહુ મોટો હોય છે દરેક સમયે સાત કર્મ બંધાય છે અને ઉદયમાં આઠ કર્મ હોય છે, પરંતુ ઉદય કરતા બંધ વધારે થતો હોવાથી જમે પાસુ ઘણુ મોટું થાય છે. તેનો જો બારોબાર રસ્તો ન થાય તો ભાર ઓછો કેમ થાય ? આ ગૂંચવણવાળા સવાલનો નિકાલ હવે વિચાર કરીને લાવવાનો છે અને તેની યોગ્ય વિચારણા એ આ નવમી ભાવના છે કર્મનો બંધ આત્મા સાથે થાય છે તે વખતે તેની સ્થિતિ પણ મુકરર થાય છે એ સ્થિતિ એટલે ઉદયકાળ. કર્મવિપાક – ફળ ઉદયમાં કયારે આવશે તેનો નિર્ણય સ્થિતિબંધ કરે છે. એ સમય પ્રાપ્ત થવા પહેલા કર્મ પડયુ રહે, કાંઈ પણ ફળ ન આપે તે વચગાળાના સમયને 'અબાધાકાળ' કહેવામાં આવે છે

આવી રીતે અનેક કર્મો આત્માને લાગી રહેલા હોય છે એને ઉદયકાળ પહેલા ઉદીરણા કરીને ખેંચી લાવી, ઉદય–સન્મુખ કરી પ્રદેશઉદય વડે એને ખેરવી નાખવા એ નિર્જરા કહેવાય છે કર્મને નિર્જરવા એટલે એની શક્તિ મંદ પાડી દેવી અથવા એને ખેરવી નાખવા એને 'પરિશાટન' પણ કહેવામાં આવે છે નિર્જરા બે પ્રકારનુ કાર્ય કરે છે એ કર્મની સ્થિતિ ઓછી કરે છે અને કર્મનો રસ મંદ કરી નાખે છે મહા આકરા કર્મ હોય એને નિર્જરા તદ્દન નિર્માલ્ય જેવા કરી નાખે છે આ રીતે સ્થિતિબંધ અને રસબંધ ઉપર નિર્જરાની મોટી અસર છે

કેટલાંક કર્મોને વિપાકમાં ભોગવ્યા સિવાય પ્રદેશોદયથી ખેરવી નાખે છે આ રીતે આત્માને હળવો કરવાનુ કાર્ય નિર્જરા કરે છે સંચિત કર્મોના ક્ષયને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે અને સર્વ કર્મોનો સર્વથા નાશ થાય તેને મોક્ષ – અપવર્ગ કહેવામાં આવે છે.

આ નિર્જરા તપથી થાય છે ઘસારા વગર ચળકાટ થતો નથી અને મોક્ષ મેળવવો એ બાળકનો ખેલ નથી ત્યાગ વગર, સંયમ વગર. ઇંદ્રિયદમન વગર, નિસ્પૃહ વૃત્તિ વગર, નિરાકાંક્ષા વગર, સન્મુખભાવ વગર આત્મા અનાદિ કાળના પરિચયો છોડી દે એ આશા વ્યર્થ છે એને સંસાર સ્વભાવ થઈ ગયો છે, ચિરપરિચયથી વિભાવ એ સ્વભાવ થઈ ગયો છે. એમાંથી છૂટવા માટે દેહ ઉપર અસાધારણ અંકુશ અને મન ઉપર સંયમ અનિવાર્ય છે.

બાહ્ય અને આભ્યંતર તપની ગોઠવણ એવી સુઘટ્ટ રીતે કરવામા આવી છે કે એમા દેહ, વાણી અને મન એ ત્રણે યોગ પર અસાધારણ કાબૂ આવી જાય 'તપ' એટલો વિશાળ શબ્દ છે કે એમાં સંવરના સર્વપ્રકારો આવી જાય છે અને તે ઉપરાત દેહ, વાણી અને મન પર સંયમ કરવાના અનેક વિધાનોનો પણ એમા સમાવેશ થાય છે આ નિર્જરાને બાર પ્રકારની કહેવામા આવી છે તે તપના બાર ભેદને લઇને છે ૬ બાહ્ય અને ૬ આભ્યંતર મળીને બાર પ્રકાર થાય છે. જેનુ વિવેચન પૂર્વપરિચયમા થઈ ગયુ છે આ જે પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે તે કારણને લઈને છે કોઈ પ્રાણીને અનશનથી લાભ થાય તો તેની નિર્જરા અનશનદ્વારા થઈ કહેવાય. એમા સકામ અને અકામ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. બાહ્ય તપમાં એ બન્નેને અવકાશ છે. આભ્યતર તપથી તો સકામ નિર્જરાનો જ સભવ છે.

વસ્તુત. જોઈએ તો નિર્જરા એક જ પ્રકારની છે, દેશથી કર્મનો ક્ષય તે નિર્જરા કહેવાય છે. હેતુભેદથી એના બાર ભેદ થાય છે. નિર્જરાને કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવામા આવે છે તે ઉપર આધાર રહે છે

(ख ૨.) જેવી રીતે અગ્નિ તો એક જ છે પણ તેને પ્રકટાવનાર વસ્તુના ભેદથી અગ્નિના ભેદ પાડવામા આવે છે. જેમકે, લાકડાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો તેને આપણે કાષ્ઠાગ્નિ કહીએ, ચકમકના પથ્થરને લોઢા સાથે ઘસી અગ્નિ પાડ્યો હોય તો તેને આપણે પાષાણ-અગ્નિ અથવા ઉપલાગ્નિ કહીએ, તેવી જ રીતે ઘાસને સળગાવ્યુ હોય તો તેને તૃણાગ્નિ કહીએ, છાણા સળગાવ્યા હોય તો તેને ગોમયઅગ્નિ કહીએ, કોલસાનો અગ્નિ, ગેસનો અગ્નિ વગેરે અનેક નામો આપીએ, પણ એ પ્રત્યેક અગ્નિનો સ્વભાવ તો ગરમ કરવાનો, બાળવાનો, પ્રકાશ કરવાનો છે તે જ રહેવાનો છે. નિદાન, કારણ (ઉત્પાદનકારણ)ના ભેદને લઇને આપણે અગ્નિના જુદા જુદા નામો આપીએ છીએ.

(ग ૩.) તેવી રીતે તપના જુદા જુદા પ્રકાર હોવાથી નિર્જરાના બાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે જેટલા તપના ભેદ તેટલા નિર્જરાના ભેદ ગણ્યા છે વસ્તુત માત્ર કર્મનુ પરિશાટન એટલે દેશથી કર્મોના ક્ષયની નજરે જોઈએ તો નિર્જરાનો એક જ પ્રકાર છે.

આ કારણમા કાર્યનો આરોપ કરીને પાડેલ ભેદ છે, વસ્તુત પરિણામ એક જ છે

(घ ૪.) આ પ્રાણી જ્યારે કર્મ બાંધવા માડે છે ત્યારે તે એમ જ સમજે છે કે એને કદી મરવું નથી કે એ કદી વૃદ્ધ થનાર નથી અને બાંધેલાં કર્મ ભોગવવા પડવાના નથી એના ધંધાના ગોટાળા જોયા હોય તો એના મનડાના આમલાઓનો પાર પમાશે નહિ એને સ્ત્રીસબધી ઝગડામાં જોયો હોય તો ઘટપટ અને કાવાદાવામા એટલો ઊતરી જશે કે એ ખૂન કરવા સુધી ઊતરી જતો માલૂમ પડશે રાજદ્વારી ઘટપટો તો મનને એટલી હદ સુધી ઉતારી નાખે છે કે રાતદિવસ એની ઊધ પણ ઊડી જાય છે કર્મબધમા અતરગ સ્થિતિ ઉપર ઘણો આધાર છે. મનમા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે જેટલે અશે વર્તતા હોય છે તેટલે અશે તેની ગાઢતા વધતી જાય છે. એટલી જ અસર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય

જાણી લેવો. એ નિકાચિત કર્મો તો ઉપક્રમ વગેરે માટે પણ અયોગ્ય હોય છે અને તીવ્ર વિપાક આપવાને તૈયાર હોય છે.

એવાં કર્મોને કાપી નાખવા માટે વજ્ર જેવુ કાર્ય કરનાર તપગુણને નમસ્કાર થાઓ. તપના ભેદોને ખૂબ વિચારીએ, એના ગૌરવનો સાક્ષાત્કાર કરીએ, એના ધ્યાન, વૈયાવચ્ચ વગેરે ભેદોનો અનુભવ કરીએ, એમા રહેલ સેવાભાવ, આકાક્ષારહિતત્વ અને આત્મવિકાસને જીવનમા પ્રગટાવીએ ત્યારે તેની અદ્‌ભુતતા જચે અને જચે એટલે મન એને નમે. જો આત્મ-વિકાસના ડંકા જોરથી વગાડવા હોય તો આ અદ્‌ભુત તપને નમો. નમો એટલે શુ એ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. નમીને માત્ર **नमो तपसे** કે **ॐ ह्री नमो तपसे** એવો ઉચ્ચાર કે જાપ કરવાથી અરો આત્મવિકાસ થઈ જાય એવી ભ્રમણામા પડવાનુ નથી. ડંકા વગાડવા એટલે તદ્રૂપ જીવન કરી દેવુ. એ તપને નમસ્કાર.

(ક્ર ૫.) તપનો મહિમા વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તેને માટે જેટલુ વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછુ છે. અતિ ભયકર કર્મો કરીને પાપ એકઠુ કર્યુ હોય તેને પણ એ તપ દૂર કરીને મોક્ષ આપવો છે. મતલબ દેશથી કર્મક્ષય (નિર્જરા) થતા આખરે એ તપ સર્વ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ આપે છે.

બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ગૌહત્યા અને વ્રતી(મુનિ)હત્યા એ ચાર મહાહત્યા કહેવાય છે એમાની એક પણ હત્યા પ્રાણીને જરૂર નરકે લઈ જવા યોગ્ય કર્મો એકઠા કરી આપે છે. આવી હત્યા કરતી વખતે કેટલા ક્લિષ્ટ પરિણામ મનમા થતા હશે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ નથી. નાનુ બાળક, સ્ત્રી કે ગાય (જનાવર સર્વ) અને અશસ્ત્રધારી મુનિ બચાવના સાધન વગરનાં હોય છે ત્યારે ઘણુ બરુ બચવાની શક્તિ ધરાવનાર પણ હોતા નથી. એમનો ઘાત કરવો એ તીવ્ર દુષ્ટ અધ્યવસાય વગર બને નહિ. એ પ્રસંગે સ્થિતિ અને રસનો આકરો કર્મબંધ જરૂર થાય છે.

તપ એ એક જ વસ્તુ છે કે જે આવી રીતે બાધેલ ભયકર વિપાક આપનાર કર્મોને દૂર કરે છે એવા ભયકર કાર્યોનુ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ કરી આપે છે અને તે માટે તે અસાધારણ કામ કરે છે આયંબિલ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપો અને ધ્યાન પ્રાયશ્ચિત્તાદિ આભ્યંતર તપો એવા કર્મોને કાપી શકે છે

'દૃઢપ્રહારી' મહાભયકર ઘાત કરનાર હતો. એના નામ પ્રમાણે એ કારમો ઘા કરનાર હતો એણે ઉક્ત ચાર પ્રકારની હત્યાઓ કરી હતી, પણ પછી એને શ્રી વીરપરમાત્માનો યોગ થઈ ગયો, અને બોધ થયો અને ઉપદેશની અસર બરાબર લાગી જે નગરમાં એણે હિંસાઓ કરી ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેને દરવાજે જ ઊભા રહીને એણે ધ્યાન આદર્યું, કાઉ-સગ્ગ કરી આત્મારામને જગાડ્યો, બાવા–પીવાનો ત્યાગ કર્યો નગરના લોકો તો વૈરથી ઉશ્કેરાયેલા હતા તેઓ એના પૂર્વના દુરાચારો ભૂલ્યા નહોતા કેટલાક એને ન સહન થાય તેવા વચનના પ્રહારો કરવા લાગ્યા કેટલાક એને લાકડીથી, હાથથી, પથ્થરથી મારવા લાગી

ગયા, પણ એનું ચિત્ત ડગ્યુ નહિ છ માસ સુધી એણે સર્વ ઉપદ્રવો, વચનો અને માર સહન કર્યા. એણે એ જ સ્થાને રહી સર્વ પાપોનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યુ, આત્મારામને જગાડ્યો અને કોઈના ઉપર સકલ્પથી પણ દ્વેષ કે ક્રોધ ન કર્યો. અતે ચેતનરામને ધ્યાવતા કર્મોને બાળી એ જ સ્થાનકે એણે કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ આ નિર્જરા કહેવાય આ તપનો પ્રભાવ છે એમાં બાહ્ય અને આભ્યતર તપનો સુદર સહયોગ છે તે લક્ષમાં રાખવુ.

સમ્યક્પ્રકારે તપ કરવામા આવે, ક્રોધરૂપ અજીર્ણ વગર તપ કરવામા આવે, કોઈ જાતના આશીર્ભાવ વગર તપ કરવામા આવે ત્યારે અતિ નીચ આચરણોને લીધે એકઠા કરેલ કર્મોનો પણ આવી રીતે પ્રથમ અલ્પભાવ થાય છે અને તેના ઉપર દૃઢતા રાખી ચીવટથી વળગી રહેવામા આવે તો અતે તે સર્વ કર્મોનો આત્યતિક અભાવ પ્રાપ્ત કરાવી અપવર્ગ–મોક્ષ અપાવી શકે છે. યાદ રાખવાનુ છે કે દૃઢપ્રહારીનુ તપ માત્ર છ માસનુ હતુ. એટલા થોડા વખતમા પણ તપ આવુ કાર્ય કરે છે, તેથી અચિરેણુ–થોડા વખતમા એ કર્મોનો નાશ કરી અપવર્ગ અપાવે છે એમ વાત કરી છે.

(ચ ૬.) એ કેવી રીતે થાય એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. સોનુ ખાણમાંથી નીકળે ત્યારે તદ્દન માટી જેવુ હોય છે એના ઉપર અનેક જાતનો કચરો વળી ગયેલો હોય છે, પણ તેને ભઠ્ઠીમા અગ્નિ ચેતાવી તેમા મૂકવામા આવે ત્યારે તેનો સર્વ કચરો બળી જાય છે અને સોનુ સોટચનુ થઈને બહાર પડે છે

તપ અગ્નિ જેવો છે. આત્માને ગમે તેટલાં કર્મો લાગેલા હોય, પણ જો તેના પર તપનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો એ કર્મમળને દૂર કરવાની ક્રિયા કરે છે અને આત્માની જ્યોતિ પ્રકટાવે છે

કર્મનુ સ્વરૂપ આપણે જો સમજ્યા હોઈએ તો આ ક્રિયા કેમ થતી હશે એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ નથી જ્યારે પ્રાણી તપ કરે, જ્યારે એના મન–વચન–કાયાના યોગો અકુશમા આવી જાય અથવા આવતા જાય, જ્યારે એ વિનય વૈયાવચ્ચમા ફરજના ખ્યાલથી સેવા–ભાવે જોડાઈ જાય, જ્યારે એ ધ્યાનધારાએ ચઢી જાય, જ્યારે એ કાયોત્સર્ગમા સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કર્મોને શોધી બાળી મૂકતો જાય છે અને એના ઉપર જે મળ લાગેલો હોય છે તે ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે અગ્નિ–સુવર્ણનો સયોગ બરાબર વિચારવામા આવશે તો તપ અને ચેતનનો કર્મમળને અગે સબધ અને પ્રક્રિયા બરાબર ખ્યાલમાં આવી જશે.

(છ ૭.) તપને અગે ભાવ – શુદ્ધ માનસિક પરિણામ – ને ખૂબ અગત્યનુ સ્થાન છે તપને સારામા સારા આકારમા આવવાનુ કારણ ભાવ – આતર પરિણામ – ઉપર રહે છે. અને ભાવની સાથે દૃઢતાને બહુ ગાઢ સબધ છે ખૂબ ભૂખ લાગી હોય, ઉપવાસ કર્યો હોય, સામે આવાની વસ્તુઓ પડી હોય તે વખતે દૃઢતા રાખવી એ મુશ્કેલ છે. એથી પણ વધારે મુશ્કેલી ધ્યાન કે કાઉસ્સગ્ગમા ઉપસર્ગાદિ પ્રસગે સ્થિરતા રાખવામા છે એવે પ્રસગે અતરથી દૃઢતા રહે ત્યારે ખરો તપ થાય છે અને એ તપ અત્ર કહેવામા આવનાર પરિણામ નિપજાવી શકે છે

ભરત ચક્રવર્તી જેવા છ ખંડના સ્વામી ! એણે રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે લોહીની નદીઓ ચલાવી. છ ખંડ તાબે કર્યા. પણ તે પુત્ર ઋષભદેવના હતા. એને કદી પણ છ ખંડના રાજ્ય સાથે તાદાત્મ્યભાવ થયેલો જ નહિ એનું આખુ જીવન સાક્ષીભાવનુ અનુપમ દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડે છે. ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું તેની વધામણી અને પિતાને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વધામણી બન્ને સમાચાર સાથે આવ્યા ત્યારે એણે પિતા પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. એ નિર્ણય જે મહાનુભાવ કરે તે સાક્ષીભાવ સમજી શકે આપણને પાચ–પચીસ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ધર્મને વીસરી જઈએ છીએ આ વિશિષ્ટતા જે વ્યક્તિમા હતી તે છ ખંડ સાધ્યા પછી એક વખત આરિસાભુવનમા બેઠા હતા ત્યા આગળીમાથી એક વીંટી નીકળી ગઈ. આંગળી અડવી લાગી. આટલા નાના બનાવથી એ ધ્યાનધારાએ ચઢ્યા અને ધ્યાન એ કેવું કાર્ય કરે છે તેનો દાખલો પૂરો પાડ્યો. પાચમી અન્યત્વભાવના ભાવતાં ગૃહસ્થપણામાં એણે તીવ્ર નિકાચિત કર્મોને કાપી નાખ્યા અને આરિસાભુવનમા જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ભાવનાનુ આ અનુપમ દૃષ્ટાન્ત છે, ભાવ – આતરમાનસિક પરિણામ – કઈ હદ સુધી વિકાસ વધારે છે તેનું એ આદર્શ ચિત્ર છે, ધ્યાનતપોગ્નિનો મહિમા બતાવનાર એ અતિ વિશિષ્ટ દાખલો છે.

તપના પ્રભાવથી અનેક લબ્ધિ તથા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે આ બન્ને અચિંત્ય શક્તિઓ છે રૂપમા નાના–મોટા થવાની, અદૃશ્ય થવાની વગેરે અનેક પ્રકારની શક્તિઓને 'લબ્ધિ' કહેવામા આવે છે રોગ ને ઉપદ્રવના વિનાશ વગેરેને કરનાર 'સિદ્ધિઓ' છે. સામાન્ય જ્ઞાનથી એનો ખુલાસો ન થાય તપના અચિંત્ય પ્રભાવથી અદર અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મામા અનંત શક્તિઓ છે આત્મિક શક્તિનો વિકાસ અનેક રીતે જોઈ કે કલ્પી શકાય છે આ શક્તિ પ્રકટ કરનાર તપ છે

(લબ્ધિ–સિદ્ધિનો ઉપયોગ યોગી કે તપસ્વી અસાધારણ કારણ વગર કરે નહિ. એનો ઉપયોગ 'પ્રમાદજન્ય' છે. અને યોગદૃષ્ટિએ **'प्रमादो हि मृत्यु'**, એટલે તેટલા પૂરતુ યોગની નજરે મરણ–પાત છે આપણો અગત્યનો વિષય અત્ર અપ્રસ્તુત છે. અહી વાત એ છે કે અચિંત્ય આત્મશક્તિઓ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે.)

તપનો અરો પ્રભાવ તો કોઈ તપસ્વી મુનિની બાજુમા જવાનુ થાય ત્યારે તેના વાતાવરણમા જે શાતિ જોવામાં આવે ત્યા થાય તેમ છે. સમ્યક્ તપ કરનાર પોતે તો પવિત્ર, શાંત તથા દાત હોય, પણ એનુ વાતાવરણ પણ અકલ્પ્ય શાંતિમય હોય છે.

આવુ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ જો ભાવનાપૂર્વક દૃઢતાથી આદરવામા આવે તો તે બાહ્ય અને આભ્યંતર શત્રુ પર વિજય મેળવે છે બાહ્ય શત્રુ તો દુનિયાદારીના હોય છે અને તે પર વિજય મેળવવો તે તો સામાન્ય વાત છે, પણ અદરના શત્રુ મોહરાજાના લશ્કરીઓ પર વિજય મળે તો ભારે વાત થાય તપ એ સર્વ કરે છે, લબ્ધિ–સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને સ્વર્ગ કે મોક્ષ પણ અપાવે છે આવુ તપ અરેખર વિશ્વવદ્ય છે.

ધર્મની શરૂઆત દાનધર્મથી થાય છે અને સર્વત્યાગમા તે પર્યવસાન પામે છે સર્વત્યાગમા છેવટે એને શરીર ઉપર પણ મમત્વ રહેતુ નથી અને આગળ દાખલા કહેવામા આવશે એવી નિસ્પૃહ વૃત્તિ એ જમાવે છે આવા વિશ્વવદ્ય તપને નમસ્કાર કરું છું.

૧. વિનય! તારે જો સાધ્યે પહોચવાની ચોક્કસ મરજી હોય તો તુ તપના મહિમાનુ ખૂબ ચિંતવન કર તપનો મહિમા તારે શા માટે ગાવો તેના કારણો આ અષ્ટકમાં અનેક બતાવ્યા છે તે વિચારવા પહેલા તને એક વાત કહેવાની છે તે પુનરાવર્તનને લાગે ફરી વાર કહેવાની જરૂર છે તપમા આપણે જે ઉપવાસ, અનશન, વૃત્તિસક્ષેપ કરીએ છીએ એની કારણરૂપે જરૂર આવશ્યકતા છે, પણ જ્યા જ્યા તપની વિશિષ્ટતા બતાવી હોય ત્યા ત્યા આભ્યંતર તપને પ્રાધાન્ય આપવુ અને ઉક્ત બાહ્ય તપોને નિમિત્તકારણ તરીકે સાથે રાખવાં. શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય 'જ્ઞાનસાર–તપોષ્ટક' (૩૧મા) મા કહે છે કે–

ज्ञानमेव बुधाः प्राहुः, कर्मणां तापनात्तपः ।
तदाभ्यन्तरमेवेष्टं, बाह्य तदुपबृंहकम् ॥

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કર્મને બાળનાર હોવાથી જ્ઞાનને જ તપ કહે છે અને તે આભ્યંતર તપ છે બાહ્ય તપ તેને વધારનાર છે આ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. આભ્યંતર તપ જ્ઞાનમય છે અને એની મુખ્યતા સદૈવ આતરચક્ષુ સન્મુખ રાખવાની છે. વસ્તુતઃ ઉપાધ્યાયજીના કહેવાનો આશય એ જ છે કે **જ્ઞાન એ જ તપ છે.** બાહ્ય તપ આભ્યંતર તપને જરૂર પોષણ આપે છે, પણ જ્ઞાનાત્મક તપની વિશિષ્ટતા છે તત્ત્વગ્રંથોને અભ્યાસ કરવો, એની ચર્ચા કરવી, એનુ પુનરાવર્તન કરવુ, સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને ખૂબ ખીલવવી, સમજણપૂર્વક વડીલોનો વિનય કરવો, વૃદ્ધ–ગ્લાન–તપસ્વી–દીન–દુ ખીની સેવા કરવી, સદ્ધ્યાન કરવુ એ સર્વ આભ્યંતર તપ છે આભ્યંતર તપના જે પ્રકારો પૂર્વપરિચયમા બતાવ્યા છે તેમા ખૂબ વધારો શક્ય છે. મતલબ વિવેકપૂર્વક આ આભ્યંતર તપને ખીલવ્યો હોય અને તેને જ્ઞાન સાથે જોડી દીધો હોય તો તે કર્મનિર્જરાનુ કામ કરે છે. આ હકીકતથી બાહ્ય તપની કિંમત જરા પણ ઘટાડવાની નથી, પણ આભ્યંતર તપને અને બાસ કરીને જ્ઞાનને એવુ યોગ્ય સ્થાન આપવાની અગત્ય સમજવાની છે તપનો મહિમા ભાવીને, તેને મુદ્દાસર સમજીને તે આદરવાના કારણો હવે વિચારીએ

પ્રથમ કારણ એ છે કે અનેક ભવોમા એકઠા કરેલા અનિષ્ટ કર્મોના સમૂહને મોળાં પાડી દે છે અથવા હળવા કરી દે છે મહાઆરંભ, મહાપરિગ્રહ વગેરેથી અથવા મોહનીય કર્મના જોરથી, કષાયોની પરિણતિથી આ પ્રાણીએ અનેક દુષ્કૃતો–પાપો એકઠા કરેલા હોય છે અને એનો સગ્વાળો પ્રાય ઘણો મોટો હોય છે એ કર્મોને એ નિ સત્વ' કરી નાખે છે અને એ લાભ કાઈ જેવો તેવો નથી આ દેશથી થતી કર્મની પરિશાટના તપનો મહાન્ લાભ છે

તપથી કર્મો અલ્પ થઈ જાય છે, એની ચીકાશ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન પાતળા પડી જાય છે એટલે કે એ તદ્દન રસકસ વગરના થઈ જાય છે એ પ્રથમ મુદ્દો છે એનો એક દાખલો લઈએ અપણી પાસે એક આકણી (રુલર) પડેલ છે એના ઉપર કાળો રંગ છે. આપણે તે રંગને દૂર કરવો છે તેના ઉપર કાગળ ઘસીએ તો કદાચ તેનો રંગ તદ્દન ન જાય

તો ઓછો થતાં થતા નહિવત્ થઈ જાય. એવી કર્મની સ્થિતિ તપ કરી મૂકે છે. એ ખરી ન પડે તો પડુ-પડુ થઈ જાય અને એની અંદર જે તીવ્ર રસઘટ્ટતા હોય છે તે અતિ અલ્પ થઈ જાય છે.

૨ હવે બીજી વાત તપનો મહિમા ભાવવાને અંગે કહે છે. આકાશમાં સખ્ત વાદળાં ચઢી આવ્યા છે, આકાશ ચારે તરફ એકરસ થઈ ગયુ છે, વાદળાથી ભરચક થઈ ગયું છે અને જાણે વરસાદથી પૃથ્વીને જળમય કરી દેશે એવો દેખાવ થઈ ગયો હોય છે ત્યા જબ્બર પવનનો સપાટો આવે છે અને તેના જોરથી વાદળા વીખરાઈ જાય છે અને વરસાદ આવતો અટકી જાય છે 'ઝર' પવન એટલે ખૂબ ગતિમાન પવન સમજવો, સુરીઆ (પશ્ચિમ-ઉત્તરના) પવનથી વરસાદ આવે છે અને ઝર અથવા ભૂંઝર પવનથી વાદળાં વીખેરાઈ જાય છે એવી લોકમાન્યતા છે. ચોમાસામા આ દેખાવ અનેક વાર અનુભવાય છે એવી જ રીતે પાપની શ્રેણી આત્મા સાથે લાગેલી હોય અને ઉદયકાળની રાહ જોઈને બેઠી હોય તેની સામે જો તપ આવે તો તે વાદળની સામે પવન જેવુ કામ કરે છે અને આખી દુરિત-પાપની શ્રેણીને ક્ષણભંગુર કરી નાખે છે. ક્ષણભંગુર થાય છે એટલે વિનશનશીલ બને છે, પરિણામે એ તદ્દન બલાસ થઈ જાય છે. તપ જો યથાવિધિ કરવામા આવ્યો હોય, એટલે કે સદ્જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને, અંતરના ભાવથી, પૂર્ણ વીર્યોલ્લાસપૂર્વક તપની આચરણા કરવામા આવી હોય તો એ કર્મોને ક્ષણભંગુર બનાવી દે છે અનેક કર્મોને એ વિપાક ઉદયમા લાવ્યા વગર પ્રદેશોદયથી જ ભારોભાર બલાસ કરી દે છે. તપનો આ બીજો મોટો લાભ સમજવો. કર્મને નિર્માલ્ય કરે એ પ્રથમ લાભ અને કર્મને ક્ષણભંગુર કરી નાખે તે બીજો લાભ આ બન્ને મોટા લાભો આત્મિક દૃષ્ટિએ બરાબર ચિન્તવવા યોગ્ય છે

૩ તપના બીજા પણ અનેક લાભો છે જે મનોવાછિત દૂર હોય તેને તે ખેંચીને નજીક લાવે છે. આ હસ્તીકતનો વ્યવહારુ અર્થ એવો પણ થાય કે જે વસ્તુ-ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, પ્રતિષ્ઠા આદિ ઇષ્ટ હોય તેને તપ દૂરથી નજીક લાવે છે અને તે વાત શક્ય જણાય છે. પણ તેવા સાંસારિક ઉપયોગ માટે તપનો ઉપયોગ અઘટિત છે એ તો જે કદી ન થવું જોઇએ તે થવાની વાત થઇ ત્યાગને બદલે સંસાર તરફ ઘસડાવાનો એ માર્ગ છે આપણે જે મહાન્ ત્યાગની ભાવના કરીએ છીએ તેમા આવા વ્યવહારુ ઇષ્ટ ફળની વિચારણાને અવકાશ નથી. એ તો આપત્તિમા આવી પડેલ તેના નિવારણ માટે અઠ્ઠમ કરે છે એવુ સાભળીએ છીએ તેના જેવી વાત થઈ એ વાતની સાથે નિર્જરાને માર્ગે ચઢનારને લેવાદેવા ન હોય તેવા પરિણામની શક્યતા સંભવી ઊહાપોહને અત્ર સ્થાન નથી એવા અજ્ઞાનતપને - સાંસારિક ફળાપેક્ષયા કરેલા તપને - નિર્જરાભાવનાને અંગે બાદ કરી આપણે વિશુદ્ધ વિચારણાને અંગે જોઈએ તો સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ વાછિત ફળને તપ નજીક ખેંચી લાવે છે એ વાત કરવાની છે નિરાશીભાવે તપ કરનાર કાંઇ માગતો નથી, પણ આત્મસાધક કર્મવિદારણ એની નજીક આકર્ષાઇને આવે છે એમ અત્ર કહેવાનો આશય છે. તપની કાર્યશક્તિ દર્શાવનાર આ ત્રીજુ કારણ છે.

તપના આગતુક લાભ તરીકે શત્રુ હોય તે પણ મિત્ર બની જાય છે. ચંડકૌશિક જેવો ભયંકર સર્પ પણ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને વશ થઈ ગયો એ એનુ જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે માર-માર કરતો દુશ્મન ઉઘાડી તલવારે સામેથી ધસી આવતો હોય તો બરા તપસ્વી પાસે તલવાર મૂકી એના પગમા પડી પગ ચાપવા બેસી જાય છે. તપનો પ્રભાવ એવો છે કે એની સામે શત્રુતા કદી ટકી શકતી નથી, નભી શકતી નથી, રહી શકતી નથી અને અંતે જીરવાઈ શકાતી નથી પાતંજલ યોગ-સૂત્રમા કહ્યુ છે કે-तत्र खलु-अहिंसाप्रतिष्ठाया तत्सनिधौ वैरत्याग, એટલે એક પ્રાણીમા અહિંસા બરાબર સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય-જામી ગઈ હોય તો તેની આજુબાજુમાં જાતિવૈરનો ત્યાગ થઈ જાય છે એવા અહિંસક મહાપુરુષોને તો કોઈ વૈરી હોતુ નથી, પણ કોઈ પ્રાણી એની ઉગ્રતા સહન કરી વૈર ધારણ કરતો હોય તે પણ એની નજીક આવે ત્યારે પોતાનુ વૈર ભૂલી જાય છે અને જે મારવા આવ્યા હોય તે પ્રાર્થના કરવા બેસી જાય છે. આ તપનો વિશિષ્ટ મહિમા છે પ્રાણીઓ પરસ્પરના જાતિવૈર પણ તેની પાસે તજી દે છે

આવાં ચાર કારણોને લઈને તપનો આશ્રય કર તપના હજુ બીજા અનેક લાભો આગળ જણાવવાના છે તે વિચારી, એવા પ્રકારના તપનો તુ આશ્રય કર, એટલે તપને તુ કર. એ તપ આગમનુ પરમ રહસ્ય છે. તીર્થંકર મહારાજે પોતે જાતે એનો ઉપયોગ કરી પોતાના દૃષ્ટાંતથી બતાવી આપ્યુ છે કે તપ એ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય છે અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ ધર્મનો સાર છે, ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે અને પ્રાણીને મોક્ષે પહોંચાડનાર છે શ્રી વીરપરમાત્માએ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપને ખૂબ અપનાવ્યા છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત તપથી થાય છે એ પોતાના ચરિત્રથી સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આગમગ્રંથોના રહસ્યભૂત આ તપને નિર્મળ ભાવથી કરવાનો છે, એટલે કે એને કરવામાં કોઈ જાતની ઇચ્છા-આશા રાખવાની નથી. આ ભવમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર કે કીર્તિની પ્રાપ્તિ કે પરલોકમા દેવ, દેવેંદ્ર, ચક્રવર્તી કે અન્ય પદ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તપ કર્યો હોય તો તેને નિર્મળ ભાવનો તપ કહેવાતો નથી

તપના લાભો હજુ વધારે ગણાવવામા આવશે, દરમ્યાન તપના ભેદો રજૂ કરી તેનુ પ્રતિપાદન કરવાની આ તક ગ્રંથકર્તા હાથ ધરે છે.

૪. તપના મુખ્ય બે ભેદ બાહ્ય અને આભ્યંતર બાહ્ય તપને બાહ્ય એટલા માટે કહેવામા આવે છે કે એ આપણા ચક્ષુથી જોઇ શકાય છે. એના ૬ પ્રકાર પૂર્વપરિચયમા બતાવ્યા છે તે છે. તેનુ સંક્ષેપ સ્વરૂપ નીચે બતાવ્યુ છે.

(૧) **અનશન**-મા અશન, પાન ખાદિમ, સ્વાદિમ ભોજનનો ત્યાગ એમા એક ઉપવાસથી માંડીને ૬ માસ સુધીના ઉપવાસનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) **ઊનોદર**-બત્રીશ કોળીઆ પૂરા ભરેલાને પેટ ભરીને બાવાનુ ગણવામા આવે છે. કોળીઓ એટલે કૂકડીના ઇંડા પ્રમાણ આહાર એકથી એકત્રીશ કવળ આહાર કરવો એ ઊનોદરતા. (સ્ત્રીને ૨૮ કવળનો આહાર ગણાય છે.)

(૩) **વૃત્તિહ્રાસ**—વૃત્તિ એટલે આજીવિકા–ભોગોપ ભોગની વસ્તુનો સક્ષેપ-ઓછી કરવી-ઘટાડવી તે.
(૪) **રસપરિહાર**—વિગયનો ત્યાગ. એકથી માડીને છએ વિગઇનો ત્યાગ કરવો તે.
(૫) **સંલીનતા**—શરીરનાં અગોને કારણ વગર હલાવવા નહિ તેનુ સવરણ કરવુ તે.
(૬) **કાયકલેશ**—વાળનો લોચ, આસનાદિનો યોગ, શરીરસ્થૈર્ય.

આ સર્વ બાહ્ય તપ કહેવાય છે એ પૈકી 'ઉદાર' બાહ્ય તપ હોય એટલે જેમા કોઇ જાતની આશંસા ન હોય તે સમ્યક્‌તપ કહેવાય છે

૫ **આભ્યંતર** તપ છ પ્રકારના છે પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કાયોત્સર્ગ, શુભ ધ્યાન. આ છનુ વિસ્તારથી વર્ણન પ્રત્યેકના ભેદોપભેદ સાથે પૂર્વવિવેચનમાં થઈ ગયુ છે આ આભ્યતર તપ જ્ઞાનમય હોય છે એને વધારનાર બાહ્ય તપ છે કર્મની નિર્જરા કરવામા આભ્યતર તપને પ્રધાન સ્થાન છે. આ તપ કરતા એને કંટાળો આવતો નથી, એના શરીરને અગવડ પડશે કે પડી છે એમ લાગતુ જ નથી. એ સેવાધર્મ સદ્‌જ્ઞાનપૂર્વકનો હોઈ એથી કદી એને તોષ થતો નથી, એની વધારે સેવા કરવાની અને કષ્ટ સહન કરવાની ભાવના વૃદ્ધિ પામતી જ રહે છે. એને ઉપેયની મધુરતા છે, એટલે કે ઉપાયો કરીને જે ચીજ એને પ્રાપ્ત કરવી છે તેમા એનો અતરનો રસ છે શ્રીમદ્યશોવિજયજી કહે છે કે દિન-પ્રતિદિન એના આનદમા વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે અને એ ખૂબ લહેરમા હોય છે. વીર્યોલ્લાસ વધતો જાય, કર્મ ક્ષય પામતાં જાય અને આત્મવિકાસ થતો જાય એ જ્ઞાનની બલિહારી છે, સેવાભાવની પરિસીમા છે અને ત્યાગનો નિર્ઝર આનદ છે.

૬. કોઈપણ પ્રકારની આકાક્ષા, અપેક્ષા કે ફળની ઇચ્છા વગર કરેલ તપ ઉપર ગણાવેલા ચાર લાભો ઉપરાત નીચેના વિશેષ લાભો કરે છે એ પ્રાણીના તાપને શમાવી દે છે આપણો સસારનો ઉકળાટ જોયો હોય તો એ પ્રાણીને ઊભા જ રાખે છે એની ગરમી એટલી તીવ્ર હોય છે કે જેમ વીજળીનો પ્રવાહ (સ્વિચ) બધ કર્યા પછી પણ કેટલોયે વખત પખો ચાલ્યા કરે છે, એમ મનની ઘટી ચાલ્યા કરે છે એને અનુભવે–ધ્યાન આપે–તો જ આ તાપને પ્રાણી ઓળખી શકે. આવા તાપને તપ શમાવી દે છે અહી ધ્યાનમા રાખવાની વાત એ છે કે તપસ્વી તે જ કહેવાય કે જેનો તાપ શમતો હોય તપ સાથે ક્રોધને વશ પડી જતા હોય તે તપસ્વી ન કહેવાય. તપનુ અજીર્ણ ક્રોધ છે તપનો એને જરા પણ ખરો લાભ થયો નથી એમ સમજવાનુ છે તપનુ મુખ્ય ફળ શાતિનુ સામ્રાજ્ય છે અને બાહ્યતપથી શરીર પર અને આભ્યતર તપથી શરીર, વાચા અને મન પર એટલો સયમ આવી જવો જોઈએ કે એની પાસે ઉકળાટ, ઉશ્કેરણી, મિજાસ, કડવાશ, તુચ્છ ભાષાપ્રયોગ કે માનસિક તુચ્છ વિચારણા સભવે જ નહિ. જ્ઞાની તપસ્વીની આ મહાન્ સામ્રાજ્યલક્ષ્મી છે. તપનો આ મહિમા

ખૂબ વિચારણા–ધ્યાવવા–ભાવવા યોગ્ય છે. ગજસુકુમાળને તેના સાસરા સોમિલે માથા ઉપર ખેરના અંગારની ભઠ્ઠી કરી ત્યારે ઊકળી જવાનો – તાપ કરવાનો – પ્રસંગ હતો છતાં ત્યાં શમનું રાજ્ય હતું અને શાંતિની ફોરો ઊડતી હતી. એનું ચિત્ત જરા ઊંચું–નીચું પણ ન થયું જ્ઞાની તપસ્વીની એ દશા હોય.

તપ પાપનો નાશ કરે છે. અગાઉ જે પાપો બાંધેલા હોય તેનો વિનાશ કરે છે. આનો અર્થ નિર્જરા એમ જ સમજવાનો છે. આ પણ તપનો લાભ છે.

વળી માનસ–હંસને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કમળવનમા રમાડે છે, ક્રીડા કરાવે છે. મન જ્યા ત્યાં રખડતું હોય છે એ પ્રાણીનો દરરોજનો અનુભવ છે તપસ્વીની જરૂરીઆતો એટલી મર્યાદિત થઈ જાય છે કે એનું મન અસ્તવ્યસ્તપણે ન રખડતાં આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે આ શુદ્ધ ધ્યાનની ભાવના છે દુર્ધ્યાનના કારણ તપ કરનારને માટે દૂર થઈ જાય છે અથવા અલ્પ થઈ જાય છે એનું મન આત્મારામમા રમણ કરે છે. એની ભાવના–વિચારણામા ઓજસ દેખાય છે અને એને આત્મભાન વધારે વધારે થતું જાય છે ત્યાગમૂર્તિમા આત્મ–રમણતા હોય એ સહજ બાબત છે માનસરોવરના હંસો ઉકરડામા કદી ચારો ચરતા નથી એ ધ્યાનમા રહે એના મનની ઉદાત્તતા જ એટલી ભવ્ય હોય છે કે એના રમણ જ જુદા–અનોખા હોય સામાન્ય રીતે મોહરાજા દુર્ધર્ષ છે એના પર વિજય મેળવવો વધારે આકરો છે આવા આકરા મોહ ઉપર તપ સામ્રાજ્ય મેળવે છે. મહા આકારા મોહનીય કર્મને એ દૂર ફેંકી દે છે. સર્વ કર્મમા સાર્વભૌમ સ્થાન ભોગવનાર મોહનીય કર્મને જીતવાનો સ્પષ્ટ માર્ગ તપ છે જ્યા દેહ અને મન પર કાબૂ આવતો ગયો ત્યા મોહરાય ટકી શકતો નથી આ તપનો મહાન્ લાભ છે.

અહી તપના બીજા ચાર વધારે લાભો બતાવ્યા ' એ તાપને શમાવે છે, પાપનો વિનાશ કરે છે, મનને આત્મારામમા રમણ કરાવે છે અને મોહરાજાને બાળી મૂકે છે. આ ચારે લાભો મેળવવાની શરત એ છે કે તપ કરતી વખતે કોઇ પણ પ્રકારની અભિલાષા ન હોવી જોઈએ રાજ્ય, ઋદ્ધિ, પુત્ર, સંતતિ, કીર્તિ ધન આદિ કારણે અથવા પરભવમા લાભ મેળવવા માટે તપ કર્યો હોય તો તે આ કોટિમા આવતો નથી ચેતન ! આવા તપના મહિમાને ભાવ

૭. તપનો મહિમા ગાવા–એની ભાવનાને સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રણ બાબતો આલંકારિક ભાષામા કહે છે ખૂબ વિચારવા જેવી એ બાબતો છે એનો બરાબર ખ્યાલ કરો.

'तपसंयम लक्ष्मीवशीकरण छे.' ઇંદ્રિય અને મન પર કાબૂ આવે તેને સંયમ કહેવાય છે. એ સાચી લક્ષ્મી છે. એ જેના ઘરમાં હોય તેને માંગલિકમાળા વિસ્તરે છે. કોઈ સ્ત્રી વશ થતી ન હોય તો તેને વશ કરવાના ઉપાયને વશીકરણ કહે છે પૂર્વકાળમા સ્ત્રીને વશ કરવા દોરા–ધાગા કરવામા આવતા, માદળિયા મંત્રાવતા, લીંબુના પ્રયોગ થતા–વગેરે

સર્વ વશીકરણ કહેવાય. સંયમલક્ષ્મીને વશ કરવા તપ વશીકરણ મંત્રનું કામ કરે છે. મતલબ : તપથી સાચો સંયમ સિદ્ધ થાય છે.

'તપ ઉજ્જ્વળ મોક્ષસુખનું બ્હાનું છે.' જ્યારે કોઈ સોદો કરવો હોય ત્યારે તે પાકો કરવા નાની રકમ આપવાની હોય છે તેને સત્યકાર(બ્હાનું) કહેવામાં આવે છે. મોચીને જોડાનું માપ આપી ચાર, આઠ આના બ્હાનાના આપવામાં આવે છે અથવા સ્થાવર મિલકત ખરીદવાનો સોદો કરતી વખત ખરીદનાર સોદાની રકમનો લગભગ દશમો ભાગ Earnest money (બ્હાના) તરીકે આપે છે તે સોદો પૂરો કરવાની તેની વૃત્તિ બતાવે છે. મોક્ષનો સોદો કરવાનો હાથો ઠોકનાર આ તપ છે થયેલા સોદાનો નિર્વાહ કરવાની તેમાં શક્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આ તો મોક્ષસુખના સોદા છે એ ધ્યાનમાં રહે 'તપ ઇચ્છિત પૂરનાર ચિંતામણિ-રત્ન છે ચિંતામણિ-રત્ન ચિંતવેલ-ઇચ્છેલ વસ્તુને પૂરી પાડે છે. એ દેવાધિષ્ઠિત હોય છે. લબ્ધિ-સિદ્ધિ તો એને સાધારણ વાત છે, પણ અનેક ઇષ્ટનો યોગ અને પરમ ધ્યેયનો યોગ મેળવી આપનાર એ ચિંતામણિ-રત્ન છે.

આવા તપની વાર વાર આરાધના કર આરાધના એટલે પાલના. પાલના એટલે ક્રિયમાણ અવસ્થામાં પ્રાકટ્ય. મતલબ, તપ કર બાહ્યાભ્યંતર તપ કર. તેનો આશ્રય સ્વીકાર અને તેમાં પરમ કર્તવ્યતા વ્યવહારરૂપે સ્વીકાર.

૮. કર્મરૂપ વ્યાધિનું ઔષધ તપ છે વ્યાધિ દૂર કરવા જેમ ઔષધ લેવામાં આવે છે તેમ કર્મરૂપ વ્યાધિનો ઉપાય તપ છે. તપથી વ્યાધિનો નાશ થાય છે, એની અસર નરમ પડે છે અને એનાથી શરીરને નીરોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે કર્મવ્યાધિનું ઔષધ તપ છે ઔષધ કઈ ચીજ સાથે લેવું તેને 'અનુપાન' કહેવામાં આવે છે અહીં જે અનુપાન બતાવવામાં આવ્યું છે તે મહા ઉપકારી જિનપતિને સંમત છે અને તે અનુપાન પણ તપ જ છે વ્યાધિનું ઔષધ પણ તપ અને અનુપાન પણ તપ તપના પ્રકાર અનેક હોવાથી અનેક અનુપાન તરીકે સ્વીકારી લેવા દાખલા તરીકે ઔષધમાં અંતરંગ (આભ્યંતર) તપમાંથી ધ્યાન કે કાયોત્સર્ગ લીધો હોય તો અનુપાન તરીકે ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપને લેવો.

આ હકીકતની વિશિષ્ટ મહત્તા બતાવવા માટે કહે છે કે એ તપને અંગે જે અનુપાન છે તે જિનપતિને સંમત છે મનુષ્યને પરમાત્મા થવાનો માર્ગ બતાવનાર અને તે માર્ગ પોતે સ્વીકારનાર શ્રી જિનપતિ જેવી મહાન્ વિભૂતિ-જે વીતરાગ હોઈ સાર્વત્રિક પૂજ્ય છે-તેના આધારથી અને તેમની સંમતિથી જે હકીકત આવે તે સર્વમાન્ય બને તેથી તપની પુષ્ટિમાં આ મહાન્ આધાર બતાવ્યો છે

સર્વ સુખના ભંડારતુલ્ય શાંતસુધારસનું પાન તું કર હે વિનય! શાંતસુધારસનું પાન કરવા દ્વારા સુખની મોટી તિજોરી તને મળે છે. આ તપને તું આદર તપનો આવો મહિમા તું ભાવ, વાર વાર ભાવ, નિરંતર ભાવ, ભાવવાનો ચાલુ અભ્યાસ કર અને બાહ્ય તપનું નિમિત્ત લઈને આભ્યંતર તપમાં નિમગ્ન થઈ જા

× × ×

નિર્જરાભાવનાનાં દૃષ્ટાંતોનો પાર નથી. સર્વથી મહા આકર્ષક દૃષ્ટાંત **શ્રી વીર-પરમાત્માનુ** છે. તેઓશ્રીનુ આત્મસાધન અને મનોબળ તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાની શક્તિ વિચારતા અમાપ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી સાડાબાર વર્ષમા પ્રમાદકાળ નામનો (અહોરાત્ર જેટલો), બાકી આખો વખત અપ્રમત્ત અવસ્થામા ગયો. જેનો આત્મા સદૈવ જાગતો હોય તેને અભેદ્ય કર્મો પણ અ તે શુ કરી શકે ?

ગજસુકુમાળને માથા પર તેનો સસરો સોમિલ ખેરના અ ગારા ભરે ત્યારે તેનુ 'રૂવાડુ' પણ ફરકે નહી અને ચેતન ધ્યાનધારાથી ખસે નહી કે સસરા પર ક્રોધ લાવે નહી એ નિર્જરાનો અદ્‌ભુત દાખલો પૂરો પાડે છે. અનેક કર્મોનો ચૂરો આવા ધીર-વીર પુરુષો જ કરી શકે.

મેતાર્યમુનિ સોનીને ત્યા વહોરવા જાય છે. તેના સોનાના જવ ક્રૌ ચપક્ષી ચરી જાય છે. મુનિ જાણે પણ બોલે નહિ પક્ષીને બચાવવા મહા આકરી પીડા ખમે છે. લીલી વાધર તેના માથે વી ટાળવામા આવી અને મુનિને તડકામા ઊભા રાખવામાં આવ્યા વાધર સુકાતા મુનિની નસો તૂટવા લાગી, પણ મુનિ ચળ્યા નહિ કર્મોનો એક સાથે ચૂરો કરી અંતકૃત્ કેવળી થઈ અજરામર સ્થાને પહોચ્યા.

ખંધકમુનિની ચામડી ઉતારવાનો રાજા હુકમ કરે છે ત્યારે એને પોતાની પીડાનો વિચાર આવતો નથી, પણ ચામડી ઉતારનારને અગવડ ન પડે તેમ ઊભા રહેવા સવાલ કરે છે શમ-શાતિની આ પરાકાષ્ઠા કહેવાય ! અને આવા ધીરોદાત્ત મહાન્ વીરો કર્મોને તડતડ કાપી નાખે એમા નવાઇ નથી.

ધન્ના જેવો મોટો સુખી શેઠીઓ અને **શાલિભદ્ર** જેવા સુખી વૈભારગિરિ પર જઈને શિલા પર અનશન કરે અને ધ્યાનની ધારાએ ચઢે ત્યારે ગમે તેવા કર્મો હોય તો તે શરમાઈને નાસી જાય એમા આશ્ચર્ય શુ ? એ વાત આ ભાવનાને મજબૂત કરે છે. આવા તો અનેક દૃષ્ટાત છે, એને વિચારતા રસ્તો સૂઝી જાય તેમ છે

પરવશપણે આ પ્રાણી ભૂખ, તરસ, વિયોગ સહન કરે છે, અપમાનો ખમે છે, નોકરી કરે છે, હુકમો ઉઠાવે છે, ઉજાગરા કરે છે, ટાઢ-તડકા ખમે છે, હજારો માઈલની મુસાફરીઓ કરે છે અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ ખમે છે, પણ એમા આશય ઐહિક-દુન્યવી અને સાધ્ય સસારવૃદ્ધિનુ હોઈ એનુ કાંઈ વળતુ નથી, વળતુ નથી એટલે કે એની આત્મપ્રગતિ જરા પણ થતી નથી દુનિયાદારીનો સહજ લાભ મળે તેની કાઈ ગણતરી નથી, કારણ કે એ અલ્પકાળનો છે.

આ આખી નિર્જરાભાવનામા કર્મને બરાબર ઓળખવાના છે એની ચીકાશ અને એની ફળાવાસ્થિનો સમય થાય ત્યારે થતી એની પરાધીન દશા વિચારવામા આવે તો કોઈ રીતે એનો નિકાલ લાવવાનુ મન જરૂર થાય તેમ છે ઘણાખરા પ્રાણીઓ ચાલે તેમ ચલાવ્યા કરે છે અને કર્મો ઉદયમાં આવે ત્યારે મૂઝાય છે, રડવા બેસે છે અથવા દુર્ધ્યાન

કરે છે, પણ એમ કરવાથી કાંઈ કર્મ ઓછાં થતાં નથી, ઊલટા એ રીતે તો કર્મ વધે છે. સમતાથી કર્મ ભોગવાય નહિ તો સરવાળે ભાર વધતો જ જાય છે, કેમ કે નવા વધારે બંધાય છે. ત્યારે એમા સરવાળે કાંઈ રહેતુ નથી

એક દરે વિચાર કરતા 'ત્યાગ' વગર બીજો માર્ગ રહેતો નથી, સૂઝે તેમ નથી અને તે સિવાય પત્તો ખાય તેમ નથી.

ત્યાગની શરૂઆત 'દાન'–ધર્મથી થાય છે 'ત્યાગ' અને 'દાન' પર્યાયવાચી શબ્દો છે સાંસારિક પ્રાણીએ ત્યાગ કેળવવા માટે દાનથી શરૂઆત કરવી. એ રીતે એને ધનસંપત્તિ પર વિરાગ થાય અને પછી વિરતિભાવ આદરે. સર્વત્યાગ બને તો જરૂર કરે, ન બને તો તેની ભાવના રાખે અને દરમ્યાન ઉત્તમ વ્યવહાર, સત્યપાલન, અણહક્કનુ ધન નહિ લેવાનો નિશ્ચય, ઉદાર આશય, નિર્દંભ વૃત્તિ, સરળતા, શાંતિ, નમ્રતા, દયાળુતા, ધીરજ, ક્ષમા, ઔદાર્ય, કામવાસના ઉપર સંયમ, સ્વદારાસંતોષ, વ્યાપારમા પ્રામાણિકતા, માનત્યાગ, ધન–સંગ્રહની મર્યાદા, નિરર્થક કથાઓનો ત્યાગ, સમભાવની ભાવના, બ્રહ્મચર્ય, સત્યવચન આદિ સદાચારોની સેવના કરે, ગુણ ઉપર રાગધરે, ગુણીને પૂજે, માનનો કદી આશ્રય ન કરે, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીનો ત્યાગ કરે, અભય, અદ્વેષ અને અખેદને કેળવે અને ગુણનો દેખાવ ન કરતા ગુણી થવાની તીવ્ર ઈચ્છા રાખે અને તે માટે બનતો અમલ કરે આવી રીતે રસ્તે ચઢી ગયા પછી તપના અનેક પ્રકારો તે વિચારે. તપ કરવામા એ શરીરને હાનિ ન થારે. તપ એ ધર્મનો પાયો છે એમ સમજે એને માટે એ દરરોજ નિયમ ધારે, વૃત્તિનો સંક્ષેપ કરે, જમવા બેસે તો અનેકમાથી થોડી વસ્તુઓ જ લે અને અભક્ષ્ય અનંતકાયને અડે પણ નહિ. એ પેટ ભરીને ખાય નહિ, ઇરાદાપૂર્વક ઊણોદરે રહે, રસનો ત્યાગ કરે, શરીર–નિર્વાહ માટે જ ખાય, ખાવા માટે જીવે નહિ, જીવવા માટે જરૂર હોય તેટલુ–શરીર ધારણ કરવા પૂરતુ અન્ન ગ્રહણ કરે અને શરીરની આળપંપાળ ન કરે એને નાટક–ચેટક ગમે નહિ, એ પાપોપદેશ આપે નહિ, ગપ્પાંસપ્પા મારે નહિ અને બને તેટલાં બાહ્ય તપ કરે એને એકાસણાં ઉપવાસાદિ કરતા આનંદ આવે. એને ખાવાનુ ઉપાધિરૂપ લાગે.

આ રીતે શરીરને કેળવવાની સાથે મનમાં એને જ્ઞાન પર અગાધ રુચિ હોય એ ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જાણે, વસ્તુના હાર્દમા ઊતરે, વૈયાવચ્ચ વિનયમાં તત્પર રહે, સેવાભાવે માંદાની માવજત કરે, વૃદ્ધની સેવા કરે, થયેલ પાપની આલોચના કરે અને જેટલો સમય મળે તેમાં સ્વાધ્યાય કરે બાકીના વખતમા સદ્ધ્યાનની ભાવના કરે, કાયોત્સર્ગ કરે. આ રીતે મન–વચન –કાયાના યોગો ઉપર અંકુશ મેળવે અને આત્મપ્રગતિ કરતો એ આગળ વધ્યે જાય. એમા એને કોઈ વખત કર્મના ઉદયથી અશાતા થાય તો એ મૂંઝાય નહિ, એ પરિષહમાં રાજી રહે, પ્રતિકૂળ પરિષહો ખમે અને અનુકૂળ પરિષહોમા સપડાય નહિ. એને સમિતિ–ગુપ્તિમા રસ પડે અને ભાવનાઓ નિરંતર ભાવ્યા કરે, ચેતનરામને અજવાળે અને યતિધર્મોની સતત

ઉપાસનામા ઉદ્યુક્ત રહે એની સમતા જોઈને એની પાસેથી ખસવુ ન ગમે અને એ કોઇને પોતાના કે પારકા ગણે નહિ. ઉપાધ્યાયજીએ એક વાત કહી છે તે નરમ પાડવા માટે નથી પણ લાક્ષણિક પદ્ધતિએ ધ્યાન ખેંચવા કહી છે. તેઓશ્રી કહે છે કે—

तदेव हि तपः कार्यं, दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् ।
येन योगा न हीयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि च ॥

એટલે તે જ તપ કરવો કે જેમા દુર્ધ્યાન ન થાય, યોગો નરમ ન પડે અને ઇદ્રિયો ક્ષય ન પામે. આ સૂચના જ્ઞાનીને લક્ષ્ય રાખવા માટે કરી છે આટલી વાત ધ્યાનમા રાખી આભ્યંતર તપ તરફ ધ્યાન સવિશેષ રાખવુ અને તેના કારણ (ઉપબૃહક–વધારનાર) તરીકે બાહ્ય તપનો આદર કરી કર્મોનો નાશ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો એના પરિણામે મગળમાળા વિસ્તરે છે. "देवा वि तं नमंसंति" – એવા તપ કરનારને દેવો પણ નમે છે. તપ કરનાર દેવોને નમાવવા તપ ન કરે, પણ તપનુ એ સહજ પરિણામ છે આત્માને ઉજ્જવળ કરનાર, તાપને દૂર કરનાર, પાપને શમાવનાર આ ભાવનાને ખૂબ ભાવવી અને ભાવીને તેનો અમલ કરવો.

ઇતિ નવમી નિર્જરાભાવના.

ઉ. સકળચંદજીની કરેલી સજ્ઝાય અપૂર્ણ જણાવાથી
શ્રી જયસોમમુનિની કરેલી સજ્ઝાય આપી છે.

નવમી નિર્જરાભાવનાની સજ્ઝાય

દુહા.

દૃઢપ્રહારી દૃઢ ધ્યાન ધરી, ગુણનિધિ ગજસુકુમાળ;
મેતારજ મદનભ્રમો, સુકોશલ સુકુમાલ. ૧
ઇમ અનેક મુનિવર તર્યા, ઉપશમ સંવર ભાવ
કઠિન કર્મ સવિ નિર્જર્યા, તેણે નિર્જર પ્રસ્તાવ. ૨

ઢાળ નવમી.

(રાગ ગોડી–મન ભમરા રે–એ દેશી.)

નવમી નિર્જર ભાવના, ચિત્ત ચેતો રે,
આદરો વ્રત પચ્ચખ્ખાણ, ચતુર ચિત્ત ચેતો રે;
પાપ આલોચો ગુરુ કનહે, ચિ૦ ધરિયે વિનય સુજાણ. ચ૦ ૧
વૈયાવચ્ચ બહુવિધ કરો, ચિ૦ દુર્બળ બાળ ગિલાન; ચ૦
આચારજ વાચક તણો, ચિ૦ શિષ્ય સાધર્મિક જાણ. ચ૦ ૨
તપસી કુલ ગણ સંઘના, ચિ૦ થિવિર પ્રવર્તક વૃદ્ધ; ચ૦
ચૈત્યભક્તિ બહુ નિર્જરા, ચિ૦ દશમે અંગ પ્રસિદ્ધ. ચ૦ ૩
ઉભય ટંક આવશ્યક કરો, ચિ૦ સુંદર કરી સજ્ઝાય; ચ૦
પોસહ સામાયિક કરો, ચિ૦ નિત્ય પ્રત્યે નિયમ નભાય. ચ૦ ૪
કર્મસૂદન કનકાવળી, ચિ૦ સિંહનિક્રીડિત દોય; ચ૦
શ્રી ગુણરયણ સંવત્સરુ, ચિ૦ સાધુ–પડિમ દશદોય, ચ૦ ૫
શત આરાધના સાચવો, ચિ૦ યોગવહન ઉપધાન; ચ૦
શુકલ ધ્યાન સુધ ધરો, ચિ૦ શ્રી આબિલવર્ધમાન. ચ૦ ૬
ચૌદ સહસ અણગારમા, ચિ૦ ધન ધન્નો અણગાર; ચ૦
સ્વયંમુખ વીર પ્રશંસીઓ, ચિ૦ ખંધક મેઘકુમાર. ચ૦ ૭

પ્રકરણ દશમું

ધર્મભાવના

उपजाति

दानं च शीलं च तपश्च भावो, धर्मश्चतुर्धा जिनवान्धवेन ।
निरूपितो यो जगतां हिताय, स मानसे मे रमतामजस्रम् ॥ क ॥ १ ॥

इन्द्रवज्रा

सत्यक्षमामार्दवशौचसङ्गत्यागार्जवब्रह्मविमुक्तियुक्तः ।
यः संयमः किं च तपोऽवगूढश्चारित्रधर्मो दशधायमुक्तः ॥ ख ॥ २ ॥

यस्य प्रभावादिह पुष्पदन्तौ, विश्वोपकाराय सदोदयेते ।
ग्रीष्मोष्मभीष्मामुदितस्तडित्वान्, काले समाश्वासयति क्षितिं च ॥ ग ॥ ३ ॥

उल्लोलकल्लोलकलाविलासैर्नाप्लावयत्यम्बुनिधिः क्षितिं यत् ।
न घ्नन्ति यद्वद्व्याघ्रमरुद्वाद्याः, धर्मस्य सर्वोऽप्यनुभाव एषः ॥ घ ॥ ४ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मिन्नैव पिता हिताय यतते भ्राता च माता सुतः,
सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यत्राफलं दोर्बलम् ।
तस्मिन् कष्टदशाविपाकसमये धर्मस्तु संवर्मितः,
सज्जः सज्जन एष सर्वजगतस्त्राणाय बद्धोद्यमः ॥ ङ ॥ ५ ॥

त्रैलोक्यं सचराचरं विजयते यस्य प्रसादादिदं,
योऽत्रामुत्र हितावहस्तनुभृतां सर्वार्थसिद्धिप्रदः ।
येनानर्थकदर्थना निजमहः सामर्थ्यतो व्यर्थिता,
तस्मै कारुणिकाय धर्मविभवे भक्तिप्रणामोऽस्तु मे ॥ च ॥ ६ ॥

मंदाक्रान्ता

प्राज्यं राज्यं सुभगदयिता नन्दना नन्दनानां,
रम्यं रूपं सरसकविताचातुरी सुस्वरत्वम् ।
नीरोगत्वं गुणपरिचयः सज्जनत्वं सुबुद्धिं,
किं नु ब्रूमः फलपरिणतिं धर्मकल्पद्रुमस्य ? ॥ छ ॥ ७ ॥

૬૧ શીલ બ્રહ્મચર્ય, જિનબાન્ધવ જિન એટલે તીર્થંકર, બાન્ધવ એટલે બંધુ, તીર્થંકરરૂપ બંધુઓએ (સમુચ્ચયે એકવચન) નિરૂપિત બતાવ્યો અજસ્ર હમેશ, અહર્નિશ

૬૨ આ સર્વ શબ્દો માટે જુઓ 'સંવરભાવના' પૂર્વપરિચય, ધર્મો દીપક નીચે, પૃ ૨૩૬ અવગૂઢ સંયુક્ત

૬૩ પુષ્પ ચંદ્ર દન્ત સૂર્ય ઉદયેતે ઉદય પામે છે, ઉપર આવે છે ગ્રીષ્મ ઉનાળો, ગરમીની ઋતુ ઉષ્મા ગરમી, સંતાપ, વામ ભીષ્મ ત્રાસ પામી ગયેલ તડિત્વાન્ વીજળી સાથે ગર્જારવ કરતો મેઘ સમાશ્વાસયતિ આશ્વાસન આપે છે, ઠંડી કરે છે ક્ષિતિ પૃથ્વી

૬૪ ઉલ્લોલ ઉછાળા મારતા, જોરથી અફળાતા કલ્લોલ મોજા ક્લા સામર્થ્ય વિલાસ છોળ અમ્બુનિધિ સમુદ્ર, દગ્ધો પ્લાવયતિ પાણીમય કરે છે, ઝપોળે છે વ્યાઘ્ર સિંહ (હિંસક પ્રાણીઓ) મરુત્ પવનનું તોફાન, વાવાઝોડું દવ દાવાનળ, જંગલની આગ અનુભાવ સામર્થ્ય, મહિમા

૬૫. યસ્મિન્ જે સમયે દૈન્ય દીનભાવ, નરમ થઈ જવું તે ચાપચપલ ધનુષ્ય જેવું ચપળ દોર્બલ ભુજાનું બળ કષ્ટદશા આપત્તિની દશા સન્નદ્ધિત સારી રીતે કવચ–બખ્તર ધારણ કરેલો સજ્જ તૈયાર

૬૬ ત્રૈલોક્ય ત્રણ લોક સચરાચર સ્થાવર અને જંગમ અનર્થ વૈરવિરોધ મહા પ્રતાપ, પ્રભાવ વ્યર્થિતા વ્યર્થ બનાવ્યા કારુણિકાય કરુણામય સ્વભાવવાળા ભક્તિપ્રણામ ભક્તિ અને પ્રણામ

૬૭ પ્રાજ્ય પ્રૌઢ, એકછત્ર, મહાન્ સુભગ સુંદર, નસીબવાળી, સૌભાગ્યવાન ચાતુરી ચતુરાઈ સુસ્વરત્વ સારો સ્વર હોવાપણું, સુદૃઢ વક્તૃત્વશક્તિ સજ્જનત્વ સૌજન્ય કિં શુ શું ? બ્રૂમ કહીએ ફલપરિણતિ ફળપરિપાક, ફળપ્રાપ્તિ કલ્પદ્રુમ–ઇચ્છિત ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ

ક ૧. તીર્થંકર બધુઓએ દાન, શીલ (બ્રહ્મચર્ય), તપ અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જગતના હિતને માટે કહ્યો છે તે મારા મનમાં નિરંતર રમણ કરો–સ્થાન પામો.

ખ ૨. (૧) સત્ય, (૨) ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), (૩) માર્દવ (માનત્યાગ), (૪) શૌચ (પવિત્રતા–અદત્તત્યાગ), (૫) સંગત્યાગ (પરિગ્રહત્યાગ), (૬) આર્જવ (માયાત્યાગ–સરલતા), (૭) બ્રહ્મ (શીલવ્રત–બ્રહ્મચર્ય), (૮) મુક્તિ (લોભત્યાગ–સંતોષ), (૯) સંયમ (ઇંદ્રિયો ને મન ઉપર અંકુશ) અને (૧૦) તપની સાથે મળીને ચારિત્રધર્મ દશ પ્રકારનો કહેવામા આવ્યો છે

ગ ૩. એ(ધર્મ)ના પ્રભાવથી આ દુનિયામા સૂર્ય અને ચંદ્ર વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દરરોજ ઉદય પામે છે અને અતિ આકરા ઉન્હાળાના સંતાપથી ત્રાસ પામી ગયેલ પૃથ્વીને એનો સમય પ્રાપ્ત થતા વીજળીથી ચમકારા કરતો મેઘ આવીને આશ્વાસન આપે છે—ઠંડી પાડે છે—શાંત કરે છે

ઘ ૪. ઉછાળા મારતા મોજાંઓની સામર્થ્યભરેલી છોળોથી સમુદ્ર આખી પૃથ્વીને પાણીથી ડુબાવી દેતો નથી અને વાઘ સિંહ વાવાઝોડા અને દાવાનળ (મનુષ્યોનો) સંહાર કરતા નથી એ ધર્મનો મહિમા છે

ઙ ૫. જ્યારે મહાભય કર દશા પોતાનું ફળ આપવા તૈયાર થાય–તેવો વખત આવી પડે, જ્યારે પિતા, ભાઈ, માતા કે પુત્ર પણ નુકસાન કરવા તૈયાર થઈ જાય–સામા થઈ બેસે, જ્યારે આખુ લશ્કર પણ ગરીબ–રાંકડું બની જાય, જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરવાવાળુ ભુજાનું બળ પણ દગો દે–નિષ્ફળ થઈ જાય, તેવા આકરા કસોટીના વખતે એ સારી રીતે અંતર ધારણ કરેલ સજ્જન ધર્મ આખી દુનિયાનું રક્ષણ કરવા સન્નદ્ધબદ્ધ થઈ જાય છે – બનતો ઉદ્યમ કરવા તૈયાર રહે છે.

ચ ૬. જે (ધર્મ)ના પ્રસાદથી સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓથી યુક્ત ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ) વિજયવંત વર્તે છે, જે પ્રાણીઓને આ ભવ, પરભવમા હિત કરનાર હોઈ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિને આપનાર થાય છે અને જે ધર્મે પોતાના પ્રભાવની શક્તિથી અનેક અનર્થોની પીડાઓને નિષ્ફળ બનાવેલ છે. તે મહાકરુણામય ધર્મવૈભવને મારો ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો

છ ૭. ધર્મકલ્પવૃક્ષની ફળશ્રેણિ–વિશિષ્ટ પરિપાક (સાભળો) એકછત્ર મહાન રાજ્ય, અતિ સૌભાગ્યશીલ પ્રેમાળ પત્ની, દીકરાના દીકરા (પૌત્રો), જનપ્રિય રૂપ, સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય, અસાધારણ સુંદર સ્વર (વક્તૃત્વ), નીરોગીપણું, ગુણની પિછાન, સજ્જનત્વ સુંદર મતિ આવા આવા કેટલા કેટલા કહીએ, કોને કોને ગણાવીએ ?

गेयाष्टक*

(ध्रुवपदं)

पालय पालय रे पालय मां जिनधर्म !
मंगलकमलाकेलिनिकेतन, करुणाकेतन धीर ।
शिवसुखसाधन भवभयबाधन जगदाधार गंभीर ॥
पालय पालय रे०

सिञ्चति पयसा जलधरपटली, भूतलममृतमयेन ।
सूर्याचन्द्रमसावुदयेते, तव महिमातिशयेन ॥ पालय० १

निरालम्बमियमसदाधारा, तिष्ठति वसुधा येन ।
तं विश्वस्थितिमूलस्तम्भं, तं सेवे विनयेन ॥ पालय० २

दानशीलशुभभावतपोमुख-चरिताथीकृतलोकः ।
शरणस्मरणकृतामिह भविनां, दूरीकृतभयशोकः ॥ पालय० ३

क्षमासत्यसन्तोषदयादिक-सुभगसकलपरिवारः ।
देवासुरनरपूजितशासन-कृतबहुभवपरिहारः ॥ पालय० ४

बन्धुरबन्धुजनस्य दिवानिश-मसहायस्य सहायः ।
भ्राम्यति भीमे भवगहनेऽङ्गी, त्वां बान्धवमपहाय ॥ पालय० ५

दह्यति गहनं जलति कृशानुः, स्थलति जलधिरचिरेण ।
तव कृपयाखिलकामितसिद्धि-र्बहुना किं तु परेण ? ॥ पालय० ६

इह यच्छसि सुखमुदितदशाङ्गं, प्रेत्येन्द्रादिपदानि ।
क्रमतो ज्ञानादीनि च वितरसि, निःश्रेयससुखदानि ॥ पालय० ७

सर्वतन्त्रनवनीत सनातन, सिद्धिसदनसोपान ।
जय जय विनयवता प्रतिलम्भित-शान्तसुधारसपान ॥ पालय० ८

---

* રાગ : આ ભાવનાનો લય બહુ સુદર છે. 'મોહન મુજરો લેજો ગજ, તુમ મેવામા રહીયુ', એ સ્તવનનો રાગ બરાબર ચાલશે માત્ર 'पालय पालय रे' એ પદ બોલતા જરા ઝોક ફેરવવો પડશે બહુ મજા આવે એવો લય છે

(ધ્રુવપદ) અહો તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ ધર્મ! તું અનેક મંગલલક્ષ્મીનું ક્રીડા-સ્થાન છે તું કરુણાલક્ષણ(સ્વરૂપ) છે તું મહાધીરજવાન-સ્થિરસ્વરૂપી છે, તું મોક્ષસુખનુ સાધન કરી આપનાર છે, તુ સંસારના અનેક ભયોનુ નિવારણ કરનાર છે, તુ જગતનો આધાર છે, તુ મહાગંભીર-અગાધ સાગર છે. એવા હે જૈનધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર! મારો ઉદ્ધાર કર! મને બચાવ! મને બચાવ!

૧ હે ધર્મ! તારા મહિમાના પ્રભાવથી આકાશમા ચડેલા વાદળા પૃથ્વીતળને અમૃતમય જળથી સિંચી દે છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર ઊગે છે.

૨ (તારા મહિમાથી) કોઈપણ પ્રકારના આધાર વગરની આ પૃથ્વી ટેકા વગર ટકી રહી છે-આવો વિશ્વની સ્થિતિનો મૂળસ્થંભ જે ધર્મ, તેને વિનય(નમસ્કાર)પૂર્વક હું સેવુ છુ.

૩ જે ભવ્ય પ્રાણીઓ એનુ શરણ કરે અથવા સ્મરણ કરે તે ભવ્ય પ્રાણીઓને દાન, શીલ, શુભભાવ અને તપ એ ચાર મુખ વડે જેણે કૃતાર્થ કર્યા છે અને જેણે ભય અને શોકને દૂર કરી નાખ્યા છે (એવો તે ધર્મ છે)

૪ એ ધર્મનો ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વગેરે આખો પરિવાર નસીબદાર છે હે ધર્મ! તારુ **શાસન** દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજિત છે. એ ધર્મ અનેક ભવપરંપરાનો નાશ કરે છે. એવા હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર

૫ (હે ધર્મ!) તુ સગાસંબંધી-પરિવાર વગરનાનો ખરો બાંધવ છે અને સહાય વગરનાનો-આશરા વગરનાનો રાતદિવસ આશરો છે (નોધારાનો આધાર છે) તારી સરખા બંધુને તજી દઈને પ્રાણી ભયંકર સંસારવનમા ભૂલા પડી ભટકે છે.

૬. હે ધર્મ! તારી કૃપાથી મહાભયંકર જંગલો હોય છે તે નગર થઈ જાય છે, અગ્નિ હોય છે તે પાણી થઈ જાય છે, મોટો દરિયો હોય ત્યા એક સપાટામાં જમીન થઈ જાય છે અને (તારી કૃપાથી) સર્વ મનકામનાની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી બીજા ઘણાઓનુ મારે શુ કામ છે? હે ધર્મ! તુ એક જ મારું રક્ષણ કર-રક્ષણ કર.

૭ આ ભવમા તુ દશે પ્રકારનુ વૃદ્ધિ પામતુ સુખ આપે છે, પરભવમા ઇન્દ્ર વગેરે મહાન્ પદો આપે છે અને અનુક્રમે મોક્ષના સુખને આપનાર જ્ઞાનાદિકને પણ આપે છે.

૮ (હે ધર્મ!) સર્વ તંત્રોનુ નવનીત-માખણ! શુદ્ધ સનાતન! મુક્તિમંદિરે ચઢવાના દાદર! વિનયવાન પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા શાંત અમૃતના પાન! હે ધર્મ! તારો જય હો, જય હો! હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર-મને પાળ, પાળ!

નોટ : —

ધ્રુવપદ : બને પંક્તિમાં કુલ સાત સંબોધનો છે મંગલ મહોત્સવ, માંગલિક કમલા લક્ષ્મી કેલિ સુખ, વિલાસ નિકેતન ઘર, સ્થાન કેતન લક્ષણ, સ્વરૂપ, ધીર સ્થિરભાવી વાદન નિવારણ

૧ જલધર વાદળા પંક્તી મંડળી ભૂતલ પૃથ્વીમંડળ અતિશય પ્રભાવ

૨ અસદાધારા આધાર વગરની નિરાલંબ ટેકા વગર (ક્રિ વિ) વિનય નમન, પ્રણતિ

૩ ચરિતાર્થીકૃત કૃતાર્થીકૃત શરણ રક્ષણ સ્મરણ યાદ, સંભારવું તે

૪ સુમંગ સારો, નસીબદાર, ભાગ્યશાળી શાસન આ સંબોધન છે ભવ ચક્રભ્રમણ, ફેરો પરિહાર અભાવ, નાશ

૫ બન્ધુ ભાઈ, સગો, સ્નેહી ભ્રામ્યતિ રખડે છે, ભટકે છે અજ્ઞો પ્રાણી

૬ દ્રક્ષ્યતિ–નગરાયતે નગર થઈ જાય છે જલતિ પાણી થઈ જાય છે કૃશાનુ અગ્નિ સ્થલતિ સ્થળ થઈ જાય છે, જમીન થઈ જાય છે કામિત ઇચ્છિત, ઇચ્છેલ વસ્તુઓની, વહુના બીજા ઘણા (જરા આક્ષેપથી કહેવાનુ છે તેથી) પરેણ પારકાઓ વડે (બહુચ્ચયાર્થે એકવચન)

૭ ઉદિત વધતા જતા, વધારે વધારે મળતા દશાંગ સુખના દશ અંગો છે ધન, આરોગ્ય, ઇંદ્રિયોની અવિકળતા વગેરે પ્રેત્ય પરભવે, જન્માંતરે ક્રમંત આગળ જતા, in due course વિતરસિ તું આપે છે સુખદ સુખ આપનાર

૮ તત્ર વ્યવહારશાસ્ત્ર, ગોઠવણ નવનીત માખણ, સાર સનાતન ત્રણ કાળ સ્થાયી, અવિનાશી સદન મંદિર સોપાન પગથિયું, દાન્રો પ્રતિલંભિત પ્રાપ્ત થતો, પ્રાપ્ત કરેલો

ધર્મભાવના : પરિચય

ક્ર ૧. આ ભાવનામા આપણે બહુ સુદર પ્રદેશમા પ્રવેશ કરીએ છીએ આ પ્રાણીનાં સર્વ કૃત્યોને નિયમિત રાખનાર, મર્યાદામાં રાખનાર અને સયમિત રાખનાર ધર્મ છે. એ વિષય એટલો વિશાળ છે કે એના ઉપર ગમે તેટલુ લખવામા આવે તે ઓછુ જ પડે. 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. તે પર વિશેષ વિવેચન આગળ થશે

આ જીવનમા ચાર પુરુપાર્થ પ્રાણીએ સાધવાના છે અને તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે 'ધર્મ'મા સામાન્ય વ્યવહારદૃષ્ટિએ ક્રિયાકલાપનો સમાવેશ થાય છે અને પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ આત્મસન્મુખતાનો સમાવેશ થાય છે 'અર્થ' એટલે ધન, પૈસાની પ્રાપ્તિ. 'કામ' એટલે ઇદ્રિયના ભોગોપભોગની સેવના અને 'મોક્ષ' એટલે અજરામર સ્થાનની પ્રાપ્તિ એમા મોક્ષ તો સાધ્યભાવના આદર્શમાં રાખવાનુ છે અને અર્થ તથા કામ એવી રીતે સાધવા ઘટે કે તેનો ધર્મ સાથે વિરોધ ન થાય આ જરા મુશ્કેલ છે પણ જરૂરી કર્તવ્યસૂચન છે, એની ચાવીઓ આ ભાવનામા પ્રાપ્તવ્ય છે આનો વિચાર ભાવનાને અ તે કરવાનું રાખીએ, અને લેખકશ્રીનો ભાવનાનો વિચાર કરતાં એ સાપેક્ષ નજર ધ્યાનમા રાખીએ

સર્વ જીવો તરફ બધુભાવ રાખનાર શ્રી તીર્થકરદેવે ધર્મ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે. સર્વ જીવને સ સારપર્યટનની ઉપાધિમાથી મુકાવવાની તીવ્ર ભાવના થાય ત્યારે જ પ્રાણી તીર્થકર થવા યોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. એટલે એની જગત્બધુભાવવૃત્તિ સમજી શકાય તેવી અને સુવિખ્યાત છે એમણે જે ચાર પ્રકારનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે –

(૧) **દાન :** પોતાની વસ્તુઓ, પોતાનુ ધન બીજાને આપવુ, આપવામા પૂર્ણ પ્રેમભાવ રાખવો પોતાની શક્તિ જોઇને આપવુ અને જે વ્યક્તિને કે સસ્થાને આપવાનુ હોય તેની યોગ્યતા જોઈ ને આપવુ ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર આ ત્રણે બાબતો દાનને અગે વિચારવાની હોય છે દાનમા મૂર્છાનો ત્યાગ રહેલો છે અને ત્યાગધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે. દેશ-ત્યાગ અને સર્વત્યાગની પ્રથમ ભૂમિકા દાનથી શરૂ થાય છે દાન આપનારનો પ્રેમ કેવો છે, એના હૃદયમા કઈ ભાવના વર્તે છે અને તેનો ધનાદિ પર મૂર્છાભાવ કેટલો ઓછો થયો છે તેના પ્રમાણુમા તેને ફળ બેસે છે દાનની રકમ સ્વસપત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે કરોડાધિપતિ લાખો આપી શકે અને સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ બે આના આપે આપતી વખતે તેના માનસિક પરિણામ કેવા વર્તે છે તે પર દાનની વિશિષ્ટતા અ કાય છે દાન શબ્દની સાથે ધનસ પત્તિ પ્રથમ યાદ આવે છે. છતા એના દાન કરતા પણ અભયદાનની કિ મત વધારે છે કોઈ જીવને બચાવવો, છોડાવવો, મૃત્યુમાથી ઉગારવો એ વધારે મહત્ત્વનુ દાન છે પ્રાણી ધન કરતા પણ જીવને સ્વભાવિક રીતે જ વધારે અગત્ય આપે છે. કેટલાક કીર્તિ ખાતર પૈસા આપે છે તેને કીર્તિદાન કહેવામા આવે છે. એના બદલામા કીર્તિ મળે છે, પણ

ત્યા પૂર્ણવિરામ થઈ જાય છે નિઃસ્વાર્થભાવે, પ્રેમપૂર્વક, પોતાની ફરજ સમજી, વિવેકને આગળ કરી જે દાન અપાય તેનો મહિમા વિશેષ છે

દાનના અનેક પ્રકારનો વિચાર અનેક ગ્રંથોમા બતાવ્યો છે તે સર્વ આદરણીય છે. એમાં જેટલે અંશે પોતાની જાતને ભુલાય, ફરજના ખ્યાલથી ગુપ્ત દાન દેવાય અથવા પ્રસિદ્ધિનો મોહ ઓછો થાય તેટલે અંશે લાભ વધારે છે. દાન આપવાની ભાવના તો સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ છે.

(૨) **શીલ (બ્રહ્મચર્ય)**. દેશથી અથવા સર્વથી. દેશથી એટલે સ્વદારાસંતોષ. સામાન્ય કર્તવ્યપરાયણ માણસ પણ પરસ્ત્રી તરફ રાગથી જુએ નહિ પરસ્ત્રી એટલે પારકાની સ્ત્રી એટલુ જ નહિ પણ તેમા કુમારિકા, વિધવા, વેશ્યા, ગણિકા આદિ સર્વનો સમાવેશ થાય છે એમા તિર્યંચ સાથેના વિષયનો પણ સમાવેશ થાય છે પરણેલો માણસ અન્ય સ્ત્રીનો વિચાર કરે તો તે પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય જ આપે છે. આપણા વ્યવહારને અનુરૂપ સ્વદારાસંતોષ વૃત્તિ જરૂર કેળવવા યોગ્ય છે. અપરિણીત કે વિધુરને સર્વથા બ્રહ્મચર્ય રાખવાનું છે.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ અનુભવીઓએ કરી છે, તેને શિયળની નવ વાડો કહેવામા આવે છે ૧. સ્ત્રી, પશુ ને નપુંસકવાળી વસ્તીમા વાસ ન કરવો. ૨. સ્ત્રી-સંબંધી કથા ન કરવી ૩. સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય ત્યા બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ. ૪. સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ નીરખી નીરખીને જોવાં નહિ ૫ જ્યા બાજુના ઓરડામા વિલાસ થતો હોય ત્યાં સૂવું-રહેવું નહિ ૬. પૂર્વે ભોગવેલ ભોગો કે કરેલ ક્રીડાઓ સંભારવાં નહિ ૭. અતિવીર્યવર્ધક (પૌષ્ટિક) ખોરાક લેવો નહિ ૮ પેટ ભરીને-ચાપીને જમવું નહિ. ૯. શરીરની શોભા-વિભૂષા કરવી નહિ આ સૂચનાઓ બ્રહ્મચર્ય-રક્ષા માટે છે પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમા પણ બનતો સંયમ રાખવો બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મવિકાસમા એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમા રાખવુ સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવુ. આત્મિક પ્રગતિ ઇચ્છનારે બ્રહ્મચર્યને-શિયળને અતિ મહત્ત્વનુ અંગ ગણવાનુ છે

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે સ્ત્રીનું ધૈર્ય વિશેષ બળવાન ગણાય છે એ ધારે તો પોતાની જાત ઉપર પુરુષ કરતા વધારે કાબૂ રાખી શકે સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમા લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠા-યુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળવ્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમા રાખવુ. કલાવતી, મયણાસુંદરી, સીતા, અંજનાસુંદરી આદિ સતીના સુવિખ્યાત ચારિત્રોમાં શિયળનો જ મહિમા ભર્યો છે આ ધર્મનો બીજો પાયો છે

(૩) **તપ** : ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે નવમી નિર્જરાભાવનામાં આપણે એના બાહ્ય તેમ જ આભ્યંતર ભેદો વિચારી ગયા છીએ પ્રત્યેકના છ છ ભેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (જુઓ પ્રથમ ભાગનો પૂર્વપરિચય) અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા

કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્છા છૂટતી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે ઊર્ધ્વ પ્રગતિ થતી જાય. તપથી ઈષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું ભાન થતું જાય તેમ તેમ પરવસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય ખાદ્ય ત્યાગથી થાય છે, મર્યાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે નિયમિતપણું આવતા ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાબૂ વધતો જાય છે છેવટે સર્વત્યાગ કરતા શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઈ ધર્મમાર્ગમા બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઈ મનસ્વી કે તરંગીપણાનુ પરિણામ નથી, પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાથી સમજી લેવો.

(૪) ભાવ : ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમા આંતરવૃત્તિઓનો–શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ઘણ આધાર રાખે છે ભોજનમા જે સ્થાન મીઠાનુ–લવણ (નીમક)નુ છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમા ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોંઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ હૃદયનો પ્રેમ.અંતરની ઊર્મિ એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધન ને કર્મક્ષયનો તેમ જ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે

આ દાન, શીલ તપ ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતા પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. પ્રત્યેકના દૃષ્ટાંતો પણ અનેક છે અહીં મને એ સર્વનો સંચય કરનાર એક સજ્ઝાય યાદ આવે છે તે લઈ આ અતિ ઉપયોગી આકર્ષક વિષય છોડી દઈ એ તે સ્વાધ્યાય નીચે પ્રમાણે છે·

રે જીવ ! જિન ધર્મ કીજિયે. ધર્મના ચાર પ્રકાર;
દાન શિયળ તપ ભાવના, જગમા એટલુ સાર. રે જીવ ! ૧.
વરસ દિવસને પારણે, આદીશ્વર સુખકાર;
શેલડી રસ વહોરાવીઓ, શ્રી શ્રેયાંસકુમાર. રે જીવ ! ૨.
ચંપાદ્વાર ઉઘાડવા, ચારણીએ કાઢયાં નીર;
સતી સુભદ્રાએ જગ લહ્યો, શિયળે સુરનર ધીર. રે જીવ ! ૩.
તપ કરી કાયા શોષવી, સરસ વિરસ આહાર;
વીર જિણંદ વખાણીઓ, ધન ધન્નો અણગાર. રે જીવ ! ૪.
અનિત્યભાવના ભાવતાં, ધરતાં ધરમનુ ધ્યાન;
ભરત આરિસાભુવનમા, પામ્યા કેવળજ્ઞાન. રે જીવ ! ૫.
ધર્મવૃક્ષ સુરતરુ સમો, જેહની શીતળ છાય;
સમયસુંદર કહે સેવતા, મનવાંછિત ફળ થાય. રે જીવ ! ૬.

(મારા સ્મરણમા છે તે પ્રમાણે આ લખેલ છે) એમાનુ પ્રત્યેક ઉદાહરણ વિચારી દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. એ સર્વનુ વિવેચન અત્રે કરવુ સ્થળની નજરે શક્ય નથી સર્વ કોઈએ આ ચારે પ્રકારને ખૂબ સમજવા-વિચારવા યોગ્ય છે અને માત્ર વિચારીને ન અટકતા તેનો સત્વર અમલ કર્તવ્ય છે.

આવી રીતે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રી વીતરાગ દેવે જગતના જીવોના હિતને માટે બતાવ્યો છે એ ચાર પ્રકારમા વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ધનવાન કે ગરીબ, બાળ કે વૃદ્ધ, સશક્ત કે અશક્ત, ભણેલ કે અભણ સર્વ કોઈ આચરી શકે છે અને પોતાની શક્તિ, સ્ફુર્તિ અને વિવેકશક્તિ અનુસાર ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ ચારે પ્રકારોમા બાહ્ય અને આતરભાવ છે તે સમજવા યોગ્ય છે

આવા પ્રકારનો ધર્મ મારા મનમા નિરતર રમો. આ ધર્મભાવના છે 'નિરતર' કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મભાવનાનો અભ્યાસ સતત કરવાની આવશ્યકતા છે એમા આંતરો કદી પણ પડવો ન જોઈએ અભ્યાસ એ રીતે જ થાય છે પાતજલ યોગસૂત્ર (૧-૧૪)મા કહ્યુ છે કે દીર્ઘકાળ સુધી આતરા વગર અને સત્કારપૂર્વક એને સેવ્યો હોય તો **અભ્યાસ** પાકો જામી જાય છે, ભૂમિ દૃઢ થાય છે એમા સત્કારને અ ગે તપ, બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા અને શ્રદ્ધા એ ચારેની ઉપયુક્તતા બતાવી છે આવી રીતે નિરતર અભ્યાસ પાડવાથી એની જમાવટ પાકી થાય છે હવે આવી રીતે ભૂમિકાને દૃઢ કરીને તેમા શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને સ્થાપન કરીને ભાવનામા આગળ વધીએ

અહી જે ધર્મના ચાર પ્રકાર બતાવવામા આવ્યા છે તે અતિ સુદર છે હવે પછી જે વિશિષ્ટ ધર્મો જોઈશુ તેનુ મૂળ આમા હોવાથી અતિ આવશ્યક છે એની ખૂબી એ છે કે એ સર્વ ભૂમિકામા રહેલ પ્રાણીને ઉપકારી થઈ શકે છે આપણે ધર્મનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે તે પૈકી આ એક દિશા થઈ

આની સાથે આપણે માર્ગાનુસારીના ગુણો વિચારી શકીએ, દેશવિરતિ શ્રાવકના ગુણો વિચારી શકીએ, એને માટે આપણે યોગશાસ્ત્ર (શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્યપ્રણીત)નો હવાલો આપીએ એ પણ અતિ ઉપયોગી ધર્મગ્રથ છે. તેમા પ્રથમના ચાર પ્રકાશો તો પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ પાસ વિચારવા-આદરવા યોગ્ય છે.

શ્રાવકના ગુણને સમજવા માટે 'ધર્મરત્ન' ગ્રથ પણ એટલો જ સુંદર છે અને એની કથાઓ પણ હૃદય ગમ છે તે મુદ્રિત હોઈ સુલભ છે આ અતિ આવશ્યક વિભાગ પરથી આગળ ચાલીએ

ખ ૨ લોકોત્તર ધર્મના બે પ્રકાર છે શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામા આ૦ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ધર્મના આવા બે પ્રકાર પાડીને કહે છે કે દ્વાદશાગી-મૂળ આગમ એ શ્રુતધર્મ છે સ્વાધ્યાય, વાચના વગેરે તત્ત્વચિંતવના કરવી એ ધર્મનુ કારણ હોવાથી એ

પ્રથમ લોકોત્તર ધર્મ છે અને બીજો પ્રકાર ચારિત્રધર્મ છે. કર્મક્ષય માટે જે આચરવું કરવું તે ચારિત્રધર્મ. એ શ્રમણધર્મ છે. શ્રમણ ન હોય તેને પણ સમજવા યોગ્ય તેમ જ આચરવા યોગ્ય છે એના પર વિવેચન સંવરભાવના (આઠમુ પ્રકરણ)ના પૂર્વપરિચયમા કર્યું છે. અત્ર તેના નામો બતાવ્યા છે તે ફરી વાર વિચારી જઈએ ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય એ ધર્મો છે, અને એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની દશ આજ્ઞા એ ધર્મમા જે પ્રમાણે અગત્યનુ સ્થાન ધરાવે છે તે પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમા દશ ધર્મોનું અતિ અગત્યનુ સ્થાન છે. સંક્ષેપમા તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) **સત્ય**—સાચુ બોલવુ એ સાતમો સત્યધર્મ છે.

(૨) **ક્ષમા**—ક્રોધત્યાગ તે પ્રથમ ક્ષાન્તિ-ક્ષમાધર્મ છે

(૩) **માર્દવ**—અભિમાન-ત્યાગ એ બીજો માર્દવધર્મ છે

(૪) **શૌચ**—બાહ્ય, આભ્યંતર પવિત્રતા, જીવઅદત્ત સ્વામીઅદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થંકર-અદત્તનો ત્યાગ એ આઠમો શૌચધર્મ છે

(૫) **સંગત્યાગ**—સર્વ ધનાદિક સંચય સંયોગત્યાગ. એ નવમો અકિંચનત્વધર્મ છે

(૬) **આર્જવ**—માયાત્યાગ, દંભત્યાગ. એ ત્રીજો આર્જવધર્મ છે

(૭) **બ્રહ્મ**—શીલવ્રત બ્રહ્મચર્ય એ દશમો બ્રહ્મધર્મ છે

(૮) **વિમુક્તિ**—લોભત્યાગ, સંતોષધારણ એ ચોથો મુક્તિધર્મ છે

(૯) **સંયમ**—પડ્જીવનિકાયસંરક્ષણવ્યાપાર. એ છઠ્ઠો સંયમધર્મ છે.

(૧૦) **તપ**—બાહ્ય આભ્યંતર તપ એ પાંચમો તપ-ધર્મ છે

એનો અનુક્રમ સંવરભાવનામા બતાવ્યો છે તે જ છે અટ્ઠી કવિતાનો અનુપ્રાસ મેળવવા એના સંખ્યાસ્થાનમા ફેરફાર કર્યો જણાય છે એને યાદ રાખવા નવતત્ત્વની ૨૯મી ગાથા ઉપયોગી છે खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वं। सच्च सोअं अकिंचणं च, बंभं च जइधम्मो॥ એને દશ આજ્ઞામા નીચે પ્રમાણે રૂપક અપાય .

૧ ગમે તેટલા ઉશ્કેરવાના પ્રસંગમાં પણ તારે ક્ષમા રાખવી.
૨ માન કોઈના રહેવાના નથી, તારે પણ નમ્રતા રાખવી
૩ માયા-કપટ-દંભ છોડી તારે નિરંતર સરળતા રાખવી
૪ વસ્તુ, ધન કે સંબંધ પર મૂર્છા ન રાખતા સંતોષ રાખવો
૫. શરીર અને મનને કસી, તેની પાસે કસરત કરાવવી અને તેના પર અંકુશ કેળવવો.
૬ સર્વ જીવોને અભય આપવાનો વ્યાપાર કરવો અને કાયા પર અંકુશ રાખવો
૭ સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને તથ્ય બોલવુ અથવા મૌન રહેવુ.
૮ બહારથી ને અંદરથી પવિત્ર રહી બારકી ચીજને બારકી જાણવી.

૯ મારાપણાની–સ્વામિત્વની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો.

૧૦. વિષયવાસનામા ન પડતા યોગશક્તિ ખીલવવી.

આ દશે ધર્મોને ખૂબ વિગતથી અનેક પ્રકારે સમજવા, વિચારવા યોગ્ય છે. એના સામાન્ય–વિશેષ રૂપમા ખૂબી એ છે કે એમા પાચે વ્રતોનો તથા કષાયનો અને યોગના સવરનો સમાવેશ થઈ જાય છે એનો સર્વથા સ્વીકાર થાય તો અતિ ઇષ્ટ છે, દેશથી–અશથી પણ અમલરૂપે સ્વીકાર ઇષ્ટ છે એ શ્રમણ એટલે સાધુના ધર્મો છે એમ ધારીને સાધુ ન થયા હોય તેમણે તેને છોડી દેવાના નથી વેશ કરતા પણ વધારે અગત્ય વર્તનરૂપ ચારિત્રને આપવાની હોઇને એનો યથાશક્તિ સ્વીકાર સર્વ અવસ્થામાં ખાસ કર્તવ્ય છે અને એમા પ્રગતિ સાધ્યને માર્ગે લઈ જઈ અંતે સાધ્યે પહોચાડનાર છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

ગ ૨ ધર્મનો એક પ્રકાર દાન, શીલ, તપ, ભાવરૂપ પ્રથમ ગાથામાં જોયો, બીજી ગાથામાં એનો 'ચારિત્ર' વિભાગ જોયો. હવે ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ **वत्थुसहावो धम्मो** । કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે બરફ ઠંડી આપે તે તેનો ધર્મ છે, પાણી તૃષાને છિપાવે તે પાણીનો ધર્મ છે, વસ્તુને ગતિ આપવાનુ કામ ધર્માસ્તિકાય કરે છે તે તેનો ધર્મ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વભાવમા વર્તે તે તેનો ધર્મ છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમા વર્તે તે તેનો ધર્મ છે અને સ્વભાવમા ન વર્તતા વિભાવમા પડી જાય તો તેટલે અશે તેની ધર્મચ્યુતિ થાય છે ચેતનનો સ્વભાવ શો છે અને વિભાવો કયા છે તે પર અત્ર વિવેચન કરવુ અસ્થાને છે. અત્ર ધર્મ કેમ થાય તેની વિચારણામા એના સ્વભાવને સ્થાન છે તે ધ્યાનમા રાખીએ

મુદ્દાની વાત એ છે કે દરેક ચેતન કે અચેતન પદાર્થ પોતાના સ્વભાવમા રહે તે તેનો ધર્મ છે. સ્વભાવ એ જ ધર્મ છે, અને સ્વભાવવિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ધર્મનો નાશ તેટલા પ્રમાણમા થાય છે. આ હકીકત આપણે કુદરતમા જોઇએ તો ત્યાથી પણ તેને અંગે અનેક દૃષ્ટાતો મળી આવશે

દાખલા તરીકે સૂર્યનો સ્વભાવ લોકોને પ્રકાશ આપવાનો છે ચદ્રનો સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે શાતિ આપવાનો છે સૂર્ય એના નિયમ મુજબ દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણના ક્રમે નિરંતર ઊગે છે અને પ્રકાશ આપવાનુ કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે ચાદ્રમાસની ગણતરી પ્રમાણે ચદ્ર ઊગે છે અને પોતાની જ્યોત્સ્નાથી જગતને શાતિ આપે છે એનો સ્વભાવ વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે અને એ ઉપકારકાર્ય સૂર્ય અને ચદ્ર પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે

વરસાદના અનેક સ્વભાવમાનો એક સ્વભાવ જગતને શાતિ આપવાનો છે સખ્ત ઉન્હાળાના તડકાથી લોકો અને આખી પૃથ્વી બળુ બળુ થઈ રહી હોય છે જ્યારે ૧૧૦, ૧૧૨ કે તેથી વધારે ડીગ્રી ગરમી પડતી હોય અને શરીર પર પાતળુ બાદીનુ પહેરણ પણ આકરુ લાગતુ હોય, ત્યારે કાળક્રમે પૃથ્વી ગગનમડળવ્યાપી વરસાદ વરસીને શાંતિ આપે

છે, ગરમી દૂર કરે છે અને પૃથ્વીને ઠંડી બનાવે છે. આ પ્રમાણે કરવું તે વરસાદનો ધર્મ છે ગરમ થયેલ પદાર્થોને અથવા લોકોને સમાધાન આપવું તે તેનો સ્વભાવ છે અને તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીને તેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવે છે[1]

૨૪ ધર્મનો પ્રભાવ વધારે વિચારવા જેવો છે. દરિયાના ઉછાળા, એના તરંગો, એના મોજાઓ જ્યારે જુન-જુલાઈ માસમા આવે છે ત્યારે જોયા હોય તો મોટી ટ્રીમરોને એ વીસ-પચીસ ફીટ ઊંચે ચઢાવી પછાડે છે. કાંઠા ઉપર એની ગર્જના સાભળી હોય કે ઉછાળા જોયા હોય તો પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે, છતા એવો મહાન સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી અને આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી ફેરવી સ્થળને બદલે જળ કરી મૂકતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામા રહી કલ્લોલના વિલાસ કરે છે, પણ એનો સ્વભાવ મૂકીને એ જરા પણ આગળ વધતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે, એ એનો ધર્મ છે. એ પોતાનો સ્વભાવ છોડી વિભાવમા આવતો નથી

સિંહ પ્રાણીને મારતો નથી, પવનનુ વાવાઝોડુ પ્રાણીને ઉડાડી મૂકતું નથી, દવ પ્રાણીને બાળી મૂકતો નથી તેમ જ બીજા અનેક ઉપદ્રવો – ધરતીકંપ, પાણીના (નદીનાં) પૂર વગેરે પ્રાણીને બલાસ કરી મૂકતા નથી એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે. આ છેલ્લી હકીકતમા પ્રાણીના આયુષ્યબળને પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યુ હોય તો ધર્મના પ્રભાવ બરાબર સમજાય છે. જ્યા સુધી આયુષ્ય બળવાન હોય છે ત્યા સુધી કુદરતના કોપો કાંઈ કરી શકતા નથી. આ વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રભાવ ગણાય એમા અને સૂર્ય-ચંદ્રની હકીકતમા ઘણો તફાવત છે. એમા સમુચ્ચયકર્મનો સવાલ ઊભો થાય છે તે સિંહ વગેરેમા ઊઠતો નથી અને વ્યાઘ્રનો સ્વભાવ મારવાનો છે તેથી તેમા 'વસ્તુસ્વભાવ' ધર્મનો અર્થ લાગુ પડે તેમ નથી.

---

૧ બીજી રીતે જોઈએ તો સૂર્ય-ચંદ્ર આ પૃથ્વી પર જ ઊગે છે અને વરસાદનો ક્રમ ઋતુ અનુસાર થાય છે તે પણ વસ્તુસ્વભાવે બને છે એ ઉપરાંત સૂર્ય ઊગે કે વરસાદ વરસે તેમા એના સ્વભાવ ઉપરાંત કોઈ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય કારણ અશકય છે એવુ સમુદાયકર્મ કોઈ નથી કે જેના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્ર ઊગતા હોય આ ખુલાસો વિચારવા યોગ્ય છે સમુદાયકર્મ જેવો કોઈ ચીજ હોય તો પણ કર્મપ્રકૃતિની કોઈ કલામા હુ તેને મૂકી શકતો નથી વસ્તુસ્વભાવ તરીકે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતા આ કુદરતી બનાવોનો ખુલાસો મને શકય લાગ્યો છે જે નિયમ સૂર્ય-ચંદ્રને લાગુ પડે છે તે જ વરસાદને લાગુ પડે છે

વ્યવહારમા આપણે કહીએ છીએ કે 'ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ સારા વાના થશે, વરસાદ-પાણી સારા થશે,' એવુ પ્રચલિત વાકય બોલાતુ હોય તો તેને તે તરીકે સમજવુ વસ્તુસ્વભાવ મને વધારે બંધબેસતો લાગે છે આ મુદ્દા ઉપર બે શ્લોકો 'પરિચય'મા છે અને બે 'અષ્ટક'મા છે તે વિચારવા યોગ્ય છે ધર્મનો અર્થ વસ્તુસ્વભાવ કરીએ તો ખુલાસો શકય છે, પણ આગળના શ્લોકમા સિંહ ને દવની વાત આવશે ત્યા તે અર્થ બંધ બેસતો થતો નથી આ ચર્ચવા યોગ્ય વિષય છે તેથી વ્યવહારુ વચન તરીકે ચલાવી લેવા યોગ્ય ગણાય

સર્વ વાતની મતલબ એ જણાય છે કે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આનંદ-લહેર વર્તે છે. જેણે પૂર્વભવમા ધર્મારાધન કર્યું હોય તેને એ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ રહે છે અને કુદરત પણ તેને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. એ રીતે સર્વ ધર્મનો મહિમા છે.

૬ ૫ હવે ધર્મનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ. ધર્મનો એક અર્થ પુણ્ય-સુકૃત્યનો પરિપાક. સારા કાર્ય કરવાથી સારાં કર્મ બંધાય છે અને તેનુ ફળ મળે છે. એ અર્થમા 'ધર્મ' શબ્દ વપરાય છે. અને બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મ કરવાની ભાવના અથવા સચ્ચારિત્રશીલ વર્તન કરવુ તે પણ 'ધર્મ' તરીકે ઓળખાય છે.

જીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ આવે છે કે જ્યારે ચારે તરફ દિશા સૂઝતી નથી, આપત્તિનાં વાદળ વરસે છે, પૈસા હોય તે ચાલ્યા જાય છે, સગા-સંબંધીઓમાથી મુદ્દાસરના માણસો ઊડી જાય છે, ચારે તરફથી આફતના સમાચાર આવે છે અને પ્રાણી હતાશ થઈ ઊંચે આભ, નીચે ધરતી તરફ જોઈ રહે છે. એવે વખતે એની અપકીર્તિ થાય છે, ખાવા-પીવાનાં સાસા પડે છે, અક્કલ બહેર મારી જાય છે આ સર્વ માઠા દિવસના લક્ષણો છે.

આવા દુ:ખના દહાડામા માતા-પિતા, ભાઈ કે દીકરા સહાય કરવાને બદલે સામા થઈ બેસે છે નજીવા બનાવો યાદ કરી મહેણાં મારે છે. કેટલી વાર બને તેટલુ નુકસાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે પોતે રાજા હોય તો આખુ લશ્કર દીન બની જાય છે, ઉત્સાહહીન થઈ જાય છે અને પોતે ગમે તેવો બળવાન હોય અને ભુજાના બળ પર ઝઝૂમતો હોય તે સર્વ નિષ્ફળ બની જાય છે.

આવે વખતે મિત્ર રહેતા નથી, સગા યાદ કરતા નથી, પુત્રો પરાઙમુખ થઈ બેસે છે, છે, જેના ઉપર ગણતરી મૂકી હોય ત્યાથી ખાલી હાથે પાછા આવવાનું બને છે અને આખી દુનિયા જાણે ઘોર અંધકારમય થઈ ગઈ હોય એવુ લાગે છે.

વિપત્તિ-સમયનું ચિત્ર ઘણુ કરુણામય દોરી શકાય, પણ તે જરૂરી નથી. વાત એ છે કે એવા કષ્ટસમયમાં સગાસંબંધી, સ્નેહી અને ખુદ છોકરા કે ભાઇઓ તજી જાય છે તેવે વખતે બરી મદદ ધર્મ કરે છે જો પૂર્વભવમા શુભ કર્મ કરેલ હોય તો તે આડા આવીને મદદ કરે છે આ ધર્મનો એક પ્રકાર જાણવો

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એવા અતિ આપત્તિના વખતમા ક્ષમા, સરળતા, નિર્ભતા, સંતોષ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો બરો ટેકો આપે છે એનો જે આશ્રય લે તેને આપઘાત કરવો પડતો નથી. એને એ આપત્તિ સામે લડવાનુ અંતર્બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વગર ગભરાયે એ ધર્મકવચથી સન્નદ્ધબદ્ધ થઇને શાતિથી આપત્તિ સહન કરે છે અને એના પૂરબહારમાં પ્રકાશી ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે.

અન્ય દેશમા આપઘાતના બનાવો ઘણા બને છે તેવા બનાવો આર્યદેશમાં બહુ ઓછા બને છે એ એની **ધર્મ**ભાવનાને આભારી છે. આપત્તિના વખતમા બરો દિલાસો આપનાર મિત્ર હોય તો તે ધર્મ જ છે પ્રાણી એવે પ્રસંગે હતાશ ન થઈ જતા આપત્તિઓને તરી જાય છે અને આતરિક બળમા વધારે મજબૂત થાય છે

સર્વ ઊંઘતા હોય ત્યારે ધર્મ (પૂર્વ પુણ્ય) જાગૃત રહે છે અને પ્રાણીનુ રક્ષણ કરે છે આપત્તિમા એ ધૈર્ય આપી પ્રાણીને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

આ શ્લોકમા બન્ને પ્રકારનો ધર્મ કામ આપે છે તે બતાવ્યુ છે. પૂર્વકાળમાં કરેલ શુભ કર્મો કષ્ટ સમયે પડખે આવીને ઊભા રહે છે અને કષ્ટમાંથી પાર ઉતારે છે, એ એક ભાવ અને બીજો ભાવ એવા આપત્તિના સમયમા દિલાસો ધર્મથી જ મળે છે, આધાર-ટેકો ધર્મનો જ થાય છે અને તે વખતે જે સચ્ચારિત્ર-વર્તન થાય તે પ્રાણીને બરા ભાઈની ગરજ સારે છે આવે વખતે મદદ કરે તે બરો સજ્જન, તે સાચો મિત્ર. દરરોજ વાતો કરનાર, સાથે અમનચમન કરનાર અને બિસ્સામા કે બળા પર હાથ રાખી સાથે ફરનાર સ્નેહીઓ જ્યારે છોડી જાય છે ત્યારે ધર્મ પડખે ઊભો રહે છે. આ બીજો અર્થ પણ એટલો જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જ્યારે પૈસાની, તબિયતની, કુટુંબની, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો સર્વ સગા અને સ્નેહી થવા આવે છે આપત્તિ, કષ્ટસમય સર્વની કસોટી કરે છે એ વખતે બીજા સહાય કરે કે ન કરે, પણ ધર્મ તો જાગૃત થઈ ચોકી કર્યા જ કરે છે. એક શ્લોકમા વાચેલુ યાદ આવે છે કે-વનમા, રણમા, શત્રુના સંઘટમા, પાણીમા, અગ્નિમા, મોટા સમુદ્રમા, પર્વત ઉપર આપણે સૂઈ ગયા હોઈએ, બાળસમા હોઇએ કે મૂંઝાયા હોઈએ ત્યારે-એ સર્વ સમયે પૂર્વપુણ્ય આપણુ રક્ષણ કરે છે આ પૂર્વપુણ્ય તે 'ધર્મ' છે. જ્યા જઈએ ત્યા એના પ્રતાપથી લીલાલહેર થઈ જાય છે, અને આપણે ગાડીમા બેસીએ તો એ એ જીનમા બેસે છે, આવો ધર્મનો પ્રભાવ છે અહી 'સવર્મિત'-સારા બખ્તરવાળા ધર્મની વાત કરી છે ધર્મને બખ્તર શેનુ હોય ? એ કઈ લોઢાનુ બખ્તર-કવચ પહેરે નહી. એના બખ્તરમાં ધૈર્ય, ધૃતિ, અભય, અહિંસા વગેરે સદ્‌ગુણો હોય છે એ મરતાં શીખેલ હોય, એને મારવાની વાત હોય જ નહી, એ મૂંઝાય નહી, શાંતિ-ધીરજ રાખે, એ અભિમાન ન રાખે, નમ્ર થઈ જાય વગેરે ભૂખે મરવાનુ પસંદ કરે, પણ અન્યાયથી કે આપ્રામણિકપણાથી પૈસો ન જ લે એ પ્રાણીનો અંતે વિજય કેમ ન થાય ? કદાચ ધીરજ રાખવી પડે, પણ અંતે ધર્મના જ ડંકા જરૂર વાગે

એ ધર્મ આખા જગતનુ રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે એને જ્ઞાતિ, જાતિ, ગોત્ર, કુળ કે ગામડીના રંગ સાથે સંબંધ નથી એના વિશાળ ક્ષેત્રમા આખા જગતનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દા પર આ પુસ્તકમા મૈત્રીભાવના(૧૩મી)માં વિશેષ વિચારણા થશે.

માતા–પિતા, પુત્ર. ભાઈ વગેરે અહિત માટે પણ કોઇ વખતે પ્રયત્ન કરે છે, એમ આ શ્લોકમા કહ્યુ છે ત્યા 'સ્વહિતાય' અર્થ પણ શકય છે. એમા પણ જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રાણી સબધ ભૂલી જાય છે સ્વાર્થ અધ છે અને કોઈ વાર અહિત માટે–નુકસાન કરવા માટે પણ આપત્તિના વખતમા કામ કરે છે, એ પણ અનુભવની વાત છે. ભાઇઓ લડે ત્યારે ગોળાનાં પાણી હરામ થાય છે. ન્યાયમદિરમા એવા અનેક ઝગડા આવે છે. કહેવાની મતલબ અહી એ છે કે ચારે તરફ આફતના વાદળા અનેક પ્રકારે ચઢી આવ્યા હોય તેવે વખતે ધર્મ જ સહાય કરે છે.

ચ દ ધર્મના પ્રભાવથી શુ શું મળે છે તે પર લબાણપત્રક આવતા શ્લોકમા આવવાનુ છે. ત્યા ધર્મનો અર્થ પૂર્વપુણ્ય – પાછળના વખતમા કરેલી સારી કમાણી સમજાય છે અને ધર્મનો એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ખ્યાલ છે.

જ્યારે આપણે ઘેર લીલાલહેર હોય છે, ખાવાપીવાની વિપુળતા હોય છે, પૈસાની કમાણી સારી હોય છે ત્યારે આપણને આખી દુનિયા સુદર લાગે છે જ્યારે માખી ખૂડવા લાગે છે ત્યારે વાતાવરણ ઊડ ઊડ લાગે છે એ સર્વ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે

જ્યારે પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે અને પાસા સવળા પડતા હોય છે ત્યારે આખી દુનિયા આપણી સાથે હસે છે. આપણને પક્ષીના ગાન, વનરાજીની શોભા, પર્વતની લીલાશ, નીઝરણાના વહન. સમુદ્રના તરગ ચદ્રની જ્યોત્સ્ના વગેરે સર્વમાં આનદ આવે છે ચરાચર જગત આપણી સાથે હસતુ હોય અને આપણને સર્વ પ્રકારે આનદ આપવા તૈયાર થઈ રહ્યુ હોય એમ આપણને લાગે છે ત્રણ લોકમા જાણે આપણો વિજય પ્રસરતો હોય અને પ્રાણી–પદાર્થો સર્વ આપણને આવકાર આપવા, આનંદ અર્પવા ઉદ્યુક્ત થઈ રહ્યા હોય અને આપણે એના સર્વ વિલાસનૃત્યના કેદ્ર હોઈએ એવો આપણને ખ્યાલ થાય છે. આ સર્વ પુણ્યકર્મનો–ધર્મનો પ્રભાવ છે

(વ્યક્તિગત પ્રાણીના પુણ્ય તેને આનંદ આપે છે પણ એમા અચર–સ્થાવર પૌદ્ગલિક જગતને સ્થાન નથી તેથી ઉપરનો જ અર્થ શકય લાગે છે)

ધર્મ પ્રાણીનુ હિત કરનાર છે અને એના સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરી આપનાર છે આ પ્રાણીને જે માગે તે મળે અને એની ઉત્તરોત્તર સગવડ વધારે ને વધારે જળવાતી જાય તેનું કારણ એની પુણ્યપ્રકૃતિ છે એણે કરેલી ધર્મની આસેવના એને અત્યારે ફળ આપતી રહે છે એનુ આ ભવમા જે કાંઇ હિત થાય તેનુ મૂળ કારણ ધર્મ છે સામાન્ય સમજણવાળા સુખી હોય છે અને વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરનાર અને લાખી નજર પહોચાડનાર જમે–ઉધારના પાસા સરખા પણ કરી શકતા નથી એવુ ઘણીવાર જોવામા આવે છે, તે અગાઉ ઉત્પન્ન કરી રાખેલ શુભ સચયના ખુલાસાને જ માગી રહેલ છે.

ધર્મ સર્વ પ્રકારના હિત માટે પ્રયત્ન કરનાર છે તેટલુ જ નહિ પણ એ સર્વ અર્થ–ઇચ્છિત વસ્તુ અને સિદ્ધિને આપનાર છે અહી જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે મળી આવે તે

કાંઈ આકસ્મિક નથી. ઘણા પ્રાણીને મોદક ખાવાનુ મન થાય પણ લોટ હોય તો ઘી હોતુ નથી અને બન્ને હોય તો ગોળ કે સાકરનો જોગ ખાતો નથી. ઇષ્ટ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ એ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ય છે પોતાની શક્તિ ઉપર જ ગણતરી કરનાર અનેક વખતે ખોટા પડતા આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ

એવી જ રીતે આ ભવમા અને પરભવમા ઇષ્ટ સ્વર્ગને આપનાર પણ ધર્મ જ છે વૈભવ, વિલાસ, આનંદ ઇચ્છનાર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યાગી મોક્ષ ઇચ્છે છે પરંપરાએ મોક્ષ અપાવનાર ધર્મ જ છે ત્યા પુણ્યપ્રકૃતિનો નાશ કરવો પડે છે, પરંતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે આપણે ધર્મને ગણી શકીએ

ન ઇચ્છવાજોગ આપત્તિનો-ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ અને અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમા પાર નથી. પૈસા ખોઇ બેસવા, પુત્ર-સ્ત્રીના મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઈ સાથે અણબનાવ, અપકીર્તિ વગેરે અનર્થના અનેક પ્રસંગો વારંવાર બની રહેતા જોવામા આવે છે. ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસંગોને દૂર રાખે છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અંધારી રાત્રે બચાવ કરે છે પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂંઝવણો વગેરે અનાર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઇ પાપકર્મના યોગથી એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનુ ધર્મ સામર્થ્ય આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે છે, આ ભવ. પરભવમા હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે અને અનર્થની કદર્થનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે તેવા મહાદયાવાળા-કારુણિક ધર્મને આપણા અનેકવાર પ્રણામ હો !

ધર્મ વૈભવ અને મહામાંગલિકમાળા વિસ્તારી આનંદ પૂરે છે ધર્મ આચરનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોલ્લાસ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવનાર ધર્મરાજને નમસ્કાર છે ! એને નમસ્કાર છે એટલે એનુ મૂલ્ય સમજી એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાનુ છે અને એની જમે પૂંજી ખવાઈ ન જાય એ ધ્યાનમા રાખી, એમા પ્રતિદિન વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે ખાલી મસ્તક નમાવવાથી વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર-સ્વીકાર-આચરણયુક્ત પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતા ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'ભક્તિપ્રણામ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે 'ભક્તિ'મા આતર પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

છ ૭. ધર્મ એટલે સારુ ચારિત્ર – ઉત્તમ વર્તન. એનાથી બાંધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામા અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે અને વ્યવહારુ પ્રાણીને આનંદ આપે છે એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની થોડી વાનગીઓ બતાવીએ ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે, તેથી તેમાની કોઈપણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો ઉદય – પૂર્વે આચરેલ ધર્મનુ ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ તેમ જ આવડતવાળાની

સુખસગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગભારના ફેરફારથી તફાવત પડે છે. બાકી, કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી અને ન કરેલ કાંઈ આવી પડતુ નથી

ધર્મથી એકછત્ર રાજ્ય મળે છે, ચક્રવર્તીની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમત્વ ધર્મ–(પુણ્ય)ની પ્રબળતાથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્નીનો યોગ થાય છે એ આજીવન પતિસેવા કરે છે અને પતિપરાયણા રહે છે. પતિની સગવડ જાળવવામા એને જીવનસાર્થક્ય જણાય છે અને પોતાના ક્ષેત્રમા એ ગૃહસામ્રાજ્ઞી બની રહે છે. સુકુલીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યરાશિની વિપુલતા સૂચવે છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આબરૂમા વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તેમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહારુ નજરે દીકરાને ત્યા દીકરા થવા એ ભાગ્યની નિશાની ગણાય છે

ધર્મથી અન્યને રુચે–ગમે તેવુ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે સારુ રૂપ એ બહુ લાભ છે માણસો અ તરના ગુણ તો પરિચયે જાણે, પણ આકર્ષક આકૃતિ દુનિયામા ઘણીવાર બહુ કાર્યસાધક નીવડે છે

સુદર કાવ્ય કરવાનુ ચાતુર્ય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે કવિ બનાવી શકાતા નથી, એ જન્મે જ છે, સુદર કવિની સર્જકશક્તિ નૈસર્ગિક જ હોય છે. એ 'નૈસર્ગિક' શબ્દ જ પૂર્વનુ સુકૃત્ય સૂચવે છે મહામહેનતે નિપજાવેલ કાવ્ય ઉપર કોઈ નજરસરખી પણ નાખતુ નથી, જ્યારે ચાલતાં ચાલતા બનાવેલ કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે અને વર્ષો સુધી લોકરુચિને પોષે છે. એ શક્તિ ક્ષયોપશમ વગર આવતી નથી અને એ ક્ષયોપશમ તે જ પુણ્ય, તે જ ધર્મ

સુસ્વર પ્રાપ્ત થવો એ પણ ધર્મનો પ્રભાવ છે. કઠમાધુર્ય, સભાને રીઝવવાની વ્યાખ્યાન-શક્તિ, મોટી પરિષદમા-મેળાવડામા આકર્ષક ભાષણ કરવાની શૈલી અને લોકરુચિ જગાડે તેવો સ્વર પ્રાપ્ત થવો એ સુસ્વર નામકર્મના ઉદયથી બને છે તાલ, સુરસહિત મધુર ગાયન-શક્તિ પણ આ જ વિભાગમા આવે છે એ ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ પૈકીની એક પ્રકૃતિ છે. એ ધર્મ-કલ્પવૃક્ષની ફળપરિણતિ છે.

શરીરે નીરોગી થવુ એ ધર્મનુ ફળ છે સાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોય તો જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે 'પહેલુ સુખ તે જાતે નર્યા.' આ દુનિયામા શરીરવૈભવ, નીરોગી શરીર, સરખા અંગોપાંગો અને ઘાટવાળું શરીર મળવુ એમા નિર્માણ નામકર્મનો મહિમા પણ છે તજ્જનક પુણ્યકર્મોપાર્જન પૂર્વે કર્યું હતુ, એનો એ વિપાક છે

ગુણનો પરિચય . સદ્‌ગુણની ઓળખાણ એટલે કે ઉદારતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, વત્સલતા આદિ જોઈ તેને સમજવા અને તેનાથી રાજી થવુ આ વિષય પર ચૌદમી પ્રમોદભાવના આવવાની છે તેથી અત્ર વધારે વિવેચન ન કરીએ, પણ એ સ્થિતિ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજીએ

સૌજન્ય . સજ્જનતા જેને 'જેન્ટલમેન' કહે છે તેના ગુણોનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ અથવા

સારા માણસ સાથે પરિચય આ મૈત્રીભાવનાનો વિષય છે. એ પર તેરમી ભાવનામા વિવેચન થશે એ પુણ્યફળપરિણતિ છે. સજ્જન થવુ, સજ્જન–સગતિ થવી એ સર્વ ધર્મકલ્પદ્રુમના ફળો છે.

સુબુદ્ધિ : સન્મતિ, સત્યાસત્ય, હિતાહિત પારખવાની શક્તિ, વિવેક. આ સદ્બુદ્ધિ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે અને ખૂબ આહ્લાદ ઉપજાવે તેવા પરિણામો નિપજાવી સાચો રસ્તો બતાવનાર છે સદ્દેહે સતામ્ અત કરણસ્ય પ્રવૃત્તય પ્રમાણમ્। સદ્દેહવાળી વસ્તુઓમા સતપુરુષોના અત કરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણભૂત મનાય છે, પણ એવુ પ્રમાણત્વ લાવવા માટે અત કરણ શુદ્ધ જોઈએ અને વિચારક સત હોવો જોઈએ એ કયારે થાય ? તે અન્યત્ર વિચારવામાં આવ્યુ છે. (જુઓ મારો સૌજન્ય પરનો લેખ) અત્ર એની સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ ધર્મકલ્પવૃક્ષનુ ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ કરવાનુ છે આ શ્લોકમા દશ વસ્તુઓ ગણાવી છે તે ગણી લેવી.

આવી રીતે ધર્મના પ્રભાવથી અનેક સગવડો, સુખો, વૈભવો, આનદો, વિલાસો મળે છે સારા કુળમા જન્મ થવો, સર્વ ઇન્દ્રિય અનુકૂળ હોવી, શરીરવૈભવ સારો હોવો, બુદ્ધિશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ, તુલનાશક્તિ સારી હોવી, મગજ ચોખ્ખુ હોવુ, કૌટુબિક જનોની અનુકૂળતા હોવી, ખાવાપીવાના પદાર્થોની વિપુળતા હોવી, સારા શહેરમા વાસ હોવો, સત્સગતિ હોવી, ચર્ચા–વાર્તા ઉન્નત જ થતી હોય તેવા પ્રસગમા રહેવાનુ થવુ, આદેયવચન થવુ, કીર્તિ થવી, યશ થવો વગેરે અનેક અનુકૂળતાઓ ધર્મના પ્રભાવથી મળે છે આ પત્રકમા બીજી સેકડો બાબતો ઉમેરી શકાય તેમ છે તે સર્વ સમુચ્ચયે અને વ્યક્તિગત સમજી લેવી

અત્યારે આપણને અનેક અનુકૂળતાઓ મળી છે, પરતુ જરૂરી વસ્તુઓ કે અનુકૂળતાઓ મળી હોય ત્યારે તેની વાસ્તવિક કિમત બહુ ઓછાને થાય છે. એ વાતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી મળ્યુ છે તેનાથી ઘણુ કરી શકાય તેમ છે ધર્મનો મહિમા બતાવતા આવુ આવુ અનેક ધર્મથી મળે છે તે બતાવવાનો અત્ર આશય છે એ વસ્તુઓમા રાચી જવુ અને તેથી વધારે થતો આત્મવિકાસ અટકાવવો એ ઉચિત છે કે નહિ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. જો પુણ્યાનુબધી પુણ્ય હોય તો તેનો ઉદય ભોગવતા વિશેષ પુણ્યબધ કરાવે છે અને પાપાનુબધી પુણ્ય હોય તો તે ભોગવતા પાપ બધાવીને ઘોર પરિણામ નિપજાવે છે પુણ્ય લઇને આવેલા ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે પણ ગયા છે તે ધ્યાનમા રાખવુ એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય નથી આ ભાવના તો એક જ વાત બતાવે છે, કે જુઓ ! ધર્મથી વ્યવહારુ માણસો પસદ કરે તેવી પણ અનેક સગવડો મળે છે મતલબ એ સગવડમા રાચી જવુ એ કહેવાનો અત્ર આશય નથી, પણ ધર્મની આદેયતા બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે અને તે એ છે કે ધર્મ સ્વર્ગ પણ આપે છે અને ધર્મ પરપરાએ મોક્ષ પણ આપે છે સ્વર્ગના સુખ અનુપમ છે અને દીર્ઘકાળનાં છે, પણ અતે પુણ્યરાશિ પૂરો થતા ત્યાથી પતન થાય છે મોક્ષના સુખ અનત છે અને નિરવધિ છે. ધર્મકલ્પદ્રુમના આવા આવા ઉત્તમ ફળો છે તેમાના કેટલા બતાવી શકાય ? આ દશ પ્રકાર ઉપરાત ધર્મ શુ શુ આપે છે તે અષ્ટકના સાતમા શ્લોકથી વિચારી લેવુ ત્યાં અતિમ સાધ્ય બતાવ્યુ છે તે આસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે.

ધર્મભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

ધ્રુવપદ : ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે દુર્ગતિપતનાત્ ધારયતીતિ ધર્મ એટલે દુર્ગતિમા પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. તેઓ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે શુભ અનુષ્ઠાન અને સયમમા આવી જાય છે અહિસા,સયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમા ધર્મની કુલ બાબતો આવી જાય છે એ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે, જાતે મગળમય છે અને પ્રાણીને મંગળમય બનાવે છે. પ્રાતે મનુષ્યને દેવ બનાવી પરમાત્માપદ પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ ધર્મ છે આવા ધર્મ ઉપર જેનું મન નિરતર રહે છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે. દેવતાઓ નમે એમા કાંઇ નવાઈ નથી. કારણ કે અહિસા, સયમ અને તપ એમા જ ધર્મનુ સર્વ તત્ત્વ સમાયેલુ હોવાથી તે સર્વ ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ છે.

આવા ધર્મને શ્રી વીતરાગદેવે પ્રકાશ્યો છે, ઉદ્ઘોષ્યો છે અને ગણધરોએ સૂત્રોમા ગૂથ્યો છે એમા પરસ્પર વિરોધ નથી, એમા આત્માનુ સ્થાન અપૂર્વ છે એમા અપેક્ષાવાદ સર્વ મતમતાતરોને અશસત્યનુ મહાસ્થાન અપાવે છે એમાનો પ્રમાણવાદ સત્યોને કેદ્રસ્થ કરે છે, એનો સ્યાદ્વાદ અનેક દૃષ્ટિબિદુઓને સ્થાન આપે છે, એનો કર્મવાદ, ગુણસ્થાનક્રમારોહ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદના સૂત્રો અપ્રતિહત છે ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની પેઠે ચાર પ્રકારે કરવાની છે સોનાને કસોટી પર ઘસવામા આવે એ પ્રથમ પરીક્ષા (નિઘર્ષણ), એના પર કાપ મૂકવામા આવે તે બીજી પરીક્ષા (છેદ), એને અગ્નિમા ગરમ કરવામા આવે તે ત્રીજી પરીક્ષા (તાપ), એને હથોડીથી ટીપવામા આવે તે ચોથી પરીક્ષા (તાડન). સોનાની પરીક્ષા આ ચાર રીતે થાય છે તેમ ધર્મની પરીક્ષામા પણ ચાર બાબતો જોવાની હોય છે (૧) એનો ઉપદેશક વર્ગ કેવો છે ? એનુ વર્તન–ચારિત્ર કેવુ છે ? એ પ્રથમ (૨) એનુ જ્ઞાન કેવુ છે ? એમા પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ ? તે દ્વિતીય (૩) એ ધર્મમા આચાર કેવો બતાવ્યો છે ? તે તૃતીય (૪) અને તેનો યોગ સમાધિમાર્ગ કેવો છે ? તે ચતુર્થ ચાર પ્રકારની પરીક્ષા પર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અષ્ટકની પ્રથમ શ્લોકની ટીકામા ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન છે તે વિચારવા યોગ્ય છે આ સબધી પ્રચલિત કાવ્ય યાદ કરવા જેવુ છે

यथा चतुर्भिः कनकं परिक्ष्यते, निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा च धर्मो विशदोपदेशकैः श्रुतेन शीलेन समाधिभावतः ॥

આનો આશય ઉપર સ્પષ્ટ કહેવાઈ ગયો છે. એના ઉપદેશકો ભવભીરુ છે, એના પ્રણેતાઓ ત્યાગી છે, એનો ઇતિહાસ ઝળકતો છે અને એમા મોટા વિભાગના ભેદો તદ્દન સામાન્ય અને બુદ્ધિગમ્ય હોવા છતા કાળબળે ઉગ્ર રૂપ ધરી રહ્યા છે, પણ એના મૂળ મુદ્દામા તફાવત જરા પણ નથી સાધનધર્મોના તફાવતોને વચગાળાના વખતમા અઘટિત મહત્ત્વ

અપાયુ છે એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે, પણ એના મૂળ મુદ્દાઓ તો આપણા ઐતિહાસિક કાળમા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે વગર તકરારે એક રૂપે જ ચાલુ રહ્યા છે. આવા ધર્મને – આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનાર ધર્મને – સર્વ ધર્મોને સમજનાર ધર્મને ઉદ્દેશીને ઉપાધ્યાયશ્રી કહે છે કે 'હે ધર્મ ! મારુ રક્ષણ કર, રક્ષણ કર મારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર. મને આ સંસારના ચકાવામાંથી બચેડી મોક્ષમંદિરમા લઈ જા અને હંમેશને માટે મને આનંદ થાય તેમ કર.' એ ધર્મ કેવો છે ? તેને માટે આ ધ્રુવપદમાં સાત વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક બહુ સુંદર છે. આગળ પણ બીજા સંબોધનો આવવાના છે કુલ બાર વિશેષણો ને સંબોધનો છે આપણે આ મહાન ધર્મને ઉદ્દેશીને કહેલાં સંબોધનરૂપ વિશેષણો વિચારી જઈએ —

(ક) **'મંગલકમલાકેલિનિકેતન'** દરેક સંબોધન ધર્મને ઉદ્દેશીને છે. હે મંગળકમળાકેલિનિકેતન ! એ પ્રથમ સંબોધન છે. મંગળ એટલે આનંદમહોત્સવ, ઇષ્ટપ્રાપ્તિના હેતુઓ. આ મંગળ શબ્દની વ્યાખ્યા પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામા તથા શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા અને આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળસંકોચને કારણે એ વિવેચનમા ન ઊતરી શકીએ ધર્મ સદા માંગલિક છે, ઇચ્છિત વસ્તુને આપવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મંગળરૂપ એ કમળા–લક્ષ્મીને ક્રીડા કરવાનુ મંદિર છે મતલબ ધર્મ મંગળલક્ષ્મીનુ ક્રીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માંગલિક હોઈ એ જ્યા હોય ત્યા મંગળલક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે, ત્યા લીલાલહેર થાય છે અને સદા આનંદ વર્તે છે એવા એ મંગળકમલાના ક્રીડામંદિર ધર્મ ! તુ મારો ઉદ્ધાર કર આ યોજના સર્વ સંબોધનોમા કરવી

(ખ) **'કરુણાકેતન'** ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે સર્વ જીવો પર દયાભાવ, અભયભાવના એ ધર્મ છે ધર્મના મંદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝંડો નિરંતર ઊડે છે એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઈ જાય છે તીર્થંકરના ચાર મોટા ઉપનામોમા એક 'મહામાહણ' ઉપનામ છે એના ધર્મચક્રમા કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યક્ત થાય છે હે કરુણાકેતન ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ

(ગ) **'ધીર'** અવિચલિત, મજબૂત સમુદ્રને 'ધીર'નુ ઉપનામ અપાય છે વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે પરોપકારપરાયણ એકચિત્તવાળાને 'ધીર' કહેવામા આવે છે. ધર્મમા વિશિષ્ટ વિવેક અને વિચક્ષણતા હોય છે એ સર્વ 'ધીર' શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર

(ઘ) **'શિવસુખસાધન'** મોક્ષરૂપ મહાઆનંદ આપવામા પ્રવીણ ધર્મ બરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરંપરાએ મોક્ષ આપવાનુ સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયુ છે

(ઙ) 'भवभयवाघन' સ સારમા અહીથી તહી કુટાવુ, એક ખાડામાંથી બીજામા પડવુ અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવુ જન્મમરણની જ જાળોમા પડવુ, ઘર માડવા અને ઉપાડવાં, સંયોગ–વિયોગના દુ ખ ખમવા, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી—આ સર્વ ભયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રભ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને ભયથી મુકાવનાર છે. આવા ભયને અટકાવનાર ધર્મની વિનય (ગ્રથકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(च) 'जगदाधार' હે જગતના આધાર ! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર ! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાત મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત–પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી રાતનો ઉજારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ ! મને આશરો આપ, મને તારી હૂ ફમા લે અને મને બચાવ !

(छ) 'गभीर' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વગ્રાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ ! તુ મને તાર.

આ સાતે વિશેષણોમા વિલક્ષણ ચમત્કાર છે પ્રત્યેકમા એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે क ધર્મનુ મગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, ख એનુ કરુણાસ્વરૂપ ચર્ચે છે, ग અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, घ એનુ સાધ્ય (લક્ષ્ય) બતાવે છે, ङ એનુ નકારાત્મક સ્વરૂપ બતાવે છે च એનો આધારરૂપ પ્રકાર દર્શાવે છે અને छ એની વિશાળતા સૂચવે છે

આવો મહાન વિશાળ ધર્મ છે. એ પ્રાણીને સર્વથા જાગૃત રહી સહાય કરે છે અને એનાથી સદા મગળિકમાળા વિસ્તરે છે જે ધર્મ આવો હોય, જે ધર્મના પ્રણેતા રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, જેને ઇહલોકની પ્રશસા ઇષ્ટ ન હોય, જે ધર્મના સ્વરૂપલેખનમા પરસ્પર વિરોધ ન હોય એ ધર્મનો આશ્રય કરવો, એ ધર્મને તારણહાર સમજવો અને એને જીવન અર્પવુ. એમાં અમુક વેશનો આગ્રહ ન હોય, અમુક ક્રિયાનો આગ્રહ ન હોય, અમુક પદ્ધતિનો પરાણે સ્વીકાર ન હોય, પણ કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડા રાખવાનો આગ્રહ હોય, વિવેક–ચાતુર્ય દર્શાવવા વિજ્ઞપ્તિ હોય, પરીક્ષા કરવાની આમત્રણા હોય ઉપરના સાતે ગુણો જે ધર્મ ધરાવતો હોય તેની પાસે શિર ઝુકાવવુ, એને શરણે જવુ અને એની દ્વારા સાધ્યે પહોચવુ હે ધર્મ ! તુ મારો ઉદ્ધાર કર અને આ ભવ–જ જાળમાથી મને છોડાવ ! આ આખુ ધ્રુવ–પદ પ્રત્યેક ગાથાની પછવાડે જરૂર બોલવુ. રાગ જાણીતો અને મસ્ત છે વિવેચન વિશેષ કરવાની આવશ્યકતા હવે નહિ રહે ઉદ્દેશ અત્યાર સુધીમા બનતી રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે

૧. વરસાદનુ મડળ પૃથ્વી ઉપર અમૃત જેવુ જળસિચન કરી પૃથ્વીને નવપલ્લવિત કરે છે સૂર્ય, ચદ્ર ઉદય પામી પોતાનો ધર્મ બજાવે છે આ ધર્મનો પ્રભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવ એ ધર્મ છે વરસાદનો ધર્મ વરસવાનો છે સૂર્ય–ચદ્રનો ધર્મ ઊગવાનો અને ગરમી આપવાનો તથા શાતિ આપવાનો છે આ બાબત પર વિવેચન ग શ્લોકમા થઈ ગયુ છે આ

ગ્રંથના ટીકાકાર સ્વર્ગસ્થ પ૦ ગંભીરવિજયજી કહે છે કે ૧૧ શ્લોકમા ઉપદેશ છે અને અહીં સ્તુતિ છે તેથી પુનરુક્તિદોષ થતો નથી. વૈરાગ્યમાં પુનરુક્તિદોષ લાગતો નથી એવો શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો પ્રશમરતિમાં અભિપ્રાય છે (જુઓ સદ્દરહુ ગ્રંથનો શ્લોક ૧૩-૧૪મો), જેથી પુનરુક્તિ જેવુ લાગે તો મારી માન્યતાનુસાર તેમા વાંધો હોઈ શકે નહિ. અર્થ સ્પષ્ટ છે, વિવેચન અનાવશ્યક છે

૨. આ પૃથ્વી કોઈના પણ ટેકા વગર અદ્ધર રહેલી છે, એવી જે વિશ્વસ્થિતિ છે તે તેનો સ્વભાવ છે આ વસ્તુસ્વભાવમા અનેક કારણો છે તેની અત્ર ચર્ચા અસ્થાને છે. જે સ્થિતિ છે તે સમજવી અને તેનો તે સ્વભાવ સ્વીકારવો એમા આનંદ છે. આવા ધર્મને વિનયપૂર્વક-આદરપૂર્વક સેવવો એટલે સમજવો વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા અત્ર ખાસ બતાવી છે એના સાધનો ઉપસ્થિત કરી અભ્યાસ કરવો અને વસ્તુસ્વભાવને ઓળખવો એ અતિ આહ્લાદનો વિષય છે આ રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની ભલામણ કરી એક પ્રકારના અર્થનો ઉપયોગ બતાવ્યો હવે ધર્મને બીજા આકારમા બતાવે છે.

૩. દુર્ગતિમા પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે-ટેકો આપે તે ધર્મ. આ 'ધર્મ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ છે. આવા ધર્મનુ જે પ્રાણીઓ શરણ કરે એટલે તેને આશ્રયે જાય અને જે એનુ સ્મરણ કરે એટલે એનુ અનુશીલન કરે તેને આ ભવમાં શુ થાય તે આગળ કહે છે. શરણ હંમેશા રાજાનુ અથવા મોટા સ્થાનવાળાનુ થાય છે. સ્મરણ સદા પ્રિય વસ્તુનુ થાય છે અહી ભાવ એ જણાય છે કે જે પ્રાણી ધર્મનુ સામ્રાજ્ય પોતા પર સ્વીકારે છે અને વારંવાર એને પ્રિય વસ્તુ તરીકે યાદ કરે છે, તેને જે પ્રાપ્ત થાય તે હવે કહેશે

એ ધર્મના ચાર મુખ છે દાન શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચારે વિભાગ પર પ્રથમ શ્લોક (પરિચય, ક્ક)મા વિવેચન થઈ ગયુ છે આ ચારે મુખથી અથવા ચાર પૈકીના એક અથવા વધારે મુખથી જે ધર્મ પ્રાણીને કૃતાર્થ કરે છે તે શુ કરે છે તે હવે કહેવાનુ છે. પ્રાણી દાનપરાયણ અથવા તો ત્યાગશીલ હોય, શિયળ-બ્રહ્મચર્ય પાળનાર હોય, તપ કરનાર હોય અને ભાવનાશીલ હોય, અથવા એ પૈકી બને તેટલા ધર્મના પ્રકારનુ શરણ અથવા સ્મરણ કરતો હોય—મતલબ કે, દાની, બ્રહ્મચારી, તપસ્વી અને ભાવિતાત્મા હોય તેને અનેક લાભો પરભવમા મળે છે અને એને થતા લાભોની પરંપરાનો પાર નથી

એ ઉપરાંત આ ભવમા પ્રાણીના ભય અને શોકને ધર્મ દૂર કરી નાખે છે ભયવાન્ પ્રાણીને હાલતા-ચાલતા ભય, ચિંતા રહે છે, એથી એને આત્મવિશ્વાસ કદી આવતો નથી અને ભયવાળા માણસો અસ્થિર મને સંતાતા ફરે છે આજીવિકાભય, ચોરભય, કીર્તિનાશ ભય વગેરે પાર વગરના ભયો પ્રાણીને નિર્માલ્ય-હીનસત્ત્વ બનાવે છે અને એ અકિંચિત્કર થઈ અંતે કાંઈ કર્યા વગર ચાલ્યો જાય છે પ્રગતિ કરનારે નિર્ભય વૃત્તિ ખાસ કેળવવી પડે છે અને ધર્મ એ વૃત્તિને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે શોક તો પ્રાણીને કાંઈ સૂઝવા જ દેતો નથી.

આખો વખત મન પર વિષાદ, ચિંતા અને પરિતાપ થાય, પરિણામે નિ:સાસા મુકાય અને રડવું આવે. આ અતિ વિચિત્ર જીવનક્રમ કદી પસંદ ન આવે તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મમા એવી શક્તિ છે કે એનું શરણ, સ્મરણ કરે તેને આ ભવમા શોક અને ભયથી મુક્ત કરે છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ધર્મ કરનારને તમે જોશો તો એનો આત્મવિશ્વાસ ઘણો ભારે હશે અને એ કદી ગભરાશે કે ડરી જશે નહિ અને શોકથી વિહ્વળ પણ થશે નહિ.

ભવિ એટલે ભવ્યપ્રાણી, યોગ્ય સામગ્રી મળી જાય તો મોક્ષમા જવાની યોગ્યતાવાળો જીવ જે ભવ્ય પ્રાણીઓ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેના શોક, ભય આ ભવમા ચાલ્યા જાય છે અને તે દૂર કરનાર ધર્મ છે સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓ મોક્ષે જવાના જ છે એવુ નથી, સામગ્રી મળે તો યોગ્યતા તેનામાં છે એટલી જ વાત છે એટલે ભવ્યત્વનો નિર્ણય હોય તો પણ કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ આદરી પ્રગતિ સાધવાની તો જરૂર રહે જ છે ધર્મનુ શરણ, સ્મરણ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે એ વાત અત્ર કરી આવો ધર્મ છે એમ જણાવી તેને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો રસ્તો સાફ કર

૪. ધર્મના દશ પ્રકાર આપણે બીજી (ખ) ગાથામાં સવિસ્તર જોઈ ગયા. એમાનાં ચારનાં નામ અહી આપે છે, ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વગેરે. એ ધર્મનો અતિ અગત્યનો પરિવાર છે. એ ચાર નામો પેટી દયા એ સંયમના પેટામા આવે છે આ દશે યતિધર્મોનો ઘણો વિશાળ પરિવાર છે એનુ અતિ સુંદર વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'ના ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી કર્યું છે વિવેક–પર્વત ઉપર ચારિત્ર–ધર્મરાજ અપ્રમત્તશિખર પર વિવેકસિંહાસન પર બેસે છે ત્યારે એનો પરિવાર જોઈ હર્ષાશ્રુ આવે છે. આવો શાંત, દાંત, સ્થિર અને શંસિતવૃત્ત (પ્રશંસા કરવાયોગ્ય આચરણવાળો) પરિવાર જોઈને મનમા એમ જરૂર થઈ આવે છે કે આવો પરિવાર આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય.

એમા વધારે મજાની વાત એ છે કે એ દશ પ્રકારના યતિધર્મોના સગાવહાલા બહુ છે અને સર્વ હળીમળીને રહેનાર છે ચિત્તવૃત્તિના નાકા પર આવેલ પ્રમત્તતા–નદીના પુલિનમા (કિનારા પર) મોહરાજાનો મોટો મંડપ બાંધેલો છે, તેને આ આખા પરિવાર સાથે ચાલુ શત્રુતા છે આ બન્ને પરિવારો સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમાં ધર્મરાજ–ચારિત્રરાજનો પરિવાર જોતા ચિત્ત ઠરી જાય તેમ છે આવા સુંદર પરિવારવાળો ધર્મ અનેક ભવોનો નાશ કરે છે, પરિહાર કરે છે, અભાવ કરે છે આવા ધર્મનુ પાલન–રક્ષણ કરવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે

ધ્રુવપદમા સાત સંબોધન ધર્મના કહ્યા તેમા અત્ર એકનો વધારો કરવામા આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે

(જ) 'देवासुरनरपूजितशासन' આ ધર્મનો હુકમ દેવો – બાર દેવલોકના દેવો તથા બીજા ગ્રૈવેયક, લોકાંતિક, અનુત્તરના દેવો માને છે ભુવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર વગેરે અસુરો

એના શાસનને સ્વીકારે છે, મનુષ્યો એને પૂજે છે. આ સંબોધન પૂજ્યભાવ બતાવે છે. આવા ધર્મને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

૫. 'ધર્મ બંધુહીનનો બંધુ છે.' એટલે જેને સગાસંબંધી પરિવાર ન હોય તેને એ બંધુ-ભાઈ તરીકે પડખે ઊભો રહી આપત્તિના વખતમાં ટેકો આપે છે. ઉત્સવમાં, વ્યસન-(દુઃખ)માં, દુકાળમાં, યુદ્ધમાં રાજ્યદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જે પડખે ઊભો રહે તે બંધુ કહેવાય

उत्सवे व्यसने चैव, दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राज्यद्वारे स्मशाने च, यस्तिष्ठति स बांधवः ॥

આ જાણીતો નીતિનો શ્લોક પણ એ જ વાત જણાવે છે.

જેને કોઇનો આશરો ન હોય તેને એ આશરો, ટેકો, સહાય આપે છે. ધર્મના પ્રતાપથી અંધારી જગ્યાએથી અને ખરે અણીને વખતે સહાય મળી આવે છે. જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય જણાય ત્યારે ભયંકર વાદળાની અંદરના ભાગમાં એક ફૂંપેની પાતળી આશાના કિરણ-વાળી રોશની દેખાય છે તે ધર્મ છે એના આશ્વાસનથી પ્રાણી ટકે છે, જીવે છે, અને જીવતો નર અનેક ભદ્રો (કલ્યાણો) પ્રાપ્ત કરે છે આવી રીતે એ અસહાયની સહાય કરનાર છે

જે એનો ત્યાગ કરે છે તે આ અતિ જટિલ ભવાટવીમાં રખડી પડે છે અને માર્ગ ન મળવાથી ભૂલો પડી ચારે તરફ ગાડાની માફક આંટા માર્યા કરે છે. પછી એ તિર્યંચોમાં જાય, જનાવર બને, એકેંદ્રિયમાં ચાલ્યો જાય અને એમ ઉપર-નીચે આંટા માર્યા જ કરે છે.

અત્યારના જીવનમાં ધર્મને તજનારનું અવ્યવસ્થિત, સાધ્યવિહીન જીવન વિચારવામાં આવે તો એનો પત્તો કયા લાગશે એ જાણતા કમકમાટી આવે તેમ છે જ્યાં ધર્મનું હાસ્ય કરવામાં રસ પડતો હોય, ધર્માનુષ્ઠાનો નબળા મગજના અવિષ્કારો મનાતા હોય. આત્મ-વિચારણાને આળસ માનવામાં આવતી હોય અને ત્યાગને નિર્બળતા ગણવામાં આવતી હોય ત્યાં દૃષ્ટિબિન્દુ જ ફરી જાય છે આ કોટિની વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને આ વિચારણા છે જો સંસારમાં રઝળી પડવામાં જરા પણ સંકોચ કે ભવિષ્યચિંતા હોય તો ધર્મનું શરણ અતિ આવશ્યક છે

૬. વ્યક્તિગત સુકૃત્યના પરિણામો જુઓ એને ભયંકર જંગલ નગર બની જાય છે જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ પડતો ન હોય ત્યાં એનો ઝળહળાટ થઇ જાય છે, અને અગ્નિ જળ બની જાય છે જળ હોય ત્યાં સ્થળ થઇ જાય છે ઘણી વાતો શી કરવી ? સર્વ ઇચ્છિત સિદ્ધિઓ ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે આવા ધર્મને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

આ શ્લોકમાં કહેલી બાબતમાં કોઇને અતિશયોક્તિ લાગશે એમાં વધારે વિચારણાને અવકાશ જરૂર છે આલંકારિક ભાષાને એના હેતુપૂર્વક સમજવવી ઘટે પરંતુ પુણ્યવાન

પ્રાણીનો બરાબર અભ્યાસ કર્યા વગર આ વાત સમજાશે નહિ. ધર્મી નાના ગામડામા જાય તો ત્યાં પણ અનેક સ્થળેથી એને ઇષ્ટ પદાર્થ મળી આવે છે અને કલ્પેલી અગવડો પણ વગર પ્રયાસે દૂર થઇ જાય છે. આ મુદ્દાને વધારે આગળ વધારવામા આવે તો આખી કુદરત ધર્મી માણસને અનુકૂળ થતી દેખાશે. 'જ્યા રામ ત્યા અયોધ્યા' એ કિવદન્તીમા રામ જ્યા જાય ત્યાં અયોધ્યા તેની પછવાડે જતી નથી પણ અયોધ્યાના ભાવો એ જ્યા જાય ત્યા હાજરા-હજૂર થઈ જાય છે. આ હકીકતમા સત્યાશ લાગે તો સર્વ હકીકત મનમાં તુરત બેસે તેમ છે. ધર્મના પ્રતાપે એને દંડકારણ્યમા અયોધ્યા થઈ હતી અને આ લેખ પણ એ જ ભૂમિ-(નાશિક જેલ)મા લખતા ધર્મનો પ્રભાવ અનેક રીતે અનુભવાય છે

એક મહાનુ વચન પ્રચલિત છે કે, **'पदे पदे निधानानि, योजने रसकुपिका । भाग्यहीना न पश्यन्ति, बहुरत्ना वसुंधरा ॥'** 'પગલે પગલે નિધાનો ભરેલા છે અને યોજને યોજને રસ-કુપિકાઓ છે, ભાગ્યહીન જનો એને ન જોઈ શકે, બાકી વસુધરા (પૃથ્વી) તો બહુ રત્નોને ધરનારી છે' ભાગ્યશાળી ધૂળમાથી પણ લાખો મેળવે છે અને હાથ પણ હલાવ્યા વિના ભડાર ભરી દે છે. આપણા અનુભવમા આવા અનેક દાખલાઓ આવ્યા છે. ધર્મના પ્રભા-વથી આનદ થઈ રહે છે, દુ.ખ દૂર જાય છે અને ઉપાધિઓ ટળે છે ધર્મને ઓળખવો જરૂરી છે, સમજીને કરવો આવશ્યક છે અને એની સેવા ઇષ્ટફળદાયી છે ધર્મમાં વિવેક, સમજણ, દેશકાળજ્ઞતા અને અતરના ભાવો છે એમા બાહ્ય ઉપાધિને સ્થાન નથી, ધાધલ-ધમાલને સ્થાન નથી, મનના મનામણાંને સ્થાન નથી, ગોટાળાને સ્થાન નથી, ત્યાં નગદ ધર્મને જ સ્થાન છે આવો ધર્મ આત્મધર્મ છે. એવો ધર્મ જગલમા મગલ વર્તાવે તેમા શી નવાઈ?

આજે મને એક ભાઈ પૂછે છે કે 'ધર્મ તો ધર્મ આપી શકે, એનાથી પૈસા, વૈભવ, સુખ જેવા સ્થૂળ લાભ મળે એ વાત બધ બેસતી નથી' પરતુ ધર્મનો શો અર્થ કરવામા આવે છે તે પર તેનો આધાર છે. માત્ર ત્યાગ એ જ ધર્મ નથી. ધર્મ તો અનેક પ્રકારે થાય છે, અનેક આકારે થાય છે અને અનેક દૃષ્ટિએ થાય છે બાહ્ય સુખમા પર્યવસાન માનનારને તેવાં ફળ મળે અને આત્મપ્રગતિના ઇચ્છુકને તે મળે દૃષ્ટિની વિશાળતા, સાધ્યની ચોખવટ અને પુરુષાર્થની જાગૃતિ પર એના ફળભેદનો આધાર રહે છે. વ્યક્તિગત નજરે આ આ શ્લોકમા કહેલ સર્વ હકીકત બનવી શક્ય છે દુનિયામા બનતા બનાવો ઉઘાડી આખે નિહાળે તે બરાબર જોઇ શકે મોટા ભયકર વનમા રામને અયોધ્યા દેખાતી હતી, સીતાને અગ્નિ જળ સમાન થયો હતો શ્રીપાળને સમુદ્ર ધરતી જેવો બન્યો હતો અને જે બનાવથી એની સર્વ ઋદ્ધિ અને પત્નીઓ નાશ પામવી જોઇએ તેને બદલે ધર્મના પ્રભાવથી એને મહાન ઋદ્ધિ અને વધારે પત્નીઓ સાપડી હતી ધર્મના પ્રતાપથી ઇષ્ટસિદ્ધિ મળે છે તેના દાખલા

તો પાર વગરના છે ધન્નો, શાલિભદ્ર, સુદર્શન અને કોઈ પણ તીર્થંકરનુ ચરિત્ર આ બાબતમા પૂરતો અનુભવ આપે છે ધર્મના પ્રભાવની આથી તે વધારે શી વાત કરવી ?

૯. હે ધર્મ ! તુ આ ભવમા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા દશ પ્રકારના સુખો આપે છે. ધન મળવુ તેનો આધાર પૂર્વે કરેલ ધર્મ પર છે, શરીરનુ આરોગ્ય જળવાવુ તેનો આધાર ધર્મ પર છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો સરખી મળવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે ઘરે સંતતિ થવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે એવી રીતે ઉપર છ શ્લોકમા બતાવેલા દશે પ્રકારના વૈભવો[1] ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. કોઈ એમા પોતાની બહાદુરી સમજતા હોય તો તે માત્ર એટલી જ ગણાય, કે એણે પોતે કરેલા સુકૃત્યના પ્રતાપથી આ સર્વ અનુકૂળતાઓ તેને મળી છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન, શીલ, તપ ને ભાવરૂપ સુકૃત્યો સમજવા

સાથે યાદ રહેવુ જોઈએ કે એ દશવિધ સુખમા લોલુપતા થઈ જાય તો પ્રગતિ અટકી પડે છે સગવડોનો લાભ સવિશેષ ધર્મ કરવામા લેવો ઘટે

ધર્મ પરભવમા ઇન્દ્રાદિ પદવી આપે છે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણી દેવ. દેવેન્દ્ર. વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી વગેરે પદ પામે છે પ્રાણી મોટો શ્રેષ્ઠી કે સત્તાધીશ થાય એ પણ પૂર્વભવના ધર્મનો–સુકૃત્યનો પ્રભાવ છે એમા જો પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો એનો લાભ ભોગવાઈ જાય એટલે પછી ભયંકર પતન થાય છે આ સર્વ સ્થૂળ સુખોની વાત થઈ

વળી ધર્મ અનુક્રમે જ્ઞાન વગેરે આત્મિક લાભો પ્રાપ્ત કરી આપી અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પણ આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરતાં આખરે કેવલ્યજ્ઞાન પામી, અઘાતી કર્મોને પણ ખપાવી, પ્રાણી અનંતકાળને માટે મોક્ષસુખ પામે છે હે ધર્મ ! તું આ પ્રકારે સ્થૂળ અને આત્મિક સુખ આપનાર છે એવા હે ધર્મ ! તુ મારો ઉદ્ધાર કર, મને માર્ગ–સન્મુખ રાખ અને મારો આ ભવભ્રમણનો ફેરો હમેશાને માટે મટી જાય એમ કર

૮. ઉપસંહાર ધર્મના સાત વિશેષણો–સંબોધનો ધ્રુવપદમા આપ્યા એક ચોથી ગાથામાં આપ્યુ. હવે એ આખા વિષયનો ઉપસંહાર કરતા ચાર વધારે સંબોધનો આપે છે

(અહી સંબોધનની સંખ્યા મૂકી છે તે ધ્રુવપદ અને ચોથા શ્લોક સાથે ચાલુ છે)

(ઝ) 'सर्वतंत्रनवनीत' તંત્ર એટલે ઉપાય અથવા ધર્મશાસ્ત્ર એ સર્વનો સરવાળો કરી એમાથી સાર કાઢતા જે નીકળે તે નવનીત (માખણ) કહેવાય છે ધર્મમા તો અનેક પ્રકારના ક્રિયાકાંડો બતાવ્યા હોય છે, તે સર્વનો સાર કાઢી મુદ્દાની હકીકતો આત્મિક દૃષ્ટિએ

---

૧ આ દશ પ્રકાર જેમા છે ? તેની શોધ કરતા તે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમા મળ્યા છે આ આખા અધ્યયનનુ ભાષાંતર બારમી ભાવનાના પરિચય, ક શ્લોકમા આગળ આપ્યુ છે ત્યાથી જોઈ લેવુ

જેમા કહી હોય તેવો ધર્મ તે સર્વતંત્રનુ નવનીત છે આ સંબોધન જૈન ધર્મના નવનીતપણાનુ–પ્રાધાન્યનું સૂચક છે.

(ઞ) **'સનાતન'** ત્રિકાલાબાધિત ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમા એ સદા જયવતો વર્તે છે 'સનાતન' શબ્દ ઉપર ઘણી ચર્ચા શકય છે. ધર્મના સ્વરૂપને બરાબર સમજ્યા હોઈએ તો આ શબ્દ એનુ યથાયોગ્ય સ્વરૂપ રજૂ કરે છે 'સનાતન' શબ્દ કોઈ એક મતનો વ્યાપક નથી જે ધર્મ ત્રિકાલાબાધિત હોય તેને તે યોગ્ય રીતે લાગુ થાય છે આ સંબોધન ધર્મનુ ત્રિકાલવર્તિત્વ બતાવે છે.

(ટ) **'સિદ્ધિસદનસોપાન'** મુક્તિ–મંદિરે પહોચવાનો દાદરો દાદરાને ચઢવાને જેમ પગથિયા હોય છે તેમ આ ધર્મ–મંદિરમા ગુણસ્થાનક્રમારોહ છે પ્રાણીની પ્રગતિ થવા માંડે ત્યારે એ પાછલી ચાર દૃષ્ટિમાં આવી, તેની આગરે વેદ્ય–સંવેદ્ય પદનો અનુભવ કરે છે ત્યા એનો ગ્રંથિભેદ થાય છે. એ અપૂર્વકરણ કરી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, દેશવિરતિ તેમ જ સર્વવિરતિરૂપ ગુણ મેળવતો ક્રમસર આગળ વધતો જાય છે. ત્યા કોઈ વાર ઉપશમશ્રેણી માંડે તો પડી જાય છે આગરે ક્ષપકશ્રેણી માડી, કષાયો પાતળા પાડી, છેવટે તેનો વિજય કરી શુક્લધ્યાન ધ્યાવતો સયોગી ને અયોગી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મોક્ષમંદિરે પહોચવાનો આખો ક્રમ સમજવા યોગ્ય છે ખ્યાલમા રહે કે આ મંદિરનુ પ્રત્યેક પગથિયુ ખૂબ સમજવાની જરૂર છે. અત્ર તો તેનો નિર્દેશમાત્ર જ કર્યો છે

ઉપર જે ચોથુ વિશેષણ **શિવસુખસાધન** (ઘ) આપ્યુ છે તેનાથી આ તદ્દન જુદુ જ વિશેષણ છે એમા સાધન ધર્મની મુખ્યતા છે, અહી એના ક્રમારોહત્વનુ પ્રાધાન્ય છે. બન્નેનુ સાધ્ય એક જ છે, પણ આશય–નિર્દેશ તદ્દન પૃથક્ છે.

(ઠ) **'પ્રતિલંભિતશાંતસુધારસપાન'** વિનયનમ્ર પુરુષને પ્રાપ્ત થતુ શાતસુધારસનુ પાન કરાવનાર! ધર્મ ખરેખર એના અર્પી જીવને શાત અમૃતરસના ઘૂંટડા પાનાર છે. શાંતરસના ઘૂંટડાની પ્રશંસા શી કરવી? આખા ગ્રંથમા શાતરસ ભરેલો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ધર્મરુચિ છે એના ઘૂંટડા ભરી ભરીને પીઓ એ જ ઉપસંહાર આ ભાવનાનો હોય. આવાં સુંદર બાર વિશેષણોથી યુક્ત, પરમ પ્રશ્નથી સંબોધિત ધર્મ અનેક પ્રકારની શીતળ છાયા બતાવનાર, પ્રાપ્ત કરાવનાર અને પોષણ કરનાર છે એવો ધર્મ છે તેને અનેક રીતે સંબોધી, ચેતનરામ કહે છે હે મંગલકમલાકેલિનિકેતન વગેરે! મને પાળ, મારો ઉદ્ધાર કર, મને રસ્તે ચઢાવી આપ

× × × ×

ધર્મભાવના ભાવતાં ઊર્મિ ઊછળી પડે તેમ છે ધર્મભાવના ભાવવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો ઠીક લાગે છે પ્રથમ ધર્મનુ સામાન્ય સ્વરૂપ લેવુ. વ્યવહારમા ધર્મ મનાય છે તેને સમજવો એમાં બાહ્ય ક્રિયાઓને પ્રાધાન્ય મળે છે તેનો પણ ઉપયોગ છે બાહ્ય ક્રિયાઓ

વિશિષ્ટ આત્મધર્મનુ પ્રબળ નિમિત્તકારણ હોઈ તે વીસરવા કે ઉપેક્ષવા યોગ્ય નથી. માત્ર એના જ્ઞાનનો સહયોગ કરવો અને માત્ર ક્રિયામા પરિપૂર્ણતા માની ન લેવી. જ્યા સુધી સાધનધર્મો સાધનની મર્યાદામા રહે છે ત્યા સુધી એની ઉપયુક્તતા છે અને જરૂર છે જ્યારે એ સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણી વખત એ મમત્વ અથવા આગ્રહનું રૂપ લે છે. આટલી બાબત ધ્યાનમા રહે તો નાનામા નાની ક્રિયાની પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે, પણ એને માટે ઝગડા ન હોય. સાધનધર્મોના ઝગડા થાય ત્યારે સાધ્યધર્મનું વસ્તુત સ્વરૂપ સમજવામા આવ્યુ નથી એમ લાગે મોક્ષના અનેક માર્ગો છે, યોગના અસખ્ય પ્રકારો છે. જે પ્રાણીને જે રસ્તે પોતાનો યોગ સાધવાનુ હિતકર જણાય તે રસ્તે તે સાધે. એના રાજમાર્ગો હોય, પણ તેથી બીજા આડાઅવળા રસ્તા ન હોય એમ ધારી લેવું, એ વસ્તુસ્વરૂપનો ભ્રમ છે ધર્મને નામે ઝગડા થાય એ તો વદતોવ્યાઘાત છે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ થાય એટલે એવા ઝગડા ટકે નહી. વિવેકની જાગૃતિ થતા અને સાધનનુ યોગ્ય મૂલ્ય આંકવાની શક્તિ આવતા સાધનધર્મોનો કચવાટ મટી જશે એમ ધર્મરહસ્ય સમજનારનુ મતવ્ય છે અને તે આ સ્થાને જરૂર વિચારણીય છે

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે **ધર્મ** એટલે શુ ?

ધર્મ શબ્દ ઘણા જુદા જુદા અર્થમા વપરાય છે. **वत्थुसहावो धम्मो** વસ્તુનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ છે અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો કે ગરમ કરવાનો છે, એ એનો ધર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ચીજના એક અથવા તેથી વધારે ધર્મો (Propertics) હોય છે અને તે તેનો ધર્મ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનો ધર્મ વિચારવામા આવે એટલે અ તે આત્માનો ધર્મ વિચારવાનો રહ્યો એના જે અસલ ગુણો એની સાથે નિરતર રહેવાના હોય તેમા જ્યારે એ વર્તે ત્યારે એ સ્વભાવમા વર્ત્યો કહેવાય જ્યારે એ પોતાના ધર્મથી દૂર જાય ત્યારે એ વિભાવમા–પરધર્મમા ગયો કહેવાય અને પરધર્મ નિરતર ભયાવહ છે આત્મધર્મ શુ છે એની શોધ કરવી એ મુખ્ય બાબત આ લક્ષણમા પ્રાપ્ત થાય છે એના ઉપર જુગજૂના થર ચઢી ગયા છે તે દૂર કરી, એનું શુદ્ધ કાચનત્વ પ્રકટ કરવુ એ પ્રત્યેક આત્માનો પ્રયાસ હોવો ઘટે, અને તે માટે એ જ્યારે જ્યારે પ્રયાસ કરે ત્યારે ત્યારે એ સ્વધર્મમાં વર્તે છે અને તેથી ઊલટુ, જ્યારે જ્યારે પૌદ્ગલિક ભાવમા રમણ કરે, જ્યારે એને ઇન્દ્રિયના વિષયોમા રસ પડે, જ્યારે એ કષાયમા આનદ માને, જ્યારે એને સ્થૂળ સુખમા ચેન જણાય, જ્યારે એને ધનના ઢગલા જોઈ શાતિ લાગે ત્યારે એ વિભાવમા પડ્યો છે એમ સમજવુ આત્મધર્મ એટલે સ્વધર્મ અને સ્વધર્મ એટલે ધર્મ આ વ્યાખ્યા સર્વ સયોગોમા બરાબર બંધબેસતી છે અને પૂર્ણરીત્યા સર્વ અશે વિચારવા તેમજ આદરવા યોગ્ય છે

આત્મધર્મનો વિચાર કરતા પ્રાણીનો અધિકાર અને પ્રગતિમા એનુ સ્થાન જરૂર ખ્યાલમા રાખવુ ઘટે. સામાન્ય પ્રગતિવાળો એકદમ શુક્લધ્યાન ધ્યાવા મડી જાય તો તેની ધૃષ્ટતા

ગણાય. ક્રમિક વિકાસમાં એનાં સર્વ પગથિયાં એણે ઓળગવા પડે અને એકેક પગથિયે સ્થિર થઈને આગળ ચાલવું ઘટે ધર્મની આ મૂળ વ્યાખ્યા ધ્યાનમા રહેવાથી એની વિશિષ્ટ ભાવના–વિચારણા થઈ શકવા સંભવ રહે છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતા સાધનધર્મોને વિચાર કરવો જ પડે, કારણ કે પ્રાણી ક્રમસર વધે ત્યારે તેણે ક્રમસર વિકાસ કરવો પડે અને તે માટે બાહ્ય વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે. આને પરિણામે એને શુભ કર્મ પણ બંધાય છે. શરૂઆતમા માર્ગપ્રાપ્તિ આ રીતે બહુધા શક્ય છે એ બાહ્ય દશામા જે સુકૃત્યો – શુભ અનુષ્ઠાનો થાય અને તેના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ થાય તેને પણ માર્ગપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ – વ્યવહારુ નજરે **ધર્મ** ગણી શકાય. આ માર્ગપ્રાપ્તિ અને ક્રમિક વિકાસમાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવને મૂકીએ એમા ભાવ તો બહુ આગળ વધેલાને પણ ખાસ ઇષ્ટ છે અને દાન એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવા છતા ત્યાગની શરૂઆત કરનાર હોઈ એ પણ ખાસ સ્થાનને યોગ્ય છે શીલથી વિષયો પર કાબૂ આવે છે અને તપથી આખા શરીર પર અને મન પર કાબૂ આવે છે. આ પ્રત્યેકમા પ્રાણી પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એને શુભ કર્મોનો બંધ થાય છે અને તે તેની પ્રગતિ કરાવી શકે છે. અહીં જે બાહ્ય પ્રશંસા કે બીજી લૌકિક એષણા ન હોય તો પ્રાણી જરૂર આગળ વધતો જાય છે

ત્યાર પછી એનામાં માર્ગાનુસારીના ગુણો આવે છે વ્યવહારમા આપણે જેને 'ગૃહસ્થ' કહીએ તેનામા જે સદ્ગુણો હોય તેની તે આસેવના કરે છે એની સત્યપ્રિયતા, ન્યાયશીલતા આદર્શરૂપ થાય છે અને એનો વ્યવહાર આદર્શમય થતો જાય છે. આ રીતે અત્યાર સુધી તેનો રસ્તો ઊલટો હતો તે હવે મોક્ષ–સન્મુખ થતો જાય છે પછી એ સમજણપૂર્વક ઇચ્છા પર નિયંત્રણ (brake) મૂકતો જાય છે, ત્યાગ કરતો જાય છે અને જ્ઞાનના ફળ વિરતિને ઓળખી એને યથાશક્તિ આદરે છે કેટલાક જીવો ખૂબ પ્રગતિ કરી સર્વસંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે અને તેમ ન બને તો ઓછો–વધતો ત્યાગભાવ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર રુચિ થતા આ પ્રાણીને સમ્યગ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાર પછી જે વિરતિ–ત્યાગ થાય છે તે તેને પ્રગતિમા ખૂબ મદદ કરે છે ત્યાર પછી એનો ક્રમસર વિકાસ થતો જાય છે. ધર્મનો આ મહિમા છે, આ એનું ક્ષેત્ર છે અને આ એનો વિષય છે આત્મધર્મને ઓળખી તેના ઉપર લય લગાવવી અને પરભાવને છોડાવી મોક્ષને સાધ્ય તરીકે રાખી તેને અનુકૂળ યોજનાઓ કરવી, એનું ટૂંકું નામ ધર્મ છે

આવી સાદી વાત હોવા છતા મહાન યોગી **આનંદઘનજી** ધર્મનાથ પ્રભુના સ્તવનમા કહે છે કે 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ'—આ શી વાત ? આખી દુનિયા 'ધરમ ધરમ' કરે છે અને ધર્મનો મર્મ જાણતી નથી એ કેવી વાત કહેવાય ? વાત એમ બની છે કે ધર્મના ક્ષેત્રમા ઘણા નકામા વેલાઓ ઊગી ગયા છે અને સ્વાર્થી લોકોએ ધર્મને નામે લોકોના ભોળપણનો ખૂબ લાભ લીધો છે ધર્મયુદ્ધને નામે યૂરોપમા

લડાઈઓ ચાલી છે અને લોહીની નદીઓ વહી છે. હિંદમા પણ ધર્મના ઓઠા નીચે અનેક તોફાનો થયા છે આજીવિકા ચલાવવા, ધનસંચય કરવા, માનમરતબો વધારવા અને ભોળપણનો લાભ લેવા એવું એવું કેટલું ય ચાલ્યું છે કે તે પર તો મોટા ઇતિહાસો લખાય. આ સર્વ ધર્મ નથી, જુદા જુદા આકારમા દુકાનદારીઓ છે આપણે એ બાજુએ નહિ ઊતરીએ ધર્મની શુદ્ધ વિચારણામા એને સ્થાન ન હોય. શ્રી આનંદઘનજી કહે છે કે ધર્મની શોધમા એ 'દોડત દોડત દોડીઓ' એ દોડ્યો જ જાય છે, પણ ધર્મ એ તો પ્રેમ છે, આત્મધર્મ છે, ધર્મ એ અંદરથી જગાડવાનો છે, પ્રગટ કરવાનો છે એને સમજવો અને એનો મર્મ પામવો કાંઈક મુશ્કેલ છે, પણ યોગ્ય સદ્‌ગુરુનો યોગ થાય તો સમજતા વાર લાગતી નથી.

આ સર્વ વિચારણામા આત્મધર્મની જ વાત આવે છે. એમા સાધનધર્મોની જરૂરીઆત એક જ શરતે સ્વીકાર્ય છે અને તે એ કે એને સાધનની કક્ષામા રાખવા, અન્ય ઉપર ઠસાવવા કદી પ્રયત્ન ન કરવો અને પ્રામાણિક મતભેદ શાંતિથી સમજતા અને તેના રહસ્યનો પાર પામતા થવું એવી જાતની વિશાળતા આવવી મુશ્કેલ છે અને તેથી ધર્મનો 'મર્મ' જાણવો આકરો છે એમ યોગીરાજ કહે છે તે યોગ્ય છે આ આત્મધર્મને સમજી પોતાને જે માર્ગે એ પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું.

કોઈ પ્રાણીને તપમા મજા આવે તો તે કરે, કોઈને સામાયિક કરવામા મજા આવે તો તે કરે, કોઈને વિષય પર કાબૂ મેળવવામા મજા આવે તો તે કરે જે રીતે પોતાની પ્રગતિ થાય તે કરે અને જ્યા જ્યા ગુણ દેખે ત્યાં ત્યા એ રાજી રાજી થઈ જાય એને ક્રિયામા જ્ઞાનપૂર્વક–સમજણપૂર્વક આનંદ આવે, પણ સાધનની અધિકારને અંગે મર્યાદા બરાબર સમજે અને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરે જ્યાં સુધી માત્ર બાહ્યવૃત્તિ હોય ત્યાસુધી ધર્મના રહસ્ય પામવા દુર્લભ છે.

સાધનધર્મોનો ઉપયોગ કરતા શુભ કર્મબંધ થાય છે, તેથી આ ભવમા ને પરભવમા ઐહિક લાભો મળે છે, ધન, સ્ત્રી, મિત્ર, પરિવાર આદિ મળે તેને ધર્મનું ફળ આ સાદા વ્યાવહારિક અર્થમા સમજવાનું છે ધર્મનો આદર આવા લાભ માટે ન જ હોય, પણ પ્રાથમિક દશામા પ્રાણી પાસે મોટી વાતો અને મહાન ત્યાગના આદર્શો રજૂ કરવામા આવે તો પ્રાણી કદાચ મૂંઝાઈ જાય. શ્રી 'ઉપમિતિ'ના પ્રથમ પ્રસ્તાવમા પોતાનું ચરિત્ર લખતા નિપ્પુણયકની એવી દશા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ બતાવી છે ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ ભોગો મળે છે, આ ભવમા રાજ્ય, સ્ત્રી, ધન, પુત્ર આદિ મળે છે આવી અનેક વાતો ઉપાધ્યાયજીએ બતાવી છે અને પરભવમા ઇંદ્રાદિ પદવીની પ્રાપ્તિ ધર્મના પ્રતાપે બતાવી છે તે તો શુભ કરણીનું શુભ ફળ છે એ મળે એમા નવાઈ નથી ધર્મથી સિદ્ધિઓ મળે તે પણ બનવાજોગ છે, પણ એ આદર્શ નથી, એ આત્મધર્મ નથી એ માત્ર માર્ગે આવવાને ઉપયોગી જાણી શકાય એવો વ્યવહારધર્મ છે

આ વ્યવહારની વાત કરતાં એક વાત સક્ષેપમા કહી નાખીએ માર્ગે ચઢાવનાર એવો વ્યવહારધર્મ ઉપયોગી છે તે આપણે ઉપર જોયુ છે, પણ એને અગે એક ખાસ ચેતવણી શાસ્ત્રકારે આપી છે તે જોઈ લઈએ તે આ છે—**धर्मादधिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः। कथं शुभायतिर्भावी स स्वामिद्रोहपातकी ॥**' પ્રાણીને ઐશ્વર્ય, મોટાઈ, ઋદ્ધિ, સપત્તિ, વૈભવ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે હવે એ જ ઐશ્વર્યથી જો એ ધર્મને હણે તો એ સ્વામિદ્રોહનો પાતકી બને છે અને એવા સ્વામિદ્રોહીનુ સારુ કેમ થાય ? આ વાત જરા સ્પષ્ટ કરીએ. ધર્મથી કોઈને બે–પાચ લાખ રૂપીઆ મળે. એ ધનનો ઉપભોગ કરતા એ વેશ્યાઓમા રખડે, અભક્ષ્ય ખાવાના પાશમા પડી જાય, અન્ય પાપકાર્યો કરે તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય એટલે જે ધર્મથી એને ઐશ્વર્ય મળ્યુ એ જ ઐશ્વર્યથી ધર્મનો ઘાત થયો. ઐશ્વર્યનો સ્વામી ધર્મ એ ધર્મનો નાશ કરનાર–સ્વામિદ્રોહ કરનાર થયો. એવુ કરે એનુ કેમ સારુ થાય ? એની પ્રગતિ કેમ થઈ શકે ? મતલબ કે, ધર્મના પ્રતાપે જે પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ-વર્ધક માર્ગે થવો ઇષ્ટ છે આ તો આડકતરી વાત થઈ

મુખ્ય નજરે ધર્મથી જે કાઈ મળે તે ધર્મસવર્ધક તરીકે ઉપયોગમાં લેવુ યોગ્ય ગણાય. ઘણી વાર નિર્બળતાને કારણે પ્રાણી ધર્મ આદરે છે, તે પણ પૂર્ણ લાભ ન આપે પૂરતા ઉત્સાહથી પ્રેમથી, આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી ધર્મની આસેવના કરવી અને આત્મધર્મ ઉપર સતત નજર રાખવી એ કેમ વધે, એમાં કેમ પ્રગતિમાન થવાય એની સતત ચિંતા રાખવી અને તત્પ્રાયોગ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો પૂર્વસચિતથી પોતાને ધનસપત્તિ કે જ્ઞાનલાભ મળ્યાં હોય તેનો ઉપયોગ ધર્મપ્રગતિમા જ કરવો નિરંતર યાદ રાખવુ કે અત્યારે જે લાભ મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ–વિકાસ કરવામાં કરવાનો છે, અને આવો અવસર વારવાર મળતો નથી

આ જીવનમા ચાર પુરુષાર્થો સાધવાના છે ધર્મ, અર્થ. કામ અને મોક્ષ. તેમા પણ અર્થ અને કામ ધર્મને વિરોધ ન આવે તે રીતે સાધવાનો છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી પૈસા પેદા કરવામા જ્યા અન્યાય થાય ત્યા ધર્મભાવિત આત્મા ખસી જાય. કામપુરુષાર્થ સાધવા એ પરસ્ત્રી તરફ નજર ન કરે, સ્વદારામાં પણ નિયમિત થઈ જાય અને કાળે અકાળે કામવિવશ ન થાય 'કામ' શબ્દમા સર્વ ઇંદ્રિયના ભોગોનો સમાવેશ થાય છે અર્થ તેમજ કામને ગાણ રાખી ધર્મપુરુષાર્થ સાધનાર પરપરાએ મોક્ષપુરુષાર્થ સાધે છે, એ તાત્પર્ય ધ્યાનમા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે મનુષ્યભવનુ સાફલ્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિમા છે. આ વાત વારવાર લક્ષ્ય પર રાખવાની આવશ્યકતા છે

ધર્મવિચારણામા દાન, શીલ, તપ અને ભાવની વિચારણા પૂર્વપરિચયમા કરી છે તે ત્યાંથી જાણી લેવી માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો 'યોગશાસ્ત્ર'માથી જોઈ લેવા; દ્રવ્ય, ભાવ, શ્રાવકના ગુણો 'ધર્મરત્નપ્રકરણ'થી જાણવા અને ખાસ કરીને ક્ષમાદિ દશ ધર્મોને મહાઆજ્ઞા તરીકે

આદરવા એ આજ્ઞાઓને બહુ પ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વધારે લખવુ અશક્ય છે મુદ્દો પૂર્વપરિચયમા બતાવી દીધો છે. (જુઓ ગાથા ૨૬.) એ ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો આદર કરવો

એના ટૂંકા વાક્યો નીચે પ્રમાણે થાય—

૧ તુ ક્ષમા રાખ ૪ તુ લોભને છોડ. ૭ તુ સાચુ બોલ.
૨ તુ નિરભિમાની થા. ૫ તુ તપ કર ૮ તુ પવિત્ર રહે.
૩ તુ સરળ થા ૬ તુ સયમ રાખ ૯. તુ મૂર્છા છાંડ
૧૦. તુ બ્રહ્મચર્ય પાળ.

આમા અનેક આકારોને અવકાશ છે જૈનોના એ મુદ્રાલેખો છે. હૃદયમા નોધી રાખવા યોગ્ય છે

આ ભાવનામા ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુનુ પત્રક આપ્યુ છે તે ધર્મની આદેયતા બતાવવા માટે છે એ આદર્શથી ધર્મ આદરવાની સૂચના નથી, પણ એવાં ફળ તો આગતુક છે અને તે જરૂર મળે જ છે એ બતાવવા પૂરતો એનો ઉપયોગ છે અષ્ટકમા બાર સબોધનો ધર્મના કહ્યાં છે તે બાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિસન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્વિનયવિજયજીએ અષ્ટકની સાતમી ગાથામા क्रमत ('અનુક્રમે') શબ્દ વાપરી આખા લેખને અસાધારણ ઓપ આપ્યો છે અનુક્રમે જ્ઞાનાદિ આપી – પ્રાપ્ત કરાવી છેવટે નિઃશ્રેયસ–મોક્ષ અપાવે છે એ આખી ભાવનાનો બાસ મુદ્દો છે.

આ ભાવના પર દૃષ્ટાન્તો બાર વગરના છે, પણ બાસ આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત શ્રી ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ શિષ્યોનુ મને લાગ્યુ છે. એ તપ કરનાર ઋષિઓ હતા અને પ્રગતિમા ત્રણ કક્ષાએ વહેચાઈ ગયેલા હતા કોઈ પ્રથમ, કોઈ દ્વિતીય અને કોઈ તૃતીય ભૂમિકા પર હતા. દરેક ભૂમિકામા પ૦૧ હતા ત્યાગરુચિવાળા હતા, પણ માર્ગ બતાવનારા કોઈ મળ્યા નહોતા. એમનુ સાધ્ય આઠ ભૂમિકા પર ચડવાનુ હતુ, પણ એના માર્ગથી અજાણ્યા હતા શ્રી વીરપરમાત્માના તત્ત્વરહસ્યને સમજનાર શ્રી ગૌતમસ્વામીને એની ચાવીઓ જણાયેલી હતી અને એમણે જેવુ માર્ગજ્ઞાન કરાવ્યુ કે એ સર્વ શિષ્યો ભૂમિકા ચડવા લાગ્યા ત્યાગ હતો પણ માર્ગજ્ઞાન નહોતુ, એ સત્–સગતિથી પ્રાપ્ત થઈ ગયુ અને પછી તો રસ્તો સીધો હતો એમને માર્ગ સાપડ્યો અને પ્રભુચરણસેવીએ એવા રસ્તા બતાવી દીવા કે પ્રભુ સુધી પહોચતા માર્ગમા જ સર્વ કેવળી થઇ ગયા ભૂમિકા–પ્રાપ્તિનુ આ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત બૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અષ્ટાપદ શું ? એની ભૂમિકા કેટલી ? કેવી રીતે ભૂમિકા ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત થાય ? કિરણના અવલબન એટલે શુ ? તાપસને પારણુ શેનુ ? પારણામા પાયસ શું ? એ પાયસ સાથે અક્ષીણમહાનસલબ્ધિ શુ ? અને શ્રી ગૌતમસ્વામી અને તાપસો વચ્ચે થયેલી વાર્તાનુ આંતરરહસ્ય

શુ ? – એ સર્વ આધ્યાત્મિક નજરે વિચારવામા આવે તો ધર્મનુ આખું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

આવો ધર્મ* પ્રાણીનો ક્રમસર વિકાસ કરાવી આખરે એને અક્ષયસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે એવો ધર્મ ખરેખર 'મંગળકમલાકેલિનિકેતન' છે અને ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે એમ જે શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્રની પ્રથમ ગાથામા કહ્યુ છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ ધર્મના રહસ્યને સમજવા યત્ન કરવો એમા દંભ કે દેખાવને સ્થાન નથી, એમા અંતરથી લગની લાગવી જોઇએ અને અંદરના ચેતનરામને જાગૃત થવા પ્રબળ અંકુરો ઊઠવા જોઇએ દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય તો સર્વ સાધન આવી મળે છે ધર્મથી વિજય જરૂર છે, શાશ્વત છે, અપ્રતિહત છે આવા હે ધર્મ ! મને પાળ !

ઇતિ ધર્મભાવના-૧૦

---

* ધર્મના વિષય પર ઘણુ લખવા જેવુ છે એનો તત્ત્વવિભાગ અને નીતિવિભાગ, એનો દર્શનવિભાગ અને ચરિત્રવિભાગ, ધર્મ અને મત વચ્ચે તફાવત, ધર્મ અને દર્શનની વિશિષ્ટતા, બાહ્ય ક્રિયામા પૂર્ણતા માનવાની રૂઢિ, જૈન ધર્મમા બાહ્ય કરતા આંતરની જ પોષણા વધારે છે તેના લાક્ષણિક દાખલાઓ, એનુ મૂળ સ્વરૂપ કયાંથી અને શા માટે વીસરાઈ ગયુ છે ? વર્તમાન દશાએ ધર્મ ટકી શકે ખરો ? ઉપાધ્યાયજીએ શ્રી સીમંધરસ્વામીને અપીલ કરી છે કે 'ધામધૂમે ધર્માધર્મ ચલી, જ્ઞાનમાર્ગ રહ્યો દૂર રે,' એનુ રહસ્ય શુ ? એવા સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ માટે એમને કેટલુ ખમવુ પડયુ હતુ ? તત્ત્વજ્ઞાન અને મતમા તફાવત કેટલો છે ?' વગેરે અનેક પ્રશ્નો વણા આકર્ષક છે, પણ આ ગ્રથના મે નિર્ણીત કરેલા વિસ્તારમા આવી શકતા નથી અત્યાર સુધીમા વધુ વધારે લખાયુ છે અન્ય પ્રસંગે આ દરેક મુદ્દા વિચારવાની તક લેવા ધારણા છે ઉપસંહારમા બાર ભાવોનો તથા બીજા અનેક શ્લોકાંતર્ગત બાબતો પર વિવેચન આ જ કારણે શક્ય નથી બનતા સુધી પ્રત્યેક શ્લોકના પરિચયમા બનતી સ્પષ્ટતા કરી છે ધર્મનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચર્ચવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળચંદ્રજીવિરચિત

ધર્મદુર્લભભાવના

દુહા

પરિહર [1]હરિહર દેવ સવિ, સેવ સદા અરિહંત;
દોષ રહિત ગુરુ ગણધરા, સુવિહિત સાધુ મહંત. ૧
કુમતિ કદાગ્રહ મૂક તુ, શ્રુત ચારિત્ર વિચાર;
ભવજળ તારણ પોત[2] સમ, ધર્મ હિયામાં ધાર. ૨

(હુ ગગ્યિાની દેશી)

ધન્ય ધન્ય ધર્મ જગહિતકરુ, ભાખીઓ ભલો જિનદેવ રે;
ઇહ પરભવ સુખદાયકો, જીવડા જનમ લગે સેવ રે. ૧
ભાવના સરલ સુરવેલડી, રોપ તુ હૃદય [3]આરામ રે,
સુકૃતતરુ લહિય બહુ પસરતી, સકળ ફરશે અભિરામ રે. ભા૦ ૨
એત્રશુદ્ધિ કરિય કરુણા રમે, કાઢી મિથ્યાદિક [4]સાલ રે;
ગુપ્તિ ત્રિહું [5]ગુપ્તિ રૂડી કરે નીક તુ સુમતિની વાળ રે. ભા૦ ૩
સીચજે સુગુરુ વચનામૃતે, કુમતિ કંથેર તજી મગ રે:
ક્રોધ માનાદિક [6]મુકરા, વાનરા વાર અનંગ રે. ભા૦ ૪
સેવતાં એહને કેવળી, પન્નર સય તીન અણગાર રે;
ગૌતમશિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતા દેવ ગુરુ સાર રે. ભા૦ ૫
શુક પરિવ્રાજક [7]સીધલો, અર્જુનમાળી શિવવાસ રે;
રાય પરદેશી અપનાવીઓ, કાપીઓ તાસ દુઃખ પાસ રે. ભા૦ ૬
દુસમ સમય દુષ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશું ભવિયણ જે ભજે, તેહ શુભમતિ ગુણગેહ રે ભા૦ ૭

---

૧ કૃષ્ણ ને શંકર ૨ વહાણ સમાન ૩ હૃદયરૂપ બગીચામા ૪ શલ્ય ૫ વાડ ૬ ભુંડ ૭ સિદ્ધિપદ પામ્યા

પ્રકરણ અગિયારમું

લોકસ્વરૂપભાવના

शालिनी

सप्ताधोऽधो विस्तृता याः पृथिव्यश्छत्राकाराः सन्ति रत्नप्रभाद्याः ।
ताभिः पूर्णो योऽस्त्यधोलोक एतौ, पादौ यस्य व्यायतौ सप्तरज्जू ॥ क ॥ १ ॥

तिर्यग्लोको विस्तृतो रज्जुमेकां, पूर्णो द्वीपैरर्णवान्तैरसङ्ख्यैः ।
यस्य ज्योतिश्चक्रकाञ्चीकलापं, मध्ये कार्श्यं श्रीविचित्रं कटित्रम् ॥ ख ॥ २ ॥

लोकोऽथोर्ध्वे ब्रह्मलोके द्युलोके, यस्य व्याप्तौ कूर्परौ पञ्चरज्जू ।
लोकस्यान्तौ विस्तृतो रज्जुमेकां, सिद्धज्योतिश्चित्रको यस्य मौलिः ॥ ग ॥ ३ ॥

यो वैशाखस्थानकस्थायिपादः, श्रोणीदेशे न्यस्तहस्तद्वयश्च ।
कालेऽनादौ शश्वदूर्ध्वंदमत्वाद्विश्राणोऽपि श्रान्तमुद्रामखिन्नः ॥ घ ॥ ४ ॥

सोऽयं ज्ञेयः पूरुषो लोकनामा, षड्द्रव्यात्माकृत्रिमोऽनाद्यनन्तः ।
धर्माधर्माकाशकालात्मसंज्ञैर्द्रव्यैः पूर्णः सर्वतः पुद्गलैश्च ॥ ङ ॥ ५ ॥

रङ्गस्थानं पुद्गलानां नटानां, नानारूपैर्नृत्यतामात्मनां च ।
कालोद्योगस्वस्वभावादिभावैः, कर्मातोद्यैर्नर्तितानां नियत्या ॥ च ॥ ६ ॥

एवं लोको भाव्यमानो विविक्त्या, विज्ञानां स्यान्मानसस्थैर्यहेतुः ।
स्थैर्यं प्राप्ते मानसे चात्मनीना, सुप्राप्यैवाध्यात्मसौख्यप्रसूतिः ॥ छ ॥ ७ ॥

ક ૧. અધોઽધ એક એકથી નીચે પૃથિવી ભૂમિ છત્રાકારા છત્રનો આકાર ધારણ કરનાર, એક છત્રમા બીજુ છત્ર મૂકયુ હોય તેવો આકાર, મોટુ છત્ર સર્વની નીચે મૂકવાનુ છે રત્નપ્રભા પહેલી નરકનુ નામ છે (નોટ જુઓ) વ્યાયતૌ પહોળા કરેલા રજ્જુ માપ છે (નોટ જુઓ)

ખ ૨ તિર્યગ્લોકે મધ્યલોક-મર્ત્યલોક પૂર્ણ વ્યાપ્ત અર્ણવાન્ત સમુદ્રના છેડા અસંખ્ય સંખ્યાતીત જ્યોતિશ્ચક્ર સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારામંડળ કાંચીકલાપ કંદોરાથી સુશોભિત કાર્શ્ય પાતળાપણુ શ્રીવિચિત્ર શોભાથી સુશોભિત કટિત્રમ્ કેડ ઉપર ધારણ કરેલ

ગ ૩ બ્રહ્મલોક બાર દેવલોક પૈકી પાંચમો દેવલોક દ્યુલોક દેવલોક, ઊર્ધ્વલોક, કૂર્પર કોણી, હાથના બન્યા બે વિભાગ વચ્ચે થાય છે તેનો નીચેનો ભાગ લોકપ્રાન્તો લોકને અંતે સિદ્ધોનુ સ્થાન ચિત્રક શોભિત મૌલિ મુગટ

ઘ ૪. વૈશાખ પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાના સ્થાનનુ સૂચક છે શ્રોણી કેડ શશ્વત્ હમેશા, અનાગત ઊર્ધ્વ ટટ્ટાર દમત્વ (self-command) એનો સંબંધ અખિન્ન સાથે છે

ઙ ૫ ષદ્-દ્રવ્ય નીચે લખેલા છ દ્રવ્યો અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક, કોઈનો બનાવેલ નહિ અનાદ્યનન્ત આદિ-અંત વગરનો સર્વત આખો, સર્વત્ર પૂર્ણ ભરેલો

ક ૧. એક બીજાથી નીચે નીચે આવેલી અત્યંત વિસ્તારવાળી, છત્રનો આકાર ધારણ કરનારી જે રત્નપ્રભા વગેરે ભૂમિ (પૃથ્વી)ઓ છે તેનાથી ભરેલો અધોલોક છે. એ (લોક-પુરુષ)ના બે પગ પહોળા કરેલા છે તે સાત રજ્જુપ્રમાણ જગ્યા રોકે છે (પ્રથમના પાંચ શ્લોક સાથે વાંચવાના છે)

ખ ૨. તિર્યગ્ (મધ્યલોક-મર્ત્યલોક) વિસ્તારમાં એક રજ્જુના માપવાળો છે અને અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રથી વ્યાપ્ત છે, એમાં જ્યોતિષીઓનું ચક્ર (સમૂહ) સુંદર કંદોરાનું સ્થાન લે છે અને તે (લોકપુરુષના) કટિપ્રદેશને અત્યંત પાતળો અને શોભાથી વિભૂષિત કરે છે.

ગ ૩. એની ઉપરનો ભાગ (ઊર્ધ્વલોક) દેવલોકો પૈકી બ્રહ્મદેવલોક આવે છે ત્યાં (લોકપુરુષની) બન્ને કોણીઓ પાસે પહોળાઈમાં પાંચ રજ્જુપ્રમાણ થાય છે. (એની ઉપર) વિસ્તારમાં એ રજ્જુપ્રમાણ લોકાન્તે થાય છે, જેના મુકુટસ્થાને સિદ્ધ પરમાત્માની જ્યોતિ (બિરાજે) છે.

ઘ ૪. જેણે (લોકપુરુષે) પોતાના બે પગ પહોળા કરીને સ્થાન ઉપર દૃઢ રાખ્યા છે, જેણે પોતાની કેડ ઉપર બન્ને હાથો સ્થાપિત કર્યા છે અને જે અનાદિ કાળથી એકસરખી રીતે તદ્દન સીધો ઊભો રહેલ હોઈને શ્રાન્ત મુદ્રાને ધારણ કરવા છતાં પોતાની જાત પર કાબૂ હોવાથી જરાપણ ખિન્નતા દર્શાવતો નથી,

ઙ ૫. આને 'લોક' નામનો પુરુષ જાણવો એ 'લોકપુરુષ' કહેવાય. એ છ-દ્રવ્ય-સ્વરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે, આદિ અને અંત વગરનો છે એ આખો (ચારે તરફથી) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા (જીવો) નામના દ્રવ્યોથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી પૂરેપૂરો ભરેલો છે.

ચ ૬. પોતાના જુદા જુદા રૂપો લઈને કાળ, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપ વાજિંત્રો વડે નાચ કરનારા પુદ્ગળો અને નાટક કરનારા જીવોનું એ રંગસ્થાન છે-એ નાટ્ય-મંડપ (થીએટર) છે.

છ ૭ આવી રીતે વિવેચનપૂર્વક લોક(પુરુષ)નો વિચાર કરવામાં આવે – એને ભાવનાનો વિષય બનાવવામાં આવે તો એ જ્ઞાનવાન્ પ્રાણીને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ થાય છે અને મનની સ્થિરતા જો (એકવાર) પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્માને હિત કરનારી અધ્યાત્મ સુખસ્વભાવની ઉત્પત્તિ સુખે કરીને-સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ચ ૬ રંગસ્થાન રંગમંડપ, નાટ્યભૂમિ, થીએટર નૃત્યતાં નાચતા કાલ-ઉદ્યોગ-સ્વસ્વભાવ-નિયતિ-કર્મ એ પાંચ સમવાયી કારણો છે (નોટ જુઓ) આતોદ્ય વાજિંત્ર

છ ૭ વિવિક્તિ વિવેચન વિજ્ઞ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો આત્મનીના આત્મહિતજનની-કરનાર પ્રસૂતિ ઉત્પત્તિ

गेयाष्टक*

विनय ! विभावय शाश्वतं, हृदि लोकाकाशम् ।
सकलचराचरधारणे, परिणमदवकाशम् ॥ विनय ! ॥ १ ॥
लसदलोकपरिवेष्टितं गणनातिगमानम् ।
पञ्चभिरपि धर्मादिभिः, सुघटितसीमानम् ॥ विनय ! ॥ २ ॥
समवघातसमये जिनैः, परिपूरितदेहम् ।
असुमदणुकविविधक्रिया–गुणगौरवगेहम् ॥ ॥ विनय ! ॥ ३ ॥
एकरूपमपि पुद्गलैः, कृतविविधविवर्तम् ।
काञ्चनशैलशिखरोन्नतं, क्वचिदघनतगर्तम् ॥ विनय ! ॥ ४ ॥
क्वचन तविपमणिमन्दिरै–रुदितोदितरूपम् ।
घोरतिमिरनरकादिभिः, क्वचनातिविरूपम् ॥ विनय ! ॥ ५ ॥
क्वचिदुत्सवमयमुज्ज्वलं, जयमङ्गलनादम् ।
क्वचिदमन्दहाहारवं, पृथुशोकविषादम् ॥ विनय ! ॥ ६ ॥
बहुपरिचितमनन्तशो, निखिलैरपि सत्त्वैः ।
जन्ममरणपरिवर्तिभिः, कृतमुक्तममत्वैः ॥ विनय ! ॥ ७ ॥
इह पर्यटनपराङ्मुखाः, प्रणमत भगवन्तम् ।
शान्तसुधारसपानतो, धृतविनयमवन्तम् ॥ विनय ! ॥ ८ ॥

---

* રાગ :—આ અષ્ટક 'દડવા કૂળ છે ક્રોધના' એ સજ્ઝાયના લયમા બરાબર ચાલશે એનો રાગ કાફી છે એને મથાળે જણાવે છે કે 'આજ સખી મનમોહના' એ એની દેશી છે રાગ સરળ પણ મસ્ત છે

નોટ :—

૧ શાશ્વત સનાતન, ત્રણ-કાળ-અવિનાશી ચર જંગમ, સ્થાનાંતર પ્રાપ્ત કરનાર અચર સ્થિર, ચર ચાલતા પરિણમદ્ તે તે દ્રવ્યના આકારને પામનાર અથવા આશ્રય આપનાર અવકાશ space, જગ્યા

૨ લસત્ દીપતો અલોક પારિભાષિક શબ્દ (નોટ જુઓ) અતિશ ઓળંગી જાય છે. માન પરિણામ, measurement ધર્માદિ ધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો સીમાનમ્ મર્યાદા, હદ

૩ સમવવાત સમુદ્ઘાત-પારિભાષિક શબ્દ (નોટ જુઓ) જિન કેવળજ્ઞાની, એમા તીર્થંકરોનો સમાવેશ થઈ જાય છે પરિપૂરિત પૂરેપૂરો ભરેલો અમુમત્ પ્રાણ ધારણ કરનાર, પ્રાણી-જીવ અણુક પરમાણુ ગુણ ધર્મો (પારિભાષિક) ગૌરવ હાનિવૃદ્ધિ, પ્રચુરતા.

૪ એકરૂપ એક આકાર ધારણ કરનાર, એકસરખો વિવર્ત આકાર, ભેદ ઉન્નત ઊંચો (સુદરપણાનો ભાવ છે) અવનત નીચો (તુચ્છતાનો ભાવ છે) ગર્ત ખાડો

૫ ક્વચન કોઈ સ્થાને, કોઈ જગાએ તવિષ દેવલોક ઉદિતોદિત વૃદ્ધિ પામતુ સુદર રૂપ

૬ ઉજ્જ્વલ લહેરમા આવેલુ, રોનકદાર પૃથુ વિસ્તૃત વિષાદ ખેદ

૭ કૃતમુક્ત કરીને છોડી દીધેલો

૮ પર્યટન રખડપાટો, પરિશ્રમણ પરાઙ્મુખ ઊંચા મનવાળા, કંટાળાવાળા અવન્ત (ભવભ્રમણક્ષી) રક્ષણ કરનાર (એવા ભગવંતને) ધૃતવિનય નમ્રભાવને ધારણ કરનાર પ્રાણી

---

૧ હે વિનીત ચેતન ! તારા હૃદયમાં અવિનશ્વર (શાશ્વત) લોકાકાશને તુ ચિંતવ-ભાવ. એ (લોકાકાશ) સર્વ સ્થાવર-જંગમ દ્રવ્યોને ધારણ કરવામાં આશ્રય આપનાર હોઈ તે તે દ્રવ્ય તરીકે પરિણામ પામી આશ્રય આપે છે.

૨. એ (લોકાકાશ) દીપતો છે, ચારે તરફ અલોકથી વીંટાયેલો છે અને એટલો વિસ્તૃત છે કે એની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી, તેમજ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યો વડે એની હદ સારી રીતે મુકરર થયેલી છે.

૩ જ્યારે જિનો (તીર્થંકર અથવા સામાન્ય કેવળી) સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે એ(લોકાકાશ)ના આખા શરીરને પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે છે અને પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવો તથા પરમાણુઓની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને એના ગુણોની પ્રચુરતાનુ એ મંદિર છે.

૪. એ (લોકાકાશ) જાતે એકરૂપ છે છતા પુદ્ગળો એના અનેક આકારભેદો કરે છે. એ કોઈ જગ્યાએ મેરુપર્વતના શિખરોથી ઉન્નત થયેલ છે તો કોઈ જગ્યાએ અનેક ખાડાઓથી નીચો ગયેલો હોય છે.

૫. એ કોઈ સ્થાનકોએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરનાર સ્વરૂપવંત છે અને કોઈ સ્થાનકોએ અત્યંત ભયંકર અંધકારવાળાં નરક વગેરેથી અતિ બીભત્સ–ભયાનક છે.

૬. કોઈ પ્રદેશોમા એ અનેક ઉત્સવમય હોઈને ખૂબ રંગમાં હોય છે, કોઈ પ્રદેશમાં જયમંગળના નાદથી ગાજતો હોય છે, એના કોઈ પ્રદેશો અત્યંત મોટા અવાજથી હાય હાયના અવાજે અને નિસાસાઓથી ભરેલ હોય છે અને ભારે મોટા શોક તથા ખેદમાં ગૂંચવાઈ ગયેલ હોય છે.

૭. જન્મમરણના ચક્કરમા પડેલા સર્વ પ્રાણીઓ, જેઓએ અનેક પ્રકારનાં મમત્વો કર્યાં હોય છે અને કરી કરીને છોડી દેવા પડેલા હોય છે તેઓએ તેનો અનંત વખત ખૂબ સારી રીતે લાબા કાળ સુધી પરિચય–સંબંધ કરેલો હોય છે.

૮. તમે જો આ પરિભ્રમણથી થાકી ગયા હો તો જે ભગવાને શાતસુધારસના પાન દ્વારા વિનયને ધારણ કરનારનુ રક્ષણ કર્યું છે તે મહાપુરુષને નમો–પ્રણામ કરો.

લોકસ્વરૂપભાવના : પરિચય

ક્ર ૧. આ ભાવનામા આપણે વિશ્વરચનાના સ્વરૂપમા દાખલ થઈએ છીએ. એ વિશ્વ-રચના અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી છે. એને કોઈએ બનાવેલ નથી, બનાવવાનુ શકય કે સભવિત પણ નથી, અને બનાવનાર શેમાથી બનાવે ? શા માટે બનાવે ? અને બનાવે તો આવી સૃષ્ટિ બનાવે એ વાત કોઈ પણ રીતે ગળે ઊતરે તેમ નથી જે ભૂતદયા સ્રષ્ટામા હોવી જોઈએ તે પૃથ્વી કે વિશ્વ બનાવે તો આવુ દુ ખમય, ત્રાસ આપનાર વિશ્વ શા માટે બનાવે એ કલ્પનામા ઊતરે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઘણો વિશાળ છે ન્યાયની કોટિ પાસે તે કોઈ રીતે ટકી શકે તેમ નથી એટલી પ્રાસગિક ટીકા સાથે એ અતિ મહત્ત્વના આદિ પ્રશ્નને આપણે સકેલી લેવો જ પડે આ ભાવનામા એને સ્થાન નથી

ભૂગોળ–વિશ્વ સબધી જૈન શાસ્ત્રકારોનો કેવો ખ્યાલ છે તે આપણે આ સ્થળે વિચારી જઈએ એના સબધમાં ઘણા શાસ્ત્રગ્રથો છે ક્ષેત્રસમાસ, સગ્રહણી, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે એ વિષયના ખાસ ગ્રથો ઉપરાત મૂળસૂત્રોમા, જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરેમાં લોકનું વર્ણન છૂટુ છવાયુ અનેક સ્થાનકે કરવામા આવ્યુ છે તે અનુસાર કેટલીક વિચારણા અત્ર કરી એનુ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ એની સમજણ થયા પછી, એને અંગે ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તેનો પણ વિચાર કરશુ. અહી તો વિશ્વનો સાદો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આ ગ્રથનો ઉદ્દેશ ભાવનાનો છે. વસ્તુસ્વરૂપ સક્ષેપમા બતાવ્યા પછી ભાવનાના વિશાળ માર્ગ પર ઊતરી, આપણે આ શાંતસુધારસનો આસ્વાદ લેવા યત્ન કરશું

આ વિશ્વના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ કરવામા આવ્યા છે અધોલોક, તિર્યક્ અથવા મર્ત્ય-લોક અને ઊર્ધ્વલોક એના આકારનો ખ્યાલ આપવા માટે એક લોકપુરુષની કલ્પના કરી છે. જાણે એક પુરુષ બન્ને પગ ખૂબ પહોળા કરી, બન્ને હાથો કેડ પર લગાવી ઊભો છે આ લોકપુરુષની કેડ બહુ પાતળી છે એ કેડ–કમરની નીચેના ભાગમા અધોલોક આવ્યો છે, જેનો આકાર છત્ર ઉપર છત્ર મૂકયુ હોય તેવો છે કેડ પાસે તિર્યગ્ લોક આવે છે, કેડની ઉપરના ભાગમા ઊર્ધ્વ લોક આવે છે

એ લોકનુ માપ રજ્જુથી કરવામા આવે છે. એક રજ્જુનુ માપ નીચેની રીતે કરવાનુ છે. જબૂદ્વીપ મધ્યદ્વીપ છે. તે એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, એટલે તેની મધ્યરેષા તેટલી છે. તેની ફરતો ચારે તરફ લવણસમુદ્ર છે. તેની લબાઈ–પહોળાઈ બે લાખ યોજનની છે. તેની ફરતો ધાતકીખડ છે તે ચાર લાખ જોજન લાબો–પહોળો છે તેની ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે તે આઠ લાખ જોજન લાબો–પહોળો છે ત્યારપછી પુષ્કરવર દ્વીપ છે તે સોળ લાખ જોજન લાંબો–પહોળો છે ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રો છે. છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર છે. આ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રનુ જે એકદર માપ થાય તેને એક રજ્જુનું માપ ગણ્યુ છે.

એ હિસાબે અધોલોક જે સભૂતળા પૃથ્વી નીચે ૯૦૦ જોજન પછી શરૂ થાય છે તેનુ ઊંચાઈનુ માપ સાત રજ્જુ–પ્રમાણ છે. તિર્યગ્લોક પહોળાઈમાં એક રજ્જુપ્રમાણ છે. ઊંચાઈ ૧૮૦૦ યોજનની છે. એ એક રજ્જુનો અતિ અલ્પ ભાગ ઊંચાઈમા રોકે છે ઊર્ધ્વલોક સાત રજ્જુમા કંઈક ઓછો છે. કુલ ત્રણે લોક મળીને ચૌદ રજ્જુપ્રમાણ ઊંચાઈ છે

અધોલોકનો વિચાર પ્રથમ ગાથામા કર્યો છે. ઉપર જણાવ્યુ તેમ સભૂતળા પૃથ્વી નીચે નવસો જોજન મૂક્યા પછી એ શરૂ થાય છે. એના સાત વિભાગ છે. એને નરકભૂમિ કહે છે. એમા રહેનાર જીવો 'નારકો' કહેવાય છે

પ્રથમ નરકભૂમિ રત્નપ્રભા નામની છે. તેનો પૃથ્વીપિંડ એક લાખ એશી હજાર જોજન છે. એના ત્રણ કાંડ (વિભાગ) છે. પ્રથમ વિભાગ રત્ન–ભરપૂર છે તેથી તેનુ નામ રત્નપ્રભા પડેલ છે. જો કે તેની જાડાઈ ૧૬ હજાર યોજનની છે. બીજા કાંડમા કાદવ છે, તેની જાડાઈ ૮૪૦૦૦ યોજન છે. ત્રીજો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે. તેની જાડાઈ ૮૦ હજાર યોજન છે એની નીચે ઘનોદધિ, તેની નીચે ઘનવાત, તેની નીચે તનુવાત અને પછી આકાશ છે. ત્યાર પછી બીજી નરકભૂમિ આવે છે

આ પ્રથમ નરકભૂમિનુ નામ 'ઘર્મા' કહેવાય છે. એની ઊંચાઈ એક રાજની છે બીજી નરકભૂમિનુ નામ શર્કરાપ્રભા છે. એમા કાંકરા વિશેષ છે એની ઊંચાઈ પણ એક રાજની છે ત્રીજી નરકભૂમિ વાલુકાપ્રભા છે એમા વેળુ એટલે રેતી વિશેષ છે એની ઊંચાઈ પણ એક રજ્જુપ્રમાણ છે. આ ત્રણે નરકમા ક્ષેત્રવેદના ભયંકર, શીત–ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની અસહ્ય હોય છે સ્થાનકો રહેવાના બરછી જેવાં અને શરીર પારા જેવા હોય છે. બીજી અન્યોન્યકૃત વેદના છે. નારકો પરસ્પર લડે છે, કાપે છે, ત્રાસ આપે છે અને મારામારી કર્યા જ કરે છે એક ક્ષણ પણ સુખ નથી ત્રીજી પરમાધામીકૃત વેદના છે. એ અધમ દેવો નારકોને ત્રાસ આપવામાં આનંદ લેનારા તેમજ ક્રૂર સ્વભાવવાળા છે આવી ત્રણે પ્રકારની વેદના અતિ આકરી હોય છે.

ચોથી નારકીનું નામ પંકપ્રભા, એમા કાદવ વિશેષ છે.
પાંચમી નારકીનુ નામ ધૂમપ્રભા, એમા ધુમાડો વિશેષ છે
છઠ્ઠી નારકી તમ પ્રભા, એમા અંધકાર છે
સાતમી નારકી તમસ્તમ પ્રભા, એમાં ઘોર અંધકાર છે.

પછવાડેની ચાર નારકીઓમા અન્યોન્યકૃત અને ક્ષેત્રવેદનાઓ હોય છે. પરધામીકૃત વેદના હોતી નથી.

સાતે નારકોના નામ અનુક્રમે ૧ ઘર્મા, ૨ વંશા, ૩. શૈલા, ૪ અંજના, ૫. રિષ્ટા, ૬. મેઘા અને ૭ માઘવતી છે.

આયુષ્યપ્રમાણ જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ નરકના નારકોનુ એક સાગરોપમ, બીજીનુ ત્રણ સાગરોપમ, ત્રીજીનુ સાત સાગરોપમ, ચોથીનુ દશ સાગરોપમ, પાંચમીનુ સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠીનુ બાવીશ સાગરોપમ અને સાતમીનુ તેત્રીશ સાગરોપમ છે. પ્રથમનુ ઉત્કૃષ્ટ તે દ્વિતીયનુ જઘન્ય એમ ઉત્તરોત્તર સમજી લેવું

સાતમી નારકીની પહોળાઈ સાત રજ્જુપ્રમાણ છે પ્રથમ નરકથી તે સાતમી નરક સુધી ઉત્તરોત્તર લંબાઈ–પહોળાઈ વધતી આવે છે અને છેવટ લોકપુરુષના પગ આગળ ખૂબ લાંબી –પહોળી થાય છે. સાતમી નારકીની નીચે પણ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત આવે છે અને છેવટે આકાશ આવે છે ત્યા લોકનો છેડો આવે છે.

એ નારકી છત્રાકારે છે. એક ઊંધા છત્ર ઉપર બીજુ નાનુ છત્ર મૂકયુ હોય એ રીતે છે. એમા મોટામા મોટું છત્ર નીચે છે. ઉપર નાનુ નાનુ થતુ આવે છે. અથવા રામપાત્ર–શરાવલાને ઊંધુ મૂકયુ હોય તેવો આ અધોલોકનો આકાર છે,

સાતે નરકમા નરકાવાસ છે તેની કુલ સંખ્યા ૪૮ લાખની છે.

નારકોનાં દુ ખોનું વર્ણન કરવું અશકય છે, વાચતા ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તેવુ છે. એના રહેવાના સ્થાનો અને કલહો એવા હોય છે, એની ભૂમિકા એવી શીત ને ઉષ્ણ હોય છે અને એના વર્ણન એવા આકરા છે કે વાચતા અરેરાટી ઉદ્ભવે. આવો અધોલોક છે.

આ અધોલોકમા પ્રથમ નારકીનો પૃથ્વીપિંડ ૧૮૦૦૦૦ જોજન છે. તેમા ઉપર–નીચે એક–એક હજાર જોજન મૂકતા બાકીના ૧૭૮૦૦૦ યોજનમા તેર પ્રતર છે અને ૧૨ આંતરા છે. એમાંથી વચ્ચેના દશ આતરામા ભુવનપતિ દેવોના સ્થાનો છે. એના દશ પ્રકાર છે એના વીશ ઇંદ્રો છે. આ એક જાતિના દેવો છે પણ એમના સ્થાન અધોલોકમા છે,

ઉપર જે એક હજાર જોજન મૂકયા તેમાથી ઉપર–નીચે સો–સો જોજન મૂકતાં વચ્ચેના ૮૦૦ જોજનમા વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે અને ઉપરના સો જોજન મૂકયા તેમા ઉપર–નીચે દશ–દશ જોજન મૂકી દેતા બાકીના ૮૦ જોજનમા વાણવ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે. વ્યંતરો તિર્ચ્છાલોકમા પણ અનેક સ્થાને રહે છે

ખ ૨. અધોલોકની ઉપર **તિર્યગ્લોક** આવે છે એનો વિસ્તાર એક રજ્જુપ્રમાણ છે. એમા અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર છે એના ઉપરના ભાગમા જ્યોતિષ્ચક્ર છે. લોકપુરુષની પાતળી કમરને જાણે કંદોરો પહેરાવ્યો હોય તેવુ સૌન્દર્ય તિર્ચ્છાલોક આપે છે

અધોલોક ખૂબ પહોળો અને ઊંચો છે, ત્યારે આ તિર્યગ્લોક ઊંચાઇમા ૧૮૦૦ યોજન છે. જંબૂદ્વીપની વચ્ચે મેરુપર્વત છે તે જમીનમાં એક હજાર જોજન છે. બહાર ૯૯૦૦૦ જોજન છે. એની સભૂતળા પૃથ્વી પરની શરૂઆતમા ચારે દિશાએ મળી ચાર અને એની ઉપર બીજા ચાર એમ આઠ રુચકપ્રદેશ છે ત્યાથી ૯૦૦ જોજન ઉપર અને નવશે જોજન નીચે તિર્યગ્લોક છે.

જંબૂદ્વીપ થાળીને આકારે છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ ઉત્તરોત્તર આવે છે. તે વલય–ચૂડીને આકારે ફરતા છે અને પ્રત્યેક ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણવાળા છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આવે છે આ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રનું માપ બરાબર એક 'રજ્જુ'પ્રમાણ છે.

જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ નામના ત્રણ કર્મભૂમિ–ક્ષેત્રો છે. મહાવિદેહમાં સર્વ કાળ તીર્થંકર અને કેવળી હોય છે. ભરત, ઐરવતમાં ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા–ચોથા આરામાં[1] અને અવસર્પિણીના પણ ત્રીજા–ચોથા આરામાં[2] તીર્થંકરો હોય છે. ધાતકીખંડમાં બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અઢી દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અઢીદ્વીપમાં જ છે વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી મનુષ્યો જઈ શકે છે મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ છે.

આ તિર્યગ્લોકમાં પૃથ્વી ઉપર ૭૮૦ જોજન મૂક્યા પછી ૧૨૦ જોજનમાં જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. જેમા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા હોય છે. અઢી દ્વીપમા એ ચર હોય છે, અન્યત્ર સ્થિર હોય છે

આ ઉપરથી જોવામા આવશે કે મેરુપર્વતનો સો યોજન જેટલો ભાગ અધોલોકમા છે, તિર્યગ્લોકના ૧૮૦૦ યોજનને સર્વત્ર વ્યાપે છે અને ઊર્ધ્વલોકમા તેનો મોટો ભાગ એટલે કે ૯૮૧૦૦ યોજન છે. પુષ્કરવર દ્વીપના પ્રથમના અર્ધા ભાગને છેડે માનુષોત્તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્યઉત્પત્તિ પૂરી થાય છે. મનુષ્યઉત્પત્તિસ્થાન અઢીદ્વીપ છે અને લવણસમુદ્રમા ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે તેમાં યુગલિક મનુષ્યો છે. આ તિર્યગ્લોકમા કર્મભૂમિ પાચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ છે તેને 'અકર્મભૂમિ' કહેવામા આવે છે. લવણસમુદ્રમા ૫૬ અંતરદ્વીપ છે. તે પણ અકર્મભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમા અનેક નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રહો વગેરે છે એમા એટલી વિચિત્રતાઓ અને વૈભવ ભરેલા છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'શ્રીવિચિત્ર'નું યોગ્ય જ ઉપનામ આપ્યુ છે

ધ્યાનમા રાખવુ કે લોકપુરુષની પહોળાઈ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમા હોવા છતા ઓછામા ઓછી છે અને ઊંચાઈ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે ઊર્ધ્વલોકને સમજીએ.

ગ ૩ ઊર્ધ્વલોકની યોજના આ પ્રમાણે છે —તિર્યગ્લોક પૂરો થયા પછી અસંખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીજું અને ચોથુ દેવલોક આવે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજને પાચમુ, તે જ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠ્ઠું, પછી સાતમુ અને તેની ઉપર આઠમુ ત્યારપછી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમુ, દશમુ એક સાથે છે તેની ઉપર અસંખ્ય યોજન મૂક્યા પછી અગિયારમુ, બારમુ દેવલોક એક સાથે છે.

---

૧ ત્રીજામા ૨૩ ને ચોથામા ૧.

૨ ત્રીજામા ૧ ને ચોથામા ૨૩ તીર્થંકર

પાચમા દેવલોકે કલ્પિત લોકપુરુપની બે કોણીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યા પહોળાઈ પાંચ રજ્જુની છે બાર દેવલોક થઇ રહ્યા પછી ગ્રીવા(ડોક)સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક આવે છે. ત્યાના દેવો કલ્પાતીત છે મુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યા ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સવાર્થસિદ્ધ વિમાન છે આ વૈમાનિકો અલ્પભવી અને કલ્પાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અ તર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા (હદ) પૂરી થાય છે દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય છે ત્રીજા દેવલોક પછી સર્વાંગ સ્પર્શસુખથી વિષયવાસના પૂરી કરતા નથી ઉત્તરોત્તર વાસના માત્ર શરીરસ્પર્શથી, પછી દેવીના શબ્દશ્રવણથી, પછી રૂપના નિરીક્ષણથી અને પછી ચિતનમાત્રથી જ તૃપ્ત થાય છે. આ વિકાસ બાસ સમજવા જેવો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ કરતા તેના ઉપર વિજય મેળવવામા વધારે આહ્લાદ ઉદ્ભવે છે ગ્રૈવેયક ને અનુત્તર વિમાનના દેવોને તો પાંચે ઇંદ્રિયના ભોગની ઇચ્છા પણ થતી નથી.

ઘ ૪ ઉપરના ત્રણ શ્લોકોમા ત્રણ લોકનુ દિગ્દર્શન કર્યું. એનો આપણા માનસ–ચક્ષુ સમક્ષ ખ્યાલ કરવા માટે કલ્પના કરવાની છે જાણે કે એક પુરુપ ઊભો છે, તેના બન્ને પગો પહોળા કરેલા છે અને તેણે પોતાના ડાબા, જમણા બન્ને હાથ કેડે લગાવ્યા છે એ લોક-પુરુપનુ વર્ણન આ ઘ અને ઙ શ્લોકોમા કર્યું છે.

વૈશાખસ્થાનસ્થાયી બન્ને પગો તે પુરુપના બતાવ્યા છે તેનો ભાવ બન્ને પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાનો છે. એને વૈશાખ માસ કે વિશાખા નક્ષત્ર સાથે સબધ નથી. પગ પહોળા કરીને વલોણુ કરનાર સ્ત્રીનુ એ સસ્થાન છે એમ કોષમા કહેલ છે.

આવી રીતે પહોળા પગને સ્થાનકે નારકો છે સાતમી નારકીનુ થાળુ અતિ વિસ્તીર્ણ છે તે સાત રજ્જુ જગ્યા રોકે છે. એક રજ્જુપ્રમાણ લબાઈ–પહોળાઈના ટુકડા કલ્પીએ તો અધોલોકના ૧૯૬ ટુકડા થાય એ સરાવળાને ઊધુ મૂકયુ હોય તે આકારે છે.

કેડના ભાગમા પહોળાઈ ઓછી છે, માત્ર એક રજ્જુ છે ત્યાં તિર્યગ્લોક આવે છે ઊર્ધ્વલોકનુ વર્ણન ગ શ્લોકમા કર્યું છે તેમા કોણી આગળ પાચમુ દેવલોક છે ગળા આગળ ગ્રૈવેયક દેવો છે અને મુખ ઉપર પાચ અનુત્તર વિમાનો છે સર્વની ઉપર સિદ્ધશિલા છે આ ઊર્ધ્વલોકના ટુકડા રજ્જુના માપે કરીએ તો ૧૪૭ થાય

તિર્યગ્લોકનો સમાવેશ એમા થઇ જાય છે કુલ રજ્જુ ૩૪૩ થાય એ ૭ નુ ઘન છે, એટલે સાતને સાતે ગુણતા ૪૯ થાય, તેને સાતે ગુણતા ૩૪૩ રજ્જુ થાય એટલે આખા લોકપ્રદેશને સમિલિત કર્યો હોય તો ૭ ઘનરજ્જુ થાય

આવો લોક અથવા કલ્પિત લોકપુરુપ અનાદિ કાળથી ઊભો છે. એ અનાદિ અનત છે એનો કોઇ કર્તા નથી એ શ્રાન્ત–થાકેલ મુદ્રાવાળો છે છતા જરા પણે ખેદ પામેલો નથી મતલબ એ કે, એ ત્રણે કાળ ઊભો છે એ કદી બેસી જવાનો કે થાકી જવાનો નથી. હજુ સુધી થાકયો નથી અને ભવિષ્યમા કદી થાકવાનો નથી

વિશ્વના અનાદિત્વ સબધી મોટી ચર્ચા છે. એનો આદિ કોઇએ જોયો નથી; એનો કાંઈ ઇતિહાસ નથી અને એની શરૂઆતા પણ નથી. મરઘી પહેલી કે ઈંડુ પહેલું ? એ સવાલનો નિર્ણય કરતા છેવટે અનવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે બીજ વગર વૃક્ષ ન થાય અને બીજ વૃક્ષના ફળમાં જ હોય છે, એમ ચર્ચા કરીએ તો પણ અંતે અનાદિમા જ પર્યવસાન પામે છે.

ૐ ૫. આવો **લોકપુરુષ** છે એમાં છ દ્રવ્યો ભરેલા છે. લોકમાં જીવો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગળો છે.

આ છ દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પોતપોતાના ધર્મોમા સ્થિર રહે છે અસ્તિકાય એટલે સમૂહરૂપ સમજવુ. એમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવ અરૂપી છે, જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે, જીવ અને પુદ્ગળ સક્રિય છે. આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ સક્રિય છે આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ આધેય છે આકાશનો સ્વભાવ અવકાશ આપવાનો છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિનિમિત્ત છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિનિમિત્ત છે શબ્દ, અધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તડકો, વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ એ પુદ્ગલનુ લક્ષણ છે કાળ વસ્તુને નવીન તેમ જ પુરાણુ બનાવે છે અને એના સમય, આવલિકા વગેરે વિભાગો છે સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક એ પણ કાળદ્રવ્યના જ વિભાગો છે

આત્મા કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા છે, ચેતનરૂપ છે, યોગ્ય પુરુષાર્થથી તે સિદ્ધ થઈ શકે છે અને એના મૂળ અસલ સ્વરૂપે પહોચી શકે છે. એના ગુણપર્યાય પર અગાઉ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે

લોકમાં આ છ દ્રવ્યો છે એ પૂરો થાય ત્યારે અલોક આવે છે એ અનંત છે. એમાં માત્ર આકાશ છે ત્યાં બાકીનાં દ્રવ્યોને સ્થાન નથી લોક અને અલોકનો તફાવત એ જ છે કે લોકમાં ષડ્દ્રવ્ય છે, અલોકમા માત્ર આકાશ જ છે સમય અને આકાશ (Time and Space)-ના પ્રશ્નો જૈન દર્શનમા ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે

ચ ૬ આ લોકપુરુષમા જીવો છે એ જીવો અને પુદ્ગળો અનેક પ્રકારના નાટકો કરી રહ્યા છે પુદ્ગળો સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગધને લઈને નાના પ્રકારના વેષો કાઢે છે જીવોની વિવિધતાનો પાર નથી એ પોતપોતાના પાઠો રગભૂમિ ઉપર ભજવે છે અને પર્યાય પલટ કરી નવાનવા રૂપો ધારણ કરે છે એને નાટક કરવામાં પાચ કારણો સહાય કરે છે, એને સમવાયી કારણ કહેવામા આવે છે તે કાળ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, કર્મ અને નિયતિ છે. કાળ એટલે એ પ્રમાણે વસ્તુ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ, જેમ કે આંબા ગરમીમાં જ ફળે છે, પ્રસૂતિ લગભગ નવમાસે જ થાય છે વગેરે કાળ પાકચા છતા ઉદ્યમ–પ્રયત્ન કરવો જ પડે બેસી રહેવાથી કાઈ વળે નહિ, અને ત્રીજી વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ તેવો હોવો જોઈએ. ઘઉં વાવી બાજરાની આશા વ્યર્થ છે વળી કર્મ એટલે પૂર્વે બાધેલા કર્માનુસાર જ ફળપ્રાપ્તિ

થાય છે અને નિયતિ એ અનાદિ લોકસ્થિતિ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞોએ જે પ્રમાણે જ્ઞાનમાં દીઠું હોય તેમ જ બને છે–તેમા ફેરફાર થતો નથી. આ પાચે સમવાયી કારણો એકઠાં થયા ત્યારે કાર્ય બને છે. લોકમાં પ્રત્યેક કાર્ય આ પાચ કારણોને આધીન રહે છે. એમાં પ્રાધાન્ય કોઈ પણ વખતે એક કારણનુ હોય છે, બીજા કારણ ગૌણ હોય છે, પરતુ પાંચે એકી વખતે હોવા જ જોઈએ.

આ સસારમા કર્માવૃત પ્રાણી જે નાટકો સર્જવે છે તેનુ વર્ણન શુ કરીએ ? એના વિવિધ નાચો એટલે આખી દુનિયાનો ઈતિહાસ દુનિયામાં બનતો કોઈ પણ બનાવ લઈએ કે એતિહાસિક કોઈ ચરિત્ર વાચીએ તો તેમાં નાટક સિવાય કાંઈ દેખાશે નહિ. આ આખી દુનિયા રગભૂમિ છે અને પ્રાણીઓ તેના પાત્રો છે. એમા વિચિત્ર શરીરો, આકૃતિઓ, સ્વરો, રૂપો, આકારો, ભાષણો, સુખ, દુ.ખ, અભિમાન, અભિનિવેશ, કપટ, ચાતુર્ય, ખેદ, મોહ, પ્રેમ, આક્રમણ, આતાપના, કીર્તિ, અપયશ વગેરે સર્વ બાહ્ય અને આતરિક ભાવો, દેખાવો અને આવિષ્કમણો થાય છે તે સર્વ નાટકો છે. ભવપ્રપચ એટલે સસારનું નાટક. એને સર્જવનારા જીવો અને પુદ્ગળો. પુદ્ગળ પરમાણુમા ચેતનાશક્તિ ન હોવા છતાં અચિંત્ય શક્તિ હોય છે અને તેમા તરતમતા પણ હોય છે. આપણી આસપાસ જે રમતો ચાલી રહી છે તે નાટક જ છે. આપણે પોતે પણ નાટકના પાત્રો જ છીએ અને આ આખું વિશ્વ એ રગમડપ – નાટચભૂમિ છે. એમા પડદા પડે છે, ઊપડે છે અને નાટક પ્રત્યેક જીવ આશ્રયીને અને સમુચ્ચયે નિરતર ચાલ્યા જ કરે છે. આ નાટકનો તાદૃશ ખ્યાલ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતાના અદ્ભુત ચાતુર્યથી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ગ્રથમાં આપ્યો છે.

છ ૭. આવી રીતે લોકસ્વરૂપ વિચારતા એમા આત્મ, અનાત્મ વસ્તુનો ખ્યાલ થાય છે. જીવ, અજીવનો વિવેક થાય છે, સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાળનો ખ્યાલ થાય છે અને આ અનંત વિશ્વમા આપણુ સ્થાન શુ છે, અને આ જીવ કયા કયા જઈ આવ્યો છે અને કોના કોના કેવા કેવા સબધમા આવ્યો છે તેનો ઊડો વિચાર થાય છે અસખ્યાત યોજનો, નિગોદથી ભરપૂર લોક, તેમા પાર વગરની વનસ્પતિઓ, મર્ત્યલોકનુ નાનકડું સ્થાન, તેમાં પણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તો અઢીદ્વીપમા જ નારકોના દુ ખોનો ત્રાસ, સ્વર્ગનાં સુખોનો આખરે થતો અત અને અનત કાળથી ચાલી રહેલી ઘટના–એ સર્વ વિચારતા એના અનાદિત્વનો અને પોતાના ચારે ગતિમા ફેરા અને ગમનાગમનનો ખૂબ ખ્યાલ આવશે, અનેક તરગો ઊઠશે વિશ્વની વિશાળતા કેવી ? કેટલી ? અને આપણે કોણ ? કયા ? કયા ખૂણામા ભરાઈ પડયા છીએ ? — તે સમજાશે.

આવી ભાવના ભાવતા મનની સ્થિરતા થઈ જશે. જો ભાવનાર જ્ઞાની હશે–વિદ્વાન્ હશે તો એને આ આખી ઘટના તરફ નિર્વેદ થઈ આવશે અને પોતાના મનના ઘોડાની લગામ એ ખેચશે. વિશાળ વિશ્વમા એ તારાઓ જોશે, નિરભ્ર આકાશમાં એ ચદ્ર જોશે અને એની

સાથે એનામા જે કાઈ મદ હશે તે ગળી જશે. એ અદર ઊતરી પોતાની લઘુતા અને કર્મનું જોર વિચારશે અને છતા પુરુષાર્થનું પ્રાબલ્ય પણ સમજશે. એને ઇચ્છા થશે તો આવા વિશાળ વિશ્વમાથી પણ તેને અગ્ર ભાગે જવાનો પોતાનો માર્ગ એ શોધી શકશે

આટલુ માનસિક સ્થૈર્ય એને પ્રાપ્ત થાય એટલે એને અધ્યાત્મગુણની પ્રસૂતિ સાહજિક છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થઈ એટલે આત્મા સ્થાને આવી જાય છે, બાહ્ય ભાવ તજી એ અતરમાં ઊતરે, અને ત્યા એની સ્થિરતા થઇ એટલે એને તત્ત્વાનુસધાન થતા વખત લાગતો નથી. લોકસ્વરૂપમાં શુ વિચારવાનુ છે તે હજુ ગેયાષ્ટકમાં કહેવાનુ છે. એ રીતે વિચારતાં વિકાસ સત્વર અને સ્પષ્ટ છે. અદર ઊતરી જવા અત્ર આમત્રણ છે. વિજ્ઞ–સમજુ પ્રાણી આ નોતરુ જરૂર સ્વીકારે

અહીં 'વિવિક્તિ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. પૃથક્કરણ–વિવેચન વિવેકપૂર્વક કરવુ એ એનો આશય છે લોકસ્વરૂપ સબધી અનેક મતભેદ છે. પૃથ્વીના આકાર સબધી તકરારો છે આ ગૂચવણમા ઊતરવાની અહી જરૂર નથી એ માટે સાધનો અને અભ્યાસ સુલભ પણ નથી, પણ પૃથ્વી અને આકાશ ઘણા વિશાળ છે અને આપણું સ્થાન એમા તદ્દન નાનુ છે એ આપણે વિચારવાનુ છે આ વાતમા બે મત પડે તેમ નથી. સદાચારી જીવન, ઉચ્ચ ભાવના, માનસ–સ્થૈર્ય, અધ્યાત્મભૂમિમા પ્રવેશ અને પ્રવાસ એ સર્વ સુવિદિત વાત છે અને સર્વ કાળમા આદરણીય છે. આપણે ગમે તેવા મોટા હોઈએ તો પણ અનંત વિશ્વમા કેવળ અણુમાત્ર છીએ અને આપણો મોક્ષ આપણે આપણા પ્રયત્ન વડે જ સાધી શકીએ છીએ. આ સર્વ બિનતકરારી મુદ્દા પકડી લઈ, આપણો વિકાસ જે માર્ગે થાય તે આદરી લેવો સર્વ દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દો પકડી લઈએ. એમાં કોઈ કોઈ મુદ્દા ખૂબ ભવ્ય છે અને ખાસ અદર ઊતરી જાય તેવા છે.

લોકસ્વરૂપભાવના : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ઉપરના પરિચયમાં જે લોકનુ વર્ણન સક્ષેપમાં કર્યું છે તે લોક શાશ્વત છે; ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યમા એકસ્વરૂપે વર્તનાર છે. એ શાશ્વત ન હોય તો એનો આદિ હોવો ઘટે, તેનુ કોઈ પ્રમાણ લક્ષ્ય નથી અને એને બનાવવા પરમાણુ જોઈએ તે ચેતન પદાર્થમાથી નીકળે તેમ નથી જો પરમાણુને અનાદિ માનીએ તો વાત અંતે અનાદિ ઉપર જ આવે છે

જે લોકનું ઉપર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે ચર અને અચર, જગમ અને સ્થાવર સર્વને ધારણ કરવા સમર્થ છે અને આકારાતર તથા અવસ્થાતર ધારણ કરે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના ધર્મો બજાવે છે અને અન્યથી જુદુ રહી એક સાથે કામ કરે છે આકાશ સર્વને અવકાશ આપે છે. આ લોકસ્વરૂપને તુ ખૂણ વિચાર. ચર અને અચર સર્વને ઓળખવા અને પ્રત્યેકના ગુણો અને પર્યાયોને વિચારવા એ અત્ર મુદ્દો છે. આ સર્વ તત્ત્વોમા આકાશને બરાબર સમજ્યા પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને બાસ સમજવા જરૂરી છે, કારણ કે એનુ દ્રવ્ય તરીકે કોઇ દર્શનમાં નિરૂપણ નથી. વિચારવાનુ એ છે કે આકાશ તો અવ કાશ આપે, જીવ અને પુદ્ગળો ચાલે, પણ એની ગતિ અને સ્થિરતાને નિયત્રિત કરનાર કોઈ ન હોય તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઊભી થાય એને ચોક્કસ સ્થાને રાખનાર અને ગતિ તથા સ્થિતિ વખતે એને સહાય કરનાર ઉપરના બન્ને દ્રવ્યો (ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય) ન હોય તો દેખાતા વિશ્વની વ્યવસ્થા કે સ્વરૂપ ન રહે આ રીતે દલીલથી પણ એ દ્રવ્યો સમજી શકાય તેવા છે જૈનનો પરિણામિનિત્યત્વવાદ ન્યાયના ગ્રથોથી બાસ સમજવા લાયક છે.

૨. ઉપર જે લોકની હકીકત રજૂ કરી તે લોક ચારે તરફ અલોકથી વીટાયેલો છે ચૌદ રજ્જુ ઊચો અને સાત ઘન રજ્જુ પ્રમાણ પિંડવાળો લોક પૂરો થાય ત્યારે તેની પછી ફરતો અલોક આવે છે. અલોક એટલે જ્યા જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ કે કાળનો પ્રવેશ નથી પણ જ્યા માત્ર આકાશ છે તેવો પ્રદેશ અલોકમા કોઈ જીવ જઈ શકતો નથી, કારણ કે ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય ત્યા છે જ નહી માત્ર આકાશ (Space) ત્યા છે અને તે અનત છે ત્યા પુદ્ગળ–પરમાણુ પણ નથી

એ 'લોક' દીપતો છે, કારણ કે એમા ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો છે અને બાસ કરીને એમા ચેતનશક્તિવાળા જીવો છે વળી એ એટલો વિસ્તારવાળો છે કે એની ગણતરી કરતાં અક્કલ છક્કડ બાઈ જાય. અસખ્ય યોજનોની વાત એને ગણનાતીત બનાવે છે. નાનકડા મનુષ્યલોકમા પણ અસખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રો છે, ત્યા આખા લોકના માપની ગણતરી કેવી રીતે થાય ? આવો વિસ્તારવાળો આ લોક છે

લોકની હદ–મર્યાદા પાચ દ્રવ્યથી થાય છે લોકમા પાચે દ્રવ્યો જરૂર હોય છે. અલોકમાં માત્ર આકાશ છે તે ઉપર જણાવ્યુ છે. પાંચમા એક પણ દ્રવ્ય ઓછુ હોતુ નથી.

આ ગાથામાં પાચ દ્રવ્યની હકીકત કહી અને ઉપર ક્ર.૧ શ્લોકમાં છ દ્રવ્ય બતાવ્યાં છે તેમાં અપેક્ષા સમજવાની છે કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. કાળના પર્યાયો સર્વ કબૂલ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણ અને પર્યાય બન્ને હોવા ઘટે અતીત, અનાગત અનત સમયો એના પર્યાય છે આ મોટો ચર્ચાનો વિષય છે કાળનુ સ્વરૂપ ને વર્તના સર્વ સ્વીકારે છે એને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે કે નહિ તે પ્રશ્નમા આપણે નહિ ઊતરીએ. લોકમા કાળ વર્તે છે. અલોકમા કાળ વર્તતો નથી. આ સબધમા બે મત નથી. સમજવાની વાત એ છે કે એ લોકનુ માન ગણુતરીથી અતિક્રાન્ત હોવા છતા એની સીમા–મર્યાદા સુઘટિત છે આવા અપાર, અદ્ભુત લોકરૂપ વિશ્વનો વિચાર કરવો અનત આકાશ સામે જોઈ તારા, ગ્રહ, ચદ્ર વગેરેનો વિચાર કરી વિશ્વની વિશાળતા વિચારવી અને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરવો.

૩. ચૌદ રજ્જુ લાંબો લોક આકાશમાં રહેલો છે એ આકાશના અસખ્ય પ્રદેશ છે જેનાથી નાનો ભાગ ન થઈ શકે તેવા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે આકાશપ્રદેશની સખ્યા 'અસંખ્ય' છે અસખ્યનો ખ્યાલ ચોથા કર્મગ્રથમા વિસ્તારથી શ્રીદેવેદ્રસૂરિએ ચાર પાલાની કલ્પના કરીને આપ્યો છે

તીર્થંકર કે સામાન્ય કેવળી (જિનેશ્વર અથવા જિન) કેટલીક વાર મોક્ષ જવા પહેલા કેવળી–સમુદ્ઘાત કરે છે એમા આઠ સમય લાગે છે એથી ઘણા કર્મો ખરી જાય છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ અસખ્ય છે અને તેની કુલ સખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલી છે. કેવળી ઉપર જણાવ્યો તેવો સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર પોતાનો એક એક આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કરે છે. પહેલે સમયે એ દડ કરે છે, બીજે સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજે સમયે મથાન કરે છે અને ચોથે સમયે આતરા પૂરે છે ચોથા સમયે તે સર્વ લોક-પ્રદેશને સ્પર્શે છે અને તે વખતે આત્મા મહાસમુદ્ઘાત કરી અનેક કર્મને ખેરવી નાખે છે આ અતિ અગત્યના સમયે પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને જિનનો આત્મા સ્પર્શે છે પછી તુરત એ ક્રિયા સહારી લે છે. સમુદ્ઘાત–પ્રકરણ શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર(૩૬મા પદ)માંથી વાચવા યોગ્ય છે એ આત્માની અદ્ભુત વીર્યશક્તિ બતાવે છે

પ્રાણીઓ–જીવોની અનેક ક્રિયાનુ એ લોકમદિર છે. બે અણુ ભેગા થાય ત્યારે દ્વયણુક, ત્રણ અણુ ભેગા મળે ત્યારે ત્રયણુક, એમ અનત અણુ મળે ત્યારે અનતાણુક સ્કધ થાય છે પ્રત્યેક અણુ છૂટો હોય ત્યારે અણુ કહેવાય, સ્કધને લાગેલો હોય ત્યારે પ્રદેશ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમા વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે અણુની શક્તિ પણ અનત છે એ અધોલોકને છેડેથી ઉપર સિદ્ધસ્થાન સુધી એક સમયમા જઈ શકે છે એને પર્યાયો–પલટ ભાવ હોય છે. એ સર્વ ફેરફારો અને ચમત્કારો લોકમાં થાય છે અને તેથી એ સર્વ વિવિધ ક્રિયાનુ મદિર લોક કહેવાય છે,

જીવના પર્યાયોની વાત તો શી કરવી? જેટલા રૂપો દેખાય છે, જેટલા આકારો દેખાય છે તે સર્વ પર્યાયો છે અને પુદ્ગળના પર્યાયો પણ પાર વગરના છે જીવ–પુદ્ગળ–સંયોગજન્ય પર્યાયોનો પાર નથી આખી વિશ્વરચના, તેના ફેરફારો, તેમા પ્રત્યેક પ્રાણી અને પરમાણુમાં થતી હાનિવૃદ્ધિ – એને લઇને મહાન નાચ ચાલી રહ્યો છે, તેનુ મહામાયામંદિર આ **લોક** છે.

૪. 'લોક' એ રીતે પાચ અસ્તિકાય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય. પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય) રૂપ છે એટલે એના આખા નિરવશેષ ભાગમા સર્વત્ર પાચ અસ્તિકાય છે અને એ સામાન્ય નજરે જોઇએ તો એકરૂપ છે, એકસરખો છે, છતા પુદ્ગળોએ એમા અનેક વિવર્તો કર્યા છે પુદ્ગળ અને જીવો બન્નેએ મળીને એના અનેક ફેરફારો–વિભાગો બનાવ્યા છે પુદ્ગળ–પરમાણુના સ્કધો એને અનેક રૂપો આપે છે.

વિવર્તવાદ દર્શનશાસ્ત્રનો અગત્યનો વિભાગ છે વેદાતીઓનુ કહેવુ એમ છે કે જગત્ બ્રહ્મમય છે અને એના જે જુદા જુદા રૂપો દેખાય છે તે અવિદ્યાના પરિણામે દેખાય છે. એ માયા છે અને અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે વસ્તુત બ્રહ્મ સિવાય કોઈ સત્ નથી વિદ્યાથી એ અજ્ઞાન(અવિદ્યા)નો નાશ થાય ત્યારે એક બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જીવ અને જડનો ભેદ સ્વીકારે છે વૈરાગ્ય માટે એ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા જરૂર કહે, એના વિવર્તો પર એ નિર્વેદની પરિપાટીઓ રચે, છતા મૂળ દ્રવ્ય તરીકે આત્મા અને પુદ્ગળને પૃથક્ સમજે છે આ શાસ્ત્રીય વિષય ખૂબ ચર્ચીને સમજવા યોગ્ય છે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરવો આપણે આ દાર્શનિક ચર્ચામા નહિ ઊતરીએ પુદ્ગળસંયોગે કેવા કેવા વિવર્તો–ફેરફારો દેખાય છે તે સમજી, તેનો લાભ સંસાર પરની વાસના ઓછી કરવામા લઈએ

આખા વિશ્વની નજરે જોતા એ લોક કોઈ જગ્યાએ સોનાના શિખરોથી ઉન્નત થયેલો દેખાય છે અને કોઈ જગ્યાએ ઊંડા ભયકર ખાડાવાળો દેખાય છે. મોટા પર્વતને દૂરથી જોવામા આવે તો પ્રભાતે જાણે તેનાં શિખરો સોનાના હોય તેવુ દેખાય છે પીળી માટીને લઈને કેટલાક પર્વત સુવર્ણગિરિ જેવા દેખાય છે દંતકથામા અનેક પર્વતો સોનાના કહેવાય છે કોઈ સ્થાનકે લોક ઊંડા ખાડાવાળો હોય છે મર્ત્યલોકમા ખાડાવાળા અનેક પ્રદેશો છે અધોલોકમા તો પાર વગરના ખાડાઓ છે

મતલબ લોકના સ્થાનકો કોઈ જગ્યાએ આકર્ષક હોય છે અને કોઈ જગ્યાએ અતિ બીભત્સ અને કોઈ જગ્યાએ ભયાનક હોય છે.

૫. એ લોક કોઈ જગ્યાએ દેવતાઓના મણિમંદિરોથી વિભૂષિત હોય છે ભુવનપતિનાં ભવનો, વ્યંતરના નગરો અને વૈમાનિક દેવોના વિમાનોના વર્ણનો વાચતાં આનંદ થાય તેવુ છે એમા રત્નની ભીંતો અને નીલરત્નમય ભૂમિઓ, ભૂમિનો સ્વયં પ્રકાશ અને ક્રીડાસ્થાનો એટલા સુંદર શબ્દોમા વર્ણવેલા છે કે વાચતા એક જાતનુ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. મર્ત્યલોકમા

પણ મોટા રાજભુવનો વૈભવ અને સપદાથી ભરપૂર હોય છે મોટા રાજ્યમહેલો, બકિંગહામ પેલેસ કે ક્રેમરનાં વિલાસસ્થાનો અનેક પ્રકારના સાજ સાથે ગોઠવાયલા હોય છે આગ્રા અને દિલ્હીના ઐતિહાસિક સ્થાનો કે વર્તમાન રાજધાનીના શહેરોનાં બગલા, વાડી, ઉપવનો એને ઉદિત ઉદિત રૂપવાન બનાવે છે

કોઈ સ્થાનકે એ ભયકર નરકસ્થાનરૂપ હોય છે એના વજમય કાટા, એની લોહીની નદીઓ, એની ભયકર ભૂમિઓ, એની શીત જગ્યાઓ, એની ઉષ્ણ જગ્યાઓ–વર્ણન વાંચતા કમકમાટી છૂટે એવા અનેક સ્થાનો અધોલોકમા ઠેકાણે ઠેકાણે છે આ પૃથ્વી પર પણ ભયકર સ્થાનો અનેક હોય છે. એ જોતા મનમાં ગ્લાનિ અને કેટલીક વાર ભય જરૂર થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ લોકના સ્થાનો અનેક પ્રકારના છે અને અનેક પ્રકારની શુભ–અશુભ લાગણી ઊભી કરનારા છે આનદ, પ્રશંસા, શોક, વિષાદ, ભય સ્થાનપરત્વે થાય છે એ સહજ સમજાય તેવી હકીકત છે

૬. એ લોકમા કોઈ જગ્યાએ ઉત્સવ ચાલી રહેલા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ વાજા વાગતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાચરગ ઊડતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાટક–સિનેમા જામ્યા હોય છે, કોઈ સ્થાનકે સુદર પકવાન્ન પીરસાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ 'હુરે હુરે'ના પોકાર ચાલતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ઉજાણી–જ્યાફતો મચી રહી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ 'સમય વરતે સમયો' બોલતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ તાળીઓના ગડગડાટ ઊઠતા હોય છે એવી રીતે અનેક આનદ જયમગળ ઉચ્ચારના ચિત્રો રજૂ કરી શકાય એવા પ્રસગોથી લોક ગાજી રહ્યો હોય છે.

કોઈ જગ્યાએ છાતી પર અસહ્ય છાજિયા લેવાતાં હોય છે, કોઈ જગ્યાએ રડાપીટ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નિ સાસા નખાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ફાસીઓ દેવાતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ મારામારીમા લોહીના રેલા કે નદીઓ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ખાટકીઓ જીવોના ગળા પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઈ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઈ વિયોગની જ્વાલામા અતશોકથી બળી–ઝળી જતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ જીવો પર કરવત સાલતી હોય છે, કોઈ સ્થાને હાડકા ભાગી જતા હોય છે, કોઈ સ્થાને ચામખા–પરોણી પડતા હોય છે અને આવાં અપરપાર દુ ખ, ગ્લાનિ, શોક, સતાપ તેમ જ વિષાદથી ભરપૂર સ્થાનકો હોય છે

મુબઈ જેવા શહેરમા મરણની ઠાઠડીની પડખે મોટા વરઘોડા જોવામા આવે છે અને એક જ માળામા મરણના છાજીઆ ગવાતા હોય ત્યા થોડી ઓરડી પછી લગ્નના ગીત ગવાતા સભળાય છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ અને કોઈ જગ્યાએ હાહાકાર રુદન, કોઈ જગ્યાએ વિદ્વાનોની ચર્ચા અને કોઈ જગ્યાએ દારૂના પીઠાનો મસ્ત કલહ, તો કોઈ જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઈ સ્થાને અતિ કદરૂપી સ્ત્રી–આવુ આવુ જોતા સમજ પડતી

નથી કે આ સંસાર તે વિષમય છે કે અમૃતમય છે !' આ સર્વ ભાવો લોકમા દેખાય છે એમા નારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગંભીર બને છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી ભરપૂર આ લોક છે

૭. ઉપરની હકીકતમા કાંઈ નવીન નથી સર્વ પ્રાણીઓને આવા અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેકવાર પરિચય થયેલો છે અનાદિકાળથી આ જીવ – પ્રત્યેક સંસારી જીવ રખડ્યા કરે છે એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યા ઘરબાર વસાવે છે, શરીરને પોતાનુ માને છે, મનુષ્ય હોય તો છોકરા, છૈયા, કુટુંબ-કબીલાવાળો થાય છે અને પાછા મમત્વ છોડીને (ખુશીથી અને ઘણુ ખરુ પરાણે) વળી બીજે ઘરબાર જમાવે છે શરીરને તો એ પોતાનુ જ ગણે છે શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે "એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી કે એવુ કોઇ કુળ નથી જ્યા આ જીવ અનેકવાર જન્મ્યો ન હોય કે અનંતવાર મરણ પામ્યો ન હોય" આવી રીતે જન્મ-મરણના ચક્કરે ચઢેલા સંસારમા ફરતા સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનો, તેના સ્થાનોનો, તેના ભાવોનો અને તેના હર્ષ-વિષાદોનો ચિર-કાળથી અનેક વખત પરિચય થયેલો છે. એણે સર્વ સ્થાનોમા આટા માર્યા છે, એણે સર્વ નદીના પાણી પીધા છે, એ પર્વતે પર્વત અને જંગલે જંગલ રખડ્યો છે, એણે પાર વગરના ભોગો ભોગવ્યા છે, એણે ઠંડી-ગરમીના અપાર દુઃખો સહન કર્યા છે, એણે પરાધીનતાએ ભૂખતરસ સહી છે, એણે માણવામા બાકી રાખી નથી અને રડવામા પણ બાકી રાખી નથી

૮. હવે જો આ આટાઓ મારવાથી થાકયા હો. હવે તમને એ આટા મારવામા દુઃખ જણાતુ હોય, જો તમને એ ચક્રપરિભ્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય તો તમારા રસ્તા બદલો, તમે તમારા આદર્શો ફેરવી નાખો અને તમારી ચર્યાની આખી દિશા બદલી નાખો તમે અત્યાર સુધી ભૂલ્યા, પરને પોતાનુ માન્યુ, થોડા વખતના વાસને ઘરના ઘર માન્યા અને પંખીના મેળાને કુટુંબ માન્યુ. તમારે જવુ છે કલકત્તે અને તમે રસ્તો લીધો છે મદ્રાસનો આ વાત નહિ નહિ આમા કાંઈ તમારા આટા બંધ થાય નહિ અને આમા કાંઈ સાચો માર્ગ સાંપડે નહિ

જો તમારે એ પરિભ્રમણનો છેડો લાવવો હોય તો તમારા આદર્શ તરીકે જિનેશ્વર દેવનુ સ્થાપન કરો એમને નમો એટલે એને તમારા હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રાખો એમણે માર્ગ પર ચડી પોતાનો રસ્તો શોધ્યો છે અને તે આદર્શે તમે ચાલશો તો તમારા રસ્તા સુધરી જશે પ્રણામ કરવામા બે વાત છે એક આદર્શ તરીકે તેમનો સ્વીકાર, અને બીજુ તેમના બતાવેલા માર્ગે વહન

એ ભગવંતે શાંતસુધારસના પાનનુ દાન કરીને અનેક પ્રાણીઓને રક્ષણ આપ્યુ છે જે પ્રાણીઓ શાંતસુધારસના પાનનુ દાન ઝીલે છે, જે ભગવાનના એ અતિ શાંત ઝરણાને ઝીલવાનો વિનય કરે છે તે પ્રાણી આ રખડપટ્ટીથી બચી ગયા છે એવા અનેક પ્રાણીના

દાખલાઓ નોધાઇ ગયેલા છે. તમને પણ એ ઇચ્છા થઈ હોય અને તમે ઉપરનીચે અને આડાઅવળા આટા મારવાથી થાકચા હો તો આદર્શ બદલી નાખો અને શાતરસના પાનનો વિનય કરી આનદ કરો. આખા લોકનો વિચાર કરશો તો જરૂરી વિનય પ્રાપ્ત થઈ અને એક વાર એ માર્ગે ચડી ગયા તો પછી કાર્યસિદ્ધિ થઈ જશે

'લોકસ્વરૂપ'ભાવના એટલી વિશાળ છે કે એના અતરમા બાકીની સર્વ ભાવનાનો સમાવેશ થઈ જાય આ જીવનમાં જે અનિત્યતાદિ ભાવો વિચારવા યોગ્ય છે તે સર્વ લોકમા જ બને છે. એ રીતે આ ભાવના સર્વતો વિશાળ છે

લોક અને અલોકનું સ્વરૂપ વિચારીને પછી લોકની અદર ઊતરી જવાથી આ ભાવનાનુ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય એ રીતે લોકનુ સ્વરૂપ 'પરિચય'મા વર્ણવવા પ્રયત્ન થયો છે સામાન્ય રીતે આ ગણિતાનુયોગનો વિષય છે એને માટે ખાસ લોકનાલિદ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ છે તદુપરાત બૃહત્સ ગ્રહણિ, ક્ષેત્રસમાસ આદિ પ્રકરણો અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ સૂત્રગ્રથો છે. એ ઉપરાંત અનેક ગ્રથોમા લોકાલોકનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે એ સ્વરૂપ એ ગ્રંથોથી સમજી લેવુ. આ યુગમા ભૌગોલિક બાબતોનો મેળ બાતો નથી. તેમા આપણો અલ્પ અભ્યાસ, સાધનોની અલ્પતા અને એ વિષયની શોધખોળની અલ્પેચ્છા મુખ્ય કારણ છે. એ વિષયની ચર્ચામા આપણે નહિ ઊતરીએ એ ઘણો વિશાળ વિષય છે એક બગ્રાસસૂર્યગ્રહણ જોવા જે દેશો લાખો રૂપિયા બરચી શકે અને જેને ત્યા અનેક સાધનસપન્ન મહાન વેધશાળાઓ હોય તે એવા વિષય પર વિચાર કરવા યોગ્ય ગણાય આપણે તો હજુ એ વિષયની બારાક્ષરી શીખવામા છીએ આપણે તો અહી જે સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે સમજવા પૂરતો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એનો મેળ મેળવવા અભ્યાસીઓ જરૂર પ્રયાસ કરશે એવી આશા રાખી, આપણે તો એની ભાવના કેવી રીતે ભાવવી અને તે દ્વારા આપણો વિકાસ કેવી રીતે સાધવો તે પ્રાસગિક વિષય વિચારીએ આ ગ્રથનો ઉદ્દેશ શાતરસની રેલછેલ કરવાનો છે તે આપણે કદી ન વીસરીએ અન્ય ચર્ચાને આ ગ્રથમા સ્થાન નથી.

લોકની વિશાળતા, એમાં રહેલા અનત જીવો, તેમા તિર્યગ્લોકનુ તદ્દન નાનુ સ્થાન, એવા નાના તિર્યગ્(મર્ત્ય)લોકમા અસખ્ય દ્વીપસમુદ્ર, એમા સર્વથી નાનો જબૂદ્વીપ, એના ૧૯૦મે ભાગે ભરતક્ષેત્ર, તેમા છ બડ, તેનો પણ નાનો ભાગ અને તેના એક વિભાગમા આપણી પાસે સો, બસો કે ચાર હજાર વાર જમીન હોય એની બાતર આપણે શુ શુ કરીએ છીએ ? એના ઝગડા, એના હક્કોના સવાલ, એની હદની તકરારો અને એની માલિકીની પચાતો—આ સર્વ શોભતી વાત છે ? એ ઘટે છે ? અને એ કોને માટે ? કેટલા વર્ષને માટે ? અને છતા ચારે તરફ જોઈએ તો નાનામા નાની માલિકીની ભાજગડો અને ગૂચવણોનો પાર નથી અને મારુ તારુ કરવામા આપણી નાની જિદગી પૂરી થઈ જાય છે અને છેવટે ઉઘાડે—બાલી હાથે ચાલ્યા જવુ પડે છે, ત્યારે એ સર્વ માલિકી, હક્કો, કબજાઓ

અને વેરઝેર અહી રહી જાય છે એ રીતે અનેકને મૂકી જતા જોયા અને આપણે પણ જરૂર જવુ છે, છતા અધ્યાસ છૂટતો નથી અને પ્રસ ગ આવે ત્યારે આપણે પણ બાય ચઢાવી ટટ્ટાર થઈ જઈએ છીએ, એ વાતની ના પડાય તેમ નથી આ સર્વ રમત કઈ જાતની છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આખી ભાવનાનુ રહસ્ય બહુ યુક્તિસર બતાવ્યુ છે. એના બે સ્થાન મુખ્ય છે પરિચયમા છ (૭) શ્લોક અને અષ્ટકની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓ. પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે સમજુ માણસ–વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો પ્રાણી આ લોકભાવના ભાવે તો એને માનસસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે આ કેમ બને ? લોકપુરુષ એ કાઈ ચિત્ર નથી, એ તો ખ્યાલ આપવા માટે તૈયાર કરેલ ચિત્ર છે, પુરુષાકાર છે પણ એ લોક નાનો નથી. એની લબાઈ પહોળાઇનો ખ્યાલ બરાબર કરવામા આવે અને એની ઊચાઈ વિચારવામા આવે તો અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય તેમ છે એ લોક, એના સ્થાનો, એમાના જીવો, એના જ ગલો, એના શીત પ્રદેશો, એના ઉષ્ણ પ્રદેશો, એના વૈભવો, એના દુ ખો, એના કારાવાસો, એના રાજભુવનો, એના માર્ગો, એની નદીઓ, એના સરોવરો, એના પર્વતો, એના જળચરો, એના સ્થળચરો, એના ખેચરો, એના સર્પો, એની વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વનો વિચાર કરતા અક્કલ હાથમા રહે તેમ નથી એની વિચારણા કરવામા ખાસ નિગોદનુ સ્વરૂપ અને તેમા રહેતા જીવની અનતતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે આકાશની અનતતા અને જીવસ ખ્યાની અનતતાનો કયાસ કરી શકાય છે અસ ખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહી એક ગોળો રહે અને એવા અસ ખ્ય ગોળા પૈકી એકેક ગોળામા અસ ખ્ય નિગોદ રહે અને એકેક નિગોદમા અન ત જીવો રહે એનો ખ્યાલ કરતાં એવે કોઇ સ્થાનકે આપણે ભરાઇ પડયા હોઇએ તો આપણી શી દશા થાય તે વિચારવા જેવુ છે આ અનેક સ્થાનોનો વિચાર કરતાં મનમા જે અસ્થિરતા હોય છે અને થોડા વખતમા આ મેળવુ કે આ ખાઉ, પણે જઉ કે આમ દોડુ—એવા એવા અવ્યવસ્થિત વિચારો આવતા હોય તે દૂર થઈ જાય છે અને મનમા એક પ્રકારની સ્થિરતા આવતી જાય છે અતિ વિશાળ ચૌદ રાજલોકમાં પોતાના સ્થાનની અલ્પતા મોટા માધાતાને પણ મૂઝવી નાખે તેમ છે, તો તું તે કોણ ? તારી ગણતરી શી ? તારુ સ્થાન કેટલુ નાનુ ? અને વિશ્વના કયા ખૂણામા આવ્યુ છે ? આવી વિચારસ્થિરતા થતા અધ્યાત્મસુખની પ્રસૂતિ થાય છે અને એ સુખનો આનદ અજબ છે. એ મનોરાજ્ય અનોખા છે, એની વૈભવસપત્તિ અલૌકિક છે ઉપાધ્યાયજીનો આ ભાવનારસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અતિ આકર્ષક છે, તન્મય કરી દે તેવો છે અને અતિ પ્રૌઢ ભાષામા ચિતરાયો છે

એમનો બીજો પ્રવાહ જીવ અને પુદ્ગળના સબ ધથી થતા વિવર્તોનો છે. એ પ્રસ ગ અતિ પ્રાસાદિક છે. આ લોકના વિવિધ આકારો બતાવી, તેની રમણીયતા અને તેની બીભત્સતા બન્ને બરાબર બતાવેલ છે ત્યારપછી એના અનેક સ્થાનકોએ દેખાતી વિચિત્રતા હૃદયને દ્રવિત કરી દે તેવી છે આપણે સ સારમા ફરનારા છીએ અને અહી મનુષ્યલોકમા જે

વૈવિધ્ય જોઇએ છીએ તે આપણને નમાવી દે અને વિચારમા નાખી દે તેવુ છે. માત્ર યુવાનીની મસ્તીમા તણાઇ ન જઈએ અને વસ્તુસ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો અહી પાર વગરના પ્રસંગો નજરે પડે તેમ છે જો એવા પ્રસ ગોના પત્રક ભરીએ તો આવા અનેક ગ્ર થો ભરાઇ જાય પણ એ બિનજરૂરી છે, કારણ કે આપણા દરરોજના અનુભવનો એ વિષય છે.

જીવને કદાચ દેવસુખ લલચાવનારા લાગે, પણ અ તે એનો છેડો આવે ત્યારે માથાં પછાડવા પડે છે એ સમજ્યા બાદ જો સુજ્ઞ હોય તો તેને પણ વાછે નહિ મનુષ્યના સુખો કેવા છે, તે તો આપણે જોઈએ છીએ વાસ્તવિક સુખી માણસ શોધ્યો જડે તેમ નથી અને બહારથી સુખી દેખાતાને સુખી માનવો એના જેવી બીજી કોઈ ભૂલ નથી કદાચ સહજ વૈભવ મળી ગયો હોય તો તે પણ એટલા થોડા વર્ષ માટે છે કે અન ત કાળની ગણનામા તેને તો તદ્દન બાજુએ મૂકી દેવાય નારકીનાં દુ ખોનુ વર્ણન કરતા ત્રાસ ઊપજે છે એ પર વિવેચનની પણ હવે જરૂર નથી તિર્યં ચ પચેંદ્રિયની પરાધીનતા અને બાકીની ચારે ઇંદ્રિય-વાળા જીવોનુ અજ્ઞાન વિચારતા એક પણ સ્થાન જડે તેવુ નથી કે જ્યા પ્રાણી ઇચ્છા ધરી, હોંશ રાખી રહેવા મન કરે આવો આ લોક છે !

એની ભાવના ભાવવા માટે પ્રથમ એનુ સ સ્થાન વિચારવુ આકાશને આધારે તનુવાત રહે છે, તેને આધારે ઘનવાત રહે છે, ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ છે અને તેને આધારે પૃથ્વી રહે છે. પૃથ્વીને આધારે ત્રસ–સ્થાવર જીવો અને જીવને આધારે શરીર શરીર પૈકી એક કાર્મણ શરીર, કાર્મણ શરીર એટલે કર્મોનો સમૂહ લોકની આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે એની પહોળાઈની દૃષ્ટિએ એ નીચેથી ઉપર ચડતા એક એક આકાશપ્રદેશ ઓછો થતો આવે છે એના પૃથ્વી પરના યુગલિક ક્ષેત્રો ને અ તરદ્વીપો સુંદર હોય છે એની કર્મભૂમિ તથા અકર્મભૂમિઓ વિવક્ષિત છે. એના અસ ખ્ય દ્વીપ સમુદ્ર પૈકી આઠમા ન દીશ્વર દ્વીપના મહોત્સવો જોવા મન થઈ જાય તેવુ છે અને એનો છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધો રાજને રોકીને રહેલો છે

ઉપર જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. બાર દેવલોકના વૈભવો, સામાનિક દેવોની ઋદ્ધિ, દેવભૂમિની વિશાળતા, ગ્રૈવેયકના સુખી દેવો, લોકાંતિકના દેવો અહી આવી તીર્થાધિરાજને તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે અને વૈમાનિક દેવોનો માનસિક આન દ, સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની સુખશય્યા, કેવળી ભગવાનને તેઓનાથી થતી મન વડે પૃચ્છા – એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે

એ સર્વના મૌલિસ્થાને રહેલા સિદ્ધના અન ત, અવ્યાબાધ સુખનુ તથા સિદ્ધશિલાનુ વિભાવન કરતા ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય તેમ છે, આત્મા અનુપમ દશા અનુભવે તેમ છે અને પરમ અધ્યાત્મશાંતિનો અહી સાક્ષાત્કાર થાય છે આ રીતે સ્થાનનુ વિભાવન કરવુ

તે તે સ્થાનોમા વર્તતા ભાવોનો વિચાર કરતા લોકની વિશાળતા બરાબર મનોમ દિરમા જામી જાય છે એમા હાસ્ય ને શૃગાર રસ વધારે છે કે એમા કરુણ, બીભત્સ અને રૌદ્ર રસ વધારે છે તેનો અત્ર વિભાગ પાડવો એ વિવેચન કરતાં જો સ સાર ઉપર કાંઈ પણ

આસક્તિ ઓછી થાય તો પછી વિચાર આવશે કે આ રખડપાટો ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરવો છે ? આ રખડપાટાનુ સ્વરૂપ જ્યાસુધી સમજવામા ન આવ્યુ ત્યાંસુધી તો ગમે તેમ ચલાવ્યું, પણ હજુ યે એમ ને એમ ચલાવવુ છે કે જલ્દી ફેરવવો છે – એ આ ભાવનાનો દ્વિતીય વિચાર છે ને ચક્રભ્રમણનો કટાળો આવ્યો હોય. ને નિગોદની સ્થિતિથી ત્રાસ થયો હોય. અનત ભવોમા બહારના કોઈ એ જાણ્યા કે ભોગવ્યા કે સૂંઘ્યા નથી એવા અનતા અપ્રસિદ્ધ ભવો કર્યા છે એ વાત હૃદયમા બેઠી હોય તો હવે કાઈક ચેતો. અને ચેતીને કાઈક એવુ કરો કે જેથી તમારો માર્ગ મીંયો અને સાધ્યસન્મુખ થઈ જાય હજુ આટા મારાં જ કરવા હોય તો તો સવાલ ગયેલો જ નથી, બાકી દશા ફરી હોય અથવા ફેરવવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યુ હોય તો અત્યારની ત્રાયવરાળનો હવે છેડો લાવો કર્મથી ઘેરાયેલા આત્માને પણ પુરુષાર્થ શક્ય છે. એ અનત શક્તિનો ધણી છે અને જ્યારે તે જાગે ત્યારે તે કર્મના ભુક્કા કરી નાખે એવી અમોઘ શક્તિ નૈસર્ગિક રીતે એનામા ભરેલી છે એ વાત અદર બરાબર જામવી જોઈએ અને જામ્યા પછી નિર્બળ થઈ બેસી રહેવુ ન જોઈએ. એ તો જાગવી ત્યારે એક એક શુ જાગવી ?—આ ભાવ મનમા હોય અને ચેતનજી ઊઠે ત્યારે એ બેળથી ભરેલો દેહ જોતો નથી કે સ્નાન પ્રમુ કરવાની ગરજ જોતો નથી. એ બહાદુર છે, લોકાગ્રે પહોચવાની શક્તિથી સપન્ન છે અને અને અનત તેજનો ધણી છે એ જાગ્યો એટલે પુણ્યપ્રભાવ જાગ્યો, એ ઊઠ્યો એટલે રસ્તો આપડ્યો. એ ચાલ્યો એટલે વિકાસ. વિકાસ ને વિકાસ જ થાય માત્ર એની દોરવણી સમ્યગ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને એનો પ્રયોગ ગગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની ભાવનાથી થયેલો હોવો જોઈ એ. આતરવૃત્તિએ ત્યારે એને સાચો અતરત્યાગ સૂઝશે ત્યારે આ આટા મારવા એને ગમશે નહિ એને પુદ્ગળભાવ પર પ્રેમ થશે નહિ. એને કષાય કરવામા હીણપત લાગશે,એને સદ્ગુણોનુ વ્યસન થશે અને જો વિશ્વબધુત્વ સમજી જેટલાને બને તેટલાને સાથે લઇ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરી જશે

આ રીતે લોકભાવના અતિ વિશાળ છે એના અતરમા સર્વ ભાવનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે. એના અતરમા સૃષ્ટિકર્તૃત્વની ચર્ચા શાંતભાવે થાય છે એનાં પાચ સમવાયી કારણો સમજાય, જૈન ધર્મ–દર્શન કર્મપ્રધાન છે કે પુરુષાર્થપ્રધાન છે એની વિવેચના થાય. ષડ્–દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારાય અને વિશ્વવિશાળતા વિચારી માનસસ્થૈર્યના પ્રસંગો એનાથી મેળવાય તો અધ્યાત્મશાતિમા એનુ પર્યવસાન થાય. આ વિચારણા–ભાવના એ શાંતસુધારસપાન છે. એ અમૃત વિગ્લ છે, પણ મળે ત્યારે અપ્રતિમ આત્મોત્કર્ષ દેનાર છે. એમાં અંતરઆત્મા પ્રસન્ન થઈ પ્રવેશે એ આપણી પ્રેરણા, ઇચ્છા અને ભાવના હોય લોકભાવના અનેક પ્રકારે ભાવવી શક્ય છે જે માર્ગે પોતાનો વિકાસ થાય તે રસ્તે તેનો ઉપયોગ કરવો સુધાપાન કરવાની આ તક બરાબર લેવી અને લઇને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરવુ એવો શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા તરફ છે તે આપણે આપણા ચેતનજી સમક્ષ ધરવો અને આદર્શ સ્પષ્ટ કરી પ્રગતિને માર્ગે ચડી જવુ.

इति लोकस्वरूपभावना

ઉપાધ્યાયશ્રી સકલચન્દ્રજીવિરચિત

લોકસ્વરૂપભાવના

(રાગ–પરજિયો)

જ્ઞાન નયનમાહે ત્રિભુવનરૂપે, જેણે જિન દીઠા લોગો,
નિધણિયાતો ષદ્રવ્યરૂપો, પ્રણમો તસ જિન યોગો ૧
મુનિવર ! ધ્યાવો અઢિય દ્વીપ નર લોગો. એ આકણી
જિહા જિન મુનિવર સિદ્ધ અનતા, જિહા નહી જ્ઞાન વિયોગો. મુનિ૦ ૨
આપે સિદ્ધો કેણે ન કીધો, જસ નહિ આદિ અતો,
લીધો કેણ ન જાયે ભુજબળે, ભરિયો જતુ અનતો મુનિ૦ ૩
અનેક દ્રવ્ય પર્યાય પરિવર્તન, અનત પરમાણુ સ્કધે,
જેમ દિસે તેમ અકળ અરૂપી, પચદ્રવ્ય અનુસધે મુનિ૦ ૪
અચળપણે ચલન પ્રતિ કારણ, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશો,
સ્થિરહેતુ અધર્માસ્તિકાયથી, લોકાકાશ અતિ દેશો મુનિ૦ ૫
મધ્યે એક રજ્જુ ત્રસનાડી, ચઉદસ રજ્જુ પ્રમાણો,
અનત અલોકી ગોટે વીટ્યો, મસ્તકે સિદ્ધ અહિઠાણો. મુનિ૦ ૬
અધોલોક છત્રાસન સમવડ, તિછો ઝલ્લરી જાણો,
ઊર્ધ્વલોક મૃદગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો મુનિ૦ ૭

કટિ પર સ્થાપિત હસ્ત, પ્રસારિતપાદ પુરુષના જેવો જેહ,
ષદ્ દ્રવ્યાત્મક લોક અનાદિ અનન્ત સ્થિતિ ધરનારો તેહ,
ઉત્પત્તિવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત તે ઊર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય,
લોકસ્વરૂપ વિચાર કરંતા ઉત્તમજનને કેવળ થાય

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ બારમું

બોધિદુર્લભભાવના

मन्दाक्रान्ता

यस्माद्विस्मापयितसुमनःस्वर्गसम्पद्विलास-
प्राप्तोल्लासाःपुनरपि जनिः सत्कुले भूरिभोगे ।
ब्रह्माद्वैतप्रगुणपदवीप्रापकं निःसपत्नं,
तद्दुष्प्रापं भृशमुरुधियः सेव्यता बोधिरत्नम् ॥ क ॥ १ ॥

भुजगप्रयातम्

अनादौ निगोदान्धकूपे स्थितानामजस्रं जनुर्मृत्युदुःखार्दितानाम् ।
परिणामशुद्धिः कुतस्तादृशी स्याद्यया हन्त तस्माद्विनिर्यान्ति जीवाः ॥ ख ॥ २ ॥

ततो निर्गतानामपि स्थावरत्वं, त्रसत्वं पुनर्दुर्लभं देहभाजाम् ।
त्रसत्वेऽपि पञ्चाक्षपर्याप्तसंज्ञिस्थिरायुष्यवद्दुर्लभं मानुषत्वम् ॥ ग ॥ ३ ॥

तदेतन्मनुष्यत्वमाप्यापि मूढो, महामोहमिथ्यात्वमायोपगूढः ।
भ्रमन् दूरमग्नो भवागाधगर्ते, पुनः क्व प्रपद्येत तद्बोधिरत्नम् ? ॥ घ ॥ ४ ॥

शिखरिणी

विभिन्नाः पन्थानः प्रतिपदमनल्पाश्च मतिनः,
कुयुक्तिव्यासङ्गैर्निजनिजमतोल्लासरसिकाः ।

क १ यस्मात् બોધિરત્નથી વિસ્માપયિત આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરે તેવુ. સુમન દેવ ઉલ્લાસ આવિર્ભાવ ચનિ જન્મ भूरिभोगे ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવુ, ધનધાન્યસમૃદ્ધ ब्रह्माद्वैत શુદ્ધ નિર્જન ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રગુણ ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી નિ સપત્ન જેના જેવુ અન્ય ન હોય તેવુ भृश ખૂબ 'ક્રિ વિ) ઉરુધિય વિશાળ બુદ્ધિવાળા

ख २ જનુ જન્મ અર્દિત પીડિત परिणामशुद्धि પરિણામધારા तस्मात् નિગોદમાથી हन्त ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે

ग ३ સ્થાવરત્વ એકેંદ્રિયત્વ (નોટ) त्रसत्व બે, ત્રણ, ચાર, પાચ ઇંદ્રિય હોવાપણુ પર્યાપ્ત પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) સંજ્ઞિ મનીપણુ (નોટ) સ્થિર દીર્ઘ, નિશ્ચિંત, નિશ્ચળ માનુષત્વ મનુષ્યપણુ

घ ४ મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન (નોટ) માયા પગ્વચન, દભ, કપટ उपगूढ વીંટળાઈ વળેલો मग्नो ઊંડો, ગરકાવ થઈ ગયેલો અગાધ જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો

न देवाः सान्निध्यं विदधति न वा कोऽप्यतिशय-
स्तदेवं कालेऽस्मिन् य इह दृढधर्मा स सुकृती ॥ ङ ॥ ५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

यावद्देहमिदं गदैर्न मृदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।
यावच्चायुरभङ्गुरं निजहिते तावद्बुधैर्यत्यता,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥ च ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

विविधोपद्रवं देहमायुश्च क्षणभङ्गुरम् ।
कामालम्ब्य धृतिं मूढैः स्वश्रेयसि विलम्ब्यते ॥ छ ॥ ७ ॥

ङ ५ विभिन्ना तदन छूटाछूटा पन्थान मार्गो मतिन (पोतानी नजरे) बुद्धिशाळीओ। व्यासङ्ग सम्बध उल्लास पुष्टि, वृद्धि सान्निध्य सहाय, मदद अतिशय विशिष्टता, सामान्य रीते खुलासो न मळे तेवी आश्चर्य कारक घटना. सुकृती नसीबदार, पुण्यशाळी

च ६ गद व्याधि मृदित चूर्णीकृत, खलास थई गयेलु जर्जर जर्जर्णु अक्षकदम्बक इंद्रियोनो समूह, कुल इंद्रियो स्व प्रत्येकना, पोतपोताना अवगाह ऊंडा ऊतरवु ते स्फुटिते फूटी गयेला

छ ७ विविधोपद्रव अनेक प्रकारना (व्याधिना) उपद्रवो धृति धैर्य, धीरज, टेको श्रेयस् कल्याण

ક ૧ જે(બોધિરત્ન)થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવતાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ-ઉલ્લાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસોથી ભરપૂર સારા કુળમા જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવુ મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવંતો ! ખૂબ સેવો

ખ ૨. નિગોદના અંધકૂપમા ભરાઈ પડેલા અને વાર વાર થતા જન્મ અને મરણના દુઃખોની પીડાથી હેરાન થઈ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ કયાથી થાય કે જેના વડે તેઓ એ નિગોદમાથી બહાર નીકળી આવે ?

ગ ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ)માથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણુ મળવુ મુશ્કેલ છે, ત્રસપણુ મળી જાય તો તેમા પણ પંચેંદ્રિયપણું મળવુ દુર્લભ છે, પંચેંદ્રિયપણુ મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવુ મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણુ મળવુ મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે

ઘ ૪. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા-કપટથી ઘેરાઈ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમા વધારે ઊંડો ઊતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રીરૂપ બોધિરત્નને ક્યા મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યા જાય ?

ઙ ૫. મતમતાંતરો અને મતભેદો અનેક પ્રકારના થઈ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિશાળી-મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુયુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાના મતવ્યોની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિમા રસ લે છે દેવતાઓ અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમા તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો

ચ ૬ જ્યા સુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન બલાસ ન થઈ જાય, જ્યા સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઈ જાય, જ્યા સુધી સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમા ઊતરવાની સ્થિતિમા રહેલી હોય અને જ્યા સુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ ન હોય ત્યા સુધીમા સમજુ માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે સરોવર તૂટી જાય અને પાણી ધોધમાર ચાલવા માંડે, પછી પાળ કઈ રીતે બાંધી શકાશે ?

છ ૭. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે, છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઈને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના બરા હિતની બાબતમા વ્યર્થ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાઈ ખબર પડતી નથી.)

गेयाष्टक*

बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा, जलधिजलपतितसुररत्नयुक्त्या ।
सम्यगाराध्यतां स्वहितमिह साध्यतां, वार्यतामधरगतिरात्मशक्त्या ॥ बुध्यतां० ॥ १ ॥

चक्रिभोज्यादिग्वि नरभवो दुर्लभो, आर्यतां घोरसंसारकक्षे ।
बहुनिगोदादिकायस्थितिर्व्यायते, मोहमिथ्यात्वमुखचोरलक्षे ॥ बुध्यतां० ॥ २ ॥

लब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः, स भवति प्रत्युतानर्थकारी ।
जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां, माघवत्यादिमार्गानुसारी ॥ बुध्यतां० ॥ ३ ॥
आर्यदेशस्पृशामपि सुकुलजन्मनां, दुर्लभा विविदिषा धर्मतत्त्वे ।

रतपरिग्रहभयाहारसंज्ञार्तिभिर्हन्त मग्नं जगद्दुःस्थितत्वे ॥ बुध्यतां० ॥ ४ ॥
विविदिषायामपि श्रवणमतिदुर्लभं, धर्मशास्त्रस्य गुरुसन्निधाने ।

वितथविकथादितत्तद्रसावेशतो, विविधविक्षेपमलिनेऽवधाने ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥
धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं, कुर्वतो वैरिवर्गान्तरङ्गः ।

रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको, बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥
चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं, क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।

प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते, ऋद्धिरससातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥
एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं, बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।

कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं, शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां० ॥ ८ ॥

---

* રાગ—'તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી' એ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી વીરસ્તવનના લયમા ચાલશે પ્રતોમાં એનો ધનાશ્રી રાગ જણાવે છે 'ધાર તરવારની સોહલી દોહલી' એ આનદઘનજીના ચૌદમા જિનના સ્તવનના રાગમા પણ ચાલશે

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ઘણી મુશ્કેલ સમજ – દરિયાના ઊંડા જળમા પડી ગયેલા ચિંતામણિરત્નને ન્યાયે કરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનુ) સારી રીતે પરિપાલન કર અહી તારુ પોતાનુ હિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ(દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયકર સંસારરૂપ અરણ્ય (જંગલ) અનેક નિગોદ વગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળુ (લાંબુ) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વગેરે ચોરોનુ પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે તેમા ભમતા–રખડતા, ચક્રવર્તીના ભોજન વગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા–મુશ્કેલ છે

૩. આ સંસારમા કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્ય દેશમા થાય તો તો ઊલટો તે નુકશાન કરનાર બને છે, કારણ કે પ્રાણીવધ વગેરે પાપ – આશ્રવો – ની આસક્તિવાળા ત્યાના મનુષ્યોને તે માઘવતી વગેરે નરકને રસ્તે લઈ જનાર થાય છે.

૪. આર્યદેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણીઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અંગે જાણવાની ઇચ્છા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાઓને લઇને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઇ જાય છે – ભારે ગડમથલમા પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે

૫ કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઇને ધર્મશાસ્ત્રનુ શ્રવણ થવુ મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથળી) વગેરેમા પડી જતા તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઇને મલિન થઇ જાય છે (અને તેમ થતા તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે)

૬ ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને – તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વગેરે અંતરંગના દુશ્મનના ટોળાઓ જેઓ સારુ કામ કરવાની તકનો હમેશા વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમા બાધા કરે છે – ફાચડ મારે છે – કરતા અટકાવે છે

૭ ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા તે કઈ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાંભળી છે? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમા આસક્ત થઈને અરસપરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવુ સર્વ ગુણોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનુ સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો ઉપયોગ કર – તે અમૃતરસને તુ પી.

નોટ :—

૧. બોધિ પારિભાષિક, વિશિષ્ટ જ્ઞાન (નોટ જુઓ) સુરરત્ન ચિંતામણિરત્ન આરાધ્યતા સેવ, પાલન કર (કર્મ 'બોધિ') વાઘતાં ખલાસ કર, અટકાવી દે અધર તુચ્છ, હલકી

૨. ચક્રિભોજ્યાદિ ચક્રવર્તીનું મહાકલ્યાણ ભોજન વગેરે આ દશ દૃષ્ટાન્તો છે (નોટ જુઓ) ભ્રામ્યતા ભમનાગએનો કક્ષ અગ્રેય, જંગલ કાયસ્થિતિ એક જાતિના શરીરમાં સ્થિતિ વ્યાયતે લાણુ મુખ્ય પ્રધાન લક્ષ્ય ગઢેઠાણુ, નિવાસસ્થાન

૩. અનાર્ય નોટ જુઓ પ્રત્યુત ઊલટો અનર્થકારી નુકસાન કરનાર પાપાશ્રવ અશુભ કર્મ આવવાના માર્ગો વ્યસન આસક્તિ માઘવતી એ નામની સાતમી નરક માર્ગાનુસારી જીવને રસ્તે લઇ જનાર થાય છે તે

૪. સ્પૃશામ્ અડકેલા, અવતરેલા વિમિદિષા જાણવાની ઇચ્છા રત મૈથુન સજ્ઞા ચાર સંજ્ઞા છે (નોટ જુઓ) આર્તિ પીડા દુ સ્થિતત્વ ખરાબ રીતે સ્થિત થવાપણુ, ગડમથલ, દુર્દશા

૫ વિતથ ઊલટુ, વિપરીત વિકથા રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા તત્તદ્રસાવેશ તેના રસનો આવેશ, અનુપ્રવેશ વિક્ષેપ ડોળાણ અવધાન ધ્યાન, એકાગ્રતા

૬ સવુધ્ય બોધ પામીને, સમજીને, જાણવા યોગ્ય જાણીને વર્ગ સમૂહ અન્તરઙ્ગ અન્દરનો શ્રમ થાક વાઘતે અડચણ કરે છે, આડા આવે છે સુકૃત શુભ કરણી પ્રસઙ્ગ અવસર

૭ ચતુરશીતૌ ચોરાશી યોનિલક્ષેષુ લાખ યોનિ (૮૪ લાખ જીવાયોનિ)મા જનતા પ્રાણીસમુદાય મિથો અન્યોન્ય, અદ્રશ્યદ્ર ગૌરવ ગૌરવ, આસક્તિ (ગૌરવ ત્રણ છે ઋદ્ધિ–ધન, રસ – ખાવાના પદાર્થો, શાતા – સુખ) (નોટ જુઓ) ગુરુ મોટુ, મહાન

૮ અતિદુર્લભાત્ દુર્લભતમ મુશ્કેલીથી મળી શકે તેનાથી પણ વધારે દુર્લભ પ્રાજ્ય ખૂબ પ્રસાદ અનુગ્રહ. ઉદિત પ્રાપ્ત

બોધિદુર્લભભાવના : પરિચય

ક્ર ૧. આ ભાવનાનો પરિચય કરતા 'બોધિ' શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે 'બોધિ' શબ્દ बुध् ધાતુમાંથી નીકળેલ છે. એનો અર્થ 'જ્ઞાન'–જાણવું એ થાય છે આ એનો વિશુદ્ધ અર્થ છે. જ્ઞાન–સમજણ અંદરથી જ જાગૃત થાય છે. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞાન છે કર્માવરણથી એનો એ સ્વભાવ આચ્છાદન પામી ગયો છે તેને પ્રકટ કરવો. ઉપરના આચ્છાદનોને દૂર કરવામા આવે ત્યારે જે પ્રકાશ થાય છે તે 'બોધિ' છે. બોધિ એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિવેકપૂર્વકનુ જ્ઞાન અને શુષ્કતા વગરનો પ્રકાશ વર્તન–ચારિત્ર વગરનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, એટલે બોધિના અર્થમા જ્ઞાનની મુખ્યતા અને ચારિત્ર(વર્તન)ની સહાનુગામિતા સાથે જ સમજવાની છે

'બોધિ' શબ્દનો અર્થ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ એવો અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યો છે એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-પ્રકાશસંપત્તિનુ પરિણામ છે. બોધિનો અસલ ભાવ જ્ઞાનરૂપ છે અંદરની જ્યોતિ જગાવનાર એ આત્મપ્રકાશ છે

એ આંતરપ્રકાશ હોઇને એને રત્નની ઉપમા આપી છે. જેમ રત્નમા પ્રકાશની મુખ્યતા હોય છે તેમ બોધિમા પણ પ્રકાશની વિશિષ્ટતા રહેલી છે અનેક સ્થાનકે બોધિનો અર્થ સમકિત કરેલો છે જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના સમૂહને પણ બોધિ ગણવામાં આવેલ છે એ મૂળ અર્થનો જ વિસ્તાર છે, એમા પણ જ્ઞાનની જ મુખ્યતા રહેલી છે એ ભૂલવાનુ નથી.

કોઈ પ્રસંગે 'બોધિ'નો અર્થ સામગ્રીપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એનો મુખ્ય મુદ્દો જ્ઞાન–આતર પ્રકાશને ખાસ કરીને અવલંબે છે એ ત્યા પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે રત્નત્વ તો જ્ઞાનને જ ઘટે છે અને સાધનધર્મોના સત્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવવાની તાકાત પણ તેની છે. સાધનોને સાધ્ય માનવાને કારણે વચગાળેના વખતમા જે મહાઅનર્થો થયા છે તે ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા પણ તે કારણે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કાર્ય પણ 'બોધિ'નુ જ છે

બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સંબંધી અનેક પ્રકારના ઉપદેશો શાસ્ત્રકારે અનેક ગ્રંથોમા આપ્યા છે પદ્ધતિસર તે સમજવા યોગ્ય છે. આ ઉપદેશપદ્ધતિનુ મૂળ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમા છે એના ત્રીજા અધ્યયનમાથી જરૂરી વિભાગ અત્ર વિચારી લઈએ એટલે પ્રસ્તુત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નહિ રહે. તેને માટે ખાસ આ ગાથા છે–

चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि य वीरियं ॥ १ ॥

"આ સંસારમા પ્રાણીઓને ચાર મુખ્ય બાબતો મુશ્કેલીથી મળે છે · મનુષ્યપણું, ધર્મ-શ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને સંયમ(વિરતિ–ત્યાગ)મા વીર્ય. ૧. સંસારમા નાના પ્રકારનાં ગોત્રો અને જાતિઓમા અનેક પ્રકારના કર્મો કરીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કોઈ વખત તે

દેવલોકમાં જાય છે, કોઈ વાર નારક થાય છે, કોઇ વાર અસુર જાતિમા ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણેની ગતિમા તે જાય છે કોઈ વખત તે ક્ષત્રિય રાજા થાય છે, વળી કોઈ વાર ચંડાળ થાય છે, કોઈ વાર વર્ણસંકર થાય છે, કોઈ વાર કીડો થાય છે, કોઇ વાર પતંગ થાય છે, કોઇ વાર કુંથુ થાય છે, કોઈ વાર કીડી થાય છે ૩–૪. કર્મમલથી રંગ-દોળાયલા પ્રાણીઓ એ પ્રકારે ચોરાશી લાખ યોનિઓના ચક્રમા પડેલા હોઈ જેમ ક્ષત્રિયો લડાઇથી કદી ધરાતા નથી તેમ તેઓ સંસાર વિષે કદી ઉદ્વેગ પામતા નથી ૫. પ્રાણીઓ કર્મના સંબંધથી અત્યંત મૂઢ થઇને મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિઓમા દુઃખી થાય છે, બહુ વેદના ભોગવે છે અને વધારે હેરાન થતા જાય છે ૬. અનુક્રમે ઘણાં કર્મોનો કોઇવાર નાશ થઈ જાય તો શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને કદાચિત્ મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે ૭ મનુષ્યનુ શરીર મળ્યા પછી પણ જે ધર્મના શ્રવણ કરવાથી તપ, ક્ષમા અને અહિંસાનો સ્વીકાર થાય એવા ધર્મનુ શ્રવણ દુર્લભ છે ૮. કદાચિત્ ધર્મનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમા શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે સાચી હકીકત સાભળ્યા છતા પણ અનેક પ્રાણીઓ પતિત થઈ જાય છે. ૯ ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પણ વીર્ય(સંયમ–શક્તિ) વધારે દુર્લભ છે. અનેકને એ હકીકતની રુચિ થાય તો પણ એનો અંગીકાર થતો નથી ૧૦. મનુષ્યત્વ પામીને, ધર્મ–શ્રવણ કરીને અને તેની સદ્દહણા કરીને તેમ જ તે પ્રમાણે વર્તન કરીને તપસ્વીએ પોતાની જાત ઉપર સંયમ કેળવવો જોઈએ અને કર્મરજ ઉડાવી દેવી જોઇએ ૧૧. આવી રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાણીની શુદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિમા ઘી નાખે ત્યારે અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત થાય છે તેમ શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીનો ધર્મ પ્રદીપ્ત થાય છે ૧૨. કર્મબંધના હેતુઓ છોડી દો. ક્ષમાદ્વારા યશને પુષ્ટ કરો એમ કરનાર પ્રાણી આ પાર્થિવ શરીરને છોડીને ઊર્ધ્વ દિશાએ ગમન કરે છે ૧૩. ઉન્નત શીયલયુક્ત મનુષ્યો વધારે ઊંચા સ્થાનકે જાય છે અને ત્યા અતિ ઉજ્જવળ પ્રકાશથી દીપે છે જાણે ત્યાંથી કદી નીચે ઊતરવાના નથી એમ માનતા ત્યા આનંદમા રહે છે ૧૪. દેવલોકના સુખો ભોગવતા મરજીમા આવે તેવુ રૂપ કરતા તેઓ ઉપરનાં કલ્પોમાં અનેક વર્ષો સુધી રહે છે ૧૫. પુણ્ય પ્રમાણે જેને જે સ્થાન મળ્યુ હોય ત્યા તેટલો વખત રહીને આયુષ્ય પૂરુ થયે દશ અંગથી શોભતુ મનુષ્યપણુ પામે છે. ૧૬. બગીચા, ખેતર, સુવર્ણ, પશુ, દાસ, નોકરચાકર એવા ચારે પ્રકારના આનંદનાં સાધનો હોય તેવા કુટુંબમા તે જન્મે છે (એક અંગ) ૧૭ મિત્ર, જ્ઞાતિ (સગા), ઉચ્ચ ગોત્ર, સુંદર વર્ણ, તંદુરસ્ત શરીર, મહાપાંડિત્ય, વિનય, યશ અને બળ એ નવ મળી દશ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૮. મનુષ્યપણાના સુંદર ભોગો ભોગવીને અને વિશુદ્ધ સદ્ધર્મ આચરીને બોધિને પામે છે ૧૯. ઉપરની ચારે બાબતો દુર્લભ છે એમ સમજીને, સંયમ લઈને તપથી કર્મનો નાશ કરીને શાશ્વત સિદ્ધમા તે જાય છે આ પ્રમાણે હું કહું છું ૨૦.”

આ વીશ ગાથાપ્રમાણ આઠમા અધ્યયનમા મુદ્દો એ છે કે મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મ-

રુચિ અને સયમમા પ્રવર્તન અનુક્રમે વધારે ને વધારે દુર્લભ છે પ્રથમ મનુષ્યભવનુ દુર્લભત્વ બતાવતા શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ભાવવિજયજીએ દશ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે :—

૧ ચૂલો, ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ દ્યૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮ ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦. પરમાણુ આ દશે દૃષ્ટાન્તો બહુ સુંદર છે. એમા લગભગ અશક્ય પ્રસગો બતાવ્યા છે. છતા છેવટે જણાવ્યુ છે કે કોઈ દેવકૃત્યથી કે અસાધારણ સયોગવશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કદાચ બની આવે, પણ મહાપ્રયાસે અને અનત વખત ફેરા માર્યા પછી મહામુસીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ ફરીવાર જલ્દીથી મળી શકતો નથી

આ દશ દૃષ્ટાન્તોનુ ભાષાતર પરિશિષ્ટમા આપવા ઇચ્છા છે. પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે મુદ્દા ઉપર કહ્યો તે છે મનુષ્યભવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દૃષ્ટાન્તોનો આશય છે જૈનકથારત્નકોષના પ્રથમ ભાગમા સિદ્ધર પ્રકરમા તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સત્તર ધમા સાત દૃષ્ટાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્નવોના તે જ ટીકામા આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામા ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમા લખી છે હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ આ આખી ભાવના બહુ સુદર છે અને તેના ઉપર ઘણુ વક્તવ્ય કરી શકાય તેમ છે આવશ્યકીય લેખનરૂપ સયમ રાખી સક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બોધિરત્ન—જ્ઞાન બોધનો પ્રકાશ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે

જુઓ ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવુ દેવગતિનુ સુખ મળે છે એ સુખમા બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનદ અને વિલાસ કરવાના હોય છે. દેવલોકના વૈભવોમા શૃગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસગો હોય છે દેવોમા પણ મહર્દ્ધિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે દેવેન્દ્રને એથી પણ વધારે મોટા વૈભવ હોય છે

આવા દેવભોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને બોળણનાર એ સુખને વાછતા નથી

એવા દેવલોકના સુખ ભોગવ્યા પછી નિરતિચાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાપડે છે, પણ એ ભોગમા લપટતો નથી એ તો અપૂર્વ યોગ પ્રા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાભ તો હવે આવે છે એ 'બ્રહ્મ–અદ્વૈત–પ્રગુણ–પદવી–પ્રાપક' છે બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્માદ્વૈત સાધવુ હોય તો બોધિરત્નને સેવો બોધિરત્નને સેવવુ એટલે મહામુસીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સબંધમા ખાસ સાવધાન થઈ રાગદ્વેષના કોઇપણ પ્રપંચમા પડી જવુ નહિ. બોધિરત્નનો દીપક–પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાભ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય–શક્તિસ્ફુરણની આવશ્યકતા રહેશે.

આ સબંધમા આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે હવે બતાવે છે તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહારુ ચર્યારૂપે એકય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે, હવે તે પ્રાપ્ત થવામા મુસીબતોને રજૂ કરે છે.

સૂ ૨. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણુ બતાવતાં પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારરાશિમાંથી અનંતકાળ સુધી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારરાશિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોદ આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ પર એક અને ત્યા જ બીજા અસંખ્ય ગોલકો છે દરેક ગોળામા અસંખ્યાતી નિગોદ છે એને આશ્રયીને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહેલા છે એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ હોય છે એવી એની સૂક્ષ્મતા છે

એ નિગોદના જીવો આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણ કાળમા સાડાસત્તર ભવ કરે છે એટલે કે અઢાર વાર જન્મે છે અને સત્તર વાર મરે છે એનુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોય છે આવી અસંખ્યાતી નિગોદ અનાદિ કાળથી સર્વત્ર ચૌદ રાજલોકમા રહેલી છે એમા જ્યાસુધી જીવ રહે છે ત્યા સુધી તે 'અવ્યવહારરાશિયો' કહેવાય છે.

એમા કોઈ વખત અકામ નિર્જરા થઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનંતકાયમા (સાધારણ વનસ્પતિમા) આવે છે એમા પણ એક શરીરમા અનંત જીવો હોય છે સૂક્ષ્મ નિગોદમા અને એમા એટલો જ ફેર છે કે બાદરનુ અનંત જીવસંકીર્ણ શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે અહી પણ એ જીવ અનંત જન્મમરણ કરે છે એ હવે વ્યવહારરાશિમા આવ્યો કહેવાય છે એનો સહજ વિકાસ (Evolution) થયો ગણાય છે. ત્યાર પછી એ પાછો સૂક્ષ્મ નિગોદમા જાય તો પણ તે વ્યવહારરાશિયો ગણાય છે આવા અનેક જન્મ–મરણ તે નિગોદરૂપ ઘોર અંધકારમા થયા કરે છે આમાથી નીકળવાનો એનો વારો કયારે આવે? એની પરિણામ-શુદ્ધિ કયારે થાય? અને એમાથી એ કયારે બહાર નીકળે?

આ તો હજુ મોટા ખાડાઓની વાત થઈ, નરભવ કે બોધિરત્નની વાત તો હજુ ઘણી દૂર છે એ ધ્યાનમા રહે

જીવોની અનંતતાનો ખ્યાલ કરવા માટે એક જ હકીકત બસ ગણાશે મોક્ષમાર્ગ અનંત પૂર્વકાળથી (અનાદિ કાળથી) ચાલુ છે, અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે અને જાય છે, છતા એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે અને અનંત કાળચક્રો પછી પણ એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે એમ ભવિષ્યમા કહેવાશે અનંતના અનંત ભેદ છે અને જીવસ ખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો કરતા અનંતગુણી છે. આવા મોટા ખાડામાથી કેમ નીકળાય ? એ તો કોઈ ભવિતવ્યતાનો જોગ લાગી જાય અને ફૂટતી ધાણીનો દાણો ઊડીને પેણામાથી બહાર પડી જાય એના જેવો ખેલ છે.

હવે જરા આગળ વધીએ ભવિતવ્યતા જાગી અને પ્રાણી નિગોદમાથી નીકળી બાદર અનંતકાયમાઆવ્યો.

ગ ૨ બાદર અનંતકાયમા આવ્યો એટલે કાઈ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી અચી જતો નથી બન્ને વચ્ચે વ્યવહારી થઇને પણ આટા અનંતકાળ સુધી મારે છે એમ કરતા પ્રત્યેક વનસ્પતિ થયો ત્યા એક શરીરમા એક જીવ હોય છે ફળ, ફૂલ, પાદડા, અથવા ભીડા, તુરીઆ, ઘઉ, વટાણા વગેરે એના અનેક ભેદો છે. એમા પણ અસંખ્ય કાળ પર્યટન કરે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ–સૂક્ષ્મ અને બાદર આ સર્વ સ્થાવર કહેવાય છે. એ સર્વમા અસંખ્યકાળ આટા મારે અને વળી બન્ને જાતિની અનંતકાયમા જઈ આવે. એમ કરતા ઘર્ષણ, ભેદન–છેદન થતાં સ્થાવરપણાથી આગળ વધી ત્રસપણુ પામે

સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાચ ઇંદ્રિયો છે એમા અનુક્રમે બે ઇંદ્રિયવાળા બેઇંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તેઇંદ્રિય, ચાર ઇંદ્રિયવાળા ચૌરિંદ્રિય અને પાચ ઇંદ્રિયવાળા પંચેંદ્રિય આ સર્વ ત્રસ જીવો કહેવાય છે બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળામા ખૂબ કાળ ભમે, ઉપર–નીચે આટા મારે, એકેંદ્રિયના ઉપર કહેલા વિભાગોમા અને નિગોદમા પણ જઈ આવે એમ કરતા કરતા પંચેંદ્રિયપણુ પ્રાપ્ત કરે.

પાચે ઇંદ્રિય મળી જાય એટલો વિકાસ થાય તો પણ પર્યાપ્તપણુ દુર્લભ છે અહી જરા ખુલાસાની જરૂર છે

પર્યાપ્તિ છ છે ૧ આહાર, ૨ શરીર, ૩ ઇંદ્રિય, ૪ શ્વાસોશ્વાસ, ૫ ભાષા, ૬. મન

જીવ કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમ આહાર લે, પછી શરીર બધાય, પછી ઇંદ્રિયો બધાય, પછી એ શ્વાસોશ્વાસ લેવાની, ભાષા બોલવાની ને મન વડે ચિંતવવાની શક્તિ મેળવે.

આ છ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે એ પર્યાપ્ત કહેવાય

અનેક જીવો તો એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જ મરણ પામે છે એટલે પર્યાપ્ત થવુ એ પણ દુર્લભ છે પાચે ઇંદ્રિયવાળા શરીરમાં આવ્યા પછી પણ આ રીતે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય તેમ છે અને પર્યાપ્તત્વ મળે પણ સંજ્ઞિત્વ ન મળે તો પણ પંચેંદ્રિયપણુ નકામુ છે અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય મનુષ્યો જે મળમૂત્રાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન હોતું નથી પર્યાપ્તિ પાચ જ હોય છે. એવા મન વગરના પંચેંદ્રિયપણાનો સાધ્યદૃષ્ટિએ વિશેષ અર્થ નથી.

એમ કરતા ત્રસપણુ મળ્યુ, પંચેંદ્રિયપણુ ને પર્યાપ્તત્વ મળ્યુ, સંજ્ઞિત્વ પણુ મળ્યુ, પરંતુ આયુષ્ય તદ્દન નાનુ–અલ્પ હોય તો પાછુ ચકડોળે ચડવાનુ થાય છે સ્થિર ને દીર્ઘ આયુષ્ય હોય તો કાંઈ પ્રકાશ સાપડે, રસ્તો દેખાય અને આદર પણ થાય.

એ સર્વ મળે તો પણ જળચર, સ્થળચર, ખેચરમા જાય અથવા નારક થાય કે દેવ થાય તો ત્રાસ ને પરાધીનતા જળચરાદિને, વેદના નારકોને અને અતિ સુખવિલાસ દેવોને માર્ગ પર આવવામાં વિઘ્નરૂપ છે મનુષ્યત્વ – મનુષ્યનો ભવ મળવો ઘણો મુશ્કેલ છે આવી રીતે નિગોદથી માંડીને અનેક ચક્રોમાથી પસાર થઈને સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય અને સ્થિર આયુષ્ય સાથેનુ મનુષ્યત્વ મળવુ મહામુશ્કેલ છે અહી દશ દૃષ્ટાતોની સાર્થકતા સમજી લેવી હજુ બોધિરત્નની આડે તો ઘણી હકીકતો છે, પણ જેમ તેમ કરીને મહામુસીબતે આપણે મનુષ્યત્વ સુધી આવ્યા છીએ.

ઘ ૪. મનુષ્યનો ભવ મળે ત્યા પણ મહામોહનુ સામ્રાજ્ય વર્તે છે પ્રાણી પ્રેમમા પડી જાય, રસિકતામા લેપાઈ જાય, ગરીબાઈમા દબાઈ જાય, અભિમાનમા ચઢી જાય, ભોગવિલાસમા આસક્ત થઈ જાય, નકામી–અર્થવગરની ખટપટોમા અટવાઈ જાય, મોટાઈમા તણાઈ જાય, શરમથી લેવાઈ જાય, હાસ્ય, શોક કે ભયમાં લીન થઈ જાય કે પૈસા એકઠા કરવાના કામમા પડી જાય તો મારુ–તારુ કરવામા આખો ભવ હારી જઈ અગાધ સંસારકૂપમા પાછો અટવાઈ જાય છે. અથવા અજ્ઞાન–મિથ્યાજ્ઞાનમા પડી જઈ પ્રકાશ પામતો નથી અને પ્રકાશની પાસે આવે તો તેને ઓળખતો નથી અલ્પ જ્ઞાનથી એ કોઈ વાર અભિનિવેશ કરી બેસે છે અને જ્યાં ત્યા ભરાઈ પડે છે કેટલીક વાર શંકાઓ કરી માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે અને ઘણીખરી વાર તો આખ જ ઊંચી કરતો નથી પોતાના નાના સર્કલના સંબંધને દુનિયા માની એમા મસ્ત રહે છે અને જરા પણ પ્રગતિ કર્યા વગર આવ્યો હોય તેવો જ પાછો ચાલ્યો જાય છે.

મોહ અને મિથ્યાત્વ તો અજ્ઞાનમાથી ઉદ્ભવે છે, પણ માયા તો ભારે આકરી છે. પરવંચન કરવાની વૃત્તિ અંતે પોતાને પણ છેતરે છે ન હોય તેવા દેખાવાનો પ્રયાસ કરતા ઘણી વાર પોતામા કાંઈ તો જરૂર છે જ એમ પ્રાણી માનતો થઈ આત્મવંચના કરે છે. ગુણપ્રાપ્તિ કરવાને બદલે ગુણી હોવાનો દેખાવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને દંભ દાખલ

થઈને પ્રાણીને ઊંડા ખાડામા ફેંકી દે છે મોહ, મિથ્યાત્વ અને માયા આ રીતે સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ થવા દેતા જ નથી એટલે પંચેંદ્રિયપણું, પર્યાપ્તત્વ, સંજ્ઞીપણું અને દીર્ઘઆયુષ્ય એ સર્વ સાથે મનુષ્યપણું મળે તો પણ એને બોધિરત્ન મળતુ નથી.

બોધિરત્ન વગરનુ મનુષ્યત્વ તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે આ મનુષ્યભવ ઉદ્દેશ વગરનો થઈ જાય છે માત્ર ખાલી ફેરા મારવા જેવો થઈ જાય છે અને પ્રગતિ વગર ભવ પૂરો થઈ જાય છે ચારે બાજુ જોઈએ તો શું દેખાય છે ? જીવનની સરખાઈ, ભાવનાની વિશિષ્ટતા, આગળ વધવાની ધગશ, વિચારોની વિશિષ્ટતા દેખાય છે ? કે માત્ર સ્વાર્થ, એક નાનુ વર્તુળ, અવ્યવસ્થિત નાદ અને અચાનક પડદો પડતા ખેલ ખલાસ થઈ જતો દેખાય છે ? હવે ચારે બાજુની વાત મૂકી દઈ અંદર જોઈએ ત્યારે મોહરાજાના નાટકના એક નટ હોવા કરતા કાંઈ વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ લાગે તો સાફલ્ય ગણવુ અને નહિ તો એ માર્ગે હજુ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે એમ ધારી દિશા ફેરવવી. બાકી વિચારવુ કે બોધિરત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ કયા છે ? કેમ મળતો નથી ?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલત્વી રાખી, અહી અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમા લેવામા આવેલ છે.

ક ૫. હાલમા વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે ? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમીમાસા, ઉત્તરમીમાંસા, એ ઉપરાત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રિસ્તીમા કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મિસ્ટ, પ્રેસ્બિટેરિયન, પ્યુરિટન અને દરેકના પાર વગરના પેટાભેદો આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે તેમા પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગૂચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનુ મગજ ગૂચવણમાં પડી જાય માત્ર દુખ એટલુ જ છે કે દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતપોતાના મતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમા એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની ઈચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતુ જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામા આવે છે, જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગૂચ-વાડો વધતો જાય છે

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનુ વિવેચન અત્ર કરવાનો અવકાશ નથી એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી ભાતભાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઈશ્વરવાદ – એવા એવા વાદોનો પાર નથી એમા સત્યશોધન કરતા અશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમા નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો, વિવાદો અને મઠોની જાણે બજાર માંડી હોય તેવુ દેખાય છે વિદ્યાવ્યાસંગથી ભરપૂર આ કર્મભૂમિમાં બુદ્ધિશક્તિનો કયા અને કેવો ઉપયોગ થયો છે એનુ એક મોટું પ્રદર્શન ઊભુ થાય તેવુ છે અને માનુષિક શક્તિના ગૌરવને માટે તે ગમે તેટલુ જબરુ કે નબળુ હોય પણ સામાન્ય માણસને તો મૂંઝવી નાખે તેવુ હોય છે.

આ કાળમા દેવતાઓ કોઈ જાતની સહાય કરતા નથી અહી આવીને કોઈ જાતની ધર્મસંબંધી બાબતમા મદદ કરતા નથી

અત્યારે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન – વિશિષ્ટ જ્ઞાનનુ અતિશાયીપણુ નથી કે જ્યા અથવા જેની પાસે તે હોય તેની નજીક જઈને શંકાસમાધાન પણ કરી શકાય. મનઃપર્યવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન નથી, અવધિજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણજ્ઞાન પણ પ્રાયે થતુ નથી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ નથી એટલે એ પણ મોટી ગૂંચવણ છે

આવી રીતે મતપંથોની વિવિધતા, બુદ્ધિવાનોની વિપુળતા, યુક્તિ લગાવી સ્વમતસ્થાપન કરવાની ઉત્સુકતા, દેવના સાન્નિધ્યનો અભાવ અને અતિશય જ્ઞાનનો અભાવ એ સર્વ અત્યારે વર્તે છે આવા વાતાવરણમાં અને આવા સંયોગોમા તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો–એને સાચો ભાગ્યશાળી સમજવો

આ સ્થિતિ કાંઈક અંશે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમા હતી એમના વખતમા ધર્મચર્ચાઓ જોસબોર થતી હતી, વાદવિવાદો થતા હતા અને મતભેદો ઘણા હતા, છતા સ્વરક્ષણની પ્રબળ ભાવના ધર્મપરત્વે તે વખતે હતી

આપણા સમયના પ્રશ્નો તો ઘણા આકરા છે ઉપાધ્યાયજીના વખતમા તો એકલા તપગચ્છમા બાવન પંડિતો હતા, દેશ સમૃદ્ધ હતો, મુગલાઈના પાયા હચમચ્યા હતા, પણ હજુ એનો સૂર્ય મધ્યાહ્નને તપતો હતો. અત્યારે આપણે બસો વર્ષના તદ્દન ઠંડા કાળ પછી આવ્યા છીએ, જીવનકલહ પાર વગરનો છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના મહાન સંઘર્ષણો ચાલી રહેલા છે અને જડવાદ શરૂઆતમા તો એવો આવ્યો કે ધર્મ એટલે ધતિંગ કહેવાઈ ગયુ જીવનકલહની સખ્તાઈ, જડવાદનુ વાતાવરણ અને ધર્મચર્ચાને બદલે બીજા અનેક પ્રશ્નોની ગૂંચવણો એટલી વધી પડી છે કે ધર્મસંબંધી વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ ઘણાખરાને મળે તેમ નથી અને મળી જાય તો તેની દરકાર કે જરૂરીઆત પણ દેખાતી નથી સાધનો વધવા છતા સાધનોનો લાભ લેનારાની સંખ્યા પ્રરતા પ્રમાણમા વધી છે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે વર્તમાન યુગને બરાબર સમજવા માટે માત્ર આજુબાજુ જોવાની જ જરૂર છે અત્યારે પણ

જે ધર્મમા દૃઢ શ્રદ્ધાવાન રહે તે ખરો ભાગ્યશાળી સમજવો. અહી શ્રદ્ધા તે સમજણ – પૃથક્કરણથી થયેલ બોધિરત્નના પ્રતાપે પ્રકાશદ્વારા થયેલ માન્યતાની જ વાત છે તે લક્ષ્યમાં રહે. જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા સ્થિર ટકી શકતી નથી એ જાણીતી વાત છે બોધ(જ્ઞાન)ને પરિણામે જે શ્રદ્ધા, પ્રેમ, અતરનો વીર્યોલ્લાસ થાય તે ધર્મભાવના છે અને એવા ધર્મને સમજી, તેમા દૃઢ રહે તે આ કાળમા પણ જરૂર ભાગ્યવાન છે. જે ભાગ્યશાળીપણુ શ્રી ઉપાધ્યાયજીના સમયમા ગણાતુ હતુ તે ફરેલા સયોગોને અગે આ કાળમા અન્ય અનેક કારણોથી સવિશેષ સત્ય અને વાસ્તવિક બને છે

ચ ૬. ઉપર જણાવ્યુ તેમ અનેક ખાડાઓ વટાવીને મનુષ્યત્વ મળ્યુ છે ત્યારે તું નાની નાની ખટપટોમા પડી ગયો છે, તને અત્યારે તારી જાત પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ થતો નથી અને ઉપર ઉપરની બાબતોમા તુ અટવાઈ ગયો છે જરા છોકરાઓ મોટા થઈ કામ ઉપાડી લેશે એટલે આત્મચિંતવન કરીશ, અમુક સંખ્યામા પૂંજી એકઠી થશે એટલે નિવૃત્ત થઇશ, પેન્શન લેવાનો હક્ક થશે એટલે વાનપ્રસ્થ થઈશ. આવા આવા ગોટા વાળી મનજીભાઇને સમજાવી લે છે પણ આ સોનાનો અવસર ચાલ્યો જાય છે. જો વિચાર કર:—

વ્યાધિઓનો પાર નથી રાજરોગો, ક્ષય, પક્ષઘાત, સગ્રહણી વગેરે થઈ જાય એટલે તુ પરાધીન કોઇપણ વ્યાધિ ઘર ઘાલે એટલે પરાધીનતા થાય અને એના ઉપચાર ઉપર જ ધ્યાન રહે મદવાડમા ભગવાન સાભરે એ તો આર્તસન્યાસ જેવુ છે અને તે પણ બહુધા તો સાભરતા જ નથી તુ આવા વ્યાધિનો ભોગ ન થાય ત્યા સુધીમા તારુ કર્તવ્ય કરી લે

વળી ન્યુમોનિઆ જેવા વ્યાધિઓ અમુક કલાકોમા પ્રાણીને અસાધ્ય સ્થિતિમા મૂકી દે છે એમાનુ કોઈ પણ કયારે આવશે તે કહી શકાય નહિ જરા–ઘડપણ દોડતુ નજીક આવતુ જાય છે અને આવે એટલે શું થાય છે તે અગાઉ વર્ણવાઈ ગયુ છે તે ઘડપણ તને ઝડપી ન લે ત્યા સુધીમા તુ ચેત

તારી પાચે ઇંદ્રિયો પોતાના વિષયમા સબળ છે તેટલા વખતનો લાભ લે આંખો જાય, કાન બહેરા થાય કે સ્પર્શેન્દ્રિય કામ ન આપે ત્યારે તુ શુ કરી શકીશ ? આખ–કાનનો ઉપયોગ ન થાય તેની પરાધીનતા કેટલી હોય છે તે અનુભવ વગર તને સમજાતુ ન હોય તો જરા અવલોકન કરી જો

આયુષ્યનો ભરોસો શો ? કોઈપણ ઉમ્મરે પ્રાણી ચાલી જતો દેખાય છે પ્રથમ ભાવનાના અષ્ટકના ચોથા શ્લોકમા આ સર્વ તે ગાયુ છે–વિદ્યાર્યુ છે. રાત સુધી જેની સાથે વાતો કરી હોય અને તદ્દન તદુરસ્ત સ્થિતિમા જેનાથી છૂટા પડયા હોઇએ તેને બીજી સવારે ચિતા ઉપર પોઢાડયા છે આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે, તો વ્યાધિથી શરીર વ્યાપ્ત ન થયુ હોય, ઘડપણ આવ્યુ ન હોય, ઇંદ્રિયો જવાબ આપતી હોય અને આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધીમાં તારુ પોતાનુ ખરુ હિત થાય તેવો રસ્તો લઇ લે.

જ્યારે સરોવરની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માડશે ત્યારે તુ શુ કરી શકીશ ? પછી પાળ કેમ બધાશે ? પછી તુ માટી નાખવા લાગીશ તો તે પણ ધોવાઈ જશે. આગ

લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવાનો કોઈ અર્થ નથી. તરસ લાગ્યે કૂવો ખોદવા જવુ એ ડહાપણ રાડ્યા પછીના ડહાપણ જેવુ નકામુ છે.

જો ભાઈ! અત્યારે સોનાનો અવસર છે, શુભ ચોઘડિયું છે, અમૂલ્ય તક સાપડી છે. મુલતવી રાખવાના ફળ માઠાં થાય છે ગયેલો અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી. ઘણી તકો મળી પણ તેનો લાભ ન લેવાયો એવી તારા મનમા 'અણ�ળખા' ન રહી જાય તે વિચારજે અને ખાસ ધ્યાનમા રાખજે કે પાણી ચાલવા માંડ્યા પછી પાળ બાંધવી અશકય છે અને તે વખતે તો જરૂર પસ્તાવો થવાનો છે, પણ એ પસ્તાવો નિરર્થક છે તે વખતે પછી મોઢે ગ ગાજળ મૂકવામા આવશે, ગૌદાન કરાવવામા આવશે કે ઘરમાદાની રકમ જાહેર કરવાનો વ્યવહાર સાચવવામા આવશે એમાં કાંઈ પાળ બ ધાવાની નથી, આત્મહિત થવાનુ નથી સાચી સમજણ હોય તો અત્યારથી જ પાળ બાધ અને જીવનનુ શ્રેય સાધી લે. આ ખાસ મુદ્દાની વાત છે

૭. તુ વિચાર કર. તારુ શરીર અનેક ઉપદ્રવોને આધીન છે વ્યાધિઓની વાત ઉપર જણાવી છે અકસ્માતોનો પાર નથી. અગ્નિ, વીજળી, સર્પ વગેરે જનાવરોના ભયનો પાર નથી તુ ચાલ્યો જતો હોય અને મોટરનો એક આચકો આવે ત્યા બેલ બલાસ થઈ જાય તેવુ છે રેલ્વેમા ઊઘતા હોઈએ અને સાંધાવાળાની નજીવી ભૂલથી ગાડી ગબડી પડે છે અને રમત પૂરી થઈ જાય છે. ઘણીવાર મરણ ન થાય તો પણ અશક્તિ ને બોડણાંપણ એવી આવી જાય છે કે આખી જિંદગી બોજારૂપ થઈ પડે અકસ્માતના પ્રસંગો એકઠા કરીએ તો પૃષ્ઠો ભરાય. આવી રીતે અનેક ઉપદ્રવોને અધીન શરીર છે અને તેને લઈને જ આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. કાલ સવારે શુ થશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

આવી રીતે શરીરના ઉપદ્રવો અને આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા દીવા જેવી ઉઘાડી છે ત્યારે તું કયા જોર ઉપર મદાર બાંધીને તારા બરા હિતની સાધનાના અતિ મહત્ત્વના કાર્યમા ઢીલ કરી રહ્યો છે? જો તને કોઈ પ્રકારની ખાતરી મળેલી હોય કે તુ એ ઉપદ્રવથી મુક્ત છે કે મુક્ત રહેવાનો છે અથવા તો તું અમુક વર્ષો જીવવાનો છે તો તો તુ વિલબ કરે તે વાત ઠીક ગણાય, પણ એવો કોઈ આધાર મળે તેમ નથી. અતિ કસરતી શરીર-વાળા પણ નાની વયમા ચાલ્યા જાય છે તો પછી તુ તે શેના ઉપર મુસ્તકીમ થઈને હિતકાર્ય ઢીલમા નાખે છે? તારા હિત ને શ્રેયની વાત આ બન્ને શ્લોકમા કરી છે તે બરેબરા હિત અને શ્રેયની છે એમ સમજ. ટૂકી નજરે કે ટૂક સમય માટે સહજ હિત થાય તેને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાઓ બરુ હિત ગણતા નથી.

તુ આળસ–પ્રમાદથી કે બેદરકારીથી, અલ્પ વિચારણાથી કે ઉપેક્ષાથી પડી રહ્યો હોય તો ચેતી જજે પરપોટો ફૂટતા વાર નહિ લાગે અને ફૂટશે ત્યારે તે ફૂટે છે એમ ઘણીવાર તો તને બબર પણ નહિ પડે તુ તે વખતે સાવધ હોઈશ કે બેશુદ્ધ હોઈશ તે પણ કહેવાય નહિ અને પછી તારી સર્વ મનની મનમા રહી જશે માટે ઊઠ, જાગૃત થા અને સ્વહિત અને પરમ શ્રેયસ્ની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર.

બોધિદુર્લભભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. પ્રથમ સામાન્ય – સર્વને લાગુ પડતી – વાત કર્યા પછી તે જ વાતને ખીલવવાની છે. મુદ્દાની વાત કહેવાની એ છે કે, બોધ–સદ્‌સદ્વિચારજ્ઞાન બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. આ બોધિની દુર્લભતા તું સમજ એ ચીજને જેમતેમ વેડફી નાખવા જેવી નથી એ કાંઈ બજારુ ચીજ નથી, એ તો મહાપ્રયાસે મળે છે, તે માટે તું નીચેનો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો વિચારી જો—

અતિ દરિદ્રી એવો એક વિપ્ર હતો. મહામુસીબતે આખો દિવસ રખડી. ભિક્ષા માગી પૂરુ કરતો હતો એને વળી પરણવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ એવા ગરીબોને મદદ કરનારા અને તેમા ધર્મ સમજનારા આર્યદેશમા બહુ હોય છે. એ પરણ્યો, દારિદ્રય વધ્યુ અને ગુલામ દશાના એ વિપ્રે અનેક ગુલામો વધાર્યા એ કોઈ રીતે પૂરુ કરી શકે નહિ અન્નના ફાકા પડવા માંડ્યા તે કંટાળી ઘર મૂકીને ભાગ્યો. દૂર દેશમા ગયો ત્યા તપ કરવા લાગ્યો કોઇ દેવની કૃપાથી એને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું એ રત્નનો પ્રભાવ એવો ગણાતો કે ઇષ્ટ યાચિત વસ્તુ તેના અધિષ્ઠાતા દેવો પૂરી પાડે. બ્રાહ્મણ ગજ્જી થયો, સમૃદ્ધિવાન થયો પણ છરવવાની શક્તિ કેળવી નહિ. વહાણમા બેસી દેશ આવવા નીકળ્યો બૈરી–છોકરા પણ સાથમાં વહાણમા ઊભો ઊભો વિચાર કરે છે. 'હું આવું ઘર બંધાવીશ અને આવી ગાડી ખરીદીશ, આમ ચાલીશ અને આમ બોલીશ' હાથમા ચિંતામણિ રત્ન લઇને હર્ષમા નાચવા–કૂદવા લાગ્યો તેવામા એક મોટું મોજુ આવ્યુ, વહાણ ડોલ્યુ અને સાથે ઊછળ્યુ દશ પંદર વામના મોજામા વહાણ ફંગોળાયુ, નાચતા બ્રાહ્મણના હાથમાથી રત્ન છટકી ગયુ અને મોટા દરિયામા પડી ગયુ ગયુ તે ગયુ. એનો પત્તો કયા લાગે ? બ્રાહ્મણભાઈ તો એ, ભગવાન એના એ !

એ રત્નની પ્રથમ પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને પુન પ્રાપ્તિ વધારે દુર્લભ, આ ન્યાયે તું ધ્યાનમા રાખ કે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ અને પુન પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને જ્ઞાન–બોધનો મહિમા અવર્ણ્ય છે જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમા જેટલા કર્મોનો નાશ કરી શકે છે તેટલાનો અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે પણ કરી શકતો નથી. સમજણની બલિહારી છે. ક્રિયાની કિંમત જરા પણ ઓછી ન કરતા જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન જૈનશાસ્ત્રો સ્પષ્ટ શબ્દોમા આપે છે બોધ–પ્રકાશ – થી આખી દુનિયા દીવા જેવી નજર સામે રમે છે અને પ્રાણીનો વિકાસ બહુ વધારે કરી દે છે આત્મવિકાસના પાયા બોધ ઉપર જ ચણાય છે સમ્યગ્ બોધ થયો એટલે ખૂબ પ્રગતિ સાધ્ય થાય છે તેની સાથે આજુબાજુના સંયોગો અનુકૂળ થઈ જાય છે અને બોધનુ ફળ ત્યાગ (વિરતિ) બેસે એટલે બોધના સાથે સુગંધનો સહયોગ થઈ જાય છે

આ બોધિને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગે અને તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો આગળનો માર્ગ બ્રહ્મ સરળ થઈ જાય છે બોધ એ ખરેખર અમૂલ્ય રત્ન છે એની પ્રાપ્તિ જેટલી દુર્લભ છે તેટલી જ તે અભીષ્ટ, સ્પૃહણીય અને પ્રેરક છે.

એ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રમાદ છોડી દઈ, રાગદ્વેષાદિનો બનતો ત્યાગ કરી દઈ, એની આરાધના કર બોધિની આરાધના કરવી એટલે જ્ઞાનને પગે લાગવાની વાત ન હોય જ્ઞાનની – આંતરપ્રકાશની આરાધના એટલે જ્ઞાનમય જીવન જીવવાની તાલાવેલી, એની આસેવના અને એમા એકાગ્રતા. જ્ઞાનમય જીવનના આવિર્ભાવો આધિદૈવિક છે, અસાધારણ છે, ખરેખર સેવવા યોગ્ય છે એમા મનોરાજ્યો જ અનેરા હોય છે મોટા આયુષ્ય હતા ત્યારે જ્ઞાન-વિલાસમા કરોડો વર્ષો નીકળતાં, અને અનુત્તર વિમાનના દેવો જ્ઞાનરાજ્યમા જ બધો કાળ પૂરો કરે છે જ્ઞાનીનાં-'બોધિસત્ત્વોના' જીવનોનાં ઉહ્યનો ચીતરી શકાય તેમ નથી, પણ આકર્ષક છે એ તો સાચા જ્ઞાની સાથે પરિચયમા આવતા દેખાય જીવનનુ સુખ કે સાર્થકય ધન કે વૈભવમા કદી નથી જણાયુ, પણ સાચા બોધવાળાના સત્સગમાં જ તે સદા અવસ્થિત છે.

એ બોધિરત્નની આરાધના કરી તારા બરા હિતને આ સસારમા–આ ભવમા સાધ. એની આરાધના એ જ હિત છે એ સમજાય તેવી વાત છે અને તેમ કરીને તારી પોતાની આત્મશક્તિથી અધમ ગતિને અટકાવી દે જ્ઞાનમય જીવનનુ આ પરિણામ છે વિકાસ વધે એટલે નીચે ઊતરવાની વાત સભવે નહિ મુદ્દાની વાત જ્ઞાનમય જીવન કરી દેવાની છે અને તે અત્યારે શકય છે અને તારે બાસ કર્તવ્ય છે. શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને હોય તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ જ્ઞાન–પ્રકાશની જરૂર છે. આ વાત તુ બરાબર સમજી લેજે અને સમજીને બોધિરત્નની દુર્લભતા વાર વાર ગાજે આ ભાવ પ્રત્યેક ગાથાને અતે યાદ કરવાનો છે. આટલો સર્વસાધારણ ઉપોદ્ઘાત કરી હવે તેની સિદ્ધિનાં કારણો સમજાવે છે

૨ નિગોદ–અવ્યવહારરાશિમા જીવોનુ શરીર, તેનુ આયુષ્ય અને તેના જન્મ–મરણની વિગત વિસ્તારથી આ પ્રકરણના ૨ ખ શ્લોકના પરિચયમા ચીતરેલ છે એ નિગોદની અનતકાળની કાયસ્થિતિ સમજવી.

ત્યારપછી વ્યવહારરાશિમા બાદરનિગોદમા પણ અનતકાળકાયસ્થિતિ ત્યારપછી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયસ્થિતિ, પછી વાયુકાયસ્થિતિ, તેજસ્કાયસ્થિતિ, અપ્કાયસ્થિતિ, પૃથ્વીકાયસ્થિતિ ત્યાર પછી દ્વીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ત્રીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ચૌરિન્દ્રિયકાયસ્થિતિ અને પચેન્દ્રિયતિર્યચકાયસ્થિતિ આ સર્વનુ સક્ષેપત વર્ણન થઈ ગયુ છે એ સર્વ કાયસ્થિતિઓથી–પ્રત્યેકમા ગમનાગમનથી સસાર અનતકાળાવધિ બને છે

વળી એ સર્વ કાયસ્થિતિઓ મોહ અને મિથ્યાત્વ જેવા આકરા ચોરોનુ નિવાસસ્થાન છે એમણે મોટા ઘરો ત્યા બનાવી રાખ્યા છે અને પ્રાણીને તેઓ ખૂબ ઝગડાવે છે, બરડે છે, બે ચે છે, પોતાના તાબામા રાખે છે અને તેને મહાઅધકાર ને અજ્ઞાનમા એટલો તો કેદથી ચકચૂર રાખે છે કે એ જરા પણ આગળ વધી શકતો નથી અને એ કાયસ્થિતિઓને વશ બનીને તે અહી-તહી સાધ્યના ઠેકાણા વગર આટા માર્યા કરે છે. મોહ અને મિથ્યાત્વના એના તરફના વર્તનનુ આ પ્રકરણના ઘ (૪) શ્લોકમા દિગ્દર્શન કરાવાયુ છે.

આવા મોટા સંસારઅરણ્યમા રખડતા નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. એ તો કોઇવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે ખ, ગ અને ઘ શ્લોકોમા કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દૃષ્ટાન્તની વાત પણ થઇ ગઈ છે. એ દશ દૃષ્ટાન્તોમાં નરભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનનુ દૃષ્ટાન્ત તેમા પ્રથમ હતું એક બ્રાહ્મણને ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનમા જે સ્વાદ મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમા ન મળ્યો એ ચક્રવર્તીને રાજમદિરે ફરી જમવાનો વારો જેમ વિપ્રને માટે દુર્લભ હતો તેમ નરભવ આ ચક્રભ્રમણમા ફરીવાર મળવો મુશ્કેલ છે આટલે સુધીની વાત ત્યા જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતા અતે પચેદ્રિયપણુ, પર્યાપ્તપણુ, સજ્ઞીપણુ અને મનુષ્યપણુ મળ્યુ છે. આ મહાભાગ્યયોગ છે આટલી હકીકત ધ્યાનમા રાખી હવે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિને અગે વિચાર કરીએ

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઊલટુ નુકસાન થાય છે આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત્–યોગ છતા પ્રગતિને અગે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુણ્યભૂમિ–કર્મભૂમિમા જન્મ થવો એ પણ મહદ્ ભાગ્યનુ પરિણામ છે.

આર્યદેશોનુ વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મસસ્કાર બળવાન પડી જાય તો પ્રયાસ અલ્પ કરવો પડે છે. ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમા હોય તે આર્યદેશ કહેવાય છે. અહિંસાનુ સામ્રાજ્ય વર્તે અને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામા આવે છે. આર્યદેશમા ધર્મસસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસગો આવે છે અને બાળપણમા જે સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન હૃદય પર છાપ પાડે છે તેનુ મૂલ્ય વિશેષ છે

જે દેશોમા પારકા પ્રાણ લેવામાં અન્યાય ન મનાતો હોય, જ્યા જીવ આપી ન શકે તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર ન હોય, જ્યા માંસ મત્સ્ય કે ઇંડાના આહાર તરફ ઘૃણા પણ ન હોય તે દેશને અનાર્ય ગણવામા આવે છે જ્યા આખો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, જ્યા પરભવની ચિંતા ન હોય, જ્યા બની શકતા ભોજશોખ અહીં જ ભોગવી લેવાનાં સૂત્રો પર આધાર રખાતો હોય ત્યા પરભવના હિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે આથી અનાર્ય દેશમા જન્મ થાય તો ઘણીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો બદલો કાઈ મળતો નથી અને ઊલટા અનેક પ્રકારની ધમાલ કરી, અતે સંસારપરિભ્રમણને રસ્તે પડવાનુ થાય છે

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમા જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાવાદાવા, જીવનકલહની ભયકરતીવ્રતા અને જીવનમા કેફ, ઉત્તેજકતા અને વૈષમ્ય સિવાય અન્યનો ભાસ થતો નથી ત્યા

લાખી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઈ નથી. એમા કોઈ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી એટલું જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્ય ભૂમિમા જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અને વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જગલી દશામાથી ઊચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે. એકદરે પુણ્યભૂમિ–આર્યભૂમિમા જન્મ થવો એ કાઈ સામાન્ય લાભનુ કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસગોને ત્યા અનેકગણો વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમા જન્મ થઈ જાય તો પણ ત્યા નીચેના પતનના પ્રસગો છે તે ધ્યાનમાં રહે

(ક) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.
(ખ) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વૈર.
(ગ) વેશ્યાના પ્રપચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સકટ.
(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગૂચવણ
(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઈ, ટંટા, રાજદરબારે ગમન.
(ચ) જમીનની તકરારોના ગભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાનો.
(છ) યુવાન દેખાવાના વલખા, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો અને આસક્તિ.
(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વગેરે.
(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવુ, ખાવુ, પકવાન્નો વગેરે તૈયાર કરવા–કરાવવાની વાતો
(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસગે ભોજનને અગે થતા મહા આરભો.

આ મુદ્દાઓમા ચાર સજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમા પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામા મગ્ન થઈ જઇ તેમા રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનુ રટણ કેવુ હોય છે! ધનની ધમાલ, ખાવા-પીવાની ખટપટ અથવા સ્ત્રીકથાસબધ કે મૈથુનમા પ્રવૃત્ત થયો એટલે એને બીજી વાત સૂઝતી નથી. મોટા સુખી ધનવાનોના હૃદય તપાસ્યા હોય તો ત્યા શાતિ જેવી ચીજ દેખાય નહિ શાતિ નથી, ત્યા સુખ નથી. એવી જાતનુ જગત એ દુસ્થિત કહેવાય છે કફોડા સયોગમા આવી ભરાયલુ જગતવાતાવરણ દુસ્થિત છે. એની પીડાનો પાર નથી, ઉકળાટનો હિસાબ નથી, અચોક્કસપણુ–ધૈર્યનાશની પરિસીમા નથી

એવા જગતમા ધર્મદારિદ્ર્ય હોય છે ત્યા ધર્મ શુ, એનુ સ્વરૂપ શુ, એ શા માટે આચરવો ઘટે, એના આચરણનો વિધિ કયો, આચરણનુ પરિણામ શુ – એ સર્વ વિચાર પરિગ્રહ–મૈથુનાદિમા પડેલાને સૂઝવો મુશ્કેલ છે ત્યા તો કલદારની વાત અને સ્ત્રી તથા

ભોજનની કથાઓ જ હોય, ત્યા સિનેમાસ્ટારોની ચર્ચા હોય, ત્યા કૉલેજની કન્યાની ચર્ચાઓ હોય આમા ધર્મને સ્થાન ન હોય, ધર્મનો પ્રવેશ ન હોય, ધર્મની ગ ધ ન હોય વાત કહેવાની એ છે કે મનુષ્યપણું મળી જાય અને આર્ય દેશમા જન્મ પણ થાય અને ત્યા સુસ સ્કારી માત-પિતાને ત્યા ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય, પરંતુ જો અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ભય કે આહારને લગતા ભોગોપભોગમા પ્રાણી પડી ગયો તો ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને સાધ્ય કે હેતુ વગર આખા જીવન સુધી મોટા આરંભ કરી ધન એકઠુ કરવામા કે આવાપીવાની ધમાલમા કે સ્ત્રીઓના ગાનતાન-વિલાસમા ગુલતાન રહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે અને અ તે આવ્યા તેવા જવાનુ થાય છે. એ રીતે દુર્લભ મનુષ્યદેહ હારી જવાય છે

૫. કદાચ ઉપરની સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય પણ સદ્‌ગુરુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાની સગવડ ન બને તો બાસ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રગ્રથોમા સર્વ વાત લખી શકાણી નથી. પર પરાજ્ઞાન માટે ગુરુગમની બાસ જરૂર છે. વિધિવાદમા ગમે તેટલું લખ્યુ હોય પણ માત્ર વાચનથી ગુરુગમ વગર વ્યવહારનુ જ્ઞાન થવુ અશક્ય છે વિલાયતથી આવનારા અભ્યાસીઓ રજોહરણ સ બધી ગમે તેટલુ વાચીને આવે પણ તેને બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીત જોઈ આશ્ચર્યમા પડી જાય છે યોગના આસનો. મુદ્રાઓ વગેરે અનેક ગુરુમુખે સમજવાની જરૂર છે અને તત્ત્વજ્ઞાનમા પણ ચાવી જેવા સૂત્રોમા પર પરાજ્ઞાનની આવશ્યકતા ખૂબ રહે છે ગુરુઓએ શિષ્યોને સામે બેસાડી ન ભણાવતા બ્રાહ્મણો પાસે અભ્યાસ કરાવ્યો તેના પરિણામે ઘણુ સાપ્રદાયિક જ્ઞાન ચાલ્યુ ગયુ છે તેનુ અત્યારે બરોબર ભાન થાય છે.

આ તો ગુરુ પાસે જ્ઞાન લેવાની કે શ્રવણ કરવાની આવશ્યકતાની વાત કરી, પણ ઘણાને જાણવાની ઇચ્છા હોય છે છતા સાચી-બોટી વાતો કરવામા અને રાજકથા, દેશ-કથામા એટલો સમય જાય છે કે એને ધર્મઅભ્યાસ કે ધર્મશ્રવણ કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી નકામી ચર્ચાઓ, ઠગધડા વગરના વાદવિવાદો અને ગપાટાસપાટાનો રસ એવો હોય છે કે તેમાં કલાકો નીકળી જાય, પણ ધર્મશ્રવણ કે અભ્યાસ વખતે સમય મળે નહિ અને કદાચ લોકવ્યવહારે જવાનુ બને તો મનમાં અન્ય વિક્ષેપો એટલા હોય છે કે અભ્યાસ કે શ્રવણમા એકાગ્રતા થાય નહિ અને એકાગ્રતા થયા વગર કોઈ નાની કે મોટી વાત જામતી નથી ઉપર ઉપરથી ચાલી જાય છે

ધર્મઅભ્યાસ કે શ્રવણને અ ગે બીજા અનેક વિચારણીય પ્રસ ગો કલ્પી શકાય કેટલાકને ગુરુ પાસે શ્રવણ કે અભ્યાસ માટે જવામા શરમ આવે, કોઇને તેમ કરવામા ગૌરવહાનિ લાગે, કોઇને અભ્યાસ કરવો બિનજરૂરી લાગે વગેરે ધર્મશ્રવણ કરવા જતા અનેક કાઠિયા આડા આવે છે તેની હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી બોટી દલીલોમા ઊતરી જવાનુ બનતા અનાસ્થા થઈ જાય, પરભવ, કર્મ કે મોક્ષ માનવામા વિજ્ઞાન આડુ આવે વગેરે અનેક ગૂચવણો આ નવયુગમા ઊભી થઈ છે અને બરી ચિન્તા તો ધર્મની મહત્તા જ ઊડી જતી

દેખાય છે એ છે આ સ્થિતિ છે આવા વખતમા ધર્મશ્રવણની દુર્લભતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે છાપાં વાંચવામાં જેટલો વખત જાય છે તેનો ચોથો ભાગ પણ ધર્મઅભ્યાસમા જાય તો ઘણી પ્રગતિ થાય તેમ છે. તે મુદ્દે આ વાત વિચારવી. આવા વર્તમાન યુગની ટીકા કરવાનો આશય નથી, પણ ધર્મ-અભ્યાસની દુર્લભતા બતાવવાનુ સાધ્ય છે અર્વાચીન પદ્ધતિએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવનાર વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, માનસવિદ્યાના જાણકાર ગુરુ જ્યારે ધર્મશ્રવણ કરાવશે ત્યારે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહિ મળે. અત્યારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે મળેલી સર્વ સામગ્રી છતા ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલુ કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનુ બની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ બની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે બોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સબંધનુ અનિત્યત્વ ગ્રાહ્ય થાય અને બનતો ઉદ્યમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય–એટલે સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્યમ બહિરંગ રહેવાનો છે. એની ક્રિયા દ્રવ્યક્રિયા રહે છે

અંતરંગમા મહાન વૈરીસમૂહ હજુ બેઠો જ છે એના મુખ્ય નાયકો રાગદ્વેષ છે. એના બચ્ચાકચ્ચાનો પાર નથી કષાયો અંદર રમ્યા કરે છે હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત એના અંતરંગના–અંદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમા થાક લાગી જાય છે. એ કરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતા એને થાક લાગી જશે

આળસનો તો હિસાબ નથી. ધર્મઆચરણ કે યોગવિધાન વખતે એને બગાસા આવવા માડશે, ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જલ્દી આવે છે કારણ કે એમાં એને અંતરંગનો રસ નથી રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવા તો અનેક અંતરંગ કારણો છે એ સુકૃત્યનો પ્રસંગ આવવા જ દેતા નથી અને આવી જાય તો વાત મારી જાય એવુ સ્વરૂપ ઊભુ કરી દે છે. આ સર્વ વાતો આપણા અવલોકન અને અનુભવનો વિષય હોઈ શરમાવે તેવી છે એટલે વધારે વિવેચન માગતી નથી.

૭. આને માટે એક વાતનો વિચાર કરીએ. ચોરાશીલાખ જીવોત્પત્તિસ્થાનો છે. ઊપજવાના સ્થાનોની અનેરી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વિવિધતાને 'યોનિ' કહે છે એની સંખ્યા ૮૪૦૦૦૦૦ છે 'સાત લાખ પૃથ્વીકાય'ના પાઠમા તુ આ ઘણીવાર ભણી ગયો હઈશ.

નિગોદથી મનુષ્યત્વ સુધીની અનેક કાયાઓનો તે અભ્યાસ કર્યો એમા તે કદી ધર્મની વાત સાભળી છે? ત્યારે સર્વ જગ્યાએ વાતો કેવી સાભળી? વિગતોમા ન ઊતરીએ વાતોના ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) **ઋદ્ધિ**—પૈસાસંબંધી વાતો. પૈસામા માલિકીની ચીજો, ઘર, ફરનિચર, ઘરેણાં સર્વ સમજવા તિર્યંચોને પણ ઘર–માળા–બિલ હોય છે. રહેવાના સ્થાન પર મૂર્ચ્છા થાય એ સર્વ વાતો આ ગૌરવમા આવે છે.

(૨) **રસ**—ખાવા–પીવાની વાતો ગૌરવ એટલે આસક્તિ. શાક સમારવા, ભોજન બનાવવા, શુ ખાશુ તેની કલ્પના કરવી વગેરે.

(૩) **શાતા**—શરીરને વ્યાધિના પ્રસંગો, દવાદારુ વગેરે.

આ ત્રણે ગૌરવોમા પ્રાણી પડ્યો રહે છે. એની વાતો કરે છે. નાના જીવો એની ચિંતવના નાના પાયા પર કરે છે, પણ પશુપક્ષી મનુષ્યાદિ સર્વ એમા આખો વખત ચકચૂર રહે છે.

સંસારમા ફરતાં તે અનેક વખત ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાની વાતો સાભળી, પણ કોઈ જગ્યાએ તે ધર્મની વાતો સાભળી છે? ન સાંભળી હોય તો તેનુ કારણ શુ? અને સાભળી હોય તો તારી આ દશા હોય ખરી? આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે હવે તારો શુ વિચાર છે? અંતે ધર્મ વગર આરો આવે તેમ નથી, માટે જે કરવુ હોય તે સાધી લે. અવસર ગયા પછી તો માત્ર પસ્તાવો જ રહેશે અને આવો અવસર ફરીફરીને વારંવાર મળશે નહી.

૮. તને મનુષ્યત્વ મળ્યુ, શ્રવણની ઇચ્છા થઈ, ધર્મ તરફ વૃત્તિ થઈ અને તને સદ્‌ગુરુનો બોધ પ્રાપ્ત થયો, તને સદ્‌જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ તારે ખ્યાલમા રાખવુ કે એ સર્વ ગુણોની ખાણ છે, એ વસ્તુ અમૂલ્ય છે અને સાધારણ રીતે મળવી મુશ્કેલ છે તારા મહાન સુકૃતના ઉદયથી તને જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ છે તુ અનેક નદી–નાળા અને ખાડીઓ ઉલ્લંઘી આ ભવ્ય પ્રકાશને પામ્યો છે તેનો તુ પૂરતો લાભ લે મનુષ્યત્વથી માડી તુ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ સુધી પહોચ્યો તને ઘણી અનુકૂળતા મળી ત્યારે હવે તારે શુ કરવુ?

ગુરુમહારાજના પ્રાબલ્ય–પ્રચુર વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આ શાંત અમૃતરસ તને પ્રાપ્ત થયો છે તેનુ પાન કર તને જે શુભ સામગ્રીનો યોગ થયો છે અને તારામાં પ્રકાશ પડ્યો છે, તુ જાગ્યો છે તેનો લાભ તુ તેનુ પાન કરવા દ્વારા લે શાંતરસપાન એટલે શુ? એ તને ફરી ફરી કહેવાની જરૂર ન હોય એ અંદરનો રસ છે, આત્મિક વિકાસ છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી પર છે એના રસમાં પડ્યો એટલે બીજી જંજાળ છૂટી જશે. બોધિરત્નનો લાભ એટલે શાંતરસમય જીવન શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાંતરસપાનનો મહિમા અત્ર ગાયો

* * *

આ ભાવનામા બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલા ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બતાવી

૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અવ્યવહારરાશિમાથી બહાર નીકળવુ
૨. સ્થાવર એકેંદ્રિયપણુ
૩. ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ
૪. પચેંદ્રિયપણુ
૫. પર્યાપ્તત્વ
૬ સજ્ઞીપણુ
૭. દીર્ઘ આયુષ્ય
૮ મનુષ્યપણુ
૯ આર્યદેશમા જન્મ
૧૦ સત્કારી કુળમા જન્મ
૧૧. ધર્મજિજ્ઞાસા
૧૨ ધર્મશ્રવણ
૧૩ ધર્મબોધ
૧૪. ધર્મમા ઉદ્યમ
૧૫ અતરંગ વૈરીનુ આક્રમણ

'જ્ઞાનાર્ણવ'મા નીચેના વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે

૧. નિગોદથી નિર્ગમ
૨. સ્થાવરત્વ
૩. ત્રસત્વ
૪. પચેંદ્રિયત્વ
૫. મનુષ્યત્વ
૬. દીર્ઘ આયુષ્ય
૭ ઇંદ્રિયસામગ્રી
૮ બુદ્ધિ
૯ મદકષાય
૧૦ નિર્વિષય ચેતસ્
૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય
૧૨. કામાર્થલાલસા
૧૩ મિથ્યાત્વ
૧૪. બોધિરત્ન

બોધિરત્નમા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામા આવ્યો છે. બોધમા પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે બાબ ધ્યાનમા રાખવુ

વસ્તુપ્રાપ્તિની અનુક્રમે મુશ્કેલીઓ બતાવી મોટો દૈત્ય ખડો કરવાનો આશય નથી, પણ અનત સસારમા જે પરિસ્થિતિ થાય છે તેને અગે વિકાસમાર્ગમા જે અતિ અગત્યનો પ્રસગ બને છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો આશય છે

આવી તકો કદાચ તને ઘણીવાર મળી હશે, પણ બરો અવસર આવે ત્યારે આ ભાઈશ્રી બીજા કામમા પેસી જાય છે મોટી જાન કાઢીને જાય અને લગ્નનો વખત ઊધમા ચાલી જાય તેવો આ બનાવ છે તકો વારવાર આવતી નથી, પણ આવે ત્યારે એને સામેથી પકડી લેવી ઘટે. અવસર ગયા પછી પસ્તાવો નકામો છે

શ્રી ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે કે 'વાર અનતી ચૂક્યો ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક' અનેકવાર તક મળી ત્યારે એનો તેં પૂરો કે જરાપણ લાભ લીધો નથી. લીધો હોય તો આ દશા અને આ રખડપાટો હોય બરો ? આ સબધમા એક દૃષ્ટાત 'ધર્મરત્નપ્રકરણ'મા વાચ્યું હતુ, તેમા 'દાક્ષિણ્ય' ગુણ પર ક્ષુલ્લકકુમારની કથા છે[1] તેનો અતિ અગત્યનો મુદ્દો મને જુદો ભાસ્યો છે. સક્ષેપમા હકીકત નીચે પ્રમાણે છે —

૧ જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ, ભાષાતર . ભાગ પહેલો, પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ૨૧૯

પતિના મૃત્યુથી વિધવા થયેલ કોઈ રાણીએ પૂર્ણ વૈરાગ્ય પામી ગુપ્ત રીતે ચારિત્ર લીધુ દીક્ષા લીધા પછી જણાયુ કે તે સાધ્વીને ગર્ભાધાન હતુ વિચક્ષણ ગુરુણીએ પ્રસૂતિ-કાર્ય ગુપ્ત રીતે કરાવ્યુ પુત્ર સાપડ્યો એનુ ક્ષુલ્લકકુમાર નામ પાડ્યુ. તે બહુ ચાલાક અને ઉદાર મનનો થયો ભણ્યો ગણ્યો અને કુશળ થયો એટલે યોગ્ય વયે ગુરુએ તેને દીક્ષા આપી બાર વર્ષની વય થતા એને સંસારમા જવા ઇચ્છા થઈ. માતાના આગ્રહે સંયમા-વસ્થામા બાર વર્ષ વધારે રહ્યો માતાની ગુરુણીના આગ્રહે બીજા બાર વર્ષ રહ્યો અધ્યાપક ગુરુના આગ્રહે ત્રીજા બાર વર્ષ રહ્યો ગચ્છાધિપતિના આગ્રહે ચોથા બાર વર્ષ રહ્યો. એના દાક્ષિણ્યનો પાર નહોતો ૬૦ વર્ષની વયે સંસારમા પડવા નીકળી પડ્યો માતાએ ચાલતી વખતે રૂમાલ અને વીંટી નિશાની તરીકે બાળવી ગયા હતા તે આપ્યા તે બતાવવાથી રાજ્યનો અર્ધભાગ મળે તેમ હતુ ક્ષુલ્લક ચાલ્યો રાજનગરે રાત્રિને વખતે પહોંચ્યો.

રાજમહેલમા નાટક ચાલતુ હતુ ક્ષુલ્લક મુનિ પણ તે જોવા ઊભા રહ્યા. આખી રાત નાટક ચાલ્યુ રાત્રિની બે ઘડી બાકી રહી ત્યારે નાચનાર વારાંગનાના પગ ઢીલા પડવા માંડ્યા રાજા-રાણી સિંહાસને બેઠા હતા મિજલસ જામી હતી નગરજનો હજારોની સંખ્યામા જોવા આવેલા હતા

યુવતી વારાંગના જંઘા ઢીલી પડવા લાગી ગાઈ ગાઈને જરા થાકી. તેને બગાસુ આવ્યુ તે જોઈ એની વૃદ્ધ માતા-અક્કા પછવાડે બેઠી હતી તેણે નીચે પ્રમાણે ગાથા કહી.

सुट्ठु गाइयं सुट्ठु वाइयं, सुट्ठु नच्चिय सामसुंदरी ! ।
अणुपालिय दीहराइओ, सुमिणंते मा पमायए ॥

"હે શામસુંદરી ! તે સારી રીતે ગાયુ, સારી રીતે વગાડ્યુ, સારી રીતે નૃત્ય કર્યુ, દીર્ઘરાત્રિ એ પ્રમાણે પસાર કરીને હવે સ્વપ્નને (રાત્રિને) અંતે-દાન મળવાને અવસરે પ્રમાદ ન કર (સાવધ થઈ જા)"

આ ગાથા ત્યા બેઠેલા અનેકને બધબેસતી આવી. ગઈ ક્ષુલ્લકે વિચાર કર્યો કે સાઠ વર્ષ ગુરુકુળવાસ સેવ્યો અને હવે અવસર પાકચો છે ત્યારે મે આ શો ધંધો આદર્યો ? આમ વિચારી પોતાનું રત્નકંબળ ઈનામમા ફેંકી દઈ પાછો ફર્યો, ગુરુ પાસે ગયો અને જીવન સફળ કર્યુ બાર વર્ષથી પતિની રાહ જોઇ એક કુળવધૂ પતિત થવાની તૈયારીમા હતી તે પણ સ્થિર થઈ ગઈ એ પ્રમાણે રાજકુવરાદિ અનેક મનુષ્યો ચેત્યા

આવો અવસર મળે છતા તેનો લાભ લેતા પ્રાણી પાછો પડી જાય છે અથવા પ્રમાદ, વિકથા કે ખોટી ચર્ચામા મળેલ તકને ગુમાવી દે છે. મહામુસીબતે મળેલ બોધિરત્નને પેલા વિપ્રની પેઠે ફેંકી દે છે અને દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહે છે એને નરભવ વગેરે અનેક સગવડો, અનુકૂળતાઓ મળી તેનો એ જરા પણ લાભ લઈ શકતો નથી.

આપણે આખો ભવ કેવી રીતે પસાર કરી દઇએ છીએ તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાણીઓ કદી શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિચારતા નથી અને કેફમાં ચકચૂર બની

સંસારના પાયા માડે છે. એ પોતાની આખી પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તો તેમા એને કોઈ જગ્યાએ હેતુ કે સાધ્ય દેખાશે નહિ અનેક જાતના મમત્વો કરવા તત બાધવા, અભિમાનથી રાચવુ અને જાણે પોતે કઈક છે એમ માની તદ્દન નિર્જીવ ણાખતોને મોટી માની તેમા રચ્યાપચ્યા રહેવુ, આમા જીવન જેવુ કઈ નથી, મળેલ તકનો ઉપયોગ નથી અને આત્મવિકાસને અવકાશ નથી

આ સબધમા શ્રી સોમપ્રભાચાર્ય સિંદૂરપ્રકરમા કહે છે કે—

अपारे संसारे कथमपि समासाद्य नृभवं, न धर्मं यः कुर्याद्विषयसुखतृष्णातरलितः।
व्रुडन्पारावारे प्रवरमपहाय प्रवहणं, स मुख्यो मूर्खाणामुपलमुपलब्धुं प्रयतते ॥

'આ અપાર સસારમા મહામુસીબતે મનુષ્યદેહ પામીને પણ જે ઇંદ્રિયના વિષયોના સુખની તૃષ્ણામા વિહ્વળ બની ધર્મ આચરતો નથી, તે મૂર્ખમા પણ મુખ્ય માણસ મોટા દરિયામા ડૂબતો હોય તે વખતે એને મળેલુ સુંદર વહાણ છોડી દઈને પથ્થર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે' અનેક જીવો ભરદરિયામા પણ વહાણને છોડી દઈને પથ્થર લેનારા હોય છે, પછી તરવાને બદલે બૂડી મરે અને ઊંડા અગાધ જળમા તણાઇ જાય તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે અને નજર–સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રાણીઓનુ શુ થાય છે તે જોઈ આપણુ શું થશે તે અત્ર વિચારણીય છે.

દરિયામા વહાણ છોડી પથ્થરને પકડવાની વાત હસવા જેવી લાગશે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારતા અનેક પ્રાણીઓનો વ્યવહાર એ કક્ષામા આવે છે. એ કદાચ સાચો–સારો માર્ગ જાણશે તો પણ એ સાચો માર્ગ આચરશે નહિ એનુ નામ જ ભરદરિયામા પથ્થરને પકડવાનુ છે મોહનો કેફ અને મમતાનો રાગ એવો મધુર હોય છે કે એમાં સાચો માર્ગ મળતો નથી, મળે તો સૂઝતો નથી અને સૂઝે તો એનો સવ્યવહાર થતો નથી આ સ્થિતિનો અત લાવવાનો અત્ર આશય છે બાકી તો અનેક વેશો ધર્યા છે, નવા નવા રૂપો લીધા છે અને અરઘટ્ટઘટિકા(રેટ)ની જેમ નીચે આટા માર્યા છે. એમા કાઈ પાર આવવાનો નથી ઉપર આવે ત્યારે જરા આનદ–પ્રકાશ દેખાય, પણ જ્યા અદરથી પાણી ગયુ કે રેટની બીજી બાજુએ ખાલી થઈને ઊંધે માથે નીચે ઊતરવુ પડે છે અને એમ ઉપર–નીચે ફર્યા કરવાનુ છે. આ વાત સમજુની ન હોય

સ્વપ્નના રાજ્યને સાચુ માનવુ અને પછી તેના ઉપર રાચી જવુ અને સસારમા ફર્યા કરવુ, એમા મજા શુ છે? હૃદયમદિરમા એકાદ વખત તો દીપક જગાવવો ઘટે – એના અજવાળે મ્હાલવુ ઘટે અને એના તેજની ભવ્યતા વિસ્તરવા દેવી ઘટે એ અતર દીપક થાય તો પોતાનુ અને પારકુ શુ છે તે સમજાશે અને પછી આગળનો રસ્તો પ્રકટ થવાથી એના ઉપર વ્યાપેલો અધકાર દૂર થઈ જશે સર્વત્ર પ્રકાશમય મહિમા વધતો જશે એક વખત પ્રકાશ થઇ જશે તો ગણતરીમા આવી જવાશે ગમે તેમ કરીને આ પ્રકાશ એક વાર કરવાની જરૂર છે.

એ પ્રકાશની તાલાવેલી લાગે તો બોધિરત્નની દુર્લભતા બરાબર સમજાય. ગમે તેમ કરીને ઘટમંદિરમાં દીપક એક વખત તો જરૂર પ્રગટાવ મહાપુણ્યયોગે અનેક ભવાંતરો પછી અત્યારે અનેક સામગ્રીઓ, સગવડો અને અનુકૂળતાઓ મળી છે, તેને સમજ્યા વેડફી નાખે નહિ કાંઈ ન સૂઝ પડે તો પણ સલામત બાજુએ રહેવાથી પરિણામે બોધિરત્ન જ ઉદ્યોતને પામે, એના પર પાસા પાડે અને એની કિંમત વધારી મૂકે. આ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને અત્યારે તેનો અવસર છે આખી રાત નાખ્યા પછી ખરા અણીના વખતે ખગાસુ ન આવે, આળસ ન આવે, ઊંઘ ન આવે એની સાવચેતી રાખવાની છે અને એ સાવચેતી ગમે તે આશયથી પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પણ અંતે બેડો પાર છે અને મનુષ્યદેહ મળ્યાનું સાર્થક્ય છે.

આ રીતે બાર અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) અત્ર પૂરી થાય છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે જોવું તે-વિચારવું તે અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) અંદરથી-આત્મદૃષ્ટિએ જોવાની છે. એમાં આંતર ચક્ષુ ખુલી જાય છે અને એક વાર આતરદર્શન કોઈપણ યોગે થવા માંડે તો પછી માર્ગ સાંપડે છે. બારે ભાવના અનુપ્રેક્ષા માટે છે. એક પણ ભાવના અંતઃકરણના ઊંડાણથી વિચારવામાં આવે તો પ્રાણીના જ્વરને ઉતારી નાખે તેમ છે એક અથવા વધારે ભાવનાને અંતર-દૃષ્ટિએ ભાવવી એના પુનરાવર્તન થયા કરે તેથી ગભરાવું નહિ. પુનરાવર્તન એ ભાવનાના પ્રાણ છે.

હવે બીજી ચાર ધર્મભાવના છે, ધર્મધ્યાન લાવનાર અને તેમાં સ્થિર કરનાર છે. **મૈત્રી**ભાવના પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ લાવનાર છે, **પ્રમોદ**ભાવના ગુણમાં રમણ કરાવનાર છે, **કરુણા**ભાવના હૃદયથી હિત કરનાર છે અને **માધ્યસ્થ્ય** ભાવના હૃદયની વિશાળતા બતાવનાર છે આ ચારે ભાવનાના વિમળ પ્રવાહમાં આપણે હવે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

इति बोधिदुर्लभभावना. १२

પ્રથમ નિગોદ પછી સ્થાવરતા ત્રસતા પંચેંદ્રિયતા હોય,
મનુષ્યપણું પામીને ધર્મ-શ્રવણથી સમકિત પામે કોય,
સુરમણિ સુરઘટ સુરતરુ મહિમા એની પાસે અલ્પ ગણાય,
બોધિરત્નની દુર્લભતા તે એક જીભથી કેમ કહાય ? ૧.

પં. અમૃતવિજયજી

ઉપાધ્યાયજી શ્રીજયસોમમુનિવિરચિત

બોધિદુર્લભભાવના

દુહા

વાર અનંતી ફરસીઓ, [1]છાલીવાટક ન્યાય,
નાણ વિના નવિ સાભરે, લોકભ્રમણ ભડવાય ૧
રત્નત્રય ત્રિહુ ભુવનમે, દુલહા જાણી દયાળ,
બોધિરયણ કાજે ચતુર ! આગમખાણિ સભાળ. ૨

(રાગ ખભાતી)

દશ દૃષ્ટાતે દોહિલેા, લાધેા માણુઅ જમારેા રે;
દુલ્લહેા [2]અખરફૂલ જયુ રે, આરજ ધર અવતારેા રે.
મેારા જીવન રે, બેાધિભાવના ઇગ્યારમી રે,
ભાવેા હૃદય મઝારેા રે મેા૦ ૧
ઉત્તમ કુળ તિહા દોહિલેા, સદ્ગુરુ ધર્મ સયેાગેા રે,
પાચે ઇંદ્રિય પરવડા, દુલ્લહેા દેહ નિરેાગેા રે. મેા૦ ૨
સાભળવુ સિદ્ધાતનુ રે, દોહિલુ તસ ચિત્ત ધરવુ રે,
સુધી સદ્દહણા ધરી, દુષ્કર અ ગે કરવુ રે મેા૦ ૩
સામગ્રી સઘળી લહી રે, મૂઢ મુધા મમ હારેા રે,
ચિંતામણિ દેવી દીએા, હાર્યો જેમ ગમારેા રે. મેા૦ ૪
[3]લેાહકીલકને કારણે, યાન જલધિમા ફેાડે રે,
[4]ગુણકારણ કેાણ નવલખેા, હાર હિયાનેા ત્રોડે રે. મેા૦ ૫
બોધિરયણ ઉવેખીને, કેાણ વિષયારથ દોડે રે ?
કકર મણિ સમેાવડ કરે, ગજ વેચે અર હેાડે રે. મેા૦ ૬
[5]ગીત સુણી નટની કહી રે, ક્ષુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યુ રે,
કુમારાદિક પણ સમજિયા રે, બેાધિરયણ સભાર્યુ રે મેા૦ ૭

---

૧ બોકડાના વાડામા જેમ બધે બોકડો ફરી વળેલો હોય તેમ ૨ આકાશનુ ફૂલ ૩ લોઢાનો ખીલો ૪ દોરા માટે ૫ ગાથા

પ્રકરણ તેરમું

મૈત્રીભાવના

अनुष्टुप्

सद्धर्मध्यानसन्धान–हेतवः श्रीजिनेश्वरैः ।
मैत्रीप्रभृतयः प्रोक्ता–श्चतस्रो भावनाः पराः ॥ क १ ॥
मैत्रीप्रमोदकारुण्य–माध्यस्थानि नियोजयेत् ।
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं तद्धि तस्य रसायनम् ॥ ख २ ॥

उपजातिः

मैत्री परेषां हितचिन्तनं यद्भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कारुण्यमार्तार्ङ्गिरुजा जिहीर्षेत्युपेक्षणं दुष्टधियामुपेक्षा ॥ ग ३ ॥
सर्वत्र मैत्रीमुपकल्पयात्मन् ! चिन्त्यो जगत्यत्र न कोऽपि शत्रुः ।
कियद्दिनस्थायिनि जीवितेऽस्मिन्किं खिद्यते वैरिधिया परस्मिन् ॥ घ ४ ॥
सर्वेऽप्यमी बन्धुतयानुभूताः, सहस्रशोऽस्मिन्भवता भवाब्धौ ।
जीवास्ततो बन्धव एव सर्वे, न कोऽपि ते शत्रुरिति प्रतीहि ॥ ङ ५ ॥
सर्वे पितृभ्रातृपितृव्यमातृपुत्राङ्गजास्त्रीभगिनीस्नुषात्वम् ।
जीवा प्रपन्ना बहुशस्तदेतत्, कुटुम्बमेवेति परो न कश्चित् ॥ च ६ ॥

उपेन्द्रवज्रा

एकेन्द्रियाद्या अपि हन्त जीवाः, पञ्चेन्द्रियत्वाद्यधिगम्य सम्यक् ।
बोधिं समाराध्य कदा लभन्ते, भूयो भवभ्रान्तिभियां विरामम् ॥ छ ७ ॥
या रागदोषादिरुजो जनानां, शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ताः ।
सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु, सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥ ज ८ ॥

ક ૧ ધર્મધ્યાન ધ્યાનનો પ્રકાર સન્ધાન જોડવું તે, અનુસંધાન હેતવ કારણ, સાધનાર પરા શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ

ખ ૨ નિયોજયેત્ યોજે, ગોઠવે ઉપસ્કર્તુ તૈયાર કરવા, પોષાવવા રસાયન સિદ્ધ ઔષધ

ગ ૩ આર્ત પીડિત અર્ઙ્ગિ પ્રાણી રુજ્ રોગ જિહીર્ષા દૂર કરવાની ઈચ્છા, અપહરણની ઇચ્છા

ઘ ૪ ઉપકલ્પય ગ્રંથ, બનાવ ચિન્તનો વિચારનો વિષય કરવો; ગણવો, ધારવો તે કિયત્ કેટલાક, મર્યાદિત ખિદ્યતે સંતાપ કરાય છે

ઙ ૫ પ્રતીહિ તું જાણ, પ્રતીતિ કર, ખાતરી કર

ચ ૬ પિતૃવ્ય કાકા સ્નુષા દીકરાની વહુ ઇતિ એ કારણ માટે પર પારકો, શત્રુ, દુશ્મન

છ ૭ એકેંદ્રિયાદ્યા એક ઇંદ્રિયવાળા વગેરે, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પંચેન્દ્રિયત્વાદિ પંચેંદ્રિયપણું વગેરે અનુકૂળતાઓ એના વિવેચન માટે નોટ જુઓ વિરામમ્ અટકાયત

જ ૮ રોષ દ્વેષ રુજ્ વ્યાધિ દ્રુહ દ્રોહ કરનાર ઉદાસીન સમતા રસન્તુ આરોગો, આસ્વાદો,

ક ૧. મૈત્રી વગેરે ચાર ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ભાવનાઓને શ્રી તીર્થંકર મહારાજે સદ્ધર્મ-ધ્યાન સાથે અનુસંધાન સાધનાર તરીકે ઉપદેશી છે–બતાવી છે.

ખ ૨. મૈત્રી પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવામા યોજવી. કારણ કે તે (ભાવનાઓ) તેનુ (ધર્મધ્યાનનુ) પાકુ રસાયણ છે–મહા ઔષધ છે

ગ ૩. **મૈત્રી** એટલે પરના હિતનુ ચિંતવન **પ્રમોદ** એટલે ગુણનો પક્ષપાત. **કારુણ્ય** એટલે પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડાઓ દૂર કરવાની ઇચ્છા. **ઉપેક્ષા** એટલે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ

ઘ ૪. હે આત્મન્! તુ સર્વત્ર મિત્રભાવ–સ્નેહભાવ રચી દે આ દુનિયામાં તારો કોઈ શત્રુ છે એમ તારે કદી વિચારવું–ધારવુ પણ નહિ ગણતરીબાજ ટૂંકો વખત રહેનારા આ જીવતરમા પારકા ઉપર વૈરબુદ્ધિ કરીને સંતાપ કરાય છે

ઙ ૫. આ સંસારસમુદ્રમા સર્વે પ્રાણીઓને હજારો વખત બંધુ તરીકે તે પૂર્વકાળમા અનુભવેલા છે તેટલા માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ છે અને કોઈ તારો શત્રુ નથી એમ તુ જાણ–પ્રતીતિ કર.

ચ ૬. સર્વે જીવો અનેક વખત તારી સાથે પિતાપણુ, ભાઈપણુ, કાકાપણુ, માતાપણુ, પુત્રપણું, પુત્રીપણુ, પત્નીપણુ, બ્હેનપણુ, પુત્રવધૂપણુ પામેલા છે–તેટલા માટે એ સર્વ તારુ કુટુંબ જ છે; અને તેટલા માટે કોઇ પણ તારે પર નથી–દુશ્મન નથી.

છ ૭. એક ઇંદ્રિયવાળા વગેરે જીવો પણ પંચેંદ્રિયપણુ વગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સારી રીતે આત્મજ્ઞાનની આસેવના કરીને આ સંસાર–પરિભ્રમણના ભયથી કયારે વિરામ પામશે?

જ ૮. વચન, કાયા અને મનનો દ્રોહ કરનારા રાગ અને દ્વેષ વગેરે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ શમી જાઓ! સર્વે પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ – સમતાભાવના રસને આસ્વાદો! સર્વત્ર સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.

—* * *—

गेयाष्टक*

विनय ! विचिन्तय मित्रतां त्रिजगति जनतासु ।
कर्मविचित्रतया गतिं विविधां गमितासु ॥ विनय !० ॥ १ ॥
सर्वे ते प्रियबान्धवा न हि रिपुरिह कोऽपि ।
मा कुरु कालकलुषं मनो निजसुकृतविलोपि ॥ विनय !० ॥ २ ॥
यदि कोपं कुरुते परो निजकर्मवशेन ।
अपि भवता किं भूयते हृदि रोषवशेन ? ॥ विनय !० ॥ ३ ॥
अनुचितमिह कलहं सता त्यज समरसमीन ।
भज विवेककलहंसतां गुणपरिचयपीन ॥ विनय !० ॥ ४ ॥
शत्रजनाः सुखिनः समे मत्सरमपहाय ।
सन्तु गन्तुमनसोऽप्यमी शिवसौख्यगृहाय ॥ विनय !० ॥ ५ ॥
सकृदपि यदि समतालवं हृदयेन लिहन्ति ।
विदितरसास्तत इह रतिं स्वत एव वहन्ति ॥ विनय !० ॥ ६ ॥
किमुत कुमतमदमूर्च्छिता दुरितेषु पतन्ति ।
जिनवचनानि कथं हहा न रसादुपयन्ति ॥ विनय !० ॥ ७ ॥
परमात्मनि विमलात्मनां परिणम्य वसन्तु ।
विनय ! समामृतपानतो जनता विलसन्तु ॥ विनय !० ॥ ८ ॥

---

* રાગ . 'વિમલાચલ નિતુ વદીએ' એ ઉપાધ્યાયજીના સુપ્રસિદ્ધ સ્તવનના લયમા ચાલે છે એની પ્રતમા ગ માટે લખે છે કે "દેશાખરાગેણ ગીયતે 'ઓ જીવ ! જિન ધર્મ કીજીએ' એ દેશી"

૧ હે વિનય ! કર્મની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી જાતની ગતિ પામેલા ઊર્ધ્વ, અધો અને મર્ત્ય ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ તરફ તું મૈત્રી–મિત્રતાની ચિંતના કર.

૨ તે સર્વ પ્રાણીઓ તારા વહાલા બંધુઓ છે, આ દુનિયામા તારો કોઈ દુશ્મન નથી બાલી નકામો કષાયને વશ થઈને તારા મનને બગડાયેલું કર નહિ–એવુ મન તો પોતાના સુકૃત્યોનો નાશ કરનારુ થાય છે.

૩. કોઈ પ્રાણી પોતાનાં કર્મને પરાધીન થઈને તારા ઉપર કોપ કરે તો શુ તારા હૃદયમા રોષને–કોપને અધીન થઈને તારે પણ તેવા જ થવુ ?

૪ આ દુનિયામા કલેશ કરવો તે સારા માણસને શોભતી વાત નથી. સમતારસ–(ના પાણી)મા વિહાર કરનારા હે મીન ! એને તજી દે અને ગુણોના પરિચયમા પુષ્ટ થયેલ ચેતન ! તુ માનસરોવરના હંસના વિવેક(બુદ્ધિમત્તા)ને સેવ

૫. શત્રુજનો પણ (પોતાનો) વિરોધ છોડી દઈને મમભાવ પ્રાપ્ત કરો અને સુખી થાઓ તેઓ પણ શિવ(મોક્ષ)સુખથી ભરેલા, ગૃહે જવાને ઉત્સુક મનવાળા થાઓ

૬ (પ્રાણીઓ) જો એક વાર પણ જરા સમતારસનો સ્વાદ હૃદયપૂર્વક કરે તો એનો સ્વાદ એક વાર જાણ્યા પછી તેઓ પોતાની મેળે તેના વડે જ પ્રીતિ પામે

૭ અહાહા ! ખોટા અભિપ્રાયરૂપ કેફના ભોમા પટેલા પ્રાણીઓ પાપકર્મના બંધનમા શા માટે પડતા હશે ? અને તીર્થંકર મહારાજના વચનોને શા માટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા નહિ હોય ?

૮. નિર્મળ આત્માઓ પરમાત્મભાવમાં પરિણમીને વસો અને હે વિનય ! જગતા સમતારૂપ અમૃતરસનુ પાન કરીને વિલાસ કરો

નોટ :—

૧ ત્રિજગતિ ત્રણ જગતમા, ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્ચ્છાલોક–તેમા ગમિતાસુ પ્રાપ્ત થયેલા

૨ બાન્ધવા બંધુ, સગાવહાલા કલિ કલેશ, કષાય, રાગદ્વેષની પરિણતિ કલુષ બગડાયલુ, ચીતરાયેલુ વિલોપી વિનાશ કરનાર

૩ વધે કોઇ, પારકો, સામો મવતા મૂયતે એ કર્મણિ પ્રયોગ છે

૪ અનુચિત અયોગ્ય, અવટિત મીન માછલુ ક્લહસ ઉત્તમ હંસ પક્ષી હસતા ક્ષીરનીરવિવેકબુદ્ધિ, હંસપણુ પીન પુષ્ટ

૫ સમે સમતા પ્રાપ્ત થયેલ ગન્તુમર્નસ જવાનુ મન છે જેનુ એવા

૬ લિહન્તિ ચાટે, આસ્વાદે વહન્તિ પામે

૭ કિમ્ ઉત શા માટે ? મત અભિપ્રાય મદ કેફ, અભિમાન દુરિત પાપ, પાપબન્ધન, અશુભ કર્મ ઉપયન્તિ પામે છે, પ્રાપ્ત કરે છે

૮ પરમાત્મનિ પરમાત્મામા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મભાવમા વિમલાત્મના નિર્મળ આત્માવાળાઓના (ચેતાસિ–મનો અધ્યાહાર્ય) પરિણમ્ય એકરૂપ થઈને જગતા પ્રાણીગણ, સર્વ જીવો વિલસન્તુ રમણ કરો, લહેર કરો

મૈત્રી :: પરિચય

ક્ર ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્તા શ્રી શુભચન્દ્રગણિ 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથમા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધરે છે. તેઓ શરૂઆતમા સંસાર–રચનાને કિન્નરયુગ્મ સાથે સરખાવી, અસદ્‌જ્ઞાનથી સંસારવંચિત્ય જણાતુ નથી તે તરફ આશ્ચર્ય બતાવી જણાવે છે કે 'પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મમત્વભાવનુ ચિંતન કર, મનનુ શલ્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ કર' ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે—**चिनु चित्ते मुहुः भव्य, भावना भावशुद्धये। या सिद्धान्त-महातन्त्रे, देवदेवैः प्रतिष्ठिताः।** 'એ ભાવશુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાતંત્રમા તીર્થંકર મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વારંવાર ભાવ. ત્યારપછી એ બારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ)

આમા કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવશુદ્ધિ માટે ભાવનાની છે એ બારે ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી તીર્થંકરદેવે સિદ્ધાન્તમા ચોજી છે. આટલા ઉપરથી બાર ભાવનાનુ મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમા આવશે

ત્યારપછી યમ–નિયમ–ઇંદ્રિયદમનનુ વિગતવાર વર્ણન કરી, ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત તથા રૌદ્રધ્યાનનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનુ પ્રકરણ શરૂ કરતા (૨૭ મા પ્રકરણમાં) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય તે જણાવતાં કહે છે કે— 'ધ્યાતા જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય, ઇંદ્રિય–મન વશ કરનાર હોય, સ્થિર આશયવાળો હોય, મુમુક્ષુ હોય, ઉદ્યમી હોય, શાંત હોય, ધીર હોય' આ સાત વિશેષણ કહી ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે—**चतस्रो भावना धन्याः, पुराणपुरुषाश्रिताः। मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते, ध्येया धर्मस्य सिद्धये।** 'મૈત્રી વગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ, જેનો આશ્રય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ધ્યાવવી.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સંક્ષેપમા આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાથમિક છે એ અત્ર ફલિત થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનુ સ્થાન ક્યા આવે છે અને તેનો આશય શો છે તે ખ્યાલમા આવી જશે

બાર ભાવના સાથે દેવના દેવ (તીર્થંકર મહારાજ)ના નામનો નિર્દેશ છે, જ્યારે ચાર ભાવનાને અંગે પુરાણપુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનુ સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે

'અનુપ્રેક્ષા' એટલે વિચાર. આંતરપ્રેક્ષણ Introspection એ બાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

'સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન' – સમીચીન–શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત અનુસંધાન કઈ રીતે થાય? બે વસ્તુ વચ્ચે આંતર પડી ગયુ હોય તેને જોડી

આપનાર, વચ્ચે પુલનુ કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય બે પત્રને જોડનાર ગુંદર – એવુ જે કાર્ય, તે કરનાર સંસાર અને ધર્મધ્યાન વચ્ચે આતરો પડેલો છે તે પૂરી આપવાનુ કાર્ય આ ચાર ભાવનાઓ કરે છે. આ અનુસંધાન બહુ અગત્યની બાબત હોઈ ચારે ભાવનાની વિચારણામા વારવાર લક્ષ્ય રાખવાનુ છે. એ સાધ્ય ધ્યાનમા રહે તો ભાવના એનુ કાર્ય બરાબર આપશે. શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાને સદ્ધર્મધ્યાન–સુંદર ધર્મધ્યાનનુ અનુસંધાન કરાવનાર તરીકે બતાવી છે, ઉપદેશી છે આ રીતે ચાર ભાવનાનો ઉપોદ્‌ઘાત કરી હવે વર્ણન શરૂ કરે છે અને તેને પ્રાસંગિક બનાવે છે

ચારે ભાવનાઓને ઉપાધ્યાયજી 'પરા' ભાવના કહે છે. પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રકૃષ્ટ (શુભ) પરિણામ લાવનાર આટલા ઉપરથી આ ચારે ભાવનાઓને પણ ધ્યાનમાર્ગમા–યોગ પ્રગતિમા કેટલુ અગત્યનુ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ચારે ભાવનાઓને પણ શ્રી જિનેશ્વરદેવે જ ઉપદેશેલી તરીકે જણાવી છે તેની નોંધ લેવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી ચર્ચા ઉપોદ્‌ઘાતમા જોવી

અહીથી આપણે પરા ભાવનાઓના બહુ સુંદર પ્રદેશમા પ્રવેશીએ છીએ. આ ચાર ભાવનાઓ માટે 'યોગભાવનાઓ', 'પરા–ભાવનાઓ' અથવા 'અનુસંધાન–ભાવનાઓ' શબ્દ વાપરવામા આવે તો તે યોગ્ય છે. આ વિવેચનમા એ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે

પ્રથમના ત્રણે શ્લોક ઉપોદ્‌ઘાતરૂપે છે

સૂત્ર ૨. આ ચાર ભાવનાઓ તે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે એનુ વિસ્તારથી સ્વરૂપ હવે વિચારવાનુ છે સંક્ષેપમા કહીએ તો —

જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ હિતબુદ્ધિ થવી તે **'મૈત્રી'**, ગુણવાનને જોઈ સાંભળી જાણી આનંદ થવો તે **'પ્રમોદ'**, દુ:ખી પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ થવી તે **'કરુણા'**, અશક્ય પરિસ્થિતિ વિષે અથવા પાપીજનો વિષે તિરસ્કાર ન કરતા ઉપેક્ષા કરવી તે **'માધ્યસ્થ્ય'**

આ ચાર યોગ–ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવા માટે યોજવી જેને ધર્મધ્યાન કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે આ ભાવનાઓને તે કાર્ય માટે પ્રથમ યોજવી જેમ કોઈ પ્રાણીને મહાવ્યાધિ થયો હોય તો તેને દૂર કરવા તે રસાયણની આસેવના કરે છે તે પ્રમાણે, એટલે કે જેમ ક્ષય કે એવા આકરા વ્યાધિ માટે રસૌષધિઓ વપરાય છે તે પ્રમાણે ભાવનાનો ઉપયોગ કરવો ક્ષયરોગવાળાને વસંતમાલતિ, પંચામૃતપર્પટી, સહસ્રપુટી, અભ્રખ વગેરે આપવામા આવે છે સુવર્ણ, લોહ કે પારાને મારીને તેની ભસ્મ વગેરે આપવામા આવે છે તેનો આશય તંદુરસ્તી અને શરીરને જોડવાનો હોય છે, તે પ્રમાણે જેનો આશય ધર્મ-ધ્યાનમાં ચેતનને જોડવાનો હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓ જોડવી રસાયણનુ સ્થાન ભાવના-ઓનુ છે તંદુરસ્તી સાધ્ય છે તેમ મોક્ષ એ પરમ સાધ્ય છે. રસાયન શરીરશુદ્ધિ કરી બળ આપી તંદુરસ્તી વધારે છે તે સર્વ કાર્ય આ ચારે પરાભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને અંગે કરે

છે એ પરમ ઔષધ છે અને અમોઘ છે. વ્યવહારમા જેને રામબાણ ઉપાય કહે છે તેવો ધર્મધ્યાનને અ ગે એ યોગભાવનાનુ સતત ચિન્તન સિદ્ધ ઉપાય છે.

ગ ૨. ઉપોદ્‌ઘાત સમાપ્ત કરતા ચારે ભાવનાનું સક્ષેપમાં સ્વરૂપ કહી બતાવે છે અહી મૂળ શ્લોકનુ જ જરા વિવેચન કરીએ. એના પર વિસ્તાર એ પ્રત્યેક ભાવનાના યોગ્ય સ્થળે કરશુ.

મૈત્રી એટલે 'પરના હિતનુ ચિતવન' પર એટલે પોતા સિવાયના સર્વ જીવો એમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને છેક એકેંદ્રિય સુધીના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જાણે પોતાની જેવાં જ હોય તેમ સમજીને તેઓના હિતનુ ચિતવન કરવું, એટલે તેમની દુ ખથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનુ ધ્યાન, ચિંતવન કરવુ તે **'મૈત્રી'**

પ્રમોદ એટલે 'ગુણનો પક્ષપાત' અન્ય પ્રાણીના જ્ઞાન, સ યમ, ત્યાગ, પરોપકાર, આત્મનિમજ્જન, સ્વાર્થપરિત્યાગ, દ ભત્યાગ, સરળતા, સત્યતા, દયાળુતા, નમ્રતા, વિનીતતા આદિ ગુણો જોઈ જાણી તેના તરફ પ્રેમ કરવો, તે ગુણોનુ બહુમાન કરવુ, તે ગુણોની બૂઝ કરવી, તે તરફ હર્ષ બતાવવો, તે તરફ સ તોષ બતાવવો, તે તરફ વારી જવુ અને ગુણને અ ગે ગુણવાન તરફ રાગ ધરાવવો એ **'પ્રમોદ'**.

કારુણ્ય એટલે 'શારીરિક પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવાની ઇચ્છા'. પીડા ભોગવનારા પ્રાણીઓ – શરીરધારીઓને અનેક જાતની પીડાઓ હોય છે કોઈ રોગથી સબડ્યા કરતા હોય છે, કોઇનાં સુખો ઊડી જતા દેખાય છે, કોઈ ધન, ઘર કે પુત્રાદિના સુખથી વ ચિત થતા દેખાય છે અને ધનવાનો – સુખાલયમા મ્હાલનારા – ને પગે ચાલવું પડે છે, કઈક ધર્મભ્રષ્ટ થતા દેખાય છે, કોઈ દુ ખમાં એટલા દબાઈ ગયા હોય છે કે મુખેથી દુ ખોનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી અને નિરતર દુ ખમા સબડ્યા કરે છે શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક દુ ખનો પાર નથી એ દુ ખોની પીડાનુ વર્ણન કરવુ પણ મુશ્કેલ છે આ દુ ખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણાભાવના કહેવાય છે. ભાવના એટલે 'અ તર ગ પ્રદેશમા વર્તતી ઇચ્છા' તે નિરતર લક્ષ્યમા રાખવાનુ છે ભાવનાનો પ્રદેશ જુદો છે, કાર્યનો ઉપદેશ જુદો છે. દુ ખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે **'કારુણ્ય'**

ઉપેક્ષા એટલે 'દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ'. જેઓ પરધનહરણ કરવામા મસ્ત માનતા હોય, જુગાર અને સટ્ટામા આસક્ત હોય, પરસ્ત્રીમાં રમણ કરનારા હોય, જીવહિંસામા રત હોય, દગા–ફટકા કરવામા જીવનસાફલ્ય માનતા હોય, દ ભ, ચોરી, પૈશુન્ય, નિંદા વિકથામા એકતાન બની જતા હોય તે સર્વને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કહેવામા આવે છે. તેવા પ્રાણીઓને સુધારવાનો ઉપાય બનતી શક્તિ, આવડત અને સમજાવટથી કરવા છતા જો તેઓ પોતાના અયોગ્ય જીવનક્રમથી પાછા ન ઓસરે તો તેઓના તરફ બેદરકારી કરવી, તેઓ અંતે પોતાના કર્મને વશ છે અને કરશે તેવું ભોગવશે એમ માની એમના સંબધી

અટપટ મૂકી દઈ તેમની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમના માટે કાઈ બોલવુ કે વિચારવુ નહિ તે **'ઉપેક્ષા'.** આ ઉપેક્ષાનુ અપરનામ 'માધ્યસ્થ્ય' પણ કહેવાય છે. એ બન્ને નામોમાં પણ સાધ્ય એક છતા દૃષ્ટિબિન્દુ પૃથક્ છે તે એ ભાવવાનો પ્રસગ આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશુ.

આવી રીતે ઉપોદ્દઘાત કરી જનતા પાસે આ ચાર યોગભાવનાનો પ્રદેશ રજૂ કર્યો. હવે આ ચાર ભાવના સબધી ગાન કરવાનુ છે એની ભૂમિકા રજૂ કરી

બાર ભાવનાનો મૂળ પ્રદેશ અત્ર પૂરો થાય છે અને પરાભાવના અથવા અનુસધાન-ભાવનાનો નવો વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો થાય છે તે હકીકત મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરતા આગળ જનારી કોઈ જરૂરી પ્રસ્તાવોચિત સહજ વિવેચન માગે છે આ ત્રણ શ્લોકમા એ વાત કરી હવે ક્રમપ્રાપ્ત મૈત્રીભાવનો વિચાર કરીએ ઇતિ વિમધ્યમ ઉપોદ્દઘાત

ઘ ૪. **મૈત્રી :** આ ભાવનામા જીવનનો અતિ સાદો અને અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે એની વિચારણા નાના આકારમાથી શરૂ કરતાં એ અતિ વિશુદ્ધ દશામા લઈ જાય એટલું આ ભાવનામા બળ છે આપણે એ સર્વ પરિસ્થિતિમાથી પસાર થયા. હવે ચંચુપ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ

આ જીવનનો વિસ્તાર પૂરેપૂરો મળ્યો હોય તો પણ તે કેટલો ટૂકો છે તે વિચારીએ. અહી બહુ રહેવાનુ થાય તો વધારેમા વધારે સો વર્ષ થાય. ધારે કે વર્તમાનકાળની અતિ ગૂંચવણમય જીવનકલહવાળી પરિસ્થિતિમા એ વય સોએ એક ટકાને અથવા કદાચ લાખે એક વ્યક્તિને પણ મળતી નથી, છતાં પણ સ્વીકારી લઇએ કે સો વર્ષનુ આયુષ્ય મળ્યુ છે તો પણ આટલા નાના જીવનમા મારા-તારાં કરવા અને કોઈના ઉપર વૈર બાધવુ – એને શત્રુ ગણવો, એનો વિનાશ કરવા રચનાઓ કરવી, એને ઉખેડી નાખવા જાળો રચવી અને વૈરવૃત્તિને શાત કરવા કારસ્થાનો ગોઠવવાં, છટકાઓ માડવા અને ગોઠવણો કરવી એ શુ ઘટિત વાત છે? આટલા નાના જીવન માટે સર્વ કરવુ તે કોઈ રીતે શોભે તેવી વાત છે?

કોઈ પ્રાણી તરફ વૈરબુદ્ધિ હોય તો તે કેવા કારણોથી હોય છે? એ કારણોની બાધ-છોડ કરવામા આવશે તો જણાશે કે એમા સ્વાર્થવૃત્તિને વિશેષ સ્થાન છે. દુનિયાના મોટા ભાગના વૈર જર, જમીન અને જોરુ(સ્ત્રી)ને કારણે હોય છે વૈર સ્વાર્થસઘટ્ટથી જ બહુધા થાય છે જર અને જમીનમા મુદ્દો બહુધા એક જ હોય છે 'અધિકારી એક વસ્તુકા, ઉસમે હોત બિરોધ' એટલે કે વસ્તુ એક હોય એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ બે જણાઓ કરતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે વિરોધ-વૈર થાય છે આમા સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ હોય છે જરા વિશાળ નજરથી કામ લેવામા આવે, જરા દિલની ઉદારતા બતાવવામા આવે, જરા ત્યાગ-ભાવ બતાવવામા આવે તો ધન અને જમીન માટે વૈર થવાનુ સંભવે નહિ.

સ્ત્રીગંધની વૈરના 'મોદ' વિશેષ કામ કરે છે મોદ એ કેફ છે. એમાં વશ પડેલ પ્રાણી પોતાની જાત ઉપર અંકુશ ખોઈ બેસે છે. વનરવિનાશ સ્ત્રી સંબંધી વૈરો ઝગાવવા સમર્થ છે

આ ઉપરાંત પ્રીતિ કે પદવીને અંગે માનસિક વિક્ષોભ થાય છે અને તે અતિ રૂપ લે છે ત્યારે દુશ્મનાવટનો આકાર ધારણ કરે છે. આવા વિક્ષોભ તો જ્ઞાન વિચારણા દૃષ્ટિને ચર્ચવાથી, ઉઘાડી ખુલ્લાપણ કરવાથી અથવા અંતરની ઉદારતા જણાવવાથી શમી જવા સમર્થ છે.

વૈર જેવી ચીજ આ જીવનમાં ન જોઈએ. વૈરવૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી બધી વ્યાપ્ત છે કે એને અટકાવવામાં આવે તો એ બહુ નુકસાન કરે છે. વૈરવૃત્તિનું આદ્ય દર્શન ક્રોધમાં થાય છે. ક્રોધ એ કષાય છે, કષાય એ સંસાર છે અને સંસાર એટલે ચક્રભ્રમણ છે. ક્રોધનો સ્વભાવ આગ જેવો છે. જે ઘરમાંથી આગ ઊઠે છે ત્યાં પ્રથમ તો તેને બાળે છે અને જલનો યોગ ન મળે તો પાડોશના ઘરો પણ આગમાં ઝડપાઈ જાય છે. આપણે આડોશપાડોશના ઘરોનો હાલ વિચાર ન કરીએ તો પણ ત્યાં આગ ઊઠે તે ઘર તો જરૂર બળે એ વાત બાજુ વિચારવા જેવી છે.

આવા મનોવિકારને તાબે થવું તને પરવડે તેમ નથી તારે તો સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવો અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ તારે વિચારવું. સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને એકે બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓ આવી જાય છે એમ તારે સમજી લેવું.

કોઈ પણ પ્રાણી, નાનો મોટો જીવ, સ્થાવર કે ત્રસ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ ચિંતન કર. જેનામાં જીવ આપવાની તાકાત નથી તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એમ તારે વિચારવું. જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એટલું જ નહિ પણ કોઇની લાગણી દુભવવી એ પણ તને ઘટતું નથી. તું આવી કેટલું બેસી રહેવાનો છે? અને આ સર્વ ધમાલ કોને માટે? ટૂંકા આયુષ્યમાં ગમે ત્યારે ઊઠી જવાનું છે તેમાં વૈરના ખાતા બાંધીને તારો વિકાસ બગાડી નાખીશ તો આવતે ભવે તારે પરાધીનપણે પાછાં તે જ પ્રાણીઓ સાથે વિરોધ કરવા પડશે તું એમ વિચાર કર કે ઔરંગઝેબ અને શિવાજી અત્યારે જ્યાં હશે ત્યાં શું કરતા હશે? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કરોડો વર્ષના આયુષ્યે નાશ થયેલા રાવણ અને લક્ષ્મણ અત્યારે પણ લડ્યા કરે છે, અને લડે નહિ તો બીજું કરે પણ શું? તારે તો આગળનો આખો રસ્તો આવા બાડાબડીઆથી, કાંટાથી ઝૂંપાથી કે બીલાઓથી ભરી દેવો હોય તો તારી મરજીની વાત છે. અમે તો તને એક જ વાત કહીએ છીએ કે તારો આ માર્ગ અતિ ભૂલભરેલો છે, તારા વિચાર, વચન કે વર્તનમાં વૈર–દુશ્મનાવટ એવો શબ્દ પણ ન ઘટે

તું તો સર્વત્ર મિત્રભાવ, સ્નેહભાવ, પ્રેમભાવ રાખી દે. તારો આ દુનિયામાં કોઈ શત્રુ નથી એમ ધારી લે. તને પછી માલૂમ પડશે કે તારો કોઈ દુશ્મન છે જ નહિ 'આપ તેવા

જગ' એ ન્યાય છે. આપણા મનમા જે ભાવના હોય છે તેની છાયા આજુબાજુ પડે છે, અને આપણા મનમા વૈરબુદ્ધિ થઈ કે આજુબાજુ વૈર જ દેખાય છે બાકી થોડા દિવસનો અહી વાસ છે એમાં વળી દુશ્મન કોણ અને વૈરી કોણ? તુ પોતે કોણ છે? તુ ગમે તેટલી તારી જાતને ઊચી માન, પણ અનત જીવોમાનો તું એક છે એમા તે તારે વૈરવિરોધ શા? એ તને શોભતુ નથી. તુ કોની સાથે વૈર કરે છે તે જ પ્રથમ વિચાર

ૐ ૫. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મૈત્રી રાખવાના અનેક કારણો છે. એક કારણ ઉપર જણાવ્યુ, હવે એક બીજુ કારણ અત્ર રજૂ કરે છે. તારે પરભવ માન્યા સિવાય તો છૂટકો નથી. પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની તરતમતા પરભવ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. આવા અનેક ભવો તે કર્યા છે અનતકાળથી આ જન્મમરણની પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને વિશ્વનો આદિ જડ્યો નથી અને જડી શકે તેમ પણ નથી. આ અનતકોટિ ભવપરપરામાં જે પ્રાણી સાથે તને વૈર કરવાનો પ્રસગ આવે તે પોતે જ તારો અનેક વાર બધુ થયેલો હોય છે તે તેની સાથે અનેક પ્રકારના આનદો ઉજવ્યા હશે, અનેક વાર તેમની સાથે ફર્યો હોઈશ, એક સાથે ભોજન કર્યા હશે અને કઈક કઈક જાતના સબધમા તેઓ સાથે આવ્યો હઇશ.

'બધુ' શબ્દમા સર્વ સગપણોનો સમાવેશ થાય છે તે આગળ વર્ણવવાના છે. તુ વિચાર કર કે જેની સાથે બધુભાવ એક વખત કર્યો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કરીશ તે તને શોભશે? જેની સાથે સગપણ–સંબધ કર્યા તેની સાથે લડવું કે મોરચા માડવા એ શોભતી વાત લાગે છે? અને આવા બધુભાવો તે એક–બે વખત કર્યા હશે એમ ન ધારતો હજારો લાખો વખત તે અને તું બધુભાવે રહ્યા હશો.

આ પ્રાણીઓમા એકલા પચેદ્રિય મનુષ્યો કે તિર્યંચોનો સમાવેશ થાય છે એમ તુ ધારતો નહિ એમા સૂક્ષ્મનિગોદ એકેદ્રિયથી માડીને સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે, માટે સર્વ જીવો તારા બધુઓ જ છે એમ માન અને કોઈ પણ તારો શત્રુ નથી એમ તુ ધાર જે એકવાર પણ બધુભાવે થયો હોય તેની સાથે અબધુભાવ કરવો એ તારા જેવાને શોભે નહિ, પાલવે નહિ, છાજે નહિ

શત્રુ એટલે શુ? જરા ચાલુ સાધારણ ભૂમિકાથી ઊચો આવીને વિચાર તો કર કે તારે શત્રુ હોવા ઘટે? તારાથી કોઇને શત્રુ તરીકે મનાય ખરા? તારાથી આટલી નીચી ભૂમિકા પર ઊતરી જવાય ખરુ? આ વસ્તુસ્થિતિ છે અત્યારે તારે ખરો વિચાર કરવાનો છે પશ્ચાદવલોકન કરીને તારુ સ્થાન સમજી લે અને કોઈ પણ પ્રાણી તરફ જરા પણ અમિત્રભાવ, ગમે તેટલા સ્વાર્થના કારણે પણ ન જ થાય એવો નિર્ણય કર વળી તુ વિચાર કર—

ૐ ૬. ઉપરના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે, જો ભાઈ! જે પ્રાણી તરફ તુ દુશ્મનાવટ કરે છે અથવા જેને તુ તારો દુશ્મન ધારે છે તે પ્રાણી અનત પૂર્વકાળમા તારા પિતા તરીકે,

ભાઈ તરીકે, કાકા તરીકે, માતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પુત્રી તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, બહેન તરીકે, પુત્રવધૂ તરીકે એમ અનેક વખત તારા સબંધમા આવ્યા છે. અનાદિ સંસારમાં તે અનેક સબંધો કર્યા છે આ ઉપરાંત મામા, માસી, ફોઈ અને બીજા અનેક સંબંધો કલ્પી શકાય. એ પ્રત્યેક સબંધ તે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ સાથે અનેકવાર કર્યા છે

આ વાત તુ સમજી શકે તો તારે વિચારવુ ઘટે કે આખો પ્રાણીવર્ગ તે તારો કુટુંબવર્ગ છે અને એમા કોઈ પારકો નથી, બહારનો નથી, દૂરનો નથી. એમ હોઇને તુ તારા પોતાના કુટુંબી સાથે શત્રુતા કેમ કરી શકે ? જે તારા માતાપિતા થયા તેની સાથે તારાથી દુશ્મનાવટ થઈ ન જ શકે એણે તારી અનેક પ્રકારની ચીવટ કરી હશે, તને ઉછેર્યો હશે, સંસ્કૃતિ આપી હશે, જીવનમા સ્થિત કર્યો હશે, તેની સાથે અત્યારે તુ મોરચા માંડીને ઊભો રહે તે કોઈ રીતે લાજિમ ન ગણાય. આખો પ્રાણીગણ તારો કુટુંબવર્ગ છે એવો વિચાર કરીશ ત્યારે તારા મનમા એક એવી જાતની વિશાળતા અને શાંતિ આવી જશે કે જેની તેની સામે ગમે તેટલા ભોગે વૈર કરવાનુ મન થશે જ નહિ, અનંતકાળથી ચાલ્યા આવતા સંસારમા તે સર્વ સગા કર્યા છે, સર્વના સબંધમા તુ આવ્યો છે અને સર્વેએ તારા તરફ અનેક પ્રકારના પ્રેમ પ્રસાર્યા છે જ્યા પ્રેમ કર્યા. જ્યાથી વાત્સલ્યો ઝીલ્યા, જ્યા સાથે હર્યા–ફર્યા ત્યા વળી વૈરવિરોધ કેવો હોય ?

આમા સમસ્ત પ્રાણીસમૂહ તરફ 'કુટુંબ'ભાવ જમાવવાની અને કેળવવાની જે વાત કરી છે તે ખૂબ સમજવા જેવી છે આ સંબંધમા ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મવાળા–સ્વધર્મી–ને બધુ ગણવાનો ઉપદેશ અનેક સ્થાને મળી આવશે અને વધારે આગળ જશે તો મનુષ્યોને બધુ તરીકે ગણવાની વાત અને તેવો ઉપદેશ અન્યત્ર પણ મળશે. જૈનધર્મ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની જે ભાવના બતાવે છે તે અનુપમ છે કોઈ પણ પ્રાણીને પર (દુશ્મન) કે અવર ન ગણવો એમા અહિંસાભાવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, અને એવી વિશાળ મૈત્રી અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે તે તે સબંધી અવલોકન, વાચન અને ચર્ચા કર્યા પછી કહી શકાય તેમ છે સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની આ વિશાળ ભાવના મૈત્રીને એના અતિ સુંદર આકારમા બતાવે છે. આવી રીતે મૈત્રીભાવને મજબૂત કરી, ટૂંકા જીવનમા વૈરવિરોધ ન કરવાની વાત મજબૂત કરી આખા સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ તરફ કુટુંબભાવ જમાવવા ઉપદેશ કરી, હવે એવો મૈત્રીભાવનાભાવિત ચેતન કેવો વિચાર કરે અને પોતાની આસપાસ સુંદર આંદોલનોદ્વારા કેવું વાતાવરણ જમાવે તે પર કર્તાશ્રી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

આ સબંધમા આ જીવ કયા કયા ઊપજ્યો અને કેવા કેવા સબંધો તેણે કર્યા તે વિષય પરત્વે અનિત્ય વગેરે ભાવનામા ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે, તેમ જ સંસાર-ભાવનાના ગેયાષ્ટકના પાચમા શ્લોકમા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે, તેથી હવે તે પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી મુદ્દો અત્ર તદ્દન જુદો છે, પણ દલીલ તે જ છે, તેને તેના યોગ્ય આકારમા વિવેકપૂર્વક સમજી લેવો.

છ ૭. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને પોતાના કુટુંબી ગણનાર પોતાના ગમે તેવા સ્વાર્થના ભોગે પણ તેનો કોઈ પ્રકારે વિરોધ તો ન જ કરે, પણ એ સર્વ પ્રાણીઓને અંગે એ શા શા વિચારો કરે તે હવે આપણે વિચારીએ

મૈત્રીભાવમાં ઓતપ્રોત થયેલ પ્રાણી જ્યારે નિગોદનું સ્વરૂપ સમજે, ત્યાંના જન્મમરણના આંકડા વિચારે અને એ આખુ ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલ્યા કરતું જુએ ત્યારે એને અંતઃકરણમાં બહુ વેદના થાય છે, એને પ્રાણીઓના દુઃખો અને ચક્રભ્રમણો માટે ભારે ત્રાસ આવે છે અને પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે એ કોઈ જાતના ઢોંગ વગર, દંભ વગર, અંતરની પ્રેરણાથી મહાકૃપાભાવિત ચેતનના તરંગો કરતો વિચાર કરે. એના વિચાર કેવા હોય? એ ચાલી જતા મંકોડાને કંથેરી નાખે નહિ, એ મચ્છરને આક્રમણ કરે નહિ, એ અનાજના કીડાધનેડીઆને દાબી દે નહિ. એ કોઈ જીવને મારી નાખવાની કલ્પના કરે નહિ. એ નારકના દુઃખો સાંભળી 'ભલે એ પ્રાણીઓ એના કર્મો ભોગવે' એવું વિચારે નહિ. એનો અંતરાત્મા પ્રાણીઓના દુઃખો જોઈ કકળી ઊઠે, એને અંતરથી અનંત કૃપા જાગે અને એ પૂરા પ્રેમથી ઇચ્છે કે એકે, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીઓ પણ કયારે પંચેંદ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે? કયારે એ મનુષ્ય થાય? બોધિદુર્લભભાવનામાં બતાવેલી સર્વ સામગ્રીઓ કયારે મેળવે? બોધિરત્ન કેમ જલ્દી પ્રાપ્ત કરે? તેઓ જ્ઞાનપ્રકાશનો પૂરતો લાભ લઈ પોતાનો આત્મવિકાસ કેમ જલ્દી સાધે? અને એ રીતે આ સંસારભ્રમણના ભયથી સર્વથા વિરામ કયારે પામે? તેમ જ તેઓ કૃતકલ્યાણ કયારે થાય?

મૈત્રીભાવના જેના હૃદયમાં જાગે અને જે સર્વ પ્રાણીઓને કુટુંબી જાણે એની લાગણી કુંઠિત થઈ ન જાય, એ સર્વ જીવો તરફ બેદરકાર થઈ ન જાય, એને તો સર્વ જીવોનો મોક્ષ કેમ થાય અને આ સંસારચક્રમાંથી પ્રાણીઓ કેમ મુક્ત થાય તેની જ ચિંતા થાય અને તેને અંગે જ ભાવનાઓ થાય શાસ્ત્રકાર આને ખરી **'ભાવદયા'** કહે છે. એમાં સર્વ પ્રાણી તરફ આવી મહાકૃપા અંતરથી જાગે છે તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વભવમાં આવી અપૂર્વ દયા ધારણ કરે છે તે કોઈ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર વાંચતા પ્રાપ્ત થશે. સર્વ જીવો શાસનરસી થાય એ એમની ભાવના હોય છે એ જૈનશાસન પોતાનું શાસન છે માટે અન્યે સ્વીકારવું જોઈએ એમ ભાવે નહિ, પણ ભવભ્રમણના ભયથી મુક્તિ અપાવનાર અને સંસારની સર્વ ઉપાધિ દૂર કરનાર આ અપ્રતિહત માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેનો લાભ સર્વ જીવોને કેમ સત્વર મળે તે પ્રકારની જ તમન્ના તેના દિલમાં જાગે છે આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ સર્વને દુઃખથી મુક્ત કરી, સંસારભ્રમણની જંજાળમાંથી છોડાવી અનંત કાળ સુધી અવ્યાબાધપણાના સુખનો યોગ કરાવી ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિના ફેરામાંથી તેમને બચાવી લેવાની મહાવિશુદ્ધ ભાવના સત્પથગામીને હૃદયના ઊંડા ભાગમાં થાય છે. મૈત્રીનો એક વિશાળ આવિર્ભાવ રજૂ કર્યો

જ ૮. મૈત્રીના બીજા આવિર્ભાવો કેવા હોય તેનાં દૃષ્ટાન્તો અત્ર આપે છે. આ તો સક્ષેપમા પ્રસગો રજૂ કર્યા છે. તે અનુસાર વિશાળ મૈત્રીભાવનાના બીજા આવિર્ભાવો કલ્પી લેવા

સાર્વત્રિક પ્રેમભાવવાળો પ્રાણી અતરથી સમજે કે પ્રાણીઓના અતરના રોગો રાગ-દ્વેષ વગેરે છે રાગ એ મીઠો વ્યાધિ છે, દ્વેષ કડવો-આકરો વ્યાધિ છે. એ બન્ને મોહ-રાજાના ઘરના છે, મોહરાયના સેનાપતિઓ છે અને આખો સસાર એમણે ઊંધા પાટા બધાવીને પ્રાણીઓ પાસે મડાવ્યો છે અન્ય કોઈ પ્રાણી યા વસ્તુવિષયક અભિલાષ અથવા આકર્ષણ એ રાગ છે અને મનને ન પસદ આવે તેવી વસ્તુ કે પ્રાણી તરફ અરુચિ તે દ્વેષ છે. એ ઉપરાત 'આદિ' શબ્દથી મોહના બીજા અનેક આવિર્ભાવો સૂચવાય છે જેવા કે હાસ્ય, ભય, શોક, રતિ વગેરે આ સર્વ વ્યાધિઓનો સમાવેશ 'મોહ' શબ્દમા થઈ જાય છે. એણે કરેલા વ્યાધિઓથી આખો સસાર મડાય છે અને એની સેવામા જન્મારો જાય છે એ ઉપરાત બીજી વાત એ છે કે એ વ્યાધિઓ મન, વચન અને કાયાનો મહાભયકર દ્રોહ કરનારા છે, એ ત્રણેનો દ્રોહ કરનારા છે, એના બરા દુશ્મનો છે મનને વલણ આપનાર રાગ-દ્વેષ છે એને લઈને નિર્ણયો અનિષ્ટ અને એકતરફી આવે છે એમા આત્મહિતનુ શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યમા રહેતુ નથી અને ન્યાયબુદ્ધિ કુઠિત થઈ જાય છે મનના વિચાર અને તેની દોરવણી પ્રમાણે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે રાગદ્વેષજન્ય વ્યાધિઓ આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાનો દ્રોહ કરનાર થાય છે રાગદ્વેષ દૂર ન થાય કે ઓછા ન થાય ત્યા સુધી સાચી પ્રવૃત્તિ-આત્મહિતસન્મુખતા-થવી અશક્ય નહિ તો અતિ મુશ્કેલ તો છે જ આવી પરિસ્થિતિ હોઈને મૈત્રીભાવિત, ઉન્નત દશાએ ચઢતો અથવા ચઢવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના વ્યાધિઓ શમી જાઓ એમ અતરથી ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓના રાગદ્વેષના આવિર્ભાવો દૂર થઈ જાઓ એવી ભાવના મૈત્રીવાસિત ચેતન કરે છે એ રાગદ્વેષને ઓળખી ગયો છે અને અન્ય પણ તેના સપાટાથી દૂર રહે એમ અત કરણથી ઇચ્છે છે હૃદયપૂર્વક મૈત્રી થાય તે કેટલી ઊડી ઊતરે છે તેનુ અત્ર દિગ્દર્શન કર્યુ આમા કોઈ આપણી ઉપર વૈર રાખનાર હોય, કોઇએ આપણુ અપમાન કર્યુ હોય, કોઈ આપણી નિદા કરનાર હોય, કોઇએ આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય - વગેરે એવા પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે એવા પ્રાણીઓના રાગદ્વેષો શમી જાઓ એમ મૈત્રીભાવના ભાવનારો ઇચ્છે એ પોતે રાગદ્વેષવશ ન થઈ જાય કે વૈર લેવા કદી ખ્યાલ પણ ન કરે એ તો એના ભીતરમા આવી જાય છે. મતલબ, દુનિયામા રાગદ્વેષનો નાશ પામી જાઓ એમ તે ઇચ્છે અને તે હકીકતને અગે પોતાની જાતને પણ તે નિયમમા સામેલ રાખે.

વળી તે ઇચ્છે કે સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ-સમતાભાવના રસને ચાખો જ્યા રાગદ્વેષ નથી ત્યા ઉદાસીનતા છે રાગદ્વેષના અભાવનુ એ સક્રિય રૂપ છે દુનિયાના સર્વ

પ્રાણીઓ સમતારસ ધરાઈ ધરાઇને પીઓ એમ તે અંતરથી ઇચ્છે. તે જાણે કે સમતા વગર ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરવામા આવે તે છાર ઉપર લીપણ સમાન છે અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઇએ તો તેનો વસ્તુત કાઇ અર્થ જ નથી. સમતા આવી જાય એટલે અંદરના તરંગો, ઝ્યાલો, ગૂંચવણો, જોટાળાઓ બધુ દૂર થઈ જાય છે અને અંતરાત્મા નીરવ શાંતિ અનુભવે છે એ શાંતિનુ સ્વરૂપ વાણીથી અવિવરણીય તેમજ અવર્ણનીય છે, માત્ર અનુભવગમ્ય છે. આવી શાંતિ મૈત્રી સમજનારમા હોય છે અને તે સાર્વત્રિક થાય તેમ તે હૃદયથી ઇચ્છે છે એને જગતની અશાંતિ જોઈ એના તરફ વિરાગ થાય છે અને શાંતિસામ્રાજ્યનો પ્રસાર એ પ્રેમભાવે સર્વ સ્થળે, સર્વ પ્રાણીઓમા થતો જોવા મન કરે છે

છેવટે તે અંતરથી ઇચ્છે છે કે 'સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.' આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયભાવના છે. મૈત્રીભાવવાળો ચેતન અન્યનુ સ્થૂળ દુ ખ જોઇ શકતો નથી આ દુનિયાના દુ ખ–દારિદ્ર્ય અને મૂઝવણો જોઈ એને ખેદ થાય છે એ સ્થૂળ સુખે સર્વને સુખી જોવા ઇચ્છે છે આ સંસારમા કોઈ પણ જગ્યાએ દુ ખ ન રહે એવી એની વિશાળ ભાવના હોય છે. સર્વ પ્રાણી સર્વ પ્રકારે સુખી થાઓ એમ તે ઇચ્છે છે, અને આગામી ભવોમાં પણ પ્રાણીઓ હંમેશને માટે સાચા સુખી થાઓ અને તેમના જન્મ–મરણના ત્રાસો દૂર થઈ જાઓ એમ તે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે છે આમા **'સર્વત્ર'** અને **'સુખિન'** એ બે શબ્દો મૂકીને કર્તાએ કમાલ કરી છે સર્વ સ્થાન અને સર્વ પ્રાણીઓ, આ ભવ અને પરભવ એ સર્વનો સમાવેશ આ વિશાળ ભાવનામા થઈ જાય છે દુનિયામા સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ અને પરભવે અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરો, આમ કહીને અતિ વિશાળ મૈત્રીભાવ રજૂ કર્યો છે.

આ શ્લોકમા ત્રણ બાબત રજૂ થઈ ૧ પ્રાણીના રાગદ્વેષો શમી જાઓ, ૨. પ્રાણીઓ સમતારસને આસ્વાદો અને ૩. સર્વ પ્રાણીઓ સર્વત્ર સુખી થાઓ

—x—

મૈત્રી : : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. મૈત્રીભાવનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસાદ ઉપરના પાચ (છેલ્લા) શ્લોકોમાં રજૂ કર્યો છે. ગેયાષ્ટકમાં એ જ મુદ્દા પર વાત કરી છે તે આપણે સક્ષેમા વિચારી જઈએ. મૈત્રીભાવ એ માનસવિદ્યાનો અદ્‌ભુત આવિર્ભાવ હોઈ એના પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન કરવુ અતિ આવશ્યક છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અપરિમિત સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પ્રબળ પુરાવો છે અને વિશ્વદયાનો જીવત દાખલો છે

મૈત્રી જેના હૃદયમા બરાબર જામેલ હોય તે ચેતન જૈનતત્ત્વરહસ્ય સક્રિય સ્વરૂપે સમજ્યો છે એમ કહી શકાય. આ મૈત્રીના ઘણા લક્ષ્યબિન્દુઓ છે. એમા માનસવિદ્યાના ઘણા વિશાળ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે થોડાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિચારી જોઈએ.

મૈત્રીભાવના અને કરુણાભાવનાને બહુ ગાઢ સબધ છે, તેથી કેટલીક વાર એકના પ્રદેશમા બીજીનુ સક્રમણ થઈ જાય તો તે અનિવાર્ય છે, પણ એમા જો મૈત્રીની વ્યાખ્યા તરફ બરાબર લક્ષ્ય રહે તો પ્રદેશ બરાબર વહેચી શકાય તેમ છે જ્યા પરહિતચિતવન તરફ લક્ષ્ય રહે ત્યા મૈત્રી છે અને જ્યાં વ્યાધિ–પીડામાંથી પ્રાણીને બચાવવાની ઇચ્છા થાય ત્યા કરુણાભાવના છે હિતબુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય એ મૈત્રીભાવનાનો પ્રદેશ છે, દુ:ખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ કરુણાભાવનાનો પ્રદેશ છે

હિત–વિચારણામાં અહિત એટલે દુ:ખોનો નાશ કે તેની વિચારણા તો જરૂર આવે, પણ તેમા લક્ષ્ય તો હિત તરફ રહે છે, જ્યારે કરુણાભાવનામા દુ:ખ, વ્યાધિ કે અગવડ અને તેના દૂરીકરણ તરફ લક્ષ્ય રહે છે આ તફાવત ધ્યાનમા રાખવો. બન્ને ભાવનાના પ્રદેશો તદ્દન અલગ છે અને પૃથક્કરણ કરતા સૂઝી આવે તેમ છે બન્નેનુ સાધ્ય તો આત્મારામનુ અનુસધાન ધર્મધ્યાન સાથે કરાવવાનુ છે. તેથી બન્ને એકબીજામા સંકળાઈ જાય તો તેમા કાઈ ખાસ વાધો નથી, પણ પ્રત્યેક સયુક્ત વિચારને છૂટા પાડતા તેના અંતરવાહી પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે

ચેતન ! પ્રાણીઓ કર્મની વિચિત્રતાને લઈને જુદી જુદી ગતિમા જાય છે. કોઈ નારક થાય છે, કોઈ સ્થળચર થાય છે, કોઈ પખી થાય છે, કોઈ જળચર થાય છે, કોઈ સર્પ કે નોળિયા થાય છે અને કોઈ એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા થાય છે. એ ગતિઓમાં પણ કોઈ ગાય, ભેશ, ઘોડો વગેરે લોકોપયોગી જીવન ગાળે છે અને કોઈ નિર્માલ્ય જીવન ગાળે છે સર્વ પોતપોતાના કર્માનુસાર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સર્વને તુ તારા મિત્ર જાણ, એ સર્વ તારા મિત્રો છે એમ તુ ભાવ કોઈ કર્મયોગે જઘેડો થયો તો તે તિરસ્કારને યોગ્ય નથી અને કોઈ મચ્છર–માકડ થયો તો તેને તુચ્છ ગણીને હણી નાખવાનો તને અધિકાર નથી હરણ પણ તારો મિત્ર છે અને અશ્વ પણ તારો મિત્ર છે એનો આત્મા સત્તાગતે મોક્ષાધિકારી છે અને તેને કાળાતરે મોક્ષે જવાનો સભવ પણ છે કર્મના પરતત્રપણાથી

એમાંના કોઈ તુચ્છ ગતિમાં ગયેલ હોય તેથી તારા મિત્રત્વ પરનો તેનો હક્ક દૂર થઈ જતો નથી માટે સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તારો મિત્રભાવ લંબાવ

'જનતા'નો અર્થ સાધારણ રીતે મનુષ્યસમૂહ–સાધારણ જાહેર પ્રજા એવો થાય, પણ અહીં આખા પ્રાણીસમૂહને ઉદ્દેશીને એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ શબ્દ जन् ધાતુ પરથી નીકળે છે અને એમાં જે જન્મ લે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જૈન દર્શનમા મૈત્રીના આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પર અગાઉ ધ્યાન એેચ્યું છે. વિશાળ મિત્રભાવ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ સુધી લંબાવ્યો છે એમા પોતાના ધર્મબંધુ કે મનુષ્યસમાજની મર્યાદા નથી પણ સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ સુધી એની વિશાળતા લંબાવી છે

૨. ઉપર પંક્તિ શ્લોકમાં જણાવ્યુ તે દલીલ મુજબ સર્વ પ્રાણીઓ તારા 'બંધુઓ' છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, ભાઈ, બહેન, પુત્ર આદિ સગાઓનુ સમુચ્ચય–નામ 'બંધુ' છે, અને તારા સગપણનો વિશાળ નજરે વિચાર કરીશ તો સર્વ તારા બંધુઓ છે તારા એક અથવા બીજા સંબંધમા સર્વ પ્રાણીઓ અનેક વખત આવી ગયા છે આ દૃષ્ટિએ જોતા તારે કોઈને પોતાના દુશ્મન કે પરાયા ગણવા ન ઘટે.

આ તો ભવાંતરની વાત થઈ કોઈ પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે કે એ વાતની પ્રતીતિ કેમ થાય? એમને પણ સર્વત્ર મિત્રભાવ રાખવા માટે બીજી દૃષ્ટિબિંદુથી સમજાવે છે કોઈને શત્રુ ગણવો અથવા કોઈના તરફ શત્રુવટ રાખવી એટલે દ્વેષ થવો, દ્વેષ એટલે અંતઃકરણની કાલિમા–કાળાશ અને એ કાળાશથી મન ગંદુ (કલુષિત) થાય છે

મનને રૂપી દ્રવ્ય સમજીએ તો તેમા શુકલ વર્ણના અને શ્યામ વર્ણના સંભવે છે, અને તે તેમ જ છે પ્રત્યેક વિચારને આકાર હોય છે અને જેને વિશિષ્ટ જ્ઞાન (મનઃપર્યવજ્ઞાન) થાય તે અંદરના વિચારનો આકાર જોઈ શું વિચાર કર્યો તે જાણી શકે છે જ્યારે મનમા દ્વેષ થાય ત્યારે આખુ ચિત્ર તદ્દન કાળુ થઈ જાય છે તું તારા મનનુ આવુ કાળુ ચિત્ર દોરવા ઇચ્છતો હોય તો જ અંદર શત્રુતાને કે વૈરભાવને સ્થાન આપી શકે તારે ધ્યાનમા રાખવુ કે ઉક્ત પ્રકારનુ મન તારા પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે કે તારા વિકાસને વીંખી નાખનાર છે આથી તારો વિકાસ અટકી જશે, એટલુ જ નહિ પણ અધોગતિ થઈ જશે

વાસ્તવિક રીતે તો સામો માણસ કદાચ તને નુકસાન કરનાર હોય તો પણ તું વિશાળતા રાખ એ વિશાળતા, એ ઉચ્ચ મનોદશા, એ મહાનુભાવતા, એ સૌજન્યને તારા અન્તરમા બરોબર ઉતાર પછી તને કદી વૈર જાગશે જ નહિ તું નિરર્થક વૈર કરવાનો તો વિચાર પણ ન કરે એમ માનીએ, પણ કારણ–પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તારા મનની ખાનદાની બતાવ અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો દુશ્મન નથી, ન જ હોઈ શકે, એમ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અચળ ધ્યાન–વિચારણાથી ભાવ તું એની મન જોજે, એમા તારો ઉચ્ચગ્રાહ અનુભવજે અને એથી તારા સંસ્કાર સુધારી આગળ વધજે આ જીવનનો ઉદ્દેશ છે તે ભૂલતો નહિ અને નિરર્થક ગૂંચવણમા પડી તારા વિકાસને બગાડી નાખતો નહિ.

'ખરડાયેલું મન સુકૃત્યનો નાશ કરનારું છે.' એના અંતરમાં આ વિશિષ્ટ ભાવ વિકાસને અગે છે તે જરા ઊંડા ઊતરવાથી પ્રાપ્ત થશે. કોઈની સામે ગોરચા માંડવાની નજીકની બાદબી પછી મનમા કેવી કેવી રચનાઓ કરવી પડે છે, એ પર વિચાર કરીએ તો આ બાબ સમજાશે.

૩ આ સબધમા તને એક વાત કહેવાની છે. એક પ્રાણી પોતાના કર્મના ઉદયને લઈને તારી ઉપર કોપ કરે, કદાચ તને એકાદ ગાળ દે કે તારું અપમાન કરે તો શુ તારે પણ તેના તરફ તેવા જ થવુ ? તારે પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ? તો પછી તારામા ને તેનામા ફેર શો રહ્યો ?

પૂર્વ કાળમા એક સાધુ બહાર જતા હતા રસ્તે એને ઘેાણી મળ્યેા. એ ઘેાણી સાધુને અથડાઈ ગયેા, સ્વભાવે ક્રોધી હતેા એટલે સાધુને માર મારવા લાગ્યેા. સાધુએ એક-બે ઘેાકા ખાધા, પરંતુ પછી સહન ન થઈ શકવાથી સાધુ સામે લાતેા મારવા લાગ્યેા. ઘેાણી મજબૂત હતેા. સાધુને વધારે માર પડ્યો એટલે તેણે કોઈ દેવને મંભાયેા દેવ આવીને ઊભેા ઊભેા જોયા કરે છે કે સાધુ માર ખાય છે અને સામે લાતેા મારે પણ છે. સાધુએ દેવને પૂછ્યું : "આમ ઊભા ઊભા જોયા શુ કરેા છેા ? મને મદદ કરેા." દેવે કહ્યું : "હું તેા સાધુને મદદ કરવા આવ્યેા છુ, પણ અહી તેા બે ઘેાણીને જોઉ છુ." સાધુ આ જવાબ સાભળી સજ્જડ થઈ ગયા.

જેને 'ઘેાણી' થવુ પાલવે તે કોપ કરનાર ઉપર કોપ કરે, બાકી જે મિત્રભાવ સમજે એ તેા સામાના આત્માને હાનિ થતી જોઈને બેદ પામે, પણ પોતાની સમતા જરા પણ ન ગુમાવે. વિશિષ્ટતાની પરીક્ષા આવા પ્રસ ગે જ થાય છે. મિત્રભાવની વાતેા કરવી સહેલી છે, પણ આવેા પ્રસગ આવે ત્યારે મન ઉપર કાબૂ રાખવેા અને પોતે પણ ઘેાણી ન થવું એમા જ ખરી કસેાટી રહેલી છે

૪. કોઈ પણ પ્રકારનેા કજિયેા, કંકાસ કે કલહ કરવેા એ સજ્જન માણસનુ કામ નથી સજ્જન-સત્પુરુષ કોણ કહેવાય તે તુ સમજી લે જે ઘેાણીની સાથે ઘેાણી થાય તે સજ્જન નથી સત્પુરુષ તેા તે કહેવાય જેને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હેાય, જેનામાં ક્ષમા-ગુણનું પ્રાધાન્ય હેાય અને જે આત્મ-વિચારણામા સ્થિર રહી ઊંડા ઊતરી જતેા હેાય

એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લેાકમા સજ્જનના ×બાર લક્ષણેા બતાવ્યા છે. તેમા ક્ષમાગુણને દ્વિતીય સ્થાન આપ્યુ છે. ક્રોધનેા પ્રસગ આવે ત્યારે શાત રહેવુ અને મન પર કાબૂ રાખવેા એ અસાધારણ ધૈર્ય સૂચવે છે એ નિર્બળતાનુ ચિહ્ન નથી, પણ ખરેખરી મર્દાનગી છે. જમણા ગાલ પર ઘેાલ વાગે ત્યારે સામેા પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છતા ડાબેા ગાલ ધરવેા એ અસાધારણ મનેાબળ વગર બનવુ અશક્ય છે ખરેા સત્પુરુષ એવેા પ્રસંગ આવે ત્યારે શાતિનુ ધ્યાન કરે છે, શાંતિના આદેાલનેા ફેલાવે છે અને શાતિમય વાતાવરણ કરી મૂકે છે. જ્યા શાતરસની ખરી જમાવટ થઈ હેાય ત્યાં કોપ, ક્રોધ, ધમાલ કે કકાસને સ્થાન ન જ હેાય.

× બાર લક્ષણેા આ પ્રમાણે છે —તૃષ્ણાછેદ, ક્ષમાભજન, મદત્યાગ, પાપમા જુગુપ્સાભાવ, સત્યવચન, સાધુપદવ્યનુસરણ, વિદ્વત્સેવન, માન્યને માન, દુશ્મનનેા વિનય, સ્વગુણ પર છાદન, કીર્તિપાલન અને દુ ખી પર દયા

હે આત્મા! તુ તો સમરસના સમુદ્ર કે જળપ્રવાહમા વિહરનાર છે. જે ગંગાજળમા નાહ્યા હોય અથવા તેમાં ડૂબકી મારતા હોય તે કદી બાબોચિયા સામુ જુએ પણ ખરા? સમરસ એ સરોવર કે સમુદ્રના જળ જેવુ છે જ્યારે ક્રોધ એ ગંધાતા બાબોચિયાનુ જળ છે. તારા જેવો સમરસનો ગ્રાહક તે આવા ગંધાતા પાણી સામે કદી દૃષ્ટિ કરે ખરો? કદાચ આવી ભરાણેા હોય તો તેમા તે આનંદ માને ખરો? માટે ભાઈ! તુ કલહ-કંકાસને તજ. કદાચ તારી પાસે એના બચાવો હશે, તુ એમા સકારણ તારા ગુન્હા વગર આવી ભરાણેા હઈશ, તો પણ તને તે શોભતી વાત નથી તારે ત્યા કલહ-કંકાસનુ નામ ન હોય, તને તે શોભે નહિ અને તારે તેનો પડછાયો પણ લેવો ન ઘટે

તુ કોણ? તે અનેક ગુણોનો પરિચય કર્યો છે, તુ ગુણોના સંબંધમા આવ્યો છે, તુ એનાથી પુષ્ટ થયો છે 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અને 'ચય' એટલે વૃદ્ધિ. આ સ્થિતિમાં તુ કેવો હોવો જોઈએ તે વિચાર હંસનુ કાર્ય શુ છે તે વિચાર એ દૂધમાથી પાણી જુદુ કરે છે અને દૂધ ખેંચી લે છે જો તને ગુણનો ખરો પરિચય થયો હોય તો તુ હંસવૃત્તિ ગ્રહણ કર, સારુ હોય તે ગ્રહણ કર અને ફોફા-ફોતરા ફેંકી દે તારા જેવા ગુણપરિચયથી પુષ્ટ થયેલાને કંકાસ કે વૈર હોઈ શકે જ નહિ તારા દૂધશોધનમા જળ આવી જાય તેનો ત્યાગ કર તારી પોતાની પુષ્ટિ જળથી થવાની નથી અને તારામા દૂધ અને જળને જુદા પાડવાનું વૈદગ્ધ્ય આવી ગયુ છે એટલે દૂધને ગ્રહણ કર અને જળને ફેંકી દે

'સમરસનો મત્સ્ય' અને 'હંસની વિવેકશક્તિ' આ બન્ને વાત મૈત્રીને ખૂબ પુષ્ટ કરનાર છે એનો અંદરનો આશય જો એસી જાય તો અંતરાત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થાય એવો એમાં ચમત્કાર છે.

૫ સમરસનો મીન કેવા વિચાર કરે છે અને એનો અંતર-આશય કેટલો ઉચ્ચ હોય તેનો એક આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કરાય છે એ દશા ખૂબ ખીલવવા યોગ્ય છે. એ અભ્યાસ અને પરિશીલનથી પ્રાપ્ય છે એ ભાવ આપણે જરા સંક્ષેપથી અવગાહી જઈએ

મૈત્રીવાસિત પ્રાણી વિચાર કરે કે જે મારા શત્રુ હોય, એટલે જે પોતાને મારા શત્રુ માનતા હોય તે પોતાનો મત્સર તજી દો વિરોધપણાવાળા મનને દૂર કરી, શત્રુવટની બુદ્ધિ ફેંકી દો અને તેમ કરીને તેઓ પણ સુખી થાઓ!

મત્સર દૂર થાય એવુ એ ઇચ્છે તે પોતાના હિત ખાતર નહિ, પણ સામા પ્રાણીની ઉન્નતિ તે રીતે જ થાય એવી એની અંતરની મૈત્રી-પ્રેમભાવના એમા હોય છે તે સાથે એમ પણ ઇચ્છે કે એવા પ્રાણીઓની શિવસુખવાસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પરિણતિ થાઓ એ પોતાના વિરોધી સત્ત્વોનો પણ ઉદ્ધાર થાય તેમ હૃદયથી ઇચ્છે છે, અને તેઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ સુખી થાય એટલુ જ ઇચ્છીને અટકી ન જતા તેઓનો વિકાસ સુધરી જાઓ, તેઓ મત્સર વગેરે

અતરગ શત્રુ પર વિજય મેળવી શિવપુરપ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત મનવાળા થાઓ એવી એ ઇચ્છા કરે આ અતિ વિશિષ્ટ ભાવના લખી જવી કે વાચી જવી જેટલી સહેલી છે તેટલી ક્રિયામા મૂકવી સહેલી નથી અતરથી દુશ્મનને પણ સુખ અને મુક્તિ ઇચ્છવા એ અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવના અને ચિત્તનુ પરમ ઔદાર્ય છે.

જ્યારે હૃદયમા આવો વિશાળ ભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુ ઉપર સાચો સમભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુનુ પણ સારુ થાય એવો અતરનો આશય વ્યક્ત થાય છે ત્યારે મૈત્રી એના વિશિષ્ટ આકારમા રજૂ થાય છે

મત્રીભાવનાવાળો કોઈને તેના શત્રુ માને નહિ અને જે પ્રાણી શત્રુ ગણતા હોય તેના સબધી તે શુ ધારે તેને લગતી આ હકીકત છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવી. આવા વિશાળ મનોરાજ્યમા વિહરનારો સમરસ–મીન કેવા ઉચ્ચ આશયવાળો હશે તે કલ્પી લેવુ; અને જ્યા આવી વિશાળ ભાવના હોય તેના હૃદયમા મત્સર હોય એ તો કલ્પી પણ શકાય નહિ એવા પુરુષને કોઈની સામે મોરચા માડવાના ન હોય, કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાના ન હોય કે કોઈ સામે ટક્કર ઝીલવાની ન હોય એનામા અત્યત સ્થૂળ અને માનસિક બળ હોય છે તેનો ઉપયોગ એ મિત્રબુદ્ધિના વિકાસમાં કરે છે. એ સર્વત્ર બંધુભાવ જુએ છે અને એ આનદ–કલ્લોલમા વિલાસ કરે છે

૬ એક મહાન સત્ય કહે છે જો પ્રાણી એક વાર હૃદયપૂર્વક સમતારસનો એક લવલેશ પણ આસ્વાદ કરે તો પછી એને એનો શોખ થતા વાર ન લાગે. આ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે

માણસને અફીણનુ વ્યસન કેમ લાગે છે? પ્રથમ સ્વાદ કરવા જરા લે, પછી સહેજ વધારે લે, પછી ન લે તો ચાલે જ નહિ આ રીતે જો સમતારસનુ વ્યસન પડી જાય તો પછી જીવન સમતામય થઈ જાય, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક વખત જરા પણ સમતા અત કરણપૂર્વકની જોઈએ પછીની વાત એની મેળે–સ્વત આવી જશે.

તમે એક વાર જરા સમતારસ ચાખો કાઈ નહિ તો ઉપાધ્યાયજીના આગ્રહથી ચાખો એની મજા જુઓ પછી તો તમને એનુ વ્યસન પડી જશે–એના વગર ચાલશે નહિ તમે જ્યારે ઢોગ વગર, દભ વગર, હૃદયના ઊડાણથી સમતા ધારણ કરશો, સર્વ પ્રાણી તરફ બધુભાવ દર્શાવશો ત્યારે તમને એવી મજા આવશે કે એનુ વર્ણન તમે નહિ કરી શકો અને પછી તો તમારો વિકાસ એ માર્ગે ખૂબ વધતો જશે

આ જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય વિકાસક્રમને સુધારી દેવાનુ છે આપણે ચારે તરફથી ઓટલા બધા રાગ, દ્વેષ, મોહ, મદ, મત્સરના વાતાવરણમાથી આવેલા હોઈએ છીએ કે કદાચ એનો સર્વથા ત્યાગ એકદમ મુશ્કેલ પડે, પણ એના ત્યાગના માર્ગે ચડી જવાય તો વિકાસ-માર્ગ જરૂર સરલ થઈ જાય, અને તે આશયથી જ સમતાલવને ચાટવાનો અત્ર ઉપદેશ છે, એ પ્રેરણા બહુ વિચારપૂર્વક આદરણીય છે. એનો આનદ અનુપમ છે પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે,

૭. મૈત્રીવાસિત ચિત્તને વિચાર થાય છે કે પ્રાણીઓ શા કારણે પાપમા પડતાં હશે ? એનું કારણ તપાસતા એને જણાય છે કે પ્રાણીઓ ઘણુખરુ પોતાના અભિમાનથી તદ્દન મૂર્ચ્છિત દશામા પડી જાય છે અને તેઓની ચેતના તદ્દન ચાલી જાય છે, તેઓનુ ભાન ઘલાસ થઈ જાય છે પ્રાણીઓને પોતાની સમજણ માટે ઘણુ અભિમાન હોય છે. એનો અભિપ્રાય ઘણીખરી વખત અધૂરુ જ્ઞાન, અનુભવનો અભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિની ગેરહાજરીને લઈને થયેલ હોય છે આવા તુચ્છ વિચારોના અભિમાનની મૂર્ચ્છામા પડી પ્રાણી ગમે તેવાં પાપો કરી બેસે છે, અને પાપો કરે એટલે એના ફળો તો પછી ચાખવા જ પડે તેમાં નવાઈ નથી. નવાઈ નથી એટલુ કહેવાથી વાત પતે તેમ નથી

પ્રાણી જાણે છે કે પોતાને પરભવનુ જ્ઞાન નથી, પોતામા કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી અને છતાં એ પોતાના મગજના ફાંટામા બહુ ચુસ્ત રહે છે આ વ્યાધિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના આગમન પછી વધતો જાય છે. એમા ઊંડા અભ્યાસ કરતા છીછરાપણુ (ઉપરચોટિયાપણુ) ઘણુ છે છેવટનો અભિપ્રાય બાંધતા પહેલા પ્રેમપૂર્વક સાદર અભ્યાસ અને વિચારણાની જરૂર છે

વિચારણા વગર માત્ર પૂર્વબદ્ધ વિચાર, ઓછા અભ્યાસે કરેલા નિર્ણયો અને આધારભૂત મૂળ પ્રકાશની અવજ્ઞાથી કરેલા નિશ્ચયો ઉપર મુસ્તકીમ રહેવામા આવે તો એના પરિણામે ગાડુ ગમે ત્યા ભરાઈ પડે છે, તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ કશું નથી કોઈ પણ પ્રાણી પોતાના ગમે તેવા મતના આધારે કરેલા નિર્ણયોના અભિમાનને વશ થઈ કાર્યો કરવા લાગે તો એ બરોબર દુ:ખનો વિષય બને છે મૈત્રીવાસિત પ્રાણીને એદ થાય કે એવા પ્રાણીઓ શા માટે પાપમા પડતા હશે ?

તે વધારે એમ પણ વિચારે કે એવા પ્રાણીઓ જિનવચનને રસપૂર્વક શા માટે સ્વીકારતા નહી હોય ? જિનવચનમા ભૂતદયા, મત્સરત્યાગ અને અંતિમ સાધ્ય નિર્વાણ હોય છે. એ જો પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એની મૈત્રી વિશ્વબંધુત્વ સ્વીકારે અને એમ થાય તો તેવા પ્રકારનો પ્રાણી બચી જાય, તરી જાય, મુક્ત થઈ જાય એને જિનવચન ઉપર જે આકર્ષણ છે તે પોતાના ધર્મના કારણે ન જ હોય એણે સારી રીતે તપાસ, ચર્ચા, અભ્યાસ કરીને એ વચનમા રહેલ અપાર મૈત્રી–વિશ્વબંધુભાવ બરાબર અનુભવ્યો છે અને એ દશા સાર્વત્રિક કરવી એ એવા જીવનનો ઉદ્દેશ હોય છે એને નવાઈ લાગે છે કે આવી વિશાળ ભાવનાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનવચનને પ્રાણીઓ આદર અને પ્રેમપૂર્વક શા માટે નહી સ્વીકારતા હોય ?

આ મૈત્રીવાસિત ચેતનનો ઉદ્‌ગાર છે. એને પ્રાણીને પાપકર્મમા પડતા જોઈ ધ્રૂજ આવે છે, એને કકાસ–કલેશ જોઈ ત્રાસ થાય છે, ને મૈત્રીભાવનાના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને સદા ઝંખે છે એને હૃદયમાં પચાવી એ જે ઉદ્‌ગાર કાઢે છે તેને યથાપ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. એમા અન્યના અસ્વીકારનો ધ્વનિ નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસાસ્થાનના સ્વીકારની વિજ્ઞપ્તિ છે અને તે અંતરની ઊર્મિમાથી ઊછળેલ છે એમા હૃદ્ધા શબ્દ મૂકીને ઊર્મિના આંદોલન બતાવ્યા છે.

એ એક શબ્દ આખા વિચારની ભવ્યતામા ખૂબ વધારો કરે છે એને એ સ્વરૂપે સમજી ચેતન ઉપસંહારમા પ્રવેશ કરે છે.

૮. છેવટે શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેઓના ચિત્ત વિમળ થયાં છે એટલે જેનામાથી મળ સર્વથા ગયો છે અથવા ઘણો ઓછો થયો છે તેઓ પરમાત્મભાવમા પરિણામ પામ્યા જેઓને હૃદયની શુદ્ધિ થઈ છે અને મૈત્રીભાવનાનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ધર્મધ્યાનને પાત્ર થાય છે અને તેવો પ્રાણી અંતરાત્મભાવમા પ્રવર્તી પરમાત્મભાવ ઉપર એકાગ્ર થાય છે મૈત્રી ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરે છે, ધર્મધ્યાન આત્માને સન્મુખ કરે છે સન્મુખ થયેલા આત્માનુ સાધ્ય મુક્તિ છે અને તેનો ઉપાય પરમાત્મભાવમા પરિણમન છે.

પરમાત્મા શુદ્ધ નિરંજન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નિરંજન નિરાકાર છે, અનંત અવ્યાબાધ સુખના ભોક્તા છે આત્માની મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને અજરઅમર થઈ અનંત જ્ઞાનદર્શનમા રમણ કરી સ્થિરતારૂપ ચરિત્ર પામેલા છે એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકભાવ–એકતાન લાગે એ ધર્મધ્યાન છે વિમળ આત્માનુ લક્ષ્ય તો એ જ હોય એને પછી કાંઈ સંસારના નાચો નાચવાના હોય નહિ, નામા માંડવાના હોય નહિ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી કરવાની હોય નહિ પરમાત્મદશાના નાદમાં એ અનાહત નાદ સાંભળે અને આત્મવિકાસ વધારતા જાય

મૈત્રી જ્યારે ખરી વિકાસ પામે અને એના પરિપૂર્ણ આકારમાં જામે ત્યારે આવી વિશાળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે વિમળ આત્માના વિલાસો અનેરા હોય છે, એના ઉહ્યન જબરજસ્ત હોય છે અને એની ભાવના અતિ વિશાળ હોય છે

'સર્વ જીવો સમતા–અમૃતનુ પાન કરી તેમા વિલાસ કરો' – આ મૈત્રીનુ ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય અને ચિંતવન હોય છે. એને હૃદયથી એમ થાય કે સર્વ પ્રાણીગણ સમતા – અમૃતપાન કરી, એ રસપાન વારંવાર કરી ખૂબ આનંદ માણો એનો આનંદ કેવો હોય તેનુ વિવેચન કરવાની જરૂર હવે ન હોય. સમતારસના પાન અદ્‌ભુત આનંદને આપનારા છે, અને કર્યા હોય તો અનુપમ આનંદને વિસ્તારનારાં છે

મૈત્રી–મિત્રભાવ–વિશ્વબંધુત્વ કરનાર પોતાનો વિચાર કરવા કરતા સર્વ પ્રાણીનો ખૂબ વિચાર કરે છે એને પોતાની સાથે સર્વને લઈ જવા ભાવના થાય છે, મૈત્રીભાવનાનુ એ સાચું રહસ્ય છે

ઉપસંહાર ખૂબ સુંદર ગેતે કરવામાં આવેલ છે એ દશા જ્યારે આવે ત્યારે મૈત્રીનો વિસ્તાર કેટલો વધી જાય છે તે વિચારવુ વિનય–ચેતનને ઉપદેશ કરવા દ્વારા લેખકમહાશયનું નામ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ આ મૈત્રીભાવનાનો સાર છે, ખૂબ આકર્ષક છે, હૃદયમા ઊતરી જાય તેવો માર્મિક છે અને સ્વપરને પરિપૂર્ણ નિર્મળ લાભ આપનાર છે.

ઉપસંહાર : મૈત્રી

યોગનુ એક સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે કે अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। (૨–૩૫) એટલે એક પ્રાણીમા જ્યારે અહિંસા બરાબર જમી ગઈ હોય, એ સિદ્ધ થઈ હોય ત્યારે એની આસપાસના વાતાવણમા પણ વૈરનો ત્યાગ પ્રવર્તે છે કહેવાની વાત એ છે કે એવો પ્રાણી પોતે હિંસા તો ન જ કરે, પણ એની છાયામાં, એના આજુબાજુના વાતાવરણમા પણ હિંસક ભાવ ઊડી જાય છે. મહાતપસ્વી સાધુ કે સિદ્ધ યોગીના સાન્નિધ્યમાં આ દશાનો અનુભવ થાય છે. શ્રી તીર્થંકરદેવના વિહારપ્રદેશમા અને સમવસરણમાં પ્રાણી કુદરતી વૈર પણ ભૂલી જાય છે એ આ યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર છે કોઈ સિદ્ધ યોગીને મારવા કે તિરસ્કારવા આવે તે જ્યા નજીક આવે ત્યા અવાક્ થઇ જાય છે, તે આ વિશિષ્ટ ગુણનુ પરિણામ છે - એના કષાયજિત્ અંતઃકરણની છાયા એવા વાતાવરણમા પડે છે અને પ્રાણી સ્વાભાવિક વૈર પણ ભૂલી જાય છે.

મૈત્રી રાખવામા કે તે આદર્શના પોષણમા અત્યંત આનંદ છે એક તો આ જીવન ઘણુ ટૂંકું છે; તેમા ઝઘડા-ટંટા ઘટે નહિ એ પ્રથમ વાત થઈ ગઈ છે અને બીજી વાત એ છે કે ચેતનના ગૌરવને વૈરવિરોધ શોભતા નથી તુ કોણ ? તારુ મૂળ સ્થાન શુ ? તારો વાસ અહી કેટલો ? અને તુ અત્યારના વૈરવિરોધ કયા ભવ માટે કરે છે ? આ દૃષ્ટિએ ખરેખરો વિચાર કરવાની જરૂર છે. પ્રાણી વિનાકારણ મોટા કલહ જમાવે છે અને હેરાન થાય છે. અંતે કલહથી કાઇ લાભ મળતો નથી અને તેની ખાતર કરેલ ધન અને શક્તિનો વ્યય નિરર્થક નીવડે છે

વર્તમાન યુગના કલહો દ્વંદ્વયુદ્ધ કે હથિયારની લડાઈનુ રૂપ લેતા નથી ન્યાયાસન પાસે જવુ, ત્યા લબાણ કરવા માટે ગમે તેવા બચાવો કરવા અને સાચા–ખોટા ઘાટ ઘડવા એ પણ વૈરનો એક પ્રકાર છે એને સ્થાને શાંતિથી સમાધાન હિતકારી છે, અલ્પ ખર્ચાળ છે અને બિલકુલ કચવાટ વગરનુ છે એ જીદ્ના કે અન્ય કોઈ કારણે અંદર અંદર સમાધાન શક્ય ન હોય તો લવાદીનો માર્ગ આદરણીય છે ગમે તેમ કરીને વૈરવૃત્તિને અવકાશ ન મળે એવી પરિસ્થિતિ મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો જરૂર કરે એના ઘણા માર્ગો છે, જે વ્યવહાર–કુશળ માણસ સમજી શોધી મેળવી શકે છે અત્યારે આપણે ન્યાયાસન પર ઉલ્લેખ કરતા નથી કારણ કે તે અસ્થાને છે મુદ્દા વૈરવિરોધ ઓછો કરવાનો છે એના સબંધમા સલાહ આપનારા પણ આ દિશાએ ઘણુ કાર્ય કરી શકે અને તે પ્રમાણે કરતાં આપણે કેટલાકને જોઇએ પણ છીએ.

આપણે વિરોધ કોની સાથે કરવો ? જેઓ અંતે આપણા જેવા પ્રાણીઓ છે તેઓ સાથે વિરોધ કરવો ઘટે ? તેઓ અનેક વાર આપણા સબંધીઓ થયા હશે એ વાત તો

ઉપર થઈ ગઈ એ ઉપરાંત એક બીજું પણ દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક ચેતન મૂળ સ્વભાવે અનંત જ્ઞાનદર્શનવાન છે અને મોક્ષનો અધિકારી છે. (બહુ અલ્પસંખ્ય 'અભવ્ય'ની વાત બાજુએ રાખીએ છીએ.) એવા મોટી સંખ્યાવાળા પ્રાણીઓના આઠ રુચકપ્રદેશો નિર્મળ થવા શક્ય છે એવા મોક્ષ જવા યોગ્ય ચેતનો સાથે લડવું–વઢવું આપણને ઘટે ખરું ? એમની સામે આપણાથી મોરચા મંડાય ખરા ?

અને એવી રીતે વૈર વધારવાનું પરિણામ શું થાય ? વૈરને પોષવા યંત્રો ગોઠવવાં પડે, સાધનો યોજવા પડે અને એ આખો વખત મનમાં અનેક ચક્રો ગોઠવવાં પડે. મનમાં દ્વેષ જાગે, દ્વેષથી ધમધમાટ થાય અને એવા વાતાવરણમાં આત્મવિકાસ બગડી જાય, એટલું જ નહિ પણ બહુ પાછા પડી જવાય. એવા સાધનોના પરિણામ ગમે તે આવે તે જુદી વાત છે. એ આખી દ્વેષવૃત્તિ આત્મવિકાસની આડે આવનાર છે, અંતઃકરણને વિરૂપ, અસ્થિર અને અધોગામી બનાવનાર છે. જેનો આશય આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનો હોય તે આવે રસ્તે ચઢે નહિ.

સંસારનું સ્વરૂપ સમજનાર અને મૈત્રીવાસિત હૃદયવાળો કેવા ભાવો રાખે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે વૈરવિરોધનું પૃથક્કરણ કરવું પડે તે આ ભાવનામાં અપ્રસ્તુત વિષય ગણાય. પણ મૈત્રીનું વિરોધી તત્ત્વ મૈત્રીની બરાબર સમજણ માટે સમજવું જરૂરી હોવાથી ટૂંકમાં બતાવી આપણે મૈત્રીના વાતાવરણમાં વિહરીએ મૈત્રીભાવનાના વિશિષ્ટ પ્રસંગો આપણને 'બૃહત્શાંતિ'-માં સાંપડે છે. તેમાંથી મૈત્રીવાસિત જૈનહૃદય શું ભાવના કરે તેના બે ત્રણ પ્રસંગો ચૂંટી કાઢીએ તે ઇચ્છે છે કે—શ્રી શ્રમણસંઘને શાંતિ થાઓ, જનપદના સર્વ લોકોને શાંતિ થાઓ, રાજા અને અધિકારીઓ (પ્રેસિડેન્ટ, ડિક્ટેટર વગેરે)ને શાંતિ થાઓ, રાજાઓની આજુબાજુ રહેનાર મંત્રી–પ્રધાનમંડળને શાંતિ થાઓ, સંબંધીઓને શાંતિ થાઓ, શહેરીઓને શાંતિ થાઓ.

આ ભાવ જૈન હૃદયનો હોય એ આખા જનપદની શાંતિ ઇચ્છે એ આખા શ્રીસંઘની શાંતિ ઇચ્છે, એ અધિકારી વર્ગની શાંતિ ઇચ્છે એમાં એ કોઈ જાતની બાદબાકી ન કરે એમાં એ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલાની જ શાંતિ ઇચ્છે એમ નહિ સર્વ જનપદ અને તેના ભલા માટે યત્ન કરી રહેલ સત્તાની પણ શાંતિ ઇચ્છે એની વિશ્વદયા એટલી વિશાળ હોય કે એમાં એને માગ તારા એવો ભેદ કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય, એ તો અંતરના નાદથી બોલે કે

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥

"આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વપ્રાણીઓ પારકાનું હિત કરવામાં તત્પર બનો, સર્વ દોષો નાશ પામે, લોકો સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ" આમાં એને સ્વજન,

સ્વમતાવલંબી કે સ્વસગાની મર્યાદા હોય જ નહિ. એ તો આખા જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ખૂબ સુખી થાઓ, ઐહિક આમુષ્મિક સાચા સુખના ભોક્તા થાઓ અને સર્વ દોષોનો નાશ થઈ જાઓ–એવુ જોવા જ ઇચ્છે.

એને તો 'गृहे गृहे' शांति જોઇએ છે. એની પ્રાર્થના પોતે શાંતિ મેળવીને એને સાર્વત્રિક કરવાની હોય છે અને એ તો अम्ह सिवं तुम्ह सिवं એવો જ વિચાર કરતો હોય છે.

આ ખરી વિશિષ્ટ જૈન મૈત્રીભાવના છે. એને રાજદ્વારી વાતાવરણમા અહિંસાનો પ્રસાર દેખાય તો એ રાજી રાજી થઈ જાય અને એવા પ્રસગે પોતાથી બનતી સહાય સક્રિય સ્વરૂપે આપે શસ્ત્રસંન્યાસસમિતિઓ જીવિવામાં મળે તો એના આનદનો પાર ન રહે એ દુનિયામાથી દારુગોળા બંધ થતા જોવા ઇચ્છે. એ આખી જનતા પ્રેમમા રહે અને સ્વાર્થ–સઘટ્ટન વખતે લવાદીથી નિકાલ લાવે એવા એના આંદોલનો હોય. એને અહિંસક કાર્યક્રમમાં મૈત્રીભાવનુ પરમ પોષણ દેખાય અને જીવનની સાદાઈ તથા સ્વાવલંબનના ઉપદેશમા એને મૈત્રીની પરમ પોષણા દેખાય.

આ આખા મૈત્રીના પ્રયોગમાં કદી એને અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને બાદ રાખવાનુ ગમે નહિ એના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ હોય કે એને નુકસાન કરનાર હોય તેને પણ એ સુખ જ ઇચ્છે અને તેનો દ્વેષાગ્નિ સદાને માટે દૂર થાય તેવુ સાચુ શાશ્વત સુખ મેળવે એમ પણ એ ઇચ્છે મૈત્રીની પોષણા કરવામા એને દંભ ન હોય કે ગર્વ ન હોય, પોતાની વાત જ સાચી એવો દુરાગ્રહ ન હોય અને મનની વિચારધારા નિરંતર ઉઘાડી હોય, એની પાસે સમજણપૂર્વકની દલીલને અવકાશ હોય અને એનો વિશાળ ભવ્ય આત્મા આખા વિશ્વ-બંધુત્વમા લયલીન હોય

એવો પ્રાણી લડાઈના સમાચાર સાભળી દુ ખી થાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્યના નાશને અંગે થતો જોઈ એને ત્રાસ થાય, એને મનુષ્યના ખોરાક ખાતર અનેક જીવોની થતી કતલના ખ્યાલથી પણ દુ ખ થાય અને કોઈપણ જીવનો સ્વચ્છદથી પણ નાશ થતો જોઈ–જાણી એને ગ્લાનિ થાય, એની ભૂતદયાને મર્યાદા ન હોય, એમા અપવાદ ન હોય, એમા છીંડાં કે બારીબારણા ન હોય. સાસારિક પ્રયોગથી થતી દુ ખશ્રેણી પર વેદના થાય. એ બને તેટલા પ્રાણીને ત્રાસમાથી છોડાવવા બનતો પ્રયાસ કરે અને એની વિશાળતા તરફ પ્રાણીવર્ગ આનંદની નજરે જુએ.

શ્રી વીરપરમાત્માને સગમદેવે છ માસ સુધી ઉપદ્રવો કર્યા, પણ અંતે એ થાકીને ગયો ત્યારે પ્રભુની આખમા કેવળ કૃપાના આસુ આવી ગયા.

कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयोः ।
ईषद् बाष्पार्द्रयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥

એ ઘણી આગળ વધી જાય છે તે આખી ભાવના માનસદૃષ્ટિએ વિચારતા અને એનુ પૃથક્કરણ કરતાં જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના બાર ભાવનાથી જુદી પડી જાય તેમ છે, કારણ તેમાં સાધ્ય એક હોવા છતાં દૃષ્ટિબિન્દુનો તફાવત છે એટલા માટે બાર ભાવનાઓને 'અનુપ્રેક્ષા' ભાવના કહેવામા આવે છે અને આ મૈત્યાદિ ચાર ભાવનાને 'પરાભાવના' અથવા 'યોગભાવના' કહેવામા આવે છે તેના કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે.

અહી એક મુદ્દો જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે અનિત્યભાવનામા સર્વની અનિત્યતા બતાવી, સર્વ સબધો અલ્પસ્થાયી બતાવ્યા અને અહી તો સર્વને પોતાના માનવા અને સર્વ જીવો સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થાનકે સુખી થાય એવી ભાવના બતાવી એમાં મુદ્દો તદ્દન જુદો જ છે એમા વિરોધ દેખાય તો તેમાથી એકતા શોધી લેવાની છે અમુક દૃષ્ટિએ જે ત્યાજ્ય (તજવા યોગ્ય) હોય તે સર્વથા ફેંકી દેવા જેવા જ હોય એમ સમજવાનુ નથી પોતાના સ્વત્વસ્થાપનને અંગે જે પક્કીય લાગે તેનુ હિત ઇચ્છવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને આખા જગતની અપેક્ષાએ પોતાના ગણાય આ દ્વિભાવ સમજવો એ સ્યાદ્વાદમાર્ગની વિશાળતા છે, અપેક્ષાવાદનો મહાન વિજય બતાવે છે અને એની બન્ને આખો ખુલ્લી રાખવાની આવડત સૂચવે છે અનિત્ય અને મૈત્રીભાવનુ સમિલન કરવામા આવે અને તેના સમીકરણમા એકતાનો અનુભવ થાય ત્યા અનેકાત મતની ઝાખી છે એમ સમજાય એનો મુદ્દો ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે એની વિશેષ પ્રતીક્ષા કરવાનુ કાર્ય દક્ષ વાચક પર છોડવું તદ્દન સલામત ગણાય

મૈત્રીભાવનામા ખ્રિસ્તી પ્રજાનો Love – પ્રેમનો સિદ્ધાત તો શરૂઆતથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બૌદ્ધપ્રતિપાદિત મૈત્રી મનુષ્યજાતિથી આગળ વધતી નથી. જૈન મૈત્રી ભાવદયામય છે, ભૂતદયામય છે અને અહિંસાના અપ્રતિહત વિશાળ સિદ્ધાન્તને ઉત્કૃષ્ટ આકારમા મૂકનાર છે. એનો વિસ્તાર ન દેખી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ જંતુથી માડીને તિર્યંચ, મનુષ્ય, નારકો અને દેવો સુધી લંબાય છે.

એ ભાવ–વિચારણામા મજા એ છે કે એમા ભાવના કરતી વખત મનમા વિષાદ આવે તેમ નથી, ગ્લાનિ થાય તેમ નથી, દુઃખ દેખાય તેમ નથી. એમાં આનંદના કલ્લોલ છે, વિશાળતાના વિસ્ફુલ્લિંગો છે અને શાંતિના રસોનો પ્રસાર છે એ વિચારણા જ્યારે આવશે ત્યારે છાતી ગજ ગજ ફૂલશે, હૃદય વિશાળ, વિસ્તૃત અને ભાવવાહી બનશે અને મન નિર્મળતાને પામશે. એ કરનારને આનંદ છે અને જેના પ્રત્યે થાય તેને સુખ છે. એમાં એકના સુખને ભોગે બીજાને સુખ નથી, પણ બન્ને પક્ષને આનંદ અને આનંદ જ છે. એ ભાવનાના રાજમાર્ગો ગ્રંથકર્તાએ ખૂબ સુંદર રીતે પોષ્યા છે અને તે પર ચીવટથી ચર્ચા પરિચયમાં કરી છે વિસ્તારભયે તે દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉપસંહારમાં ફરી વાર ચર્ચ્યા નથી.

ભૂતદયાની વિચારણામાં લીન થયેલા આપણે કોઈ જાતના સંકોચ વગર આપણાં કાર્ય-ક્ષેત્રોમાં મૈત્રીને તો જરૂર સ્થાન આપીએ. આપણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વિહરતા હોઇએ તો શસ્ત્રસન્યાસ અને લવાદી–ફેસલાની વાતને બને તેટલુ અનુમોદન આપીએ, દુનિયાની એકતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ, દેશહિતને વધારીએ આપણે વ્યાપારમા હોઇએ તો પ્રામાણિક લાભ લેવા લલચાઈએ, હૃદયની કોમળતા વિકસાવીએ. આપણે વકીલાત કરતા હોઇએ તો ક્લેશ-કંકાસ અલ્પ કરવાની સલાહ આપીએ. આ જીવનમાં પોતાનો કોઈ વિરોધી છે એવું માનીએ નહિ અને પ્રેમરસથી, આનદઉત્સાહથી વગર સંકોચે આહ્લાદપૂર્વક બોલીએ કે—

खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ ॥

"સર્વ જીવો પ્રત્યેનો વૈરવિરોધ હુ ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા કરો. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને મારે કોઈ સાથે વૈર નથી." પ્રત્યેક જૈન હૃદય–પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આ વાતને હૃદયમા કોરી રાખે અને નજર સન્મુખ આવે તેમ ગૃહદ્વારમાં, પુસ્તકમા. ટેબલ પર લખી રાખે. આટલો આત્મવિકાસ આ ભવમા થાય અને સર્વત્ર બંધુભાવ અંતરના આશયથી પ્રકટે તો જન્મારો સફળ છે, કાર્યસિદ્ધિના દ્વાર સુધી ગતિ છે અને અંતિમ સિદ્ધિ હસ્તામલકવત્ છે

આ મહાન ભાવનાને ભાવવામાં દંભને કે ગોટાને સ્થાન ન ઘટે, એમાં મનના મનામણાં ન ચાલે, એમા બાહ્ય દેખાવ ન છાજે. એ તો હૃદયની ઊર્મિઓ છે, આત્મતેજના ચમકારા છે અને સંસારસમુદ્રને સામે કાંઠે બળતા શાશ્વત દીપકના દર્શન છે. सर्वत्र सुखीभवन्तु लोका. એ વાક્યનુ પુનઃ સ્મરણ કરી શ્રી વિનયવિજયજીના નામસ્મરણ સાથે શ્રી વીર પરમાત્માની અવિચળ મૈત્રીને લક્ષ્ય કરતા અત્રે વિરમીએ અને સમતારસના પાનમાં વિલાસ કરીએ.

—* * *—

પ્રકરણ ચૌદમું

પ્રમોદભાવના

સ્રગ્ધરા

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा–
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः ।
अध्यारुह्यात्मशुद्ध्या सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा–
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥ क १ ॥
तेषां कर्मक्षयोत्थैरतनुगुणैर्निर्मलात्मस्वभावै–
र्गायं गायं पुनीमः स्तवनपरिणतैरक्षवर्णास्पदानि ।
धन्यां मन्ये रसज्ञां जगति भगवतस्तोत्रवाणीरसज्ञा–
मज्ञां मन्ये तदन्या वितथजनकथां कार्यमौखर्यमग्नाम् ॥ ख २ ॥
निर्ग्रन्थास्तेऽपि धन्या गिरिगहनगुहागह्वरान्तर्निविष्टा,
धर्मध्यानावधाना समरसमुदिताः पक्षमासोपवासाः ।
येऽन्येऽपि ज्ञानवन्तः श्रुतविततधियो दत्तधर्मोपदेशाः,
शान्ता दान्ता जिताक्षा जगति जिनपतेः शासनं भासयन्ति ॥ ग ३ ॥

ક ૧ વીતરાગા અરિહંતો, તીર્થંકરો ક્ષપક કર્મનો ક્ષય કરનાર માર્ગ (શ્રેણી) ગતિ ગમન, વિકાસ ઉપરાગ અસત, રતાશ, મલિનતા ગન્ધનાગ હાથીઓમા પ્રવર, જેની ગંધથી અન્ય હાથીઓ નાસી જાય છે સહજ જન્મથી, સ્વભાવથી (અન્યના ઉપદેશ વગર) સમુદિત ઉદય આવેલ વિરાગ વૈરાગ્ય, વિરક્તભાવ અધ્યારુહ્ય આરોહણ કરીને, ચઢીને સકલ પરિપૂર્ણ (પૂનમનો) ધારા અખંડ પ્રવાહ, ધાર આરાન્ તીરપ્રદેશ, કાઠો પ્રપન્ના પામ્યા સુકૃત સારા કૃત્યો આર્હન્ત્યલક્ષ્મીમ્ અરિહંતપદની વિભૂતિઓ (અતિશય, પ્રાતિહાર્ય વગેરે)

ખ ૨ તેષાં વીતરાગોમા ઉદય ઊઠેલા, ઉદ્ભવેલા અતનુ અનેક ગાય ગાય ગાઈ ગાઈને વર્ણાસ્પદ અક્ષર બોલવાના સ્થાનો દંત, ઓષ્ઠ, તાળવું, કંઠ, જિહ્વા, ઉર (છાતી,) મૂર્ધ (મસ્તક) અને નાસિકા રસજ્ઞા જિહ્વા, જીભ, રસને જાણકારી અજ્ઞા ન જાણનારી વિતથ નકામી જનકથા લોકવાર્તા, ગપ્પાંસપ્પા મૌખર્ય વાચાળપણું

ગ ૩ નિર્ગ્રન્થ મુનિ ગહન ઊંડા વનપ્રદેશ ગહ્વર ખીણ, પર્વતમા ઊંડી નીચી જગ્યા અવધાન ઉપયોગ વાળા સુહિત તૃપ્ત શ્રુત જ્ઞાન વિતત વિસ્તૃત, વિશાળ શાન્ત કષાય જીતનારા દાન્ત અંત કરણ જીતનારા ભાસયન્તિ દીપાવે છે, શોભાવે છે.

दानं शीलं तपो ये विदधति गृहिणो भावनां भावयन्ति,
धर्मं धन्याश्चतुर्धा श्रुतसमुपचितश्रद्धयाराधयन्ति ।
साध्व्यः श्लाघ्याश्च धन्याः श्रुतविशदधिया शीलमुद्भावयन्त्य-
स्तान्सर्वान्मुक्तगर्वाः प्रतिदिनमसकृद्भाग्यभाजः स्तुवन्ति ॥ घ ४ ॥

उपजातिः

मिथ्यादृशामप्युपकारसारं, सन्तोषसत्यादिगुणप्रसारम् ।
वदान्यतावैनयिकप्रकारं, मार्गानुसारीत्यनुमोदयामः ॥ ङ ५ ॥

स्रग्धरा

जिह्वे प्रह्वीभव त्वं सुकृतिसुचरितोच्चारणे सुप्रसन्ना,
भूयास्तामन्यकीर्तिश्रुतिरसिकतया मेऽद्य कर्णौ सुकर्णौ ।
वीक्ष्यान्यप्रौढलक्ष्मीं द्रुतमुपचिनुतं लोचने रोचनत्वं,
संसारेऽस्मिन्नसारे फलमिति भवता जन्मनो मुख्यमेव ॥ च ६ ॥

उपजातिः

प्रमोदमासाद्य गुणैः परेषां, येषां [1]मतिर्मज्जति साम्यसिन्धौ ।
देदीप्यते तेषु मनःप्रसादो, [2]गुणास्तथैते विशदीभवन्ति ॥ छ ७ ॥

घ ४ चतुर्धा चार प्रकारनो (दानादि) समुपचित सारीरीते, भेगी करेली श्लाघ्य प्रशंसायोग्य, व्रतिनी, श्राविकाओ। शील सद्गुण अथवा ब्रह्मचर्य मुक्तगर्वा गर्व-अभिमान छोडी देनारीओ। भाग्यभाज नसीबदारो, भाग्यशाळीओ।

ङ ५ मिथ्यादृश मिथ्यात्वी, प्रथम गुणस्थानके रहेनार प्राणी सार प्रधान प्रसार विस्तार, मधुरभाषिता वैनयिक विनयने लगतु, विनयनो मार्गानुसारी रूपे थयेला।

च ६ प्रह्व devoted, attached, तत्पर सुकृति सुंदर कर्मवाळा, नसीबदार भूयास्ता थाओ (द्वि पु द्वि व) श्रुति श्रवण सुकर्ण सारा कान प्रौढ विशाळ, अनगळ उपचिनुत प्राप्त करो रोचनत्व रुचि, पसंदगी, आनंद

छ ७ मज्जति डूबे छे, भेगे थई जाय छे साम्यसिन्धु समतारूप समुद्र देदीप्यते शोभे छे, ऊगे छे विशद शुद्ध, निर्मळ

---

१ पाठांतर मति सज्जति
२, पाठांतर तथैति

ક ૧. તે વીતરાગને ધન્ય છે જેણે ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે ગતિ કરીને કર્મોનો ગ્રાસ દૂર કર્યો છે (કર્મની રતાશ અથવા મલિનતા દૂર કરી છે), જેઓ ત્રણ લોકમા ગંધહસ્તી સમાન છે, જેમનામા સહજભાવે ઊઠી આવેલા જ્ઞાનથી વિરક્ત ભાવ જાગ્રત થયેલો છે, જેઓ પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ ધ્યાનની ધારાએ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિથી આરોહણ કરીને તેમ જ સેંકડો સુકૃત્યો કરીને, અરિહંત પદની સર્વ વિભૂતિઓ ઉપાર્જન કરીને મુક્તિના નજીકના પ્રદેશને પ્રાપ્ત થાય છે (તે વીતરાગો ધન્ય છે)

ખ ૨. તેઓ (વીતરાગ–તીર્થંકર દેવો)ના કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ગુણોદ્વારા અને તેમની સ્તુતિ કરવામા પર્યવસાન પામેલા તેઓશ્રીના નિર્મળ આત્મસ્વભાવદ્વારા વારવાર ગાન કરી કરીને અમે આઠે ઉચ્ચારસ્થાનોને પવિત્ર કરીએ છીએ ભગવાનના સ્તોત્રનો ઉચ્ચાર કરનારી જીભ છે તે જ રસને જાણનાર હોઈ ધન્ય છે એમ માનુ છું, બાકી જે જીભ નકામી લોકકથા કરનારી હોય કે કોઈના ભારમા અથવા વાચાળપણામાં ડૂબી ગયેલી હોય તે ખરા રસથી અજાણ છે એમ માનુ છું.

ગ ૩. પર્વતના શિખરની ઉપર, એકાંત વનપ્રદેશોમા, ગુફાઓમા કે ઊંડા પ્રદેશોમા બેસીને ધર્મધ્યાનમા ઉપયોગ દેનારા, સમતારસથી તૃપ્ત અને પંદર દિવસના અથવા માસમાસના ઉપવાસ કરનારા સાધુઓ પણ ધન્ય છે અને બીજા જેઓ જ્ઞાનવાન (સાધુઓ) છે, શ્રુતજ્ઞાનથી વિશાળ બુદ્ધિવાળા છે, ધર્મનો ઉપદેશ આપી રહેલા છે અને જેઓ શાંત છે, દાન્ત (દમન કરનારા) છે, ઇંદ્રિયોને જીતનારા છે અને જગતમા જિનેશ્વર ભગવાનના શાસનને દીપાવનારા છે તેઓ પણ ધન્ય છે.

ઘ ૪. જે ગૃહસ્થો દાન આપે છે, શીલ પાળે છે, તપ કરે છે અને ભાવનાઓ ભાવે છે, જેઓ જ્ઞાનદ્વારા જાગેલી શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ચાર પ્રકારના ધર્મનુ આરાધન કરે છે તે ધન્ય છે. સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓ — જેઓ જ્ઞાનથી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિપૂર્વક શીલગુણને શોભાવે છે તે ધન્ય છે. એ સર્વને ગર્વથી રહિત થઈને ભાગ્યશાળી મનુષ્યો વારવાર દરરોજ સ્તવે છે–પ્રશંસે છે.

ઙ ૫. મિથ્યાદૃષ્ટિઓમા પણ પ્રધાન ગુણ ઉપકાર હોય, સંતોષ સત્ય વગેરે ગુણોનો વિસ્તાર હોય, ઉદારતા (મધુરભાષિતા) હોય, નિયંત્રણનો પ્રકાર હોય તો તે માર્ગાનુસારી હોઇને અમે તેની પણ અનુમોદના કરીએ છીએ.

ચ ૬. હે જીભ! તુ સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને સારા નસીબદાર પ્રાણીઓના સુંદર ચરિત્રનુ ઉચ્ચારણ કરવામા તત્પર બની જા અને મારા કાનો બીજા કોઈની કીર્તિના શ્રવણ તરફ રસિકતા બતાવવા દ્વારા આજ સારા, સાચા કાનો થઈ જાઓ. અન્યની પાસે અઢળક લક્ષ્મી જોઇ મારા નેત્રો આનંદને પ્રાપ્ત કરો આ સંસારમા તમારા જન્મનુ એ જ પ્રધાન ફળ છે

છ ૭. પારકાના ગુણો વડે પ્રમોદ પામીને જેઓની બુદ્ધિ સમતાસમુદ્રમા મગ્ન બને છે તેઓમા મનની પ્રસન્નતા ખૂબ શોભે છે તેમ જ તેનામા તે જ ગુણો ખૂબ નિર્મળ થાય છે

गेयाष्टक*

विनय ! विभावय गुणपरितोषं, निजसुकृतास्तवरेषु परेषु ।
परिहर दूरं मत्सरदोषं, विनय ! विभावय गुणपरितोषम् ॥ विनय० ॥ १ ॥
दिष्ट्यायं वितरति बहुदानं, वरमयमिह लभते बहुमानम् ।
किमिति न विमृशसि परभागं, यद्विभजसि तत्सुकृतविभागम् ॥ विनय० ॥ २ ॥
येषां मन इह विगतविकारं, ये विदधति भुवि जगदुपकारम् ।
तेषां वयमुचिताचरिताना, नाम जपामो वारंवारम् ॥ विनय० ॥ ३ ॥
अहह तितिक्षागुणमसमानं, पश्यत भगवति मुक्तिनिदानम् ।
येन रुषा सह लसदभिमानं, झटिति विघटते [1]कर्मवितानम् ॥ विनय० ॥ ४ ॥
अदधुः केचन शीलमुदारं, गृहिणोऽपि परिहृतपरदारम् ।
यश इह सम्प्रत्यपि शुचि तेषां, विलसति फलिताफलसहकारम् ॥ विनय० ॥ ५ ॥
या वनिता अपि यशसा साकं, कुलयुगलं विदधति सुपताकम् ।
तासां सुचरितसञ्चितराकं, दर्शनमपि कृतसुकृतविपाकम् ॥ विनय० ॥ ६ ॥
तात्त्विकसात्त्विकसुजनवतंसाः, केचन युक्तिविवेचनहंसाः ।
अलमकृपत किल भुवनाभोगं, स्मरणममीषां कृतशुभयोगम् ॥ विनय० ॥ ७ ॥
इति परगुणपरिभावनसारं, सफलय सततं निजभवतारम् ।
कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं, विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ विनय० ॥ ८ ॥

---

* રાગ : 'ભલા સોરઠીઆ–મારી સોરઠીઆ'ના રાગમા ચાલે છે—પાચમી ભાવનાનો રાગ જણાવ્યો હતો તેને મળતો આ પ્રમોદભાવનાનો રાગ છે એની પ્રતમા જણાવે છે કે ટોડી રાગમા ગણાય છે 'ઋષભ ભક્તિ મેરે મન ભક્તિ વસીરી' એ દેશી એમ ત્યા જણાવેલ છે

१ પાઠાતર નિદાન

૧. અહો વિનય ! તુ ગુણોના તરફ પરિપૂર્ણ પ્રમોદભાવ ધારણ કર. પોતાના સુદરકૃત્યોને પરિણામે અન્ય પ્રાણીઓમા જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયેલુ દેખાય તે તરફ પૂર્ણ સતોષ દાખવ અને તેઓના તરફની ઈર્ષ્યા (અદેખાઇ)ના દોષને દૂરથી છોડી દે અને ગુણરાગનું વિભાવન કર.

૨. કોઈ નસીબદાર અનેક પ્રકારના દાનો ખૂબ આપે છે, કોઈ આ સસારમા ખૂબ માનને પ્રાપ્ત કરે છે–એ સર્વ ઘણુ મજાનુ છે આવી રીતે પારકાના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યના સબધમાં તુ એવા પ્રકારના વિચારો શા માટે નથી કરતો કે જેથી કરીને તેમના સારા કૃત્યોમા ભાગ પડાવવાનો તને પણ લાભ મળી જાય ?

૩. જે (મહાપુરુષો)ના મન વિકાર વગરના થયેલા છે, જેઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહીને જગતનો ઉપકાર કરી રહેલા છે એવુ ઉચિત આચરણ કરનારાઓના નામો અમે વાર વાર જપીએ છીએ.

૪ આહાહા ! એક સહનશીલતા ગુણ જ અન્ય કોઇની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવો છે (અસમાન છે) એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધન ગુણને તુ તીર્થકર દેવમા નિહાળ એવા ક્ષમાગુણ વડે ક્રોધનો ક્ષય થવા સાથે વૃદ્ધિ પામતા કર્મોનાં મૂળ કારણો પણ એકદમ ઘટવા મડી જાય છે.

૫. કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને અતિ ઉદાર શ્રેષ્ઠ શીલને ધારણ કરે છે ન ફળે તેવા આબાના ઝાડને ફળ બેસે તેવો તેમનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ આ સસારમા શોભા પામે છે.

૬. જે વનિતા(સ્ત્રી)ઓ પણ બન્ને કુળને યશપૂર્વક સુદર ધ્વજાપતાકાવાળુ કરે છે એટલે સદ્ગુણોને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલ યશકીર્તિથી પિતા અને સાસરાનાં — બન્ને કુળોને અજવાળે છે તેઓનુ દર્શન સુચરિતથી સચિત કરેલ સુવર્ણ જેવુ છે અને આચરેલા સારા કૃત્યોનુ પવિત્ર ફળ છે.

૭ તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષો, સાત્ત્વિક યોગીઓ અને સજ્જન પુરુષોમા જે અલકારરૂપ થયા હોય, જેઓ હકીકતને સમજાવવામા અને તે પર વિવરણ કરવામા હસ જેવી પૃથક્કરણ-શક્તિવાળા હોય તેઓએ આ જગતના વિસ્તારને ખૂબ શોભાવ્યો છે તેઓનુ સ્મરણ કરવુ તે પણ ધન્ય, શુભ પ્રસગ–મહાન શુભ અવસરનો યોગ છે. (તે ધન્ય દિવસ ને ધન્ય ઘડી છે જ્યારે એવા પુરુષોનુ નામસ્મરણ પણ થાય.)

૮ એ પ્રકારે પરના ગુણોનુ સ્મરણ કરી તેમા આનદ માનવો અને તેનુ ચિંતવન કરવુ તેને જીવનનુ સારતત્ત્વ ગણીને તારા આ અવતારને નિરતર સફળ કર સારી રીતે સ્થિત થયેલ ગુણના ભડારોનુ ગુણગાન કર અને શાંતસુધારસનુ પાન જમાવી દે

—×—

નોટ:—

૧ સુકૃત સારા કૃત્યો આપ્ત પ્રાપ્ત કરેલ વર પ્રધાનતા પરંતુ ધીમ્તઓના મત્સર માત્સર્ય; અદેખાપણું

૨ દિષ્ટ્યા Fortunately, luckily આનંદોદ્‌ગાર છે ભલે, સારુ (કેવળપ્રયોગી અવ્યય) વર બહુ સારુ, Alright (કે૦ પ્રયોગી) પરપરભાગ પારકા પ્રધાન ભાગ વિભજસિ તું ભાગ પડાવે સુકૃતવિભાગ પુણ્યનો ભાગ, પુણ્યમા ભાગ

૩ ઇહ આ સમારમા વિદધતિ કરે છે ઉચિતાચરિત યોગ્ય આચરણ-કર્તવ્ય કરનારા, સદાચારપ્રવૃત્ત

૪ અહહ અહાહા (કે૦ પ્રયોગી) તિતિક્ષા સહનશીલતા અસમાન (Incomparable) અન્ય સાથે અનુપમેય નિદાન મુખ્ય સાધન, મૂળ કારણ રુષા ક્રોધ સાથે લસત્ વધતા-વૃદ્ધિ પામતા વિવૃતે ઘટી જાય છે, નાશ પામી જાય છે વિતાનમ્ સમૂહ

૫ અદ્‌ધુ ધારણ કરે છે ઉદાર શ્રેષ્ઠ પરદાર પરસ્ત્રી-પારકી સ્ત્રી વિલસતિ દીપે છે, શોભે છે. ફલ્ગિ ફળ પામેલો અફલ્ગ ન ફળે તેવો (unproductive)

૬ વનિતા સ્ત્રી સાક સાથે કુલયુગલ બન્ને કુળ (પિતા અને સસરાના). સુવર્તાક યુદ્ધ પતાકાવાળુ, સુપ્રસિદ્ધ રાક સુવર્ણ, શોનુ વિપાક પર્યવસાન, ફળ, પરિણામ, શુભ પુણ્યફળ

૭ તાત્ત્વિક તત્ત્વજ્ઞાની, ક્ષિતિસુર સાત્ત્વિક સત્ત્વગુણવાળી, યોગી અવતસ મસ્તકસ્થાનીય, અલકાર અત્ર ખૂબ સારી રીતે અકૃપત આકર્ષણ કર્યું ભુવનાભોગ દુનિયાનો વિસ્તાર યોગ અવસર

૮ પરિભાવન સ્મરણ સાર પ્રધાન (વિશેષ્ય-અવતાર) સક્લય તું સફળ કર સુવિહિત (well settled) સારી રીતે સ્થિત થયેલા વિરચય સારી રીતે બનાવ, ગોઠવ, કર

પ્રમોદ : પરિચય

ક ૧ મનુષ્યસ્વભાવના મોટા ભાગનુ બરાબર અવલોકન કરવામા આવશે તો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યા વગર રહે તેમ નથી. તે એ કે એને પોતાની નાની વાત ઘણી મોટી લાગે છે અને પારકાની મોટી વાત પણ નાની લાગે છે અને ઘણી વખત તો એમા હેતુની કલ્પના કરી તેને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થતા જોવામા આવે છે. અન્યના ગુણ જોઈને રાજી થવુ, એની પ્રશંસા કરવી, એ ગુણોનુ બહુમાન કરવુ અને એ ગુણવાનની કદર કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ બહુ ઓછી જગ્યાએ દેખાય છે.

આવી સ્થિતિ શા માટે છે? તેનો વિચાર કરવાનુ આ સ્થાન નથી. પ્રાણીને જો ગુણ તરફ ખરો પ્રેમ થયો હોય તો તે વધારવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે તેમ છે. આદરવા પહેલા એ ગુણ ઓળખવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે અને ગુણને બરાબર ઓળખીને તેની પ્રશંસા કરવા દ્વારા એ ગુણો તરફ સપ્રેમ આદર વધારવો એ ગુણપ્રાપ્તિનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે

ગુણ ઉપર રાગ થાય એટલે એની પ્રશંસા અનિવાર્ય છે. ગુણોના ધારક તરફ અસૂયા, મત્સર કે ઉપેક્ષા કોઈ રીતે ન જ ઘટે. જે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે પ્રથમ તો આદર્શમાં રહે છે. ગુણવાનદ્વારા ગુણને ઓળખાય. ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી તે ગુણની કિંમત કરવા સરખુ છે. જેને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને ગુણ અને ગુણીની પ્રશંસા ખાસ કર્તવ્ય છે.

પ્રમોદભાવનામાં ઘણી અગત્યની બાબતો શીખવાની છે. તેનો મુદ્દો એક જ છે કે જ્યા આ ગુણજ્ઞ પ્રાણી ગુણ જુએ—જાણે ત્યા એનુ ચિત્ત હર્ષથી પ્રફુલ્લ થઈ જાય, એ ગુણવાન ઉપર વારી જાય, એ ગુણવાનને અનેક પ્રકારે અંતરથી અભિનંદન આપે, એ ગુણવાનની ઉપાસના નિષ્કામ વૃત્તિએ કરવા ઉદ્યત થઈ જાય અને એને ગુણવાનની ધૂન લાગે.

કેટલાક ગુણો સામાન્યત: દૂર હોય છે અને કેટલાક વધારે દૂર હોય છે. આદર્શ ગુણો દૂર હોવા છતા ખાસ પ્રાપ્ય છે. પણ તે દૂર હોવાને કારણે પ્રથમ એ જેનામાં હોય તેને ઓળખતા શીખવાની જરૂર ખાસ રહે છે. ગુણને ઓળખવા માટે ગુણવાનને અભિનંદન એ પ્રમોદભાવનાનો પ્રથમ નિયમ છે.

એ ભાવનાશીલ પ્રાણીમાં એક બીજો ગુણ પણ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને તેનુ નામ સહિષ્ણુતા (Toleration) છે એ ગુણદૃષ્ટિ એટલી વિકાસ પામે છે કે એ સાધારણ વસ્તુ કે જનાવરમાં પણ ગુણ શોધી શકે છે અને એ કોઈ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા તરફ તિરસ્કાર રાખતો નથી આ ગુણથી કેટલી વિશાળતા આવે છે તે આપણે ઉપસંહારમા ખાસ જોશું, પણ ભાવનાપરિચયમા એ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રહે તે ઘણુ શિક્ષણીય હોઈ શરૂઆતમાં તેની તરફ ધ્યાન ખેંચવુ જરૂરી ધાર્યું છે.

પ્રમોદભાવનાને લઈને ગુણ શોધવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે, એને લઈને પ્રત્યેક પ્રાણી-માથી ગુણ શોધી તેને તેટલા પ્રસ્તુત માન આપે છે. એને પોતાથી વિકાસક્રમમા ઊતરતી કોટિના પ્રાણી તરફ પણ પ્રેમ આવે છે અને એનો પ્રેમ અમર્યાદિત બની વિશ્વભાવી થઈ જાય છે. એ જનાવરોમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે. એ હાથી પાસેથી ચાલતા શીખે છે, કૂતરા પાસેથી નિમકહલાલી શીખે છે, અશ્વ પાસેથી ઉદ્યોગ શીખે છે, બળદ પાસેથી શ્રમનો મહિમા જાણે છે, ગધેડા પાસેથી ધીરજ શીખે છે એ નાના મોટા દરેક મનુષ્ય પાસેથી ગુણ શીખે છે. એમા એને વય કે જાતિનો બાધ આવતો નથી, એને પોતાના મોટાનાના સ્થાનનો ખ્યાલ થતો નથી, એ તો વિક્રમ જેમ ઉર્વશીને સ્થાને સ્થાને શોધતો હતો તેમ પ્રત્યેક જીવમાથી ગુણ શોધે અને તે મળે ત્યારે રાજી રાજી થઈ જાય. આ ત્રીજો અગત્યનો મુદ્દો પ્રમોદ-ભાવનામા પ્રાપ્ય છે તે શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે.

એ જ મુદ્દાના પેટાવિભાગ તરીકે એક અતિ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીજાતિનો અનેક રીતે તિરસ્કાર કરવાના પ્રસંગો ગ્રંથકારો લે છે જ્યારે પ્રમોદભાવનાવાળો તેમાથી પણ અનેક ગુણો શોધી તેની પ્રશંસા કરશે અને તેનુ જીવન

ધન્ય બનાવશે આ પ્રસંગનો મહિમા એના ઉપયુક્ત સ્થળે આસ નોંધવામાં આવશે. પણ સ્ત્રીની મુક્તિ માનનાર જૈનદર્શનનુ આ વિશિષ્ટ મંતવ્ય કેવુ સાર્થક થાય છે તે પ્રાચીન, અર્વાચીન વિચારધારા મારફત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવશે. આ અતિ અગત્યનો પેટામુદ્દો પ્રમોદભાવનામાથી સાપડે છે. તેનુ અત્ર માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક આનુષંગિક મુદ્દો અનેક ગુણો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. આ પ્રમોદભાવનામા મુશ્કી વાત નથી એમાં કચવાટ થાય કે ધૃણા થાય તેવો એક પણ પ્રસંગ આવનાર નથી. એમાં તો સદાચાર, સદ્‌ગુણો અને શાંતિના ઝરણાં ફૂટશે અને ચારે તરફ આનંદ, શાંતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખાશે, અને આપણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સમુદ્રમાં ડૂબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્રમા તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનુ જોખમ નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમા, એના શાંત દુગ્ધ-જળમા આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું છે.

બીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસંહારમા ચર્ચવાના રાખી આપણે પ્રમોદભાવનામા વિલાસ કરીએ. ત્યા પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરાગભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને અંતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ, બહિરાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમા રમણ કરીએ તે છે તે સાથે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમા નવાઈ નથી. આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનગી અહી જોશુ. એ આદર્શને પહોંચવા અન્ય-દર્શની કોઈ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યુ નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી રીતરે છે તે વિચારીએ આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા–સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓનાં ચરિત્ર જોઈએ તો તેથી વિકાસના ક્રમો સમજાશે શ્રી આદિનાથના જીવનુ ધન્ના સાર્થવાહના ભવથી કે શ્રી વીરપરમાત્માનુ નયસારના ભવથી જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમા પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશ ધર્મસન્મુખ થતો જાય છે, એની વિશ્વબંધુત્વભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને ગુણપ્રાપ્તિ અંતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે આ ગુણવિકાસ સાથે અંદરનો વિકાસ ખૂબ સંબંધ રાખે છે.

છેલ્લા ભવમા એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપ-પણે સાંસારિક કાર્યો કરે છે પણ એનુ લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વીસરતા નથી અને વ્યવહારધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સંસારને છોડતી વખતે એનુ વિશ્વબંધુત્વ દાનમા (વાર્ષિક દાનમા) દેખાય છે એનો મહાન ત્યાગ આદર્શશાળી છે એ ત્યાગ વખતે એને મનપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલા કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે અપ્રમત્તદશાએ પ્રાય કાળ પસાર કરે છે અને અંદરની જાગૃતિને સદૈવ પોષે છે. એનો પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ

આત્મા ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે, શુક્લધ્યાનના બે પાયા સુધી વધતો જાય છે, કષાયો ને નોકષાયોનો નાશ કરે છે, ઇંદ્રિયો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે છે અને યોગોને બરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોટા ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે **જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય** અને **અંતરાય** છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કેવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય. પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો ભરાય. એમનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે. એ વસ્તુના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે એના વચનનો અતિશય અતિ વિશિષ્ટ છે વાણી મનોહર, સર્વસુગમ્ય અને આરપાર ઊતરે તેવી–પ્રાણીનું એકાંત હિત કરનારી અને સાધ્ય–સન્મુખ લઈ જનારી થાય છે. તેમની બાહ્ય સમૃદ્ધિ વર્ણનાતીત છે સમવસરણની રચના, એમાં અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, એની બાર પર્ષદાઓ, એમાં સુગંધિ ધૂપ તથા પુષ્પોના સમૂહ, દેવ–મનુષ્યની ભગવાન તરફ ભાવના અને ગુણરાગદૃષ્ટિ એ સર્વ અતિ આકર્ષક છે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવો વાતાવરણમાથી નાશ પામી જાય છે એ અપાયાપગમાતિશય છે

વીતરાગપ્રભુના ચિન્તનમાથી ઉપદેશ, ઉપદેશના વિષયો અને વિશ્લેષણકુત્વનો વિશાળ ખ્યાલ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે બાહ્ય વૈભવ તો અન્યદેવકૃત હોય છે અને પ્રમોદ ઉપજાવે તેવો હોય છે. પણ ખરો પ્રમોદ તો વીતરાગદશાનો છે રાજ્યઋદ્ધિ છોડનાર અંતરાત્માનો વિકાસ કરવા કેવા પ્રયત્ન આદરે છે એ સર્વ ખૂબ વિચારવા જેવું ત્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે

એ વીતરાગદશાનો વિચાર કરતા અંત કરણ અપૂર્વ આનંદ વેદે છે એને બરાબર ઓળખી એને 'ધન્ય' સમજીએ એટલે પરમ ધ્યેયની સન્મુખ આવવા આપણે કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો કહેવાય

વીતરાગને બરાબર સમજવા માટે આપો વિકાસક્રમ સમજવો પડે એ સમજાય એટલે વીતરાગભાવની વિશિષ્ટતા મનમા આવે. આવા વીતરાગને ધન્ય છે ! એની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે આપણે સ્થૂળ કે આતર ત્યાગના સ્વપ્ના પણ સેવી શકતા નથી, ત્યારે સર્વસ્વને છોડી વીતરાગ અને વીતદ્વેષ થનારના વિશિષ્ટ મનોબળ માટે તો આપણે શું ધારી શકીએ ?

એટલા માટે એમના સંબંધી વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણને આપણે સંક્ષેપથી વિચારી જઈએ. વીતરાગદશામા રાગનો ત્યાગ છે તેટલો જ દ્વેષનો ત્યાગ છે મીઠું બંધન રાગ છે તેથી તેની મુખ્યતા કહી છે, પણ દ્વેષ તેના જેટલો જ અગત્યનો ભાગ સંસારભ્રમણ વધારવામાં ભજવે છે, તેથી આપણે તેમને 'વીતદ્વેષ' પણ સાથે જ ગણીએ તો તેથી આપણો મુદ્દો બરાબર જળવાશે. તેઓ કેવા છે તે વિચારી જઈએ.

કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ ખૂબ આત્મમલિનતા કરે છે અને આત્માના આખા દૃશ્યને બગાડી નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મ દૃશ્યની આડે ઘરણ કરે છે ઉપરાગ એટલે

મલિનતા અથવા ઘરણુ (ગ્રહણ) આત્મદર્શન ઉપર ચડી ગયેલ મલિનતાને વીતરાગનો વિકસિત ચેતનરામ ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે દૂર કરે છે સાતમા ગુણસ્થાનક પછી બે પ્રકારની શ્રેણી મંડાય છે ક્ષપક અને ઉપશમ. ક્ષપકશ્રેણીવાળો આત્મા કર્મોને કાપતો જાય છે, ઉપશમશ્રેણીવાળો કર્મોને દબાવતો જાય છે ક્ષપકશ્રેણીવાળો કર્મોનો ક્ષય કરી આગળ વધતો જાય છે, ઉપશમ-વાળો અરી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી અને અગિયારમે ગુણઠાણે જઈને પડી જાય છે શ્રી વીતરાગદેવ ક્ષપકશ્રેણીનો માર્ગ લઇને કર્મોની મલિનતા દૂર કરે છે, ઘાતીકર્મોને કાપી નાખે છે અને બાકીના કર્મોને લૂખા કરી મૂકે છે.

ગંધહસ્તી ચાલે ત્યારે એની ગંધથી બીજા હાથીઓ દૂર નાસી જાય છે. તીર્થંકરદેવ વિહાર કરે તે પ્રદેશમાથી મહામારી, દુકાળ, રોગ વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે; તેથી વીતરાગ ગંધહસ્તી સમાન છે

તીર્થંકર મહાગજનો આત્મા પૂર્વભવોમા ખૂબ વિકાસ સાધીને આવ્યો હોય છે, તેથી એમને ઉપદેશની જરૂર પડતી નથી. એમનામા જ્ઞાન સહજ હોય છે, જન્મથી પ્રગત આત્મા આત્મપ્રત્યક્ષ (અવધિ) જ્ઞાન સાથે આવે છે અને તેમા વધારો થતો જાય છે. એમનામા જે વિરાગ (વૈરાગ્ય) આવે છે તે કુદરતી છે, સહજ જાગેલ હોય છે અને વિમળ વિકાસનુ પરિણામ હોય છે એમને આખો સંસાર દુઃખમય, અસાર અને બંધનમય લાગે છે તેમનામા આ વૃત્તિ સાહજિક હોય છે એમને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી

ધર્મધ્યાન ને શુકલધ્યાનમા નિમજ્જન કરતો આત્મા આત્મશુદ્ધિથી ધ્યાનધારાએ ચઢે છે એમનુ ધ્યાન કેટલુ વિશાળ અને એનો વિષય કેવો સુંદર હોય છે તે યોગગ્રંથોમા ચર્ચું છે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની કળા કેવી શાંત, સુંદર અને નિર્મળ હોય! તેમાં પણ શરદ પૂનમની ચાંદની કેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક હોય? તેનુ વર્ણન જરૂરી નથી આવી નિર્મળતા તેઓશ્રીની ધ્યાનધારામા હોય છે અને વિશુદ્ધ ભાવે પ્રગતિના માર્ગે તેઓ આગળ વધતા જ જાય છે.

અનેક સુકૃત્યો કરીને તે આવ્યા હોય છે, વળી તીર્થંકરના ભવમાં પણ અનેક સુકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરે છે અને અર્હન્તલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને કિનારે પહોંચી જાય છે. દેવતાઓ સમવસરણ રચે કે ચક્રવર્તીઓ નમે તેમા તેમને રાગ નથી, અને કોઈ તેજોલેશ્યા મૂકી ઉપદ્રવ કરે તેના તરફ દ્વેષ નથી એમની બાહ્ય વિભૂતિ પણ અતુલ્ય છે, પણ એમનો આદર્શ ગુણસમૂહ અસામાન્ય હોઈ વિચારમા પાડી દે તેવો હોય છે

તીર્થંકરપદની ઋદ્ધિ સર્વ જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ સામાન્ય સિદ્ધો પણ ભાવનાવાહી જીવન વહન કરી દુનિયાનો પાર પામે છે

જે વીતરાગ અનંત ગુણના ધરનાર, દુનિયાને દુઃખમાથી મુક્ત કરવા ઉપદેશ આપનાર અને આદર્શ વર્તનના જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત હોય તેમને ખરેખર ધન્ય છે! તેઓનો અવતાર

સફળ છે અને તેમનું કર્તવ્યનિષ્ઠપણું આદર્શ છે, અતિ વિશાળ ભાવે જગતને ઉપદેશ આપનાર અને અંતરાત્મદશામાં રમણ કરી રહેલા એ પરમાત્મભાવને પામનારા વીતરાગદેવને ધન્ય છે આપણો એ આદર્શ છે અને એમના માર્ગે અનુસરણ એ આપણો પંથ હોઈ સાધ્યસન્મુખ લઈ જનાર લોહચુંબક છે. આ વીતરાગભાવને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી એને ઓળખાવો એ ખરો જીવનનો લ્હાવો છે. વીતરાગની ધન્યતા ગણવામાં એમના અતિશયો, વાણીના ગુણો, અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યો અને ખાસ કરીને ધર્મસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ અવકાશને પામે છે અને તે એની ધન્યતા બતાવે છે

આ શ્લોકમાં તીર્થંકર–વીતરાગદેવની સાત બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે ૧. વીતરાગદશા, ૨. કર્મનો ક્ષય, ૩. સહજ વૈરાગ્ય, ૪ નિર્મળ ધ્યાનધારા, ૫ આત્મશુદ્ધિ, ૬. આર્હન્ત્યલક્ષ્મી અને ૭. મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ. આમાં અરિહંતપદની લક્ષ્મી કાંઈક બહિરંગ છે અને બહુધા અંતરંગ છે, બાકીની છયે બાબતો અંતરંગ છે.

ખ ૨. એ તીર્થંકર–વીતરાગ ભગવાનમાં કર્મક્ષયથી અનેક ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એની સરખામણી કરી શકાય એવો કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણી જગતમાં વિદ્યમાન નથી વીતરાગદેવની વિશાળ ચર્યાનો ખ્યાલ કરવા માટે શાસ્ત્રકારે એમને ચાર બિરુદ આપ્યા છે તે ઉપરથી તેમના સંબંધમાં સહજ ખ્યાલ આવશે

(૧) તેઓ **'મહાગોપ'** કહેવાય છે ગાયોના મોટા ધણનું રક્ષણ કરનાર, ચરાવનાર અને તેનું સુખ ઇચ્છનાર પાળક (ગોવાળ) જેવી એકતાથી ગાયો તરફ વર્તે છે તેવી વિશાળ વૃત્તિએ–રક્ષણભાવે અંતરના નાદથી જનતા તરફ તેઓશ્રીનું વલણ હોય છે (૨) **'મહામાહણ'.** કોઈ કોઈ જીવને હણો નહિ એવી 'અમારી' ઘોષણાને પ્રવર્તાવનાર 'માહણ' કહેવાય છે તેવા મહત્ત્વવાળા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ એ મહાત્મા આખા પ્રાણીગણ તરફ અહિંસાભાવ વિસ્તારે છે, તેથી તે મહામાહણ કહેવાય છે. (૩) **'નિર્યામક'** તારુ સંસારસમુદ્ર અનેક તરંગથી વ્યાકુળ છે, એમાં પ્રાણીઓ તરંગો પર ચઢે છે અને અહીંતહીં અફળાય છે, કુટાય છે અને ડૂબતા જાય છે એને તારી, કાંઠે લાવી અનંત શિવસદને પહોંચાડનાર વીતરાગ નિર્યામક કહેવાય છે (૪) **'સાર્થવાહ'.** એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જવામાં અગાઉના જમાનામાં સથવારાની બહુ જરૂર હતી ચોર, લૂંટારા, ભયંકર પ્રાણીઓ અને માર્ગની અગવડોમાં સહાય વગર મુસાફરી લગભગ અશક્ય ગણાતી મોટા સાર્થવાહો રક્ષકોની ટુકડી સાથે નીકળતા અને પોતાના સાર્થમાં અનેક પ્રવાસીઓને લઈ જતા. ધન્ના સાર્થવાહનું ચરિત્ર આદિનાથચરિત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે સંસારઅટવી કેવી ભયંકર છે તે આપણે આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જોયું છે એ શ્લોકમાં જે કાર્યની મહત્તા બતાવી છે તે સાર્થવાહ બિરુદને સાર્થક કરે છે

આ તો સહજ ખ્યાલ આપવા ચાર બિરુદની વાત કરી. આવાં અનેક ઉપનામો શ્રી વીતરાગદેવને લાગી શકે છે એને લગતા અનેક અતુલ્ય મહાન ગુણો ભગવાનના આત્મ-

સ્વભાવમાથી કર્મક્ષયને પરિણામે ઉદ્ભવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યને પરિણામે જે ગુણરાશિ જાગૃત થાય છે તે મહાન્ છે એ ગુણરાશિની જેટલી સ્તુતિ, પ્રશંસા કે સ્તવના કરીએ તેટલી ઓછી છે.

સ્તવના કરવામા વાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે. વાણી આઠ સ્થાનકમાં સંમિશ્રણથી ઉદ્ભવે છે કંઠ, તાળુ, મૂર્ધા, દાંત, હોઠ, જિહ્વા, ઉર અને નાસિકા. આ આઠ સ્થાનો વીતરાગના ગુણોની સ્તવના વડે વારંવાર પવિત્ર થાય છે. વીતરાગના પ્રત્યેક ગુણસ્તવનમાં ગુણ તરફ રાગ પ્રગટ થાય છે, અને ગુણરાગ એ ગુણપ્રાપ્તિનું અચૂક આવાહન છે. જેમ ગુણગાન વધારે થાય તેમ ગુણ તરફ પ્રેમ થાય છે અને પ્રેમપાત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન થાય છે. ભક્તિરસનો આ પ્રકાર છે ગુણગાનથી અનંતફળ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી ભક્તિમા એકતાનતા થાય છે, અને યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે રાવણનુ દૃષ્ટાન્ત આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અષ્ટાપદ પર્વત પર એ પ્રભુગુણગાનમા લીન થયો, તાંત તૂટતા શરીરમાથી નસ કાઢી સાધીને પણ લયભંગ થવા ન દીધો તેથી તેણે ત્યાં તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. ગુણીના ગુણગાન-એ તો જીવનનો મોટો લ્હાવો છે.

જે જિહ્વા પ્રભુસ્તોત્રનો રસ જાણનારી છે તે પણ ખરેખર ધન્ય છે. એને જે રસના – રસને પિછાણનારનુ નામ આપવામા આવે છે તે નામને એ ગુણગાનથી સાર્થક કરે છે.

બાકી નકામી વાત–વિકથાઓ કરનાર જિહ્વા બાલી વાચાળ થઈ આખો વખત બોલાબોલ કર્યા કરે છે, નકામા તડાકા–ફડાકા માર્યા કરે છે રાજ, સ્ત્રી, દેશ કે ભોજનની કથામા રસ લે છે તેને 'રસજ્ઞ' ન કહેવાય, પણ **અજ્ઞ** કહેવાય જિહ્વાપ્રાપ્તિનો સદુપયોગ વીતરાગના સ્તોત્ર, સ્તવન, નામોચ્ચારણ કરીને સાધવાનો છે.

જે પ્રકારે ફાવે તે રીતે વીતરાગના ગુણોને ઓળખી તેનો અનેક પ્રકારે ઉચ્ચાર કરવા દ્વારા તેને હૃદયમા સ્થાન આપી જીવન સફળ કરવાનો આમા ધ્વનિ છે

જે વિશાળ ચિત્ર વીતરાગદશાનુ આલેખવામા આવ્યું છે તેને અંતરમા ઉતારવુ, તેને ધન્ય સમજવુ અને એવા વિશ્વબંધુ ભગવાનની દશા અંતરથી ભાવી તેમા આનંદ પામવો તેમ જ તેવા ગુણોને બહેલાવવા એ વિશાળ વૃત્તિને ખૂબ પોષક છે, જિહ્વાપ્રાપ્તિનો સાર છે અને આત્મવિકાસનુ પરમ સાધન છે

ગ ૩. આત્મર્ધ્યાનમુખ થઈ, સંસારનો સર્વ રાગ છોડી દઈ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી થઈ જે સાધુ મહાત્માઓ અત્યારે તીર્થંકરદેવના મહાવિશાળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુનિયામા પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે

નિર્ગ્રંથ એટલે ગ્રંથ વગરના ગ્રંથ એટલે બંધન સંસારબંધન જેનું છૂટી ગયુ હોય તે નિર્ગ્રંથ કહેવાય એમને માટે વાપરેલુ પ્રત્યેક વિશેષણ ખૂબ અર્થ–રહસ્યગર્ભિત છે. એમાં બંધનત્યાગનો મહિમા બરાબર સમજાય છે એ વિશેષણો આપણે સંક્ષેપથી જોઈ જઈએ.

એ પર્વતના શિખર ઉપર, ગહન વનના ઊંડાણમા, વિશાળ ગુફાના અંતમા કે નીચા પ્રદેશોમાં બેસીને આત્મધ્યાન લગાવી રહ્યા હોય છે. ધ્યાનસિદ્ધિમા આસનને પ્રધાનસ્થાન છે. તેને માટે નીચેના સ્થાનો જ્ઞાનાર્ણવકાર બતાવે છે (પ્રકરણ ૨૮)

"મહાતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રમા ધ્યાનસિદ્ધિ થાય છે સાગરના અંતભાગમા, વનના અંતભાગમા, ગિરિશિખર પર, નદીના પુલિનમાં, કમળવનમા, કિલ્લામા, શાલવૃક્ષોના જૂથમા, નદીના સંગમ પર, દ્વીપમા, નિર્જીવ વૃક્ષકોટરમા, જીર્ણ બગીચામા, સ્મશાનમા, જંતુરહિત ગુફામા, સિદ્ધકૂટમા, શાશ્વત કે અશાશ્વત જિનચૈત્યમા, જ્યા કોળાહળ ન થતો હોય તેવા શાંત સ્થાનમા, મનને પ્રીતિ કરનાર અને પ્રાણીઓને સુખ કરનાર સ્થાનમા, શૂન્યસ્થાનમાં, કેળલતામંડપમા અને શીત કે ગરમી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવુ જે સ્થાનમા રાગ વગેરે દોષો લઘુતા પામે ત્યાં વસતિ કરવી અને ખાસ કરીને ધ્યાનકાળમાં તો જરૂર ત્યાં જ વસવુ" આ હકીકત કાંઈક વીસરાતી જતી જણાય છે અને યોગનો અભ્યાસ નાશ પામતો જણાય છે, તેથી લંબાણ ટાંચણ કર્યું છે. આવા શાંત સ્થાનમા ચેતનરામને ધ્યાવતા નિર્ગ્રન્થને ધન્ય છે! વળી તે કેવા હોય? તે કહે છે —

એ શમરસમા તૃપ્ત હોય, એના મુખ પર શાંતિના શેરડા પડતા હોય, એના વાતાવરણમા અખંડ શાંતિ હોય, પક્ષ કે માસના ઉપવાસ કરનારા હોય, બાહ્ય અને આંતરિક તપના કરનાર હોય.

જે જ્ઞાનવાન્ હોય, એટલે ધાર્મિક અભ્યાસ જેમણે સારી રીતે કરેલો હોય અને જ્ઞાનના પરિશીલનથી જેમની બુદ્ધિ વિશાળ-થઈ ગઈ હોય, જેઓ ધર્મની વિશાળતા સમજી સ્યાદ્વાદમાર્ગનું રહસ્ય સમજી અન્યને સમજાવી શકતા હોય, જે જૈનધર્મમાં રહેલી વિશ્વધર્મ બનવાની વિશાળતા હૃદયમાં ધારી શકતા હોય, જેઓ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, અધિકાર અને યોગ્યતા સમજનાર હોય, જે પોતે 'શાંત' હોય એટલે કષાયરહિત હોય. પૂછનાર પણ ક્રોધ વગરના, પોતાને માટે અઘટિત ઉચ્ચ, અભિપ્રાય નહી રાખનારા, કપટ વગરના અને મૂર્છાના સર્વથા ત્યાગી હોય તે 'શાંત' કહેવાય

જેમને પોતાના મન અને હૃદય પર કાબૂ હોય તે 'દાંત' કહેવાય. મન પરનો કાબૂ અને કાર્યનિર્ણય તે અપ્રતિમ ગુણ છે

'જિતાક્ષ'—ઇંદ્રિય પર વિજય કરનારા, પંચેંદ્રિય વશ કરનારા – એને સર્વથા કાબૂમા રાખનારા

આવા સાધુપુરુષો નિર્ગ્રન્થ-પ્રવચનનો જગતમા વિસ્તાર કરી ભગવાનના અહિંસાના સંદેશા જગતને પહોંચાડે છે અને શાસનને દીપાવે છે ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતામાં ધ્યાન, જ્ઞાન, ઇંદ્રિયદમન, પ્રકૃતિસૌમ્યત્વ અને શમરસલીનતા તથા તપને કેટલુ અગત્યનુ સ્થાન છે તે અત્ર જરૂર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ વિજ્ઞાનમાં

પણ પારગત હોય છે, દર્શનના અભ્યાસી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હોય છે અને છતા ઉપદેશનો પ્રસંગ પૂરો થતા 'ગિરિગહન-ગુહાગહ્વર'મા ચાલી જઈ ત્યા ચેતનરામને ધ્યાવનારા હોય છે

આવા મહાત્મા પુરુષો જગતમા જિનપતિના શાસનને ખૂબ દીપાવે છે એવા મહાત્યાગી, તપસ્વી, શાંત યોગીઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. એથી વિશાળ હૃદયવાળી જગદુદ્ધારરસિક મહાવ્યક્તિઓને અંતરના અનેક અભિનંદન હો !!!

આ રીતે નિર્ગ્રન્થોની કેવી વિશિષ્ટ સુવાસ હોય છે તે ખૂબ વિચારવું અને એવા પ્રસાદિત મહાવિશાળ આત્મધન ધરનાર થવાની ભાવના રાખવી તેમ જ જે તેવા હોય તેને માટે ખૂબ પ્રમોદ ધરવો.

આ શ્લોકમા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રત્યેકના ગુણો વગેરે અન્ય ગ્રંથોથી જોઈ લેવા

ઘ ૪. પ્રમોદભાવનાવાળો પ્રાણી અમુક વસ્ત્ર કે વેશથી મર્યાદિત હોતો નથી. એ જ્યા ગુણ જુએ ત્યા રાજી રાજી થઈ જાય છે એ અમુક વર્ગની જ પ્રશંસા થાય એવી મર્યાદા બાંધતો નથી ગુણદૃષ્ટિવાળાની હૃદયવિશાળતા કેટલી હોય છે તે તુરતમા જ જોવામા આવશે

ધર્મભાવનાનો પરિચય કરતા આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવનો મહિમા સમજ્યા છીએ (જુઓ પૃ ૧૨ થી ૧૬) અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, ધર્મોપગ્રહદાન, કીર્તિદાન વગેરે દાનના અનેક પ્રકાર છે શીલનો અર્થ સંકુચિત અને વિસ્તૃત બે પ્રકારનો છે સંકુચિત અર્થમા દેશથી કે સર્વથી બ્રહ્મચર્ય અને વિસ્તૃત અર્થમાં સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન આવે છે એ બીજા અર્થ પ્રમાણે બાર વ્રતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચે છે. (તપના બાર પ્રકાર માટે આગાઉ જુઓ) જ્ઞાનાદિ ગુણના ધારણ કરનાર માટે ભક્તિ, તેનુ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, તેમના સુખની ચિંતા અને સંસારની નિંદા એ ભાવના કહેવાય છે (આદીશ્વરચરિત્ર, પર્વ ૧ લુ, શ્લો. ૨૦૦-૧)

એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થને ધન્ય છે. તે અવસર આવે ત્યારે મોટી રકમોના દાન કરે છે, પરસ્ત્રી સામે પણ જોતા નથી, યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ કરે છે અને નિત્ય ભાવનાશીલ રહે છે એ ચારે પ્રકારના ધર્મો કરવામાં તેઓને ખરી શ્રદ્ધા હોય છે અને તે શ્રદ્ધા જ્ઞાનથી સમુચિત થયેલી હોય છે એનામાં વિચારશક્તિ તેમજ પૃથક્કરણશક્તિ ખીલેલી હોય છે. એનામા વિવેક જાગેલો હોય છે, એની શ્રદ્ધા પુષ્ટ અને નિશ્ચળ હોય છે અને તે અંધ અનુકરણ ઉપર નહિ પણ વિશાળ સમજણ અને પ્રકાશ પર રચાયેલી હોય છે આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજણ-વિવેકથી એ ચારે પ્રકારના ધર્મને આચરે છે. એનામા 'શ્રુતસમુચિત' શ્રદ્ધા હોવાથી એ સર્વ પ્રકારે પ્રશંસાપાત્ર છે અને એનુ સાધ્ય ગુણપ્રાપ્તિ હોવાથી એ

જરૂર આગળ વધે છે. એને જ્યાં અંધશ્રદ્ધા લાગે ત્યા એ સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવે છે અને છતા એની શ્રદ્ધાને, એના ધર્મરાગને જરા પણ વાધો આવતો નથી. એની લાલસા 'ધર્મ કરનાર' હોવાનું ઉપનામ મેળવવાની ન હોય પણ એને ગુણ ઉપર ખૂબ રાગ હોય અને આગળ વધવા તાલાવેલી લાગેલી હોય. આવા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે, તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે, ભગવાનના પુત્ર છે, ભગવાનના સાચા સેવક છે, નિર્ગ્રંથના ખરા સહાયક છે અને જગતના ખરા બંધુઓ છે

પ્રમોદભાવના શ્રાવકના ગુણોની પ્રશંસા સર્વ ગુણગ્રાહી પાસે કરાવે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે

જૈનદર્શનકારોએ પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓને અનેક રીતે સરખું સ્થાન આપ્યુ છે. એમના ચતુર્વિધ સંઘમા સ્ત્રીઓ પણ છે એનો મોક્ષ જવાનો હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને એનાં પવિત્ર નામો પ્રભાતમા લેવાનો ઉપદેશ કરીને એના સદ્‌ગુણોની કિંમત આકી છે જૈન ધર્મની આ વિશાળતાને કારણે એ સ્ત્રીની ધન્યતા પ્રમોદભાવે ભજે

એ સ્ત્રીઓ કેવી હોય ? જેઓનુ જીવન સાધુતામય હોય, જે અહિંસા, સંયમ અને તપોમય જીવન જીવી, પંચમહાવ્રત ધારણ કરી આત્મપ્રગતિ કરતી હોય તેવી સાધ્વીઓને ધન્ય છે. એવી સાધ્વી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે, શ્રુતના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલ બુદ્ધિવાળી હોય છે અને શીલને એના વિશાળ અર્થ (ધર્માચરણ, સદ્‌ગુણપાલન)માં શોભાવનારી હોય છે વિચાર કરતા ચંદનબાળા, બ્રાહ્મી. સુંદરી, મૃગાવતી આદિના ધન્ય ચરિત્રો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે.

વળી શ્રાદ્ધી–શ્રાવિકાઓ જેઓ શિયળ–બ્રહ્મચર્ય શ્રાવિકાની મર્યાદામા પાળી અંતરાત્માને શોભાવતી હોય તેને પણ ધન્ય છે રાજસભામા વિદ્વત્તાપૂર્વક કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરનાર મયણાસુંદરી, ચંપાનગરીનાં દ્વાર બુલ્લા કરનાર સુભદ્રા તથા વિયોગદુઃખ સહન કરનાર અંજનાસુંદરી, સીતા આદિના વિશિષ્ટ સદ્‌ગુણો પ્રશંસનીય છે, તેમના જીવન ધન્ય છે

નસીબદાર પ્રાણીઓ ગર્વમુક્ત થઈ આવા સાધુપુરુષો અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી ગુણાનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ વર્તન માટે હૃદયનો ઉલ્લાસ પ્રકટ કરે છે અને તે કાર્ય તેઓ અનેક વાર કરવામા વધતો વધતો આનંદ લે છે

ક્રમ ૫. ગુણનો ખરો રાગ થાય તેને ગુણ તરફ ખેંચાણ હોય છે, એને મર્યાદાનાં બંધનો અસર કરતા નથી વાડાની સંકુચિતતા એને કેદ કરતી નથી અને દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ અંકિત રહેતી નથી. એ જૈન ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાન્તો ન સમજેલા પ્રાણીઓ વિકાસક્રમમા કદી પછાત હોય પણ માર્ગે ચઢી ગયેલા હોય તો તેના ગુણોની પણ પ્રશંસા કરી, એને માટે તેમને યોગ્ય માન આપે છે.

એ અન્યમા સંતોષવૃત્તિ જુએ એટલે તેને પ્રશંસે છે, અન્યમાં સત્યપ્રિયતા જુએ ત્યા એ વારી જાય છે, ધનવાનની ઉદારતા જોઇ એ હર્ષઘેલો થઈ જાય છે, વિનયનો કોઈ પણ પ્રકાર જોઈ એ રાજી રાજી થઈ જાય છે

આટલા ગુણો ગ્રંથકર્તાએ નામ આપીને લખ્યા છે. માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો શાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે એમા પ્રામાણિકપણું, ન્યાયસંપન્ન વિભવ એ મુખ્ય સ્થાનકે છે. એક એક ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર છે પ્રમોદભાવનાભાવિત ચેતન અન્યના ગુણને જ જુએ છે. એ સમ્યગ્બોધ વગરના પ્રાણીમા પણ ગુણો જુએ એટલે એનુ હૃદય તો નમન કરે છે. એને રસ્તે ચઢેલા જોઈ એને આનંદ થાય છે. કોઈ મોટી રકમની ચોગ્ય સખાવત દુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો દૂર કરવા માટે આપનારની હકીકત સાભળે કે તરત જ એ આનંદોદ્ગાર કાઢે છે, એને લોકોના જ્ઞાનપ્રસાર માટેના પ્રયત્નોમા પ્રકાશ દેખાય છે અને જ્યા જ્યાં નમ્રતા, દયાળુતા, સમતા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણ જોવામા કે જાણવામા આવે ત્યા આનંદ આનંદમય વાતાવરણ દેખાય છે

પ્રમોદભાવના પ્રાણીમાં કેટલી વિશાળતા ઉત્પન્ન કરે છે અને ગુણાનુરાગ કેટલો ગુણિયલ અને ગુણાકર્ષક બનાવે છે તેની પરાકાષ્ઠાનુ આ દૃષ્ટાંત છે. આમા વગર સંકોચની વિશાળતા છે અને એ ખરુ જૈનત્વ છે

અત્યાર સુધીમા જ્યા જ્યા ગુણદર્શન થયા ત્યા ત્યા પ્રશંસા કરી એના સ્થાનકે વ્યક્તિની વિચારણા કરતા ગુણપક્ષપાતની ભવ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત ખૂબ વિચારવા ચોગ્ય છે અને એનાં રહસ્યદર્શનમાં જૈનત્વની ખરી ચાવી સાંપડે છે

ચ ૬. આટલા માટે પ્રેરકભાવે જીભ, કાન અને આંખોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે જીભ! ભાગ્યવંત પ્રાણીઓના સુચરિત્રો બોલવામા અથવા તેમના ગુણગાન કરવામા તુ સજ્જ થા. તારી પ્રાપ્તિનુ પરમ રહસ્ય મહાત્માઓના ગુણસ્તવનમાં છે કાનોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય સદ્ગુણશાળી મહાપુરુષોના કીર્તિસ્તવન સાંભળવાની બાબતમા રસિક બન કર્ણ-પ્રાપ્તિનો એ સાચો લાભ છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો એ પ્રસંગ છે અને આંખોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય પ્રાણીને ચોગ્ય રીતે મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય એ જોઈને તું આનંદ પામ

સંસારમા ખરો લાભ આ છે. સાધારણ રીતે અન્યની મહત્તા જોઈ તેને ઉતારી પાડવાનુ કાર્ય જીભ કરે છે, કાન એ પ્રશંસા સાંભળવા રાજી નથી હોતા અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાની તાકાત બહુ અલ્પ પ્રાણીમાં હોય છે આ વિચારો પુસ્તકિયા નથી, પણ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરનાર આ બાબતની સાક્ષી પૂરી શકે તેમ છે. વાત નાની દેખાય છે, પણ ખાસ મહત્ત્વની છે અને ખાસ કર્તવ્ય હોઈ ગુણની સન્મુખ કરનાર છે.

આ અસાર સંસારમા આપણે કયા ઘસડાઈ જવાના છીએ તે જાણતા નથી અતિ અલ્પ જીવનમાં પણ જો આટલી વિશાળતા કેળવીએ તો વિકાસક્રમમા કાંઈક ઊંચા આવીએ. પરના નાના સરખા ગુણને પણ બહેલાવતા શીખીએ તો આપણો માર્ગ જરૂર સરળ થાય. આ જીવનનુ મુખ્ય ફળ જીભ, કાન અને આંખોના સદુપયોગમા છે. એ અતિ ગૌરવશાળી હકીકત એના વાસ્તવિક આકારમા સમજવા ચોગ્ય છે.

સંસારને અત્ર અસાર કહેવાનુ કારણ એ છે કે એમાં વિષયરસની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આપણે ગમે તેટલા ગાનો સાભળીએ, દૃશ્યો જોઇએ કે ભાષણો. વિવેચનો ને ચર્ચાઓ કરીએ પણ એનાથી કદી ધરાતા નથી. નિંદા, વિકથા, મશ્કરી, ગપ્પા કે અર્થ વગરની ખ્યાલતો કરવામા, સાભળવામા અને કોઈની મોટાઈ જોઈ તેને ઉતારી પાડવામા અથવા સાધ્ય કે શિક્ષાના આદર્શ વગરનાં દૃશ્યો જોવામા આખોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પ્રમોદભાવના જેની રગેરગમા જામી ગઈ હોય તેના જીવનવૃત્તો અનેરા જ બની જાય છે. એ માર્ગે જીભ, કાન અને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો આમા ગર્ભિત ઉપદેશ છે

છ ૭. અન્યના ગુણ જોઈ–જાણી જે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેનુ આખુ જીવન જ જુદા પ્રકારનુ થાય છે. એવા પ્રાણીના મનમા વિશાળ ભાવ જાગૃત થાય છે, એનામા એક પ્રકારની પ્રાસાદિક વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે, એના મનોરાજ્યમા આનદનૃત્ય થાય છે અને એની છાતી ગજ ગજ ઊછળે છે

સામાન્ય દાખલો લઈએ એક શ્રીમાન્ શેઠે કેળવણીના પ્રસાર માટે એક લાખ રૂપિયા એક સસ્થાને આપ્યા પ્રમોદભાવનાવાળો એ હકીકત વાચી જાણી ખૂબ રાજી થશે એને એમા શેઠશ્રીની ઉદારતા, ત્યાગવૃત્તિ અને વિવેકવૃત્તિ દેખાશે એ શેઠશ્રીના ઔદાર્યની પ્રશસા કરી લાભ મેળવશે. અન્ય તે શેઠની ટીકા કરશે એણે લાખ જ કેમ આપ્યા ? બે લાખ કેમ ન આપ્યા ? એ તો સટ્ટામાથી રળેલા હતા, એ તો લોભિયા છે, અભિમાની છે, પ્રશસાનો ઇચ્છુક છે વગેરે. આ આખી ટીકા અર્થ વગરની છે, પણ અનેક વાર સાભળવી પડેલ છે એનુ કારણ વિશાળવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમોદભાવનાની ગેરહાજરી અને ગુણદૃષ્ટિની ઊણપ છે જેણે જેટલી ઉદારતા બતાવી તેટલા પ્રત્યે તેને ધન્યવાદ છે અને એનો અમુક આશય (motive) હતો એમ ધારી લેવાનો આપણને બિલકુલ અધિકાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઉદારતા તો પ્રશસ્ય જ છે.

આ રીતે દૃષ્ટિભેદ થાય છે પ્રશસા કરનારના મનમાં કેટલો આનદ થાય છે ! કેટલીક વાર ગુણરાગી પ્રાણી ગુણવાન્ પ્રાણીની જેટલો જ લાભ અનુમોદનાને અગે મેળવી શકે છે એના મનનો જે પ્રસાદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે અને તેનો મન પ્રસાદ તો ખરેખરો જબરો હોય છે

પ્રમોદભાવથી–અન્યના ગુણોની પ્રશસાથી આપણા ગુણો નિર્મળ થાય છે. ગુણની નિર્મળતા એટલે એમા પ્રગતિ લાખ રૂપિયા આપનાર શેઠશ્રીની પ્રશસા કરનારમાં પણ ગુણબુદ્ધિ હોય છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

ગુણપ્રાપ્તિનો ઉપાય ગુણપ્રશસા જ છે, ગુણશુદ્ધિનો ઉપાય પ્રમોદ છે, ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ અનુમોદન છે, ગુણપ્રવેશનુ દ્વાર ગુણાનુવાદ છે અને ગુણસ્થિરતાનુ સાધન પ્રમોદ છે.

ગુણપ્રશંસા કરવાથી ગુણવાનને ગેરલાભ થતો નથી. પ્રશંસા કરનાર તે માર્ગે ચઢે છે અને કેટલીક વાર ઉત્તેજનને કારણે – પ્રશંસાને પરિણામે ગુણમાં સ્થિર થાય છે અને પરને દૃષ્ટાંતરૂપ બની ગુણવૃદ્ધિનુ કારણ પણ બને છે. આવી રીતે પ્રમોદભાવના પરસ્પરને અનેક રીતે ઉપકારી છે.

પ્રમોદ : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. પ્રમોદભાવનાના મુદ્દાઓ આપણે પૂર્વપરિચયમા કાંઈક સમજ્યા, એની વિશાળતા, હૃદયદ્રાવકતા અને આકર્ષકતા આપણે વિચારી. અષ્ટકમા એ મુદ્દાઓને અન્ય આકારમા રજૂ કર્યા છે

ચેતન ! તુ ગુણ જોઈને પ્રસન્ન થા, રાજી રાજી થઈ જા. 'પરિ' એટલે ચારે તરફથી અને 'તોષ' એટલે આનદ આ માનસિક ગુણ છે જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યારે આખી દુનિયા આનદમય જણાય છે, કારણ કે આપણી દુનિયા સાધારણ રીતે આપણા ચિત્તનુ જ પ્રતિબિંબ હોય છે એ કલુષિત હોય ત્યારે એને હવામા પણ અશાંતિ જણાય છે, ઘનઘોર વાદળાં ચઢેલા અથવા ધુમસ થયેલી દેખાય છે અને જાણે આખી દુનિયા ઊડ ઊડ લાગે છે. જ્યારે એને અદર તોષ થયો હોય ત્યારે એને દુનિયા ક્રીડા કરતી, હસતી, વધાવતી દેખાય છે એમના પર જ્યારે એને પરિતોષ થયો હોય ત્યારે તો એની છાતી ઊછળે છે, એને સવિશેષ હર્ષ થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમા એને સર્વત્ર મીઠાશ ભાસે છે.

ગુણદર્શન તરફ જ્યારે પરિતોષ થાય ત્યારે આવો આનદ થાય છે મારા એક દીર્ઘ પરિચિત મિત્ર બહુ ગુણાનુરાગી હતા એમણે ગુણોનુ પત્રક તૈયાર કર્યું હતુ અને તેનો નિરંતર પાઠ કરતા હતા વ્યવહારના નિત્ય ઉપયોગી ગુણનાં મથાળા નીચે તેમણે નીચેના ગુણો લખ્યા છે—(મે તેમના શબ્દોમાં જ તે અહી લખ્યા છે)

"દયાળુતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્યતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, ઉદારતા, લઘુતા, દાક્ષિણ્યતા, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, મધ્યસ્થતા, મિત્રતા, સભ્યતા, નિયમિતતા, કોમળતા, અક્રૂરતા, મિતાહારતા, મિતવ્યયતા, પ્રેમાળતા, ઉદાસીનતા, અક્રોધતા, વૈરાગ્યતા, જિતેંદ્રિયતા, ક્ષમા–દયા–શાંતતા, જનપ્રિયતા, નિર્લોભતા, દાતારતા, ભયશોકહીનતા, ઉદ્યોગતા, ગુણગ્રાહ્યતા, ગૃહસ્થતા, ચારિત્રતા, વ્યાયામતા" ગુણદર્શી કયા કયા ગુણો જુએ છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત તેમની ભાષામા છે. સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત એવા સાદા મનુષ્યોમાથી સાપડે છે. આ પ્રત્યેક ગુણ પૈકી કેટલાનો ઉપયોગ દરરોજ થયો તેની નિત્ય નોધ કરનાર, અઢાર પાપ-

સ્થાનકોના પત્રક ભરનાર અને વિચારણામાં કલાકો કાઢનારને એ વ્યવસાયી જીવનનો વિચાર કરતા પ્રમોદભાવનાની વિશિષ્ટતા સાપડે છે

કોઇ પણ પ્રાણીમા કોઈ પણ ગુણ પ્રકટ થતો દેખાય તો તેનું બહુમાન કરવું, તેનો આદર કરવો, એનામા ગુણવૃદ્ધિ થાય તેવી તેની બૂઝ કરવી અને તેને ગુણમા મજબૂત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પૂર્વસંચિત પુણ્યયોગે લક્ષ્મી આદિ સાધનને અંગે કોઈ ઉદારતા બતાવે તો એનો મત્સર ન કરવો, પણ એને મળ્યુ છે અને મળશે એવી ભાવના કરી હૃદયથી એમા આનંદ અનુભવવો. એની યોગ્ય પ્રશંસા કરવી એ ગુણપ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્મામાં અસૂયા કે મત્સર તો હોય જ નહિ એ તો ગુણ જુએ તો પોતાની જાતને પણ ભૂલી જાય. એ ભાવણથી, વચનથી, ગાનથી, નૃત્યથી અથવા જે રીતે યોગ્ય જણાય તે રીતે **સત્ત્વગુણ** ઉપર વારી જાય પ્રમોદભાવનાનાં આદર્શો અને વર્તનો ઉચ્ચ-ગ્રાહી જ હોય.

૨. જૈનદર્શનકારોએ ત્રિવિધ ત્રિવિધ શુભ–અશુભ બંધનની વાત કરી છે મન–વચન–કાયાના યોગોથી કર્મબંધન થાય છે તે આપણે આશ્રવભાવનામાં જોઈ ગયા છીએ તેના કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન એમ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ છે કાયાથી કોઈ કાર્ય કરવુ, અન્ય પાસે કરાવવુ અને કોઈ કરતો હોય તેની પ્રશંસા કરવી આ ત્રણ રીતે શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધ થાય છે. શુભાશુભ બંધનો કાર્યની આદેયતા–અનાદેયતા પર આધાર છે. એ જ પ્રમાણે વચન અને કાયાના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજી લેવા. આમા કોઈ કોઈ વાર 'કરણ, કરાવણ ને અનુમોદણ સરખા ફળ નિપજાવે' એટલે સુધી વાત બની જાય છે અનુમોદના કરનારની અંતરભાવના તીવ્રતમ હોય તો તે મૂળ કરનાર જેટલો ગુણશ્રેણીમા ચઢી જાય છે અને કોઈકિ અપવાદવાળા પ્રસંગોમા કરનાર કરતા વધારે લાભ પણ અનુમોદક મેળવી શકે છે. કરનારમાં કષાયપરિણતિ (માનાદિ) હોય અને અનુમોદકમા સરળતા હોય તો આ પણ સંભવે. આ પ્રમાણે વિચારણા લાંબી થતી જાય છે, માટે હવે અહીં અટકી જઈએ.

કોઈ પ્રાણી ખૂબ દાન આપે, કોઈને બહુ માન મળે તો એમા તું આનંદ માન. દાન આપનારને ધન્ય છે, એ એના પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે માન એના પુન્યથી મળ્યુ છે.

જે પ્રાણી દાન અથવા ભોગમા પૈસા વાપરતો નથી તેને અંતે ધનનાશ તો જરૂર જોવો પડે છે ભોગ તો પાપનુ દ્વાર છે. વળી ભોગ ભોગવાયો એટલે ખલાસ થઇ જાય છે. દાન એ ધનનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ છે ધન્ય છે એને કે જે દાન કરી ધન ઉપરની મૂર્છા ઉતારે છે

માન પામવા યોગ્યને માન મળે એ તો ઘણુ ઠીક થયુ કહેવાય દેશહિત કે સંઘહિતના કામ કરનારને માન મળે તે યોગ્ય જ છે એના આપેલા લાગો અને લીધેલ તસ્દીનો એને બદલો મળે છે. એ તો બહુ સારી વાત થાય છે

આવી રીતે અન્યનો–પારકાનો બધી બાબતો વિષે સવળો અર્થ લે, એની સારી બાજુ ઉપર વિચાર કર અને એની ઊજળી બાજુની પ્રશંસા કર આ પ્રમાણે કરવાથી એના સુકૃત્યનો પણ તને ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે કંઇક ભાગ જરૂર મળશે.

આપણે જગતમા શુ જોઈએ છીએ? ઘણુ દુઃખનો વિષય છે પણ સાચી વાત છે કે કોઈ દાન કરે તો લોકો તેમા દૂધમાંથી પોરા શોધશે, એનો અમુક આશય હતો એવી વાતો કરશે અને સુંદર શરીરમા સાચુ–બોટું છિદ્ર શોધી કાઢી ત્યા ચંચુપ્રહાર કરશે. પ્રમોદ-ભાવનાવાળો તો એ માર્ગે જાય જ નહિ પરના મનમા શુ હશે તે કલ્પવાનો વિચારસરખો પણ ન કરે. એ તો ત્યાગ અને સમર્પણના દૃષ્ટાન્તો જુએ એટલે ગુણદૃષ્ટિએ હર્ષઘેલો થઈ જાય

માન આપવા યોગ્યને એ જ્ઞાતિ, વય કે દેશનો તફાવત ન રાખતાં માન આપે, સાચા ગુણ જુએ ત્યા એ યોગ્ય રીતે પોતાનો હૃદયસત્કાર જાહેર કરે અને એ રીતે પારકાના સુકૃતમા ભાગ પડાવે. છતા પારકાને તો જે લાભ થવાનો હોય તે જ અને તેટલો જ થાય એ ચૂનીની વાત છે. આ પ્રમોદ કરનારનો લાભ એ મૂળ કાર્ય કરનારના લાભમાથી નીકળતો આવતો નથી, પણ એ સ્વતંત્ર છે અને એ પ્રમોદમાથી જ જાગે છે

દુનિયાની સારી બાજુ જોનારને સારુ જ મળ્યા કરે છે.

૩. હવે પ્રમોદ કરવાના કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરે છે જે મહાત્માપુરુષોના મનમાંથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો વિકાર નીકળી ગયો હોય છે તેનુ નામ અમે વાર વાર જપીએ છીએ વીતરાગ પરમાત્માથી માડી જેના જેના વિકારો નાશ પામ્યા હોય તેના નામ પ્રમોદપૂર્વક વારવાર લઈએ છીએ એ નામો લેવાથી એમના ગુણો તરફ રાગ થાય છે અને આપણી ભાવના આદર્શ સ્થાનને પામે છે.

જે પરોપકારી પુરુષો જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે તેઓનાં નામો જપીએ છીએ. જગડુશા જેવા દુષ્કાળઉદ્ધારકો અને આ સમયમાં ઉદ્ભવતા અનેક મહાપુરુષો પોતાની જાતને વિસારી દઈ જગત પર અનેક જાતના ઉપકાર કરે છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે કોઈ ગુલામ-ગીરીને નાશ કરવા મથે છે, કોઈ ગરીબોના કંગાળ મકાનોને બદલે સાદા સસ્તાં મકાનો પૂરાં પાડવાનુ કામ કરે છે, કોઈ શારીરિક વ્યાધિઓ દૂર કેમ થાય તેને લગતા પ્રયોગો કરે છે, કોઈ જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરે છે એવા અનેકવિધ ઉપકારકોના નામો અમે વારવાર લઈને અમારી જાતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. અસાધારણ સાહિત્ય તૈયાર કરનાર, દુઃખ દૂર કરનારી શોધો કરનાર, ધર્મોપદેશ કરનાર, સગુણત્વનો પ્રકાશ કરનાર સર્વ ઉપકારી છે, સર્વના નામો પ્રભાતમા લેવા યોગ્ય છે, એમા જાતિ કે ધર્મની મર્યાદા ન હોય.

૪. ગુણની કેટલી પ્રશંસા કરીએ? એકેક ગુણને વિચારીએ તો પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેમ છે. ભગવાનનો એક તિતિક્ષાગુણ જ વિચારીએ. તિતિક્ષા એટલે સહનશીલતા, ક્ષમા. એ એક ગુણથી મુક્તિનું સાધન તૈયાર થાય છે કર્મનું જોર એટલું આકરું હોય છે કે એકલો મોહરાજા જ અભિમાનપૂર્વક પ્રાણીને સંસારચક્રમાં દીર્ઘકાળ ભમાવી શકે છે, પણ ભગવાન પોતાની તિતિક્ષાશક્તિથી એ સર્વ કર્મસમૂહ, જે અભિમાનથી ગાજતો હોય છે તેને એકદમ વિદારવા માંડે છે અને અંતે તે સમૂળ નાશ પામી જાય છે.

ગુણની હકીકત એવી છે કે એક વખત એ ગુણને સર્વાંશે ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય થયો કે એની પછવાડે અનેક ગુણો સ્વત ચાલ્યા જ આવે છે. ક્ષમાગુણ નાનીમોટી બાબતોમાં ગમે તે ભોગે આદરવા નિર્ણય થયો એટલે અભિમાન ચાલ્યું જાય, દંભ ટકી શકે નહિ, મૂર્છાની ગંધ સંભવે નહિ, અસૂયા, મત્સર મૂળમાંથી ઊઠે જ નહિ, નિંદા પાસે પણ આવે નહિ વગેરે વગેરે. આ રીતે વિચારીએ તો કોઈપણ એક ગુણનો વિકાસ કરવાની જરૂર સમજાય. આપણે પાંચ-સાત બાબતને ન વળગતા એક ગુણને ગમે તે ભોગે વિકસાવવા અડગ પ્રયાસ કરીએ તો પણ કાર્ય સફળ થાય છે, જીવન ધન્ય બને છે અને સાધ્ય સમીપ આવે છે.

જે મહાપુરુષોએ એક સહનશીલતા – ક્ષમાગુણનો વિકાસ કર્યો તેની અંતરથી પ્રશંસા કરીએ છીએ કોઇ પણ એક ગુણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારની પણ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

૫. એક બીજું દૃષ્ટાંત વિચારીએ ગૃહસ્થ હોય, સાધન-સંપન્ન હોય અને શારીરિક અનુકૂળતા હોય છતાં પણ શિયળગુણને બરાબર વિકસાવે, પરદારાનો સર્વથા ત્યાગ કરે એને ધન્ય છે એવા ગૃહસ્થનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ જગતમાં શોભા પામે છે, વિસ્તરે છે

'પરદારા' શબ્દમાં વિધવા, કુમારી અને વેશ્યા એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે, એમાં રખાયત સ્ત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે જાહેર રીતે પરણેલ સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. એ ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ એ પ્રેમ-રાગ નજરે ન જુએ, ન બોલે, ન વર્તે અને મન-વચન-કાયાથી પરસ્ત્રીને અંગે શિયળ-બ્રહ્મવ્રત પાળે

આવા ગૃહસ્થનો યશ જગતમાં જરૂર વિસ્તરે છે સાધારણ રીતે ન ફળે એવા કેટલાક અવકેશી આંબા હોય છે, એના ઉપર જ્યારે કેરી આવે ત્યારે જરૂર તે આંબાની કિંમત થાય છે અનુકૂળતાવાળો ગૃહસ્થ અફળ આંબા જેવો બહુધા હોય છે એ લાલચને વશ થઈ ફસી પડે છે અને ધનાદિની અનુકૂળતા એને એમાં મદદ કરે છે એવું છતાં જે એકનિષ્ઠ રહે તે ધન્ય છે. એનો યશ જરૂર વિસ્તરે છે.

સામાન્ય રીતે આમાં ફરજ ઉપરાંત વિશેષતા નહિ લાગે, પણ એને અંગે મુંબઈ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોના જીવનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરી છે શ્રી વિનયવિજયજી ઉપા-

ધ્યાયના વખતમા જે સયમપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવનની પ્રશ સા થતી હતી તે આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી જરા પણ ફરી હોય એમ લાગતુ નથી એનો અત્યારની કલબોની વ્યવસ્થા, મોટરોની અનુકૂળતા. વીજળીની લાઇટ અને સટ્ટાને કારણે ધનની અસ્થિરતા એ સર્વ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આપણે એવા સ યોગોમા બ્રહ્મચર્ય મર્યાદિત આકારમાં સ્વીકારી તે હદમાં પવિત્ર રહેનારની બલિહારી ગણીએ સુદર્શન શેઠનુ જીવન વિચારીએ, વિજય શેઠ તથા વિજયા શેઠાણીને સ્તવીએ અને પૂરતી અનુકૂળતા છતાં અનાસક્ત રહેનાર ધન્નાનુ ગૃહસ્થજીવન પ્રશ સીએ રામની પ્રશ સા એકપત્નીવ્રતને અગે છે લક્ષ્મણને સીતાજીનુ મુખ કેવુ છે તેની ખબર નથી અને દરરોજ પગે પડે છે તેથી માત્ર તેના પગનાં ઝાઝરને તે ઓળખે છે.

અત્યારના યુગમા મે એવા ગૃહસ્થોને જોયા છે કે જેઓ આડકતરી રીતે પણ પરસ્ત્રીને નિહાળતા નથી અને પિછાનતા પણ નથી. આમા કદાચ શરમાળપણાનો આરોપ આવે તે સભવિત છે, પણ વિશુદ્ધ આચરણ તો સર્વ કાળમા-સર્વ સમાજમા પ્રશસ્ય જ છે આપણા આવા સદાચારી સજ્જનોના સફળ જીવનને નમીએ. ઉપાધ્યાયજી તો એનો યશ ગાય, પણ આપણે તો ચૂકી પડીએ, વારી જઈએ અને અ તરથી એકનિષ્ઠ સ સારી બ્રહ્મચારીને પ્રશ સીએ, ધન્ય માનીએ અને આદર્શ ગણીએ.

અહી સાધારણ બાબતને મોટી બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી ગૃહસ્થજીવનના પ્રસગમા આવ્યા વગર, અનુકૂળતાના લાભ લેનારની સ ખ્યા જાણ્યા વગર, લાલચ સામે ખડી હોય છતા લાત મારનારની સ ખ્યાના અભ્યાસ વગર, આ વાતની જેને મહત્તા ન લાગે તેણે આ બાબતમા વિશેષ અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉચ્ચ ગુણશ્રેણીની પ્રમોદભાવનામા આ અતિશયોક્તિ નથી, એમ વગર શ કાએ કહેવાય તેમ છે. અલ્પોક્તિ છે કે નહિ તે વિચારવાનુ આ સ્થળ નથી ધન્ય છે શુદ્ધ, પવિત્ર ગૃહસ્થજીવનને !

૬. જે પવિત્ર ગૃહિણીઓ શિયળગુણસ પન્ન રહી બન્ને કુળની ઉજ્જવળ કીર્તિમાં વધારો કરે છે એમને પણ ધન્ય છે. ઉપર ગૃહસ્થસ બ ધી જે વિચાર બતાવ્યા છે તે અત્ર દાખલ કરવાના છે. સ્ત્રીઓનું બળવાનપણુ વધારે પ્રશસ્ય એટલા માટે છે કે પુરુષો એમના તરફ બહુ મોહદૃષ્ટિએ જુએ છે. એમા માનસવિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે સ્ત્રીઓ કદી પુરુષ માટે એટલા મોહથી વિચાર કરતી નથી અને પુરુષો તો વાતો કે મશ્કરી સ્ત્રીસ બ ધી જ બહુધા કરે છે એના કારણોમા અત્યારે ઊતરવુ પરવડે તેમ નથી, પણ એ સત્ય વાત છે. ચારિત્રની બાબતમા સ્ત્રીઓ વધારે યોગ્યતા દર્શાવનારી સર્વ યુગમા નીકળી છે એ નિસ્સ શય છે.

ગ્રથકર્તા કહે છે કે આવી પવિત્ર વનિતાઓનુ દર્શન પણ ધન્ય છે. એ દર્શનમાં શું દેખાય ? સુદર ચરિત્ર – વિશિષ્ટ આચરણરૂપ સુવર્ણનો સ ચય દેખાય. એના મુખ કે દેહનાં

દર્શન થાય તો તેમા એનુ સત્ત્વગુણશાળી ચરિત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલુ દેખાય અને એ દર્શન તેમના પોતાનાં સુકૃત્યોનુ ફળ બેસતું હોય તેવુ આદર્શમય-ઉન્નત-વિશિષ્ટ જણાય.

પવિત્ર વનિતાઓની પાસે જતા કદી વિકાર ન થાય, એનું દર્શન કરતા એનુ સદ્‌ગુણશાળી ચરિત્ર આંખ સામે રજૂ થાય. એના દર્શનથી આંખો પવિત્ર થતી લાગે. એના નામમા ચમત્કાર લાગે.

સ્ત્રીઓનો શિયળગુણ પ્રધાનભાવે આદરણીય છે ત્યા શિયળ સંકુચિત અને વિશાળ બંને અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મીસુંદરીનું આદર્શ જીવન મનમા તેજ પુંજ બડો કરે છે, કળાવતી, સીતા, દમયંતી, સુભદ્રા, અંજનાસુંદરી પ્રભાવ પાડે છે એવી સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે એના દર્શન કરીએ, એના દર્શનથી પવિત્ર થઈએ, એના ગુણમાં ખૂબ આનંદ પામીએ

ગૃહસ્થની પ્રશંસા કરતા પાંચમા શ્લોકમા अपि શબ્દ લેખકમહાત્માએ વાપર્યો છે અને આ શ્લોકમા પણ વાપર્યો છે તે મને પાદપૂરણાર્થે જ લાગે છે, અને તે વાત સાતમા (નીચેના) શ્લોકમાં તે શબ્દ નથી મૂક્યો તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય, આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે તો એવા ગૃહસ્થો અને એવી વનિતાઓ વંદનને યોગ્ય છે "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु, न च लिंगं न च वयः।" એમના ગુણને જ માન છે અને પ્રમોદભાવનામા અમુક લિંગ કે અમુક વયને સ્થાન જ નથી. ગુણ જ્યા દેખાય ત્યા નમી પડો એ એનો પ્રાસાદિક ધ્વનિ છે

શિયળનો પ્રભાવ અવર્ણ્ય છે. શિયળ સંકુચિત અર્થમા પતિપરાયણતાને નિર્દેશે છે અને વિશાળ અર્થમા સદાચારને નિર્દેશી અનેક શુભ ગુણોને સંગ્રહે છે જૈન સતી સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જોવામા આવશે તો તેમા પરિણીતા સતીઓ ઉપરાંત કેટલીક તદ્દન અપરિણીતા સ્ત્રીઓ પણ એ કક્ષામાં આવેલ જણાય છે ત્યાં શિયળનો વિશાળ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળાવતીનું દૃષ્ટાન્ત મર્મને સ્પર્શે તેવુ છે શિયળસંરક્ષણમાં એનાં બન્ને કાકાં કપાયા તો પણ એનુ મન ચળ્યુ નહિ મયણાસુંદરીની પતિભક્તિ અને શ્રુતવિશારદ શ્રદ્ધા અનુપમેય છે એણે પતિનો હાથ ઝાલ્યો ત્યારે એને કોઢ હતો પણ એક ડગલું પાછી હઠી નહિ, રોગની સુધારણા કરી અને પતિની ગેરહાજરીમા એના તરફની પોતાની એકનિષ્ઠા જાળવી. એક સાજે એ સાસુ સાથે વાત કરે છે અને પૂજનનો આનંદ વર્ણવી અમૃતક્રિયાનુ સ્વરૂપ કહે છે અને પછી કહે છે કે 'આજે મારા દિલમાં એવો આનંદ થયો છે કે તમારા પુત્રનો મેળાપ જરૂર થવો જોઇએ' તે વખતે ઉજ્જયિની નગરીની આસપાસ ઘેરો છે, રાજા બચાવ કરવા અશક્ત છે, તેવા આપત્તિના સમયમાં આવી વાત સાભળી તેની સાસુ કમળપ્રભા જરા હસી અને પરદેશ ગયેલા પુત્રના મેળાપની અશક્યતા બતાવી. ત્યા 'કરવા વચન પ્રિયાનુ સત્ય, કહે શ્રીપાળ તે દ્વાર ઉઘાડીએજી' આનાં વચનો સાથે સાંકળ બખડી હશે ત્યારે

પતિનો અવાજ સાભળીને શા ઉમળકા આવ્યા હશે ? આવુ ચમત્કારિક સતીત્વ આર્ય લલનામા હતુ હજુ છે અને આવડે તો જળવી શકાય તેમ છે આવી વિશુદ્ધ વનિતાઓની પ્રમોદભાવે પ્રશસા કરીએ અને તેમના નામ લઈ પવિત્ર થઈએ.

૭. તાત્વિક મહાપુરુષો તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રીતે બતાવે છે. સાત્વિક મહાત્માઓ આત્મારામમા રમણ કરી જગતની સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો માર્ગ તત્ત્વવિવેચનનો હોય છે અને તે કાર્ય કરવા માટે જરૂરપૂરતા તેઓ સમાજના સબધમા આવે છે. સાત્વિક યોગીઓ જગતને ઓળખી ગયા હોય છે. એ સમાજથી બહુધા દૂર રહી ઉત્તમ આદર્શો પૂરા પાડે છે

તત્ત્વજ્ઞાની અને સાત્વિક યોગીમા તફાવત એ હોય છે કે તત્ત્વજ્ઞાની હેતુ ને હેત્વાભાસાદિની ચર્ચા કરી શુદ્ધ નિર્ણય પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાત્વિક યોગી બુદ્ધિની દરમ્યાનગીરી વગર સીધા અતરાત્માને પૂછે છે અને ત્યાંથી એને શુદ્ધ ધ્વનિમાં ઉત્તર મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગીમા આ મોટો તફાવત છે

બન્નેનુ સાધ્ય એક જ હોય છે, માર્ગ પૃથક્ હોય છે, પણ અને મળી જતય છે. બાહ્ય નજરે એક વ્યવહારનુ આલબન લેનાર દેખાય છે. બીજામા નિશ્ચય તરફ વલણ વધારે દેખાય છે. સુજ્ઞ એ બન્નેનો સમન્વય કરે છે અને અનેકતામાં રહેલી એકતા શોધી કાઢે છે.

તાત્વિક મહાપુરુષોમા આપણે શ્રીમદ્યશોવિજય મહારાજનુ નામ સત્તરમી સદીના 'અવતસ' તુલ્ય ગણીએ યોગીમા એ જ સદીના આનંદઘનજી ગિરણસ્થાને આવે છે. આવા મહાપુરુષોના ગુણોનું કીર્તન કરવુ. તેમનુ નામસ્મરણ કરવુ એ મહાન શુભ યોગ છે. મોઘેરો લહાવો છે અને અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

અનેક સજ્જન પ્રાણીઓ આ દુનિયામા હતા અને અત્યારે છે. સજ્જન કોણ કહેવાય તેની વિચારણા માટે પ્રથમ ઘણુ લખાયેલ છે.

આવા સજ્જન પુરુષોના સ્મરણો પ્રેરક છે, બોધક છે. નિયામક છે. એમને અનત વદન હો ! એવા મહાપુરુષો જગત પર ઉપકાર કરી દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડનારા છે.

કેટલાયે મહાપુરુષો વસ્તુપરીક્ષા કરવામા અને તેનો વિવેક કરવામા હંસબુદ્ધિવાળા હોય છે. એ ક્ષીર અને નીરને જુદા પાડી સત્ત્વ ગ્રહે છે, કચરો ફેંકી દે છે અને સત્યનો સ્વીકાર કરી અન્યને તે પર પ્રકાશ પાડે છે યથાર્થ–અયથાર્થની પૃથક્કરણશક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર આવા પુરુષો સ્વપરઉપકાર કરે છે અને એ આપણા સર્વ માનને યોગ્ય છે. આવા મહાપુરુષો દૂર હોય કે નજીક હોય, પૂર્વકાળમાં થયા હોય કે અત્યારે વિદ્યમાન હોય, પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય – ગમે તે હોય તે આપણા સ્મરણને પાત્ર છે અને તેનું સ્મરણ કરી આપણી જાતને પવિત્ર બનાવી કૃતાર્થ કરીએ છીએ

૮. આવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં, અન્ય પ્રાણીઓ પૈકીના મહાપુરુષોમાં જે જે ઉચ્ચ ગુણો જડી આવે, મળી આવે, પ્રાપ્ત થાય તેનુ મનમા રટણ કરી આ જીવનને સફળ કરવુ. આ મનુષ્યભવ શા માટે મળ્યો છે? કાઈ ખાવા-પીવા કે પૈસા એકઠા કરવાનો એનો ઉદ્દેશ ન જ હોય. પૈસાવાળાને કોઈ પ્રકારનુ અંતરનુ સુખ હોય એવી માન્યતા વસ્તુ-સ્વરૂપનુ અજ્ઞાન સૂચવે છે. અહી તો ગુણને એકઠા કરી, સગ્રહો, સ્વાયત્ત કરી, વિકાસમા પ્રગતિ કરવાનુ કર્તવ્ય છે એ કાર્યના ગુણને ઓળખી તેનુ બહુમાન કરવું અને તે દ્વારા ગુણના વાતાવરણમા પડી જઈ વિકાસની સપાટી ઊંચી લઈ જવાની છે

આપણે આ જીવનની શરૂઆતમા અમુક વિકાસની સપાટી પર હોઇએ છીએ એની સપાટી ઊંચી લઈ ગયા કે નીચે ઉતારી ગયા કે હતી તેની તે જ સપાટી રાખી રહ્યા-એ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર જીવનની સફળતાની ગણતરી થાય છે આ ભવ સફળ કરવાનો વિશાળ માર્ગ પરગુણનુ પરિભાવન છે અને પરગુણનુ પરિભાવન એ જ પ્રમોદભાવના છે

એટલા માટે કેટલાક ગુણના ભંડાર જેવા મહારત્નો હોય છે, જેમનામાં ગુણો સારી રીતે સ્થિત થઈ ગયેલા હોય છે, ગુણો જામી ગયેલા હોય છે, ગુણો ઘર કરી રહેલા હોય છે, તેવાઓના ગુણોનુ ગાન કર એ ગુણની પ્રશંસા ભક્તિભાવે, પૂર્ણરાગથી કર. કવિતામા આવડે તો તેમા, ગદ્યમાં આવડે તો તેમાં, સાદા શબ્દોમાં આવડે તો તેમાં-તને ગમે તે રીતે તે ગુણગાનમા લીન થઈ જા, એના ગીતના તાલમા નિમગ્ન થઈ જા અને એનું બહુમાન કરવામાં તત્પર બની જા.

એ રીતે રાગાદિવિકારરહિત થઈ શાતસ્વભાવમા વિવિધ પ્રેમના ભારથી એકરસ થઈ વિનોદ કર. શાંતરસનુ પાન કર પ્રમોદભાવના એટલે શાતરસની ઉત્કૃષ્ટ જમાવટ છે આ રીતે હે વિનય! ગુણપરિતોષની રચના તુ કર

ઉપસંહાર : પ્રમોદ

'પ્રમોદ' શબ્દમા જ ચમત્કાર રહેલો છે. પ્રાણીમાં જો સહેજ પણ ગાભીર્ય કે ઓજસ્ હોય તો એને 'પ્રમોદ' શબ્દ બોલતા અંદર એક પ્રકારની વિશુદ્ધ લાગણી થયા વગર રહે નહિ.

પ્રમોદભાવનામા ગુણચિન્તન, ગુણપ્રશંસા, ગુણસ્તવન, ગુણમહિમા અને ગુણગાનની વાત છે. ગુણસબંધી આખુ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં આ લેખકમહાશયના સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્વેષપાપસ્થાનકની સજ્ઝાયમા રજૂ કર્યું છે. એ પ્રત્યેક પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયો એક એક ગ્રંથ જેવી છે તેમ જ સૂત્ર જેવી છે, ચાવી જેવી છે ગુણનુ રહસ્ય ત્યાથી સમજી લઇએ. તેઓશ્રી કહે છે કે—

નિર્ગુણી તે ગુણવંત ન જાણે,
ગુણવંત તે ગુણ દ્વેષમાં તાણે. લાલન૦
આપ ગુણી ને વળી ગુણરાગી.
જગમા તેહની કીરતી ગાજી. લાલન૦
રાગ ધરી જે જીહા ગુણ લખીએ,
નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રહીએ. લાલન૦
ભવથિતિ ચિંતન મુજસ વિલાસે,
ઉત્તમના ગુણ એમ પ્રકાસે. લાલન૦

આ મહાન સૂત્રો છે, અર્થાતરન્યાસો છે, વિશિષ્ટ અનુભવનાં પરિણામો છે. એના પર ખૂબ આકર્ષક વિવેચન મુરબ્બી કુંવરજીભાઇએ કર્યું છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારી લઉ છું.

"જગતમા બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે ગુણી અને નિર્ગુણી તેમા જે પોતે જ નિર્ગુણી હોય છે તે તો બીજાને ગુણી દેખતો જ નથી. કપટી માણસ બીજા સરલને પણ કપટી જાણે છે. પાપી માણસ બીજાને પાપી જાણે છે દુરાચારી માણસ બીજાને દુરાચારી ધારે છે લપટ માણસ સાધ્વી સ્ત્રીને પણ કુલટા ધારે છે આ પ્રમાણે જગત્પ્રવૃત્તિ છે તેમા કાઈ આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી, કારણ કે જેવુ પોતાના અતરમા હોય છે, તેવુ જ બહાર દેખાય છે, પણ આશ્ચર્ય તો તેમા થાય છે કે પોતે ગુણી છતા પણ કેટલાક એવા ઈર્ષ્યાયુક્ત સ્વભાવવાળા હોય છે કે બીજાના ગુણને જોઈ શકતા નથી, સહન કરી શકતા નથી, અન્યથી થતી કોઈની પ્રશસા સાભળી શકતા નથી, તેથી તેના ગુણમાં મિથ્યા દોષારોપણ કરીને પોતાના હૃદયમા રહેલો દ્વેષ પ્રકટ કરે છે. બરો સુજ્ઞ તો તેનો ભાવ તરત જ સમજી જાય છે અને તેના ગુણીપણામાં આ મોટી ખોડ છે એમ વિચારી હૃદયમા ખેદ પામે છે. શાસ્ત્રકાર આવા ગુણીની પ્રશસા કરતા નથી તે તો કહે છે કે–જે ગુણી અન્યના ગુણના રાગી હોય, પોતાના વિશેષ ગુણ કરતા પણ અન્યના સામાન્ય ગુણની–અલ્પ ગુણની કિમત વધારે આંકતા હોય, શુદ્ધ

અંત કરણથી તેની પ્રશંસા કરતા હોય, અનુમોદના કરતા હોય અને કરાવતા હોય તેવા પુરુષની જ કીર્તિ જગતમાં જાગૃત રહે છે, ફેલાય છે, વિસ્તાર પામે છે, માટે ગુણના ઇચ્છુક જનોએ પોતાનામા અલ્પ ગુણ હોય કે વિશેષ ગુણ હોય, પણ તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતા અન્ય મનુષ્યમા રહેલાં દાન, શીલ, સંતોષ, પરોપકાર, દયાળુતા, નિરભિમાનપણું, સરલતા, પ્રામાણિકતા, સત્યવાદીપણું, લોકપ્રિયતા, વિનય, વૈરાગ્ય અને ક્ષમા વગેરે ગુણોને થોડા કે વધતા પ્રમાણમા જોઈ હર્ષિત થવુ, તેની પ્રશંસા કરવી, તેની ખ્યાતિ થતી જોઈને રાજી થવુ અને તેનામા તે તે ગુણ ખન્યા રહે, વૃદ્ધિ પામે અને વિશેષ પ્રશંસનીય થાય તેવી જિજ્ઞાસા રાખવી. આ પ્રમાણેના વર્તનથી વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો તેવા ગુણરાગી પ્રાણીની પોતાની જ કીર્તિ થાય છે, મનુષ્યમાત્ર તેને વખાણે છે. આવી સહનશીલતા રાખવી–રહેવી જેવી મુશ્કેલ છે તેવી જ જરૂરની છે.

" કર્તા મહાપુરુષ પ્રાંતે એવી ઉપયુક્ત શિક્ષા આપે છે કે–હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! જ્યાં જ્યા ગુણ દેખો ત્યાં ત્યા તે ગુણ અલ્પ પ્રમાણમા હોય કે વિશેષ પ્રમાણમા હોય, પણ તેના ઉપર રાગ કરો. ગુણ–ગુણી અભિન્ન હોવાથી ગુણી ઉપર રાગ કરવો તે જ ગુણ ઉપર રાગ કર્યા બરાબર છે, અને તેમ કરવાથી જ તે ગુણ પોતાનામા ન હોય તો પ્રગટે છે અને હોય તો વૃદ્ધિ પામે છે આટલાથી જ બસ ન કરતા, કર્તા કહે છે કે ગુણી ઉપર રાગ કરવાની સાથે નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરશો મનમા એમ માની ન લેશો કે ગુણી ઉપર રાગ કરવો એટલે નિર્ગુણી ઉપર દ્વેષ કરવાનુ તો અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થઈ ગયું. તમારે તો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન કરતા સમચિત્તવાળા રહેવુ, સમભાવ રાખવો, ક્રોધ ન કરવો, તેનામા પડેલા દુર્ગુણ કેમ નાશ પામે તેનુ ચિંતવન કરવુ, તેવો પ્રયત્ન કરવો, તે માણસ માને તેમ હોય તો તેને તેવા પ્રકારની હિતશિક્ષા આપવી. આપણાથી ન માને તો જેનાથી માને તેમ હોય તેની પાસે હિતશિક્ષા અપાવવી. તેની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી. પ્રાંતે કોઈ પ્રયત્ને પણ જો તે માને નહિ, દુર્ગુણ છોડે નહિ, ઊલટો દ્વેષ વહન કરે તો પછી ઉત્તમ જનોએ ભવસ્થિતિનુ, સંસારમા વર્તતા અનેક પ્રકારના જીવોના કર્માયત્ત વર્તનનુ, પ્રાણી-માત્ર કર્મને વશ છે અને તે નચાવે તેમ નાચે છે એવી લોકસ્થિતિનુ ચિંતવન કરવું, પણ હૃદયમા તેના ઉપર દ્વેષ ન લાવવો, ખેદયુક્ત ન થવુ, સમભાવ જ રાખવો એવા દુર્ગુણી પ્રાણી પણ, તેની ભવસ્થિતિ ઘટશે ત્યારે, સંસાર અલ્પ રહેશે ત્યારે, જરૂર ગુણી થશે, સર્વ માન્ય થશે, પૂજ્ય થશે અને અનેક જીવોનુ હિત કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરશે એમ વિચારવુ. ઉત્તમ જનોની વૃત્તિ નિરંતર આવી જ વર્તે છે "

("અષ્ટાદશપાપસ્થાનકસઝ્ઝાય, અર્થરહસ્ય ")

આ ટાંચણ લખાણથી મૂકવાનુ કારણ છે એમાં પ્રમોદભાવનાનું ક્ષેત્ર બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમા મધ્યસ્થભાવનાનો ભાવ લાવી છેલ્લી યોગભાવનાને જરા આકાર આપ્યો છે, પણ તે પ્રસ્તુત હોઈ પ્રાસંગિક છે વાત એમ છે, કે ગુણવાન પ્રાણી ગુણ જુએ

ત્યા રાજી રાજી થઈ જાય છે, એના હૃદયની અદર આનદ થઈ આવે છે એની એને ઊર્મિઓ થાય છે અને એ વ્યક્ત કર્યા વગર એ હૃદયને ખાલી કરી શકતો નથી. ગુણમા તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે, એ પ્રત્યેકમા વળી તરતમતા હોય છે અને પ્રત્યેકનુ સ્થાન વિકાસક્રમમાં જુદુ જુદુ હોય છે, પણ નાનો મોટો પ્રત્યેક ગુણ પ્રમોદને પાત્ર છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો છે.

પ્રમોદભાવના અન્યને અનુલક્ષીને કરવાની છે. એક પરોપકારી માણસનુ દૃષ્ટાત લઈ તેની પ્રશસા કરીએ ત્યારે મનમા જે અવર્ણનીય આનદ થાય છે તે અનુભવગમ્ય જ છે. એ ગરીબો માટે, જરૂરિયાતવાળા માટે રાતદિવસ જે અગવડો ખમતા હોય અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિનુ દુ ખ ઓછુ કરાવવા કે દૂર કરાવવા યત્ન કરતા હોય તેનો વિચાર કરતાં આત્મા ઉન્નત દશા અનુભવે છે. એના કાર્યમા કાઈ ક્ષતિ હોય તો એ વિચારવાનુ આપણુ કામ નથી, એને પર-સેવા કરવામા કાઇ હેતુ હશે એમ ધારી લેવુ એ આપણી નિર્બળતા અથવા અદર રમી રહેલ ઈર્ષ્યા સૂચવે છે. એ આપણુ કામ નથી, એ આપણું ક્ષેત્ર નથી, એ આપણો વિષય નથી આપણે તો જે કોઈ પરોપકાર કરનાર હોય તેને પ્રશસીએ અને તેમ ન જ બને તેમ હોય તો ચૂપ રહીએ, પણ પર-સેવા કરનારની નિંદા કે દોષારોપણમા તો કદી ભાગ ન જ લઈએ

આ પ્રમોદભાવના લખતા દોપ પર કાઈ ન લખાય તો સારુ. ગુણ જોવા અને ગુણ જોઈ પ્રશસા કરવી, આનદમગ્ન થવુ એ દૃષ્ટિએ લખવાનો જ વિચાર હતો. સહજ દુર્ગુણ તરફ ધ્યાન અતિ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ એ ગ્યુ છે

ખરી પ્રમોદભાવનાવાળાને ભારે મજા છે. એના વિશાળ હૃદયમા આ દુનિયામાં પ્રકાશ જ દેખાય છે એ જનાવરમા, પક્ષીમાં, જળચરોમા અને નાનાં જતુઓમાથી પણ ગુણ શોધી શકે છે અને તેને બહેલાવે છે સાધારણ રીતે દુ ખ, દર્દ, શોક અને આપત્તિમય અસાર સ સારમા ગ્લાનિના પ્રસગો વધારે હોય છે, પણ પ્રમોદવાળા ચિત્તને તો એમા પણ આનદ જ હોય છે. એનુ ધ્યાન જ ગુણ શોધવા તરફ હોય છે અને "જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ" એ ન્યાયે એ તો જ્યા જુએ ત્યા એને ગુણ જ દેખાય છે

પ્રમોદભાવના કરનારમા સહનશીલતા ગુણ એટલો વધી શકે છે કે એનુ વિશ્વબધુત્વ મૈત્રીભાવનાને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા રજૂ કરે છે એ પ્રત્યેક ધર્મ કે સપ્રદાયમાથી વિશુદ્ધ તત્ત્વ શોધી તેની પ્રશસા કરે છે, એ પ્રત્યેક ક્રિયામાથી રહસ્ય શોધી તેનો લાભદાયક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, એ મહાતોફાની વિધયી કે વ્યસની પાસેથી પણ તત્ત્વ શોધી શકે છે અને એ તત્ત્વગવેષી થઈ આત્મવિકાસ વધારતો જ જાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્માને ધર્મરાગ ખૂબ હોય છે. એ કોઈ ધર્મ કે પથની કદી નિંદા તો ન જ કરે, પણ તેમાથી એ સત્ય તારવે, દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજે અને પોતે ખૂબ વિકાસ પામતો જાય. સાથે અન્યને આદર્શ દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડતો જાય.

પ્રમોદભાવનાવાળાને વય કે લિંગ ઉપર લક્ષ કદી જતુ નથી. અમુક પ્રાણી વયમા નાનો છે કે મોટો, અથવા તેણે અમુક પ્રકારના વસ્ત્રો પહેર્યા છે કે નહિ કે હાથમાં અમુક ચીજો રાખી છે કે નહિ કે કપાળ પર અમુક ચિહ્ન કર્યું છે કે નહિ એ એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિષય ન હોય. એનું ધ્યાન તો ગુણ તરફ જ હોય. ગમે તે વય કે ગમે તે લિંગ હોય, એ તો જ્યાં ગુણ જુએ ત્યા નમન કરે અને બહલાવવા અનેકવિધ પ્રયોગો કરે. આ વિશાળતા ભવ્ય છે, સ્પૃહણીય છે, વિકાસને માર્ગે ખૂબ સહાયક છે. ગુણના સબંધમા એક વાર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે–'**गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।**' 'ગુણો ગુણ જાણનારમા ગુણરૂપે પરિણામ પામે છે, તે જ બાબતો નિર્ગુણીને પ્રાપ્ત થતા દોષરૂપ થઈ જાય છે.' આ વાતમા ખૂબ રહસ્ય છે. આપણે જે દૃષ્ટિએ જગતને નિહાળીએ તેવી સૃષ્ટિ આપણને દેખાય છે. આ મુદ્દા પર આપણે ઉપર સહજ વિચાર પણ કર્યો હતો. નદીના સુદર મીઠાં જળ સમુદ્રમા જાય ત્યારે ખારા થઈ જાય છે આમા સંસર્ગદોષ કેટલુ કામ કરે છે તેનુ દૃષ્ટાન્ત સમજાય છે. શત્રુંજયા નદી મૂળમા બહુ મીઠી છે, પ્રવાહે મીઠી છે, પરંતુ તેમા ગાગડીઓ નામની નદી ભળે છે ત્યારથી તે ખારી થઈ જાય છે મતલબ એ છે કે–ગુણ જાણનાર, ગુણને ઓળખનાર, ગુણની પિછાન કરનાર ગુણને ગુણ તરીકે ઓળખે છે અને તે જ બાબતો નિર્ગુણી પાસે જાય છે ત્યારે તેમાથી તે દોષો તારવે છે.

આપણે તો પરોપકાર કરનાર, ઉદારતા ધરાવનાર, સેવા કરનાર, સમાજ–ઉદ્ધારના કામ કરનાર, દુઃખ–દર્દ ઓછાં કરવાના પ્રયત્ન કરનાર, ધર્મોપદેશદ્વારા અંતરંગ વૃત્તિ સુધારનાર અને અહિંસા તથા સત્યના પયગામ પહોંચાડનારના ગુણો ગાવા, તેને માટે તેનું બહુમાન કરવું અને તે ગુણવિકાસ દુનિયામાં વિસ્તરે તેટલા માટે ઇષ્ટ પ્રયત્ન કરવા. અહી એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખી દુનિયાને સુધારવાનો આપણે સોદો (કોન્ટ્રેક્ટ) કર્યો નથી, પણ જ્યા ગુણ દેખાય ત્યા પ્રશંસવા અને ન દેખાય ત્યાં મૌન રહેવા તો જરૂર બંધાયા છીએ. બંધાયા છીએ એટલે જો આપણે આપણો આત્મવિકાસ સાધવો હોય તો તેમ કરવું એ આપણી આપણા તરફની ફરજ છે.

કોઈ સત્પુરુષ હોય, આધિ–ઉપાધિ–રહિત હોય, સંસારબંધનને છોડી આનંદ માણતા હોય – એના ત્યાગની, એના વર્તનની, એની સત્યપ્રિયતાની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે અંતરાત્મા કઈ દશા અનુભવે છે? ત્યા કેટલી શાંતિ થાય છે? કેવો વિલાસ થાય છે? કેટલો તેજપુંજ જણાય છે? આ વિચારીએ એટલે ગુણદૃષ્ટિ આવે છે અને એવી દૃષ્ટિ આવી ગઈ એટલે તો પછી ઉત્તરોત્તર વીતરાગભાવમાં પણ પ્રમોદ થાય છે અને જે ભાવનો પ્રમોદ થયો ત્યા પહોંચવાનુ લક્ષ્ય થાય છે. લક્ષ્ય નિર્ણીત થયુ એટલે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય છે અને પ્રયત્ન શરૂ થતા સાધનોની શોધ થાય છે. સાધનો મળતાં જે આજનુ સાધ્ય હોય તે આવતી કાલનુ પ્રાથમિક પદચલન બને છે. આ રીતે પ્રમોદભાવ સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે.

પ્રમોદભાવ સ્ત્રીપુરુષના ભેદને વિસરાવે છે, મહાન સહિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, નિરર્થક કથની કે નિંદામાથી બચાવે છે, ઈર્ષ્યા-અસૂયાને ભુલાવી દે છે, માત્સર્યને બસેડી નાખે છે, પૈશુન્ય કે અન્યાયને પાદપ્રહાર કરે છે, કલહ-કકાસને તિલાંજલિ આપે છે, મનને વિશાળ બનાવે છે, કલ્પનાશક્તિને તીવ્ર બનાવે છે, વિચારણાશક્તિને વેગ આપે છે અને સંક્લિષ્ટ ભાવ, તુચ્છતા કે મંદતાને દૂર કરી દે છે.

એકાંતમાં બેસી જરા ચેતનરામ સાથે વાતો કરીએ, જે મહાપુરુષોએ એને જોયો છે, જાણ્યો છે તેને યાદ કરીએ, દુનિયાની જંજાળમાથી જરા મુક્ત થઈ કોઈ પર્વતના શિખર પર કે ગિરિકંદરામાં કે વનપ્રદેશમા બેસી જરા મહાપુરુષોના યશોગાન ગાઈએ, ત્યા બેસી **'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'** એવા ભાવો ગાઈએ, એના ગાનારને યાદ કરીએ, નિશદિન એના રટણ કરીએ ત્યારે જે અનિર્વચનીય આહ્લાદ થાય તે વચનાતીત છે, શબ્દાતીત છે, વર્ણનાતીત છે.

મનને વિશાળ કરનાર, આદર્શને નિર્મળ કરનાર, દુનિયાના સત્ત્વશાળી પુરુષોને પોતાની કૂખમા લાવનાર, સદા ઉજ્જવળ બાજુ ઉપર લક્ષ્ય રાખનાર પ્રમોદભાવમા શાંતસુધારસની જમાવટ છે, રેલછેલ છે, આનંદમહોદય છે અને પ્રગતિમંદિરનું તે ખરુ સોપાન છે. શ્રીમદ્વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમોદપૂર્વક પ્રમોદભાવમાં લીન થવા પ્રેરણા કરે છે. એ માર્ગે પ્રગતિ કરી ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરો.

ઇતિ પ્રમોદભાવના. ૧૪.

જિહ્વા ડાહી થઇને ગુણીના ગુણનું પ્રેમે કરજે ગાન,
અન્ય-કીર્તિને સાંભળવાને સજ્જ થજો હે બંને કાન;
પ્રૌઢ લક્ષ્મી બીજાની નીરખી નેત્રો તુમ નવ ધરજો રોષ,
પ્રમોદભાવનાભાવિત થાશો તો મુજને તુમથી સંતોષ.

૫ અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ પંદરમું

કરુણાભાવના

માલિની

प्रथममशनपानप्राप्तिवाञ्छाविहस्ता-
स्तदनुवसनवेश्मालङ्कृतिव्यग्रचित्ताः ।
परिणयनमपत्यावाप्तिमिष्टेन्द्रियार्थान्,
सततममभिलषन्तः स्वस्थतां काश्नुवीरन्[1] ॥ क १ ॥

શિખરિણી

उपायानां लक्षैः कथमपि समासाद्य विभवं,
भवाभ्यासात्तत्र ध्रुवमिति निबध्नाति हृदयम् ।
[2]अथाकस्मादस्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो,
रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा ॥ ख २ ॥

સ્રગ્ધરા

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा,
युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्रादिहेतोः ।
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत् ॥ ग ३ ॥

ક ૧. પ્રથમ પહેલા તો (કિ વિ) અશન ખાવાના પદાર્થો વિહસ્તા વ્યાકુળ ચિત્તવાળા વસન કપડા વેશ્મ ઘર અલ્કૃતિ ધરેણા (સોના, રૂપા તથા અવેગતના) પરિણયન લગ્નસબધ અશ્નુવીરન્ મેળવે, પ્રાપ્ત કરે

ખ ૨ ઉપાયાના લક્ષે લાખો ઉપાયો વડે કથમપિ મહામુશ્કેલીએ ભવાભ્યાસ અનાદિ અભ્યાસ, સસ્કાર ધ્રુવ સ્થાયી અકસ્માત્ અણધારી રીતે, અણચિતવી રીતે વિકિરતિ નાખે છે રજ ધૂળ

ગ ૩ સ્પર્ધન્તે સ્પર્ધા–હરીફાઈ કરે છે, મોટા કહેવરાવવા મથે છે મત્સર માત્સર્ય, પરનો ઉત્કર્ષ ન સહન કરવાની વૃત્તિ, અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા અરુદ્ધા કોઈ પણ જાતના અકુશ વિનાના ક્ષેત્ર ખેતર, જમીન પદ્ર ગામ, નગર અનુપદ ડગલે ને પગલે અરતિશત સેકડો પીડા, ઉદ્વેગ, દુ ખ

---

૧ પાઠા : क्राशु तीरन्

૨ પાઠા · कथा

उपजाति

स्वयं खनन्तः स्वकरेण गर्तां,
मध्ये स्वयं तत्र तथा पतन्ति ।
[1]तथा ततो निष्क्रमणं तु दूरे-
ऽधोऽधः प्रपाताद्विरमन्ति नैव ॥ घ ४ ॥

प्रकल्पयन्नास्तिकतादिवाद-मेवं प्रमादं परिशीलयन्तः ।
[2]मग्ना निगोदादिषु दोषदग्धा, दुरन्तदुःखानि हहा सहन्ते ॥ ङ ५ ॥

शृण्वन्ति ये नैव हितोपदेशं, न धर्मलेशं मनसा स्पृशन्ति ।
रुजः कथंकारमथापनेया-स्तेषामुपायस्त्वयमेक एव ॥ च ६ ॥

अनुष्टुप्

परदुःखप्रतिकार-मेवं ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकारं ते सुखमायतिसुन्दरम् ॥ छ ७ ॥

घ ४ स्वकरेण पोताना हाथ वडे जे गर्ता खाडो तथा એવી રીતે निष्क्रमण બહાર નીકળવાનુ दूरे છેદુ રહે, દૂર રહે विरमन्ति અટકે છે

ङ ५ प्रकल्पयन् સ્થાપતા, બનાવતા, ગોઠવતા, प्रमाद પ્રમત્તભાવ (પારિભાષિક-પચ્ચિય જુઓ) परिशीलयन्त પોષણ કરે છે (કૃદંત) दुरन्त છેડો ન આવે તેવા, અપાર હહા આશ્ચર્ય.

च ६ धर्मलेश ધર્મનો અંશ, દેશથી ધર્મ कथंकार કયા ઉપાયે ? रुज व्याधिઓ अपनेया નિવારણ કરવા, મટાડવા

छ ७ प्रतीकार નિવારણ, અટકાયત निर्विकार અનંત, વિકારરહિત, શાશ્વત आयतिसुन्दरम् ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારું

---

१. પાઠા : यया
२ પાઠા : मग्ना

ક ૧. પ્રથમ તો ખાવાપીવાની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરવામા પ્રાણીઓ આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે, ત્યાર પછી કપડાં લેવા, ઘર બધાવવાં, ઘરેણા ઘડાવવાંની ખાબતમાં વ્યગ્ર રહે છે, ત્યાર પછી લગ્ન-વિવાહ સબધમાં, પછી સતતિની પ્રાપ્તિની બાબતમા અને સાથે મનપસદ ઇદ્રિયોના ભોગો મેળવવાની અભિલાષાઓ કરવામા વ્યાકુળ રહે છે – આમા મનની સ્થિરતા કયાથી મેળવે ?

ખ ૨. લાખો (સારા કે બરાબ) ઉપાયો કરીને આ પ્રાણી જેમ તેમ સહજ વૈભવ મેળવે છે અને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વકાળના સસ્કારના લાબા અભ્યાસથી તે જાણે સ્થાયી જ હોય એમ ધારીને તેની સાથે હૃદયને જોડી દે છે, તેની સાથે પાકી ગાઠ પાડી દે છે, પરતુ દુષ્ટ ચિત્તવાળો શત્રુ અથવા રોગ અથવા ભય અથવા ઘડપણ અથવા તો વિકરાળ કાળ (મરણ) એ સર્વની ઉપર અણધારી રીતે ઓચિતી ધૂળ ફેરવી દે છે.

ગ ૩. કેટલાક પ્રાણીઓ બીજાની સાથે સ્પર્ધા-હરીફાઈ કર્યા જ કરે છે, કેટલાક ક્રોધથી બળી-ઝળી જઈ પોતાના હૃદયમા અદર અદર મત્સરભાવ (દ્વેષ-અસહનવૃત્તિ) રાખ્યા કરે છે, કેટલાંક પૈસા બાતર, સ્ત્રી બાતર, દ્વારદ્વાબર બાતર, જમીન બાતર કે ગામ, નગર વગેરેની બાતર નિરકુશપણે મોટી લડાઈ માડે છે, જગ જમાવે છે, કેટલાં યે લોભની બાતર દૂર પરદેશમા રબડપાટી કરીને ડગલે ને પગલે આપદાઓને વહોરી લે છે આ વિશ્વ-દુનિયા તો સેકડો ઉદ્વેગો, આપત્તિઓ અને દુ બોથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે. આમા આપણે તે શુ કરીએ અને શુ બોલીએ ?

ઘ ૪. (પ્રાણી) પોતાના હાથથી બાડો બોદીને પોતાની જાતે જ તે બાડામાં એવી રીતે ઊંડો ઊતરે છે કે તેમાથી બહાર નીકળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ એમા વધારે ને વધારે ઊડા પતનની બાબતથી પણ તે વિરામ પામતો નથી.

ઙ ૫. પ્રાણીઓ નાસ્તિક વગેરે વાદોની રચના કરીને પ્રમત્તભાવનુ પોષણ કરે છે અને દોષોથી બળેલાઝળેલા રહીને નિગોદ વગેરેમાં ઊતરી જઈને અપરપાર દુ બોને, અહાહા ! સહન કરે છે

ચ ૬. જે પ્રાણીઓ હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને ધર્મના એક અશને મનથી પણ સ્પર્શતા નથી – સ્વીકારતા નથી, તેમના વ્યાધિઓ કયા ઉપાયથી દૂર કરવા ? તેમને માટે તો આ એક જ ઉપાય છે

છ ૭. એવી રીતે પારકાના દુ બોના નિવારણનો ઉપાય જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ચિતવે છે તે વિકાર વગરનુ અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનારુ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે

गेयाष्टक*

सुजना ! भजत मुदा भगवन्तं, सुजना ! भजत मुदा भगवन्तम् ।
शरणागतजनमिह निष्कारणकरुणावन्तमवन्तम् रे ॥ सुजना !० ॥ १ ॥
क्षणमुपधाय मनः स्थिरतायां, पिबत जिनागमसारम् ।
कापथघटनाविकृतविचारं, त्यजत कृतान्तमसारं रे ॥ सुजना !० ॥ २ ॥
परिहरणीयो गुरुरविवेकी, भ्रमयति यो मतिमन्दम् ।
सुगुरुवचः सकृदपि परिपीतं, प्रथयति परमानन्दं रे ॥ सुजना !० ॥ ३ ॥
कुमततमोभरमीलितनयनं, किमु पृच्छत पन्थानम् ।
दधिबुद्ध्या नर जलमन्थन्या, किमु निदधत मन्थानम् रे ॥ सुजना !० ॥ ४ ॥
अनिरुद्धं मन एव जनाना, जनयति विविधातङ्कम् ।
सपदि सुखानि तदेव विधत्ते, आत्मारामममशङ्कम् ॥ सुजना !० ॥ ५ ॥
परिहरताश्रवविकथागौरव-मदनमनादिवयस्यम् ।
क्रियता सावरसाक्षपदीनं, ध्रुवमिदमेव रहस्यं रे ॥ सुजना !० ॥ ६ ॥
सद्यत इह किं भवकान्तारे, गदिनिकुरम्बमपारम् ।
अनुसरताहितजगदुपकारं, जिनपतिमगदङ्कारं रे ॥ सुजना !० ॥ ७ ॥
शृणुतैकं विनयोदितवचनं, नियतायतिहितरचनम् ।
रचयत सुकृतसुखशतसन्धानं, शान्तसुधारसपानं रे ॥ सुजना !० ॥ ८ ॥

---

१ सुजना सज्जन—आग भाणुसो कारण अपेक्षा, हेतु अवन्तम् रक्षण करता; गयावता

२ क्षण थोडो वखत उपधाय स्थापीने कापथ खोटो मार्ग घना ग्रन्थ कृतान्त धर्मनिर्णय, Dogma

३ अविवेकी हित—अहित न समजनार, गर्भपन भ्रमयति भ्रमरे चढावे छे, गोटाळामा नाखी दे छे मतिमन्द ओछी बुद्धिवाळा, साधारण समजणवाळा

४ कुमत मिथ्या अभिप्राय, तुरु भत भर राशि मीलित आ जायली भीचाई गयेली, चोटेली दधि दही जलमन्थनी गोणी मन्थान रवैयो, मन्थनदंड, दही वलोववानु साधन

५ अनिरुद्ध वेग कर्या वगरनु, निरुद्ध आतंक पीडा, संताप, व्याधि, सपदि शीघ्र, तुरत आत्माराम आत्मगुणीआमा रमनार

---

* राग:—'आज गया'ता आगे समवसरणमा'ओ देशीमा चालशे, पण पंक्तिने छेडे 'रे' नथी आवतो त्या छेल्लु पद जरा खेंचवु पडशे प्रतमा 'रामकली राग' जणाव्यो छे 'हमारो अवर देहु मुगरि' ओ देशी जणावे छे

૧. સજ્જન બંધુઓ ! અંતઃકરણના ઉલ્લાસપૂર્વક ભગવાનને ભજો, તમે પૂર્ણ આનંદથી ભગવાનને ભજો. એ ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરુણાવાળા છે અને એમને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે. એવા ભગવાનને ભક્તિથી ભજો

૨. (તમારા) મનને થોડો વખત સ્થિરતામાં સ્થાપન કરીને જિનાગમનો સ્વાદ ચાખો અને આડાઅવળા માર્ગોની રચનાથી તમારું વિચાર–વાતાવરણ વિકાર પામી જાય છે તે વિચારશ્રેણીને નુકસાન કરનાર અને અસાર સમજીને તેનો ત્યાગ કરો.

૩. હિતાહિત ન સમજનાર ગુરુ (ધર્મોપદેશક) જે સાધારણ અથવા મંદબુદ્ધિવાળા પ્રાણીને ભ્રમમાં નાખી દે છે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. સદ્‌ગુરુ–મહાત્માનું વચન એક વાર પણ સારી રીતે પીધું હોય તો લીલાલહેર વિસ્તારે છે.

૪ ખોટા અભિપ્રાયના અંધકારરાશિથી જેની આંખો અંજાઈ ગઈ હોય એવાને તું માર્ગસંબંધી સવાલો શા માટે પૂછે છે ? પાણીની ગોળીમાં દહીંની સમજણથી તારી રવઈને શા માટે નાખે છે ?

૫. પ્રાણીઓના મનને અંકુશ વગર છૂટું મૂકી દીધું હોય તો તે અનેક પ્રકારની પીડા –ઉપાધિઓ કરી મૂકે છે એ જ મનને જો આત્મારામની વાટિકામાં રમણ કરતું અને શંકા વગરનું કર્યું હોય તો તે એકદમ સુખોને આપે છે.

૬. અનાદિ કાળના દોસ્ત થઈ પડેલા આશ્રવો, વિકથાઓ, ગૌરવો અને કામદેવને તું તજી દે અને સંવરને તારો મિત્ર બનાવ. બરોબર, આ સાચેસાચું રહસ્ય છે.

૭. આ સંસારરૂપ મહાઅરણ્યમાં પાર વગરના વ્યાધિઓના સમૂહોને શા માટે સહન કરો છો ? જિનપતિ નામના વૈદ્યરાજ જે જગતની ઉપર ઉપકારો કરી રહ્યા છે તેને અનુસરો.

૮. વિનયે કહેલું વચન જે ચોક્કસપણે ભવિષ્યમાં (તમારા) હિતની રચના કરનાર છે તેને એકવાર બરાબર સાંભળો અને અનેક પ્રકારના પુણ્ય અને સેંકડો સુખોની સાથે અનુસંધાન કરી આપનાર શાંતસુધારૂપ અમૃતનું પાન કરો

—* * *—

---

૬ પરિહરત છોડો, તજો મદન કામદેવ, સ્પર્શેન્દ્રિય રાગ સાવર સંવરની સાતપદીન મિત્ર ધ્રુવ નક્કી, Certainly

૭ સંપ્રત તમે સહો છો–ખમો છો કાન્તાર જંગલ, અરણ્ય, ગદ વ્યાધિ નિકુરંબ સમૂહ આહિત સંપાદિત, કરેલ અગદંકાર ઔષધ કરનાર, વૈદ્ય

૮ એક અદ્વિતીય અથવા એકવાર વિનયોદિત વિનયે કહેલું નિયત ચોક્કસ, નિશ્ચિત સુકૃત પુણ્ય, સદાચરણ સન્ધાન આત્મા સાથે સંયોજન રચયત કરો, રચો, બનાવો

કારુણ્ય : : પરિચય

ક્ક ૧. ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એમા જે રાગદ્વેષનો કચરો જમ્યો છે તે પ્રથમ દૂર કરવો જોઇએ, અને તે માટે આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાની યોજના કરવામા આવી છે જેમ મૈત્રીભાવનામા રાગને વિશ્વ સુધી લબાવતા એ વિશાળ બની આખરે તેમા લય પામી જાય છે, તેમ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય આખા વિશ્વમાં દયાભાવને લબાવતાં પ્રાપ્ત થાય છે પારકાના દુ ખસ બ ધી વિચાર કરતા અને તેમાંથી તેને બચાવવાનો વિચાર કરતાં પ્રાણી વિશ્વબ ધુત્વભાવની પેઠે પોતાની કરુણાની પાખો ચારે તરફ વિસ્તારે છે અને પરિણામે એ પોતાની જાતને વીસરી જઈ વિશ્વદયામાં લીન થઈ જાય છે. આવા પ્રાણીને પારકાનાં દુ:ખો જોવાનુ, તેનો અભ્યાસ કરવાનુ, તેનુ પૃથક્કરણ કરવાનું, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવાનું અને તે દ્વારા ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનુ સદ્ભાગ્ય સાપડે છે. એટલા માટે પારકાના દુ.ખોના પ્રકારો વિચારવા અને તેના પ્રતિકારો (દુ ખ દૂર કરવાના ઉપાયો) વિચારવા એ યોગપ્રગતિમા મનને સ્થિર કરવાને અ ગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દુ.ખના પ્રકારો આ સ સારમા એટલા બધા છે કે એને સર્વાંશે તો શુ પણ એના એક વિભાગના નાના અ શને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાય નહિ એટલા માટે દુ ખના પ્રસ ગો પર સામાન્ય અવલોકન કરી લેખક-મહાત્મા તેના ઉપર વિચારણા કરે છે અને બાકીની હકીકત વાચકની બુદ્ધિ પર છોડે છે.

આ દુ ખપરપરાની વિચારણામા પ્રતિકારના પ્રસ ગો આવી જશે અને પ્રત્યેક પ્રસ ંગમા દયા એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા બહાર આવશે આટલો સામાન્ય ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે એ પ્રસ ંગો અને પ્રતિકારના માર્ગો વિચારી જઇએ

બાહ્ય ક્રિયાઓ પર કાઈ બાસ આધાર નથી આપણે જોયુ છે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારના કર્મબ ધમા ઘણો તફાવત પડે છે તે ક્રિયા કરતી વખતે મનની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની વર્તે છે તે પર કર્મબ ધનો આધાર રહે છે એક ટેબલ પર બેસી વાતો કરનારમાંથી એક તીવ્ર ક્લિષ્ટ કર્મબ ધન કરે અને બીજો કર્મની નિર્જરા કરે એ બનવાજોગ છે માનસિક હલનચલન પર કર્મબ ધનો ઘણો આધાર છે

એ મનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યા ત્યા રખડતુ બ ધ કરાય અને એ ખૂબ પ્રસાદ પામે એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે મનને કબજામાં રાખવુ એ રાજયોગ છે અને 'મન સાધ્યું તેણે સઘળુ સાધ્યું' એ યોગી આનદઘનજીનુ વચન નિ.શ ક સત્ય છે. નીચેના પ્રસ ગો વિચારો. એ જ્યા હોય ત્યા મનની સ્થિરતા સ ભવે ખરી ?

આ પ્રાણીને સર્વથી પ્રથમ તો ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવાની વાછા પાર વગરની હોય છે એ ગરીબ હોય તો અનાજ, શાક, ઘી, વગેરે ક્યાથી લાવવા તેની પીડા તેને હોય, ધનવાન હોય તો આજે કેટલા શાક કરવા તેની ખટપટ, પરિચયવાળો હોય તો આજે મહેમાનોને શુ જમાડવું તેની ખટપટ, ઉનાળામા કે જમણવારમાં કયા કયા શાકોના

સયોગો કરવા, કેટલી ચટણીઓ બનાવવી, રસોઈ કેવી બનાવવી, ઠામ-વાસણ કયાથી લાવવા વગેરે અનેક પ્રકારની ભોજનને લગતી ગોઠવણો કરવાની હોય છે જેને હોય છે એ કદી પણ ધરાતો નથી અને ન હોય તે તો ધરાય જ શેનો? ઓછુ હોય તેને 'जठर-पीढरी दुःपुरेयं, करोति विडम्बनाम्'—આ પેટરૂપ ખાડો કદી પુરાતો નથી અને વિડંબના કર્યા કરે છે જેને બહુ હોય તેને અપચો, બદકોશ અને અતિસારની ગૂચવણ થયા કરે છે વાત એ છે કે, એક અથવા બીજા આકારમા પ્રાણી બાવાની બાબતમા ઘડભાજ કર્યા જ કરે છે અને તેને માટે વિહ્વળ રહ્યા કરે છે. એટલી જ ગૂચવણ 'પાન' ની આવે છે. પાન એટલે પીણુ ઉનાળામા ઠંડા પાણી રાખવા, શિયાળામા સહેજ ગરમ રાખવુ અને નવા યુગમાં ફલબોમા મદિરા વગેરે અનેક પ્રકારનાં પીણાંની અનેક વિવિધતાઓ ચાલ્યા જ કરે છે. આમા ભાગ, દુધિયુ, દૂધ, સોડાલેમન વગેરે ઠંડા પીણાંનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વથી પ્રથમ બાવા-પીવાની વસ્તુઓની વાંછાથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય છે. આ સ્થિતિમાંથી સન્યાસી સાધુઓ પણ ભાગ્યે જ મુક્ત રહે છે. મુક્ત હોય તે જરૂર વદ્ય છે.

પછી કપડાની બટપટ, તે બરીદવાની વ્યગ્રતા અને ફેશનનો તપાસણીમા વ્યગ્રતા બૂબ થાય છે. સ્ત્રીઓને તો આ વ્યગ્રતાનો પાર નથી. બ્લાઉઝના આકાર, બૉડિસના પ્રકાર અને પીન લગાવવાની પીડામા તથા બાલની ટાપટીપમા વ્યગ્રતાનો પાર નથી આમા ન હોય તેને અને હોય તેને પણ અગવડો અને ચિત્તની અસ્થિરતા કેટલી થાય છે તે અવલોકન કરવા જેવુ છે.

ત્યારપછી ઘરનું ઘર કરવુ – તેના પ્લાનો (નકશાઓ) તૈયાર કરાવવા અને ચણતરની સેકડો સામગ્રીઓ તથા કડિયા-સુતાર સાથેની માથાકૂટ અને ઘર બધાબ્યા પછી પણ તેનાં રંગ, શોભા અને બગીચાની બાબતો તથા ગૃહોપસ્કરની બરીદી અને ગોઠવણ ઇત્યાદિ – અનેક પ્રકારની વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્યારપછી એનુ મન ઘરેણા ઘડાવવા-તૈયાર કરવા તરફ જાય છે. બવેરાત અને સોના-રૂપાના દાગીનાઓ મનુષ્યનો સમય રોકે છે અને છતા સાપડેલ ચીજની કિમત બહુ થોડા દિવસ જ ટકે છે એ જાણીતી વાત છે. આ સર્વ બાબતો પ્રાણીને આખો વખત ઊભો ને ઊભો જ રાખે છે એને ઊધમા પણ શાતિ મળતી નથી.

આ ઉપરાત પરણવાની બટપટ ઓછી નથી. નવયુગમા તો વળી તે નવા આકારો ધારણ કરતી જાય છે. ઊગતી વય, પૂર્વપશ્ચિમની ભાવનાનુ સઘર્ષણ અને આખી વિવાહપદ્ધ-તિને નવયુગ સાથે એકરૂપ થતાં બહુ સમય લાગે તેમ જણાય છે. પોતાના કે પોતાનાં જે હોય તેના લગ્નનો પ્રશ્ન ચિત્તને બૂબ વ્યગ્ર કરે છે પરણેલાને સુખ નથી અને વાઢા (કુવારા)ના માનસિક દુ ખોનો પણ પાર નથી.

લગ્ન પછી છોકરાં થાય એટલે એને ઉછેરવાની, કેળવવાની, વ્યવહારમાં જોડવાની બટપટ રહ્યા જ કરે છે. આને લીધે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

સર્વથી વધારે તો પાચે ઇદ્રિયના વિષયો ખૂબ જોર કરે છે એ જ્યાં ત્યા પ્રાણીને માથાં મરાવે છે. એને કોઈ પ્રકારના ભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી અને એક ઇચ્છા સહજ પૂરી થાય ત્યા બીજી જાગે છે એને રાગરાગણી સાભળવાની ઇચ્છાઓ, નાટક-સિનેમા જોવાના શોખો, સગીતને સ્વાયત્ત કરવાની ભાવનાઓ, સ્ત્રી ભોગવવાની અભિલાષાઓ એવી તો વળગેલી હોય છે કે એને એકે કાર્યમા સ્થિરતા થતી નથી અને મન આખો વખત આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે

આમા ચિત્તની એકાગ્રતા કયા થાય? પ્રાણી પોતાને હાથે સયોગો ઊભા કરે છે અને પછી એનાથી જ મૂઝાય છે. એમા હોય તેને સતોષ નથી અને ન હોય તેને તો દુખનો પાર નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમા શાંતિનો સવાલ કયા થાય? કેમ મળે? કેવી રીતે મળે? મન પ્રસાદ-ચિત્તસ્થૈર્ય કેમ થાય?

આવા સયોગોમા પડેલા, સ્વય દુખને ઊભુ કરી તેનાથી હેરાન થનારા પ્રાણીના સયોગો પર કરુણાભાવ ન આવે તો બીજુ શુ થાય? ખૂબ વિચારવા જેવી આખી પરિસ્થિતિ છે ચારે તરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, ભયકર ઉકળાટ છે, હાથે ઊભો કરેલો ત્રાસ છે અને ગૂચવણનુ ચક્કર દેખાય છે અનત દયાવાન્ પ્રભુ કે યોગીને એ જોઈ હૃદયમાં શુ ભાવ ઉત્પન્ન થતો હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે

શ્લ ૨. કરુણાના પ્રસગોનો આ દુનિયામા પાર નથી અભિલાષાઓની વિવિધતા મનને સ્થિરતા આવવા દેતી નથી એ વાત ઉપર જોઈ હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને નાશને અંગે કેવી કરુણાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારીએ

આ પ્રાણી વ્યાપાર કરે, સાચા-ખોટા કરે, પરદેશ જાય, ઉજાગરા કરે, ખાવાપીવાનુ વીસરે, પોતાના સિદ્ધાન્તો કે ધર્મના આદેશોને લાત મારે, ન બોલાવવા યોગ્યની ખુશામત કરે, મહાઆરભવાળા કર્માદાનના વ્યાપાર આચરે, અપ્રામાણિકપણુ કરે, ચોખ્ખો લૂટારાનો ધધો હોય તેમ છતા સાહુકાર હોવાનો દાવો કરે અને સદ્ભાગ્યથી વૈભવને એકઠો કરે, પણ એને એમા કદી સતોષ તો થતો જ નથી. એ સર્વ ધન, ગૃહ, અલકારને પોતાના માની બેસે, એને સ્થાયી માની બેસે, એ ઘરના ઘર યાવચ્ચદ્રદિવાકરૌ પોતાના જ છે એમ માને, એ ખરીદીના દસ્તાવેજમા આકાશથી પાતાળ સુધીના હક્કો પોતાના જ લખાવે અને અઘાટ વેચાણ કરી લે આ સર્વની અદર એને 'ધ્રુવતા'(સ્થાયિત્વ)નો ખ્યાલ થાય છે એ મારુ છે એવો જ એને ખ્યાલ હોય છે, અને એનો પડોશી એક ઇચ જગ્યા દબાવે તો એ ઊચોનીચો થઈ જાય છે.

પછી એ અનેક પ્રકારના મનસૂબા કરે છે છોકરાંના લગ્ન આવા કરશુ અને અમુક અમુકને આમ નોતરશુ વગેરે વગેરે. આવા શેખચલ્લીના વિચારો ચાલતા હોય છે અને

મનમાં તરંગો થતાં હોય છે ત્યાં કોઈ દુશ્મન આવી ફટકો મારે, અથવા કોઈ અસાધ્ય વ્યાધિ (ક્ષય, સંગ્રહણી વગેરે) થાય અથવા ન્યુમોનિયા કે ટાઇફોઇડ જેવો વિષમ જ્વર લાગી જાય અથવા કોઇ હાયનો પ્રસંગ આવે અથવા તો જમરાજા ઓચિંતુ આહ્વાન કરે એટલે સર્વ મનની મનમા રહી જાય છે અને એકઠો કરેલો વૈભવ, વસાવેલ સામગ્રી, તૈયાર કરેલ ઘરેણાં અને પોતાની માનેલી સર્વ ચીજો અને સર્વ સંબંધીઓને અહીં મૂકી એકલા ચાલ્યા જવુ પડે છે, અથવા નુકસાનીમા આવી પડવાથી પોતાની વસ્તુઓ પારકાના હાથમા જતી અથવા લિલામ થતી જોવી પડે છે આમાની એક પણ વાત ઉપજાવી કાઢેલ નથી. લગભગ દરરોજના અનુભવનો આ વિષય છે અને પ્રત્યેકને એક અથવા બીજા આકારમાં જરૂર બને છે. મકાન અને માલ પર ટાચો લાગે અને માલ વગેરે વેચાય એ સર્વ હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો આમા આવી જાય છે

આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીની ધારણાઓ ધૂળ મળે છે, ગણતરી ઊંધી પડે છે અને ન ધારેલુ બની આવી રચેલ સૃષ્ટિનું આખુ ચક્ર ફેરવી નાખે છે, એ આપણે મહાન વિગ્રહ પછી તો એટલુ અનુભવ્યુ છે કે એ પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય

આમા વિચારવાની વાત અંદરથી કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી છે એક બાજુએ પ્રાણીના વૈભવ મેળવવાના વલખાને વિચારો, બીજી બાજુએ તેમાં નિષ્ફળ જનારાના ટકાઓ વિચારો, પછી જેને મળી જાય તેના મનની સ્થિતિ વિચારો, પછી મળેલ વૈભવને કેમ જાળવી રાખવો એની ચિંતાઓ વિચારો અને છેવટે એ વૈભવ જાય અથવા છોડવો પડે ત્યારે થતી દુ:ખમય સ્થિતિ વિચારો.

એ સર્વથી જરા પર થઈ, સામાન્ય દુન્યવી ખ્યાલોથી જરા ઊંચા આવી, થોડા વખત માટે પણ એનાથી પોતાની જાતને અલગ રાખી ચિંતવી જોશો તો એ વૈભવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણમા પડેલા પ્રાણીઓ જાણે કેફ કરી, ઊંધુ માથું રાખીને મચ્યા જ રહેતા હોય એમ જરૂર લાગશે. એ સ્થિતિથી એમની સર્વ કાર્યપ્રવૃત્તિ તરફ તમને કરુણા આવશે, તમને એના ઉજાગરા, દોડાદોડ અને પરસેવા તરફ ગ્લાનિ થશે અને અંતે એના સંબંધના ફરજિયાત છૂટકારા અથવા છોડાવવાના પરિણામ તરફ તમને અંતરથી દયા આવશે. આવો કરુણાભાવ થાય અને એનો પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર થાય તે મહાન છે, ભવ્ય છે, દિવ્ય છે અને સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

ઉપર વર્ણવ્યા તે ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રસંગો દુનિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આ પ્રાણીમાં વાસનાના સંસ્કાર એવા જામેલા હોય છે કે એ તો વસ્તુઓ ને ઘરબાર સાથે મડાગાંઠ બાંધે છે અને એ વસ્તુઓ કોઈક દિવસ પણ છોડવી પડશે એમ માનતો જ નથી અને કોઈ તેવુ સૂચવે તો તેને અપશુકન ગણે છે. આ સર્વ કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે. આ વિચારણા એ કરુણાભાવનુ મૂળ છે, એના પ્રતિકારના પ્રસંગો વિચારવા એ માધ્ય છે.

ગ ૩. વ્યાકુળતાના નીચેના પ્રસંગો વિચારો —

કેટલાક તો અન્યની સાથે સ્પર્ધા કરવામા જ વ્યગ્ર રહ્યા કરે છે. એને બીજાની નજરમાં પોતાના હરીફ કરતા સારા દેખાવુ છે. અદર વસ્તુ કે આવડત છે કે નહિ એનુ એને કામ નથી. એને તો માત્ર હરીફાઈ કરવી છે જ્ઞાતિઓના પટેલો, શેઠિયાઓ અને વ્યાપારીઓની અદર અદરની સ્પર્ધા જોઈ હોય તો વ્યાકુળતાનો ખરો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાતિમાં કોઈ સારો થયો હોય તો તેને કેમ બેસાડી દેવો અથવા કાઈ નહિ તો તેની ખોટી વાતો કરવી એ જીવનમત્ર નાના શહેરો અને ગામડામા બાસ જોવામાં આવશે.

સ્પર્ધા કરતા પણ મત્સર વધારે આકરો હોય છે. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય એટલે ક્રોધથી બળી જાય છે અને પછી વાતો કરે તો થોડીક વાત સહજ સમજાય તેવી અને બાકીની દલીલમા **शेषं कोपेन पूरयेत्**– જ્યા અટકે ત્યા ક્રોધ કરીને દલીલો પૂરી પાડવી. આ માત્સર્યથી વ્યાકુળતા હદ બહારની થાય છે.

પૈસા, સ્ત્રી, ગોધન, વાડી, ખેતર અથવા ગામગરાસને અંગે પ્રાણીઓ મોટા જંગ માડી બેસે છે ધનની બરી લડાઈઓ તો કોરટોમા જોવા જેવી થાય છે. સ્ત્રીની બાતર બૂનો થાય છે અને ફાસીને લાકડે લટકવુ પડે છે. જમીન, ઘર, વાડી, બગીચા, ગામ–ગરાસના કજિયામાં પ્રાણી બુવાર થઈ જાય છે અસલના વખતમા મોરચા મડાતા હતા અને લોહીની નદીઓ ચાલતી હતી, ત્યારે અત્યારે કોરટ, પોલિસ અને વકીલની સહાય લઈ યુદ્ધની ઇચ્છા પૂરી કરવામા આવે છે જર, જમીન અને જોરુના કલહોના સબધમાં અગાઉ બૂબ વિવેચનો થયા છે અહી વિચારવાની વાત એ છે કે એવા ઝગડામા પડે એને અંદરની માનસિક અસ્થિરતા એટલી બધી થાય છે કે એ નિરાતે જપી શકતો નથી અને પાટિયા ગોઠવવામા અને પુરાવા તૈયાર કરવામા વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી. આવા ઝગડામા પડેલાને મન પ્રસાદ શુ થાય? એને આત્મારામ સાથે વાતો કરવાનો વખત પણ ક્યારે આવે?

લોભને વશ પડેલા પ્રાણીઓનો અવતાર તો બરેબર શ્વાન જેવો થઈ જાય છે અહીથી પૈસા મેળવુ કે ત્યા માથુ મારુ કે આમ કરી નાબુ કે તેમ કરી નાબુ–આવા આવા વિચારો તેને આવ્યા જ કરે છે. પછી એ દૂર દેશમા જાય છે, સટ્ટા બેલે છે, જુગાર રમે છે, અપમાનો સહે છે અને ન કરવાના અનેક કૃત્યો કરે છે. એના જીવનમાં શાંતિ, ધૈર્ય કે નિરાતને સ્થાન નથી આપત્તિ આવે ત્યારે તે જરા પાછો પડે છે પણ 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ એ પડતો જાય છે, ઊઠતો જાય છે અને સાત ડગલા આગળ ભરે તો પાચ ડગલા પાછો પડે છે આમ ધક્કેલે ચઢેલા એની વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી

સ્પર્ધા, મત્સર, ક્રોધ અને લોભના આ તો થોડાં ચિત્રો બતાવ્યાં છે, પણ એ પ્રત્યેકમા એને આપત્તિ, અથડામણ અને રખડપાટો જ મળે છે, છતાં દુનિયા અત્યારે જાણે વ્યાકુળતાને વાયરે ચઢી ગઈ હોય એમ દેખાય છે.

ચારે તરફ મનોવિકારના કાળા વાદળો દેખાય ત્યા અમે તે શુ કરીએ અને શું બોલીએ? કેવા મોટા ઉપાય બતાવીએ અને કેવો ઉપદેશ આપીએ? જાણે આખી દુનિયા મોહની મદિરા પીને ઘેલી થઈ ગાડાની માફક ઠેકાણા વગરના વર્તન કરી રહી હોય એમ દેખાય છે લેખકમહાત્મા કહે છે કે– અમને ઘણો વિચાર થાય છે અને દુનિયાની આ વિચિત્ર ચર્યા જોઈ એના ગાડપણને અ ગે ત્રાસ થાય છે. તમે આ ત્રાસો સમજો અને એમા રસ લઈ ઝૂકી પડ્યા છો તેને બદલે એ ત્રાસ છે એટલું સમજો

કરુણાભાવનાવાળો વિચારો કરી વધારે વધારે અવલોકન કરતો જાય છે એમ એને વિશેષ કરુણાના પ્રસગો સાપડે છે. એ દુનિયામા પીડા, ઉદ્વેગ, ગૂચવણ, ખોટી હોંસાતુસી અને દુ:ખ, દારિદ્રય, દભ, દમન અને ઝગડાઓ જ દેખે છે, એને શુ કરવુ અને શુ બોલવુ તેને માટે પણ એને વિચાર થઈ પડે છે. ભૂતદયાભાવિત આત્માને આ અવલોકનને અ ગે ખૂબ કરુણા પ્રગટે છે અને તે અહર્નિશ વધતી જાય છે એ ચારે તરફ અસ્થિરતા અને વ્યાકુળતા જોઈ દુનિયાની ટૂંકી નજર માટે મનમા દ્રવે છે, ગૂચવાય છે અને અ તરથી માનસિક દુ ખ વેદે છે. જ્યાં જુએ ત્યા એને કરુણાના પ્રસગો દેખાય છે

ઘ ૪. ભાવિતાત્મા વધારે અવલોકન કરે છે. ત્યા એ શુ જુએ છે? – પ્રાણી પોતાને હાથે ખાડો ખોદે છે અને એ ખાડામાં પોતે જ પડે છે એવો પડે છે કે એમાથી બહાર નીકળવાની વાત તો બાજુ ઉપર રહી, પણ એ ખાડામા પોતે વધારે વધારે ઊ ડો ઊતરતો જાય છે.

આ વાત ખરી છે, ખરી છે એટલુ જ નહિ, પણ તેમા મહાતથ્યાશ રહેલ છે આવો મનુષ્યભવ મળ્યા પછી પ્રાણી કામ–ક્રોધાદિને વશ થાય, અભિમાનમા આનદ માને, દભ, કપટ–રચના–જાળમા રસ લે, લોભની દોડાદોડીમા પડી જાય, શોકથી વિહ્વળ બને, રમતગમત, હાસ્ય, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીમા સ્વતેજ ગુમાવે કે બીજા અનેક પ્રકારના મનોવિકારોને તાબે થઈ સ સારમા રચ્યોપચ્યો રહે, ખાવાપીવામા જીવનની સાર્થકતા માને કે મોટાઈમા તણાઈ લાખો–ટૂકો થઈ જાય એ સર્વ શુ છે? એ સર્વ કોની પ્રેરણાથી થાય છે? એનુ પરિણામ શુ આવે? એ મોહરાયના વિલાસોમા મજા કલ્પવી એ ખાડો ખોદવાનું જ કાર્ય છે

મોહના વિલાસો એવા છે કે એને એક વાર અવકાશ આપ્યા પછી એ અટકે નહિ. એ તો ચાલ્યા તે ચાલ્યા. સ્ત્રીભોગ કે ઇન્દ્રિયના અન્ય વિષયો કે કષાયની એક પરિણતિ લઈ વિચાર કરશો તો પતનની વ્યાપકતા, સરળતા અને નિર્ગમનની વિષમતા સમજાઈ જશે

સામાન્ય પ્રાણી એક વાર પરસ્ત્રીસેવનના રસ્તે ઊતર્યો એટલે એ તો પછી તેમા ઊતરતો જ જશે 'જલકા ડૂબ્યા નીકસે, જો કછુ તારુ હોય, જો કોઈ ડૂબ્યા ઇશકમે, નીકસ્યા સુન્યા ન કોય' આ જાણીતી વાત છે ખાડામા પડ્યા તે નીચે નીચે પડતા જ જાય છે. ધનપ્રાપ્તિમા પણ લાખ મળે ત્યારે દશ લાખની ઇચ્છા થાય છે. એક વાર કોઈ પણ મનોવિકારને માર્ગ

આપ્યો એટલે પછી અંદર ને અંદર ઊતરવાનું જ થાય છે. ડુંગર ચઢવો દોહ્યલો છે, ઊતરતા વાર લાગતી નથી. આ પ્રસંગો વિચારવા યોગ્ય છે.

શું આ જીવનનો ઉદ્દેશ નીચે ઊતરવાનો છે? અહીં આવીને કાંઈ કમાઈ જવું છે કે હોય તે પૂંજી પણ ગુમાવવી છે? આ પ્રપાત અને વધારે પ્રપાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય તેમ છે.

૬૫. કરુણાના પ્રસંગોનો કયા પાર આવે તેમ છે? બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પ્રાણી કલ્પનાઓ લગાવે છે. એને પરભવ સમજાતો નથી, આત્મા છે કે નહિ એની ખાતરી થતી નથી, મોક્ષની વાત એને સમજાતી પણ નથી અને પછી મતિકલ્પનામાં આવે તેવા ખુલાસા હાંકે રાખે છે. એને વૈભવ અને ગરીબાઈ કેવળ અકસ્માતનાં પરિણામો લાગે છે, એને શુભ–અશુભ વર્તનના લાભો અહીંથી આગળ જતા દેખાતા નથી અને એને આખા વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવામાં અવ્યવસ્થા અને અન્યાય સિવાય કાંઈ બીજું દેખાતું નથી એને નાસ્તિકવાદ કે જડવાદમાં કાંઈ વિચિત્રતા ભાસતી નથી. એ તો સંસારમાં ખાઓ, પીઓ અને આનંદ કરો એમાં જ સાર્થકતા સમજે છે અને તેનું આખું જીવન સાધ્ય કે હેતુ વગરનું બની જાય છે

અહીં જડવાદમાં કયા ભૂલ થાય છે અને તેમની માન્યતા કેટલી અવ્યવસ્થિત છે એ ચર્ચામાં ઊતરવાનું નથી વાત એ છે કે, જડવાદના વમળમાં પડી જઈ પ્રાણી પોતાનો આખો વિકાસ અટકાવી દે છે આખી સંસારરચનામાં કાર્ય કરી રહેલા નિયમોનું તેને કશું ભાન હોતું નથી અને કોઈ સંતોષકારક વિવરણ કરે તે તેને સમજવું નથી. પછી એ પોતાના નાના મગજમાંથી વિચિત્ર કલ્પનાઓ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો સાધેલો વિકાસ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવા પ્રાણીઓ પછી રાગ, દ્વેષ અથવા વિકારના અવ્યવસ્થિત ધોરણો રજૂ કરે છે. જ્યાં નજર ન પહોંચે ત્યાં 'અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય'નું તત્ત્વ મૂકે છે અને અંધપરંપરા ચલાવે છે કોઈ વાત સમજવી નહિ અને સહાનુભૂતિથી કોઈના વિચારોને સાંભળવા નહિ, અભ્યાસ કે પરિશીલનને નિર્બળતા માનવી એ અલ્પજ્ઞાનના પ્રચંડ આવિર્ભાવો છે.

આવી રીતે પ્રમાદ(અજ્ઞાન)ના ભોગ થઈ પ્રાણીઓ કયાના કયા ફેંકાઈ જાય છે? કોઈ નિગોદમાં, કોઈ નરકમાં, કોઈ તિર્યંચમાં રગદોળી પડે છે અને જે બુદ્ધિશક્તિ એને મદદગાર થવી જોઇએ તે ન થતા તેના દુરુપયોગથી એ નીચે ઊતરી જાય છે. પછી તો એને અશુભ ગતિઓમાં મૂંગે મોઢે અનેક દુઃખો ખમવા પડે છે.

આમાં દુઃખનો વિષય એ છે કે પ્રાણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રગતિ માટે કરવાને બદલે ઊલટો પાછો પડવામાં કરે છે જવાબદારીને સ્થાને હોય તેના એક ઉત્સૂત્ર વાક્યમાં અનંત સંસાર વધી જાય છે. મરીચિના ભવમાં 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં પણ ધર્મ છે,'

એટલા મિશ્ર વાક્ય ખાતર ભગવાન મહાવીરના જીવને લગભગ એક કરોડને એક કરોડે ગુણીએ તેની જે સંખ્યા આવે તેટલા સાગરોપમ સુધી સંસાર-પરિભ્રમણ કરવુ પડ્યુ આ વાતમા અતિશયોક્તિ નથી. ઉપદેશક કે જવાબદારના સ્થાનની મહત્તાનુ એમા ચિત્ર છે. આવા ભણેલા-ગણેલા માણસો પાછા પડી જઈ સંસારમા રખડી પડે એ દુ:ખનો વિષય છે.

૬. એક વધારે કરુણાનુ ચિત્ર કહી પછી મુદ્દા પર આવી જઈએ કેટલાક પ્રાણીઓ એના પોતાના હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી. એને સદ્ગર્તન, સદ્ગુણો અને ઉચ્ચગ્રાહની શિક્ષા આપવામાં આવે તો તે સાંભળવાની એને કુરસદ હોતી નથી એવા પ્રાણીઓ હિતની વાતને નિર્માલ્ય, જરીપુરાણા જમાનાના અવશેષો અને સડેલા મગજના બકવાદો ગણે છે અને મોજમજામાં ગુલતાન બની રહે છે. કેટલાએક પ્રાણીઓને ધર્મ 'હબગ' લાગે છે. જાણે ધર્મ ભૂલભૂલમા પણ પોતાને લાગી ન જાય એવા ભયમા એ રહ્યા કરે છે અને ધર્મપરાઙ્-મુખ રહેવામા સમજણની મર્યાદા માને છે. એને વિકાસક્રમમા ધર્મનુ સ્થાન શુ છે તે વિચારવાનો અવકાશ નથી. એ ધર્મના વાડા-ઝગડા અને બાહ્ય દેખાવો તરફ દૃષ્ટિ રાખી, ધર્મથી હિંદને કે અન્ય દેશોને કેટલો ગેરલાભ થયો છે એની વાતો કરે છે, પણ ખરો ધર્મ એ શી વસ્તુ છે અને થતી ભૂલો સુધારવી શક્ય છે તેનો અને કોઈ પણ સંયોગોમા સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો ગુમાવવા યોગ્ય નથી એનો એને ખ્યાલ પણ આવતો નથી

કેટલાકને તો કોઈ જાતના રચનાત્મક વિચાર વગર જ માત્ર સ્વચ્છંદ વર્તન ખાતર ધર્મનું નામ જ ગમતુ નથી.

આવા નીતિથી દૂર ભાગનારા અને ધર્મના વિચારથી પણ વંચિત રહેતા પ્રાણીઓના સંસારવ્યાધિઓ કઈ રીતે મટાડવા ? ભાવિતાત્માને વિચાર થાય છે કે નીતિના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના અને સાધ્ય વગરના જીવનમાં રસ લઈ રહેલા પ્રાણીઓનુ શુ થશે ? એ બિચારા ક્યા ખેંચાઇ જશે ? અને એમના પરિભ્રમણનો છેડો કઈ રીતે આવશે ?

આવી રીતે આખા સંસારમા દોડાદોડી, ગ્લાનિ, ઉપાધિ, ભય, ત્રાસ, અથડાઅથડી, મારામારી જોનાર અવલોકન કરીને જુએ છે ત્યારે એના હૃદયમા ભૂતદયા જાગે છે. એને બાહ્ય કે અંતર નજરે સંસારમા ખોટા દેખાવો અને મોહરાજાનુ સામ્રાજ્ય દેખાય છે એને રાગ-દ્વેષના આવિર્ભાવો ચોતરફ ફેલાતા દેખાય છે અને પરવશ પડેલા પ્રાણીના હૃદયને આર્દ્ર કરે તેવી પરિસ્થિતિ એનામા મહાદયાભાવ વિસ્તારે છે.

પછી એ આ દુનિયાના દુ:ખો વિચારી, લમણે હાથ દઈ બેસી રહેતો નથી કે આશા વગરનો અસાધ્ય કેસ ગણી વાતને મૂકી દેતો નથી. એ આ સર્વ વ્યાધિઓ, ઉપાધિઓ ને ગૂંચવણોનો વિચાર કરે છે અને તેમાંથી તેને બહાર કાઢવાના ઉપાયો શોધે છે.

આ વ્યાધિઓનો અભ્યાસ અને વ્યાધિના ઉપાયોનુ ચિંતવન એ કરુણાભાવના છે. આ વ્યાધિઓનો એક જ ઉપાય છે અને તે ગેયાષ્ટકમા રજૂ કરવાનો છે.

છ ૭. આવી રીતે પ્રાણીઓ પારકાના દુ ખોનો વિચાર કરે અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારે તેથી અર્થાત્ સહાનુભૂતિ અને ભૂતદયાના વિચારોને પરિણામે મન પ્રસાદ પામે છે. એ મન પ્રસાદ એ માનસિક સુખ છે.

એ સુખને બે અતિ ઉપયોગી વિશેષણો આપવામા આવ્યા છે 'નિર્વિકાર' અને 'ભવિષ્યમા મહાકલ્યાણ કરનાર'

સુખ એટલે પરમાનંદ આનદ અહી યૌગિક સમજવો. નિર્વિકાર આનંદમાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. ટૂકામા કહીએ તો તે આનદ સ્થિર અને સ્થાયી થાય છે. વ્યવહારુ આનદ ક્ષણમા નાશ પામી જાય છે તેને અને આ આનદને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી શાશ્વત આનદ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે અને એ ભાવિતાત્માને જ પ્રાપ્ય છે. એ સુખ ભવિષ્યકાળમા મહાકલ્યાણ કરનાર છે. પરમ કલ્યાણ એટલે સાધ્યની સદાને માટે પ્રાપ્તિ. તે સર્વ પ્રયાસનુ સાધ્ય અને પ્રાપ્ત કરવાનુ અતિ સુદર પરમ સ્થાન છે.

ભૂતદયા ચિંતવનાર, સસારને એના સાચા સ્વરૂપે નિહાળનાર, માનસવિદ્યાના ધોરણો સમજનાર, વિકાસક્રમની શ્રેણીના પ્રત્યેક સોપાનને સમજનાર અને દુ ખમા મગ્ન થયેલા પ્રાણી-રાશિને બહાર કાઢવાના ઉપાયો વિચારનાર વિશાળ હૃદયવાળા મહાનુભાવોને આ સર્વ શક્ય છે એમનો વિશાળ આત્મા ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે, છતા એ નીચામાં નીચા સ્થાનની પ્રત્યેક કૃતિઓ સમજવા યત્ન કરે છે, તેના પ્રેરક મૂળ કારણોને સમજે છે અને સર્વને ઘટતુ સ્થાન આપી પોતાની ગતિ વધારતો જાય છે.

આ પરદુ ખમુક્તિના ઉપાય શા છે તે હવે આપણે નીચે વિચારશુ અત્યાર સુધી આપણે સાસારિક–ઐહિક ભાવોને અ ગે બાહ્ય અને આભ્યતરમા ગૂ ચવાઈ ગયેલા પ્રાણીઓના ચિત્રો જોયા અને એ જોવાને કારણે આપણે પણ જાણે એમનાં દુ ખથી મૂ ઝાતા હોઈએ એવી મનોદશા ઊભી કરી હવે આપણે તેનુ અવલોકન પણ કરશુ અને ઉપાયોનો વિચાર પણ કરશુ.

કારુણ્ય : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ઉપર જે ચિત્ર રજૂ કરવામા આવ્યુ છે તે હૃદયદ્રાવક છે. જાણે આખો સ સાર અવળે માર્ગે ઊતરી ગયો હોય, જાણે ઐહિક સુખોમા અથવા મનોવિકારના વમળમા વલખા મારતો એ આભ્યતર દુશ્મનોને વશ પડી ગયો હોય એમ લાગે છે કરુણાભરપૂર હૃદયવાળાને આ આખા દૃશ્યના અવલોકનથી ખૂબ ખેદ થાય છે. એને સ્વપરદયાનો ખ્યાલ બરાબર હોય છે. એ પોતાની જાતને અન્યના સ્થાનમા મૂકી શકે છે અને પરદયાના ચિંતવનમા સ્વદયા સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ એ સમજે છે. એ વસ્તુના ઉપરઉપરના ખ્યાલોથી કદી લેવાતો નથી. એ અંતરથી આ સર્વ દેખાવો વિચારી, અવલોકી, આર્દ્ર થાય છે. એના દુ ખના ઉપાયોને શોધનારા તેને સમુચિત દિલાસો મળે તેવી ગ ભીર રચના હવે રજૂ કરતાં વિનયવિજય મહારાજ ગાય છે 'સજ્જનો ! તમે અ તરના ઉમળકાથી ભગવ તને ભજો.' આ એક વાક્યમાં પરદુ ખ-નિવારણનો ઉપાય બતાવે છે. બીજા પણ ઉપાયો બતાવશે. પ્રથમ આ ચમત્કારિક ઉપાયની વિશિષ્ટતા જોઈ એ.

તમે ભગવંતને ભજો જો તમારે ઉપરના સર્વ દુ ખો, ઉપાધિઓ અને અગવડો દૂર કરવાં હોય તો તમે ભગવાનને ભજો

તમે કોણ છો ? તમે સજ્જન છો, સુજન છો, મોક્ષાભિલાષી છો, મોક્ષ જવા યોગ્ય છો. સજ્જનના નામને યોગ્ય કોણ ગણાય તે તમે અગાઉ જોઈ ગયા છો આવા સજ્જન તમે છો. તો પછી ભગવાનને ભજો.

એ ભગવાન કેવા છે ? એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, કોઈ જાતના બદલાની આશા વગર ધર્મો-પદેશ દેનાર, સાચો માર્ગ બતાવનાર અને ભૂતદયાના સાગર છે એવા મહાકૃપાળુ પરમાત્માને તમે ભજો

એ ભગવાન એમનું શરણ કરનારને આશ્રય આપનાર છે અને બદલાની અપેક્ષા કે આશા વગર કરુણારસના ભ ડાર છે તેમ જ અન્યને તેનો લાભ આપનાર છે. એમની ભાવના જ્યારે સર્વ પ્રાણીને કર્મબ ધનથી મુક્ત કરવાની થાય, એમના આત્મદર્શનમા સમસ્ત જ તુઓનુ હિત આવે ત્યારે એ વિશાળ હૃદયવાળા મહાત્મા તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ બાધે છે અને એ વિશાળતા તેમનામા સતત ચાલુ રહે છે. આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર ભગવાનને તમે ભજો

એ ભગવાન ઉપર વર્ણવેલા સર્વ દુ ખોમાથી રક્ષણ કરનાર છે. એમનો ઉપદેશ જ એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેઓ દુ ખોમાથી રસ્તો બતાવે અને પ્રાણીઓનો વિકાસ કરે.

આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર અને દુ ખમાંથી રક્ષણ કરનાર ભગવાનને કેમ ભજાય ? એમની પાસે ધૂપ–દીપકાદિ કરવામા આવે તે [illegible] છે, એથી તો માત્ર આદર્શસન્મુખતા

થાય છે, બાકી બરી પૂજના–બરું ભજન તો એમનાં બતાવેલ અહિંસા, સંજમ અને તપના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવામા છે. 'શ્રી જિનપૂજા રે તે નિજ પૂજના રે' એટલે તીર્થંકરની પૂજા એ વસ્તુત પોતાની જ પૂજા છે. બાહ્ય ઉપચાર નિમિત્તકારણ તરીકે ઉપકારક ભાગ ભજવે, પણ છેવટે જોતા એ સાધન છે. બરેબરી પૂજા તો એમના બતાવેલા માર્ગે ચાલી, રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવી, મોહને હણી નાખી, આત્મપ્રગતિ સાધવી એ છે. તીર્થંકર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી એ કોઈ રીતે મોક્ષ આપી શકતા નથી કે મોક્ષને નજીક પણ લઈ આવતા નથી, પરંતુ એમણે બતાવેલા ત્યાગના બાહ્ય માર્ગોનુ અને મનોવિકારના વિજયના અંદરના માર્ગોનુ અનુસરણ એ બરું પૂજન છે. ભજન–પૂજનની પાછળ રહેલો બરો આશય પણ આ જ છે.

તમને સંસારમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો દેખાયા હોય તો ત્યાં ઉપાયની જરૂરિયાત લાગે ત્યા ભગવંતને માર્ગે ચાલી તેમનું ભજન કરો, કરાવો, દુઃખથી પીડાતાને ઉપદેશો અને રક્ષણ કરનાર નિષ્કારણ દયાસાગરનું શરણ સ્વીકારો

૨. પરિચયમા અનેક કરુણાના પ્રસંગો વિચાર્યા. એનો એક એક પ્રસંગ ઊંડાણથી વિચારતા મન ચક્કર બાઈ જાય તેવુ છે આ સર્વ બાજીનો બ્યાલ રમનારને આવતો નથી, પણ અવલોકન કરનાર તો આખી રમતનુ વેવલાપણું જોઈ શકે છે આવા કરુણાના પ્રસંગોમા પડેલાને તેમાથી બચવા સારુ નીચેની વાત કહે છે

ભાઈ! અમને તારી સ્થિતિ જોતા બહુ ખેદ થાય છે. તું આમ સાધ્યના ધોરણ વગર રખડ્યા કરે છે તેને બદલે જરા થોડો વખત તારા મનને સ્થિર કર, જરા એને જ્યા ત્યા ભટકતું અટકાવ તને જે દુઃખો દેખાય છે અથવા થાય છે તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા થશે એટલે બાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઇંદ્રિયાર્થોની અભિલાષાઓ સુધીથી થતા દુઃખોનુ નિવારણ થઈ જશે, વૈભવની અસ્થિરતા ભવાભ્યાસથી–અનાદિ વાસનાથી થઈ છે તે દૂર થઈ જશે અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનુ રહસ્ય સમજાઈ જશે અને આખી દુનિયાનો કોયડો ઉકેલાતો જણાશે કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનુ અને છેવટે દૂર કરવાનુ આ રીતે ચિત્ત–સ્થિરતાથી બનશે

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાંબો વખત થાય તો તો ઘણું ઘણુ અનુભવાશે, નહિ જણાયલાં સત્યો સાંપડશે; પણ એમ લાંબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો

જ્યારે એવી સ્થિરતા કરો ત્યારે જિનાગમના ચક્ષુએ વિચાર કરજો કરુણાના પ્રસંગો જોવા માટે યોગ્ય ચક્ષુની જરૂર છે. એ વગર તમે જ્યા ત્યાં અથડાઈ પડશો. તપ અને ત્યાગના શુદ્ધ ધોરણ પર રચાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા માટે સાચાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પૂરાં પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચારવાતાવરણને દૂર કરવાની છે અવ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગશ્રેણીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય

છે, સાધ્યનુ લક્ષ્ય તેમા હોતું નથી અને ઘણી વખત કુયુક્તિઓ, હેત્વાભાસો અને મર્મભેદી હોવાનો દાવો કરનાર મર્મસ્પર્શ વગરના ઉપલક્રિયા પર્યાલોચનોથી ભરપૂર હોઈ તમને જ્યા ત્યાં ખેચી જનાર હોય છે. આવા આડાઅવળા માર્ગોની રચનાના વમળમાં તમે પડી જશો તો તમારુ વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઈ જશે આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, પરમાર્થરહિત છે અને ગોટાળે ચઢાવનાર છે. 'કૃતાત' એટલે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના સિદ્ધાંત. આવા વિકારમય અને અસાર મતોને મૂકી દો.

અહીં મુદ્દો ચિત્તને સ્થિર કરી સત્ય માર્ગને સમજવાનો છે અને અસત્ય મતોને તજી દેવાનો છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મમંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ચઢાવી સ્પષ્ટ નથી કરતો ત્યાં સુધી એને શાતિ થતી નથી અને શાતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમા કાઈ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઈ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને ચિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિકારો મળી આવશે

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલું જ મહત્ત્વ ગુરુને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અભ્યાસ કરાવનાર, ધર્મ બતાવનાર અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ઘટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમા ખૂબ ઉહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક ભાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતુ નથી. સર્વ ભાવો લખી શકાય તેમ નથી ગુરુ વગર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે, પણ કષાયવાળા અથવા મનોવિકારને વશ થનારા ગુરુ મળી જાય તો માર્ગને વિષમ કરી દે છે ખૂબ વિચક્ષણુતા વાપરી ગુરુની પસદગી કરવી જોઈએ.

જે ગુરુ પોતે જ સ્વપરહિત સમજતા ન હોય, સત્યાસત્યના જ્ઞાન વગરના હોય, દીર્ઘ-દષ્ટા ન હોય, વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાના બુદ્ધિકૌશલ્ય વગરના હોય, ટૂકમા જે અવિવેકી હોય તેવા ગુરુને દૂરથી તજી દેવા. એવા ગુરુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા અભ્યાસીને આડે રસ્તે ચઢાવી દે છે.

વસ્તુભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન વગરના, દેશ-કાળના પરિવર્તનોને ન સમજનાર, સંસારના ભાવોમા આસક્ત, ધન કે સ્ત્રીના મોહમાં મૂંઝાઈ ગયેલા અને સામાન્ય જનોની સપાટી પર રહેલા ગુરુને તજી દેવા. આમાં દીક્ષિત-અદીક્ષિતનો સવાલ નથી ગુરુની પસદગીમા તેમનુ આંતર મનોરાજ્ય કેટલુ ખીલેલુ છે અને એ દષ્ટા છે કે નહિ એ મુખ્યત્વે કરીને તપાસ-વાનુ રહે છે. દષ્ટા હોય તેને સ્વીકારવા. અવિવેકી ગુરુ હોય તો પોતે રખડે છે અને આશ્રિતને પણ રખડાવી દે છે.

સદ્‌ગુરુમા મુખ્યત્વે કરીને ત્યાગ પ્રથમ તપાસવો. એની સંસારગૃદ્ધિ વિચારવી. એના મનોરાજ્યના ઉડ્ડયનો કેટલે સુધી પહોચે છે તે બરાબર જોવુ. એનામા નય ને પ્રમાણજ્ઞાનનુ પૃથક્કરણ અને સંગ્રહણ કેટલુ જામ્યુ છે તે તપાસવું સદ્‌ગુરુ બરા ત્યાગી હોય, સામાન્ય જનપ્રવાહથી ખૂબ આગળ વધેલા હોય, ભૂતકાળના તેમ જ ભવિષ્યકાળના ઊડાણમાં નજર પહોચાડનાર હોય અને ગીતાર્થ હોય.

આવા સદ્‌ગુરુ પાસેથી એક વચન પણ બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક ઝીલ્યુ હોય તો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા વ્યુત્પન્ન મહાપુરુષના પ્રત્યેક વચનમા ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે. એને સાભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, વિચારવાથી મનમા આનંદ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે રોહિણિયા ચોરે અનિચ્છાએ પણ એક ભગવદ્‌વચન સાંભળ્યુ હતુ તેથી એની સિદ્ધિ થઈ ગઈ એવા ગુરુનો યોગ થવો મુશ્કેલ છે, પણ શોધતાં મળવા શક્ય છે

જે કરુણામય પ્રસંગો પરિચયમાં રજૂ કર્યા છે તે પ્રત્યેકનો અને સર્વનો ઉપાય આવા સદ્‌ગુરુ બતાવે છે અથવા તેવા ગુરુ પાસેથી મળેલા જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કૌશલ્યને પરિણામે સ્વય સ્ફુરી આવે છે. એટલા માટે ગુરુની પસંદગી કુશળતાથી કરવામા આવે તો કરુણાભાવિત આત્માને શાતિ થાય તેમ છે અને કરુણાપાત્રને પ્રાણ મળે તેમ છે. પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સ્પષ્ટ માર્ગ છે.

૪. તમે માર્ગસબધી સવાલો કોને પૂછો છો ? તમે તમારી પ્રેરણા કયાથી મેળવો છો ? તમે સંસારમા આસક્ત, સ્ત્રી–ધનની મૂર્ચ્છામાં પડેલા, આડબરમાં મહિમા માનનારા, પૂર્વપુરુષોની પૂજી ઉપર વ્યાપાર કરનારા અને જીવનની સરખાઈ વગરના પ્રાણી પાસે માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાની આશા રાખો છો ? એમની આખો અવ્યવસ્થિત અભિપ્રાયરૂપ અધકારથી મીચાઈ ગયેલી હોય છે ત્યાથી પ્રકાશની આશા રાખવી એ તો પાણીથી ભરેલી ગોળીને રવૈયાથી વલોવીને તેમાથી માખણ કાઢવા જેવો પ્રયાસ છે. પાણી વલોવવાથી કદી માખણ નીકળ્યુ જાણ્યું છે ?

અત્યારે ચોતરફ નજર કરો. ધર્માધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલામાં તમે સંસાર જુઓ છો કે સંસારથી કોઈ ઉપરિતન ભૂમિકા જુઓ છો ? જ્યા ઘોડાની શરતો કે સ્ત્રીઓના નાચરગો હોય, જ્યા ધનની મસ્તી અને સ્થાન–મહત્તાની જ પૂજા હોય ત્યાથી તમે માર્ગદર્શનની આશા રાખો એ અશક્યમાથી શક્યની ઇચ્છા કરવા જેવુ છે આ સર્વ ભ્રમ છે અને કોઈ પ્રકારનુ ઇષ્ટ પરિણામ આણવાની અશક્યતા દર્શાવનાર પ્રદેશ છે.

પ્રેરણા માટે તમે પાણી વલોવવાની વાત છોડી દો. વેળુ પીલવાથી તેલ નહિ નીકળે. પ્રેરણા જેનામા હોય તે જ પ્રેરણા આપી શકશે.–આદર્શ વગરનુ, સાધ્ય વગરનું જીવન

ગાળનાર તમને માર્ગ બતાવે એ અંધારામાં આટા મારવા બરાબર છે. બે–ચાર સારા શબ્દોમાં વાત કરનાર ઉપર મોહાઈ પડશો નહીં બરો ત્યાગ અંદર જામ્યો છે કે નહિ એ તપાસજો અને એ તપાસવામાં તમને સમય લાગે તો તેથી જરા પણ સંકોચ પામશો નહિ.

આ યુગમાં એક બીજી પણ ઉપાધિ વધતી જાય છે. ધર્મને અલ્પ સ્થાન અપાતું જાય છે એ પ્રથમ ફરિયાદ છે, પણ તે ઉપરાંત જે પ્રાણી ત્યાગીઓએ કરેલા નિઃસ્વાર્થ નિર્ણયો સમજવા, જોવા કે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી અને પાશ્ચાત્ય લેખકોના અભિપ્રાયોને કોઈ જાતની કસોટી વગર સ્વીકારી લેતા જાય છે તેઓ બેવડું નુકસાન કરે છે આપણો અપૂર્વ વારસો નાશ પામતો જાય છે અને અવ્યવસ્થિત આદર્શોનું નિરર્થક સંમિશ્રણ થાય છે. ગુણ જરૂર પૂજ્ય છે, વિશિષ્ટ શિક્ષાસૂત્રો સર્વથા માન્ય છે, એને દેશ કે કાળની અવધિ નથી, પણ વિચાર વગરનું સ્વીકરણ, પ્રાચીનો તરફનો તિરસ્કાર, શાંતિથી આદર્શ સમજવાની અસ્થિરતા અને અનુભવ–અભ્યાસ કે આવડત વગર અભિપ્રાય બાંધી નાખવાની ઉતાવળને પરિણામે ઘણું નુકસાન થાય છે

પદ્યની આ ગાથામાં જે 'કુમત' શબ્દ વાપર્યો છે તે આવા સર્વ અવ્યવસ્થિત વિચારોને અંગે છે. એનો ઉપયોગ ધર્મ અને વ્યવહારની સર્વ બાબતોમાં એકસરખી રીતે થાય તેમ છે. ટૂંકમાં વાત એ છે કે તમારે ઉપાધિઓનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો પાણી વલોવવું છોડી દો અને દૂધનું મંથન કરો. પાણી કાઢ્યું અને દૂધ કાઢ્યું એ શોધવાની મુશ્કેલી જરૂર છે, પણ એને વટાવે જ છૂટકો છે એનાથી ગભરાઈ જઈને મંદ થઈ બેસી જવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી. મનઃપ્રસાદનું આ અનિવાર્ય પરિણામ પ્રયાસ કરીને સાધવા યોગ્ય છે

૫. કરુણાના પ્રસંગો દૂર કરવાનો એક સુંદર ઉપાય મનને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવાનો છે આ એક વિશિષ્ટ ઉપાય છે અન્ય ઉપાયો બાહ્ય સાધનોને અપેક્ષિત છે, પણ આ (વિવક્ષિત) ઉપાય મનને એવા પ્રકારનું કરી દેવાનો છે કે જેથી મનની ગ્લાનિ દૂર થાય. એ ઉપાય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે.

એનું મહાન સૂત્ર એ છે કે 'મનના ઉપર જ્યાંસુધી અંકુશ રાખવામાં ન આવે અને તેને તદ્દન વશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે અનેક પ્રકારના રાગ, સંતાપ, સંદેહ, ભય વગેરે કરે છે. એ જ મન જો આત્મારામમાં રમણ કરનાર થાય અને શંકારહિત થઈ જાય તો તે સુખોને આપે છે'

બહુ સાદી, સીધી અને સમજાય તેવી વાત છે પણ પ્રવૃત્તિ વખતે એટલી સહેલી નથી પ્રાણીને સુખ–દુઃખ લાગે છે કે સંતાપ–ચિંતા થાય છે એ સર્વ મનનું કારણ છે. મનમાં એક વાતને મોટી માની લીધી એટલે એ વિચારપરંપરાને અવકાશ આપે છે. ખાસ કરીને પૂર્વવાસનાને લઈને મનનો સ્વભાવ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં વલણો મારવાનો હોય છે અને એ

વિષયલોગ ન મળે એટલે મન મૂઝાય છે તેમ જ જીવનને નિસાર બનાવી મૂકે છે. આવી સ્થિતિમા મનને ઇંદ્રિયના વિષયોમાથી ખેચી લાવવા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અથવા એને અમુક પ્રકારની અશુભ વિચારસરણીમા પડતુ અટકાવી શકાય તો સર્વ ઉપાધિઓનો ઉપાય સુગમ છે. અકુશરહિત મન સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે મનમાં જે કલેશ અને સતાપો થાય છે તે તેના ઉપરના અકુશની ગેરહાજરીને લઈને જ થાય છે.

એ જ મન આત્મારામમા રમણ કરતુ હોય, આત્મવાટિકામા વિહરતુ હોય, ઉચ્ચ-ગ્રાહવાસિત હોય, ભાવનાશીલ હોય, આદર્શવાન્ હોય તો અકલ્પ્ય સુખ આપે છે. આત્મા-રામમા મનને રમણ કરતુ ગણવુ એ જરા મુશ્કેલ વિષય છે, પણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે.

એ ઉપરાત મનમા સદેહ ન રાખવો ઘટે સદેહ એટલે શકા–આશંકા. આમ હશે કે તેમ હશે એવી અવ્યવસ્થિત મનોદશાને પરિણામે અસ્થિરતા ખૂબ રહે છે, અને યોગનું જાણીતુ સૂત્ર છે કે **संशयात्मा विनश्यति** દુવિધામા બન્ને જાય છે, સાધ્ય મળતું નથી અને સામાન્ય કક્ષાનુ સ્થાન પણ જાય છે

એટલા માટે કરુણાના પ્રસગોની દરકાર જ ન કરે અને ગમે તે સયોગોમા મનને સ્થિર રાખી શકે એવી પરિસ્થિતિ નિપજાવવા યોગ્ય છે અને તે જ ખરો 'યોગ' છે. એ કાઈ યોગીઓ માટે ખાસ રાખી મૂકેલ વિષય નથી, સસારમા પણ રાજયોગને મોટુ સ્થાન છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરુણાના પ્રસગો આવે ત્યારે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે

આત્મારામમાં રમતું નિઃશક મન પણ આ પ્રમાણે કરુણાના પ્રસગોનો પ્રતિકાર કર-નાર આડકતરી રીતે થાય છે. વસ્તુત વસ્તુ પોતે કેવી છે તેના કરતાં તે મન પર શી અસર કરે છે તે પર તેના શિષ્ટત્વ–અશિષ્ટત્વનો આધાર રહે છે, અને એકને મન જે વસ્તુ વિનોદ કરાવે તે જ વસ્તુ અન્યને ઉદ્વેગ કરાવનાર થાય છે. મનને એ સબધમા કબજે કરી દીધુ હોય તો આ સર્વ ગૂચવણોનો નિકાલ થઈ જાય છે

– ૬. એક સાથે પ્રતિકારના અનેક ઉપાયો અહી બતાવે છે એ ઉપાયોનો અમલ પ્રાણી કરે તો કરુણાના પ્રસગો આવે જ નહિ એ મુદ્દા પર અહી આલબન છે.

ત્રણ કાળમા સત્ય, કોઈ પણ અપવાદ વગરનુ મહાન સત્ય, તને અત્ર કહેવામા આવે છે શાસ્ત્રગ્રથોમા અનેક સ્થાનકે છૂટી છૂટી વાતો કરી હોય તેનુ રહસ્ય તને અહી જણાવે છે. 'કરોડો ગ્રથમા જે કહ્યુ છે તે તને અર્ધા શ્લોકમાં કહી બતાવે છે.' આવી રીતે જે રહસ્યવાર્તા કહેવાણી છે તેવી આ વાત છે

પ્રથમ તો તારે આશ્રવો, વિકથાઓ, ગૌરવો અને કામદેવને છોડી દેવા, તેનો પરિચય બધ કરવો અથવા બને તેટલો ઓછો કરવો.

'આશ્રવો'ના બેંતાળીશ પ્રકાર સાતમી આશ્રવભાવનાના પરિચયમા વિસ્તારથી વિચાર્યા છે. પાચ ઇંદ્રિય, ચાર કષાય, પાચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચ્ચીશ ક્રિયા. (એના વિવેચન માટે જુઓ આશ્રવભાવના, વિવરણ)

'વિકથા' મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે રાજ્યસબધી કથા, દેશસબધી કથા, સ્ત્રીઓ સબધી કથા અને ભોજનસબધી કથા આ વિકથાથી અર્થ વગરના પાપબધ થાય છે. સર્વ નકામી, સબધ વગરની, લડાઈ કરાવે તેવી, ઉશ્કેરે તેવી, ગૂચવે તેવી વાતો વિકથાઓમાં આવે છે પોતાની જ જાળ પૂરી ન કરનારા નકામી વાતોમાં અને આખા શહેરની ફિકર કરવામાં નિરર્થક દૂબળા થાય છે.

'ગૌરવો' : ઋદ્ધિ, રસ અને તંદુરસ્તીનુ (સાતાનુ) અભિમાન. આમા આસક્તિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે વસ્તુ કરતા તેના ઉપરની લોલુપતા જ મહાકર્મબંધ કરાવનાર થાય છે. સંસારમા રખડાવનાર આ ત્રણે ગૌરવોને ખાસ ઓળખવા યોગ્ય છે.

'કામદેવ' : સ્ત્રીસબધી રાગ (સ્ત્રીને પુરુષ પરત્વે સમજી લેવુ), તે સબધી વાચન, સરાગ ચિન્તન અને ચર્ચાઓ. આનો સમાવેશ આશ્રવમા બરાબર થઈ જાય છે, છતા કરુણાના પ્રસગો આણનાર હોવાથી એની ખાસ વિવક્ષા અહી જુદી કરવામાં આવી જણાય છે.

આ ચારેને તમે તજી દો, છોડી દો, વર્જી દો અને સવરભાવનાના પરિચયમા વર્ણવેલા સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહ, ધર્મો, ભાવનાઓ અને ચારિત્રોની સાથે મિત્રતા કરો. એના પ૭ પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે. (જુઓ સવરભાવના વિવરણ.)

આ આશ્રવના ત્યાગની અને સંવરને આદરવાની વાત અહી ફરીવાર જણાવવાનો ખાસ હેતુ છે આ પ્રાણી સસારમાં એટલો ઊડો ઊતરી ગયો છે કે એને આશ્રવો સાથે અનાદિકાળથી ઘર જેવો સબધ થઈ ગયો છે આ સબધ દૂર કરવો વિકટ છે એટલી જ મુસીબત સવર સાથે સબધ કરાવવાની છે. એની વાસના ખૂબ ઊડી ઊતરી ગયેલ હોવાને કારણે એને આશ્રવો ખૂબ ગમે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—'જેમ લગ્નસબધને આર્યસસ્કૃતિમા પવિત્ર માનવામા આવે છે, જેની સાથે સપ્તપદી થઈ તેની સાથે આજીવન સબધ રહે છે, તેવો 'સપ્તપદીન' સબધ તુ સવર સાથે કર. જાણે તારા આર્યવિધિએ સવર સાથે લગ્ન થયા છે એમ સમજ.' એ લગ્નમા છૂટાછેડાને સ્થાન નથી, એ તો જીવન-મરણના સબધ થયા આ વાત ન ભુલાય માટે ખાસ ભાર મૂકીને કરુણાપ્રસગોના પ્રતિકાર તરીકે ધ્યાન પર લાવવામા આવી છે

૭. કરુણાભાવિત સહૃદય મહાત્મા કહે છે—ભાઇઓ ! ચેતનો ! તમે આ સસારમાં શા સારુ અનેક વ્યાધિઓ સહન કરો છો ? તમે ભવાટવીમા ભૂલા પડ્યા છો, તમે મોહરાજાને ચકરાવે ચઢી ગયા છો, તમે રાગને પાલવે વળગી પડ્યા છો, તમે અસ્થિર માનસને અધીન

થઈ ગયા છો; તમે કૃતાંતથી કાયર થઈ ગયા છો, તમે આટા મારીને થાકી ગયા છો, તમે જીવનકલહની ચિંતામા ગૂંચવાઈ ગયા છો, તમે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભોગ થઈ પડ્યા છો, તમે વ્યવસ્થિત નિર્ણયને અભાવે અથડાઈ પછડાઈ રહ્યા છો, તમે સાધ્ય અને હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થઈ ગયા છો, તમે સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને શોકના વાતાવરણમા ભાન ભૂલી ગયા છો, તમે આવા આવા અનેક સ્થૂળ અને માનસિક, સાચા અને કલ્પેલા વ્યાધિઓમા પડી ગયા છો આ તદ્દન સાચી વાત છે

આ પત્રકમા પાના ભરાય તેટલા વ્યાધિઓ લખાય તેમ છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી. આ સર્વ શા માટે? તમે આમ કેમ ભૂલા પડી ગયા? ક્યાં ચઢી ગયા? ક્યાં દોડ્યા જાઓ છો? શા સારુ દોડાદોડી કરો છો? દોડીને ક્યા પહોંચશો? તમારી ફાળ કેટલી લખાશે? અને છેવટે શુ? આ તે કાઈ વાત કરો છો? તમારા જેવા પ્રાણી આટઆટલા વ્યાધિઓ મુંગે મ્હોઢે સહન કરી જાય એ તે કાઈ ચલાવી લેવા જેવી વાત છે?

ત્યારે કરવુ શુ? અરે ભાઈ! આમ ચિંતા કરશો કે મૂંઝાશો એમા કાઈ વળશે નહિ. કોઈ વ્યાધિને પારખી શકે એવા ચતુર વૈદ્યને શોધો તે વૈદ્યને જો બરાબર નિદાન આવડશે તો તમારા વ્યાધિને પારખી એ તમારી ચિકિત્સા કરશે વ્યાધિમા સબડ્યા કરવુ એ તમારા જેવાને ઘટે નહિ અને પ્રગતિઈચ્છુકને તો પાલવે પણ નહિ.

વૈદકના ધંધામા સાચા વૈદ્ય હોય તે દવા કરતા પહેલા વ્યાધિ શો છે તેનો નિર્ણય કરે છે વૈદ્યની ખરી કિંમત નિદાન કરવામા છે. નિદાન જેને આવડે તે ચિકિત્સા તો તુરત કરી શકે છે. તુ એવા વૈદ્યરાજને શોધી કાઢ કે જે તારો આ કરુણ પ્રસંગોનુ નિદાન બરાબર કરે, તારા વ્યાધિના મૂળોને શોધી તને ઉપાય બતાવે, એટલે તારા વ્યાધિઓ હંમેશને માટે ચાલ્યા જશે. તુ સદાનો નીરોગી બનીશ.

અમે તપાસ કરી તો અમને જણાયુ છે કે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ તીર્થંકરદેવને બરાબર સમજાયા છે તેઓ તેનુ નિદાન અને તેની ચિકિત્સા બરાબર જાણે છે. એ ઉપર-ઉપરની દવા કરનારા નથી. એ વ્યાધિને મૂળમાથી કાઢી નાખનાર છે અને ચેતનને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે અમે તને એ વૈદ્યરાજનો આશ્રય કરવા ભલામણ કરીએ છીએ અમારો આગ્રહ એને માટે બાસ નથી, પણ અમારો અનુભવ તને જણાવીએ છીએ તુ વૈદ્યને શોધ ત્યારે પણ બરાબર સાવધ રહેજે જ્યા ત્યા ભરાઈ પડીશ તો વ્યાધિ કરતા ઉપાય વધારે ભયંકર નીવડનારા થઈ પડવાનો સંભવ છે ગમે તેમ કર, પણ વ્યાધિમા પડી ન રહે, નકામો સબડ્યા ન કર, સિદ્ધવૈદ્યોની સલાહ લે અને તારા વ્યાધિઓ હંમેશ માટે દૂર કર. ચેતનના આરોગ્યની જરૂર છે અને તે વિશિષ્ટ વૈદ્ય દ્વારા પ્રાપ્ય છે

૮. છેવટે ભવિષ્યકાળમાં લાખી નજરે તમને ખૂબ હિત કરે તેવુ એક વચન તમે સાંભળો એ વચન વિનયે કહેલુ છે અથવા વિનયપૂર્વક બોલાયલુ છે

વિનય એટલે એક તો–આ ગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય મહારાજ 'સ્યાદ્વાદવાદી' એવો એનો બીજો અર્થ થાય છે વિશેષ નયને જાણનાર, તેને ધ્યાનમાં રાખીને બોલનાર એ અર્થ થાય જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાબાધિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાભ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી એ નાના વચનમાં ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો શાંતસુધારસનું પાન કરવું, એટલે શાંતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરીભરીને પીવો, કચોળા ભરીભરીને પીવો એ પાન તમને અનેક પ્રકારના સુખ અથવા સદાચરણો સાથે અનુસંધાન કરાવી આપશે, એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની શ્રેણી બાંધી આપશે અને વળી એ સંયોજન આત્મામાં થશે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવું થશે

શાંતરસના પાનની ભલામણ આ રીતે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ભવિષ્યમાં ન થાય, ન જાગે, ન ઊઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજનસંમત માર્ગ છે ભાવનાને છેડે કર્તામહાશયનું નામ આડકતરી રીતે જણાવ્યું છે. તમે શાંતરસનું આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં લુબ્ધ થઈ જાઓ અને તેના કેફના ઘેનમાં પડી જાઓ એમ થશે એટલે કરુણાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થશે નહિ

અંતરની વેદનાથી આ આખી ભાવના લખાઈ છે અને તેને છેડે આકરા, દુઃખમય રોગોના નિવારણનો માર્ગ બતાવ્યો છે કરુણાભાવના કરતાં આવી રીતે મુદ–આનંદ લાવી શકાય, ભગવાનનું ભજન આનંદથી કરતાં કરુણા અંતર્ગત થઈ જાય અને દુઃખની વિચારણામાં પણ લહેર આવે એવી વિશાળ શક્તિ આ ભાવના આપે તેમ છે એને માટે ખરું આત્માનુસંધાન કરવાનું છે અને જુદા જુદા ઉપાયોનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવાનો છે. કરુણાભાવ પણ ભગવદ–ભજનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ આ ભાવનાની વિશિષ્ટતા છે.

—x—

ઉપસંહાર : કરુણા

કરુણાભાવનાનુ સ્વરૂપ રજૂ કરતા શ્રી જ્ઞાનાર્ણવકાર નીચેના ત્રણ શ્લોકો રજૂ કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક અને ગભીર છે

दैन्यशोकसमुत्त्रासरोगपीडार्दितात्मसु ।
वधबन्धनरुद्धेषु याचमानेषु जीवितम् ॥ १ ॥
क्षुत्तृट्श्रमाभिभूतेषु शीताद्यैर्व्यथितेषु च ।
अविरुद्धेषु निर्स्त्रिंशैर्यातमानेषु निर्दयम् ॥ २ ॥
मरणार्तेषु जीवेषु यत्प्रतीकारवाञ्छया ।
अनुग्रहमति. सेयं करुणेति प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

'જે પ્રાણી દીનતાથી, શોકથી, ત્રાસથી, રોગથી, પીડાથી દુખિત હોય, વધ–બંધનથી રુધાઈ ગયેલ હોય, પોતાના જીવન માટે પ્રાર્થના કરતા હોય, ભૂખ, તરસ, થાકથી પીડિત હોય, ઠંડી વગેરેથી હેરાન થઈ ગયેલો હોય, દયા વગરના પ્રાણીઓથી નિર્દયપણે મરાઈ મગાઈને હેરાન થઈ ગયેલો હોય અથવા મરણાત કષ્ટ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય–એવા કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાણીના દુખમા તેના દુખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છાપૂર્વકની જે ઉપકારબુદ્ધિ તેનુ નામ કરુણા કહેવાય છે

આ સૂત્રમા સક્ષેપમા કરુણાભાવનાનો આદર્શ મુદ્દામ રીતે બતાવવામા આવ્યો છે માત્ર એમા સ્થૂળ કરુણાના પ્રસગો બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમા રાખવુ. એમાં જે દીનતાથી માંડીને કરુણાના પ્રસગો બતાવ્યા છે તે સર્વના સબધમા ઉપાય (પ્રતિકાર) કરવાની ઇચ્છાપૂર્વક ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ તે કરુણા

આપણા ગ્રથકર્તાએ એની વ્યાખ્યા કરતા જણાવ્યુ છે કે **कारुण्यमार्ताङ्गरुजां जिहीर्षा** । 'પીડા પામતા પ્રાણીઓના વ્યાધિઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા' (પ્રકરણ ૧૩, શ્લોક ૩) આમા વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરતા કહેવામાં આવ્યુ છે કે તેમા 'રોગ, સુખભગ, ધનહાનિ,, ધર્મહીનતા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેઓએ નીચેના કરુણાજનક પ્રસગો આપ્યા છે

૧ આવુ પીવુ, ઘર ચણાવવા, ઘરેણા ઘડાવવા, લગ્ન, સતતિ અને ઇદ્રિયના ભોગવિષયોની અભિલાષાઓ (સ્થૂળ પદાર્થો પાછળ આયુષ્યવ્યય)

૨. વૈભવ મહામુસીબતે મેળવવો અને પછી તેને પોતાનો માનવો અને દુશ્મન, રોગ, ઘડપણ કે મરણને લઈને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે દયાપાત્ર થવુ (રાગજન્ય)

૩. સ્પર્ધા, મત્સર, લડાઈ, લોભના આવિર્ભાવો (દ્વેષજન્ય)

૪. નાસ્તિકતા વગેરે વાદ ઊભા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાબે થઈ તેની પ્રરૂપણા કરવી અને તેને લઈને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ)

૫. હિતોપદેશ ન સાભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા)

આવા ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરુણા કરીને બેસી રહેવાનો આશય આ ભાવનાનો નથી. અનુગ્રહના પ્રકારો ગેયાષ્ટકમા નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે તે પણ શોધી લેવા

૧. ભગવતની ભક્તિ કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા. (ગાથા ૧)

૨. શાસ્ત્રગ્રથોને સમજવા અને કુયુક્તિથી ફસાઈ ન જવુ (ગા. ૨) આ બે નેમાં દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી

૩. અવિવેકી ગુરુનો ત્યાગ કરવો અને સુગુરુનો સ્વીકાર કરવો (ગા ૩). આ ગાથામા ગુરુતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૪ કુમતનો ત્યાગ કરી સાચા પથે પડી જવું (ગા ૪) આ ગાથામા ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ કરવાની વાત કહી.

૫. મનની ઉપર અકુશ રાખવો, એને આત્મવાટિકામા રમણ કરાવવુ અને એમાથી શકા, કાંક્ષા દૂર કરી નાખવી (ગા ૫) આ ગાથામા યોગસાધનની વાત કહી

૬ આશ્રવોનો ત્યાગ કરવો અને સવરોનો સ્વીકાર કરવો (ગા. ૬) આ ગાથામા હેય-ઉપાદેયની સમુચ્ચય સૂચના કહી.

૭. જિનપતિનુ વૈદ્યપણુ સ્વીકારી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવુ (ગા ૭) આ ગાથામા પ્રતિકારને અગે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાનો માર્ગ બતાવ્યો

૮ શાતસુધારસનું પાન કરવુ

આ ગાથામા ગ્રથનુ સપ્રયોજનત્વ સ્થાપિત કર્યું. (ગા. ૮)

આ રીતે કરુણાભાવનાનો આખો પ્રશ્ન સક્ષેપમા વિચારવામા આવ્યો છે. મનુષ્યની દુનિયામા નજર કરતા ચારે તરફ ભય, શોક, ઉપાધિ, કકાસ, નિંદા, હૃદયની તુચ્છતા, ક્રોધની જ્વાળા, અભિમાનના ગર્જારવો, કપટ-દભની નીચતા, તૃષ્ણાના ઝાઝવા અને એવા એવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રસગો જ જોવામા આવશે. એમા સ્થૂળ દૃષ્ટિએ પણ આનંદ થાય તેવા પ્રસંગો નહિવત્ જણાશે, જ્યારે દુ ખ, ત્રાસ, ભય, થાક, સંતાપના પ્રસગોનો પાર દેખાશે નહિ આ સર્વનુ અવલોકન કરનારને શુ થાય?

આવા પ્રસગો જોઈ સહૃદય પ્રાણીનુ મન જરૂર દ્રવે એ એવા પ્રસગોમા ગૂચવાઈ ન જાય, એ એવા પ્રસગે નાસભાગ કરવા ન લાગે, એ ડરી પણ ન જાય એની અવલોકન-શક્તિ એ પ્રસગોના મૂળ શોધે અને પ્રાણીને તાત્કાળિક અનુગ્રહ તો જરૂર કરે અને દુ ખ-માથી બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કરે અને ભવિષ્યમા એવા પ્રસગો ન આવે તે માટે ખૂબ વિચારણા કરે આવા પ્રસગોને વિચારવા, તેના તાત્કાળિક ઉપાયો યોજવા અને તેના નિમિત્ત-

કારણ દૂર કરવા ઉપરાંત ઉપાદાનકારણોને પણ શોધી, બહાર કાઢી બતાવી તે તરફ પણ પ્રાણીઓનું ધ્યાન ખેંચવું એ વિશાળ ભાવ આ કરુણાભાવનામાં પ્રાપ્ય થાય છે.

ઘણા પ્રસંગોમાં મૈત્રીભાવનાનો અને કરુણાભાવનાનો પ્રસંગ બહુ નજીક આવી જાય છે અને કેટલીક વાર તે એકબીજામાં સંક્રમણ કરે છે 'સર્વ સુખી થાઓ' એવી ભાવના મૈત્રીપ્રેરિત ભાવિતાત્મામાં જેટલી શક્ય છે તેટલી જ કરુણાપ્રેરિત આત્મામાં શક્ય છે માત્ર પ્રસંગ શો છે અને પરિસ્થિતિ શી છે તેના નિરાકરણ ઉપર જ તે ભાવનામાં કઈ પ્રવર્તે છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય

કોઈ પ્રસંગોમાં બન્ને ભાવનાઓ એકબીજામાં અન્તર્ગત બને તો તેમાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી વિશાળ દૃષ્ટિમાં બન્નેની આવશ્યકતા એકસરખી છે. મૈત્રીમાં 'પ્રેમ' એના શુદ્ધ વ્યાપક અર્થમાં મુખ્ય સ્થાન લે છે અને કરુણાભાવનામાં 'દયા' એના વ્યાપક અર્થમાં મુખ્ય સ્થાનકે આવે છે બન્નેમાં હૃદયની વિશાળતા છે. તીર્થંકરદેવ સર્વ જીવને શાસનરસિયા કરવા ભાવના કરે છે તેમાં મૈત્રી અને કરુણાભાવનાની મિશ્રતા છે તે બરાબર વિવેક કરવાથી સમજાઈ શકાશે

ચિત્તપ્રસાદના સાધન તરીકે અને તે દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે આ ચારે ભાવનાનું યોગગ્રંથોમાં બહુ સુંદર સ્થાન છે ત્યાં મૈત્રીભાવનાનો વિષય સુખ અથવા સુખી પ્રાણીઓ કરેલો છે અને કરુણાભાવનાનો વિષય દુઃખ અથવા દુઃખી પ્રાણીઓ કર્યો છે પાતંજલ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદના તેત્રીશમા સૂત્ર પર વિવેચન કરતા પ્રો. કણીઆ જણાવે છે કે–બીજી ભાવના દુઃખી વિષે કરુણાની છે, જે દુઃખી મનુષ્યો હોય તેના ઉપર કરુણા યા દયા રાખવી, એટલે જેમ પોતાના દુઃખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા સર્વને થાય છે તેમ સર્વના દુઃખો નાશ પામો એવી ઇચ્છા સાધકે રાખવી એ ઇચ્છારૂપ ભાવનાના બળથી તે સાધક કોઇનો અપકાર નહિ કરવાનો, તેમ જ એ ભાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિરોધી વૃત્તિ પણ એ સાધકની શમેલી જ રહેવાની આ રીતે આ ભાવનાથી પરાપકારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે વળી અયોગી પુરુષોમાં દ્વેષરૂપ મોટો મળ હોય છે એ દ્વેષ વૈરી પ્રાણી ઉપર હોય છે તેથી જ્યાંસુધી વૈરી પ્રાણીરૂપ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે ત્યાં સુધી તેને દ્વેષ થયા કરે છે. તેમાં સમગ્ર વ્યાઘ્રાદિરૂપ વૈરબુદ્ધિના વિષયભૂત પદાર્થોનો તો નાશ થવો અશક્ય છે તેથી દ્વેષ દૂર કરવા માટે તેમના વિષે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉપાય છે એ ત્યાગ આ કરુણારૂપ ભાવનાથી થાય છે. જ્યારે 'જીવન્મુક્તિવિવેક'માં ઉદાહૃત—

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूताना, दयां कुर्वन्ति मानवाः ॥

એ સ્મૃતિ અનુસાર આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી વિષે 'સર્વ પ્રાણી સુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કલ્યાણને પામો, કોઈ પણ દુઃખને ન પામો' એ પ્રકારની કરુણાવૃત્તિનો ઉદય

થાય છે ત્યારે તેમને વિષે તેથી વિરોધી વૈરબુદ્ધિ કેવી રીતે રહે ? આ પ્રમાણે વૈરબુદ્ધિ જતી રહેવાથી આ ભાવના વડે દ્વેષરૂપ મળનો પણ બાધ થાય છે, તેમ જ દુઃખીની અપેક્ષાથી પોતે સુખી છે એમ જાણવાથી 'હું ઐશ્વર્યવાળો છું, અનેકભોગસાધનસંપન્ન છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું' વગેરે પ્રકારનો દર્પ (ગર્વ) પણ જતો રહે છે, કારણ કે સર્વ પ્રાણીને આત્મવત્ ગણી થતી દયા આ પ્રકારની અન્ય પ્રતિ થતી તિરસ્કારબુદ્ધિની વિરોધી છે આમ આ ભાવના પરાપકારેચ્છા, દ્વેષ, દર્પ વગેરેની પરિપંથી હોવાથી સાધકે અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાની સિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એના વિરોધી દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

કરુણાભાવનાનો આ આદર્શ યોગી પતંજલિનો છે એમ એના ટીકાકારો જણાવે છે મૈત્રીભાવથી પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી થતા રાગ દૂર થાય છે અને અસૂયા અને ઈર્ષ્યા નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે કરુણાભાવથી પરપ્રાણીને આત્મવત્ ગણવાની વૃત્તિ થતા દ્વેષ દૂર થાય છે અને પરિણામે ક્રોધ અને માન નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. રાગ અને દ્વેષ પર વિજય થવાથી ચિત્તને ડોળી નાખનારા બે ભયંકર તત્ત્વો પર સામ્રાજ્ય આવે છે અને આ રીતે રાગ અને દ્વેષના વિજય દ્વારા જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાય છે ચિત્તસ્થિરતા યોગમા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે અને એ સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ યોગાગમા પ્રવેશ કરવા માટે ખાસ જરૂરની હોઈને આ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે

આ ચારે ભાવનાનો યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતો પ્રસંગ ખાસ આકર્ષક હોઈને એનો વિચાર અહી સંક્ષેપમા ટપકાવી લઈએ આથી ચારે ભાવનાનો યોગદૃષ્ટિએ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ જશે

પ્રથમ પાદના ૩૩મા સૂત્ર(પાતંજલ યોગદર્શન)નું અવતરણ કરીએ એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે —

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणा सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातः चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

સૂત્રાર્થ :–"સુખી, દુઃખી, પુણ્યવાન્ અને પાપી માણસો ઉપર અનુક્રમે મૈત્રી, દયા મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે" આ સૂત્ર ઉપર સ્વામી બળરામ ઉદાસીનરચિત ટીકાનુ ભાષાતર કરતાં શ્રી છોટાલાલ સવાઈલાલ વોરા પૃ ૯૯–૧૦૦ (પાતંજલદર્શનપ્રકાશ)મા જણાવે છે કે – (લંબાણ ઉતારો છે તે પૂરો થશે ત્યા નિર્દેશ કરવામાં આવશે) 'જે પુરુષ સુખભોગસંપન્ન–સુખી છે તેના પર મૈત્રીની ભાવના કરવી, જે પુરુષ દુઃખી છે તેના પર કૃપાની ભાવના કરવી, જે પુણ્યશાળી છે તેના પર મુદિતા(હર્ષ)ની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેને જોઇ આનંદિત થવુ અને જે પુરુષ પાપાચરણવાળો છે તેના ઉપર ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી અર્થાત્ તેથી સાથે ઉદાસીનભાવથી વર્તવુ.

એવી રીતે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી શુકલધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે તે પછી પ્રસન્ન થયેલુ ચિત્ત એકાગ્રતારૂપ સ્થિતિપદનો લાભ મેળવે છે

ભાવ એવો છે કે–રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, પારકા ઉપર અપકાર કરવાની ઇચ્છા, અસૂયા અને અમર્ષ નામના રાજસ. તામસ છ ધર્મો ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મલિન કરી દે છે, તે છ ચિત્તમળ કહેવાય છે એ છ જાતના ચિત્તમળ હોવાથી ચિત્તમા છ જાતનુ કાલુષ્ય પેદા થાય છે, જેમ કે રાગકાલુષ્ય દ્વેષકાલુષ્ય અને ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય, પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય, અસૂયાકાલુષ્ય અને અમર્ષકાલુષ્ય.

'રાગકાલુષ્ય'–સ્નેહપૂર્વક અનુભવ કરેલા સુખમાંથી "આ સુખ મને સર્વદા પ્રાપ્ત હો" એવા આકારની જે રાજસ વિશેષ વૃત્તિ ઊપજે છે તે રાગકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે તે રાગ સઘળા સુખસાધનના વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ચિત્તને વિક્ષેપ વડે કલુષિત કરી દે છે.

'દ્વેષકાલુષ્ય'—દુ ખભોગ પછી દુ ખ દેવાવાળા વિષયના અનિષ્ટ ચિ તનપૂર્વક "આ દુ ખ આપનારી વસ્તુ નષ્ટ હો અને મને દુ ખ ન હો" એવી જે તામસવૃત્તિ વિશેષ થાય છે તે દ્વેષકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે દ્વેષ દુ ખહેતુ સિ હ, વાઘ વગેરેનો અભાવ ન હોવાથી સર્વદા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે

'ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય'—બીજા માણસનુ ગુણાધિક્ય વા સ પત્તિઆધિક્ય જોઈ ચિત્તમા જે ક્ષોભ અથવા એક જાતની બળતરા થાય છે, તે ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય કહેવાય છે, કેમ કે તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે

'પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય'—બીજાને અપકાર (બૂરુ) કરવાની ઇચ્છા. તે પણ ચિત્તને વિહળ કરી કલુષિત કરે છે

'અસૂયાકાલુષ્ય'—કોઇના વખાણવા લાયક ગુણોમા દોષનો આરોપ કરવો. જેમકે વ્રત-આચારશીલ પુરુષને દભી–પાખડી જાણવો અને તે મુજબ જાહેરમા બોલવુ તે

'અમર્ષકાલુષ્ય'—કુત્સિત વચનશ્રવણપૂર્વક પોતાના અપમાનને સહન ન કરતા તેની ઉપર ક્રોધ કરવો અને તેની ઉપર વૈર લેવાની ચેષ્ટા કરવી તે અમર્ષકાલુષ્ય કહેવાય છે

આ છ પ્રકારના કાલુષ્ય જ પુરુષોના ચિત્તમા વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તને મલિન કરી વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે એટલા માટે ચિત્તમાં તેઓના અસ્તિત્વમાત્રથી જ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા દુ સાધ્યા–ન મેળવી શકાય તેટલી કઠિન બને છે.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી એ ચિત્તમળોની નિવૃત્તિ કરવી એ યોગેચ્છુનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે, જેથી નિર્મળ થયેલુ ચિત્ત એકાગ્રતાની યોગ્યતાવાળુ થઈ જાય એવો સૂત્રકારનો આશય છે.

તેમા સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રભાવથી વર્તીને રાગ અને ઈર્ષ્યાના કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ સુખી જોવામા આવે ત્યારે તેની સાથે મૈત્રી કરી એમ સમજવુ

કે આ સઘળા સુખ મારા મિત્રનાં છે, તેથી તે મારાં જ છે એથી જેમ પોતાને રાજ્યલાભ ન હોય અને પોતાના પુત્રને હોય તો તેને પોતાનો જાણવાથી રાજ્ય ઉપરનો રાગ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ મિત્રના સુખને પણ પોતાનું સુખ માનવાથી રાગ અવશ્ય નિવૃત્ત થઈ જશે એમ જ્યારે માણસ પારકું સુખ પોતાનું સમજશે ત્યારે બીજાના ઐશ્વર્યને જોઈ ચિત્તમાં દાહ ન પામતાં પ્રસન્ન થશે, અને ઈર્ષ્યા પણ નિવૃત્ત થઈ જશે

એ પ્રમાણે દુ:ખી પુરુષો ઉપર કૃપા કરીને દ્વેષ તથા પરાપકારચિકીર્ષારૂપ કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી. અર્થાત્ જ્યારે કોઇ દુ:ખી મનુષ્ય જોવામા આવે, તો પોતાના ચિત્તમા "એ બિચારાને બહુ મોટું કષ્ટ થતુ હશે, કેમ કે અમારા ઉપર પણ કોઈ સંકટ આવી પડે છે તો કેટલુ દુ:ખ ભોગવવુ પડે છે તે અમે જાણીએ છીએ" એવો વિચાર કરી તેનુ દુ:ખ દૂર કરવાનો યત્ન કરવો, પણ એમ ન જાણવુ કે તેના દુ:ખ કે સુખમાં આપણે શુ પ્રયોજન છે ? એમ ન ધારતા જ્યારે એવી રીતની કરુણામયી ભાવના ચિત્તમા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે પોતાના જેવી સઘળાના સુખની ચાહનાથી વૈરીનો અભાવ થવાથી, દ્વેષ અને પરાપકારચિકીર્ષા નિવૃત્ત થઈ જશે

એ પ્રમાણે જ્યારે પુણ્યાત્મા માણસ જોવામા આવે ત્યારે ચિત્તમા "અહો ! મોટું ભાગ્ય આના માતાપિતાનુ કે જેનાથી આવા પુણ્યશાળી કુળપ્રદીપ સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે, અને તે પુણ્યશાળીને પણ ધન્યવાદ છે કે તન, મન અને ધનથી પુણ્યકાર્યમા પ્રવૃત્ત થયેલો છે" એવી રીતના આનંદને પામે અને એવી રીતની મુદિતાભાવના ચિત્તમા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અસૂયારૂપી ચિત્તનો મળ પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થશે.

એવી રીતે પાપી પુરુષ જોવામા આવે તો પોતાના ચિત્તમા "તે આપણુ કુત્સિત બોલશે અને આપણું અપમાન કરશે તેની કુટિલતાનો આપણે બદલો લેવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? તે જે ચાહે તે કરે, પોતાના કર્તવ્યનુ ફળ પોતે ભોગવશે" એવી રીતે તેના ઉપર ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી આમ ઉપેક્ષાની ભાવનાથી અમર્ષરૂપ ચિત્તમળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે

એ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી આ સઘળા કાલુષ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે વર્ષાઋતુ પછીના જળની પેઠે ચિત્ત પણ અવશ્ય નિર્મળ થઈ જાય છે, એથી પ્રથમ, એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તપ્રસાદન (સ્વચ્છ ચિત્ત) કરવારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે"

અહી સદર ગ્રથનો ઉતારો પૂર્ણ થાય છે આ લખાણ ઉતારો મુદ્દામ કારણસર ખાસ પ્રાસગિક જણાયાથી દાખલ કર્યો છે એ ઉતારો વાચવાથી ચારે યોગભાવનાનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે, ચારે ભાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેકના આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય કયા કયા છે તે સમજશે

કરુણાભાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સબધ છે અને એક રીતે જોઈએ તો એ ડાબી–જમણી આખ જેવી છે, આનો એકી સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક

સાથે આપી દીધો છે એ ઉતારો યોગમતે હોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગભાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રાસ્તાવિક હોવાથી સહજ લખાણના ક્રમમે પણ આ ઉપસંહારમા તેને સ્થાન આપ્યુ છે

આપણા મૂળ ગ્રથને અંગે જણાવવાનુ કે પ્રતિકારના માર્ગોનુ નિદર્શન અન્ય કોઇ લેખકે જણાવ્યુ નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યકતા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક-મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખુ અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામા રજૂ કર્યું છે એ એમનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે

એમનુ બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે દાખલ કરીને ન અટકતા તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે. એની વિચારણામા ભગવદ્ભજનની આવશ્યકતા, ગુરુશુદ્ધિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ — એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ કરી એમણે દેવ-ગુરુ-ધર્મની ત્રિપુટીને સભાળવાની વાત કરી એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઈ પણ સહૃદય પુરુષને લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

ધર્મહીનતાને કરુણાના પ્રસંગોમા ગણવી એ અભિનવ વાત છે એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવામા ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજીએ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે ધર્મહીનતાને કારણે અથવા કુમતના સ્વીકારનુ પરિણામ શુ આવે છે તે પર નજર રાખીને આ અતિ અગત્યનો વિષય તેમણે ચર્ચ્યો છે

ધર્મહીન પ્રાણીઓને જ્યારે ધર્મરાગી પ્રાણી જુએ ત્યારે તેના ઉપર ચીડ આવે છે, પણ એમ ન થવું જોઈએ કરુણાભાવિત આત્મા એવા પ્રાણીની મંદ વિકાસસ્થિતિ સમજે, એને એમ લાગે કે એ બિચારો પાણી વલોવીને માખણ તારવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવો કષ્ટસાધ્ય પ્રાણી ધર્મની મશ્કરી કરે, હેલના કરે, ધર્મને 'હબગ' કહી નિંદે કે ધર્મરાગીને ધર્મના પૂછડા કે એવા ઉપનામો આપે તેથી એ જરા પણ ઉશ્કેરાતો નથી કે ગુસ્સે થતો નથી એના અંતરમા ધર્મને હસનારા કે ધર્મવિરુદ્ધ બોલનારા માટે ઊંડાણ-માથી દયા સ્ફુરે છે અને એને મીઠા શબ્દોથી, દલીલથી, ચર્ચાથી, લેખથી ભાષણથી અને એવા વિધવિધ ઉપાયોથી ધર્મમાર્ગે લાવવા માટે પ્રેરણા થાય છે આ રીતે મૈત્રીભાવના જેમ સહિષ્ણુતા આણે છે તેમ તદ્દન બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરુણાભાવના પણ એ જ પરિણામ પામે છે

કરુણાભાવનાથી બે મુદ્દા ખૂબ સુસાધ્ય થાય છે તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે. એક એનાથી દ્વેષ પર વિજય મળે છે અને બીજુ એનાથી પર ઉપર વૈર લેવાની કે સળ કરવાની વૃત્તિ દૂર થાય છે. મૈત્રીમા પ્રેમદ્વારા રાગ ઉપર વિજય મળે છે ત્યારે કરુણામાં દયાદ્વારા દ્વેષ ઉપર વિજય મળે છે. આ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે

કરુણાભાવનાના પ્રસંગો પરત્વે પ્રતિકારની વિચારણામા મન ઉપર વિજય કરવાની વાત કરી છે તેમાં આખો રાજયોગ સમાય છે વાત એ છે કે ઘણીખરી વખત તો સુખ

અને દુઃખ એક મનની કલ્પના જ હોય છે. અમુક વસ્તુની ગેરહાજરીને લીધે એક પ્રાણીનુ મન મોટુ ભયંકર દુઃખ માની લે અને બીજાને તે જ બાબત કઈ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હોય. નાની નાની જરૂરિયાતો અને જેલમા તેના અંગેના મનસ્વી હુકમો જુદા જુદા કારાવાસીઓના મન પર કેવી અવનવી અસર કરે છે તેનો અહી જાતઅનુભવ થાય છે મન પર અંકુશ જેટલે અંશે આવે તેટલે અંશે આ બાબત ઘટતા મહત્ત્વવાળી લાગે છે. કરુણાપાત્ર લાગતા પ્રાણીઓના મનમાં જો આ પ્રકારની વિચારણા આવી જાય અને તે પ્રાણી મન પર અંકુશનુ ચાતુર્ય પ્રાપ્ત કરે તો દુનિયાનાં દુ ખો ઘણા અલ્પસંખ્યક બની જાય.

આપણે હવે સમુચ્ચયદૃષ્ટિએ કરુણાભાવનાનો વિચાર કરીએ. દુનિયામાં ચારે તરફ દુ.ખ, ઉપાધિ અને ત્રાસોમા સબડતા પ્રાણીઓ જોવામા આવે છે. એની દુ ખમુક્તિના ઉપાયો યોજવા એ કરુણાભાવના છે. એના કેટલાક ઉપયુક્ત પ્રસંગો વિચારીએ.

અનેક પ્રાણીઓ તદ્દન નિરાધાર જોવામાં આવશે જેમના માતપિતા ગુજરી ગયા હોય, ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી હોય, રહેવાને ઘર નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, ખાવાને ચીજ નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ, આવા પ્રાણીઓને જોઈ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે ? એનાં ઓશિયાળા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આંખો જોતા જો કરુણા ન ઊપજે તો હૃદય પથ્થરનું બનેલુ ગણાય

આવા નિરાધાર અનાથને માટે આપણી શક્તિને છુપાવ્યા વિના દુ ખનિવારણનો પ્રયત્ન સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તતી હોય તેને દ્વેષ કે અન્યનું બૂરુ કરવાની ઇચ્છા પણ ન જ થઈ શકે એમાં નવાઈ જેવુ નથી. એ નાનામા નાના જીવથી માડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોનાં દુ ખ વગેરે અનિષ્ટ પ્રસંગો જોઈ આર્દ્ર થઈ જાય છે અને તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે

આ કરુણાભાવને વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવામા આવશે તો એ શાંતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનંદોદધિના ઉછાળા છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્વેષનો તેમા સર્વથા બહિષ્કાર છે અને વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે શ્રીવિનયવિજયજી કહે છે કે—આવા અનુપમ શાંતરસનુ તમે પાન કરો, સક્રિય પાન કરો

ઇતિ કરુણાભાવના. ૧૫.

પ્રકરણ સોળમું

માધ્યસ્થ્યભાવના

श्रान्ता यस्मिन् विश्रमं संश्रयन्ते, रुग्णाः प्रीतिं यत्समासाद्य सद्यः ।
लभ्यं रागद्वेषविद्वेषिरोधादौदासीन्यं सर्वदा तत्प्रियं नः ॥ क १ ॥
लोकं लोका भिन्नभिन्नस्वरूपा, भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः ।
रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य, तद्विद्विद्भिः स्तूयते रुष्यते वा ॥ ख २ ॥
मिथ्या शंसन्वीरतीर्थेश्वरेण, रोद्धुं शेके न स्वशिष्यो जमालिः ।
अन्यः को वा रोत्स्यते केन पापात्तस्मादौदासीन्यमेवात्मनीनम् ॥ ग ३ ॥
अर्हन्तोऽपि प्राज्यशक्तिस्पृशः किं, धर्मोद्योगं कारयेयुः प्रसह्य ।
दद्युः शुद्धं किन्तु धर्मोपदेशं, यत्कुर्वाणा दुस्तरं निस्तरन्ति ॥ घ ४ ॥
तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं, वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु ।
आनन्दानामुत्तरङ्गोत्तरङ्गैर्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम् ॥ ङ ५ ॥

ક ૧ શ્રાન્ત થાકી થયેલા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા વિશ્રમ વિસામો, આરામ રુગ્ણા માંદા, વ્યાધિવાળા, વાકા વળી ગયેલા વિદ્વેષિ હાડનાતુ રોધ અટકાયત, અનુદ્દભવ ઔદાસીન્ય રાગદ્વેષ-પક્ષપાતનો વિરહભાવ

ખ ૨ સ્વલ્પ દેખાવ, આવિર્ભાવ મર્મભિદ્ મર્મ-અંતરનો ભાગ, તેને ભેદનાર, ઊંડે સુધી ઊતરી જનાર ચેષ્ટિત ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ રુષ્યતે રોષ કરાય, ગુસ્સે થવાય.

ગ ૩ મિથ્યા અસત્ય, અજ્ઞાભાવ શસન્ ઉપદેશતો, પ્રરૂપતો રોદ્ધુ નિષેધવાને, અટકાવવાને જમાલિ શ્રી-વીરભગવાનનો સંસારીપણાનો જમાઈ અને દીક્ષિત શિષ્ય રોત્સ્યતે અટકાવી શકાય, રોકી શકાય આત્મનીન આત્માને હિત કરનાર

ઘ ૪ પ્રાજ્ય મહાન સ્પૃશ સ્પર્શ કરનાર ધર્મોદ્યોગ ધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્તિ, ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા પ્રસહ્ય બળ જોરથી, ઝિરજોરીથી દુસ્તર દુઃખે-મુશ્કેલીએ તરી શકાય તેવો (સંસાર-સમુદ્ર)

ઙ ૫ લિહન્તુ ચાટો, આસ્વાદો ઉત્તરંગોત્તરંગ ઉત્ એટલે વધારે વધારે વધતા જતા, જોમથી ઊછળતા જતા (સમુદ્રનાં) મોજાં જીવદ્ભિ પ્રાણીઓ વડે (કર્મવિપ્રયોગ છે) ભુજ્યતે ભોગવાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે

ક ૧. જેમા થાકી ગયેલા પ્રાણીઓ આરામને મેળવે છે, જેને મેળવીને વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીઓ અથવા શરીરે વાકા વળી ગયેલા પ્રાણીઓ પ્રેમરસનો સ્વાદ કરે છે, જેમા રાગ-દ્વેષ જેવા મહાઆકરા દુશ્મનોનો રોધ થવાથી એકદમ ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ (માધ્યસ્થ્યભાવ) અમને બહુ ઇષ્ટ છે

ખ ૨. અદરના મર્મસ્થાનને ભેદી નાખનારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મોને લઈને આ લોકમાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના નાના પ્રકારના આવિર્ભાવોને દેખાડનારા થાય છે તેમના પસદ આવે તેવા અથવા ન પસંદ આવે તેવાં વર્તનો જાણનારા સમજુ પ્રાણીઓ આમા કોની પ્રશંસા કરે અને કોના ઉપર રોષ કરે ?

ગ ૩. ખુદ તીર્થેશ્વર શ્રીમહાવીરપરમાત્મા જેવા પણ પોતાના શિષ્ય જમાલિને અસત્યની પ્રરૂપણા કરતો અટકાવી શકયા નહિ, તો પછી કોણ કોને કયા પાપથી અટકાવી શકે ? તેટલા માટે ઉદાસીનતાને જ આત્મહિતકર સમજવી

ઘ ૪. શ્રીતીર્થંકરદેવો અસાધારણ શક્તિ-બળવાળા હોય છે, છતા તેઓ પણ શુ બળજોરીથી ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? નથી કરાવતા. પણ તેઓ યથાસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે, જેનો અમલ કરનારા પ્રાણીઓ દુસ્તર ભવસાગરને તરી જાય છે.

ઙ ૫. તેટલા માટે ઉદાસીનતા(માધ્યસ્થ્ય)રૂપ અમૃતના સારને સ તપુરુષો વારવાર આસ્વાદો એના આનંદના વધારે વધારે ઊછળતા મોજાઓ વડે મુક્તિનુ સુખ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે

—x—

गेयाष्टक*

अनुभव विनय ! सदा सुखमनुभव, औदासीन्यमुदारं रे ।
कुशलसमागममागमसारं, कामितफलमन्दारं रे ॥ अनु० ॥ १ ॥
परिहर परचिन्तापरिवारं, चिन्तय निजमविकारं रे ।
वदति कोऽपि चिनोति करीरं, चिनुतेऽन्यः सहकारं रे ॥ अनु० ॥ २ ॥
योऽपि न सहते हितमुपदेशं, तदुपरि मा कुरु कोपं रे ।
निष्फलया किं परजनतप्त्या ? कुरुषे निजसुखलोपं रे ॥ अनु० ॥ ३ ॥
सूत्रमपास्य जडा भाषन्ते, केचन मतमुत्सूत्रं रे ।
किं कुर्मस्ते परिहृतपयसो, यदि [1]पीयन्ते मूत्रं रे ॥ अनु० ॥ ४ ॥
पश्यसि किं न मनःपरिणामं, निजनिजगत्यनुसारं रे ।
येन जनेन यथा भवितव्यं, तद्भवता दुर्वारं रे ॥ अनु० ॥ ५ ॥
रमय हृदा हृदयंगमसमतां, संवृणु मायाजालं रे ।
वृथा वहसि पुद्गलपरवशतामायुः परिमितकालं रे ॥ अनु० ॥ ६ ॥
अनुपमतीर्थमिदं स्मर चेतनमन्तःस्थिरमभिरामं रे ।
चिरं जीव विशदपरिणामं, लभसे सुखमविरामं रे ॥ अनु० ॥ ७ ॥
परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।
विरचय विनय ! विवेचितज्ञानं, शान्तसुधारसपानं रे ॥ अनु० ॥ ८ ॥

---

* રાગ :—આ અષ્ટકના ગાનની દેવી પ્રસિદ્ધ છે 'આજ ગયા'તા અમે સમવસરણમા' એ જાણીતી ઢાળમા ચાલે છે પ્રતમા એને પ્રભાતિગાન લખે છે 'આદ્ય જીવ! ક્ષમા ગુણ આદર'ની દેવી જણાવે છે

१. पाठान्तर पिबन्ति

ગેયાષ્ટક : માધ્યસ્થ્યભાવના

૧. વિનય! અતિ પ્રધાન ઉદાસીનતાના સુખનો તું અનુભવ કર, નિરંતર અનુભવ કર. એ ઉદાસીનભાવનું સુખ પરમ કલ્યાણની સાથે સંગતિ કરાવી આપનાર છે, સર્વ સુવિહિત શાસ્ત્રોનો સાર છે અને ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે, માટે એ ઉદાસીનતાના સુખને અનુભવ.

૨. પરચિંતાના વિકલ્પજાળોને તજી દે અને તારું પોતાનું અવિકારી તત્ત્વ (આત્મસ્વરૂપ) ચિંતવ. કોઇ માણસ (ઘણું) બોલે છે પણ કાટાવાળા કેરડાને માત્ર ઉપાર્જન કરે છે અને કોઈ બીજો આખા(નાં ફળો)ને એકઠા કરે છે – ચૂંટે છે.

૩. જો કોઈ (પ્રાણી)ને હિતનો ઉપદેશ કરવામાં આવે ને તેને તે સહન કરી લે નહિ – તેના ઉપર રુચિ પણ આણે નહિ, તો પણ તેના ઉપર તું કોપ કર નહિ. પારકા માણસ સંબંધી અર્થ વગરની નિષ્ફળ ચિંતા કરીને તું શા માટે તારા પોતાના સુખનો નાશ કરે છે?

૪. કેટલાક મૂર્ખશિરોમણિઓ સુશાસ્ત્રવિહિત હકીકતને તજી દઈને સૂત્રસિદ્ધાંત–વિરુદ્ધ ભાષણ કરે છે તેને માટે આપણે શું કરીએ? સુંદર દૂધ છોડી દઈને તેઓ ખરેખર મૂત્ર પીએ છે

૫. જે પ્રાણી જે ગતિમાં જવાનો હોય છે તેને અનુસારે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ પરિણામ પામે છે તે તું કેમ જોઇ શકતો નથી? અને કયા પ્રાણીએ ક્યાં અને કેવા થવું, પોતાની ભવિતવ્યતાનો પ્રકાર કેમ મુકરર કરવો તે સંબંધમાં તારાથી કોઈ પણ પ્રકારની અટકાયત થવી દુષ્કર છે (આ હકીકત તું કેમ જોઈ શકતો નથી? કેમ જાણી શકતો નથી? કેમ ઘટાવી શકતો નથી?)

૬. ચિત્તને પસંદ આવે તેવી સમતાને હૃદયથી રમાડ અને માયાના જાળાંઓને ખલાસ કરી દે. પુદ્ગલોની તાબેદારી તું તદ્દન નકામી કરે છે. કેમ કે તારું આયુષ્ય તો મર્યાદિત વખત માટે જ છે (માટે તું ઉદાસીનતાના સુખનો અનુભવ કર.)

૭. આ (ઉદાસીનતા અથવા અંદર બેઠેલો ચેતનરામ) કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવું (અનુપમ) તીર્થ છે, સદા જાણી શકાય તેવું ચેતન (જીવન) છે, અંતરની અંદર બિરાજમાન થયેલ છે, અતિ રમણીય છે અને શુદ્ધ પરિણામમય છે તેને તું વારંવાર સ્મરણપથમાં લાવ, તેને યાદ કર, તેને ધ્યાવ એથી ચિરકાળપર્યંત શાશ્વત સુખને હે જીવ! તું પ્રાપ્ત કરીશ

૮. એ (ઔદાસીન્ય) પરબ્રહ્મરૂપ ચેતનભાવનું પરમ સાધન છે, એ સ્પષ્ટરૂપે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. અહો વિનય! આ શાંતસુધારસ, જેમાં જ્ઞાનનું વિવેચન–પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલ છે, તેના પાનને તું નિરંતર કર (અથવા વિનયે કરેલા કે વિનયપૂર્વક કરેલા વિવેચનવાળા જ્ઞાનમય આ શાંતસુધારસના પાનને તું કર, તું એનું પાન કર, તું એને પી)

મનમા રાગદ્વેષની છાયાના પ્રસંગો આવે ત્યારે ચેતીને- ચોંકીને ઊભા રહેવાનું છે. આપણી વિશ્વદયાને અંગે આપણે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના કોઈ પ્રાણીને કરીએ તેને અનુસરવા તે બંધાયેલ છે ? કદાચ આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં પણ સ્ખલના હોવાનો સંભવ અરે કે નહિ ? અથવા એ તમારી સલાહ ન માને કે કદાચ તમારું અપમાન કરે તો પણ તમને શું ? જો તમે તેના જેવા ઉપર ક્રોધ કરો તો તમારો ઉપર જણાવેલો આદર્શ ક્યાં રહ્યો ? પછી તો તમે પણ નીચે ઊતરી જાઓ અને તેની બાજુમા બેસી જાઓ

આવે પ્રસંગે મન પર સંયમ રાખવો એજ કર્તવ્ય છે વિચારવું કે પ્રાણી કર્મવશ છે, કર્મનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને એકંદરે પરવશ છે. એના ઉપર ક્રોધ કરવો કે એની સામે થવાનો પ્રયાસ કરવો એ તમારા જેવા ઉચ્ચ આદર્શવાળાને ન ઘટે. એવે પ્રસંગે તમારે 'ઉપેક્ષા' કરી દેવી, તમારે એવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી તરફ બેદરકારી કરી દેવી અને જાણે તમે તેના દુષ્કૃત્ય તરફ ઉપેક્ષા ધરાવો છો એમ ધારી લેવું. આનું નામ **ઉદાસીનતા** અથવા **માધ્યસ્થ્ય** કહેવાય.

'ઉદાસીનતા'મા બેદરકારી અને છતા અંતરનો ભેદ એ પ્રધાનભાવ છે. એમા મનને ઊલટું વળણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

'માધ્યસ્થ્ય'મા મન તદ્દન સ્થિર થઈ જાય છે દરિયાના તોફાન એમા ન હોય. એ તો જાણે પોસ માસનું પાણી થઈ જાય આમા મનની સમતાનું પ્રાધાન્ય છે, છતા આ આખી મનોદશામા નિષ્ઠુરતા નથી, તિરસ્કાર નથી, નિષ્કાળજી નથી. પૂરતા પ્રયત્નો વડે અધ પતિત પ્રાણીને માર્ગ પર લઈ આવવાનું કર્યા છતા તે ઊંચો ન આવે ત્યારે તેના પ્રત્યે કેવું વલણ ધારણ કરવું તેને લગતા માર્ગનું એમા નિદર્શન છે. એમા વ્યવસ્થિત ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છતાં સ્વાર્થ, બેદરકારી કે અયોગ્ય ત્યાગ નથી આ ભાવ આખી ભાવનાની વિચારણામા જોવામાં આવશે.

આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને વિશાળ દૃષ્ટિ ખીલવવાનો છે, કર્મપારતંત્ર્ય સમજાવવાનો છે અને રાગ-દ્વેષ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવવાનો છે

આટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે આ **ઉદાસીનતા** અથવા **ઔદાસીન્ય** નામથી પણ ઓળખાતી, **'માધ્યસ્થ્ય'** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી અને **ઉપેક્ષા**ના નામને પણ યોગ્ય રીતે ધારણ કરતી છેલ્લી ચોથી યોગભાવનામા પ્રવેશ કરીએ

ઉદાસીનભાવ અમને સર્વદા પ્રિય છે, એ અમને બહુ ગમે છે, અમને તેનો વિચાર કરતા પણ આનંદ આવે છે — એમ થાય છે તેનું કારણ શું ? આપણે એ ઉદાસીનભાવનો જરા પરિચય કરીએ

એ ઉદાસીનભાવ રાગ-દ્વેષરૂપ મહાઆકરા દુશ્મનોના રોધથી પ્રાપ્ત થાય છે અહીં ઉદાસીનતાની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો રાગ-દ્વેષને તો આપણે આ વિચારણામા સારી રીતે

જાણી ચૂકયા છીએ, એ મોહરાયના બન્ને પુત્રો છે અને એ આખા જગતને પોતાની મોરલી ઉપર નચાવે છે એ જ્યાસુધી પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાસુધી પ્રાણી સ સારથી દૂર જઈ શકતો નથી, અને એનો દોર વર્ણવતા શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે— 'વજ્રબધ પણ જસ બળ તૂટે રે, નેહતુથી તે નવિ છૂટે રે' એટલે પોતાની શક્તિથી વજ્ર-બધ–મહાઆકરા બધનને તોડી નાખી શકે એવા બળિયા પ્રાણી સ્નેહના તાતણાને તોડી શકતા નથી આવો આકરો રાગ સ સારમા પ્રાણીને ખેચી ખેચીને રાખે છે મોટા દેવો પણ એનુ વશવર્તિત્વ છોડી શકયા નથી અને અષાઢભૂતિ તથા નદિષેણ જેવા મુનિઓ પણ એને વશ પડી ગયા છે.

દ્વેષની કાળાશ તો મહાભયંકર છે, ચિત્તને ડોળી નાખનાર છે, પ્રબળ વિકાર કરાવનાર છે અને બીજા અનેક મનોવિકારોને જન્મ આપનાર છે રાગ–દ્વેષમાથી કષાયો અને નોકષાયો જન્મે છે અને એ અનેક રીતે પ્રાણી પર આક્રમણ કરી એનો સ સાર વધારી મૂકે છે ને એના સાધ્ય–મોક્ષને દૂર ને દૂર રાખે છે. સાધ્યને પ્રાપ્ત થવા ન દેનાર આ રાગ–દ્વેષ પ્રાણીના બરા આકરા દુશ્મનો એટલા માટે છે કે એ સાધ્યનુ સામીપ્ય પણ થવા દેતા નથી.

એવા આકરા રાગ–દ્વેષરૂપ મહાભયકર દુશ્મનોનો રોધ કરવાથી ઉદાસીનતા જન્મ પામે છે. રાગદ્વેષનો સ પૂર્ણ રોધ થાય તો સ પૂર્ણ ઉદાસીનતા આવે છે અને ઓછો–વધતો થાય તો તે પ્રમાણમા ઓછી–વધતી આવે છે રાગદ્વેષનો રોધ એ સાધ્યપ્રાપ્તિનુ સાધન છે. ઔદાસીન્ય એ રોધથી પ્રાપ્ત છે અને એ રોધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ ઉદાસીનતાને ઓળખવા જતા આપણા હાથમા ઇષ્ટસિદ્ધિનુ એક અનેરું સાધન પણ આવી જાય છે. ઉદાસીનતા આવા પ્રકારની છે તેથી તે અમને ખૂબ ઈષ્ટ છે.

રાગદ્વેષનો રોધ કેમ કરવો એ અત્ર મુખ્ય વિષય નથી એના પ્રસગો, સાધનો અને માર્ગો અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે અત્ર તેનો નિર્દેશ જ કરવાનો છે આ ભાવનામા એ જરૂર મળી આવશે, તે શોધી લેવાની સૂચના કરીને અહી ઔદાસીન્યના બે મોટા ફળ બતાવીએ —

શ્રમથી થાકી ગયેલા, ચિ તાથી મૂઝાઈ ગયેલા, સ તાપના ભારથી દબાઈ ગયેલા પ્રાણીઓ આ ઉદાસીનતામા આરામ મેળવે છે. સખ્ત ગરમીના સ તાપથી ગરમ ગરમ થઈ ગયા હોઇએ, માથે તડકો ધોમ ધખતો હોય અને ચારે તરફ ફાકા ઊડતા હોય ત્યારે નાની ઝૂપડીમા નિર્મળ ઠડુ જળ મળે અને પગ લાબા કરવા પથારી મળે ત્યારે જેવો આરામ થાય તેવો આરામ મોહજન્ય અનેકવિધ સતાપોથી તપી ગયેલા ચેતનને ઉદાસીનભાવમા મળે છે ૧૧૫ ડિગ્રીમાં ઉઘાડે પગે મુસાફરી કરનારને પાણીનુ પરબ આવે ત્યારે જેવો આરામ મળે છે તેવો આરામ ચેતનને ઉદાસીનભાવ આપે છે.

રોગી માણસને કોઈ બાબતમા પ્રીતિ થતી નથી અને બાવુ, પીવુ, બોલવુ કે રમવુ એમા એનો રસ જામતો નથી સ સારરોગથી હેરાન થઈ ગયેલા પ્રાણીને ઉદાસીનભાવમા

જ્ઞેયાષ્ટકની નોંધ:—

૧ ઔદાસીન્ય ઉદાસીનતા મધ્યસ્થપણું ઉદાર મુખ્ય, પ્રધાન કુશલ પરમ કલ્યાણ (મોક્ષ) સાર રહસ્ય મન્દાર કલ્પવૃક્ષ

૨ પર પરવસ્તુ, પારકા, પરાયા પરિવાર સમૂહ, વિકલ્પજાળ અવિકાર અવિકારી, શાશ્વત ચિનોતિ એકઠા કરે છે, મેળવે છે, ચૂટે છે સહકાર આંબો

૩ તપ્ત્યા ચિંતા, સંતાપ વડે-દ્વારા લોપ નાશ, વિનાશ

૪ સૂત્ર મૂળસૂત્ર, આગમગ્રંથોમાં કહેલી હકીકતો) - અસ્ત્ય છોડી દઈને, - ઉત્થાપીને ઉત્સૂત્ર સૂત્રથી ઊલટું પયસ્ દૂધ મૂત્ર મૂતર

૫ પરિણામ વિચાર, વૃત્તિના આલાકારો ગતિ જન્માંતરનું સ્થાન, ભવિષ્યનું સ્થાન ભવિતવ્ય થવું તે, ભવિતવ્યતાની સ્થિતિ દુર્વાર જેની અટકાયત કરવી મુશ્કેલ હોય તેવું

૬ હૃદયંગમ હૃદયને પસંદ આવે તેવી, મનોહર સંવૃણુ સંકેલી લે, સંકોચી લે, ખલાસ કરી દે, બંધ કર પરવશતા પાંખોવાળી, બાઈમાણી પરિમિત મર્યાદિત, હદ બાંધેલ, મુકરર (પરિણામે અતિ અલ્પ)

૭ અનુપમ ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, Incomparable ચેતનમ્ Conscious, living, જીવંત અન્તસ્થિત અંતરમાં રહેલ, ઊંડાણમાં પર કરેલ ગંભીરગંભીર, શુદ્ધ વિશદ શુદ્ધ, નિર્મળ અવિરામ નિરંતરને માટે, હંમેશને માટે

૮ પરમ નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિણામ ચેતન નિદાન પ્રધાન કારણ વિજ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિચક્ષ જનાવ, વારંવાર કર, ગોઠવ વિવેચિત વિવેચન-પૃથક્કરણ કરેલું છે. જેમાં એવું

માધ્યસ્થ્ય : પરિચય

ક ૧. મનોવૃત્તિના અતિ વિચારણીય પ્રદેશમાં આપણે હવે જઈએ છીએ માનસ-વિદ્યાનો જેટલો વધારે પરિચય કે અભ્યાસ હશે તેનો આ ભાવનામાં તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થશે

આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ હોય છે કેટલાક પ્રાણીઓ તદ્દન ઊંધી ખોપરીના હોય છે તેને સલાહ કે ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તે માને તો નહિ એટલું જ નહિ પણ ઉપદેશ આપનાર ઉપર ગુસ્સો કરે, દ્વેષ કરે અને દ્વેષને પરિણામે અપમાન, ગાલીપ્રદાન કે તોફાન પણ કરે

'પંચતંત્ર'માં વાનર અને સુથરીનું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. સુથરીનો માળો બહુ વ્યવસ્થિત હોય છે. એનાથી જી પણ ગણી શકાય છે ચોમાસામાં એ સુથરી (પક્ષીવિશેષ) ઝાડ પર લટકતા પોતાના માળામાં બેઠેલી હતી વરસાદ ખૂબ પડતો હતો. વીજળીના ઝબકારા થતા હતા અને વાદળનો ગર્જારવ થતો હતો ત્યાં એક વાનર તે ઝાડ નીચે આવ્યો અને ઠંડીથી

દાત કચકચાવવા અને શરીરે ધ્રૂજવા લાગ્યો પેલી સુઘરીને એ સ્થિતિમાં એને જોઈને દયા આવી એટલે બોલી 'ભાઈ! તુ મનુષ્યની આકૃતિવાળો દેખાય છે, ચતુર જણાય છે, તો ઉનાળામા માળો કે એવુ રહેવાનું સ્થાન તે તૈયાર કેમ ન કર્યુ ?' વાંદરો કહે 'ચૂપ પડી રહે, ગડબડ ન કર' વળી એ વધારે ધ્રૂજવા લાગ્યો, એટલે સુઘરી બોલી –"ભાઈ! આખો ઉનાળો તે આળસમા શા માટે ગુમાવ્યો ?" વાદરો ચિડાયો એક–બે ગાળ ચોપડી દીધી. વળી વરસાદ વધ્યો અને કડાકા થયા. વાદરો વધારે ધ્રૂજવા લાગ્યો. સુઘરી દયા લાવી વધારે શિખામણ દેવા લાગી. વાદરો બોલ્યો–'રાડ, શુચિમુખિ ! પડિતમાનિની ! ચૂપ રહે, નહિ તો ઘર વગરની કરી મૂકીશ.' સુઘરી ચૂપ રહી, પણ વળી ઠંડીનો માર વધ્યો અને વાદરો ખૂબ ધ્રૂજવા લાગ્યો એટલે સુઘરીએ વળી પાછો સારા વખતમાં ઘર બાધી લેવાના ડહાપણસ ભર્યો ઝાડ પર માળામાં બેઠા બેઠા ઉપદેશ આપ્યો. વાંદરાથી હવે રહેવાયું નહિ. એણે જવાબમા કહ્યુ–"ઘર બાધવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ઘર ભાગવાની તો જરૂર છે." એટલુ બોલી બે–ચાર ગાળો વર્ષાવી, ફલાગ મારી સુઘરીનો માળો વીખી નાખ્યો

આવા સંયોગો દુનિયામા ખૂબ આવે છે આપણે કોઈને સલાહ કે સૂચના આપીએ અને તે સમજે કે અનુસરે નહિ ત્યારે શુ કરવુ ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ ભાવનામા કરવાનો છે બહુ વ્યવહારુ પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ સવાલ છે

આ દુનિયામા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ અનેક હોય છે જેના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય તે સામે અપકાર કરનારા હોય છે. કેટલાક ખૂન, મારામારી, તોફાનમા રસ લેનારા હોય છે, કેટલાક પારકુ ધન કે પરની મિલકત પચાવી પાડવામા આનદ લેનારા હોય છે. કોઈ ચોર, કોઈ લૂટારા, કોઈ ઠગારા, કોઈ વિશ્વાસઘાતી, કોઈ ફાસિઆ, કોઈ દુરાચારી, કોઈ પરસ્ત્રીમા આસક્ત, કોઈ મોડી રાત્રે રખડનારા, કોઈ દારૂડિયા, કોઈ માયાવી, કોઈ દભી, કોઈ ક્રોધી, કોઈ જૂઠુ બોલનારા, કોઈ લોભી, કોઈ અભિમાની, કોઈ નિદા કરનારા, કોઈ, હિંસક, કોઈ બીકણ, કોઈ ઈર્ષ્યાળુ–વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ હોય છે એવા પ્રાણીઓને બનતી સલાહ આપવી, સાચો માર્ગ બતાવવો અને તેમને દુષ્ટ માર્ગથી દૂર કરાવવા બનતા પ્રયાસો અનેક રીતે જરૂર કરવા, પણ એવા પ્રયાસમા સિદ્ધિ ન થાય તો શુ કરવુ એ પ્રશ્ન અહી ઊભો થાય છે. અનેક પ્રકારના દુષ્ટ આચરણવાળા પ્રાણીઓ તરફ આપણે કયા પ્રકારનુ વલણ દાખવવુ ઘટે ? એ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નને અ ગે આપણે આપણા મનના ઊડાણમા ઊતરવુ પડે

આપણો ઉદ્દેશ રાગદ્વેષ ઓછા કરી, સર્વથા એનો ક્ષય કરી વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાનો છે આવા પ્રકારનો વિકાસ સર્વથા ઇષ્ટ અને સાધ્ય છે એ ધારીને આપણે ચાલીએ છીએ

વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળાને એ આદર્શે પહોચવા માટે પોતાની ભૂમિકા શુદ્ધ કરવી ઘટે એ માટે એણે મનને શોધવુ પડે, સમાર્જવુ પડે, સાફ કરવુ પડે.

પ્રીતિ મળે છે, રસ જામે છે અને આનંદ થાય છે અથવા 'રુગ્ણ' એટલે પ્રેમભગ્ન, નિરાશા-પ્રાપ્ત, આવાને પણ પ્રેમ સાપડે છે.

આવી રીતે સંતાપને બદલે આરામ અર્પનાર અને રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઔદાસીન્ય છે એને બરાબર ઓળખી જવાશે ત્યારે આ વિવેચનમા વિશેષોક્તિ જરા પણ નહિ લાગે, ઊલટું, એમા અલ્પોક્તિ લાગશે એ આપણે જ્યારે એના સ્વરૂપમા રમણ કરશું ત્યારે સ્પષ્ટ થશે

અહી જે થાક-ખેદ અને રોગ-વ્યાધિની વાત કરી છે તેના વિવિધ પ્રકાર છે. સર્વ પ્રકારના થાકથી અહી આરામ મળે છે અને વ્યાધિ છતા સુરુચિ જાગે છે

અહી રાગ-દ્વેષના રોધની વાત કરી છે તે અંશથી જ સમજવાની છે. સંપૂર્ણ રોધની દશા ગુણસ્થાનક્રમમા આગળ આવે છે તેની અહી માત્ર ભાવના હોય છે, આ વાત ધ્યાનમા રાખવી રાગદ્વેષનો બની શકે તેટલો રોધ એ મુમુક્ષુઓએ કરવાનો છે એ ધ્યાનમા રહે, પણ સંપૂર્ણ રોધ થયા વગર સાચી ઉદાસીનતા અપ્રાપ્ય છે એમ ધારવાનુ નથી. આ સર્વ હકીકત નીચેનુ સ્વરૂપ વાચતા સ્પષ્ટ થશે

ख २. ઉદાસીનતા કેમ કરાય તેનો એક પ્રકાર ભવ્ય રીતે બતાવે છે કર્મસ્વરૂપ આપણે જાણીએ છીએ આશ્રવભાવનામા એના આવવાના માર્ગો આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ સર્વ નવા કર્મોને અંગે વાતો હતી, પણ જે કર્મો અગાઉ પ્રાણીએ એકઠા કર્યા હોય તે તો ભોગવવા જ પડે.

कृतकर्मक्षयो नास्ति, कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्य, कृत कर्म शुभाशुभम् ॥

'કરેલા કર્મનો ક્ષય સેકડો વર્ષો જાય તો પણ થતો નથી એનાં - શુભઅશુભ કર્મોના સારા-બરાબ ફળ અવશ્ય જ ભોગવવા પડે છે' એક નિર્જરાની વાત બાદ કરતા કર્મની વાત એવી છે કે એને ભોગવે જ છૂટકો, એનાથી નાસી છૂટાય તેમ નથી અને નિર્જરાની વાત તો ઘણી પારિભાષિક અને વિશેષપણવતી છે, જેનો વિચાર નવમી ભાવનામા કર્યો છે

કર્મથી પ્રાણી અનેક ગતિમા જાય છે, ત્યા કર્મો એને ઇંદ્રિયો આપે છે, ત્યા એને ઓછુ-વધતુ આયુષ્યકર્મ આપે છે, ત્યા એના શરીરનુ બંધારણ, એની આકૃતિ, એના અંગોપાંગ, એના રૂપ, વાણી, કીર્તિ, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, તંદુરસ્તી, વ્યાધિગ્રસ્તતા, સૌભાગ્ય આદિ નાની-મોટી અનેક બાબતો પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે

આથી લોકો જુદા જુદા સ્વરૂપના જોવામા આવે છે. કોઈ મહેનત કરી થાકી જાય છતા અપયશ પામે છે, કોઈ વગર મહેનતે કે અલ્પ પ્રયાસે કીર્તિ વિસ્તારે છે, કોઈ બોલવું ઓછા થાય તો લોકોને બસવુ ગમતુ નથી અને કોઇ બોલવા ઊઠે ત્યાં લોકો ચાલવા માડે

છે, કોઇ રૂપવાન અને કોઇ કદરૂપા, કોઈ કાણા આંધળા, બહેરા કે જડબુ બેસી ગયેલા, કોઇ યુવાન, મજબૂત અને પડછંદો પડે તેવા, કોઇ નિરંતર દવા ખાવાવાળા દમલેલ, તો કોઇ તદ્દન તંદુરસ્ત; આવા હજારો લાખો પ્રકારના માણસો–પ્રાણીઓ દુનિયામા છે.

સંસારભાવનામા એના અનેક નાટકો આપણે જોઇ ગયા છીએ સ્વરૂપભિન્નતા તો, એટલી છે કે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીમા તેનુ વ્યક્તિત્વ જરૂર હોય છે. અને સ્વરૂપભિન્નતા સાથે પ્રત્યેકના કાર્યોમા પણ વિવિધતા જોવામા આવશે કોઇ દાન આપનાર, સદાચારી, મિતભાષી, સાચી સલાહ આપનારા, પોતાની ફરજનો ખ્યાલ કરનારા, જીવનને સારી રીતે વ્યતીત કરી વિકાસ સાધનારા જોવામા આવશે અને કોઈ બેમાલિયા, તરંગી, અપ્તરંગી, દુરાચારી, રણકુ નાદે ચઢી ગયેલા, વ્યસની, અપ્રામાણિક જીવન વહનારા જોવામા આવશે.

બાહ્યસ્વરૂપ અને ચેષ્ટિતના વર્ણનો કરવા બિનજરૂરી છે. એ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અને વર્તન કર્માધીન હોવાથી એને 'મર્મભેદ' કહેવામાં આવ્યા છે મર્મ એટલે ઊંડાણભાગ આ મર્મને ભાગી નાખનાર કર્મો અનેક પ્રકારના નાચો કરાવી રહેલ છે. એને લઇને પ્રાણી સુરૂપ–કુરૂપાદિ અનેક રૂપો લે છે અને શુભ, અશુભ આચરણો-વર્તનો કરે છે કોઈ બરા 'ગૃહસ્થ' અથવા 'સાધુજીવન' ગાળનારા જોવામા આવે છે અને કોઇ તદ્દન બસી ગયેલા બદમાશો જેવા હોઇ પોતાનુ સમગ્ર જીવન વેડફી નાખે છે

આમા પ્રશંસા કોની કરવી? અને રીસ પ્રણ કોના ઉપર ચઢાવવી? જ્યા જોઇએ ત્યા કર્મનો પ્રભાવ એવો દેખાય છે કે એનુ વર્ણન કરવા બેસીએ તો ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા જેવી મોટી કથા લખવી પડે અને છતા તેનો છેડો તો કદી ન જ આવે આખી રમત મંડાણી છે અને ચારે તરફ તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યુ છે આવા અનેક પ્રાણીઓ અને તેમના વિધવિધ વર્તનો વિચારતાં કોના ઉપર રાજી થવુ અને કોના ઉપર રીસ કરવી? આ વાતમા કોઈ રસ્તો નીકળે તેમ નથી

જો પ્રાણી પોતાના કાર્યો પર કાબૂ રાખી શકતો હોય તો જુદી વાત છે, પણ પુરુષાર્થ કરનાર સિવાયનો મોટો ભાગ પરાધીન હોય છે, કોઇનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને જન્મ પહેલા તેમ જ મરણ પછી અંધકારના પડદા પછવાડે પડેલ છે.

આમા પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી? આ વખતે વિચારણાને પરિણામે જે મનની સ્થિતિ થાય તેનું નામ ઉદાસીનતા. એ કર્મની રમત જુએ એટલે એ દાઢડિયાને ગટરમાં પડતો જોઈ નિંદા ન કરે, કે સારી રીતે કપડા પહેરેલા આકૃતિવાન્ ગૃહસ્થને જોઈ પ્રશંસા ન કરે એ કર્મના પરિણામ જાણે, જાણીને અનુભવે અને અનુભવીને મનમાં બરી વાત સમજી જાય

આવો પ્રાણી માધ્યસ્થ્યભાવ રાખી કોઇના ઉપર ક્રોધ કે કોઇની નિંદા કરતો નથી કે કોઇની પ્રશંસા કે સ્તુતિ કરતો નથી એ બન્ને સ્થિતિને પોતાની ઇષ્ટસાધનામા વ્યાઘાત

કરનારી સમજે છે અને એવી પારકી પંચાત કરવાની એને કુરસદ ન હોઇ એ દુનિયાના વિચિત્ર બનાવો કે પ્રાણીઓના વિચિત્ર સ્વરૂપો તરફ ઉદાસીન રહે છે

સાધારણતઃ પરની પ્રશંસા કે નિંદા રાગદ્વેષજન્ય જ હોય છે અને વિશિષ્ટ વિકાસના હેતુવાળાને એ અકર્તવ્ય જ હોય છે. એને બીજાની બાબતમા નકામુ માથુ મારવુ પસંદ જ હોતુ નથી એને નિરર્થક ટોળટપ્પા મારવા ગમતા નથી અને એને એમા આનંદ આવતો નથી

આવા પ્રકારની વૃત્તિ એ ઉદાસીનતા છે. એ જાતે વિદ્વાન છે, કર્મને ઓળખનાર છે અને કર્મના બંધ ઉદયાદિ ભાવોને સમજનાર છે. એને વિવિધતામા નૂતનતા લાગતી નથી આ દશા ઉદાસીન આત્માની હોય

બાસ કરીને શિયાળ છતા સિંહના ટોળામાં સિંહનુ ચામડુ ઓઢી સિંહ તરીકે પસાર થનારા દંભી કાર્યવાહકો અને રાગદ્વેષમાં ગચીમાચી રહેલા ઉપદેશકો, આદર્શ કે ભાવના વગરના સન્યાસી-સાધુઓને જોઈ ખેદ થાય છે, પણ એવા વખતે પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરવી અને મર્મભેદી કર્મની સ્થિતિ વિચારવી એ જ કર્તવ્ય છે. કર્મ અનેક પ્રકારના નાચો કરાવે છે, એમા કયા રાજી થવુ અને કયા ખિન્ન થવુ ?

આમા પ્રયત્ન કરવાનો માર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિષેધ નથી, પણ પ્રયત્ન છતા પ્રાણી ન સુધરે તો પોતાના ચિત્તમા વિક્ષેપ થવા ન દેવો અને રાગ કે દ્વેષની પરિણતિ ન થઈ જાય તે બાબત પર ધ્યાન રાખવુ આવા પ્રકારના મનના વલણને 'ઉદાસીન' વિશેષણ અપાય છે

ગ ૩. સમજુ માણસોને ઉદાસીનભાવ કેવો રાખવો ઘટે તે વાત શ્રીવીરપરમાત્મા અને જમાલિના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે.

અનંત જ્ઞાનના ધણી અને જાતે સબળ હોવા ઉપરાંત અનેકસહાયસંપન્ન પણ અમુક સંયોગોમા કેવુ વલણ ધારણ કરે છે તે વિચારો જમાલિ ભગવાનની પુત્રીનો પતિ એટલે પોતાનો સંસારીપક્ષે જમાઈ-થાય એણે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન્ થયો

ભગવાનનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે **कडेमाणे कडे** જે કરવા માંડ્યુ તે કર્યું, **चलमाणे चलिए** એટલે ચાલવા માંડ્યો એટલે ચાલ્યો આ હકીકત સમયજ્ઞાનની છે, ઘણી સૂક્ષ્મ છે એક તંતુને તોડવા માંડ્યો તેને તૂટ્યો જ ગણવો તૂટવા માંડવાના સમયે જેટલા તંતુ તૂટ્યા તેની નજરે ત્યા જોવાનુ છે જો એ તૂટવા માંડવાની ક્રિયા અને તૂટવાની ક્રિયા જુદે જુદે સમયે થાય તો અનવસ્થાદોષ લાગી જાય છે અને ધ્યાનમા રાખવુ કે આંખ મીંચીને ઉઘાડતા અસંખ્યાત સમય થાય છે.

ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્થૂળ બાબતોને લગાડવામા વિભાગો પાડવા જ પડે આ આખુ પુસ્તક છાપવા માંડ્યુ એટલે આખુ છપાઇ ગયું એવો એનો ભાવ નથી, પણ આ ગ્રંથ જે

સમયે છાપવા માડયો તે પેકી એની જેટલી ક્રિયા એક સમયમા શરૂ થઈ તે તેટલા પૂરતી તે સમયમાં પૂરી થઈ ગઈ આ વાત સમયનો ખ્યાલ કરતા સમજાય તેવી છે. એક સેકન્ડમા ૧૮૦૦૦૦ માઈલ ચાલવાવાળો પ્રકાશ માર્ગના પ્રત્યેક પરમાણુને સ્પર્શીને જ ચાલે છે, પણ જે સમયે એ અમુક પરમાણુને સ્પર્શવા લાગે તે જ સમયે તેને સ્પર્શે છે. આ સાદુ પણ સમજાય તેવુ સૂત્ર છે

જમાલિ એ સમય જેવા બારીક વિભાગને લગાડવાનુ સૂત્ર મોટી બાબતને લગાડવા ગયેા. એ માદેા થયેા ત્યારે સથારેા કરવા શિષ્યને કહ્યું પોતાને દાહજ્વર થયેા હતેા. તેણે 'સથારેા કર્યો ?' એમ પૂછતા 'હા, કર્યો' એમ સાભળતા ત્યા જઈને જોયુ તેા હજુ સથારેા પૂરેા થયેા નથી તેમ જોઇને એને સૂઝ પડી કે શ્રીમહાવીરનેા સિદ્ધાન્ત 'કરવા માડયુ તે કર્યું ' એવેા છે તે ખોટેા છે.

આ એનેા ઓખેા મતિભ્રમ હતેા એને પૃથક્કરણ કરતા આવડયુ નહિ સથારેા કરવાની ક્રિયાના અવયવેા પાડીને એ પ્રત્યેક નાના અવયવને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ કરત તેા એ સમજી શકત, પણ તાવના જોરમા એને ભ્રમ થયેા અને વીરનેા સિદ્ધાન્ત ખોટેા છે એવા તર્કને એણે સિદ્ધ માન્યેા.

આ શાસ્ત્રીય વિષયને વધારે લબાવવેા, સ્થળસકેાચને કારણે ઉચિત નથી તે વાતનેા સાર એ છે કે પેાતાનેા શિષ્ય અને સસારપક્ષે જમાઇ જમાલિ હતેા એને એના ખોટા સિદ્ધાતથી રેાકવાને ભગવાન પોતે શક્તિવાન્ ન થયા આમા અશક્તિનેા સવાલ નથી, પણ ગાઢ મિથ્યાત્વમા પડેલાની કદાગ્રહવૃત્તિનુ જ્ઞાન પોતાને હતુ તેથી એની ભવસ્થિતિ સમજી ભગવાન ઉદાસીન રહ્યા

આવી રીતે ઉત્સૂત્ર બોલનાર, ધર્મને વગોવનાર અનેક પ્રાણી તરફ ખેદ થાય તેવુ છે કેટલાક ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવે છે, કેટલાક ધર્મને નામે રળી ખાય છે, કેટલાક ધર્મસિદ્ધાતોને મરડીમચડી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે અને કેટલાક અનેક પ્રકારે ધર્મ સાથે ચેડા કાઢે છે, પણ આપણુ ગજુ શુ ? આપણને સાભળનાર કોણ છે ? બનતા શાંતિમય પ્રયાસ કર્યા પછી નિરોધ ન થાય તેા વિચારવુ કે જે કાર્ય ભગવાન પોતે ન કરી શકયા તે તુ કેમ કરી શકે ?

મતલબ, એવા ધર્મને મલિન કરનાર તરફ પણ માધ્યસ્થ્યભાવ રાખવેા એ એના કર્મને વશ છે અને એવી ખોટી પ્રરૂપણા કરનાર કે સમાજને સમજણ વગર ચકરાવે ચઢાવનાર જરૂર પોતાના કર્મફળ ભોગવશે એમ વિચારી પોતાના મનને અસ્થિર થવા ન દેવુ નિર્જીવ બાબતેાના ઝગડા ઉપસ્થિત કરી સમાજના ટુકડા કરાવનાર તરફ અતે ઉદાસીનભાવ રાખવેા

રાગદ્વેષના વમળમા પડી ગયા પછી બહાર તરી આવવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે અને ધર્મની બાબતમા અવ્યવસ્થિત ઉપદેશ કરનાર કે સાધનધર્મોના નિરર્થક ઝગડા કરનાર. તત્ત્વ સમજ્યા નથી એમ વિચારી એમની અલ્પજ્ઞતા તરફ દયા ધરાવવી. મહાવિશાળ દૃષ્ટિબિંદુઓની સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા આદર્શમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજવી શકાય છે, અને તેમનો સમન્વય કરી શકાય છે એ માટે બને તેટલો પ્રયત્ન જરૂર કર્તવ્ય છે, છતા વિશાળ દૃષ્ટિને અભાવે કે અપેક્ષા સમજવાની બિનઆવડતને કારણે કોઈ સામે પડે તો વીર પરમાત્માનુ દૃષ્ટાત વિચારવુ, અતરથી મધ્યસ્થભાવ ગણવો તેમ જ કોઈ પણ બાબતને અગત ન બનાવતા પોતાના કાર્યમા જરૂર મશગૂલ રહેવુ અને તેમ કરતા સામે પડનાર પર ઉદાસીનભાવ રાખવાનુ ચૂકવુ નહિ

૫. મિથ્યા ઉપદેશ કરનારા તરફ ઉદાસીનતાની બાબત વિચારી, હવે પ્રચારકાર્યમા પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ ગણવાની અતિ જરૂરી બાબત કહે છે ત્યા પણ તીર્થંકર મહારાજની પોતાની સ્થિતિ જ વિચારવાથી આપણને દૃષ્ટાત મળે છે

તીર્થંકર મહારાજમા ત્રણ જગતનો વિજય કરવા જેટલુ બળ હોય છે તેમના સબધમા અતરાયકર્મ સર્વથા ક્ષય પામેલ હોય છે એવા તીર્થંકરદેવ પણ ધર્મપ્રચાર બળજોરીથી કરતા નથી એ કોઇને પરાણે ધર્મ પળાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી એ પોતાની શક્તિનો કે વૈભવનો કશો ઉપયોગ કરી ધર્મપ્રચાર કરતા નથી એ તો શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે એ કોમળ, મધુર ભાષામા ધર્મનુ શિક્ષણ આપે છે એ બોલે છે ત્યારે 'મહાનુભાવ', 'દેવાનુપ્રિય', 'ભવ્ય સત્ત્વ' એવા સુદર શબ્દોથી આમત્રણ કરે છે. એમનો ભાષાપ્રયોગ અતિ મધુર, એમની ઉપદેશશૈલી સચોટ, સીધી અને હૃદયગમ હોય છે એમનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ સમજી શકે તેવો સરળ માર્ગગામી અને હિતાવહ હોય છે એ સસારનુ સ્વરૂપ. કર્મનુ સ્વરૂપ મોક્ષનુ સ્વરૂપ, જીવ અને કર્મનો સબધ અને કર્મ અને પુરુષાર્થનો સબધ વગેરે અનેક બાબતો બરાબર રીતે પ્રેમપૂર્વક–પ્રેમ ઉપજાવે તેવી ભાષામાં અને પ્રાણીનુ હિત થાય તે દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખી પ્રકટ કરે છે અને તેમના ઉપદેશને અનુસરીને પ્રાણીઓ આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર તરી જાય છે આ તેમની પ્રચારપદ્ધતિ બાસ અનુકરણીય છે તેમા નીચેના મુખ્ય તત્ત્વો આકર્ષક છે

તીર્થંકરની ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી સરળ હોય છે

તીર્થંકરની ભાષા અત્યત મધુર હોય છે

તીર્થંકરની ભાષા આક્ષેપરહિત હોય છે

પ્રત્યેક પ્રાણી એમ સમજે છે કે એને પોતાને ઉદ્દેશીને જ ભગવાન ઉપદેશ આપે છે

ઉપદેશનો સ્વર મધ્યમ અને વાણી યોજનગામિની હોય છે વાણીના પાત્રીશ ગુણ છે તે પૈકી મુદ્દાના ગુણો અત્ર બતાવ્યા છે. આ તત્ત્વ પ્રચારકાર્ય કરનારે બાબ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે.

એમા ભાષાની મધુરતા અને સચોટ શૈલી ઉપરાંત સહિષ્ણુતાનુ તત્ત્વ ખાસ ખીલવવા યોગ્ય છે. પ્રચારકાર્ય કરનારનુ કામ પ્રચાર કરવાનુ છે, કોઈના માથા ઉપર પોતાનો મત જબરીથી બેસાડવાનુ એનુ કામ નથી. મારી–પીટીને ધર્મ કરાવાતો નથી, દબાણથી ધર્મ થઈ શકતો નથી, ફોસલાવવાથી ધર્મ થતો નથી, લાલચથી ધર્મ થતો નથી અને એવી બળજોરી, ધમકી કે લાલચથી કરાવેલ ધર્મ લાભકારક પણ થતો નથી.

પ્રચારકે પોતાનુ કાર્ય જરૂર કરવુ, પણ સાભળનાર તેની વાત ન સ્વીકારે તો તેથી ગુસ્સે ન થઈ જવું, પોતાની વૃત્તિમા ફેરફાર ન થવા દેવો. પ્રચાર કરનારનુ આ ક્ષેત્ર છે અને પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એ જેટલો જાય તેટલો તે પાછો પડે છે. કેટલાક પાદરીઓ–કાજીઓ ધર્મમા વટલાવવા જે કાર્ય કરે છે તેમા જે અયોગ્ય તત્ત્વ છે તે આ રીતે વર્જ્ય છે. પ્રચાર કરનારની ફરજ ઉપદેશથી પૂરી થાય છે. પ્રાણી સત્કારબળે ન સુધરે તો તેને અંગે વૃત્તિમા વિક્ષોભ થવા દેવો ન ઘટે.

ધર્મની બાબતમા મિથ્યા માન્યતાવાળો હોય તેને ગમે તેવા અયોગ્ય શબ્દોથી બોલાવવાની રીતિ અનેક રીતે ગર્હણીય છે. આ વર્તમાન સમયમા કોઈ ગમે તેવી માન્યતા રજૂ કરે તો તેમાં રહેલુ અસત્ય સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો, ચર્ચા કરવી, પણ હલકા શબ્દો બોલવાની રીતિ યોગ્ય નથી એમ કરવાથી તો પોતાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે ઉપદેશ–પ્રચારકાર્યમા માધ્યસ્થભાવ તજાઈ જવાનો ભય વધારે છે ધર્મપ્રેમ જ્યારે જનૂનનુ રૂપ લે છે ત્યારે બહુ નુકસાન કરી મૂકે છે. આ બીજી ચેતવણી

ધર્મના નાના નાના તફાવતોમા કે સાધનધર્મોમા માધ્યસ્થતા ખોઈ બેસવી એ તો જૈનધર્મના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે ગચ્છ અને પેટાગચ્છોના મતભેદો તદ્દન નિર્માલ્ય હોય છે, વિશાળતાની આવડતના અભાવમૂલક હોય છે અને વ્યવહારુ બુદ્ધિ, ધર્માભ્યાસ અને અન્યના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાની આવડત હોય તો સમન્વય કરી શકાય તેવા હોય છે સમન્વયની કળા ન આવડે તો પણ ઉશ્કેરણી ન જ જોઈએ મંદિર–મૂર્તિને સાધનધર્મ માનનારાઓ સ્થાનક પાસે ઊભા રહી વરઘોડામા ન છાજતા ગાન કરે કે ખરતરને ગધેડા કહેવામાં આવે એમા સામાન્ય સભ્યતા નથી, જૈનત્વ નથી, વ્યવહારદક્ષતા નથી અને પ્રસ્તુત યોગભાવનાનો તદ્દન અભાવ છે.

ધર્મમતભેદપ્રસંગે તથા ધર્મોપદેશનુ કાર્ય કરતા માધ્યસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. જેને ધર્મ અસ્થિ–મજ્જાએ જામ્યો હોય તે જ માધ્યસ્થ રહી શકે છે જૈનદર્શનનુ આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિશાળ દૃષ્ટિ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. ઘણી વખત તો ઉત્સાહ કે લાગણીને વશ થઈ દક્ષિણી લોકો જેને 'ભાડણ' કહે છે તે કરવામા ધર્મરાગ મનાય છે આ સરિયામ ખોટી માન્યતા છે અને જૈનદર્શનના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે પ્રચારક અને ઉપદેશકે તો અખંડ શાંતિ રાખવી ઘટે, માધ્યસ્થવૃત્તિને ખાસ કેળવવી ઘટે અને ઉપાય કરવા છતા

ઉપદેશ ન લાગે તેવા પ્રાણી તરફ ઉદાસીનભાવ રાખવો ઘટે આ પ્રયોગ જરા મુશ્કેલ છે, પણ ખાસ જરૂરી છે અને ધર્મની વિશાળતા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે

ઢ ૫. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સત્પુરુષો ઉદાસીનતારૂપ અમૃતના સાર-તત્ત્વને આસ્વાદે.

'આ પ્રમાણે' એટલે ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી તે કારણને ધ્યાનમા લઈને પ્રાણી ઉદાસીનતા ધારણ કરે અહી પ્રથમ ઉદાસીનતાનુ ફળ બતાવ્યુ, પછી સ્તુતિ કે રોષની નિષ્ફળતા કર્મના મર્મને લઇને રજૂ કરી અને પછી ધર્મસબધી મિથ્યા ઉપદેશ કરનાર પર અને ઉપદેશ સાભળનાર શ્રોતાની કષ્ટસાધ્યતા પર મધ્યસ્થતા રાખવાની વાત કહી. એ સર્વનું પરિણામ શુ ?

જે ખરા સત્પુરુષો હોય, જેને સસાર મિથ્યા ભાસ્યો હોય, જેને આ સંસારમાંથી નાસી છૂટવાની તાલાવેલી લાગી હોય, જેને બધન એ ખરુ કેદખાનુ સમજાયું હોય, જેને સાસારિક ભાવમા પ્રવૃત્તિ એ બાળકના ખેલ લાગ્યા હોય, જેણે આત્મારામનો કાંઇક અનુભવ કર્યો હોય અને જે સામે જોવાને બદલે અદર જોતા શીખ્યા હોય તેવા સત્પુરુષો વારવાર આ ઉદાસીનભાવરૂપ અમૃતને જ સેવે છે

એ ઔદાસીન્યને અમૃત કહેવાનુ કારણ એ છે કે પુરાણકથા પ્રમાણે જેમ સમુદ્ર-મન્થન કરીને દેવોએ અમૃત શોધ્યુ તેમ શાસ્ત્રમહાર્ણવનુ મથન કરીને આ ભાવનાઓ શોધી કાઢી છે.

એ અમૃતમા પણ ખાસ 'તર' જેવો મુદ્દાનો માલ, એનો સાર, એનો ઉત્તમોત્તમ વિભાગ ઉદાસીનભાવ છે એ બન્નરુ ચીજ નથી અને એ બન્નરમાથી લભ્ય પણ નથી. ખૂબ પરિશીલન અને નિયત્રણને પરિણામે વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે ત્યારે આ ભાવ ખીલે છે. સત્પુરુષો – જેમનુ સાધ્ય આ પ્રપચજાળ મૂકી એનાથી દૂર ચાલ્યા જવાનુ છે તેઓ – આ અમૃતના ખરા સારને વારવાર આસ્વાદે

આ આસ્વાદન શોખ માટે નથી, પારખવા માટે નથી કે ઇંદ્રિયતૃપ્તિ માટે નથી. એના આનદરગમા પડેલો પ્રાણી અતે મુક્તિસુખને મેળવે છે એનો અનુભવ એવો આહ્લાદક છે કે એના સુખઉલ્લાસની લહરીમા પ્રાણી સસારસમુદ્ર તરી જાય છે. એને સસારના મોજાઓ ધક્કેલે ચઢાવી શકતા નથી, પણ એને આ ઉદાસીનભાવરૂપ જે સ્ટીમર કે વાપો મળ્યો છે તેની સહાયથી એ આનંદતરગને હિલોળે ચઢે છે અને આનદના પ્રવાહમા તરતો તરતો મુક્તિ સુધી પહોચી જાય છે આટલી હદ સુધી કેમ વધી શકાતુ હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો, એક વાર ઉદાસીનભાવ રાખવા પ્રયત્ન કરો, ગમે તેવા ઉશ્કેરણીના પ્રસગે પણ વૃત્તિ પર સયમ રાખો અને પછી એના પરિણામ તપાસો તો જરૂર લાગશે કે એ મોક્ષ-સુખની વાનગી છે આટલી વાનગીનુ આસ્વાદન થાય તો પછીનો માર્ગ ઘણો સરલ છે

—*—

માધ્યસ્થ્ય : ગેયાષ્ટકપરિચય

૧. ચાલુ દુનિયાના વ્યવહારમા જે પ્રાણીઓ અતિ નીચા ઊતરી ગયેલા હોય, જેમનુ નીતિ કે વર્તનનું ધોરણ અસત્ય કે અપ્રામાણિકપણા પર રચાયેલ હોય, જેઓ જીવવધને શાક સમારવાની ક્રિયા સમાન ગણતા હોય, જેઓ પરધનહરણ કરી વ્યવહાર ચલાવતા હોય એવા અનેક પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખવો ધર્મના માર્ગનુ ઉલ્લઘન કરનારા હોય, મતિકલ્પનાથી ધર્મની સ્થાપના કરનારા હોય, આત્માની હયાતી પણ ન સ્વીકારનારા હોય, કર્મ, પરભવ કે મોક્ષને સમજવાનો યત્ન પણ ન કરનાર હોય અને ઉપદેશ આપનારને હીચકારા, જ ગલી કે ખાયલા, બબૂચક ગણતા હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો

જેના હૃદયો વિકારોથી ભરેલા હોય, સસારને ચોટી પડેલા હોય, ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ કે વ્યાપાર સિવાય અન્ય વિચાર કરવાની જેમને કુરસદ પણ ન હોય અને ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા નહિ પણ તિરસ્કાર હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો

ક્રોધાદિ કષાય, હાસ્યાદિ નોકષાય, સ્ત્રી–પુરુષ–સ્નેહ, દાપત્ય, નિદા, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, કલહ આદિ આતર વિકારોમા મસ્ત રહેનાર, જરા પણ વિકાસની ભાવના કે લાગણી વગરના અને તિરસ્કારથી ભરેલા તરફ પણ સમભાવ રાખવો

આનુ નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય છે.

વિશાળ ઉદાસીનભાવને તુ અનુભવ. એ ઉદાસીનતાનુ સુખ ઉદાર છે. સર્વ સુખમા પ્રધાન સુખ છે તે કેવી રીતે તેનો વિચાર કર —

પ્રથમ તો એ ઔદાસીન્ય કુશળની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર છે આ 'કુશળ' બહુ સમજવા યોગ્ય છે આપણે કુશળ–સમાચાર પૂછીએ છીએ એમા આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિથી મુક્તતાનો સવાલ હોય છે અને ઘણુ બરુ તો ઉપચારરૂપે હોય છે. પણ બરુ 'કુશલ' તો નિત્ય સુખ થાય તે છે શાશ્વત, અવિનશ્વર સુખ એ કુશળ છે સમજુ પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખપ્રાપ્તિ અને દુ ખનાશ માટે હોય છે અને તે સ્થાયી હોય તો જ ઇષ્ટ ગણાય છે એવુ અબાધિત સુખ જ્યા મળે તેવુ સ્થાન છે તેની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર આ ઔદાસીન્ય છે. દ્વેષ અદરથી નીકળી જાય એટલે પરંપરાએ એ સ્થાને પહોચાય, તે કારણે એને સમાગમ કરાવી આપનાર ગણાય અને અહી પણ રાગદ્વેષની પરિણતિ જાઈ એટલે મોક્ષતુલ્ય સ્વભાવ-પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એને આ વિશેષણ યોગ્ય રીતે અપાયુ છે.

બીજુ, એ ઉદાસીનતા આગમનો સાર છે, સુવિહિત શાસ્ત્રોનુ એ રહસ્ય છે, આગમ-ગ્રથોમાથી તારવી કાઢેલ માખણ છે બહુ શાસ્ત્રગ્રથો વાચી–લખી છેવટે પર્યવસાન પામવાનુ સ્થાન આ ઔદાસીન્યભાવમા આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ જીવનને અતે 'જ્ઞાનસાર'

લખ્યો એમા આખો આ ભાવ બતાવ્યો છે અને **'ઉપશમસાર છે પ્રવચને'** એ વાત એમણે એકથી વધારે સ્થળે કરી છે એનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર આ વિશેષણ છે.

છેવટે એ ઉદાસીનતા ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે એ વૃક્ષ પાસે જે જોઇએ તે માગો તે મળે એ જ મિસાલે માધ્યસ્થવૃત્તિ એક વખત પ્રાપ્ત થાય તો પછી ગુણવિકાસને અ ગે જે માગો તે મળે તેમ છે ઉદાસીનભાવ સમજનાર કાઈ પૈસા, ઘરબાર કે સ્ત્રી તો માગે જ નહિ, એને તો ગુણવૃદ્ધિ જ ઇષ્ટ હોય, અને ઉ.સીનતામા એવો ચમત્કાર છે કે એ બરાબર જામેલ હોય તો સર્વ ઇષ્ટ ગુણો એની પછવાડે જરૂર ચાલ્યા આવે છે

આ ત્રણ વિશેષણયુક્ત ઔદાસીન્યભાવ, જે બરેબર પ્રધાનસુખ છે, અપરિમિત આનદમય છે, આતરવૃત્તિનો શાત પ્રવાહ છે તેનો તું જરા અનુભવ કર, એને જરા સેવી જો, એને જરા વ્યવહારુ આકારમા પોતાનો બનાવ.

જગતમા અનુભવની બલિહારી છે. વાતો ગમે તેટલી કરવામા આવે કે તે પર મોટા લેખો લખવામા આવે એમા કાઈ વળે તેમ નથી, એમા બરી મજા કદી નહિ આવે આ વિષય બુદ્ધિવિલાસ કરવા જેવો નથી, એ તો જાતે અનુભવવા જેવો છે અને અનુભવીને જીવવા જેવો છે અનુભવ કરવો એટલે એકાદ વખત અનુભવ કરીને પાછા જ્યા હતા ત્યા જઇને બેસવુ એવો અર્થ નથી એનો દરરોજ અનુભવ–અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેની જેમ ટેવ પડશે એમ એ જામશે, જામશે એટલે રાગદ્વેષ બસતા જશે, એ બસશે એટલે સ્વરૂપાનુસ ધાન થશે અને તેમ થયુ એટલે કુશળ–સમાગમ થશે આ વિશિષ્ટ સુખનો અનુભવ સદા કરો, એનાથી આતરપ્રદેશને રગી દો અને ચિત્તનો પ્રવાહ એ માર્ગે વહેવા દો પછી એનો આનદ જોજો

૨. કર્તા કહે છે કે તને એક તદ્દન રહસ્યની વાત કહેવાની છે અને તે પર તારે ખૂબ વિચાર કરવાનો છે તને એમાથી આ આખી ભાવનાનુ આતરરહસ્ય પ્રાપ્ત થશે પણ તે ખૂબ વિચારણાથી જ મળશે.

તુ ખૂબ પરચિંતા કરે છે તેને છોડી દે પરચિંતા એટલે પારકાની ચિંતા તુ તારી સતતિની અથવા તારા સબધીની ચિંતા કરે છે, તેઓના અનેક પ્રસગો, તેમની તદુરસ્તી વગેરે અનેક બાબતોની તુ એટલી ચિંતા કરે છે કે એને પરિણામે તને તારો પોતાનો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી ઉપરાત તુ દેશના બનાવોની રાજદ્વારી ઊટપટોની, રશિયામા આમ બન્યુ અને આયર્લાંડમાં તેમ બન્યુ, સમાજવાદીઓ આમ ફાવ્યા અને સામ્યવાદીઓ એમ ફૂટકાયા, હર હિટલરે આમ કર્યું અને સ્ટેલીને તેમ કર્યું –આવી આવી નકામી ચિંતા કરે છે, પણ એમા તારું સ્થાન શુ અને તુ પોતે ક્યાં ઘસડાતો જાય છે તેનો વિચાર જ કરતો નથી.

અથવા તું પરભાવની ચિંતા કર્યા કરે છે ધન, શરીર વગેરે સર્વ પરવસ્તુઓ છે. પર-સબંધી વિચારણા તે પરવિચારણા છે અને પરભાવમાં રમણ કરવું એ પણ પરરમણ છે. પર એ નિરંતર પર છે, ક્રોડ ઉપાયે પણ પર એ પોતાનું થનાર નથી એમ જાણવા છતા આ બન્ને પ્રકારની 'પરચિંતા' તું કરે છે તે છોડી દે. આ વિકલ્પજાળો નિરર્થક છે, એકાગ્રતાના વિઘાતક છે અને તને નીચે ઉતારનારા છે

તું તારા પોતાના અવિકારી તત્ત્વને વિચાર તું પોતે જ અસલ સ્વરૂપે તદ્દન વિકાર-રહિત, સચ્ચિદાનંદમય, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, જ્યોતિર્મય, નિરંજન, નિરાકાર, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે એને તું ચિંતવ દુઃખની બાબત એ છે કે તારી સાથે એ સબંધી વાત કરતા પણ જાણે એ કોઇ અપર પુરુષ હોય, જાણે કોઇ દૂરનો સહેજ ઓળખાણવાળો હોય એવા શબ્દોમાં વાત કરવી પડે છે. તારી પોતાની વાત કરતા તને કહેવું પડે કે તું તારો વિચાર કર એ ઘણી શરમની વાત છે. એમા કહેનાર કે સાભળનારની શોભા નથી, છતાં તને સાફ કહી દેવાની જરૂર છે કે તું તને ઓળખતો નથી, ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, એની સાથે એકાંતમાં વાતો કરતો નથી. એનો પરિચય કરતો નથી, એની સાથે કદી સ્વરૂપસામ્ય સાધતો નથી

વિકાર એટલે સમુદ્ભવ ને વિગમ – ઉત્પત્તિ ને નાશ – જન્મ અને ઉધાર. આવા પ્રકારના વિકાર વગરનો તું છે તું પોતે અવિનાશી–શાશ્વત છે, પણ તે તારા સ્વરૂપને તે અનુભવ્યું, જાણ્યું જાણ્યું -નથી એને તું વિચાર, એનો અભ્યાસ કર અને એમા મગ્ન બની જા.

જો, વાત એવી છે કે તું સાભળીશ તો તને નવાઈ લાગશે, પણ બરોબર સાચી વાત છે અને તે એ છે કે એક પ્રાણી મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ સરવાળે માત્ર કેરડો મેળવે છે અને બીજો મોટી વાતો કરતો નથી પણ આંબાના ફળ (કેરીઓ) મેળવે છે. આ કોયડો છે તે ઉકેલીશ તો તને ઉદાસીનભાવના સ્વરૂપનો અનુભવ થશે વાત કરવી એ એક હકીકત છે અને ખરો લાભ મેળવવો એ તદ્દન જુદી જ હકીકત છે વાતો કરવાથી મોક્ષ મળી જાય તેમ હોય તો મારા–તારા જેવા કયારના યે ત્યા પહોંચી ગયા હોત ! પણ સાચી વાત કરજે, કદી મોક્ષ જવાની સાચી ઇચ્છા થઈ છે ? કદી પૂર્ણ ગંભીરપણે મોક્ષ જવું જ છે એવો વિચાર થયો છે ખરો ? બરાબર મનને પૂછીશ તો જવાબ મળશે કે–ખાતાપીતા મોક્ષ મળી જાય તેવું હોય તો ભલે મળે, એવી વાત ઊંડાણમા હશે એની બે કસોટીઓ પૂછું ?

મોક્ષનાં ગાડા બંધાતા હોય તો તેનું ભાડું ઠરાવવામાં બેચતાણ કરે ? કે જે માગે તે આપીને તે ગાડીમા ચઢી બેસે ?

મોક્ષમા કાંઈ ખાવાપીવાનું મળવાનું નથી, ત્યા દરરોજના છાપા આવવાના નથી ત્યાં રંગરાગ નથી–વગેરે સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે ?

આ તદ્દન નિર્માલ્ય લાગતા સવાલો ખૂબ મહત્ત્વના છે. એમા ખૂબ રહસ્ય છે અને એકાંતમાં બેસીને ચેતનની સાથે વાતો કર્યા વગર એનુ રહસ્ય સમજાય તેમ નથી

વાત એ છે કે ઘણુ બોલનાર કેટલીક વાર સમયનો મિથ્યા વ્યય જ કરે છે. એની વાત સાભળો તો આનદ થાય, પણ એનો વ્યવહાર તેનાથી પ્રતિકૂળ હોય છે, તો તે કેરડો જ મેળવે છે એ કેરડાનુ ઝાડ કાટાથી ભરેલુ હોય છે અને અલ્પ નાના પાંદડાંવાળું હોઇ આરામ લેવા લાયક પણ હોતુ નથી એના ફળ તૂરા અને મોળા હોય છે. બહુ બોલનાર હોય પણ અતરમા સાધ્યની જાગૃતિ વગરનો હોય તો તે કાઈ પણ લાભ મેળવતો નથી અને બીજો બોલનાર ન હોય પણ એકાગ્ર ચિત્તે ચેતનરામને ધ્યાવનાર હોય તો આણાના ફળો – ઇષ્ટ ફળો પ્રાપ્ત કરે છે

'બહુ બોલે તે બાઠો' એ આખુ સૂત્ર તારે વિચારવાનું છે સાધુ ગોચરીએ ગયા, ત્યા એક વગરવિચાર્યું વચન બોલાઈ જવાથી એમને રાણીની કૂખે જન્મ લેવો પડ્યો એ જન્મ બાદ પૂર્વભવનુ સ્મરણ થતાવેત ત્યા એણે ન બોલવાનો નિયમ રાખ્યો એકદા બાજુના જગલમા એ સૈન્યપરિવાર સાથે ફરવા ગયો ત્યા કાગડાને બોલવાને કારણે મરવુ પડ્યુ ત્યારે એ માત્ર માર્મિક 'કયાં બોલ્યો ?' એટલુ જ બોલ્યો અને સાથેના નોકરને પણ એ જ રીતે સમજાવ્યો એ આખી કથા મૌન અથવા તો વાણીસયમનુ મહત્ત્વ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે

આપણે આખા દિવસમા નકામુ કેટલુ બોલીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ તો શક્તિના દુર્વ્યયનો ખરો ખ્યાલ આવે

આ સર્વ સાધારણ રીતે સમજાય તેવા સત્યો છે. એ વાત તારા ચિત્તમાં બેઠી હોય તો હવે ઉદાસીનતાને અગે તે તપાસી જા

અન્ય મનુષ્યોમા તુ અવગુણ જુએ, દુરાચાર જુએ, ધમાલ જુએ કે પાપવૃત્તિ જુએ ત્યારે તુ તેની ચર્ચા, ટીકા કે નિંદા શા માટે કરવા મંડી જાય છે ? તે કેવળ નકામી પરચિંતા છે એ છોડી દે એને બદલે તારો પોતાનો નિર્વિકાર ભાવ વિચાર એટલે તને પરચિંતા કરવી ગમશે જ નહિ વળી તુ વિચાર કે એવી ટીકા કરનારા કેરડા મેળવે છે તો તારે કેરડા મેળવવા છે કે આબાના ભોગી થવુ છે ?

અર્થ વગરની પરચિંતા કરનારને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ તો નકામો વ્યવસાય છે. મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખનારને પરચિંતા કરવી બોજે નહિ, એના ઉચ્ચ ધોરણ પાસે એ વાત પાલવે નહિ એ માર્ગે લાવવા પ્રયાસો કરે પણ ચિંતા ન કરે ચિંતાને તો વ્યવહારમા ચિંતાસમાન કહી છે અને ઘણા પ્રાણીઓ લેવાદેવા વગર પારકી ચિંતામાં પોતાની જાતને હોમે છે ઉદાસીન આત્માની એ દશા ન હોય

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે માયાની સજ્ઝાયમા કુસુમપુરના શેઠને ઘેર ઊતરેલા બે સાધુઓ – એક તપસ્વી અને બીજા બોકળા(શિથિળ)નુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છે તપસ્વી સાધુ પોતાથી ઊતરતા સાધુની નિંદા જ કર્યા કરે છે અને શિથિળ સાધુ તપસ્વીના ગુણ ગાય છે. આમા તપસ્વીને ભવદુસ્તર કહ્યો અને શિથિળને ખરો ત્યાગી કહ્યો આપણી ચાલુ ગાથામાં એવો તપસ્વી હોય તેને કેરડો મળે અને એવો શિથિળ હોય તે આબાના ફળ મેળવે.

અહી ચિંતાની વાત કરી છે તે કેટલીક વાર નિષ્ફળ હોવા છતા ઘણી વખત મૂળમા સારા આશયથી થયેલી હોય છે પાપી, દ્વેષી, દુરાચારીને જોઇ ચિંતા કરવી એ એક નજરે સારી લાગે પણ નિરર્થક હોઇ નકામી છે પ્રયાસ કર્યા પછી વાત છોડી દેવાનો અહી ઉદ્દેશ છે. ચિંતા કરી શક્તિનો વ્યય કરવો નહિ એ સીધો ઉપદેશ છે મનની સ્થિરતા એ સાધ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાત અહી જુદા આકારમા કહે છે તદ્દન શુદ્ધ હિતબુદ્ધિથી સાચા હિતના માર્ગે લાવવાનો ઉપદેશ અથવા સલાહ તુ કોઇને આપ અને તે માણસ તે સાભળે નહિ, સાભળે તો તેને તે રુચે નહિ અને રુચે તો પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો તારી પાસે વિચાર બતાવે નહિ – આ સર્વ બનવાજોગ છે

આવા સયોગોમા પણ તુ તારા મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ નાખ નહિ તેં સાચી સલાહ આપીને તારી ફરજ બજાવી, પણ પછી એથી આગળ જવાનો તારો અધિકાર નથી. સામો મનુષ્ય તારી વાત સાભળે નહિ એટલે તારાથી તેના ઉપર કોપ કેમ થાય ? એ રીતે તુ તારી જાતને નકામી દુ ખી બનાવે છે. ગુસ્સે થવાથી તારુ માનસિક સુખ તુ બગાડી મૂકે છે મનની સ્થિરતા એ આત્માનુ સુખ છે, ચંચળ મન એ આત્માનુ દુ ખ છે તારે તારા ઉપદેશનાં પરિણામો તરફ શા માટે જોવુ જોઇએ ? તુ તારા અધિકારની બહાર જાય છે એનો ખ્યાલ કરજે. પ્રથમ તો તારો ઉપદેશ અમોઘ કે અપ્રતિપાતી (infallible) હોય એમ ધારવાનુ તારે કારણ નથી બીજુ, સામા પ્રાણીનો વિકાસ સદ્ગુણક્રમારોહમા એટલો વધી શકે તેવો છે કે નહિ તેનુ તને જ્ઞાન નથી

સામા પ્રાણીની દુર્નિવાર પરિસ્થિતિના ઘણાં કારણો હોઈ શકે. કેટલીક વાર વય, અનુભવની કચાશ આદિ પણ કારણો હોય છે ગમે તેમ હોય પણ તારે એ સયોગોમાં અસ્વસ્થ થઈ જવુ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી

બીજુ તારે એ વિચારવાનુ છે કે એવા પ્રકારનો તારો સતાપ નિષ્ફળ છે. એમ ધાર કે તે સભા સમક્ષ સત્ય બોલવા પર અસરકારક ભાષણ કર્યુ, છતા કોઈ સત્યવ્રત લેનાર શ્રોતામાંથી ન નીકળ્યો તો તારે ગુસ્સે થઈ સભા છોડી ચાલ્યા જવુ એ વાત યોગ્ય છે ?

એક વ્યક્તિની પાસે તે ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, તે પીગળ્યો નહિ, તો તુ તેને શુ શાપ આપી શકે ? તેના પર ગુસ્સે થઈ શકે ? ગુસ્સે થઇશ તો તારુ મન વટોળિયે ચઢી

જશે, એથી તુ કાઈ બગડેલ બાજી સુધારી શકીશ ? આ રીતે તારા માનસિક-આત્મિક ગુણનો નાશ કરવાનો રસ્તો કદાપિ લઇશ નહિ. એ વખતે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એ ઉદાસીનભાવ છે કાર્ય કરીને છૂટી જવુ અને પછી એ વાતની 'તથા' ન કરવી એ જીવનનો મત્ર જેને પ્રાપ્ત થઇ જાય તે અનંત મન શાંતિ મેળવી શકે છે

ધાર્મિક બાબતમા ઉપદેશકોએ અને વ્યવહારમાં વડીલવર્ગે આ સૂત્ર ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે. એના તરફ બેદરકારી રાખવાથી ઘણી ગેરસમજ, કદાગ્રહ અને વિષવાદ વધી જતા જોવામા આવ્યા છે ઉપદેશ આપનારે એક વાત ધ્યાનમા રાખવી કે સમજાવટથી જ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવાય છે પોતે દબાણ કરવાનુ સ્થાન ભોગવે છે તેનો ખોટો ઉપયોગ ઉપદેશક, વડીલવર્ગ, વકીલ કે ડૉકટર કરે તો તે અયોગ્ય છે અને સામો પ્રાણી તે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના માન્ય ન કરે ત્યારે તપી જવુ એ તો લગભગ સ્થાનભ્રષ્ટ થવા જેવું છે.

૪. કેટલાક જડ મનુષ્યો મૂળ સિદ્ધાન્તની હકીકત ઉલટાવી નાખી સૂત્રસિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે આવા મનુષ્યો ઘણુ અયોગ્ય કામ કરે છે, પણ આપણે શુ કરી શકીએ ?

અહી ઉત્સૂત્રને અંગે ઘણા વિચારવા લાયક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે દરેક દર્શનમા અમુક મૂળ મુદ્દાઓ હોય છે આત્માની હયાતી, પરભવ, કર્મ, આત્માનો અનાદિ સબંધ અને પ્રયાસથી કર્મથી મુક્તિ વગેરે મૂળ બાબતો છે જીવ અને જગતનો સબંધ, નિગોદનો સિદ્ધાંત એ મૂળ બાબતો છે આવી બાબતોમા જે સમજી-જાણી વિરુદ્ધ વાત કરે તે ઉત્થાપક ગણાય છે એવા પ્રાણીને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો, એની પાસે દલીલો કરવી અને એને મૂળ સિદ્ધાંતો સમજાવવા, છતા તે ન સમજે તો પછી તેની સાથે કષાય ન કરવો. તેની ભવસ્થિતિ પાકી નથી એમ વિચારવુ. આપણુ કર્તવ્ય સમજાવટથી પૂરુ થાય છે.

વિધિ-સાધનધર્મોની બાબતમા વિચાર કરી એક માર્ગ સ્વીકારવો, પણ સામાન્ય બાબતમા મતભેદ પડે તો તેથી ઉશ્કેરાઇ જવુ નહિ ઘણીખરી વાર એમા દૃષ્ટિબિંદુનો જ તફાવત હોય છે કોઈ પ્રાણી વ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુહપત્તિ બાંધવા ઇચ્છતો હોય અને અન્ય તે બિનજરૂરી ગણતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય શાંતિથી જણાવવો, પછી કદી સામા મોરચા માડવા નહિ એમા મુદ્દાનો સવાલ જ નથી અને મતભેદને અવકાશ હોય ત્યા 'ઉત્થાપક', 'મિથ્યાદૃષ્ટિ' કે 'ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક' એવા આકરા શબ્દનો ઉપયોગ કરી બેસવો નહિ. ગચ્છના ભેદો પડયા છે તે આ વિશાળ દૃષ્ટિની ગેરહાજરીમા પડયા છે એમા તત્ત્વ જેવુ કાઇ નથી કોઇ ચોથનો સ્વીકાર કરે કે કોઇ પાચમનો સ્વીકાર કરે અને કોઇ ઇરિયાવહિયા આગળ, પાછળ કે બને વાર બોલે, એમાં મૂળ મુદ્દાનો કાઈ સવાલ નથી બનતો સમન્વય કરવો, પડેલા ભેદો ઓછા કરાવવા પ્રયત્ન કરવો પરંતુ મુદ્દો કદી ચૂકવો નહિ

જેઓ ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરે છે તે સુંદર દૂધ તજી દઈને 'મૂત્ર' પીએ છે એવો શબ્દ-પ્રયોગ શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી મહારાજે કર્યો છે મને લાગે છે કે સૂત્ર (પંક્તિ બીજીમા)-

ની સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા એ પ્રયોગ કર્યો હશે. બાકી આવા અનુપમ ગ્રથમા એવા શબ્દપ્રયોગને સ્થાન ન ઘટે કદાચ એવો શબ્દપ્રયોગ એમના વખતની પ્રચલિત ભાષામા અશિષ્ટ નહી ગણાતો હોય. સૂત્ર–ઉત્સૂત્રની વાત આવે ત્યા આકરો ભાષાપ્રયોગ કરવાથી મધ્યસ્થભાવ પોષાવાને બદલે હાનિ પામતો, આઘાત પામતો લાગે છે

જે અનુપમ ભાષાશૈલીમાં આખો ગ્રથ લખ્યો છે એને અનુરૂપ આ ઉક્તિ નથી એટલુ અત્યત ક્ષોભ સાથે લખવાનુ ધાષ્ટર્ય કરવુ અપ્રાસંગિક લાગે છે સાહિત્યની ભાષામા એને 'હીનોપમા' કહેવાય. શાતરસનાં પરખ મડાયાં હોય ત્યા એ દુર્ગધ ન ઘટે, આ મારો પોતાનો મત છે.

ધર્મચર્ચા, તત્ત્વનિવેદન કે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ન્યાયચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે મનની સ્થિરતા ખૂબ રાખવી. વ્યવહારમા પણ ઉશ્કેરાઈ જવાની વાત વર્જ્ય ગણાય તો ધર્મચર્ચામા તો સવિશેષ વર્જ્ય ગણાય અને ધર્મચર્ચામા હકીકતની અગત્ય કદી ખ્યાલ બહાર ન જવા દેવી કેટલાક ગચ્છભેદના ઝગડાઓ વર્ષો સુધી અને કેટલાક તો સેકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યા છે. પણ એમા તત્ત્વનો–મુદ્દાનો સવાલ જ હોતો નથી વિધિમાર્ગનો ઝગડો કરવો એ વિશાળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિદુઓ સમજવાની અલ્પ શક્તિ બતાવે છે

ગમે તેવા ધર્મચર્ચાના પ્રસગો આવે ત્યારે મનને સ્થિર રાખવુ, સમજવા માટે ખુલ્લુ રાખવુ, સામાના દૃષ્ટિકોણ સમજવાની કે કલ્પવાની જિજ્ઞાસા રાખવી, સત્ય શોધવુ–સત્યનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એમ સમજવુ પોતાની માન્યતા સિવાય અન્ય સત્ય ન જ હોઈ શકે એવા ધોરણથી વાત શરૂ ન કરવી. વિચારવાન્ સર્વનો સમન્વય કરી શકે છે અને વિશાળતા પાસે સર્વ ખુલાસા શક્ય છે. પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવા છતા પણ વિચાર–ઐક્ય ન જ થઈ શકે તો પણ પ્રેમથી છૂટા પડવુ. ચર્ચા એ વિદ્વાનોની મોજ છે, અને રમતનો નિયમ (Sportsman's spirit) એવો છે કે હારે, જીતે તે બન્ને પ્રેમથી ભેટીને હસ્તધૂનન કરી છૂટા પડે આ વિશાળ ભાવ ખીલવવા જેવો છે પ્રયાસ કરતાં ન સમજે તો પછી કર્તાશ્રી કહે છે તેમ 'किं कुर्म.?' (આપણે શુ કરીએ?) આવો ભાવ રાખવો આ વિશિષ્ટ મધ્યસ્થભાવ છે. એનો અમલ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતા મુશ્કેલ દેખાય છે, પણ સુખને માટે જરૂરી છે, ઉપયોગી છે, આદરણીય છે

૫. આ સસારમા તુ નકામો મૂઝાય છે વાત એમ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીનુ મન અમુક વિકાસક્રમમાથી આવેલુ હોય છે એટલે એને જેવા સસ્કારો પડ્યા હોય અને અહી એણે જે વિશેષ સસ્કારો મેળવ્યા હોય તેને અનુસરીને એ ચાલ્યો જાય છે મનને જે રસ્તે જવાનુ હોય ત્યા તે જાય છે અને એની અટકાયત અશક્ય છે અથવા મુશ્કેલ છે

આ વાત ઘણી સરળ છે તમે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે કહેવા ધારો કે અમુક સયોગોમા તે કેમ વર્તશે, તો જો તમારે તેનો પરિચય હોય તો બરાબર કહી શકશો. એકને માટે

તમે કહેશો કે એ પ્રાણાંતકષ્ટે પણ જૂઠુ નહિ બોલે, બીજાને માટે કહેશો કે એ તો લડુજી છે, વખત પ્રમાણે સઢ ફેરવશે. દરેક સંયોગ માટે પરિચયને અંગે તમે કહી શકો.

આ બતાવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી અમુક રેખા પર ચાલનાર હોય છે અને તે તેના વિકાસ પર આધાર રાખે છે વિકાસમા તરતમતા એટલી હોય છે કે એની ગણના ન થાય. એનું વર્ણન અશકય હોવા છતા એ સમજી શકાય તેવી ચીજ છે. શરત એટલી જ કે પરિચય પૂરતો હોવો જોઇએ

જે પ્રાણીનો વિકાસ જેટલો થયેલો હોય તેટલો તે કાર્યપ્રસંગે ભાગ ભજવી શકે છે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસ કેટલો થયો છે અને અહી તેમા વધારે પ્રગતિ કરશે કે પાછો પડશે તે વાતનુ નિયામક યંત્ર તારા હાથમા નથી, તેથી તુ એ સબંધી ચિંતા કરે તે તદ્દન નિરર્થક છે.

અમુક પ્રાણી તારી ઇચ્છાને અનુરૂપ નથી એ પર ચર્ચા, નિંદા કે પ્રશંસા કરવાને બદલે 'તે એવો છે' એમ ધારીને ચાલ જે બાબતમા તારી જવાબદારી નથી તે બાબત અન્યથા હોવી જોઇએ અથવા અન્ય સ્વરૂપે હોવી જોઇએ એવી તારી કલ્પનાઓ પણ અર્થ વિનાની છે અન્યના દુરાચાર, દુરાચરણ, અસભ્ય વર્તન, અયોગ્ય સંભાષણ કે અન્ય કોઇ કૃત્ય માટે તુ તેના ઉપર કોપ કઈ રીતે કરી શકે? તને તે તારા ધોરણ પ્રમાણે ન ગમે તે બરી વાત છે કોઇ પરસ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે, ખૂન કરે, મારામારી કરે કે ચોરી, લૂટ, બખાડા કરે ત્યારે તેણે તેમ ન કરવુ ઘટે એવો તને વિચાર થાય તે જુદી વાત છે. પણ તેટલી મર્યાદાએ તારું કાર્ય પૂરુ થાય છે. તે પહેલા બને તો સમાજને કે વ્યક્તિને સુધારવા પ્રયત્ન કર, ઉપદેશ આપ, છતા પણ એના મન પર એને કાબૂ ન હોય તો તારે વાત મૂકી દેવી તારે ગુસ્સે થવાનુ કે તારુ પોતાનુ લોહી ગરમ કરવાનુ કાંઇ કારણ નથી. તારો યોગ્ય પ્રયાસ છતા પ્રાણી પાપકર્મથી ન મુકાય તો તેનો એવો જ વિકાસ થયો છે એમ સમજી તુ તારા કાર્યમા રત રહેજે.

પ્રત્યેક પ્રાણીનુ માનસિક બંધારણ જુદા જુદા પ્રકારનુ હોય છે, જેનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તે ધોરણે તે વર્તે છે તેની ગતિ અનુસાર તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કોનુ શુ થયુ તે અટકાવી શકવાની તારામા શક્તિ નથી, એટલી વાત ધ્યાનમા રાખી સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન જરૂર કરજે. પણ ધારેલ પરિણામ ન આવ્યે તારા મનને અસ્થિર કરીશ નહિ તુ વિચારજે કે તે તારી સમજ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યો છે, અને એટલા ખ્યાલથી સંતોષ પામજે

આખી દુનિયાને સુધારવાનુ કાર્ય અશકય છે. આખી દુનિયા ગરમીથી ત્રાસ પામતી હોય તો સર્વ સ્થાને ચંદરવા ન બંધાવી શકાય, પણ ગરમી ઓછી કરવા બીજા પ્રયત્નો થઈ શકે. આવી શુભ બાબતમા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ના નથી, પરંતુ અશકય વાતો વિચા-

રવી તે ગાંડપણ છે. પોતાની શક્તિ, આવડત અને સયોગો અનુસાર પ્રયત્ન કરતા ફળ ન દેખાય તો મૂઝાવાનુ નથી. એ વખતે મનની સ્થિરતા રાખવી એ ઉદાસીનભાવ છે

વળી અન્યની ભવિતવ્યતા દુર્વાર છે એ વાત તારે છેવટે દિલાસારૂપે અને ઉદાસીનભાવની ખીલવણી પૂરતી જ વિચારવાની છે, કારણ કે અન્યની ભવિતવ્યતા શી છે તેનુ તને જ્ઞાન નથી. પુરુષાર્થને પૂરતો અવકાશ છે. માટે એને માર્ગ પર લઈ આવવા, તેનામા પ્રગતિ કરાવવા જરૂર પ્રયત્ન કરજે અને પછી મધ્યસ્થભાવ ભજજે.

૬. ઉદાસીનભાવનામા ખાસ કરીને ક્રોધ–કષાયનો ત્યાગ કરવાનો છે અથવા તે મનોવિકાર ઉપર જેટલો બને તેટલો કાબૂ મેળવવાનો છે. ક્રોધ, કોપ, અમર્ષ, ગુસ્સો અથવા એને લગતી અદરની વૃત્તિ થવા ન દેવી અથવા થાય તો તે પર કાબૂ મેળવવો એ આખી ભાવનાનુ ફળ છે. એ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના જુદા જુદા માર્ગો બતાવે છે

(ક) તુ હૃદયગમ–મનોહર સમતા સાથે ક્રીડા કર સમતા જાણે તારી પ્રેમેશ્વરી હોય એમ તુ એની સાથે રમ. એની સોબતમા આનદ માણ. એના વિયોગે દુ:ખી થા. એનુ અને તારુ એક ભાવદાંપત્ય કર સર્વ સયોગોમા મનને તુલ્ય પરિણામવાળુ રાખવુ એ સમતા છે. એ સમતા હોય તો ક્રોધનો વિકાર સ્થાન પામી શકતો નથી શમ એ સ્વભાવાલબન છે અને જ્ઞાનનો પરિપાક છે એમ શમાષ્ટકમાં શ્રીયશોવિજયજી કહે છે એ હોય તો વિકારનો નાશ થઈ જાય છે.

(ખ) તુ માયાના જાળાઓને બલાસ કર. મનમા કાઈ હોય અને બહાર કાઈ બોલવુ, વર્તન, વચન અને વિચારણામા વિરોધ રાખવો અને અનેક પ્રકારના ગોટા વાળવા એ વૃત્તિનો તુ ત્યાગ કર જે પ્રાણીને ઉદાસીનભાવ કેળવવો હોય તેને દેખાવ–દભ પાલવે નહિ એ તો આગળ અને પાછળ, ભૂતકાળમા કે ભવિષ્યમા, રાય કે રક સાથેના વર્તનમા એકરૂપ જ હોય, એને દભ ગમે નહિ, દેખાવ પાલવે નહિ, છળ ગમે નહિ, કપટ આવડે નહિ અને કોઈની ઉપર ખોટો લાભ લેવો ગમે નહિ મધ્યસ્થ દેખાવાનો એ કદી દભ ન કરે. એને અતરથી મધ્યસ્થવૃત્તિ ગમે અને તે પર પોતાના વર્તનની રચના કરે ઉદાસીનભાવ અને દભનો સબધ અશક્ય છે, દભ હોય ત્યા ઉદાસીનતા રહી શકે નહિ.

(ગ) તુ જડ વસ્તુ કે જડ ભાવો પર ખોટો આધાર રાખે છે પુદ્ગળ તારા નથી, તુ પુદ્ગળનો નથી, એને વશ પડવાથી તુ ઉદાસીન રહી શકતો નથી પરજનનો સબધ કે તેને વશવર્તિત્વ જેટલુ ભયકર છે તેટલુ પરવસ્તુના સબધમા પણ ભયકરત્વ છે એક ચા કે દારૂની ટેવ હોય તો પરવશતા કેટલી પ્રગતિ રોકે છે એ વાત પર વિવેચનની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારનુ વશવર્તિત્વ પણ પરવશતા જ છે મનોવિકારો પણ ઉદાસીનતાના વિરોધી છે.

આ ત્રણે વાત ઉદાસીનભાવનામા કહેવાનુ કારણ એ છે કે તારુ આયુષ્ય ઘણુ મર્યાદિત છે. તુ અહી બહુ બહુ તો પણ કેટલા વર્ષ રહેવાનો છે? એમા પુદ્ગળનુ વશવર્તિત્વ કે પરભાવનુ વશવર્તિત્વ તને ભારે પડી જશે, માટે ઉપરની ત્રણે બાબતો સુધારી લે અને ઉદાસીનભાવ સ્વીકાર, સમજ, આદર

૭. આ ઔદાસીન્ય મહાન તીર્થ છે.

'તીર્થ' શબ્દના ઘણા અર્થ છે તીર્થ એટલે મોટી નદી ઊતરવાનો ઘાટ, ઓવારો સંસારસમુદ્ર કે મોટા નદને ઊતરવા માટે એ ઓવારો છે તીર્થ એટલે માર્ગ, રસ્તો. ઉદાસીનતા ખરો રસ્તો છે, પવિત્ર માર્ગ છે.

તીર્થ એટલે પવિત્ર જગ્યા, યાત્રાનુ સ્થાન ઉદાસીનતાનુ આ તીર્થત્વ આ ભાવના જ બરાબર બતાવી રહી છે અને પૂરી થતા સુધીમા જરૂર ઝળકી જશે. તીર્થ એટલે ઊતરવાનો દાદરો સંસારથી ઊતરી જવુ હોય તો આ દાદરાથી ઊતરી અન્ય માર્ગ પકડી શકાય છે. તીર્થ એટલે સામુદ્રધૂની, બે મોટા સમુદ્રને જોડનાર આ તીર્થ સંસાર અને મોક્ષને જોડનાર છે તીર્થ એટલે ઉપાય, વચ્ચેના સહાયક વગેરે અનેક અર્થ એ શબ્દને લાગે તેમ છે એ ઉદાસીનભાવ (ઔદાસીન્ય) અથવા માધ્યસ્થ્ય (મધ્યસ્થભાવ) નામના તીર્થને નીચેના વિશેષણો લાગુ પડે છે.

એ તીર્થ 'અનુપમ' છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો બીજો ઘાટ કે ઓવારો અમારા જાણવામા આવ્યો નથી

એ તીર્થ ચેતન છે, સમજી શકાય તેવુ છે, જીવતુ–જાગતુ છે અને અન્યથી છૂટું પાડી શકાય તેવુ છે.

એ તીર્થ અંતરમા પ્રતિષ્ઠિત છે એનો પ્રદેશ અંતરદેશમા છે. ત્યા શોધવાથી તે જડે તેમ છે

એ તીર્થ અતિ રમણીય છે, બહુ મનોહર છે. એનો સાક્ષાત્કાર, અનુભવે થાય એક વાર ઉદાસીન રહો અને એ ભાવની રમણીયતા અનુભવો. એ ખૂબ આકર્ષક છે તમને છોડવુ નહિ ગમે

એ તીર્થ અત્યંત સ્વચ્છ, સુંદર ફળ આપનાર છે. કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ હોતી જ નથી, અતિ વિશુદ્ધ ફળ આપવા એ આ તીર્થનો સ્વભાવ છે

આવા ઔદાસીન્ય અથવા માધ્યસ્થ્ય તીર્થનુ તુ સ્મરણ કર. તેને તુ યાદ કર. તેનો તું પાઠ કર. એ નામમા પણ એટલી પવિત્રતા છે કે એ લેવાથી પણ તને એક જાતની શાંતિ આવી જશે

આ પ્રમાણે એ અનુપમ તીર્થનુ સ્મરણ કર એટલે તને ચિરકાળપર્યંત અવિરામ સુખ મળશે. નિરંતરનુ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવુ આ અનુપમ તીર્થ છે.

'આ તીર્થ' એમ કહીને ગ્રંથકર્તાએ તીર્થનુ નામ અધ્યાહાર્ય રાખ્યુ છે એમનો ઉદ્દેશ ઔદાસીન્ય કહેવાનો જ હોવો જોઇએ ત્યાં પોતાના ચેતનને તીર્થસ્થાને લેવામાં આવે તો પણ ઉપરનાં સર્વ વિશેષણો તેને લાગુ પડે તેમ છે ચેતન પોતે તીર્થ છે, અનુપમ છે, અંતસ્થિત છે, અવિરામ છે અને વિશદ પરિણામવાન્ છે. એ પણ સત્તાએ પરમાત્મા હોવાથી અને સર્વ પ્રયત્ન એને માટે હોવાથી એનુ સ્મરણ કરી, તદ્દ્વારા અવિરામ સુખ એને પ્રાપ્ત કરાવવાનુ છે. એ સર્વ વાત બરાબર બેસતી આવે છે એ તીર્થને પણ યાદ કરો–સ્મરો.

આ આખી ગાથા ઔદાસીન્ય માટે છે એ સમજાય તેવુ છે. શકયાર્થ બતાવવો જોઇએ તેથી ચેતનજીને પણ ત્યાં દાખલ કર્યા છે ચેતનનુ વિશેષણ 'ચેતનમ્' મૂકવુ શોભે નહિ, તેથી પ્રથમનો અર્થ જ વધારે સમીચીન છે.

ઔદાસીન્ય આવું છે. ખરેખર એ તીર્થ છે. ભેટવા યોગ્ય આદર્શરૂપ પવિત્ર જગ્યા છે, જાતે પવિત્ર છે અને આશ્રય લેનારને પવિત્ર કરે તેવી એ વિશુદ્ધ ભૂમિકા છે

આપણે તીર્થભૂમિએ શા માટે જઇએ છીએ ? એના વાતાવરણમા એવી વિશુદ્ધિ હોય છે કે એથી વિચારશુદ્ધિ અને ક્રિયાશુદ્ધિ થાય છે. જે પવિત્રતા અને પવિત્ર વાતાવરણનો ત્યા અનુભવ થાય છે તે માધ્યસ્થ્યભાવમા પ્રાપ્ય છે

આ ગાથાનો અર્થ બીજી રીતે પણ શકય છે. પ્રત્યેક વિશેષણને ઔદાસીન્ય સાથે જ લેવુ. ઉદાસીનભાવ અનુપમ તીર્થ છે, એ જીવંત છે, અંતરમા સ્થિત છે. મનોહર છે, વિશદ-પરિણામવાન્ છે અને અવિનાશી સુખ આપનાર છે. આ અર્થ સર્વાંગસુંદર લાગે છે

૮. એ ઔદાસીન્ય–માધ્યસ્થ્યભાવનુ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. હજુ પણ થોડા વર્ણનાત્મક ભાવો બતાવે તેવા વિશેષણો આપે છે એ પરબ્રહ્મરૂપ પરિણમનનુ પરમ સાધન છે પરબ્રહ્મ એટલે પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મ, નિર્વિકાર, નિરંજન શુદ્ધ ચૈતન્ય. એ પરબ્રહ્મનુ સ્વરૂપ 'જ્ઞાનસાર'ના બીજા મગ્નાષ્ટકમા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બતાવ્યુ છે. આ વિકાર વગરના, શરીર વગરના શુદ્ધ ચૈત્યન્યસ્વરૂપને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવામા આવે છે ચેતનનુ તદ્રૂપ જે પરિણમન થાય, તદ્રૂપ થવાપણુ થાય તેનુ નિદાન (પરમ સાધન) ઉદાસીનભાવ છે ઉદાસીનભાવ આવી જાય તો અંતે સ્વાભાવિક રૂપ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને લાગેલ સર્વ મળ દૂર થઈ જાય છે ઔદાસીન્યભાવને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમા આ વિશેષણ રજૂ કરે છે ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી જુદા જુદાં પગલાં લઈ ચેતન કેવી રીતે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સાધે છે તે પર વિવેચન કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

એ ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ રીતે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મલિનતા નથી હોતી. ત્યા અખંડ શાંતિ અને રાગાદિપરિણતિ પર કાબૂ હોય છે. જ્યા સમજણ હોય ત્યા સાંસારિક ભાવને રજૂ કરનાર રાગાદિભાવોની દરમ્યાનગીરી ન જ સંભવે. આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન એટલે નિર્મળ શ્રુતજ્ઞાન સમજવુ, અને તે આત્મવિશિષ્ટ ભાન સુધી લઈ જઈ છેવટે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સમજવુ.

એ ઔદાસીન્ય જાતે જ વિવેચિત જ્ઞાન છે એમા શુદ્ધ–અશુદ્ધ, યથાર્થ–અયથાર્થ, ગ્રાહ્ય–ત્યાજ્ય વસ્તુ અથવા ભાવોનુ વિવેચન હોય છે ઉદાસીનતાની સાથે વિવેચનશક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેચનજ્ઞાનથી–વિવેકથી સદ્ કે અસદ્નો તફાવત સમજાય છે અને ચેતન માર્ગ-પ્રાપ્તિ બરાબર કરે છે.

વિનય! આવા શાંતસુધારસ અમૃતના રસનુ તુ પાન કર. એ અમૃતને ધરાઈ ધરાઈને પી, એના રસના ઘૂંટડા લેતો જા અને એના આનંદના ઓડકાર આવે તેમા મસ્ત થઈ મોજ માણ

આવા અનેક વિશેષણને યોગ્ય ઉદાસીનભાવ છે. તેને તુ સમજી–ઓળખી તારા જીવન સાથે વણી નાખ એના આનંદતરંગો તને ભવસમુદ્રને કાંઠે લઈ જશે.

અહીં વિનયને ઉદ્દેશ કરવા દ્વારા કર્તા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામનુ સૂચન કર્યું છે. આ ગ્રંથ અહીં પૂરો થાય છે તેથી એનુ પાન કરવાની–એ ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવાની ભલામણ પણ કરી અને એ રીતે આ ગ્રંથનુ અતિ રમ્ય મોળમુ ચિત્ર પૂરું કર્યું.

ઉપસંહાર : માધ્યસ્થ્ય (ઔદાસીન્ય)

ચોથી યોગભાવના **માધ્યસ્થ્ય** અત્ર પૂરી થાય છે. એને ઉદાસીનભાવ પણ કહેવામાં આવે છે એને ક્વચિત્ ઉપેક્ષાભાવનાના નામથી પણ સંબોધવામા આવેલ છે.

આ ત્રણે શબ્દોના ત્રણ જુદા જુદા ભાવો છે તેનુ પર્યવસાન આખરે તો પોતાની જાતને સાંસારિક ભાવોથી દૂર રાખવામાં જ આવશે ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપણે જરા તપાસી જઈએ.

ઉદાસીનભાવ–ઔદાસીન્યમા મુખ્ય ભાવ ચિત્તને અંદર ખેંચવાનો છે. જ્યારે જ્યારે આનંદ અથવા શોકની વૃત્તિમા કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે વૃત્તિ પર કાબૂ રાખી એ વૃત્તિથી મનને–ચિત્તને પાછુ ખેંચી લેવુ એ ભાવ ઉદાસીનતામા આવે છે એક મોટો વરઘોડો નીકળે ત્યારે ઉદાસીન આત્માની આંખ ખુલ્લી હોય તો પણ એની નજર કાંઈ જોતી નથી. એના મન ઉપર કાઈ અસર થતી નથી એને ગમે તેવા આપ્તજનના મરણથી ક્ષોભ થતો નથી આ વૃત્તિ અને નિષ્ઠુરતામા ઘણો ભેદ છે ઉદાસીનતામા તે તરફ લક્ષ્યનો અભાવ છે, જ્યારે નિષ્ઠુરતામા વૃત્તિને દારૂ પાયેલો હોય છે

મધ્યસ્થવૃત્તિમાં ક્રોધ કે રોષ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે મનમા શાંતિ રાખવાની મુખ્યતા છે. આમાં વૃત્તિમા હલનચલન થાય છે, પણ ક્ષોભ થતો નથી.

ઉપેક્ષામા એ તરફ ધ્યાન જાય છે પણ સહજ તિરસ્કારપૂર્વક એ બાબતની જાણે દરકાર નથી એવી વૃત્તિ થાય છે

આમાની ઘણીખરી બાબતો દાખલાઓ લેવાથી બરાબર બેસે તેવી છે આ જીવનમા ઉદાસીનભાવ રાખવાના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે, પણ તેવે વખતે પ્રાણી પૂર્વબદ્ધ વિચારોથી. મોટી લાગણીઓના ખેંચાણોથી અથવા ક્ષીણ અનેક મનોવિકારોથી શાંત રહી શકતો નથી. આપણે એક માણસને ખરી અણીને વખતે હુન્નર રૂપિયાની સહાય કરી હોય, પછી આપણે તે રકમ તેની પાસે માગી પણ ન હોય, થોડા વખત પછી એ જ માણસ આપણને શરમાવે તેવુ આળ આપણા ઉપર મૂકે, આપણને ન શોભે તેવા આરોપો મગજમાંથી ઉઠાવીને મૂકે અને અપશબ્દો કહે ત્યારે તેને માટે શુ વિચાર થાય ? એવા પ્રસંગમા પણ જે તદ્દન અલિપ્ત થઈને ઊભો રહે અને જાણે પોતાને એ આરોપ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી એવુ વર્તન કરે એ ઉદાસીનભાવ પામ્યો કહેવાય

એ પ્રાણી વિચાર કરે કે સામો મારા ઉપર ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે તેથી મારે શુ ? આ વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે. આ વૃત્તિ કેળવતા કેળવતા એ જાણે સાક્ષીભાવે જ ઊભો હોય એટલે સુધી એ પહોંચી જાય છે "સ્વભાવસુખમા મગ્ન અને જગતના તત્ત્વનુ અવલોકન કરનાર પુરુષનુ પરભાવને વિષે કર્તૃત્વ નથી, માત્ર સાક્ષિત્વ છે" (મગ્નાષ્ટક, જ્ઞાનસાર ૨–૩)

આ ઘણી પ્રગતિમય સ્થિતિ છે. સામાન્ય વ્યવહારમા પ્રાણી પરભાવ સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને જુદો પાડવો એ લગભગ અશક્ય વાત બની જાય છે.

જાહેર સભામા કે મેળાવડામાં તમારુ ગેરવાજબી રીતે અપમાન કરનાર તરફ પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહે, એની વાત વિચારતા પેટમાથી પાણી પણ હાલે નહિ અને એની ચર્ચા કરતાં ઉશ્કેરણી થાય નહિ ત્યારે માધ્યસ્થ્ય આવ્યું છે એમ સમજવુ.

એ મધ્યસ્થવૃત્તિ આવે ત્યારે તે નીતિ (પોલિસી) તરીકે નહિ પણ નૈસર્ગિક શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે આવવી ઘટે એ વિચારકને એમ થાય કે તુ કોણ ? તારું અપમાન શુ ? તને માન કેવુ ? જે સમાજ કે વર્તુલમા તુ માન માને છે તેની સ્થિતિ કેટલી ? તારી સ્થિતિ કેટલી ? અને જે માન મળશે તેને અને તારે જ્યારે તું અહીથી જઇશ ત્યારે અને ત્યારપછી શો સબધ રહેશે ? આવા આવા વિચારોને પરિણામે એના મનમા માધ્યસ્થ્ય આવે છે અને પછી ચિર અભ્યાસથી વારવારના આસેવનથી જામી જાય છે છેવટે એ એનો સ્વભાવ બની જાય છે જ્યારે પ્રાણીમા ધાર્મિક વૃત્તિ વધી હોય છે, પણ વિવેચનશક્તિ ખીલી હોતી નથી ત્યારે એ કોઇને હિંસા કરતો સાભળીને ઉશ્કેરાઈ જાય છે શરૂઆતમા ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વદા ઝનૂનનુ રૂપ લે છે કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીની ફરજ છે, પણ પ્રયત્ન કરતી વખતે અથવા તેમા નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ ભાવ ચીવટથી આવે છે, ખીલવવાથી વધે છે અને અભ્યાસથી જામે છે એ ભાવને માધ્યસ્થ્ય કહેવામા આવે છે

'જ્ઞાનાર્ણવ'મા શ્રીશુભચદ્રગણિ બહુ સક્ષેપમા નીચેની વાત કરે છે.

क्रोधविद्वेषु सत्त्वेषु, निर्घृणक्रूरकर्मसु ।
मधुमांससुरान्यस्त्रीलुब्धेष्वत्यन्तपापिषु ॥
देवागमयतिव्रातनिन्दकेष्वात्मशंसिषु ।
नास्तिकेषु च माध्यस्थ्यं, यत्सोपेक्षा प्रकीर्तिता ॥

"ક્રોધી પ્રાણીઓ ઉપર, નિર્દયપણે ઘાતકી કર્મ કરનારા પર, મધ, માસ, મદ્ય (દારૂ) અને પરસ્ત્રીમા લુબ્ધ પ્રાણી ઉપર, અત્યત પાપી પ્રાણીઓ ઉપર, દેવ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સાધુસમુદાયની નિદા કરનાર પ્રાણીઓ ઉપર પોતાની પ્રશસા કરનારા પ્રાણીઓ ઉપર અને નાસ્તિક પ્રાણીઓ ઉપર જે રાગદ્વેષરહિત ભાવ – મધ્યમા વૃત્તિ રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહેવામા આવે છે"

આ વર્ણનમા કહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રાણી ઉપર ઊચુ મન થયા વગર રહેવુ મુશ્કેલ છે સદ્‌ગુણી સ્વભાવવાળા પુરુષ અહિંસાના નિયમને બરાબર સમજનાર હોઈ જ્યારે અન્ય પ્રાણી નિર્દયપણે વધ કરે છે એમ સાભળે ત્યારે એના મનમા જરૂર રોષની લાગણી થઈ આવે, પરતુ એક માણસે દશ–બાર ખૂન કર્યા હોય કે પાચ–પચાસ જનાવરનો શિકાર કર્યો

હોય એની વાત સાભળે યા નજરે જુએ ત્યારે જેની વૃત્તિમાં ઉશ્કેરણી ન થાય તે મધ્યસ્થ-ભાવ પામ્યો છે એમ સમજવુ. આ ભાવે પહોચવાની આપણી ભાવના છે

સદ્‌ગુણી પ્રાણી વેશ્યાગમન કરનારની, રાત્રે રખડનારની કે દારૂ પીનારની વાત સાભળે ત્યારે એ પ્રાણી તરફ એને તિરસ્કાર આવે, પરતુ આવે પ્રસંગે મધ્યસ્થવૃત્તિવાળો પ્રાણી આવા નીતિભ્રષ્ટ પ્રાણીઓની પણ ઉપેક્ષા કરે. એ વિચારે કે એના કર્મ એ ભોગવશે, એ સબધી આપણે ઉશ્કેરાવાથી લાભ શો ?

પ્રાણીને યોગ્ય માર્ગ બતાવવાના પ્રયત્નને આમા બાધ નથી. જેમા ઉપાય ચાલે તેવુ ન હોય અથવા કરેલ ઉપાય નિષ્ફળ નીવડેલ હોય ત્યા મધ્યસ્થભાવ રાખવાનો છે. એના તરફનો તિરસ્કાર નિષ્ફળ છે, નકામો છે, આપણને રાગ-દ્વેષમાં નાખનાર છે અને પરિ-ણામ વગરનો છે.

અત્યંત પાપી માણસને જોઇ આપણે ઉશ્કેરાઇએ તેમાં વળે શુ ?

આ પ્રશ્ન ધાર્મિક બાબતમા વધારે અગત્યનો છે ધર્મની નિદા કરનાર, ગુરુની નિદા કરનાર કે તદ્દન નાસ્તિક હોય તેના તરફ પણ મધ્યસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રાણીનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ તે વધી શકે. એને ધર્મમાર્ગમા સ્થિર રાખવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો, એને મુદ્દાઓ સમજાવવા પણ અંતે એણે ન સમજવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને છોડી દેવો એની ખાતર મનને ઊચું-નીચુ કરવાની જરૂર નથી આ ભાવ જો બરાબર સમજવામા આવે તો પરમત-સહિષ્ણુતાનો ગુણ સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે માધ્યસ્થ્ય સમ-જનાર પરમત સહી શકે છે, એ સર્વત્ર સત્ય જોવા પ્રયત્ન કરે છે એ પોતાના મુદ્દા કરતા અન્ય મુદ્દાઓમાં સત્યાંશ હોવાનો અસ્વીકાર ન કરે. મધ્યસ્થભાવ ખીલે તો ધર્મના અનેક ઝગડાઓ દૂર થઈ જાય ખાસ ધર્મ જેવી વિશાળ બાબતો દુનિયાદારી ઝગડાઓથી દૂર જ રહેવી ઘટે. એને બદલે અત્યારે સર્વ ઝગડાઓ જાણે ધર્મમા જ આવી ચઢ્યા હોય એવુ દેખાય છે એ મધ્યસ્થભાવની ઉપેક્ષા છે, ઉપેક્ષાની પણ ઉપેક્ષા છે અને ઊડી ધાર્મિક વૃત્તિના પાયા વગરનુ ચણતર છે

જ્યારે કોઇ પ્રાણી તમારી આગળ પોતાની મોટી મોટી વાતો કર્યા કરતો હોય, સાધા-રણ બનાવને મોટુ રૂપ આપતો હોય, પોતે આગેવાન હોવાનો ન ટકે તેવો દાવો કરતો હોય અને સાધારણ બનાવ પોતાના સબધમા બન્યો હોય તેને અતિશયોક્તિથી મોટા રૂપકો આપતો હોય ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કા તો તમને હસવુ આવે અથવા ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય જેમ માણસ નાના વર્તુળમા ફરનાર હોય છે તેમ તે આત્મપ્રશસા વધારે કરે છે. અજ્ઞાન અને આત્મપ્રશસા સાથે જ જાય છે નાના ગામડાના પાચ ઘરની નાતનો શેઠ પોતાની જાતની વાતો કરે ત્યારે આકાશના તારા જ ઊતરવા બાકી રહે છે આમા ઉદાસીનતાનો છાટો નથી અને મધ્યસ્થતાનો સવાલ જ નથી, પણ આવાની વાતો સાંભળવામા આવે ત્યારે મનની સ્થિરતા રાખવી અને તેના પર ગુસ્સે ન થતા એની પામરતા વિચારવી એ મધ્યસ્થ દશા છે

આત્મપ્રશંસાના પ્રસંગો વ્યવહારમા આવે છે તેટલા જ ધાર્મિક બાબતોમા પણ જોવામાં આવે છે. એક સાધારણ સંઘની વાતો કરે ત્યારે તે પોતાના સંઘને ભરત ચક્રવર્તીના સંઘ સાથે સરખાવે અથવા અધાં પૃષ્ઠનું અવ્યવસ્થિત કાવ્ય (જંડકણ) લખી તેની પછવાડે બે પક્તિ જેટલુ પોતાનુ નામ લખે ત્યારે આપણને ચીડ આવે છે. પણ એવા સંયોગોમા એના આત્માનો વિકાસ અને કર્મનો વિપાક તથા મોહરાજાના વસ્ત્રોના કાર્ય પર વિચાર કરી મનને સ્થિર રાખી શકે એની બલિહારી છે

ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા, વિધિમાર્ગની ગૂચવણોનો નિકાલ કરતાં, નિત્યાનિત્ય, ભેદાભેદાદિ પ્રશ્નો પર વાદવિવાદ ચાલતા ટપાટપી થઈ જવાના પ્રસંગે માધ્યસ્થ્ય રાખે એ વધ છે એ આપણો આદર્શ છે. આ મુશ્કેલ પ્રસંગ છે, પણ વધારે ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. ધર્મ–ચર્ચામા નરકના ઠારો બતાવનાર, પોતાના મતથી જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારને હીનોપમા આપનાર કે અપશબ્દ બોલનાર પોતાનો મુદ્દો મજબૂત કરતા નથી. અહી એ વાતનો સવાલ નથી પણ એવો પ્રસંગ આવે અને સામો તમને નરકના ઠારો બતાવે કે અયોગ્ય સવાલો જાહેરમા પૂછી અપ્રસ્તુત બાબતો તેમાં દાખલ કરી. જાણે તમે તેનાથી મહાન થઈ ગયા હો એવો દેખાવ કરે ત્યારે મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવી એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે

આ પ્રાણી કોઈ મનુષ્ય ઉપર અથવા કોઈ વસ્તુ ઉપર અથવા કોઈ ભાવ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરતો હશે ત્યારે તે કદી વિચારતો હશે કે એમ કરવામા એ શું કરે છે? રાગના પાત્ર પ્રાણી ચીજ કે ભાવ બેસી રહેવાના નથી, પોતે બેસી રહેવાનો નથી, કરેલ રાગનો અનુભવ પણ ઊડી જવાનો છે, તો પછી આ બધી ધમાલ અને રતિ કે અરતિ શા માટે? સર્વ સંયોગોમા મનને નિશ્ચળ રહેતા શીખવવાનું છે મનની ચંચળતા સર્વથી વધારે નુકસાન કરનાર છે મન પર વિજય એટલે જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે એ રાજયોગ છે. માધ્યસ્થ્ય કે ઔદાસીન્ય ચંચળ મનવાળા બહુધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રાણીઓ પોતાના કાર્યોના ફળ લેવાના–મેળવવાના જ છે એને અંગે આપણામા સકારણ કે અકારણ ઉશ્કેરણી ઘટતી નથી.

ઉદાસીનભાવ જરા ભાવી જુઓ આપણે જાણે સાક્ષીભાવે બેઠા છીએ, હાથપગ જોડી શાંત થઈ જોયા જ કરીએ છીએ અવલોકન કરીએ છીએ અને જાણે આપણી આસપાસ જે નાટક થાય છે તેની સાથે આપણને પોતાને કાંઈ લેવાદેવા નથી આ સ્થિતિમા એવા એવા સત્યો સમજવામા આવશે કે જેનો ખ્યાલ કદી સ્વપ્નને પણ નહિ થયો હોય જેવું કોઈ પણ હકીકત સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું કે તરત સાક્ષીભાવ ચાલ્યો જાય છે અને પછી તો મોહરાજા પોતાનુ લશ્કર છોડી મૂકે છે. મનોવિકારને ચકરાવે ચઢયા એટલે ક્રોધ, માન, રતિ, અરતિ, શોક વગેરે ઘાણ કાઢી નાખે છે અને પ્રાણીને કદી ઊંચો આવવા દેતા નથી

યોગાધિરાજ પરમાત્માએ કદી વચ્ચે પડવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી એની પાસે ઇંદ્ર આવે કે ચક્રવર્તીઓ આવે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ અને ગોશાળક એમના શિષ્યો પર તેજોલેશ્યા

મૂકે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ, જમાલિ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ અને દશાર્ણભદ્ર અપૂર્વ સામૈયુ કરે તો ત્યા પણ સાક્ષીભાવ.

આ માધ્યસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ છે આ યુગમા વળી અનેક પ્રસગોમા ગૂચવાડા થતા જાય છે તેથી વધારે મુશ્કેલ છે. પણ પ્રસગ વગર કસોટી નથી અને આખો મીચીને ઝપલાવવા જેવો બીજો કોઇ ઉન્માદ નથી માટે શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયજી કહે છે તેમ **तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं वारं वार हन्त सन्तो लिहन्तु !**

'સત્પુરુષો ઉપરનાં કારણોને લઇને ઔદાસીન્યરૂપ અમૃતને વારવાર આસ્વાદો.' એ આસ્વાદનથી મગળમાળા વિસ્તરે છે.

ઉપેક્ષાભાવમાં પાપ કરનાર તરફ બેદરકારી રહે છે ગમે તેવા ભયકર પાપી સબંધી હકીકત જાણી અથવા જોઈ એને એના કર્મ ઉપર છોડી દેવાની વૃત્તિને 'ઉપેક્ષા' કહેવાય પાપ કરનારને પાપમાંથી છોડાવવાનો અથવા તેને ઠેકાણે લાવવાનો અત્ર પ્રતિબધ નથી, એ સર્વ કર્યા પછી પણ પ્રાણી પાપકાર્યમાથી નિવૃત્ત ન થાય તો તેના તરફ બેદરકારી રાખવી 'એ જાણે અને એના કર્મ જાણે,' આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ થાય તેને ઉપેક્ષા કહેવામા આવે છે.

ઘણી વખતે પાપની વાતો સાથે આપણને સીધો સબધ હોતો નથી અમેરિકાકે યૂરોપમા કોઈ ખૂની, લૂંટારા, દગાબાજી કરનારની વાત વાચીએ તે વખતે તેના તરફ ઉપેક્ષા જ શક્ય છે, અને પાપના પ્રકારો તો એટલા છે કે તેના પ્રાણીના ભેદો કરતાં પણ વધારે ભેદો કલ્પી શકાય આ સર્વના સબધમા આપણે શુ કરી શકીએ ? નકામી એવી વાતની ચર્ચા કરી મનને બગાડવામા લાભ નથી આવી સમજણ નિત્ય આચારમા ઊતરે એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ભાવના અને મુદિતા–પ્રમોદભાવના અનુક્રમે પાપ અને પુણ્યસબધી વિચારણા કરે છે. પ્રમોદમાં પુણ્ય તરફ પ્રશસા થાય છે ત્યારે આ ઉપેક્ષાભાવનામા પાપ તરફ ઉદાસીનભાવ થાય છે. આ બન્ને ભાવનાના સબધમા પ્રો કણીઆ પાતજલ યોગદર્શનમા લખે છે કે–"અન્ય ભાવનામા મુદિતા તથા ઉપેક્ષા છે મુદિતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનપણુ. પુણ્ય કરનાર જનો વિષે પ્રીતિની ભાવના તથા પાપી વિષે ઉદાસીનવૃત્તિ સાધકે રાખવી. પ્રાય લોકો પુણ્યના ફળની ઇચ્છા રાખે છે છતા પુણ્ય કરતા નથી અને પાપના ફળની અનિચ્છા છતા પાપ કરે છે, તેથી પાછળથી 'મે કેમ પુણ્ય ન કર્યુ, મે શાથી પાપ કર્યુ' એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે એ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આ બે ભાવનાથી આવતો નથી કારણ કે જે સાધકની લોકો વિષે પુણ્યાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધિ થાય છે તે માણસની સ્વભાવથી જ પુણ્ય વિષે પ્રીતિ થવાની, તેથી અનેક વિઘ્નો વચ્ચે પણ અડગ રહી તે ભૂલ્યા વિના પુણ્ય કરવાનો, તથા પાપી વિષે થતી ઉપેક્ષાબુદ્ધિથી સ્વાભાવિક રીતે જ પાપથી દૂર રહીને ચાલવાનો પાપી વિષે યોગના સાધકે દ્વેષ ન કરવો પણ માત્ર ઉદાસીનવૃત્તિ ચાલુ રાખવી, એ પણ આ ભાવનાનો ધ્વનિ છે" (પૃ ૧૧૨)

આ ટાચણુમા એક નવુ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. ઉદાસીનભાવ કેળવનાર સ્વભાવત· પાપમાર્ગે જઈ શકતો નથી અને આ લાભ પણ ઘણો મોટો છે. મનમાં ગમે તે હેતુ ધારીને ઉદાસીન-વૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે.

આ ચારે યોગભાવનાને અ ગે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે. મનનુ કાર્ય કેવી રીતે થાય છે, વૃત્તિ કેમ ઉદ્ભવે છે, એની વાસના કેવી રીતે રહે છે અને એને કબજામા લાવવા કેવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે એ સર્વનો હિસાબ આ ચારે ભાવનામા સારી રીતે થાય છે.

ચારે ભાવનાથી આત્માની ભૂમિકા ખૂબ ઊચી થાય છે એ ભાવના ભાવતા ચિત્તમળ દૂર થાય છે અને વ્યવહારની ચાલુ શ્રેણીથી ઊચે ઉડ્ડયન કરવાનુ આતરસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યા પ્રાણીને પોતાના સ્થાનનો ખ્યાલ થવા માડે, અનંત વિશ્વમા પોતાની લઘુતા જણાય, જ્યા વિચારણાનુ ક્ષેત્ર વિસ્તારવાળુ બનતુ જાય ત્યા પછી એ નજીવી બાબતોમા પડતો નથી અને ઉચ્ચગ્રાહી આત્મા ઉચ્ચ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે એને વિજ્ઞાનપદ્ધતિએ રચાયલા માર્ગે ચાલવાનુ મન થાય છે અને એનુ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ સ્પષ્ટ હોય છે.

પ્રયાણના માર્ગો સર્વના જુદા જુદા હોય, પણ સાધ્ય તો સર્વનુ એક હોય છે : અનત-અવિનશ્વર સુખપ્રાપ્તિ અને દુ ખનો હમેશને માટે ત્યાગ માર્ગનો આખો નકશો વિશિષ્ટ યોગગ્રથોમા બતાવ્યો છે અને ત્યા પસદગી માટે અવકાશ પણ પૂરતો આપવામા આવ્યો છે.

ઉદાસીનભાવ પીયૂષનો સાર છે, ખૂબ આનદમા લય કરી દે તેવો અને ચાલુ વ્યવહા-રમા ભાત પાડે તેવો છે. એ ભાવ વર્તે ત્યારે અતરમાથી રાગદ્વેષ નાશ પામતો જાય છે અને વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે છે યોગીરાજ આનદઘનજી **'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું''** એ નાના સૂત્રને જે મહત્ત્વ આપે છે તેનો ઉદ્દેશ આ ભાવને ખીલવવાનો છે. મન એક વખત કાબૂમા આવી જાય એટલે સર્વ પ્રકારનો આનદ સર્વ સયોગોમા વર્તે છે.

આવી રીતે આ ચાર યોગભાવનાઓ ધર્મધ્યાનની સાથે અનુસધાન કરાવનાર છે એનાથી આત્મનિશ્ચય થાય છે, વિષય તરફના મોહનો વિલય થઈ જાય છે, યોગચિતા સ્થિર થાય છે, મોહનિદ્રા ઊડી જાય છે અને છેવટે એનુ આત્મતેજ એટલુ વધી જાય છે કે આ સ સારમાં એ મુક્તના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે.

અહી આ અત્યત વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય ઉપાધ્યાયજી પૂરો કરે છે. પ્રશસ્તિમા પ્રસ્તુત હકીકત રજૂ થશે. આ ચોથી ભાવનાથી ભાવિત ચેતન યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરો એટલુ ઇચ્છી અત્ર વિરમીએ.

ઇતિ માધ્યસ્થ્યં. ૧૬

प्रशस्ति

स्रग्धरा

एवं सद्भावनाभिः सुरभितहृदयाः संशयातीतगीतो-
न्नीतस्फीतात्मतत्त्वास्त्वरितमपसरन्मोहनिद्राममत्वाः ।
गत्वा सत्त्वाऽममत्वातिशयमनुपमां चक्रिशक्राधिकानां,
सौख्यानां मंक्षु लक्ष्मीं परिचितविनयाः स्फारकीर्तिं श्रयन्ते ॥ १ ॥
दुर्ध्यानप्रेतपीडा प्रभवति न मनाक्काचिदद्वन्द्वसौख्य-
स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रसरति परितः सौख्यसौहित्यसिन्धुः ।
क्षीयन्ते रागरोषप्रभृतिरिपुभटाः सिद्धिसाम्राज्यलक्ष्मीः,
स्याद्वश्या यन्महिम्ना विनयशुचिधियो भावनास्ताः श्रयध्वम् ॥ २ ॥

पथ्यावृत्तम्

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यौ सोदरावभूतां द्वौ ।
श्रीसोमविजयवाचकवाचकवरकीर्तिविजयाख्यौ ॥ ३ ॥

---

१ सशयातीत સંશયરહિત, શંકા વગરનુ गीत well sung, સારી રીતે કીર્તન કરાયલુ, પ્રશંસા પામેલુ उन्नीत ઊંચે ચઢેલુ, મહત્ત્વ પામેલુ स्फीत ગુણસમૃદ્ધ अपसरन् દૂર થતા सत्त्वा सत्त्ववत प्राणीओ अममत्वातिशय निर्ममत्वस्वभावप्रकर्ष मक्षु શીઘ્ર, જલદી परिचितविनया વિનયના-વિનીત ભાવના પરિચયવાળા स्फार વિશાળ

२ प्रेत પિશાચ प्रभवति જોર કરે છે मनाक् જરા પણ काचिद् કોઈ અનિર્વચનીય, અપૂર્વ अद्वन्द्व અદ્વિતીય स्फाति વૃદ્ધિ, growth परित ચારે તરફ सौहित्य તૃપ્તિ, satiety, satisfaction सिन्धु સમુદ્ર, દુશ્મનો रोष દ્વેષ रिपुभट દુશ્મનના લડવૈયા साम्राज्य એકછત્ર રાજ્ય वश्या સ્વાધીન श्रयध्वम् ભજો, સેવો, આશ્રય કરો

३ સોદરૌ ભાઈઓ वाचक ઉપાધ્યાય

गीति

तत्र श्री कीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
शान्तसुधारसनामा संदृष्टो(ब्धो) भावनाप्रबन्धोऽयम् ॥ ४ ॥
शिखिनयनसिन्धुशशिमितवर्षे हर्षेण गन्धपुरनगरे ।
श्रीविजयप्रभसूरिप्रभावतो यत्न एष सफलोऽभूत् ॥ ५ ॥

उपजाति

यथा विधुः षोडशभिः कलाभिः सम्पूर्णतामेत्य जगत्पुनीते ।
ग्रन्थस्तथा षोडशभिः प्रकाशैरयं समग्रैः शिवमातनोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रवज्रा

यावज्जगत्येष सहस्रभानुः, पीयूषभानुश्च सदोदयेते ।
तावत्सतामेतदपि प्रमोदं, ज्योतिःस्फुरद्वाङ्मयमातनोतु ॥ ७ ॥

---

૪. सन्दृष्टो બનાવ્યો, અમલ અર્થ અવલોક્યો-જોયો ભાવાર્થ તૈયાર કર્યો પ્રબન્ધ ગ્રથ, સાહિત્યરચના

૫ शिखि અગ્નિ, ત્રણની સજ્ઞા નયન આખ, બેની સજ્ઞા સિન્ધુ સમુદ્ર, સાતની સજ્ઞા શશિ ચદ્ર, એકની સજ્ઞા

૬ विधु ચદ્ર पुनीते પ્રકાશ કરે છે, આનદ પમાડે છે शिव મોક્ષ, કલ્યાણપરપરા आतनोतु વિસ્તારો

૭ सहस्रभानु હજાર કિરણવાળો સૂર્ય पीयूषभानु અમૃતરશ્મિ, ચદ્ર उदयेते પ્રકાશ પામે છે, ઉદય થાય છે प्रमोद આનદ ज्योति स्फुरद् જ્યોતિને ફેલાવતુ वाङ्मय શાસ્ત્ર आतनोतु વિસ્તારો, ફેલાવો

૧. એવી રીતે અતિ સુદર ભાવનાઓ વડે સુગધિત થયેલા હૃદયવાળા પ્રાણીઓ – જેમનુ આત્મતત્ત્વ સશયરહિત હોઈ યોગ્ય પ્રશસા અને મહત્ત્વને પામેલ છે તથા જે (આત્મતત્ત્વ) ગુણસમૃદ્ધ છે એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ – મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરી દઇને અને વિનયગુણનો સારી રીતે પરિચય કરીને ખરા સત્ત્વવત થઇ, નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પામીને, મોટા ચક્રવર્તી અને દેવોના પતિ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી પ્રાણીઓના સુખોની અનુપમ લક્ષ્મીને અને અતિ વિશાળ કીર્તિને શીઘ્ર પામે છે.

૨. જે ભાવનાના મહિમા–પ્રભાવથી, અપધ્યાનરૂપ પિશાચોની પીડા જરા પણ જોર પકડી શકતી નથી, જેના મહિમાથી કોઇ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને જેના પ્રભાવથી સુખની તૃપ્તિનો દરિયો ચારે બાજુએ ફેલાઇ જાય છે અને જેને લઇને રાગ–રોષ વગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે તથા એકછત્ર મોક્ષના રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે તે ભાવનાઓને તમે વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઇને સેવો–ભાવો

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરના બે શિષ્યો થયા તે (સાસારિકપણે પણ) ભાઇઓ હતા શ્રી સોમવિજય વાચક અને શ્રી કીર્તિવિજય વાચકવર.

૪. તેઓ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય **વિનયવિજયે** આ ભાવના-સંબધી રચનાવાળો **શાંતસુધારસ** નામનો ગ્રથ વિચાર્યો–અવલોકયો (બનાવ્યો).

૫. સંવત્ ૧૭૨૩ માં શ્રી **ગન્ધપુર** (ગાધાર) નગરમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પ્રસાદથી અત્યત હર્ષ સાથે આ યત્ન સફળ થયો – ગ્રથ પૂરો થયો

૬. જેવી રીતે ચદ્ર પોતાની સોળ કળાથી પરિપૂર્ણતા પામીને જગતને આનદ આપે છે – પ્રકાશ આપે છે તેવી જ રીતે આ ગ્રથ સર્વ મળીને સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) વડે કલ્યાણને વિસ્તારો.

૭. જ્યા સુધી આ જગતમાં હજાર કિરણોવાળો સૂર્ય અને અમૃત કિરણવાળો ચદ્ર પ્રકાશ કરે ત્યાસુધી સદા જ્યોતિને સ્ફુરાવતુ આ વાઙ્મય (શાસ્ત્ર) સજ્જન પુરુષને આનદ આપો.

પ્રશસ્તિપરિચય

૧. આ શ્લોકમા ભાવનાનુ ફળ સામાન્ય રીતે બતાવે છે. મુખ્ય કેન્દ્રસ્થ વિચાર એ છે કે ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એ પ્રાપ્ત કરવાની લક્ષ્મી કેવા પ્રકારની હોય તેના વિવેચનમાં જણાવે છે કે આ દુનિયામા ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી અને દેવલોકમા ઇન્દ્રની લક્ષ્મી સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તેનાથી વધારે લક્ષ્મી કઈ હોઈ શકે તે શોધી કાઢવુ એ લક્ષ્મી તે મોક્ષલક્ષ્મી છે, ભાવનાભાવિત પ્રાણીઓ તે મોક્ષસપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ચક્રવર્તીની લક્ષ્મી ઐહિક છે અને ઇદ્રની પણ તે ભવ પ્રરતી છે, તેથી અધિક લક્ષ્મી અતરલક્ષ્મી છે. તે સિદ્ધદશામા મળે છે. એવા આતરસુખનુ વર્ણન અશકય છે આ મહાન લક્ષ્મી સદ્ભાવનાશાળી પ્રાણીઓ મેળવે છે

તેવા પ્રાણીઓને વિસ્તૃત કીર્તિ પણ મળે છે એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓને કીર્તિની દરકાર હોતી નથી. પણ આતર સામ્રાજ્યનુ એ વિશિષ્ટ પરિણામ છે અને વણમાગ્યુ મળી જાય છે

એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે તેનુ વર્ણન જરા વિચારવા જેવું છે અને લક્ષ્મી તથા કીર્તિ કોને મળે છે તેનો ઊડો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. તે ભાવનાભાવિત સાધકનુ ચિત્ર જોઇએ —

(ક) પ્રથમ તો સદ્ભાવનાશીલ પ્રાણીઓનુ હૃદય ભાવનાથી સુગધિત થયેલુ હોય છે. ઈર્ષ્યા, અસૂયા, કષાય કે કોઈ પણ પ્રકારની ક્લેશવૃત્તિ વગરનુ ચિત્ત હોય તે સુગંધી ચિત્ત કહેવાય છે એ પોતે સુગધમય હોય છે અને વાતાવરણમા સુગધને ફેલાવે છે. જેના ચિત્તમા એક ભાવના જામે તે પણ કૃતકૃત્ય થઈ જાય તો પછી અનિત્યાદિ વિવિધ ભાવનાઓથી ભરેલા પ્રાણીનુ ચિત્ત કેટલી સુવાસથી ભરપૂર હોય તેને વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ખ) એવા પ્રાણીઓને વિનયગુણનો મારી રીતે પરિચય થયેલો હોય છે વિનયગુણ વગર ભાવનાજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી. વિનેય એટલે આજ્ઞાકિત શિષ્ય. યોગપ્રગતિ કે ભાવનાપ્રગતિમા ગુરુપાસ્તત્ય અને ગુરુમાર્ગદર્શનની ખાસ અગત્ય છે. ભાવનાશીલ પુરુષ મહાત્મા યોગીઓના ચરણની ઉપાસના કરી, વિનયગુણ વડે તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી આત્મપ્રગતિ સાધે છે

(ગ) એવા પ્રાણીનુ આત્મતત્ત્વ ખૂબ વિકાસ પામેલુ હોય છે, એને માટે ચાર યોગ્ય વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક વિચારવા યોગ્ય છે આત્મતત્ત્વ એટલે ચેતનરામ, આત્મા. જેને માટે આ સર્વ તૈયારી છે તે અદર બેઠેલા ચેતનજી એ ચાર વિશેષણથી વિશિષ્ટ હોય છે,

એ આત્મતત્ત્વ 'સંશયાતીત' હોય છે સંસારમા વિકલ્પનો પાર હોતો નથી અને સંશય હોય ત્યાસુધી સિદ્ધિ થતી નથી **संशयात्मा विनश्यति**। એ આત્મા શંકા કે આકાક્ષાથી રહિત શુદ્ધ નિશ્ચયવાળો હોય છે, એ મેરુ પેરે નિષ્કંપ હોય છે અને સ્પષ્ટ નિર્ણયવાળો હોય છે

એ આત્મતત્ત્વ 'ગીત' હોય છે, એટલે પ્રશંસા પામેલ હોય છે. કેવા પ્રકારના આત્મતત્ત્વની (પ્રશંસા સમુત્કીર્તન) થાય તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના કાંઠા પર બેઠેલાનુ આત્મતત્ત્વ પ્રશંસાયોગ્ય કહેવાય

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર – મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમા બાહ્ય પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમા આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણસમૃદ્ધ હોય છે આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામા વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન-અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા-ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્યજ્ઞાન થાય છે.

ત્યાર પછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારયુક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે આ પ્રમાદભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા-તારાના મમત્વરૂપ અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી સંસારમાં રખડાવનાર આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરુ છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમા જોઈ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વળગ આવે નહિ અને સત્તામા પણ રહે નહિ એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(ઙ) એવો પ્રાણી પછી સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે-એ નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમા તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યુ છે, પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાત નિર્મમત્વ-નિર્મોહિત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તન પામે છે. એ આત્મઋદ્ધિ(લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઇ શબ્દ આ દુનિયામા વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે, અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઈને તમે એ ભાવનાઓ ભાવો. વિનયનો મહિમા ઉપર બતાવ્યો છે. એ ભાવના એટલે બાર અને ચાર મળીને ઉપર વર્ણવેલી સોળ ભાવના. એ ભાવનાનો મહિમા કેવો છે તેનુ સક્ષિપ્ત વર્ણન વિચારો.

ક. એ ભાવનાના પ્રભાવથી અપધ્યાનોની પીડા થતી નથી.

અપધ્યાન અથવા દુર્ધ્યાન એટલે આર્ત-રૌદ્રધ્યાન એ ખરેખર પીડા કરનારાં છે, એ દુર્ધ્યાન થાય ત્યારે પાર વગરની માનસિક વ્યથા કરનાર છે અને જૂના વખતમાં ભોળા માણસોને ભૂતપ્રેત વળગતા તેના જેવો એ ખરેખરો વળગાડ છે ભાવનામાં એટલું બળ છે કે એ કોઈ પ્રકારના દુર્ધ્યાનને થવો જ દેતી નથી, એટલે પછી એ દુર્ધ્યાનની પીડા ઉદ્ભવતી જ નથી આ અસાધારણ લાભ છે. યોગગ્રંથમા તો આ અપધ્યાનના વિષય પર અનેક પ્રકરણો લખાયા છે, તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે.

ખ. એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી કોઈ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખ-ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

એ ભાવના ભાવતા જે સુખ થાય છે તે વર્ણન કરી શકાય તેવુ નથી, કોઈ અચિંત્ય, અનનુભૂત, અપૂર્વ સુખ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એવુ સુખ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે એ તો શાત પ્રદેશમા બેસી અનિત્ય કે મૈત્રીભાવના ભાવી હોય અન આ સુખનો અનુભવ સ્પર્શ થયો હોય તો જ તેનો ખ્યાલ આવે. બાકી સાકરની મીઠાશ કયા શબ્દોમા વર્ણવી શકાય? એ તો સાકર ખાવામા આવે તો જ સમજાય. ભાવનાથી થતી ચિત્તપ્રસન્નતા અનુભવ જ સમજાવે. અત્ર વર્ણનમા તો માત્ર તેનુ રૂપક આપી શકાય. એનુ રૂપક પણ બરુ પ્રાપ્ત થતુ નથી. કર્તા 'કોઈ' એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે આ અદ્વિતીય ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે

ગ. ભાવનાના પ્રભાવથી સુખતૃપ્તિનો દરિયો ચારે તરફ રેલાઈ જાય છે ભાવનાનુ સુખ ચારે તરફ, દિશાઓમા અને વિદિશાઓમા ફેલાઈ જાય છે. ભાવનાથી સુખની તૃપ્તિ થાય છે, એથી ચિત્ત ધરાઈ જાય છે, એનો વિસ્તાર દરિયા જેટલો વધી જાય છે, તેનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. ભાવનાનુ વાતાવરણ ચારે તરફ કેવા ઉજ્જવળ, શાત, સુખી, પ્રકાશમય દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

૧૦. ભાવનાના મહિમાથી રાગ-રોષ વગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. અંતરમા બે પ્રકારનાં યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છે એક બાજુએ ચારિત્રરાજનુ લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મહામોહરાયનુ લશ્કર એનુ અનાદિ યુદ્ધ ચાલતુ હોય છે મોહરાય પોતાના બે પુત્રો-રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર(રાગ ને રોષ)ને પોતાનુ લશ્કર સોપે છે પણ જરૂર પડે તો ઘરડે ઘડપણે બે હાથમા બે તરવાર લઈ વૃદ્ધ મોહરાજ પોતે પણ ઊતરી પડે છે. એના કષાય, નોકષાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ-સૈનિકો છે. ભાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે અને ભાવનાનુ બળ વધી જાય તો અંતે ક્ષય પામી ખલાસ થઈ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઈ ગયુ છે.

૮. એ ભાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે. આ આત્મઋદ્ધિનો કે સામ્રાજ્યનો પરિચય કરાવવો હવે બાકી રહેતો નથી.

આવી ભાવનાઓને તમે ભાવો-સેવો-આદરો એમાં કોઈ વાત બાકી રહેતી નથી. દુર્ધ્યાનની નાની વાતથી માડીને તેને દૂર કરવાથી આદરેલી શ્રેણી અને આત્મઋદ્ધિ ઘેર લાવીને સિદ્ધિસામ્રાજ્યલક્ષ્મી અપાવે છે. આથી વધારે શુ જોઇએ ?

૩. શ્રીહીરવિજયસૂરિ સોળમી સદીમા થયા તેમના જીવનવૃત્ત માટે જુઓ શ્રીહીર-સૌભાગ્ય કાવ્ય. એમનો જન્મ વિક્રમ સવત્ ૧૫૮૩ (વીર સવત્ ૨૦૫૩), દીક્ષા વિ. સ. ૧૫૯૬, આચાર્યપદ વિ. સ. ૧૬૧૦, સ્વર્ગગમન વિ. સ. ૧૬૫૨. એમણે પાદશાહ અકબરને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સબધી માહિતી આપી હતી.

એમના સબધી શ્રીવિદ્યાવિજયજીનો 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્' ગ્રથ વાચવા યોગ્ય છે તેઓ તપગચ્છની પટમી પાટે ગચ્છાધિપતિ થયા છે.

એમને બે શિષ્યો હતા · શ્રીસોમવિજય વાચક અને શ્રીકીર્તિવિજય વાચક. વાચક એટલે ઉપાધ્યાય. આ બન્ને સગારીપણે પણ ભાઈઓ હતા, એક માબાપના પુત્રો હતા એમ આ શ્લોકથી જણાય છે.

૪. એ પૈકી શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ **શાંતસુધારસ** ગ્રથ બનાવ્યો, રચ્યો.

મૂળમા 'સંદૃષ્ટો' એમ લખ્યુ છે તેનો અર્થ 'વિચાર્યો', 'અવલોકયો' એમ થાય છે આ શબ્દ લેખકમહાત્માની નમ્રતા સૂચવે છે

૫. પુસ્તકલેખનની સાલ અકના ઊલટા ક્રમમા આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પિંગળમા પણ બે અંક થાય ત્યારથી તેની ગતિ વામ કરવાનું જણાવેલ છે

એ સજ્ઞાજ્ઞાન માટે એકાક્ષરી કોશ જોવો.

અહીં જે ચાર સજ્ઞા આપી છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

શિખી (અગ્નિ) ૩, નયન (આંખ) ૨
સિન્ધુ (સમુદ્ર) ૭, શશી (ચદ્ર) ૧

એ અંકોને ઉપરના નિયમે ઉલટાવતા વિક્રમ સંવત્ સત્તરશેં ને ત્રેવીશ (૧૭૨૩) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રંથ **ગંધપુર** નગરમાં પૂરો થયેલ છે. એ ગંધપુર તે ગાંધાર જંબુસર પાસે છે તે સંભવે છે. ત્યાં અત્યારે જૈન વસ્તીનું નામ નથી. અઢારમા સૈકામાં એની ઝાહોજલાલી કેવી હતી તે પર વિવેચન શ્રીવિનયવિજયના જીવનવૃત્તમાં જોવામાં આવશે

આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તપગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ હતા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૭૫, દીક્ષા સં. ૧૬૮૯, આચાર્યપદ સં ૧૭૧૩, સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯. તે સમયે જૈન સમાજની દશા કેવી હતી અને ભારતની રાજકીયાદિ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે માટે જુઓ એમનું જીવનવૃત્ત.

૬. આ ગ્રંથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) પાડવામાં આવ્યાં છે પ્રત્યેકમાં એક એક ભાવના ગાઈ છે

૭. પ્રાંતે શુભ ઇચ્છાપૂર્વક આશીર્વચન છે

इति प्रशस्तिपरिचय

—x—

ઇતિશ્રી વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિત
'શાન્ત-સુધારસ' ગ્રંથ
વિવેચનસહિત
સંપૂર્ણ

*